

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Մատենաշար

Հայ-վրացական հարաբերություններ

Գիրք Ա

**Լ. Մելիքսեթ-Բեկ: Վրաց աղբյուրները
Հայաստանի և հայերի մասին**

**Քաղվածքները վրացերեն բնագրերից
հայերեն թարգմանությամբ.
Ներածություն-ծանոթագրություններով
և հավելվածով**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2013**

ՀՏԴ - 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)
Հ 240

**Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհուրդը**

**Մատենաշարի հիմնադիր
ԵՊՀ ՀՀԻ վրացագիտության հայկական կենտրոն**

**Խմբագրական խորհուրդ՝ Սիմոնյան Ա.Հ. (նախագահ),
Բայրամյան Հ.Ս., Մաղալյան Վ.Ս., Հովհաննիսյան Մ.Ս.,
Մարգարյան Հ.Գ., Չոբանյան Պ.Ա.**

Կազմեց և հրատարակության պատրաստեց Հրաչիկ Բայրամյանը

**Հ 240 Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (մատենաշար)
Լ. Մելիքսեթ-Բեկ: Կազմ.՝ Հ.Բայրամյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2013.
Գիրք Ա.- 788 էջ**

Լևոն Մելիքսեթ - Բեկ

Նշանավոր պատմաբան, բանասեր, մատենագետ, հնագետ, կովկասագետ
Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի գիտական ժառանգությունը մեծ արժեք և արդիական նշա-
նակություն ունի հայագիտության համար: Կարևոր նվաճումներից է նաև նրա
«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» եռահատոր աշխատությու-
նը, որոնցում վրացական աղբյուրներից քաղված բնագրերի թարգմանությունն
ուղեկցվում է պատմաբանասիրական, աղբյուրագիտական, մատենագիտական
ծանոթագրություններով ու բանիմաց մեկնաբանություններով:

Աշխատության վերահրատարակությունը կնպաստի հայագի- տության, վրա-
ցագիտության ու կովկասագիտության ասպարեզում դեռևս անհրաժեշտ խորու-
թյամբ չուսումնասիրված և վիճաբարույց բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման աշ-
խատանքներին:

ՀՏԴ - 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)

ISBN978-5-8084-1743-4

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013
© Կազմողի համար

Պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Քեկ
(կենսագործունեության համառոտ ակնարկ)

Պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Քեկը 20-րդ դարի հայագիտության վաստակաշատ ներկայացուցիչներից է: Այսօր նույնիսկ մահից հիսուն տարի անց, նրա հարուստ, բազմազան ու բազմաժանր գիտական ժառանգությունը մեծ արժեք է հայագիտության, վրացագիտության, առհասարակ, կովկասագիտության համար:

Լևոն Մելիքսեթ-Քեկը հայկաբանական ուսումնասիրություններն սկսեց այն ժամանակ, երբ ականավոր գիտնականներ Նիկողայոս Մառը (1865 – 1934), Նիկողայոս Ադոնցը (1871 – 1942), Ներսես Ակինյանը (1883-1963), Հովսեփ Օրբելին (1887 – 1961) և անվանի շատ ուրիշներ իրենց հեղինակության ու գործունեության գագաթնակետին էին, այդուհանդերձ, Մելիքսեթ-Քեկը՝ որպես արմատական իմացության տեր, սկզբունքային ու անաչառ հետազոտող, կարողացավ իր խոսքն ասել այդ ոլորտում՝ ժամանակակիցների կողմից արժանանալով համընդհանուր գովեստի ու հարգանքի, և ուրույն ու պատվավոր տեղ զբաղեցրեց գիտության տվյալ բնագավառի պատմության անդաստանում:

Լևոն Մելիքսեթեկի Մելիքսեթ-Քեկը ծնվել է 1890 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Թիֆլիսում, ծառայողի ընտանիքում: 1897-1899 թթ. Օ. Կ. Օրբելիանիի պանսիոնում նախնական կրթություն ստանալուց հետո 1899-1909 թթ. սովորել է տեղի ռեալական ուսումնարանում: 1906-ին ընտրվել է էսպերանտիստների համաշխարհային լիգայի կազմի մեջ: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է 1909-1913 թթ. Օդեսայի (Նովոռոսիյսկ) համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, միաժամանակ հաճախել է նույն բուհի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի դասընթացներին՝ ունկնդրելով ճանաչված գիտնականներ Ա. Ալմասովին, Ա. Շպակովին, Ա. Թոմսոնին, Մ. Պոպրուժենկոյին, Է. Ֆոն-Շտերներին և այլոց: Նա իր ավարտական աշխատանքը՝ «Հայոց Ծայրագույն պատրիարքի իրավաբանական կացությունը» թեմայով (ռուսերեն. Օդեսա, 1911, 38 էջ), գրել է ժամանակից երկու տարի շուտ՝ արժանանալով ականավոր հայագետ Գարեգին Հովսեփյանի գովասանքին: Ուսումնառության տարիներին հատուկ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հնագիտության նկատմամբ, այդ նպատակով շրջագայել է Հայաստանում, այցելել է Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայաբնակ վայրեր: 1914-ին ընտրվել է պատմութ-

յան և հնությունների Օդեսայի ընկերության թղթակից անդամ: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ վարել է մի շարք պաշտոններ, այդ թվում՝ Հայոց ազգագրական ընկերության խմբագրական մասնաժողովի անդամ քարտուղար, Մոսկովյան հնագիտական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի իսկական անդամ, ապա՝ գիտական քարտուղար, 1913-1918 թթ. զբաղվել է նաև մանկավարժությամբ:

Թիֆլիսի նորաբաց (հունվար, 1918) համալսարանում հայագիտական առարկաներ դասավանդելու և հայագիտությունը զարգացնելու նպատակով բուհի ղեկավոր Իվանե Ջավախիշվիլին 1918 թ. սեպտեմբերին աշխատանքի է հրավիրել տակավին երիտասարդ, բայց արդեն գիտնականի համբավ վաստակած Մելիքսեթ-Բեկին:

1922 թ. նույն համալսարանում հիմնադրվել է հայագիտության ամբիոն, իսկ 1935 թ. ամբիոնին առընթեր՝ հայոց լեզվի և գրականության բաժին՝ ուսանողների ամենամյա ընդունելություն կատարելու իրավունքով: Շուրջ երեսուն տարի՝ մինչև իր մահը (1963 թ. սեպտեմբերի 3), պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը ղեկավարել է ամբիոնը, խոշոր դեր կատարել Վրաստանում հայագիտության զարգացման գործում, վրաց իրականության մեջ ընդլայնել է հայ-վրացական բանասիրության շրջանակները՝ նրանում խորացնելով պատմական թեմատիկան, ինչպես նաև զգալի ջանք է գործադրել հայ և վրացի գիտնականների միջև համագործակցության կապեր ստեղծելու և այն ամրապնդելու համար՝ միշտ և ամենուր «սերմանելով կենսունակ հունդեր...»:

Հայագիտական առարկաներից այստեղ դասավանդվում էին գրաբար, ժամանակակից հայոց լեզու, հայ գրականության պատմություն (հին, նոր և նորագույն շրջաններ), Հայաստանի պատմություն, հայ բանասիրություն, հայ բարբառագիտություն, ինչպես նաև՝ համեմատական քերականություն, կառուցվածքային լեզվաբանության հիմունքներ, եվրոպական լեզուներ և, իհարկե, վրացագիտական առարկաներ:

Լայն են եղել Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի գործունեության շրջանակները հնագիտություն, ազգագրություն, աղբյուրագիտություն, բանահյուսություն, կրոնագիտություն, անձավագիտություն, վիմագրագիտություն, լեզվաբանություն, բարբառագիտություն, գրականագիտություն, իրավագիտություն, տեքստաբանություն, արվեստաբանություն և այլն: Բացի հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառներից և հայ-վրացական հարաբերություններից, զբաղվել է նաև հայ-ռուսական, հայ-բյուզանդական, վրաց-ռուսական առնչությունների պատմությամբ: Այս ամենի վերաբերյալ հայոց, ռուսաց և վրաց լեզուներով հեղինակել է ավելի քան 600 մենագրություն, հոդված, գրախոսություն ու հրապարակում, որոնց տպա-

գիր ծավալը կազմում է շուրջ 9000 էջ: Ահա ականավոր գիտնականի ստեղծագործական ժառանգության ոչ ամբողջական կշիռն ու ծավալը:

Պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկն աշխատակցել է հայկական բազմաթիվ պարբերականների («Արարատ», «Հովիտ», «Էջմիածին», «Ազգագրական հանդես», «Գեղարվեստ», Էջմիածնի Գիտական ինստիտուտի «Բանբեր») և ռուսական ու վրացական մի շարք հանդեսների:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի երիտասարդական տարիների գիտական ուսումնասիրություններից որոշակի արժեք են ներկայացնում «Վրացիների ազգակցությունը իսպանացիների հետ ըստ հին աղբյուրների» (1911), «Հայկական հնությունները Ալեքսանդր. Բեսարաբիա» (1912), «15-րդ - դարի Շարականի մի ձեռագիր՝ հայտնաբերված Օդեսայում» (1912), «Հայկական հնագույն արձանագրությունները Օդեսայի պատմության համար Ռուսաստանի հարավում» (1914) և այլն:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը դեռևս 1920 թ. վրացական բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների համար հեղինակել է գրաբարի քերականության տարրական դասընթաց և քրեստոմատիական ժողովածու («Ծաղկաքաղ բանից նախնի հայերեն հանդերձ հայ-վրացերեն բառգրքովք»), 1941-ին՝ Հայ հին գրականության պատմության ձեռնարկ (վրաց.), որտեղ գեղարվեստական արժեքներից բացի, ներառել է հայ պատմական մատենագրության գրեթե բոլոր նշանավոր երկերը: Կազմել է հայերեն-վրացերեն բառարան, վրացերեն է թարգմանել Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերը, կազմել և հրատարակել է Շամշի Մելքոյի երգերը, կատարել է գեղարվեստական արձակ և չափածո երկերի երկկողմանի թարգմանություններ, զբաղվել է թարգմանագիտությամբ:

Լինելով լայն մտահորիզոնի տեր՝ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը գիտական լայնածավալ գործունեությունից բացի, դասավանդել է Թբիլիսիի, Երևանի և Բաքվի պետական համալսարաններում, Քութայիսի, Գորիի, Ցխինվալիի մանկավարժական ինստիտուտներում:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը գիտական ասպարեզ է մտել հայ-վրացական պատմամշակութային հարաբերությունների հիմնախնդիրներին նվիրված աշխատություններով: Շուրջ քսան տարի նա հատկապես ուշադրություն է դարձրել XI-XIII դարերի Հյուսիսային Հայաստանի գիտամշակութային, աստվածաբանական, կրոնադավանաբանական կյանքին, Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու և վրաց եկեղեցու միջև VI դարում սկիզբ առած և հետագայում թեժացած դավանաբանական և նվիրապե-

* Մանրամասն տե՛ս «Полная библиография печатных работ Л. Меликсет-Бека за 1909-1960 гг.», Тбилиси, 1960.

տական անգիջում վեճերին, երբ իր խոսքերով՝ «Հայ-վրացական հարաբերությունների խաչաձևման այդ տարածքը դարձավ հայերի մշակութային ամենաակնառու անկյուններից մեկը», և երբ Հյուսիսային Հայաստանը «հայտնվեց Վիրքի պետականության ոլորտում»: Ձեռագրերից բացի, պրոբլեմի լիարժեք մշակման համար մասնակցել է հայաստանյան գիտական արշավախմբերին, շրջագայել հայոց պատմամշակութային ու ճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ վայրերում՝ այցելել է Երևան, Էջմիածին, Պետերբուրգ, Վիեննա, Վենետիկ, ուսումնասիրել թեմային առնչվող հարյուրավոր բնագրեր, հրատարակել փոքրածավալ ու մեծածավալ հետազոտություններ, ի վերջո, այդ հետազոտությունների արդյունքները հանրագումարի է բերել և ներկայացրել դոկտորական ատենախոսությունում՝ «Հյուսիսային կողմանց Հայոց վարդապետները և նրանց ինքնությունը» (վրաց. հրատ., 1928 թ.), որտեղ, ինչպես վերը նշեցինք, փորձել է հնարավորինս անաչառ և սպառիչ վերլուծել Հյուսիսային Հայաստանին (Գուգարաց աշխարհ) վերաբերող մի շարք կարևորագույն խնդիրներ, ինչպես նաև հայ վարդապետների խմբակների շուրջ երկու հարյուրամյա պատմությունը՝ կապված հայ-վրացական պատմական, մշակութային, գիտագրական իրողություններին:

Նշված տարածքում և նշված դարերում հայ վարդապետների, մասնավորապես՝ Մխիթար Գոշի, Անանիա Սանահնեցու, Գրիգոր Տուտեորդու, Գրիգոր Մագիստրոսի, Վանական Վարդապետի, Սամուէլ Անեցու, նրանց մերձավորների ու աշակերտների կենսագործունեության և հիմնադրված խմբակների, բարձրագույն դպրոցների ու կազմակերպությունների հանգամանալից ուսումնասիրությունը հայ գրականության պատմության որոշ հարցերի լուսաբանմանը զուգընթաց, նպաստել է հայ-վրացական գրական-մշակութային, քաղաքական, պատմական հարաբերությունների կնճռոտ որոշ հարցերի պարզաբանմանը ևս:

Պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա ապացուցում է, որ նշված դարերի ընթացքում հայ գրականության գրեթե բոլոր ճյուղերը չափազանց զարգացան, ստեղծվեցին համաշխարհային նշանակության գլուխգործոցներ: Այսպես՝ «էզեզետիկական /մեկնաբանական/ գրականությունը ձեռք բերեց այնպիսի ինքնատիպ երկեր, ինչպիսիք են՝ Հովհաննես Սարկավազի «Ցուցակ Սուրբ գրոց»-ը, Գրիգոր Աբասաորդու «Գիրք պատճառաց»-ը, Եկեղեցական հիմնոլոգիան՝ Հովհաննես Սարկավազի և Խաչատուր Տարոնացու շարականների շարքը, ջատագովական-դավանաբանական գրականությունը՝ Անանիա Սանահնեցու «Բան հակաճառութեան ըննդեմ երկաբնակաց»-ը, Հովհաննես Սարկավազի «Յաղագս քաղեղոնացն»-ը և Մխիթար Գոշի «Գծագրու-

թին... յաղագս վրաց»-ը, տոմարական-տիեզերաբանական գրականությունը՝ Հովհաննես Սարկավազի բազմաթիվ աշխատությունները, իրավագիտությունը՝ Ղավիթ Ալավկա որդու «Կանոնագիրք»-ը և հատկապես Մխիթար Գոշի «Ղատաստանագիրք Հայոց»-ը, որը հիմք է ծառայել XIII-XVIII դարերի ընթացքում հայերեն և օտար լեզուներով ստեղծված կանոնական գրքերի համար: Օրինակ՝ Կիլիկիայում, Մոլդովայում, Լեհաստանում, Ղրիմում, Հարավային Ռուսաստանում, Վրաստանում և այլն:

Մենագրության մասին հեղինակն անհրաժեշտաբար նշել է, որ հայվրացական եկեղեցական հակամարտությանը վերաբերող բնագրային նյութերը մեջբերում է հայերեն, մանավանդ եթե դրանք տպագրված չեն, իսկ եթե այդ նյութերը վերաբերում են հիմնական հարցին, այսինքն՝ վարդապետներին և նրանց գործունեությանը, ապա դրանց կցում է վրացերեն թարգմանությունները: Մնացած դեպքերում բոլոր տեղեկությունները մեջբերում է միայն վրացերեն թարգմանությամբ, իսկ թարգմանությունները, առանց բացառության, կատարել է բնագրին համարժեք:

Հեղինակը իր աշխատությունը համեստորեն դիտարկում է որպես պատմագրական հետազոտությունների փորձ և նկատի ունենալով աղբյուրագիտական համապատասխան նյութերի սակավությունը՝ նաև հույս է հայտնում, որ երբ հրատարակվեն հատկապես էջմիածնի և Երուսաղեմի պահոցների ձեռագիր մատյանները, կշարունակի զբաղվել պրոբլեմի հետազոտությամբ, նորից կանդրադառնա իր առաջադրած հարցերին, որպեսզի վերանայի, խորացնի ու դարձնի առավել ամբողջական: Այսուհանդերձ, աշխատության հայերեն թարգմանությունը ժամանակավրեպ չէ, թեև անցել է ութ և կես տասնամյակ, քանզի հայագիտության համար այն հույժ կարևոր է: Հարակից խնդիրների ուսումնասիրության առումով ևս կծառայի որպես օգտակար ուղեցույց:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի հայագիտական ժառանգության մեջ ներկա և ապագա հետազոտությունների համար խոշոր ծառայություն են նրա կողմից շրջանառության մեջ դրված «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» եռահատոր գրքերը (Գիրք Ա, Ե-ԺԲ դար, 1934: Գիրք Բ, ԺԳ-ԺԸ դար, 1936 և Գիրք Գ, ԺԸ-ԺԹ դար, 1955): Դրանք վրաց հին և միջնադարյան վկայաբանական-վարքագրական, պատմական, գեղարվեստական տպագիր թե անտիպ երկեր են, հարանց վարքեր, ժամանակագրություններ, որոնց վրացի հեղինակները (դրանց մեջ կան նաև հայ հեղինակներ) պատմական, հնագիտական, ազգագրական, աշխարհագրական, արվեստագիտական, լեզվաբանական ու այլնայլ բնույթի կարևոր, եզակի, երբեմն էլ անհայտ տեղեկություններ են հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին, և որոնցից Մելիքսեթ-Բեկը կատա-

րել է քաղվածքներ, թարգմանել, հագեցրել է ներածական խոսքերով, համեմատական, բանասիրական և աղբյուրագիտական մեկնաբանություններով, ընդգրկուն ծանոթագրություններով, հավելվածներով ու ցանկով: Չորրորդ գիրքը, որտեղ ամփոփված են վիճական տարեգիրք, հայերենից վրացերեն թարգմանված երկասիրությունները՝ իրենց տարբերակներով, ժողովրդական բանահյուսությունը, հավելվածներն ու կարևորագույն ցանկերը, թեև աշխատության չափազանց կարևորությամբ, ցավոք, դեռևս անտիպ է:

Գնահատանքի արժանի է «Հայ գրողները և Վրաստանը» (1964) աշխատությունը, որտեղ նա, ըստ ամենայնի, ներկայացրել է շուրջ երեսուն հայ այն գրողներին ու մշակութային գործիչներին՝ արձակագիրներ, բանաստեղծներ, դրամատուրգներ, աշուղներ, պատմության, բանասիրության և արվեստի ու այլ բնագավառների ներկայացուցիչներ, որոնց կյանքն ամբողջովին կամ մասամբ անցել է Վրաստանում, և ովքեր իրենց բազմաբնույթ երկերում պատկերել են այդ երկրի անցքերը, նիստ ու կացը, վարք ու բարքը, սովորույթները, ինչ խոսք, նաև հայ և վրաց ժողովուրդների ռազմական, քաղաքական, գրական, պատմական ու մշակութային առնչությունները: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան գրողների անձնական ու ստեղծագործական հարաբերությունների, հայ և վրաց լեզուների փոխներթափանցման մասին: Գրեթե անթերի բերված են նաև հայ հեղինակների մասին եղած վրացերեն նյութերի և նրանցից կատարված թարգմանությունների ցանկերը: Հեղինակը, նկատի ունենալով ստեղծագործությունների ժանրային յուրահատկությունները, աշխատանքը շարադրել և բնութագրել է յուրովի, ինչպես ինքն է վկայում՝ դրանք տեղ-տեղ նկարագրական են, տեղ-տեղ՝ համեմատական, տեղ-տեղ էլ՝ ժամանակագրական: Աշխատությունը նախատեսված է եղել երկու գրքով, երկրորդը, սակայն, լույս չի տեսել:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը հատուկ ուսումնասիրության նյութ է դարձրել «Վրաստանի պատմության գրավոր աղբյուրների հրատարակությունները» (Գիրք Ա, Թբիլիսի, 1949, ռուս. և վրաց.), որը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում ներառված են V-XVIII դարերի հուշարձանները, իսկ երկրորդում՝ Վրաստանի վերաբերյալ, «Մեզալիթյան մշակույթը Վրաստանում» (1938, վրաց.): Միայն վերջերս իրականացվեց գիտնականի կազմած «Հայերեն-վրացերեն բառարանի» հրատարակությունը (Թբիլիսի, 1996): Այն պարունակում է ժամանակակից հայերենի շուրջ 22 000 բառ և դրանց վրացերեն համարժեքները: Բնականաբար, վերանայվել և մասնակի փոփոխությունների են ենթարկվել բառացանկերը, քանզի հայոց լեզուն տասնամյակների ընթացքում հարստացել է հազա-

րավոր բառերով ու դարձվածքներով, բազմաթիվ բառեր հնացել, դուրս են մնացել գործածությունից, շատերն էլ իմաստափոխվել են: Այն լույս է տեսել բառարանագրության պահանջմունքներին համապատասխան և, անշուշտ, կարող է օգտակար լինել ուսանողներին, թարգմանիչներին, գիտաշխատողներին, առհասարակ հայոց և վրաց լեզուներով հետաքրքրվող անձանց:

Պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը ուսումնասիրել և գիտական անհրաժեշտ չափանիշներով հրատարակել է վրացերեն թարգմանված հայերեն շատ ու շատ երկերի քննական բնագրեր՝ համապատասխան բացատրություններով, մասնավորապես՝ «Վարք Ս. Գրիգոր Պարթևի» (1920), Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» այն հոդվածները, որոնք ներառված են վրաց արքա Վախտանգ VI-ի «Օրենսգրքում», Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքի՝ Վրաստանին առնչվող համապատասխան հատվածները (1952), Թովմա Մեծոփեցու Պատմության՝ Վրաստանին վերաբերող դրվագները և այլն:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը կազմել և հրատարակել է «Ընծենավորը» հայ գրականության մեջ», «Նյութեր Ն. Մառի ամբողջական մատենագիտության համար», «Նյութեր հայկական ձեռագրերի քարտարանի մատենագիտության համար», «Գրիշաշվիլու հայերեն թարգմանությունները», «Իսահակյանը վրաց գրականության մեջ» և մատենագիտական այլ ցանկեր:

Բանահյուսական, պատմագիտական ու գրականագիտական հոդվածներից ուշագրավ են՝ «Արտավազդ և Միեդի հետքերը Վրաստանում», «Դավիթ «Անհաղթի» Վրաստանում լինելու շուրջը», «Չորրորդ Հայքի 774-775 թթ. գյուղացիական ապստամբության պատմության շուրջ», «Հայաստանում Կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունից», «Հայերը Վրաստանում», «Հայերը վրաց հին գրականության մեջ» և հայերեն, վրացերեն ու ռուսերեն հեղինակած բազմաթիվ այլ աշխատանքներ:

Առհասարակ պետք է նշել, որ այս կամ այն խնդրին անդրադառնալիս Մելիքսեթ-Բեկը ուսումնասիրել է բոլոր աղբյուրները, նախորդների աշխատությունները և հետո միայն հայտնել իր կշռադատված ու տրամաբանորեն հիմնավորված կարծիքը:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը հնարավորինս պայքարում էր այն տեսակետների դեմ, որոնցում կամա թե ակամա խեղաթյուրվում էին պատմական իրողությունները, փորձ էր արվում կասկածի տակ առնել հայոց պատմագիրների աշխատություններն ու դրանց նշանակությունը, արժեզրկել կամ

ժխտել հայերի կամ հայազգի գործիչների՝ Վրաստանին մատուցած ծառայությունները:

Անվանի գիտնական մանկավարժը առանձնապես Թբիլիսիի պետական համալսարանի համար աճեցրել է վրացի հայագետների մի ողջ փաղանգ:

Անգնահատելի է Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի վաստակը հայագիտության, վրացագիտության, կովկասագիտության, հայ-վրաց գիտագործնական հարաբերությունների, երկու ժողովուրդների միջև կրթական ու մշակութային կապերի զարգացման և ամրապնդման գործում: Հաշվի առնելով այդ անուրանալի վաստակը՝ Վրաստանի կառավարությունը 1941 թ. նրան շնորհել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, իսկ 1945 թվականին Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը ընտրվել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ:

Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի անտիպ թողույնի հրատարակությունը՝ և ռուսերեն ու վրացերեն աշխատությունների թարգմանությունը հանրության, գիտաշխատողների, կովկասագիտությունն ընտրած ուսանողության և մագիստրոսների, այդ երկրներով հետաքրքրվող անձանց համար փնտրված ձեռնարկներ են:

*Հր. Ս. Բայրամյան
20. 09. 2013 թ.*

* Կովկասագիտության մաս կազմող անձնական գրապահոցի հարյուրավոր գրքեր նրա մահից հետո հանգրվան գտան Թբիլիսիի պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնին առընթեր, իր իսկ անունը կրող աշխատասենյակում. իսկ արխիվն ու գրադարանը, որ մի ամբողջ հարստություն են, և որտեղ, անշուշտ, կան հրատարակության պատրաստ մեծ ու փոքր աշխատություններ, կոնսպեկտներ, սևագիր կամ անավարտ էջեր, ինչպես նաև նամակները, գիտնականի 80-ամյակի օրերին (1970) ժառանգները նվիրեցին նույն բուհի գիտական գրադարանին: Դրանց հետազոտությունն ու հրատարակությունը նախառաջ հայ մասնագետների առաջնահերթ խնդիրներից պետք է լինի գոնե մոտ ապագայում:

ՊՐՈՖ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՎՐԱՑԵՐՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՀԱՑԵՐՆ ԹԱԳՄԱՆՈՒԹՅԱՐ.
ՆԵՐՄԾՈՒԹՅՈՒՆ—ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա.
(Ե-ԺԲ ԴԱՐ)

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատությունը մենք ձեռնարկել ենք կազմելու՝ ոգտագործելով այդ նպատակի համար վրացերեն լեզվով մեզի հասած թե՛ տպագիր և թե՛ (ըստ կարելիության) անտիպ աղբյուրները, ինչպես զուտ պատմադրական և ժամանակագրականը, նույնպես և վարքաբանական-վկայաբանականն ու այսպես կոչված հայրախոսականը, նաև վիճական տարեգիրն ու ժողովրդական բանահյուսությունն ամենալայն իմաստով, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ վոր իր մեջ Հայաստանի և հայերի մասին վորևե նյութ և պարունակում, ում գրվածն էլ ուզում և լինի, միմիայն թե՛ վրաց հեղինակի գրչից չելած ինքնուրույն կամ կոմպիլատիվ (վրացերեն գրվածք) լինի այն:

Ամբողջ աշխատությունը մենք ծրագրած ունենք 4 հատորով.

I հատորում մտնելու չեն V—XII դարու հեղինակները կամ անանուն գրվածքները:

II հատորում մտնելու չեն XII—XVIII դարերի հեղինակները:

III հատորը կազմելու չեն XVIII—XIX դարերի (մինչ 1829 թ.) հեղինակները: Վերջապես՝

IV հատորում կամփոփենք վիճական տարեգիրը, հայերենից թարգմանված յերկասիրությունների վարիանտները, ժողովրդական բանահյուսությունը, հավելվածներն ու կարևոր ցանկերը:

Ի նկատի ունենալով, վոր վրացերեն բնագիրներից կատարած մեր թարգմանություններին մենք կցում ենք ներածություն-ծանոթություններ, վուրոնք մեծ մասամբ մեք իսկ հետազոտությանց արդյունքներն են կազմում, մենք լիահույս ենք, վոր այս մեր աշխատությունը պիտանի կարող և լինել վոչ միայն հայ ընթերցողի համար, վորը առաջին անգամն և հնարավորություն ստանում ի

մոտո ծանոթանալու վրայ աղբյուրների հետ, այլև վրայագիտողների համար:

Հայերին խորյումանությունները մենք տալիս ենք համաձայն «վերականգնած» բնույթների, վոր մենք ենք կատարել, յերբեմն նույնիսկ մեր իսկ ձեռքով տպագրության պատրաստած նյութի հիման վրա (ըստ ձեռագիրների), վորը բավականին տարբերվում է ցարդ գոյութուն ունեցող հրատարակություններից:

Ընդ սմին, թյուրիմացությունների տեղիք չտալու համար, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր թարգմանության ժամանակ մենք միշտ աշխատել ենք հատուկ անուններն (թե աշխարհագրական և թե անձանց) ու այսպես կոչված «եթնիկական» տերմինները ներկայացնել «հայկական հարադատությամբ» կողքին, կլոր փակագծի մեջ, դնելով այն և վրացերեն բնագրի արտասանությամբ. իսկ անկյունավոր փակագծերի մեջ դնում ենք այն բառերն ու նախադասությունները, վորը մենք ենք ավելացնում իմաստը հասկանալի դարձնելու համար:

Ինքնըստինքյան հասկանալի չե, վոր՝ քանի վոր այնպիսի տերմինների գործածությունը նախնական շրջանի նկատմամբ, ինչպիսի չեն «Հայաստան» կամ «Վրաստան»-ը, կատարյալ անաբրոնիզմ կլինեն, մենք առհասարակ այդպիսիներից խուսափում ենք՝ գործածելով դրանց փոխարեն 1) «Հայք» (→ «Հայոց»), ինչպես եկվիվալենտ վրացերեն «Սոմխիթ»-ի և 2) «Վիրք» (→ «Վրաց»), ինչպես եկվիվալենտ «Քարթլի»-ի դիստաուզ գրությամբ. իսկ «հայ» — «հայեր» (→ «հայոց») և «վրացի» «վրացիներ» || «վրացիք» (→ «վրաց») գուզընթացաբար գործածում ենք իբրև լոկ «եթնիկական» տերմիններ (փոքրատառ գրությամբ):

* * *

Մեր ներկա աշխատության առաջին հատորի առաջին պրակի մեջ մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման նախնական քաղաքի չերկասիրություններից, վորոնք գրեթե բացառապես վարձարանական-վկայաբանական հայրախոսական, յեկեղեցա-պատմական կամ ժամանակագրական բնույթ են կրում, ընդամենը 15 հեղինակությունից կամ 19 չերկասիրությունից քաղած, վորոնք V—XI դարերին են պատկանում կամ այդ դարերին վերագրվում: Ինքնըստինքյան հասկանալի չե, վոր նյութերը դասավորված են իբրև առանձին-առանձին հատվածներ, բացի մի-չերկու դոկումենտից, վոր մենք առաջ ենք

քերուժ կամ ամբողջությամբ (IX դարու անանուն հեղինակների համառոտ Հայոց «պատմության» փորձերը), կամ չնչին կրճատումներով (IX դարու հեղինակ Արսեն Սափարացու «Հայոց և Վրաց բաժանման մասին»), վորոնք առանձնապես հետաքրքիր են իրրև զուտ գրական գործեր և վոչ ժամանակակցի ձեռքով կատարած պատմական անցքերի նկարագրություններ կամ պատմագրական չերկասիրություններ, վորոնք վրաց գրականության մեջ միմիայն XI դարումն են ծնունդ առնում (XI—XII դարումն յերևան յեկած վրաց պատմիչներին հատկապես նվիրվում է առաջին հատորի չերկրորդ պրակը):

Ինչպես ընթերցողը կնկատի, ներկա (առաջին) պրակում զետեղած նյութը կարծես թե գլխավորապես յեկեղեցական պատմությանն է վերաբերում, մասամբ՝ հայոց և վրաց բաժանման հարցի հետ կապված դավանաբանական վեճերին, վորի կողքին տոնշան տեղ ունին գրաված Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, ժամանակագրական պատմության և այլ և այլ պատմական անցքերի ու անձանց վերաբերյալ տեղեկությունները, իսկ տոնեսականի մասին և վոչ մի խոսք։ Բայց սա հո մեր մեղքը չէ, յեթե ինքր նյութը հետց այդ է մեզ մատկաբարեղ...

Սակայն հայոց պատմության համար բոլոր այդ տվյալներն արժեք ունին այն տեսակետով, վոր՝ տեղեկեցիկ լինելով հանդերձ՝ ըղիսում են իդեոլոգիայական հակառակ, այսինքն հուշն-բյուզանդական տոնեսական-քաղաքական որիննտացիային յենթակա քաղկեդոնիկ (գիոֆիլզիտ կամ չերկաբնակ) միջավայրից, մինչդեռ ամբողջ հայ գրականությունն այն ձևով, ինչպես ել այն հասել է մեզ՝ լինելով նույնպես տեղեկեցիկով՝ ասորա-սլաւոնական որիննտացիային յենթակա, սլաւոնական հակաքաղկեդոնիկ (մոնոֆիլզիտ կամ միաբնակ) իդեոլոգիայի դրոշմն է կրում. և հետևապես պետք է յենթադրել, վոր հայերեն լեզվով յերբեմն գոյություն ունեցող քաղկեդոնիկ իդեոլոգիայի գրականությունն, մեծ մասամբ հունական աղբիւրներէ կրող կամ հունարենից թարգմանվածը, հակաքաղկեդոնականության հաղթանակով իսպառ վոչնչացրած է։ Յեւ հենց այդտեղ է համապատասխան վրաց աղբյուրների արժեքը, նամանավանդ, վոր վերջիններն՝ յերբեմն դավանաբանական վեճերի հետեանքով անհետացած և մեզ չհասած հայկական աղբյուրների վրայն հիմնված։ Համենայն դեպս, այնպիսի գոյումենտների հրատարակումով, վորոնք հայ քաղկեդոնականության զարգացման հնագույն շրջանին են վերաբերում, հարց է ծագում հայ հին գրականությունն

վերագնահատելու մասին*)։ Յեւ իրոք, հայ և վրաց պատմագիրները տվյալների տարաձայնութիւնը չէ՞ վոր արդյունք է այն հակասութիւնների, վոր նկատելի չե հին Հայաստանում և Վրաստանում շնորհիւ առաջավոր Ասիայում միշտ մարտնչող լեզու տարբեր քաղաքական-տնտեսական սիստեմների (Մարք, Պարթևք, Պարսիկներ, Արարացիք՝ մեկ կողմից, Հուլնք, Հռոմայեցիք և Բյուզանդացիները՝ մյուս կողմից)։

Ինչ վերաբերում է նույն V—XI դարերին պատկանող այն գրվածքներին, վորոնք հայերենից վրացերէն թարգմանութեամբ են հասել մեզ (ի նկատի ունենք Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «վարք հարանց»ի «հալոց» կամ «ասորվոց» սրբերի վարքերը) և վորոնց հայերեն բնագիրները կամ տարբերվում են թարգմանութիւնից կամ կորած են (որինակ Դավիթ և Տիրիճանի վկայաբանութիւնը), ուր՝ բնագիրների համեմատ, տարբեր կամ լրացուցիչ տեղեկութիւններ կան Հայաստանի և հայերի մասին, այդպիսիները մենք մտադիր ենք զետեղել «Հավելվածների» մեջ, վոր մեր աշխատութեան IV հատորն է կազմելու։

Լ. Մ.-Բ.

Տփղիս

7. XII. 1933

*) Վորքան այս տեսակետից շահեկան ին Ն. Մառի, Իվ. Ջավախիշվիլու, Կ. Պեկելիճեյի յով Ն. Ալիճյանի համապատասխան ուսումնասիրութիւնները, վոր մենք բաւականին ոգտագործած ունենք, նույնքան մեզ համար վ. րէ և արժեքից զուրկ են այնպիսի աշխատութիւնները, ինչպիսի յեն Ագեֆաճդր Պալեյանի «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս» (Վիէննա 1878), S. Weber-ի Die Katholische Kirche in Armenien (Freiburg in Breisgau 1903) և այլն։ Մի կողմն ենք թողնում Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի ղոկաորական շարադրութիւնը՝ Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte Ketzzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893:

Ա.

ՀԱԿՈՒ ՅԵՐԵՅ (V Դ.)

«ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Շուշանիկի վկայաբանություն»-ը, վոր հայտնի չե հայերեն և վրացերեն լեզուներով, հասել ե մեզ գույգ-գույգ խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ Հայերենը հրատարակված ե «Սոփերք Հայկական»-ի Թ. հատորի մեջ (Վենետիկ 1853), ընդարձակ խմբագրությունը 11—47 եջերում, իսկ համառոտը 49—55, յերկուսի ծանոթությունները 57—61 եջ. (համառոտի կրկնությունը տես նաև՝ Լ. Մելիքսեբ-Բեկ «Ծաղկաքաղ բանից նախնի հայերէն հանդերձ հայ-վրացերէն բառարկով», հատուած առաջին, Ծաղկաքաղ, Տիգրիս 1920, եջ 100—103). վրացերենի ընդարձակ խմբագրությունը հրատարակել են նախ Միք. Սաքիևից իր «Վրաստանի դրախտ» կոչված ժողովածուի մեջ (Ս.Պ. Բ. 1882), եջ 181—192, ապա Ս. Գուգաձեն առանձին գրքույկով՝ «Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը» (Տիգրիս 1917), եջ 1—23, ծանոթություններն և հավելվածները 25—44, իսկ համառոտը հրատարակեց, ըստ Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «Վարք հարանց» ժողովածուի. Ալ. Խախանովը (Խախանաշվիլի) իր աշխատության մեջ «Материалы по грузинской агниологии» [«Труды по востоковедению», изд. при Лазаревском институте вост. языков, вып. XXI] (Москва 1910), եջ 49—51, Հետագա (XVIII դարու) վրացերեն խմբագրություններից կատարած ուսուրեն Թարգմանությունը տես՝ (Մ. Сабинин «Полное жизнеописание святых грузинской церкви», ч. I, Спб. 1871, стр. 141—152:

Վաղուց Ն. Մաքր (Из поездки на Афон, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, март, стр. 19—20) այն կարծիքն եր հայտնել, վոր վկայաբանության վրացերեն համառոտ խմբագրությունը բառացի Թարգմանություն ե համապա-

առախան հայերեն խմբագրութիւնից, իսկ ինչ վերաբերում ե նույն վկայաբանութեան ընդարձակ խմբագրութիւնների առնչութեանը իրար հետ, դրա մասին նույն Ն. Մառը վոչինչ չէր ասել:

1917 թվին, տալով Շուշանիկի վկայաբանութեան վրացերեն ընդարձակ խմբագրութեան գիտական հրատարակութիւնը, Ս. Գոքաձեմ իր գրքուկի վերնագրի վերեւից անհրաժեշտ էր գտել դնելու և հեղինակի անունը՝ «Հակոբ Բերեց, Վ դար»: Սույն գրվածքն Վ դարու Հակոբ Յերեցին վերագրելը վոչ մի առարկութիւն չգտավ պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու կողմից՝ 1921 թվին լույս ընծայած ուսումնասիրութեան մեջ՝ «Հին վրացական պատմական դրականութիւնը (V—XVIII դ. դ.), յերկօրդ լրացրած հրատարակութիւն», էջ 13—26, ապա և պրոֆ. Կ. Կեկելիձեի կողմից՝ «Վրաց գրականութեան պատմութեան» I հատորում (Տփղիս 1923), էջ 119—124, վորոնք ավելի ևս պարզեցին վկայաբանութեան ավտենցիայի հարցը: Մասնավորապես Իվ. Ջավախիշվիլին քանաց ապացուցել, վոր՝ մինչդեռ վկայաբանութեան համառոտ վրացերեն խմբագրութիւնը ըստուցի թարգմանութիւնն է հայերենից, նույն հեղինակութեան միջոցով՝ ընդարձակ վրացերեն խմբագրութիւնն ինքնուրույն գրվածք պիտի ճանաչել, վորն սղորյուր է ծառայել հայերեն խմբագրութեան համար, մի խոսքով, վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնը հիմք է ծառայել (ա. աստիճան) հայերեն ընդարձակ խմբագրութեանն (բ. աստիճան), վորը հետագայում համառոտվել է (գ. աստիճան) և ապա թարգմանվել է վրացերեն (դ. աստիճան):

Այս կարծիքն ալժմ վրաց գրականութեան մեջ ընդունված է ու աարածված, և գրեթէ վոչ մի առարկութեան չի հանդիպում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ տվյալների հիման վրա լեն վրացագետներն (Ս. Գորդաձե, Իվ. Ջավախիշվիլի, Կ. Կեկելիձե և ուրիշները) ապացուցում Շուշանիկի վկայաբանութեան ինքնուրույն վրացերեն գրվածք և այն ել Վ դարու հեղինակ Հակոբ Յերեցի հորինվածք լինելն, վորը միաժամանակ վրաց գրականութեան հնագույն հիշատակարանն է համարվում:

1. Դիմելով մի ինչ վոր հեղինակավոր անձի՝ վկայաբանութիւն կազմողը մի ինչ վոր հատվածից հետո, վորը նույն վկայաբանութեան սկզբնական մասն պիտի կաղմեր կամ գուցե ներածութիւնը, ասում է (էջ 1). «Յեւ ահա հաստատապես պատմեմ Ձեզ սուրբ և յերանելի Շուշանիկի մահվան մասին» (սրանով է նկատում վրացերեն տեկատը): Ապա՝ խոսելով Վարդան Մամիկոն-

գանի մասին՝ նա մատնանշում ե (նույն տեղ)։ «Վորի մասին չես Զեզ գրեցի»։ Մի ուրիշ տեղ՝ բղեղիս դրան չեպիսկոպոս Ափուտի (Ափոցի) անունը տալով՝ հեղինակն ավելի վորոշակի տառում ե (եջ 3)։ «Յես ել՝ Շուշանիկ տիկնոջ (Թագուհու) լերեցն՝ այն յեպիսկոպոսի մոտն եյի»։ Յեւ ահա այստեղից պարզ ե, վոր հեղինակը՝ առաջ բերելով իր և Շուշանիկի միջև տեղի ունեցած բազմաթիվ զրույցները (դիալոգները)՝ միշտ ընդգծում ե, թե վերջինս ինչպես եր դիմում իրեն, հեղինակին՝ «Յերեց», «Այ չերեց» տալով։ Վերջապես, վրացերեն շնագրում կա և մի այնպիսի տեղ (եջ 9—10), ուր մի վոմն պատանի՝ փնտռելով Յերեցին Շուշանիկի բնակութան տեղում՝ հարցնում ե. «Հակոբն այդտեղ ե», վորին ինքը՝ հեղինակը, պատասխանում ե. «Ընչ կուղիս», և նա տառում ե. «բղեղին կանչում ե»։

Ըստ լերեույթին, այս տվյալների հիման վրա չե, վոր նախ Մ. Սարգիսիյը (1882) և ապա Ս. Դորգաձեն (1917) վկայաբանության հեղինակ համարեցին Հակոբ Յերեցին, վորը նույն գրվածքի հայերեն վերսիայի մեջ անանուն «դրան քահանա» չե կոչվում (Սոփերք, Թ., եջ. 29)։ Իսկ Իվ. Զավասիսիլիին մանրամասն ապացուցեց այս կետը՝ հիմնվելով ինչպես վերև բերած տվյալների վրա, նույնպես և ամբողջ հորինվածքի, կաղմվածքի և վոճի վրա։ «Հակոբ Յերեցի գրվածքը, — ասում ե բաղմաշխատ վրացագետը, — ինչպես իր պատմական, աշխարհագրական [ու] ժամանակագրական տեղեկութուններով, նույնպես և նիստուկացի նկարագրությունը, պատմական բնույթով ու վոճով և, վիրջապես, հեղինակի պատմվածքի հոգեբանական ճշտությամբ իրոք վոր ժամանակակցի, ականատեսի և համապորժակյի կողմից գրված լերկասիրություն պիտի ճանաչվի» (Հին վրացական պատմական պրականությունը, 19)։ Մոտավորապես նույն միտքն ե արտահայտում և Կ. Կեկելիձեն, չիրք պնդում ե, վոր Շուշանիկի վարքը գրի չե առիւ «վոչ իե սովորական ժամանակակիցն ու ականատեսը, այլ [բղեղի] ապարանքին շատ մերձեցած և, միաժամանակ, համեմատաբար պատրաստված անձն՝ Հակոբ Յերեցն, վորը դրան քահանա չեր և Շուշանիկի խոստովանահայրը. Հակոբն այն անձնավորություններից մեկն եր, վորը վոչ մի բոպե չեր հեռացել իր հոգևոր զավակից անտանելի տանջանքի և նեղության ժամանակ, նրա հետ իր ապարանքում և ապարանքից դուրս՝ չեկեղեցում ու բերդում» (Վրաց գրականության պատմությունը, I, 119—120)։ Ընդ սմին, նույն Կ. Կեկելիձեն՝ ի նկատի առնելով վկայաբանության մեջ

յեղած զանազան թվականները՝ գտնում ե, վոր այն հորինված պիտի լինի 474—484 թվականներին (ibid., հջ 123):

2. Իվ. Ջավախիւիւլու հետազոտութեամբ, հայերեն և վրացերեն ընդարձակ խմբադրութիւնները (վորից ծագած են համառոտները), ակնհայտնի կերպով իրարից տարբերվում են գլխավորապէս հետևյալ կետերում. Ա. մինչդեռ վրացերենը գրված ե առաջին դիմքով, հայերենում հեղինակը սկի չի ցերեում, և պատմըվածքն չերոտդ դիմքով ե ներկայացրած. Բ. Վրացերեն տեկստի ավագուն տեղերը, ուր այն ժամանակվան իստուկացի ճշտագուն պատկերն ե ներկայացրած, հայերենում բաց են թողնված: Գ. Թվականները վրացերենում ավելի մանրամասնորեն և ճշտորեն են առաջ բերված, քան թե հայերենում, ուր այդպիսիներն չերբմն (որինակ Շուշանիկի մահվան մասին) նուշնիսկ բաց են թողնված: Դ. Ժամանակագրական տվյալներն ու գործող անձանց անունները (որինակ՝ բղիշիի դրան յիպիակոպոսի և դրան ցերեցի) վրացերենում ամենայն բարեխղճութեամբ են առաջ բերված, մինչդեռ հայերենում այդպիսիները բաց են թողնված: Ե. Հայերենում պակասում են մի շարք այնպիսի տեղեկութիւններ, վորոնք այն ժամանակվա սլատմութեանն ու աշխարհագրութեանն են վերաբերում (որինակ Հերթի և Յուրտավի մասին), ինչպէս և Շուշանիկի անձնավորութեան, բնավորութեան, մտածելակերպի և բնորոշ առանձնահատկութիւնների նկարագրութիւնը: Զ. հայերեն տեկստը՝ համեմատաբար վրացերենի հետ ավելի կրճատված լինելով հանդերձ՝ ավելի ընդարձակ ձևով ե ներկայացնում զանազան աղոթքները, վորոնք վրացերենում քիչ տեղ ունեն դրուված, և այլն:

Շուշանիկի վկայաբանութեան վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնից ստորև քաղած տեղեկութիւնները, ճիշտ ե բուն Հայաստանին (Հայքին) չեն վերաբերում, քանի վոր ի նկատի ունեն Հայոց (Հայքի) և Վրաց (Քարթլիի) սահմանակից Հերթ=Ռանը, բայց և այնպէս մենք այդպիսիներն առաջ ենք բերում, վորպէսզի նպաստած լինենք Գուդարքի պատմութեանը, վորն այնքան սերտ կապված ե նուշն Հայոց և Վրաց անյլալի հետ:

Քաղվածքների թարգմանութիւններն առաջ ենք բերում համաձայն Ա. Գորգանիի հրատարակութեան (համեմատութեամբ Մ. Սաքիճիճի հրատարակածի հետ), կողքին դնելով հայերեն վերսիայի համապատասխան հատվածն ըստ «Սուրբ»-ի:

[ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՅԵՎ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ]

Պարսից [Պերոզ] Թադավորի [Իշխանության] ութերորդ տարին¹ դեպի արքունի դուռն ուղիվորվեց Վաղգեն ըղեշխն (Վարսքեն պիտիախշն)՝ Աշուշայի վորդին, վորը սկզբում քրիստոնյա չէր, քրիստոնյա հորիցն ու մորից ծնված, Յեւ նրա կինն էր հայոց սպարապետ Վարդանի դուստրը, վորի մասին ահա զրում հմ Ձեզ. հորից նա Վարդան էր կոչվել, իսկ ըստ սիրո նրա անունն Շուշանիկ, աստծուց յերկշուղած, ինչպես արդեն ասացինք, մանկությունիցն իսկ...

Հեռանալով Պարսից Թադավորից՝ բդչխն (պիտիախշն)... մոտեցավ Վրաց (Քարթլիի) սահմաններին, Հերեթ² յերկրին....

...[Յեւ նա] յեկավ ծուրտավ³ կոչված ավանը....

Իսկ ըղեշխն (պիտիախշն) դրան յեպիսկոպոսը, վորի անունն էր Ասիուտ⁴, այնտեղ չերգտնըվում, վորովհետև գնացել էր սրբաբուհու (Շուշանիկի) մտերիմներից մեկի տունը.... և յես էլ [Հակոբ]՝ Շուշանիկ տիկնոջ (Թագուհու) յերեցս՝ այն յեպիսկոպոսի մոտն ելի....

Իսկ բդեշխն (պիտիախշն) ուղեվորվեց Ձորդ⁵, բայց նրա յեղբայր Ջոջիկը չհանդիպեց նրան [այնտեղ]... և՛ ըղեշխն (պիտիախշն) յետևիցն ընկնելով՝ հասավ

Նւ եղև ի Ժամանակս Պարսից Թադաւորութեանն՝ Բդեշխ Վասգեն, որդի Աշուշայ բդեշխի, որ ի դուռն արքունի երթեալ՝ ուրացաւ զքրիստոնէութիւն, և եղեալ ընդ պարսկական օրինօքն ի կամաց և ոչ ի հարկէ և ի բռնութենէ: Նւ կին ունէր զդուստր Վարդանայ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի, թոռն սրբոյն Սահակայ Պարթևի և Հայոց հայրապետի՝ ի դստերէն Սահականուշայ, և անունն նորա Վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ, Շուշանիկ յորջոջանօք յետոյ անուանեալ: Բարեպաշտոն և երկիւղած յաստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ...

նրան Հերեթի սահմաններում...

[Յերկիրն, ուր գտնվում է Յուր-տավը⁵, նկարագրելի չէ այսպես⁶]. ամռան պահին արևի կեծուքյունը կրակի պես եւ այրում, քամիները թաք և ջրերը փրստարար. այդ-տեղի բնիկները լի չեն ախտով, ջրով ուռած և դեղնած են, մար-մինը ծակծկած, չորացած, քոսոտ, կարմիր քամուց [փչացած], յերե-սը ուռած. և նրանց կյանքն ել-կարճատև. և վոչմի ծեր չկա նը-րանց յերկրում

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հստ Ս. Գարգանյի (Ս. Շուշանիկի վկայաբանությունը, էջ 26), 456 + + 8 = 466 թվին, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական դրա-կանությունը, էջ 16), 456 կամ 457 + 8 = 464 — 465 թվին:

2. Նույն Ռանը:

3. Տես 6. ծանոթություն:

4. Նույն Ափսը ըստ «Գիրք թղթոց»-ի (էջ 178), վորը Յուրտավի թեմի առաջին յեպիսկոպոսն յեղավ (Կ. Կեկելիձե, Նվիրապետական կազմը հին Վրաս-տանում, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis, X, 1930, էջ 313):

5. Չորդ կոչված ավանը, ըստ յերեմյայթին, Տայբուլմն և յեղել, վորովհե-տև Տայբլցն եր Չորդուանել իշխանների տոհմը:

6. Յուրտավը դանազան հեղինակներ յերկար ու ձիգ դարերի ընթացքում սկսած դեռ ելի X դարուց՝ այլ և այլ տեղերումն եյին փնտռում և յայ հարցը, տնկատեղ, Հայաստանի և Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնա-կան պրոբլեմներից մեկն է, քանի վոր Գաղարայ բղեթսության յերբմնի կենտ-րոնի և սահմանների հարցին և վերաբերում է Հստ Ուխտեմեսի, այն X դարում կոչվելիս և յեղել Գաթնը, գտնվելով «յեղը գետոյն՝ որ կոչի յիւր անուն Գա-թնագետ, ի նահանգին որ կոչի Վրաց-դաջտ, որ է միջասահման երկուց սախար-հացն Հայոց և Վրաց, ... հանդէպ լերինն Կաւկասու, որ է սահմանակից... մեծի մայրաքաղաքին Տփլիսայ» («Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց», Վաղար-շապատ 1871, էջ 34): Ստեփաննես Որբելյաճի որոք ել Յուրտավը կոչվելիս և յեղել «Գաթնաք», զորոյ զթեմն — ասում է Ստեփաննոսը — այժմ ունի Հախպատ («Պատմութիւն Նահանգին Սիւական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքե-պրսկոպոսի Սիւնեայ [Էջուկասեան մատենադարան] Դ». Թ. 1911, էջ 105):

XVIII դարու վրաց աշխարհագիր Վախուշտը փնտռում եր Յուրտավը Ախ-տալա վանքից դուրի արհեր, Բիրդուշ կամ Դիբեդի լիւան ջրջանում (Descrip-

tion géographique de la Géorgie par le *Tsurévitch Wakhoucht*, publiée par M. Brosset, S. P. B., 1842, p. 142, n. 1): *Մեկնելով Վախուշտի խոսքերը*. Մ. Բրոսսեմ յեկեկ եր այն յեղրակացության, զոր Յուրտավր գտնվում ե ա լ' E. d' Akhtala, sur le Berdoudj, la Kamenka de Busses» (M. Brosset, Deux historiens Arméniens, S. P. B. 1870, p. 295—296. n. 2. հմտ. Additions et éclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, p. 109, n. 3), զոր առանց այլևայլության կրկնում ե և վրացահեա Թ. Ժորդանիան տարորինակ մեկնարանությամբ՝ «Յուրտավր, ա, ժմյան (?) Գաթենքը, Վախուշտի Դաչիանը (Ախտալայից մոտ, ռուսական Каменка գյուղը) գտնվում եր Դուգարքում, Հերեթի և Բարթլիի սահմանում» (Գրոնրկաներ, վրացերեն, I, Տիբլիս 1892, էջ 320, ծանոթ. 42), Մ. Զանաշվիլին (Վախուշտի ախտահարութունը, վրացերեն, Տիպ. 1901, էջ 51, ծանոթ. 92), կանգ առնելով «Զուրտակիտ» անվան ստուգարանության վրա, զորով հայտնի յե Դուրաբուլա-ի չքանը, գտնում ե հայկական, զոր Շուշանիկի քաղաքը հետադայում վերանվանվեց Զուրտակիտ»։ Ըստ Ղ. Ալիշանի (Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, I, 375) և ապա Ն. Ալիմյանի (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վրենա 1910, էջ 199), Ռուրտավր գտնվելիս և յեղև «Բուդնոփոր գաւառին հարաւային ցածագոյն ծայրն» — «կիսաւուր ճամբով միայն հեռու» Տիվլիսից 1913 թվին Սարգիս Կակարանց (Սուրբ Նունեն ու նրա նշանակութունը Վրաստանի պատմության մեջ, Վրացերեն, էջ 8) այն կարծիքի յեր, զոր Յուրտավր «այժմյան Մանգլիսից դեպի արևմուտք եր գտնվում» 1914 թվին հրատարակած իր «Վրաց ժողովրդի պատմութուն» (վրացերեն) II գրքում իվ. Զավախիշվիլին ուղղակի ասում ե՝ «Հերեթումն եր համարվում Յուրտավր, սակայն խկապես վերտեղ եր այն գտնվում, չգիտենք» (էջ 307)։ 1916 թվին հրատարակած մեր հատուկ փոքր հոդվածում «К вопросу о местоположении Цуртава» (Известия Кавк. отд. Рус. Геогр. Общ., т. XXIV, № 3) մենք՝ ամփոփելով հարցիս զրականութունը՝ այն միտքն ելինք հայտնել, զոր «Յուրտավր պիտի վերոննել կամ այժմյան Ախտալայի մոտերը, Բերդուջի կամ Դերեդա-Հայի (Կամենկայի) չքանում, կամ նին Դաչիանի տեղում՝ Բցիա կամ Ջրամ գետի աջ ափին» (էջ 341—346, համ. նաև մեր «Гадженк-Гачман», — «Христ. Восток», т. VI, вып. 1918, стр. 94-95)։ Զհամաձայնվելով մեզ հետ՝ Սարգիս Կակարանց (Վրաց պետականության գենեզիսի հարցերը, վրացերեն, — «Bulletin Historique», Տիվլիս 1924, Գ. I, էջ 74-75) գտնում ե, զոր Յուրտավր Պասկեվիչի արշավանքի քարտեզում, զոր Ուշակովն եր կազմել, Զրոռուտ ե կոչվում՝ գտնվելով Ջրամ գետի ձախ ափին, զոր, ըստ յերեվոլյութին, Յուրտավ անվան ազգավազումն և. նույնը Ս. Կակարանց կրկնում ե և 1928 թվին (К истории названия города Тифлиса, — «Исторический сборник» II, 67) հետևյալ խոսքերով. «Эквивалент названия Гачиан-и — Цуртав (Ухтанес, как известно, считает эти названия идентичными) находит объяснение на арм. яз., именно *ցурт* холодный (само слово иранского происхождения) с суффиксом -ав, встречающимся и в других древних географических названиях на Юго-Кавказе (например, Тел-ав, Ман-ав, Зан-ав, Парт-ав и пр.). В этом же значении Гачиан-и при сопоставлении с аварским коачан — *холодный* вполне покрывает термин Цурт-ав, который, таким образом, представляется простым переводом термина Гачиан-и в его аварском, так сказать, аспекте. Гачиан-и — Цуртав, повидимому, находился в районе нынешнего Хоша-Килиса на правом берегу р. Храм (притока Куры), у слияния с ним р. Машавер»։

Վերջապես, 1928 թվին հրատարակած Վերաց ժողովրդի պատմության (վրացերեն) I հատորի Կ. հրատարակության մեջ Լվ. Ջավախիշվիլիմ նորից պնդում է 1914 թվին արտահայտած այն դրույթը, վոր Յուրտավը Հերեթումն էր գտնվում:

1928—1933 թվականները ընթացքում մենք հնարավորություն ունեցանք պրպտումներ կատարել զրեթե ամբողջ Գուգարքում (Լոռի-Տաշիր, Թրիալեթ-Մալկա, Ջուրտակեթ-Ղարաբուլախ և այլն) և ամենայն մանրամասնությամբ հետազոտելինք Յուրտավի հարցն իր բոլոր յեկեջներով՝ հողիլ առնելով գրականության մեջ արտահայտված դրեթե բոլոր կարծիքներն ու սուղմունքներն այդ մասին, և յիսնք այն վերջնական յեզրակացություն, վոր Յուրտավ-Գաջենքը (Դաշլանը)՝ Գուգարաց դեբիլները մայրաքաղաքը՝ Բորչալու (այժմյան Լյուկսեմբուրգը) զրջանի թուրքական Առելու դուղն է, վոր յերբնի վրացերեն «Նախիդուրի» է կոչվել, այսինքն կամրջատեղ (ըստ Վախուշտի քարտեզների)՝ Խրամ կամ Քցիա դետի աջ և ձախ ափերին, ուր վոռոգիչ առուններն են սկիզբ առնում և, ի միջի այլոց, «Վախտանգ թագավորի արխ» կոչվածը XVIII դարում*)։ Իսկ Ուխտանքի Գաջինդևուր վոչ այլ ինչ է, բայց յեթե նոյն Խրամը. և հենց այդտեղ են մնացել բազմաթիվ յեկեղեցիների ավերակներ, վորոնց մեջ աչքի յե ընկնում Վաղարշապատի Ս. Դայանեի ձևով կառույված կաթողիկեն, իսկ փոքր յեկեղեցիներից մեկում աչքի յե ընկնում Մանգղայց հինավուրց քարե խաչը (վրացերեն «Մարլամ Զվարի»), ուսաներն՝ Каменная повеста, ոսերեն՝ «Մամիդա» կոչվածը) տղարը, Այս Առելույի մոտ է գտնվում և XVIII դարու վերջերում վրաց Հերակ II-ի այրիի՝ Դարեջան թագուհու վերանորոգած ընդարձակ «Բուլաղի» և «Բալաղի» (հմմ. Կախեթի «Բուլաղի», այսինքն քաղաքատեղ) բերդը, վոր թյուրքերեն «Աղ-դալա» յե կոչվում (Դարեջանի վերանորոգության մասին տես Ս. Թաղաշվիլի. Վրաստանի հնությունները, վրացերեն, III, Տփղ. 1910, էջ 299—300)։ Ընդսմին, այս Առելու-Քուլագիլից վոչ ըստ հեռու գտնվում է և պատմական Սամզույտ-Սամշվիլդե բերդաքաղաքը, յերբնի Կորիկյանց աթոռանիստը, վորի մայր եկեղեցվո (VIII դարում կառույվածի) արևելյան պատի վրա փորագրված վրացերեն յերկաթագիր արձանագրության յերկրորդ տողում առված է, վոր տաճարը շինողները՝ «դեղիսների զարմից» ([նա]թեսավիթ պիտիալնի) են յեղիլ (E. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, Тфл. 1905, стр. 42)։

Յուրտավի ու, նրա հետ, ամբողջ Վրացդաշտ-ի այնպիսի դիրքին, վոր մենք դանում ենք Առելույում, միանգամայն համապատասխանում է, ի միջի այլոց, և հետևյալ յերկու հանգամանքը՝ Նախ՝ 506 թվին Դվինի (Դունայ) ժողովի մասնակիցների շարքում «[Յ]ո[ւ]րտա»-ի յեպիսկոպոսի անունը հիշվում է «Բոդին»-ի և «[Ռ]ուսթա»-ի յեպիսկոպոսների անվանց միջև, վորոնց արդեն հետևում են «Տիդեաց»-ն ու «Մանգղեաց»-ը. ուրեմն, պարզ է, վոր իր աղխարհադրական դիրքով Յուրտավը Բոդնոփորի և Ռուսթավ-Դարդաբանի կամ Հերեթի մեջտեղն պիտի լիներ, վորպիսին միմիայն Խրամ դետի ավագանը կաքելի յե համարել իր ներքեի մասում, ուր Առելույից (Նախիդուրից) զատ վոչ մի ուրիշ՝ փոքր ի ճատե նշանավոր՝ կենտրոն չի յերևում։ Յերկրորդ՝ կարձեցյալ «Յուրտավներից» և վոչ մեկը — վոչ Ախտալայի դիմաց գտնվող եռան

*) «Նախիդուրի»-ի նկարագրությունը տես՝ Ս. Վ. Ջավախեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, II, 92-93։

վանքը, վոչ Կամենկան, վոչ Զուբտակեանը և վոչ ել Մանգլիտի շրջակայքը — Կլիմայական ԽոստովաՅուՆՈՒՆԵՐՈՎ սկի չեն համապատասխանում այն միանգամայն սոսկալի պատկերին, վորի մանրամասն նկարագրությունը տալիս է մեզ Շուշանիկի վկայաբանության վրձցական բնագիրը:

Բացի դրանից պարզվեց, վոր նույն բղեղիներն (պիտիախններն) ունեցել են և մի ուրիշ բնակավայր, ուր նրանք, հավանական է, «բոչեղիս» են յեղել ամառվա ամիսներին իրենց ամբողջ գերդաստանով, մերձավորներով, ծառաներով ու տավար-վոչխարով, և այդ յերկորդ բնակավայրն (յայլան) է այժմյան Վերին-Մալկայի հունական Ավրանլո " Արվանլո գյուղը, վորը, յերբեմն, ըստ VI դարու քարտզիչ Աբիբոս Նեկրեսեցու վկայաբանության (Սարգիս Կոկարածե, Ասորի հայրերի վարույն նախատիպերը, վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 44-45), «Ռեխա» է կոչվել լինելով VI դարում բղեղիների (բնադրում սխալմամբ «մարգարանների») բնակատեղը իր հսկայական «մեկալիթիկ» կամ «կիկլոպյան» (աշկատարյան) սիստեմի բերդաքաղաքի ավերակներով, ուր ամփոփված է «Աբիբոս» կոչված վանքը (ըստ Վախուշտի) և նույնպես՝ ինչպես և Աորխյոն՝ ջրաբաղնական ամբողջ սիստեմով: Այդ «Ռեխա» անունն է, վոր այժմ կրում է Ավրանլոյից վերև, Խրամի ձախ ափին, գտնվող գյուղը: Մյուս կողմից, հիշատակելի յե, վոր նույն Խրամի ձորը Ավրանլո || Արվանլո — Ռեխայի շրջանում Վախուշտի քարտեզում (XVIII դար) կոչվում է «Սապիտախն» (ուղիղ՝ «Սապիտախն»), այսինքն բղեղիական, վորի նշմարքը մինչև որս հասել է մեզ նույն Վերին-Մալկայի Բուրնաչեթ գյուղի վերևից գտնվող և «նախապատմական» գույգ մենհիրներ պարունակող մի վայրում, վոր հայերեն, հունարեն և թյուրքերեն «Սապիտաղճ» է կոչվում և վորը, անկասկած, նույն վրացերեն «Սապիտախն» — «Սապիտախն»-ի ուրույն արտասանութունն է՝ նոր քարտեղներում Забатагджа — «Ջաբատաղճ»-ի վերածված այս «Սապիտաղճ»-ն այժմ հայոց Ղզլ-քիլիսս գյուղի «յայլան» է ներկայացնում: Վերջպես, Ռեխա — Սապիտաղճայից վոչ չառ հեռու գտնվում է և «Գոնջարեթ» կոչված ավանը՝ «Գոնջարեթի» ձորով, վոր, անկասկած, վաղեմի «Դուգարեթի»-ի, այսինքն «Գոնջարեթ»-Դաչարդի-ի արաբական ~ թյուրքական հորջորջումը պիտի լինի (հմմ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб. 1908, стр. 425, прим. № 14. Ջավախիզվիլի, Վրաստանի սահմանները, վրացերեն, Տփղ. 1919, էջ 16):

Վոր «Յուբտակ»-ը ջրաբաղնական սիստեմի հետ կապված յերբեմնի կենտրոնի և միաժամանակ «բիշլաղ»-ի անուն պիտի լինի, ըսյց է ապիս այն հանգամանքն ևս, վոր ինչպես ինքը «Յուբտակ» անունն, նույնպես և «Ռեխա»-ն (նույնիսկ այժմյան «Աուրխո»-ն, վոր «աբխ», առաւ արմատն է պարունակում) կազմված են ջուր իմաստ ունեցող արմատներից. 1) վրաց «Յուբվա» լողալ՝ «Մուրվա» քամել (հմմ. հայկ. ծոր, ծորակ, ծորան, ծորել, ծորենի, ծորում և այլն) և 2) ռուս. ре-ка, го-ре-г, озе-ро, руг-чей, руг-цао, руг-цака, ры-ба, мо-ре, ов-ра-г, Рѣ Рѣ (Boara), Речи; յեվրոպ. mare, rivus, rivulus, riviere, ruisseau, Renos || Reyn, Rona և այլն. (հմմ. Սանսկր. ri-na): Հարցիս վերաբերյալ մանրամասնությունները տես մեր աշխատության մեջ՝ «Թրիալեթ-Մալկայի անցյալից» (վրացերեն), վորը հանձնված է ապագրության:

ԿՅՈՒՐԻՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՑԻ)

(VI—VII Դ.Դ.)

Խոսելով Վրաց Կյուրիոն (Կիրիոն) կաթողիկոսի մասին, վորք ծագումով Ջավախքի Սկուտրի գյուղիցն եր, և տալով նույն Կյուրիոնի կենսագրությունը ըստ «Գիրք Թղթոց»-ի և Ուխտանեսի պատմության, Հ. Նեքսես Ակիմյանը իր հատուկ ուսումնասիրության մեջ՝ «Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ» (Այգային մատենադարան, Կ, Վիեննա 1910) համապատասխան ժԳ գլխում («Կիրիոն իբրև մատենագիր») առանձնապես կանգ եւ առնում Կյուրիոնի գրական գործունեության վրա: Հարց տալով՝ «արդեօք ստացած յունական կրթութիւնն և այն պաշտօնները, զորս ստանձնեց նա այլ և այլ ժամանակներ, չընծայիցին առիթ գրականութեամբ ալ պարապելու, ըլլալ ինքնագրութեամբ, ըլլալ թարգմանութեամբ յունարէնէ կամ հայերէնէ վրացերէն», Ակիմյանը պատասխանում է՝ «գծրախտաբար, սակայն, Վրաց հին գրականութենէ շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով՝ ոչինչ կրնանք ըսել այս մասին ստուգութեամբ: Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունինք այլ և այլ նշխարքներ Հայ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ: Այս նշխարքնորը իւր Թղթակցութիւններն են, պահուած Թղթոց գրիւն մէջ և Ուխտանեսի քով» (եջ 261—262), «Յայտարար այս Թղթակցութեանց ոչ վրացերէնը գտնուած է և ոչ ասորերէնը», — ասում է Ակիմյանը, և ապա շարունակում. «Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն ունէին երբեմն *), գոնէ առաջին թուղթը Մովսէս Կաթողիկոսին Թղթին հետ ժ. դարուն վրացերէն կը զտուէր*, թարգմանուած, ինչպէս կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը

*) Հնդգծումը մերն է

(առ Ուխտանիսի) լեռն թարգմանութիւն (Bückübersetzung) է լույս
(հջ 262—263)։

Դասելով Կյուրիոնին վրաց գրական գործիչների (մտավորա-
կանների և մեկնաբան-թարգմանիչների) շարքը և տալով, ինչպես
և Ն. Ակիմյանը (Թեև սրանից բոլորովին անկախ) նրա՝ Կյուրիոնի՝
կենսագրության փորձն ըստ Ուխտանեսի, Կորն. Կեկելիձեն (Վրաց
գրականութեան պատմություն, I, 124—125) առանձնապես մատ-
նանշում է այն փաստը, Վոր Կյուրիոնը «գրագրություն և ունե-
ցել Յերուսաղեմի և Հռոմի հայրապետների հետ» Քաղկեդոնի Ժո-
ղովի քրիստոսաբանության (քրիստոլոգիալի) հարցի շուրջը և,
ի միջի այլոց, Հռոմի պապին դիմել է նեստորականներին վերա-
բերյալ հարցով, ի հետևումս Վորի Գրիգոր I պապից ստացել է
ընդարձակ պատասխան Epistola S. Gregorü I Qurino vel Quirico
Episcopo et ceteris Episcopis in Hybernia catholicis վերնագրով, Վոր
հասել է մեզի (P. Michel Tamarati, Histoire du catholicisme en
Géorgie avec les documents justificatifs du XIII-e au XX siecle, Tif-
lis 1902, p. 575—577). Իր տեսությունը Կ. Կեկելիձեն վերջաց-
նում է հետևյալ լեզրակայությունը. «Մի խոսքով, Կյուրիոնն
առաջին վրաց գրողն է, Վորը անկախ պալքար է մղել նեստո-
րականության-միաբնակության դեմ, Թեև նրա լերկասիրություն-
ները մեզի չեն հասել (op. cit., 125)։

Ի հարկե, ցավալի յի, Վոր այնպիսի հնագույն հեղինակի
գլուխներին, ինչպիսին է Կյուրիոնը, Վոչ մի բան չի մնացել
վրացերեն լեզվով, Վորից մենք կարողանայինք ոգտվել Հայաս-
տանի և հայերի մասին նյութեր քաղելով¹⁾։

1) Մի քանի խոսք Կյուրիոնի ծննդյան տեղի՝ Ջավախքի Սկուտրի գյուղի
մասին։ Այժմ Ջավախքում «Սկուտրի» անունով գյուղ չկա, բայց կա «Կոտե-
լիա», Վոր գուցե նույն «[Ս]կո[լ]տրի»-ի հետագա ձևափոխությունը լինի։ Ի դեպ,
մատնանշելի յե նաև այն, Վոր Կյուրիոնը, իբրև Թունդ քաղկեդոնիկ, հայ հա-
կարավելեդոնիկներին ատելությունն եր գրավել այն աստիճանի, Վոր նույնիսկ
Սկուտրի գյուղից նրա ծագումը, ասոցիացիայով Սկարիովտացի Հուլալյին հիշեց-
նելով՝ նրա հակառակորդները մատին փաթաթան էյին դարձրել։ Յեվ այդպիսով
միանշանապես հասկանալի յե Ուխտանեսի հետևյալ բնորոշումը, Վոր նա տալիս
է Կյուրիոնին. «գոր մեքեհալ և հերձեհալ հեռացոյց [գվիրս] ի մէնջ Կիւրիոն
Սկուրտացի՝ հանդոյն և հաւատար լեալ Յուդայի Սկարովտացւոյ» (Պատմութիւն
բաժանման Վրաց ի Հայոց, հջ 35)։

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]»

«Վրաց (Քարթլիի) դարձը» կամ «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմութիւնը», վրացերէն «Մոքցեվալ Քարթլիսալ», resp. «Քարթլիս մոքցեվա» կոչվածը, վրաց գրականութեան պատմութեան մեջ նույն նշանակութիւնն ունի, ինչ վոր «Հայոց դարձի պատմութիւնը» կամ «Աղաթանգեղալ պատմութիւնը» հալ գրականութեան պատմութեան մեջ, Այն հասել է մեզ չերկու վարիանտով, վորոնցից մեկը 973—976 թ. թ. գրված Շատրերդ վանքի հայտնի ժողովածուի մեջն է (այս պատճառով էլ կոչվում է «Շատրերդի վարիանտ»), իսկ մյուսը՝ համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակվա, այսպես կոչված Ճելիշի վանքի ձեռագրում (վորն ըստ այսմ «Ճելիշի վարիանտ» է կոչվում)։ «Պատմութիւնը» բաղկացած է չերկու մասից. առաջինը ներկայացնում է իրենից «Վրաց դարձի» ժամանակագրականը կամ քրոնիկոնը, իսկ յերկրորդ՝ հատկապես ս. Նունեյի (Նինոյի) վարքը, վորոնք, հավանական է, տարբեր հեղինակների կազմածն են, սակայն մեկի ձեռքով ի մի հավաքած. լուրաքանչյուր մասն, իր հերթին, պարունակում է, անշուշտ, հնագույն գրվածքներ այլևայլ հեղինակների (որինակ վոմի Գրիգոր սարկավազի VII դ., վորը, համեմատյան դեպս, «Դարձի պատմութեան» հորինող չի կարող համարվել. և այլն), վորոնք, սակայն, նրանից անկախ դեռ հայտնագործված չեն, Յերկու մասերից և վոչ մեկը մեծ պատմական արժեք ունեցող գրվածքներ չեն ներկայացնում, վորովհետև լի լին սխալներով, անաքրոնիզմներով և այլն։ Հրատարակվել է «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմութիւնը» մի քանի անգամ։ Սկզբներում, չիրը այն հայտնի չեր միակ՝ Շատրերդի ձեռագրում, նրա բնագիրը փոքրիկ ուսումնասիրութեամբ և ծանոթութիւններով հանդերձ լույս ընծայեց

11. Թաղայեվիլին՝ առաջին մասը ժողովածուի մեջ «Յերեք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն), Տփղիս 1890, եջ 1—115, իսկ չեղկորոգը առանձին գրքուկով՝ Ս. Նունեյի վարուց նոր վարիանտը կամ վրաց դարձի [պատմության] չեղկորոգ մասը» (վրացերեն), Տփղ. 1892, եջ 1—74, նույն 1892 թվին Թ. Ժողովանիան նորից հրատարակեց «Դարձի» միմիայն առաջին մասն իր աշխատության՝ «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում, եջ 11—79: 1900 թվին վերահիշյալ Ս. Թաղայեվիլին ներկայացրեց «Դարձի» ամբողջ տեկստի (այն և չեղկու մասերի) ուղևերեն թարգմանությունը իր հայտնի աշխատության մեջ՝ վերնագրով Источники грузинских летописей — Три хроники („Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXVIII, отд. I, стр. 1—116, և առանձին), ուր այն առաջին տեղն ունի գրաված. I. Обращение Грузин (в христианство), իսկ անգլիացի հայտնի վրացագետներ Marjory Wardrop and T. O. Wardrop լույս ընծայեցին «Դարձի» չեղկորոգ մասի, այն և Ս. Նունեյի վարքի, անգլիերեն թարգմանությունը՝ Life of st. Nino („Studia Biblica of Ecclesiastica“, Volume V, Part. I, Oxford 1900 p. p. 1—88). Ճեյլիշի վարիանտը հայտնագործելուց հետո նույն Ս. Թաղայեվիլին «Դարձի» տեկստն ամբողջությամբ կրկին հրատարակեց զուգընթացաբար՝ ըստ Շատրերդի և Ճեյլիշի վարիանտների՝ սակայն առանց թարգմանության, իր սովոր աշխատության մեջ Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, Тифл. 1906—1912, стр. 708/710—727 (ա. մասը) և 727—805/813 (բ. մասը): Այսպիսով, այժմ մենք ունենք Շատրերդի վարիանտի ա. մասի չերեք, իսկ բ. մասի չեղկու հրատարակություն, հանդերձ ուղևերեն թարգմանության չեղկու մասերի ևս, և անգլիերենի՝ չեղկորոգ միմիայն մասի, իսկ Ճեյլիշի վարիանտինը միմիայն մի հրատարակություն՝ չեղկու մասերինը՝ առանց վորևե թարգմանության:

Ինչ վերաբերում և այն հարցին, թե ո՞վ և «Դարձի» հեղինակն և չեղք և այն գրված, դրա մասին դեռ ելի վերջնական լուծում չկա: Հեղինակի անունը կատարյալ մթության մեջ է: Իսկ գրության ժամանակի վերաբերյալ գոյություն ունի մի քանի կարծիք. մինչդեռ հեղինակների մի մասն, այն և Ս. Թաղայեվիլին (Յերեք պատմական քրոնիկա, XCII—XCIV) և Ս. Կակաբաձեն (Պատմական պրպտումներ, վրացերեն, Տփղ. 1924, եջ 56—92, К истории названия города Тифлиса, — «Исторический Сборник»

II, 1928, հջ 69—70), վերագրում է այն VII դարուն, մյուս մասն, այն է Իվ. Զավախիւիլիին (Հին վրացական պատմական դրակա-նությունը, հջ 85—91, 73 85) և Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրական-նության պատմութիւն, I, 569 - 579). համարում են այն IX դարու գործ, վերջինս նույնիսկ IX—X դ. դ. (համեմայն դեպս. վոյ ուշ քան 882—912 թ. թ.): Հիշատակելի յե նաև «Դարձի» տարբեր մասերի նախատիպի մասին գոյութիւն ունեցող հետևյալ կար-ծիքները. ըստ Ս. Կակաբաձեի (op. cit., 67—71), ա. մասի սկզբնա-կան հատվածը համանախան է հունարեն լինելը գրված 365—400 կամ 380—400 թ. թ., իսկ ըստ F. C. Conybeare-ի («Studia Biblica et Ecclesiastica», 1900), բ. մասը կարծես թե ասորերեն լինելը գրված:

Ստորև բերած քաղվածքների թարգմանութիւնը կատարված է համաձայն Խ. Թադայեւիլու 1906—1912 թ. թ. հրատարա-կության:

Ա. ՄԱՍԻՑ

[ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ]

Այն որվանից (Կոստանդիանոս կայսեր պարտվելուց 310 թ.) տասերորդ տարին¹ գնաց Հեղինե [կայսրուհին] Յերուսաղեմ [Քրիստոսի] պատվական խաչը փնտռելու, և տասնուչորսերորդ թվականին² մի ինչ վոր պատճառով փախուստի դիմեց արքունի կանանցից մեկը՝ անունով Հռիփսիմե, իր դայակով հանդերձ:

Յեւ նրա հետ գտնվում էր վոմն գեղեցիկ գերուհի անունով Նունե (Նինո), վորի գործ[ուհեյութիւն]ը հետազոտել էր Հեղինե թագուհին, և էր նա (Նունեն) իշխանուհի Հռոմից, վորը ինքն էր սկսել իր ճանապարհ[որդութիւն]ը՝ բուժելով [հիվանդներին]՝ և հասել Հունաստան. նա [ինքն] ուսուցանում էր իր իշխանուհի Հռիփսիմեյին:

Անցնելով ծովով՝ Հռիփսիմե, Գայանե, Նունեն ու նրանց ուղեկիցները մտան Հալքի (Սոմիլիթի) սահմանները, Տրդատ (Թրդատ) թագավորի բնակատեղը, և բոլորը մարտիրոսացան այնտեղ³:

Մնաց միայն Նունեն, վորն ուղեւորվեց հյուսիսային լեռների ուղղութիւնով:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԴԵՊՔԵՐ ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻՑ ՀԵՏՈ]

Յեվ թագավոր նստեց նրա (Բակուրի) լեղրալը Տրդատը (Թրդատը), իսկ լեպիսկոպոսապետ եր Ներսես (Ներսես) հայոց կաթողիկոսի Յոթ սարկավազը...

...Ապա պարսից թագավորի բզեշխ (պիտիախշ) Գրամ-խուար-Բոր-Ջարդը մտավ Տփղիս քաղաքաբերդն, և Քարթլին նրա հարկատու դարձավ, նույնպես և Հայքը (Սոմխիթը) և Սյունիքը և Վասպուրականը...

Յեվ նրանից (Փարսմանից) հետո թագավորում եր Բակուրը և կաթողիկոսն եր Մակարը. այս պահին եր Վազգեն բզեշխը (Վարսգեն պիտիախշը և Շուշանիկը վկայեց Յուրտավում...⁴ Այս Բակուրի որոք վերջ լեղավ վրաց (Քարթլիի) թագավորութանը...⁵

Պարսիկները տիրապետում էին Քարթլիին և Հայքին և Սյունիքին և Վասպուրականին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ուրեմն $310 + 10 = 320$ թ.

2. Ուրեմն $310 + 14 = 324$ թ.

3. Անկախ «Վրաց դարձի պատմություն»-ից, Հռիփսիմյանց և Գալանյանց պատմությունը գոյություն ունի վրացերեն դանագան վերսկաներով. ա. իբրև մասն Գրիգոր Պարթևի վարույց (տես *А. Меликсет-Бек*, Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии, — «Христ. Восток», т. IV 1915, стр. 155—170, հատկապես 168—169. *Vita S. Gregorii Parthianensis*, edidit Leo Melikset-Bek [Monumenta georgica, I, Scriptores ecclesiastici, № 2], Tiflis 1920), և բ. իբրև ուրույն վկայարանություն Հռիփսիմյանի, Գալանյանի և այլոց (տես *А. Цагарели*, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, стр. 160. *М. Джанашивили*, Каталог предметов церковного музея грузинского духовенства, Тфл. 1914, стр. 1, *А. Меликсет-Бек*, Новый список «Жития свв. Рипсимии, Гаянни и сподвижниц» на грузинском языке, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314, *Robert P. Blake*, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library, — «Harvard Theological Review», vol. XXV, July 1932, Number 3, p. p. 216, 220—221. *E. Takaichvili*, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris, etc, Paris 1933 p. 26):

Ի դեպ, անհրաժեշտ և մատնանշել, վոր «Հռիփսիմյանց» հիշատակության մասին վրաց դարձի պատմության մեջ՝ գոյություն ունին տարբեր կարծիքներ. վոմանք կարծուս են, վոր սա արտահայտություն և հնագույն ավանդության, ըստ վորի հայերն ու վրացիները քրիստոնեացիլ են Գրիգոր Պարթևի քարոզությանը, Թեև ինքը Գրիգորը «Դարձի» պատմության մեջ սկի չի հիշվում, մինչդեռ նա ծանոթ է, ինչպես իր տեղում կոտեսներ, Արսեն Սափարացու «Վրաց

և Հայոց խաժանման՝ մեջ, ուր, մյուս կողմից, Հռիփսիմյանց մասին վոչ մի հիշատակություն չկա, իսկ մյուսները այն կարծիքին են, վոր սա հետադադարեւում հորինված գառակարգային-իդեոլոգիական վորոշ մթնոլորտի արտահայտություն է, ի հարկի, քաղկեդոնահանոււթյան հաղթանակների հետ կապված (համաձայն Կեսարիա-բյուզանդական թեորիայի)։ Հմմ. հինգերորդ գլխի 7 ժանոթությունը։

4. Ըստ այսմ, Շուշանիկի վկայությունը վերադրվում է \ I դարուն, վոր, ի հարկի, անաբրոնիդ է (հմմ. Իվ. Զավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը 90)։

5. Համաձայն 532 թ. «հավիտենական դաշնադրության», Իվ. Զավախիշվիլի, վրաց ժողովրդի պատմությունը, I, 1928, եջ 226—227)։

Բ. ՄԱՍԻՑ

[Ս. ՆՈՒՆԵՆ ՀԱՅՔՈՒՄ]

Հասնելով Կիսոթ լերկրի Բուդի* ավանը, [Նունեն] հիվանդացավ և ապա վախճանվեց...

Իսկ [մինչ նրա մահը] ժողովեցան Նունյն յերկրի Թագավորն և իշխան-իշխանուհիները, և ժողովրդի հոծ բազմություն...

Սալոմե Ուջարմացի տիկինն (Թագուհին) և Պերոժավր Սյունեցին և նրանց հետ գտնվող բոլոր իշխանները դիմեցին Նունեյին հարցնելով. «Դ՞նք ես դու և ի՞նչպես յեկար մեր յերկրը...»

Ապա Նունեն պատասխանեց. «...յիթե ցանկանում եք գիտենալ [թե ինչպիսի եր] իմ՝ ձեր խեղճ աղախնու՝ ուղին, կասեմ...»...

Ապա Սալոմե Ուջարմուցիցին և Պերոժավր Սյունեցին բերին Թանաք ու գրիչներ, և Նունեն սկսեց պատմել. իսկ նրանք գրում ելին։ Նա (Նունեն) սկսեց պատմել իր ծնողների մասին...

«...Իսկ պատրիարքն իմ մորս հանձնել եր թշվառ և հիվանդ կանանց ծառայելու, իսկ յես ծառայում ելի պառավ հայուհի Նիափորա**) Դվինեցու մոտ յերկու տարի...

«[Այդ Նիափորան, ի միջի այլոց,] ինձ ասաց. «հյուսիսային յերկրը [՛ուր Մցխեթում Քրիստոսի շապիկն է թաղված,] գտնվում է Հայոց [յերկրի] լիռնաստանում. այն հեթանոս յերկրի և, հունաց և խուժկաց պետությանն ստորադրլալ...

«[Կոստանդիանոս կայսեր մկրտվելուց] յթերորդ տարին անդի ունեցավ Նիկիո ժողովը և մեր փախուստը Հունաստանից։ Հռիփսիմե տիկինն (Թագուհին) և Իսաանե դայակը, և հիսուն հոգի [ուրիշները] լեւանք առաջին ամսվա տասն և հինգին։

*) \ ар. Բուդիսի։ **) \ ар. Միափորա։

«Յեվ չեկանք Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները Տրդատ (Թրդատ) թագավորի պարտեզը, ուր նրանք և սպանվեցին առաջին ամսվա յերեսուներե՛ն՝ ուրբաթ որը:

«Իսկ չես մնացի վարդենիի փշերի մեջ... և յես չեկա հասա Ուլուպորեթ*¹, ուր և մեծ թշվառության մեջ անցկացրի ձմեռը:

«Յեվ չորրորդ ամսին անցա Ջավախքի (Ջավախեթի) լեռների կողմը, վորպեսզի տեղեկանամ, թե հեր ե Մցխեթը...»²...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ուլուպորեթի դիրքը դեռևս անհայտ է, համենայն դեպս, այն չպետք է շփոթել Ալան-Ուրբան-Ալբանոպոլիս,՝ Ուրբանոպոլիս-Գորքոնորոլիս-Արևբան-Աղբակի հետ:

2. Առաստարակ «Վրաց դարձի պատմության» մանրամասնությունները նորագույն լուսաբանությամբ կարելի է գտնել Կոթ. Կեկելիձեյի համապատասխան աշխատության մեջ, «Վրաց դարձի գլխավոր պատմա-ժամանակագրական խնդիրները», վրացերեն, — «Միմոսիլվելի», I, 1926, էջ 1 — 53, գերմաներեն ռեզյումեյով. նույնը գերմաներեն՝ K. Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum [«Morgenland», Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens, Heft 18], Leipzig 1928, S. S. 1—51, նաև Իվ.Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, I, 1928, եջ 162—216 (ուր, ի միջի այլոց, կարելի է գտնել և Կեկելիձեյի լեզրակացությունների քննադատությունը):

*) Var. Ուլիպորեթա:

Դ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ԿՈՆՍՏԱՆԴ-ԿԱԽԻ ՎԱՐՔԸ»

Կոնստանդ-Կախը վրաց այն իշխաններիցն էր, վորը «Ափ-խազաց» Թագավորի զորաբանակումն էր գտնվում Բուղայի 853 թվի ոգոստոսյան արշավանքի պահին Քարթլիի վրա և վորին՝ Տփղիսի ամիրա Սահակի պարտվելուց հետո, նույն թվի 26 ոգոստոսի ձերբակալեցին ու տարան Տփղիս Բուղայի մոտ, իսկ այստեղից Ա. Ասիայի Սամարիա քաղաքը, ուր և զլիապեսցին նույն 853 թվի 10 նոյեմբերի:

Յեվ ահա այս պատմական անձնավորություն «վարք»-ն է, վոր գրվել է նրա ժամանակակից անանուն հեղինակի կողմից, Բյուզանդական «Թեոդորա Թագուհու որոք», մինչ վերջինիս Մի-քայել վորդու չափահաս դառնալը, ուրեմն 853—856 թ. թ. (Կ. Կե-կելիձե, Վրաց գրականության պատմություն, I, 566—567. հմմ. Իվ. Զավախիցիի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 52—58):

«Վարք»-ի մեջ առաջ բերած տեղեկությունները միանգամայն զուգահեռապես են այն տվյալներին, վոր տալիս է Ատենի (Դորու մոտ) Միոն հինավուրց տաճարի 853 թվի հազվագյուտ արձա-նագրությունն (տես *И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам.*—«Христ. Восток», т. I 1912, стр. 277—285) ու Թովմա Արծրունի (Պատմութիւն տանն Արծրունիաց, դպրու-թիւն Գ, գլուխ ԺԱ), մասամբ նաև արաբացի մատենագիր Ալ-Տաբարի (հմմ. Բ. Խալաթյանց, Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին [«Ազգային մատենադարան», 27], Վիեննա 1919, հջ 98—101):

Ատենի արձանագրություն ուղղակի նշում է, վոր «ոգոս-տոս ամսի 5-ին, շաբաթ որը, քրոնիկոնի 73 [=780+73=853],

արաբական 239 թվին, Բուդան ավերեց Տփղիս քաղաքն և ձերբակալեց ու սպանեց Սահակ ամիրային, և նույն ոգոստոս ամսվա 26-ին, նույնպես շաբաթ որը, Ջիրաքը ձերբակալեց Կախային ու նրա վորդի Թարխուշին» (И. Джавахов, op. cit., 278—279, հմմ. իվ. Զավախիբվիի, Վրաց ժողովրդի պատմութունը, II, Տփղ. 1914, հջ 376)։

Թովմա Արծրունուն (հրատ. Ղուկասյան Մատենադարանի № ԺԶ, Տփղիս 1917, հջ 304—305) ևս ծանոթ է «Կախայ վերին աշխարհեցին», վորի մասին պատմագիրն ասում է, թե ինչպիս նա և «Սողոմոն որ Սևորդին ճանաչի»՝ չկամենալով ուրանալ «աստուածային օրինացն»՝ «մեծաւ համարձակութեամբ» պատասխանում ելին թագավորին, վորի հրամանով չենթարկվեցին չարչարանքի ու «նահատակեցան արիաբար»։ «և եղևալ ի վերայ փայտին զերանելին Սողոմոն, — ասում է պատմագիրը (հջ 305—306), — և մօտ առ փայտն կացուցին զսուրբն Կահայ*), զի գոնեալ մինն ի միւսոյ տանջանացն երկուցեալ հնազանդիցի հրամանի թագաւորին»։ Ապա պատմվում է, թե ինչպես «նոյն ժամայն ել հրաման լարքունուստ, զի զսուրբն Սողոմոն ի նմին փայտի սպանեցեն... իսկ զսուրբ Կահայ հրամայեաց սրով սպանանել» և այլն։

Կոնստանդ-Կախի «վարք»-ի վրացերեն ընագիրը հրատարակել է Մ. Սաբինիկը («Վրաստանի դրախտը», հջ 363—370)։ Նույնը հրատարակած ունի և «վարք»-ի ռուսերեն թարգմանութունը (Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, СПб. 1873, стр. 89—96)**։ Դժբաղդաբար վերոհիշյալ միակ հրատարակութունը զուրկ է ակներև աղավաղումներից, վորոնց մեջ առանձնապես աչքի չեն ընկնում «Կախա» անվան փոխարեն «կացի» բառի ընթերցումը, ինչպես վաղուց մատնանշեց Y. Marguart-ն (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, S. 413, B. 1), թեև վերջինիս միանգամայն իրավացի ուղղումը միմիայն նորերս ընդունելութուն գտավ վրացագետների կողմից (տես՝ իվ. Զավախիբվիի, Հին վրացական պատմական գրականութունը, հջ 54, ծան. հմմ. И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене etc. стр. 283, прим. V)։

*) Անկասկած, նույն «Կախայ»-ն էր

**) Իսկ P. Peeters-ը տվեց վրացերեն տեկստի լատիներեն թարգմանութունը համապատասխան ուսումնասիրությամբ հանդերձ (De S. Constantino, martyre in Babylonia, commentar. praevious.—«Acta sanctorum». Novembris, t. IV. Bruxellis 1925, p. 363—370)։

չ՞ վոր Marquart-ի առաջարկած ընթերցման հիման վրա միմիայն հնարավոր դարձավ Կոնստանդ վկային նուշնացնել Կախա իգիանի հետ, իսկ «Կոնստանդ» և «Կախա» անուններն ընդունել իբրև միևնույն անձի՝ առաջինը մկրտության, իսկ յերկրորդը հեթանոսական՝ անուններ:

Ապա Կ. Կեկելիձեմ վերջերս իր հատուկ հոդվածում (Կոնստանդ Կախի մարտիրոսությունն ու ռժ վինելը, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, հՊ 160—173) մի շարք սրբագրություններ մտցրեց վկայաբանական տեկստի մեջ, ապացուցելով միաժամանակ, վոր հնագույն ձեռագրերում վոչ թե «Կոնստանտին Կախա» չե կարդացվում, ինչպես սովորաբար ընդունված էր, այլ «Կոնստանդ Կախ» (Կոնստանտին Կախի):

Ստորև բերած հատվածի թարգմանությունը կատարված է համաձայն Մ. Սաբինիհի հրատարակության:

[ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ ՍԱՄԱՐԻԱՅՈՒՄ]

....[Տփղիս բերելուց] մի քանի որից հետո կապեցին նրան (Կոնստանդ - Կախին) զարհուրելի չերկաթե կապանքներով և հանձնեցին Բաբելոնյան¹ չերկիրը՝ Սամարիա կոչված քաղաքն, [ուր և] ներկայացրին իսմայելացվոց թագավորին, վորի անունն էր Չափար՝ վորդի Աբրահամի,.... վորը հրամայեց լենթարկել նրան (Կախին) սաստիկ բանտարկության և ուղարկեց նրա մոտ աչն յերկու իշխաններին, վորոնց գերելով բերել ելին Հալճից (Սոմխիթից) և վորոնք՝ Քրիստոսին ուրանալով՝ պատվելի ելին զարձել թագավորից². մոտենալով չերանելիին՝ նրանք (իշխանները) ասացին, «...Մի լինիր դյուրագրգիռ...»:

Ապա սուրբ Կոնստանդը պատասխանեց նրա մոտ ուղարկած հայերին՝ «...հեռացեք ինձանից...»:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Բաբելոն» և կոչվում վրաց հին դրականության մեջ Բաղդադը: Այսպես և բացատրված «Բաբելոն»-ը, ի միջի այլոց, Մխիթար Սեբաստացի ընդհանրության «ցանկի» հիման վրա կադմված «հայ-վրացերեն բառգրքում» (XVIII դարում), վորը առայժմ 6 ձևադիր «բինակով և հայտնի մեջ:

2. Թավմա Արծրունին (Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Տփղիս 1917, հՊ 310) մի առ մի հիշատակում է այն իշխաններին, վորոնց «խաղաղուցին ի Սամառայ», այն է. «տէր Սմբատ սպարապետ Հայոց, և Գրիգոր Բուրդկայ որդի Մամիկոնէից տէր, և Ատրնեսէն Աղուանից իշխան, և Գրիգոր Սիւնեաց տէր, և Մահ Սմբատ, որդի. Շարէոյ տէր, որ գԲաբանն կալու, և իշխանական Վասակ Վայոց ձորոյ տէրն, և Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց, և Ներսէն իշխան Գաւրիթայանից, և ապա նսայր Ապուստոսէն: Պարզ է, ուրեմն, վոր Կոնստանդ-Կախի «Վարք»-ի մեջ հիշատակված արաբացվոց թագավորին հավատարիմ յերկու հայ իգիաններն, անկասկած, վերոհիշյալ իշխաններին պիտի լինեյին:

ԱՐՍԵՆ ՍԱՓԱՐԱՑԻ (IX դ.)

«ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Արսեն Սափարացուն, Վորը վրաց գրականության մեջ ավելի «Արսեն կաթողիկոս» կոչումով և հայտնի, վոմանք համարում էին X դարու, իսկ վոմանք XI կամ XII դարու գործիչ. իսկ պրոփ. Ֆրանց - Նիկ. Ֆինկը (Franz Nikolaus Fink, Die georgische Literatur, — Die Kultur der Gegenwart, I. 7. Sonderabdruck Berlin und Leipzig 1906, S. 306) քաշեց նրան նույնիսկ XIV դար։ Վերջերս վրացագիտական գրականության մեջ այս հարցին վերաբերյալ նկատելի լե յերկու հոսանք, վորոնցից մեկը դասում է Արսենին IX դարու գործիչների շարքը, իսկ մյուսը՝ VII դարու։

Դեռ ելի 1920 թ. հունվարի 23-ին Մոսկվայի հնագիտական ընկերության կովկասյան ճյուղի հրապարակական նիստին կարդացած մեր զեկուցման մեջ Тракта́т грузинского католика Арсения (IX века) о разделении Грузии и Армении, как памятник армянно — грузинских церковных отношений, մենք ապացուցեցինք, վոր Արսենը IX դարու հեղինակ է (այս զեկուցման մասին տես «Известия Кавказского Отделения Московского Археологического Общества», вып. VI. Под редакцією Л. М. Меликсет-Бекова и Д. П. Гордеева, Тфл. 1921, стр. 55): 1921 թվին յերկրորդ բարեփոխված հրատարակությամբ լույս ընծայած իր «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» աշխատության մեջ Իվ. Զավախիեվիին առաջին անգամ վրաց գրականության մեջ փորձեց վերագրել Արսենին IX դարուն (եջ 60—63), վորին ապա հետևեց Կորն. Կեկելիձեն՝ 1924 թվին հրատարակած իր «Վրաց գրականության պատմության» I հատորի մեջ (եջ 134—135)։ Միաժամանակ՝ նույն 1924 թվին Սարգիս Կաղաքաձեն իր հատուկ գրվածքում «Յեբր և գրված Վրաց և Հայոց

բաժանման մասին լերկասիրությունը» (Պատմական պրպտումներ, վրացերեն, հջ 38—55) և ապա մի շարք այլ գրություններում (Պատմության ժողովածու, վրացերեն, I, 1928, հջ 124, Ասորի հալըի վարուց նախատիպերը, վրացերեն, 1928, հջ 11) արծարծեց այն գրույթը, վոր Արսենը VII դարու գործիչ է:

Ինչպես 1920 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կարծիքի լինք, վոր Հայոց և Վրաց բաժանման պատմության հեղինակ Արսեն կաթողիկոսը IX դարու Մեծն Արսեն կոչվածն է՝ Գրիգոր Խանձթեցու (վախճանված 861 թ.) աշակերտը: Այդ լերևում և հետևյալ տվյալներից:

Արսեն կաթողիկոսի լերկը կրում է հետևյալընդարձակ վերնագիրը. «Մեր սուրբ հոր՝ Մցխեթի կաթողիկոս Արսեն վարդապետի, վորը ծագումով Սափարայի շրջակայքիցն էր, վոր և Սամցխե, ճառ Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման մասին»: Այսպիսով, այս վերնագրից կարելի է լերկրակացնել, վոր Արսենը ծագումով Սամցխե, ալսինքն Մեսխե (ապագայում Ախալցխի) գաղառիցն է լերկի: Սա անկասկած, այն Արսենն է, վոր քանիցս հիշատակված է Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-ի մեջ (տես Георгий Мерчул. житие св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра [„Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии“, VII| Спб. 1911], խոսելով Գրիգորի բարեկամների՝ Թեոդորոսի և Քրիստափորի մասին, «Վարք»-ի հեղինակ Գեորգ Մեչուլը (վախճ. 951 թ.) նկատում է, վոր նրանք՝ «գաղով Սամցխե՝ աստծու հրամանով աշակերտ վերցրին իրենց մոտ մեծն Միհրան (Միրիան) աղատի (աղնվականի) վորդուն Արսեն անունով, վորն ըստ արժանվույն կոչվեց մեծն Արսեն՝ կաթողիկոս վրաց (Քարթլիի) և Մցխեթի աթոռի անթաուամ պսակ» (ibid., հջ Վրաց. տեկատի ևբ = ոուս. թարգմ. 100, գլուխ XIX): Բայց Գեորգ Մեչուլը հաղորդում է Արսենի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ: Այսպես, նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք, թե ինչպես Արսենը՝ Սամցխեի «մեծ Միհրան աղատի (աղնվականի) վորդին» նախ քան կաթողիկոսանալը ստանձնած ուներ Ածղուրի լերկիսկոպոսական աթոռը և թե ինչպես նույն «մեծն Արսեն ապագայում լերկվ Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոս, Մցխեթի կաթողիկե լերկեղեցում Քրիստոսի շուպիի «թեանում» (ibid., վրաց. մե = ոուս. 119, գլուխ XLII): Նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք նաև, թե ինչպիսի հանգամանքներում Արսենը դարձավ կաթողիկոս, ինչպես

բեկանվեցին և առաջին ընտրությունները, վոր՝ վրաց լեպիսկոպոս-
ների ու Տեր Գուրամ Մեծն Մամփալին հակառակ՝ անց երկաց-
րել նրա հաչը Միհրանը (Որիխանը) միմիայն Մամցխեյի ուժեղ
զինվորության աջակցությամբ ու մի քանի լեպիսկոպոսների ներ-
կայությամբ, և թե ինչպես ծագեց անհրաժեշտություն հատուկ
լեկեղեցական ժողով հրավիրելու լեպիսկոպոսների կանոնավոր
թվի մասնակցությամբ, վորպիսի ժողովը, վոր իսկապես հրավի-
րել եր հիշյալ Գուրամ Մամփալը, Գրիգոր Խանձթեցու կրակոտ
ճառից հետո վորոշեց վավերացնել առաջին ընտրությունն Արսե-
նի ի կաթողիկոսություն, Հաղորդելով, վոր Արսենը «կամոքն
աստուծո լեկաթողիկոս» (ibid., վրաց. մզ = ուս. 121, գլուխ XLII),
Գեորգ Մերչուլը ապա մատնանշում է, վոր այս Արսենը «սփռեց
ուրախություն Վրաց (Քարթլիի) բոլոր լեկեղեցիների վրա, վո-
րովհետև հայրապետական աթոռը զարդարեց կատարելապես և
[ինքը] զարդարվեց շնորհք» (ibid., վրաց. մք = ուս. 123, գլուխ
XLII), Լնդ սմին Գեորգ Մերչուլը ավելացնում է. «[նա] կաթողի-
կոսեց քսան և յոթ տարի և ապա փոխվեց ալսաշխարհից» (ibid.):

Այս բոլոր տեղեկութիւնները Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-ից մինք առաջ բերինք միմիայն այն նպատակով, վորպեսզի պարզելինք վճռքան արդյոք հնարավոր ե այս «Վարք»-ում հիշվող Սամցխեյի Միհրան (Միրիան) ազատի (ազնվականի) վորդի, մեծն Արսեն Մցխեթի կաթողիկոսին նույնացնել հայ-վրացական յեկեղեցական բաժանման պատմութեան հեղինակի հետ, վորը կոչվում է «Մցխեթի կաթողիկոս» Արսեն վարդապետ, ծագումով Սափարայի շրջակայքից, վոր ե Սամցխե»։ Ի նկատի ունենալով, վոր «Սափարա»-ն, իրոք, Սամցխե (Մեսխե) յերկրումն եր գտնււմ, վոր ապա մայրավանքի վերածվեց և այժմ ել գոյութիւն ունի (Ախալցխեից մի քանի կիլոմետր հեռավորութեամբ), այս հարցը մենք լուծում ենք դրական իմաստով։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե վճիռ ժամանակվա հեղինակ է Արսենը, սա շատ հեշտ լուծվում է նույն «Վարք»-ի տրվյալներով, Լստ վերջինի, Գրիգոր Խանձթեցին ապրեց մինչև 861 թվականը, իսկ Արսենի մասին ասված է, վոր նա Աշոտ Կլուրապատդատի մահվան թվին (826) 6 տարեկան հասակում մտավ վանք, ուրեմն ծնված պիտի լիներ 820 թ., նաև այն, վոր նա հայրապետեց 27 տարի։ Յեթե ի նկատի առնենք, վոր Արսենը իբրև կաթողիկոս անձամբ ոճեց Խանձթաշի մենաստանի հին չեկեղեցին դեռ երբ իր ուսուցիչ Գրիգոր Խանձթեցու կենդանության

որոք և, բացի դրանից, ներկա չեղավ վերջինիս թաղմանը, վոր տեղի ունեցավ 861 թվին, իսկ կաթողիկոս կարող եր դառնալ, համաձայն չեկեղեցական կանոնների, առնվազն 35 տարեկան հասակում, այն և մոտավորապես 855 թվին, միանգամայն հասկանալի չե, վոր նույն Արսենի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը 855—882 թ. թ. մեջ պիտի ամփոփել, և ուրեմն Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման մասին» չերկասիրությունը գրված պիտի լինի վոչ ուշ քան 882 թ., ըստ Կորն. Կեկելիձեյի (op. cit., 137) հավանական և մինչև 862 թ.: Մի խոսքով, Արսեն Սափարացին պիտի համարվի IX դարու չերկրորդ կիսի հեղինակ:

Այժմ տեսնենք, թե վճիռ տվյալների հիման վրա չե Աաղբա Կապաբաձեին ապացուցում Արսեն կաթողիկոսի VII դարու հեղինակ լինելը: Ըստ Ս. Կապաբաձեյի, հայ-վրացական չեկեղեցական բաժանման պատմության հեղինակը «VII դարու վերջերում կաթողիկոսական աթոռի վրա ըաղմած՝ մինչ աճած անհայտ Արսեն Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը պիտի լինի» (Պատմական պրպտոմներ, 1924 թ., հջ 55): Այսպիսի դրույթի զլխավոր հեղինակն այն և, վոր Արսենի «պատմությունն ընդհատվում և Խարաչել կաթողիկոսով (667—683 թ. ըստ Կիրակոսի, 667—677 թ. ըստ Ասողիկի) և Գրիգոր մարզպանի (+ 682) շրջանով» (ibid., 43): Ապա նույն Ս. Կապաբաձեին ավելացնում ե. «Ջարմանալի չե, թե ինչպես պատահեց, վոր հեղինակը, չեթե նա Ծեբորդ դարումն եր ապրում, վորը կուսակցորեն, կարելի չե ասել, շահագրգռված եր պատմությունը շարունակելու, ընդհատեց իր աշխատությունն մի այնպիսի անհարմար տեղում, մինչդեռ Հայոց չեկեղեցի վո 8-երորդ դարու պատմությունը նրան ավելի ձեռնառնելու յուրթեր եր տալիս, որինակ Հովհան կաթողիկոսի շրջանը, չերք 726 թ. գումարվեց Մանազկերտի ժողովը, վորը կրկին և արդեն վերջնականապես հաստատեց Հայոց չեկեղեցի վո ընդունած գիծը» (ibid.): Մի ուրիշ տեղ իր այս կարծիքը Ս. Կապաբաձեին կրկնում ե հետեւյալ խոսքերով. «Այժմ պարզված ե VII դարու վերջերում հայտնի գրող՝ Վրաց լեվ Հայոց բաժանման մասին չերկասիրությունն հորինող Արսեն կաթողիկոսի գոյությունը: Հիշյալ չերկասիրությունը, բնագրում բերած տեղեկությունների համաձայն, հասցրած ե մինչ 680 թվականը: Այսու չենթադրելի չե, վոր չերկասիրությունը գրված պիտի լինի մոտավորապես 685—700 կամ 690—700 թվականներին: Յեվ իրոք, իր ընդհանուր բնույթով, իր ներքին իմաստով և, վերջապես, վոճով ել չերկասիրությունը շատ լավ համապատասխանում ե նշած շրջանին» (Ասորի հայրերի վարուց նախատիպերը, 1928 թ., հջ 11):

Ս. Կակաբաձեյի *դրույթն ջրելու համար բաժանան և մատնանշել, վոր, նախ՝ Արսենի յերկասիրությունն ընդհատվում և վոյթե VII դարու վերջերի դեպքերի արձանագրությամբ, այլ VIII դարու, յերկրորդ՝ նույն Արսենը 726 թվի Մանազկերտի ժողովի մասին վոյթե չի լուծւմ, այլ վորոշակի հիշատակում և այն, ինչպես և Հովհան Ոձնեցուն, և յերրորդ՝ մի վորսե յերկասիրության VII կամ VIII դարով ընդհատվելը դեռ ելի չի նշանակում, վոր այն անպայման նույն VII կամ VIII դարու հեղինակի հորինվածք լինի (չե՞ վոր XX դարումն ևս կարելի չե գրել VII դարու պատմությունն՝ չհասցնելով մինչ մեր որերը)։*

Վոր Արսեն Սափարացին վոչ մի դեպքում չի կարող լինել VII (յեւ վոյ ել VIII) դարու հեղինակ, այլ միմիայն IX դարուն և պատկանում, կարելի չե ապացուցել նաև նրանով, վոր նրա յերկասիրությանն աղբյուր են ծառայել այնպիսի գործեր, վորոնք VIII դարումն են գրված։

Ինչպես իր ժամանակին Իվ. Ջավախիւցիի (չին վրացական պատմական գրականությունը, հջ 67) մատնանշեց, «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրության հեղինակը ձեռքի տակ և ունեցել զանազան աղբյուրներ, առաջին հերթին, բացի վրացերենից, հայերեն, նաև հունարեն, վորպիսիները նա, սակայն, չի հիշատակում։ Վաղուց II. Goussen-ը (*Die Georgische Bibelübersetzung, — «Oriens Christianus», VI, Roma 1906, S. 315*) այն միտքն եր հայտնել, վոր նույն յերկասիրությունը շատ կետերում շփվում և *Combefis*-ի հրատարակած *Historia haeresis Monothelitarum*-ի և մեծն Միքայելի «Ժամանակագրության» հետ։ Իսկ Ն. Ակիմյանը (*Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 289—290*) կարծում և, վոր «Արսեն հիմնուած է ընդհանրապէս... *Narratio de rebus Armeniae* գրութեան վրայ, որուն թէև այժմ միայն յունարէնն կայ, բայց եղած է երբեմն նաև հայերէնը»։ Իսկ *Narratio de rebus Armeniae*-ն թեև ըստ նույն Ն. Ակիմյանի (*ibid.*, հջ 99, ծանոթ. 1) «է դարու բ. կիսէն կ'երևայ», բայց իրոք VIII դարու գործ և (*S. Weber. Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier. — Migne. Patrologia graeca 132, S. 1154 ff., zu bestimmen, — «Յուշարձան», Վիեննա 1911, հջ 175—180*)։

Առանձնապես հետաքրքիր և Արսենի յերկասիրության՝ հայկական աղբյուրների հետ առնչության հարցը, վորի մասին մանրամասն խոսում և Իվ. Ջավախիւցիի (չին վրացական պատմական գրականությունը, 67—72)։

Մատնանշելով միմիայն մի-չերկու որինակի վրա, չերբ Արսենը վորեւ վրացական կամ հունական աղբյուրների աղբեցության տակ և գտնվում, իվ. Զավախիւիլիին ասում Ե. «Ինչպես պարզվում Ե, մեր պատմաբանը (Արսենը), համենայն դեպս, գլխավորապես հայկական աղբյուրներով Ե ոգտվել. վոր նա տեղյակ Ե հայերին, հաստատվում Ե այն հանգամանքով, վոր Արսենը չերբում առաջ Ե բերում հայերեն բառեր, թեև վրացիներն Ել ուղիղ թարգմանված, որինակ՝ Ներսես կաթողիկոսին անվանում Եյին Շուայ, վոր Ե հայերին միջին, Վարդան Մամիկոնյանին անվանում Եյին չոխի, վոր Ե ուր» (Եջ 67): Բայց նույն Գիտնականը ուզում Ե ապացուցել Ել ավելին: Նրա տալով, «Արսեն կաթողիկոսի տեղեկութունները հաճախ միանգամայն համաձայն Են հայ պատմագիրների տեղեկութուններին, իսկ հաճախ նրա խոսքերը հաստատվում Են առանց այլևայլության» (Եջ 67):

Գալով այն հարցին, թե հատկապես վեր աղբյուրներով Ե ոգտվել Արսենը իր չերկասիրութունն գրելիս, նույն իվ. Զավախիւիլիին ասում Ե. «Իսկապես պարզվում Ե, վոր Արսեն կաթողիկոսը կամ ղուցի նրա հայկական գրավոր աղբյուրները Քաղկեդոնի ժողովին հետևող հայ կաթողիկոսների մասին վոչինչ վատ բան չեն ասում, նույնիսկ գովասանությամբ Ել Են նրանց դարդարում, իսկ հայ պատմագիրները, վորոնց չերկասիրութունները պահպանվել Են, չեթե այս չերեցապետներին հիշատակում Են ամթալից գատ վոչինչ լավ բան չեն ասում: Հավանական Ե, վոր վրաց պատմագիրն Ել, կամ գուցե նրա աղբյուրը, կողմնապահությամբ Են վերաբերում իր դավանակիցներին, իսկ հանդիպ միաբնակ հայ պատմագիրների՝ իրենց դավանական հակառակորդների՝ ցույց Են տալիս անվստահելի վերաբերմունք» (Եջ 70): «Իր հերթին, — շարունակում Ե նույն գիտնականը, — Քաղկեդոնի ժողովին հետևող «ուղղափառ» վրաց պատմագիրը Ե, հավանական Ե, նրա աղբյուրն Ել սկի չեն վստահանում հակառակորդ «հերձվածող» միաբնակ հայ չերեցապետներին. շահամուլութունից ու քաղաքական բռնադատութունից կամ կողմնապահութունից գատ Արսեն կաթողիկոսն ու նրա աղբյուրները նրանց գործունեության Ե ուղղության մեջ ուրիշ վոչինչ չեն տեսնում» (Եջ 70—71): Ապա, քննության չենթարկելով Արսենի հաղորդած տեղեկութունները հայ միաբնակ կաթողիկոսների մասին՝ նա ասում Ե. «Պարզ Ե, վոր այս տեղեկութուններն վրաց պատմագիրը քաղած պիտի լինի հայ պատմական աղբյուրներից, սակայն այս պատմական

աղբյուրներն անպայման Քաղկեդոնի ժողովին հետևող «ուղղափառ» հայ հեղինակների գրածը պիտի լինի, և հենց այս պատճառով է, վոր այնտեղ Քաղկեդոնի ժողովին հակառակ միաբնակ հայ հոգևորականությունն այսպիսի ստորացուցիչ տեղեկություններով է առատ զարդարված. [իսկ] քանի վոր մեզ հասած հայ պատմական գրականության մեջ, վորն ամբողջապես միաբնակ հեղինակներին է պատկանում, այսպիսի տեղեկություններ չեն գտնվում, մնում է յենթադրել, վոր նրանից հետո, չերբ հայ միաբնակությունը վերջնականապես հաղթող դուրս լեկավ, հակառակորդ չերկրնակ քաղկեդոնիկ դավանության հետևողների չերկասիրություններն իսպառ լույնչացվել են» (եջ 71—72):

Իր տեսությունը Իվ. Ջավախիսիլիին վերջացնում է Արսենի չերկասիրության այսպիսի դնահատումով. «Անաչառ և անառիկ պատմական չերկասիրության փոխարեն Արսեն կաթողիկոսի գրվածքը, ինչպես և հայ հեղինակների չեկեղեցական-պատմական աշխատությունները, դասակարգային կողմնապահությամբ և դավանական ատելությամբ են թելադրված և տողորված» (եջ 72):

Միանգամայն համաձայնվելով Իվ. Ջավախիսիլիու հետ, վոր Արսենը՝ չհիշատակելով իր աղբյուրները՝ «ձեռքի տակ է ունեցել վրացերեն, հունարին և, մասնավանդ, հույերեն աղբյուրներ», Կ. Կեկելիձեն (op. cit., 138—139) գտնում է, վոր «հայկական աղբյուրներին նա (Արսենը) ոչտվել է, մասնավորապես, վրաց և հայոց բաժանման ժամանակվա գրագրությունից (Գիրք թղթոցը), նաև Ղազար Փարպեցիի պատմությունից, քանի վոր Ղազարն էլ, ինչպես Արսենը, պարսից քաղաքականությունն է ընդգծում վրաց, հայոց և աղվանից դավանական հալածանքների ժամանակը [իսկ] նրա հայկական աղբյուրների մեծագույն մասը՝ քաղկեդոնական Փրակցիայիցն է բղխում և այս պատճառով Արսենի աշխատության մեջ հարուցած հարցը կատարյալ անաչառությամբ չէ լուսաբանված»:

Ավելորդ համարելով «ժամանակագրական անհամաձայնութիւնք և այլն մատնանշել, որոնք այնպէս կարկառուն կեցած են» Արսենի չերկասիրության մեջ՝ «տեսանելի ամէնուն», Ն. Ակիմյանը (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 291) վաղուց այն չեզրակացությանն էր յեկել, վոր «Արսէն ուղածին պէս հասկացած է յոյն անանունի պատմածները և իւր ճառը յօրինած՝ ինչպէս թելադրած է իրեն ազգասիրութիւնը»:

Ըստ մեր հետազոտության, վորի աղբյուրները իրենց ար-

տահայտութիւնն ունին գտած ստորև հրատարակվող մեր թարգմանութիւնը կցված բազմաթիւ ծանոթութիւններէ մեջ, Արսենը իր աշխատութիւնը գրելիս ոգտագործել է, մի կողմից, Սեբեոսի և նմանորինակ հայ պատմիչների գործերը, վորոնք X դարուց աղբյուր են ծառայել, ի միջի ալլոց, Հովհան Դրասխանակերտցուն և Ասողիկին, իսկ մյուս կողմից և, առավելապես, հուլն-բյուզանդական գրականութեան մեջ հայտնի անանուն (վորմն «Սահակ» Հայոց Միծաց կաթողիկոսին» վերագրվող) գրվածքը, վորը Narratio de rebus Armeniae յե կոչվում: Ընդ սմին, վերջինս ել, հավանական է, ոգտագործված լինի հայերեն թարգմանութեամբ, քանի վոր հայկական հատուկ անունները՝ թե անձանց և թե աշխարհագրականը, չնչին բացառութեամբ, ներկայացրած է հարադատութեամբ և վնչ թե հունարեն բնագրի աղավաղումներով հանդերձ:

Ի նկատի ունենալով, վոր Արսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրութեան միակ հրատարակութիւնը, վոր տվիլ է Թ. Ժորգանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում (եջ 313—332), հեռու յե կատարյալ գիտական հրատարակութիւն լինելուց, ստորև մենք տալիս ենք նույն յերկասիրութեան հայերեն թարգմանութիւնը՝ գրեթե ամբողջապես կամ տղիղ ասած, չնչին կրճատումներով (վոր դավանաբանական ֆորմուլաներին են վերաբերում), ըստ վերականգնած բնաւրի, վոր մենք ունենք պատրաստած տպագրութեան՝ համաձայն մինչ որս հայտնագործված 3 ձեռագիրների, այն և Տփղիսի նախկին յեմկղեցական թանգարանի հավաքածուի № 691 (XVII դ.), եջ 129—152, և 735 (XVII դ.), եջ 17—107, նաև Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող նախկին ընկերութեան հավաքածուի № 3270 (XIX դ.), եջ 1—16, վորոնցից լավագույնն է № 735-ը:

ՎՐԱՅ (ՔԱՐԹԼԻ) ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ (ՍՈՄԻԹԻ) ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

... Բայց թե ինչպես հեռացան հայերը ուղիղ դավանութիւննից¹, պատճառն այս ե....

Հունաց (բերձենների) Արկադ թագավորի և Հայոց (Սոմիթի) Արշակ թագավորի որոք² հայերն հաստատապես հունաց (բերձենների) կրոնին ելին մասնակից, ինչպես նրանց ուսուցել եր ուրբ Գրիգոր Պարթաւացին, և [հուլները] արիաբար [ու] բազում ջանքերով գրաված ունելին նրանց (հայոց) լերկիրը [աղատելով] պարսից ծառայութիւնից, իսկ հունաց (բերձենների)

Թագավորներն ոգնում ելին [նրանց] զորքով և չերբեմն ել մեծ ուժով պաշտպան ելին կանգնած նրանց մոտ. և այսպես եր նրանց գործը: Իսկ Արկադ Թագավորը, Թեոդոսի վորդին, անուշադիր լեղավ նրանց (հայոց) գործերի վերաբերմամբ, և պարսիկները հաղթեցին հայերին ու քչեցին իրենց չերկրից, իսկ փախըստականները Յեկեղյաց (Ելեկեցի) [գավառից] բազմիցս անցել են հարևան չերկիրները և աղաչել Արկադին, վորպեսզի զորք ուղարկի՝ իրենց չերկիրը նվաճելու համար, սակայն տերը չլսեց նրանց աղաչանքը: Ապա հայերը հնար գտան և հարկատու դարձան պարսիկներին, և յերդումով ու չերաշխավորությամբ հավաստիացրին պարսից Թագավորին, վոր անջատվում են հուլյներից (բերձեններից) և միանում նրանց (պարսիկներին): և այսու շատ ուրախացավ Թագավորը, վորը մեծ խնդությամբ և նվիրատվությամբ վերադարձրեց նրանց չերկիրը՝ Յեվ մնացին հայերը մի առժամանակ խաղաղ [և] ուղիղ հավատով:

Իսկ սատանան, վորը մահով ե պալքարում մարդկային սեռի հետ, անաստված Նեստորի աղանդակից մի ազգին դրդեց, վորպեսզի վոսկու մեծամեծ կաշառներով խնդրե Թագավորից բարվոք դարձնելու Հայքը (Սոմխիթը) դեպի իրենց կրոնը. և փոխեցին Թագավորի սիրտը՝ հավատացնելով, վոր հայերը հենց վոր գտնեն [բարեպատեհ] ժամանակ, նորից հուլյների (բերձենների) կողմն կանցնեն.... Յեվ Պերոզ Թագավորը՝ ստիպեց հայերին պաշտել անաստված Նեստորի կրոնը. իսկ հայերը կտրականապես հանձն չառան այս և դեսպանի միջոցով դիմեցին Թագավորին՝ [հայտնելով.] վոր «այս չի իրագործվի վոչ միայն չերկրի, այլև մեր և մեր զավակների գերության ու մահվան [գնով նույնիսկ]»: Իսկ Թագավորը նորից այլ նենգության դիմեց և հայտնեց իր վճիռը [հայերին] հուլյներից (բերձեններից) բաժանելու մասին ե՝ վերադարձնելով դեսպաններին՝ [առաջարկեց] անել չերկուսից մեկը. «Կամ ընտրեցե՞ք ասորական բոլոր կրոն[ներ]ից [վորևե մեկը] բացի մելքիտներինը՝, վորոնք կրոնով հուլյն (բերձեն) են, կամ թողե՞ք ձեր չերկիրը և հեռացե՞ք մեզանից»: Ապա հայիշը շատ տխրեցին այս չերկու առաջարկության առթիվ, վորը նրանց հոգսի պատճառեց, և խորհրդակցություններ ունեցան նրանք բազում օրերի ընթացքում, և հանձնեցին այս գործը Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, վոր կոչվում եր «Միջին»^{*1}: Յեվ ասաց Հայոց

* Բերած և հայերին, սակայն վրացերեն տառերով և ասանց վորևե Թարգմանության: Եռչնը կրկնվում ե և նեքե, բայց արդեն վրացերեն հոմանիշով հանդերձ:

Թագավորն ու ամբողջ ժողովուրդը հետևյալը. «Մեզանից լավ դու [ինքդ] գիտես. ինչ վոր լավագույնը հրամայես հոգվոց անքննու-թյան համար, կհնազանդվենք քո հրամանին»:

Իսկ նա՝ վոդոմեյին (Ներսեսը)՝ հոգիները հնազանդեցրեց մարմիններին.... և ասաց. «Մեզ համար ավելի լավ ե մահը, քան թե այս պահին կրկին վերադառնալ հունաց (բերձենների) [կողմն] և նորից թողնել լեռկիրը և բնաջինջ լինել պանդխտությամբ»:

Յեվ ամբողջ նրա մտածել[ակերպ]ը բողբջական եր և գոռոզամիտ, Յեվ [դեսպաններ] ուղարկեցին տրոմությամբ Թագավորի մոտ՝ խնդրելով հակոբիկների կրոնը, քանի վոր բոլոր մյուսներին առավել նդովեցին: Իսկ փոքր մեղքը վերածվում ե մեծի՝ պորտաբուծության մեջ, ինչպես գրված ե:

Իսկ Թագավորն վստահացավ և ուղարկեց նրանց մոտ հակոբիկ չար[ամիտ] վարդապետներին [թվով] ինն, իբրև նենգ աղվեսների, ինչպես ասաց Սողոմոն՝ իմաստունն աստուծո. և նրանք ապականեցին Հայքում (Սոմխիթում) սուրբ Գրիգորի վաստակը, վորը վոռուված եր նրա բազում յեռանդով ու արցունքներով. և սրանց անուններն են՝ Աբդիշո (Աբդիրո*)⁸, Պետրոս Թափիչ⁹, չար[ամիտ] Սիմեոն, Հակոբ, —վորոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի (Փիլաքսոսի)[և] Հուլիանոս Աղիկառնացվո գրությունները, — նաև Տիմոթեոս Կուզ¹⁰, Սեբրոս [և Փիլոքսենոս] Նարբկային**¹¹:

Յեվ ժողով գումարեցին քաղաք Դվինում, ուր և ընդունեցին «խաչեցար»ը¹²... և այսու հեռացան ուղիղ և ճշմարիտ դավանությունից և ոտարացան սուրբ և մեծ առաքելական կաթողիկե յեկեղեցուց... և նույն Դվինում հաստատեցին առաջ[ավ]որը՝ն¹³, ասելով. «Այս ե մեր հավատո առաջին որը»¹⁴, Յեվ չարը չարին ավելացրին ու նզովքով անիծեցին իրենց [գլուխը], քանի վոր չմիաբանեցան Դադկեդոնի ժողովին¹⁵...

Յեվ լերբ Վրաց և Հերաց կաթողիկոսն Կյուրիոն (Կվիրիոն) Մցխեթացին¹⁶ տեսավ, վոր հայերն Աբդիշո (Աբդիրո) Ասորվո

* Յեկեղեցական վրացիներն այբուբենում ք և շ տառերն իբար նման են. ուստի և հաճախ չփոթության հետևանքով անդի ունի անունների աղավաղումն. Աբդիշո-Աբդիրո. Արշակ-Աբբակ, Արտաշիր-Աբտաբիր և այլն:

** Բնագրում՝ «Տիմոթեոս Կուզ և Սեբրոս Նաղիկեցի (Նաղիկիլի)», ՏԻՇ. յիթե «Նաղիկիլի»-ն կարդալ «Նաբիկիլի», կստացվի «Նաբիկիլի», վորը մոտ ե «Նաբոկա» «Նաբրոկա»-յին, այսինքն «Նաբրոկալի»-ին. իսկ վերջինս վաղ թի Սեբրոսի, այլ Փիլոքսենոսի հիշատակության հետ պիտի կապել, վոր բացակայում և վրացիներն բնադրում և վորը մենք միաբանեցնել ինք, անկյունավոր փա-կազօր մեջ գնելով:

Զեռքով ժողով դուժարեցին քաղաք Դվինում և նզովքով հեռացան
 ս. կաթողիկե լեկեղեցվո դավանությունից ու բաժանվեցին չորս
 պատրիարքությունից, և դժեցին այն ուխտին, վոր սուրբ Գրի-
 գորը դրել եր Կեսարիայի լեկեղեցուց հավիտյան՝ չբաժանվելու՝
 այնտեղից առնելով յեպիսկոպոսական ձեռնադրությունն չորից
 Հայոց (Սոմխիթի) համար¹⁷, Հայքն (Սոմխիթն) հրաման ստա-
 ցավ պարսից թագավորից, վոր [իրենց] յեպիսկոպոսները իրենք
 ձեռնադրեն: Արդ, յերբ այս ճմարտությամբ լսեցին Կյուրիոն
 (Կվիրիոն) [Վրաց և Հերաց] կաթողիկոսն, Աբաս (Աբազ) Աղվա-
 նից (Հերաց sic) կաթողիկոսն¹⁸ և Գրիգոր Սյունյաց յեպիսկո-
 պոսն¹⁹, մեծ վեճ ծագեց Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց (Քարթլիի)
 միջև: Վրացիք ասում ելին, վոր «սուրբ Գրիգորը Հունաստանից
 բերել տվեց մեզ [այն] հավատքը, վորը՝ իբրև նրա սուրբ դա-
 վանություն՝ դուք թողեցիք և լենթարկվեցիք Աբդիշո (Աբդիբո)
 Ասորվուչն և այլ չար հերձվածողներին... և չհնազանդվեցիք սուրբ
 Գրիգորի դավանությանը²⁰ և կիրք հատկացրիք առհարհարիլի
 յերրորդությանը, ինչպես ձեզ ավանդեց ամբարիշտն Պետրոս թա-
 փիչ Անտիոքացին»: Ապա հայերն ամբաստանեցին վրացիներին
 (Քարթլին) պարսից թագավորի մոտ, թե նրանք հոռոմոց հա-
 վատքն են դավանում: Յեվ մեծ վեճ տեղի ունեցավ հայոց և
 վրաց միջև Ներսես (Ներսես) հայոց կաթողիկոսի որոք և [նույն]
 Ներսեսի մահվան պահին: Ներսեսը (Ներսեսն), վոր կոչվում եր
 միջին (շուալ), չարությամբ փոխվեց այս աշխարհից (կյանքից),
 և նրա աթոռը գրավեց Աբրահամը²¹: Յեվ քչեց Կյուրիոն՝ Վրաց
 (Քարթլիի) կաթողիկոսն՝ Մովսես Յուրտավացուն²² իր աթոռից,
 վոր հաստատված եր սուրբ Շուշանիկի մասունքներին կից՝ Հայ-
 քում (Սոմխիթում)²³, և Աբրահամը պահանջեց Կյուրիոնից նրա
 աթոռը. բայց վերջինս չխոնարհվեց²⁴: Յեվ խորացավ վեճը նրանց
 միջև²⁵, և դիմեց Աբրահամը Արարատյան [երկրի] քահանա-
 ներին, ասելով. «Կամ նզովեցե՞ք ժողովն Քաղկեդոնի, կամ հե-
 ռացե՞ք ձեր բաժնից»: Յեվ վորոնք հնազանդվեցին, ինչպես
 գրված ե, մեծարելի դարձան, ... իսկ վորոնք չհնազանդվեցին,
 հանվեցին իրենց բաժիններից և ոտարության մեջ մահացան: Աբ-
 րահամից հետո [կաթողիկոս] նստեց Կոնիտասը (Կոնիտոսը)²⁶,
 վորն ընչավետ եր և հարկատու զգեստների և զբաստների և վորն
 ազնիվ ըյուրեղաքարով եր զարդարում իր գավազանի ծայրն
 (գլուխն): Սա ամենից առավել ևս խորացրեց վեճը Քաղկեդոնի
 ժողովի մասին և յոթն յեպիսկոպոսություն զիջեց Աղվանից (Հե-

րաց) կաթողիկոսին, վորի [սիրտ]ն գրավեց և մերժել տվեց ժողովի Բաղկեդոնի. և խաչ շնորհեց Սյունյաց լեպիսկոպոսին, վորպեսզի խաչով ընթանան նրա առաջ՝ ինչպես կաթողիկոսի²⁷, և ընդարձակեց նրա բաժինը, և ապա այլ լեպիսկոպոսներին ել ընդլայնացրեց նրանց բաժինները, և ոչսպիս ամբողջ Հայքը՝ Սոմխիթը) միացրեց Բաղկեդոնի ժողովի ընդդեմ: Յեվ Մալրագոմեցի (Մայրեգուեմեյի) վոմն անիծյալ Հովհաննին, վորն, լերևակայեցեք, վարդապետ կոչվեց, հակաճառական գրություններով գինեց Բաղկեդոնի սուրբ ժողովի ընդդեմ²⁸, Յեվ սրան ուխտեց [Կոմիտասն] բազմել իրենից հետո իր աթոռի վրա²⁹ և մեկնաբանեց հերձվածողական գրություններն Տիմոթեոս Աղեքսանդրացվո, վորը Կուզ կոչվեց³⁰, և Պետրոս Թափիչինը, վորը Գալլ կոչվեց³¹, և Սևերոսի (Սևերիոսի) և այլ հերձվածողների. և [այս գրություններն] մակագրեց [այնպես], իբր թե ուղղափառ վարդապետների՝ սուրբ Սահակի և Մովսիսի՝ ճառերն են, և այսպիսի կեղծիքով հավատացրեց ամբողջ լերկիրն Հայոց (Սոմխիթը)³²:

Յեվ շատ ընթերցվածքներ հորինել տվեց [Կոմիտասն] և իր անվանը վերագրեց³³, նույնպես և առաջին [հայրերի] կանոններն ու կարգերը փոխեց, նրանց տեղը դնելով շեղը, վորով հինը խանգարվեց և նորն ել չհաստատվեց. սակայն ամեն մարդ իր համար ե հոգս քաշում՝ մինչև այժմ: Յեվ այս բոլորը [Կոմիտասն] իրագործեց կատաղած Հովհան Մալրագոմեցվո (Մայրեգուեմեյիի) ձեռքով³⁴... Ապա [կաթողիկոս] նստեց վոմն Քրիստափոր, վորը Թշնամի լեր Մալրագոմեցուն (Մայրեգուեմեյիին), և տրտմեց Հովհանն: Բեվ լերը ինչ-ինչ պատճառով գահընկեց արին [Քրիստափորին]³⁵, Հովհանն ուրախացավ, սակայն այս դեպքումն ել նա չարժանացավ աթոռին, քանի վոր այն գրավեց Յուզը (Եզրան), վորն առավել ևս հուզեց նրա (Հովհանի) նենգ հոգին... Յեվ այսպիսի նենգությամբ մեծարեցին վերահիշյալ Կոմիտասին (Կոմիտոսին), վորն տիրեց սուրբ Գրիգորի մասունքներին. և Մալրագոմեցվո (Մայրեգուեմեյիի) ձեռքով Հայոց (Սոմխիթի) լերկիրը լցվեց մահուհափ խաբեբայական ուսմունքով³⁶:

Այստեղ արդեն կատարվեց սուրբ Գրիգորի տեսիլքը, վոր նրան հալտնագործեց սուրբ հոգին, իբր վոչխարների մի մասը՝ կերպարանափոխվելով և դալլերի վերածվելով՝ հարձակվեց վոչխարների վրա և անողորմ պատառոտեց նրանց, նմանապես կատարվեց սուրբ Սահակի տեսիլքը, վորը տեսավ վոսկե գունդ և նափորտ սուրբ սեղանի վրա, քանի վոր Արշակունյաց (Արբակ-

յան*) Թագավորության անկումով բարձավ և քահանայ[ապետ]ութ-
յունն սուրբ Գրիգորի դարմիցն³⁸... Այսպես նրանք հարեցան
Մայրագոմեցվո (Մայրեգուեմելի) վարդապետությանն:

Սակայն վոչ աննշան ուխտ տվեց Խոսրով (Խուսարո) Թագա-
վորը Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, վորը կոչվում էր Շուայ,
այսինքն և հայերեն «միջին», վորով խախտեց նրա [առանց այն
եւ] անխոհեմ սիրտը: [Յեւ Ներսեսը] գումարեց առաջին ժողովն
Դվինում, վորով [հայերը] հեռացան կրոնով հույներին (բերձեն-
ներին) ու Յերուսաղեմից:

Իսկ ամբողջ Քարթլին և Չորրորդ Հայքը (Սոմխիթը) հրա-
ժարվեցին հայերից քահանայական ձեռնադրությունն առնելուց:
Իսկ աղվաններն (հերացիք) ու սյունեցիք մի առժամանակ հե-
ռացան և կրկին հարեցան Ներսեսին³⁹, վորն իր մորուքը վոսկ-
վով էր ներկում⁴⁰: [Ապա] ժողով գումարեց հայոց Հովհան կա-
թողիկոսն Մանազկերտում և ջրախառն [գինին] ու խմորահացը
վտարեց սուրբ խորհրդից՝ հաստատելով բաղարջն ու անխառն
[գինին]⁴¹...

Յեւ բազմատեսակ էլին նրանց (հայոց) հերձվածքները՝ Սա-
բելիանոսի, Հակոբի և Տիմոթեոս Կուզի հետևողների, վորոնց ախտը
յուրացրել էլին մանիքեյացիք....

Յեւ լուր տարածվեց, վոր Հայքը (Սոմխիթը) հեռացավ սուրբ
Գրիգորի դավանությունից և Կեսարիայից ձեռնադրությունն [առ-
նելուց]. ինչպես վերջինս էր ուսուցել⁴²: Յեւ [դեսպաններ] ու-
ղարկեցին [հայերն] Ներշապու Տարոնի յեպիսկոպոսի մոտ, վորին
պարսից Թագավորն էր նշանակել հանդերձ յերկու ընկերներով,
և հայտնեցին, վոր «բոլորը [դավանա]փոխ են յեղի՝ ընդունելով
Նեստորի աղանդն և հաստատելով Քաղկեդոնի ժողովն, և մենք
չունինք աթոռ, ուր ձեռնադրություն կատարենք. ուստի և դի-
մում ենք քո բարեպաշտությանն, վոր մեզ չեպիսկոպոսներ նշա-
նակես, քանի վոր բոլորը ճանաչեցին նրանց՝ աղանդի մեջ ընկ-
նելը»:

Յեւ քանի վոր պարսից Թագավորները ստիպում էին հայե-
րին, վոր հեռանան հունաց (բերձենների) դավանությունից, ինչ-
պես վերև հիշեցինք, և վորպեսզի կրոնափոխությամբ նրանց միջև
թշնամությունն ընկնի, և այսու առավել ևս հնազանդ լինեն պար-
սից պետությանն, մեծամեծ կաշառներ խոստացան հայոց վար-

* Տես 36-րդ յերեսի * ժանոթությունը:

գաղափարներին իրագործելու այս, յերբ բարձավ քահանայապետությունն Գրիգորի զարմիցն⁴³,

Յեվ հենց վոր ներշապու լեպիսկոպոսը տեղեկացրեց Ներսես (Ներսես) կաթողիկոսին, վոր եր Աշտարակեցի (Աշխարակ[ե]ցի?)⁴⁴ և չար հերձվածող, և վոմն Պետրոս Քերզոզին⁴⁵, ալ և ուրիշ յեպիսկոպոսներին և ազատներին (ազնվականներին), հրամայեցին յերկրորդ մեծ ժողովն դումարիւ նույն Դվինում⁴⁶ նույն Ներսեսի [կաթողիկոսության] յերկրորդ տարին, Հուստինիանոս (Խստվինիան) Թագավորի տասնուչորսերորդ տարին, Սոսրով (Սուասրո) պարսից Թագավորի յերկրորդ տարին, այն տարին, յերբ վկայեց սուրբ Յիզատիբուզիտը (Ազիդ-բուզիտը)⁴⁷, և կրկին նզովեցին նույն սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի⁴⁸, վոր կոչեցին նեստորական՝ համաձայն անաստված Աբդիշոյի (Աբդիբոյի). և նույն թվին յերևան հանեցին մեկնողական գրությունն Տիմոթեոս և Փիլոքսենոս (Փիլաքսոն) հերձվածողների, վորոնք ասորի եյին և առաջինները յեղան, վոր գրեցին Քաղկեդոնին ու Քրիստոս աստուծո յերկու բնությանն ընդդիմադրելու մասին. և Կուղի գրվածքին⁴⁹ ստորագրվեցին իրենց իսկ մեռցնելու համար և ասացին «մի բնություն բանին աստուծո և մարմնոց», և անմահական բնությամբն խաչեցյալ և մեռյալ Քրիստոսն քարոզեցին, այսինքն՝ «խաչեցյալ» ավելացրին «սուրբ աստված»-ի մեջ, վոր ե «խաչեցար», համաձայն Պետրոս Անտիոքացւո⁵⁰, վոր Սաբելիոսի (Սաբելի) ախտով եր վարակված: Յեվ նպովքով կրկին սահմանեցին ուղիղ դավանությունից բաժանումը և վերոհիշյալ հերձվածող վարդապետներին ուղարկեցին՝ ամբողջ Ասորիքում ավետելու, վոր միաբանությամբ հավիտյանս ընդունել են նրանց աղանդն⁵¹,

Յեվ իրենց մետրապոլիտ կացուցին մահագործ (մահաձեռն) Աղիկառնացւո և մասամբ Աբդիշոյի (Սբդիբոյի) կողմնակից [համարվող] մեկին:

...[Յեվ] հեռացան ճշմարտությունից, վոր ուղիղ սովորել եյին սուրբ Գրիգորից:

Յերեք տարի անց Քաղկեդոնի ժողովից հետո սուրբ Մահակն ու Մաշտոցը (Մաստոցն)⁵², Գրիգորի շառավիղները (թուները), և նրանց բոլոր աշակերտներն ու վարդապետներն՝ առաջինները մեկնաբանեցին Ղևոնդ (Լեոնտի) և Հովսեփ Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետների և ալ անթիվ սրբոց [վկայա]բանությունները (գրքերը), վորոնք բարի (սուրբ) սերմ[եր] ցանեցին նրանց (հայոց) մեջ⁵³. իսկ նրանք (հերձվածողները) ատրաշեկ տատասկով դիտ-

մամբ խոցեցին նրանց հոգիներն ու անմեղ ժողովրդին. և ինքն Մովսես Դերդողն [նախա]զգուշացրեց նրանց կործանումը⁵⁷, բայց [հերձվածողները] նրան ել չլսեցին:

Սրանից հետո անցավ մի քանի ժամանակ, [և] մեռավ Վահան Մամիկոնյանը (Մամկունին), վորն իր քաջագործությամբ գրավեց պարսիկներից մարզպանութիւնն, ձեռք բերեց քրիստոնյաների իրավունքները, Տրդատ (Թրդատ) թագավորից սահմանված՝ յեկեղեցական և չքավորաց կարգերն, գավառներն վերադարձրեց ու առանց հարկի ազատեց⁵⁵: Այս ժամանակից պարսից մարզպանները գրավեցին Հայքն (Սոմխիթը), և քրիստոնեական կարգն արհամարհվեց ու յեկեղեցական վարչապետութիւնն վերացավ, և ազատների (ազնվականների) իշխանութիւնն տապալվեց պարսից մարզպաններից, և կաթողիկոսներն ու յեպիսկոպոսները ճշմարտութիւնից շեղվեցին և հանդգնութիւն սովորեցին պարսիկներից ազատների (ազնվականների) ընդդեմ [գործելու], և գավառների հարկն [եւ] իրենք եյին վճարում՝ հանձնելով յերկիրն յեպիսկոպոսներին ու քորեպիսկոպոսներին, վորպես պարսից թագավորության հլուններին:

Յեւ կաթողիկոսներից ու յեպիսկոպոսներից վոմանք վորդեգրեցին պարսից թագավորներին և վորդեգիր եյին անվանում Կավատին ու Ոոսրովին (Ոուասրովին), վորի պատճառով կառավարության իրավասութիւնն յուրացրին և վարվում եյին վոյթե համաձայն ճշմարտությանն որինաց, այլ ըստ իրենց քմահաճույքի, և յեկեղեցիների պետքերը սկի յեկեղեցիների համար չեյին սահմանված, այլ իրենց ծառայեցնելու նպատակով, [վոր] և մարդկանց ցույց տալու համար ցիրուցան եյին անում. [և] այս [պատճառ]ով բոլոր յեպիսկոպոսներն ու բոլոր վանահայրերն՝ անասոված թագավորների հաճությամբ՝ աստուծո զայրուլթն հարուցող ունայն գանձումների յետևիցն ընկան: Յեւ ապա ազատներն (ազնվականներն) ու զինվորականներից վոմանք՝ նրանց որինակին հետևելով՝ միանգամայն հեռացան սուրբ Ներսեսի⁵⁶ և սուրբ Սահակի⁵⁷ սահմանված կանոններից: [Զե] վոր Վահան Մամիկոնյանի (Մամկունիի) որոք վորոշվեց՝ բոլոր մեծամեծների տներում տարին մի անգամ տոնել սրբերից մեկի հիշատակը, վորպեսզի սիրո սեղանով (ազապով)⁵⁸ միխթարվեն նրանց տներում ի փառաբանութիւն աստուծո՝ չքավորները, տկարներն ու ցավազարները, վորբերն ու տնանկները: Այս բոլորը նրանք վերացրին իրենց սեպհական գանձումների համար, և խանգարվեց ու խախտ-

վեց հոգեվորական բոլոր բարի սովորույթն ու կարգը, և որեցոր հաստատվեց չարն, և յեպիսկոպոսարանները դարձան կռատներ. և յերբ նախարարները գնում ելին յեպիսկոպոսական դուռն, ժամանակ չեյին գտնում անտեղ մտնելու և ամթալի վերադառնում եյին ինչպես պարսից մարզպանի դռնից և ավելին⁵⁹. Այս [պատճառ]ով այս մեծ անպատվությանը չհանդուրժեց Վարդան Մամիկոնյանը (Մամկունը), վորը Չոֆ⁶⁰ եր կոչվում, այն ե «կամակոր» (sic), և նրա ազգական ուրիշ նախարարները, վորոնց անպատվել եյին, սպանեցին վոմն պարսիկ Սուրեն մարզպանին՝ նրա տունը կրակի յենթարկելով, և ընտանիքով հանդերձ փախուստի դիմեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: Գնալով անտեղ, նըրանք բարյաց[ակամ] ընդունելություն գտան Հուստինիանոս (Իստվինիան) Թագավորի կողմից: Սակայն նրանք չմիաբանեցան հույների (բերձենների) հետ. և Թագավորը զարմացավ և հարցրեց պատճառը: Յեվ նրանք ասացին, վոր «վեճ յեղավ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, վորը մեր վարդապետները չընդունեցին»: Յեվ Թագավորը հրամայեց կանչել Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին ու յեպիսկոպոսներին, վորպեսզի հարցուփորձի յենթարկվեն և ճշմարիտն ճանաչեն: Յեվ գումարվեց մեծ ժողով Կոստանդնուպոլսում, ուր մեծ քննություն արին և ճշտվեց այն, ինչ վոր իրավացի չեր, և բոլորը միաբերան ընդունեցին ժողովն Քաղկեդոնի, և ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) իսկ անիծեց և նզովեց նրա կշտամբողին և՛ միանալով հույների (բերձենների) հետ՝ ինդրեց Թագավորից բարվոք [ընդունել], վոր նրա (Հայոց) ծախքով շինվի Սուփիայի արևմտյան դուռն, վորն այն պահին եյին կառուցում: Յեվ Թագավորն [իրավունք] շնորհեց կատարելու նրանց (հայերի) բաղձանքը, և նրանք տվին շինության գինը՝ մաքուր արծաթ հարյուր հազար (տասը բյուր) և կոչեցին այն «դուռն Հայոց», [ինչպես այն կոչվում ե և] մինչ որս⁶¹.

Յեվ՝ վերադառնալով նույն ժողովից՝ [ժողովական հայերը] հասան Հայք, և վոմանք ջերմեռանդությամբ ընդունեցին [այն] և հնազանդվեցին միաբանությանն, իսկ վոմանք՝ իբրև ոձեր՝ առավել ևս ուժ տվին ժողովրդի գրգռմանն ու վրդովմունքին՝ Մալքրազուհեգվո (Մալրեդունմելի) դրամամբ. և այս յեղով Հովհան կաթողիկոսի որոք:

Սրանից հետո Մորիկ (Մավրիկ) կայսրն⁶² [Սոսրովի մոտ] ուղարկեց Հայոց (Սոմխիթի) մեծ զորավար Մուշեղ (Մուշել) Մա-

միկոնյանին (Մամկունենին), և Հայոց (Սոմխիթի) Թագավորուն-
թյունը տվեց Պոսրովին (Պուսարոյին)⁶³,

Իսկ ամբողջ [Հայքը՝ սկսած] Դվինից՝ Պոսրովը (Պուսարովը)
յենթարկեց կայսեր, և խաղաղություն ընկավ նրանց միջև. իսկ
Մուշեղին (Մուշեղին) մեծամեծ ընծաներ տվեց և ուղարկեց ար-
քայանիստ [քաղաքն]։ Յեվ հասավ Մուշեղն (Մուշեղն) Կոստանդ-
նուպոլիս խաչվերացի տոնին⁶⁴, և [ինչպես] ինքը, [նույնպես] և
նրա ուղեկիցները չհաղորդվեցին հուլնների (բերձենների) հետ.
և հարցրեց Թագավորը [պատճառի մասին] և պատասխանեցին, վոր
«Քաղկեդոնի ժողովի և Քրիստոսի լերկու բնության համար ի»։

Իսկ Թագավորն ասաց. «Քեզանից (Մուշեղից) առաջ Վար-
դանն ու նրա [կողմնա]կից ազատները (ազնվականները) ձեր
իսկ քահանայապետների ձեռքով ու գրոց բազմազան քննությամբ
ընդունեցին [ժողովն Քաղկեդոնի]»։ Մուշեղն (Մուշեղն) պատաս-
խանեց. «Գուցե՞ տգիտությամբ կամ ձեզանից յերկյուղ կրելով
[արին ալդ]։ Իսկ չեթե քրիստոսասեր արքայությունդ հրամայե և
ճշմարտությամբ լինիս միջնորդ, դու սրա մասին մեր վարդա-
պետներից ճշմարիտն կգտնես»։

Յեվ հրամայեց Թագավորն Հայոց (Սոմխիթի) կաթողիկոս
Մովսիսին⁶⁵ և բոլոր լեպիսկոպոսներին, վորպեսզի գան Կոստանդ-
նուպոլիս և նորից քննեն ու հաստատվի ճշմարիտն։

Բայց Մովսես կաթողիկոսը չհամաձայնվեց գնալու, ալլ այս-
պես պատասխանեց դեսպաններին. «Ձեմ անցնի Ազատ գետն⁶⁶,
վոր ե սահմանն պարսից, չեմ ուտի հունաց (բերձենների) թըխ-
վածքը և չեմ խմի նրանց թերմոնը⁶⁷»։ Նույնպես և Վասպու-
րականի լեպիսկոպոսները, վորոնք պարսից պետության ներքո
եյին, չկամեցան գնալ։ Միմիայն Տարոնի լեպիսկոպոսն ու բո-
լոր [այն] լեպիսկոպոսները, վորոնք հունաց (բերձենների) ձեռ-
քի տակ եյին, շտապ կերպով ուղեվորվեցին դեպի արքայանիստ
[քաղաքն] և՛ կրկին անգամ քննելով՝ նորից հաստատեցին ժո-
ղովն Քաղկեդոնի բոլորը միաձայն Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորի
առաջ, և խոստովանեցին յերկու բնությունն Քրիստոսի ճշմարիտ,
նույնպես և միաբանության յերդումն գրեցին, և վերադարձան։
Բայց յերբ նրանք յեկան Հայք (Սոմխիթ), նրանց [վորոշումն]
չընդունեց[ին] Մովսես կաթողիկոսն ու ալլ լեպիսկոպոսները,
վորոնք պարսից մասունն եյին⁶⁸։

Յեվ բաժանվեց Հայքը (Սոմխիթը), և սրանք (քաղկեդոնիկ-
ները) կաթողիկոս կացուցին Հովհան Կոզովիտեցուն⁶⁹, և սրանից

հետո տասնակերկու տարի՝ մինչև Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորի մահը՝ բազում ընդդիմադրությամբ եր ընթանում [Հայք] Քաղկեդոնի ժողովի ու մեր տեր աստված Քրիստոսի լերկու բնության պատճառով:

Յեվ վերոհիշյալ Արրահամ կաթողիկոսն քչեց Ա[յ]րարատից [Քաղկեդոնի ժողովի կողմնակից] քահանաներին և Հովհան՝ վանահորն սուրբն կաթողիկեյին, վոր կոչվում է նաև Շողակաթ (Շուրկաթ), և [վանահայրերին] սուրբն Հռիփսիմեյի, և՛ Ոշականի (Ուշականի) և՛ Յեղվարդի (Ելիվարդի) և՛ Արամոնաց և՛ Գառնիի և բոլոր վանքերի ու ամբողջ Ա[յ]րարատի, իսկ վոմանց հարկադրեց նպովել սուրբ ժողովն [Քաղկեդոնի]⁷⁰:

Յերեք տարուց հետո պատերազմ ծագեց Բասենում (Բասիանում), ուր հուլյները (իոնները) պարտվեցին պարսիկներին, և [վերջինները] գրավեցին Կթուճ քաղաքն [Հ]աշտենից: Իսկ չորրորդ տարին անաստված Փոկա կայսեր, վորը սրով սպանեց Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորին ու նրա՝ վորդոց, Կարնո (Կարնու) քաղաքն [ևս] հանվեց ասպարեզին:

Սուլյն թվին Ահմադը գրավեց [նույն] Կարնո (Կարնու) քաղաքն [գերելով նա] և Հովհան կաթողիկոսին, վորը [Հայքի] հունաց (բերձենների) մասուլմն եր⁷¹, և սուլյն թվին Մովսես կաթողիկոսը բաց թողեց (քչեց) իր ձեռքից Հովհանի կողմնակից քահանաներին, վորոնք գնացին՝ մի մասը հուլյների (իոնների) մոտ, մյուսը՝ Տայք (Տաո)⁷², և սրանց կոչում են (?) «Շողակաթ» (Շուրկաթ):

Ինչպես սուրբ Գրիգորին լերևաց տեսիլքում, վոր լերկինքը բացվեց և լույս իջավ ալն տեղում⁷³ [նույնը կատարվեց այժմ]: Յեվ մի առժամանակ անց Հերակլ կայսրը⁷⁴ լեկավ Հայք (Սոմխիթ) և՛ տեսնելով Հայոց հերձվածքն՝ շատ ցավեց նրանց կործանման առթիվ, [վոր հետևանք եր նրանց իսկ] ակամա շեղման. և հրամայեց գումարել մի մեծ ժողով Հայոց (Սոմխիթի) լեպիսկոպոսների ու վարդապետների, և գիր գրեց Յեզը (Եզրա) կաթողիկոսին⁷⁵ ու ազատներին (ազնվականներին), վորպեսզի ժողովեն Կարնո (Կարնու) քաղաքն⁷⁶ և քննեն հավատքը, Քաղկեդոնի ժողովի առթիվ, և հայերը ճշմարիտ ճանաչեն Քրիստոսի լերկու բնությունը:

Յեվ լեկան բոլորը միասին Թագավորի մոտ և յերրորդ անգամ մանրամասն քննեցին ու հաստատեցին ճշմարիտն և հնազանդվեցին հայերն լերդումով [ու] ստորագրությամբ, վոր նրա

(Քաղկեդոնի) մասին վիճելով՝ վոչվոքի չեն ընդդիմադրի. բայց չերբ Դվին վերադարձան, նույն կործանիչ աղանդին չենթարկվեցին, վորովհետև նրանց (աղանդավորների) վարդապետութլան տեղն այն եր, ուր ամեն ինչ ճշմարիտն խեղաթյուրելով և ասվում:

Իսկ նույն Մայրագոմեցին (Մայրեգուեմելին) գրգռում եր վոմն հերձվածող վանականներին (մոնոզոններին) և Ստեփանոս (Ստեփանե) Գարդմանից յեպիսկոպոսին⁷⁷ և Մաթուսաղա (Մաթուսալա) Սյունյաց քերդողին⁷⁸ և այլ պատահական մի վոմն քահանայի, վորոնք ներկա չեյին յեղել այն (Կարնո) ժողովին, վորպեսզի չհաղորդվեն Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսից և [բոլոր նըրանցից], վորոնք նրա հետ եյին միացել: Մի քանի որից հետո Ստեփանոս (Ստեփանե) յեպիսկոպոսն ու Մաթուսաղան (Մաթուսալան) յեկան Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսի մոտ և հաղորդվեցին նրա մոտ: Հենց վոր չար[ամիտ] Մայրագոմեցի (Մայրեգուեմելի) վանականը լսեց, վոր նրանք միացան Յեզրին (Եզրային) և Մաթուսաղան (Մաթուսալան) Սյունյաց յեպիսկոպոս ձեռնադրվեց, մեծ վիրավորանքով հաչոյում եր Ստեփանոսին (Ստեփանելին) և Քերդողին, ասելով. «Փոքր ե Յեզրի (Եզրայի) ուրացումը ձեր սխալմունքի հանդեպ, քանի վոր նա՝ թագավորից յերկչուղ կրեւլով կամ գիտուն մարդկանց հետ մերձենալով՝ ուրացավ կրոնը, իսկ դուք սնափառութլան ու շողոքորթութլան համար անբուժելիորեն կործանվեցիք»:

Հենց վոր Յեզրը (Եզրան) իմացավ այս, դիմեց այն չար[ամիտ] վանականին և բոլորի ներկայութլամբ ասաց. «Յես յերեք անգամ կանչեցի քեզ և յերեք անգամ Մաթուսաղային (Մաթուսալային) և Ստեփանոսին (Ստեփանելին), — քանի վոր դուք եք յերկրի[ս] վարդապետներն ու գիտնականները, — վոր գալիք և պատասխան տայիք թագավորին, բայց դուք չեկաք, և այժմ մեր վորոշմանը հանդգնորեն ընդդիմադրում ես, մեր [դեմ,] վորոնք գրքերից ու վարդապետներից ճշմարտապես քննեցինք արդարացին, ընդունեցինք տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի յերկու բնությունն կատարյալ աստվածութլամբ և կատարյալ մարդկայնութլամբ, մի դեմք և մի պատկեր, նախախնամութլամբ անբաժան. և առաջին սուրբ հայրերի գրությունները, վոր կարդացինք, նույնն եյին վկայում. և մենք հնազանդվեցինք նրանց (հայրերի) հրամաններին և տրամադրվեցինք դեպի բարին. և այժմ վոչինչ չե անցած՝ աստվածային գրությունները մեզ մոտ են, վերցնենք և ճշմարիտն սովորենք»:

Յեվ դրոց վկայությամբ փակեց նա (Յեղրը) բերանը թե վոչ, [վանականը] գարշահոտությամբ վորձկաց՝ նման չար հերձվածքին, և ասաց. «Ի վիճակի չեմ ընդունել այդ գիրը, վորովհետև սուրբ գրքերին նեստորականներն են այդ տվելացրել», Յեվ գնաց բազում մարդկանց գալթակղեցնելու, ... և նրա աշակերտներն իր գյուղի անունով «Մայրեվանեցի» (Մայրենելի) եյին կոչում նրան⁷⁹:

Իսկ նա (Մայրագոմեցին) գնաց Հունաստան նույն ընդդիմադրությունն ցույց տալու համար և մի փոքր [հունարեն] լեզուն [ել] սովորեց, վորպեսզի դրանով ավելի ևս հավատացնել տա [իրեն] հայերին, և վերադարձավ Հայք (Սոմխիթ). առաջվանից վատթար տարածում էր հերձվածքն և աշխատում էր՝ մեծամեծ մարդկանց աջակցությամբ ու հերձվածողների ցանկությամբ՝ Յեզրից (Եզրայից) հետո գրավել նրա աթոռը, վոր նրան խոստացել էյին Քաղկեդոնի ժողովին ընդդիմադրություն ցույց տալու համար⁸⁰:

Իսկ Յեզրից (Եզրայից) հետո աթոռը գրավեց Ներսես (Ներսես) Իշխանցին, վորը կամոքն աստուծո արժանի և ուղղահավատ մարդ էր. և բոլորովին հուսախաբ լեղավ այն նենգ[ամիտ] Հովհան վանականը, նամանավանդ նրա համար, վոր Ներսեսին (Ներսեյին) տեսել էր Հունաստանում հաղորդվելիս Կոստանդին Փոքր թագավորի հետ, և վոչվոք չելավ ընդդիմադրելու և ասելու, վոր «Քաղկեդոնից հետո Ներսեսն (Ներսեն) ել Յեզրի (Եզրայի) պես սխալվեց»: Այս պատճառով ել Ներսեսը (Ներսեն) կանչեց նրան, և բազում յեպիսկոպոսների և վարդապետների ու ազատների (ազնվականների) ներկայությամբ մեծ քննություն արին նույն վեճի առթիվ, և նրանք բոլորը վճիռ կայացրին կարգալույծ անել նրան (Մայրագոմեցուն) [և քչել] յերկրից իբրև խաբեբայի. և սուրբ Ներսես (Ներսես) կաթողիկոսն ցասմունքով արտաքսեց նրան [Հայքից]⁸¹:

Յեվ Թեոդորոս՝ Ռչտունյաց տերն, իշխանն Հայոց (Սոմխիթի), պղնձե աղվեսն տաքացրած նրա ճակատին կույցրեց իբրև նշան հերձվածքի, հանդերձ նրա յերկու ընկերակից — վանականներով (մոնոզոններով): Ապա նա փախուստի դիմեց դեպի Կովկասյան շենները և այնտեղից շուտով վերադարձավ, վորովհետև լեռնականները նրան չեյին ընդունել, քանի վոր վերջինները կռապաշտներ էյին, և անցավ Կամբեջ[ով]ան՝ տիրելով փոքր ձորին, վոր «Հայոց (Սոմխիթի) ձոր» է կոչվում, և շատերին աշակերտ վերցրեց վոչ այնքան այդ [ձոր]ում, վորքան Կուր [գետի] հայակույս՝

Ալլրարատում, Գարդմանում, Ջորոփորում (Ջորոթորում) և Սոմ-խիթում և շատերին վանական (մոնոզոն) դարձրեց նույն ան-կանոն վարդապետութեամբ. և լցվեց լերկիրը վորոմով:

Յեվ Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսի մահից հետո, Անաստաս կաթողիկոսի որոք⁸², [Մայրազոմեցին] յեկավ Ալլրարատ՝ աշա-կերտյալներով հանդերձ:

Յեվ Անաստասի մահից հետո [նույնը] զազանի պես ներս խուժեց Հայք (Սոմխիթ)՝ առաջին [հերթին] իր իսկ գավառն, Բջնի (Բիջնիս) և Մայրեվանքը՝ նույն ընդդիմադրութեան [փափաղով] լի. և հերձվածքով մեռավ ալնտեղ այդ՝ լկտին ու Հայքն (Սոմ-խիթն) ապականող՝ քոփակ շուներ, վատ որում ձև Գ թվին⁸³, Իսկ նրա աշակերտները՝ մի առժամանակ վանականներ լինելով Մայ-րեվանքում, Յեովարդում (Ելիվարդում) և Սուրբ-Թեոդորոսում՝ Իսրայել կաթողիկոսի և Գրիգոր իշխանից քշվեցին և ցլրուցան յեղան ամբողջ Հայքում (Սոմխիթում), այս ու այն տեղ՝ քա-ղաքներն ու գյուղերը, գայթակղեցնելու բոլոր մարդկանց որեցոր և մինչև այսօր⁸⁴:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վրաց պատմիչի խոսքերը՝ «Հայերը հեռացան ուղիղ դավանությունից» արդեն ցույց են տալիս, վոր նա սկզբից և յեթ վորոշած ունի, թե Վրաց (Քարթ-լի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման խնդրում ո՞վ է իրավագի և ո՞վ անարդար, ճիշտ այնպես, ինչպես, մյուս կողմից, հայ պատմիչ Ուխտանեսը տալիս է մեզ «պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց» (և վոչ «Վրաց և Հայոց»), հմմ. Իվ. Ջա-վախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, եջ 64 և ծանոթ. *.

Լ. Մելիքսեթ-Մեհ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», հայ-վրացական փոխ-հարաբերութեանց հարցերի հետ զուգընթաց (փորձ պատմա-գրականական հետազոտութեան), Վրացիներն, Տփղիս 1928, եջ 76, ծանոթ. 4):

2. Հունաց Արկադ թագավորի (395—408) և Հայոց Արշակ Թագավորի (378—387), իբրև ժամանակակիցների, միասին հիշատակելը, անկասկած՝ այն անարբոնիզմներիցն է, վորով առհասարակ լի յե Արսենի յերկառիւթյունը:

3. «Հունաց (բերձենների) կրոն» ասելով հեղինակը հասկանում է քաղկե-դոնիկ կամ յերկաբնակ (զիոֆիզիտ) դավանությունը, վոր նա համարում է «ուղղահավատ» և «ուղղափառ»՝ հակադրելով «Ասորվոց» կրոնին, վորը հակա-քաղկեդոնիկ կամ միաբնակ (մոնոֆիզիտ) լինելով՝ նրա կալթւքով, «չարափառ» է և հերձվածողական (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, օր. cit., 66, 65):

4. Ինչպես Կ. Կեկելիճեմ (Վրաց գրականութեան պատմություն, I, 139) իրա-վացիորեն մատնանշեց, այս դեպքը տեղի ունեւր վոչ թե I V դարու վերջում, այլ V-ի կիսում՝ 450 թվին: Համմ. Յեղիշիյի համադաստատման վկայությունը

ն դիզէի պատմութիւն Վարդանանց [«Նուկասեան Մատենադարան» ԺԱ], Թիֆլիս 1913, հջ 89—93).

5. 458—484 թ.թ.

6. Այսինքն քաղկեդոնիկ-ասորիներէ:

7. Տարորինակ է, վոր այստեղ Ներսէս կաթողիկոս Միջինի մասին խոսվում է իբրեւ Պերողի (458—484) ժամանակակցի մասին, մինչդեռ մի ուրիշ տեղ, ստորեւ, նույն Ներսէսի մասին խոսվում է իբրեւ Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (VI—VII դ.) կամ նաեւ Թոսրով Ա.-ի (577—579) ժամանակակցի մասին. հմմ. Կ. Կեկելիճե, *op. cit.* 139:

8. Սա այն «Աբղիսոյ եպիսկոպոս Ասորւոց»-ն է, վոր քանիցս հիշատակվում է «Դիրք Թղթոց»-ի մեջ (հջ 54, 55, 57, 59, 62, 66, 68, 73, 78, 81, 344 վերջինում «Աբղիշոյ») և վորի Թղթերից մի քանիսը ամփոփված են նույն ժողովածուի մեջ (հջ 59—69): Հմմ. նաեւ *Narratio de rebus Armeniae* (Migne) *Patrologiae cursus completus, series graeca*, t. CXXXII, col. 1244 et pass).

9. Գետրոս Թափիչի (Κναφεύς) մասին հատկապես տես. *Λ. Μελικсет-Бекос, Грузинский извод сказания о посте «араджавор»,—«Христианский Восток»* изд. Р. Академии Наук, т. V, Пгр. 1917, стр. 100—108:

10. *Տրմոթէոս Կուզի մասին հատկապես տես. Տրմոթէոս եպիսկոսապետի Աղէքսանդրեայ՝ հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հրատ. Կարապետ վ. Տէր-Մկրտչեանի և Երուանդ վ. Տէր-Միմառեանի, հջմիածին 1908* (նույնը ղերմաներին առաջաբանով՝ *Timotheus Äluruss' des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf Synode zu Chalcedon Festgesetzten Lehre. Armenischer Text mit deutschen und armenischen Vorwort, herausgegeben von lic. Dr. Karapet Ter-Mekertschian und lic. Dr. Ervand Ter-Minassiantz, Leipzig 1908*). Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, *Տրմոթէոս Կուզի հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և սուրբ գրքի երրորդ կամ «նորաբեր» հայ թարգմանութիւնը, — «Արարատ» 1908, հջ 564—589, 707—708*. Ներսէս վ. Ալինեան, *Տրմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ, և Հրաչեայ Աճառեան, Հայերին նոր բառեր Տրմոթէոս Կուզի հակաճառութեան մէջ [Երկուսը սիւսին «Աղգային Մատենադարան»-ի ԾԸ զրբում], Վիլննա 1909*. Հ. Աճառեան, *Տրմոթէոս Կուզ և ս. գրքի նորաբեր թարգմանութիւնը, — «Շողակաթ», I, Վաղարշապատ 1913, հջ 1—22*. Н. М[арр], *Сирийская версия Возражений Тимофея Элура против Халкедонского собора, — «Христ, Восток», т. II, 1913, стр. 405—406, հմմ. Изв. Акад. Наук, 1914, стр. 457*. հմմ. նաեւ Լ. Միրխեք-Ֆեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc, վրացիերէն, Տփղ. 1928, հջ 70—71:

11. Գերող Թագավորի կողմից 9 հակոբիկ վարդապետների ուղարկելը Հայք տիներե անաքրոնիզմ է այն պարզ պատճառով, վոր այս հատվածում հիշատակված Սեբրոսը, ինչպես և Փրլոքսենոս [Մտրուզցին] ու Հուլիանոս Աղիկառնացին (Հայրիկառնացին) VI դարու գործիչներ են (հմմ. Կ. Կեկելիճե, Վրաց գրականության պատմություն, I, 139):

12. «Պաշիպար»-ի մասին մանրամասն խոսվում է *Narratio de rebus Armeniae*-ի մեջ (Migne, PG, t. CXXXII, p. p. 1240, 1242, 1245). բոս Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեանի, այն ընդունված է հայոց միջ V դարու վերջում. տես՝ Կնիք հաւատոյ, հրատ. Կարապետ եպիսկոպոսի, հջմիածին 1914, հջ LXXXIII—LXXXV, հմմ. *Λ. Μελικсет.-Б[сков], Тезис Θεός έσταυρώθη у армян, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 198—199*. Յուլիք, *Грузинский извод сказания о посте «ара-*

«Джавор», т. V, стр. 103—108. հմմ. նաև Исповедание христианские веры Армянския церкви, переведенное с Армянского на Российский язык и изданное по повелению преосвященного Иосифа Архиепископа всего Армянского народа обитающего в России и Кавалера Князя Аргутинского-Долгорукого Спб. 1799, стр. 73—75, И. Троицкий, Изложение веры церкви Армянския, Спб. 1875 стр. 203—210

13 Հայ մատենադրության մեջ գոյութիւն ունին այլ և այլ վիպութիւններ «առաջավորաց» պատի մասին հետեւյալ հեղինակներէ: 1) Ձեմոր Գլակի Գրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Չենոր, Կ. Գոլիս 1708, հջ 104), 2) Պոպոս Տարոնեցի (Յողազոս առաջաւորացն պահոց. Պաւղոսի տաղեալ [չհրատարակւած], տես՝ Յակովբոս Վ. Տաշեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, հջ 769, Գ. Զարրիանալեան, Հայկական, հին դպրութեան պատմութիւն, ք. տպ., Վիեննայի 1897, հջ 605. հմմ. Լ. Մելիքեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» Եւր., հջ 160), 3) Ներսէս Շնորհալոյ (Գիրք հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ... ի խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ Թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի միծի պոստոստատոսի... տես «Թուղթ ընդհանրական», Էջմիածին 1865, հջ 126—127, 141—143), 4) Մխիթար Գոշի (Գծագրութիւն... յաղազս Վրաց, տես [Կարապետ Վ.] Թուղթ Մխիթար վարդապետին. որ Գոշն կոչուր, — «Արարատ» 1901 թ., հջ 60. հմմ. Լ. Մելիքեթ Բեկ, օր. Եւր., 246), 5) Հովհաննէս վանականի Տալուշեցի (Պատճառք վառն առաջաւորացն պահոցն, արարեալ Վանական վարդապետի՝ Վառն հակառակացն և այլանդացն զոտրք պահս [չհրատարակւած], վոր մենք պատրաստած ունենք տպագրության. տես Յ. Կարինեանց, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից զրադարանի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի, Տէղլիս 1863, հջ 65, 129, Գ. Զարրիանալեան, օր. Եւր., 735, Լ. Համալգատղ Ոսկեան, Յովհաննէս վանական և իւր դպրոցը [«Աղագրին Մատենադարան» 29], Վիեննա 1922, հջ 31. հմմ. Լ. Մելիքեթ-Բեկ օր. Եւր., 253), և այլն: Հօրգլոս վերաբերյալ զրականութիւնը տես հետեւյալ մենագրութիւններէ մեջ՝ А.Меликсет-Бекон, Грузинский извод сказания о поете «араджавор», — «Христ. Восток», т. V, стр. 73—114. ուր, ի միջն այլոց, ամփոփած և վրոց զրականության տվյալներն «առաջավորաց»-ի մասին, վորը վրացերեն «այաջորի» յի կոչվում. հմմ. Մեարոյ Վ. Մախուդյանցի զբախտականը այս մեր աշխատութիւն մասին, — «Արարատ» 1918, հունվար-մարտ, հջ 148—150. Դոկտ. Լ. Աղեբաւադր Վ. Մատիկեան, Արայ դեղեցիկ. համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն [«Աղագրին Մատենադարան» ՃԻԶ], Վիեննա 1930, հջ 153—170 (նույնը տես նաև՝ Ա. Մատիկեան, Իւդիստանական շուր յարաբերութեամբ Միջայէլ-Գաբրիէլ հրեշտաններու և ս. Սարգսի, — «Հանդէս ամսօրեայ» 1927 թ., հջ 43—55): Հույն զրականության տվյալներից, ուր այս պատը կոչվում է Ἀρτζεβούριος, առանձնապես հիշատակելի յի Sancti patris nostri Isaaci Magnae Armeniae catholici Oratio invectiva adversus Armenios զրվածքը, ուր այս հարցին հատկապես և մանրամասն նվիրված է առաջին «Հառի» (Oratio I contra Armenios-ի) XIV գլուխը, վոր կրում է հետեւյալ վերնագիրը՝ Περί τῆς σατανικῆς νηστείας τοῦ Ἀρτζεβούριου — De satanico jejunio, quod Artzeburii vocant (Migne, PG, t. CXXXII, p. 1197—1209) և յերկրորդ «Հառի» (Oratio II contra Armenios-ի) 23-րդ կէտը, վոր կրում է հետեւյալ վերնագիրը՝ Περί τῆς ὁσχοτισμένης νηστείας τοῦ Ἀρτζεβούριου — De obscuro Artzeburii jejunio (ibid p. 1233—1235). հարեանցի կերպով նույնը հիշատակվում է նաև հատվածում.

Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici (ibid., 1257 -1260); *Տես նաև* *И. Троицкий*, Изложение веры церкви Армянския, Спб. 1875, стр. 215—220. *И. Мансветов*, О постах православной восточной церкви, Москва 1886, стр. 46—53 (*վերջիններում, ի միջի այլոց, ամփոփված են և սլավոնական գրականության տվյալները նույն պատի մասին, վոր հոշվում է «арцивур» կամ «арцивурнев»*): *Ինչպես պարզվում է, «առաջավոր»-ը բավականին տարածված է յեղեկ հնում կոպտերի, հարաշների և այլ քրիստոնյաների միջև* (*В. Болотов*, Из истории церкви сиро-персидской, Спб. 1901, стр. 172, «Исторические Известия», издаваемые Историческим Обществом при Московском университете, 1917. г. № 2, стр. 209), *ինչպես և ծանոթ է յեղեկ քյուրդերին* (*С. А. Емсазаров*, Краткий Этнографический очерк курдов Эриванской губернии, — «Записки Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва», кн. XIII, вып. 2, Тифл. 1891, стр. 190 и прим. *Н. Марр*, Еще о слове «челеби». К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии, — «Записки Вост. Отд. Рус. Археолог. О-ва», т. XX, в. 2—3, 1911, стр. 130, прим. 2).

14. Այստեղ միանգամայն հասկանալի յե Կ. Կեկելիմեյի (op. cit., հր 139—140) տարակուսանքը յերբ նա գրում է. «խաչեցար»-ն ու ալադըր-ը հայոց մեջ մայրեց, տսում է Արսենը, Ներսես կաթողիկոս Միջինը, և այս նորմուծությունը կարծես թե Դվինի առաջին ժողովումն և կատարվել 527 թ. [պիտի լինի 507 թ. Լ. Մ.-Բ], սակայն մի այլ տեղում մատնանշում է, վոր այս տեղի ունեցավ Դվինի յերկրորդ ժողովում (551 թ.) [ուղիղ 554 թ. Լ. Մ.-Բ.], բայց «խաչեցար»-ն իսկապես ընդունված է հինգերորդ դարու վերջը, իսկ ալադըրը հնագույն պատ է արեւելքում, վորի արմատները հեռավոր անցյալում պիտի փնտրենք»:

15. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Դվինի 554 թ. ժողովը, վորի կանոնները քանրցս հրատարակվել է. տես. Ներսէս Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, I, Շուշի 1903, հր 370—389, Արսեն Վ. Ղլտեան, Կանոնք Ներսէսի Բ. կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամբրկոնէից եպիսկոպոսի, — «Արարատ» 1905 թ., հոկտեմբեր, հավելված, հր 943—968. Աւայըր, Կանոնդիրք Հայոց [«Ղուկասեան Մատենադարան» ԺԲ], Թիֆլիս 1914, հր 107—116, լատիներեն թարգմանությունը՝ *Ang. Maius*, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, t. X, p. 2, Roma 1838, p. p. 272—276 (մանրամասն բերլիոգրաֆիան հմմ. *А Меликсет-Бек*, Об источниках армянского права, — «Христ. Восток», т. II, 1917—1925, стр. 155, 156, прим. 2, 157): Սակայն մամանկագրական անհամաձայնություններն այս կետում բավականին ակներև են.

16. Կյուրիոնի մասին, բացի Ն. Ալիքլանի ուսումնասիրությունից (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց), տես նաև՝ *И. Джавахов*, История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, — «Известия И. Академии Наук», 1908, стр. 433—446, 514—536.

17. Զորս պատրիարքության և Գրիգոր Գաթիկի Կեսարիայից ձեռնադրվելը՝ Հայոց յեկեղեցւո մասին հորինած այն թեորիաներիցն է, վորոնք սկիզբ են առնում VI-VII դարուց. «Կեսարիայի» թեորիայի մանրամասն վերլուծությունն տես. *Н. Марр*, Крещение армян, грузин, абхазов и азанов святым Григорием (Арабская версия), Спб. 1905, նույնը հայերեն՝ Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Թարգմ. Յուսիկ արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ 1911, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Հայ գրականու-

Թեան մէջ ազգային հոսանքի երևան գալուց առաջ տեղի է ունեցել յունական եկեղեցական զօրեղ ազդեցութիւն, որը, բնականաբար, կարող էր առաջ մղել կեսասորիական քարոզչի գործունէութիւնը: Յոյն եկեղեցական հոսանքը կարող էր տեղական քարոզչից, որ գործում էր բիւզանդական տնօրինական ազդեցութեան սահմաններում մի որևէ տեղ, ստեղծել համահայկական լուսաւորչի տիպ. դրամամբ չտեսնելու տալով սիրիական եկեղեցական ազդեցութիւնը հետեանքին նայելով, յունական ազդեցութիւնը ոչ միայն ստեղծել է լսկապէս հարկաւոր տիպը, այլև կարողացել է յաջողցնել որ բոլոր հայերը ճանաչեն նրան. այնպէս որ, ազգային ուղղութեամբ գրողներին մնում էր Ս. Գրիգորի, որպէս համահայկական լուսաւորչի, փառքը, որ իրանց ժամանակին արդեն հաստատուած էր, առաւել ևս հռչակել: Ս. Գրիգորի պատմութեան զարգացման առաջին շրջանից, երբ նրա քարոզչական գործունէութիւնը դեռ տեղական էր, ժամանակը չի պահել որևէ ժամանակակից մշակուած զրոյց: Չեմ վիճում, թէ դեռ կարող է այն էլ խնդիր լինել, եղբէ է արդեօք խղճարի սկզբնական զրոյցի ձև, զբի առնհաւ է, թէ միայն բերանէ բերան էր խօսուում: Առ այժմ կարելի է գուշակել, թէ սկզբում, այդ մի աւանդութիւն էր Կապադովկիայի յոյն եկեղեցունահատակ քարոզչի գործունէութեան մասին Լազիքի և Լիմերիթի (Թարգմանութեան մեջ՝ Իմերեթիայի. sic. լ. Մ.-Բ.) սահմանակից, արևմտեան Հայաստանում, հռովմէական հայտերութեան մերձաւոր ազդեցութեան շրջանում: Բոլոր խմբագրութիւններն էլ պահպանել են թէ Գրիգոր լուսաւորիչը և անգամ նրա սերունդը կենդրոնացած էին Հայաստանի այդ մասում... Կապադովկիական Կեսարիայի եկեղեցուն սան և այդ եկեղեցուն կարգած մի նման տեղական քարոզչի համատարած ստեղծագործող դերի վերայ կարող էին ի հարկէ պնդել իրանք յոյները, իսկ հայերից նրանք՝ որոնք ընդհանրապէս յունական եկեղեցականութեան կուսակիցներն էին և խմբուած էին ամենից առաջ, բնականաբար, բիւզանդական կայսերութեան կազմի մէջ գտնուող հայ գաւառներում և ընտելացած էին յունական կուսակցական անմիջապէս Այսպիսի յունահայկական միջավայրը կարող էր տեղական քարոզչական գործը ընդհանրացնելու առաջին փորձը տալ...» (ԵՅ 95):

Մասնավորապէս այս կետում վրացի հեղինակն, ըստ յերևոյթին, ոգտագործած ունի Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici (կամ սրա նման մի վորակե այլ գրվածք), ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1264). «Ἐν οἷς καὶ ὁ ἅγιος καὶ θεοφόρος Πατὴρ ἡμῶν Γρηγόριος ὁ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας χειροτονθεὶς τῇ ἀγίωτάτῃ μητροπόλει Καισαρείας, ὅρους καὶ κανόνας ἔθετο τοῦ μὴ ἔχειν ἕξουσίαν ἀλλαχοῦ χειροτονθῆναι τὸν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας ἀρχιερέα, εἰ μὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Καισαρέων»:

Ինչ վերաբերում է Շորոս պատրիարքութեան խնդրին, դրա մասին խոսում է Կյուրիքոնը Աբրահամին ուղղած Թղթի մեջ (Գիրք Թղթոց, 179): Նույնը հայ մատենագրութեան մեջ արծարծում է VIII դարու գործիչ Սաղամոն կաթողիկոս Մաթնագիւմ, վորի դրութիւնը բառացի առաջ է բերում Մովսէս Կաթանկատւոցիմ X դարում և, ըստ վերջինիս՝ Ամաթիա Սամաեմեցիմ XI դարում (մանրամասնութիւնները այս հարցին վերաբերյալ Մովսէս Կաթանկատւոցիւն և Ամաթիա Սամաեմեցիւն համապատասխան հատվածների զուգընթաց հրատարակութեամբ, տե՛ս՝ Լ. Միլիսեք-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., ԵՅ 110—120 (ուր 112—120 էջերի վրա գետեղած են լուկ հայերեն բնագիրները):

18. Այս Աբասը լավ հայտնի յի Աղվանից պատմությունից (Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի [«Ղուկասեան Մատենադարան», Ը], Թիֆլիս 1913). «Ենաս պատմութիւնս այս (ժողովոյն Քաղկեդոնի) և յաշխարհս Աղուանից ի ժամանակս տեառն Աբասայ կաթողիկոսի, որ յոյժ քննութեան առնելով իւրով եպիսկոպոսօր... նորօք հանդերձ հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ...» (եջ 142--143 [հատոր յերկրորդ, գլուխ Ը]). նաև՝ «Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն և չորս, եպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի պարուակի թղթոյն «Աղուանից, Լիփնայ և Չորայ կաթողիկոսի»։ Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեանն Քրիստոսի», և յաւելուլ ի Սուրբ Աստուածն «անմահ և խաչեցար» (ibid., եջ 391—392 [հատոր երրորդ, գլուխ ԻԴ]). Բացի դրանից, նա (Աբասը) հայտնի յի այլ և այլ գրադրութիւններով, վորոնցից մեկին Մովսես Կաղանկատուացիին նվիրում և իր «պատմութեան» յերկրորդ հատորի ամբողջ է գլուխը հետևյալ վերնադրով. «Թուղթ Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթողիկոսս ոսկս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք առյցեալ» (ibid., 137—142), իսկ մյուսը հրատարակել և Կարապետ Վ. [Տեր-Մկրտչյանը] առանձին դրօշմելով. «Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս», Վաղարշապատ 1896 («Արարատ» 1896 թ., եջ 252--256): Հմմ. Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1245) վկայութիւնը նույն Աբասի մասին «... Ἐγγράψαν τοίνυν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀπῆς τὸν καθολικόν Ἀλβανίας ἡγῶρα, περιέχουσαν οὕτως...» (Հմմ. Ն. Ակիմեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 99—100):

19. Ըստ յերկուցիւն, Գրիգոր Քերդոյն և, վորր հայտնի յի «Գիրք թղթոց»-ից (եջ 153—160). «Սրբասիրի տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի ի Գրիգորէ նուաստէ Քերդոյէ». Հմմ. Ն. Ակիմեան, օր. cit., 152—155:

20. Այստեղ կրկնված և այն դրոշմը Գրիգոր Պարթևի Հայոց և Վրաց լուսավորիչ լինելու մասին, վոր ընդհանրապես արծարծված և «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (նաև Ուխտանիսի մոտ). «Եւ ճշմարտապատում սուրբն Գրիգորիոս զնոցայն ուսոյց մեզ» (Պատճառք Դ. ժողովոյն երկամեակացն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի, եջ 123), «Երկեցուցանելով դսուրք և զուղիղ հաւատն դոր մեծին օրլոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի Կաւկասային կողմանս» (Պատասխանի թղթոյն տեառն Վրթանիսի, եջ 132), «Մի և զլիցի նորոգաձեւութիւն հաւատոյ ի մէջ երկուց աշխարհայս, որ սքսնչելի հիմնադրութեամբ տնկեցաւ յանդանդիտող և ի քաջ նահատակէն Տեառն Գրիգորի» (Տեառն Կիրովսի ի Վրթանիսէ, եջ 138), «Վասն հաւատոյ դրեալ էր, թէ հարքն մեր և ձեր ապարան ունէին յորմէհեաէ և սուրբն Գրիգոր զուղղափառ հաւատ կարգեաց» (Պատասխանի [թղթոյն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ի Կիրովսի Վրաց կաթողիկոսէ], եջ 171), «հարքն մեր և ձեր զերուստղէմի հաւատն ունէին, և սուրբն Գրիգոր զայն ետ նոցա, և մեք զնոյն ունիմք» (Պատասխանի [թղթոյն տեառն Սմբատայ ի Մովսիսէ], եջ 174), «զուր այժմ ևս պարծելով գրեցէք առ մեզ, թէ հարքն մերոց և ձերոց սուրբն Գրիգորիոս զերուստղէմի հաւատն ետ, և մեք զնոյն ունիմք» (Թուղթ երկրորդ տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս, եջ 176), «եւ միաբանութիւն էր Վրաց և Հայոց ընդ միմեանս, և

ամենայն իսկ վիճակիս սրբոյ տեառն Գրիգորի միաբանութիւնն էր ընդ հաւա-
սոյն Սրուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին» (Պատասխանի թղթոյն տեառն Ար-
քահամայն Հայոց կաթողիկոսի յ Կիւրիոնէ Վրաց կաթողիկոսէ], *եջ 179*), «արդ
մի հեղպասցուք զսէրն հոգեւոր, որ կայր յ մէջ երկուց ազգասոյ, նորոգիլ զայն,
որ ի միոջէ աղբիւրէ առեալ էր զվարդապետութիւնն... որպէս ուսուցին... նախ
եբանելին սուրբն Գրիգոր և ապա Մաւրոսոյ և զգլխոյ ծանաթութիւն ի պնդու-
թիւն հաւատոց, և այժմ աղաթնայուք նովմս կալ մնգ» (Թուղթ երրորդ տեառն
Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս, *եջ 180* [հմմ.
Կնիք հաւատոյ, *եջ 139*]), և այլն:

Ն. Մառ (Крепение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, 153—154 Միտութիւնն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի որբոյն Գրիգորէ, *եջ 91—92*) առանձնապէս կանգնեալ առնում վրաց գրականութեան մէջ պահպան-
ված նյութերը գրա Շիրիգորի մասին, վորոնք, նրա ասելով, «բաւական առատ
են»։ «Կան վարձագրութիւնսն զանազան վերաբանել, հետաքրքիր օրհներգներ»։

«Այս ամենը լինծ մի միտք էր ներշնչում, — ասում և ապա նույն դիտա-
կանը (ibid.), — Թէ Գրիգորի վրացական պաշտամունքը մէջ մենք ունենք հետքը
առաջին հայ-վրացական այն եկեղեցու, որ հաստատուած էր տիեզերական եկե-
ղեցու անդամ աւելի հին-սիրիացիներէ ձեռքով իմ մէջ տարակոյս է յարուցա-
նում միայն այն՝ որ յիշեալ յիշատակարաններէ ոճը այնքան էլ հին չէ։ Սակայն
սկսած այն ժամանակից, երբ սկսեց պարզուել վրաց եկեղեցու սերտ յարաբե-
րութիւնը հայկականի հետ յետին ժամանակում ևս, յատկապէս հայ քաղկեդո-
նական եկեղեցու հետ, վրացիներէ՝ առ Ս. Գրիգոր պաշտամունքը ստանում ե
այնպիսի բացատրութիւն, որ շատ լաւ պատահում է յիշուած յիշատակարան-
ների լեզուի յատկութիւններին Աւելի յետնադոյն, նմանօրինակ յիշատակա-
րանների փոխառած մտտերը, քանի որ յունարէնից չին թարգմանուած, կարող
են առաջ եկած լինել հայ աղբյուրից, բայց հայ-քաղկեդոնական աղբյուրից,
այսինքն. այդ յիշատակարանները, ուրեմն, մօտաւորապէս Ը.-Թ. դարերին են
պատկանում և, յամենայն դէպս, ոչ առաջ քան է. դարը»։

Այս հարցին վերաբերել, հիշատակած աղբյուրներից և Ն. Մառի դիտո-
ղություններից զատ, տես նաև *И. Джавахов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией, стр. 519—527*. Ն. Ակիմյան, *Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, եջ 83—84*. Կ. Կեկելիձե, *Վրաց պարձի գլխավոր պատմական-ժամանակա-
գրական խնդիրները, վրացերեն, եջ 12—13*. *K. Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, S. S. 17—20 (դուռն IV)*։

21. Այսինքն Աբրահամ Աղաթանեցի (607—615), վորը հայանի յ իր
գրագրութեամբ Կյուրիոն Վրաց կաթողիկոսի հետ (Գրք թղթոց, 164—165,
174—177, 180—185 (յիւրեք թղթի), նաև այսպիս կոչված «չրջադայական
թղթով», (ibid., 189—197). որա մասին առհասարակ տես Ն. Ակիմյանի «Կիւրիոն
կաթողիկոս Վրաց», 149—157։

22. Ըստ Ն. Ակիմյանի (ibid., 197—199) ապրած ե 570—604 թ. Թ. հայանի
յ իր գրագրութեամբ Վրէթանես Քերէոզի, Աբրահամ և Կյուրիոն կաթողիկոս-
ների հետ (Գրք թղթոց, 110 pass.), նաև իբրի հեղինակ գրվածքին «Պատ-
ճառք Դ. Ժողովոյն հրկաքնակացն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի»
(Գրք թղթոց, 119—127). որա մասին առհասարակ տես Ն. Ակիմյան, *op. cit.*
497—223։

23. Այսինքն Օուրտավում, վորն մասին մանրամասն տես այս պրակի առաջին գլխի 6-րդ ծանոթութունը:

24. Մանրամասնութիւնները «Դիրք թղթոց»-ի, նաև Ուխտանիսի «Պատմութիւն յաժանման Վրաց ի Հայոց»-ի մեջ, հատկապէս է. գլխում (գնայն Մովսիսի եպիսկոպոսին Յուրտաւայ առ Կիւրիոս), եջ 19—20:

25. Սկսած խոսքերէց՝ «...Յեւ Պերոզ Թադավորը ստիպեց հայերին պատել անաստված Նեստորի կրօնը» մինչև այստեղ, ամբողջ հատվածը, Ն. Ակիճ-յանը բերում է «քաղաքագրար»՝ հայերէնի վերածելով գերմաներէն Թարգմանությունը, վորի մասին ասում է. «[Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (Փ. դար) գրութեան] կարևոր մասերը աշուցս առջեւ ունիմ գերմաներէն Թարգմանութեամբ Հ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ զայն ձեռագիր տրամադրութեանս տակ ղնել» (օր. cit., 289—290):

26. Այսինքն Կոմիտաս Աղցիցի (616—628), վորը առաջնապէս հայտնի յի իրիւ էեղինակ կամ, ավելի ճիշտն առած, «ստացող» կամ խմբագիր «Դնիք հաւատոյ» կոչված ժողովածուի և այլ գրվածքների (սրա մասին տես ստորև), նմանապէս իբրև Խորոզող Հոսիփսիմեյի տաճարի և վկայարանի, վորի արեւել-յան abside-ի կոնքում փորագրած ունի հետևյալ ուղագրով արձանագրութիւնը 4 տողից բաղկացած, վորը վերագրվում է 618 թվին. «ես, Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյ Հոսիփսիմէն, կոչեցայ յաթոռ սրբոյն Գրէգորի, շինեցի զտաճարս քրոց վկայիցս Բոս» (տես Գաբրիէ Վ. Յովսէփեան, Կոմիտաս կաթողիկոսի մի նոր արձանագրութիւն, — «Արարատ» 1898, հոկտեմբեր, եջ 441—442. նույնը. Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ, մասն Գ. Քարտէզ հայ հնագրութեան. Վաղարշապատ 1913, եջ 6. И. Орбели, Шесть армянских надписей VII—X вв., I. Надписи католикаса Комитаса, — «Христ. Восток», т. III, 1914. стр. 72—76): Մանրամասնութիւնները նրա մասին տես Սեբոսի պատմութեան մեջ (Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն [«Ղուկասեան Մատենադարան» է], Թիֆլիս 1913, եջ 124, 132, 186, 141, 156—157, 197, 272—273, 281, 288, 295—296, 304—306: Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ ևս (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1249) կոչվում է Κομιτάς:

27. Այս հարցի շուրջը հատկապէս խոսվում է IX դարու հեղինակ Մաշտոցի (աղագայում կաթողիկոսի) գրութեան մեջ՝ «Թուղթ երանելոյն Մաշտոցի, նախ քան զկաթողիկոսութիւն, առ Տէր Գէորգ Հայոց կաթողիկոս՝ վասն Սիւնեաց խաչին, թէ է՞ր աղագաւ տուաւ (var. տուեալ եղև)» (տես [Յ. Գիւլիանովանեան,] Մայր Աթոռի Գրք թղթոց ձեռագիրներին մէջ ամբողջութեամբ անտիպ մնացած թղթեր, — «Արարատ» 1902 թ., հավելված հուլիս-ոգոստոսի, եջ 748—753, հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 77):

28. Հովհան Մայրապոմեցի մասին հատկապէս տես՝ Կարապետ եպ., Յովհան Մանգակունցի և Զովհան Մայրապոմեցի, — «Շողակաթ», Վաղ. 1913, եջ 84—136. նույնը, Կնիք հաւատոյ, եջ XXVI—XXXII, LXXXIX—CVII, 52—55, 142—146, 253—256, 281, 288, 327—330, 363—364: Գաբրիէ եպ., Պատմութիւն Յովհաննու Մայրապոմեցւոյ, — «Արարատ» 1917 թ., եջ 735—745:

29. Միանդաման համապատասխանում է Սեբոսի (օր. cit., 273) հետևյալ խոսքերին. «ևն ի սրա (Կոմիտասի) ժամանակս փայլէր վարդապետութեամբ Յովհան Մայրապոմեցի, որում զկաթողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս»:

30. Հմմ. 10-րդ ժանոթությունը:

31. Այսինքն Պետրոս՝ Անտիոքի պատրիարքը (471, 475—478, 485—488), Վր, ըստ «Գիրք Թղթոց»-ի ([Ջրուցատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կոմիտասայ և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ], Էջ 491), լրոք, «Գայլ» և կոչվել. «զՊետրոս Անտիոքացին՝ Գայլ կոչելով»։ Հմմ. մանրամասնությունները՝ *Λ. Μελακ-сет-Бекон, Грузинский извод сказания о поете «араджавор», стр. 100—102*։

32. Կոմիտասի գրական գործունեութեան մասին հասկացիւ խոսում են Ասողիկն ու Վարդան պատմիչն, վորը գրեթէ բառացի կրկնում և առաջինը խոս-բերը, նաև *Narratio de rebus Armeniae* գրվածքը, ըստ վորի նա բանս բա-ղումս արար»։

Ըստ Ասողիկի (*Ստեփանոսի Տարօնեց-ւոյ Ասողիկան պատմութիւն տիեզերա-կան, Բ. տպ., Սպր. 1885, կջ 87*)։

«Սա (Կոմիտաս) գրեաց երիս գիրս, և գանուն իւր վոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չընդունելոյ ժողովրդեանն. անուն միոյն՝ Խրատ վարուց, և անուն միւսոյն՝ Հաւատարմատ, և անուն միւսոյն՝ Նոյե-մակ»։

Ըստ Վարդանի (*Հաւաքունք պատմու-թեան Վարդանայ Վարդապետի լուսա-բանեալ, Վենետիկ 1862, կջ 62*)։

«Սա (Կոմիտաս) գրեաց երիս գիրս, գանուն իւր չընելով ի նոսա. գմինն կո-չեաց խրատավար, գմինն Հաւատարմատ, և գմինն Նոյեմակ»։

Վրացի հեղինակի ցուցմունքն համապատասխանում է *Narratio de rebus Armaniae*-ի տված տեղեկութեանը (*Migne, PG, CXXXII, 1249—1251*)՝ «Οὐτός

Κομिताς μάλλον ὕπερ πάντας διήγειρε τὴν φιλονεικίαν, εἰς τὸ ἀναθεματίζει τὴν σύ-νοδον Χαλκηδόνας, ὅς καὶ λόγους πολλοὺς παποίηκε τῷ ἰδίῳ ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰσαάκ ἐνὶ βιβλίῳ τὸ ὄνομα ἐστὶν Ἀμαρτανάχ κατὰ τὴν Ἀρμενίων διάλεκτον» (Հմմ. *մասամբ Կնիք հաւատոյ, կջ XXIV*)։ Ըստ Կարապետ յնպ-ի (*Կնիք հաւատոյ, կջ XXVI*), *այստեղ հիշված 'Աμαρτανάχ-ը (Ամարտանակ)՝ «Հաւատոյ նամակ»-ը պիտի լինի «Երոս աղացոյցը, — ասում և ասլա նույն հեղինակը (ibid.), — համարում եմ նոյն գրութեանը այն օտարոտի յիշատակութիւնը, թէ Կոմիտաս բաներ է հրատարա-կել ս. Սահակի անունով, որի համար Գեղար կլինի ուրիշ բացատրութիւն գտնել, բայց եթէ այն, որ Թղթոց գիրքը սկսւում է ս. Սահակի և Պրոկղ ու Ակակ եպիսկոպոսները մէջ տեղի ունեցած Թղթակցութեամբ»։ Հմմ. Լ. Միլիսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., կջ 78։*

33. Կոմիտասի անունն կրող ժողովածուներին, ճառերին ու Թղթերին առայժմ հայտնաբերված են հետևյալները. 1) «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեց-ւոյ յուզղապառ եւ ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ» (հրատ. Կարապետ յնպ. [Տեր-Մկրտչեան], Էջմիա-ծին 1914, կջ I—CXXVІІІ, 1—436). 2) «Տեառն Կոմիտասու Հայոց կաթողիկոսի՝ Վասն հաւատոյ» (Գիրք Թղթոց, կջ 212—219). 3) «[Ջրուցատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կոմիտասայ և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ]» (Թերի, *ibid.*, 484—497). 3) «Թուղթ Մոզեստոս երկրու առ Տէր Կոմիտաս և պատաս-խանի ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ առ Մոզեստոս» (Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, կջ 132—140)։ Բացի գրանից, ի նկատի առնելով այն հանդամանքը, վոր Կոմիտասի «Վասն հաւատոյ» գրվածքին, վորին «Գիրք Թղթոց»-ի մեջ հետևում է «Յոյնական իմաստասրբի Հայոց կաթողիկոսի՝ Սակո ժողովոց որ կղեն ի Հայք»-ը, անմիջապես կցված է մի ուրաքա՛վ հիշատակա-

րան (Գիրք Թղթոց, ԼՋ 219), ուր, ի միջի ալոց, ասված է, զոր «աւերինակ գրոցս, որ լեալ էր Տէր Գրիգորիոսի Վկայասիրին, մինչև ցայս վայր էր. և նա այսպես էր գրեալ», նախ Ն. Աղոնց (Ампель, епископ Херсонский. К критике армянской Книги посланий, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 175—176) և ապա Կարապետյան. (Գիրք հաւատոյ, ԼՋ XXV—XXVI) այն կարծիքն ունին հայտնած, զոր Գիրք Թղթոցի հիմնական մասը ամփոփվել է և մի վորոշ ժողովածու յե դարձել Կոմիտասի ձեռքով կամ նրա որով. հմմ. նաև Լ. Մելիքսեր-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., ԼՋ 72:

34. հմմ. Կարապետ եպ., Կնիք հաւատոյ, ԼՋ XXX—XXXI:

35. Բրիտափորի (628—639) դահնդեցության մասին Սեբեոսը (Պատմութիւն ի Հերակլին, 157) հաղորդում է հետեւյալ մանրամասնութիւնները. «Սա (Բրիտափոր) բազում խոռվութիւն յողեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպետ ընդ եղբայր իւր չարօքսութեամբ: Կալաւ սա զաթոս հայրապետութեան ամս բ. և յամին երբորդի նոյն ի վերայ նորա բաժնատնոսն ըւ ժողովեալ ամնայն եպիսկոպոսունս և իշխանս արարին քննութիւնսն եւ Էկեալ արք երկու ի նորին ընտանեաց և վկայիցն զնմանէ առաջին ամնայն բազմութեանն. ապա արձակեալ զոմանս յեպիսկոպոսաց անտրեւ առին ի նմանէ զփակիզն սրատուոյ բանանայապետութեան, և ընկեցին գնա ի կարգէն և հալածեցին զնա անարդանաւք: հմմ. Յովհաննոս. Հաթիգընդունի Գրասխանակերտիցոյ Պատմութիւն ալոց [«Հոռեկանան Մատենադարան» Ե], Թղթիւս 1912, ԼՋ 75—76, Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, ԼՋ 87:

36. Վրացի հեղինակի տվյալները Բրիտափորի Յեզարի մասին գրեթէ շփոթւում են այն վիպաութեան, զոր մենք գտնում ենք Narratio de rebus Armeniacis-ի մեջ (Migne, PG, CXXXII, 1252)՝ անսլշապես Կոմիտասը դորձուցեցութեան քնորոշումը տալուց հետո. «Ος καί τινα Ἰωάννην ἐβούλετο διέδοχον γένεσθαι τοῦ θρόνου αὐτοῦ. ὃ οὐ συνέβη αὐτῷ, ἀλλὰ τῷ Χριστοφόρῳ. Καί ἐν τῷ κατὰ βεβλήσθαι τὸν Χριστοφόρον ἀπὸ τοῦ θρόνου, ἔχαιρον ὁ Ἰωάννης, ἀλλ' οὐδὲ τότε ἐπίτρεχεν. Ἐγένετο γὰρ ὁ «Εὐδῶρας ὁ Καθολικός. Ὁ δὲ Ἰωάννης, βλοσυρῶ τῷ ὄφθαλμῷ αὐτὸν ὑπέβλεπεν»:

37. Ի նկատի յե ասնված «ս. Գրիգորի տեսիլքը», զորը գտնվում է «Հայոց դարձի» սլատմութեան մեջ (Ագաթանգեղոյ սլատմութիւն Հայոց, աղիատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց [«Պատմագիրք հայոց», հ. I. Գ. II], Տիգրիս 1909, ԼՋ 381—392. նաև՝ Fl. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием (Арабская версия), стр. 98—101 Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, էջ 33—36), և զորին վրաց հեղինակի խոսքերը միանգամայն համապատասխանում են.

Ըստ Ագաթանգեղոսի (ԼՋ 385—386).

Եւ գառնիքն պայլք եղեն Թուխք, և Իսկ այնորիկ, որք լիտս դարձան ի յարձակեցան եղին ի մէջ հօտիցն, և ճգմարտութենէ, նոյն անորէնք, փոխեցան սկսան կոտորել, և հոգն արեան ճապարակիք:

Ըստ արաբական վերսիայի (ԼՋ 35—36).

Իսկ այնորիկ, որք լիտս դարձան ի յարձակեցան եղին ի մէջ հօտիցն, և ճգմարտութենէ, նոյն անորէնք, փոխեցան սկսան կոտորել, և հոգն արեան ճապարակիք:

Նույն տեսիլքը վրաց գրականութեան մեջ հայտնի յե Հայոց դարձի պատմութեան X դարու Սիմեոն Աղոթեստոսի այսպես կոչված միտաֆրաստ խմբա-

դրությամբ, Վոր վրացերենի յի վերածված 1061 թվին Կ. Պոլսում (վրացերեն տեկատր տես մեր հրատարակության մեջ. Vita s. Gregorii Parthianensis, editio Leo Melikset-Bek, Tiflis 1920, p. 32—33): Հստ Կ. Կեկելիսի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 535—536), այն դոյությունն է ունեցիլ և առանձին IX—X դ. դ. թարգմանությամբ. իսկ մեր կարծիքով՝ մոշ ուշ քան IX դ.:

38. Ի նկատի յի առնված ռ. Սահակի տեղիլքը, Վորը վորոշ ժամանակից մտած է Ղազար Փարպեցվա պատմության մեջ (Ղազարայ Փարպեցեյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ստ. Մալխասեանի [«Պատմադիրը Հայոց», հ. I, Գ. IV], Տիփլիս 1904, էջ 28—37), բայց գոյութիւն ունի և առանձին (Սոփերը Հայկական, II, Վեռ. 1853, էջ 45—67): Հստ յի հեղեյթին, Բեթե վերամշակված և թարգմանված է յիղել վրացերեն IX դարում կամ դուրեք ավելի ուշ (վրացերեն տեկատր տես մեր հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ. Լ. Մելիսեբ-Բեկ, Սահակ Պարթևի «մարգարեյության» վրացական վերսիս, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis» № 2, 1921—1922, էջ 200—221, տեկատր՝ 207—217. հմմ. նույնը ուսմերեն [միմիայն ուսումնասիրությունը]՝ *Л. Меликсет-Бек, О грузинской версии апокрифического Видения Саака Парфянина о судьбе Армении*, — «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II, Ингр. 1917—1923, стр. 164—176):

Ի դեպ, ավելորդ չի լինի վրացի հեղինակի խոսքերը համեմատել «Տեսիլքի» համապատասխան տողերի հետ (հայերենը՝ Ղազար Փարպեցեյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 29—30, 34 վրացերենը՝ «Bulletin de l'Université de Tiflis», № 2, էջ 208, 213). Եւ ի վերայ սկտեղն կայր նախորտ մի բեհեղայ ծաղիւլ և եղեւ, և առ նմին գունդ մը ոսկի բոյր. և մաղաղաթ հատուածաձև չորեք-կուսի, գրեւ յի սկղբան կտրու ինչ ստղաւ՝ ոսկէտախիլ դրով ոքանչեւտէս, իր թէ ձեռամբ գրչի ճարտարի. և ի միջոյ կողման մաղաղաթին, հեռի յոսկէ-գիր կարգացն, երեւին ալ կարգր ինչ եղծիւթ ջնջադիր, որոց ոչինչ բնաւ երեւէր տեսիլ դրոյն և կամ կերպարան... Եւ զի երեւցաւ ի մ ջոյ կողմն մաղաղաթին, հեռի յոսկէդր կտրուցն, կարգր ինչ խանդարեւթ և ջնջադիրք գրեւ, զի նստելոց են քանանայաւտը ոմանք յաթոտ սրբոյն Գրիգորի, որք... ըստ փառաց աշխարհիս ձգտին յի պատին յանդգնութիւմ... Եւ այլ կարգս և միւս եւ կէս կարգին, որ երեւցաւ քեզ գրեւ սքանչելապէս ոսկի դրով յի ստորին եղեր մաղաղաթին՝ ծաղիլ հատուածաւ, զի մերձ յերեւմն պղծոյն անապատը դարձեալ յառնէ թագաւոր յադգէդ Արշակունեաց, և նորոգի աթոտ հայրապետութեան յի շտաւեղէ սրբոյն Գրիգորի»:

39. Վրացի հեղինակի խոսքերը Ներսէս Միջինի մասին այս գեւորում միանգամայն համապատասխանում են այն հատվածին, վոր հայտնի յի «Վասն սուրբ Ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս ի սրբոյն Գրիգորէ սկսեալ» վերնագրով անանուն գրվածքի մեջ, ուր կարդում ենք հետևյալը (Կարապետ Վ., Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս, էջ III). «Վեցորորդ [ազգային] Ժողով արար Ներսէս Միջին ի Դըւնի և բաժանեաց զհայս ի հոռոմոց և Երուսաղէմ դնալոյ, յորում խոստմունս մեծ արար Խոսրով, թագաւորն Պարսից, Ներսէսի, և ի ձեռն այսր Ժողովոյ Վիրք և Զորրորդ Հայր որոնցան ի Հայոց ձեռնադրութենէ. իսկ Աղուանք և Սիւնիք առ ժամանակ մի և դարձեալ միացան»:

40. Մորուքը վոսկվով ներկելու «ախտով», վորը վրաց աղբյուրները հատկապես վերագրում են հակաբաղկեդոնիկներին, ըստ նույն աղբյուրների, «վա-

բակված» և յեղիւ վոչ միայն այս ներսեսը, այլ և վերջինիս փակակալ (ըռւսարար) վոմի Սարգիսն ու Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին (մանրամասնությունները տես այս արակի հետագա գլուխներում, իսկ առ այժմ՝ *Л. Меликсет-Бекон, Грузинский извод сказания о посто «араджавор», стр. 93, 102*): Այս դեպքում վրացի հեղինակն, ըստ յերևոյթին, ի նկատի ունի այն ավանդությունը, վորը մեզի հասցրել և հայ գրականությունն հանձննս Հովհան Դրասխանակերտեցիւն և Ասողիկի Վոյ Թե Ներսեսի, այլ Հովհան Ռանցլոն նկատմամբ Հովհան Դրասխանակերտցին (Հովհաննու Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, հջ 101) գրում և. «[Յովհաննէս] յայժեաց ցփսիս դժոխքմբերս զգեստաւորէր. իսկ զարտաքոյսն ի պատուական երանդէ նիւթից զգեստաւորեալ պնտղարդէր։ Եւ ոսկի մանր խարտիւ աղացեալ և իւլովք անուշիւք յայն ընդխառնեալ՝ փչէր ընդ ծաղկեալ ալեօք մօրուան, որ իջանէր մինչև ցգրպանս զգեստու նորոս։ Մոտավորապես նույնը կրկնում է և Ասողիկը (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 103) հետեյալ խոսքերով. «Եւ ինքն Յովհաննէս էր յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ, լի ամհնայն տաքիւնութեամբ. ունէր զգեստս այժեայս, և ի վերայ պայծառերանդ նիւթով զգեստաւորեալ պնտղարդէր. և ոսկի մանր խարտեաւ աղացեալ՝ անոյշ իւլովք խառնեալ և փչեալ զծաղկեալ ալեօք մօրուացն»։ Ըստ յերևոյթին, մօրուքը կամ մաղերը վոսկիզոծելու մեջ պիտի վորոնել արմատները մահմեդականների «հինա»-ով ներկելու սովորույթի յեկտ։

41. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Մանազկերտի 726 թ. ժողովը, վորի մասին Ասողիկը (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 102—103), ի միջի այլոց, հաղորդում է հետեյալով. «Մա (Յովհաննէս) արար ժողով ի Մանազկերտ քաղաք... սրբելով յաշխարհէս դաղկեղունականացն երկաքնակ խոստովանութիւն և զաւանդութիւնն՝ որ խմբով և ջրով ապականեն զսուրբ խորհուրդն»։ Նույն ժողովի կանոնները տես՝ Սամուէլի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի դրոց պատմադրաց, հրատ. Արշակ Տէր-Միքայէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, հջ 287—288, ծանոթ. 36, Արսէն Ղլտմեան, Կանոնդիրք Հայոց, հջ 149—164։ Վազնարկան արձանագրությունը ասորերէն՝ *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166—1199)*. Editée pour la première fois et traduite en français par Y.-B. Chabot, t. II, 3, Paris 1904, p. p. 457—461 (ասորերէն բնագիրը), 492—500 (ֆրանսերէն թարգմ.). հայերէն թարգմ. Երուանդ Վ. Տէր-Միքայէլեան, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Սասունի եկեղեցիներին հետ, էջմիածին 1908, հջ 179—183, նույնը՝ *Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum*, ed. *Abbeloos et Lamy*, I, Lovanii 1872, p. 299—303. հայերէն թարգմ. Ե. Տէր-Միքայէլեան, օր. cit., հջ 183—185, ծանոթ. 1։ Մանազկերտի ժողովի մասին առհասարակ տես՝ Ե. Տէր-Միքայէլեան, օր. cit., 118—119, 173—176 etc. Բույնը, Մանազկերտի 726-ի ժողովի Ասորի եպիսկոպոսները և Պատրովիկ Թարգմանչի յիշած երկու ասորական վանքերը, — «Արարատ» 1907 թ., հունվար, հջ 75—80. բերլիոգրաֆիան տես. Ե. Տէր-Միքայէլեան, օր. cit., հջ 173—174, ծանոթ. 2. *Л. Меликсет-Бекон, Об источниках армянского права*, стр. 155 и прим. 4, стр. 158:

42. Տես 17-երորդ ծանոթ.

43. Սկսած նախադասությունից՝ «Յեւ [գեսպաններ] ուղարկեցին [հայերն] ներշնչու Տարոնի յեպիսկոպոսի մօտ» մինչ այստեղ համատարություն և *Nar-*

atio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1244) հետևյալ հատվածի
 Πάλιν ἡλαττώθησαν οἱ τῆς αἵρέσεως ταύτης ἐπίσκοποι, καὶ ἐπειδὴ οὐκ ἤδύνατο χειρο-
 τονηθῆναι διὰ τὴν αἵρεσιν αὐτῶν, διαλογισάμενοι προσετέθησαν τὴν τῶν Ἀρμενίων ἐπισ-
 κόπων. Διὸ τοῦτο προσφιλεῖς ἐγένοντο τῶν ἐν Σαπῶ ἐπισκόπων [I. τῷ Νερσάκῳ ἐπισ-
 κόπῳ] Ταρῶν, ὅστις τῷ ἰδ' ἔτει τοῦ Καβατᾶ, ἐκράτηρε τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ διετετέλεσεν
 ἔτη πολλὰ, μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ Ἀπτυσῶ τοῦ Σύρου, ἀπὸ τοῦ Σαραπᾶ τῆς μονῆς
 τῶν πλησίον Σασῶν λέγοντες, ὅτι πάντες ἐπλανήθησαν ὀπίσω τοῦ Νεστορίου, καὶ τῶν
 ὁμοίων αὐτῷ ἐν Χαλκηδόνι, καὶ διότι οὐκ ἔχομεν πῶθεν χειροτονεῖσθαι, προσωμῆραμεν
 τῇ ὑμετέρᾳ, εὐσεβεῖ χειροτονία ποιῆσαι ἡμῖν ἐπισκόπους. Καθὼς ἄνθρωπον ἐπιοίμεν, εὖρον
 αὐτοὺς ἀποβαλόντας τὴν παράδοσιν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, καὶ ἐκ τοῦ θρόνου Καισαρείας
 ἀπωσθέντας, λαβόντας πρόσταγμα παρὰ τοῦ βασιλέως Περσῶν, ποιεῖν ἑαυτοὺς ἐκείνος τὴν
 χειροτονίαν. Ἐλεγον δέ, ὅτι Ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐλάβομεν τοῦ χειροτονεῖν, καὶ
 τοῦ αὐτοῦ ἐσμέν ἐν Χριστῷ μαθηταί, ψευδόντες»:

44. Թեև վրացերեն բնագիրը առկա է «աշխարակի» ընթերցանությամբ,
 վոր կարող է «աշխար[հ]ակ[ա]լ» նշանակել, բայց ակներև է, վոր այստեղ «Աշ-
 արակ[ե]լի» պիտի լիներ, այսինքն «աշխարակեցի»: Այս առթիվ Թ. Ժորդանիս
 (Քրոնիկաներ, I, հջ 324, ծան. 71) իր առաջնական լուծում է այսպես. «Այ-
 սինքն աշխարակ (այսինքն՝ լիաբարակ) գյուղից, ըստ Ասողիկի՝ Աշխարակցի»:

45. Անառապալույս, Պետրոս Սյունյաց յեպիսկոպոսի մասին է խոսքը, վորը
 բազմաանհի հայտնի չէ հայ մատենագրության մեջ (տե՛ս Գալուստ Տէր-Մկրտչան
 Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, — Արարատ 1902, հջ 80—98, 183—203, 368—400.
 Ներսէս Վ. Արեւելահայ, Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, — Հանդէս ամսօրեայ
 1903, հջ 245—252, 1904, հջ 18—22, 77—83, 105—113, հմմ. I. Մելիքսեթ-Քեկ,
 «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., հջ 75) և վորին չպետք է շփո-
 թել հայ-վրացական «բաժանման» չղջանի Պետրոս Գալի հետ (հմմ. Ն. Արե-
 նեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 267—272. А. Меликсет-Декон Грузинский
 извод сказания о посте «араджавор», стр. 100—102):

46. Ինչպես առաջին, նույնպես և այս յերկրորդ Դվինի ժողովի ժամանա-
 կագրությունը խառնաշփոթ դրույթյան մեջ է. հմմ. 15 ծանոթ.:

47. Այս հատվածի ժամանակագրությունը Թ. Ժորդանիսի (op. cit., հջ 324
 ծանոթ. 72) մեկնաբանում է հետևյալ կերպով. «Հոռուստին/անոս թաղավորի
 աստնուչորսերորդ (պետք է լինի 24-րդ), այն է 527-+24 551 թվին, Պարսից
 Սուրով թաղավորի յերկրորդ (պիտի լինի «քսաներորդ»), այն է 531-+20. 551
 թվին (Սուրով I+378), այն տարին, յերբ վկայից սուրբ Իզիդ-Բուզիդը, այն է
 552 թվին: Մասնավորապես, ինչ վերաբերում է Յեզիդուզիդին, պետք է առել,
 վոր սա պատմական անձնավորություն է, ծագումով Ասորի, վորը «վկայել է
 Դվինում, և վորի վկայաբանությունը պահպանվել է հայերեն (տե՛ս. Վարդ և
 վկայաբանությունը սրբոց, հատոր Բ, Վենետիկ 1874, հջ 124—130), նաև վրա-
 ցերեն թարգմանությամբ (А. Хаханов, Материалы по грузинской агиологии,
 По рукописям X века [«Труды по востоковедению», в. XXXI], Москва
 1910, стр. 51—57, հմմ. XXI—XXII). հմմ. Н. Марр, Из поездки на Афон,
 стр. 23—24. Առկա, Агиографические материалы по грузинским рукописям
 Ивера, стр. 64: Յեզիդուզիդի «վկայություն» մասին տե՛ս. Յովհաննու կաթո-
 ղիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմություն Հայոց, հջ 64: Վկայաբանություն

հայերեն բնագրում ժամանակագրութունը ներկայացրած և հետևյալ կերպով՝ «նւայսպէս քաջութեամբ վկայեաց սուրբն Յիզտիրբուզիտ ի զսաներորդի երրորդի ամին Խոսրովու թաղաւորի, որ օր երկու էր քաղոց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի երրորդ ժամու», եջ 130: Ըստ Ն. Ալիմյանի (Նդիշէ վարդապետ և յոր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին) [Աղգային Մատենադարան, ՃՀԳ], Վրեճնա 1932 թ. եջ՝ 553:

48. Ամբողջ հատվածը սկսած նախադասութունից՝ «Յեվ հենց վոր ներշնչու յիշխողոսը տեղեկացրեց» մինչ այստեղ հետաքրքիր և համեմատելի Աստղիկի (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղեան Պատմութիւն տիեզերական, եջ 82—83) հոսեցող հազարդադրութեան հետ. «Ու ի սորա (Մեծեմ Գեոնուոյ) եօթնորորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ի դատունէ Բաղրեանդոս ի դեղշէն Աշտարակաց՝ ամս քս Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ և ի տասներորդ ամի իրխանութեան Մեծէմայ արար ժողով ի քաղաքն Դուինու եւ էին գլխաւորք ժողովոյն Պատրոս եղիսկոպոս քերթոյ Սիւնեաց և Ներշնչու ի Տարօնոյ. և կարդեցին զթուականն Հայոց ի ծէն Յուստիանոսի կայսեր, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց, և ի իղն Խոսրովայ, որչաւ Վաւաթայ Պարսից արքայի Յորում ամի սուրբն Յեզիսթուզիտ (ՎՃԻ. Նդիշուզիտ) կատարեցաւ ի Քրիստոս: Եւ Հայր յայդմ ամի և յայդմ ժամանակի ի բաց կացին ի Յունաց հազորդութենէ»:

49. Տես 10-երորդ ծանոթ:

50. Տես 12-երորդ ծանոթ:

51. Սկսած նախադասութունից՝ «Յեվ հենց վոր ներշնչու յիշխողոսը տեղեկացրեց» մինչ այստեղ քրեթե կրկնութուն և, միմիայն չնչին տարբերութեամբ, *Narratio de rebus Armeniae-ի* (Migne, PG, CXXXII, 1244—1245) համապատասխան հատվածի. «Ἀτινα γυνώσις Νερσασὼ ἐπίσκοπος τῷ Ναρσασί τῷ καθολικῷ τῷ ὄντι ἀπὸ Ἀσταραῆ, καὶ τοῖς Ἀζάτοις ἐδῆλωσεν. Ὁρισαν δὲ μεγάλῃ συνόδῳ ἐν πόλει Τιβήν, τῷ κδ' ἔτει τοῦ αὐτοῦ καθολικοῦ Νορσέση, καὶ τῷ ιβ' ἔτει Ἰουστίνου Καίσαρος, καὶ τῷ κδ' τοῦ Χοσρόη τῶν Περσῶν βασιλέως, καὶ τῷ ἐνιυτῷ ᾧ ἐμαρτύρησε Νεστίποστι, καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἀρμενίων. ὅτε καὶ τὴν ἁγίαν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι ἀνεθεμάτισαν ὡς Νεστοριανήν, κατὰ τὸν λόγον Ἀπτισῷ, ὅτι αὐτῷ τῷ χρόνῳ τὰς Γραφὰς ἐρμήνευσαν, τὰς ἐνεχθείσας ἀπὸ τοῦ Ἀπτισῷ, τὰς προμνημονευθείσας, τὰς γραφεύσας παρὰ Τιμοθέου καὶ Φιλικοῦ τῶν Σύρων, κατὰ τῆς συνόδου τῆς ἐν Χαλκηδόνι καὶ κατὰ τῶν ὁμολογούντων δύο φύσεις ἐπὶ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ ἐναντίαν σύνοδον ἐδογματίσαν, λέγοντες, μίαν φύσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῆς σαρκός. καὶ τῇ ἀθανάτῳ φύσει αὐτὸν ἐσταυρῶσθαι καὶ τεθνᾶναι. ὅθεν καὶ τὸ, Ὁ σ τ α υ ρ ω θ ε ῖ ς, προσέθηκαν εἰς τὸ, Ἀ γ ι ο ς ὁ Θε ο ς, κατὰ Πέτρον Κναφέα, τὸν παθόντα τὰ Σαβελλίου. Ὁρισαν μετὰ τοῦ ἀναθηματισμοῦ ἀποστῆναι τῆς κοινωνίας Ἱερουσαλήμ, καὶ ἐκ τῶν νέων Ῥωμαίων, καὶ ἐκ τῶν ὁμολογούντων μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν δύο φύσεις. Ἐχειροτόνησαν δὲ τὸν Ἀπτισῷ ἐπίσκοπον καὶ ἐτέρους β', ἀποστεύσαντες αὐτοὺς εἰς Μεσοποταμίαν Συρίας, ἔχειν συμφωνίαν μετὰ ἀλλήλων εἰς αἰῶνα, ἰδιοχείρως γράψαντες καὶ ἀσφαλίσαντες»:

52. Վրացի հեղինակի կողմից դրածոված «Մատոց» ձևը՝ փոխանակ «Մաշտոց»-ի՝ ինքնին ապացույց և նրա հուշակալն ծագման, բայց թե հատկապես վեր աղբյուրից, դժվար է դուշակելը համեմայն դեպս, խնդիրն առայժմ չի կարող լուծվել վոչ *Narratio de rebus Armeniae-ին* կրված *Catholici Armeniac-ի* ցանկի ոգտին, ուր նա (Migne, PG, CXXXII, col. 1256) կոչվում և Մատինչո, վոչ էլ Pothii Myrobiblon sive Bibliotheca 81-ի ոգտին (Ասյճը, CIII. col. 281),

ուր նա հիշված և իբրև Մատթթիոս: Միաժամանակ, տարորինակ և թվում, վոր ն. Ադոնցն իր հատուկ ուսումնասիրության մեջ «Մաթթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» [«Աղգային Մատենադարան» ՃԺԱ, Վիեննա 1925]՝ հաշվի առնելով վերոհիշյալ Catholici Armeniae-ի և Փառի վկայությունն Մատթթիոս-Մատթթիոս-ի մասին՝ միանգամայն անտես և առնում վրաց աղբյուրների և մասնավորապես Արսենի հիշած «Մաստոց»-ին: Հիշատակելի յ և նաև, վոր Թ. Ժորդանիայի հրատարակության մեջ (op. cit., 325) «Մաստոխ (Մախտոյ?)»-ը թյուրիմացություն արդյունք եւ Հմմ. սույն պրակի վեցերորդ գլխի 3-րդ ծանոթ:

53. Խոսքն այսպես կոչված «Վարդանանց» պատմությունից հայտնի գործիչներին և վերաբերում, վորոնց թվում, ի միջի այլոց, հիշվում են «սուրբն Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ՝ ի գեղջէ Հոդոցմանց» և «Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ՝ ե գեղջէ Իջաւանից» (նկիւնի Պատմութիւն Վարդանանց, 231. հմմ. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, 101):

54. Ի նկատի յ և առնված Մովսէս Խորենացիո անվամբ մեղի հասած «վողբը» (Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան [«Պատմագիրք Հայոց», հ. II, գ. I, Տփղիս 1913], էջ, 358—366), վորը ներսեւ Ակիմյանը ջանում և վերագրել Ղեւոնդ յերից պատմագրին՝ վերջինիս պատմության վերջաբան հտմարելով այն (տես. ն. Ակիմեան, Մովսէս Խորենացոյ ժամանակն և անձնաւորութիւնը, — «Անահիտ», նոր շրջան, 1929 թ., № 4, էջ 67—77 ը. N. Akimian, Moses Khorenatzi. Die Abfassungszeit der «Geschichte Armeniens» und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet, «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXXVII, 1930, S. S. 204—217. Ներսէս Վ. Ակիմեան, Մատենադարանի հետազոտութիւններ, քննութիւն և բնագիր. հատոր Գ [«Աղգային Մատենադարան» ՃԺԷ], Վիեննա 1930, էջ 127—291, հատկապես 127—181):

55. Հմմ. Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, էջ 37—39, նաև Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 79—82 (հատկապես էջ 81. «Իսկ Վահան գեկեղեցիս աստուծոյ լուսաղարգեալ նորոգէր, զպաշտօնեայս ուխտին մեծարելով, բարեբէն զաշխարհս առնելով»):

56. Ի նկատի յ և առնված Ներսէս Մեծի (353—363) անունով հայտնի կանոնները, վոր քանիցս հրատարակվել և տես. Արսէն Ղլտմեան, Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսէսի Հայոց (կաթողիկոսի) Հայրապետի, — «Հանդէս ամսօրեայ» 1908 թ., 133—139, 161—166, 227—232, նույնը, Կանոնգիրք Հայոց, 117—121. լատիներէն թարգմ. A. Maius, op. cit., 312—314 (բիրլիոգրաֆիան հմմ. A. Меликсет-Бекос, Об источниках армянского права, стр. 159):

57. Ի նկատի յ և առնված Սահակ Պարթևի (387—439) անունով հայտնի կանոնները, վոր քանիցս հրատարակվել և տես. Սոփերք Հայկականք, II, Վենետիկ 1853, էջ 72—134. Արէլ Միխրաբեան, Պատմութիւն յուրովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ 1874, էջ 40—52. ն. Միլի-Թագեան, op. cit. I, 532—588. Ա. Ղլտմեան, Կանոնգիրք Հայոց, 15—56, լատիներէն թարգմ. A. Maius, op. cit., 276—290, անգլիերէն՝ F. C. Conybeare, The Armenian Canons St. Sahak catholicos of Armenia, — «The American Journal of Theology», v. II, № 4, 1896, էջ 832—848 (բիրլիոգրաֆիան հմմ. A. Меликсет-Бекос, ibid., 159):

շարաթւոյ: Եւ իշխանքն Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝ ձեռն հտուեն ի Յունականն, նոքօք ընդդէմ կալով սաստիկ մարտիւ: Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախստեալ անկանի յաշխարհն Յունաց ի Բաղաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս: Եւ երթեալ յանդիման լինէր Թա-
գաւորին Յուստիանոսի, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց. և հաղորդի ընդ նմա օրի-
նաց, և յիւր անուն անուանէ դաւադ դուռնն սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր
կոչի դուռն Հայոց: Հմատ «Հանդէս ամսօրեայ» 1932 թ., էջ 369—370:

62. 582—602 թ.թ.:

63. 590—628 թ.թ.:

64. Այստեղ, ըստ Կ. Կեկելիճեյի (Վրաց պրակտիկայի պատմութիւն, I, 139) նկատողութեան, անաքրոնիզմ և այն պարզ պատճառով, վոր խաչվերացի կամ խաչի հարուցման տոնը իսկապես սահմանեց Հերակլ կայսրը՝ «տեքունական խաչը» Պարսկաստանից Կ. Պոլիս վերադարձնելուց հետո՝ 629 թ.վին:

65. Այսինքն Մովսէս Յեղիարեցուն (574—604), հմմ. մանրամասն Ն. Ակի-
նեան, Կիւրիոս կաթողիկոս Վրաց, էջ 108—124:

66. Վոր պարսկական և հունական Հայքի միջև Մորիկի և Պոսրովի որոք սահմանը, իրոք, Ազատ գետոյն և անցել, զրան ապացույց կարելի յ Բերեյ Հովհաննէս Դրաքսանկիրտեցոյ (Հովհաննէս կաթողիկոսի Դրաքսանկիրտեց-
ւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 72—73 հետեյալ վկայութիւնը. «...Ըստ հրամանի կայսերն Մօրկայ գՅոհան ոմն ի գաւառէ Կողայ ի Բագարան գիղջէ կացուցա-
նեն կաթողիկոս Յունական իողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա ի քաղաքադիւղն Աւան... իսկ մեծ հայրապետն Աբրահամ... ի Դվին քաղաքի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ. վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հասա-
նէր»): հմմ. Իվ. Ջալալխիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականութիւնը, 68:

67. Այսինքն «տաք ջրախոսն գինի»։ հմմ. Հր. Աճառեան, Հայերէն արմա-
տական բառարան, II, 1203—1204:

68. Ամբողջ համալսօք սկսած նախադասութիւննից՝ «Սրանից հետո Մորիկ (Մալրիկ) կայսրն (Պոսրովի մօտ) ուղարկեց» մինչ այստեղ գրեթէ կրկնութիւնն և Narratio de rebus Armeniacis-ի (Migne, PG, CXXXII, 1245, 1248—1249) հե-
տեյալ հոտորի. «Ἐν αἷς ἡμέραις πολλάκις συστάσιαι ἐγένοντο, διὰ τὴν ἀποστασίαν τῶν ἀρχόντων, ἐν πολλαῖς ἡμέραις, ἐν τῇ τῇ Ῥωμανία καὶ τῇ Περσίδι, συζητούντων τῇ πίστει ἐπὶ κ' ἔτη. ἐν ἡμέραις τοῦ Βιανίστη τοῦ καθολικοῦ, καὶ Μωσῆ, ἕως ἐνός ἔτους Χοσρόη, ὃς ἐβασίλευσεν ἐν χεῖρὶ Μαυρικίου Καίσαρος, ἐν πολλῇ δυνάμει τῶν Ῥωμαίων. Ὁ δὲ στρατηλάτης Μουσίλης, τοῦ Μαγκόνι τὸν ἐπικληθέντα Ταρωνίτην, ἀπέλειπεν ἐν Περσίδι. Ἐπεὶ λ' ἐβασίλευσε καὶ ἡ, ὃς ἔδωκε τὴν Ἀρμενίαν πᾶσαν Μαυρικίῳ Καίσαρι ἕως τοῦ Τιβῆ, ἀνθ' ὧν ὑπ' αὐτοῦ κατέστη βασιλεὺς, καὶ δῶρα πολλὰ παρ' αὐτοῦ ἔλαβεν αὐτὸς καὶ τὰ στρατεύματα αὐτοῦ. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἀπέστειλε τὸν Μαυσίλην πρὸς τὸν Μαυρίκιον, καὶ φθάσας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς μεγάλης ἐορτῆς τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἐκ τῆς κοινωνίας ἑαυτοὺς ἔξωσαν ὁ Μουσίλης, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ στρατιῶται. Ἐρωτήσαντες δὲ τοῦ βασιλέως, καὶ τὴν αἰτίαν μαθόντες, αὐτὸς ἔλεγε ὅτι διὰ τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, καὶ διὰ το ὁμολογεῖν ἡμᾶς δύο φύσεις. Ὁ βα-
σιλεὺς εἶπεν: «Ὁ πρὸ ὑμῶν βαρτὰ, διατὶ συνωμολόγησε, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ Ἀζάτοι καὶ διδάσκαλοι αὐτῶν ἐγγράφως συνταξάμενοι». Λέγει ὁ Μουσίλης: «Διὰ ἄγνοian, ἢ διὰ φό-
βον. Εἰ οὖν προστάτεις καὶ ἐπιεικῶς ἀκούεις, καὶ ἐν δικαιοσύνῃ κρίμα κατευθύνῃς, εὐ-

ρήσεις τὴν ἀλήθειαν ἐν τοῖς ἐμοῖς διδασχάλοις». Διὸ προσέταξε πάντας τοὺς ἐπισκόπους, καὶ τὸν καθολικὸν Μωσὴν σὺν τοῖς στρατεύμασι, τοῦ παραγενέσθαι εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ δὲ καθολικὸς Μωσὴς οὐ προσέχετο τοῖς προσταχθεῖσι. λέγων: «Οὐ μὴ γὰρ παρέλθω τὸν ποταμὸν, Ἀζάτ, οὐδὲ μὴ φάγω φουρνητόριν, οὐδὲ μὴ πῖω θερμόν». Ὡσαύτως καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀσπουράν χώρας, ὅσοι ὑπῆρχον ὑπο τῆς τῶν Περσῶν χώρας καὶ ἐξουσίας, οὐκ ἠθέλησαν ἀπελθεῖν. Οἱ δὲ ἐπίσκοποι τοῦ Ταρῶν, καὶ οἱ ἐπίσκοποι οἱ ὄντες ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ῥωμαίων, ἀπῆλθον εἰς Κωνσταντινούπολιν. καὶ μεγάλα ἐρευνήσαντες, ἐπέισθιναν. αὐτοῖς, καὶ γράψαντες γραφίδι μεθ' ὄρκου, συνωμολόγησαν αὐτοῖς, ἰδίαις χερσὶν ἐγγράψαντες. Ὑποστρέψαντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, οὐκ ἔδεχθησαν παρὰ τῷ Μωσῇ, καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπίσκοποις, τοῖς ἐν Περσίδι, καὶ τῇ Ἀρμενίᾳ. Ἐποίησε δὲ αὐτὸς Καθολικὸν τὸν Ἰωάννην, ἀπὸ τοῦ Κωκοστὰ Παγράτων χώρας» *Հմտ. Կաթ. Կ. Աղիստի, Կիրիսի կաթողիկոս Վրաց, եջ 119—121*).

Հետաքրքիր է լինի, թե հայ պատմիչներն Սերետը (Պատմութիւն Սերետսի եղիսկոսոսի ի Հերակին, եջ 84) ինչ և այս առթիվ ասում. «Հրաման եղանէ դարձաւ ի կայսերէն վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, և միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զաւր իւրի Բսկմանկունք ուխտի եկեղեցիացն Հայոց փախստական դնացիս յաւտար երկիր վարէին: Եւ բազմաք առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի կալան և անարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փախստութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրիւստք: Բաժանեցաւ ապա և Աթոռ կաթողիկոսութեան յերկուս. անուն միոյն Մովսէս. և միւսոյն՝ Յովհանն Մովսէս ի Պարսից իողմանէ, և Յովհանն՝ Յունաց: Եւ Յովհանն ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւն ոչ լինէր ի նոսա հուղոյ:

69. 608—611 թ.թ.:

70. Ամբողջ հատվածը սկսած խոսքերից՝ «Եիվ բաժանվից Հայքը (Սոմխի-թը)» մինչ այստեղ համարյա թե նույն տեղեկություններն և պարունակում, ինչ Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1249) համապատասխան արդացը, միմյանն այն տարբերությունը, զոր Արսենի յերկասիրության մեջ, նախ, նախապատկությունները յետ ու ասաջ են դասավորված, իսկ յերկրորդ՝ ավելացրած և Հայոց փախերի և ուխտատեղիների անունները, զոր հուշարե-նում բացակայում են: Ահա և հուշարեն տեղատը. «Πολλὴν δὲ ἐνστασιν εἶχον περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο φύσεων μετ' ἀλλήλων, καὶ διὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον, ἔτη ἰδ', ἕως τῆς τελευτῆς. ἐν ᾧ ἔτει, προσέλαβε ὁ Χρυσόρῃς ὁ βασιλεὺς τὴν χώραν Ἀρμενίας, ὅτε καὶ Ἀβραάμ κατεστάθη καθολικός. καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει κατηγάγκασε τοὺς ἐπισκόπους, καὶ πρεσβυτέρους, καὶ ἡγουμένους, ἀναθεματίσαι τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον, ἣ ἐχχωρήσαι ἀπὸ τῆς χώρας. Οἱ δὲ ἀναθεμάτισαν, καὶ ἔπαυσεν ἡ ἀντιλογία»:

71. Տես 69-րդ ժանրը:

72. Այս յերկու արդարին մինչ այստեղ համապատասխանում է Narratio de rebus Armeniae-ի (ibid.) հետևյալ կտորը, միմյանն այն տարբերությունը, զոր հուշարենում զոչ մի խոսք չիա Ահմադի մասին. «Μετὰ δὲ χρόνους τρεῖς ἐγένετο πόλεμος τοῖς Φρασιανοῖς, καὶ ἐπάταξαν οἱ Πέρσαι τοὺς Ῥωμαίους, καὶ ἐπολιορκίσθη πόλις Κιτρίε, καὶ ἡ Θεοδοσιούπολις, τῷ ἔτει τοῦ Καίσαρος Φωκᾶ, καὶ τῷ κ' τοῦ Χοσρόης, καὶ ἄλλαι πολλαὶ χωροπόλεις. ἐν αἷς, καὶ τὸν Ἰωάννην, τὸν Καθολικόν, τὸν ὄντα μὲν εἰς τὴν Ἀρμενίαν, ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, δὲ τότε ἡμάγκασεν Ἀβραάμ ὁ Καθολικός,

[καί] τοὺς ἐπισκόπους τῶν μερῶν Ἰωάννου, ἢ ἀναθεματίσαι τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον, ἢ ἐκχωρήσαι ἐκ τῶν μερῶν Ἀρμενίας. ὧ μὴ πεισθέντες ἀπεληλύθασιν, οἱ μὲν εἰς τὴν Τάειν, οἱ δὲ εἰς Ρωμανίαν, οἱ καὶ ἐτελεύτησαν ἐπὶ ξένῃς. *Այս անթիվ Ասորիկը (Սուփանուրի Ասորիկան Պատմութիւն տիեզերական, 86) տառով և միմիայն այսքանը. «Եւ Աշոտ ոսկի տաքալով յարքայէն Պարսկոյ Խորրովու և հարեալ գՅոյնն՝ էստ պիթսիճ քաղաք Հաղափնից, նոյնպէս և գրազարն Կարնոյ, և գերեաց գՅոյնեան կաթողիկոս...»։ Ինչ վերաբերում և Ահմադին, նրա մասին մանրամասն տես՝ «Պատմութիւն յաղաղս Մուրիկայ թագաւորին Հոսոմոյ» (Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունւոյ, ի լոյս ածին Պ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ Կախաբաւ. Էջմրածին 1921, կհ 17 19, 21, 24—29)։*

73. Տես 37-րդ թանկ. հմմ. Ագաթանգեղոսի (օր. cit. 383) խոսքերը. «Եւ իմ նայեցեալ՝ տեսի բացեալ դաստառութիւն երկնից... եւ լոյսն հոսեալ վերուստ ի վայր մինչև յերկիր հասնէր», կամ արարեալն վերսիայի (հայերէն թարգմ. 34)՝ «Տեսի գերկինս բացեալ սրպէս գլամար... ե... կայր վրան յոսկոյ...», ի վերայ վրանի սին սրպէս գհուր...»։

74. 610—640 թ.թ.։

75. 628—641 թ.թ.։

76. Ի նկատի յի աննված 629 թ. Կարնո մոզոմբ, փոքր կանոնները դեռ հրատարակված չեն։

77. Առ այժմ անհայտ ուրիշ տպւորւներից։

78. Հայտնի յի հետեւյալ գրությամբ. «Թուղի Մաթուսաղայի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, զոր գրեաց հրամանաւ Տիառն Եղբի՝ Հայոց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց Հայոց, առ Թագաւորն Հերակլ վասն հաւատոյ» (Պատմութիւն Կահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրմէլիան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, կհ 119—130 [պոլս. ԻԹ]. Գիրք մոզովածոյ բնագէմ երկարնակաց, Նոր Ջուղա 1688. հմմ. 1. Միլիսեմ-Ռեկ. «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց. 75). համմ. նաեւ Ստ. Որբելյանի պատմության ԻԸ գլուխը (ibid., 112—119)՝ «Վասն Մաթուսաղայի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և վասն մոզոմոյն Կարնոյ որ ի Հերակլեայ, և վասն Եղբի խմբելոյն յաղանդն Քաղիկոսին»։

79. Այս՝ բազմակիսին բնորոշակ հատվածը սկսած նախադասությունից «Յիմ մի տա մամանակ անց Հերակլ կայսրը յեկավ Հայք (Սոմխիթ)» մինչ այստեղ գրեթե յատուկ թարգմանություն և Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1252—1253) համապատասխան հատվածի. «Ἐν ᾧ καιρῷ Ἡρακλῆς καὶσαρ τῷ κα' ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ, καὶ ἐν τετάρτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ, καὶ ἐν τετάρτῳ τῆς τελευτῆς τοῦ Χωσρόη, ἐκέλευσε σύνοδον γενέσθαι μεγάλην πάντων ἐπισκόπων καὶ διδασκάλων τῆς μεγάλης Ἀρμενίας, σὺν τῷ καθολικῷ Ἐσδρά καὶ πᾶσι τοῖς Ἀζατοῖς ἐν Θεοδοσιουπόλει, ἐρευνᾶν ποιῆσαι καὶ ἰδεῖν περὶ τῶν δύο φύσεων τῶν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, καὶ περὶ τῆς σύνοδου τῆς Χαλκηδόνος. Ἡρεύντησαν οὖν διὰ μηνὸς ἡμερῶν, καὶ ἐπείσθησαν οἱ Ἀρμένιοι ἀπὸ τῶν Γραφῶν, καὶ ὤμωσαν ἐγγράφως ἰδιοχείρως, τοῦ μηκέτι ἀντιλέγειν περὶ αὐτοῦ. Ὑποστρέψαντες [ἰ. ὑπαστρέψαν] εἰς τὸ Τιβήν, καὶ ὁ αὐτὸς Ἰωάννης παρώτρυνεν τοὺς συμμοναχοὺς αὐτοῦ, καὶ τὸν Στέφανον ἐπίσκοπον Καταρταμανᾶ, καὶ τὸν Μαθουσάλα ἀπὸ τοῦ Σινῆς, καὶ ἄλλους τινὰς, τοὺς μὴ ἅπασιν εἰζάντας εἰς τὴν σύνοδον, ἵνα μὴ κοινωνήσωσιν Ἐσδρά καθολικῷ, μηδὲ τοῖς σὺν αὐτῷ ὁμοφρονήσασιν. Ὅτι αὐτοῦ παρωτρύνοντος πάντας καὶ ἀναπεσόντος, καὶ τινὰς τῶν ἐν τῇ συνόδῳ ἀπαντησάντων [ἰ. ἀπατήσαντες]. μεθ' ἡμέρας τινὰς ἤλθεν

Στέφανος ὁ Καρταγινὸς ἐπισκοπὸς πρὸς "Εβραῖα καὶ καθολικόν. Ἀκούσα; δὲ ὁ εἰρη-
 μένος Ἰωάννης, ὅτι οὐκ ἐκείνωνθεν αὐτῷ, μετὰ μεγίστης θρασύτητος, ἔχθραν τῷ Στε-
 φάνῳ κατηγγάσατο, οἷον καὶ τῷ Μαθουσάλῃ, ὅτι καὶ αὐτοὶ προσήλθε τῷ "Εβραῖ.
 "Ἐλεγε δὲ ὁ εἰρημένος Ἰωάννης, ὅτι Κουφότερόν ἐστι τὸ πταίσμα τοῦ "Εβραῖ καὶ τὸ
 σφάλμα, πρὸς τὰ ἡμέτερα πταίσματα: «Αὐτοὶ γὰρ διὰ φόβον τοῦ βασιλέως ἐξέκλινεν τῆς
 ἀληθείας· υμεῖς δὲ, διὰ κενοδοσίαν καὶ ὄψρα, ἐξέπέσατε ἀνάτονον πτώσιν». Ἐπειτα παρεκ-
 λησε τὸν αὐτὸν Ἰωάννην Ὁ "Εβραῖς, λέγων, ὅτι: «Τρίτον ἐκέλευσας, καὶ τὸν Μαθουσάλα,
 καὶ τὸν Στέφانون, εἰπὼν, ὅτι Τοῦ κόσμου διδάσκαλοι καὶ γραμματεῖς υμεῖς εστέ. ἔλθετε
 ἵνα ἀπολογηθῶμεν τῷ βασιλεῖ, καὶ νῦν μέμψεσθε ἡμῶν, ὡς σινομοφρονησάντων αὐτοῖς.
 Ἡμεῖς ἂν ἠκούσαμεν παρ' αὐτοῦ, ἀληθῆ εἶναι ἐνομίσαμεν, καὶ ὁμολογήσαμεν δύο φύσεις
 τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τέλειον ἐν θεότητι, καὶ τέλειον ἐν ἀνθρωπότητι,
 μὴ υποστάσει, ἐνὶ προσώπῳ, ἀδιαίρετον οἰκονομίαν· καὶ ὅτι καὶ τὰς γραφάς, αἱ ἀνεγνω-
 μεν, τῶν ἁγίων Πατέρων, αἱ ἡμέτεραι, καὶ τῶν αὐτῶν, τὸ αὐτὸ μαρτύρησαν, καὶ ἡμεῖς
 ἐπέσθηνεν τοῖς λόγοις αὐτῶν, κατὰ τὰς Γραφάς τῆς ἀγίας. Καὶ νῦν σὺ διήλθον χρόνῳ
 καὶ Γραφαὶ πάσαι τῶν ἁγίων Πατέρων παρ' ἡμῖν εἰσι· εἰρημώσαντες μάθετε τὴν ἀλήθει-
 αν». Καὶ ὅτε ὑπέδειξε τὴν μαρτυρίαν τῆς Γραφῆς, εἶπεν ὁ Ἰωάννης: «Ταῦτα πάντα
 Νεστοριανοὶ προσέθηκαν ἐν ταῖς γραφαῖς τῶν ἁγίων Πατέρων...». Ἐφάνησαν δὲ τὰ ῥή-
 ματα ταῦτα τοῦ Ἰωάννου ἐνώπιον Ὁ "Εβραῖ, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπισκόπων, ἐναντία· καὶ
 πάντες ἀπέστρεψαν αὐτοῦ, στραφέντες ἀπὸ τοῦ λόγου ἐκείνου:

(Հովհաննուս կաթողիկոսի Դրասխանակերտից Պատմութիւն Հայոց, և՛ 37—79):

Եւ նշիր... յանձն առնու երթալ առ կայսրն Եւ իբրեւ չոգաւ՝ ոչ տանէր ընդ իւր զՅոհան փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ էր յայնմ ժամանակի փլնկոտփայ կատարեալ եւ աստուածային պրոպ ցլիտութեան բանիւրւն ճանաչէր, այլ պայլ մին զիւր քեռորդն՝ կիսակատար ուսմամբ, առեալ զհայր նովաւ վճարել զգործ իրինն Եւ ի հանդիպել կայսրին՝ խնդրեն առ ի նմանէ ձեռնարել հաւատ նստակիւ, որ եւ վաղվաղակի իսկ պրեալ հո նոցա՝ նպովիալ գամենայն հերձուածոյս բայց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի Ռոկ նշիր եւ իւրայոցն աղիտաբար իմն իբր անծանօթ զրոյ աստուածայնոյ՝ ոչ կարացեալ ի մլտ առնուլ զխորամանկ հնարիմացութիւն հերձուածոյն, որ ընդ կայսրեական ձեռագրիւն իբր ընդ զուսնաւ էր թագուցեալ, պաւստանալ խորեցան ընդ նոսա ըստ օրինի աւամարին Լեոնիս Եւ ապա մեծարեալ յարքայէ եւ ընկալեալ պարգևս զերիւր մասն գիւղաքաղաքին Կոյրայ եւ զաղս նորուն բովանդակաբարձ զառնայ մեծաւ ճրով ի աւղի իւր Ռոկ ի չուել գալ նորա՝ ըստ օրինի սովորական կարգացն կղերք եկեղեցոյն իւրոյ փութացեալ ընդատաճ լինէին Բայց փլնկոտփան Յոհան, զոր փերագոյն ասացաք՝ ոչ ևս ընդ այլսն երթալով ընուլ գոակ հարկին, որ ի վերայ կայր։... Եւ... երեալ զնաց Եւ երթեալ առկայանայր ի Մայրոյ վանս, որ ի ժորժորս լերինն ամբոցին Բջնուոյ եւ սակս ի նմա բնակելոյն Յոհաննու՝ փոխալ նշիր զանուն տեղւոյն Մայրոյ վանաց, Մայրնոյսմ գնաւ անուանէր, եւ զՅոհան՝ Մայրոգոմեցի։

80. Այս կետում (ամբողջ տեղացի չարագրելիս) վրացի հեղինակը, ըստ յերևույթին, սգտադործել է մի խնչ վոր՝ առ այժմ մեզ համար անհայտ աղբյուր։

81. Այս ներսերս (641—652, 658—661) իբրև «Իգիսանցի» հայտնի յի միջիայն Սիսեոսին (op. cit., 228—229), վորի տվյալները վրացի հեղինակը յուրատեսակ կեր-

(Առեփանոսի Տարանայոյ Աստղիան Պատմութիւն տրեղերական, 87—88)։

Աս (նշիր) հանդիպեալ հերակիլի ի Կարնոյ քաղաքի, ոչ տանելով ընդ իւր զՅովհան փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ յայնմ ժամանակի կատարեալ էր աստուածային պրոպ ցլիտութեամբ, այլ զմին կիսակատար գիտութեամբ ընդ իւր առնոյր։ Եւ հասեալ ի ժողովն՝ խնդրէ ի նմանէ հերակիլ ձեռնարել հաւատոյ։ Ռոկ նոքա իբրեւ ազէտ գլով տատուածային զրոյ՝ խորեալ խորամանկութեամբն Յուսոյ՝ նպովիալ գամենայն հերձուածոյս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հաղորդելով նոցա ըստ օրինաց, մեծապարգե փառօք պատնային. զԳողր ժառանգեաց փոխան հաւատոյն։ Որոյ ընդ առաջ երեալ նմա տեխտ եկեղեցւոյն՝ իսկ Յովհանն ոչ եր... [որ] զնոց յերեսաց նորա անարգանօք Եւ երթեալ բնակեցաւ ի Մայրոյ վանս. ուստի հալածեալ զնա նշիր՝ կոչէ զաղիկն Մայրոյ գոմ, եւ Յովհանն՝ Մայրոգոմեցի։

պով և ոգտադորձել. «Արք՝ ասացից փոքր մի ի շատէ վառն Հայոց կաթուղիկոսին Ներսիսի, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գեղջէն՝ սրում Իշխանն Կոչեն: Եւ անկալ ի մանկութենէ յաշխարհին յանապ և սուտալ զիգու և զգալրութիւնն Հոռոմին, և զրջեալ ընդ աշխարհս գաւրու կարգաւք զինուորութեան. և հաստա- տեալ զմյո իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և ի վերայ տումարին Լիւնյո: Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարտաութեանն՝ մինչև և հաս յեպիսկո- պոսութիւն յաշխարհին, և անտի կոչեցաւ յաթոս կաթուղիկոսութեան: Եւ Լը այր ասաքին ի վարուք, պահաւք և աղաւթիւք: Բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս գառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև և կն արքայ Կո- տանդին և նստաւ ի տան կաթուղիկոսին. և քարոզեցաւ. յեկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ հուռ- մերէն ի Հոռոմ երկրուէ, և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթուղիկոսն և ամէն եպիսկոպոսունքն, որ կամաւ և որ աւամայ... Եւ ապա գաեալ ժամանակ, կա- տարեալ [Ներսէս] զկամս իւր, մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն... [որ] նորովք զժողովն Քաղկեդոնի և գտումարն Լիւնյո, և միւրժէր ի հաղորդութենէ Հոռոմին...»:

82. 661 - 667 թ. թ.:

83. Այսինքն 133 + 551 = 684 թվին:— Ամբողջ հասկածին սկսած նախապա- սությունից «Իսկ Յեղրից (Յեղրայից) հետս արքայք Կերսես (Ներսես) Իշ- խանցին» մինչ այստեղ Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ (Migne, PG. CXXXII, 1253) համապատասխանում և հետևյալ՝ համեմատաբար համահոտ հաղորդադրու- թյունը. «Ὁὗτος δὲ τοῖς αὐτοῖς ἐπέμεινε φιλονεικῶν, διότι ἀντικειμένους ὃ νόμους ἐκλήρο- νόμησε. Καὶ ἐν τῇ τελευτῇ τοῦ "Εσδρα ἐνόμιξεν ὅτι αὐτὸς ἀνέψεται τὸν θρόνον, [καὶ] τῇ βροθείᾳ, τῶν μεγιστάνων. "Ὅτι δὲ ὁ Νορσέσης ἔτυχε τοῦ θρόνου, αὐτὸς δὲ οὐκ, ἐπὶ πλε- ῖον ἐταράχθη, "Εξέλεπε γάρ συγχαίνονόντα αὐτὸν τῷ βασιλεὶ τῶν Ῥωμαίων. Καὶ πάντας ὠτρυνεν εἰς ἀντιλογίας, ὅτι κατὰ τὸν "Εσδρα καὶ αὐτὸς ἐπ' ἀνήθη. "Ὁν προδήλως καλέσας ὁ Νορσέσης, κατενώπιον πολλῶν ἐπισκόπων καὶ διδασκάλων, καὶ Ἀξάτων, πολλὰν ἔρουναν ποιήσας περὶ τῆς ἀντιλογίας, κατέκριναν αὐτὸν ἐξορισθῆναι. Καὶ ἐξορίσθη παρὰ τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ἀρχόντος τῆς Ἀρμενίας, καὶ ποιήσαντες τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἀλώπεκος εἰκόνα τῷ πεφυρακτωμένῳ σιδήρῳ, σὺν τοῖς λοιποῖς ἐπαίροις αὐτοῦ, ἐξέβαλον αὐτὸν εἰς Κανκίας ὄρος. "Ηκειθεν δὲ ὑποστρέψας μὴ ὑποδεχθεὶς παρὰ τῶν ἐκεῖσε εἰδωλολατρῶν, καὶ μετὰ θάνατον τοῦ ἀγίου Ἀναστασίου ἐλθὼν εἰς τὸν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοῦ τόπον, ἐτελεύτησεν ἐν γήραϊ».

Իսկ Հովհան Մայրոգոմեցիո կյանքի վերջին որերի նկարագրությանն, մասնավորապես, տալիս են Հովհան Դրասխակերտցին (ևջ 79) Ասորիկը (ևջ 88) հետևյալ խոսքերով.

Բայց վասնզի [ևզր] յայնմ տեղւոյ (ի Մայրոյ վանաց) ևս հրամայէր զնա (զՅոհան Մայրոգոմեցի) հալածել, ապա չուէ զնաց ի գաւառն Գարգանաց. և անդ ապա խտտամբեր վարս իւր ստա- ցեալ՝ նեզ և անձուկ պողոտայի. հետեի զկնի ամհնայն ասաքինի վարուց: Զամա- նէ ապա համբաւ. ամբաստանութեան պատմի, իբր զառն հերձուածս իմն նմա մուծանել յեկեղեցի սուրբ:

Իսկ նորա (Յոհանայ) զնացեալ ի Գարգան՝ անդ կատարէ զհեանս իւր աստորինաջան հանդիսիւ...

84. Ի վերջո, դնում ենք Արտանի յերկասիրության մեջ հիշված վորոշ կարգի աշխարհազբական և անձանց անունները (Ortanamen und Personennamen-ի) համեմատական աղյուսակը վրացերեն, հայերեն և հունարեն, գորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, վոր վրացի հեղինակը կույրաբար չի վերաբերվել դեպի հունական աղբյուրները կամ, մի պույի, ձևաքի տակ և ունեցել այդպիսիները հայերեն թարգմանությամբ ևս:

Վրացերեն	Հայերեն	Հունարեն
Երեկեցի	Յեկեղյացի [դավառ]	
Աբգիբո (?)	Աբգիշո	Απτισώ
Փիլաքսոս	Փիլոքսենոս (Փիլիքսենոս)	Φιλόξενος
Ալիկարնելի	Աղիկառնացի (Հալիկառնացի)	τις Ἀλικαρνασσεως
Կվիբրոն	Կյուբրիոն	
Դվին	Դվին Դուին	Τιβή, Τιβήν
Աբաղ	Աբաս	Ἀπάς
Ներսե	Ներսես	Νορέσης
Կոմիտոս	Կոմիտաս	Κομιτάς
Սիֆնիկթա	Սյունյաց	τοῦ Σινής
Եղրա	Յեղր	Ἑσδρα
Ներշապու	Ներշապու	Νερσαπώ
Առաքաղելի (Աշխարաղելի ?)	Առաքաղելի	ἀπὸ Ἀσταράξ
Իսովինիան	Հուստինիան	Ἰουστινιανος
Աղատ	Աղատ	Ἀζάτ
Աղիդբուզիա	Յեղալբուզիա (Յեղիդբուզիա)	Νεστιπρωτι
Մաստոց	Մաշտոց	Μαστήντζη
Ղեոնտի	Ղեոնդ	
Վարդան	Վարդան	Βαρτάν (Βαρτάν)
Մամկունելի	Մամիկոնյան	
Սուբեն	Սուբեն	Σουριέν
Մուշեղ	Մուշեղ	Μουσίλης
Վասպուրական	Վասպուրական	Ἀσπουράν χώρα
Գողթիանելի	Կողոզիանցի	Κωλοστὰ
Շուկաթ	Շողակաթ	
Ողական	Ողական	
Ելիվարդ	Յեղվարդ	
Աբարատ	Այրարատ	
Բասիան	Բասեն	Φρασιάνοι
Կթրիջ	Կթրիճ	κόλις Κιτρίε
Առաքինյա	Հառաքինից	
Կաթուղ քաղաքի	Կաթնո քաղաք	Θοδοσιούπολις
Տառ	Տայր	Ἱατίς

Վրացերեն

Գարգամանիս

Մաթուսալա

Չորոթոր

[Տաշիր]

[Արցախ]

Բիջնի

(Բիզնիս)

Մարիբան

Հայերեն

Գարգամանի

Մաթուսալա

Չորոփոր

[Տաշիր]

[Արցախ]

Բիջնի

Մարիբան

Հուլարս

ὁ Καρταμῶν (Καταρ-
ταμινᾶ, Καρταμει)

Μαθουσαλα

Τζοραπόρ

Τασήρ

Ἀρτζάγ

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (IX Դ.)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՅՈՑ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՓՈՐՁԵՐ

Արսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրության հորինման ժամանակ, IX դարու յերկրորդ կիսում, կամ գուցե նրանից մի փոքր առաջ՝ նույն IX դարու առաջին կիսում, վրաց դրականության մեջ նկատվում է մի հոսանք՝ վրացիների վերածելու հայոց կամ հույն-բյուզանդական գրականության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր այն գրվածքները, վորոնք պարունակում են իրենց մեջ վորեւ տեղեկություններ հայերի «փորձանքի» մասին, սկսած խորհրագրի «վորք»-ից ու Սահակի «տեսիլք»-ից և մինչ գանազան՝ «պատմություն» Narratio կոչված յերկիրը։ Ի հարկե, բոլոր այս գրվածքները մեզի չեն հասել, բայց այն, ինչ վոր այժմ մեր ձեռքի տակ է, IX դարու դրոշմն է կրում։ Բավական է մատնանշել, վոր Տփղիսի նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 735 ձեռագիրը (արտագրած XVII դարում), վորը պարունակում է Արսեն Սափարացու վերոհիշյալ յերկասիրության լավագույն և հնագույն որինակը, ներկայացնում է իրենից 20 հոգվածից բաղկացած մի ժողովածու, վորոնցից և վոչ մեկը IX դարուց այս կողմը չի անցնում և, սրանց թվում, այսպես կոչված «Պաթմոթին» (=Պատմություն) կրվածքը, Դորոթեոս Տյուրացի (VI դ.) «12 առաքյալների մասին» հատվածը, Սահակի տեսիլքը, Թեոդորոս Յեսիկոբայի հակաճառությունները, նաև Բարսեղ Կեսարացի, Յեպիփան Կյուպրացի, Հովհան Վոսկերսեանի, Գրիգոր Նազիանզեանի, Մաքսիմ խոստովանողի, Յեփրեմի և ուրիշների ճառերը (հմմ. Փ. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, кн. II, Тифлис 1902. стр. 195-197)։ Այս հոգվածներից «Սահակի տեսիլքը», վոր մենք ենք հրատարակել (տես նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթ.), նույնիսկ աղբյուր է ծառայել Արսենի յերկասիրությանը՝ թարգ-

մանված լինելով, ուրեմն, նրանից առաջ կամ գուցե հենց նրա ձեռքով:

Սակայն, բոլոր այսպիսի գրվածքներից առանձնապես հիշատակելի չե այսպես կոչված «Պատմություն»-ների շարքը, վորոնցից մեկը նույնիսկ ծանոթ ե յեղեղ XI դարու վրացի հեղինակ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացուն (տես սույն պրակի 13-երորդ գլուխը) և վորոնցից առաջժ հայտնագործված ե միմիայն յերկուսը: Մեկն ե վերոհիշյալ № 735 ձեռագրում ամփոփված՝ անանուն հեղինակի կազմած հայոց «նահապետների» և թագավորների ծննդաբանությունը նախարարների ցանկերով հանդերձ, յորը հետևյալ ընդարձակ վերնագիրն ե կրում. «Հայոց թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց. [այս տեղեկությունները]՝ գտնված լինելով Պարսփին-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախար[ար]ական տոհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ», և վորն առաջժ unicum ե: Հրատարակել ենք մենք հանդերձ ուսերեն թարգմանությամբ. Л. Меликсет-Беков, Эксперты из древней «Истории Армении» по грузинской рукописи XVII века («Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II, 1917—1925, стр. 135—142): Իսկ մյուսը՝ վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության № № 312 և 248 ձեռագիրների մեջ (XVI և XVIII դ. դ.) ներկայացրած՝ դարձյալ անանուն հեղինակի (ըստ մեր հետազոտության, հավանական ե նույն Արսեն Սափարացու) կազմած Հայոց չեկեղեցական պատմությունն ե, վորը կրում ե «Պատմվածք պարսփին-ից» վերնագիրը: Հրատարակված ե ի. Ժորդանիայի «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում (եջ 336—341):

Ինչպես առաջին, նույնպես և յերկրորդ «պատմությունը» ինքնուրույն գրվածքներ չեն, այլ ներկայացնում են համառոտ Հայոց «պատմության» փորձեր կոմպիլատիվ բնույթի, մեկը՝ հայ, իսկ մյուսը՝ հույն-բյուզանդական աղբյուրների վրա հիմնված:

Առաջին հոգվածը, ինչպես մենք մանրամասն կերպով հետազոտած ունենք (Л. Меликсет-Беков, Эксперты из древней «Истории Армении», стр. 136—138, հմմ. նույն, О грузинской версии апокрифического Видения Саака Парфянина о судьбе Армении, стр. 166), հիմնված ե գլխավորապես Մովսես Խորենացու պատմության այս կամ այն տեղեկությունների վրա, իսկ յերկրորդը, ինչպես վաղուց հարևանցի կերպով հայտնել ելինք (Л. Մելիքսեթ-Բեկ, Սահակ Պարթևի «մարգարեություն» վրացական

վերսիան, վրացերեն, հջ 202) և այժմ պիտի մանրամասն հիմնավորենք, *Narratio de rebus Armeniae*-ի այլ և այլ տեղերի ու վերջինիս կցված *Catholici Armeniae* (Migne, PG. CXXXII, 1253—1257) կոչված ամբողջական հատվածից կազմված մի կոմպիլացիա յե:

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, Վոր Յեփիմիոս Յերուսաղեմացին Սոսթենես Մարմաշենցու հետ վիճաբանելիս (տես այս պրակի տասնույրկույերորդ գլուխը) հենվում է պատմության կոչված գրքի վրա, ինչ Սոսթենեսը չի կարողանում հանդուրժել, ուստի և ասում է՝ «Անիծեալ լինի ով վոր քեզ ծանոթացրեց պատմութանայն հետ», Կ. Կեկելիձեմ (Վրաց գրականության պատմություն, I, 535) միանգամայն իրավացիորեն այն միտքն է հայտնում, վոր այս պատմությունն քաղկեդոնիկ ուղղության գրվածք պիտի լիներ:

Յեվ, իրոք, մեր ձեռքի տակ գտնվող յերկու սլատմություններն ել, ինչպես պարսիկներ, նույնպես և պոսիկներ, քաղկեդոնական վոգվով գրված յերկեր են:

Առաջին հոդվածը՝ Հայոց «նահապետների» և թագավորների ժնդաբանությունը նախարարների ցանկերով հանդերձ՝ մենք ստորև տալիս ենք Ա. գլխում ամբողջական թարգմանությամբ համաձայն մեր իսկ հրատարակած բնագրի (Эксперты из древней «История Армении», стр. 139—142):

Յերկուրդ հոդվածը՝ հայոց յեկեղեցական պատմությունը՝ վորը մենք Արսեն Սափարացուն ենք վերագրում, ստորև տալիս ենք Բ. գլխում դարձյալ ամբողջական թարգմանությամբ ըստ վերապատմած բնագրի, վոր մենք պատրաստած ունինք տպագրության համաձայն մինչ որս հայտնագործված 2 ձևագիրների, այն և վրաց մեջ գրապիտություն տարածող ընկերության հավաքածուի № № 312 (XVI դ.), հջ 65^a — 67^a, և 248 XVIII դ.), հջ 173—178 (հմմ. Թ. Ժորդանիայի «Գրոնիկաներ»-ի I հ., հջ 336—341): Թարգմանությանը կցված բազմաթիվ ծանոթությունները արդյունք են մեր իսկ հետազոտության:

1.

Հայոց թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց. [այս տեղեկությունները]՝ զգնված լիմելով պաթմաթիմի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախաբանական տեղեկության մասին բաղվածներով համոզեմ:

Նոյի փորձից ամուսններ՝ Սիմ, Բամ և Յափետ՝ գտնված են՝ մարաց կամ պարսից լեզվով. Թարգմանարար հետևյալն են՝ Զրոան, Տիտան և Յապետո:

Իսկ Յափետը ծնեց Գամերին, Գամերը ծնեց Ռիփատին, Ռիփատը ծնեց Թիրասին, Թիրասը ծնեց Թորգոմին (Թորգոմոյին)՝ հայոց [նախա]հորը, Թորգոմը (Թորգամոն) ծնեց Հայկին, սա՝ Արմենակին (Արմենեկին), Արմենակը (Արմենեկը)՝ Արմասիսին, սա՝ Ամասիային, Ամասիան ծնեց Գիլլային, սա՝ Հարմոսին, Հարման ծնեց Արամին, Արամը ծնեց Արայ-գիդեցկին, վորին պատերազմում սպանեց Շամիրամը¹:

Արայն ծնեց Անուշավանին^{*)}, սա Պատերին, Պատերը ծնեց Արշակին, Արշակը՝ Գզավանին, սա՝ Փանասկորին, Փանասկորը՝ Հավանակին, սա՝ Վաշտակին, Վաշտակը՝ Հայկակին: Հայկակի մասին ասում են, լոր նա Բելոքոզի որոջ էր: Նա առաջ բերից անմիտ տպստամբություն, լորի ժամանակ սպանվեց: Ապա նրա սերունդը (վորդոց-վորդիք) այս են. Ամրայկ, Առնակ, Շավարշ, Նորայր (Նուարար), Վստամ, Կար .. [Զարմայր]. ուս ողնակուն Պր[ի]տուն Տեւտահեց^{**)} ուղարկվեց եթիոպական զորքի հետ, և սպանվեց հելլենական հերոսներից:

Հրաչե, Փառնավաղ (Փառնեվաղ), Պաճույճ, Կռնակ, Փառս, մյուս Հաչկ, Յերվանդ սակավակյաց, Տիգրան^{***)} մեծն³:

Այստեղ խախտվեց հայոց թագավորությունը: Աղեքսանդր Մակեդոնացին նվաճեց աշխարհիս մեծ մասը: Սա քսան և չորրորդն էր Աքիրիթից: Նրանից հետո Սելևկոս Նեկտորը թագավոր նստեց Բաբելոնում և հնադանդեցրից պարթևներին, լորի պատճառով կոչվեց Նիկանոր^{****)}. և թադավորեց 31 տարի: Ապա Անտիոքոզը, նրա վորդին, 19 տարի: Անտիոքոզի [թագավորության] տասնումիկերորդ թվին պարթևները ազատվեցին Մակեդոնացվոց լծից (ստրկությունից): Աժդահակը նույն Ատուհակն է՝ մարաց թագավորը: Սրան սպանեց Տիգրանը: Յեւ Աղեքսանդր թագավորի քառասներորդ տարին թագավոր նստեց Հայքում (Սոմխիթում) մեծն Արշակ, լորը Աբրահամի զավակներիցն էր՝

*) Բնադրում՝ Անունսովան:

**) Բնադրում՝ «Ս ա վ ա գ ն ա, Կ ա մ ր ա, Մ ի ու տ ի վ ա ղ» (անունների շարք է), լոր ուղավադումն և հայերեն «սա առգնակա՞ն Պր[ի]տուն ի Տեւտա[մայ]»...

***) Բնադրում՝ Տիգրին:

****) Բնադրում՝ Նիկանորա:

Քետորից ծնւած, ինչպէս աստված ուխտ տվեց Աբրահամին՝ ասելով «Թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն»^{*)}»⁴։

Արշակը ծնեց Խոսրովին (Խլասրովին), Խոսրովը (Խուասրոն) ծնեց Տրդատ (Թրդատ) Թագավորին, Տիրանը նստեց հայոց Թագավոր, վորը Խոսրովի կրտսերի վորդին եր և Տրդատի (Թրդատի) թոռ, վորին կուրացրին։ Սրանից հետո նրա վորդի Արշակն էր, վորին պարսից Թագավոր Շապուհը (Մաբուրը) սպանեց, իսկ նրա սպասսպետ Վասակից կաշին սոկեց։ Սրանից հետո Թագավորութունը դրավեց նրա անաստված վորդի Պապը, վորը սպանեց Գրիգորի թոռան՝ անմեղ մեծն Ներսես (Ներսես) կաթողիկոսին, և ուրիշ շատ չարություններ ել արավ իր որոք։ Սրանից հետո նստեց Վարդգատը, վորը ծնկով սպանեց Մուշեղ (Մուշեղ) սպասպետին։ Այս Վարդգատ Թագավորին քչից Մանվել (Մանոհի) Մամիկոնյանը (Մամկունը) և դաստարակեց Պապի վորդվոց։ Յեւ Թագավոր նստեցրին Պապի վորդի Արշակին։ Յեւ Մանվելի (Մանոհի) մահից հետո հայոց (Սոմխիթի) Թագավորութունը չերկու մասի բաժանվեց, մի մասը Արշակինն էր, իսկ մյուսը՝ Խոսրովի (Խուասրոյի), վորոնք հպատակ եյին պարսից։ Սրանից հետո նրանց բոլոր դործերը անհաստատ յիղսին։ Իսկ այն Ներսեսը (Ներսես), վորին հիշեցինք, վորդի չեր Աթանազիոսի (Աթանազենի), վորդվո հուսիկի (Ոսիկի), թոռան Վրթանիսի (Որթանի)**) սուրբ Գրիգորի շառավիղի (թոռներից մեկի վորդվո), չորրորդ աստիճանի։ Յեւ այս չերանելի Ներսեսի (Ներսեսի) վորդին եր սուրբ Սահակը՝ Գրիգորի շառավիղը (վորդին), չորրորդ աստիճանի (sic), վորին չերեաց աստծուց Հայքին (Սոմխիթին) [չնորհած] չերկնային տեսիլքը⁵։

Այս են Հայոց (Սոմխիթի) նախադրներ. Արշակունիք, Բագրատունիք, Ամատունիք, Մամիկոնյանք (Մամկունք), Մանգլաւիկունիք, Պարթևք, Սուրբնյանք, Արծրունիք, Կամսարականք (Կամսարագանք), Ռշտունիք, Սլկունիք, Գնթունիք, Բզնունիք (Պզնունիք), Մանավազյանք, Փառավազյանք, Որդունիք (Որդանք), Արեւելյանք, Սահրունի տիկինների (Թագունների) շառավիղները։

^{*)} Ծանոթաց XVII, 6։

^{**)} Հ.մ.մ. վախճան —> Երվանդ, աւգնական —> Երվանդական։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հոտ Մ. Խորենացվո, դ. I, գլուխ 5 (1913 թ. հրատ., էջ 19). «Յարեթ ծնանի գԴամեր, Գամեր ծնանի գԹիրատ, Թիրատ ծնանի գԽորգոմ, Խորգոմ ծնանի գՀայկ, Հայկ ծնանի գԱրամանեակ (var. գԱրամանեկ գԱրամանեակ գԱրամանեակ), Արամանեակ (var. Արամանեակ Արամանեակ Արամանեակ) ծնանի գԱրամայիս (var. գԱրամայիս), Արամայիս ծնանի գԱմասիայ (var. գԱմասիայ), Ամասիայ (var. Ամասիայ) ծնանի գԳեղամ, Գեղամ ծնանի գՀարմայ (var. գՀարմայ), Հարմայ ծնանի գԱրամ, Արամ ծնանի գԱրայն դեղեցիկ»:

2. Հոտ Մ. Խորենացվո, գ. I, գլուխ 19 (var. 20) (1913 թ. հրատ., էջ 62—63) «Արայեան Արայ (var. մրմիայն՝ Արայ) .. Անուշաւան, Պարէտ, Արբտի, Զաւան, Փառնակ (var. Փառնաս) .. Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ Զամանէ տան լինել առ Բեկոբոսիս և ամբոսիս իմն արարեալ տնխորհորդս և մեռանել ի նմին՝ Ամպակ (var. Ամբակ), Առնակ, Եաւարչ, Նորայր, Վաստակար (var. Վաստակար, կար. Վաստակար), Գոռակ (var. Գռակ), Հաանտ (var. Հրատն), Ընձտր, Դղակ (var. Դղակ), Հօրոյ (var. Հուրա Հաւրայ Հօրայ), Զարմայր (var. Զայրմայր)։ Սա օգնական Պախամու ի Տետամայ առաքեալ ընդ եկովդայցի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն հիյլինացւոց»:

Հոտ Մ. Խորենացվո, դ. I, գլուխ 22 (var. 23) (1913 թ. հրատ., էջ 68—69). «Պարոյր որդի Սկայորդուոյ, Հրաչեայ .. Փառնաւազ (var. Փառնուասո), Պաճոյճ (var. Պոյճոյճ), Կռնակ (var. Կռնակ), Փառոս (var. Փառոսս Փառոս), միւս Հայկակ, Երուանդ սակաւակեաց, Տիգրան»:

4. Հոտ Մ. Խորենացվո, դ. II, գլուխ 1 (1913 թ. հրատ., էջ 102) «Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փրիլպպիայ և Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱքիղդայ, բազմաց տալով գաւթութիւնն կառկաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացւոցն անուանեցաք՝ ինքն մեռանալ Զկնի որոյ իսպաւորեաց Բարելոմիի Սեղեկիոս, զյսլովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովը այնորիկ սպադաւ։ Սորա տիրեալ ամս կրեաուն և մի՛ թողու զԹաղաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւտէր, ամս ինն և տասն Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թեւոս, ամս տասն. և ի մետասաներորդին սպասամբն Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն։ Ուստի և Թաղաւորեաց Արշակ քաջ, որ էջ ի զաւակէ Արտահամու, ի Քեսաւրական ծննդոց, առ ի հաստատել յանին տեառն առ Արտահամ, թէ թագաւորք սպգաց ի քէն հլցեն»:

5. Տես հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթ.։

Պատմական Պատմություն

Սուրբ Գրիգոր ասալը 21 տարի: Սուրբ Արիստակեսը (Ռոստակես)՝ 20 տարի: Սուրբ Վրթան[ես]ը (Որթանը)՝ 3 տարի: Գրիգորիսը՝ 12 տարի: Հուսիկը (Ոսիկը)՝ 6 տարի: Փառնեբսենը (Փառնեբսիսը)՝ Ապրակունեաց (Ապրակունեաց) չերկրից՝ 4 տարի: Սուրբ Ներսիսը (Ներսեն)՝ 4 տարի, վորին թույնով մահացրին: Սրանից հետո Սահակը՝ 4 տարի: Ասպուրակեսը (Ասպուրակիսը)՝ 7 տարի: Այս չերեքը խարկան չերկրի ** չեպիսկոպոսներ եյին՝ ունենալով միմյանց կաթողիկոսական կոչումն, բայց չեպիսկոպոսական ձեռնադրությունից խուսափում եյին, վորովհետև մինչ սուրբ Ներսեսի մահը [չեպիսկոպոսները] կարգվում եյին Կեսարիայի չեպիսկոպոսապետից (արքեպիսկոպոսից) ¹:

Սրանից հետո սուրբ Սահակը ստացավ Հայքին (Սոմխիթին) չեպիսկոպոսներ ձեռնադրելու իրավասությունը, իսկ ինքն չեպիսկոպոսություն արավ 40 տարի: Մի քանի ժամանակից հետո [ազատներից վոմանք] պարսից թագավոր Վրաճապուհու մոտ բամբասեցին իրենց թագավոր Արտաշիրին, և սուրբ Սահակը, քանի վոր համախոհ չիր նրանց բանարկություններին, հեռացվեց աթոռից: Յեւ սուրբ Սահակի գահընկեցությունից հետո պարսից թագավորի հրամանով և իրենց ցանկությամբ կաթողիկոս կարգեցին Սաուրմազ Ծաղկեցուն, վորը սուրբ Սահակի զրպարտիչն էր: Իսկ վերջինիս (Սաուրմազի) զրպարտիչները հանեցին սրան աթոռից և խնդրեցին պարսից թագավորից հետևալը. «Տո՛ւր մեզ [կաթողիկոս վորևե մեկին] քո չերկրից և թո՛ղ նա հալ չլինի»: Յեւ տվեց նրանց թագավորը ասորի Բրքիշուին ***, վորին Պերկիսո եւ եյին կոչում: Բայց չերեք տարուց հետո սրա զրպարտիչները սրան [չես] հանեցին, և [թագավորը] կրկին տվեց նրանց ասորի Սամվել (Սամոել) Մուսկեցուն: Յեւ սա ել՝ բազում կսկիծի մեջ չերկու տարին ավարտելով՝ վախճանվեց ²:

Իսկ արևելից [չեպիսկոպոսների] ձեռնադրությունը խափանված էր Կեսարիայից՝ սուրբ Սահակի գահընկեցության առթիվ: Սրանից հետո Հայոց ազատները (ազատնի) գնացին սուրբ Սահակի

*) Հունարենում՝ ὁ πατριάρχης:

**) Հուն. Ἀρχιεπίσκοπος:

***) Բնագրում՝ Բրքիսո, վորն նույն Արգիրոսն է, այսինքն Արգիշտին:

մոտ՝ խնդրելով, վոր նրանց ի չարն չհիշի և վերադառնա իր աթոռը: Բայց նա չլսեց նրանց և պատմեց նրանց այն տեսիլքը, վոր տեսիլ եր նրանց քաղվելու մասին: Բայց իրեն փոխարեն աթոռի պահապան տվեց չերանելի Մաշտոցին (Մաւտոցին)³: Յեւ նրա (Սահակի) ու Մաշտոցի (Մաւտոցի) մահից հետո չերիցապետական աթոռի վրա կարգեցին Դյուտին (Կիտին), վորը Ութմիս (Ամմիսո) ավանիցն եր, և Կաթողիկոսեց 17 տարի: Յեւ սրա որոք [հաստատվեց այն կարգը], վոր պարսից թագավորի հրամանով եր կատարվում հայոց (Սոմխիթի) չեպխակոպոսների [և] կաթողիկոսների ձեռնադրությունը, [վոր շարունակվում ե] մինչ այսօր⁴:

Իսկ սրանից հետո [կարգվեց] Հովհան Մանդակունին՝ 6 տարի, և սրանից հետո Բարգեն (Պապնիկեն) [Ութմիս (Միսո) ավանից՝ 5 տարի, Սամվել (Սամոել) Արտապ (Արտաշ) ավանից՝ 11 տարի, Մուշեղ (Մուսիլի) Այլաբերդ (Ալպիր) ավանից՝ 50 տարի, Իսահակ (Իսակ) Ուղկեցին (Ավկեցին)՝ 7 տարի, Քրիստափոր Տիրառճեցին (Կուրավիցեցին)՝ 6 տարի, Դեոնդ (Լեոնտի) Առեստեցին (Արեթեցին)՝ 3 տարի, Ներսես (Ներսե) Արպարակեցին՝ 9 տարի⁵:

Սրա որոք կայացավ ժողով քաղաք Իվինում Արդիշո (Ավսիսո) ասորի հաղորդիկի ձեռնեղեցությամբ: Յեւ քանի վոր ուրացել [եչին] սուրբ Դրիգորի և այլ հայրերի ավանդներն, ուստի [ուղիղ] հավատքն ու Քաղկեդոնի ժողովը [նշովելով], Քրիստոսի աստվածայնի և մարդկայնի մի ընտելթուն դավանողները չերեքսրբյան «սուրբ աստված» սրբասացությանը ավելացրին «վոր խաչեցար»⁶: և չերդումով ու նշովքով, նաև փոխադարձ պրագրությամբ իրենց իսկ ձեռքով հաստատեցին չհեռանալ այսորինակ դավանությունից հավիտյանս: Իսկ Նվտիքեսը (Նվտուքին), հաղորդիկներն ու յերկու ել ուրիշ համախոհները, մեկը կարծես հուլիանիտ, իսկ մյուսը՝ մի այլ հերձվածքի ներկայացուցիչ, չեպխակոպոս ձեռնադրվիցին և ուղարկվեցին Միջագետք⁷:

Սրանից հետո Հովհան (Հահեն) Գաբեղենացին (Կապելինեցին)՝ 17 տարի, Մովսես Յեղիվարդեցին (Նլիվարտեցին)՝ 30 տարի, Աբրահամ Ռշտունյացը (Արիստոնեցին)՝ 23 տարի, Հովհան Բագարանցին (Կապրանայեցին)՝ 26 տարի, Կոմիտաս (Կոմիտա) Արագածոտնեցին (Արկացոյեցին)՝ 8 տարի, Քրիստափոր Ապահունեցին (Աբրամեցին)՝ 13 տարի, Յեզը (Նզրա) Նիգայեցին՝ 10 տարի, Ներսես (Ներսե) Իշխանցին՝ 8 տարի, Անաստաս Ակո-

ռեցին (Ակորայեցին)՝ 6 տարի, Իսրայիլ Ութմիսեցին (Առմիստ-
յեցին)՝ 10 տարի՝:

Հայոց քաղալտեցները. — Վաղարշի (Վաղարբի) թագավորու-
թյունից մինչ Արտաշիւր 21. և սրանից հետո իշխանները՝ Գնունի
(Կինունի) պատրիկը՝ 4 տարի, Դավիթ Սահարունին (Սարունին)՝
3 տարի, Թեոդորոս (Տոտրուն) Ռշտունյաց (Որունտունի)՝ 10 տա-
րի, Համազասպ (Ամազասպ) կուրապալատը՝ 4 տարի, նրա լեղբայր
Գրիգորը՝ 24 տարի, Աշոտ Բագրատունին՝ 3 տարի, Ներսես (Ներ-
սես) Կամսարականը՝ 3 տարի, Սմբատ (Սումբատ) Բագրատունին
(Բագրատունիանը)՝ 12 տարի՝:

Իսկ Դավինի ժողովից հետո յերկար ժամանակ անց Սուրեն
(Սվիրինես) պարսից իշխանին սպանող վոմն Վարդանը՝ հայերից
հալածվելով՝ գաղթեց Կոստանդնուպոլիս Խոսրովի (Սուլայուզի)
[Թագավորութեան] 40 թվին և Հուստինիանոսի՝ 30 թվին, վորը
սուրբ Սոփիան կառուցեց: Հենց վոր Թագավորը նկատեց Վար-
դանի չհաղորդվելը [հուլյների հետ], հրամայեց ժողով գումարել, և
հրավիրեց հայոց յեպիսկոպոսներին ու վարդապետներին¹⁰, Յեւ
հայերը հավատացին ու նզովեցին Որիգենեսին, Յեւլազրին, Իիդ-
վիմոս նիստորականին, հակորիկներին, հուլիանիտներին և դա-
յանիտներին և Եվսիքեսի աղանդի բոլոր մասնակիցներին: Բայց
յերբ վերադարձան Հայք (Սոմխիթ), վոմանք հաստատուն մնացին
[Քաղկեդոնին], իսկ վոմանք շեղվեցին՝ Հովհան կաթողիկոսի որդե,
և [վերջինները] գիր գրեցին աղվանից կաթողիկոսին և Վրթանես
(Վորտանես) Սյունյաց*) յեպիսկոպոսին, վոր՝ «Ինչպես Պետրոսն
ու Գրիգորը, մեր առաջին յեպիսկոպոսներն, ուսուցին հավատքի
մասին, նաև սուրբ Խաչատր, վոչ կկրճատեմ և վոչ ել կավելաց-
նեմ»: Նմանապես [գրեցին] և վրացիներին, բայց նրանք զայրա-
ցան [և] չընդունեցին¹¹:

Յեւ նորից՝ Մորիկ (Մավրիկ) Թագավորի որդե՝ Կոստանդ-
նուպոլիս հրավիրված Մուշեղ (Մուսլի) հայը չհաղորդվեց [հուլ-
յների հետ], և նորից քննություն արին, և նորից գրով հաստա-
տեցին ու յերդում տվին չուրանալ [հուլյներին]: Իսկ Հայք (Սոմխիթ)
վերադարձածները չընդունվեցին Մովսես կաթողիկոսի և յեպիս-
կոպոսների այն մասի կողմից, վորոնք Պարսից և Հայոց (Սոմ-
խիթի) ահմաններումն ելին գտնվում: Իսկ նրանք իրենց կաթողիկոս
կացուցին Թեոդորոս Կոզովիտեցուն (Կոկուստեցուն) Բագարան

*) Բնագրում՝ «Ստուլոսա» — Ստուլոյին (sic):

(Պապրանոյան) յերկրից: Յեւ թագու մ ընդդիմադրություն յեղափոխութեան միջև Քրիստոսի յերկու բնութեան ու Քաղկեդոնի ժողովի մասին [ամբողջ] 14 տարվա [ընթացքում], մինչ Մարիկ (Մալրիկ) կալսեր մահը: Յեւ ինոսորով (Սուսարո) թագավորը գրասից Հալքը (Սոմխիթը) ու Արրահամին կաթողիկոս նշանակեց, և ստիպեց [կամ] նյովիկ Քաղկեդոնի ժողովը կամ հետեւել նրան: Յեւ նրանք (հայերը) նյովեցին¹²:

Ապա Հերակլ կայսրը իր թագավորութեան 23 տարին՝ հասնելով Հայք (Սոմխիթ)՝ հրամայեց մեծ ժողով գումարել, մի որով, Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր յեպիսկոպոսներից ու վարդապետներից Յեզը (Եզրա) կաթողիկոսի և բոլոր աղաւթների (աղաթթա) հետ թեոդոսիուպոլսում, [և] քննեցին յերկու բնութեան ու Քաղկեդոնի ժողովի [հարցը], և համատաքին հայերին սուրբ գրածքները, և յերգեցին և իրենց իսկ ձեռքով գրեցին, վոր ալ ևս սրա հակառակ չեն լինի, և այսպէս վերադարձան Դվին: Իսկ Հովհանն [Մայրապոմեցին] ճնշում եր գործ դնում այն յեպիսկոպոսների վրա, վորոնք [այն ժողովին] ներկա չեցին գտնվել, վորպեսզի չհավատային Յեզին (Եզրային), բայց նրանք եւ համատաքին: Ապա Հովհանն կշտամբում եր նրանց և թշնամություն ցույց տալիս նրանց հանդեպ, և Յեզրի (Եզրայի) մահից հետո համատաքացած եր, վոր ինքը կատանա աթոռը՝ իշխանների աջակցութեամբ¹³:

Իսկ յերր Ներսիսին (Ներսեցին) վիճակեց [գրավել] աթոռները, և նա այնքան եւ չեւ վրդովվում, [Հովհանն] նրան եւ սկսեց կշտամբել: Ապա [Ներսիսը] բերեց նրան թագում յեպիսկոպոսների ու վարդապետների առաջ և նրա թամբասանքը քննութեան յենթարկեց: Յեւ աղվիսի ձեւ դրոշմ կպցրին նրա ճակատին: Յեւ այսպէս [Ներսիսը] աքսորեց նրան բնկերներով հանդերձ դեպի Կովկաս: Չընդունվելով նրանց (լեւնաւանսերի) կողմիցն եւ [Հովհանն] Անաստասի մահից հետո կրկին վերադարձավ Հալք (Սոմխիթ), [ուր և] վախճանվեց ծերութեան մեջ: Իսկ նրա գալթակղված բոլոր աշակերտները շեղվեցին ճշմարտութեանից, և նրանց աղանդը ցանկեց նուէն (Հայոց) յերկրում մինչ Հուստինիանոս (Իուստինոս) կայսրը¹⁴:

Ապա նա (Հուստինիանոս) կայսրը կանչեց Իսահակ կաթողիկոսին¹⁵ իր յեպիսկոպոսներով հանդերձ Կոստանդնուպոլիս և միացրեց նրանց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի յերկու բնութեանն՝ աստվածային ու մարդկայինը՝ մի դեմքում անխառն ու անբաժան դավանողների հետ, և սրա մասին գրով յերգեցին, վորպեսզի

նրանց (հույների և հայերի) միջև սրա մասին աչլևս չլինի հակառակութուն: Իսկ չերբ կրկին վերադարձան իրենց լեռկերը՝ [դտան, վոր] Հալքում (Սոմխիթում) ֆնացածները տխրել ելին նրանց վրա հունաց վերահսկողության [հաստատման] առթիվ, [և] այս պատճառով հակառակորդները քննության լենթարկեցին Իսահակի ու նրա հետ գնացածների [վարմունքը], ասելով՝ «Յեթե չեք վերադառնա [մեր] դավանությանը, և չեք նզովի նրանց (հույներին), աչլևս չենք ընդունի ձեզ ձեր տեղերում»: Իսկ նրանք՝ [քանի վոր] մարդկային փառքը [գերադասում ելին] աստծո փառքին, կրկին նզովեցին իրենցից հաստատվածը, վորով հաղորդվել ելին հույների (բերձենների) հետ: Սրանից հետո հույները (բերձենները) գտան, վոր [հայերը] չարիքներից անբուժելի լեն¹⁶:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ամբողջ արդարք գրեթե բառացի թարգմանություն և Catholici Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, col. 1253, 1256) հետևյալ հատվածի, միմիայն այն տարբերությամբ, փոքր թվական նշանները մրացի հեղինակը յուրատեսակ կերպով ունի հասկացած և բոտ այնմ, ազավաղած (հմմ. 16-րդ ծանոթության հավելվածը). «Օ՝ Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ φωστήρ, ἔτη λ'. Ὁ ἅγιος Ῥωσάκης ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ἔτη β'. Ὁ Βαρτανές, ἔτη γ'. Ὁ Γρηγόριος, ἔτη ια'. Ὁ Ἰουστῆς, ἔτη ζ'. Ὁ Φαρνεσὲς ἀπὸ τῶν Ἀσπράκων γῶρας, ἔτη δ'. Ὁ ἅγιος Νορσέσης, ἔτη λδ'. Ὁν ἀπέκτεινε Φάρμη. Εἰθ' οὕτως Ἰουστῆς, ἔτη γ'. Ὁ Ζαγένης, ἔτη δ'. Ὁ Ἀσπουρακῆσης, ἔτη ζ'. Οὗτοι οἱ τρεῖς τῆς Ἀχάρας γῶρας ἐπίσκοποι ἦσαν, ὄνομα μόνον ἔχοντες καθολικόν. Ἐπίσκοποι χειροτονεῖν οὐκ ἐτόλμων, ἐπειδὴ διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἁγίου Νορσέσης, ἐκωλύθησαν παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας αἱ χειροτονίαι τῶν ἐπισκόπων τῆς μεγάλης Ἀρμενίας»:

2. Այս՝ յերկրորդ աղբյուրն ևս գրեթե բառացի թարգմանություն և Catholici Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1256) հետևյալ հատվածի, փոքր նախորդի անմիջապես շարունակություն և. «Εἶτα ὁ ἅγιος Ἰσαάκ ἐλάβεν ἐξουσίαν χειροτονεῖν εἰς Ἀρμενίαν ἐπίσκοπους, ὅς καὶ ἐπεσκόπησεν ἔτη μ'. Μετὰ δὲ χρόνους τινὰς βιαβάλλοντες τῷ Περσῶν βασιλεῖ, τῷ Βράμ Σαπῶ, τὸν ἴδιον βασιλέα Ἀρτασῆρ, καὶ τὸν ἅγιον Ἰσαάκ, ὡς ὁμοφρονήσαντας ἐν τῇ βουλῇ αὐτῶν, κατέβαλον αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θρόνου αὐτοῦ. Καὶ μετὰ τὴν ἐκπτώσιν τοῦ Ἰσαάκ, τὸν Σορμάγ (Σορμάν. sic. l. V.-B.) ἀπὸ τοῦ Ἀρτζακ, τῇ προστάξει τοῦ τῶν Περσῶν βασιλέως, καὶ τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν βουλῇ, ἐκάθισαν αὐτὸν καθολικόν, διαβαλλόντες τὸν Ἰσαάκ. Μισήσαντες δὲ αὐτὸν, κατέβαλον ἀπὸ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, [καὶ] αἰτήσαντες τῷ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, λέγοντες: «Δός ἡμῖν ἐκ τῆς γῶρας σου, καὶ μὴ ἔστω ἡμῖν Ἀρμένιος». καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς τὸν Περκισὸν (Περσκόν. sic. l. V.-B.) τὸν Σύρον. καὶ μετὰ τρία ἔτη μισήσαντες καὶ αὐτὸν, κατέβαλον. Πάλιν ἔδωκεν αὐτοῖς τὸν Μουσούλιον τὸν Σύρον. Κατεῖνος δύο χρόνους καθίσας, ἐν πολλῇ θλίψει κατέλυσε τὸν βίον»:

3. Տես հինգերորդ գլխի 52-րդ ծանոթ:

4. Այս՝ յերրորդ արդարք ևս գրեթե բառացի թարգմանություն և Catholici Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1256) հետևյալ հատվածի, փոքր նախորդի

անմիջապես շարունակությունն է. «Π οὖν χειροτονία τῆς Ἀνατολῆς ἐκωλύθη ἐκ τῆς Καισαρείας, διὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Ἰσαάκ. Καί μετὰ ταῦτα ἀπαρχόμενοι οἱ Ἀζάτοι τῶν Ἀρμενίων, παρεκάλουν τὸν ὄσιον Ἰσαάκ, μὴ μνημονεύειν τῶν πονηριῶν αὐτῶν, καὶ ὑποστρέφειν εἰς θρόνον αὐτοῦ. Ὁ δὲ, οὐκ εἰσέγκουσεν αὐτῶν. Ὅθεν λοιπὸν διηγήσατο αὐτοῖς τὴν ὀπτασίαν ἣν εἶωρακε περὶ τῆς ἐκπτώσεως αὐτῶν, τῆς γενομένης, καὶ τῆς ἐσομένης. Δέδωκε δὲ αὐτοῖς ἀνθ' ἑαυτοῦ τὸν μακάριον Μαστῆντζην, φύλακα τοῦ θρόνου αὐτοῦ. Καὶ μετὰ τῆς τελευταίας τοῦ Ἰσαάκ, καὶ τοῦ Μαστῆντζη, ἐκάθισαν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἱερατικοῦ τὸν Κισόν, τὸν ὄντα ἀπὸ τῆς κώμης Ἀτμησοῦ, ἔτη ιζ'. Ἐν ταῖς ἡμέραις δὲ τούτου προστάχθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, χειροτονεῖν εἰς τὴν Ἀρμενίαν καθολικούς καὶ ἐπισκόπους μέγρι τῆς σήμερον»:

5. Այս՝ չորրորդ սրբապն հւ դրեթի բառացի թարգմանությունն է Catholicici Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1236) հետևյալ համադրի, փոքր նախորդի անմիջապես շարունակությունն է. «Εἶτα Ἰωάννης ὁ Μαρτακουῆς, ἔτη ε'. Ἀποσιπκῆνης ὁ ἀπὸ τῆς Μισοῦ τῆς κώμης ἔτη ε'. Ὁ Σαμουὴλ ὁ ἀπὸ Ἀρτασαι τῆς κώμης, ἔτη ιβ'. Ὁ Μουσελῆς ὁ ἀπὸ τῆς κώμης Ἀρπηρεῖς, ἔτη ν'. Ὁ Ἰσαάκ ἀπὸ τοῦ Ἀρχάν, ἔτη ζ'. Ὁ Χριστοφόρος ὁ ἀπὸ τοῦ Κουβαρίτζη, ἔτη ζ'. Ὁ Λέοντιος ἀπὸ τοῦ Ἀρέν, ἔτη γ'. Ὁ Νορσέσης ἀπὸ τοῦ Ἀσπαράζ, ἔτη θ'»:

6. Տես նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթւ:

7. Այս՝ հինգերորդ սրբապն հւ դրեթի բառացի թարգմանությունն է Catholicici Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1236--1237) հետևյալ համադրի, փոքր նախորդի անմիջապես շարունակությունն է. «Ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ ἐγένετο ἡ σύνοδος εἰς πόλιν Τιβήν, ἀπὸ τοῦ Ἀπτεσῶ Σύρου Ἰακωβίτου. Μένοντο γὰρ εἰ καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, καὶ τῶν ἄλλων πατέρων ἐξέκλιναν· ἀλλ' οὖν περὶ τὴν πίστιν, καὶ τὴν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι, καὶ περὶ τὰς δύο φύσεις τὰς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, συνθεμίαν ἀμφιβολίαν εἰγον, ἕως ἐτῶν ργ', ἀπὸ τῆς συνόδου τῆς ἐν Χαλκηδόνι, ἕως τῆς συνόδου Τιβήν. Καὶ λοιπὸν ἐξ ἐκείνου ἀπέστησαν ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν Ῥωμαίων καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ ἀναθεμάτισαν, καὶ τὴν σύνοδον Χαλκηδόνος, ὁμολογήσαντες μίαν φύσιν τοῦ Χριστοῦ, τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. προσέθεντο τὸ, ὁ σ τ α υ ρ ω θ ε ι ς, εἰς Τ ρ ι σ ά γ ι ο υ ὕμνον, πρὸς Ἀ γ ι ο ς ὁ Θ ε ὁ ς. Μετὰ ὅρκου καὶ ἀναθεματισμοῦ, καὶ μετὰ ἀλλήλων ἐγγράφως ἰδιόχειρσι διέθεντο, μὴ χωρίζεσθαι τῆς τοιαύτης ὁμολογίας εἰς τὸν αἰῶνα. Τὸν δὲ Εὐτυχέα τὸν Ἰακωβίτην, καὶ β' ἄλλους ἐταίρους αὐτοῦ, ὁ μὲν εἰς Ἰουλιανίτης, ὁ δὲ ἑτερος, ἄλλης αἵρέσεως συγγένων, ἐπισκόπους χειροτονήσαντες, εἰς Μεσσωποταμίαν ἀπέστειλαν»:

8. Այս՝ վեցերորդ սրբապն հւ դրեթի բառացի թարգմանությունն է Catholicici Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1257) հետևյալ համադրի, փոքր նախորդի անմիջապես շարունակությունն է. «Μετὰ τοῦτο ὁ Εὐανέσης ὁ ἀπὸ Καπελῆνης, ἔτη ιζ'. Ὁ Μωσῆς ἀπὸ τοῦ Ἐλιβάρετ, ἔτη λ'. Ὁ Ἀβραάμ ἀπὸ Ἀραστουῆς, ἔτη κγ'. Ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τοῦ Πακρانا, ἔτη κζ'. Κωμητῆς ὁ καὶ τῆς κώμης Ἐλτζηρακλντζου, ἔτη η'. Ὁ Χριστοφόρος ὁ Ἀβραμίτης, ἔτη γ'. Ὁ Ἐσδρας ὁ ἀπὸ τοῦ Νικᾶ, ἔτη ι'. Ὁ Νορσέσης ὁ ἀπὸ τοῦ Ἰσχνᾶ, ἔτη κ'. Ὁ Ἀναστάσιος ὁ ἀπὸ τοῦ Κορᾶ, ἔτη ζ'. Ὁ Ἰσραήλ ὁ ἀπὸ Τμησοῦ τῆς κώμης, ἔτη ι'. [Ὁ Ἰσαάκ ἀπὸ τοῦ Βα'ακαστρίου]»:

9. Այս՝ յոթերորդ սրբապն հւ դրեթի բառացի թարգմանությունն է Catholicici Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1257) վերջին համադրի. «Β α σ ι λ ε ι ς Ἀ ρ μ ε ν ι ὶ ω ν, ἀπὸ τοῦ Βαλαρέως ἕως Τασήρ, καὶ μετὰ τοὺς ἡγεμόνας. Κοινωνῆς ὁ Ἠρίτης, ἔτη θ'. Ὁ Δαβὶδ ὁ Σαρωνῆς, ἔτη γ'. Τετρούσης ὁ Πουστανῆς, ἔτη ι'. Ὁ Ἀμα-

ζήτησ; ὁ Κουροπάλατος, ἔτη δ'. Γρηγόριος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἔτη κδ'. Σώτης Πακρατου-
νής, ἔτη γ'. Ὁ Νερσέσης Καμφαρακίν, ἔτη γ'. Ὁ Πακρατουνὴς Συμπάτιος»:

10. Այս՝ ութերորդ արգացի տառջին մասը բառացի թարգմանություն է
Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1215) համապատասխան
հատվածի, վոր մինք տառջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 61-րդ ծանոթ-
ություն մեջ սկսած խոսքերից «Μετὰ χρόνον ποτὶν» և մինչ «ἐπιστολῆς καὶ
διδασκαλίας τοῦς τῶν Ἀρμενίων»:

11. Նույն այս՝ իններորդ արգացի յերկրորդ մասը սկսած նախադասու-
թյունից «Βλέψι συμπεριεστῶν» մինչ այստեղ բառացի թարգմանություն է
Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1245) հետևյալ հատված-
ների. «Τότε, ἀναθεμάτισαν τὸν Ὁριγένην, τὸν Εὐάγριον, τὸν Διδύμον, τοὺς Νεστοριανούς,
τοὺς Ἰακωβίτας, τοὺς Ἰουλιανίτας, καὶ τοὺς Γαϊανίτας, καὶ τοὺς ἅπας ἀπλῶς ἔχοντας
τὴν τοῦ Νεστορίου [ἰσ. Εὐτόχους] αἵρεσιν. Ὑποστρεψάντων δὲ αὐτῶν εἰς Ἀρμενίαν, οἱ
μὲν προθύμως ὑπεδέξαντο τὴν ἔνωσιν. οἱ δὲ ἐπορνεύσαντο ἐν ταῖς ἡμέραις Βοανέση [αλ.
Εὐανέση] τοῦ Καθολικοῦ, περὶ ὧν οὐκ ἔστι νῦν λέγειν κατὰ μέρος. Ἐγραψαν τοίνυν
ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀπῆς τὸν καθολικὸν Ἀλβανίας χώρας, περιέχουσαν οὕτως. Ἐλθέ
μεθ' ἡμῶν ἐνωθεὶς τῇ πίστει, ἐν τῷ λέγειν μίαν φύσιν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὸ,
Ἄγιος ὁ Θεός, Ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς. Ὁ θεὸς συγκατέθετο λέγων. ὅτι
Ὁ Πέτρος καὶ ὁ Γρηγόριος οἱ πρὸ ἐμοῦ ὄντες, οὕτως ἔλεγων, τὸ, Ἄγιος ὁ Θεός. ἐγὼ
δὲ οὐ προστίθω, οὔτε ὑφέλω. Ὅμοίως καὶ πρὸς τοὺς Ἰβήρας ἔγραψαν. Οἱ δὲ, σφοδρῶς
ἀντειπόντες, οὐ κατεδέξαντο»:

12. Այս՝ տասներորդ արգացի տարյուրը դեռ անորոշ և Մխչյն տարրերինակ
է, վոր Հովհաննի փոխարին թեոքորոսն է կոչված «Կողովրդիցի Բաղարանի
Երկրից» (Կողովրդի Պատրիարքի քվեդնիսս) = լո՛ւ Կոլոստի Բաղարան չո՛ւսս,
հմմ. հինգերորդ գլխի 68-րդ ծանոթությունը:

13. Այս՝ տասնութերորդ արգացի համապատասխան է Narratio de rebus
Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1252—1253) համապատասխան հատվածի,
վոր մինք տառջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 79-րդ ծանոթության մեջ:

14. Այս՝ տասնույներկրորդ արգացի կրկնություն է ընդհանուր դժերով
Narratio de rebus Armeniac-ի (Migne, PG. CXXXII, 1253) համապատասխան
հատվածի, վոր մինք տառջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 83-րդ ծանոթ-
ություն մեջ:

15. Այս՝ «Ժամակ կաթողիկոսը» այն Սահակը չէ կամ, ուղիղ ասած, այն
Սահակներից և վաղ մեկը չէ, վոր հայտնի չէ «Գիրք թղթոց»-ից (Բագայայտու-
թիւն համաձայն աստուածաբանութեան հոգիից հարցն սրբոց ըստ առաքելա-
սահման աւանդիցն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատաբանութեամբ ճշմա-
րիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, ասացեալ սրբոյ վարդապետին
Սահակայ հայոց կաթողիկոսի և մեծի թարգմանչի ընդդէմ երկարնակաց նեւ-
տորականացն»), էջ 113—182, և «Կանոնագրք»-ից («Հարցմունք կանոնականք
Յովհաննու Սիւնականի և արքեպիսկոպոսի պատախանիք նմին Սահակայ հա-
յոց կաթողիկոսի և նորին աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բաղմաց»), Ղլտեաճ,
Կանոնգիրք Հայոց, 131—135, A. Maius, op. cit., 300—302, հմմ. C. Կարանյ,
Древне-армянская Книга канонов [„Записки Рос. Акад. Наук“, VIII сер.,
т. XIII № 3], Пгр. 1918, стр. 67.

16. Այս՝ տասնույներկրորդ և վերջին արգացի գրեթե բառացի թարգմա-
նություն է Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG. CXXXII, 1233) հե-

μηλωι δωπηωδρι. «Οἱ δὲ μαθηταὶ αὐτῷ πληθυνθέντες, πάντες ἐξῆλθον ἀπὸ τῆς ἀλη-
θείας. καὶ διεσπάρη ἡ αἵρεσις αὐτῇ ἐν τῇ γῶρᾳ ἐκείνῃ, ἕως Ἰουστίνου Καίσαρος τῷ ἔ-
τει, ἐν ᾧ καιρῷ καλέσας τὸν Ἰσαάκ τὸν καθολικὸν σὺν τοῖς ἐπισκόποις εἰς Κωνσταν-
τινούπολιν, ᾔγνωσεν αὐτοὺς τοῖς ὁμολογοῦσι τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν,
τῆς Θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν μιᾷ ὑποστάσει, ἀφύρτως, ἀδιαίρετως. καὶ διὰ
τοῦτο ἐγγράφως ὥμοσαν, τοῦ μηκέτι γενέσθαι εἰς αὐτοὺς ἀντιλογίαν. Πάλιν δὲ, ὑποστρε-
ψάντων αὐτῶν, οἱ καταλειφθέντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, ἐδυσχέρανον τῇ τούτων ἐπιστάσει, ὡς
ὁμοφρονησάντων μετὰ τῶν Ῥωμαίων. Καὶ λοιπὸν στάσεις καὶ συζητήσεις ἐποιοῦν μετὰ τοῦ
Ἰσαάκ καὶ τῶν συναπελθόντων αὐτῷ, λέγοντες, ὅτι «Ἐὰν μὴ στραφῇτε καὶ ἀναθεμα-
τίζητε αὐτούς, οὐ δεχόμεθα ὑμᾶς εἰς τόπον ἡμῶν». Αὐτοὶ δὲ ἀγασπήσαντες τὴν δοῦσαν
τῶν ἀνθρώπων, ἣ τὴν δοῦσαν τοῦ Θεοῦ, πάλιν ἀνεθεματίσαν πρῶτον ἑαυτούς, ὡς κοινω-
νήσαντας τοῖς Ῥωμαίοις. Εὐρέδθησαν δὲ ἀνάγειν ἐν ταῖς καθίσαις:

— *Ի վերջո, դիտւմ լինք «Պատմիածք Պատմաբրին-ից» յերկստերուիթյան
մեջ հիշված վերոշ կարգի աշխարհադրական և անձանց անուաների (Ortsnamen
und Personennamen-ի) համեմատական աղյուսակը զրապերեն, հայերեն և հու-
նարեն.*

Վրացերեն	Հայերեն	Հուևարեն
<i>Ռոստակե</i>	<i>Արևստակես</i>	Րωσάκης
<i>Որթան</i>	<i>Վրթանես</i>	Βαρτανές
<i>Գրեդուլ</i>	<i>Գրեդուրիս</i>	Γρηγόριος
<i>Ոսիկ</i>	<i>Հուսիկ</i>	Ἰουσήκ
<i>Փարնեբուեթ</i>	<i>Փանեբուե</i>	Φαρνεσέκ
<i>Ապրականեղթա</i>	<i>Ապրակուեյայ</i>	τῶν Ἀσπράκων χώρας
<i>Ներսե</i>	<i>Ներսես</i>	Νορσέσης
<i>Սահակ Սաակ</i>	<i>Սահակ</i>	Ἰσαάκ
<i>Վրամշապուե</i>	<i>Վրամշապուե</i>	Βράμ Σακῶ
<i>Սաուրմադ</i>	<i>Սուրմակ</i>	Σορμάγ
<i>Ծաղկեղի</i>	<i>Ծաղկեղի</i>	τοῦ Ἀρτζաչե
<i>Բրբրշո (Բրբրբո ?) Գիւ- կիսո</i>	<i>Բրբրշո</i>	Περκισῶ (Περσικῶ ?)
<i>Սամոել</i>	<i>Շամուլ</i>	
<i>Մուսիկի</i>	<i>Մուսիկի</i>	τὸν Μουσούλιον
<i>Մաստոց</i>	<i>Մաշտոց</i>	Μαστήντζη
<i>Կիս</i>	<i>Գյուս</i>	Κίτ
<i>Աամիսո</i>	<i>Ութմիս</i>	Ἀτμησῶ
<i>Մանդակունի</i>	<i>Մանդակունի</i>	Μαρτακουνης
<i>Պաղնիկի</i>	<i>Բաբգին</i>	Ἀπουίπκηνης
<i>Միսո</i>	<i>Ութմիս</i>	Μισῶ
<i>Արտաշ</i>	<i>Արտադ</i>	Ἀρτάσ
<i>Մուսիկի</i>	<i>Մուշկի</i>	Μουσέλης
<i>Ալպիբ</i>	<i>Ալլաբերդ</i>	Ἀρπύρ
<i>Ավիկի</i>	<i>Ուլկիկի</i>	τοῦ Ἀρκάν
<i>Կուրաղիկի</i>	<i>Տիրառնիկի</i>	τοῦ Κουβαρτίτζη
<i>Լեոնտի</i>	<i>Լեոնդ</i>	Λέοντιος

Սահակ	40	40	Յեզր	10	10
Գյուլտ	17	17	Ներսես Իշխանյի	8	20
Հովհան Մանդակունի	6	6	Անաստաս	6	6
Բաբգեն	5	5	Խորայել	10	10
Սամվել	11	12	[Խահակ]		
Մուշեղ	50	50	Վաղարշ		
Խահակ	7	7	Արտաշիւր	—	—
Քրիստափոր	6	6	Գնունի պատրիկ	4	4
Ղևոնդ	3	3	Դավիթ Սահարունի	3	3
Ներսես	9	9	Թեոփորոս Ռշտունի	10	10
Հովհան Գաբրիէնացի	17	17	Համազտուպ կուրապաղատ	4	4
Մովսես	30	30	Գրիգոր	24	24
Աբրահամ	23	23	Աշոտ Բագրատունի	3	3
Հովհան Բագարանցի	26	26	Ներսէս Կամսարական	3	3
Կոմիտաս	8	8	Սմբատ Բագրատունի	12	—
Քրիստափոր	13	3			

ԴԱԶԻ (IX—X Դ.)

«ՅԵՊԻՓԱՆ ԿՅՈՒՊՐԱՑՎՈ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՆՄՈՍԱՑ ԴԱՎԹԻ»

«Մեզի հասել է Յեպիփան Կյուպրացվո «Մեկնությունն սաղմոսաց 'Իավթի», վոր փոխադրեի է հայերենից վոմն 'Իաչի-ն», — այսպես է սկսում Կուրմ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 140) իր տեսությունը Դաւիթի գրական գործունեության մասին, և ապա շարունակում. «Ո՞վ է այս Դաւիթն, մենք չգիտենք, սակայն միայն մի բան պարզ է, վոր նա իննբորոգ դարու վերջերի և տասերորդի սկզբների գործիչ է», և «այս այնտեղից է յերևում, վոր իր յերկասիրությունը նա ուղարկել է Ստեփան Տրեթցուն (Ստեփանե Մտքավարիին), վորը... առաջին յեպիսկոպոսը յեղավ նշանակված Աշոտ Կուխի († 918 թ.) չիմնած Տրեթի աթոռի վրա»: Ըստ Ն. Թաղալցվիլու (Յերեք պատմական քրոնիկա, XVII), նա ժամանակակից է Ստեփան Տրեթցու 881—923):

Այս մեկնության կցված գրությունից հանուն Ստեփանին՝ 'Իաչին բացատրում է, թե ինչ պայմաններում նրան վիճակվեց կատարել հիշյալ թարգմանությունը, վորտեղից և քաղել ենք մենք մեզ հետաքրքրող հատվածները, վոր առաջ ենք բերում թարգմանաբար՝ համաձայն վրացերեն բնագրի, վոր քանիցս հրատարակվել է, այն է. 1) Ն. Թաղալցվիլի — «Յերեք պատմական քրոնիկա» վրացերեն, Տփղիս 1890, էջ X—XIII. 2) Թ. Ժորդանիա — «Քրոնիկաներ», վրացերեն, 1892, էջ 99—101. և 3) Նույն Ն. Թաղալցվիլի — «Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, 1906—1912, стр. 640—643 (վերջինում հանդերձ ուսներեն թարգմանությամբ):

[ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՎՍՏԱՀԵԼԻ ՅԵՆ]

...Յերկար ժամանակ շերմեռանդությամբ փնտռում եյի սաղ-
մոսների մեկնութիւնն այն գրքում, վոր գրեց մեր սուրբ հայրն,
Կյուպրացի իեպիսկոպոս Յեպիփանը, բայց չգտա այն վրացերեն.
այն գտա հունարեն, սակայն չկարողացա վերծանել, քանի վոր
այն [ինձ համար] անմատչելի և անգնահատելի աղբյուր եր. ապա
[նույնը] գտա հայերեն՝ գրված նույն կարգով և նույն թվով, ինչ-
պես և հունարենը, նախանձեցի հայերին, սակայն վտխիցա թարգ-
մանել, վորովհետև անզգուշ թարգմանութիւնները մեծ կշտամ-
բանք են առաջացնում¹,

Իսկ յիժե վոք առաջին անգամ լրիվ թարգմանե, յերկրորդ
թարգմանութիւնը կերևա նրան հակառակ...

Դաչին ե թարգմանել այս հայերենից. աստված, փառաբանիր
նրա հոգին:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հմմ. տասնչորսերորդ գլխի 3-րդ ծանոթութիւնը:

ՍՏԵՓԱՆ ՏԲԵԹՑԻ (IX.—X Դ.)

«ԳՈՐՐՈՆԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ինչպես Իվ. Ջավախիճվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 91—92) և Կոռն. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 143) հետազոտություններից յերևում է, Ստեփան Տբեթցին (Ստեփանե Մտբեվարին) իններորդ դարու վերջերի և տասներորդի առաջին քառյակի դործիչ է։ Յերբ Ասոս իշխանաց-իշխանն, վորը Կուխի մականունով եր հայտնի, Տբեթի յեպիսկոպոսական աթոռը հիմնեց, վերջինիս անդրանիկ յեպիսկոպոս Ստեփանին կարգեց. հետևապես՝ տասներորդ դարու սկզբում, քանի վոր Աշոտ Կուխին 918 թվին վախճանվեց. «Ասեվիանը,— Կ. Կեկելիձեյի (ibid.) ասելով,— իսկապես հռչակավոր և բեղմնավոր գրող է լեղել։ Նրան, ինչպես յերևում է, հետաքրքրում եր մեկնաբանական (եզգեգետիկ) գրականությունը, վորովհետև Իսախան Յեպիսկան Կյուպրացու Աղամուսաց մեկնությունը իր թարգմանությունը նրան եր ուղարկել ծանոթանալու, այսինքն խմբագրելու և գնահատականը տալու (ոեցհնգիսլի) համար... բայց Ստեփանը ավելի հայտնի չեր վորպես վկայաբան (հապիոգրաֆ)», և «սրա մասին մենք տեղեկանում ենք [ի միջի այլոց] ...ալն յերկասիրությունից, վոր կոչվում է Վկայաբանությունը Գոբբոն սուրբ վկայի, վորին նանեցին 'Վ'վելի բերդից»։

Իր յերկասիրության մեջ Ստեփան Տբեթցին նկարագրած ունի ամիր Աբուլ-Ղասիմի արշավանքը Հայաստան, Հայաստանի ավերումն և արևելյան Վրաստանի հափշտակումը, վորի ժամանակ ձերբակալեցին և նահատակեցին Գորբոնին» (Իվ. Ջավախիճվիլի, op. cit., 92)։ Միաժամանակ տրվում է տեղեկություն և Ամբաստ խոստովանողի նահատակության մասին, վորը տեղի ունեցավ, ըստ հայկական աղբյուրների, 914 թվին, ըստ այսմ

և ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր այս յերկասիրութ-
յունը Ստեփանը գրել է, ինչպես ինքն և ասում («Վրաստանի
դրախտը», 393), «Աշոտ իշխանաց-իշխանի հրամանով» պարզ է,
վոր այն պետք է վերագրել 914—918 թ. թ. (հմմ. Ի. Զախարի-
եվիի, օր. cit., 91—92. Կ. Կեկելիձե, օր. cit., 144):

«Բացի նրանից, վոր մեր պատմիչը, — Իվ. Զախարիեվիու
(օր. cit., 96) ասելով, — Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական
կացության ու Աբու-Դ'ասիմի արշավանքի կենդանի և ճիշտ պատ-
կերն ունի նկարագրած, նրա յերկասիրությունն ուշադրության
արժանի չե նաև իբրև վրաց հոգևորականության և Մեսխեթի
կառավարի շրջանների զգացմունքներն բնորոշող մի հիշատա-
կարան»: Յեվ իրոք, «Ստեփան Տրեթյու յերկասիրությունը, —
նույն գիտնականի ասելով (ibid., 95), — այն ժամանակաշրջանին
է վերաբերում, յերբ Վրաստանում տեղի ունեւ անշիղ պայքար
միավորման համար: Այս պահին վրացիների և հայերի միջև
մրցումն ու թշնամություն էլ ընկավ: [Յեւ] այս պատճառով է,
վոր Ստեփան Տրեթյու կրքոտ՝ ալեկոծությամբ լի՝ զգացմունքը
դեպի հայերը և կրոնական ատելությունն էլ ազդայնական-քա-
ղաքական գունավորում ունի»:

Գրեթե նույն կարծիքն է արժարժում Ստեփան Տրեթյու
յերկասիրության մասին և Կ. Կեկելիձեն (օր. cit., 144). «Այս յեր-
կասիրությունը տիպիկ ներկայացուցիչ է այն դրական արտա-
դրությունների, վորոնք մեղանում (վրացոց մեջ) դոյացան սկսած
տասներորդ դարուց և վորոնք լի չեն ալգայնական-կրոնական
ատելությամբ և զայրույթով դեպի հայերը»: Ապա թե վոչ՝ ինչո՞վ
բացատրել այն հանգամանքը, վոր Հայաստանի դժբաղդությունը
Ստեփանը կապում է նրա «մեղապարտ» բնակիչների բացասական
հատկությունների հետ՝ միանգամայն մոռանալով, վոր այդպիսի
դժբաղդությունից զուրկ չի մնացել և Վրաստանը:

Ստորև ներկայացրած քաղվածքների թարգմանությունը կա-
տարված է համաձայն «Վկայաբանության» բնագրի միակ հրա-
տարակության, վոր տվել է Մ. Սոբիևինը իր «Վրաստանի դրախտ»
աշխատության մեջ (եջ 393—400), հմմ. ուսուսերեն համառոտու-
թյունը նույնի Полное жизнеописание святых грузинской церкви
աշխատության II մասում (Спб. 1872, стр. 57—63):

Քաղվածքները գլխավորապես հետաքրքիր են իբրև նյութեր
Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ:

[ՀԱՅԲԻ ՎԻՃԱԿԸ X ԴԱՐՈՒ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ ՅԵՎ ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԸ]

[Ուրիշ հերձվածողների հետ միասին] մեղանչեց նաև Հայոց (Սոմխիթի) մեծ Տունն, ինչպես ասաց Յիրեմիա մարգարեն իր վոդրի մեջ...

Յեվ լենթարկ[վ]եց այն (Հայքը) [հրի և] սրի՝ չարաբար, գերությանը՝ [ան]ողորմ, սովա[մահ] ախտին և մահացու [և] անգութ բնաջնջման, վորոնց առաջն առնող (փրկիչ) վոչ վոք չկար, և նրանք (հայերը) ընկան ինչպես ծառերը գետնի վրա, համաձայն Յեսայա մարգարեյի խոսքերին..., վորովհետև նրանք դեն չպրտեցին առաքյալների կողմից քարոզած սուրբ կաթողիկե լեկեղեցվո ուղղափառ¹ դավանությունը և անպատվեցին վարդապետների կողմից սուրբ ժողովներում ասածո [ներ]շնչմամբ հաստատված լեկեղեցական որենքը:

Այս [իսկ] պատճառով դառնության արմատը տնկվեց նրանց (հայերի) մեջ և չարության վորումը բուսավ, և հերձվածողական² մեղքը զարգացավ և կործանման պտուղն ավելացավ նրանց գլխին, քանի վոր մոտեցավ նրանց, վորովհետև Հայոց (Սոմխիթի) այն հողը հպարտացել ե և նրա բնակիչները վատամիտ, ագահ[ասիրտ], հանդուգն և մեղանչկոտ, հպարտ, անգութ, ատեցող և ամեն տեսակ չարություններով լի լին, վորի մեջ ապավեն չգտավ Քրիստոսը և վորի համառ վատ մեռավ Քրիստոսը³:

Յեվ այս են նրա (Հայքի) սահմաններն և [այլ և այլ] կողմանց (ձորերի) անունները. Վան[ան]դ (Վանդի), Աշորնիք (Աշոռնա), Ապահունիք (Ալապունիսի), Ծաղկոտն (Կալկոտնի), Ծաղկատք (Ծաղկատի), Կողովիտի (Գողովիտի) լերկու ձորը, Շարուրը (Շարուրը), [Վ]աս[ալ]ուրականի (Ասուրագանի) տառնկերկու ձորը, Վալ[ոց] ձորի (Վալձորի) չորս ձորը, Դվինադաշտի (Դափին, Ադաշտի?) յերեք ձորը, Գեղարքունյաց (Գելքունիա) չորս ձորը, Սյունյաց տաս ձորը, Տաշիրն ու Կողբոփորը (Կաքավաքարը)⁴:

Այս ուխտունեցութ ձորերն⁵ ասածո անհեքով ավերվեցին՝ իբրև հետևանք նրանց (հայոց) մեղքերի, քանի վոր այս ձորերում* չգտնվեց [և վոչ մի] ախտ ուղղափառ⁶ լեպիսկոպոսների, և վոչ ել ուղղափառ⁷ վանք[եր] հավատացյալ կրոնավորների (մոնազոնների), ինչպես հարցրեց Աբրահամը ասածուն... Յեվ ասածո

* Բնագրում՝ «խելթա» — անբերում (sic), պիտի լինի «խելթա» — անբերում:

հանուկյամբ տեղից շարժվեց արաբացոց (սարկինոզներ) թափափոր Արուստաճ ամիրայի վորդի Աբուլ-Ղասիմ կոչեցյալը և պարսից տերը, վորին հպատակ ելին վաթսուն մեծամեծ քաղաքներ և հնազանդ ելին չոթն հզոր թագավորներ:

Սրանց բոլորին տալով զորք՝ բազում [և] ընտիր հազարապետներով (կաետներով)⁸ հանդերձ, վորոնք ղեկավար ելին հաղարանոց և տասնհազարանոց վաշտերի, [Աբուլ-Ղասիմը] մտավ Դվին քաղաքը, և նրա զայրույթի [ն հետևող] հեծույթունը նախագուշակում էր Հայքի (Սոմխիթի) ավերմանը, ինչպես Նինուեցվոց կործանմանը, վորպեսզի սրանք ել զղջան: Իսկ նրանց (հայերի) սրտերը տաքացած ելին՝ ինչպես յերկաթը, և սառած՝ ինչպես տիեզերքը (?), քանի վոր նրանց հերձվածողական մեղքը աղամանդյա չեղունգով էր [փորա]գրված յերկաթե տախտակի վրա:

...[Յեվ] նմանվեց Հայոց (Սոմխիթի) այդ Տունն աչն անմիտ մարդուն, վորը [իր] հիմքը գայթակղության և փխրուն ավազի վրա դրեց, և հենց վոր շինվածքը բարձրացրին՝ աչն [խկուշն և եթ] փլավ, և մեծ եր փլչումը...

Ինչպես սովորություն ունին, նրանք (արաբները) նախ և առաջ ապառիկ [մնացած] հարկերը պահանջեցին, [նաև] ձիւր (նվիր) և ընծաներ իրենց հազարապետներին, քանի վոր [հայերը] նրա[նց] հարկատու ելին: Ապա անցյալի ընդարը խնդրեցին... և աչալիսի մեքենա[յական յեղանակներ]ով ծծեցին նրանց նյութական միջոցները, վորպեսզի հեշտությամբ տիրեն, վոր և չեղավ այսպես:

Յեվ յերբ արաբացին (սարկինոզը) սկսեց հաղթահարել, չհանդիպեց վոչ մի փորձի (հնարի), վոր հայոց թագավորը ընդդիմադրություն ցուլց տար կամ փրկություն վորոններ, քանի վոր աստված ճեղքել եր նրա թափավորությունը. ապա նա փախավ Աբխազաց (Աբխազեթի)¹⁰ լեռների կողմը, ուր վերջ ի վերջոյ չխուսափեց մահից, իսկ [արաբացոց] այն արքան մեծ զայրութով սկսեց նրան փնտռել, վորպեսզի մահվան դատապարտի:

Յեվ յեկան նրանք (արաբները) Գուրգեն իշխանաց-իշխանի մոտ Ղուելի բերդն¹¹, ուր գտնվում ելին աղատները (ազնվականները) ու նրանց հետ Քրիստոսի վկա՝ յերանելի Գործոնը...:

Իսկ յերբ Սմբատ (Սոմբաթ) թագավորը սուրբ Գործոնի մարտիրոսությունից հետո վերադառնում էր իր յերկրը, վոչ մի հնարավորություն չգտավ բացի նրանից, վոր մտնիր Կապույտ (Կապոետ) բերդը: [Այս Սմբատին] աչն ժամանակվա բոլոր մարդիկ խմաստնադուշն ելին համարում: Բայց յերբ աստծո ոգնու-

թյունը նրանից հեռացավ և ամբողջապես ուժասպառ լեղավ, նա անել փակվեց [ամբողջում] և հետո ունեւր բազմություն զորացւ: Բայց [Աբուլ-Ղ'ասիմը] ալդ բերդին եւ մոտեցավ, վոր և պայքարից հետո գրավեց, և Հալոց (Սոմխիթի) բոլոր իշխաններին, իշխանուհիներին և ազատներին (ազնվականներին) գերեց:

Յեւ [Սմբատ] թագավորին յերկար տանջանքից հետո սպանեց և զլիատաժ կախաղանի հանեց քաղաք Դվինի կենտրոնում¹²:

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն քաղվելոնիկ կամ յերկաբնակ (գլոֆիգիտ):
2. Այսինքն հակաքաղվելոնիկ կամ միաբնակ (մոնոֆիգիտ):
3. Տես հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթությունը:
4. Հայաստանի աշխարհագրության այս պատկերը վերին աստիճանի հետաքրքիր է, վորքան եւ այդ՝ X դարու սկզբների նկատմամբ՝ չենք դատում վոչ սրբաբական աշխարհագիրների և վոչ եւ հայ պատմիչների նկարագրության մեջ, հմմ. M. Brasset. Histoire de la Géorgie. t. I, p. 276, n. 3:
5. Տես նախորդ ծանոթությունը:
6. Տես 1 ծանոթ:
7. Նույնը:
8. Վրաց «Կախո»-ւ, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, դ. II, մ. 1, Տփղիս 1928, էջ 142), նույն արար «գալիգ»-ն վոր հազարապետ է նշանակում:
9. Սմբատ խոստովանողի մասին և խոսքը:
10. Աբխազիա (Աբխազիթ) ասելով, վրացի հեղինակը, անկասկած, հասկանում է արևմտյան Վրաստանը:
11. «Ղվելի բերդ» (Ղուկլիս ցլխե) հատուկ անունը վոմանք՝ կապելով հասարակ «Ղվելի» բառի հետ, վոր վրացերեն պահիր է նշանակում՝ մեկնել են ըստ այնմ և հսակացել «Պանրի բերդ» կամ «Պանրաբերդ» և այս և պատճառը, վոր Կոնստանդին Ծիրանածինը իր De administrando imperio-ի XLVI գլխում (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXIII, 357) այդ բերդը կոչում է Τροχάστρον: Նույնը Ատաղիքը, ինչպես ստորև կտեսնենք, անվանում է «Կուելոյ բերդ»: Ինչ վերաբերում է այդ բերդի աշխարհագրական դիրքին, հայտնի է, վոր այն գտնվելիս է յեղի Սամցխե-Մխաթիթում (Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, 1914, էջ 323):
12. «Դոբրոնի վկայարանության» մեջ նկարագրած անցքերի մասին հայ մատենագրության մեջ, յեթե հաշվի չառնենք Հովհան Դրախտաճեղերտեցվո, Սամվել Ամեցվո և Ստեփանոս Որբեյանի կցկառու տեղեկությունները, փոքր ի շատե մանրամասն խոսում է Ատաղիքը (Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 164—165) «...Ասրներսն Վրաց թագաւոր և Դադիկ իշխան Վասպուրականի, որ էր քեռորդի Սմբատայ, և Աշոտ որդի Շապուոյ, եղբոր Սմբատայ, ամենայն զօրօքն իւրեանց միաբանին ընդ նա (Յուսուփայ), թողլով իւրաց զթագաւորն Սմբատ՝ նենգագործն նախանձեալ ի շինութիւն աշխար»

իլու Հայոցը Զոր լմացեալ թաղաւորն Սմբատ զնհնդաւոր խորհուրդս նոցա՝ հանգերձ տերամբք Հայոց և տմհնայն գորօք զնայ ի դաւառն Տաշրաց ի դիւղն Օձուռն, և անդուստ յԱփստոս անցանէ։ Եւ Յուսուէի հետամուտ լինի մինչ ցամուռն, և մարտուցեալ ընդ Կուելոյ բերդին՝ առնու զնաւ եւ յետ այնորիկ ի Տփղիս անցանէ։ Իսկ թագաւորն անդրէն ի Շիրակ դառնալ։ Եւ ի դաւ ամին միւսոյ դարձեալ սաստկագոյն գորու ելանէ Յուսուէի յերկիրս Հայոց։ Որոյ ընդդէմ երթեալ ամենայն գորուն Սմբատայ և մարտուցեալ ընդ միմեանս .. պարտեալ գորն Հայոց՝ ի փախուստ դառնայ.. Իսկ թագաւորն Սմբատ փախուսեալ ամրանայ յամուռն Կապուտայ։ Եւ հետամուտ ելեալ տաճիկ դորուն՝ դան ի դաւառն Բազրեանդայ... և թալա երթեալ հասանին յամուռն Կապուտայ։ Իսկ Թագաւորն ի դաւոյ տգատացն, որք առ իւրն էին մնացեալ, զարհուրեալ՝ ցուպ ի ձնոն առեալ (երթայ) առ Յուսուէին ողի Աբուսաճի։ Եւ անօրին Յուսուէի հանդերձ թաղաւորաւն ի Դուին չուեաց, և երթեալ մարտնչէր ընդ զդեակ բերդին, որում Երնջակ կոչեն, յորում ամրացեալ էին կանայք ազատացն և պանձք նոցին. և առեալ զամրոցն՝ անդրէն դառնայ ի Դուին։ Եւ ապա զԹաղուորն Սմբատ զփայտէ յախեալ սպանանէ ի Դուին քաղաքի յՅԿԴ Թուականին։

ԱՆԱՆՈՒՆ (ՄԻՆՋ X Դ.)

ՈՐՀՆԵՐԳՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻՆ

Մի որհներգի մեջ, վոր պահված է Աթոնի իվերոն կոչված մայրավանքի վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի X-րդ դարու մի գրչագրում, վրացիները դիմում են Ս. Գրիգոր Պարթևին (լուսավորչին) իբրև «լցնողի հայ աշխարհը աստվածային ուսման անուշահոտությամբ», այս բառերով.

«Հավատով դեպի բոլորի աստվածը հաստատեցիր Բրիստոսի յեկեղեցին անդրդվելի ժայռի վրա»:

Մի ուրիշ որհներգի մեջ հին վրացիները Գրիգորին մաղթանք են ուղղում.

«Ո՛վ Գրիգոր, դու, վոր Հայաստանի աստղն ես, հիշիր քեզ հետ քո հոտին — փրկչի առաջ. շնորհիր մեզ վողորմություն և ծավալիր աշխարհում խաղաղություն»:

(Տես II. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и алаинов св. Григорием (Арабская версия), — Спб. 1905, стр. 154 = նույնը, Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արխագաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Թարգ. Յուսիկ արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1911, էջ 92):

Ա Ն Ա Ն ՈՒ Ն (X Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ»

Դավիթ Գարեջեցին (Դավիթ Գարեջեյին), վորի անվան հետ են կապված Տփղիսի «Մամա-Դավիթ» կամ «Մթածմինդա» (Մթածմիդա) կոչված վանքը՝ նույնանուն լեռան լանջին, և «Գարեջեյի րազմալերանց» (Գարեջեյի մրավալմթա) այրվանքերից մեկը, այն և Ս. Դավթի մայրավանք-անապատը Ղարաչաղ կայարանից մոտ 30 կիլոմետր հեռավորությամբ գիպի ալպես կոչված «Տվարածատափ» (Խվ. Չավախիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը*, II, Տփղիս 1914, էջ 308) = «Տուարածատափ» (II. А. Юст. Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314), այն և Տ վերստանոց քարտեղի «Տաուրատափ»-ն, — այն գործիչներին և, վորոնց սովորաբար «ասորի հայրեր» են կոչում և վորոնք V դարում են մուտք գործել արևելյան Վրաստան (Քարթլ-Կախեթը) քարոզչական նպատակով: Այս «ասորի հայրերի» մասին մինչև վերջին ժամանակները այն կարծիքն էր տիրապետում, վոր նրանք իբր թե 13 հոգուց բաղկացած խմբով ելին միաժամանակ չեկել Վրաստան քրիստոնեությունն հաստատելու նպատակով: 1925 թվին հրատարակած իր հատուկ ուսումնասիրության մեջ «Ասորի գործիչների Քարթլի գալու հարցի մասին» (Bulletin de l'Université de Tiflis, № 6, էջ 82—107, գերմաներեն ռեզյումեով) Կոմ. Կեկելիձեն բավականին հաջող կերպով ապացույցեց, վոր այդ «հայրերը» չեկել են արևելյան Վրաստան վոչ թե 13 հոգուց բաղկացած մի խմբով, այլ զանազան խմբերով և ընդհանուր թվով վոչ պակաս քան 17 հոգի, և այն էլ վոչ թե միանվագ, այլ զանազան ժամանակներ, և նրանց թվում առաջին հերթին Դավիթ Գարեջեյու խումբը բաղկացած իրեն՝ Դավթից, Ղուկկիանոսից (Լուկիանոս) և Դոդոյից, մոտավորապես 520 թվին: Ինչ վերաբերում է այդ

«հայրերի» աղագային (տոհմական) ծագմանը, զրա մասին տեղի ունի տարածաշնություն. մինչդեռ վրացագիտներն ընդհանրապես և Գ. Փեռածեն (Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Gotha 1927, S. 39—40) ու Իվ. Ջավախիզիլի (Վրաց ժողովրդի պատմություն, I, 1928թ., 347) մասնավորապես այն կարծիքի յեն, Վոր դրանք «ասորիներ» են յեղել, Գ. Բեռածեն (Վրաստանի պատմություն, վրացերեն, Տիպիս 1889, էջ 183) ու Կ. Կեկելիանեն (op. cit., 102—105) նրանց բուն վրացիների են համարում՝ Ասորիքում կրթություն ստացած: Նույնպես տարածաշնություն և նկատվում այն հարցի վերաբերմամբ, թե ովքեր եյին «ասորի» կոչված հայրերն ըստ զավանության: Ընդհանուր տարածված կարծիքն այն և, Վոր նրանք քաղկեդոնիկ-յերկաթնակներ են յեղել, Վոր յեղել են վրաց միաբնակների դեմ պայքարելու (G. Peradze, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, S. 37—38. Իվ. Ջավախիզիլի, op. cit., I, 342—343), մինչդեռ Կ. Կեկելիանեն (op. cit., 88—97) ջանում և ապացուցել, Վոր նրանք հակաքաղկեդոնիկ-միաբնակներ եյին, Վորոնք ապստոսան եյին դտիլ Վրաստանում՝ Ասորիքում ընդհանրապես միաբնակների դեմ սկսած հալածանքներից փախչելուց հետո:

«Ասորի» կոչված «հայրերի» վարքերը գրված են զանազան հեղինակների ձեռքով, Վորոնց թվում Դավիթ Գարեջեցունը, իբրև անանուն գրվածք, ըստ Կ. Կեկելիանեյի (op. cit., 84—85), X դարու առաջին կիսի դործ և, թեև Գ. Փեռածեն (op. cit., 6—8) կարծում և, Վոր այն զրի յե առնված Վոչ առաջ քան 1074 թ. և Վոչ ուշ քան XII դարու առաջին քառյակը:

Դավիթ Գարեջեցու «վարքը», ի թիվս այլ «վարքերի» հնագույն խմբագրությունների, հրատարակեց 1928 թ. Սարգիս Ասկաբանեն իր հատուկ աշխատություն մեջ «Ասորի հայրերի վարույց նախատիպերը» (վրացերեն, էջ 36—42): Իսկ հետագա խմբագրությունը հայտնի չեր վաղուց համաձայն Մ. Սաբինինի 1882 թ. Վոչ գիտական հրատարակություն («Վրաստանի զրախտը», էջ 265—286): Վերջինիս ուսսերեն թարգմանությունը ներկայացրած և նույն Մ. Սաբինինի գրքում Полное жизнеописание святых грузинской церкви (ч. I, Спб. 1871, стр. 133—140):

Ստորև բերած հատվածի թարգմանությունը կատարված և ըստ Ս. Ասկաբանեյի հրատարակության:

[ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑԻՆ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ (ՍՈՄԻՈՒՐԻ) ԼԵՁՈՒՆ]

Տեսնելով՝ սուրբ [Դավիթ]ին, ինչպես նա կանգնած աղոթում էր և կաքավը նստած էր նրա վոտները կողքին, ոտաբազպին (բարբարոսը) դիմեց նրան՝ ասելով. «Ո՞վ ես դու». և նա (Դավիթը) պատասխանեց հայերեն (սոմխուրի) լեզվով. «Յես մարդ եմ մեղապարտ, ծառա մեր աստված Հիսուս Քրիստոսի...»...²

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սոմխուրի»-ի մատին մանրամասն տես Բ. պրակի 2 գլխի 8-րդ ծանոթությունը:

2. Պանդ առնելով այն հարցի վրա, թե ովքեր էին իրենց աղոթային (տոնմական) ծաղումով «ասորի հայրերը», Ս. Կախարաձեն (օր. ԵՒ, 16), ի միջի այլոց, հայտնում է. «Այն փաստը, վոր Դավիթ Գարեջեցին բարբարոսի հետ հայերեն էր խոսում, վոր հիշատակված և համապատասխան վարուց ինչպես նախատիպ, նույնպես և մետաֆրաստ խմբազրուխյանց մեջ, ինքնըստինքյան վոչինչ չի ապացուցում»: Իսկ մենք, քնդհակառակը, կարծում ենք, վոր այս հանդամանքը վորոշ բան կարող է ապացուցել, յեթե, ի հարկե, ի նկատի ունենանք այսպես կոչված «Գալիկի և Հերեթի գրվածոց» այն տեղը, ուր X դարու անցքերի նկարագրության ժամանակ ասված է, վոր «մինչ Դինար Թադուհին ու սրտ վորդի Իսխանին Հերեթը հերձվածոց էր» և այս Դինար թադուհին փոխադրեց (ուղղեց) Հերեթը հայոց հերձվածքից դեպի ուղղափառություն» (Վրաց տարիգրությունը, վրացերեն, հ. II, Դ. Չարիբաժի խմբ., ՍՊԲ. 1854, էջ 97. հմմ. H. Морр, Арх'ауи. Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах—халкедонитах,—«Визант. Временник», т. XII, 1905, стр. 7): Վորոշ բան կարող է ապացուցել, ըստ մեր հետազոտության, նաև այն, վոր Դավիթ Գարեջեցու մայրավանքը հնում «հավատադրալ» հայերի ամենատիրված ուխտատեղին և յեղեղ, վորը հրապուրել է դեպի իրեն ուխտավորներին վոչ միայն Տփղիսից ու Պախենկից, այլև Հայաստանից, և սրտ ապացույց է 20-ի չափ հայերեն արձանագրությունները XIII—XVIII դարերի (սրանց թվում մի քանիսը հայերեն-վրացերեն, իսկ մեկը՝ 1352 թ.՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլղուրերեն), վոր մենք յերեվան ենք հանել այդ մայրավանքի գանազան այրերում դեռ ելի 1921 թվին և ստուգել 1929 թվին և վորը պատրաստած ունինք ապագրության աշխատությունս մեջ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» (այդ արձանագրություններից մի քանիսի մատին առայժմ տես. Լ. Մելիքեթ-Մեկ, Տփղիսի Վանքի հիմնադրության հարցի շուրջը, վրացերեն, «Bulletin de l'Université de Tiflis», IV, 1924, էջ 87 et pass. Լ. Մելիքեթ-Մեկ, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Տփղիս 1930, էջ 27, 60, ծանոթութ. 1): Ի դեպ, արժանի յե հիշատակել, վոր այս «Գարեջեցի» վանահայրն է, վոր հիշվում է Ստ. Որբեյրանի պատմության Կիլիկում («մամթավարն Գաբշտուցն», Տփղիս 1911 թ. հրատ., էջ 355)՝ «Գարս-Տեուցն» և «Գարսեուցն»:

ԳԵՈՐԳ ՄԵՐՉՈՒԼ (X Դ.)

„ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՁԹԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ“

Գեորգ Մերչուլը (Գրիգորի Մերչուլին), վորն ապրում էր X դարում, հեղինակ է «Գրիգոր Սանձթեցու վարք» կոչված հագ-վագյուտ յերկասիրության, վոր գտնվում է Յերուսաղեմի Հունաց պատրիարքարանի մատենադարանի վրացերեն ձեռագիրներից մեկում (իբրև *unicum*): Այդ յերկասիրությունը վերստին հրատա-րակ հանեց և լույս քնծայեց հանգերձ ռուսերեն թարգմանությամբ Ն. Մառը իր սովոր աշխատության մեջ „Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод“ [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII], Спб. 1911: Իսկ Ն. Մառի աշխատության համաձայն նույնը լատիներեն թարգմանությամբ հրատարակեց Paul-Pecters-ն իր *Histoire monastique Géorgiennes-ի* մեջ [Extrait des „Analecta Bollandiana“, t. XXXVI—XXXVII], Bruxelles 1923:

Ինչպես ինքը հեղինակը՝ Գեորգ Մերչուլին ասում է (եջ պ), նա իր յերկասիրությունը գրել է Գրիգոր Սանձթեցու մահվանից իննսուն տարուց հետո: Բայց քանի վոր վերջինս, ըստ նույն հեղինակի, վախճանվել է 861 թվին (ib.), ուրեմն այդ յերկասի-րությունը գրված պիտի լինի 861+90=951 թվին: Բացի սրանից, ուրիշ վոչ մի տեղեկություն Գ. Մերչուլի մասին գոյություն չունի: Նույնիսկ նրա մականունը՝ «Մերչուլ» գիտ լուսաբանած չէ. այս-պես Ն. Մառը վոչ մի խոսք չի ասում նույնիսկ նրա մասին, թի ի՞նչ է այս վերջինս նշանակում՝ ազգանուն թե՞ մականուն, իսկ P. Pecters-ը՝ համարելով այն աղավաղման հետևանք՝ առաջար-կում է (op. cit., 209—210) ուղղել «Մերչուլ»-ը «Մերեուլի»-ի*,

* Մրա գիտ տես. К. Дондуа, Творение Мерчула в латинском пере-воде бельгийского ориенталиста, — „Тексты и Разыскания по кавказской филологии, т. 1, Аугр. 1923, стр. 13, прим. 2:

հասկանալով վերջինիս տակ, բոս յերևույթին, տեղի անվան-
ցուցիչ (Մերէ — Մերէուլի Մերեցի): Վերջապես, Պ. Մխիթարեանի
Ն. Մանի աշխատութեան վրա գրած իր գրախոսականում («Մա-
խալիս զաղեթի» 1912 թ. № 503) առաջարկում է կապիլ այն
«ըջուլի» (= «ըջուլի» || «սջուլի» || «շջուլի») բառի հետ, մոր նա-
նակում է կրան, և բոս այսմ մեկնել այն իրրե կրանագիւ, կան-
նագիւ (կանոնիկոս):

Գեորգ Մերչուլի գրվածքի նշանակութունը հայադիտական
տեսակետով բավականին հաջող արված է Ն. Մանի աշխատու-
թեան մեջ, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. „Житие Григория
Хандзтийского впервые открыло, что грузины никогда не пре-
рывали в древности близкого общения и в церкви со всем ар-
мянским миром. Они ослабили связь лишь с одною его частью,
конфессионально разномыслящею. Что же касается конфессио-
нальных единомышленников, армян-халкедонитов, грузины под-
держивали с ними интимную дружбу и самое тесное общение,
завершавшееся постепенно полным слиянием этих армян с грузи-
нами вплоть до утраты ими своей национальности. Из Жития
Григория Хандзтийского узнаем, с каким уважением продолжали
грузины относиться к памяти армянского католика Персеса,
с каким благоговением вспоминали об его постройках, очевидно,
в виду халкедонитских взглядов этого армянского патриарха“**:

Ստորե մենք բերում ենք մի հատված Գեորգ Մերչուլի գրված-
քից՝ Իշխանի աթոռին և Ներսես Իշխանյուն վերաբերյալ, համա-
ձայն Ն. Մանի հրատարակած բնագրի:

ԻՇԽԱՆԻ ԱԹՈՐԸ

Կամոքն աստուծո Սաբան յեպիսկոպոս կարգվեց Իշխանու
յերանելի Ներսես (Ներսի) կաթողիկոսի կառուցած կաթողիկե
յեկեղեցում ու նրա աթոռին, վոր յերկար տարիներ այրիացած եր¹:

** Գեորգ Մերչուլի և նրա յերկասիրութեան մասին ընդհանրապես տես,
բայի վեր հիշած գրականութեանից՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատ-
մական գրականութեանը, 96—111. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականութեան պատ-
մութեան, I, 148—153. մասամբ Н. Марр, Батум, Артаган, Карс — истори-
ческий узел межнациональных отношений Кавказа, Пгр. 1922, стр. 13—16:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ներսես Իշխանյու մասին առհասարակ տես հինգերորդ դիմի 81-րդ ծանոթություն մեջ: Ինչ վերաբերում է Իշխանին, որա մասին հետաքրքիր է հիշել Հակոբ Կարսեցու (Կ. Կոստանեանց, Յակոբ Կարսեցի. Տիպագիր վերին Հայոց. Յիշատակարան ԺԷ. դարու. Վաղարշապատ 1903, էջ 17—18) հետևյալ նշանակալից խոսքերը. «Եւ կայ ի մէջ ձորոյն [ձորոխի] մեծամեծ վանորայք վրայ ի գիւղն Քախու[լ], Ոչկ և Իշխան, որ յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց Թէ լինի միայն սուրբ Սոխի ի Կոստանդինուպոլիս ևւ էին բնակիչք երկրիս կէսն հայ ազգաւ և կէսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»: Իշխանի յիկեղեցու վրացիներն արձանագրությունները, վոր բնորոշնակել ևր Վենետիկ միսթարյան Է. Ներսես Արքեպիսկոս, հրատարակել է *M. Brosset — Notices concernant les inscriptions géorgienne, recueillées par le P. Nerses Sargissian* («Mémoires de l'Académie Imperiale des sciences», VII sér., t. VIII, № 40, p. p. 14—20, tabl. III, IV ibid.): Մանրամասնություններն ու հարցիս բխլիկդրաֆիան տես մեր հասուկ հոգվածու. *А. Меликсет-Бек*ов, Местечко Ипихан Эрзерумского вилайета (Историческая справка), «Тифлисский Листок» 1915 № 107:

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՈՆԵՑԻ (X—XI Դ.)

V ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐՍԻԱ)

Յեփիմիոս Աթոնեցին (Եփթիմիոս Աթոնեկին) կամ Սեկոնեցին (Մթածմիդեկին) վրաց սփոլաստիկ-յեկեղեցական դրականության խոշոր գեմքերից մեկն է, լուրջ վախճանվել է 1028 թվին 65 տարեկան հասակում, ծնված լինելով, ուրեմն, 963 թվին: Յեփիմիոս մասնակցությունն այդ դրականության գրեթե բոլոր քննադատներում աչքի առնում է իր անհատականության, իսկ Վ. Կեկելիձեն (Վրաց դրականության պատմություն, I, 182-211) նույնիսկ նպատակահարմար է գտնում տալ այդ մասնակցության մանրամասն տեղեկությունը, բաժանելով 9 ճյուղի. 1) բիրելիոպիա, 2) տպոկրիֆներ, 3) եկեղեցական (մեկնաբանական), 4) դավանաբանական-հակառակական, 5) ասկետիկա և միստիկա, 6) հոմիլետիկա (ներքողյաններ), 7) հագիոգրաֆիա (վարժարանական), 8) լիտուրգիկա (առարկածազատական կամ ծիսակատարության) և 9) յեկեղեցական իրավունքը: Միաժամանակ՝ Յեփիմիոսը հայտնի է մոտ միայն իրեն հեղինակ բազմաթիվ ինքնուրույն գրվածքների, այլև իրեն թարգմանիչ հունարենից վրացերեն և, նույնիսկ, վրացերենից հունարեն: Նրա «Վարուդ» (կենսագրություն) հեղինակ՝ Գեորգ Աթոնեցին (Սեկոնեցին) ուղղակի ասում է (Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. գրչադիրն ազապներով, վրացերեն, Տիֆլիս 1901, հղ 4—«Վրաստանի դրախտը», 403), լուր Յեփիմիոսը «թարգմանեց վրացերենից հունարեն Բալամիթոն ու Աբուկուրան և մի քանի ուրիշ գրություններ»: «Բալամիթոն» դա, անկասկած, Բալամիթի և Հովասափի գրույցն է, իսկ «Աբուկուրայ»-ի հարցը մինչև որևէ լուծված չէ (А. Меликсет-Бекоев. К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе. — «Известия Кавказ-

ского Историко-Археологического Института». т. IV, 1926, стр. 41—50):

Առանձնապես ուշագրավ է Յեփիմիոսի փորձունեթյունը յեկեղեցական իրավունքի բնագավառում: Այստեղ նրա անվան հետ կապված է մի շարք «կանոնական» գրությունների թարգմանությունը հունարենից վրացերեն, վորոնց թվում—1) աշապես կոչված՝ Հովհան Պահողի կանոնապիրքն (Н. А. Заозерский и А. С. Хаханов, Помокамон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской, Москва 1902) ու 2) VI տիեզերական ժողովի կանոնները (А. С. Хаханов, Правила VI вселенского собора, в грузинской редакции, Москва 1903) Վերջինս Յեփիմիոսն վերամշակել է և յուրատեսակ դասավորել՝ աշապիսի նյութեր մտցնելով մեջը, վոր հունարեն բնագրում չկա և չի յեղել*: Այսպիսի նյութերիցն է, ի միջի այլոց, 68-րդ կանոնը, վոր հատկապես վերաբերում է հայերին և վորի մասին Ա. Խախանովը (Ա. Խախановиძე) գրում է հետևյալը (Правила VI вселенского собора, стр. 84, 87): «В груз. тексте правило 68 предлагает чтение, не имеющее параллели в греко-слав. тексте. Оно объясняется результатом религиозных прений между грузинами и армянами... Сличение грузинского перевода Правил с греко-славянским текстом показывает их разницу в составе, распределении и деталях материала; некоторые правила первого отсутствуют во втором и обратно. Это обстоятельство в связи с другими фактами дает основание предположить, что грузинский перевод или восходит к особой неизвестной греческой редакции, или же представляет самостоятельную переработку их на грузинской почве. Внимательное рассмотрение грузинского текста склоняет меня ко второму предположению. Самостоятельной переработкой следует объяснить устранение полемики против римской церкви и усиление состава правил против церкви армянской»:

Ստորև մենք դնում ենք այլ և այլ կանոնների թարգմանությունը քաղվածաբար, համաձայն Ա. Խախանովի (Խախановიძე) հրատարակու թյան:

* Հմմ. նաև՝ Խվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1928, էջ 30—31:

ՆԵՐՁՎԱԾՈՂ ՀԱՅԵՐԸ՝

[Կանոն] 16... Հարկավոր չի պահել յոթնյակի այն պատը, վորին տուալոր¹ են կոչում [և] վորը պահում են հակորիկները...

[Կանոն] 17. Նույնպես լսեցինք, վոր Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում սուրբ պատերի շարաթ-կերակի [որերը] ուտում են պանիր և ձու և ամեն [տեսակ] կաթնեղեն. սա անթույլատրելի չի և անկանոն²...

Յեղ այս ել լսեցինք, վոր Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում կաթնեղենը և ձուկը և գինին միա[տեսակ] են գնահատում, և սա անմտություն և և հիմարություն³...

[Կանոն 33]. Այս ել լսեցինք, վոր Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում և մի քանի ուրիշ յերկրներում «սուրբ աստված» սրբափայտ լույսն ալիւացնում են՝ «սուրբ [և] անմահ, վոր խաչեցար վստն մեր, վողորմյա մեզ», վորը նրանց լեզվով «խաչեցար» և կոչվում... վորը [սակայն] Քաղկեդոնում ժողոված հայերերը... հանեցին⁴...

[Կանոն] 34. Այս ել լսեցինք, թե [ինչպես] Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում քահանայության [ատիճանները] ըաշխում են [նրանց], վորոնք քահանաների ազգակից եյին, և այս որինքը յերբայական ե...

[Կանոն] 68. Այս ել հասավ մեր ականջին, վոր Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում չեն ընդունում սուրբ և պատվական պատկերների նկարում և վոչ ել յերկրապագում են նրանց (պատկերներին)⁵...

Վորովհետև անորեն Պետրոս Թափչն ինչպես «խաչեցար»-ն ուսուցեց նրանց (հայերին), նույնպես ել այդ չար հերձվածքը ցանկեց նրանց մեջ⁶...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես հինգերորդ գլխի 13-րդ ծանոթությունը:

2. Տես. А. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания о поете «ара-укавор», стр. 87—88, 103—105:

3. Ibid.:

4. Տես հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթությունը:

5. Հարգիւ վերաբերյալ տես. Արիստակէս եպ. Սեդրակեան, Հայաստանեայց եկեղեցւ. պատկերայնութիւնը, Պատմական տեսութիւն. ՍՊԲ 1904:

6. Պետրոս Թափչի մասին տես՝ А. Меликсет-Бекоев, ibid., էջ 100—108:

ժԳ.

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ (XI Դ.)

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՄԱՐՄԱՇԵՆՑՈՒ

Յեփիմիոս Յերուսաղեմացին կամ Յեփիմիոս Յերկարը (Եփիմիոս Գրծելին) հայտնի յե իրրե ժամանակակից Բագրատ IV վրաց թագավորի (1027—1072), վորի պատվերով նա հատկապես կանչվել ե Անշապից (Տալթ-Կոստանքից)՝ մասնակցելու 1046 թվ աշն բանակավին հայոց Սոսթենես վարդապետ Մարմաշենյու հետ, վորը տեղի յե ունեցել Ղրախլայում: Այդ բանակավոր վորոշ արտահայտություն ե դասել համապատասխան դրվածքի մեջ, վորը կրում ե հետևյալ բնագործակ վերնագիրը. «Կրոնավոր Յեփիմիոս Յերկարի (Եփիմիոս Գրծելի) հակաճառությունը Սոսթենես հայոց վարդապետի ընդդեմ» ե վորը հրատարակել ե Մ. Սաբևինք իր «Վրաստանի դրախտը» ժողովածուի մեջ, եջ 615.—621 (հմմ. նույնը համառոտ՝ Խ. Փոքրամկա. Քրոնիկաներ, I, 126.—127): Այլապես այս Յեփիմիոս Յերկարն կամ Յերուսաղեմացին վրաց գրականությունյան մեջ սկի չի հիշատակվում ե մինչ Կ. Կեկելիձեյի հատուկ ուսումնասիրության հրապարակումը (Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին գրականություն մեջ. Սելեռնեցի թԳ Յերուսաղեմացի. Վրացերեն, «Չվենի մեցնիսերբա», № 2—3, 1923 թ., եջ 102—121) նրան շվիթում եյին Յեփիմիոս Աթոնեցու կամ Սելեռնեցու հետ, վորը X—XI դարումն եր գործում: Նույն Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականությունյան պատմություն, I, 534—535) կարծիքով, Յեփիմիոսի Հակաճառությունը մեկն ե այն յերկասիրություններից, վորոնց աղբյուր ե ծառայել այսպես կոչված Պաթլոսիկոն (տես այս պրակի վեցերորդ գլխի ներածությունն ու Բ. մասը):

Հայոց գրականությունյան պատմության տեսակետից այս Հակաճառությունը հետաքրքիր ե նրանով, վոր զուգադիպում ե, մեկ կողմից, Անանիա Սանահնեցվո «Գիրք հակաճառութեան ե

ընդդիմաբանութեան ընդդէմ երկաբնակաց»-ին, վոր գրվել է 1054—1060 թ. թ., և սյուս կողմից, Հակոբ Քարարնեցիո ընդդիմախոսութեանը հունաց զեմ կոստանդնուպոլսում 1059—1068 թ. թ. (մանրամասնութեանները տես լ. Մելիքսեր-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ՎԵ., 97—120, առանձնապես 104—105):

Ստորև մենք գնում ենք Յեփիմիոս Յերուսաղեմացիո Հակաճառութեանից քաղած համապատասխան կտորների թարգմանութեանը համաձայն Մ. Սարխիևի վերահիշյալ հրատարակութեան

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՍ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐԴԱՊԵՏԻ

Ասածո ծառա Բազրատ թաղավորի սրտք ժողով կայացաւ Ղրտիրայում¹, վնչ իբր յեկեղեցական, ալլ առաւել լինովորական²: Կար սի վանական (մոնողոն) ծաղումով հոյ (սոմեխ), վարդապետ և ջատագով (առաջնորդ) նրանց (հայոց) կրոնի, անուշով Սոսթենե³ (Սոսթենա), վորը ճարպիկ լեզու ունի և հույժ գիտուն էր գրոց և նրանց (հայոց) անհամատար թեք դավանութեան: Աս, բառ սովորուցի, յեկավ Բազրատ թաղավորի մաս, և սկսեց մեծամտութեամբ ու հպարտորեն գովել իր (հայոց) կրոնը և կշտատել ու պախարակել մեր (վրաց) դավանութեանը: Յեւ ալն պահին [Բազրատին կից] վոչոք չգանկեցաւ ուժեղ քնդդիմախոսութեանը նրանցից, վորոնք՝ մի վորք տեղյակ լինելով՝ հանդիպեցին նրան (Սոսթենեսին), [այն է] Մելքաձե Ծործղաբեցին, Սանանո Ղվիլեցին, Գրիգոր Արվիսերի-ձեն [և] վոմն Գարբիկ Ռեկի-ձեն⁴: Սակայն սրանք չկարողացան ընդդիմադրել [Սոսթենեսին]՝ նրանց (հայոց) գրոց անտեղյակ լինելու պատճառով: Ապա Դավիթ Բիձիս-ձեն դիմեց թագավորին՝ տակելով. «... Գրացիք, վոր մեր ուժերից վեր է կատարելապես ընդդիմադրել Սոսթենեսին (Սոսթենային), յեթև չկանչես այստեղ Յեփիմիոս Յերկարին (Եփիմիոս Իրձեղին)»: Թագավորը պատասխանեց Դավթին. «Իմ թագավորութեան վոչ տեղումն և գանվում նա ալժմ»: Դավիթը կրկին դիմեց թագավորին. «Լսել եմ, վոր նա ալժմ Յերուսաղեմից յեկած է և գանվում է արքեպիսկոպոսական դրանը՝ Անչալում»⁵: Թագավորը, հենց վոր լսեց այս, հույժ ուրախացավ և խեղույն և եթ դիմեց արքեպիսկոպոսին, վորպեսզի կրոնավորին իրեն մոտ բերի: Իսկ արքեպիսկոպոսն անհապաղ յեկավ կրոնավորի հետ միասին թագավորի մոտ:... Հայոց (Սոմխիթի) մեծ վարդա-

պետ Սոսթենեսն (Սոսթենան) եւ յեկավ իր քվերորդու հետ միասին... Թագավորն կարգով վողջունեց նրանց և հրամայեց նստիւրստ ծիսիւ Ապա Սոսթենեսն (Սոսթենան) բացեց բերանը և առայ թագավորին... «Դու կանչեցիր քո թագավորութեանն ձեռք [գանձող] թողոր կրօնագետներին, վորպեսզի բոլորը միասին ամելին ինձ. և այն ժամանակ դու կհասկանաս մեր (հայոց) դավանութեանն ուժը և ձերի (վրացոց) թուլութեանը. բայց յիս ձեր արքայութեանից ինդրում եմ այնպիսի հրաման արձակեք, վոր յեթե յես քո կրօնագետների կողմից հաղթվեմ, տեղոր դուրս հանեն ինձ քողալատից. իսկ յեթե նրանք հաղթվեն ինձանից՝ կարգաւորեմ անես [և] տեղոր [նրանց] հանես քո պալատից»... Ապա կրօնավորը դիմեց [Սոսթենեսին]՝ «Յես սուրբ քաղաք Յերուսաղեմիցն եմ գալիս, ... վորպեսզի մերկացնեմ ձեր (հայոց) չարափառութեանը... իսկ դու մորեղից ես գալիս, չգիտեմ. Արգիշայից⁶ և Մարմաշենիցն⁷ Էս գալիս հետդ բերում եմ աստուծո ժողովրդին և հակառակվել ուղիղ դավանութեանը»... Ապա կրօնավորը (Յեփիմիոսը) նորից դիմեց նրան. «...Դուք (հայերդ) ևս տիեզերական ժողովների հետն ելիք մինչ չորսսրդ ժողովր. իսկ յերբ դուք ձեր թագավորին և յերկիրը մատնեցիք պարսկեաներին և՝ բաժանվելով հույներից (բերձեններից)՝ միացաք պարսկեաների հետ, Խոսրով (Խուսարոյի) ու նրա վորդի Շապուհի (Սաբուրի) որոք ժողով դումարեցիք Դվինում⁸ և թեք դավանութեանը դժեցիք ներշնչմամբ Արգիշոյի (Արգիշոյի)⁹, վերը Պարսից թագավորի գործակալն (վեդիրն) եր հակոր Բրտանեցի տղանից¹⁰, քանի վոր ներշնչում եր Պարսից թագավորին թողնել կրակաւորատութեանը, իսկ հայերին՝ հունաց (բերձենների) կրօնը. [և դուք (հայերդ) յանթաղվեցիք նրա միատոմներին]... համաձայնութեամբ ձեր ներսես կաթողիկոսի. վորը փակով եր ներկում իր մորուքը, և նրա փակակալ (լուսարար) Սարգսի, վորը նույն տղանիցով եր վարակված¹¹, և այսպես կատարում եին սատանայի կամքը, և վորպեսզի սիրաշահեն ժողովրդի [սիրտը], պատման շարաթ-կիրակին [հայտարարեցին] ուսիս՝ կաթնեղենով¹², իսկ յարևելեղանը՝ մաղով, և այսպես միացաք պարսկեաների հետ Յեղ այս եւ կատեմ, քաղելով ձեր գրքերից, թի ինչպես և գրված Գրիգոր Լուսավորչի տեսլյան մեջ¹³, վոր դուք՝ վոչխարներ լինելով և ջուրն ընկնելուն պես վիրավորվելով՝ կերպարանավորվեցիք այժերի. նաև սուրբ Սահակի տեսիլքներից¹⁴ [ուր նախագուշակված եր], վոր փայ-

դելու յի հյուսիսային մեծ իշխանն Դավիթ զարմից¹⁵, վորն և կաճի հոգվոմբն աստուծո և բարմոք կգտի ամեն ինչ ձեր պատմության¹⁶-ից»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) ասաց կրոնավորին. «Անիծյալ լինի ով վոր քիզ ծանոթացրեց պատմութեանս-յի հետ...»։ Կրոնավորը պատասխանեց. «Անիծյալ լինի Պետրոս Թափիչը, վորը քիզ սովորեցրեց «խաչեցար»-ը և աղավաղեց յերեքսրբյոն սրբատալությունը...»¹⁷։ Իսկ Սոսթենեսը (Սոսթենան) նորից սկսեց միճել կրոնավորի հետ՝ գովարանելով Պետրոսի վարդապետությունը. և կրոնավորն ասաց. «Ձե՛ վոր նա (Պետրոսը) իրավացի և ըստ արժանվույն վաճառեց և անպատվության յինթարկվեց ու կարգաւոր յեղավ յերեցապետությանից... ասոյ՝ գալով ձեր (հայոց) յերկիրը՝ լցրեց այն չար ազանդով և մոլորեցրեց անկիրթ ժողովուրդը... [մերին] Միքայել Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսն, ինչպէս յերկմն Դավիթ մարգարեն Գովհաթի վրա, քարով զլուխը ջարդեց՝ բյուրավոր և հազարավոր նրա հետևողների ներկայութեամբ...»¹⁸։

Ապա թագավորը դիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային) ասելով. «Ունի՞ս արդյոք ելի վորեւ ասելիք մեր դեմ ի՞նչ միանգամայն պարտվեցիր»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց թագավորին. «Յես վոչ թե մարդուց հաղթվեցի և վոչ ել հաղթվիլ եմ, այլ հշմարտությունիցն [եմ պարտված]»։ Կրկին դիմեց թագավորը Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Եւ ինչո՞ւ չես լինում [ղափանա]փոխ»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց. «Ինչպե՞ս իողնեմ Մարմաշենը»։ Իսկ թագավորն ասաց. «Նրա (Մարմաշենի) փոխարենը մեղանից ստացիր»։ Սոսթենեսը (Սոսթենը) պատասխանեց. «Այդպէս հեշտ չե ինձ համար իողնիլ Մարմաշենը»։ Ապա կրոնավորը դիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Այժմ իրազործիր այն ուխտը, վորը քո իսկ բերանով արտահայտեցիր, և մերկ ու անքողարկված մարմնով դուրս յելիր, վորովհետեւ ուղիղ հավատքի քող չունիս»։ Իսկ թագավորն ասաց կրոնավորին. «Ինձ շնորհիր այդ պատիվը, և բալտկան և այն ամոթը, վոր թափվեց նրա (Սոսթենեսի) գլխին»։ Ապա Սոսթենեսը (Սոսթենան) վեր յելավ միանգամայն հաղթված, բնկճված ու ամոթահար բոլորի առաջ, և հեռացավ...

ՄԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս Ղարիյան վրացագետներն ընդհանրապես և վերջերս Կ. Կեկելիձեն և մասնավորապես հայտնի չե թե ինչ պատճառով շնորհի ազգայնութեն ելին փնտրումը հույնացնելով Արտանուշի հետ Բայց գա սխալ է Ինչպէս գեո 1914

թվին իրավացի մատնանշել էր իվ. Ջավախքիլիլին (Վրաց ժողովրդի պատմութ-
յունը, II, 322), «Վրացիան նույն իխախան է, Փարսիանս [յճից] գեղի հյուսիս-
արևմուտք, վոր նշանակված է այժմյան 5 վերստանոց քարտեզի վրա» Իրոր,
Իխախան այժմյան Ջավախքումն է գտնվում Բարախի-Սամաթի մոտերքում է
հայտնի է իր հուսիսայիններով (Сборник материалов для описания местно-
стей и племен Кавказа, вып. XIII, Тфл. 1892, отд. I, стр. 128—131):

2. Համաձայն իվ. Ջավախքիլիլու հետազոտություն (op. cit., II, 438—439),
Բագրատը Ջավախքումն է յեղել՝ գրադված լինելով պատերազմական զործույս-
թյուններով՝ մոտավորապես 1046 թվին Այս իսկ պատճառով նրա ձևները նույն-
թյամբ հրազիրված «զինվորական» ժողովրդ, վորի մասին խոսվում է Յեփիմիոսի
Հակահառություն մեջ, նույն 1046 թվին պիտի վերադրել (հմմ. Կ. Կեկելիձե, Յեր-
կու Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, էջ 114):

3. Քոսրը Սոսիենես Մարմաշենցու մասին է, վորը հայտնի է Մարմաշենի
1029 և 1033 արձանագրություններին (Падисен Мармашена. Собрал и при-
готовил к печати Иосиф Орбели [Памятники армянской эпиграфики. I].
Пгр. 1914, стр. 1, 3), նաև Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերին (Կ. Կոստանեանց, Գրի-
գոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղէքսանդրոպոլ 1910, էջ 101—104), իրրի «ստաջ-
նորդ սուրբ ուխտին Մարմաշենայ» 1033 թվից։ Տես նաև՝ Կ. Կեկելիձե, Յերկու
Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, էջ 110—113, հմմ. Լ. Մեկիսեր-Բեկ, «Վար-
դապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ԵԼԵ, էջ 105, ծան. 3:

4. Բույսն էլ անհայտ զեմքեր են վրաց գրականության տաղարկում

5. Այսինքն Կյարջում

6. Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստն էր (Շիրակում) 944—992 թ. թ.,
հասարակ մի վանք է ավան (Ղ. Այիշան, Շիրակ, 12—13):

7. Մարմաշենի վանքը, վոր գտնվում է Ախուրյանի հովտում, անկասկած,
շինված է (ուղիղ՝ հիմնադրված է) 988 թին Գրիգոր Մագիստրոսի հորեղբոր՝
Վահրամ Պահլավունու ծախքով։ Սրան տալացույց կարող է ծառայել Մարմաշենի
կաթողիկեի հարավային պատի արձանագրություններին մեկը, վորը սկսվում
է այսպես. «Շնորհին աստուծոյ եւ Վահրամ իշխանաց իշխան եւ անթիպատ պատ-
րիկ որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պահլաւունի եւ ի զարմից սրբոյն
Գրիգորի Հայոց Հուսաւորչի, որ յազազս ի Քրիստոս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ
եւ զտիեզերական ուխտս Մարմաշեն սկսեալ ի նկէ թուականին Հայոց...»
(Կ. Օրբելու. Падисен Мармашена, стр. 1): Բայց նույն Մարմաշենում կա
նաև մի ուրիշ արձանագրություն, նույն կաթողիկեի նույն հարավային պատի
վրա, վորը սկսվում է այսպես. «Շնորհին աստուծոյ եւ Մարիամ Ափխայաց և
Հայոց թագուհի, գուտար մեծին Մենիքերիմա եւ թոռն Դադկա Հայոց արքայի,
որ ետու զտարուս ի սուրբ եւ ի տիեզերական ուխտս Մարմաշեն տառջնորդու-
թեամբ հաւր Սոսիենիսի...» (ibid., 3): Ըստ այսմ, Կ. Կեկելիձեն (Յերկու Յեփի-
միոս վրաց հին գրականության մեջ, էջ 113, ծան. 2) հետեյալ սրամիտ կարծիքն
է հայտնում Մարմաշենի անվան մասին. «Դուպես յերեսում է, Մարիամ (Թա-
գուհին) շատ շահագրգրված է յեղել Մարմաշենով և կենդանի մասնակցութուն
է ցույց տվել նրա հիմնարկության-կարգավորման զործում. կարելի է յե յենթա-
դրել, վոր Մարմաշեն անունը վոչ թե «Մարմաշեն» նշա՝ ակե, ինչպես Սեն-
Մարտենն էր կարծում, այլ «Մարիամաշեն»՝ Յեկ իրոր, մեր կարծիքով էլ,
«Մարմաշեն» անունը ավելի շուտ «Մարիամաշեն»-ից կարող էր առաջանալ-
քան թե «Մարմաշեն»-ից:

8. Տես հինգերորդ գլխի 15-րդ ծանոթությունը:

9. Տես նույն գլխի 8-րդ ծանոթությունը:

10. Այսինքն հակոբիկ:

11. Տես հինգերորդ գլխի 10-րդ ծանոթությունը:

12. Տես տասնույնըկուերորդ գլուխը (կանոն 17):

13. Տես հինգերորդ գլխի 37-րդ ծանոթությունը:

14. Տես հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթությունը:

15. Ուղում և ասել՝ Բադրատունյաց վրաց թագավոր:

16. Տես վեցերորդ գլխի ներածությունը:

17. Տես հինգերորդ գլխի 9-րդ և 12-րդ ծանոթ:

18. Մանրամասն տես *А. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания*

«) после «араджавор», стр. 94—97, 100, 101—102, также *հետևյալ գլուխը*:

ԺԳ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻՉԻ ՅԵՎ ԱԼԱՋԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“,
„ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒԲՈՒԼՅԱՆ ՎՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ ՄԱՍԻՆ“

Անանուն յիսաց հեղինակի գրչին պատկանող գրվածքը առաջափորաց պատի մասին թեև մի յերկասիրության ձևով և հասել մեզ, սակայն այն իրոք յերկու տարբեր հաստատվածներ և ներկայացնում՝ տարբեր վերնագիրների ներքո, վորոնցից մեկն է «Պետրոս Թափիչի և ալաջի պատմությունը», իսկ մյուսը՝ «Հաղորդագրություն Սուրբուլյան վորդի Սարգսի մասին»։ Յերկու հաստատվածների իրրև ամբողջական յերկի՝ առաջին վոչ գիտական հրատարակությունն ըստ յերևույթին մի ձեռագրի հիման վրա տվեց Մ. Սարգսին իր «Վրաստանի դրախտը» ժողովածուի մեջ, 1882 թվին, հջ 629—633։ Իսկ յերկրորդ՝ քննական հրատարակությունը 5 ձեռագրերի համեմատությամբ և հանդերձ ռուսերեն թարգմանությամբ en regard տվինք մենք մեր աշխատության մեջ Грузинский извод сказания о поете «сарацкавор» (Христ. Восток., т. V. в. II) 1917 թվին, հջ 85—96։

Ինչպես 1917 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կարծիքի յենք, վոր յերկու հաստատվածներն ևս՝ իրրև մեկը մյուսի շարունակություն՝ առասպելական «ղրույցներ» են, ուր տեղատեղ վորոշ արձագանք ունին գտած պանագան պատմական իրողություններ, թեև այդ իրողությունների նկարագրության ժամանակագրականի տակն ու վրա յե յեղած յեվ վոչ մի լննադատության չի պիտեմում (տես ibid., հջ 97—111, հմմ. նաև Մկրտչյ վ. Մախառայանի գրախոսականը մեր աշխատության վրա, — «Արարտա» 1918 թ., հջ 148—150)։

Ինչ վերաբերում և հեղինակի անձին, այդ հարցը կատարյալ մթության մեջ է։ Իզուր հանգուցյալ Մեսրոպ վ. Մախառայանց

(եջ 148) մեզ վերադարձում էր կարծիք (յենթադրության), վոր «տատաղելի... «առաջաւորաց» պահքի նկատմամբ վրաց եկեղեցու մէջ... ծաղած է 1103-ից յետոյ, երբ վրաց Ռուխ-Ռարնիտի ժողովում հայերը պաշտօնապէս յայտարարուում են հերետիկոս»։ Աւելի խոտորով ասած, սա նշանակում է, վոր վերոնշիշյալ «զրույցները» զրի յին տանված 1103 թվից հետո։ Այսպիսի կարծիք կամ յենթադրության համապատասխան աշխատության մեջ մենք հայտնած չունինք և այժմ էլ վոչ մի հակումն չունինք այդպիսի բան արտահայտելու։ Բայց լսենք, ինչ ինչ և այս հարցի մասին զրի 1923 թ. Կ. Կեղելիձևն (Վրաց գրականության պատմության, I, 539). «Այս աշխատությունը (տատաղելի, Լ. Մ.Ֆ.) փոխադրված պիտի լինի վրացերեն, բոտ լեզվի, այն ժամանակ, յերբ Արսեն Վաչեսձեն կազմում էր իր Գովասիկոնը. հայտնական և նրա լակ ձևաքով լինի վերամշակված, փորձհետե, ինն սակաւ, բայց կան այնպիսի ձեռագիրներ, ուր Գովասիկոնից քաղած հոգվածները հետ միասին սրան էլ ենք հանդիպում»։

Մեր կարծիքով, վոչ մի անհրաժեշտություն չկա տատաղելի հեղինակին քաշել XII դարու առաջին քառյակը (Արսեն Վաչեսձեն, վորն ամէլի հայտնի յե Արսեն Իդալթոյեցի անվամբ, իրոք, XII դարու առաջին քառյակի գործիչ է), քանի վոր այն մի շարք մանրամասնություններում շփվում և նախորդ զլիւից լնթերցողին արդեն ծանոթ Յեփիմիոս Յերուսողեմացիի Հակաճառության հետ*, այնպէս վոր, յեթի մենք ունինք վորեւ հնարավորություն վերադրելու այս առասպելը վորեւ ժամանակաշրջանին, հարցն, անկասկած, պիտի լուծվի հոգուա XI դարու առաջին կիսի, կապվելով այն՝ առայժմ յենթադրաբար՝ Յեփիմիոս Յերուսողեմացիի հեղինակության հետ։

Ստորև մենք տալիս ենք յերկու հատվածներից քաղած համապատասխան կտորները համաձայն մեր հրատարակության։

Որինակ, ընդդէմ Սուքեմեոսի Հակառուսքյան մեջ կարգում ենք. «Միքայել վրաց կաթողիկոսն, ինչպէս յերբեմն Դավիթ մարգարեն Գալիաթի վրա», Սուրբ Արքի Սարգսի մասին Հաղորդագրությունն գրում է. «Սուրբ հոգին զինեց Միքայելին, ինչպէս յերբեմն Դավիթին Գալիաթի վրա», ևն։

|ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻԶԸ ՀԱՅՔՈՒՄ|

[Կոստանդնուպոլսից] Նա (Պետրոս Թափիչը) գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրն իր բազում համախոհներով և աշակերտներով հանդերձ, և սկսեց քարոզել հերձվածող կրոնն ու բամբասել հուս-նաց (բերձենների) կրոնը, վորն ընդունել էյին սուրբ և մեծ ժողովներն ու տաղավադգեստ հայրերը: Յեղ բոլորը հավատում էյին ճշա խոսքերին, քանի վոր աստվածաճաճան հրեշտակ էյին տեսնում նրա մեջ՝ ասելով. «Ահա այս մարդն արքայաճաճառ քաղաքի պարիսպն է»:

Ապա Պետրոսը ստանալի ներշնչմամբ սկսեց կախարհու թյունների անել և պատմիկ ամեն տեսակ հերձվածուպական գործերի մասին, ուսուցանելով ժողովրդին ին ինչպե՛ս պահել կաթոգիկի պասերը... Յեղ աշակերտով Նա (Պետրոսը) անրիժ հայ ժողովրդին թեթևացնում էր կրոնը և հերձվածքն ուսուցանում ու իր միտում-ներին յինթարկում:

|ԱՊԱ ՊԱՏՄՎՈՒՄ Ե „ԱԼԱԶ“ ԿՈԶՎԱԾ ՇԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՎՈՐ ԿԱՐԵԼԻ ՅԵ ԱՄՓՈՓԵԼ ԱՅՄԵՍ

Պետրոսը հետն ունենում է մի շուն ալտօ անունով¹, վորին վարժեցրել էր գնալու վորտեղ հլցամայեր: Մի անգամ Պետրոսն ալաջին ուղարկում է մի քահանայի մոտ, վորն իր աշակերտների ձեռով սպանել է աալիս շանը: Պետրոսը վալիս է և հարցուփարձ անում շան մասին: Քահանան չիմանալ է ձեռայնում: Պետրոսը կարգադրում է հինգ որ պահք պահել, վորպեսզի աստված հայտնե ալաջի տեղը. ժողովուրդն սկսում է պահել և ալաջն յերևում է Պետրոսին տեսիլքում՝ ասելով. «Ահա այս ձորումն եմ բնկած մահացած»:

Ապա Պետրոսը կանչեց ժողովրդին և ասաց. «Ահա հրաշք մի մեծ և վարհուրելի՝ այսուհետև պաս պահեցեք ալաջի համար այն որերին, վոր յիս ձեզ համար սահմանեցի»:

Այսպիսի յև առաքյալների կողմից նգոված և ժողովների կողմից սերժած Պետրոսի որենքը, և թող նղովյալ լինին ալաջի ու սուրբ Սարգսի համար բոլոր պաս պահողները:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հաժառական է, Վոր այս «ալաջ»-ն առաջացած լինի [առաջ[ագոր]» կամ «առաջ[ալորաց]»-ի ազավաղումից: Հմմ. հոսե «ալաջ» արմատն արխաղերին «ալըջ» (→ «ալըջ[կինտը]»)–ի հետ (Լ. Մելիգեթ–Բեկ, Մի բանի խոսք ուղեղի պաշտամունքի մասին, «Արարատ», 1918 թ., հջ 125–128)

Բ. ՀԱՏՎԱԾԻՑ

[ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍԸ]

Նույն ժամանակներն ապրում եր մի վոմն գյուլյազն (հերոս) Սուրուլի¹ վորդի Սարգիս անունով, վորն՝ ընդունելով կուսակրոնություն (ղառնալով մոնոզոն)՝ մենաստան կառուցեց Արարատի ստորոտում, ուր և գիշեր-ցերեկ ապրիւթում եր: Իսկ այս մենաստանը կառուցված եր քաղաք Դվինի մոտերքում:

Այս պահին յեկավ ազարացվոց սպասալարը և՛ մոտենալով [այդ] քաղաքին՝ գրավեց այն: Ապա այդ քաղաքի մարդիկ յեւան քաղաքից և սասային Սուրուլ Սարգսին. «Դուրս յեկ քո մենաստանից և մարտնչիր Քրիստոսի խշնամի ազարյան դավակների հետ. և յեթե հաղթես ու խաղաղ վերադառնաս, մենք ըստ Քրիստոսի (ստրուկները) կդառնանք, իսկ յեթե սպանեն, քո փոխարեն՝ ի հիշատակ քո՝ խաչ կդնենք»: Ապա Սարգսը դուրս յիլավ պոյքարելու ազարացիների հետ և հաղթեց և վերադարձավ՝ նետով վիրավորված:

Մի քանի ժամանակից հետո նորից գլուխ բարձրացրեց (դինվեց) Սպահանի սպասալարը և մոտեցավ քաղաք Դվինին: Յեվ նրանց (ազարացիների) դեմ նորից դուրս յեկավ Սարգսը: Յեվ հենց վոր սկսվեց պայքարը, Սարգսին գրավեցին և ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) տվեցին ու ամայի դարձրին: Իսկ Սարգսին բազում գերիների հետ միասին Սպահան տարան սուլթանի² մոտ: Իսկ սուլթանը տեսավ թե վոչ Սարգսին՝ շատ ուրախացավ, վորովհետև լսել եր նրա արիության և բարեծննդության մասին, և խնայեց նրան, քանի վոր ծերացած եր: Յեվ սկզբից և եթ սկսեց նրան [գայթակղեցնել]՝ մեծ վարձատրություն և քաղաքներ ու գյուղեր խոստանալով և ասելով. «Ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) և Ռանքուս նրանց թաղավորությունները կթողնեմ քեզ, յեթե խոնարհվես ինձ և՛ ուրանալով խաչեցյալին՝ ընդունես Մահմեդ (Մուհամեդ) սուլթանից՝ մեզ տված կրոնը»: Իսկ նա ամենևին հանձն չառավ

այդ, և յանի վոր նա (Սարգիսը) ծեր եր, [սուլիանը] հրամայեց ահապատվարար մերկացնել նրան և ածիլել, փշրել ատամներն և անպիարար ծեծել, ծակծկել վրաների կոճերը և՛ գլխիվայր կտիւելով ռզոտից՝ պատեցնել ամբողջ քաղաքը: Յեւ այս բոլորից հետո նորից նրան (Սարգսին) դցեցին արգելանոցը, ուր՝ արժանանալով հրեշտակի տեսլան՝ միանգամայն բուժվեց: Ապա նրան նորից ներկայացրին բռնավորին, վորն և հարցրից կրոնի ու հավատքի մասին: Իսկ նա ամենայն հանգչութեամբ հայհոյեց (մերկացրեց) սուլիանին, և ահա վերջինիս հրամանի համաձայն վճիռ կայացավ գլխատել նրան սրով: Յեւ այն վայրերի մարդկանց մէջ ծագեց հավատք, վոր այնտեղ, ուր նա (Սարգիսը) մահացած ընկած եր, յերևաց հրեղին մի սյուն:

Յերկար տարիներ անց Սպահան գնացին [ուխտավորներ] Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր քաղաքներից և բազում պատիվներով հանեցին նրա (Սարգսի) մատուցները, և նրա աջը դրին Դադի յեկեղեցում, վոր Պետրոսն եր շինել⁶:

Յեւ լուր տարածվեց Յերուսաղեմում, Կոստանդնուպոլսում, Անտիոքիայում, Աղեքսանդրիայում և Հռոմում, նաև ամբողջ աշխարհում, վոր Պետրոսը հերձվածողական կրոնին հիմք դրեց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում: Յեւ ժողովեցան չորս պատրիարքներն ու Հռոմի պապը և նշովեցին Պետրոսին, նմանապես բոլոր նրանց, ով պատ կալահե ալաջի համար կամ կաղոթի Սուքու: Սարգսին, կամ վերջինիս որեւքով կլնիանա:

...[Այս] անորին Պետրոս Թափիչը, վորն իր մորուքը վսակվով եր ներկում⁷: և՛ քանիցս բազմելով Անտիոքիայի աթոռի վրա՝ իր չար հերձվածքի պատճառով սուրբ հայրերից յենթարկվել եր նշովքի ու դահնկեցութեան, յեկավ Հայք (Սոմխիթ) և արեւելք..

Իսկ զալու՛ մեր (Վրաց) յերկիրը՝ նա (Պետրոսը) բոլորին դարմանում եր շքեղութեամբ ու հպարտութեամբ...

Ապա դոտողացյալ այս [Պետրոսը] յեկավ Կանգարք և իրեն մոտ կանչեց յերանկյի Միքայել Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսին⁸, վորպեսզի վերջինս կամ նրա չ'արդապետութեանը (կրոնը) բնութանի կամ՝ յեթի հրաժարվի՝ հետանա աթոռից: Իսկ սուրբ հոգին զինեց Միքայելին, ինչպես յերբեմն Դավիթին Գուլաթի վրա: Յեւ յեկավ [Միքայելը] Մցխեթից իրեն յենթակա յալիսկոպոսանքով և քահանաներով ու հավատացյալ ժողովրդով հանդերձ. և մոտեցան Կանգար[աց] յերկրին: Յեւ հրեշտակի ցուցմունքով ազդ յեկավ, վորպեսզի նա (Միքայելը) ինքն և նրա ուղեկիցները սուր քարեր

ջական մերձակա ձորից և մտահան թի վոչ [ուր հարկն և], հանեն պիտարկները և լցնեն այն քարերով: Իսկ շնորհապարզ (տառափածային) Միքայելը սովորեցրեց բոլորին աշակա. «Ինչ վոր կտեսնեք ինձ անելիս, նույնը արեք և դուք»:

Ապա Միքայել կաթողիկոսն յեկավ [Գագ] և յերկրպագեց Պետրոս Թափիչի աթոռին: Իսկ նա (Պետրոսը) ձգեց իր դգևտի թեքը, վորպեսզի Միքայելն ևս համբուրի այն ըստ նրա սովորության: Իսկ աստուծով քաջակրված Միքայելը՝ բռնելով թևքից՝ ուժով քաշեց այն դեպի իրեն և քարշ տվեց ու վայր գցեց [Պետրոսին]՝ հողի վրա, ապա զարկեց քարերով, վոր [ժողոված] ուներ գլխարկում և ճգմեց այն անոթեն և գուռով [Պետրոսին]՝ մահացու վերք հասցնելով նրան: Ապա նրա հետ յեկած բոլոր յեպիսկոպոսներն ու համախոհները պատեցին նրան (Պետրոսին) քարերով¹⁰: Յեվ աշակա սպանեցին այն գայլին¹¹...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սուրբ», անկասկած, հայերեն «սուրբ» բառի ազավազումն և հետևապես «Սուրբ» Սարգիսը՝ նույն «Սուրբ Սարգիս»-ն և, վորը հայոց հավատալիքներում հուշադամանների կամ հոռոմների թշնամի չէ. «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ խըղզէ», ԲՆՔԻ. Սարգիսը հոռոմ չխըղզած չիլալ», կամ «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ փառացունէ», ԲՆՔԻ. Սարգիսը հոռոմ չը փառացրած չիլալ» (Ե. Շահազիզ, Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. «Ազգագրական հանդես», գ. IX, 1902, էջ 14—16. հմմ. և. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ, - նույնտեղ, գ. X, 1903, էջ 357), հմմ. Ա. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания о поете «сарацкавор», стр. 110—111:

2. Այս տեղեկությունը՝ քաղաք Դվինի մոտ մենաստան կառուցանելու մասին՝ անհրաժեշտ և համեմատել Կիրակոսի (Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, 58) հետեյալ հաղորդագրության հետ Ներսես Իշխանեայ (641—661) շինարարության մասին նույն Դվինում. «Յեա եզրի առնու պիտթուղիկոսութիւն տէր Ներսէս ամս քսան: Սա շինեաց զվայրաքան սրբոյն Սարգսի՝ որ ի Դուին. ի կոտորելն Իմայէլի դաւաքն Դուին երկոտաւան հազար՝ արեամբ կոտորելոյն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն և աւագանն, և գայլն դերեցին տակի քան դերեսուն և հինգ հազար՝ և զոսկիրս սպանելոյն ամփոփեաց հայրապետն ի նոյն վկայատաւն»։ հմմ. Ա. Меликсет-Бекоев, op. cit., 97—98:

3. Մեսրոպ Վ. Մախուդյանցն իր գրախոսականում մեր աշխատության վրա («Արարատ», 1918 թ., էջ 149—150), ուշադրություն դարձնելով այս՝ սպասալար բառի վրա, «որ երկիցս գործածուած է վրացերէն բնագրում, երկրորդին՝ Սպահան քաղաքի անունն հետ միասին», հարց և տալիս. «Արդեօք այս գուռ պարսկական տիպոսը Սպահան քաղաքի նման գուռ պարսկական մի կենտրոնի հետ

դաստիարակող իրաւունք չի տալիս մեզ ենթադրելու, [որ] հագարացւոյ մասին եղած հիշատակութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք է, մինչդեռ պարսկական արջաւանդ-բրիտանեայ հայաստանի վրայ հանդերձ պարսկական ճշդումներով բնորոշ քրիստոնէութեան միանդամայն պիտի համադրատասխանէր ն. դարու անցքերին: Այս առթիւ մեզ միմիայն մնում է մատնանշել, թոր մեր աշխատութեան մեջ (եջ 100) խնդիրը հենց այսպէս էլ լուծված է: Հմմ. նաե հետեւյալ ծանոթ.:

4. Այս՝ «տուլթան»-ի հիշատակութիւնն էս ակնիւրէ անարբոնիզմ է Վ. դարու անցքերի նկարագրութեան մեջ (տեւ. Թ. Ժորդանի, Քրոնիկաներ, I, եջ 318, ծան. 28., *А. Меликсет-Бекоев, Грузинский извод сказания о поете «аравкавор»*, стр. 100):

5. Հմմ. նախորդ ծանոթ.:

6. Վոր Գաղի յեկեղեցին Սարգսի պաշտամունքի հետ է յեղել կապված, որտ մասին վիայում են է հայ պատմիչները: Կիրակոսը (Պատմութիւն Հայոց տրարեալ Յիւրակոսի վարդապետի Գանձակեղոյ, 238) ասում է. «Եր ի Գաղ խաչ մի սքանչելագործ տու ամենայն նեղեալս, է մանաւանդ առ գերիս, զի որք ապաւինէին լոյսորով սրաւու, ինքն իսկ սուրբ վիայն Սարգիս բանայր զգնուն բանտից է արդեւանայ, է լուծանէր գերկաթն, է տուջնորդէր մարմնաւոր տեսիլեամբ ի տեղիս իւրեանց. է համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր բնդ ամենայն ողգոս, զոր կանգնեալ ասէին սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյս: Վարդանը (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, 145) հիշատակում է. «Գաղ անուանի բերդ է գաւառ ի Գաղկայ թագաւորէ չինեալ, ուր կայ հռչակաւոր է սուրբ ուխտն խաչ է եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին է թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի դուխո Գաղայ, է հայի ի գաշտն լայնանիտ է երկայնատարած»: Իսկ ս. Սարգսին նվիրված շարականում (Շարական, էջմիածին 1861, եջ 113) ասված է. «Ասաւ էլ պայծաս ի դուխո Գաղայ, ի գաղաթան տեղւոջն օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ, երադանաս սուրբ Սարգիս թագնեալ կործանիչս Գաղի հնութեանն երկարագործութեանը տես՝ Ղ. Խնկնեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանի, Վենետիկ 1822, եջ 513—514. Ս. Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, I, 1842, եջ 157—158. Մակար Բարխուդարեան, Արցախ, Բաքու 1895, եջ 4, 393, 496, էւն: Հմմ՝ *А. Меликсет-Бекоев, op. cit.*, 98—99:

7. Տես Նինգելորդ դիւի 40-րդ ծանոթութիւնը:

8. 471, 475—478, 485—488 թ. թ.:

9. 449—472 թ. թ. բոտ այսմ, պարզ է, թոր այստեղ էս անաբոնիզմի հետ ունինք գործ, քանի թոր Պետրոսը Հայաստան է Վրաստան կարող եր գալ ինչպէս Քան իր վերջնական գահընկեցութիւնը, թորք տեղի ունեցաւ 488 թ. Ժ զեալ, հիշենք, թոր այս Միքայելին «Վրաց դարձի պատմութիւն» (*Е. Такаш-швили, Описание рукописей. II, 722*) վերագրում է Վախտանգ Գորգասալ թագաւորի յերեսին վաթորդ դարիկու «քաջագործութիւնը»: Հմմ. *А. Меликсет-Бекоев, op. cit.*, стр. 100.

10. Հմմ. աստնուէրեկուցերորդ դիւի 18 ծանոթութիւնը:

11. Այստեղ, անկողեւած, չփոթած են իրար հետ Պետրոս Թափիչ Անուտ-բային (V դ.) է Պետրոս հայոց յեկեղեցաւոր (VI—VII դ.): Այս իսկ պատճառով ավելորդ չի լինի թել, թէ ինչ են ասում հայ պատմիչներ վերջներս մասին Անուտեանը (Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, էջ 91) հագորդում:

և հետեյալք. «Պատրիարքայն հայկականոց լեալ ի ստանդրան հայկականոցն յառաքելութեան համար հայոց կաթողիկոսի, այլ կոչումսն, և հոխախտ, և ճարտարութեան, և բանիւրուն պիլիք: Զսա առաքեալ Աբրահամ առ Կիւրիոն գկնի թղթոյն լաթոյ հանգերձ ազատ արամբք, զոր յերկրորդում նուագի անդ սղատնոցեալ նմա իշխանքն Վրայ՝ եթէ մի առնեք երթեալ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրացապա եթէ: մեռանիս ի ձեռաց մերոց: Եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ եւ վերայ մեր դայարար գալով քո առ մեզ գրով և պատգամաւ: զոր յայտմ բանն պարծին պեռ. եւ բնակիչք վրաց աշխարհին, աւանդութեամբ ի միմիանց առնելով սրբի ի հօր. ստեալք, եթէ զձեր Գայլ Պատրիարքայն իշխանքն մեր վերայ լեքինն՝ որ կոչի Կանգարք. բայց մեր ոչ գիտեմք այնպէս լեալ՝ որպէս նորայն առնե: Նաեւ հոռոմք կոչեն Գայլ Պատրիարքայն Անտիոքացին, որ փախեալ ի չոր մսկոյն Բագկեգոնի...»: Նա յնր կրկնում և և Կիրակաք (Պատմութիւն արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, 46)՝ յերբ՝ հենգեյով Ուխտանեսի վրա՝ տոտմ և, վոր վերջնն (Ուխտանեսք) չորեաց... զքաջախօսութիւնն Պատրիարքայն հայկականոց, որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամով առ Կիւրիոն, զոր վերք վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա: Իսկ Թեոդոր Ստուդիոն իր Doctrina chronica monasterii Studii կամ Catechisis chronica կոչված գրվածքի մեջ (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. XCIX. p. 1700) անվանում և նրան «Πατριάρχης Ἀρμενίων, ὃν καὶ Λαχόπετρον οἶδε· ὁ λόγος καλεῖται: Հմմ. Ա. Μελακσεμ-Βεκο», որ. cit., 100-101.

ԺԵ.

ԳԵՈՐԳ ԱԲԵՂԱ (XI Դ.)

„ԳԵՈՐԳ (ԳԻՈՐԳԻ) ՍԵՎԼԵՌՆԵՑՎՈ ՎԱՐՔԸ“

Գեորգ (Գիորգի) արեղան կամ կուսակրոն քահանան (խուցևո-
մոնոզոնի) հռչակավոր Գեորգ (Գիորգի) Սևյեռնեցվո կամ Աթոնեցվո
աշակերան էր, վորը պրի յև առել իր ուսուցչի վարքը հետևյալ
մերնագրով. «Սուրբ և յերանելի մեր հոր Գեորգ (Գիորգի) Սելեռ-
նեցվո վարքն ու գործերը»: Այս յերկասիրությունն, ըստ Խվ.
Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը,
և՛ 125—137, հատկապես 137), «գոտահության առաջիկ արժանի»
աղբյուր և, վորն, ըստ Կ. Կելեկիձեյի (Վրաց գրականության
պատմություն, I, 257—259), 1065—1068 թ. թ. սլոտի լինի գրված:
Հրատարակվել է այն 3 անգամ. նախ՝ 1846 թ. — Գ. Չուբինով.
Վրացերեն քրեատմաթիա, վրացերեն, ա. հրատ., մասն I, ՍՊԲ
1846, էջ 255—301, ապա՝ 1882 թ. — Մ. Սարգիև, Վրաստանի
գրախոր, էջ 437—488, և վերջապես՝ 1901 թ. — «Աթոնի Իվերոն
վանքի 1074 թ. ձևագիրն ապալներով», վրացերեն, Տիգրիս,
և՛ 282—351. ուսերին թարգմանությունը (վոչ ճիշտ, աղավա-
ղումներով և հապավումներով)՝ М. Сабинин, Полное жизнеопи-
сание святых грузинской церкви. II. 161—212:

Ստորև մեր բերած քաղվածքների թարգմանությունը կա
ստրված է համաձայն 1901 թ. հրատարակության:

| ՀԱՅՈՑ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ |

...Սկզբից և ետ մենք (վրացիներս) ունե յինք գրականություն
(գրվածքներ) ու ճշմարիտ և ուղիղ դավանություն. բայց մեր յեր-
կիրը հեռու յեր Հունաստան յերկրից (Բերձենաստանից). [այդ
պատճառով] մեր յերկրում իրրև վորում ցանվեցին հայոց (սոմեխ-
ների) շար սերմերը՝ բմբոստ և նենդ...

Յեւթի հայրն այն պահին [Հոսնայ] թագաւորի (Կոնստանդին Տուկիծի) ¹ մոտ վամանք մեծամեծներէց և յերեւելներէց, հոռով և հայերը, վորոնց հետ եր Գաղիկ կարուցն* և թագաւորութեան ալ իշխանները, քանի վոր մամանակն ել հաջող եր և խաղաղ և... սկսեց թագաւորը (Կոնստանդինը) հարցումիւրձ անել սպա- փառներին կրօնի մասին...

Ապա թագաւորը հարցրեց [Գեորգին] հայերի մասին. «Ունին նրանք արդյոք վորեւ տոնչոյթեան քրիստոնյաների հետ»: Իսկ սուրբը կարճ պատասխան տվեց. «Չար[ստիաւ] դաշանութեան անունը չպիտի տալ նույնիսկ»: Յեւթ նրանց բոլորի ներկայու- լի յամբ թագաւորն ամոխահար զարձրեց հայերին...²

ՇԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կոնստանտին Տուկիծի 1059—1068 թ.թ.:

2. Հայոց գաղաւթութեան քննութեան մասին, վորը տեղի յե ունեցել է Պո- ստմ Կոնստանդին Տուկիծի սուր հայոց Գաղիկ թագաւորի ներկայութեամբ, մանրամասն տեղեկութեաններ ե հաղորդում Մատթեոս Ուռայեցիին (Մատթեոս Ուռայեցի, Ժամանակագրութիւն, ք. տպ., Վաղարշապատ 1898). «Յայտմ տմ. (չժդ 1065) Տուկիծ թագաւորն Հոռոմոց և պատրիարքն և ամենայն կղերիկոսքն ամենայն դասը ներքինեացն լծակիցք լեալ չարաշունչ և պիղծ խորհրդոյ անօրէն թագաւորին և ամենայն մեծամեծ իշխանքն Հոռոմոց ձեռն տուեալ խաւարային խորհրդոցն, վասն զի կամէր թագաւորն չար միաբանելով իւրովը բռնալ զհայոց հաւատոյ գաւանդութիւնն և խորհէին կզմանել զհաւատս սուրբ Լուսաւորչին Դրկգորի, և կամեցաւ զիւր դիւաբուն և դիւանաւորն և զխե- րականսար զհաւատսն հառատել ի Հայք...» (եջ 159—160): «...Եւ արդ ահա տառքեաց թագաւորն Տուկիծ ի Սերաստիա քաղաքն և կոչեաց զորդեան թա- դաւորաց հայոց զԱտոմ և զԱպուսան՝ գալ ի Կոստանդնուպոլիս եւ նորա ծա- նեան առ սակաւ մի զչար խորհուրդն և առեալ ընդ ինքեանս զՅակոբոս վար- դապետն բստ աւելի անուանն Քարափնեցի, այր գիտնական զբոց բանից, զնացին ի Կոստանդնուպոլիս եւ թագաւորն զառաջինն բարով ընկալաւ զորդիք թագաւորացն հայոց և զկնի սակաւ աւուրց սկսաւ յայտնել զչար խորհուրդ մտաց իւրոց և ոսէր, եթէ հրամանք է թաղաւորութեանս մերում՝ զի զուր և ամենայն իշխանք հայոց աշխարհին տոնուր յանձինս ձեր զկնուր հաւատոյ ազգիս Հոռոմոց»: Եւ յայնժամ նորա ի մէջ Հոռոմոց անկան ի մեծ տառակու- տանք և ասացին ցթագաւորն Ատոմն և Ապուսան. «Մեր առանց Գաղիկայ Աշո- տոյ որդւոյն ոչ ինչ կարեմք առնել, զի նա այր քաջ է և թագաւոր և մեր փե- սայ, տառքեա և կոչեա զնա այսր, զի եթէ մեք առանց նորա իրք առնեմք, նրով տրել զմեկ ի դաւառն մերս: Եւ լուեալ թագաւորն՝ ոչ կամեցաւ զգալն Գաղիկայ, վասն զի այր հօր եր յիմաստասիրական քնիսն և անյապի ի աստաւորանիսն».

* Թագաւոր մ. «Գաղիսկարելի» (Գաղիկ կարուցել):

դի սա ի սուրբ Սոփի ի յամբիոնն նստէր քնդ ամենայն վարդապետոն Հոռոմոց եւ յայնժամ Ստոյմ եւ Ապուսահլ քաղտ խնդիր հանին Գաղկայ ի Գոլթնպղաաւն իսկ թագաւորն Տուկիծ արար քննութիւն հաւատոյ իւր առաջի, ե Յակոբոս վարդապետն՝ որ ասի Սանահնեցի, արար դիմադրութիւն բազում յամենայն հարցմունան ընդդէմ Հոռոմոց. բայց սակաւ մի վասն երկրնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հոռոմոց զարձաւ եւ յամենայն պատճառն հաւատոցն հաճեալ թագաւորն եւ հրամայեաց յայնր վերայ դիր միաբանութեան գրիլ ընդ Հայք եւ ընդ Հոռոմք. ե վարդապետն Հայոց Յակոբոս դրեաց դիր միաբանութեան Հայոց եւ Հոռոմոց։ Եւ հաճեալ թագաւորին ի դիր հաւատոյն, հրամայեաց դնել զգիրսն ի սուրբն Սոփի, զի ահա յայսմ հետէ եղիցին ի միասին միաբանեալ Հայք եւ Հոռոմք։ Եւ ի նոյն ժամայն իբրեւ զարծիւ Թուրքեալ հասանէր Գաղիկ ի Կոստանդնուպօլիս, եւ լուեալ թագաւորն՝ ուրախ եղե յոյժ. ե իբրեւ մտաւ առ թագաւորն, հրամայեաց բերել զգիրս միաբանութեանն. ե առնալ ընթերցաւ Գաղիկ ե իբրեւ ծանեաւ զգրեալսն Յակոբոսի, պատառեաց զնա առաջի թագաւորին յերկու ծռէնս եւ ընկէց զնա յերկիր. ե թագաւորն տեսեալ՝ ամաչեաց յոյժ։ Եւ ասէր Գաղիկ ցթագաւորն վասն վարդապետին, եթէ «Ահա սա այր կրօնաւոր է, ե այսպիսի բազումք կան յայնքան Հայոց, որք ոչ ընդունին. ե ոչ ոք հնազանդի դրոյ սորա, ե մեք ընդ կատարեալ վարդապետն Հայոց ոչ ունիմք զսա»։ Եւ յայնժամ առաջի թագաւորին յանդիմանեաց զԅակոբոս ե ասէր՝ Թէ «Զիւրկ համարձակեցար զայդ գործել, մտանիլ քեզ յաւելաբանութիւն, զի այր կրօնաւոր էր սա»։ Եւ ասաց Գաղիկ ցթագաւորն Տուկիծ. «Ահա ես այր թաղաւոր եմ՝ որդի թագաւորացն Հայոց, ե ամենայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, ե ամենայն կտակարանացն աստուծոյ հնոյ ե նորոյս հմուտ եմ, ե ամենայն Հայք վկայեն բանից իմոց, զի հաւասար վարդապետացն ընդունին զիս. ե ահա ես խօսեցայց այսօր ընդ Հոռոմոց վասն հաւատոյ ազգիս Հայոց»։ Եւ զրեաց Գաղիկ գիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով այսպէս ե տայր զնա ի թագաւորն ե ի պատրիարքն. ե ունէր գիրն պատճէն այսպէս...» (եջ 160—163)։ Ապա առաջ ե բերված այսպիսի կոչված «գիր հաւատոյ»-ի բովանդակութիւնը։ Վերջապես, Հակոբոս Քարափնեցու մասին խոսելով՝ նույն Մատթեոս Ուռհայեցին գրում ե. «այս Յակոբոս էր, որ խօսեցաւ ի Կոստանդնուպօլիս ընդ իմաստասէրն Հոռոմոց ի յաւուրն թագաւորին Տուկիծին, յորժամ գնաց զհետ Սինեքարիմայ որդւոցն. սորա խօսեալ վասն հաւատոցս Հայաստանեայցս, ե հաճեալ ի քանս նորա ամենայն տունն Յռնայ» (եջ 227)։ Հմմ. Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Վարդապետք Հայոց իւրաքանչիւր կողմանց, Եր. ԸՆ, 97—99։

ԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՐ (X I Դ.)

„ԸՆԴԴԵՄ ԱՐԻԱՆՈՍԱՑ ՅԵՎ ՅԵՎՆՈՄԻԱՆՈՍԱՑ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԻ ՃԱՌԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Յեփրեմ Կրտսերը (Յեփրեմ Մցիրեն) վրաց սքոլաստիկ-յեկեղիցական գրականության խոշոր գեղեցիկ մեկն է XI դարում (Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 145—169. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն I, 259—283): Նրա մասնակցությունն այդ գրականության գրեթե բոլոր բնագավառներում, ինչպես և Յեփրեմ Աթոնացունը X—XI դարում, այնքան բազմակողմանի չէ, վոր Կ. Կեկելիձեն (օր. cit.) նույնիսկ նպատակահարմար է գտնում տալ այդ մասնակցության մանրամասն տեսությունը, բաժանելով II ճյուղի. 1) բիր-լիտոգիա, 2) եկեղեցատիկա (մեկնաբանական), 3) դավանաբանական-հակաճառական, 4) ասկետիկա և միտտիկա, 5) հագիոգրաֆիա (վարքաբանական) և պատմություն, 6) հոմիլետիկա (ներբողյաններ), 7) թղթակցություններ, 8) եպիստոլիաներ, 9) իմաստասիրական, 10) քերականական, 11) լիտուրգիկա (տաղամոլաշատական կամ ծիսակատարության), 12) տաղեր:

Յեփրեմի բազմաթիվ գործերից մեկ համար առանձնապես հետաքրքիր և մի գրվածք, վորը կոչվում է «Լնդգիմ արխանուսայ և յեփումիանուսայ Գրիգոր աստվածաբանի ճառի մեկնությունը»: Այդ գրվածքին հեղինակը կցած ունի մի հիշատակարան, ուր իր կարծիքն է հայտնում հայերենից վրացերեն թարգմանություններ կատարելու մասին, կարծես թե վորոշ նախապաշարմունքով:

«Մեկնությունը» դեռևս հրատարակված չէ, բայց մեկ հետաքրքիր հիշատակարանը քանիցս in extenso ոգտագործվել է վրաց գրականության մեջ (Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկաներ. I, 227. Իվ. Ջավախիշվիլի, օր. cit., 147. Կ. Կեկելիձե, օր. cit., 166—167), վորն է հիմք և ծառայել ստորև բերած մեր Թարգմանությանը:

| ԿՐԱՑԵՐԵՆ ՔԱՐԳԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՈՐԴԻ ՅԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ԹՈՌՆ Ե |

Սրբա[կրճն] և քրիստոսասերք, աղոթեցեք Յեփրեմ թարգմանչի՝ մասին, վարդ յերկրորդ անգամ թարգմանեց այս ընթերցվածքը. վորովհետև յերանելի Գրիգոր Ողկեցվո՝ ձեռքով հայերենից թարգմանվածն այսպես [անբավարար] գտաւ. իսկ յես հարկադրվեցի, հայերենի փոխարեն, կրկին թարգմանել հունարենից. քանի վոր հայերենի վարդուն և հունարենի թոռան փոխարեն, վորք առկավին անկասկած չեր, անկասկածելի սեփական վորդիս գերազուսեցի՝:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում «թարգմանի», վոր նշանակում և ինչպես «թարգմանիչ» նույնպես և «մեկնիչ»։ Թեև այս դեպքում կարելի չէ հասկանալ առաջին խմատով, քանի վոր Յեփրեմը, իրոք, թարգմանիչ էլ և յեղել, նույնիսկ հայերենին բովանակելն տեղյակ, վորովհետև հովհան Դամասկեցու Օծղոճ-ի մեկնութեան մեջ ասում և, վոր մի խոսք «լեքսի» վրացերեն անփոխադրելի չէ, իսկ հայերենը նշանակում և «քերական» (տես *Е. Такайшвили, Описание рукописей, I 720. Р. П. Блажек, О древнегрузинских версиях Ветхого Завета. По поводу Codex Z'ordaniae Грузинского Университета. — «Известия Кавк. Отд Моск. Арх. Общ., в. VI, Тфл. 1921, стр. 37*): Բացի դրանից, «Ընդդեմ արևմտոսաց և յեփրեմիանոսոսաց ճառի» մեջ հայերեն «հրապարակ»-ը Յեփրեմը փոխադրել և «ուրակապարակի»-ի (*Р. П. Блажек, ibid*):

2. Գրիգոր Ողկեցին X դարու հեղինակ և, Տայք-Կղարջյան դպրոցի ներկայացուցիչ, հայագետ (տես. Կ. Կեկելիճե, օր. cit., 166—167). այս Գրիգորի մասին անտիպ աշխատություն ունի Պ. Խնգորազ'վամ՝ կարգադրած դեռ 1918 թ. 15. XII Վրաց Պատմա-Ազգագրական ընկ. հրապարակական նիստին (որտ մասին ասայծա տես. *А. Меликсет-Бекоев, Из истории культурных взаимоотношений армян и грузин в IX—X в. в., — «Тифлисский Листок» 1918, № 273. Р. П. Блажек, օր. cit., 37*): Տայք-Կղարջյան դպրոցի մասին հայերեն տես. Լ. Մեխիսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին դրականութեան մեջ, — «Գեղարուհի», դ. VII, Թիֆլիս 1921, էջ 34—35:

3. Ուզում և ասել, վոր յեթե հայերենից թարգմանի, վորն իր հերթին հունարենից և փոխադրած, այն ժամանակ վրացերենը հունարենի թոռն և հայերենի վորդին կլինեիր. ուստի և թարգմանել և անմղջապես հունարենից, վորպեսզի վրացերենը հունարենի հարադաս վորդին լինի: Հմտ. այս պրակի յոթերորդ պլուրը:

Ժ.Է.

ՌՈՒԻՍ-ՌՈՐԲԵՆԻՍԻ ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1103 թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ռուխս-Ուրբենիսի յեկեղեցական ժողովը վրաց մասնավոր յեկեղեցական ժողովներից մեկն է, վար կայացել է Դավիթ II Շինող թագավորի հրամանով 1103 թ. բացթիթյա՝ Ռուխս և Ուրբենիս յեպիսկոպոսանիստ գյուղերի միջև տարածվող դաշտում (այժմյան Դորու շրջանում, Սկրա կայարանի դիմացը, հայնկուլս Կուր գետի)։

Այս ժողովը կանոնները յերկու անգամ է հրատարակված. նախ՝ 1882 թ. Մ. Սաբինի «Վրաստանի դրախտ»-ում, հջ 518—530, իսկ յերկրորդ անգամ 1897 թ. Թ. Ժորդանիայի «Քրոնիկաներ»-ի II գրքում, հջ 54—72

Կանոններից հայերին հատկապես վերաբերում է 12-րդ կետը (կանոնը), վորը ստորև մենք դնում ենք քաղվածաբար։

[ԽԱԶԵՑԱՐ - ՀԱՅԵՐԸ]

[Կանոն] 12... հերձվածողներից խաչեցարները¹ հայերն են... Սրանց մասին սահմանում ենք, վոր [ուղղափառություն ընդունելու դեպքում] սրանց լիովին մկրտեն ինչպես հեթանոսներին. վորովհետև գտանք, վոր այլ միժ յեկեղեցիներն այսպես են անում, ինչպես որինակ Անտիոքի պատրիարքական աթոռն ու նրան հետևող ամբողջ արևելքի յեկեղեցիները²։

¹ Կանոնների ուսումնասիրությունը տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, I, վրացերեն, Տփլիս 1928, հջ 39—46, համ. բազմալեզուն հնացած և գիտական արժեքից միանգամայն գուրկ գրքույկը. Андроник Гезице, «Дзесяце пера» (Хартия грузинского царя Давида III Возобновителя, Тифлис 1898)։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. Նինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթիւ «Յաչկարներ», իբրև հայերի մականուն, վրաց գրականութեան մեջ մտած և հունարենի ազդեցութեամբ, ուր մինք ունինք *γαντζαροι*: ինչպես այդ կարգում ենք *Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici*-ի մեջ (*Migne, PG. CXXXII, 1257*), կամ *γαντζαροι*, ինչպես կարգում ենք այլուր, ճիշտ այնպես, ինչպես այն նույն հունարենից մտած և սլավոներենում «ханзори» ձևով (*Н. Монсвентов, О постах православной восточной церкви, 50*). տես նաև՝ *А. Меликсет-Беков, Грузинский извод сказания о посте «араджавор»*, стр. 106—107, 81, 73:

2. Այս խոսքերը վորոշ արձագանք են վրաց յեկեղեցու նախնական շրջանում Անտիոքի աթոռից կախման և նույն Անտիոքի ինքնազլխութեան (սովատկեփալիան) ստանալու մասին հորինված թիորիայի, վորի աղբյուրը Յեփրեմ Կրտսերի (տես նախորդ գլուխը) յերկասիրութեան և հետևյալ վերնագրով «Հաղորդագրութեան [այն մասին], թե վրաց դարձի պատճառ վոր դրքերուն և իշխած» (Ն. Թադ'այշվիլի, *Ս. Նունիյի վարուց նոր վարխանտը կամ վրաց դարձի [պատմութեան] յերկրորդ մասը, 1891, հջ XXXVIII LVII -Թ. Ժորժանիա. Բրոնիկաներ, I, 1892, հջ 33—37 et pass.*). հմմ. *Н. Марр, Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен. — «Церковные Ведомости» 1907 г., прил., стр. 122.*

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Յ

Կանգ առնելով վրաց դավանարանական-վիճարանական գրավանության վրա, վորն առանձնապես սկսեց զարգանալ IX դարուց ու իր փազաթնակետին հասավ XI—XII դարերում, Գ. Գեկելիձեկ (Վրաց դրականության պատմություն, I, 539—540) գրում է. «Առհասարակ պետք է նկատենք, վոր հայերի ընդդեմ ուղղված վիճարանական գրականությունը հունարեն լեզվով, վորն իններորդ դարուցն է սկսվում, առանձնապես սուր կերպարանք ստացավ XI—XII դարում: Այժմ հավաքում են ի մի յեկեղեցական-դավանական բոլոր այն սովորույթները, վորով հայերը տարբերվում են հույներից, քննադատության բովով են անցկացնում այդ և հաճախ այնպիսի պամփլետներ հորինում, ինչպիսի յև առաջ[ավ]որի (ալաջորի) մասին առատակեր: Այսպիսի հորինվածքներից մի քանիսը վրացերենն էլ և թարգմանվել»:

Ապա նույն գիտնականը մասնանշում է (ibid), վոր Արսեն Վաչեսաձեն իր 'Իողմասիկոնի մեջ ունի մտցրած 3 այսպիսի հորինվածքներ. 1) «Հայոց հերձվածքի յերեսուն պուխներ»¹ 2) Յերուսաղեմի Թոմաս պատրիարքի թուղթը Հայոց հերձվածքողների դեմ, վորը գրի յե առել Թեոդորոս Յեպիկուրան (Արուստուրյան) Խարանի յեպիսկոպոսը, և հունարեն թարգմանել Միքայել յերեցն՝ Յերուսաղեմի աթոռի միաբանը², և 3) Նիկիտա Սաթիթատի՝ Ստուդիի վանքի արքեպիսկոպոսի Յեղծ հայոց հերձվածքի (5 ճառ)³: Բացի դրանից գոյություն ունին վրացերեն նաև. «Ամենայնրանելի Թեոդորոսի (Յեպիկուրայի [Արուստուրայի] ?) հակաճառություն ընդդեմ հայոց»⁴, «Մաքսիմիոսի ընդդեմ հայոց»⁵ և «Թե սուրբ կաթողիկե յեկեղեցին ինչու յե նզովում հայերին»⁶:

Այս զրվածքներից և վոչ մեկը ինքնուրույն չէ, այլ բոլորն էլ թարգմանված են հունարենից. հետևապես դասել նրանց վրաց-աղբյուրների շարքում անհնարին է: Այնուամենայնիվ, մենք նշում

տակահարմար դասնք տալ նրանց ցուցակը, և ի վերջո կուզե-
լինք անել մի նկատողութիւն ևս:

Ըստ մեր հետազոտութեան, «Հայոց հերձվածքի յերեսուն պոլե-
սիս» և «Թե սուրբ կաթողիկէ յեկեղեցին ինչո՞ւ յի նպովում հայե-
րին» գրվածքները, վորոնք հասել են մեզ, առաջինը՝ Վրաց մեջ
գրագիտութիւն տարածող ն. ընկերութեան հավաքածուի № 1463
և Տփղիսի ն. յեկեղեցական թանգարանի № 205 ձեռագիրներում,
իսկ յերկրորդը՝ Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող ընկ. հաւա-
քածուի № № 312 և 248 ձեռագիրներում, փոխադրված են հու-
նարենից (թիւ մօշ բառացի, այլ թեթեւ վերամշակված ձեռք)
հույն-բուզանդական գրականութեան մեջ հայտնի հետեյալ արակ-
տասներից. 1) Narratio de rebus Armeniae-ին կցված Quomodo
recipiendi sunt Armenii haeretici-ի (Migne, PG. CXXXII, 1257-
1265) 7. և 2) Oratio invectiva adversus Armenios-ի Oratio I Contra
Armenios-ին կցված Capita quorum ratione Armenii devoventur-ի
(ibid., 1209-1217

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հրատարակված չէ:

2. Նույնը: Առաջմ տիւ. А. Меликсет-Бекоев, К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе,—«Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. IV, 1926, стр. 43-45:

3. Նույնը: Առաջմ տիւ. А. М.-Б., Никиты Стифата, иеромонаха Студийского, «Опровержение армянской ереси» (грузинская версия).—«Христ. Восток», т. VI, 1918, стр. 92-93:

4. Նույնը: Առաջմ տիւ. А. Меликсет-Бекоев, К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе, стр. 45:

5. Հրատարակված չէ:

6. Հրատարակի և Մ. Սարգիսեց, «Վրաստանի գրախոր», էջ 633-635:

7. Հմմ. Կ. Կեկելիս, op. cit., էջ 540, ծան. 7:

Մեր ներկա աշխատութեան տալիս հաստի յերկրորդ պրակում մենք ամփոփել ենք յապագութեան XI—XII դարու վրաց պատմիչների այն յերկասիրութեաններէ, վորոնք ի մի յեն յեղել ժողոված դեռ ելի XII դարում հիմք ծառայելով ուրույն խմբագրութեան, վորն այդ յերկասիրութեանների ձուլման և ապա համառոտութեան փորձն և ներկայացնում, առել և՛ այն խմբագրութեան, վորը հասել և մեզ միմիայն հայերեն թարգմանութեամբ և հայտնի յի՝ «Պատմութիւն Վրաց» կամ «Համառոտ պատմութիւն Վրաց» վերնագրով, նույնը Ս. Brosset-ի կողմից ֆրանսերէնի վերածած (հայերէնից) Chronique Arménienne վերտառութեամբ (և ըստ այսմ՝ ռուսերէն Армянская хроника և վրացերէն «Սոմխուրի խրոնիկա» կոչված): Տարակուսանքն այն առթիւ՝ կատարվել և արդյոք հիշված համառոտութեանը վրացի խմբագրի ձեռքով և ապա թարգմանվել հայերէն, թե՛ հայ խմբագիրն և ուղղակի կատարել այդ աշխատանքը, լուծվում և հայերէն տեկատի մեջ ներմուծած հետեւյալ հիշատակարանի հիման վրա. «Եւ գտաւ պատմութիւնս համառոտ՝ ի ժամանակս շփոթման, և եղաւ ի դերքս՝ որ կոչի Քարթլիս Յիսթրէպա, որ է՝ Պատմութիւն Քարթլայ. և եզրապա Ջուանշեր (ընդգրկում՝ Ջուանքեր. Լ. Մ.-Բ.), գրեալ մինչև Կախթանի թաղաւոր, և մինչև ցայսօր ինքն յաւել Ջուանշեր (ընդ՝ Ջուանքեր. Լ. Մ.-Բ.), և զգալոցն՝ յանձնեաց տեսողացն և պատահելոցն ի ժամանակին» (եջ 104):

Ուրեմն պարզ և, վոր «Պատմութիւն Վրաց»-ը թարգմանութեան և վրացերէն լեզվով հնում գոյութեան ունեցող վրաց տարեգրութեան այն՝ նախնական՝ խմբագրութեանից, վորը «Քարթլիս ցիսթրերա», այսինքն «Պատմութեան Վրաց (Քարթլիի)» յի կոչվել, թեև այս անունը հետագայում իրեն terminus technicus տարածվել և վրաց տարեգրութեան վրա ընդհանրապես՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դար, վորը վրացերէն նույնպէս «Քարթլիս ցիսթրերա» (Քարթլիս ցիսթրերա) անունով և

հայտնի, իսկ ֆրանսերեն թարգմանությունը M. Brosset-ի Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIXe siècle (սուլն գիտնականի հորինածն է և Chronique Arménienne վերնագիրը)։

Կար ժամանակ, յերբ գիտական աշխարհում այն կարծիքն էր տիրում, վոր իբր թե «Քարթլիս ցխորերա» կոչված վրաց տարեգրությունը միմիայն XVIII դարու առաջին կեսումն և կազմվել և խմբագրվել Վախտանգ VI թագավորի կոմիսիայի ձեռքով։ Բայց նրանից հետո, յերբ հրապարակ հանվեց, մեկ կողմից, այսպես կոչված «Պատմութիւն Վրաց»-ը (Chronique Arménienne-ը), իսկ մյուս կողմից՝ նույն տարեգրության այսպես կոչված «Մարիամ թագուհու վարիանտը», վորը հաղթվ մինչ XVII դար և հասնում, ուրեմն նախադախտանդյան շրջանին և պատկանում, գիտական աշխարհում նույն «Քարթլիս ցխորերա»-ի հանդեպ հեղաշրջում կատարվեց և այն կարծիքը հաստատվեց, վոր վրաց տարեգրութիւնը պատմական կամ ժամանակագրական բնույթ կրող այս ու այն հեղինակների յերկասիրութիւնների կոնսուլիդացիայի մի փորձ է, վոր կատարվել և հետզհետե, դարերի ընթացքում, սկսած XII դարուց։

Համեմայն դեպս, վոր «Քարթլիս ցխորերա»-ի հնագույն խմբագրութիւններից մեկը հայտնի չե յեղել հայ պատմիչներին դեռ ելի XII—XIII դարերում, դա ակնհերս փաստ է։

Մխիթար Անեցիւն, վորը գրի չե առել Հայաստանի պատմութիւնը «ի սկզբանէ աշխարհի» մինչ 1193 թ.՝ յիրեք գլխով, վորից մեզ հասել է միմիայն սկզբնական մասը (Հանդէսք բանից աշխարհագումար վրուցաց, տիեզերապատում անցից, վիպատանեալ ի քաջ պիտանականէն Մխիթարայ, աւարերիցու մեծ կաթուղիկէին Անուոյ հոյակապ քաղաքի. ի խնդրոյ հաւը Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի), իր յերկասիրութեան մեզ չհասած մասերում, ի միջի այլոց, հիշատակելիս չե յեղել և վրաց աղբյուրները, վորից ապա եղավել և Սեփանոս Ուրբելլան (Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն և սկիզբ նորոգիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցուոյ, ի լոյս էած Ք. Պատկանեան), ՄՊԲ. 1879, հավելված. եջ ա—բ., հմմ. Ք. Պատկանեան, Համառօտ տեսութիւն հայ պատմական գրականութեան, հավելված «Փորձ»-ի 1880 թ. № 1, եջ 24)։

Վարդանը նույնպես ծանոթ է վրաց տարեգրութեանը, յերբ ասում է. «Իսկ յազագս վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ի գիւս նոցա», և մի փոքր հետո. «այս ըստ Մխիթարայ երիցու

տախցն» (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի յու-
սաքանեալ, Վենետիկ 1862, հջ 91—92),

Մխիթար Այրիվանցեցիին ևս բոլոր այն տեղեկությունները, վու-
տալիս ե Վրաց պատմությունից, քաղում ե վրաց տարեգրությու-
նից կամ, ուղիղ ասած, վերջինիս հայերեն թարգմանությունից՝
նույն սխալներով ե աղավաղումներով, վորոնք հատուկ են հենց
այդ թարգմանությանը (տես հատվածները՝ «Իշխանք վրաց», «Թա-
ղաւորք վրաց» և «Նալիսկոպոսք վրաց» վերնագիրների տակ.
Մխիթարայ Այրիվանցեցոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս բնծայեալ
Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1860, հջ 17—18),

Իսկ Սեւփաւնոս Ռեբլյանը, անտարակույս, ծանոթ ե ինչպիսի
Մխիթար Անեցիւ պատմության, նույնպիս և վրաց տարեգրութ-
յան հայերեն թարգմանության հետ, վորոնց մասին պրում ե
հետեւյալը. «Եւ ահա զայս ծանեաք ընդ աղօտ ինչ ի Վրաց պատ-
մութենէն... զի ժտեալ էր յիշատակ նախնական գրուցարանու-
թեանց նոցա, նա և ամհնայն արութիւնք և գործք Իրեւլիք
ի տանն Վրաց ազգին Օրբէլեանց ի նոցին ժամանակագրոցն զոր
Քաթրիս-ցխորեալ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն
և զկարգ բանիցն զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք ի մատենիս,
բայց զոր գտա՞ ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դիցուք,
ևս և զգախճան կատարածի նորա, զոր հաւաստեալ ծանոյց մեզ
գեղեցիկ պատմութիւնն Մխիթարայ Անեցեոյ» (Պատմութիւն նա-
հանգին Սրսական արարեալ Ստեփաննոսի Օբէլեան արքեպիսկո-
պոսի Սիւնիայ [Ղուկասեան Մատենադարան IV], Թ. 1911, հջ
372—373),

Մի կողմ՝ թողնելով «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Ar-
ménienne-ի) տեկտը, վորը մեզ հասել ե առնվազն 3 դրչադիր
որինակով (յերկուան Եջմիածնի մատենադարանինը, վորոնցից
մեկը կարապետ արքեպ. Բաղրատունվո ձեռքի տակ չկածն ե,
վորտեղից ընդորինակված ե Վենետիկի Մխիթարյանց ձեռագիրը,
և մեկն ել Լենինգրադի Գիտությանց ձեմարանի նախկին «Աթա-
կան թանգարանի», այժմ «Արևելագիտության ինստիտուտի»),
բավական ե ասել, վոր սրանցից հնագույնն ե Եջմիածնի մատե-
նադարանի հին հավաքածուի № 1902 (=1792), վորն ըստ M. Bros-
set-ի (Histoire de la Géorgie. Introduction, SPB. 1858, p. XVIII.
Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III rap
1849, p. 2) 1279—1311 թ.թ. ե պրված, Այլ հարց ե, թե թվ ե
այդ խմբագրության հեղինակը կամ կաղմողը, վորին առայժմ վոչ

մի զբաղան պատմության շի կարելի տալ, թեև Փ. Պատկանյանը (Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, декабрь, стр. 243—244) այն անգիտ մի հայ վանականի գործ եր համարում (автор древней Грузинской Летописи едва ли природный Грузин, вероятнее всего малограмотный армянский монах): Այնուամենայնիվ, այս խմբագրությանը, առիւ է «Պատմութիւն Վրաց»-ին, գիտական աշխարհում միշտ կարեւոր նշանակութիւն է ընծայվել. և այս է պատճառը, վոր նրա շուրջը հատուկ գրականութիւնն էլ գոյութիւն ունի, այն է. 1. М. Brosset. Chronique Arménienne (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB. 1851) հայերեն տեկստի ամբողջական ֆրանսերէն թարգմանութիւնը. 2. К. Патканов. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике (Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, декабрь, стр. 199—274)—հայերեն տեկստի ուսումնասիրութիւնը՝ սկզբնական մասի ուսուերեն թարգմանութեամբ հանդերձ. 3. Համառօտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Զուանշէրի պատմչի, Աթանաս վ. Թիքոյեանի առաջաբանով (Մատենապարտիւթիւնք նախնեաց, Վենետիկ 1884)—հայերեն տեկստի հրատարակութիւնը. 4. Н. Марр. Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей. VII. Об армянском тексте Грузинских летописей («Записки Вост. Отд. Рус. Археолог. о-ва», т. V, 1890), նույնը հայերեն. Ն. Մառ. Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս, թարգմ. Ո. Անդրեան («Ազգային Մատենադարան» է, Վիեննա 1892)—հայերեն տեկստը պարունակող եջմիածնի հնագույն ձեռագրի ուսումնասիրութիւնը. 5. Յուսէֆ Աբուլաձե. Վրաց տարեգրութեան հին հայերեն թարգմանութեան առթիվ, վրացերեն («Մոզգատուրի» ամսագիր, 1901, № IV)—գիտումներ հայերեն տեկստի ազավաղումների մասին. ըստ իս՝ հեղինակը հայանում է, վոր ինքը հայերեն տեկստը «վրացերենի և վերածել IX—X դարու լեզվով» (ինչպես Սարգիս Կապաբաձեն իր «Պատմական պրագմատիկներ» ժողովածուի մեջ, եջ 155, հայտնում է, վոր «[Վրաց] մատենա[գրութեան] այս հին վերսիան» ինքն ևս «վերածել է հայերենից հին վրացերենի» 1908 թվին). և 6. Յեղիա վ. Քատունի. Վրաց ժամանակագրութիւնը («Հանդէս Ամսօրեայ» 1921 թ. № № 9—10, 11—12, 1922 թ. № № 2—3)—հայերեն տեկստի ուսումնասիրութիւնն ըստ ելութեան:

Ինչ վերաբերում է «Քարթլիս ցխորերա»-ի բուն տեկստին, այն հետզհետե կազմված ժողովածու չէ, վորը պարունակում է բազմաթիվ յերկասիրություններ զանազան պատմիչների՝ սկսած XI դարուց (յեթե վոչ ամելի հին) և մինչ XVIII—XIX դար։ Այդ պատմիչներից հնագույններն են նրանք, վորոնց դրվածքները համառոտվել են և ի մի ձուլվել դեռ ելի XII դարում՝ վորոշ արտահայտություն ստանալով «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) մեղ չհասած վրացերեն բնագրի մեջ։ Ահա և այդ պատմիչների անուններն այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանց յերկասիրությունները գետկոված են «Քարթլիս ցխորերա»-ի այսպիս կոչված «Մարիամ թագուհու վարիանտում».

1. Լեոնիսիոս Ռուխսեցի (Լեոնսի Մրավիթ)՝ «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը», 2. Ջուանեօր Ջուանեօրյան (ըստ Կ. Կեկելիձեյի՝ նույն Լեոնտիոս Ռուխսեցին)՝ «Վախտանդ Գորգասալի պատմությունը», 3. Լեոնիսիոս Ռուխսեցի՝ «Արչիլ թագավորի վկայաբանությունը», 4. Անանուկ — «[Վրաց (Քարթլիի) մատյանը]», 5. Անանուկ — «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը», և 6. Սմբատ վսրդի Դավթի՝ «Բագրատունյաց պատմությունը»։ Ստորև, յուրաքանչյուր հեղինակի մասին առանձին խոսելիս, մենք նպատակահարմար գտանք այս հաջորդականությանը չհակել, ոչ զստալորել նրանց ժամանակագրական կարգով՝ սուսջնություն տալով Դավթի վորդի Սմբատին, ապա միմիայն Լեոնտիոս Ռուխսեցուն և Ջուանեօր Ջուանեօրյանին և, ի վերջո, անանուկ հեղինակներին։

Քաղվածքները վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ մենք տալիս ենք համաձայն հետևյալ հրատարակությունների.

1. Ե. Թադայեվիի. Քարթլիս-ցխորերա. Մարիամ թագուհու վարիանտը, վրացերեն, Տփղիս 1906, էջ 1—361։

2. Մ. Բրուե, Քարթլիս-ցխորերա. վրացերեն, ՍՊԲ. 1849, էջ 15—263 (նույնը ստերեոտիպ արտատպությամբ՝ Ն. Մառ. Քարթլիս-ցխորերա, Պետրոպոլ 1923, էջ 15—200, կիսատ մնացած)։

Միաժամանակ ոգտապործած ունինք և ֆրանսերեն թարգմանությունը վրացերենից՝ Մ. Brosset. Histoire de la Géorgie, I Partie. I-e Livraison, SPB 1849, ամբողջ (p. p. 15—381)։

Ընդ սմին, յուրաքանչյուր հատվածի կամ քաղվածքի կողքին, յեթե այն այսպես թե այնպես զուգադիպում է «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) հայերեն տեկստին, մենք

ամբողջապես առաջ ենք բերում և այդպիսին, վերադառնալից դրանով. մեկ կողմից, դժուրութիւնն ամբողջ լինինք ընթերցողին կարեւոր համեմատութիւններ կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ ցույց տանք, թէ XII դարու հայերէն թարգմանաւորներ վերինն են ճշգրտութեամբ և, ուրեմն, վերջապէս համարժէց կարելի չի ընծայել վերջինս՝ այս կամ այն խնդիրները լուծելիս, նամանավանդ այն կետերում, յերբ հալ-վրացական փոխհարաբերութիւններն արձանագրելիս՝ աղբյուրներն իրենց լուսարանութեամբ իրարից շեղ-վում են և նույնիսկ քառ ելութեան մեկը մյուսին հակառակուք:

ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (X Դ.)

„ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Քարթլիս-ցխոբերայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում «Իս-վիթ արքայից-արքայի պատմութեանը» (տես այս ոլրակի և. պլուխը) անմիջապես հետևում է մի փոքր յերկասիրություն հե-տեյալ վերնագրով. «Պատմություն և տեղեկանք մեր վրաց Բազ-րատունյաց (Բագրատունյան) թագավորների մասին, թե վճռակցից յեկան նրանք աչս յերկիրը կամ վճռ ժամանակից ունին նրանք գրաված Վրաց (Քարթլի) թագավորությունը, վոր դրեց Սմբատ՝ Իսվթի վորդին»:

Այս յերկասիրությունն առաջին անգամ հրատարակեց և. Խա-ղ՝ալեվիլին իր հայտնի աշխատութեան մեջ «Յերեք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն, Տփղիս 1890), էջ 41—79, տալով առան-ձին և նրա ուղեւերեն թարգմանությունը համապատասխան աշ-խատութեան մեջ՝ Источники грузинских летописей — Три хро-ники («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XXVIII, 1900), стр. 117—182: Ապա յերկրորդ անգամ այն հայտնի դարձավ «Մարիամ Թագուհու վարիանտի» հրապա-րակումով, վորը նույն և. Խաղ՝ալեվիլին լույս ընծայեց (վրացե-րեն, Տփղիս 1906), էջ 337—361, ինչ վերաբերում է Քարթլիս-ցխոբերայի Վախտանգյան խմբագրութեանը, այնտեղ այդ յեր-կասիրությունն առանձին-առանձին պատասխիներով և մուծած, էջ 161—163, 188 et pass., վորոնք գիտական արժեքից միան-գամայն զուրկ են (հմմ. նույնը Ֆրանսերին թարգմանութեամբ՝ Histoire de la Géorgie, I, 1. p. p. 216—220, 261 et pass.):

Թե ով եր Իսվթի վորդի Սմբատը, դրա մասին չ'ոչինչ հայտնի չե. սրա մասին վոչ նրա յերկասիրութեան մեջ կա վորեւե տեղեկություն և վոչ ել այլուր: Սակայն, ինչպես իր

ժամանակին և. Թադևոսովիին (Յերեյ պատմական քրոնիկա, CIX) նկատեց, «նա միանգամայն անծանոթ և մեղ, թեև հավանական և թվում, Վոր նա Տալք-Կդարձյան Բաղրատունիներից (Բաղրատաթոններից) լինի, և ապրում էր աստուծամեկերորդ դարում»: Յեվ իրոք, Սմբատն իր պատմությունը սկսում է Ադամից և հասցնում մինչ Բագրատ IV (1026—1062) ինքնավորությունը՝ կիսատ թողնելով վերջինիս նկարագրությունը: Ուրիմն պարզ է, Վոր նա XI դարու կիսի կամ առաջին կիսի հեղինակ պիտի լինի, նամանավանդ յիթի ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, Վոր նրա պատմությունը նույն XI դարու յերկրորդ կեսում ոգտագործած ունին Լեոնտիոս Ռուխեցին (ախ այս պրակի Բ. գլուխը) և Ջուանչեր Ջուանչերյանը (տես Գ. գլուխը):

Իսովիթ Կառնաւովիին իր հատուկ հոգւածում «Մ՞վ պիտի լինի Սմբատի (Սումբատի) քրոնիկայի հեղինակը» (Վաղեմի Վրաստան, վրացերեն, հ. 1, Տիպիս 1909, հջ 36—42) այն միտքն է հայտնում, Վոր «Սմբատը (Սումբատը) պիտի լիներ վորդի Դավթի, վորը Բագրատ յերրորդի պապի չեղբոր՝ Ատրնեբսն (Ադարնասն) Կուրապալատի վորդին էր, վորը 1032 թ. դու ելի կենդանի յե յեղի» (հջ 41):

Իվ. Ջավախովիին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, Բ. տպ., 195) իրավացիորեն նկատած ունի, Վոր հեղինակը թշնամի չի և հակառակորդ ֆեոդալական կարգերի և հանդիսանում է ջատագով Բագրատունյաց միահեծանության: Մեր կարծիքով, Դավթի վորդի Սմբատի յերկասիրությունը վրաց պատմագրության հանդեպ նույն դերն ունի ստանձնած, ինչ հայ պատմադրության հանդեպ կատարած ունին Բագրատունյաց շրջանի հայ պատմիչները՝ լինին նրանք աշխարհական (Շապհո Բագրատունի, դու չհայտնագործված) թի հոգևորական (կաթողիկոս-վարդապետ-առաքելներ):

[ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ]

...Յեվ Սողոմոնի այս յոթ յեղբայրները յեկան Յեկեղեց (Եկեղ) Մաքայիլ տիկնոջ (Թագուհու) մոտ, և նրանից մկրտվեցին: Յեվ միացին նրանք Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում, և այնտեղ այն սրվանից ցայտոր նրանց զալակները տիրում են Հայքին (Սոմխիթին): Նրանցից չորս յեղբայրները յեկան Քարթլի, վորոնցից մեկին՝ Գուարամ անուն՝ նշանակեցին իշխան (երկաթավ): Յեվ

այսպես Վրաց (Քարթլիի) Բագրատ[ւ]նիները այն Գուարամի սերունդն (վորդոց վորդեքն) ու աղագաններն են: Իսկ Նրա (Գուարամի) յեղբայրը՝ Սահակ անուն՝ պնաց Կախք (Կախեթ) և խնամխալսավ Ներսեսին (Ներսիսյին), իսկ մնացած յերկու յեղբայրները՝ Ասամ և Վարզ[ա]վարդ անուն՝ գնացին Կամրեչոփան, սպանեցին Պարսից սպառաւարին և տիրեցին Կամրեչոփանին...

[Սխմոն-Պեարոս Լախոպիկոսի սրոք¹] պարսիկները տիրում էին Քարթլիին, Կախքին (Կախեթին), Հերքին (Հերեթին), Հայքին (Սոմխիթին), Սյունիքին և [Վ.]ասպու[ւ]րակ[ա]նին (Ասպուրանգին)...

...Այս հրեյա յեղբայրները՝ [ազատվելով] գերությունից [և] դալով Փիլիստիմացիոց² յերկրից, անցաւ Յիկիւից (Եկիւց), և Յիկիւյաց (Եկիւց) [գալառում] մկրտվեցին Ռաքայի տիկնոջից (Թագուհուց), վորը նրանցից յերեքի անունները փոխեց, քանի վոր մեկին անվանեց Մուշեղ (Մուշե*), մյուսին՝ Բագրատ, վորը Բագրատ[ւ]նյաց [նախա]հայրն է, և յերրորդին՝ Արդար**։ Մեկին իրեն փեսայացրեց, իսկ մյուս յերկուսին խնամխալսեց Հայոց (Սոմխիթի) իսպաւորների հետ...

Քրոնիկոնի 228-ին³ վախճանվեց Գուրգեն արքայից-արքան, Բագրատ՝ վրաց (քարթվիկների) թագաւորի վորդին, թողնելով [թագը] իր վորդի Բագրատին՝ ավխազաց թագաւոր և մեծն Կուրապալատին։ [Այս Բագրատը] տիրեց Տայքին (Տաոյին)՝ իր «Հայքնիք»-ին*** և լեռնաղաւթյամբ գրավեց ամբողջ Կովկասը՝ Ջիքաց [յերկրից] (Ջիքեթից) սկսած մինչ Վրկան (Գուրգան), իսկ Ատրպատականն (Ադրբայդջանն) ու Շիրվանը հարկատու դարձրեց իրեն՝ իրիւ Հայոց (Սոմխիթի) թագաւորին****։...

Գեորգ (Գիորգի) թագաւորի յոթերորդ թվին հունաց (րեւ-ձեհների) Վասիլ թագաւորը դուրս յելավ այս Գեորգի դեմ։ Իսկ այս Գեորգն ուղղվեց մեծ գորքով [նրա դեմ], և չերկուսն էլ յերկար ժամանակ կանդ առան Բասեն (Բասիան) գալառում՝ չեյնի-

* Բնագրում՝ Մոշալե (sic):

** Բնագրում՝ Արգաւար (sic):

*** Բնագրում՝ մամուլի:

**** Այս արկայի մի մասը՝ սկսած իստրիւից «[Այս Բագրատը] տիրեց Տայքին» մինչ այստեղ՝ կրկնվում է, ի միջոյն այլոց, և «Քարթլիս-ցխոքեքայի» Վախտանգյան խմբագրության մեջ (եջ 212), վերը իր տեղում մեկը բաց ենք թողնում, քանի զոր այն չկա Մաքիամ թագուհու և ուրիշ հնագույն վաղիանանի բումե նախաաղբյուրը, անկասկած, Սմբատի յերկատիրութունն է, ինչպես իր ժամանակին մատնանշեց և Ե. Թադ՝այշվիլիմ (Գ. Ճ., էջ 245, ծանոթ. 8):

յով կովի իրար դեմ: Խուսափելով Բասիլից՝ Կեորպր [յետ] դարձավ
և ավերեց քաղաքն Ուլթյաց (Ութխը). ապա նրան հետամուտ
յեղավ հունաց (բերձենների) թագավորը... [Յիվ] վերադարձավ
Վասիլը Խոկղբով (Խրիալեթով), շրջեց Ջավախքն (Ջավախեթն)
ու Արտահանը (Արտանը) ձմռան պահին, ... ապա պնաց և ձմեռեց
Խաղայաց (Խալաղա) յերկրի Տրապիզոն քաղաքում¹...

Այստեղ Վասիլը կրկին վերադարձավ՝ գալով Բասեն (Բասիան),
պահանջելով Գեորգ թագավորից [զիջել] նրան բերդերն՝ դո-
վառները և խոստանալով [փոխարեն] հաշտություն և խաղաղու-
թյուն...

...Սրանից հետո (հունաց Կոնստանդին թագավորի մահվան
և Ռոմանոսի զահակալության) յերրորդ թվին յերանելի Մարիտա
թագուհին՝ Բադրատ թագավորի մայրը, վորը կորովամիտ և
քաջարի յեր իրեւ պայծառապեղ, հզոր և մեծ Արշակ[ուն]յաց
թագավորներին շառավիղ², պնաց Կոստանդնուպոլիս Ռոմանոս
թագավորի մոտ, ինդրելու՝ խաղաղություն մտցնի արեւելքում,
վորպեսպի պատերազմ չլինի այլևս հունաց (բերձենների) և վրաց
(քարթվեկներ) միջև³...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մատվորապես 372—398 թ. թ.:

2. Փիլիսոփայական մասին հատկապես տես. А. Захаров, Физистимляне
(Глава из истории Палестинского мира),—«Сообщения Российского Пале-
стинского О-ва», т. XXIX, 1925, стр. 71—110. Н. Марр, Физистимляне,
палестинские пеласги и расены или этруски (Из мира лошадей от Пире-
неев до Малой Азии, до Руси),—«Еврейская мысль», т. I, Янвр. 1925,
стр. 1—31:

3 Այսինքն 228—780 1008:

4. Ուլթյաց քաղաքի առման և Խաղայաց յերկրով Վասիլի Կոստանդնու-
պոլիս վերադառնալու մասին խոսվում է. ի միջի այլոց, և հայ պատմիչների՝
Ստեփանի (Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Գառնութիւն տիեզերական, ՍՊՖ.
1885, էջ 278) և Արիստակես Լաստիվրտեցվո (Գառնութիւն Արիստակեսայ վար-
դապետի Լաստիվրտեցոյ [Դուկատեան Մատենադարան 6], թ. 1912, էջ 5, 7, 12,
16) յերկասիրությանց մեջ:

5. Վրաց պատմիչը, ոնկասկած, սխալվում է՝ համարելով Բադրատի մայր
Մարիամ թագուհուն Արշակունյաց սերնդից, մինչդեռ հայտնի չէ, ինչպե՞ս իր
ժամանակին դեռ ելի Մ. Brosset (Histoire de la Géorgie, I, p. 314, n. 1) և
ապա Ե. Քաղաշվիլի (Источники грузинских летописей, стр. 182 прим. 1)
նշեցին, վոր նա Արծրունյաց Սենեբերիմ թագավորի դուստրն էր: Այս Մարիամը՝

իրիւ «Ափսաղաց և Հայոց Թագուհի, դուստր յեծին Սննիքերմա եւ Թոսն-
Գաղկա Հայոց արքայի» հիշված և Մարմաշենի 1033 թ. մի արձանագրության
յեղ (И. Орбели, Надписи Мармашена. Пгр. 1914, стр. 3). և ըստ Կ. Կեկե-
լիսի հետազոտության (Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, վրա-
ցերեն,—եջ 112—113 և ծանոթ. 1 եջ 113), կենդանի յե յեղել 1065 թվին:

6. Վրաց Բագրատունյաց և նրանց ծննդաբանության մասին առհասարակ
տես. M. Brosset, Histoire des Bagratides géorgiens d'après les auteurs armé-
niens et grecs, jusqu'au commencement du XI s., SPB 1843= Յուլի, Addi-
tions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB 1851, p. p. 188—
188 (Add. IX. Histoire des Bagratides géorgiens etc.). Ղ. Արշա, Շիրակ, Վե-
նետիկ 1881 (Ազգատուն Բագրատունեաց). А. Грен. Династия Багратидов в
Армении,—«Журнал Министерства Народного просвещения» 1893 г.,
ноябрь, стр. 52—139. A. Daghaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch
Aschot Bagratuni, Berlin 1893. Y. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische
Streifzüge, Leipzig 1903, S. S. 391—465. Յուլի հայերեն՝ Բագրատունեաց ծա-
ղուժը. Ա. Հայ Բագրատունեաց հիւղագրութիւնը. Բ. Վրական Բագրատունեաց
ծաղուժը. [«Ազգային Մատենադարան» ՀԳ], Վիեննա 1915. Իվ. Ջավախիշվիլի.
Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, հավելված
(Բագրատունյաց ծննդաբանական ճյուղը Դավթի վարդի Սմբատ պատմչի աշխա-
տերի համաձայն). Քամար Լոմաւրի, Դավթի վարդի Սմբատի և Գեորգ Մերչուլի
տեղեկութիւնները IX—X դարերի վրացի Բագրատունիների մասին, վրացե-
րեն,—«Arili», Տփղիս 1925, էջ 47—56. J. Markwart, Die Genealogie der Bag-
ratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xorenatsi, „Cau-
casica“, Fasc 6, Tell 2 (Leipzig 1930):

ԼԵՈՆՏԻՈՍ ՌՈՒԻՍԵՑԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ) (XII Դ.)

„ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՅԵՎ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ՈՒ ՏՈՀՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

ՀԱՎԵԼՎԱՄՈՒՄ

«Արշիլ թագավորի վկայաբանությունը»

Քարթլիս-ցխոբերայի Մարիամ Թագուհու վարիանտը (ինչպես և բոլոր այլ վարիանտները) սկսվում է մի ընդարձակ յերկասիրությամբ, վորը կրում է (միմիայն Մարիամ Թագուհու վարիանտում) հետևյալ վերնագիրը. «Վրաց թագավորների և նախահայրերի (նահապետների) ու առհմերի պատմությունը»: Այդ յերկասիրությունը գրաված ունի և. Թագավորի չքառաբակության մեջ 1—116 եջերը, իսկ Մ. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մանի)՝ 15—107 եջերը, վորին համապատասխանում են նույն Մ. Brosset-ի փրանսերեն թարգմանություն 15—114 եջերը և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի 7 72: Նույն վարիանտում՝ այնտեղ, ուր վերջանում է Ջուսուբեթ Ջուսուբեթյանի «Վախտանդ Գորգասալի պատմությունը» և նախ քան «Արշիլ թագավորի վկայարանությունը» կցված է հետևյալ հիշատակարանը. «Արշիլ վկայությունն ու թագավորների պատմությունը և Վրաց (Քարթլի) դարձը [ի քրիստոնեություն] նունեյի (նինոյի) [ձեռք] գրեցի Լեոնտիոս Թուխացիս (Լեոնտի Մրովելին)»: Այս հիշատակարանը միանգամայն զուգադիպում է՝ «Աննա Թագուհու վարիանտ» անունով հայտնի և պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլուն պատկանող՝ հնագույն գրչագրի հիշատակարանին (Իվ. Ջավախիշվիլի. Նորագյուտ Քարթլիս-ցխոբերան և Թամար Թագուհու յերկրորդ՝ ցարդ անհայտ՝ պատմչի յերկասիրությունը, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն, եջ 197), նույնպես և Թեյմուրազ արքայագնի վարիանտի հիշատակարանին, վորոնցից վերջինս

ավելացնում ե. «խակ այժմ գրեցի յես՝ Հովհան ավագերեցո» (Ք. Յ., Խ. Թաղ՝ հրատ., էջ 211 և ծանոթ. 11 *ibid.*):

Թե վոր դարու հեղինակ ե Լեոնտիոս Ռուխսեցին (Լեոնտի Մրովելին), դրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Միմիայն հայտնի չե, վոր հա հիշատակված ե Աթոնի Իվերոն կոչված մայրավանքի վրացերեն մի ձեռագրում (№ 61) իբրև «Լեոնտիոս (Լեոնտի)՝ արքեպիսկոպոս Ռուխի» (*И. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Иверы. ч. I. — «Записки Вост. Отд. Рус. Арх. Об-ва», т. XIII. 1900, стр. 84*): Մյուս կողմից, Իվ. Ջավախիշվիլին նկատած ունի (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ր. տպ., 170), վոր Լեոնտիոսի յերկասիրության մեջ խոսվում ե Անդրեաս և Սիմոն Կանանացի առաքյալների քարոզչության մասին Վրաստանում, վորն իբրև նորամուծություն միմիայն XI դարուցն ե ժանում վրաց գրականության մեջ: Վերջապես, նույն Լեոնտիոսը քանիցս հիշատակված ե՝ իբրև ինքն իր կենդանի ե վոչ մեռած՝ Պարիզի Ազգային Մատենադարանի վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի № 9-ի մեջ, վորը XI դարումն ե գրված (*E. Takaïchvili, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgies Paris 1933, վրացերեն, р. 42 et n. ***):

Ըստ այսմ, ուրեմն, Լեոնտիոս Ռուխսեցին XI դարու հեղինակ պիտի համարվի:

Առանձնապես հետաքրքիր ե Լեոնտիոսի յերկասիրության հայկական աղբյուրների հարցը, վորը վորոշ պատմություն ունի:

Գիտական շրջաններում վաղուց արդեն այն կարծիքն եր հաստատվել, վոր Քարթլիս-ցխոբերայի սեզրնական մասը, ասել ե Լեոնտիոս Ռուխսեցվո յերկասիրությունը, ի միջի այլոց, հայ պատմիչների ազդեցության գրոշմն ե կրում: Նույն Ք. Յ. ի մի գրչագրում, վորը XIX դարու սեզրներին ե ընդորինակված ե հայտնի յի Վրաց մեջ գրագիրություն տարածող նախկին բնկության հավաքածուի № 3665-ի ներքո, պրոֆ. Դ. Չուլիմովի ձեռքով լուսանցքներում մի քանի տեղ ծանոթություն ե կցված Մովսես Խրեմազվո անվան հիշատակությամբ, վորը վրաց տարեգրության նախաաղբյուրներից մեկն ե ճանաչված (տես ձեռագրի էջ 5 a, 18, հմմ. նաև *E. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения». т. II, стр. 8*): Նույնը հարևանցիորեն ակնարկված ունի ե *M. Brosset-ն (Histoire de la Géorgie, I, p. 16, n. 1, et pass.)*: Իսկ

Գ. Բաֆրանձեի (Об источниках и характере первоначальных преданий «Картлис-Цховреба» или Грузинских летописей, — «Известия Кавказского О-ва Истории и Археологии», т. I, в. 1, Тфл. 1882, стр. 36—37) ջանում էր ապացուցել, թոր Ք. Ց.-ի սկզբնական մասը, անշուշտ շփման կետեր ունի Մոտ ~ Աբափ, Մովսես Խորենացվո և Ագաթանգեղոսի պատմությանց հետ:

1908—1910 թ. թ. լույս ընծայած իր «Գրությունների Վրաստանի պատմությունից» վրացերեն աշխատության II մասի մեջ (եջ 21—23) Ս. Գաբանձեի աշխատում էր ապացուցել, թոր Ք. Ց.-ի սկզբնական մասի հեղինակը, անպայման, հայկական աղբյուրների և մասնավորապես Մ. Խորենացվո աղբյուրության տակ և յեղել քանվելիս: Ապա 1915 թ. լույս ընծայած մեր ուսումնասիրությունների մեջ՝ Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии («Христ. Восток», т. V, стр. 155—170)՝ մենք միտք հայտնեցինք, թոր Ք. Ց.-ի նույն մասի հեղինակը ձեռքի տակ և ունեցել վնչ թե Մ. Խորենացվո, այլ Ագաթանգեղոսի պատմությունը, այն էլ վնչ թե սկզբնական կամ VIII դարու խմբագրությամբ, այլ Սիմեոն Լոպոթեանոսի ձեռքով միտափրատվի բրածածք, հավանորեն X դարու հունարեն բնագիրը և վնչ թե վերջինիս՝ 1081 թվի վրացերեն թարգմանությունը, թորը մենք հրատարակեցինք 1920 թվին: 1916 և 1921 թ. թ. հրատարակած իր «Հին վրացական պատմական գրականություն» աշխատության մեջ Խվ. Ջավախիճվիլի մեզանից միանգամայն անկախ այն կարծիքն ունի հայտնած, թոր Լեոնտիոսը հայկական աղբյուրներից ձեռքի տակ և ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի վկայարանությունը, թորին նա յերրեմն «Հայոց պատմություն» և յերրեմն «Հայոց դարձի պատմություն» և կոչում (ա. հրատ., 125, ր. հրատ. 184—185): Ապա Կոմ. Կեկելիճեի իր հասուկ ուսումնասիրության մեջ «Լեոնտիոս Ռուսեցվո (Լեոնտի Մրովելու) գրական աղբյուրները» («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն եջ 4—14)՝ արծարծելով այն գրույթն, թոր Լեոնտիոսն իր յերկասիրությունը գրելիս ձեռքի տակ և ունեցել 4 տեսակի աղբյուրների՝ հայերեն, պարսկերեն, հունարեն և վրացերեն, լեռն-թաղրում և, թոր հայկական աղբյուրներից նրան նյութ պիտի ծառայեյին «Հայոց դարձի» կամ Ագաթանգեղոսի պատմությունը, չուրիսիմյանց վկայաբանությունն և «Հայոց պատմություն» կամ Մովսես Խորենացվո անվամբ հայտնի պատմությունը: Նույնը և Կեկելիճեի կրկնում և և իր «Վրաց գրականության պատմություն»

I հատորի մեջ (1923, էջ 245—246), միայն այն տարբերութիւններ, վոր Հռիփսիմյանց վկայաբանութիւնն այլևս չի հիշատակում:

Ընդամին, առանձին պիտի հիշատակել Ս. Կոկարսանի անունը, վորը 1912 թ. հրատարակած իր բրոշյուրի մեջ () древне-грузинских летописях XI столетия (стр. 23, 26—27) համարում եր Լեոնտիոսին XI դարու պատմիչ. մինչդեռ 1924 թվից սկսած հետզհետե փոխեց իր կարծիքը՝ դասելով նույն Լեոնտիոսին X դարու սկզբների (900—920) գրողների շարքը (տես Պատմական պրպատումներ, 1924, էջ 191. Պատմական ժողովածու, II, 1928 էջ 68): Միաժամանակ նա կարծում ե, վոր «Թապավորաց պատմութիւն»՝ Մովսէս Խորենացիո հետ ունեցած առնչութիւն հարցը պիտի հանվի (Պատմական պրպատումներ, 150). «Վոր Թապավորաց պատմութիւն հեղինակը հայկական գրական աղբյուրների վրա չեր հենվում և այդպիսիներն ոգտագործելուց խուսափում եր, ասում ե Ս. Կոկարսանի (ibid.),—սա պարզ յերևում ե այն հանգամանքից, վոր պատմիչն ոգտվում ե, ինչպէս գրականութիւն մեջ արդեն հայտնի յի (ակնարկում ե մեր վերոհիշյալ հոգվածը, էջ 162), և Ագաթանգեղոսով, սակայն վոչ թե նրա հայկական վերսիայով, ալլ հունարենով»:

[ԹՈՐԳՈՄՅԱՆՔ]

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպիսի, վոր հայոց (տոմեկներ) և վրաց (արաբ-վերներ)*, ռաճաց և մովսիսնայ, հերաց և լեզգիներ (լեկաց), յեգերաց (մեգ-րեներ) և կովկասաց՝ ողոս բոլորի հայրը մը եր Թորդոմ (Թորդամոս) կոչեցալը: Այս Թորդոմը (Թարդամոս)՝ եր վորդի Թարը[ւ]ի, վորդվո [Յ]սվանոս, վորդվո Յարեթի, վորդվո Նոյի¹:

Յեկ այս Թորդոմը (Թարդամոս) քաջ մարդ եր: Յեկ լեզուների լատանումից հետո, յերբ Ներյութը Բաբելոնում աշտարակ շինեց և լեզուները լատանվեցին՝ ի սփռուս ամբողջ աշ-

Յիշատակ արտացոլք այսմ՝ զի հայոց և վրաց և Ռանայ և Մովկանաց և Հերանայ և Լեկաց և Կովկասեաց և Եգերաց հայր՝ մի էր սոցա, Թորդոմ կոչեցալ, որդի Թորդոսայ, որդւոյ Դամերայ, որդւոյ Յարեթի, որդւոյ Նոյի:

Եւ էր նա այր քաջ և հակայ ի յայսմ կործանման աշտարակին և լատանման լեզուացն, և ի սփռին մարդկան ի վերայ երկրի, և կն բնակեցաւ ի մէջ լեռանց Մասեաց և Արագածու:

* Var. հայոց և վրաց] վրաց և հայոց. Так., Опис. II, 11:

խարհի, այս Թորգոմբ (Թարգամոմ) իր
ամբողջ ժողովրդով յեկավ և լնակու-
թյուն հաստատեց յերկու լեռների՝
Արարատի և Մասիսի² միջև, վորոնք
անմատչելի յեն մարդկանց համար*:

Յեվ նրա ժողովուրդը մեծ երևան-
համար, քանի վոր եյին բազում կանայք,
ուսանքք և դասերք, վորդիք և թոռներ
ուստերաց և դասերաց նորա, [և] քանի
վոր նա (Թորգոմբ) ապրեց վեցհարյուր
տարի:

Յեվ այս՝ Արարատի և Մասիսի³
յերկիրը, վոր վիճակվել ևր նրանց, այլևս
չեր կարողանում նրանց տեղավորել:
[Յեվ] նրա (Թորգոմբ) յերկրի սահման-
ներն այս են. արևելքից՝ ծովն Գուր-
պանի**, արևմուտքից՝ ծովն Պոնտոսի***,
հարավից՝ լյառն Որեթի****, և հյուսի-
սից՝ լյառն Կովկասու (Կովկասիս):

Բայց Թորգոմբ (Թարգամոսի) որդ-
վոց մեջ ութը հայտնի դարձան [իբրև]
քաջարի և անվանի հսկաներ, վորոնց
անուններն են. առաջինն կոչվում եր
Հայկ (Հաոս), յերկրորդը՝ Քարթլոս****,
յերրորդը՝ Բարդոս, չորրորդը՝ Մովկան,
հինգերորդը՝ Լեկոս, վեցերորդը՝ Հերոս,
յոթերորդը՝ Կովկաս, ութերորդը՝ Եզ-
րոս [Յեվ] այս ութ [յեղբայրները] հըս-
կաներ եյին:

Բայց Հայկը (Հաոսը) ամենքից հսկան
եր, վորովհետև նրա նման վոչոք չի յեղել
յերեսք վոչ ջրհեղեղից առաջ [և] վոչ
ևլ հետո՝ հասակով (բոյով), ուժով և
արիությամբ:

Բայց Արարատի և Մասիսի⁴ յերկիրն
այլևս չեր կարողանում [ներանց] տեղա-
վորել:

Որոյ էին բազում կանայք. և ծնան-
նմա ուստերք և դասերք որդւոց և դասե-
րաց նորա. և եկաց ամա վեցհարիւր:

Եւ չբաւէր երկիրն բազմութեան
սխի նորա. վասն որոյ տարածեցան և
մնդարձակեցին դահմանս լւրիանց
ի ծովէն Պոնտոսու մինչև ի ծովն Հերև-
թայ և Կասպից, և առ լերամբսն Կով-
կասու:

Եւ րնտրեցան յորդւոց նորա ար-
ութ արիագոյնք և անուանիք. առաջինն
Հայկն, երկրորդն Քարթլոս, երրորդն
Բարդոս, չորրորդն Մովկան, հինգերորդն
Լեկան, վեցերորդն Հերոս, եօթներորդն
Կովկաս, ութերորդն Եզրէս:

Եւ Հայկն առաւել էր ուժով և քա-
ջութեամբ, որ չեղև նման նմա ի վերայ
երկրի, ոչ յառաջ քան զջրհեղեղն և ոչ
յետոյ՝ մինչև յայսօր ժամանակի:

* Var. յերկու լեռների՝ Արարատի և Մասիսի միջև, վորոնք անմատչելի
յեն մարդկանց համար] ի մեջ Կովկաս (Կովկասիս), Արարատ և Մասիս լեռների,
վոր ամուր ե[ն] և անմատչելի մարդկանց համար: Так., Опис. II, 11:

** Var. + վոր այժմ կոչվում ե Դիլանի:

*** Var. + վոր այժմ կոչվում ե Սև ծով:

**** Var. + վոր քուրդերի յերկրումն ե:

***** Var. 1. Հաոս. 2. Քարթլոս] 1. Քարթլոս. 2. Հաոս. Так., Опис. II, 11—12:

Թորգոմը (Թարգամուր) բաժանեց իւր յերկիրն ու. ժողովուրդն այս ութն հոկաների մըջն. իւր ժողովրդը կհան և իւր յերկրի լավագուշն մասը (կեսը) ազնեց Հայկին (Հասսին). իսկ մյուս յութնն ազնեց Նրանց հասնելիքն ըստ յիւրիցության*...:

Բայց Հայկը (Հասսը) ժառանգեց իւր հորը՝ Թորգոմին (Թարգամուսին) պատկանյալ յերկիրը, և տիրեց [սահմանազից] յերկ[իրն]իւրին. հյուսիսից՝ լնչպես մասնանշել ենք, հարավից՝ Որեթ (Sic) լեռամբ, արեւելքից՝ մինչև ծովն Դուրգանի, արեւմուտքից՝ մինչև ծովն Պոնտոսի Յեւ[ի] այս յոթն հոկաների կառավարիչն ու. իշխանն էր Հայկը (Հասսը), և այսպես բոլորը հարստակ էյին Հայկին (Հասսին), և բոլորը մի լեզու ունեյին՝ հայերենը (սամիտներենը) իսկ ութնեքյան միասին էյին ի ծառայութեան Ներքոթ հսկայի, վորն առաջին արքան էր ամբողջ աշխարհում**:

Մրանից հետո մի քանի տարի անց Հայկը (Հասսը) զիմեց նույն յոթն հոկաներին, ժողովեց նրանց և ասաց. «Բարձրոյալ աստվածք տվեց մեզ ուժ և բազմություն մեր ժողովրդի. այժմ ոգնականությամբ տրտրիչ աստուծո չլինենք այլևս վոչորի սարուկ և վոչորի չձառայենք, բայց արտրիչ աստուծոյ: Յոթն հոկաները՝ հովատարով սրան՝ հաստատեցին նրա (Հայկի) մատուցությունը,

Սոցա բաժանեաց Թորգոմ գաշխարհն իւր. ետ զկէսն Հայկին. և զկէսն ևւթանց որդւոցն՝ ըստ արժեկույ նոցա...:

Իսկ Հայկն զհաստարակն ժառանգեաց հայրենիս՝ ասացեալ սահմանօքն. և էր իշխան ևւթանցն եղբարց, և կային ի ծառայութեան Ներքոթիայ հսկայի, որ նախ թագաւորեաց ամենայն երկրի:

Իսկ զկնի սուգ ամաց անցելոյ՝ ի մի հաւաքեաց Հայկն զեղբարս իւր և ասաց նոցա. Լուարուք ինձ, հարազատք իմ. ահաւասիկ ետ միզ Աստուած զօրութիւն և ժողովուրդ լսողում. և արգ՝ վասն ողորմութեանն որ ի վերայ մեզ՝ մի ծառայեսցուք օտարի, այլ Աստուծոյ ճշմարտիւ ևւ. հաւանեցան ամենեքեան, տոյտաւաքեալ՝ չհուռն զհարկն, արկեալ յինքեանս զշրջակայ տգգան ևւ. լուեալ

* Var. Թորգոմը (Թարգամուր) բաժանեց... ըստ յերիցության՝ Թորգոմը (Թարգամուր) բաժին հանեց իւր վորդովոց [հետեյալ] տեղերն ու. սահմանները. Բարթլոսին տվեց իշխանություն Կասպից ծովից մինչև ծովն Պոնտոսի և զարձեց նրան իշխան բոլոր յեղբայրների, և այս յեղբայրներին էր՝ յուրարանչուրին բաժին հանեց հետեյալ տեղերը... իսկ Հայկին (Հասսին) հաստատեց այնտեղ, ուր ինքը Թորգոմն (Թարգամուն) էր ապրում, Արարատ լեռան մոտ, և ազնեց նրան Մասիս սարից, վոր այժմ Արագաց և կոչվում, մինչև Մարաց սահմանները... Tak., Ounc. II, 12:

** Var. Յեւ[ի] այս յոթն հոկաների... ամբողջ աշխարհում՝ Քարթլոսը տիրում էր իւր մյուս յեղբայրների վրա, իսկ Հայկը (Հասսը) իւր բաժնում. և բոլորը մեծ սիրով էյին կապված իրար հետ. և հպատակ էր Հայկը (Հասսը) իւր ժողովրդով Ապոքեստանի արքա Ներքոթին Tak., Ounc. II, 13:

և ուրացան Նեբրոթին՝ հարկ չստալով նրան այլևս: Սրանց հետ մի քանի այլ ժողովրդներ ել համամիտ յեղան, իսկ մյուսները յերկսիրտ դարձան: Ապա բարկացաւ Նեբրոթը, ժողովեց իր հսկաներին, և բոլոր հովատարիս գորավարներին, և զուրս յելալ ընդդէմ Թորգոմյաններին (Թարգամոսյաններին): Իսկ Հայկը (Հատուր) գլխեց յոթնեքյան հսկաներին, և Թորգոմի (Թարգամոսի) ժողովրդին, և նրան ոգնություն ցույց տվին արևմտյան այլ և այլ ժողովրդներն ևս: Սրանց բոլորին ժողովեց Հայկը (Հատուր) և կանգնեց Մասիսի ստորտում: Յեւ յերբ մտտեցաւ Նեբրոթը Ասորպատական (Ադրաբադական) աշխարհին և կանգնեց աշխտեղ, վախտուն հսկա և՛ նրանց հետ՝ հզոր գորավարներ ուղարկեց Թորգոմյաններին (Թարգամոսյաններին) կարդի կանչելու: Համարեւնայ վոր Նեբրոթի գորավարները մոտեցան, Հայկի (Հատուր) յոթն հսկաները մեծ զորքով գլխավորեցին [նրանց], իսկ Հայկը (Հատուր) հզորագույն զորքով կանգնեց յետեից՝ Թիկունքում: Նրանց միջև տեղի ունեցաւ սաստիկ պայքար, վոր նմանվում եր ոգի սաստկությանը, քանի վոր նրանց վրտներին փոշին նման եր կուտակված ամպերին, նրանց զրառի փայլատակումը՝ յերկնքի կայծին, նրանց բերանի ձայնը՝ վորոտման ձայնին, նրանց նետերի բազմությունն ու քարերի ձգումը՝ խիտ կարկուտին, և նրանց արյունահոսությունը՝ կարկուտի առունին: Շարունակվեց պայքարը նրանց միջև, և յերկու կողմից ել յեղան անթիւ կոտորվածներ:

Իսկ Հայկը (Հատուր) նույն հսկաների յետեիցն եր կանգնած, քաջալերում եր նրանց և մխիթարում անարկու ձայնով, վոր կայծակի ճայթյունին եր նման: Ապա Թորգոմյանք (Թարգամոսյանք) հաղթահարեցին և կոտորեցին Նեբրոթյան հսկաներին և նրանց գորավարներին: Իսկ Թորգոմյան (Թարգամոսյան)

Նեբրոթայ՝ բարկացաւ, և արար ամբոխ բազում հսկայից և խառնադանջից, և դիմեաց ի վերայ նոցա, և եկն յԱսորպատական յաշխարհն: Եւ Հայկն կայր իւրայովքն առ ոտն Մտտեաց, և առաքեաց Նեբրոթ վաթսուռ հսկայ՝ յորովից բազմութեամբ և խառնեալք ի միմեանս՝ անադիւն և սաստիկ բախմամբ իբրեւ զձայն որոտմամբ ամբոց, և եղեն կոտորուած յերկոցունց կողմանցն անթիւ և անհամար:

Եւ Հայկն կայր յետուստ կողմանէ իւրոցն, և սրտասնդեալ քաջութիւնք և ինքն իբրեւ զկայծակն սասպատակել շուրջանակի, և ընկենոյր զհսկայան վաթսուռ՝ զօրօքն իւրեանց մինչև իսպառ, հեթաններին հաքաղաւորվքն ողջ քնադեալ ընտրհօքն Աստուծոյ, և փառք տալին փրկողին իւրեանց տմենակալի: Եւ

յութն հսկաները՝ Քարթլուս, Բարդոս, Մովսիս, Հերոս, Լեկան, Կովկաս (Վովկասն ?) [և] եզրոս՝ կենդանի մնալով և չվերադարձելով, դորսովից ելին և փառաքանութեամբ ասածուն։ Հենց փոր ներքոթն այս լոկոյ, բարկացալ և արշավեց նրանց գեմ իր ռաբոդջ ուժով։ Իսկ Հայկը (Հատուր) ներքոթի չափ զորք չուներ։ Նա ամրացալ Մասիսի դերրուկներում։ Ներքոթը ցածից մոտեցալ, և եր նա փռեց մինչև պուռի գինիտ յերկաթով և սղնձով։ Նա յերալ մի սարի վրա խոսելու Հայկի (Հատուր) հետ և պահանջեց նրանից հնազանդութեան, վորպեսզի իր կամքով դա նրա մաս։ Իսկ Հայկը (Հատուր) պիմեց հսկաներին*։ Ամբողքեք թիկունքս, գար յիս գնամ ընդգեմ ներքոթին։ Յեւ նա դնաց և գեմ առ գեմ մոտեցալ ներքոթին, ձգեց նետը, վորն՝ անցնելով սղնձն առաւանդով՝ խոցեց կուրծքը և պուրս յեկալ քամակից։ Ապա ներքոթն ընկալ, և նրա բանակը փախուստի գիմեց։ Յեւ Հայկն (Հատուր) իրեն արքա հայտաբարեց իր յողբայրն հրի և սահմանակից այլ ժողովրդներ յիւր։ Իսկ յութնեքյան յեղբայրները դնացին՝ յուրաքանչյուրն գեպի իր յերկիրը, և նրանք Հայկի (Հատուր) հպատակ ելին**։...⁶

լուծալ ներքոթի՝ խոսովեցաւ յոյժ, և գիմեաց ինքնին ի վերա, Հայկին։ Իսկ նա ոչ ունելով զօրս իրբն զնորայն, ամբանայր ի դերրուկն ձորոցն Մասնաց։ Իսկ ներքոթայ ապառազինեալ կուռ փռեալ յերկաթոյ յոտիցն մինչև ցզադաթն՝ ելանէր յստ մի բլրոյ, կսչէր զՀայկն յառաջին հնազանդութիւնն։ Իսկ Հայկն ոչ հա պատասխանի նմա, այլ առէ յեղբայրն իւր. Ամբողքեք զիս յետուստ կսղմանէ, և իջանիմ ես առ ներքոթի։ Եւ ինքն երթայր մերձեանայր առ նա, և նետիւ հարկանէր ի վերայ տախտակաց սրտին, և շեշտակի անցուցանէր թափ ի յոյսոնցոյցո արեգակնայայտա, և զըջեալ տաժմայն փչէր պահնչն. և անկեալ լաւոր լանակն իւր, և առնն Քորգոմայ յանձողս եզեալ հանգչէին. և թագաւորէր Հայկն եղբայր իւրոց, և ամենայն եղբայրանայն ազգաց։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԴԵՊԲԵՐ „ԽԱԶՐԱՑ“ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՑ]

[Յեւ] ուժեղացան խաղաքներն և Յայնմ ժամանակի զօրադիւս ազգն սկսեցին կովել լեզգիների (լեկեքի) և Խաղրաց կռուէին ընդ ադդին (լեկաց կովկասոյանների (կավկասոյանների) հետ և Կովկասու։ որք անկեալ ի կարիս՝

Var. Իր յեղբայրներին։

** Var. Յեւ Հայկն (Հատուր) իրեն թաղափոր հայտաբարեց... և նրանք Հայկի (Հատուր) հպատակ ելին] Ապա Հայկը (Հատուր) մեծ Զորախոթ յուրն առաջ ընթեց և տիրեց իր զըջակայքին և իր մասում յեղալ թագաւորս իսկ նրա մյուս յեղբայրները գտնուում էին Քարթլոսի իշխանութեան ներքո. և Քարթլոսն ու Հայկը (Հատուր) և նրանց յեղբայրներն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադարձաբար սեր էին տաժում իրար և ողնում ամեն տեսակ կարեքներէ ժամանակ։ Իսկ Քարթլոսն ամենքից ազագագույնն եր և գլխավորը, և այսպէս բոլորը պատգում էին նրան իբրև իրենց տիրոջ։ Така., Оппс. II, 16:

Այս պահին Թորգոմյանները (Թորգոմոսյանները) բոլոր խաղաղ եյին և սիրով առ մեմյանու Խոկ Կովկասի վորդ-վոց վրա աւր եր Տիրիթի վորդի Դուր-ձուկը Երանք (չեզդիններն ու կովկաս-յանները) այս մասին հաղորդեցին Թոր-գոմյան (Թորգոմոսյան) վեց ժողովուրդ-ներին եւ՝ սպասեցուն խնդրելով խա-ղարները դեմ Խոկ Թորգոմյան (Թոր-գոմոսյան) բոլոր ժողովուրդները ժո-ղովեցան և՝ անցնելով դասին Կովկասի (Կովկասիա)՝ գերեցին ամբողջ յերկիրն խաղաղ և քաղաքներ չինեցին խաղաղ սահմաններում, ապա վերադարձան:

Սրանից հետո խաղաքներն ունեցան խաղափոր, և բոլոր խաղաքները հալո-տակվեցին իրենց այդ անվանի խաղա-փորին: Յեւ առաքելին նրան և դուրս բերին դրամ Ժողով, վոր այժմ կոչվում և Դարուբանդ: Թորգոմյանները (Թոր-գոմոսյանները) չկարողացան զիմաղրել, քանի վոր խաղաքներն անթիվ բաղմու-թյուն եյին կազմում: Դերեցին Թոր-գոմյանները (Թորգոմոսյանները) յեր-կիրներն ու ափերեցին քաղաքներն Արարատի և Մասիսի... և բոլոր Թոր-գոմյանները (Թորգոմոսյանները) խա-ղարները հարկատու և դարձան: [Յեւ] խաղաքների խաղափորն... շնորհից իր վորդուն Հայրի (Սամիթի) ու Քարթլիի գերի(ները) ..

[Քեկապոս պարսից խաղափորի որսը] հարմար առիթ դուան հայերն (սոմեի-ներն) ու վրացիներն և՝ անջատվելով պարսիկներից՝ ամբարջին իրենց բեր-դերն ու քաղաքները, և միացան Թոր-գոմյան (Թորգոմոսյան) բոլոր ժողո-վրդները:

Սրանից հետո մի քանի տարի անց Քեկապոս պարսից խաղափորն ուղար-կեց Փարսըրոտ* կոչալ իր վորդուն՝

խնդրեւ որտալին ի տունն Թորգոմայ վեց ողբաց, որք ի խնդութեան և ի խա-ղալութեան կային յառաքին յաջնսիկ, զալ օգնել նոցա: Որք և հոգան իսկ յօժարութեամբ և կողմ պատրաստու-թեամբ, և անցին ընդ լեռն Կովկասու, և գերեցին զերկիրն խաղաղ և ձեռն Դուր(թու)կին, որպոյն Տիրիթիսոյ՝ որ կոչեալ գոտա յօղնականութիւն:

Զկնի այսորիկ զարձալ ժողովեցան իւղիբք, և եղին իւրեանց թաղաւոր, և եղին բանակ մեծ, և ելին ընդ Դուռն Դուրբանդու ի վերայ Թորգոմայ՝ մինչեւ ԿԱրարատու դաշտն և Մասիաց, և կո-տորեցին և գերեցին զսոսա, զի էին անբաւք... եւ արարին [զԹորգոմեանն] ընդ հարկաւ: Եւ դառաջին գերեալան ի Հայոց և ի Վրաց՝ եւ խաղաւորն խաղաղ որպոյ իւրոյ...

միաբանեալ ընդ Հայոց՝ ամե-նայն աղգին Թորգոմայ, ի քաց կացին ի Պարսից, ամբարջեալ զքաղաքս և զգլեակալ:

Եւ զտրեալ Քեկապոս՝ առաքեալ ի վի-րայ Թորգոմայ զղօրադրուին իւր զՓա-րսըրոտ** զօրօք բաղմօք, և գնացեալ

* Var. Փարսըրոտ. Թաղ, 11. առաջացած պիտի լինի յեկեղեցական վրացիերնում քշ և «ք»-ի շփոթությունից, փոքնք զոտ են նման իրար: Նույնը:

ընդ մեծ զորքով, ընդդէմ հայոց (սոմեխներին) և վրաց և բոլոր Թուրքոմյաններին (Թարգամոսյաններին): Իսկ Թուրքոմյան ներսը (Թարգամոսյանները) բոլորը ժողովեցան և դիմեցին Ատրպատական (Ադրաբադական): հաղթահարեցին Փարզուքտաին, վորը փախուստի դիմեց, իսկ նրա զորքը վոչնչացրին:

Սրանից հետո մի քանի տնրի անց նորից ուղարկեց նույն Բեկապոտն իր թոռան Շիրո՞* Երջանկի որդուն՝ վորը սպանվեց Թուրքաստանում, ինչպես այդ մասին գրած և Պարսից պատմութեան ղրքում, վոչ բոլորն ուղիղ, այլ մեծ մասամբ սուտ: [Յեզ] այսպես յեկավ Շիրոն վորդին՝ Քախոսոր կոչյալը: Հալսին (սոմեխներն) ու վրացիները չգիմազրեցին նրան, քանի վոր նրա զորքը մեծ էր: Շրջեց ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) ու Քարթլին, դերեց ամեն ինչ և ավերեց բոլոր բերդերն ու քաղաքները և նշանակեց իշխաններ...

Յեզ սրանից հետո մի քանի տարի անց... հարմար առիթ գտան հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները և՛ անջատվելով պարսիկներից՝ կոտորեցին սարսից իշխաններին և ազատվեցին:

Մինչ այժմ (Յերուսաղեմի գրավումը նաբուքոդոնոսորի կողմից) Քարթլոսյանները լեզուն հայերենն (սոմխուքի՞) էր, վորով [և] խոսում էին: Իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք թողին հայերեն (սոմխուքի) լեզուն, և այս բոլոր ժողովրդներեց գոյացավ վրացիներն (քարթուլի) լեզուն ***:

առաջ նույն Հայոց և Վրաց, գտին զնոսա յԱտրպատական, և հարեալ ի գիմի՝ կոտորեցին զբազումս. և փախաւ Փարաբորտան ռախաւաւ:

ՍԷ սրամտեալ Բեկապոս, արձակեաց զթոռն իւր, զորդին Բիււարու (ուղիղ՝ Շիրուշու)՝* Գեղեցիկ՝ սպանելոյ ի Թուրքաց, որում անուն էր Քուէ Խոսրով. և ոչ կարացին դիմանալ նմա Հայք և Վերք, այլ կոխան եղին օտից նորա առհասարակ: Եւ կարգեաց իւր գործակալս...

Եւ զի տնայարսուղ էր Քուէ-Խոսրով ի Հայոց և ի Վրաց, յայսմանէ ոյժ առեալ կոտորեցին զիշխանսն Պարսից, և կազմէին զամուրս:

Եւ մինչև յայս վայր հայերէն էր լեզուն Վրաց. և ապա սկսան այլայլել յազգայն՝ ոը ընակեցան ի մէջ նոցա, և եղև ամենեկունցն խառնակել, և յայս միացեալ՝ որ այժմ ասի վրացիերէն:

* Var. Բխոք. հմմ. 148 յերևի * ծանոթութիւններ.

** Նույնը:

*** Var. Մինչ այժմ... վրացիներն (քարթուլի) լեզուն՝ Մինչ այժմ Քարթլոսյանները լեզուն միմիայն վրացիերենն (քարթուլի) էր, վորով [և] խոսում էին: Իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք այլասերեցին (ազատվեցին) իրենց լեզուն, և բոլոր այս ժողովրդներից գոյացավ ողնագորգ լեզու: Так., Опис. II, 17 (հատ լեզուներ, Так., ibid., 5):

Մբանից հետո մի քանի տարի անց հանգես յեկավ Վաչագաշաբ սրբուից Թագավորի վարդին՝ Սպանդիաա կոչալի, վորը վիթխարի երևանի Իսկ հայերն (սոմխներն) ու վրացիները չընդգիծաղիցին, այլ՝ ամրացնելով բերդերն ու քաղաքները՝ սպասում էին նրա գալուստը։ Բայց յերր նա (Սպանդիաա) յեկավ Ատրպատական (Աղարբաղաղան), նրան լուր հասավ, վոր Թուրքերը մտել են Պարսկաստան և սպանել նրա պապին։ Ապա Սպանդիաա Թուրքի պատերազմը հայերի և վրացիների հետ, դաքձալ Թուրքերի վրա՝ [վրեժ]խնդիր լինելու։ Իր պապի աղյտն համար, և հայերն ու վրացիներն ազատ գզացին իրենց...

[Այդ ժամանակ] Քարթլիում խոսում էին վեց լեզվով՝ հայերեն (սոմխուրի), վրացերեն (քարթուլի), խազարերեն, ասորերեն, յերրայերեն և հունարեն (բերձնուլի)։ Այսպիսի լեզուներ կային, վոր գիտեին վրաց բոլոր Թագավորները, արք և կանայք։

Իսկ գինի աշտորիկ եկն գարձաբայլ ոմն Թագաուոր Պարսից՝ Սպանդիաա անուն, որդի Վաչագիշայ, ի վերայ հայոց և Վրաց. և ի գալն յԱտրպատական՝ լուաւ բօթի գուծի եթէ սպանին աղգն Թուրքաց զհսրկղբայր նորա, և դաքձաւ անդրէն ի Թուրքաստան, և հանգեսն հայր և Վիրք...

Եւ յայնմ ժամանակի խօսէին ի Վիրք վեց լեզու, հայերեն և խազրի, ասորի և եբրայեցի, յոյն, և որ ի խառնից նոցա հաւաքեցաւ՝¹⁰ վրացին։

[ԱՆՏԻՈՓՈՍ ՅԵՎ ՓԱՌՆԱՎԱԶ]

Յեւ տվեց [Աղեքսանդր Մակեդոնացին] Անտիոքոսին Ասորեստանը և Հայքը (Սոմխիթն), և [ամրոց⁹] արևելքը հանձնեց նրանու...

...[Վրաց իշխան] Փառնավազն (Փարսմա)ն Ավագն ?) գեսպաններ ուղարկեց Ասորեստանի թագավոր Անտիոքոսի մոտ բազում ընծաներով և՛ խոստանալով ծառայել նրան՝ ողնուխոսն խնդրեց նրանից հունաց (բերձններ) ընդգեմ։ Իսկ Անտիոքոսն՝ ընդունելով ընծաները՝ նրան (Փառնավազն) իրեն գորդի անվանեց և Թագ ուղարկեց, և հրամայեց Հայքի (Սոմխիթի) իշխաններին՝ * ոգնել նրան։

Անտիոքոս՝ որ զԱնտիոք շինեաց՝ ետ [Աղեքսանդր Մակեդոնացին] զԱսորեստանու...

Եւ արձակեաց [Փառնավազն] գեսպանս առ Անտիոքոս բազում ընծայլար, և խնդրեաց օգնութիւն ընդդէմ Յունաց, և խոստացաւ ծառայել նմա։ Եւ Անտիոքոս ընկալաւ զբանս նորա յօժարութեամբ, և տնտեսեաց զնա որդի իւր, և աստօրեաց նմա Թագ, և հրամայեաց իշխանացն Հայոց օգնել նմա։

* Var. մողովրդներին։

Իսկ յերկրորդ տարին Ազոնը՝ դաշ-
նակցելով Հունաստանի գործի հետ՝
շատ ուժեղացավ և [կովր] կանչեց Փառ-
նափազին։ Իսկ Փառնափազը բազմա-
պատկեց վրաց զինվորականներին [թի-
վը] ... և սրանց միացան՝ Հայքով (Սոմ-
խիթով)՝ Անտիոքոսի իշխանները...

Յեւ պնաց Փառնափազը և՛ գրավե-
լով Հունաստանին սահմանա[կից] Ան-
ձանձուրը¹¹՝ Յեկեղեցով (Եկեղեցով) վի-
րադարձավ Կդարջը (Կյուրճեթ), զորս
[նուշնպեա] գրավեց, սպա յեկավ Մրց-
խեթը...

Փառնափազ՝ [խաղաղորն Վրաց՝
բաժանեց Քարթլին ութ սպասպետու-
թյան, ուր և ուղարկեց իշխաններ]
չորրորդին ուղարկեց [Էբրե] իշխան
Սամշվիլդեի՝ տալով նրան Սկվիլեթ
գետից մինչև [այն] լիս[նիք]ը, զոր կոչ-
վում և[ն] Տաշիր և Աշոց (Ափոց) *...

Յեւ այսպես Փառնափազն սուաջին
խաղաղորն եր Քարթլուս՝ Քարթլոսի
տոհմից Սա տաբաժեց լեզուն վրաց
(Կարթուլի), և բացի վրացերենից լուշ
մի այլ լեզվով այլևս չեյին խոսում
Քարթլիոսի Սա ստեղծեց [նահ] վրաց
դպրուեթյունը¹²:

Իսկ ի դալ միւսոյ ամին, միարա-
նեցաւ Ազոն ընդ Յունաց, և արար-
ժողով բազմութեան հեծելոց՝ ի վերայ
Փառնափազայ։ Եւ նա զԷբրան ժողովեաց,
և եկն նմա զօր յԱնտիոքուս...

Եւ պնաց Փառնափազ ի կողմանս
Յունաց, և Էբրեաց զԱնձի, և զԱնձուքա
և Էկեղեկացիս, և դարձաւ ի Կյարճեթ, և
էառ պնա, և եկն ի Մցխիթաւ...

Եւ սահմանեաց Փառնափազ կողմնա-
կայս ութ... և զչորրորդն առարեաց
ի Շամշուտէ, և ետ նմա ի Սկակուրեթու-
մինչև ԿՏաշիր և ԿԱպոցր...

...Եւ էր Փառնափազ սուաջին խաղաղ-
յազգէն Քարթլոսոյ, սա ետ հրաման
ամենայն երկրին խօսիլ զլեզուն Վրաց։...

[ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ]

Վախճանիկից Անտիոքոս թագավորը
(քնադրում՝ Անտիոքի թագավորու-
թյունը) Բաբելոնում, և այդ պահին
Հայքում (Սոմխիթում) թագավոր դար-
ձավ Արշակ կոչեցյալը, զորի հետ
համընթաց էր [վրաց թագավոր]
Միհրանը (Միրիան Միրվանը)**, և մե-
ռավ Միհրանը (Միրիանը Միրվանը),
և նրա փոխարեն թագավոր դարձավ
նրա փոքրի Փառնափազը...

Եւ մեռաւ Անտիոքոս թագաւորն
Ասորաց և Բաբելոնի, և թագաւորեաց
ի Հայս (ի Հայք, sive) Արրակ (ուրիշ՝
Արշակ)**, և ետ Մրուան գլուխոր իւր՝
որդւոյն Վաղարշայ, և մեռաւ Մրուանը
եւ թագաւորեաց որդի իւր Փառնափազը...

* Հմմ 148 յեր. * ծանոթություններ

** ՎԱՐ.՝ԱՐ Միհրանը (Միրվանը) Արշակի փոքրի Արշակին տվեց իր
դուստրը:

** Զմմ. 148 յերեսի * ծանոթություններ

[Այս փառնաճամբ] սիրեց պարսից զրոնք, կրակադաշտաթյունք... և այս պատճառով նրան տանելն Քարթլիի բնիկները...

Այս Բրայ (Քարթլիի) իշխանների մեծածառնաթյունք պապայութիւն կողմեց, և [նրանք] պետական ուղարկեցին Հայոց (սամեխները) Թագավորի մօտ՝ ստեղծելու Վեր թագավորն ուրաղով հայրանան կրոնն և չի պաշտում Բրայ (Քարթլիի) պաշտպան աստված ներին. բնիկների հայրենի կրոնք և թոյեց կրոնք մայրենի¹³. ալմա նա արժանի չե տղես լինելու. մեզ թագավոր. տնւր մեզ քո վորդի Արշակին, վորի էլինք մեր Փառնափայլուն թագավորները սերնդիցն և. հասցրու քո զորքը, վոր պեազի քչենք նոր կրոն բնուանոյ փառնաճամբն. և մեզ թագավոր լինի քո վորդի Արշակը և մեզ թագուհի՝ նրա կինը, մեր թագավորները պապակը:

Այս Հայոց (սամեխները) թագավորը հալանեց այս մապարտութունք. լեա ուղարկեց նրանց (վրաց) պետանին չաքի պատասխանով, ուր տոտմ եր. Վեթե, իրօք, անարատ սրտով կցանկար ձեզ թագավոր իմ վորդուն, պուք՝ բոլոր իշխանները՝ տվեր ինձ պատանդ. և լեա իմ վորդուն կտամ ձեզ թագավոր և տմենուրեք լիսլի կգարձնեմ ձեզ: Ապա Բրայ (Քարթլիի) իշխանները մեծ մասը՝ տալով պատանդներ՝ հայտարարեցին, վոր ուրանում են փառնաճամբն: Ապա Հայոց (սամեխները) թագավորն իր ամբողջ զորքով գլմեց զեպի Քարթլի... Իսկ Բրայ (Քարթլիի) ուրացած իշխաններն բնուառջ պնային հայոց (սամեխները) թագավորին Տաշլըում, և այնտեղ էլին մազաված շատ հայեր (սամեխներ) և զրացիներ: Իսկ Փառնաճամբն ուղարկեա գլմեց այնտեղ՝ Տաշլը: [Յեղ] նրանց միջև տեղի ունեցավ ստաթիկ պատերազմ, [և] յերկու կողմիցն ել անհամար կոտորվեցին: Իսկ Փառնաճամբ հաղթեց հայերը (սամեխները) և վրա-

...և լեա ալոսրիկ մեծաբեայ [Փառնաճամբ] զմոյսն պարսկազն...

և րարկացան Վեր:

և Խնդրեցին ի Վարբակայ. Հայոց արքայէ, զի տայէ նոցա զորդի իւր թագաւոր, զի մեր թագաւորն, տնն, պարսիկ եզե. և մապառ զհաւատ մարց իւրոց, և պաշտէ զհայրենի կրօնն:

և Թագաւորն Հայոց ուրախութեամբ զարնայ զպետանն և լուաւ Փառնաճամբ, և Լոտ զօր ի Պարսից, և ուաթի կարայ՝ ժողովեայ, և ել բնդգէմ թագաւորին Հայոց և Բարսիկ (SIC) Հայօք և Բարս մաւախու բնդ փառնաճամբ ի գաւառին Տաշլայ, և սոյան գնա, և կոտորեայ զզօրն նրա խոյառ: և Թագաւորեայ զզօրն Բրայ զկրքակ ուրդի իւր, ու ունէր կին զպուտար Մրտանայ, և աջուղեայ թագաւորութիւն նորա...

ցիւների կողմից. և սպանվեց Փառնաջամբ,
և կոտորվեց նրա զորքը... խել հայոց
(սոմեխները) խաղաղութիւն իր վորդի Ար-
շակին գիջեցու...

Իսկ Բարսամ խաղաղութիւնը ժողովեց
վրաց (Քարթլիի) զորքը՝ կցելով [սրան] հայ
Հայքի (Սոմեխի) ուժերն [իւզա]... Զե-
կավ Միհրանը (Միլիանը, Միլիանը) և
կանգ առավ Բերգուջ գետի վրա Սկսե-
ցին կռիւի Յեւ յերկուսի [զորքի] մեջ
դանակեցին հոկաներու ֆեւ [այդ] հոկա-
ներն ամբողջ ամսվա [ընթացքում] յու-
րաքանչիւր որ պայքարի մեջ ելին
Յերբեմն մի կողմն եր պարտութեմ, յեր-
բեմն մյուսը Բայց այդ մի ամսվա ըն-
թացքում այս Միհրանը (Միլիանը
Միլիանը) իր ձեռքով սպանեց տասն-
եյերեք հոկաներ վրացիներից և հայե-
րից (սոմեխներից). և վոչսք չերեաց
վրաց և հայոց (սոմեխների) մեջ Միհ-
րանին (Միլիանին) համապարտ... Բայց
հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները
պարտուեցին պարսիկներէ, վորոնք
սպանեցին Բարսամ վրաց խաղաղութիւն...

Իսկ նրա (Քարթլի) կիներ՝ Բար-
սամի գուսարը՝ մնաց տկար Դեպերե-
լով՝ գնաց Հայք (Սոմեխի) և այնտեղ
ծնեց աղա, վորին անվանեցին Աղիւրկ
(Աղբիկ)...

Յեւ [Միհրանը] բռնադատու-
թյամբ հանեց Բարսամի կնոջը, վորը
Արշակունիայ գտնակ եր, Սամշվիլցիից
և ամուսնացաւ նրա հետ...

...Արշակ խաղաղութիւնը մորտ Մարշակու-
նի յեր և հորով ներքոթյան-Փառնա-
վաղան...

Իսկ Աղբիկը, վոր եր վորդի Քար-
թամի՝ վորդի Սասերմալի և Բարսամ
խաղաղութիւնը գտեր վորդին... անով Հայ-
քում (Սոմեխի) նա գեղեցկացեմ,
բարձրահասակ և վիթխարի տղամարդ
եր: Բաղմից պարձված եր հայոց (սո-
մեխների) և ասորից պատերազմներում

[Բարսամ և Միհրան] կոտեցան
ամիս մի...

Եւ կին նորա (Քարթլի)՝ գուսարն
Բարսամի՝ յղի գտնով գնաց ի Հայս. և
ծնաւ որդի, և կոչեաց զնա Աղբիկ...

Եւ ի Շամհուտու հանեալ գիւնն
Բարսամի [Միհրանն] կին արար զնա,
որ էր գուսար Արտակունիայ (ուղից՝
Արշակունիայ) *...

Իսկ Աղբիկն անեալ ի Հայս՝ եղի այր
անձնեալ, և աջողեալ ի պատերազ-
մութան պատիճ՝ որ ընդ Հայս և ընդ
Ասորիս, կատարեալ ի նոցանէ յայով Մուս-
րիսիդ¹³: Սա տեալ զգորս Հայոց՝ մար-
տեալ ընդ Արախայ (ուղից՝ Արշակայ¹⁴)*
յերկիրն Թսիկեաց, որ է Մաղկայ...

Հմտ. 148 յեր ծանոթութիւններ
նորայն:

և հաս [ել] գլուցազնիւր եր սպանել և ինքն ել անուն հռչակել: Սա զորք խընդրեց հայոց (սոմեխներն) խաղափորեց, վորն և տփեց այն. և արշավեց Արշակ վրաց խաղափորի՝ իր մորեղբոր՝ վրա...

[Սպանելով Արշակին՝] Աղերկն խակուն և եթ գնաց Հայոց (Սոմեխի) զորքի մոտ, և ասաց. «Յերգվում եմ ձեր տոտվաճհերով, մի ուղղեք ձեր սրերը վրայինքն ղեմ, բանի վոր ազգակից են (հայրենի յեն)՝ մեզ, և այժմ յիս եմ նրանց թագափորը՝ ձեր ուժերի ոգնութեամբ: Հայերը (սոմեխները) լսեցին նրա ասելոր և կանգ առան նույն տեղում: Փալով վրաց զորքի մոտ՝ Աղերկը բարձր ձայնով աղաղակեց. «Յիս ձեր թագափորներին վորդին եմ, և իմ բազն ինձ և վիճակեղ [ձեր] թագափորութեանը: Այժմ ընդունեք ինձանից բարիք և ուրախութեան: Այլևս հայոց (սոմեխներին) զորքը չի ուղղվի ձեր վրա... Յեղ խաղաղութեամբ ժողովեցան միասին հայերը (սոմեխները) և վրացիները և պարսիկները և ռանները, և՛ բերելով վրաց թագը [վոր] Արշակի [նր եր]՝ դրին Աղերկին...

Յեղ այս Աղերկի տիքից ամբողջ յերկրին Քարթլիի և Յեդկերաց (Եդրիսի) և հայոց (սոմեխներին) խաղափորն իր դուռարը տվեց նրան ի կնութեան...

Իսկ Անդրեաս սուրբ առաքյալը... անցավ Կղարջքի (Կլարջի) ճանապարհներ[ով]: Պարթևաց յերկիրները, վոր [նույն] Հայքն (Սոմեխի) և է, և անցավ Յերուսաղեմ՝ դառնին տունելու...

Այս Աղերկի թագափորութեան որոք կրկին ուժեղացավ Պարսից թագավորութեանը... Այս հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները հնազանդ ելին Պարսից թագավորին **:

Յեղ մինչև Աղերկի թագափորելը՝ Քարթլիում վրաց մի թագավոր եր նստում: Իսկ այս Աղերկն յերկու վորդի

և սպան [Աղրիկ] գնա (Արշակ). և դարձան Վերք ի փախուստ: Եւ յաղաչանս անկեալ Հայոց Աղրիկ՝ արգի ի կոտորելոյ պժրացին: Զի ես եմ, ասաց, այսուհետեւ թագաւոր նոցա՝ ճորհելով ձեր եւ. ամենայն զօրքն՝ վրաց անկեալ երկրպագին Աղրիկայ, և դրին ի դուռնորս զթագն Արաւիկայ (ուղիղ՝ Արշակայ)*. և մի եղին Հայք և Վերք և առնն Առանայ...

և... թագաւորեաց [Աղերկն] ի վերայ Վրաց, առեալ զդուստր թագաւորին Հայոց իւր ի կնութեան:

* Տե՛ս 148 յիւր. * ճանութեութեանը

Var. Աժդալան [պարսից թագավոր]ին

ուներ՝ վորոնց և բաժանեց նա [իր թա-
գափորությունը, տալով մեկին՝ Բարառ-
մին՝ ալն մասը, վորը Կուր գետից դե-
պի նշուսիս և Մցխեթ քաղաքով, իսկ
մյուսին՝ Քաթխամին՝ հարավային մասը
Արմազ քաղաքով]...

Իսկ Ագեղիկից սկսած այս թագա-
փորները հայոց (սոմեխների) թագափոր-
ների հնագույնագիշտան ներքո էյին. նա-
մանավանդ՝ Արմազեցիոց թագափորներն
ոգնում էյին հայերին (սոմեխներին)
նրանց բոլոր թշնամիների դեմ:

Այդ թագափոր դարձավ Հայրուս
(Սոմխիթում) մեծն Յերվանդ (Բարվանդ),
վորը՝ մոռանալով վրաց բարերները՝
միացավ Փարսման Արմազեցիո հետ և
զբաղեց Բարխիլի սահմանները, քաղաք
Մունդան և Արտահանը (Արտանը) մին-
չև Կուրը, և լնակեցրեց Մունդայում
դազանտարս մարդիկ՝ դեկերն ազգա-
կից, և կոչեց Մունդան [նոր] անունով՝
Քաջատուն, վոր թարգմանաբար նշա-
նակում և Էփեքի տունն է:

Այս Սմբատ Բյուրատյանը (Սում-
բատ Բիւրիտիանը) սպանեց Յերվանդ
հայոց (սոմեխների) թագափորին, և թա-
գափոր հաստատեց Յերվանդի յեղբայր
Արտաշեսին (Արտաշանին):

Այդ Բարխիլի թագափորները՝ Ա-
զորկ [Արմազեցին] և Արմազիկ [Մցխեթ-
ցին]՝ գլխեյն սակրին և լեզդիներին
(լեկերին) [խնդրելով ոգնություն]... և
ժողովեց անիթիւ բազմություն... Մինչ
կժողովվեր հայոց (սոմեխների) զորքը՝
սրանք [ըստրը] մտան Հայք (Սոմխիթ)
և անակնկալ կերպով զբաղեցին Շիրա-
կավանն ու Վանանդը մինչև Բագրևանդ*
ու Բառհն (Բառիանը), և վերադարձան***
վերջնելով բազում զեւրիներ ու ավար և
լցվելով ամենայն հարստութեամբ. իսկ
[վերադարձին] անցան Փարսիսոսի ճա-

նւ. Բարառան և Քարթամ կային.
ի հնագույնագիշտան թագաւորացն հայոց,
յԱգրիկայ սկսեալ. և աւելի՝ Արմազու
թագաւորքն օգնէին հայոց՝ ընդգէմ կա-
լով թշնամեաց նոցա:

Յետ այսոցիկ թագաւորեաց հայոց
մեծն Երուանդ, և Հառ ի Վրաց զԱր-
տահան, մինչև ցԿուր գետ, և զքաղաքն
Մոնդայ. և լնակեցոյց ի նմա մարդ
զԵւախօս, և անուանեաց զնա Քաջա-
տուն:

Իսկ Սմբատ Բյուրատոյ՝ սպան գե-
րուանդ, և թագաւորեցոյց զեղբայր նո-
րա զԱրտաբան (ուզիւ՝ Արտաշան)*:...

Յայնժամ թագաւորքն Վրաց՝ Ազուկ
և Ազմայէր, կոչեցին յօգնութիւն զԼե-
կաց և զՕսաց... և զօրքն Վրաց առ հա-
սարակ ի մի վայր եկեալ, մտին յան-
կարծուստ յաջիարհն հայոց, մինչդեռ
անկազմ կային նորա, և դերեցին զՇի-
րակ և զՎանանդ մինչև Երասնո, և դար-
ձան ի զաշան Նախջաւանու, և թոխն
աւար բազում, և էյին ընդ դուռն Փա-
րսոսայ, և ժողովով անցին ընդ Կուր
գետ. և երթեալ ի Կոմարէճ[ան], բանա-
կեցան ի վերայ Իօրի գետոյն: Իսկ
Սմբատայ ժողովեալ զգօրս հայոց, չո-

* Հմմ. 148 յեր. * ծանոթությունը:

** Var. Շադրեանդ: Հմմ. 146 յեր. * ծանոթությունը:

*** Var. — և գերեցին դաշտն մինչև Նախճեանո

Նապարհով: Ապա Սմբատ Բյուրառայանը
 գիմեց Հայոց (Սոմխիթի) զորքին, և
 խոկույն և եթ ժողովեցան հայերը (սո-
 մեխները) և սկսեցին հետամուտ լինել:
 Իսկ բոլոր հյուսիսայիններն անցել էին
 Կուրը և հասել Կամբեչովան՝ բնակու-
 թյուն հաստատելով Իոր գետի վրա և
 բաժանելով [Իորա մեջ] դերիներն ու
 սովարը: Ապա Սմբատն զենսպան ուղար-
 կեց [Նրանց մոտ], ասելու. «Ինչ վոր
 հայքից (Սոմխիթից) ավար եք վերցրել՝
 անասուն, վոսկի, աքձաթ և դորժվածք՝
 բոլորն ընծայել եմ ձեզ. և վորքան ել
 գուք հայերի (սոմեխների) արյուն եք
 թափել, այն ել չի պահանջվի ձեզանից.
 Բայց վոր դուք մարդիկ եք տարել գե-
 րի, [գոնե] նրանց վերադարձրեք. և գնա-
 ցեք խաղաղ, հարստ սյցալ և ամեն
 ինչով լին: Իսկ նրանք պատասխա-
 նեցին. «Վոչ այլ ինչ, բայց յեթե [մի-
 միայն] քեզ վորոնելու մտանք մենք
 հայք (Սոմխիթ), բայց չգտանք քեզ. և
 այժմ յեկար մեզ մոտ, և սաացիր քո
 բաժինը, ապա թե վոչ՝ մենք [զաքձյալ]
 կգանք քեզ մոտ, ուր ել վոր լինես, և
 մեր ձեռքից կհնդանի չես մնա: Ապա
 Սմբատ Բյուրառայանն անցավ Կուր [գե-
 տ] և Յեզ Բազով՝ ոտերի թաղավորը՝
 կանչեց նրան մենամարտի. ուղարկեց
 նրա մոտ զենսպաներ և խնդրեց իրեն
 հետ սրաներագմելու:

Ապա Սմբատը [չլինելով Բազովի և
 նրա յեղբայր Անուպուկի դեմ՝ յերկու-
 տին ել սպանում ե]... և տուում. «Այս-
 օրեմ՝ հայոց (սոմեխների) կանոնց և
 արանց և տղայոց համար, վորոնց դուք
 կոտորեցիք: Ապա ոսերի և լիզդիների
 (չեկերի) և վրաց և հյուսիսային բոլոր
 ժողովրդները՝ զարբերը... միանալով
 վրաց թագավորների՝ Աղորկ և Արմա-
 դելը՝ սպառալարուելեյան ներքո, հար-
 ձակվեցին Սմբատի և նրա զորքի վրա:
 Ապա յեղավ մեծ պատերագմ նրանց
 միջև՝ սկսած ժամը յերեքից մինչև ժամի
 լինը: Յեզ յերկու կողմերն ել մեծ կո-

դաւ գինի նոցա մինչև ցիուր դեռ. և
 արձակեաց դեսպանս. և ասէ ցնոսա.
 Զոր սպանիք ի հայոց՝ թողիալ ձեզ, և
 զոր ունիք առ և տար ձեզ լիցի. բայց
 դերի՝ զորս ունիք կենդանի՝ ախրէն
 դարձուցէք: Իսկ նորա հոգարտացեալ
 խոսադոյնս պատասխանեցին նմա, որ-
 ոյէս թէ դառնալոց են ի վերայ՝ զի գնա
 ես առնուցուն: Եւ լուեալ Սմբատ՝ էանց
 ընդ գետն Կուր, և գիմեաց առ նոսա
 առիւծաբար: Իսկ թաղաւորն Օսաց՝
 Բազուկ խնդրեաց մենամարտիլ քնդ
 նմա...

և ասէ [Սմբատին]. Վրէժխնդրու-
 թիւն լիցի այժմ Հայոց կանանց և ան-
 մեղ մանկանց՝ սպանելոցն ի ձեռաց
 ձերոց: Եւ խառնեցաւ ամենայն բանակն
 ընդ միմեանս յոյժ ահաւորապէս, և ան-
 կան յերկու կողմանց անթիւք մինչև
 դերեկոյ. և պարտեալ հիւսիսայնոցն
 զժախուսաւ առին. և յանխնայս խոցո-
 տէին ընկենուին ի նոցանէ գորքն Հա-
 յոց, մինչև ցմնալ յոյժ սակավուց, գորս
 գիշերն ապրիկոյտնէր: Եւ թագաւորքն
 երկոքին Վրաց խոց առած՝ գերժան ան-
 կան ի Մցիսիմա:

բուսաներ ունեցան... Ապա բանակը շարժվեց հայերից (սոմեխներից) դեպի հյուսիս, բոլորը փախուստի դիմեցին և ցիր ու ցան յեղան: Սրանց հետամուտ յեղավ Սմբատը, վարը քանկաց վիրա-վորովի էր, և մինչ գիշեր կոտորեց բո-լոր ոսերին և լեզգիներին (յեկերին), վորոնք քիչ մնացին: Իսկ վրացիք ավելի մնացին՝ փախուստի ուղիներն հետ ծա-նոթ լինելու: Հնորճիվ: Յեզ Վրաց (Քարթ-լի) յերկոյսն թաղավորները վիրա-վորված պարձան դեպի Մցխեթ:

Ապա Սմբատը հաղթանակով մտավ Քարթլի, ալիերից [ամրոյջ] Քարթլին բերդերից ու քաղաքներից դատու Իսկ բերդերն ու քաղաքների հետ չէր կրո-վում, քանի վոր պատրաստ չէր՝ հառազ յեղնելու պատճառով: Նա մի բերդ կա-ռուցից Ոձրիսյում, վորը Սամցխե յե կոչվում, Դեմոթ անունով մի տեղում՝ Ղազո լեռան կողած, թողնելով միջը զորամաս՝ Մուսկացվոց ոգնուխյան հա-մաք, քանի վոր [ինքն] Ոձրիսցվոց հեա կովելու գնաց:

Իսկ Վրաց (Քարթլի) Ազոբկ և Ար-մազիլ թաղավորները շնորճիվ իրենց դուրառորոք սրաի չլախեցան, այլ ամբարըին իրենց բերդերն ու քաղաք-ները, զոհաբերելով Քարթլիի ըողոր դատաւայրերը, բայց՝ հայերի (սոմեխ-ների) վրա իշխելուց չզսպեցին իրենց: Ահա և ոսերը սկսեցին վրեժխնդիր լի-նել հայերի (սոմեխների) վրա, անցան Քարթլին, մտերմացան վրացիների հետ. իսկ միանալով՝ ոտերն ու վրացիները միշտ կռվում էին հայերի (սոմեխների) հետ... և ղլխավոր սլաքացը տեղի ու-նեցավ Նոստի կոչված գետի վրա: Յեզ էր Կղարջըում (Կլարջեթում) Ազոբկ թաղավորի մի իշխան՝ աղմուկաննե-րիցը: Նա ստահանում էր Հայքի (Սոմ-խիթի) սահմանները Պարխ[ար]յան յերկ-րում, վոր և Տայք (Տառ), և վոչ մի փա-սաբար չէր կարող մանել [այնտեղից (Հայքից)] Կղարջը (Կլարջեթ)։... Իսկ ի-

Իսկ Սմբատ յաջույութեամբ մտևոր ի Քարթլ՝ ու երեսոց ղերկերն, և շինեաց բերդ մի յերկիրն Ունձրիսոյ՝ զՍամցխէ, և եկեղ սնոյ զօրս օղնական Մուսկաց-ւոցն՝ որք հնապանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորն Վրաց Արզուկ և Ամզիէր, առեալ բնդ ինքեռնս զՕռաց ազգն, հարկանէին ղերկերն Հայոց՝ առ ղետոմի Նուստէ, և առ Պարխարաւ՝ որ-ւն Տայք, և առ ճանապարհին Աշոցաց:

յինս Վրաց (Քարթլի) խաղափորները Մցխեթից ուղղվում էին դեպի Հայք (Սոմխեթ) Աշոցքի (Արցքի) * ճանապարհով, և այսպես վրացիք միշտ ստրկու-թյան ներքո էին:

Ապա հայոց (սոմեխներ) խաղափոր Արտաշեսն (Արտաշանն) իր ամբողջ զորքով և նրա սպարապետ Սմբատ Բյուրասյանը շարժվեցին ԿեպիՔարթլի: Իսկ վրացիներն ամրացրին բերդերն ու բաղանիկները և՛ բերելով զորք Ոսեթից՝ լցրին բերդերն ու քաղաքները: Յեկան հայերն (սոմեխներն) ու նոսեցին Մցխեթում, և կոչվում էին հինգ ամիս, և ամենայն որ տեղի ունեւ կարիճները ընդհարում: Ապա վրացիք ու ոսերն՝ նեղ տեղն ընկնելով՝ խնդրեցին հաշտութուն, արյուն և հատուցումն չփնտրելով: Հայոց (սոմեխներ) խաղափորն ունկնդիր յեղավ նրանց (վրացից և ոսերի) աղերսին, և զրվեց ուխտ և յերզումն. և հայոց (սոմեխներ) թագավորը՝ ստրկացնելով վրացի-ներին ու ոսերին՝ գնաց: Անցավ մի քանի տարի և հայերից (սոմեխներից) տվեցված Քարթլին վերադիվեց: Այդ ժամանակ հայերը (սոմեխները) զբաղված էին, քանի վոր պատերազմ սկսեցին պարսից և հույների (բերձեհների) հետ: Ապա վրացիք և ոսերը բարեպա-տեհ ժամանակ դառն և սկսեցին Տնշել հայերին (սոմեխներին), քանի վոր հա-յոց (սոմեխներ) ամլւոյջ՝ զորքը և թա-ղավորի յերկու որդին Սմբատի հետ միասին պատերազմում էին [ընդդէմ] պարսից: Իսկ յերբ վրացիք և ոսերն սաստկացրին պայքարն հայերի (սոմեխ-ների) հետ, այլև նրանց տառապանքը, այն ժամանակ Արտաշես (Արտաշան) թագավորը զորք ժողովեց [նրանցից], վորոնք տանն էին մնացել և՛ ստրկով իր

Ապա խաղափորն Հայոց Արտաշան (ուղիղ՝ Արտաշան) ** խաղափոր վերայ Վրաց, և նստաւ ի վերայ Մցխեթայ հինգ ամիս՝ քանդելով գաղութոհն, մինչև յոյոք անկեալ խնդրեցին զհաշտու-թիւն, զի ժառայեացին նոցա Վերք և Օսր: Եւ լուաւ նոցա, և եղ հարկս, և զնայ ի նոցանէ: Թագաւորն Հայոց, և զոռայր ընդդէմ Յունայ և Պարսից: Եւ պարապ առեալ Վրաց և Օտաց, ասպա-տակէին ի Հայս: Եւ Արտաշան (ուղիղ՝ Արտաշան) *** առաքեաց զսրդի իւր զՋարեհ ընդդէմ նոցա սակաւաձեռն. և նորա գնացեալ՝ իբրև գմանուկ ըմբռնե-ցաւ ի նոցանէ ի տեղին՝ որ կոչի Յիւլի լիճ. և կամեցան Օսրն ոպանանել զնո վասն արեան իւրեանց թագաւորացն, և արգելին Վերք, զի առցեն նովաւ. զսահ-մանս իւրեանց՝ զոր տոեալ էին Հայք. և արգելին գնա ի Իսալարաւ: Իսկ Հայք ոչ արաբին փոյթ գամս երես. ասպս զկնի ամաց երից զնայ Սմբատ որդ-ւովք թագաւորին, Արտաւազու և Տիդ-րանաւ, և ամինայն զօրօքն Հայոց յեր-կին Թռեղայ: Իսկ թագաւորքն Վրաց սմբայան, և զաղթեցին գերիկին, և խնդրեցին զհաշտութիւն, տալով ի նո-սա պատուով՝ զորդի թագաւորին, և խոստացան ծառայութիւն ալապլա. Զդրամն գրով և անուամբ Հայոց թա-գաւորին վարել, և խէ գայ թնամմին ի վերայ ձեռ, երկոքին խաղաւորքս Վրաց կեամք՝ և մեռանիմք ընդ ձեռ. և եթէ՛ դուք երթայք ի պատերազմ ընդ այլում ազգի, ասոն հազար սպառազէն ի Վրաց պան ընդ ձեզ: Եւ հաւանեալ

* Հմմ. 148 յերեսի ծանոթությունը:

** Նուշնը:

*** Նուշնը:

Ջարին (Ջարին) վորդուն՝ ուղարկեց
 րնդգեմ վրաց: Իսկ վրացիք ու ոսերը՝
 ժողովելով՝ դիմեցին Ջավախքի (Ջա-
 վախեթի) կողմը, հաղթեցին և փախուս-
 ան մատնեցին Ջարին (Ջարին) հայոց
 (սոմեխներին) թագավորի վորդուն*, և
 խորաակեցին նրա տմբուջ գորբը, վո-
 րին հետամուտ յեղան մինչ Հայքի
 (Սոմխիթի) սահմանները, և բանտարկե-
 ցին թագավորազն Ջարեհին (Ջարենին)
 լճի ափին, վոր ծել և կոչվում, և յիտ
 բերին: Իսկ ոսերն ուղղում եյին Ջարե-
 հին (Ջարենին) սպանել իրենց թագա-
 վորների արյան փոխարեն, սակայն վրա-
 ցիք կենդանի թողին, վորպեսզի իրենց
 սահմաններն [յետ] տանեն, և կալանա-
 վորեցին Դարիալանի բերդում: Հայերը
 (սոմեխները) չկարողացան նրան փրկա-
 րել, քանի վոր զրադված եյին պար-
 սից [պատերազմով]: Ապա յերրորդ տա-
 րին յեկան Սմբատ Բյուրատյանը և
 թագավորի վորդիք** Արտավազդ (Ար-
 տավազ || Արտավազ) և Տիգրան*** հայ-
 կական (Սոմխիթիանի Սոմխիթիա)
 ամբողջ զորքով: Ապա Վրաց (Դարեթի)
 թագավորները հրամայեցին իրենց ամ-
 բողջ յերկիրներին փախչել գետի բեր-
 դերն ու քաղաքները, և լիռնաստանցիք
 (մթիունները) ամրացրին բերդերն ու
 քաղաքները: Իսկ հայերն (սոմեխներն)
 յեկան և կանգ առան Թռեղքում (Թրիա-
 լեթում): Հանդես յեկան նրանց մեջ
 դեսպաններն և հաշտվեցին: Վրացիք
 [վերա]դարձրին թագավորի վորդուն,
 վորը կալանավորված եր, և ոգնություն
 խոստացան՝ սյուսիս ասելով. «Յեթե
 յերևան գա վորեկ թշնամի և պատերազ-
 մի ձեզ հետ, մենք յերկոքյան թագա-
 վորներս անձամբ և մեր զորքով ձեզ
 հետ կլինենք և կողնենք: Իսկ յեթե
 վորեկ մեկի րնդգեմ պատերազմեք,

այսմ Հայոց, անդրէն գնաճուցին զա-
 ռեալ սահմանն Վրաց, զԾոնդա, զԴմու-
 խո, զՋաւխէթ և զԱրտահան. և եղեն
 Հայք և Վերք և Օսր ազգ մի:

* Var. abs հայոց (սոմեխներին) թագավորի վորդուն:

** Var. վորդիք] յերկու վորդիք:

*** Var. Տիգրին:

մենք հույսը սպասողներն ենք
կողմնակից ձեռք: Յեզ վրայակալն այս քա-
ղաքում կհաղենք զբաժնի Արտաշես (Ար-
տաշան * թագավորի պատկերով): Այս
պատճառով հայերը (սոմեխները) վերա-
դարձրին Վրաց (Քարթլիի) սահմաննե-
րը, Մուսղա քաղաքն և Իմոթի բերդը,
Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտաշանը
(Արտանը) և այսուհետև համերաշխ
եյին հայերն (սոմեխներն) և վրացիներն
և ոսերը, և յերեք [ժողովուրդներն] եղ-
միասին կոմսւմ եյին [ընդհանուր] թըշ-
նամու գեմե...

Իսկ Փարսման [թագավորը] ժո-
ղովից Վրաց (Քարթլիի) զորքը, վորին
ուժեք միացրից Հայքից (Սոմխիթից **),
և [պարսից] գեմ յեղավ նեղ Բկինիս-
ձեռով¹⁶ Կարիճները սկսեցին կռվել,
վորը (կռվը) յերկար (շատ ուրեք) տեկց:
Յեզ յեթե հանդես եյին դալիս պարսից
կարիճները, վորոնց հետ չեյին կարո-
ղանում կռվել Վրաց (Քարթլիի) և Հա-
յոց (Սոմխիթի) կարիճները, նրանց գեմ
գուրս եր դալիս ինքը Փարսման թա-
գավորը կամ նրա սպարապետ Փառնա-
վազը, [վորոնք և] հողթահարում եյին
նրանց...

... Ապա վրացիք ու հայերը (սոմեխ-
ները) հարձակվեցին պարսից վրա, փա-
խուստի յենթարկեցին և կոտորեցին
նրանց և անխիվ [և] գերի վերցրին. և
գնաց Միհրդատը (Միրդատը) փախստա-
կան գեպի Պարսից յերկրեր:

Յեզ [քաջ Փարսմանը] Վրաց
(Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) զորքի
առաջնորդ յեղավ [ընդգեմ պարսից]...

Իսկ [Փարսմանի սպանությունից
հետո] Փառնավազ սպարապետը տարավ
քաջն Փարսմանի կնոջն ու վորդուն,
և թափառեց, ապա գնաց Հայք (Սոմ-
խիթ), քանի վոր Փարսմանի կինը հա-
յոց (սոմեխների) թաղավորի աղջկն
եր...¹⁷

...և Փարսման ամուսն զոր ի Հայոց չո-
ղաւ բնդ առաջնորդ ի Հրինաի Խէու (ու-
ղիւ՝ Բկինիսիւնի), որ է Երկաթաձորա...

... Յայնժամ զօրքն Հայոց և Վրաց
յանխնայ գնէին դամենայն Պարսիկն
արեան ճապողիս բնդ երևսս երկրին:
և գերծեպ Միհրդատ անկաւ ի Պարսս...

... և ինքն քաջն Փարսման ուժով
Հայոց աւերէր և քանդէր զՊարսս...

և սպարապետն Փարսմանայ Փառ-
նաւազ՝ տաւալ զկին և զորդիս Փարս-
մանայ գնաց ի Հայոց...

* Var. Արտաշան: Հմմ. 148 յեր. * ծանոթությունը:
** Var. Հարավից:

Այս պահին հայերն (սոմեխներն) ու հույները (բերձներն) համերաշխ եղին: Իսկ հայոց (սոմեխներին) թագավորը զորք բերել ավելի հունաստանից և պնայ պատերազմիչու պարսից և վրաց հետ. [հայերին] միացան և յեդերացիք (մեդ-բերները) և անհամար զորք կազմեցին: Ապա Միհրդատն (Միրդատն) և պարսից իշխանը զորք բերեցին պարսից յերկրից, իսկ հայերն (սոմեխներն) ու հույներն (բերձներն) և յեգերացիք (մեդ-բերները) իջան ներքին Քարթլի (Շիրվա Քարթլի), և այնտեղ նրանց հանդիպեցին պարսիկներն և վրացիք՝ Լիախով կոչված գետի տիրին, և յեղավ այնտեղ մեծ պատերազմ այն տեղում, վեր կոչում և Ռեխի...:

Յեվ [քաջն Փարսմանի թոռան զորդի Համազասպը (Ամզասպը)] ... զորք բերելով Հայքից (Սոմխիթից)՝ ժողովեց իր բոլոր ուժերը և անցավ Ոսեթ, և զոչոք չեղավ նրա դեմ. նա գերեց Ոսեթը և հաղթանակով տուն վերադարձավ:

Ապա նա հանդգնությամբ սկսեց վրեժխնդրություններ անել և յերեկելներեց շատերին վոչնչացրեց. հենց այս պատճառով Վրաց (Քարթլի) ժողովուրդը նրան տուեց, և տուելի դարձավ նա նաև հայերի (սոմեխների) համար, և սիրեց նա պարսիկներին: Ապա նրան ուրացան արևմտյան հինգ իշխանները՝ յերկոքյան իշխանները Յեգերաց (Եգերիսի), մեկը Ոձրիսիսի, մեկը Կպարձի (Կյարջի) [և] մեկն [և] Ծուռդայի Դիմեցին հայոց (սոմեխների) թագավորին՝ խնդրելով իրենց համար թագավոր նրա վորդուն, քանի վոր [վերջինս] Համազասպի քեռորդին երէ Ապա հայոց (սոմեխներին) թագավորը մեծ զորքով յեկավ Քարթլի, և զորք բերել ավելի նաև հունաստանից, և խնդրեց օսեթին ել, փորձը ուրախությամբ յեկան, քանի վոր Համազասպը նրանց վրիճարկ թրջնամին եր... և յեկան յեգերաց (մեդ-բերներին) իշխանների մոտ... Յեվ այս-

եւ թագաւորն Հայոց հաշտեալ ընդ Յոյնս՝ չորաւ ընդդէմ Պարսից և Միհրդատայ, և պատահեաց նոցա ի վերայ Լեխ գետոյն, և սոյան զՄիհրդատ և զիշխանն Պարսից, և թագաւորեցոյց Վրաց զորդին Փարսմանայ՝ դԱդմի...

Եւ... առեալ զօր ի Հայոց Համազասպ, էանց յայնկոյս լերինն ի վերայ Օսաց, և գերեաց զաղխարն ամենայն, և դարձաւ ի տուն իւր:

Զինի այսորիկ հպարտացաւ յանձն իւր Համազասպ, և աղտոտմբհաց ի Հայոց և սոյան յԷքոցն արս երեւելա, և աղաւինեցաւ ի Պարսս: Եւ մասն այսորիկ ատեցին պնա Վերք, և խնդրեցին իւրեանց թագաւոր՝ զորդի թագաւորին Հայոց պՎրոյն զքեռորդի Համազասպայ: Եւ լուաւ. նոցա թագաւորն Հայոց, և եկն ի Վերս Եւ եկին առ նս իշխանքն արեմտից կոզմանն հնգեքեան, և իշխանն Ունձրիսեայ և իշխանն Ծուռդայ. կոչեցին և զզօրսն Օսաց, և եկին խնդուիթեամբ վստն վրիճաց արեանն՝ զոր պարաւր նոցա Համազասպը Կոչեաց [Համազասպ] յօգնուիթիւն գտունն Պարսից, և եզի պատերազմ սաստիկ, և յաղթեցաւ Համազասպ, և սպանաւ ի պատերազմին, և հարան զօրքն Պարսից...

պէս բոլորն յիկան հայոց (սոմեխներէ) թագավորի մօտ... Յեւ մեծ էր հունաց (բերձններէ) և հայոց (սոմեխներէ), ոսերի և յեպերաց (մեգրելներէ) զորքը... և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ նրանց [և վրաց] միջև: Համադասալը պարտուեց և նրա զորքը ցրվեց, իսկ Քարթլին նվաճեցին: Յեւ սպանեցին Համազասպին և կոտորեցին նրա զորքը: Յեւ թողեց հայոց (սոմեխներէ) թագավորը թագավոր Վրաց (Քարթլի) իր վորդուն՝ Համազասպի քրոտորդուն, վորի անունն էր Ռեւ...

Հայքում (Սոմխիթում) թագավոր դարձավ Պոսրովը (Կասրո Կոսարոսը), և այս Պոսրով հայոց (սոմեխներէ) թագավորը սկսեց պատերազմել Քասրե պարսից թագավորի հետ, և նրան ողնում ևր վրաց Ասփազոր թագավորը: Յեւ այս Ասփազորը* բացեց Կավկասացւոյ դուռն և դուրս բերեց ոսերին, լեզգիներին (լեկերին) և խազարներին, և դնաց Պոսրով (Կասրո Պոսարոս) հայոց (սոմեխներէ) թագավորի մօտ, պարսից հետ պատերազմելու... իսկ [այս Ասփազորով] վերջացավ վրաց (Քարթլի) Փարսավազյան թագավորների տոհմը**:

Մինչդեռ հայերն (սոմեխներն) ու վրացիները և հյուսիսային ժողովուրդը փախստական դարձրին պարսից թագավորին, [վերջինս]... դիմեց գլուղապետներին, բղէշխներին և իշխաններին... և մեծ պարդն ու պատիվ խոստացավ [նրան], ով հնար կգտնի վրեժխնդրու թյանտիսկ ժողովականների մեջ դռնվում էր մի յերեւելի իշխան՝ Անաւ անուն, վորն ազգական էր հայոց (սոմեխներէ) Պոսրով (Կասրո Կոսարոս) թագավորին: Նա վեր կացավ և առավ. «Մեր զորքը փախստական է Պոսրով (Կաս-

... ևւ թագաւորն հայոց Պոսրով կոռէք ընդ նմա (Քարսէ-Շարվան, որդի Սասանայ)՝ օգնականութեամբն Ասպաբազուրայ, որ ւածէր ընդ դուռն Կովկասու զլէխս և զլէկս և զՊսա և զԹագիրս՝ առ թագաւորն մեծ Պոսրով...

և փախստական լինէր թագաւորն Պարսից Քարսէշուր, որ նա ինքն է Արտաշէլը Պորհէր այնուհետեւ ընդ մեծամեծս իւր թէ գինչ արասցեն յերեսաց թագաւորին Հայոց, որ տասն ամ նեղէր զնոսաւ Ապա յառաջ եկաց ոճի աղգային Պոսրովու, անուն Անակ կոչեցեալ, և ասաց ի լուր ամենեւոյն. Պարս է քեզ ծագայել հարկատրու: Թեամբ Պոսրովու, և հանգաբախի Պարսք ի չարեաց նորաւ Եւ դադա մերձեցեալ յականջս նորաւ ասաց. երթայց առ նա րնտանութեամբ սիրոյ, որպէս ապրու-

Var. Ասփազուր:

** Var. + և թագավորադունք հայոց (սոմեխներէ) + Արշակունյաց թագավորները:

բո Պոսարոս) հայոց (սոմեխները) թա-
 ցաւորից... այս և իմ խորհուրդը, վոր
 խաղաղությամբ ու աղիւսով և հար-
 կատվությամբ հանգստացնենք Քոսրով
 (Կոսրո Պոսարո) թագավորին: [Յեզ]
 ինչ վոր տասց Անտին, անկեղծ չատաց...
 Այլա [պարսից] թագավորը պաշտնի-
 քար զլմեց Անակին. և Անտին տասց
 Եկեցի, արքան, հովիտայան: Ես կ'դառնամ
 հնար վրեժն առնելու Քոսրովից (Կոս-
 րո Պոսարո), և կ'ընամ նրա մատ ըն-
 տանիքովս, և նա կ'ստանանա ինձ իբրեւ
 աղաւանդ, և քո բաղդը բարով կ'գա:
 Ես կ'դառնամ այդ (հայոց) թագավորին
 և գլուխս կ'դոնեմ քեզ համար:

Թագավորը հովանեց այս մատուցու-
 լիչունը, և մի քանի ուրից հետո Անակը
 և նրա յեղբայրն ընտանիքով յեկան,
 իբրեւ ուրաջյալք պարսից թագավորին:
 Ենզ յեկավ Հայքի (Սոմեխի) սահման-
 ները Քոսրոյ (Քոսրոյ) կոչված քա-
 ղաքը, ուր հայոց (սոմեխները) թագա-
 վորները ձմեռանոցն եր: Հենց վոր
 Քոսրով (Կոսրո Պոսարո) թագավորը
 տեսավ նրան, մեծ պատիվ[ներ]ով ըն-
 դունեց նրան, և ամենուրեք նրա բարի
 պաշտոնն եր ցույց տալիս հովաստի-
 օրեն, և թագավորը տեսնում եր, վոր
 նա իր ամբողջ ընտանիքով եր յեկել:
 Այլա թագավորը չնորհեց նրան պատիվ
 և բազմեցրեց յերկրորդ աթոռի վրա՝
 ուրախությամբ և հանգիստ [սրտով]:
 Ենզ անցան ձմեռվա օրերը և մտանով
 ամառվա շրջանը, և մեծացան գետերու
 թագավորը գնաց այնտեղից և յեկավ
 Արարատ[յան] (Արարատ ?) քաղաքը. և
 Քոսրով (Կոսրո Կոսրո) թագավորը
 պատրաստ եր նորից մտնելու պարսից
 յերկիրը: Այլա մի օր թագավորը վորսի
 գնաց, և նրա հետն ելին Անակն ու նրա
 յեղբայրը, վորոնք սրած սուսեր ունեյին
 բռնած [ձեռին] դադարնաբար՝ պատ-
 մուճանի տակից, և [հարմար] ժամ[ա-
 նակ] (ժամ*) գտնելով՝ սպանեցին թա-

տամբեալ ի քէն, և սպանից գնա նեն-
 գութեամբ: Ձոր և արարն իսկ եւ ևկն
 առ նա հանգերձ կղբարբն իւրով. և
 ի գալ միւսոյ ամին՝ ի յորտ սպան
 գնա, յորժամ կամէր ելանել ի Պարսս:
 եւ մեռաւ ինքն և իւրքն ամենայն,
 բայց ի յերկուց տղայոց, զոր առեալ
 դայեկացն՝ փախեան ոմն ի կողմն Յու-
 նոց և ոմն ի Պարսից:

* Var. յեղանակ:

զավարին և փախան: Իսկ Հայքի (Սոմ-խիթի) իշխանները հետամուտ չեղան և վրա հասան փամայց՝ կամբջի վրա, և ժոմանց՝ ծանծաղուտում (հունում) [գետն անցնելիս]: և ամբողջ սերնդով նեղ տեղն ընկնելով՝ նրանք չկարողացան փախչել, և սպանվեցին: Յեւ մնաց նրա-նից միմիայն յերկու վորդի, վորոնք բաժանվեցին գայալների միջև. մեկին տարան Հունաստան, իսկ մյուսին Պարսից սահմանները:

Հենց վոր Քարսե[-Շարվան] Սասա-նյան պարսից թագավորը լսեց այս՝ լցվեց ուրախութեամբ, և շարժվեց [դե-պի հյուսիս] ամբողջ դորքով: Նախ նա մտավ Հայք (Սոմխիթ) և դրավից Հայքը (Սոմխիթը), և ընաջինջ արավ ու գերի վերցրեց հայոց (սոմեխների) թա-գավորի ամբողջ ազգատոհմը: Իսկ Պոս-րով (Պասրու Կոսարու) թագավորի մի վորդին, [վոր] փոքր տղա յիւր, ապա-վինել էր Հունաստան և տյնտեղ եր գաստիարակվում, Տրգատ (Թրգատ) ա-նուն ¹⁸: Ապա պարսից թագավորը՝ նվա-ճելով Հայքը (Սոմխիթը)՝ մտավ Քարթ-լի [Իսկ] Ասփաղուր (Ասփաղուր) վրաց թագավորը գնաց Ոսեթ, վորպեսզի դորք բերի Ոսեթից, և ամրացրեց բեր-դերն ու քաղաքները: Բայց յերբ [Աս-փաղուրը] մտավ Ոսեթ, [այնտեղ] նրան վրա հասավ մահը և նա վախճանվեց:

Այս Ասփաղուրն արու գավակ չու-նեք, այլ միմիայն մի դուստր: Ապա Վրաց (Քարթլի) բոլոր իշխանները ժողովվեցին Մցխեթ քաղաքում՝ ապա-րայետի մոտ, վորի անունն էր Մախ-ժան: Ապա Մախժան * ուղարպեան ասաց. «... Հայքի (Սոմխիթի) մեծն թա-գավորը սպանվեց, և Հայքը (Սոմխիթը), վորից կախումն ունի մեր թագավո-րությունը, նվաճած և, և պարսից թա-գավորն ախորժակ ունի ամբողջ մեր յերկիրը կրանելու: Մեր մեջ չկա վոչսր

և: Ըուետը դայս թագաւորին Պարսից՝ և եկն ի Մցխիթա.

[,խորը] նրա գեւ [լինի], և մեր ժողովուրդը վորք և Թաւրի ինչպես անհովիվ վոչխարները: Այժմ այս և մեր մտադրությունը, վոր մեր հնազանդությունն արտահայտինք պարսից թագավորին և խնդրենք նրանից մեզ թաղավոր նրա վորդուն, և ազերսենք, վոր ամուսնացնենք նրան մեր՝ Ասփաղուր (Ասփաղուր) թագավորի դստեր հետ: Զեկուցենք, վոր այդ աղջիկը ներքոթյաններին սերնդիցն եւ և մեծամեծն* Արշակունյաց ** և մեր Փառնավաղյան թագավորների դարմից...:

Յեւ [պարսից թագավոր] հարցրեց [պարսկացիները] Ասփաղուրի (Ասփաղուր) դստեր ծաղման մասին, և նրանք պատասխանեցին թե ներքոթյան և Արշակունյաց և Փառնավաղյանների սերնդիցն եւ Պարսից թագավորը հասնեց այս և բավարարեց վրաց խնդրը, և ինք եւ լավ և բարձր *** համարեց Մցխեթում նստեցնել իր վորդուն թագավոր, քանի վոր Հայոց (Սոմխեթի) և Վրաց (Քարթլիի) և Ասանի և նրա շրջակայքի բոլոր քաղաքներից այն (Մցխեթը) նա համարեց ամենից ավագ և ամուրտ...:

[ՍԱՍԱՆՅԱՆՔ]

Ընդառաջ գնալով վրաց աղերսանքին՝ Քաւրի-Շարվանը [իր վորդի Մինրանին (Միրխանին) **** ամուսնացրեց վրաց թագավորի դստեր հետ, և հաստատեց նրան թագավոր և նստացրեց Մցխեթում, և հանձնեց Քարթլին, Հայքը (Սոմխեթը), Ռանը, Մովսիսանը և Հերքը (Հերեթը):... Յեւ... քառասուն հազար պարսից ընտիր զինվոր... ուղարկեց (Հերք) Հերեթ և Մովսիսան և Հայք (Սոմխեթ):...

Եւ ետ նոցա երկուսն, և թագաւորեցոյց նոցա գմանաւի՝ Մինրան... ե... թողեալ առ նմա քառասուն հազար ընտիր ազանց Պարսից...

* Var. տեղերից:

** Var. Արշակունյաց: հմմ. 146 յեր.* ծանոթ:

*** Var. ավելի լավ և բարձր abs:

**** Var. Մինրիանին:

Յեւրե Միհրանը (Միբրիանը) քա-
ռասուհն տաքեկան դարձավ, վախճանվեց
[այդ] Միհրանի (Միբրիանի) հայրը՝ պար-
սից թագավորը, և նրանից հետո պար-
սից թագավորը նստեց նրա կրտսեր
յեղբայր Բարտամ կոչեցյալը... Պարսից
մեծավորներն ու մարզպանները... պար-
սից թագավորոթյունը հանձնեցին Բար-
տամին, իսկ Միհրանին (Միբրիանին)՝
սիրտը շահելու համար՝ տվին Բարտա-
մից [մասն հանելով] Ջաղիւրքը (Ջաղի-
րեթը), Շամի * կեսը, Ատրդատականը
(Ադարբադահանը) հետը կցելով ամբողջ
այս Գարթլին, Հայքը (Մոմիսիթը), Ռա-
նը, Հերքը (Հերեթն) ու Մովականը...

... Ապա Գուրթաց թագավորը մեծ
զորքով ներս խուժեց Հունաստան...
Իսկ հայոց (սոմեխները) խորով (Կաս-
րո Կոսարոս) թագավորի որդին՝ Տրդատ
(Թրդատ) ** կոչեցյալը, վորին վերև հի-
շեցինք, սնվել եր Հունաստանում, և
եր նա հսկա Այդ պահին նա հունաց
(բերձենները) զորքի հետև եր. հունաց
(բերձենները) ամբողջ զորքը նրան ընտ-
րեց, հապքին նրան կայսերական զգեստ
և զինեցին, և կայսեր տեսքով ուղար-
կեցին նրան կովելու Գուրթաց ընդդեմ...
Տրդատը (Թրդատը) *** հաղթեց [նրան]
և փախուստի յենթարկեց Գուրթաց բա-
նակը: Իսկ կայսրը զորք տվեց Տրդա-
տին (Թրդատին****) և ուղարկեց Հայք
(Մոմիսիթ)՝ իր հայրենիքը, և նա յեկավ
Հայք (Մոմիսիթ) [և] քշեց Միհրանից (Մի-
բրիանից) [նշանակված] պարսիկ *****
խշխաններին...

... Յեկ Միհրանը (Միբրիանը) տվեց
[իր ազգական] Պերսիկին իր դուստրն
ի կնություն, նաև շնորհեց յերկիրը
Խունանից սկսած մինչև Պարտավ (Բար-

Ի քառասուն տմիս սորա (Միհրա-
նայ) մեռաւ հայր նորա Արտաշիւր, և
Հառ զթագաւորութիւնն կրսեր և դ-
բայր նորա Բարտամ:... Ապա ետուն
Միհրանայ դՋօզրէթ և զկէս երկրին
Շամայ. և զԱտրդատական և զՀայոս և
զՄովկան և զՌան և զՀերեթ, և հառ-
տատեցին զոր յառաջագոյն ունէր:...

Յայնմ ժամանակի որդին խորովու
Տրդատէս՝ քաջութիւն մեծ ցուցեալ
ի Յոյնս, և ըմբռնեալ անդ զթագաւորոս
Գուրթացոց զնեղիչն Յունաց, և վասն
այսորիկ պատկեալ ի նոցանէ դառնայր
ի հայրենիս իւր, և ստատակէր դամկնայն
օտարո՝ զորս պտանէր և զզօրսն Մի-
րանայ:

Իսկ Միհրան երեր զազգական իւր
զՊերսոյ յօգնութիւն իւր, տուեալ նմա
ի կնութիւն զդուստր իւր...

* Var. Բամի. հմմ. 148 յիւր.՝ ծանոթ:

** Var. Թարդատ sic:

*** Var. Թարդատը:

**** Var. Թարդատին:

***** Var. գլնվորները:

դավ) Կուրի յերկու կողմը՝ իշխան նշա-
նակելով նրան այնտեղ... և զորք բե-
րելով պարսից յերկրից՝ սկսեց կռվել
Տրդատի (Թրդատի) * հետ Իսկ յերբ
Տրդատը (Թրդատը) ** զորք ե բերել
տալիս Հունաստանից և դալիս Միհրանի
(Միհրանի) դեմ, վերջինս ուժ չի ունե-
նում ընդդիմադրելու, ամրացնում և
բերդերն ու քաղաքները, և Տրդատը
(Թրդատը) *** ջրջապատում և Միհրանի
(Միհրանի) **** յերկիրը. իսկ յերբ Միհ-
րանն (Միհրանն) ե ուժեղանում [աջակ-
յրությամբ] պարսից յերկրի, այն ժամա-
նակ չի կարողանում ընդդիմադրել Տրդ-
ատը (Թրդատը) *****, և նա (Միհրանը)
ջրջապատում և Հայքը (Սոմխիթը) Այս-
պես յերկար տարիներ ընթացքում
անդադար խռովություն ե լինում, և
յերբեք վոչոք յերևան չեկավ պարսից
մեջ միայնակ մարտնչող Տրդատի (Թրդա-
տի) *****) հետ Յևով նա հռչակավոր դար-
ձավ ամբողջ աշխարհում, և ամենուրեք
հաղթահարեց իրեն հետ մարտնչողնե-
րին, ինչպես դրված ե նրա մասին «Հա-
ոյ պատմության» մեջ:

Սրանից հետո Թագավոր յեղավ պար-
սից յերկրում Միհրանի (Միհրանի)
յեղբորորդին՝ Բարտամի վորդին: Նա
դեսպան ուղարկեց Միհրանի (Միհրա-
նի) մոտ ասելու, վոր «ժողովվենք և
անցնենք Հայք (Սոմխիթ), և մտնենք
Հունաստան»: Ապա դուրս յեկավ պար-
սից Թագավորը, վորին գիմապսից Միհ-
րանը (Միհրանը) և ժողովեց հոժ բազ-
մություն՝ ինչպես խոսն դաշտի և տե-
րեները ծառի: Անյան [դևպի] Հայք
(Սոմխիթ). Տրդատը (Թրդատը) *****)
չընդդիմադրեց, այլ ամրացրեց բերդերն

Յաւուրսն յայնոսիկ Թագաւորէր
երրորդ եղբայրն Միհրանայի Պարսո. և
առաքեալս առ Միհրան՝ զի առեալ զկա-
րողութիւնն իւր՝ դնասցէ ընդդէմ ի Հայս
և ի Յոյնս եւ չոգաւ ընդ առաջ նմա
ամենայն ուժով իւրով. և կոտորեցին
ամբոխ յոյժ, որ պանցանէր զչափով
համարու եւ մտին ի Հայս, և առին
գերի յոլով. զի Տրդատ ոչ կարաց պա-
տահել նոցա, սակս բազմութեան նոցա.
այլ մնաց յամուրս աշխարհին իսկ նոցա
առեալ զՀայս՝ անցին յաշխարհն Յու-
նացիս...

* Var. Թարդատի:

** Տես նախորդ ծանոթությունը:

*** Var. Թարդատի:

**** Var. Նրա:

***** Var. Թարդատի:

***** Տես նախորդ ծանոթութիւն:

***** Var. Թարդատը:

ու քաղաքները, և դերեցին Հայքը (Մոմ-
խիթը) և մտան Հունաստան...

[Միհրանը] գիտական ու գյուղական կոս-
տանդիանոս թագավորի մոտ՝ խնդրելով
հաշտություն, և խոստացավ ծառայել
նրան և ուրանալ * պարսիկներին:
Գոստանդիանոսը հալանեց այս, քանի
վոր նորից յերկրոյ Կր ու լմ պարսից
թագավորից, և ոգնություն [ստանալու]
համար հաշտվեց Միհրանի (Միլիանի)
հետ. Միհրանի (Միլիանի)՝ Բաքար Կո-
չեցյալ վորդուն վերջրեց պատանդ, և
Տրդատին (Թրդատին) Միհրանին
(Միլիանին) խնամրացրեց: Իր՝ Սալամե
կոչեցյալ դուստրը Տրդատը (Թրդատը**)
տվեց ի կնություն Միհրանի (Միլիանի)
Ռե կոչեցյալ վորդուն: Յեվ բաժանեց
[Գոստանդիանոսը] խաճաններն Միհրա-
նի (Միլիանի) և Տրդատի (Թրդատը***)
միջև այսպես ****. այն յերկիւրեւրն,
ուր դետերը դեպի հարսով են հոսում և
միանում [Յե]րասխին (Ռասխին), Թողեց
Տրդատին (Թրդատին ****), իսկ այն
լերկիրները, ուր գետերը դեպի հյուսիս
են հոսում և միանում Կուրին, Թողեց
Միհրանին (Միլիանին). և այսպես կար-
գադրելուց և նրանց միջնորդ լինելուց
հետո Գոստանդին թագավորը հեռա-
ցավ *****: Միհրանը (Միլիանը) թա-
գավորում Եր Բարխլում, Ռանում,
Հերքում (Հերեթում) և Մովականում,
և ուներ նաև Յեդիրքը (Յգրիսը) մինչ
նգրիս-յետն, իսկ նրա վորդուն Ռեին
տվեց ի ժառանգություն Կախն (Կա-
խն) ու Կուրին (Կուլխն) և հաս-
տատեց նրան Ուջարմոյում: [Յեվ այս-
պես] Ռեին ու նրա կինը՝ Տրդատի (Թրդ-
ատի *****) դուստր Սալամեն ապ-
րում եյին Ուջարմոյում:

և և կիալ ի միտս՝ յղէ [Միհրան]
դեսպանս առ Մեծն Գոստանդիանոս, և
խնդրէ ի նմանէ զհաշտութիւն՝ զի ծա-
ռայեսցէ նմա. նոյնպէս և առ Մեծն
Տրդատէս առաքեաց: Եւ լուան նմա, և
արարին խաղաղութիւնս Կոստանդիանոս
էսա զորդին Միհրանայ զԲահրար՝ պա-
տանդ. և Տրդատ ետ զդուստր իւր զՍո-
լոմէ՝ որդւոյն Միհրանայ՝ որ Բէուն
կոչէր՝ ի կնութիւն, և նստաւ յՈւրմի:

* Var. կոստրել:

** Var. Թարդատը:

*** Var. Թարդատի:

**** Var. յեվ բաժանեց... այսպես] բաժանեց ուսճաններն այսպես:

***** Var. Թարդատին:

***** Var. և այսպես... հեռացավ] նրանց միջնորդ յեղավ և հեռացավ:

***** Var. Թարդատի:

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես
սուրբ և յերանելի մեր մոր և ամբողջ
Ղրաց (Քարթլիի) լուսավորիչ Նունե
(Նինո) առաքյալի մասին, վոր ինքն
յերանելին պատմեց մահվան պահին և
վորը գրել առավ հաժապողալ աիկին
(Թագուհի) Սալոմե Ուջուրմոյեցին՝ Միշ-
րան (Միրիան) Թագավորի թոռն և
Տրդատ (Թրդատ)* թագավորի ** զուս-
տըրն:

... Յեվ սուրբ Նունեն (Նինոն) ժա-
ռայում եր [Յերուսաղիմում] հայուհի
Նիափորա Դվինեցյո *** մաս՝ յերկու
աարի, և ամենուրեք հարյուրորձ եր ա-
նում Քրիստոսի տանջանքի, խաչելու-
թյան, թաղման և հարության մասին...

... Յեվ ասաց Նիափորը ****, վոր
զեկպի արեւելք գտնվում և [մի] քաղաք՝
անունով Մցխեթ (Մցխեթա), և յերկիրն
Ղրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխեթի)՝
յիւնաստանում, և նա այժմ անհազա-
տ[ության բովումն] և՛ հունաց (բեր-
ձեններէ)***** և [խ]ուժիկների թաղա-
վորութեանց ներքո...

... Դալով թագավորա[նիստ քաղաքն]
Հռոմյ, ... [Նունեն և Նիափորան] դասն
այնտեղ վոմն թաղուհու և թագավո-
րադուն՝ Հռիփսիմն անուն՝ ու նրա
դայակ Դայանեյին, վորոնք դանդում
եյին կուսանաց վանքում... Ապա այն
կինը (Նիափորան)՝ ներկայացնելով
սուրբ Նունեյին (Նինոյին)՝ հաղորդեց
Հռիփսիմն տիկնոջր (Թագուհուն) նրա
մասին՝ Քրիստոսոսեք Հռիփսիմին՝ աես-
նելով նրան՝ ուրախացավ և ընդունեց
իրեն մօտ... Նույն տարին մկրտվեց
Հռիփսիմեն՝ ռոտ իւր բաղձանքի, և նրա
հետ նրա դայակ Դայանեն ել ու լուրր

ևւ մտի ես ի տուն Նիոփորայ հայ-
կադնոյ, ի Դունայ քաղաքէ, և սպա-
սաւորեցի նմա զամս երկուս. և հանա-
պազորդ տեղեկանայի վառն տնօրէնու-
թեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և
թէ որպէս եղև կատարումն, և ուր են
պատանք թաղման Տիտոն մերոյ...

և՛ չոյտ ի Հռոմ.

* Var. Թարգատ:

** Var. հայոց թագավորի:

*** Var. հայուհի Նափոր Դանիացյո (sic):

**** Var. Սարնիափորը:

***** Var. abs. հունաց:

գիրդաստանցիք՝ Թվով հիսուսն հոգի,
ի ձեռն սուրբ Նուենյի (Նինոյի)։ և
մնացին նրանք իրենց վանքումն՝ ու
նրանց հետ սուրբ Նուենն (Նինոն) ել՝
յերկու տարի։

Այդ ժամանակ կայսրը [մարդիկ]
ուղարկեց [այս ու այն կողմն] մի վա-
յելչատես և գեղեցիկ աղջիկ վորոնելու,
վորն արժանի դասվեր նրա կինը լինե-
լու։ Յիվ յերբ փնտռողները յեկան կու-
սանաց վանքը և տեսան Հռիփսիմյին,
[հարցու] փորձի յենթարկեցին նրան, և՝
հարցնելով նրա ծագման մասին՝ ճա-
նաչեցին նրա ազգակցությունը Թա-
գավորների հետ (նրա Թագավորական
ծագումը)։ Նրանց շատ դուր յեկավ նրա
դեմքն ու գեղեցկութունը, վորի նմա-
նը՝ թեսքով ու վայելչությամբ՝ վոչ մի
տեղ չկար։ և նրա վայելուչ ու գեղեց-
կատեսիլ դեմքը նկարեցին տախտակի
վրա և ուղարկեցին կայսրին։ Կայսրը՝
տեսնելով այն՝ շատ հավանեց [նրան] և
և հույժ ուրախացավ, և վորոշեց կա-
տարիլ հարսանիքը մեծ խանդավառու-
թյամբ, վորի համար ել փութով դես-
պաններ ու կուսակալներ ուղարկեց
իրենց ստորադրյալ բոլոր յերկիրները,
վորպեսզի բոլորը մեծ ուրախությամբ
դան՝ ըստ այս հրամանի՝ արքայական
հարսանիքի։...

Իսկ յերանելի Հռիփսիմեն, Գայանեն
և այլ սուրբ կույսերը՝ տեսնելով, վոր
նրանց փորձանք ե ուղադրւմ... սկսեցին
վորբալ և լալ, [վոր] անորին Թագավորի
համար նկատելի յե դարձել գեղեցկու-
թյունն սուրբ Հռիփսիմյի, վորի սլատ-
կերը նկարել էյին և ուղարկել նրան
(Թագավորին), ... և բոլորը միասին՝
[Թվով] հիսուսն յերեք հոգի՝ գաղտնա-
բար Թողնելով նույն յերկիրը (Հռումը),
գաղթեցին Հայքի (Սոմխիթի) կողմերը՝
Նոր-Քաղաք (Ախալ-Քալաք) կոչված
տեղն փառակերտ, վոր ե Դվին, հայոց
(սոմխիթի) Թագավորի [աթոռա] նիս-
տը։ Եւ վ մտան այնտեղ հնձաններ

եւ յարեաւ անդ ի մեր վերայ փոր-
ձանք, և եկաք ի Հայս։

առաջնությունը մեջը, վերոնք կառուց-
ված են [բարդ] հյուսիսային և
արևելյան կողմը, և պահպանում են
իրենց գոյությունը՝ վաճառելով իրենց
ձեռագործ իրերը Թուրքիայի և Կա-
սթամուլի, վեր սուրբ հռիփսիմեն
ընկերակիցներով ազատվեց նրա ձեռքից
ուսիճը՝ լցվեց անմխիթար վշտով, և
մարդիկ ուղարկեց բոլոր կողմերը նրանց
վերադարձը:

Այս կայսեր գեղատեսիլ յեկան
Տրդատ (Թրդատ*) հայոց (սոմեթների)
թագավորի մոտ, և ներկայացրին կա-
սեր նամակը, վեր մեջ գրված էր այս-
պես. «Խնդնալայ կայսրը՝ իմ սիրելի
յեղբոր և բարեկամին և աթոռակից
Տրդատին (Թրդատին**) վողջույն... Խնձ
վիճակվեց անմխիթար մի ուրիշի, և մոտ-
ապրիկի ամուսնանալ նրա հետ, բայց
նա... չուզեց ինձ, և առեկոթյամբ և
հայնոյանքով [կույտներն] անպատվեցին
ինձ և գաղտնի կերպով փախան ինձա-
նից ու քո յեղբոր սահմաններն են յե-
կել: Ծանիր, յեղբայր իմ, և վերադարձ
նրանց, իսկ յեթե գտնես նրա ընկերա-
կիցներին, մահվան դատապարտիր: Թե
տեսնեմ գեղեցիկ՝ հռիփսիմեն կոչեցյա-
լին, վերին նրանք մոլորեցրին, ինձ
ուղարկիր: Թե յեթե նրան դու հավա-
նես, քեզ համար ի նկատի ունեցիր,
քանի վոր նրա նման մի ուրիշին չես
գտնի հունաց (թանկերի) աշխարհում...»:

Տրդատը (Թրդատ***) կարգաց թե
վոչ կայսեր այս հրամանը, իսկույն և եթ
սկսեց փութով փնտռել նրանց (կույտե-
րին) և գտավ [նրանց] վերոհիշյալ հնձան-
ների մեջ: Տեսնելով հռիփսիմենին,
[Տրդատը] լցվեց սիրով և մեծ ուրա-
խությամբ, և վերադառնալ ամուսնանալ նրա
հետ Թուրքիայի սուրբ հռիփսիմեն մի-
ջև այս բանում Տրդատին (Թրդատ-

Եւ յղեաց կայսրն թուղթ առ Տրդ-
ատ:

Եւ արարեալ խնդիր, գտին զմեզ
ի հնձանս այդեաց: Եւ ջանս եղեալ թա-
ղաւորն՝ ոչ կարաց հարսնացուցանել
ինքեան զհարսն Գրիստոսի հռիփսիմէ-
ն և սուր եղեալ կոտորեաց ի մէջ կ-
րեառն և եօթն ոգիւս. և այլքն ցըռե-
ցան: Եւ մնացի իս ի ներքոյ վարդեմեաց՝
որ ոչ էր ծաղկեալ...

* Var. Թարգատ
** Var. Թարգատին:
*** Var. Թարգատը:

տին*) , այն ժամանակ նա մասնակց
տանջանքի, նրա հետ նաև նրա զայալ
Գայանեն և այլ բազմաթիվ ընկերա-
կիցները, ինչպես վոր այդ [մասին]
գրված են նրանց վկայաբանության գրե-
քում, հայոց դարձի [պատմության] և
մեջ 19: Իսկ Տրդատ (Թրդատ**) թագա-
վորը, նախախնամությամբ աստուծո,
վարազ դարձալ: Իսկ սրբունիներին
վո-
մանք թագ կացան և փախան, [և] նրանց
հետ սուրբ Նունեն (Նինոն) ել թագ-
նակեց վարդենիի մեջ...

Սրանից հետո սուրբ Նունեն (Նինոն)
յեկավ Ուրբնիթ ***20: Հայքի (Սոմխիթի)
սահմանները... և այնտեղից անցավ դեպի
Ջավախքի (Ջավախիթի) լեռները, ուր
լեկավ մի մեծ լճի մոտ, վորը դուրս եր
հոսում և կոչվում է Փառավանա ***21:
Այնտեղից նա աչք ձգեց դեպի հյուսի-
սային լեռները, վոր ամբան որևի՛ն
ձյունով ելին պատած և ծանր ոգով
լեցունե... Այնտեղ նա (Նունեն) մնաց
երկու որ և կերակուր խնդրեց ձկնորս-
ներից, վորոնք այն լճում ձուկն և իյն
վորոտում: Այնտեղ կային և հովիվներ,
վորոնք հսկում ելին իրենց հոտերին
գլխերով հաղստյան կետերում՝ իրենց
ողնական և հովանավոր համարելով ի-
րենց աստվածներ: Արմազ ու Ջադե-
նին... և խոսում իյին նրանք հայերեն
(սոմխուրի) լեզվով, վորին մի փոքր
տեղյակ եր և Նունեն (Նինոն)՝ առաջ-
ներում սովորելով Նիափորա Դվինեցվո
մոտ: Հովիվներից մեկին նա (Նունեն)
դիմեց հայերեն (սոմխուրի) լեզվով.
«Վճր կողմիցն (գյուղերից Վյերկիրնե-
րից) եք դուք», և նա պատասխանեց. «Մենք
Դաբայիցն ենք, և Նլարբինից 22 և Սա-
փուրցիլից, և Քինձարցիք ու Ռապատ-
ցիք մեծն քաղաք Մցխիթից» **** 23:...

... Եւ իմ յարուցեալ եկի յՈւրբանիտ
Հայոց, և ձառեալ անդ, և յունիս ամ-
սեան եկի ի լիառն Ճաւախեթոյ. և
ի ծովն Փառնաւայ և կեալ՝ տեսի անդ
ձկնորսս ի ծովուն, և հովիւս առ ևզը
ծովուն. և լուսայ՝ զի երգնուին յԱրա-
մազգն և ի Զադէն. զի տեղեալ էի
լեզունն Հայոց, ուսեալ ի տանն Նիո-
փորայ Դունացաւոյ: Եւ հարցեալ զուս-
տին՝ ասին. ի Դաբայ, ի Նըբնայ, ի
Սափուրսլոյ, ի Քինձերոյ, յՌապատէն
Մցիւթոյ. ուր չաստուածք փառաւո-
րին և Թապաւորք թաղաւորին...

* Var. Թարդատին:

** Var. Թարդատ:

*** Var. Ուրբանիթա:

**** Var. Փառավանա:

***** Var. Հայքի (Սոմխիթի): ՝ ուր աստվածներն աստվածություն են
անուամ և թաղավորները թաղավորում:

[Արմազի և այլ աստվածների ար-
չանները կործանելուց հետո] վոմանք
ասում էին. «Այն աստվածային գորու-
թյունը, վորն էլ հայոց (սոմկիսների)
Տրդատ (Թրդատ*) Թագավորին վարազ
զարձրեց և վարազից նորից մարդ դարձ-
րեց, նույն այդ աստվածն ասաջ բերեց
այդ...»։ Յեզ այս ասում էյկն այն պատ-
ճառով, վոր Տրդատ (Թրդատ**) Թագա-
վորը գորությամբ Քրիստոսի վարազ
էր դարձել և քրիստոսային գորությամբ
նորից մարդ էր դարձել...

[Հրեյական ծագումն ունեցող] Աբիա-
թար քահանան պատմում է. «...յերբ
մենք (հրեյաներս) զրվեցինք ամբողջ
աշխարհում, հոսմայեցիք տիրեցին մի
կրկրին...»։

Միհրան (Միրիան) Թագավորը
ցանկություն ունեւ ընդունել հովատն
Քրիստոսի, քանի վոր Քրիստոսի ըսգում
սքանչելադործությունների մասին լսել
էր Հունաստանից և Հայքից (Սոմի-
թից), և արդիւք չէր հարուցում նու-
նեյի (Նինոյի) ու նրա աւակերտուհի-
ների քարոզության դեմ...

Այդ ժամանակ Թուղթ հասավ Հոռ-
մից՝ սուրբ պատրիարքից, Նունեյի (Նի-
նոյի) և Թագավորի և Վրաց (Քարթլիի)
ամբողջ ժողովրդի [հասցեյով]. յեկավ և
մի սարկավապ [ծագումով] բրանջ²⁵...,
վորը նամակ ունեւ հետն բրանջաց Թա-
գավորից Նունեյի (Նինոյի) հասցեյին,
քանի վոր նրա (Նունեյի) հոր միջոցով
էր բրանջաց ամբողջ ժողովուրդը մկր-
տություն ստացել. և այս բոլորը լսվում
էր Յերուսաղեմից ու Վոստանդնուպոլ-
սից, վոր Վրաց (Քարթլիի) յերկրում
տարածվեց արդարության արեգակր...

... Բրանջների ²⁶ սարկավապն ամեն
ինչ տեսավ և լսեց բոլոր այն սքանչե-
լագործություններն, մասին, վորոնք
տեղի ունեցան Մյխելթում, և զարմա-

նւ կէսք ճշմարիտն ասէին, Թէ
Մեծ Աստուածն՝ որ եհար զԹագաւորն
Հայոց, և դարձեալ բժշկեաց Հայաս-
տանօք հանդերձ, նա արար զսքանչե-
լիս...

Իսկ քահանայն Աբիաթար պատ-
մեաց ի լուր ամենեցուն... Եթէ Թագա-
ւորութիւնս (Հրէից) հերձաւ ընդ ե-
րիս, և իշխեն մեզ Հռոմք և Յոյնք և
Հայք...

...Նւ հրամայեաց [Թագավորն Ագրիկ]
մի արդելու զքարոզութիւնն զայն (ա-
ւետարանին) յաշխարհէն իւրմէ. քանզի
լուեալ էր զհրաշն՝ որ եղև ի Հայս ե-
ւ Հռոմս...

Յաւուրսն յայնոսիկ առաքեաց Թա-
ղաւորն Վոստանդիանոս սարկաւապ մի,
որ ունէր Թուղթ ի Բրանջաց ազգէն.
որք ի հօրէ նորա (Նունեյի) լուսաւո-
րեալք էին. քանզի լուան նոքա եթէ
ի Հայս և ի Վիրս ծագեաց արեգակն
տրդարութեան մեծապայծառ ճառա-
գայթիւք...

Եւ առաւել կամեցան տեղեկանալ
ի ձեռն Բրանջ սպասաւորին, զի զրեալ
զամենայն ստուգութեամբ՝ տարըց ի առ
նոսա, որ ինչ ի Հայս և ի Վիրս իրք եղն...

* Var. Թարդատ

** Var. Թարդատ

յցած փառաբանում եր տոտծուն, և տա-
լրավ նամակները:

[Յեւր Նունեն Բողի (Բուղի)
-դյուզն՝²⁷ պնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յցավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յիկան
թագավորի վորդի Ռեն ու նրա կին *
Սալոմեն, վորոնք ապրում էին Ուջար-
մոյում... Յեւ Սալոմե Ուջարմեցին, Պե-
րոժավր Սյունեցին ** ու նրանց հետ
[յեկած] իշխաններն հարցուփորձ էին
անում նրան...

... Ապա սաբբ. Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթի կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] թշվառ աղախնուս՝
այստեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դիս կոկորդին ե հասել և իմ մոր զո-
ւրությամբն ննջելու յեմ հափխոյան...»...

Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու
Պերոժավր Սյունեցին *** վերցրեցին
զրիչները [զրելու Նունեյի խոսքերը]...

Յեւ Միհրանի (Միրիանի) քրիս-
տոնյանալուց քսանուհինդերորդ թվին
մեռավ նրա վորդի Ռեր հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի
փեսան, վորին կենդանության որոք
տրվեց թագավորությունը...²⁸

ի փառս Աստուծոյ, Զոր լմացեալ սաբ
կտաղիւն՝ դրեալ ի մատենի՝ տտրաւ
յաշխարհն իւր ի Բրտնջա:

Եւ Բէվ՝ որդի թագաւորին, և
Սողոմէ կին իւր, որք կային յՈւջարմա,
եկին տեսանել զնա (զՆունէ)... Ապա
եկն առ նա... և Պիլուժա վր Սիւնեցին,

Եւ ասէ ցնաստ սուրբն. Զի կամիք
տեղեկանալ յաղագս տառապեալ աղախ-
նոյս Քրիստոսի, որ այսուհետեւ կոչէ զիս
առ ինքն, և ի մայրն իմ յաւիտենից. և
պատմեալ է իմ յականջս Սողոմեայ,
զստերդ արքային Հայոց, համառօտ
զօրինակ դալոյն իմ այսր...

Եւ յաւորան յայնոսիկ մեռաւ
Բէվ որդի նորա (Միհրանի), կեցեալ
ամս ևրեսուն և չորս...

[Ս Ա Ս Ա Ն Յ Ա Ն Ք]

(ՇԱՐՈՆԱԿԱՆՔՅՈՒՆ)

Յեւ [Թագավոր] նստեց նրա (Միհ-
րանի) վորդի Բաբարը... [Յեւ նրա որդի]
Թշնամություն ծաղից նրա (Բաբարի)
ու հայերի միջև, քանի վոր հայերն աշխա-
տում էին թագավորեցնել Քարթլիում
Բաբարի***** յեղբոր Ռեի ու Տրդատ

Բայց ոչ տային Հայք թաղաւորե
Բահբարայ, զի կամէին զորդի դստերն
Տրդատայ թագաւորեցուցանել. Իսկ
Բահբար ապաւինեցաւ ի Պարսո՝ տալով
նոցա երկիր. և Պերոզի ետ ի Շամոյ-
տոյ մինչև ի գլուխ Աղոցաց. և նոյնպէս

* ՎԱՐ. քույր:

** Բնագրում սխալմամբ՝ Պերոժ (ՎԱՐ. Հերոժ) Ավրիսկեցի:

*** Բնագրում՝ Պերոժ Ավրիսկեցի (ՎԱՐ. Հերոժ Ավրիսկեցի):

**** ՎԱՐ. Թարդատ:

***** ՎԱՐ. Բահբարի:

Թրքոստ*) Թազավորի դասեր ձուլ դուռն
 իսկ այս Բաքարը բունակցեց պարսից
 Թազավորի՝ իր հոր յեղբորորդու հետ,
 խնամիացավ ու փոխանակեց յերկիրը,
 և նրա փեսա Պերոզին (Փերոզին),
 վորը տիրում էր Մինհրանից (Միրխանի-
 նից) նրան շնորհեց Ռանր մինչ Պար-
 տավ (Բարդավ), տվեց Սամզվիլդեյից
 սկսած մինչ Աջոցքի** գլուխը։ Այս
 Պերոզն (Փերոզն) ու նրա ժողովուրդը
 քրիստոնյացաւ՝ ուժ ստանալով Խոսրո-
 վից, հայերը գաղթեցին Ջավախքը (Ջա-
 վախեթը), իսկ վրացիք՝ հաղթեցին ու
 քչեցին հայերին։ Այս Բաքար Թազա-
 վորը, հունաց (բերձենները) և պարսից
 Թազավորների միջնորդությամբ, նա-
 մակ վրեց իր յեղբորորդոյն ու նրանց
 մորն Սալամեյին...

... [Բաքարի վորդի Մինհրդաս Թազա-
 վորի որդը] մեռավ Հակոբ յալիսկոպոսն,
 և [նրա տեղ] յալիսկոպոս նստեց Հովել
 (Իոր) հայր՝ Ներսես (Ներսի) կաթողի-
 կոսի սարկավազը...

Ահա և պարսից Թազավորն ուղար-
 կեց ի լիսան[ներեց մեկ]ին միժ զորքով,
 վորապէս հարկ դնի հայերի (սոմեխների)
 և վրացիների վրա։ Այս հայերն (սո-
 մեխներն) գետնան ուղարկեցին [վրաց]
 Վարազ-Բաքար [Թազավոր]ի մոտ՝ ա-
 սելու, վոր ժողովեն և ողնուլթուն
 լանդերն հուններեց (բերձեններեց), և՛
 բացելով դուռն Կովկասաց (Կովկաս-
 աց) բերին սսերին ու լեզգիներին (լե-
 կերին) պարսից ընդդիմադրելու։ Յեւ
 նրա յերեւելներն ել խորհուրդ եյին
 տալիս ընդդիմադրելու պարսիկներին։
 Բայց նա չսեց վնչ հայերին (սոմեխ-
 ներին) և վնչ ել իր յերեւելներին, վո-
 լովհետեւ համարձակ չեր ու պախկոտ
 էր և թաք կացավ Կախը (Կախեթի)
 ձորում... Եւս և առջ պարսիկներն
 յեկան Հայք (Սոմխիթ), վորն և ամե-

աղաչանս արձակեալ ի Յոյնս, և յամե
 նայն կողմանց ժողովեալ զօրս՝ առէր
 պատերազմ ընդ Հայս ի Ջաւախէթ, և
 հաւածեցին զնոսա. և Թազաւորեաց
 Բաքար՝ ուժովն Յունաց և Պարսից
 Գիր էաւ ի Սողոմեայ և յորդոյ իւրմէ...

... Եւ յետ նորա (Յակոբ եղիեղո-
 պոսի)՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց
 ձեռնադրեաց զսարկաւազն իւր զՅակոբ
 (ուղիղ՝ զՅովէլ)՝ կալսկոպոս Վրաց, և
 առաքեաց...

... Յաւուրն յայնոսիկ եկն զօրա-
 զլուխն Պարսից՝ մեծաւ ուժով ի սահ-
 ման Հայոց և Վրաց, յաւուրս Խոսրո-
 վայ՝ արքայի Հայոց, որդւոյ քաջին
 Տրդատայ, և լանդէր հարկս ի Հայոց և
 ի Վրաց։ Եւ հրամայեաց Խոսրով թա-
 գաւորին Վրաց՝ ածել զբնակիչս Կով-
 կասու՝ զԼեկս և զՕսս, զի կռուեսցին ընդ
 Պարսոս Եւ Ինսամարդին այն Վարդաբարձ
 երկրւոյից եղեալ՝ Թադեաւ ի Ջորն
 Կախեթոյ, և եկին Պարսիկք և շինե-
 ցին բերդ ի դրանն Տփիսեայ՝ հակառակ
 Մցխիթոյ...

* Var. Բարդաստ:

** Բնադրում՝ Աջոցքի. հմմ. 148 յեր. * Ժանոթի:

քիցին: Ապա մտան Քարթլի, և պարսից
զորապետը (իշխանը) կառուցեց Տփղիսը
(Տփեղիսը) «դռներին» միջև [Գասպից և
'Խարխալանի'] ընդդեմ Մցխեթին...

[Վարդադ-Բաքարի վորդի Փարսմանի
մահից հետո] Թաղավոր նստեց նրա
յիզրայր Միհրդատը (Միրդատը)՝ Տրը-
դատի (Թարգատի) գետեր և Վարդա-
Բաքարի վորդին, հորով Բարաթյան և
մորով Ռեյան, վորոնք Միլիանի որդաց
սերնդիցն էյին...

և և թաղաւորեցոյին իշխանքն
զՏրդատ, զորդի գետերն Մեծին Տրը-
դատայ՝ աշխարհին Հայոց արքայի...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. Մ. Խորենացվո տված ծննդաբանությունը (1, 5):

2. Ասել է՝ «Արարատի և Արագածին», կամ դուրս «[Մ]արարադի և Մասիսի»։ հմմ. F. Murad, Ararat und Masis. Studien zur armenischen Altertums-kunde und Literatur, Heidelberg 1904. նաև՝ Ս. Կոնայեանց, Անյայտ դաւառ-
ներ հին Հայաստանի, Էջմիածին 1914, էջ 76—88: Հմմ. Վրաց մեջ գրագիտ. տարածող
ընկ. հավաքածուի № 3226 ձեռագրի լուսանկարում տված գիտությունը՝ «Արա-
րատի Ալագադի» Արարատը՝ Ալագյազն է (E. Такайшвили, Описание руко-
писей, II, стр. 3):

3. Տես նախորդ ծանոթությունը:

4. Տես նույնը:

5. Այն հանգամանքը, վոր Լեոնտիոս Թուխեցիկ Կովկասյան ժողովրդների
եպոնիմները հորինելիս առաջնությունը՝ հանձնին հայկի՝ հայերին է ընծայում
և վոչ թե՝ հանձնին Քարթլուսի՝ վրացիներին, — այնինչ Բ. Ց.-ի վարիանտներից
մեկում, վորը Մոսկվայի Թուվյանցիկ անվան թանգարանում էր գտնվում և
այդ պատճառով «Թուվյանցիկյան վարիանտ» էր կոչվում, այդ կարգը փոխված
էր հոգուտ վրացիների (նույնը հետադարձում յերևան յիկավ և Վրաց մեջ գրա-
գիտություն տարածող ն. ընկերության հավաքածուի № 3666 ձեռագրում), —
հիմք էր տվել վրաց չովին բանակի գաղափարախոս-բանասերներից մի քանի-
սին, որ. Ուրումեքիշվիլուն (Սերերյակովին), Ա. Խովսեանշվիլուն և Մ. Զամաշվիլուն
վայնասուն բարձրացնելու վրաց ժողովրդի «պատիվն» վտանատակ անելու և
վրացադիտության հիմնադիր՝ բաղմալաստակ տկադ. M. Brosset-ին մեղադրելու
Բ. Ց.-ի վրացերեն բնագիրը խեղաթուրելու մեջ: Սակայն այդ յեղեթներին
իբ ժամանակին արժանի պատասխանը տվին՝ առաջին յերկուսի նկատմամբ
Ն. Թաղ'այշվիլին (Описание рукописей, II, 92—96), իսկ վերջինի նկատմամբ
Իվ. Զավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական դրականությունը, ա. հրատ.,
էջ 119, ր. հրատ., էջ 177): Յեվ իբր, Ն. Թաղ'այշվիլու ասելով, «никакого не-
скажения текста... Броссе в данном месте не искажал, и во всяком слу-
чае, прежде чем обвинять в искажении этого места Броссе, следовало
в том же обвинить царевича Вахушта, который в своей Истории Грузии
(издание Бакрадзе, стр. 35) точно воспроизводит известие К.-Ц. в пользу

армянского языка. Известно, что первая часть Истории Грузии Вахушта есть сокращенное повторение содержания К.-Ц. Что касается первого существенного отличия Румянцевского списка от других, по которому первенство между сыновьями Таргамоса отдается Картлосу, а не Аосу, то это явление исключительно свойственно Румянцевскому списку и его копии. Ни в одном другом списке не только довахтанговском, но и вахтанговском мы такого явления не наблюдаем. Нет этого и в Истории царевича Вахушта (стр. 28—32). Стало быть, это тенденциозное изменение текста не есть дело Вахтанговской комиссии. Это изменение, без сомнения, позднего происхождения, начала XIX века. Поэтому оно не повлияло на списки XVIII века» (op. cit., 96): Իվ. Ջավախիշվիլին էլ (op. cit., 172) համամրտ է Ե. Թաղաշվիլուն, վոր «այստեղ, ի հարկե, վոչոր վոչ մի ղեղճում չի կատարել» և վոր «այս տեղեկությունն անպայման իրեն՝ Լեոնտիոս Ռուխսեցունն է», վորն «ընդհանրապես հայոց նախահորր և հայերեն լեզվին և առաջնությունն ընծայումս: Բայց «ինչո՞ւն է „Վորովհետև, — պատասխանում է նույն գիտնականը,— Լեոնտիոս Ռուխսեցին գրեթե ամեն բանի մեջ հետևում է մի յերկասիրության, վորը սխալմամբ Յեփրեմ Ասորվո հորինված էր համարվում և կոչվում և «Սրբո հորն մերո Յեփրեմի ասացյալ՝ մեկնությունն ստեղծագործության յիրկնի և յերկրի և Ադամի մասին...»»: Վերջինս, վոր հրատարակել է Ե. Թաղաշվիլին իբրև հափելված Գ. Յ.-ի «Մարիամ Թադևոսու վարիանտի» (եջ 786—846), ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության, այն շարքի՝ պարակտոն համարված՝ դրվածքները և, ինչպիսի յեն ասորական «Գանձանձավ»-ը (գանձուց անձավ, այր գանձուց) և եթովպական «Ադամագիրք»-ն, թեև իրոք առաջինի ուրույն խմբագրություններից մեկն է: Յեվ այս «Գանձանձավ» կամ «Այր գանձուց» դրվածքն է, Յեփրեմ [Կրտսեր]ի ձեռքով վրացերենի վերածած, ուր ասված է, վոր «յերբ նոյան տոհմերն ու վորդեր Սեմ, Քամ և Հաբեթ... դնացին արևելքից, մր դաշտ դտան վողոված յերկրում, ուր և հաստատեցին ընկություն, և եր նրանց լեզուն մի, և սկսած Ադամից մինչ այդ որը նրանք խոսում էյին ասորերեն լեզվով, վորը հույժ տարածված է մինչ Հայք (Սոմխիթ) և [վորը] բոլոր լեզուներն թագավորն է... իսկ յերբ Բաբելոնում աշտարակ ղինեցին, այնտեղ բոլոր լեզուներն իրար հետ խառնվեցին, և ցիր ու ցան յեղան յերկրիս յերեսն... և այս ժամանակից սկսած աշխարհումս յեղավ յոթանասուն լեզու և յոթանասուն իգիտան, և յուրաքանչյուր լեզվին տվին թագավոր» (Ե. Թաղաշվիլի, Քարթլիս — ցխորեթա, Մարիամ Թադևոսու վարիանտը, եջ 812—813, հափելված): «Սրբին դարերի պատմչի համար այս որինակելի յերկասիրությունից Լեոնտիոս Ռուխսեցին նկատած պիտի լիներ, վոր սկզբում յերկար տարածություն վրա, վորը «մինչ Հայք» էր հասնում, իջնում էր մի լեզու ասորերենը, ուրեմն Հայքում ասորերենը չի յեղել տարածված, այլ հայերենը, այսպես պիտի դատեր և հենց այսպես էլ դատել և մեր պատմչի», — նկատում է Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid., 179), և ապա շարունակում. «Քանի վոր վերահիշյալ յերկասիրության մեջ Հայքից զատ ուրիշ վոչ մի յերկիր հիշատակված չէ, այս պատճառով Հայքն ու հայերեն լեզուն նա (Լեոնտիոսը) համարել է միժ նշանակություն ունեցող», և «սրանով է բացատրվում, վոր Լեոնտիոս Ռուխսեցին «Հատուին» և հայերեն լեզվին այսպիսի առաջնություն և ընծայումս: Իվ. Ջավախիշվիլու յեղրակացությունն այս կետում սկի համամրտ չէ Կ. Կեկելիձեն (Լեոնտիոս

Ռուսիացի գրական աղբյուրները, 10—11), վորը՝ հետեւելով Բ. Պատկանյանին (Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883, декабрь, 240—242), սակայն վերջինիս տնունը չհիշելով՝ արժարժում է այն միտքը, վոր հայերին և հայերենին առաջնութուն տալու դադափաբը Հոնտիոս Ռուսիացին յուրացրած պիտի ունենա Մ. Խորենացի սլաոմության ազգեցությամբ։ Վորքան ել ուզում է սրամիտ լինի տեսականորեն իվ. Ջավախիշվիլու կարծիքը՝ մի կողմից, և հափանական լինի ըստ եյության Կ. Կեկելիճիյիլը՝ մյուս կողմից, մենք, սակայն, կարծում ենք, վոր յերկուսն ել խնդիրն լուծելիս աչքաթող են արել այն կարևոր հանգամանք, վոր Հոնտիոսի գրվածքում կամ գուցե նրա ձեռքի տակ յեղած վրացերեն աղբյուրում եպոնիմների անունները հունարեն վերջավորությամբ են գործածված, հետեապես հունականի ազգեցության զրոգն են կրում (հմմ. К. Патканов, Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883 г., декабрь, стр. 239—240):

7. Տես 2-րդ ծանոթությունը:

Վրաց. «Грузины... называли и продолжают называть армян не особым каким-либо этническим термином, а тем, точнее, слиянно теми двумя терминами, какими армяне раздельно пользовались для именования двух армянских народов, haу'ев (|| son' ов) и haуk'ов (|| tseu'q ов), отложившихся основными слоями природной своей речи в двух реально сохранившихся языках Армении, haйском (haуеген) и haйкском (haукакан). Для Армении грузинский гибридный термин someq' (|| *haу-haуk) более реально историчен и объективен, чем простые армянские названия, субъективные, будут ли это по народному самоопределению — haу, или по культурно-историческому, т. е. национальному самоопределению — haуk, гесп. haуkazan || haуkazin. Но тот же термин someq' у грузин являлся с известного момента камнем преткновения в отношении Грузин. Имея в крае до-историческую давность с точки зрения национальной истории и грузинской, и армянской, someq первоначально означал гибридное племенное объединение или первичного населения Армении, чисто яфетического, или вторичного ее населения — мешанного уже с ариоевропейцами, яфетидо-ариоевропейцами. Позднее, по мере дальнейшего перерождения части того же со-мехского || *haii-хайкского населения в пределах Грузии в грузин, этнический термин someq' стал означать грузинское племя, сохранив однако исторически-преемственно первоначальное свое значение как этнического термина, наименования населения Армении (Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян, — «Записки Восточного Отд. Рус. Арх. О-ва», т. XXV, стр. 242—243): 3. *սոմեք* ← *սոմեք-ի* || *սոմ-մեք* || *սոմե-մեք* || *չոռ-մեք* (Скифский язык, «По этапам развития яфетической теории. Сборник статей Н. Я. Марра», М.-Л. 1926, стр. 358—361):

9. Հեռնախոսի մեկնությունը վրացերեն լեզվի ծագման խնդրում այն իմաստով, վոր նա այն համարում է Քարթլիում յերբեմն տարածված լեզուների «խառնուրդ», հիշեցնում է Ստրաբոնի (XI, 14, 5) մեկնությունը հայերենի նկատմամբ, վորը նմանապես «խառնուրդ» էր ճանաչված: Սապա, հետաքրքիր է թե ի՞նչպիսի կարծիքի էյին վրաց հին գործիչներն իրենց մայրենի լեզվի մասին. «Վրացերեն լեզուն թաղված է մինչ յերկրորդ դարձաւան նորա (Քրիստոսի)՝ դատելու, վորպեսզի այս լեզվով աստված մերկացնի բոլոր լեզուները», — այսպես է սկսում X դարու անանուն վրացի հեղինակն իր «Վրացերեն լեզվի գովասանքը» («Գավկասրոնի» հանդես, № 1—2, Տփղ. 1924, էջ 269) և ապա վերջում ավելացնում. «Յեկ պճնազարդ և տիրոջ անվամբն որհնյալ այս գոհելի և խոտանած (փանած) լեզուն սպասում է արքոյ յերկրորդ դարձաւան և ունի նշան, վոր իննսուն և չորս տարով մեծ է ուրիշ լեզուները քրիստոսի դարձաւարց մընչ այսոր»: Գեորգ Մերչալը (Н. Марр, Жизнь св. Григория Хандатийского, էջ մթ)՝ նույնպես X դարում՝ գրում է. «Քարթլի յե համարվում ընդարձակ յերկիրը, ուր ժամասացությունն կատարվում է և աղթքներն արտասանվում են վրացերեն լեզվով և միմյաջ կվրբիելիսոնը (տեք ողորմեա-ն) հունարեն»:

10. Տես նախորդ ծանոթությունը:

11. Համ M-Brosset-ի (Histoire de la Géorgie, I, p. 40, n. 1) պիտի լինի «Անձեանցձոր»: Բայց մենք կարծում ենք, վոր գուցե Անանուն աշխարհագրի

{*Խորենացի* ?) «Անձաճիձոր»-ը լինի, վորը Վասպուրականի սահմաններումն էր ցույց տրված (Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ, հրատ. [Արսէն վ. Սուկրեանի], Վենետիկ 1881, էջ 32): Հմմ. նաև Ղ. վ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1822, էջ 208—209. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 315, 317:

12. «Վրաց դպրութիւնն» (միջնորդութեամբ քարթուլի) ասելով՝ Լեոնտիոսը, անկասկած, ակնարկում է այն այբբենի մասին, վորը գոյութիւն ունենար վրացոց մեջ՝ նախաքրիստոնէական շրջանում: Ճիշտ է, վերջերս Կ Կեկելիմ (Վրաց դրականութեան պատմութիւն, I, 1923, էջ 28—31) ցանաց վրացերեն այբբենի մշակումն է ձեւավորումը վերագրել, համաձայն Կորյունի ցուցմունքներին՝ Մեսրոպի վերահսկողութեամբ և վոմն Ջաղայի անմշակաւ մասնակցութեամբ և ղեկավարութեամբ Վրաստանում դրածոյ՝ հատուկ կոմիտիային 412—429 թ. թ. մ. ջողին, սակայն պարզ է, վոր ինչպես վրացերեն, նույնպես և հայերեն տառերի «գյուտի» հարցը կարոտ է նոր լուսաբանութեան բոլորովին այլ հիմքերի վրա՝ Բայց՝ համեմատած հայերեն նշանադրերի հետ՝ վրացերենի հարցն ավելի բարդանում է ընդհիւժ այն հանգամանքի, վոր վերջինումս յիշեք տեսակի այբբեն է հայտնի. 1. «խուցուրի ասոմթավրուլի» գլխաւորաւ կամ գլխագիր յեկեղեցական (յերկաթագիր), 2. «խուցուրի նուսխա» փոքրատառ յեկեղեցական, և 3. «միսեդրուլի» զինվարական կամ ոչխարիկ: Այդ յերեք այբբենների տոնչութիւնն իրար հետ վրացագետները պատկերացրած ունեյին այսպես. մինչդեռ բանասերների մի խումբը Ի. Ռեքոմեդիիշվիլ-Սեբերյանովի գլխավորութեամբ (Об изобретении грузинского алфавита,— Труды V археологического съезда в Тифлисе в 1881 г., Москва 1887, стр. 221—229) ապացուցում եր, վոր «զինվորական» կամ «աշխարհիկ» այբբենն է ավելի հինը, վորը հորինվել է դեռ ելի Փառնավազ թագավորի որոք, իսկ ապա քրիստոնէութիւնն ընդունելուց հետո վրացիք հնարել են նորը կամ վերածել հինը նորի, վորը «յեկեղեցական» անվամբ է հայտնի, բանասերների մի ուրիշ խումբ Դ. Բաքրանջի գլխավորութեամբ (Грузинская палеография,—նույն հրատարակութեան մեջ, էջ 207—214. Վրաստանի պատմութիւնը, վրացերեն, Տփղ. 1889, էջ 82—85) ապացուցում եր ընդհակառակը, վոր սկզբնական այբբենն է «յեկեղեցական գլխագիրը», վորից հիփոլուցիոն ճանապարհով նախ առաջացել է «յեկեղեցական փոքրատառը», իսկ ապա X—XI դ.դ. «զինվորականը» (աշխարհիկը): Այս յերկուրդ խմբակի կողմից արծարծված տեսութիւնն ավելի կայուն հանդիսացավ գրականութեան մեջ, քանի վոր նրա ջիւղ պատշտանը և նույնիսկ ջատաղովը հանդիսացան նախ XIX դարու վերջերը՝ պրոֆ. վ. Բալոուվը (О сочинении студента Георгий Гамрекелова «Древнейшая история церкви в Грузии etc»,—«Христианское чтение», 1898 г., в. IV), իսկ ապա XX դարու զեմբից սկսած և մինչ մեր որերը գրեթէ բոլոր վրացագետները: Սակայն այս խնդրոս ասանձաւորաւ հիշատակելի չէ ն. Մառի և Իվ. Ջավաիշվիլու կարծիքները: Ն. Մառը 1925 թվին գրում եր (Грамматика древне-литературного грузинского языка [Материалы по яфетическому языкознанию, XII], Ангр., стр. 2). «Вообще церковный алфавит как индивидуальный, так строчный есть письмо грузинской христианской культуры, возникшее с нею и обслуживавшее религиозно-просветительные, а затем и общественные интересы грузинской христианской среды. Письмо, обслуживавшее культурные интересы грузин-

ской языческой среды, до нас не дошло. Вероятно, военный или рыцарский алфавит есть его пережиток, получивший развитие в светской военной среде под воздействием церковного письма, в свою очередь влиявший на него, на выработку его строчного вида»: Հատկապես կանգ առնելով Լեոնտիոսի ցուցմունքի վրա, Իվ. Ջավախիշվիլին 1928 թ. (Վրաց հնագրությունը, վրացերեն, Տփղ., հղ 188) գրում էր. «Վրացական պատմական գրականության մեջ առայժմ միմիայն Լեոնտիոս Ռախեցվո (Լեոնտիոս Մրովելու) յերկասիրության մեջ ենք հանդիպում տվյալին վրաց այբերենի հորինման ժամանակի և հորինողի անձնավորության մասին: Նա վրաց «գայրության» հորինումը Փառնավազ Թադավորին և վերադրում: Գանի վրա այս Փառնավազին XI դարու այս՝ վրացի պատմ. չը պատկերացնում և իբրև Վրաստանի պետության և հասարակակարգի, ինչպես և կրոնի հիմնադիր, վորն առասպելական անձնավորության և վերածված, այս պատճառով Լեոնտիոս Ռախեցվո՝ վրաց այբերենի մասին [տված] տեղեկությունն իր արժեքը կորցնում և: Այստեղ միմիայն այն հանգամանքն և ուշագրավ, վոր XI դ. վրաց պատմ. չը վրաց այբերենը պատկերացրած ունի իբրև նախաքրիստոնեական շրջանի մի գյուղ, վորը, նրա կարծիքով, հնից հին էր և ուրիշների նման քրիստոնեության ղահվածք չէր համարում: Գուցե ապագայում պարզվի, ունեւր արդոք Լ. Ռախեցին այս առթիվ վորեւ հիմնական աղբյուրներ կամ պատմական «ավանդություն»: Սրանից հետո Իվ. Ջավախիշվիլին հատկապես շոշափում է վրաց այբերենի՝ այս կամ այն այբերենների և, ի միջի այլոց, հայերենի հետ (ibid., հղ 189—196) ունեցած առնչության հարցը, վորը, սակայն, լուծում է՝ գոնե հայերենի նկատմամբ՝ բացասական իմաստով: Վրացերեն տառերի հայերենի հետ առնչության մասին տես. Լ. Աճառեան Հայոց գրերը [Ազգային Մատենադարան» ԿԹ], Վիեննա 1928: Ոգտվելով առիթից, առաջ ենք բերում տկադ. Ի. Մեչաճինսկի (Загадочные знаки Причерноморья [«Известия Госуд. Акад. Ист. мат. культуры», вып. 62], Ангр. 1933. стр. 60) դիտողությունը կովկասյան ժողովուրդների այբերենների ծագման ժամանակի մասին ընդհանրապես. «Поскольку Закавказье в первом тысячелетии до н. э. не представляло еще в своей социальной структуре классового расчленения, постольку же всякие поиски в нем «настоящей», т. е. фонемной, письменности заранее обречены на неудачу»:

13. «Մայրենի կրոն» (սջուլի դեդուլի) դարձվածքը Լեոնտիոսը «հայերենի կրոն» (սջուլի մամուլի)–ի հակադրությամբ է պործածում, ակնարկելով յերբեմնի մայրիդիսանական կամ մայրապետական (մատրիարքատային) կարգերի վրա, վորի ամենացայտուն ապացույցները մինչ մեր որերը պահպանել և վրաց իրականությունը, առանձնապես և շնչատակ կերպով լեզվական տվյալներում արտահայտված փաստերը (այս հարցի մասին մանրամասն մեր համապատասխան աշխատության մեջ K вопросу об обычае кувады на Кавказе, վոր տպագրվում է:

14. «Մումբերիդ» նույն արաբ. «մումբերադ» վրաց «բումբերադ» բառն և դյուցազմ–ի իմաստով. նույնն է և Լեոնտիոսի յերկասիրության մեջ:

15. Վոր Անդրեաս (նախակոչյալ) առաքյալը վոչ մի առնչություն չի ունեցել Վրաստանի (նաև Հայաստանի) հետ, և նրա վերաբերմամբ ամբողջ գրույցը միմիայն X դարումն է առաջանում վրաց գրականության մեջ, տես հետևյալ գրականությունը. И. Джавахов, Проповедническая деятельность св. Нипы и апостола Андрея, — Журн. Мин. Нар. Просв., 1901 г., январь, նույնը

վրացերեն, «Մոսմբե» հանդիսում 1900 թ., № IV և առանձին. Կ. Կեկելիմե, Վրաց-
դարձի գլխավոր պատմական-ժամանակագրական խնդիրները, վրացերեն, —
«Մոսմբիվեի» I, 1926, էջ 3—9, նույնը գերմաներեն՝ Die Bekehrung Geor-
giens zum Christentum, Leipzig 1928, S. S. 9—15:

16. «Բկրխա-խեխ», իրոք, յերկաթաձոր և նշանակում

17. Սկսած արգացից «Ապա թաղավոր դարձավ Հայքում (Սոմխիթում)
մեծն Յերվանդո և ին մինչ այստեղ Լեոնտիոսը կամ գուցե նրա նախադրյուն
ընդհանուր գծերով հիշեցնում են Մ. Խոսրովացվո տվյալները (II, 37—61) հմմ.
Ս. Գորգան, Գրուսթյուններ վրաց պատմությունից, վրաց., էջ 23—26, Կ. Կեկելիմե,
Լեոնտիոս Ռուխսեցվո գրական աղբյուրները, էջ 14:

18. Անակի, Խոսրովի և Տրդատի մասին խոսելիս Լեոնտիոսը, անկասկած,
ոգտագործած ունի Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, սակայն զոչ հայերեն բնա-
գիրը, այլ X դարու հունարեն թարգմանությունը, վորը յերկու խմբագրությամբ
և հայտնի. 1. բնագրած և 2. համառոտ (Vita et conversatio et martyrism
sancti martyris Gregorij Magnae Armeniae,—Migne, Patrologiae cursus comp-
letus, series graeca, t. CXV, p. p. 143—996; Acta sancti Gregorij, interpretae
Ioanne stiltingo,—«Acta sanctorum» septembris, t. VIII, Antverpiae 1762: V.
Lenglois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris 1867;
Paul de Laparde, Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, — «Göttingische Gelehre Anzeiger» XXXV, 1887. հմմ. XI դարու
վրացերեն թարգմանությունը L. Melikset-Bek, Vita s. Gregorij Parthianensis,
T. 1920). հմմ. նաև՝ Ա. Меликсет-Бекос, Грузинская версия Агафангелия
и ее значение для грузинской историографии,—«Христ. Восток», т. V, 1915,
стр. 168—170. Կ. Կեկելիմե, Լեոնտիոս Ռուխսեցվո գրական աղբյուրները, 4—5.
Ս. Կակաբաձե, Պատմական պրպտումներ, 150:

19. Այսինքն Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ. տես նախորդ ծանոթու-
թյունը:

20. Հայոց (Հայքի) Որբնիթի մասին տես. այս աշխատության բ. հատորի
Ժե. գլխի 2 ծանոթությունը:

21. Հմմ. «Փարվանա»-ի մասին լեզները՝ Յ. Կոստանեանց, Շիրակի լեզուն-
դաներից և ժողովրդական կեանքից, Աղէքսանդրապոլ 1896. նույնը Հ. Թու-
մանյանի կողմից ոգտագործած:

22. Հմմ. 20-րդ ծան.:

23. Այս կտորի մանրամասն վերլուծումը տես. Ա. М[еликсет]-Б[екос].
По поводу одного из анахронизмов в грузинских летописях,—«Христ. Во-
сток», т. III, 1915, стр. 200—203:

24. Հռիփսիմյանց մասին խոսելիս, Լեոնտիոսը, անկասկած, ոգտագործած
ունի Ագաթանգեղոսի պատմությունը:

25. Այսինքն՝ փրանկ:

26. Նույնը:

27. Ասել և Սղնախ քաղաքից 4 կլ. հեռավորությամբ գտնվող Բողբեն-
(սրանից մի փոքր հեռու կա և Բողբիս-խեի գյուղը), ուր հետագայում կառուց-
վեց Նունեյի անվան վանքը, վորը բազմիցս վերանորոգված ձևով հասել և մինչ
մեր օրերը Յեկեղեցու մըջի պաակերագրությունը, վորը ներկա վիճակում այն-

քան հին ել չե, համաձայն նկարիչ Գ. Շարաքչյանի մեզ հաղորդած տեղեկության, կատարված պիտի լինի XVII դարու վերջերում նկարիչ Հովնաթան Հովնաթյանի ձեռքով (սրա մասին Շարաքչյանը պատրաստած ունի հատուկ հոգված. իսկ առաժմ տես. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հովնաթան, վրացերեն, — «Մնաթորի» ամսագիր, 1933 թ. № 5, եջ 185)։ — Վերջերս Ս. Կովաքաճեմ (Бюллетень Кавк. Ист.-Арх. Института, № 4, Тфл. 1928, стр. 6—7) կարծիք հայտնեց, վոր Բողի || Բուդեն վոչ թե Սղնախի մոտ գտնվող Բողբեն ե հանդերձ ս. Նունեյի մենաստանով, այլ «Նինո-ծմիդա» դուղը Սաղարեջոյի մոտ՝ հնագույն տաճարի բեկորներով (վերջինիս մանրամասն նկարադրությունը տես. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հնագիտական ուղեորություն Գարե-Կախեթ և Ճերեմի հովիտը, վրացերեն, — «Սախալիս սաքմե» 1920 թ. № № 964, 974)։

28. Հռիփսիմյանց մասին տեղեկությունները Լեոնտիոսը քաղած ունի գլխավորապես յերկու աղբյուրից, վորոնցից մեկն ե ս. Նունեյի վարքը (տես ա. պրակը), իսկ մյուսը նույն Հռիփսիմյանց վկայաբանության վրացերեն թարգմանությունը, վորը մի քանի խմբագրություններ ե հասել մեզ, դրանց մեջ ամենահնագույնն ե, ինչպես Իլիա Արուստան նորերս պարզեց, Վրաց յեկեղեցական նախկին թանգարանի հավաքածուի № 511-ը (Փ. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, Кн. II, Тфл. 1902, стр. 63), ապա գալիս են Գիտությունից Ճեմարանի նախկին Ասիական թանգարանի, այժմ Արևելագիտության Ինստիտուտի Georgica հավաքածուի № 53 (Ա. Цататели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, стр. 160) և Վրաց մեջ գրագիտությունը տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 3640. սրանց կողքին անսլալման հիշատակելու յե Պարիզի Ազգային Մատենադարանի Georgica հավաքածուի № 3 (E. Takaichvili, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgiens, Paris 1933, p. 26, վրացերեն) և Կեմբրիջի համալսարանի գրադարանի Georgica հավաքածուի № 5 (Robert P. Blake, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library, — «Harvard Theological Review, Vol. XXV, July 1932, № 3, pp. 216, 220—221)։ վերջապես, նորագույն ժամանակվա յե վրաց յեկեղեցական ն. թանգարանի № 1043 (Մ. Джанашивили, Каталог предметов Церковного Музея грузинского духовенства, Тфл. 1914, стр. 1. А. Меликсет-Беков, Новый список «Жития свв. Рипсимии, Гаянии и сподвижниц» на грузинском языке, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314)։ Ընդ սմին ավելորդ չի լինի մատնանշել, վոր Դավիթգարեջա մայրավանքի վիժափոր մեծ սեղանատան հյուսիսային պատի վրա մի ուշադրավ fresco կա, ուր ներկայացրած ե 2 աղջիկ համապատասխան մակադրություններով վրաց յեկեղեցական յերկաթագիր տառերով. 1. «Ճ. Բիփսիմե», և 2. «մոցիբուլի բարթ...» (մեր 1921 և 1929 հրապարկողիաների նյութերից), վոր մենք կարդում ենք և մեկնում այսպիս. 1. «Ճմիդայ Ռիփսիմե» սուրբ Հռիփսիմե, և 2. «մոցիբուլի բարթ[ունելթա Նինո]» վր[աց] առաքելուհի [Նունե]։ Իր տեղում, Դավիթ Գարեջեցու վարքի մասին խոսելիս, մենք արդեն ցույց ենք տվել, թե ինչպիսի դերը ունեւր գրաված միջին դարերում Դավիթգարեջայի վանքն իր շրջակա Ռյրիվանքերով հանդերձ հայ «ուխտավորներին» աչքում։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ինչպես ընթերցողը հիշում է, այս գլխի ներածականում մենք առաջ ունինք բերած այն հիշատակարանը (Թարգմանաբար), վորը Գարթիա-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիսնուում նախորդում է «Արչիլ Թագավորի վկայաբանությանը» և վորից պարզվում է վերջինիս հեղինակի անունը՝ «Արչիլի վկայաբանությունն ևն... գրեցի Լեոնտիոս Ռուխսեցիս (Լեոնտի Մրովելին)», — ասում է իր մասին Լեոնտիոսը։ Նույնը մենք գտնում ենք և հիշյալ Արչիլի վկայաբանության ընդարձակ խմբագրության մեջ, ուր ասված է, վոր վերջինիս «յերանելի վարքն ընդարձակ կերպով գրել է, ինչպես «Վրաց մասյան»-ն է հաղորդում, սուրբ Լեոնտիոս յեպիսկոպոսը» (Մ. Զանաւիլի, Վրաց գրականությունը, վրացերեն, I, Տփղ. 1900, էջ 258)։ Հետևապես Լեոնտիոս Ռուխսեցին՝ «Արչիլ Թագավորի վկայաբանության» հեղինակ լինելն ամենայն կասկածից դուրս է։

Ինչ վերաբերվում է «վկայաբանության» տեկստին, այն հասել և մեղ յերեք խմբագրությամբ, վորոնցից հնագույնն է Բ. Ց.-ի մեջ մուծածը՝ Ս. Թադ'այսովիլու հրատարակությամբ 211--215 եջերում, իսկ Մ. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 181—184, վորին համապատասխանում են նույն Մ. Brosset-ի ֆրանսերեն Թարգմանության 253—255 եջերը («Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի մեջ բացակայում է). մյուս խմբագրությունն է ընդարձակը, վորին հիմք է ծառայել հնագույն համառոտը և վորը հայտնի յի Մ. Զանաւիլիու հրատարակությամբ՝ «Վրաց գրականություն», I, 253—292. վերջապես յերրորդը՝ դարձյալ համառոտ՝ համեմատաբար նոր ժամանակների (XVIII դարու), վոր հրատարակել է Մ. Սաբիճին՝ «Վրաստանի գրական», վրացերեն, էջ 321—332. նույն Մ. Սաբիճինին պատկանում է և «վկայաբանության» ուսերեն Թարգմանությունը՝ «Полное жизнеописание святых Грузинской церкви», ч. III, СПб. 1873, стр. 71—84:

«Վկայաբանությունն» ինկատի ունի արաբական արշափանքի դեպքերը և Արչիլ II Թագավորի (668—718) նահատակությունն «ի ձեռն ճիճում-Ասիմի»:

[Արչիլին արվելանոցի մեջ ձգելուց հետո] Աս[ի]մին ներկայացավ Գարդարանցի իշխան[ներից] մեկը (var. + ազգով հայ), վորը սարկինոզ ¹ ևր դարձել...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Այսինքն մահմեդական

ԶՈՒԱՆՇԵՐ ԶՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI Դ.)

„ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ թագուհու վարիանտում Լեոնեթոս Ռուխեցվա «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմութեանն» անմիջապես հետևում է մի ընդարձակ չերկասիրություն հետևյալ վերնագրով. «Պատմություն Վախտանգ Գորգասալ թագավորի ծնողների, ապա և հենց իրեն՝ մեծ և աստվածապաշտ թագավորի, վորը վրաց բոլոր այլ թագավորներից առավել ևս հռչակավոր հանգիսացավ»։ Այդ չերկասիրությունը գրաված ունի Ն. Թադ՝այցվիլու հրատարակության մեջ 117—211 հջերը, իսկ *M. Brosset*-ի (հույնը և Ն. Մառի)՝ 108—161, 163—181, վորին համապատասխանում են նույն *M. Brosset*-ի ֆրանսերեն թարգմանության 114—216, 220—253 հջերը և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի 72—104։ Վոր այս չերկասիրությունն, իրոք, Ջուաճեհիմս է, յերևում է այն հիշատակարանից, վորն ինչպես նույն Մարիամի վարիանտում, նույնպես և Վախտանգ VI-ի հանձնաժողովի խմբագրության բովոյ անցած գրչագրերի մեջ անմիջապես կցված է «Արչիլ թագավորի վկայաբանութեանն», հետևյալ բովանդակութեամբ. «Վրաց (քարթվիլների) պատմության այս գիրքը մինչ Վախտանգ [Գորգասալ] գրվում եր հետզհետե, իսկ Վախտանգ թագավորից սկսած մինչ ալստիզ գրեց Ջուանշեր Ջուանշերյանը, սուրբ Արչիլի (sic) յիղբոր զստեր ամուսինն, Միհրանի (Միրիանի) վորդի մեի սերնդից. իսկ այսուհետև թող գրեն յեկող սերունդներն՝ ինչպես դիտեն» (Ն. Թադ՝այցվիլու հրատ., 215, *M. Brosset*-ի, 184, հմմ. ֆրանսերեն թարգմանության 256), նույնն ըստ «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի տես այս պրակի ներածականում։

Այն հանգամանքը, վոր այս հիշատակարանում Ջուանշերն Արչիլ թագավորի յիղբոր փեսոս յե անվանված, հիմք տվեց բանասեր-

ներին կարծելու, վոր իբր այդ Ջուանշերր VIII դարու պատմիչ եւ Այսպէս եր դատում, ի միջի այլոց, և «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի հրատարակիչ Հ. Ալքանաւ թ[իւրոյան]ը, յերբ իր հրատարակութեան առաջաբանում («Տեղեկութիւն»-ում) գրում եր. «Առաջիկայ Պատմութեանս Վրաց... ոչ է յայտ ճվ եկաց մատենագիր, թէ և ի բազմաց հաւաստի՝ թարգմանութիւն լինել երկասիրութեանն Ջուանշերի (Ջուանքերի) Վրաց պատմիչ, որ եկաց առ ժամանակօք, որպէս թուի Արչիլ Բ-ի (688 — 718), զի և յիշատակի անուն նորին ի պատմութեանս»։ Ապա հրատարակիչն առաջ և բերում համապատասխան memento-ն ըստ նույն պատմութեան, վորը նա վերջ ի վերջո Ջուանշերին ե վերագրում և ըստ այնմ ել խմբագրում իր հրատարակութեան վերնագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանքերի պատմիչ»։ Թեև Ս. Կակաբաձեմ (О древнегрузинских летописцах XI столетия, Тфл. 1912, стр. 22—26, 36) սկզբում բոլորովին այլ կարծիքի յեր Ջուանշերի մասին՝ համարելով նրան XI դարու պատմիչ, սակայն վերջերս՝ սկսած 1924 թվից՝ պնդում ե, վոր «Վախտանգ Գորգասաւի պատմութեան» հեղինակն «8-րդ դարու յերկրորդ կիսին, ավելի ճիշտն՝ յերրորդ քառյակին պիտի վերագրել» (Պատմական պրպտումներ, 1924, եջ 190, Պատմական ժողովածու, II, 1928, եջ 68)։ Իսկ Իվ. Զավախիւփիին՝ Ս. Կակաբաձեյից ել առաջ և մինչ որս՝ թե իր բանագոր յիւր յթնորում (դասախոսութեանը-գեղեցեցումներին) և թե 1916 և 1921 հրատարակված «Հին վրացական պատմական գրականութեան» աշխատութեան ա. և բ. տպագրութեանց մեջ ապացուցում եր, վոր Ջուանշերը վնչ թե VIII դարու պատմիչ ե, այլ XI-րդի. քանի վոր ուղտագործած ունի X—XI դարերում յերևան յեկած աղբյուրները։ Ճիշտ ե, Ջուանքերի յերկասիրութեանն իբրև պատմագրական գործ ցածր վորակի գրվածք ե, բայց և այնպես նույն Զավախիւփիին այսպիս ե այն բնորոշում. «Ջուանշերի գրած «Վախտանգ Գորգասաւի պատմութեանը» այնպիսի վոճով և գրված և այնպիսի անհամաստի տեղեկութեաններով լցված, վոր ավելի առասպելին ե նման, քան թե իսկական պատմութեանը» (բ. տպ., 189)։ «Ջուանշերի յերկասիրութեանը Վախտանգի ժամանակվա պատմութեան համար, բացի մի քանի տեղեկութեաններից, գրեթե պիտանի չե և ուշագրավ ե միմիայն իբրև բնորոշող նրա, թե ինչպիսի տեղեկութեաններ և ինչպիսի պատկերացում ունեյին XI-րդ դարում վրաց ուսյալ շրջանները Վախտանգ Գորգասաւի անձի և թագավորութեան մասին. թեև VII—VIII

դարերի [անցքերի] մասին [նրա մեջ] ավելի ուշագրավ տեղեկութ-
յուններ կան» (ibid., 194):

Հստ Կ. Կեկելիմեյի (Վախտանգ Գորգասալի պատմիչն ու նրա պատմությունը, վրացերեն, — «Չվենի մեցնիերեբա», № 4, 1923, էջ 46) ևս, «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունն իրոք XI դա-
րումն և գրված, բայց նրա հեղինակը վոչ թե Ջուանշերն և, այլ հենց նույն անձնավորությունը, վորը գրել և «Թագավորների պատմությունը» և վորը հայտնի յի Լեոնտիոս Թուխսեցվո ան-
վամբ»:

Ով ուզում է լինի «Վախտանգ Գորգասալի պատմության» հեղի-
նակը, մեզ համար հյականն այն է, վոր այդ գրված քր պատմագրական լուրջ գործ չի կարող համարվել. բավական է հիշել, վոր Վախտանգ Գորգասալի կյանքի՝ նկարագրությունն այնպիսի առասպելաբա-
նություններով է զարդարված, վոր ուղղակի հակասում է Ղազար Փարպեցվո տված միանգամայն հավաստի տվյալներին: «Վախ-
տանգի մասին մենք ունինք ուրիշ տեղեկություններ ևս», ասում է այս առթիվ Իվ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 191), ակնարկելով Ղազար Փարպեցվո վրա և ապա շարունակում. «և այս տեղեկու-
թյունները մեզ ցույց են տալիս, վոր Վախտանգը յերեկի թա-
գավոր է յեղել. սակայն, ռւր այն Վախտանգը և ռւր Ջուանշերի նկարագրած Վախտանգ Գորգասալը, Ջուանշերի պատմությունն այն աստիճան առասպելական գծերով է զարդարված, վոր հետա-
զոտողի մեջ սկսմա միտք է ծագում՝ մի՞ գուցե Վախտանգ թա-
գավորի պատմության մեջ սխալմամբ մտցրած լինին այն դյու-
ցազներգությունները, վորոնք, Գրիգոր Մազիստրոսի ասելով, գոյություն ունեյին Վրաստանում Վահրամ (Բահրամ) Պահլավու-
նու մասին» (ibid.)*:

* Տես հատուկ զբաղմունքյունն այս առթիվ Կ. Կատանեաճց, Գրիգոր Մա-
զիստրոսի թղթերը. Արքայանգրապոլ 1910, էջ 40. Н. Морр, Грузинский извод
сказки о трех остроумных братьях из «Русуданнани», — «Восточные Замет-
ки», Спб. 1895, стр. 228. Գալյը, Вступительные и заключительные строфы
Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава [«Тексты и Разыскания по
армяно-грузинской филологии», XII], Спб. 1910, стр. XXXVII—XXXVIII
и прим. 1. стр. XXXVIII: Խնդրատրայան հասկանալի չի, վոր այստեղ մը
կողմն թողնելու չի Թ. Ժորգանիայի (Գրոնիկաներ, I, էջ XXXIV) անհեթեթ
կարծիքը, իբր Վախտանգ Գորգասալի պատմության հեղինակը վերջինիս ժա-
մանակակից պիտի լինի և համապատասխան անցքերի ակնառտիւ:

[ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼ¹ ՅԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԸ]

Վախտանգը մարդ ուղարկեց իր մորեղբայր Վարազադուհուրի մոտ, վորն իջեան եր Ռանուհի, և հաղորդելով Ոսաց (Ոսեթի) արշավանքի մասին՝ ոգնուծ թյուն խնդրեց նրանից... Ապա Վախտանգը դիմեց Վրաց (Քարթլիի) գործին, և բոլորը ժողովեցան... [Յեվ]՝ հանձնելով թագավորությունն իր մոր Սա[հա]կղուխտին (Սապուխտին)² Ուսաբանձն քերամբ հանդերձ՝ գրեց հետևյալ կտակը. «Յեթե կենդանի չվերադառնամ [պատերազմից], իմ քույր Ուսաբանձնին ի կնություն վերցնի Միհրանը (Միրիրանը), վորը Վախտանգի հորեղբոր վորդին եր Միհրանի (Միրխանի) վորդի Ռեկ զարմից, վորը հայոց, (սոմեխների) Տրդատ (Թրդատ) թագավորի փեսան եր...»:

Յեվ խնդրեց [Վախտանգը] Պարսից թագավորից տալ իր դուստրը նրան ի կնություն: Յեվ Պարսից թագավորը տվեց նրան ի կնություն իր դուստրն, վորի անունն եր Բալինդուխտ. նուե Հայքն (Սոմխիթը) և Կովկասյան բոլոր թագավոր[ություն]ները տվեց նրան ոժիտ: [Յեվ] նամակ դրեց նրան, վորի մեջ ասված եր հետևյալը. «Որմիդդ ամենայն արքայից արքայի առ Վախտանգ Վարանխոսրով-թանգն՝ տասն թագավորների ախոյանին»: Յեվ պատվիրեց նրան կռվել [հյուղանդացվոց] կայսեր դեմ, վորովհետև կայսրը պատերազմ եր սկսել պարսից հետ:

Ապա Վախտանգը հաղորդեց իր բոլոր զորքերին և Կովկասյան բոլոր թագավորներին, և սրանք ժողովեցան և կանգ առան Կուր [դետի] հայնկույս և հասկույս՝ ընդամենը յերկու հարյուր հազար: Յեվ նրան, Պարսից թագավորի հրամանով, միացավ նրա մորեղբայր Վարադ-Բադուհուրը, վորը Ռանի իշխանն եր, Ատրպատականի, Ռանի և Մովսիկանի գործով հանդերձ՝ թվով յերկու հարյուր

եւ առաքեաց [Վախտանգ] առ եղբայր մոր իւրոյ Վարադադ[ուհ] խնդրել օգնութիւն ի վերայ Օսաց... Եւ ինքն Վախտանգ ձայն տուեալ յամենայն Վիրաւ... Եւ յանձն արար զթագաւորութիւնն մօրն, և թէ մեռանրմ, առէ, ի պատերազմիս, առցէ զթագաւորութիւնս Միհրան՝ թոռն Տրդատայ, առեալ զքոյր իմ Ոորանձէ ի կնութիւնս...:

Եւ խնդրեաց [Վախտանգ ի թագաւորէն Պարսից] զդուստր նորա իւր ի կնութիւնս... Եւ թագաւորն Պարսից տեսեալ զաջողութիւն նորա, ետ նմա զդուստր իւր Բալինդուխտ, և զլեռն Կովկասու ի հրամանս նորա. և զրեաց զնախերգանս թղթոյն աւսպէս. ՅՈՐՈՐԴԴԷ Շահիջանայ (ուղիղ՝ Շահինշահէ) առ Վախտանգ Վարանխոսրովթանդ, ախոյեան տասն թագաւորաց՝ խնդալ: Արարի զոր խնդրեցերն. այլ զօրացիր և քաջ լեր՝ կռւով ընդդէմ Յուսաց, առեալ պեռին քո ընդ քեզ:

Եւ արար Վախտանգ հանդէս զօրաց երկուհարիւր հազարաց, և ել ընդ Հայս, զի և նոքա ևս առեալ էին զնոյն պատուէր: Եւ ելին նախարարքն Հայոց ընդ նոսա՝ Տրդատ Արշակունի և Արե Սիւնիաց տէր և Ջուանքեր (ուղիղ՝ Ջուանշեր) Վասպուրականի և Համադասպ Տարօնոյ, Գրիգոր և այլքն ընդ նոսա. և չոգան ի Կարախուղուա, և թողին ի վերայ նորա իշխանս երկուս՝ երկու-

հազար հեծյալ... [Յեւ] արշավանքի
 յեկալ Վախտանգն ընդդէմ Հունաց
 (Հունաստանի) և հասալ (ընդդէմ՝
 հասան) Հայք (Սոմխիթ) և Պերովկա-
 փարովմ, ուր բերդ եր կառուցել վերո-
 հիշյալ Պերովքը, նրան մրացան Հայոց
 (Սոմխիթի) իշխանները՝ Սյունյաց Արևը,
 [Վ]ասպուրականի (Ասփորագնեցի) Ջու-
 անդերը*, Տարոնեցի [Հ]ամադասպը,
 Գրիգորաշեն քաղաքից Տրդատը (Թըր-
 դատր**)՝ Մեծն Տրդատի (Թրդատր**)
 զարմիցն։ Յեւ [ըսողը միասին] մոտե-
 ցան քաղաքին***, վոր կոչվում եր
 Կարախուլիս, այժմ Կարնոյ****-քաղաք
 անվանյալը։ Յեւ կոչվում է յին նրա (Կա-
 րախուլիս) դեմ, սակայն դրավիլ այն
 չկարողացան, քանի վոր վերջինս [յերեք
 շաբթ] բարձր պատերով եր [ըրջապատ-
 ված]։ Յեւ թողեց [Վախտանգն] այն-
 տեղ յերկու իշխան [յուրաքանչյուրը]
 տասնհրկու հազար [հեծելա~]զորքով՝
 այն քաղաքն պաշարելու համար։ [Իսկ
 ինքը] Վախտանգը գնաց դեպի Պոնոս
 և ճանապարհէն ավիրից յերեք քաղաք-
 ներ՝ Անձրանձոր *****3, Գեկեղեց (Եկ-
 եց) [հ]Դաստեր*****4... [Յեւ] Վախտան
 գը Հայոց (Սոմխիթ) զորքին և [առհա-
 սարակ] բոլոր գործերին պատվիրից, վոր
 կրօնավորներէց վոչ֊քի չսպանին, այլ
 [միմիայն] դերս վերցնեն. [ապա] ասաց.
 «...Առաջին ընդհարումը թագավորների
 միջև յեղավ Անձրանձորում, ուր այժմ
 դամբում ե մեծն յարդասպետ Գրիգորի՝
 գերեզմանը... իսկ դուք, Հայք (Սոմխիթի)
 ընակընդունալ, Սրբազանաց բոլոր (պատի-
 տի) Բյուրատյանք, միթե չիք հիշում
 Գրիգոր Պարթևը ու նրա հակառակորդ-
 ների գործերը, ընչպէս Տրդատ *****

տասան հազար հեծել֊ք՝ պատերազմե-
 ընդ նմա, որ է Կարնոյ քաղաք. և չո-
 գան ընդ միջերկրայա մինչ ի Պոնոս,
 և առին երևա քաղաքս։ Եւ պատուէր
 ետ Վախտանգ զօրացն մի զոք սպա-
 նանել զան֊օրինացն պարտն (ուղիղ՝
 զկրօնաւորացն [զան]պարտն), որք Քրիս-
 տոսի յերկրպագութեան իբրեւ զմեզ։
 Քանզի հաւն իմ յորժամ ել ընդ Պար-
 սից թաղաւորին ի Յոյսս և հասին մինչև
 յԱնձրանձոր, ուր զերկզման սրբոյն
 Գրիգորի էս... Եւ մեծն Տրդատ թագա-
 ւորն Հայոց պատուհասեալ ի Տիառնէ,
 վասն տանջելոցն զսուրբ Հուսաւորիչն
 և զսուրբ տիկնայսն, և ծանուցեալ
 զՔրիստոս՝ ոչ յաղթահարեցաւ յումեքէ
 մարդոյ. զոր դիտէք դուք իսկ, քաջք
 Հայոց, Թէ որպէս հսկայն և նշանաւորն
 յամենայն ազգս Տրդատ՝ թիկամբք
 բռննարկեալ՝ շինէր առն աստուծոյ...
 Եւ թողեալ [Ներսիսի] զքաղաքն
 և զաշտարակն՝ զոր շինէին, գնացին
 յաղխարն իւրեանց. Թորդոմ ի Թոր-
 դոմեանսն, Սիդոն ի Սիդէթ, Բերձեանք
 ի Բերձանս, Յոյսք ի Յունէթ, Ագ և
 Մագ՝ յԱդամադուղէթ (ուղիղ՝ Գաւգ և
 Մագ[ոգ]՝ ի Գաւգադուգեթ), Պարս
 ի Պարսս, և այլք յայլս...

* Var. Զունքեր. հմմ. 148 յեր.* Ժանոթի:

** Var. Թարդատը:

*** Var. Քաղաքաբերդին:

**** Var. Տարնո:

***** Var. Անձրձոր, Անձորիթ:

***** Var. և Ստիլ (դա ստեղծի):

***** Var. Մըրդատ:

Արշակունյաց* Թագավորն ամբարտա-
վանությունից գլորվեց և խոզ դարձավ,
իսկ Գրիգորը նրան [քրիստոնյա] դարձ-
րեց⁵, և այնուհետև յեղավ նա յեկեղե-
ցիների սպասավոր (մշակ), և մեծ յե-
կեղեցի կառուցեց Տրդատը (Թրդա-
տը)** իր Թիկունքով, քանի վոր նա
հակա յերու... Իսկ [Ներսիսի թանները] բո-
լորը Թողեցին այն քաղաքը. և տվեց
հնդկերեն խոսողներին Հնդկաստանը,
սինդացիներին՝ Սրնդը, հռոմայեցիներին՝
Հռոմը, հույներին (բերձեններին)⁶
Հունաստանը, Գոգ և Մագոգին՝ Մա-
գոգքը (Բնագրում՝ Ագ և Մագոգին՝
Մագոգաթը), պարսկներին՝ Պարսկաս-
տանը: Իսկ առաջին լեզուն ասորերենն
եր. և այսպես Ներսիսի ուրոք յոթը
լեզվով եյին խոսում⁶...

Ենի զարթելով քնից՝ Թագավորը
փառաբանեց աստծուն...և դիմեց [իբն
մոռ գտնվող Գրիգոր աստվածաբանի
աշակերտներ Պետրոս քահանային և
Սամվել մոնոզոտին, ասելով] «...Տես-
նում ենք***, վոր Պարսից զորքն ավելի
շատ ե, քան թե Հայոց (Սոմխիթի) և
Վրաց (Քարթլիի) զորքերը, և մեր մեջ
չկա վոչոք Հշմաբիտ հավատացյալ [այն
հավատքը], վոր սերմանեց մեր հայր Միհ-
րանը ((Միլլանը) կամ՝ մորով իմ ազ-
դական ծրդատը (Թրդատը)****... Ապա
[Վախտանգ] Թագավորը դրմեց իր մոր-
եղբորն ու բոլոր Թագավորներին՝ ասե-
լով. «Բանակ հաստատենք ծովուց դեպի
հարավ*****, վոր պեսզի մենք յեղք ունե-
նանք աղետույց և խնդությունից» [Ենի]
նա հանեց այն զորքը յաղաքի շրջա-
պատույց, և անցան հինգորյա ճանապար-
հով դեպի հարավ***** և կանդ
առան Սպերի շրջանում...

... և ապա զարթուցյալ փառք եա,
[Թագաւորն] ստառածոյ: Եւ ի վաղիւն
դառնայր առ Հայօք, և պատուիրէր մի
ուսմեք մեղանչել:

* Var. Արքակունյաց. հմմ. 148 յեր. ժտնոթ.

** Var. Թարդատը:

*** Var. Գրտենք:

**** Var. Թարդատը:

***** Var. Դիպլի Հայք (Սոմխիթ):

***** Var. Դեպի Հայք (Սոմխիթ):

... Ապա փող փչեցին, և դուրս յեկան
ամբողջ հայքը (Սոմխիթը) և Պարսիկք
և Դարուբանդի Թաղավորը...

Յեվ վերադարձավ Վախտանգը [Հու-
նաստանից] Կղարջքի (Կլարջեթի) ճա-
նապարհով, իսկ իր զորքը թողեց Հա-
յոց (Սոմխիթի) ճանապարհով...

Յեվ յերեք տարուց հետո Պարսից
Թագավորը պատերազմի յեկավ Վախ-
տանգի դեմ... իսկ Վախտանգը մարդիկ
ուղարկեց հույների (բերձենների) մոտ՝
հաղորդելով հետևյալը. «...Ահա պար-
սիկները՝ թվով մոտ յերեք հարյուր
հազար՝ ներս խուժեցին Վրաց (Քարթ-
լի) սահմանները. թեև նա (պարսից
Թագավորը) հուսով եր, վոր հայոց (Սոմ-
խիթի) և Կովկասյանների Թագավորների
զորքով ևս կուժեղանա, սակայն վեր-
ջինները հանձն չառան նպաստելու
ներան, քանի վոր նրանցից վրձանք հա-
վատարիմ եյին խաչեցյալին, իսկ վո-
րձանք սատանայի դրդմամբ (սատանա-
յից հաղթահարվելով) Դարուբանդի Թա-
ղավորին միացան...»։...

Յեվ ընդլայնացրեց Վախտանգը
Մոզվթա՞ [կոչված] կամուրջն իրը
վաթսուն կանգուն՝ նրանով զորք անց-
կացնելու համար։ Յեվ ինքը Թագավորը
և Ջուանշեր* սպարապետը կանդ առան
Մցխեթում, իսկ Նասր և Միհրդատին
(Միրդատին) թողեց Հայոց (Սոմխիթի)
և Վրաց (Քարթլիի) զորքի հետ, վորոնք
կանդնած եյին Արմազի մոտ⁹։...

Յեվ չորս ամիս շարունակ նրանց
(վրաց և պարսից) միջև տեղի ունեց
սաստիկ պատերազմ. ապա [վրաց մոտ]
հասավ կայսեր դեսպանը, վորը մատու-
ցեց Վախտանգին ընծաներ և հասցրեց
ուլթուն հազարանոց հեծելազորք հույ-
ներից (բերձեններից), նաև կայսր գլխին
առ Վախտանգ, ուր ասված եր. «Վե-
րադառնալով պատերազմից ընդդեմ խա-
կանի, ահա ուղարկում եմ քեզ ութ-

...ծւ ինքն (Վախթանգ) Հայոք և
Վրոք առանձնացաւ եւ մարտեան Պարսք
և Կովկասեանք ընդդէմ կայսեր...

* Var. Ջուանշեր. հմմ. 148 յեր.* ժանոթ.

սուն հազարանոց հեծելազորք և դրել
եւմ Լեոնին՝, վոր՝ յիթե կարիք ունե-
հաս զորքի, քո առաջն ե Մելլիտինից *10)
սկսած մինչ Համդե **11 և դեպի վեր
մինչ Կարնո-քաղաքը, և հրամայել եմ
Լեոնին լինի բեզ մոտ»:

... Յեւ տվեց Վախտանգն ի կնու-
թյուն պարսից Թագավորին իր քույրն,
վորի անունն եր Միհրանդուխտ և վո-
րին դերի եյին վերցրել ոսերը, իսկ
Վախտանգն աղատել եր Յեւ խվաան-
ձեյին չտվեց այն պատճառով, վոր վեր-
ջինս գրավ եր Հայոց (Սոմխիթի) բռեղխի
(պիտիախի) մոտ»...

Յեւ Վախտանգի հրամանատարու-
թյան ներքո ժողովվեց հիսուն հազար
ընտիր հեծելազորք՝ հույնը (բերձենը),
վրացին (քարթլին) և հայը (սոմխիթ)***:

Յեւ Պարսկաստան մտնելուց ութե-
րորդ տարին Վախտանգ Թագավորը
հասավ Անտիոքիա, ապա յեկավ Ուր-
հա... Յեւ Վախտանգը վողջ և առողջ
գտավ իր մորն ու քրոջը. իսկ [նոս
զորքը] հասավ մինչ հունաց (բերձեն-
ների) և հա,ոց (սոմխիթների) սահմա-
նագիծը»...

Յեւ [հունաց] Թագավորը մեծամեծ
ընծաներ ուղարկեց Վախտանգ Թագա-
վորին, նաև ի կնություն տվեց նրան
իր դուստր Հեղինեյին, վորին [և] ու-
ղարկեց մեծ զորքով հանդերձ մինչ
Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները, ուր
[հույներին] դիմավորեց Վախտանգ Թա-
գավորը. ապա հունաց (բերձենների)
զորքը վերադարձավ, իսկ նա (Վախտան-
գը) յեկավ Մցխիթ»...

... Յեւ նստեց ինքը Վախտանգն
Ուջարմուշում, վորը մեծ կառուցվածք-
ներով զարդարեց, և իր քույր Յվաբան-
ձեյին ի կնություն տվեց Հայոց (Սոմ-
խիթի) բռեղխ (պատիախի) Բակուրին»...

Եւ ետ Վախտանգ զքոյր իւր Միհ-
րանդուխտ՝ Թագուորին Պարսից Խոս-
րովու ի կնութիւնս. դէ միւս քոյրն
Խորագնէ՝ առ Հայոց Պատիախոյն
(ուղիղ բռեղխին) դրաւ էր»...

Սև եկին ի սահմանս Հայոց և Յու-
նաց»...

... Եւ նստաւ Վախտանգ ի յՈւջար-
մա, և զԽորանձէ՝ զքոյր իւր զաւադ՝
եւ ի կնութիւնս Հայոց բռեղխին՝ Բա-
կուրայ:

* Var. Մելիտից:

** Var. Բնագրում՝ Լամդե (sic): Ըստ յերեույթին առաջացած ե յեկեղե-
ցական վրացիքինում «և» և «ը»-ի շփոթությունից, վորոնք իրար նման են:

*** Var. Հույները (բերձենները), վրացիք (քարթվեյներն) ու հայերը (սո-
մխիթները):

Իսկ հունաց (քերձեհները) Թագավոր [Լեոնը]՝ Վախտանգի աները՝ մեռավ, և Թագավոր նստեց նրա վորդի (սփ) Ջենոնը¹², վորը դեպի Սպեր ուղղվեցՔարթլի գալու նպատակով՝ Յեզ՝ լսելով [Վախտանգ] Գորգասալի ծանր վիճակը՝ նա կանգ առավ Կարնո-քաղաքում։ Այնտեղ դիմեց և [պարսից] Խոսրով (Քվասրո) [Թագավորը]։ Խոսրովն (Քվասրոն) ու կայսրն [իրար հետ] կովեցին Կարնի-փորում, ուր մեծ կոտորած յեղավ յերկու զորքիցն ել, վորից արյան յերկու հոսանք կազմվեց, և այդ պատճառով ել այն Կարնիփորա¹³ կոչվեց։

Ապա Վախտանգը՝ զղալով իր մահ[վան մերձեցումը]՝...դիմեց իր վորդի Դաշինին. «Դու իմ անդրանիկ վորդին ես. քեզ եմ տալիս իմ Թագավորության Թագը, իսկ քո յեղբայրներին բաժին եմ հանել Տասխկարից¹⁴ և Մուշղից¹⁵ սկսած մինչ Հայք (Մոմխիթ) և Հուսնաստան...»։*

... Յեզ մեռավ Փարսմանը, և Թագավոր նստեց նրա վորդի Բակուրը... Յեզ սրա որոք Պարսկաստանում Թագավորում եր Ուրմիզդ կոչեցյալը, իսկ Հայքում (Մոմխիթում) կար մի իշխանաց վորդի Վազդեն (Վասքեն) անուն, վորն սմուսնացած իր իշխանագն Շուշանիկ կոչեցյալի՝ Վարդանի դստեր՝ հետև Սակայն սատանան տիրեց այս Վազդենին (Վասքենին) և միտք հղացրեց կրակասլաշտ դառնալու։ [Յեզ Վազդենը] պնաց սլարսից Թագավորի մոտ և՛ հրաժարվելով քրիստոնեական կրոնից՝ դարձավ կրակապաշտ։ Իսկ պարսից Թագավորը յեա ուղարկեց նրան (Վազդենին) մեծամեծ ընծաներով [նշանակելով նրան] Ռանի իշխան։ Յերբ նա (Վազդենը) վերադարձավ, նրա կին Շուշանիկը նկա-

Յայնմ ժամանակը մեռաւ կայսրն Յունաց, և Թագաւորեաց Ջենոն որդի (սփ) նորա, և եկն օգնել Վախթանգայ. և հասեալ ի Սպեր՝ լուաւ դբօթ վիրաւորելոյն ի մահ զՎախթանգայ, և դարձաւ ի Կարնոյ քաղաք ..

Եւ մեռաւ Վախթանգ, յորով պատուէրանաւ՝ որդւոյն՝ Դաշէի, որոյ հտ զԹագաւորութիւնն...

* Var. + ... Սուրբ Անտոն [Միջագետքին] (խոսքը Անտոն Մաքսիմովիչին լու, այսինքն Մենակյացի մասին և. Լ. Մ.-Բ.) հարցափորձ արավ իր ուսուցչի ուղի[ւ մասին], և սովորեց ճշմարիտն, և իմացավ, վոր նա (ուսուցիչը՝ Հովհան Զեդազնեցին) դնացել և Հայք (Մոմխիթ), վորը հյուսիսումն եւ

տեց, վոր իր ամուսինն ուրացել է քրիստոնեական կրոնը, ալլեա չեր խոնարհվում նրան իբրև ամուսին, և մոռացութեան տվեց սիրն առ իրեն ամուսինն, և վողջ սրտով նվիրվեց Քրիստոսին՝ նրա պատգամները կատարելու համար: Ապա Վազգենն (Վասքենն) ամենայն ճիգ ու ջանք գործ դրեց [վերադարձնելու սերը]՝ նախ շողոքոքութուն թյամբ և աղերսանքով ու ընծաներ տալով. ապա յենթարկեց նրան (Շուշանիկին) մեծամեծ տանջանքների. թեև տուրք Շուշանիկի վարքը չկարողացաւ [նկարա]դրել վարքաբանութեան ընդարձակ լինելու պատճառով¹⁶. [ի վ. րջո] նա սպանվեց իր ամուսին Վազգեն (Վասքեն) իշխանից... *¹⁷

Ապա վրայ Բակուր Թադավորը դիմեց Վրաց (Քարթլիի) բոլոր իշխաններին և՛ դադտնաբար զորք ժողովելով՝ դադտադողի յիլով Վազգենի (Վասքենի) դեմ: Իսկ Վազգենը (Վասքենը) կանգնած էր դաշտից դուրս, Կուր [գետ]ի ափին, ուր Անեկրիտ **¹⁸ գետը մրանում է վերջինիս, հարձակվեց նրա վրա և՛ կալանավորելով նրան՝ մաս-մաս արավ նրա մարմինը, վորն ապա ծառից կախեցին: Իսկ սուրբ Շուշանիկի մարմինն առանձին մեծարանքով բերին և թաղեցին Տո[ւ]րտավում¹⁹...

.. Ապա պարսիկները՝ դրավելով ամբողջ Քարթլին, Հայքը (Սոսիսթն) ու [Վ]ասպուրականը (Ասփուրազանը)՝ սկրոնեցին պատերազմել հույները (բարձեհների) դեմ...

.. Հերակլ կայսրն հկավ [Քարթլի] և մոտեցավ Տփղիսին...

.. Ապա Հերակլ կայսրը Մանգլիսից և Երուզեթից²⁰ տարավ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի վոտն՝ իր տախտակները և բեկեռները, վոր Կոստանդինոս

... Ճանապարհ կալեալ ընդ Հայս [կայսրն Հերակլ] եկն ի Բզնունիս, և անտի ելանէ ը Տփլիսս...

... և Էսռ [Հերակլ] ի Մանգլեայ և յԵրուշեթոյ՝ զոտոյց Տեառն տախտակն, և զբեկեռսն՝ զտուեալսն ի Կոստանդինոսն և Զոսէ Մարմանայ Թագաւորն...

* Var. Թանի իշխանից:

** Var. Անակերտ:

[Կայսրն] եր տվել Միհրան (Միրիան) թագավորին...*

Իսկ այդ պահին ապականյալ ևր Քարթլիի, Հայոց (Սոմխիթի) և Ռանի յերկիրնեբը, քանի վոր վոչ մի տեղ այլևս չկար վոչ շինություններ և վոչ ել ուտելիք մարդկանց և անասուններու համար²¹...

...Ապա Արշիլ թագավորը կանչեց [իրեն մոտ] Քարթլիի բոլոր իշխաններին և նրանց հանձնեց իր [հանգույցալ] յեղբոր՝ Միհր²² թագավորի՝ վորդոց. մեկին տվեց հորեղբորդի Գուրամ Կուրապատին, վորը տիրում եր Կդարջքին (Կլարջիթին) և Ջավախքին (Ջավախեթին), իսկ մյուսին՝ Գիւրգի ազգական լոգեղիսին (պիտիաթլին), վորն ըշխում ևր Թուկղում (Թրեալեթում), Տաշիրում և Աշոցքում**, յերրորդին՝ Լիւսեա (Նիւսե) Նիրախանին, վորը Վախտանգ թագավորի ընտրյալն ևր...

Ապա նրա (Արշիլ թագավորի) մոտ յեկավ վոմն ըշխան, վորը Դավիթ մարգարիյ, սերնդիցն ևր, Ատրներսեհ (Աղարնասեհ) անուն, Ատրներսեհ (Աղարնասեհ) կույրի յեղբորորդին, վորի հայր խնամախոսիլ ևր Բագրատո[ւ]նյանների հետ և նշանակված ևր հույներոց (բերձեններոց) Հայոց (Սոմխիթի) կողմանց իշխան. ուս [Մուրվան] Ուլի աբղավանքի ժամանակ Գուրամ Կուրապատի վորդոց մոտ ևր անցիլ Կդարջք (Կլարջիթ) ու մնացիլ այնտեղ՝ ձեզ ա,ս Ատրներսեհը (Աղարնասեհ) խնդրեց Արշիլը... տալ նրան [վորեկ] յերկրը և [Արշիլը] տվեց նրան Շուկուվին***²³ ու Արտահանը (Արտանը)...

...Իսկ արաբացիք (սարկինոզները) ուժեղացան Ռան յերկրում և տրեցին Դադիթին և Հայքին (Սոմխիթին)²⁴...

Յաւուրսն յայնոսիլ իշխան ոմն ի տանէ Դաւթի մարդարէի, Աղբնաս կոչեցեալ, եկն առ Արշիլն, որ լեալ էր ի Հայս, և գերեալ որդւովքն յայլազգեացն, և գերժեալ անտի՝ խնդրէր ինմանէ տեղի բնակութեան. և ետնմա դիմիբա և զՇղուեք և զԼեոսնէ: Եկին և ի Տար[ո]նոյ եղբարք երեք և բնակեցան մինչև ցԳաղգադ՝ հրամանաւ Արշիլին...

* Վար. + ... Մուրվան Ուլը դերեց Հունաստան և Հայաստան (Սասուն-իսթո) յերկիրները մինչ ժողը...

** Բնագրում՝ Աբոցում. հմմ. 148 յեր.* ժանթի:

*** Վար. Շուկուվերը:

Ատրնեբսեհ (Առարնասի) Կուլյի յեղ-
բորորդիք, յերևր յեղբայրնեքը, վորոնք
այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից
եյին յեկեկ Շակի* ու հաստատվել
այնտեղ Արշիլի հրամանով, քանի վոր
Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կող-
մից անմնակ էյին դարձել, ... և յերեք
յեղբայրները հաստատվեցին մինչ Գուդ-
գուդ (Գուլգուդ):

Նույն ժամանակներում բղէշխներից
(պատիախնեղից) վոմասք, վորոնց ներս
չթողին Կղարջը (Կլարջիթ), գրավեցին
Տայքում (Տաոյում) մի ժայռ, վոր կոչ-
վում էր Կա[լ]մախ՝, և շինեցին այն-
տեղ ամրոց...

և ոմանք ի նոցանէ (յերեկի ա-
րանց)՝ գնացին յերկիրն Տայոց, և դտին
քար մի, և շինեցին զնա ամրոց, և կո-
չեցին զնա Կամախ (ուղիղ՝ Կալմախ)...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վորքան առասպելական դժերով և լի Վախտանդ Գորգասալի ժամանակվա
(V դարու) անցքերի նկարագրութունը, վորը տալիս և Ջուաճշերը, նույնքան
իրական և նույն Վախտանդի պատմութունը, վորը՝ Թեև համառոտ՝ տալիս և
Ղազար Փարպեցին:

2. Այս Սահակդուխտ-Սադղուխտն՝ իբրև Վախտանդի մայր՝ հայտնի յե վոչ
միայն Ջուանշերի յերկասիրության մեջ, այլև «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի
համապատասխան տեղերում, ուր կարդում ենք, «Եւ կրնն Միրդատայ հաւատաց
ի Քրիստոս և մկրտեցաւ. և շինեաց զսուրբն Սիոզն ի Շամշոյտէ, և էշ անուն
նորա Սակդուխտ» (եջ 73). «Եւ մեռաւ Միրդատ, և քնաց Վախթանդ եօթնամեայ
եւ զահի հարաւ մայր նորա Սակդուխտ ի հօրէ իւրմէ՝ Թէ քննախնդիր լինի վասն
թողլոյն իմ զմոգութիւնն և աւերմանն Պարսւց՝ յառնէ նորա Միրդատայ»
(եջ 74). «Եւ Սակդուխտ վարէր զթաղաւորութիւնն կամօք հօր իւրոյ, մինչև
մեռաւ. նա. և էառ զիշխանութիւնն նորա Վարդաբակուր որդի նորա, եղբայր
Սակդուխտ» (ibid.): Վարդան պատմչն այս առթիւ գրում և (Հաւաքումն պատ-
մութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեայ, Վենետիկ 1862, եջ 91). «Եւ տի-
բեցին [վիրքն] ի ժովէն Պոստոսի մինչև ցժովն Կասբից՝ մինչև ցՄիհրան, և
ցԱրբակ (ուղիղ՝ Արշակ) Թոռն իւր, որ էտա կին ի Պարթևայ՝ Սահակդուխտ
անուն ի Պարտաւայ. որ և ամուր զոլով հաւատաց ի Քրիստոս, և ետ նմա զա-
ւակ՝ Վախտանդ, որ և Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլադուխտ ի Պարսից
բառն»: Արևմտյան Վրաստանի Ռաճայի նախկին գավառի ոահմաններում Զվա-
րխա կոչված գյուղում 1925 թ. յերևան հանած մի ուշագրաւ արձաթեւ «խաչի»
վրացերեն յեկեղեցական գլխատառ արձանագրութունն ևս, վորը Թերևս VI դա-
րուն և պատկանում, հրատարակում և այս անունը. «Սուրբ Գրիգոր Սքանչեղա-
գործ, քեզ աղոթող քո աղախին Սահակդուխտին պահպանիր ամենայն չարից»

* Var. Բակի. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ.

(Գեորգ Բոնոփիճե, *Զվարիսայի հուշարձանը, վրացերեն — «Վրաստանի Արխիվ», Գ. III, Տփղ. 1927, էջ 203—208*),

3. *Տես այս պրակի Բ. գլխի 11-րդ ծանոթությունը:*

4. *Այսինքն Աստվածաբանի կամ Նաղիանդենի:*

5. *Հմմ. այս պրակի Բ. գլխի 18-րդ ծանոթությունը:*

6. *Հմմ. Լեոնտիոս Ռուխացվո համապատասխան ցուցմունքը Քարթլիում յերբեմն վեց լեզուների գործածություն մասին («Այլ և այլ դեպքեր «Նաղրայ» արշավանքների չրջանից» հատվածում):*

7. *«Մոգու»-ի «մոգվ»-ի մեզ բառից. հմմ. նույն տրամադրից կազմված «Թ-մոգվ»-ի բերդի անունը (հայերեն արդի ֆուկլորում «Թմբուկ»-«Թմբկա-բերդ»-ի վերածված):*

8. *Մցխեթի և Արմազի հակադրության մասին տես մանրամասն. Ա. Ме-ликсет-Бекоев, В поисках Страбоновой Севсаморы, Тифлис 1917, стр. 3—4:*

9. *Հունաց զորապետի անունն է, վորին Վախուշտը (XVIII դ.) պատրիկ է կոչում, իսկ «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ը (էջ 86, 89)՝ «զորապետն»: Հմմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 179 et n. 1:*

10. *Մեղիսա-Մալատիայի մասին տես. Y. Sandaljian, Les inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, p. 396, И. Мещанинов, Халдоведение, Баку 1927, стр. 22, 24, 34, 36, 167:*

11. *Հմմ. M. Brosset, ibid., p. 179, n. 2:*

12. *Այստեղ Ջուաջեբը շփոթած է Հունաց (Բյուզանդական) կայսրների ծննդաբանությունը:*

13. *Այսինքն «Կարմիր փոր». հմմ. M. Brosset, ibid., p. 199, n. 2:*

14. *Այժմյան Բորջոմի հովրտը:*

15. *Կումուրդո դռնից ցած, Կուրի հովտում:*

16. *Ակնարկում է Հակոբ յերեցի (V դ.) կազմած «Ս. Շուշանիկի վկայաբանություն» վրա, վորի մասին մանրամասն տես մեր աշխատության այս հատորի առաջին մասի Ա. գլխում:*

17. *Տես նույնտեղ:*

18. *Անհայտ է:*

19. *Ցուրտավի մասին մանրամասն տես նույնտեղ 6-րդ ծանոթությունը:*

20. *Երուզեթը նույն Արտահանն է. հմմ. «Ե-րուզ-եթ»—Ռատուն-իք Agastion-ի հեա (H. Марр, Надпись Сардура II, сына Аргимтия в Лаш-Керпи на Чалдырском озере [Записки Кавказского Музея, Серия В.—I], Пгр. 1919, стр. 7, 15, 36, 38:*

21. *Այս աբղայի մեկնությունը տես՝ Իվ Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղ. 1914, էջ 352:*

22. *«Միհր», «Միհրան», «Միհրդատ» ևլն անունների մասին տես. Լ. Մե-լիսեթ-Բէկ, Արտաւազդ և Մհերի հետքերը Վրաստանում,—«Բանբեր էջմրածնի Գիտական Ինստիտուտի», Գ. I—II, էջմրածին 1921—1922, էջ 98—104. Թադէոս Աւագրէգեան, Միհրը հայոց մէջ [«Ազգային Մատենադարան», ՃԻ], Վիեննա 1929:*

23. *Հատ յերևույթին, Արտահանին սահմանակից մի վայրի (գավառի) ա-նուն է, վորին հանդիպում ենք նաև արևելյան Վրաստանում (նախկին Բորչալ-վում, այժմյան Շահումյանը), նաև հարավային Ոսեթում, վերջինում «Շուլավոր»*

և «Շեղեուր» ձեռնով. հմմ. Ա. Меликсет-Бекое, К археологии и этнологии Туалльской Осии,—сборник «Юго-Осетия», Тфл. 1925, стр. 260, 276:

24. Զուգանքի տեղեկությունն արտական արդավանքների մասին, ըստ իվ. Զավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 1914, էջ 351), «վերաբերում է VI-II դարու առաջին քառյակի անցքերին և վոչ թե արարացվոց առաջին արդավանքի պատմությանը»:

25. Կալմախ-Կամախի մասին մանրամասն տեղ. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Вишاپы, Лягр. 1931, стр. 19—21 (ն. Մառի հաղվածք):

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՎՐԱՑ (ՔԱՐԹԼԻԻ) ՄԱՏՅԱՆԸ“

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում «Արչիլ Թագավորի վկայաբանությանը», ինչպես նախորդ (Գորդ) գլխի ներածականում տեսանք, կցված է մի հիշատակարան, ուր, ի միջի այլոց, ասված է, վոր Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը գրել է Ջուանշեր Ջուանշերյանը, «իսկ այսուհետև թող գրեն յեկող սերունդներն՝ ինչպես դիտեն»։ Այդ հիշատակարանին անմիջապես հետևում է մի նոր՝ բավականին ընդարձակ՝ յերկասիրություն, վորը հասնում է մինչ «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը»։ Այս յերկասիրությունը, ճիշտ է, վերնագիրը չունի, և վոչ ել նրա հեղինակի անունն է հայտնի, սակայն ինքնըստինքյան պարզ է, վոր այստեղ մենք գործ ունինք մի նոր գրվածքի հետ, վորը տալիս է մեզ Վրաստանի անցյալի նկարագրությունը սկսած VIII դարուց և մինչ XI դար (Գեորգ II-ը) և, իբրև XI դարու յերկասիրություն, անշուշտ, ծանոթ է յեղել «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմության» հեղինակին XII դարու առաջին կիսում, վորն՝ ոգտագործելով այդ յերկասիրությունը՝ «Վրաց (Քարթլիի) մատյան» (մատիանն քարթլիսա) յե կոչում այն։ Յեվ այս հիման վրա Իվ. Ջավախիշվիլին (չին վրացական պատմական գրականությունը, Բ. հրատ., եջ 200) նպատակահարմար է գտնում այս գրվածքը հենց այդպես ել կոչել՝ «Վրաց (Քարթլիի) մատյան» (մատիանն Քարթլիսա)։

Անանուն հեղինակը, անտարակույս, XI դարու գրող է։ Սա յիբևուս է նրանից, վոր իր յերկասիրության մեջ նա քանի հեռանում է VIII դարուց և մոտենում XI-ին, ավելի և ավելի ընդարձակ կիրպով է նկարագրում այլ և այլ անցքերը, իսկ իրեն ժամանակակից դեպքերի մասին պատմում է ամենայն մանրամասնությամբ և բարեխղճությամբ։

«Վրաց (Քարթլիի) մատյանը» գրաված ունի Ե. Թաղալյուքի իր հրատարակության մեջ 216—280 հջերը, իսկ *M. Brosset*-ի 184—236 հջերը (ըստ Ն. Մառի միմիայն 184—200, քանի վոր Ք. Յ. հրատարակությունն այդ 200 յերեսով առհասարակ ընդհատված է), վորին համապատասխանում է նույն *M. Brosset*-ի Ֆրանսերեն թարգմանության 256—345 հջերը և «Համառոտ պատմություն Վրաց»-ի 104—114:

[ՄՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ¹]

... Յերկար տարիներ անց [արաբացիներին Տփղիսը գրավելուց հետո՝ Տփղիս] յեկավ հազարացվոց ամիրան, վորն իշխում էր Հայքում*, Քարթլիում, Հերքում (Հերեթում)՝ Սոսրով (Սվասրո) անուն, վորը խաղարներին ավերած Տփղիսը ² [վերա]շինեց...

Յեվ նրանից հետո յեկավ Սալիլ Յեզդի (Իզիդի) վորդի՝ արաբացին, վորը դրավեց Հայքը (Սոմխիթը), Քարթլին և Հերքը (Հերեթը) ³...

Այս յեկավ Բուլա** թուրք սորուկը Բաղդադին, վորն մեծ զորքով հանդերձ ուղարկել էր ամիր Մուսլը. սա ավերեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) և դերեց նրա ընդեր իշխաններին, ապա՝ [մտնելով Քարթլի]՝ մոտեցավ Տփղիս քաղաքին, քանի վոր վերջինը նրան չեր հպատակվում, և սպանեց Տփղիսի ամիրա Սահակին. և ավերեց Տփղիսը ⁴... Իսկ Աբուլ- [Ա]բաս (Աբուլբաս) հայոց (սոմեխների) իշխանն և Գուարամ*** Աշոտի վորդին**** հաղորդեցին լիոնականներին, վորպեսզի նրան (Բուլային) [իրենց մոտ] ներս չթողնեն...

... Այս իբրև ամիրա յեկավ Սալիլի

... Ջինի երկերիւր ինն և տասն ամաց առաջին Մահմետի, իկն Բուլայն, վշտացոյց զերկիրն Հայոց. և հասեալ ի Տփղիս՝ սպան զՍահակ ամիրայն, զի ոչ հնազանդէր նմա...

* Var. Հայքում abs.

** Var. Շուղա. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ:

*** Var. + Մամփալ:

**** Var. + Բագրատ Կուրապալատի յեղբայրը:

վորդի Մոհմեզը*, վորն ավելի ևս կա-
մայականորեն զրավեց ամբողջ այս յեր-
կիրը՝ Հայքը (Սոմսիթը), Քարթլին և
Ռանը... Յեվ ամբրա յեղավ վոյն՝ Սա-
հակի ծառաներից** մեկը՝ Գաբըուց
անուն, [վորը]... մեծարեցաւ [հոռններից]
և վորին հպատակվեցին զարդբանե-
ցիք. սա կովում եր իր հորեղբոր որ-
դի*** և Գուարամի յեղբայր (sic) Աշոտի
հետ։ Իսկ Գուարամը՝ տիրելով Ջավախ-
քին (Ջավախսիթին), Թոեղքին (Թրիալի-
թին), Տաթիրին, Արոցքին**** և Արտա-
հանին (Արտանին)՝ կովում եր սարկի-
նոզների դեմ։ Յեվ յերբեմն հաղթում եր
Գուարամը և յերբեմն սարկինոզները.
Իսկ Գուարամը բաժանեց յերկրներն իր
եղբայրներին՝ Ատրնեբսեհին (Ադարնա-
սեյին) և Բաղրատին միջև, և Արոցքը*****
բաժին հանեց իր աներորդի (կնոջ յեղ-
բայր)՝ հայոց (սոմեխներին) Թագավո-
րին...

Ապա Դավիթ Կուրապալատի հետ
թշնամացավ Նասրան, Գուարամ Մամ-
փալի վորդին, վորը սույն Դավթի հոր-
եղբայրն եր։ Իսկ այս Նասրան՝ նույն
Դավթի Կուրապալատի ջեռորդին՝ և
Գուրդենը ափսազների կողմնակըց հյին.
և Դավիթն ու Լուպարիտն ոգնում եյին
հայերին (սոմեխներին). և հայերն (սո-
մեխներն) ու ափսազները կովում եյին
Քարթլիում։ ... [Յեւ] ժողովեցան ընդ-
դեմ Նասրայի հայերն (սոմեխները), և՛
Լիսյարիտն ու վրացիք, և՛ Աշոտ՝ Դավ-
թի յեղբայրը, և՛ նրանց հետ սարկի-
նոզները։ ... [Ասլա] Ատրնեբսեհ (Ադար-
նասե) Թագավորի [կովում նույն Նաս-
րայի դեմ] հայերն (սոմեխներն) [ևս]
նրա (Ատրնեբսեհի) հետ եյին։ ...

* Var. Մուսեզը։

** Var. Ազգականներից։

*** Var. + Հայոց (սոմեխներին) Սմբատ Թագավորի վորդի։

**** Բնադրում՝ Աբոցին. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ։

***** Նույնը։

Այն ժամանակ, [յերբ Քարթլիում իշխում էյին ազատները (ազնվականները)] դուրս յեկավ Գոնստանդին ափխազաց թագավորը, վորը գրավեց Քարթլին. սրան թշնամացավ հայոց (սոմեխներ) Սմբատ Տ[ի]եզերակալ՝ թագավորը, վորը մեծ զորքով յեկավ արշավանքի և մոտեցավ Ուփլիսցիխեյին⁸... և գրավեց այն. իսկ Սմբատն ու Գոնստանդինը բարձր խնամիացան⁹, և [Սմբատը] վերադարձրեց նրան (Գոնստանդինին) Ուփլիսցիխեն ու ամբողջ Քարթլին⁹: Սրանցից հետո յեկավ հազարացվոց ամիրան՝ Աբուլ - Կասիմ անուն, Աբու-Սաջիի վորդին, արաբացին. սրան ուղարկել եր Ամիր-Մուսլին մեծ և անհամար զորքով, վորին յերկիրը չեր տեղավորում նա նախ մտավ Հայք (Սոմխիթ) և ավերեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը), Սյունիքը, Վայոց-Ձորն ու [Վ]ասպուրականը (Ասպուրականը): Զդիմանալով նման ավերածությանը՝ Սմբատ հայոց (սոմեխների) թագավորը փախուստի դիմեց և ուղղվեց Ափխազաց լեռների կողմը, և այնտեղ ել մնաց Յեվ [Աբուլ-Կասիմ] Աբու-Սաջիի վորդին յեկավ Տըփղիս, ուր ամիրա յեր Ալիի վորդի Ջափարը, ... ապա մտավ Քարթլի և ավերեց Քարթլին, ...այնտեղից մտավ Սամցխե, և ավերեց Սամցխեն ու Ջավախքը (Ջավախքը), ապա մոտեցավ Թմոզվիի բերդին¹⁰. տեսնելով վերջինիս անառիկ և ամուր դիրքը, այնտեղից քաշվեց և յեկավ Ղվեխի մոտ, վորը սկսեց պաշտրել: Նրա (Ղվեխի) մեջ եր մի պառանի՝ Գորբոն անուն... վորին կալանավորեցին և նահատակեցին, և վորի վկայաբանութիւնը մանրամասն գրած ունի մեր սուրբ հայր Ստեփան Տբեթի (Ստեփանն Մտքեվարի) յեզիսկոպոսը¹¹, [Ապա Աբուլ-Կասիմը] այնտեղից [եւ] քաշվեց և գնաց Դվին քաղաքը. իսկ այնտեղ նրան լուր հասցրին, վոր Սըմբատ թագավորը մտած է Կապույտ (Կապոն) բերդը, իսկույն և յեթ տեղից

...ի ժամանակս Սմբատայ՝ Հայոց արքայի տիեզերակալի, որ մարտ եդեալ ընդ Գոստանդեայ՝ Թագաւորին Ափխաց՝ էառ զՔարթլ և զՈւփլիսցիխէ. և դարձեալ հաղտեալ՝ խնամիք եղես, և դարձոյց անդէն: Յաւուրսն յայնոսիկ եկն Բուլկասիմ (ուղիղ՝ [Ա]բուլ-Կասիմ)՝ զօրապետն Սարակինոսաց՝ ի Հայս, և ապա ի Տփիս... և... անդէն ի Դուին: Եւ Սմբատ արքայն Հայոց խոյս հտ ի նմանէ, և եկն շրջէր ի լերինս Ափխազիթայ. իսկ բռնաւորն սպասէր նմա, քանզի պերճացեալ էր յաղթութեամբն Վրաց. քանզի առեալ էր զամենայն Քարթլ, և յուրվ բերդս, զԺօք և զՍուխիա, յորում եսպան զգեղեցիկ և զքաջ մանուկն Գորբոն (ուղիղ՝ Գորբոն)՝ վասն Քրիստոսի, զի ոչ ուրացաւ զնա. զորոյ վկայութիւնն գրեաց սուրբ հայրն մեր Ստեփանոս Վկայեաց և սուրբ Թագաւորն Սմբատ՝ ի նոյն բռնաւորէն՝ ի Դուին քաղաքի. բոլոր տաքի մի չարեալ, և ապա խեղդամահ սպանին և կախեցին զփայտէ, զի մահակից և խաչակից լիցի Քրիստոսի:

շարժից և դիմեց դեպի այն բերդը, ուր գտնվում էր հայոց (սոմեխներին) Սմբատ թագավորը. և պատվիրեց իր բանակին, վորպեսզի ամեն մեկին, վորին կենդանի կգտնեն, բերեն իրեն մոտ: [Յեվ Աբուլ-Կասիմը] յեկավ և մոտեցավ Կապույտ (Կապոետ) բերդին, և կալանավորեց բերդակալները կանանց, վորոնց գտավ դրսում: Գրավելով բերդը՝ [արաբացիք] կալանաւորեցին Սմբատին*, վորին ապա տարան Դվին, ուր և կախեցին փայտից. և նա մեռավ¹²: ...

[X—XI ԴԱՐՈՒ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Յեվ Հերքում (Հերեթում) սկզբնորում՝ մինչ իշխանիկի թագավորութունն՝ բոլորը հերձվածող էյին: Իսկ իշխանիկը Գուրգեն իշխանաց-իշխանի քրոջ վորդին էր. և նրա մայր Դինար թագուհին դարձրեց նրան ուղղափառ¹³...

...Յեվ իշխան էր Կլեկարում Ռատը, վորը գրավել էր Ատենի բերդը և Քարթլիից սկսած Կուր [գետ]ի հարավային մասը՝ Թուկլը (Թրիալեթը), Մանգոյաց-փորը (Մանգլիսի ձորը) և Սկվորեթը¹⁴, և չեր հնազանդվում Բագրատ թագավորին: Ապա Բագրատ թագավորը շտապ** զորք հավաքեց և յեկավ Քարթլի: ...Յեվ Բագրատի հայր Գուրգենն ել զորք ունեի ժողոված և միանդամայն պատրաստ իր վորդու մոտ գնալու համար: Իսկ Դավիթ Կուրապալատն արագ դիմեց [նրանց դեմ]՝ ժողովելով իր զորքը և կանչելով Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր թագավորներին¹⁵...

Այդ ժամանակ ուժեղացավ Գանձ-[ակ]ի ամրա Փաղունը, վորը սկսեց հպատակեցնել իրեն Հերքի (Հերեթի) և Կախի (Կախեթի) իշխաններին, ժամա-

...Յայնմ ժամանակի իշխանիկն էր թագաւոր ի կողմանս Հերեթոյ, և ունէր նա հերձուած, և մայր իւր դարձոյց յուղղափառութիւնս...

...Եւ Ռատն էր ի Կարս (ուղիղ՝ ի Կլեկ)կար), և ունէր զբերդն Ատենոյ և զհարաւակողմն Կուր դետոյ. սա ոչ հնազանդէր Բագրատայ. և Գուրգին հայր նորա եկն առ որդին, և կամեցան զնալ ի վերայ Ռատին: Եւ քսեցին առ Դաւիթ կուրապալատն՝ եթէ զգլուխ քո խնդրեն. և հաւատաց բանիցն, և ձեռնատուութեամբ Հայոց՝ փախոյց զգորսն...

...Յայնմ ժամանակի զօրացաւ Փաղունն՝ ամրայն Գանձակայ, և հարկանէր զիշխանսն Կախեթոյ և Հերեթոյ: Եւ առաքեաց Բագրատ՝ թագաւոր Ափխա-

* Var. Սմբատ թագավորին:

** Բնագրում՝ զարմանալի կերպով:

նակ առ ժամանակ ավագակորներն և դադարադողի ավերելով և գերելով այլ և այլ տեղեր: Իսկ Բագրատ մեծն թագավորը՝ տեսնելով նրա (Փաղլունի) հանդգնում-թյունը՝ իր ամբողջ զորքով պատրաստեց [նրա վրա հարձակվելու], դեսպան ուղարկեց Գագիկ ղա[հ]ն[ա][հ] հայոց (սոմեխներին) թագավորի մոտ, վորպեսզի զրեժխնդիր լինի Փաղլունին: Յեվ նա (Գագիկը) հույժ ուրախացավ [սրան], և շտապ կանչեց իր ամբողջ զորքը և դիմեց Ափխազաց թագավորի մոտ, [և] յերկուսը [միասին] ժողովեցան Ջորա-կերտում¹⁶, Փաղլունի դեմ յենեկուս...^{*17}

...Իսկ նրա (Գեորգի) թագավորու-թյան յոթներորդ տարին հունաց (բեր-ձեններին)¹⁸ Վասիլ թագավորը հունա-ստանի ամբողջ զորքով՝ անթիվ այլազ-դիներիով հանդերձ՝ յեկավ նրա (Գեորգի) դեմ: Գեորգ թագավորն ել մեծ զորքով յեկավ նրա (Վասիլի) դեմ. և յերկուսն ել յերկար ժամանակ կացան Բասեն (Բասիան) յիրկրում՝ կովի չեղնելով իրար դեմ: Յուսափելով [Վասիլից]՝ Գեորգ թագավորը յեկավ և ավերեց քաղաքն Ուղթյաց (Ութին), ասպա այնտեղից հա-սավ Գողա (Գուլա): Նրան հետամուտ յե-կավ հունաց (բերձեններին) Վասիլ թա-գավորը. և ժողովեցան թե յոչ Գեորգուն հետամուտ յեղողներն ու Վասիլի առաջ-ընթաց զորքերը՝ տեղի ունեցավ մեծ ընդհարում Շիրիմք կոչված դյու-զում¹⁹...

...Յերկրորդ անգամ յեկավ Վասիլ թագավորը Թուրքով (Թրիալեթով), ղըր-ջեց Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտա-հանը (Արտանը) ձմռան պահին՝ ...ասպա վերադարձավ Խաղտյաց (Խաղա Խա-լադ) յերկիրն՝ Տրապիզոնին կից²⁰...

...Նորից յեկավ Վասիլը Բասեն (Բա-սիան)՝ պահանջելով Գեորգ թագավո-րից դավառներ և բերդեր, և խոստանա-լով համերաշխություն և խաղաղու-

զաց, առհասարակ՝ թագաւորն հայոց՝ երթալ ընդ նմա ի վերայ Փատոյայ ամիրային: Եւ չորքան երկրքեան ի Գանձակ, և արա-րեալ ընդհարկաւ՝ դարձան աւարաւ...

...Ի հինգերորդ (ուղիղ՝ յեաւթնե-րորդ) ամի թագավորութեան սորա (Գեորգիայ)՝ հին Վասիլ կայսրն. և ընդ-դէմ պնաց նորա ի դաւառն Բասենոյ. և իբրեւ ետես եթէ բաղումք են՝ դար-ձաւ անդրէն. և Վասիլն դնաց զհետ նո-րա, և այրեաց զքաղաքն Ուլտուաց. և դարձաւ Գեորգի և կուռեցան. և ան-կան յերկուց կողմանց բազումք ի տեղ-ւոջն՝ որ կոչի Շիրիմք...

...Եւ դնաց Վասիլն ի Տրապիզոն. և կոչեցեալ առ ինքն զմեծ կաթուղիկոսն Հայոց զՊետրոս՝ ի տօնի յայտնութեանն, և օրհնեաց զՊետրոս առաջի նորա. և ե-տես կայսրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ջրոյն, և դովեաց զհաւատս Հայոց, և դնաց ի Կոստանդնուպօլիս...

* Հմմ. այս պրակի Ա. գլուխը (եջ 137, ծանոթ. ****);

թյուն*... Յեվ տվեց Գեորգ թագավորը
[Վասիլին] յերկիրը, վորը Դավիթ Կու-
րապալատինն էր, Տայբում**, Կոդա-Ար-
տահանում (Կոլա-Արտանում) և Ջա-
վախքում (Ջավախեթում)***21:...

[Հունաց Կոնստանդին թագավորի
մահվան և Ռոմանոսի դահալալութեան]
յերրորդ տարին²² դնաց Մարիամ թա-
գունին՝ ափսոսողաց [Բաղրատ] թագա-
վորի մայրն՝ Հունաստան խաղաղություն
հաստատելու***, նաև կուրապալատու-
թյան պատիֆն խնդրելու իր վորդու
համար, ինչպես նրանց տան սովորու-
թյունն էր ու կարգը****23:...

Յեվ սրանից հետո իր վերին և ներքին
«հայրենիք»-ին տեր դարձավ Բագրա-
տը*****24:... [Յեվ] սրա թագավորության
զորքերը ժողովեցան և կալանավորեցին
Լիպարիտին և Աբազա վորդի Հովհա-
նին (Իվանեյին): Յեվ յեկավ մեծն Կո-
րիկե (Կվիրիկե) Ռանից (ռաների) և
Կախից (կախերի) թագավորը, Դավիթ²⁵
հայոց (սոմեխներ) թագավորը և Տփղի-
սի ամիրա Ջավաթը, սրանք բոլորը ժո-
ղովել ենին Կորիկեյի (Կվիրիկեյի)*****
պայմանի համաձայն Յեկեղյաց (Եկեց)
[դավառ]ում:...

...[Ապա] թագավոր էր Կախքում
(Կախեթում) Գաղիկը՝ Սամվելիդեյի և
Ջորաղերաի***** հայոց (սոմեխնե-
րի) Դավիթ թագավորի վորդին [և] Կո-
րիկեյի (Կվիրիկեյի) քեռորդին:...

Ապա կրկին ուժեղացավ և հզորա-
ցավ իր «հայրենիք»ում Բագրատ թա-
գավորը՝ Յեվ Բագրատի բաղդը բանեց
թե վոչ՝ Վեստը [նրան] միացավ Անվո

ՆԼ էառ զթագաւորութիւնն Բագ-
րատ. և չորսու մայրն նորա Մարիամ
ի Կոստանդնուպօլիս, և եւեր թուղթ
դաշնց իաղաղութեան և պատիւ կլու-
րապաղատութեան՝ որդւոյ իւրոյ:...

...Թագավորն Կախեթոյ [էր] Գաղիկ,
որդին Հայոց արքայի:...

...զի մայր նորա (Բաղրատայ) Մա-
րիամ՝ դուստր էր Սենեքերիմայ Հայոց
արքայ: և տուն զքաղաքն Անի՝ բնա-
կիչք նորա՝ ի թագունին Մարիամ:...

* Var. +... և անցավ Բառնի (Բասիանը) սահմանը...

** Var. + Բասինում (Բասիանում):

*** Var. + Շավշեթում:

**** Բնագրում՝ փնտռելու:

***** Այս արգացը գրեթե կրկնություն և Սմբատի յերկասիրության համա-
պատասխան հատվածի (տես այս աշխատության 138 և 9ը):

***** Var. Բագրատ թագավորը:

***** Var. կայսեր:

***** Var. սամվելիդեցվոց և զորակերտեցվոց:

ինն բերդով, բացի Ամբերդից: Յե՛վ անե-
ցիք ավին Անին Բագրատի մօրն, քանի
վոր այն հայերի (սոմեխների) հայրե-
նիքն էր, [իսկ] Բագրատի մայր Մա-
րիամ Թագուհին հայոց (սոմեխների)
Սենեքերիմ Թագավորի դուստրն էր³⁶...

...Յե՛վ Լիպարիտը ...հանեց Անիից՝
Թագուհուց՝ Աբուսեր Արտանուշը իշ-
խանին, ...և Հովհան (Իվանե) իշխանն,
Հովհան (Իվանե) Դադիանուն և Գուա-
րամ Գողերձիս-ձեյին, ...վորոնց և կա-
լանավորեց Անիի դռանը ...

...Յե՛վ Լիպարիտի դաշնակիցներն էյին
[ընդդեմ Բագրատի]՝ Կախերը իրենց
զորքով և Դավիթ հայոց (սոմեխների)
Թագավորն իր զորքով...

Յե՛վ մի քիչ ժամանակից հետո դա-
նակից յեղան Կալմախի իշխան Սու-
լան և Ա...տանուշի իշխան Դրիզորը,
վորոնց մրացան մեսիս ազնվականներն
(ազնաուրներն) յևս՝ ոգնելու Բագրատ
Թագավորին... Լսելով այս՝ Լիպարիտը
ժողովեց իր զորքը և կանչեց կախերն
ու հայերն (սոմեխներն). և հույներն
(բերձեններն) [եւ] սրա հետ էյին: ...

Յե՛վ սահմանի գլխով դնալով՝ Լի-
պարիտը նույն զորքով մտավ Դվին և
առաջնորդեց հունաց (բերձենները) Թա-
գավորին դվրնեցվո վրա. ապա վերա-
դարձավ իր յերկիրը: Իսկ նրա վերա-
դարձից մը տարուց հետո Բասին (Բա-
սիան) գավառում յիրեհեցան Բահրամ-
Լամյան սուլթանական թուրքերը: ...

...Ապա Լիպարիտը հարձակվից թուր-
քերի վրա և մտավ Անի...

...Մը քիչ հետո սրա (Բագրատի) Թա-
գավորության մեծամեծները ձանձրա-
ցան Լիպարիտի տրդապետությունից:
Սուլա Կալմախիցն և բոլոր մեսիսները
փախան Լիպարիտից, և կալանավորեցլն
Լիպարիտը ու նրա հորը՝ Դիվում: Իսկ
Նիանիան դադթեց և դնաց դեպի Կլդե-
կար (Կլդեկարն), ուր, սակայն, նրա
հոր (Լիպարիտը) բերդապահները ներս
չթողըն նրան, և նա անցավ Անի՝ հույ-
ները (բերձենների) մոտ: ...Յե՛վ մի քա-

նի տարուց հետո Նիանիան վախճանվեց Անիում...

Սրա (Բագրատի) Թագավորության պահին յերևաց սուլթան Արփ-Ասլան (Արփարասան Արփասարան)՝ պարսից Թագավորը։ ... [Յեզ] յեկան [պարսիկներն] անակնկալ կերպով* և ավերեցին Կանգարքն ու Թռեղքը (Թրիալեթը)։

...Յեզ դիմեց սուլթանը (Արփ-Ասլանը) դեպի Անի և զրավեց Անին, ավերեց այն և անթիվ ժողովուրդ դերեց ու գնաց իր յերկիր՝ Պարսկաստանը։ Նա [յեր, վոր] Ասին խեց հույներից (բերձեններից) և տվեց Աբուլասիարի վորդի Մանուչարին։ Իսկ Բագրատի քուռդին, վորին խնդրում էր սուլթանը ի կնուծթյուն, հայոց (սոմխների) Կորիկե (Կվիրիկե) Թագավորի յեղբորորդին եր Բագրատը սրան խնդրեց, բայց հայոց (սոմխների) Թագավորը նրան չտվեց։ [Այդ] Բագրատը մեծ զորքով հանդերձ գեսպան ուղարկեց [Կորիկեյի մոտ] Վարադ-Բակուր Գամրեկել իշխանին։ [Նույն Բագրատը] հայոց (սոմխների) Թագավորի մարդկանց ել զրդոնց, և Սամշվիլդե մանող հայոց (սոմխների) Կորիկե (Կվիրիկե) Թագավորին ու նրա յղբայր Սմբատին կալանավորեցին Քվիլդի պուրակում²⁷։ Յեզ հաղորդեցին Բագրատին, [վորը]... սրահանջեց Սամշվիլդեն, սակայն [հայերն] այն չտվին, և նրանց (Կորիկեյի ու Սմբատի) մի ուրիշ յեղբայրը՝ Ատրներսեհը (Աղտր-նասեն)՝ մտիլ եր Սամշվիլդե։ Իսկ [Կորիկե և Սմբատին] տարան Սամբիլդե և սարքեցին [խաչա]փայտեր, և հայոց (սոմխների) Կորիկե (Կվիրիկե) արքային յերեք ուր [կախված] թողնու [չալե]։ խնդրեցին խաղաղություն և տվին Սամշվիլդեն²⁸։ Յեզ յեկել ելին հայոց (սոմխների) Թագավորի յերկու իշխան-

...և դայր [սուլտան Արփասլան] առնոյր զամենայն տունն Քարթլայ, կոտորէր և դերէր. և խաղաղեալ գնայր ի մայրաքաղաքն Հայոց ի յԱնի, և առնոյմ գնա, և լնոյր արեամբ կոտորելոցն։ Նւայլ ևս սպառնայր Վրաց աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նմա Բագրատ՝ զգոռատոր քեռ իւրոյ ի կնուծթիւն. որ էր նա գոռատոր եղբօր Կիրիկէի Հայոց արքայի յորմէ խնդրէր Բագրատ աղաչանօք, և ոչ տայր զնա Կիրիկէ. մինչ գործեցին նմա որոգայթ Վարազբակուր և Գամրիկէ զօրագլուխն Վրաց, և ըմբռնեցին զնա յանտառին Քուրդոյ. և ազդ արարին Բագ[ա]րատայ. և գնաց առ նա, և էտռ զաղջիկն և զՇամշոյտէ ի ձեռաց նորա, և ապա արձակեաց։ Իսկ Սուլտանն գլին իւրից ամաց դարձաւ ի վերայ Վրաց, և իւրից արեամբ գերկիրն։ Նւ առեալ զՏփիլիս՝ ետ ի յամիրայն Դանձակայ ի Փատլուն։ Նւ Ասիաթիան որդի Դաբկայ Թագաւորին Կախեթոյ՝ եկն առ նա, և ջրջէր ընդ նմա՝ մինչև գնաց Սուլտանն...

* Բնագրում՝ անզգալիորեն։

ները՝ Լուկի*²⁸ իշխանը և Կակվաքարինը։
Կորեկեյի (Կվիրեկեյի) յեղբայր Սմբատը
առաջին եր և հանձնում յերեք բերդեր՝
Ուփրեթն³⁰, Քոբայր³¹ և Վարդաքա-
րը։ Իսկ Բագրատ Թագավորը խղճաց
նրանց, և ազատեց ու վերադարձրեց
նրանց բոլոր բերդերը բացի Սամգվիլ-
դեյից, և վոչ ել այլ բերդերի տերերին՝
մեծամեծներին թույլ տվեց ներս մըտ-
նելու այնտեղ, այլ դրավեց Սամգվիլ-
դեն, [վորը և միացրեց] իր Թագավորու-
թյանն։ Յեվ այսպես հայերը (սոմնիս-
ները) [վրաց] հպատակ դարձան³²...

[Ապա սուլթանը] յեկավ ափսազաց
Թագավորի դեմ, և նրան միացան հայոց
(սոմնիսների) Կորեկե (Կվի իկե)³³ Թագա-
վորը, Տիգրիսի ամիրան և Աղսարխանը,
[վորոնք]՝ ողակ [կազմել]ով՝ մտան
Քարթլի... քրոնիկոնի 288-ի դեկտեմբե-
րի 10-ին, յերեքգարթի ուրը³⁴...

...Եւ ափսազաց [Բագրատ] Թագա-
վորը դրավեց Գագը։ Ապա Փաղոնը...
գողցավ Քավազնը...

...[Բագրատի վորդի Գեորգ Թագավո-
րը] շնորհեց Հովհաննիս (Իվանիյն) [Նի-
պարխտի՝ վորդուն]՝ Սամգվիլդեն... սա-
կայն Հովհաննը (Իվանեն) չկարողացավ
մնալ բերդի ներսում [և] հեռացավ դե-
պի Հայոց (Սոմխիթի) լեռները...

[Ապա] Հովհաննը (Իվանեն) նորից ու-
րացավ [Գեորգին], խաբուսիկ կերպով
խլեց Գագը Գեորգ թագավորի բերդա-
պահներին և ծախեց [այն] Գանձ[ակ]ի
տեր Փաղոնին...

Մի քիչ հետո Սարանդն իր ամբողջ
զորքով՝ դաճնակից ունենալով Գանձ[ա-
կ]ը, Գվինի և Դմանիսի ամիրաններին՝
դնաց Գեորգի դեմ...

...[Ապա Գեորգ Թագավորը] զբավեց
հույներից (բերձեններից) Անակոփիան՝
Ափխազեթի բերդերի գլուխն, և շատ
բերդեր Կվարջբում (Կվարջ.թում), Շավրջ-

և էառ [Բագրատ] ի նմանէ (ի
Փատլուն ամիրայէ) զՏիգրիս և զԳագ և
զՔոզլինն՝ զոր առեալ էին Պարսք ի
Հայոց և ի Վրաց։...

Եւ ապստամբեաց ի նմանէ (ի Գեոր-
գեայ) Իւանէ՝ որդւն Լիպարտի. և յինքն
յանկուցեալ զպահապանս դղեկին Գա-
գայ՝ վաճառեաց զնա գարձեալ տեառն
Դանձակայ...

...Եւ Լառ Գեորգ ի Յունաց զամե-
նայն բերդսն՝ զոր առեալ էր նոցա,
զԱնակոփի՝ ի գլուխն Ափխազեթոյ, և
կրկինն Կլարճէթոյ և ի Շաւրճէթոյ և ի

* Բագրատ Լուկի:

** Բագրատ Կոբայ (Կոբայ), համ. 148 յեր.* ծանոթ.

քում (Շավշեթում), Ջավախքում (Ջավա- Ջաւախիթոյ և յԱրտահանայ՝ յուլփ- խեթում) և Արտահանում (Արտանում): ամբոցս, և զԿարս և զՎանանդ, նոյն- Յեվ սրանից հետո... գրաւեց Կարս (Կա- պէս և զՇամշոյտ, ի Թուրքացի...
 րիս) քաղաքը, Վանանդի բերդն և գա- վառն, ու Կարնիփոր-Ա[ր]սիւանու ամրոց- ները, և մաքրեց յերկիրը Թուրքերիցս...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արաբական արշավանքների շրջանի Հայաստանի պատմութեան վերա- բերյալ տես հետևյալ հատուկ գրականությունը *M. Ghazarian, Armenien un- ter der arabischen Herrschaft bis zu Entstehung des Bagratidenreiches* Marbourg 1903. *H. Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit* — «Zeitschrift für armenische Philologie», II. B., I. H., Marbourg 1903 S. S. 50—71. Բագրատ խալափանց, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին [«Ազգային Մատենադարան» ԶԻ], Վիեննա 1919. *J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris 1919. Հա- կոբ Զորյան. Արաբների հարկային քաղաքականությունը ավատական Հայա- ստանում, — «Հ. Ս. Ս. Հ. Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր» № 2—3— Յերևան, 1927, էջ 319—349. Նույնը, Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հա- յաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը, — «Տեղեկագիր Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի» № 2, Յերևան, 1927, էջ 179—203. № 3, էջ 3—38. Հակոբ Մամեդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում (Ժամանակագրական դիտողություններ) — նույնի «Մանր հետազոտություններ»-ի մեջ, հրատ. Մեղրոնյան ֆոնդի, Յերևան, 1932, էջ 22—74. *R. Vasmer, Chrono- logie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von as-Saffach bis zur Krönung Aschots I.*, 750—887, Wien 1932:

2. Տես Մովսես Կաղանկատվացի, II, 11:

3. Ըստ Ասողիկի (Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիե- ղերական, 106)՝ «Ի ...յմզ Թուականին իալթ լապն եղիտ՝ Հայոց ամիրայ հկն և էանց բազմութեամբ ի Վիրս և մեռաւ ի Ջաւախս, ի զիւզն որ կոչի Պողաքի (այժմյան Խիզաբա՛վրա. Լ. Մ.-Բ.):»

4. Մանրամասնությունները տես. *И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпигра- фическим памятникам*, — «Христ. Восток», т. I. 1912, стр. 277—297. Իվ. Ջավա- իիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, 1914, էջ 374—377 հմմ. նաև մեր այս աշխատության ա. պրակի Դ. գլուխը:

5. Հմմ. Ասողիկը (ibid., 158):

6. Պետք է լինի «Պատմությանը». հմմ. հաջորդ ժանդարմության մեջ հիշած մեր հոգվածը Քվախրելիի մասին, էջ 218: Նաև՝ *M. Brosset, Histoire de la Géorgie*, I, p. 274, n. 8.

7. Ուփլիսցիներն իբրև հայոց դադթականության հնագույն վայրերից մեկի մասին Վրաստանում առայժմ տես. *П. Носеллиани, Города. существо*

лавища неустоявшие в Грузии, Тфл. 1850, стр. 65—66. Н. Пактлюхов, О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тфл. 1896, стр. 34—35. *տիկի մանրամասն՝* А. Меликсет-Бекоев, Пещерный город Квахрели.— «Известия Кавказского Музея», т. XI, 1918, стр. 208—218. [А. Меликсет-Бекоев] Прошлое и настоящее Грузии по древним памятникам Мцхетского района и Ушисецких (Краткий путеводитель экскурсий), изд. Культотдела Совпрофа Грузии [Тфл. 1929], стр. 4. *նույնը, վրացիերեն, հջ 4: Հայկական արձանագրությունների և մասնավորապես 1585 թ. արձանագրության ընդունակումը տես՝* M. Brosset, Voyages archéologiques dans la Géorgie et dans l'Arménie, II rapp., livraison II, SPB. 1850, p. p. 161—162. Գ. Գաբրիելսոն, Հայկական արձանագրությունները Ուշիլիս ցիխե գիւղում (Վրաստան), «Հանդես ամսօրեայ» 1907 թ., հջ 300. Հմմ. նաև բանահյուսական նյութեր՝ Ե. Թադևաձյւլի, [Վրաց] ժողովրդական դրականությունը, I [Տփղ. 1909—1915], հջ 256, 257:

8 Վրացիերեն բնագրում «Իմձախին», վորի վերլուծությունը տես՝ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 274, n. 9:

9. Սմբատի և Կոստանդինի թշնամության և ապա համերաշխության մասին հմմ. Հովհան Դրասխանակերտեցվո տվյալները (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց [«Ղուկասեան Մատենադարան» Ե], Տփղ. 1912, հջ 200—201:

10. Հայ բանահյուսության մեջ Թմբկաբերդը կոչվածը. հմմ. «Թմբկաբերդի առումը» (Ե. Լալայեան, Զավախքի բուրմունք, Թիֆլիս 1892, հջ 57). *նույնը* Հովհ. Թումանյանի կողմից ողտագործած:

11. Մանրամասն տես մեր յերկասերությունյան ա. պրակի Ը. գլուխը:

12. Տես *նույն տեղ*, հմմ. նաև Ասողիկ (հջ 164—165):

13. Հմմ. ա. պրակի Ժ. գլխի 2 ծանոթ:

14. Թոեղքի և մասնավորապես Կլեկկարիի և Մանգլյաց մասին տես. E. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, в. IV, Тфл. 1913, стр. 1—79, 130—144. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Մանգլիսի չրջանը պատմահնադիտական տեսակետով, վրացիերեն, — «Ախալ սկոլիոսակին» 1924 № 2—3, հջ 71—80. *նույնը*, Կլեկկարնի, վրացիերեն, — «Bulletin Historique 1924, № 1, հջ 167—172. *նույնը*, Մանգլիսի նեկրոպոլը, վրացիերեն, — «Զվենի մեցնիերբա», № 13, 1924, հջ 82—87:

15. Հմմ. Ասողիկի (հջ 252) ցուցմունքը. «Եւ կիւրապադատն Տայոց Դաւիթ և Թադաւորն Վրաց Բագարատ առաքին առ Թագաւորն Հայոց Սմբատ [Տիեղերակալ]՝ կոչել յօգնականութիւն իւրեանց...»:

16. Զորակերտը այժմյան Զուրտակիտն և կամ Ղարաբուլախի դաշտավայրը (Ստորին Ծաղկան), ուր՝ VI—VII և հետագա դարերի վրացական բաղձաթիվ հնությունների կողքին՝ հանդիպում ենք և հայկական հնություններին համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներին, XVIII դարու հայերին կամ հայերեն-վրացիերեն արձանագրություններով (1718, 1721 և 1795 թ. թ.), վոր մենք ընդորինակեցինք 1932 թվի ամսուվա գիտական արշավանքի միջոցին (պատրաստվում և տպագրության ժողովածուի մեջ՝ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» վերնագրով):

17. Ըստ Ասողիկի (ibid., 252—253), Սմբատ Տրիգերակալ «ստեղծ գամե- նայն զօրս Հայոց և գիսաբիկ զեղբայր իւր՝ դնաց առ նոսա ի գաւառն Զաւա- խաց և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դիլիկին, և մանուկն Արստ թաղաւորն Կարուց... ևս ամենայն զօրն Վրաց և Վասպուրականն, Սիւնիաց և Այդուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ափխազաց զօրուն։ Որոց երկուցեալ զխա- զազութիւն խնդրեն և սէր հաստատին առ միմեանս։ Կիւրապազաւոն Դաւիթ խնդրէ ի թաղաւորէն Ափխազաց զբերդն Սակուրէթ, և ստեղծ տայ Թադաւո- րին Հայոց Սմբատայ՝ շնորհ նա աբարեալ վասն օգնականութեան. զոր ի մա- հուն Սմբատայ զարձակալ հանին ի Հայոց զբերդն Սակուրէթ»։

18. Ըստ Արիստակես Լաստիվերտեցվո (Պատմութիւն Արիստակեսի վար- դապետի Լաստիվերտեցու, Տփղ. 1912, էջ 11) հայոց 470 թ.—1021 թ. չ. հմմ. Իվ. Զաւախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 424, M. Brosset. Hist. de la Géorgie, I, p. 306, n. 2:

19. Այս արդարեւ նկարագրած զեղբորի մասին տես. Արիստակես Լա- տիվերտցի, I և II գլուխները, նաև Յանյա Ամտիւֆացի (B. P. Poxen, Император Багратион Георговича, Петербург 1883, стр. 61—62), հմմ. Իվ. Զաւախիշվի- լի, ib., 425: Մասնավորապէս «Շիրիմք»-ի մասին տես. Ասողիկ, XVII (էջ 196—197). նաև՝ M. Brosset. Histoire de la Géorgie, I, p. 306, n. 4. Ղ. Ինճինեան, Սառ- րազրութիւն հին Հայաստանեայց, 402:

20 Հմմ. B. Poxen, II, c., 65—66:

21. Տես նույնը:

22. 1030—1031 թ. թ. (Իվ. Զաւախիշվիլի, op. cit., II, 431):

23 Տես Դավթի վորդի Սմբատի յերկասիրութիւնը (այս պրակի Ա. գլուխը):

24. Ըստ Վարդանի (Վեն., 106)՝ «Վրաց Թագաւորն Բաղարատ զարձակալ ի կայսերէ՝ աւանու զհայրենիսն իւր»:

25. Անհողինս:

26. Տես այս պրակի Ա. գլխի 5-րդ ծանոթութիւնը:

27. Այս Կորիկե (Կվիրիկի) և Սմբատ Լուսու-Տաշիրի Կորիկեյանց հաջըս- տութեան ներկայացուցիչներն են, վորոնց ազգաբանութիւնը վրացի հեղինակը ըփոթած և՛ համարելով նրանց յեղբայրներ, մինչդեռ Կորիկեն (Կվիրիկին) Դա- վիթ Անհողինի վորդին էր, իսկ Սմբատը՝ յեղբայրը կամ Կորիկեյի հորեղբայրը. Կորիկեյանց ծննդաբանութիւնն ընդհանրապէս տես. M. Brosset, Monographie des monnaies arméniens, SPB. 1839. Նույնը, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, p. p. 277—279. Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, 96—97. Նույնը Հայապատում, Վեն. 1901, II, 392. Ե. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ, «Ազգա- պրակն Հանդէս», դ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 312—318. Ղեմալ վ. Մալախեան, Լոռիի Կիւրիկեանց թագաւորներու պատմութիւնը [«Ազգային Մատենադարան» ՂԵ], Վիեննա 1923. E. Пахомов, О монете Корика Куропалата, — «Изве- стия Кавказского Историко-Археологического Института», т. III, Тфл. 1925, стр. 43—45. Լ. Միխեթ-Բեկ, Քորեքն և նրա հայրենի աւ. վրացիներն արձանա- գրութիւնները, վրացիերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, էջ 60—73. Նույնը, «Վարդապետ Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 25—32, հատկապէս 31: Մասնավորապէս Կորիկե (Կվիրիկի) և Սմբատի մասին տես

և ասիկ, վոր սրանք Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ կոչված տաճարի կառուցող-ներն են, վորք մասին վկայում ե նույն տաճարի արևելյան պատի համապատասխան քանդակագործությունը, ուր յերկու թագավորներ ձեռին բռնած ունեն յեկեղեցու կաղապարը, հետևյալ արձանագրությամբ՝ «[Կ]որիկէ թագաւոր, Սապատ թագաւոր» (H. Marro, Санаһинская скульптурная группа ктиторов, — «Христ. Восток», т. I, 1912, стр. 350 и табл. XX): Հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Քեփ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., 49: Ըստ այսմ ե ի նկատի ունենալով, վոր նույն Կորիկեն ե Սմբատը հիշատակվում են նաև նույն Սանահնի 1063 թվի մի արձանագրության մեջ (Ս. Զալալեանց, op. cit., I, 32 — Description des monastères arméniens d'Haghabat et de Sanahin, par archim. Jean de Crimée, avec notes et Appendice, par M. Brosset, SPB, 1863, p. 49 — Կատարանանց, Վիճական տարեգիր, 24), մենք յեկած ենք այն յեզրակացությանը, վոր Սանահնի Ամենափրկիչ կառուցումը պիտի վերադրել հենց այդ Կորիկե ե Սապատին XI դարու կիսին ե, համենայն դեպս, վոչ ուշ քան 1065 թ.: Ինչ վերաբերում ե Հաղբատի Սուրբ Նշան տաճարի հյուսիսային պատի 991 թ. արձանագրությանը (Զալալեանց, I, 79 — Jean de Crimée, p. 11 — Կատարանանց, 10), ուր հիշատակված են Սմբատ ե Գուրգինը, դրանք Բաղրատունյաց Աշոտ Վղդորմածի վորդիքն են, վորոնցից Գուրգենը Կորիկյանց հարստության հիմնադիրն ե համարվում, բայց, ի հարկե, վոչ իրավացի (այս առթիվ մանրամասն տես. Լ. Մելիքսեթ-Քեփ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 25—27, ժան. 6):

28. Սամշվիլցեյի՝ իբրև Կորիկյանց յերբեմնի մայրաքաղաքի մասին՝ վկայում են մի ջարդ հայկական հնությունները, վորոնք մինչ որս պահպանված են ե վորոնց բնդհանուր նկարագրությունը կարելի յե գտնել հետևյալ գրականության մեջ. M. Brosset, — «Mélanges Asiatiques», t. II, p. p. 92—103. Սարգիս Վ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, II, 1858, եջ 78—79. С. Мажников, Памятники древности города Самшвилде, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XIII, 1892, отд. I, стр. 3—13. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, размышления и заметки, II, 40—46. հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Քեփ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc, եջ 31, ժան. 1: Այդ հնություններից առանձնապես հետաքրքիր ե հինավուրց վիշապաբար-Փալուսը, վորը XI դարում վերածած ե խաչքարի՝ հայերեն արձանագրությամբ ՆՃ 400+100 500 (1031) թվականով, ուր հիշատակված ե «Սմբատ իշխանաց իշխանը» (հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Քեփ, op. cit., եջ 28, ժան. 5), ե վորը հետագայում ներփակվել ե աստվածածնա անվամբ կառուցված ե հայերին հատկացրած փոքրիկ մատուռում: Այդ արձանագրության մասին ե, վոր Ս. Զալալեանը 1858 թվին գրում եր (op. cit. II, 79)՝ «...Եի միջոց միոյ մաստան արտաքին բերդի զոր կոչեն Շամսուլդե կանգնեալ կայ միաձոյլ ե բարձր խաչ քար, ի բատ (ուղիղ՝ Սմբատ. Լ. Մ. Բ.) իշխանէ (ուղիղ՝ իշխանաց իշխանէ. նույնը) ի թուին Հայոց ՆՂԳ (ուղիղ՝ ՆՃ. նույնը), յորում առնեն զուստագրութիւնս զենամար խոյոց ե զուարկաց»: Այդ արձանագրութիւնն ամբողջությամբ հրատարակած ունի M. Brosset (Mélanges Asiatiques», t. II, p. 97—98): Մի ուրիշ արձանագրութիւն փորագրված ե Սիոն կոչված մայր յեկեղեցու (վրացականի) հարավային պատի վրա, հետևյալ բովանդակությամբ. «[հր]ամա[ն]աւ տն Գե[ո]րգ[ի]ա հա[յո]ց կաթա[ղիկոսի]...» (մինչ այժմ գրականության մեջ բոլորովին անհայտ), ուր, անկասկած, հիշատակված ե Գեորգ Գ. Լորեցի կոչված

Պաթիվակոսը՝ Գրիգոր Վկայասերի հակաթոռը՝ 1069—1072 թ. թվ. նույն Սիոնի տրեկյան պատի արձանագրությունն է, ուր հիշատակվում է բղիշինների (պլատիաշնների) սերունդը:

29. «Լոկի» ընթերցվածքը առկա է «Քարթլիս-ցխորիբա»-ի Աննա թաղուհու վարիանտ կոչվածը, լոռն ամենահնազույնն է համարվում և լոռն Իվ. Ջավախիշվիլուն է պատկանում ու դեռ հրատարակված չէ. տես Իվ. Ջավախիշվիլի. Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 449 և ժան. *. Տույնը, Վրաստանի սահմանները, 22: Դ. Աղայանի «Տորք-Անդեդ»-ում հիշված նույն «Լոքի» կամ «Լոր»-ն է:

30. Դ. Աղայանի «Տորք-Անգեդ»-ի նույն «Ուփրէթ»-ը:

31. «Կոբա»-«Կոշա»-ն «Քոբա[յր]»-ի յե վերականգնում, թեև հարցական նշանի տակ, Իվ. Ջավախիշվիլին, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 449.

32. Ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 448—449 Վրաստանի սահմանները, 21—22), մոտավորապես 1065 թվին:

33. Կորիկե Բ.

34. Այսինքն 1068 թվին,

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XII Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԱՐՔԱՅԻՑ-ԱՐՔԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի անվերնագիր յերկասիրությանը, ուր վրաց պատմությունը մինչ Գեորգ II-ի թագավորությունն է հասցրած, անմիջապես հետևում է բավականին ընդարձակ «[Դավիթ] արքայիցարքայի պատմությունը», վորի հեղինակի անունը վոչ մի տեղ չի հիշվում: Այդ պատմությունը գրված ունի Ե. Թալաշվիլու հրատարակության մեջ 281—335 էջերը, իսկ Մ. Brosset-ի՝ 236—263, վորին համապատասխանում են նույն Մ. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանության 346—381 էջերը և «Համառոտ պատմութիւն Վրաց»-ի 114—123: Նույնը վարքաբանության վերածված՝ վրացերեն Մ. Սաբինի «Վրաստանի գրախոսում», էջ 489—512, և ռուսերեն արձակ թարգմանությամբ՝ նույն Սաբինի գրքում՝ Полное жизнеописание святых грузинской церкви. ч. III. Спб. 1873, стр. 103—140: Այս յերկասիրությունը պարունակում է իր մեջ մանրամասն նկարագրություն այլ և այլ քաղաքական և պատերազմական անցքերի սկսած Գեորգ II-ից մինչ Դավիթ Շինոդի* մահը, այսինքն 1125 թիվը:

Վոր «Դավիթ արքայիցարքայի պատմության» հեղինակն, իրոք, նույն Դավիթ ժամանակակից է, այս գրույթը միանգամայն անվիճելի յե վրացագիտության մեջ (Թ. Ժորդանիա, Իվ. Ջովախիշվիլի, Ս. Կակաբաձե): Վրացագետների կողմից հայտնված կարծիքների միջև տարբերությունը միմիայն մանրամասնություններին է վերաբերում: Ըստ Թ. Ժորդանիայի (Քրոնիկաներ, I. XLV—XLVI), «մատենագիրը հոգևորական անձն է, վոր յերևում

* Վրացերեն «աղմուկներ» շինող строители և վոչ թե վերաշինող возобновители.

և յուրաքանչյուր տողից», քանի վոր «նրա ամբողջ պատմվածքն աստվածաբանական [դաստոյության] դրոշմն է կրում»։ Սիաժամանակ՝ նա «հույժ կրթված և դարգացած մարդ է», դիցուք «Հովհան կաթողիկոսը կամ Սիմեոն Ճղոնգիդեցին կամ Արսեն Իդալթոյեցին լինի»։ Մի ուրիշ տեղ նույն փոքանիան (ibid., 248) վորոշում է նույնիսկ յերկասիրության գրության ժամանակը. «Դավիթ Շինողի պատմությունը գրված է Գեղատի [տաճարի] ավարտումից, այսինքն 1130 թվից հետո»։ Միանալով Թ. Ժորդանիայի կարծիքին, Սարգիս Կակաբաձեն իր հատուկ գրքույկում՝ վերնագրով «Դավիթ Շինողի պատմչի ո՞վ լինելը» (վրացերեն, Տփղիս 1913, հջ 3--7)՝ այն միտքն է հայտնում, վոր հեղինակը վոմն Արսեն վանականը պիտի լինի, վորը 1115 թվից Դավթի խոստովանահայրն էր համարվում։ Յեվ այս հիման վրա յե, ըստ յերեվոյթին, վոր Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 315—316), այս յերկասիրությունը վոմն Արսեն Սաղերխաձեյին է վերագրում։

Ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Քին վրացական պատմական գրականությունը, բ. տպ., 216), «Դավթ արքայից-արքայի պատմությունը» գրված պիտի լինի 1123—1126 թ. թ. միջոցին. անանուն պատմիչն ընդհանրապես լայն և աչալուրջ մտքի տեր մարդ է, և միմիայն առ հայերն տաժած թշնամանքն է, վոր,— նույն գիտնականի ասելով (215—216), — աչքի յե ընկնում։ Սակայն հեղինակի այս ղգացմունքն էլ, ըստ յերևույթին, կրոնական հողի վրա չե ըսած. ընդհակառակը, այնտեղ, ուր նա նկարագրած ունի վրաց և հայ հոգևորականության աստվածաբանական վեճերի ընթացքը, յերկու հոգևորականությանն ևս համահավասար կերպով մեղադրում է և պախարակում՝ «յերկու կողմն էլ տարված էր իրար ճնշելու և վատաբանությամբ պայքարելու միտումով, քանի վոր նրանք մտնում էյին անանց և դժվար չեղանկի դործերի մեջ»։ Մի խոսքով,— շարունակում է նույն գիտնականը,— «պատմիչը, այնուամենայնիվ, աստվածաբանության Գառազով չի յեղել և հենց այս հանգամանքը ցույց է տալիս, վոր Դավթ Շինողի պատմության նկարագրողը կամ աշխարհիկ անձն է, կամ, յեթե հոգևորական է, կրթված և՛ մտածելակերպով միանգամայն աշխարհականացած գրող է յեղել»։ Միաժամանակ Իվ. Ջավախիշվիլին (էջ 216) մատնանշում է, վոր հեղինակը Դավթի կողմնակից է և իր յերկասիրության մեջ տեղ-տեղ պայքարում է վերջինիս հակառակորդների հետ կամ վիճում։

Ի վերջո, հիշատակենք, վոր «Դավիթ արքայից - արքայի պատմութիւն» վրացերեն բնագրի քննական հրատարակութիւնը վաղուց պատրաստած ունի տպագրութիւն Իվ. Ջավախիշվիլի*:

[ԳԵՈՐԳ II ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ ՇԻՆՈՂ ՅԱԳԱՎՈՐՆԵՐ]

...Ապա յեկավ Սուլթան Մելիք-Շահը և մոտեցաւ Սամշվիլդեյին, վորն և դրովեց. և Լիպարիտի վորդի Իվանեյին գերեց, և ամբողջ Հայքը (Սոմխիթն) ավերեց: Ապա նույն տարին Սարանդը՝ դալով սուլթանական զորքով հանդերձ՝ կանգ առավ Սամշվիլդեյի դաշտում, ուր յեկան և Գեորգ թաղաւորի զորքերը, և բնդհարում ունեցան Փարցխիսում: Գեորգի զորքը հաղթեց և փախուստի մենթարկեց պարսիկներին... Իսկ Գեորգը դնաց իր հայրենիք՝ Տայքը, ապա հասավ Բանա՝ Յեվ նույնտեղ նրա մոտ յեկավ արեւելքի զորավար (զորվար) Գրիգոր՝ Բաղուրյանի³ վորդին, վորը տեր էր Ուղթյաց (Ուլթիի), Կարնո-քաղաքի և Կարսի. և նրանք հուլժ ուրախացան և հանդարտվեցին: Յեվ հանձնեց [Գրիգորը] Դեորդ թագավորին քաղաքա-բերդն Կարսի ու նրա շրջակա դավառք. ապա բաժանվեցին: Իսկ Գեորգ թագավորը թողեց Կարսում շավշ (շավշ[իթ]-ցի) ազատներին (ազնվականներին) և տուն վերադարձաւ...

Մինչ այս ժամանակ Տփղիս քաղաքը, Ռուսթավը, Հայքը (Սոմխիթն) և ամբողջ Սամշվիլդեն⁴ ու Ադարա[կ]ները⁵ թուրքերի ձեռին եյին. Իսկ Թուրքն (Թրիալեթն) ու Կլդեկարը ձեռնդեղելի⁶ բռնորդվո ձեռին եր...

Ապա թուրքերն՝ իմանալով Սամշվիլդեյի առումը [Թեոդորոս, Աբուլեթ և Հովհան (Իվանե) Որբելների կողմից]՝ Հայքի (Սոմխիթի) բազում բերդերը թողին և գիշերով փախան... Իսկ մինչ այդ

Իբրև լուաւ զայս (զքաջագործութիւնս Գեորգեայ) Մելիք Շահ՝ Սուլթանն՝ եկն և անդրէն էառ զՇամշոյտէ, և դերեաց զՎերս և զԻւանէ իշխան, և չոգաւ Յաւուրսն յայնոսիկ՝ մինչև էր Գեորգի ի բանակս, հկն առ նա Գրիգոր՝ որդին Բաղուրյանայ, տէրն Ուխտեաց և Կարուց և Կարսու քաղաքի՝ և խնդրեաց ի նմանէ զԿարս, և եթող նմա լինել զիրանս...

* Տես Դիտութեանց Ճեմարանի հրատարակութեամբ 1911—1913 թ. Թ. Թ. Գետեբերուրգում լույս ընծայած Bibliotheca Armeno-Georgica շարքի I—V գրքերի չափի վերջին յերեսի annonce-ները:

թուրքերն իրենց վրաններով աշնանը
 Կայքով (Սումխիթով) եյին անցնում՝
 կանգ առնելու Գաջենքում (Գաչխա-
 նում)? ու Կուր գետի յեզերքին՝ Տըփ-
 ղիսից մինչ Պարտավ (Բարդավ)՝ և Խո-
 ըի ափին և ձմեռային արոտատուղ [ժա-
 ոայող] բոլոր այս սքանչելի տեղերում՝,
 ...իսկ գարնանը սկսում են [կրկին] վեր
 բարձրանալ գետի Հայոց (Սումխիթի)
 և Արարատյան լեռները, ուր ամռան
 պահին նրանք դառնում եյին հանգիստ
 և ուրախություն՝ խոտով և դաշտավայ-
 րով, սքանչելի աղբյուրներով և ծաղկա-
 սաճույճ տեղերով՝...

...Յերբ վոր Սամշվիլդեն գրավեցին*,
 նույն տարին սուլթանի զորքը և ըս-
 վանդակ թուրքուկյունն յիկավ ...[ապա]
 վրաց զորքն աներկյուղած հարձակվեց
 [այն] թուրքերի վրա, վորոնք նստած
 եյին մինչ Բասեն (Բասիան) և Կարմիր
 փորա[յի]¹¹ լեռն[ի]րում**։...

Յիվ մյուս տարին [Դավիթ Թագա-
 վորը] կալանավորեց Ասամ և Շոթա՝
 Գրիգորի վորդվոց, և գրավեց բերդն
 Գիշո, և իր վորդի Դիմետրիոս մեծ զոր-
 քով ուղարկեց Շարվան... իսկ մյուս տա-
 րին¹³ ժաղկադարդին դուրս յելավ [Դա-
 վիթ] Թագավորն Ղանուխից՝ դնալու
 Արաքսի (Ռախսի) յեզերքը, և զատիկի
 տոնեց Նախիդուրում¹⁴... և հարձակվեց
 Արաքսի (Ռախսի) յեզերքին կանգնած
 թուրքերի վրա, վորոնց մի մասը կոտո-
 րեց։ ...Սույն թվին [Դավիթը] գրավեց
 Հայոց (Սումխիթի) քաղաքաբերդ Լո-
 ւին, և նույն տարին, հուլիսին, լուսա-
 դեմին, կրկին վերցրեց Ագարա[կ]ները¹⁵,
 քանի վոր առաջին անգամ այս բերդը
 նրա պապ Բադրատն եր գրավել։...

...Յեվ սկսեց [Դավիթն] արշավանք-
 ներ կատարել Պարսկաստանի, Շարվա-
 նի և մեծ Հայքի (Սումխիթի) վրա...

...[Դավիթը] հարձակվեց Սուլթանի

...հառ [Դաւիթն] և դմերդաքաղաքն
 Հայոց՝ զԼօռէ։...

* Var. + քրոնիկոնի 330-ն եր¹⁰;

** Var. + քրոնիկոնի 336-ին¹²;

վրա. և զորք[ով] լցրեց [ամբողջ յերկի-
րը] լեռն[եր]ից սկսած մինչ Կուր և Գա-
ղեց¹⁸ սկսած մինչ Բերդուջ ...քրոնիկո-
նի 340 թվին¹⁷..

...[Ապա սուլթանը] հրամայեց թուրք-
մենությանը, ուր ևլ զոր լինի, ժողովել
հեծելազորք՝ Դամասկից և Հալեպից
սկսած մինչ վեր, և սրանց հետ Գան-
ձ[ալ]ի աթաբեկին՝ իր ուժով և Հայքի
(Սոմխիթի) բոլոր ամիրաներին*։...

...Յեւ ստվառնելով իբրև արծիւ՝
[Դավիթ թագավորը նույն թվին] մայի-
սին¹⁸ վերցրեց Հայքի (Սոմխիթի) բեր-
դերը՝ Գազք (Գաղ[եր]ը), Տերունականը
(Տերունակալը), Քալազինները, Նոր[ա]-
բե[ր]դը, Մանիգզոմբուր (Մանասզոմբուր)
և Ղալինջաբար (Պալինջաբար),¹⁹ և
հունիսին [նորից] յիւրով զորքով և ան-
ցավ Ջավախքը (Ջավախեթը), Կողան
(Կոլան), Կաբնիվորը²⁰, Բասինք (Բասիան-
ները)՝ մինչ Սպեր. և ուր ևլ դտավ
թուրքմեններ, բոլորին կոտորեց կամ
գերի վերցրեց. անցավ Բուխարադ՝ ուր
և ավերեց Ուղտիքը (Ութին), ապա մեծ
հաղթանակով յեկավ Թուրք (Թրխալեթ)։
...Յեւ ոգոստոսի քսանին Բոժանա աղ-
բյուրների մոտ կանգնած [Դավիթ թա-
գավորի] մոտ յեկան Անեցի արաղների
[դիմանա]դպիրները և հայտնեցին քա-
ղաքն ու բերդերը նրան (Դավիթին) տա-
լու մասին։ Յեւ նա շտապ կերպով հրա-
վիրադրեք ուղարկեց բոլորին. և յեր-
րորդ որը նրա (Դավիթի) առաջ կանգ-
նած եր վախժուհն հազար հեծյալ. ու-
ղեորվեց և յերրորդ որը հեշտությամբ
զբաղեց Անի քաղաքն ու նրա բերդերը,
և Անվո գյուղերն ու դավառները. հա-
նեց [Անիից] Բուլասովարին** իր ութն
վորդով, կանանց և հարսներով հան-
դերձ, վորոնց ուղարկեց Ափխազք (Ափ-
խազեթ), և Անվո պահապան թողեց
մեխեցի ազատներին (արմավահաններին),

...նա (Դավիթ) էառ և զգլեակն Հա-
յոց՝ զԴաման[ա], զԳադ, զՏերունականն,
զՔալազինն, զՆոր-բերդն, զՄանասա-
դոմ, զՊալինջաբար. և անցեալ ի կողմի
վերին ի Բասեն և յԻսպեր՝ ուր և գտա-
նէր ի Թուրքաց՝ կոտորեալ ջնջէր, և
դառնալ մեծաւ յաջողմամբ ի Վիրս՝
յօդոստոս ամսեանս եւ հասանէր առ նա
Թուրք ի յաւազացն Անւոյ՝ եթէ եկ,
տացուք զքաղաքս ի ձեռք քո. և դնաց
վախժուհն հազար հեծելովք, և զկնի ե-
րից առուրց էառ զնա...

* Var. 341:

** Var. Շուլասովային. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ.:

իսկ ինքը վերադարձավ Քարթլի... և կարգավորեց բոլոր գործերը Քարթլի, Հայքի (Սոմխիթի) և Անվու՜...:

...Յեւ ժողովից [Դավիթ] թագավորի շուրջը նենգ և ամենուրեք չարամիտ ազգն հայոց²², [ներանց] յեպիսկոպոսներն ու վանքերի առաջնորդները բազում²³, վորոնք պարծենում էին թե վրենք ինչպես հասել են ամենայն ուսմանց և գիտության դադաթնակախին²⁴, և զելուցին, վորպեսպի նրա [Թագավորի] հրամանով ժողով²⁵ գումարով, ուր տեղի ունենա հալածառություն և քննություն հավատո՜ւ, և յեթի հաղթվեն, խոստովանեն նրանց (վրաց) կրոնը և իրենց (հայոց) կրոնը նզովին. իսկ իթի հաղթեն, նրանց [իրավունք] շնորհվի այլևս հերձվածող չհամարվի և վնչ եւ նզովքի յենիարկվին: Իսկ թագավորը հրավիրեց Հովհան (Իսահակ) Քարթլիի կաթողիկոսին և նրան յենթակա յեպիսկոպոսներին ու անապատականներին, և՛ Արսենիոս (Արսեն) Իդալթոյեցուն՝ Թարգմանչին և հունարին ու վրացիներն լեզուներում հմուտին և բոլոր յեկեղեցիներն լուսավորչին²⁷, նաև ուրիշ գիտուն և իմաստուն մարդկանց: Յեւ տեղի ունեցավ հալածառություն նրանց միջև լուսադեմից սկսած մինչ իննիւրորդ ժամը և չկարողացան վերժացնել, քանի վոր յերկու կողմն ել [տարված եր] իւրար ճնշելու և վատաբանությամբ պայքարելու միտումով, քանի վոր նրանք մտնում էին անանց և դժվար յելանելի գործերի [քննության] մեջ: Ձանձրանալով սրանով՝ Թագավորը գիմեց նրանց. «Ի՞նչ, հայրեր, այնպիսի խորությանց մեջ եք մտել և այնպիսի տարօրինակ տեսողություն ունիք, իբրև փիլիսոփաներ, վոր մենք՝ Թերուաներս և կատարյալ աշխարհիկներս՝ չենք գիմանում ձեզ հասկանալու և դուք զարմանում եք, վոր յես՝ զինվորականության մեջ սնվածս՝ հեռու յեմ ուսումնականությունից և գիտու-

...Այլ և կամեցաւ [Դաւիթն] միաւորել զՀայս և զՎերս. և կոչեաց զՅովհաննէս կաթողիկոս Քարթլայ և զԱրսենիոս Քարթլեցի՝ զթարգմանն Վրաց և Յունաց լեզուին, և զեպիսկոպոսս և զվարդապետս Հայոց, և արար ժողով. և քննէին յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ, և ոչ հաւանէին միմեանց: Ապա ասէ Թագաւորն. Մենք անվարժ եմք ի խորագոյն բանսդ՝ զոր արկեալ էք առաջի, և ոչ կարէք դուք ելանել ի դուրսս եւ. ինքն պարզ և յայտնի բանիւ խաղաղացուցեալ զերկոսին կողմանս՝ արձակեաց զժողովոյն:

Այլ ինքն սիրէր զազգն Հայոց և զեկեղեցիսն և զոմն հեւտոր վարդապետ ի Հայքատ՝ Սարկաւազ անուն. խոստովանէր նմա դյանցանս իւր, և կորացուցեալ զպատուական գլուխն՝ օրհնէր ի նմանէ. և նստէր ընդ նմա և փարէր զպարանոցաւ նորա. և նա ասէր. Հռժեալ եմ և հոտեալ ի ծերութեան ես. ի բաց դնա յինէն՝ զի մի աշխատ լիցիս եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հոյր պատուական եւ պարգևեաց նմա դիւղ առնիթիւր վանաղն²⁶, ի ծառայութիւն նմա եւ ի յօրհնելն զԹագաւորն՝ պայս ասէր՝ եղեալ զձեռս ի վերայ գլխոյն: Դտի գլուխի ծառայ իմ, և իւզով սրբով օծի զնա մինչև ցրտանիւրորդ տուն: Եւ գուարճանայր սրբայն և զովիւր զգիւղիցիակերպ թարգմանութիւնն Հայոց²⁸...:

խյունից. այս պատճառով անվետ, հասարակ և սարգ խոսքերով կզրուցեմ ձեզ հետ: Ասաց թե վոչ այս՝ [Թադավորն] այնպիսի բառերով ուսեց խոսել նրանց (հայերի) դեմ, վոր միմիայն աստված կարող եր դնել նրա բերանը այնքան առականեր... [Յեզ] գոցեց [աստված] նրանց (հայերի) բերանն [այնպես, վոր] նրանք անկարող յեղան պատասխանելու, և միանգամայն համր [դարձրեց նրանց], ինչպես յերևիմս մեծն Բարսեղը (Վասիլն) Աթենքում՝ հերձվածողներին, և այն աստիճանի յերկյուղած և բոլորովին տկար դարձրեց, վոր նրանք (հայերը) իրենց հաղթահարված ճանաչեցին և միմիայն կարող եյին ասել. «Մենք, արքան, կարծում եյինք, վոր դու այս ձեր վարդապետների աշակերտն ես. իսկ այժմ տեսնում ենք, վոր դու ինքդ ես վարդապետների վարդապետը, վորի յիղունդին նրանք (վարդապետները) հասած չեն»: Յեզ այսպես իրենց իսկ մեղադրելով՝ [հայերն] ամոթահար վերադարձան [իրենց տեղերը և] այլևս չեյին համարձակվում յերբեցեի [կրկնել] այն (հակաճառությունը)³⁰...

...[Դավիթ արքայից-արքայի] հովանու ներքո ժողոված եյին ժողովրդներ, լեզուներ, թագավորներ և արքաներ Ոսեթի և Ղիչախի, Հայքի (Սոմխիթի) և Փրանկոստանի (Փրանգեթի), Շարվանի և Պարսից յերկրի՝ համաձայն տեսլյան Նաբուքոդոնոսորի³¹...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. Վարդանի (Վեն., 106) տեղեկությունն այս առթիվ. «զկնի նորա (Բագարատայ) առնու Գէորգ որդի իւր. որ և զնացեալ զկնի Կիւրիկէի ի Սորասան առ Մելիք-շահն, դարձան պատուով»:

2. Բանա գուղը Տայքումն եր իր հրաշալի ճարտարապետական կոթողով՝ Ատրնեբսեհի (IX—X դ.) տաճարով, վորն իր հատակագծով և ընդհանուր կոնստրուկցիայով նման և Զվարթնոցին (և Անիի Գուգիկի տաճարին 1001 թ.) տես E. Такайшвили, — «Материалы по археологии Кавказа», в. XII, М. 1909, стр. 88—117.

3. Գրիգոր Բակուրյանը, վորը ծագում ևր «կրոնով վրացացած անվա-

նի հայ տոհմից» (из огрузнившегося по религии армянского знатного рода»), *Տայք-Կղարջեցի յեր, մի ժամանակ Անիի ամիրա, ապա Բյուզանդական պետական և վարչական գործիչ. տես. Н. Марр, Арк'аун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, — «Византийский Временник», т. XII, 1905, стр. 17—18. Նույնը, Иоанн Петрицский, грузинский неоплатоник XI—XII века. — «Записки Вост. Отд. Рус. Арх. о-ва», т. XIX, 1909, стр. 54, և այլուր. Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ», VII, Տփղ. 1922, № 35: Հմմ. նաև M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 346, n. 1.*

4. *Տես նախորդ՝ Դ. գլխի 28-րդ ծանոթությունը:*

5. «Ագարակ» || «Ագարակն դարապատ» «Ագարակն տիղի դարապատ» «Ագարակն կոչեցեալ դարապատ» լսով ծանոթ և Ստ. Որբելյանին (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1911 թ., 379, 383—385), իբրև վրաց Որբելյանների կալվածք Լոռիի մոտ. սրա մասին մանրամասն տես. A. Ерицоз, Монастырь Ахтала, — «Кавказская старина» № 1, 1872, стр. 21—22 и прим. 16.

6. Այսպես եր կոչվում վրաց արքունիքի առաջին աստիճանավորը՝ «վազիրական» և «ավագ դիվանագիրը», վորը Ճղ'ոնդիդի (Մարտվիլի) մետրապոլիտի կոչման հետ եր սովորաբար կապված (Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. II, մ. 1, Տփղ. 1928, էջ 124—140): Այս «Ճղ'ոնդիդի» տիտղոսն ե, վոր հետագայում աղավաղված ձևով հիշատակվում ե և հայ աղբյուրներում, որինսկ՝ «Ճղունտելի»՝ Հաղարծնի 1184 թ. արձանագրության մեջ (Մետրապ եպ., Հայկական արձանագրութիւնները, — «Ազգագրական Հանդէս», XXV, 1914, էջ 71. A. Меликсет-Бекоев, Одна из надписей в Агартинского монастыря, — «Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 197—198), կամ «Ճղանդիտէլ»՝ Ստ. Որբելյանի պատմության մեջ (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 355):

7 *Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը:*

8. Հմմ. «Տվարածատափ» կոչված վայրը, վորը հայտնի յե Գեորդ Աթոնեցիո վարքաբանությունից (Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն ագապներով, վրացերեն, Տփղիս 1901, էջ 291), վորն, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 308) 5 վերստանոց զինվորական քարտեզի նույն «Տաուրոտափա»-ն պիտի լինի այժմյան Դարայագից դեպի հյուսիս-արևելք նաև՝ Н. Алоян, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314 и прим. 1 там же):

9. Հմմ. Լազար Փարպեցիո նկարագրությունն Արարատյան դաշտի և լեռների (Պատմ., VII գլ.):

10. Այսինքն 1110 թ.

11. *Տես այս պրակի Դ. գլխի 13-րդ ծանոթությունը:*

12. Այսինքն 1116 թ.:

13. 1117 թ.:

14. *Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը: «Նախիդուր»-ի (խիդլի — կամուրջ) վրացերեն նշանակում ե կամրջատեղ. հետևապես վնչ մի կարիք չկատուգարանելու այն հայերեն՝ ի նախէ դրան, ինչպես M. Brosset-ն ե յենթադրում (Histoire de la Géorgie, t. I, p. 160, n. 4):*

15. Տես 5-րդ ծանոթ.:

16. Տես ա. պրակի ԺԴ. դլխի 6-րդ ծանոթությունը:

17. Այսինքն 1120 թ.:

18. 1123 թ. (Իվ. Ջավտխիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 523):

19. Այս առթիվ Վարդանը (Վենետիկ 1862, հջ 119) գրում է. «Եւ ընդորձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիս և զսահմանս իւր, և զՔաղ և զՏէրունական, և զՏայուշ և զԿայեան և զԿայծոն, և զԼոռէ և զՏաշիր, և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Աբասայ: Ըստ Ստ. Որբելլսմի (Տփղ. 1911, հջ 379) չառին [վիրք]... զՏաւուշ, զՔաղ, զՏէրունականն, զԼաւ և զԱնի ի 572 [- 1123] թուականին»:

20. Տես այս պրակի Գ. դլխի 13-րդ ծանոթ.:

21. Անիի առման մասին հմմ. Վարդանի (Վին. 119) տվյալները. «Յայնմ ժամանակի զօրանայր Դաւիթ Թագաւորն Վրաց՝ որդի Գէորգեայ, որդւոյ Բագարատայ...: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, զի մեռեալ էր Մանուէլ՝ ամիրայն Անուոյ, և Ապուստար որդի նորա տիրէր նմա, այր անարի և կնամարդի, որ կամեցաւ. վաճառել զԱնի վախճուն հազար դնարի ի վերայ Կարուց ամիրայն. և ետ բերել նալ ծաւրսդին և բարձրահասակ ի Սլախայ, և դնել ի վերայ դմբիթի կաթողիկէին, փոխելով զեզեւան յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն՝ կոչեն զԴաւիթ, և տան ի ձեռս նորա զքաղաքն Անի. և ընկեցեալ զգէնն առեղի ի պատուական գլխոյ կաթողիկէին, զոր ունէր վաթսուն ամս ...Իսկ Թագաւորն զԱբուլէի և զորդին իւր զԼաւն, թողեալ ի յԱնի՝ դառնայ յերկիր իւր, ընդ իւր տանելով զԱպուստար սրբուով իւրովք, որք անդէն մեռան և ոչ ևս պարձան»:

22. Հմմ. Մատթեոս Ուռեայեցի (ք. տղ., Վաղարշապատ 1898, հջ 356) վկայութիւնն այս առթիվ. «...և սա (Դաւիթ) երեւցաւ ընդունող և սիրող ազգին Հայոց: Առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց. և սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանքոյս բազումս, և անուանեաց դանուն քաղաքին Գօռա, և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ դամենայն ազգն Հայոց: Կայր և հարազատ որդի մի թագաւորին Դաւիթ, որում անուն ասէին Դեմետրէ, ի Հայ կնոջէ...»:

23. «Համառօտ Պատմութիւն Վրաց»-ի համաձայն, վորի տվյալներն այս կետի վերաբերյալ մենք տալիս ենք այստեղ զուգընթաց, «Դաւիթ արքայիցարքայի պատմութիւն» հեղինակն, անկասկած, ի նկատի ունի «Հյուսիսային կողմանց հայոց վարդապետներին» Սանահին-Հաղբատյան դրական-գլխական զորոցով ու նրա առաջնորդ՝ Հովհաննէս Սարկավադ վարդապետով հանդերձ (Լ. Միխեթ-Ֆեյ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», 133—160):

24. Թե վորքան մեծ հեղինակութիւն և ունեցել Հովհաննէս Սարկավադ վարդապետը վրաց աչքում, վիւրում և, ի միջի այլոց, այն գլուխումը, վորը հասել է մեզ Յերուսաղեմի Հակովբյանց մատենադարանի հավաքածուի № 1372 unicum ձեռագրում 739 թ. հայոց : 1290 թ. ք. (376ա— 380բ եջերում) հետեյալ փերձագրով. «Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւագէն՝ Դիր զիւր յազգս ամենայն եկէ զլարդ ունի երգք սաղմոսին ասացեալ՝ Երու խորտակեցեր զղուխ վիշապաց ի վերայ] Զուրք: Դու. փշեցեր զգլուխ

վիշապին և ետուր զնա կերակուր զաւրացն Հնգիաց» (Գար. Զաքարիանայեան), Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, բ. տպ., Վենետիկ 1897, էջ 615, ծան. 1. Եր[ուսնդ] Ե. [Տէր-Մինասեանց], Հաղրատ և Սանահին վանքերը, — «Արա-րատ» 1901, էջ 341: Գարեգին եպ. [Յովսէփեան], Պատմութիւն Յովհաննու Մայ-րազոմեցւոյ, — «Արարատ» 1917, էջ 744. ալեւի մանրամասն, ըստ Գարեգին ա.ե.-ի մեզ անձամբ հաղորդած տեղեկութիւններէ, տես մեր աշխատութեան մեջ. «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» ԵԼԵ., էջ 137 և ծան. 2):

25. Ըստ յերևույթին, 1123—1125 թ. թ. Տփղիսում (Լ. Մելիքեք-Բեկ, օր. cit., 138, 258):

26. Հմմ. Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի «Յաղագս քաղկեդոնական-նացն» յիւրկասիրութիւնը Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 567 (518), էջ 187v—295v, վորս մանրամասն բովանդակութիւնը տես մեր աշխա-տութեան մեջ՝ «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», 153—156, և վորը զբոված պիտի լինի մոտավորապէս նույն 1123—1125 թ. թ.:

27. Արսենիոս Իղ'աթոյեցի (Արսեն Իղ'աթոյեցիի) գրական-գիտական գործունէութեան մանրամասն տեսութիւնը տես՝ Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրակա-նութեան պատմութիւն, 1, էջ 287—301. հմմ. նաև մեր այս աշխատութեան տ. պրակի ԺԲ. գլուխը:

28. Այս առթիւ հետաքրքիր և Հաղրատի ու Նշան տաճարի մուտքի (զավթից) յիւրկաթաղիւր արձանագրութիւնը 572—574 թ. թ. (1123 1125 թ. թ.), ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դաւթի բարե-պաշտի և յաղթաւղի՝ որդւոյ Գիորգիայ, որդւոյ Բագրատայ, որ տիրեաց գա-ւառս և ազինս եղև խնամաւղ Հաղրատայ և Սանահին... ինթացեալ քաղցր և բարեխէր աստուածաշնորհութեամբ... գՀաղրատս ի մթնութենէ աւերութեանն ազատեաց, գրով և վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զայգիս զգեւոյն ... և ամենայն հոգով և վիճակովն զեղեալ կալուածս ամենայն վերահաստատեաց... Դրեցաւ գիրս յարքեպիսկոպոսութեան... առաջնորդի Հաղրատայ, որ է Եղբայր Գրիգորի... ի թուին ՇՀԲ Դ Դ» (Jean de Crimée, p. 4 Բ. Երզնկեան, «Հնա-խօսական տեղագրութիւն Հաղրատայ աշխարհահռչակ վանից», Վաղ. 1886, էջ 32 — Կ. Կոստանեանց, Վիճական տարեգիր, էջ 28. Լ. Մելիքեք-Բեկ, օր. cit., 136—137, հմմ. 34):

29. Դրեթն նույնը համառոտ կերպով կրկնում և Կիրակոս Գանձակեցի (Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոս վարդապետի Դանձակեցւոյ [«Ղու-կասեան Մատենադարան» 9], Տփղիս 1910, էջ 105). «...Յարի յոյժ սիրէր զսա (Յոհանէս Սարկաւագ կոչեցեալն) թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դանատրեայ, պապն Դաւթի և Դէորգայ, այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն առ-նէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զղլուխն՝ խնդրէր ի նման, օրհնու-թիւն. և նա եղեալ զձեռն ի վերայ նորա, և սուր զսաղմոսս այս. Դտի գԴա-ւիթ ծառայ իմ. Ձեռն իմ ընկաւ Մի մեղիցէ նմա թշ. և ի պատճառս սորա սի-րէր Թագաւորն զաղգս Հայոց»:

30. Ինչպես ընթերցողը տեսնում և, «Դաւիթ արքայից-արքայի պատ-մութեան» և «Համառոտ Պատմութիւն Վրաց»-ի՝ Դաւիթ Շինողի ու նրա որդե Տփղիսում 1123—25 թ. թ. գումարված յեկեղեցական ժողովի մասին հաղորդած

տեղեկությունները, բղխելով տարբեր իդեոլոգիական միջավայրից, տարբեր լուսաբանություն են տալիս իրերի դրությանը, վորը միանգամայն համապատասխանում է յերկու կողմերի՝ վրաց-քաղկեդոնիկներին (յերկաբնականների) և հայ-հակաքաղկեդոնիկներին (միաբնականների)՝ տենդենցին (մանրամասն տես. Լ. Մեփիսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հյուսիսային կողմանց», 69—84, 133—139, 153—162, 257—260)։

31. Հեղինակն ուզում է ասել, վոր Դավիթ Շինողի որոք Վրաստանի պետական սահմանները ձգված էին Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և հյուսիսային Կովկասից սկսած մինչ առաջավոր Ասիա՝ Պարսկաստան և Բյուզանդիա (Ֆրանկըստան)։

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբազ՝ հայր Հովհաննի 205
 Աբազ Աբաս կաթողիկոս Աղվանից 37,
 52, 57, 69
 Աբաս Թադավոր Կարուց 211, 222
 Աբդար Աբգավար 187
 Աբել Մխիթարյան. տես՝ Մխիթարյան
 Աբել
 Աբդիբո Աբդիշո 36, 37, 40, 48, 69, 77,
 78, 85, 107
 Աբդիսո 48
 Աբդոյան Մանուկ պրոֆ. 61
 Աբխաթար 173
 Աբիբոս Նեկրիսեցի 15
 «Աբիբոս» վանք 15
 Աբխազեթ 92, 93
 Աբխազիա 93
 Աբխազք 50, 53, 56, 92
 Աբոց 151, 157, 158, 175, 195, 201
 Աբուլ-Աբաս 200, 203
 Աբուլաձե Իլիա 188
 Աբուլաձե Յուսուֆն պրոֆ. 182
 Աբուլսուվար 207
 Աբուլբազ 200
 Աբուլ-Կասիմ 202
 Աբուլ-Ղասիմ 89, 90, 92, 93
 Աբուլիթ Որբելյան. տես՝ Որբելյան Ա-
 բուլիթ
 Աբուլսաճ 92
 Աբուլիուրա 102, 126
 Աբուսաճ 94
 Արուսաջ 202
 Աբուսիր 206
 Աբվյաներիձե Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Աբ-
 վիսերիձե
 Աբրահամ 74—76, 91
 Աբրահամ Աղբաթանեցի 37, 44, 51—53,
 63, 80, 86, 118
 Աբրահամ՝ հայր Զափարի 26
 Աբրահամ Ռատունյաց 78
 Աբրամելի (վր.) 85
 Աբրամեցի 78
 Ադ 189, 190
 Ագաթանդեղոս 18, 56, 65, 140, 182
 Ագարակ Ագարակներ 216, 217, 221
 Ագառացիներ 114
 Ագամազուգեթ 189
 Ադամ 186, 177
 Ադամագիրք 177
 Ադարբադադան 150, 166
 Ադարնասե Թադավոր 93, 201
 Ադարնասե Կորիկյան 207
 Ադարնասե Կույր 195, 196
 Ադերկ 153—155
 Ադմի 161
 Ադոնց Նիկ. պրոֆ. 56, 61
 Ադրաբադադան 137
 Ադրեկ 153
 Ադրիկ 153—155
 Ադրնաս 195
 Ագատ դես 43, 63, 69
 Ազիդ-բուզեդ 40, 69
 Ազմայեր 155
 Ազոն 151
 Ազորկ 155—157
 Ազուրկ 155
 Աթանապեն Աթանազինես 75
 Աթանաս Թիրոյան. տես՝ Թիրոյան Ա-
 թանաս
 Աթենք 220
 Աթոն 6, 7, 95, 102, 119, 221

- Աթոնեկի Եգլթիմե. տես՝ Յեփիմիոս Ա-
թոնեցի (Սուրբբանեցի)
- Աթոնեցի Գեորգ. տես՝ Գեորգ Աթոնեցի
(Սուրբբանեցի)
- Աթոնեցի Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս
Աթոնեցի (Սուրբբանեցի)
- Աժգահակ 74
- Աժդալան 154
- Ալազ 118, 114
- Ալազազ 145
- Ալազյազի (վր.) 176
- Ալան քաղաք 28
- Ալանք 50, 58, 56, 95
- Ալապունիսի (վր.) 91
- Ալբանոպոլիս 28
- Ալեքս թագ. 49
- Ալեքսանդրապոլ 187
- Ալի 202
- Ալիշան Ղևոնդ 13, 109, 139, 211
- Ալպիր 78, 84
- Ախալ-Բալաք 170
- Ախալցխիս 28
- Ախուրյան 109
- Ախալա 12—14
- Աժդ՝ուր 28
- Ակակ 55
- Ակինյան Ներսես 6, 18, 16,
48, 50, 52—54, 59—61, 68, 64
- Ակոռեցի 78—79, 85
- Ակորաեկի (վր.) 83
- Ակորայեցի 79
- Ահմադ 44, 64, 65
- Աղայան Ղազարոս 218
- Աղբաթանեցի Աբրահամ. տես՝ Աբրահամ
Աղբաթանեցի
- Աղբակ 28
- Աղեքսանդր Մակեդոնացի 74, 76, 150
- Աղեքսանդր Մատիկյան. տես՝ Մատիկյան
Աղեքսանդր
- Աղեքսանդր Պալճյան. տես՝ Պալճյան Ա-
ղեքսանդր
- Աղեքսանդրապոլ 109, 182
- Աղեքսանդրացի Տիմոթեոս. տես՝ Տիմո-
թեոս Կուզ
- Աղեքսանդրիա 115
- Աղիկառնացի 69
- Աղիկառնացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիա-
նոս Աղիկառնացի
- Աղ-ղալա 14
- Աղսարթան 207, 208
- Աղվաններ 89
- Աղվանք (Աղուանք) 26, 38, 37, 52, 57,
79, 211
- Աղցեցի Կոմիտաս. տես՝ Կոմիտաս Աղ-
ցեցի
- Աճառյան Հաչյա պրոֆ. 48, 63, 181
- Ամազասպ 79, 85
- Ամասիա 74, 76
- Ամատուհնիք 75]
- «Ամարտանակ» 55
- Ամբակ 76
- Ամբայկ 74
- Ամբերդ 206
- «Ամենափրկիչ» Սանահնի 212
- Ամզասպ 161
- Ամզիեր 157
- Ամպակ 76
- Այլաբերդ 78, 84
- Այրարատ 44, 47, 69
- Այրիվանեցի Մխիթար. տես՝ Մխիթար
Այրիվանեցի
- Անակ 162, 163, 182
- Անակերտ 194
- 88 Անակոփի Անակոփիա 208
- Անանիա Սանահնեցի 51, 105
- Անաստաս Ակոռեցի 47, 68, 78, 80, 86
- Անբաղուկ 156
- Անգեղ Տորք. տես՝ Տորք Անգեղ
- Անդրեաս առաքյալ 154, 181
- Անեկրիտ 194
- Անեցի 218
- Անեցի Մխիթար. տես՝ Մխիթար Անեցի
- Անեցի Սամվել. տես՝ Սամվել Անեցի
- Անի 180, 205—207, 218—222
- Անհողին Դավիթ. տես՝ Դավիթ Անհողին
- Անձահիձոր 180
- Անձանձոր 151
- Անձեանցձոր 179
- Անձի 151
- Անձիանձ Անձիանձոր Անձիձոր Ան-
ձորեթ 189
- Անձուրա 151
- Աննա թագուհի 140, 218

- Անոփեան Ո. 182
 Անուանումն 74
 Անուշավան 74, 76
 Անշա 195, 196
 Անտիոք 55, 124, 125, 150
 Անտիոքացի Գեարդոս. տես՝ Գեարդոս Թա-
 փիչ
 Անտիոքի 151
 Անտիոքիա 115, 192
 Անտիոքոզ 74
 Անտիոքոս 76, 150, 151
 Անտան Մաբառովոֆիկի (Մանակյաց) ||
 Միջագետքի 198
 Ափաբաղիցի 40
 Աթանոս 91
 Աշոտ 85
 Աշոտ ա. Բագրատունի 79, 85, 86
 Աշոտ գ. Վաղորմած 189
 Աշոտ Կոստի 87, 89, 90
 Աշոտ Կուրապալաա 29, 200, 201
 Աշոտ՝ «որդի Շապուհ» 98
 Աշոտ Քաջ 120
 Աշորնիք 91
 Աշոցք 151, 157, 158, 174, 175, 195, 201
 Աշուշա 11
 Աշաբաղ 60
 Աշաբաղեի (վր.) || Աշաբաղեցի 69
 Աշաբաղեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Աշ-
 աբաղեցի
 Աշտենիսա (վր.) 69
 Ապանունցի 85
 Ապանունցի Քրիստափոր. տես՝ Քրիս-
 տափոր Ապանունցի
 Ապանունիք 91
 Ապլուուար 222
 Ապոցք 151
 Ապոմուսե 26
 Ապուսանի 120, 121
 Ապրականեցիոց || Ապրակունելթա (վր.)
 || Ապրակունյաց [յերկիր] 77, 84
 Առան 165
 Առանայ առև 154
 Առեսեցի 78, 85
 Առքիլո 14, 15
 Առլեզ 114
 Ասամ յեղբայր Շոթայի 217
 Ասամ յեղբայր Վարդապարդի 187
 Ասիա 181
 Ասիա առաջավոր 6, 24, 224
 Ասիմ 184. Հժժ. Ճիշտամ-Ասիմ
 Ասիաբլթան 207
 Ասոդիկ. տես՝ Սաեփանոս Տարոնեցի Ա-
 սոդիկ
 Ասորեստան 66, 150
 Ասորի Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Ասորի
 Ասորիք 40, 47, 48, 58, 97, 151, 158
 Ասպարազուր 162
 Ասպեա 56
 Ասպորանգ 187
 Ասպուրակես || Ասպուրակես (վր.) 77, 85
 Աստվածաբան Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր
 Նազիանզես
 Ասուրագան 91
 Ասփազար || Ասփազուր 162, 164, 165
 Ասփորագնեցի 189
 Ասփուրագան 194, 202
 Ավազ Փարսման. տես՝ Փարսման Ավազ
 Ավան 68
 Ավդալբեգյան Թադևոս 197
 Ավկեի (վր.) 84
 Ավկեցի 78
 Ավդիսոս 78, 85
 Ավրանլո 15
 Ավրիսֆեցի. տես՝ Գերոմ Ավրիսֆեցի
 Ատեն 24, 208
 Ատմիսո 78, 84
 Ատմիսոնի (վր.) 85
 Ատմիսոյեցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել
 Ութմիսեցի
 Ատոմ Թադ. 120, 121
 Ատունակ 74
 Ատրներսեհ Թագ. 93, 201
 Ատրներսեհ իշխան 195
 Ատրներսեհ իշխան Աղվանիք 26
 Ատրներսեհ Կորիկյան 207
 Ատրներսեհ Կուլյր 195, 196
 Ատրներսեհ Կուրապալաա 186, 220
 Ատրպատական 187, 146, 149, 150, 166.
 188
 Ատոնէ 195
 Արա Գեղեցիկ 49, 74, 76

Արաբացիք 6, 24, 92, 198, 200, 202, 203,
209
Արաբաթ 143, 176
Արաբաթոսանեցի 85
Արաբաթոսանեցի Կոմիտաս. տես՝ Կոմի-
տաս Արաբաթոսանեցի
Արամ 74, 76
Արամազդ 172
Արամայիս 76
Արամանեակ 76
Արամանեկ 76
Արամոնք 44
Արայեան Արայն 76
Արաբատյան Դաշտ 221
Արտարատյան լեռներ 217, 221
Արաբատյան յերկիր 87
Արարատյան քաղաք 188
Արաքս 217
Արբակ 86
Արբակ 76, 151, 152, 154, 196
Արբակյան 38—89
Արբակունիք 153, 163, 190
Արգինա 107
Արեթելի (Վր.) 85
Արեթեցի 78, 85
Արև՝ տե՛ր Սյունյաց 188, 189
Արևբան 28
Արևելյանք 75
Արզուկ 157
Արիանոսք 122, 128
Արիստակես ս. 77, 84, 85
Արիստակես Լաստիվերտցի 188, 211
Արիստակես Սեդրակյան. տես՝ Սեդրա-
կյան Արիստակես
Արիստոնելի (Վր.) 85
Արիստոնեցի 78
Արծրունի Քովմա 24—26
Արծրունիք 24, 26, 75, 188
Արկադ Կայսր 84, 85, 47
Արկաթոնելի (Վր.) 85
Արկացոյեցի 78
Արմազ 155, 172, 191, 197
Արմազեկ Մցխեթեցի 155—157
Արմազեցի 155
Արմայիս 74, 76
Արմենակ 74, 76

Արմենիակ 76
Արմենեկ 74
Արշակ 86
Արշակ Թագ. Հայոց 34, 47, 196
Արշակ Թագ. Վրաց 153
Արշակ Քաջ 74—76, 151—154
Արշակունի 153, 188
Արշակունիք 88, 57, 138, 151, 162, 165,
189—190
Արշիլ 133, 140, 184—186, 195, 196, 199
Արպարակելի (Վր.) 85
Արպարակեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Ար-
պարակեցի
Արսեն Իղձալթոյեցի 112, 215, 219, 223
Արսեն Զլտճյան. տես՝ Զլտճյան Արսեն
Արսեն Սափարացի 5, 21, 27—31, 88, 84,
47, 50, 54, 61, 62, 64, 68, 71—73
Արսեն Սաղիրիսձե 215
Արսեն Սուկրյան. տես՝ Սուկրյան Արսեն
Արսեն Վանական 215
Արսեն Վաչեսձե 112, 126
Արսեն Քարթլեցի. տես՝ Արսեն Իղձալ-
թոյեցի
Արսենիոս Իղձալթոյեցի և Քարթլեցի-
տես՝ Արսեն Իղձալթոյեցի
Արսիան 209
Արվանդո 15
Արտաբան 155, 158, 160
Արտաբեր 36, 77, 81, 86
Արտազ 78, 84
Արտահան 138, 155, 159, 160, 195, 197,
201, 204, 205, 209
Արտան 138, 155, 160, 195, 201, 204,
205, 209
Արտանուջ 108, 206
Արտաշ 78, 84
Արտաշան Արտաշես 155, 158, 160
Արտաշիր 77, 79, 81, 85, 86, 102, 163
Արտավազդ 159, 197
Արտաւազ 158, 159
Արավազ 159
Արցախ 70, 117
Արփ-Ասլան և Արփասարան և Արփասլա-
ն Արփարասան 207
Ափիապեթ 208, 218
Ափնաղներ 201

- Ափխազք** 24, 94, 109, 139, 202—205, 208, 211, 218
Ափոց 12
Ափուռ 9, 11
Աքիղղ 76
Աքիբիթ 74

— Բարան 26
Բարգեն 78, 84, 86
Բաքելոն 26, 74, 76, 143, 151, 177
Բաքելոնյան յերկիր 26
Բագարան 68, 79, 88, 85
Բագարանցի 78, 85, 86
Բագարատ Թագ. 207, 210, 211, 220, 222
Բագրատ գ. 136
Բագրատ դ. 105, 106, 109, 188, 208—208, 217, 223
Բագրատ իշխան 201
Բագրատ Կուրապալատ 137, 200
Բագրատ՝ նախահայր Բագրատունյաց 137
Բագրատիոններ 186
Բագրատոնյան 185, 195
Բագրատունի 85
Բագրատունի Աշոտ 79, 85, 86
Բագրատունի Կուրապետ 131
Բագրատունի Շապուհ 65, 136
Բագրատունի Սմբատ 79, 86
Բագրատունիանի (վր.) 85
Բագրատունիանի Սուսրատ 79
Բագրատունիք 75, 110, 133, 135—137, 139, 212
Բագրևանդ 60, 94, 155
Բագոկ և **Բագուկ** 156
Բալանվար Բալավար 162
Բալենդուխտ 188
Բակի 197
Բակուր բղեշխ 192
Բակուր Թագ. 21, 193, 194
Բակուրան 216
Բակուրյան Դրիգոր 216, 220
Բահրամ Պանկավունի. տես՝ Պանկավունի Բահրամ
Բահրամ-Լամյան 206
Բահքար 168, 174, 175
Բաղդադ 26
Բամի 166
Բանա 216, 220
Բասեն և **Բասիան (վր.)** 44, 69, 137, 138, 155, 204—206, 217
Բասենք և **Բասիաններ** 218
Բարալիթ 109
Բարդավ 166—167, 175, 217
Բարդու 144, 147
Բարխուդարյան Մակար 117
Բարսեղ Կեսարացի և **Բարսեղ Մեծ** 71, 220
Բարտամ 166, 167
Բարտոմ 158, 155
Բարտոն 158
Բարտոս 155
Բաքա 117
Բաքար 168, 174—176
Բաքարյան 176
Բաքար [**Վարդադ**-175
Բաքրածե Դիմ. 97, 142, 180
Բել 178
Բելոքոզ և **Բելոքոս** 74, 76
Բերդուջ 12, 13, 153, 218
Բերձանք և **Բերձեանք** 189
Բերձեններ 34—36, 39, 42, 48, 47, 81, 107, 118, 137, 138, 150, 156, 161, 162 166, 169, 175, 180—195, 204, 206, 207
Բերձենատան (Սաբերձենիթի, վր.) 119
Բզնունիք 75, 194
Բիձիսձե Դավիթ. տես՝ Դավիթ Բիձիսձե Բիջնիս (վր.) 47
Բիջնիսի (վր.) և **Բիջնի (վր.)** 70
Բիոբ և **Բիուաբ** 149
Բյուզանդական 22, 24, 93, 51, 71, 197, 221
Բյուզանդացի Փափատոս. տես՝ Փափատոս Բյուզանդացի
Բյուզանդացիներ և **Բյուզանդացիք** 6, 118
Բյուզանդիա 224
Բյուբատ 155
Բյուբատիան 155
Բյուբատյան Սմբատ 155, 156, 159
Բյուբատյանք 189
Բողբե 182, 183
Բողբիս-խեվի 182

Բոգի 174, 188
 Բոգիսի 22
 Բոժանա 218
 Թոլոտով Վ. պրոֆ. 180
 Բոդինի 14
 Բոդնոֆոբ 18, 14
 Բոճորիձե Գեորգ 196
 Բորչալու 14, 116, 198, 211
 Բորջոմի հովիտ 198
 Բուգե 188
 Բուդի 22, 174
 Բուխաթադ՝ուր 218
 Բուլասովար 218
 Բուդա || Բուդայ 24, 25, 200
 Բուրնաշեթ 15
 Բջնի 47, 67, 70
 Բբանջ 178
 Բբանջեր || Բբանջներ 173, 174
 Բբանջը 174
 Բբոսսե Մարի ակադ. 18, 188
 Բբառնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Բբառ-
 նեցի
 Բբբիբո || Բբբիշո 77, 84
 — Գաբեղենացի 85
 Գաբեղենացի Հովհան. տես՝ Հովհան Գա-
 բեղենացի
 Գաբինյանց Գ. 210
 Գաբլուց 201
 Գաբրիել հրդտ. 49
 Գաբրիել Ուկիսձե 106
 Գագ 115—117, 208, 218, 222
 Գագեր || Գագք 218
 Գագիկ Թագ. Անվո 109, 117, 189, 204,
 211, 220
 Գագիկ Թագ. Կախից 205, 207
 Գագիկ Թագ. Կարուց 120, 121
 Գագիկ իշխան Վասսուդրականի 98
 Գագիսկարելի (վր.) 120
 Գալուսա Տեր-Մկրտչյան. տես՝ Տեր-
 Մկրտչյան Գալուսա
 Գաղգաղ 195
 Գամեր 74, 76, 148
 Գամբեկել || Գամբիկել 207
 Գայանե 169, 170, 172
 Գայանեյի տաճար 14, 20—22, 188

Գայանիսներ 79
 Գայանյանք 21
 Գայլ Գեորգոս. տես՝ Գեորգոս Թափիշ-
 Գեորգոս Սյունյաց
 Գայլազուլա 196
 Գանձակ 208, 204, 207, 208, 218
 Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս
 Գանձակեցի
 «Գանձանձավ» 177
 Գաչիան 13, 14, 217
 Գաջեանք 12
 Գաջենագետ 12, 14
 Գաջենք 12—14, 217
 Գառնի 44
 Գարգարան 14, 184
 Գարգաման 45, 47, 68
 Գարգամանիսա (վր.) 70
 Գարգամանք 70
 Գարե-Կախեթ 188
 Գարեգին Զարբհանալյան. տես՝ Զարբ-
 հանալյան Գարեգին
 Գարեգին Հովսեփյան. տես՝ Հովսեփյան.
 Գարեգին
 Գարեջելի (վր.) || Գարեջեցի Դավիթ. տես.
 Դավիթ Գարեջեցի
 Գարեսջա 96, 98
 Գարիթայանք 26
 Գարշաէուք || Գարսջէուք 98
 Գաւգ 189
 Գաւգամագոգեթ 189
 Գելաա 215
 Գելքյունիա 91
 Գեղամ 76
 Գեղարքունիք 91
 Գեղեցիկ Արա. տես՝ Արա Գեղեցիկ
 Գեղեցիկ Բիուռաբ || Շիուռա. տես՝ Բիուռաբ.
 || Շիուռա Գեղեցիկ
 Գելյա 74
 Գեորգ աբեղա 119
 Գեորգ Աթոնեցի 102, 119, 221
 Գեորգ բ. Թագ. 187, 188, 199, 204, 205,
 208, 214, 215, 220, 222, 228
 Գեորգ Լոռեցի 212
 Գեորգ կաթ. 54
 Գեորգ Մերչուլ 28, 29, 99, 100, 189, 179.

Գետաբնակներ. տես՝ Գետաբնակներ
 Գետաբնակ 76
 Գետաբնակ 74
 Գետաբնակ 144
 Գետաբնակ 217
 Գետաբնակ աբազա. տես՝ Գետաբնակ աբազա
 Գետաբնակ Բազ. տես՝ Գետաբնակ Բ. Բազ.
 Գետաբնակ Մերձուլ. տես՝ Գետաբնակ Մերձուլ
 Գետաբնակ Սուրբաբնակներ. տես՝ Գետաբնակ Ա-
 Բաբնակներ
 Գետաբնակ 204
 Գետաբնակ Զենոբ. տես՝ Զենոբ Գետաբնակ
 Գետաբնակ 76
 Գետաբնակ 54
 Գետաբնակ 78, 84, 86
 Գետաբնակ 75
 Գետաբնակ 79, 85, 86
 Գետաբնակ Մեծեմ Մեծեմ 60, 63
 Գետաբնակ 89, 92, 98, 202
 Գետաբնակ 91
 Գետաբնակ (վր.) 69
 Գետաբնակ Գետաբնակ. տես՝ Գետաբնակ
 Գետաբնակ 166
 Գետաբնակ 108, 112, 115
 Գետաբնակ Մեծեմ. տես՝ Մեծեմ Գետաբնակ
 Գետաբնակ 222
 Գետաբնակ 76
 Գետաբնակ Ս. 7--10, 12, 142, 182
 Գետաբնակ Վախտանգ. տես՝ Վախտանգ
 Գետաբնակ 202
 Գետաբնակ Գետաբնակ 206
 Գետաբնակ 186, 187
 Գետաբնակ Մամբալ 200, 201
 Գետաբնակ 15
 Գետաբնակ 10, 12—15
 Գետաբնակ 166
 Գետաբնակ Մեծեմ 196
 Գետաբնակ Մեծեմ (վր.) 15
 Գետաբնակ պոռո. 54
 Գետաբնակ Գետաբնակ 195
 Գետաբնակ Մամբալ 29
 Գետաբնակ 187
 Գետաբնակ 144, 145

Գետաբնակ 196
 Գետաբնակ Բազ. 212
 Գետաբնակ Բազ. Վախտանգ 187, 201, 205
 Գետաբնակ 92, 203
 Գետաբնակ 76
 Գետաբնակ (վր.) 84
 Գետաբնակ 85
 Գետաբնակ Աբազա 106
 Գետաբնակ աբազա Աբազա 206
 Գետաբնակ Բախտանգ 216, 220
 Գետաբնակ 47, 79, 86, 186
 Գետաբնակ Լուսաբնակ. տես՝ Գետաբնակ Գաբ-
 Բա
 Գետաբնակ Խանձաբնակ 28, 29, 99
 Գետաբնակ Լախաբնակ 228
 Գետաբնակ Լախաբնակ Լախաբնակ 217
 Գետաբնակ Լախաբնակ 180
 Գետաբնակ Մախաբնակ 109, 187
 Գետաբնակ Մախաբնակ 80
 Գետաբնակ Ուղեբնակ 123
 Գետաբնակ Պախաբնակ 109
 Գետաբնակ Գալ 17
 Գետաբնակ Գալ 21, 34, 36—40, 44, 50—
 58, 56, 57, 67, 68, 75, 77—79, 88, 85,
 95, 107, 109, 120, 142, 189, 190
 Գետաբնակ Սախաբնակ 18
 Գետաբնակ Սախաբնակ աբա 26
 Գետաբնակ Սախաբնակ 196
 Գետաբնակ Վախաբնակ 213
 Գետաբնակ Բախաբնակ 37, 52
 Գետաբնակ Բախաբնակ վախաբնակ 26
 Գետաբնակ 189
 Գետաբնակ 84
 Գետաբնակ ս. 77, 84, 85
 Գետաբնակ Վախաբնակ. տես՝ Գետաբնակ
 Վախաբնակ
 Գետաբնակ 52
 Գետաբնակ 54
 Գետաբնակ Եփեմիմ. տես՝ Եփեմիմ Եփե-
 Լուսաբնակ

— Գաբա 172
 Գաբա 206
 Գաբա 158
 Գաբա 218

- Դամասկեցի Հովնան. տես՝ Հովնան Դա-
 մասկեցի
 Դանիալի Նափոր. տես՝ Նափոր
 Դաշի 87, 88, 89, 198
 Դաշէ 198
 Դաստեր 189
 Դավիթ 6
 Դավիթ (Մամա-տես՝ Մամա-Դավիթ
 Դավիթ Անհողին 205, 206, 211
 Դավիթ Բիձիսձե 106
 Դավիթ Դարեղելի (վր.) Դարեղեցի 96—
 98, 188
 Դավիթ Կուրապալատ 201, 203, 205,
 210, 211
 Դավիթ հայր Սմբատի 133, 135, 136,
 189, 211
 Դավիթ մարգարե 87, 108, 112, 115, 195,
 219, 223
 Դավիթ Շինող 124, 133, 135, 199, 214—
 220, 223, 224
 Դավիթ Սահառունի 79, 86
 Դավիթգարեջա 183
 Դարբ 172
 Դարբանդ 148
 Դարեջան Թագունի 14
 Դարիալան 159, 176
 Դարուբանդ 148, 191
 Դափին Աղաշտ 91
 Դերեդ 12
 Դերեդա-չայ 13
 Դեմեար Թագ. 217
 Դեմեարէ Թագ. 222, 223
 Դեմոթ 157, 160
 Դեբերի տուն 155
 Դիդվիմոս 79
 Դինար Թագունի 98, 203
 Դլիվելին 211
 Դլիվի 206
 Դմանիս 208, 218
 Դմուխ 159
 Դոդո 96
 Դորոթեոս Տյուրացի 71
 Դուին. տես՝ Դվին
 Դունացի Նիոփորա. տես՝ Նիոփորա
 Դուրծուկ և Դուրձուկ 148
 Դվին 14, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 50, 52, 57,
 59, 60, 63, 69, 78—80, 85⁹,
 92, 93, 107, 114, 116, 170, 172, 202,
 203, 206, 208
 Դվինադաշտ 91
 Դվինեցի Նիափորա. տես՝ Նիափորա
 Դվինեցի
 Դրասխանակերացի Հովնան. տես՝ Հով-
 նան Դրասխանակերացի
 — Սգեր-սվանք 178
 Եդերացիք. տես՝ Յեդերացիք
 Եդերք. տես՝ Յեդերք
 Եդրէս 144
 Եդրիս 154, 161, 168
 Եդրոս 144, 147
 Եդդրաս 85
 Եզիդ և Եզիտ. տես՝ Յեզիդ և Յեզիտ
 Եզիտ 209
 Եզր. տես՝ Յեզր
 Եզրա 38, 44, 46, 69, 78, 80
 Եթիոփական 74
 Եթոփական 177
 Եթոփացի 76
 Ելարբին 172
 Ելեկայիա 151
 Ելեկեցի 35, 60
 Ելիվարդ 44, 47, 69
 Ելիվարտիլի (վր.) 85
 Ելիվարտիցի 78
 Եկլեց 136, 137, 151, 189, 205
 Եղիզե. տես՝ Յեղիշե
 Եղիզէ 48
 Եջմիածին 131, 132, 223
 Եսայի Ապոմոմուսէ 26
 Եվաիքէս 78, 79
 Եվտուքի (վր.) 78
 Երզնկեան Ռ. 223
 Երկաթաձոր 160
 Երնջակ 94
 Երուանդ Տէր-Մինասեան. տես՝ Տեր-
 Մինասյան Յերվանդ
 Երուշեթ 194, 197
 Երվանդ. տես՝ Յերվանդ
 Եփիմիմե Գրձելի. տես՝ Յեփիմիմոս Յե-
 բուսադիմացի
 Եփրեմ 122

Վերջին Աթոնելի (վր.) տես՝ Յեփիմիոս
Աթոնեցի

— Ջաբատաղլա 15

Ջադեն 172

Ջայրմայր 74

Ջարբանալյան Գարեգին 49, 223

Ջարեն 158, 159

Ջարեն 159

Ջարմայր 74, 76

Ջաւան 76

Ջեղազնեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Զե-
ղազնեցի

Ջենոբ Դլակ 49

Ջենոն կայսր 193

Ջիրաբ 25

Ջորակեբտ 204, 205, 210

Ջորակեբտցիք 205

Ջորյան Հակոբ պրոֆ. 209

Ջուրտակեթ 14

Ջուրտակեա 18, 15, 210

Ջվարթնոց 220

Ջրոան 74

Ջրոուա 13

— Էմին Մկրտիչ պրոֆ. 131

Էջմիածին. տես՝ Նջմիածին

— Ընձաբ 76

— Թամար Թադուհի 140

Թադայլիլի Ե. պրոֆ. 14, 19, 20, 87,

125, 133, 135—138, 140, 148, 176,

177, 184, 185, 200, 210, 212, 214

Թանգ [Վարան-Նոսրոփ. տես՝ Վարան-
Նոսրոփ]

Թարգամոս 143, 145, 146

Թարգամոսյաններ 146, 148, 149

Թաթաա Թադ. 166—169, 171—176, 189,
190

Թարխուզ 25

Թաթիշ 148

Թափիշ Գևորոս. տես՝ Գևորոս Թափիշ

Թեյմուրազ արքայազն 140

Թեոդոս կայսր 35

Թեոդոսիոպոլիս 80

Թեոդոր Սառուգիա 118

Թեոդորա Թադուհի 24

Թեոդորոս 28

Թեոդորոս Կոզովիտեցի 79, 83, 85

Թեոդորոս Յեպիկուրա 71, 126

Թեոդորոս Որբել 216

Թեոդորոս Ռշտունյաց 46, 79, 85, 86

Թեոդորոս [Սուրբ-47

Թեոս 76

Թիրաա 74, 76, 143

Թիրոյան Աթանաս 132, 186

Թմիլաբեբդ 197, 210

Թմուկ 197

Թմուկի 197, 202

Թմօք 202

Թոմա Յերուսաղեմացի 126

Թովմա Արթրունի 24—26

Թորգամո 74, 148, 144

Թորդոմ 74, 76, 143—148, 189

Թորդոմյաններ 146, 148, 149

Թորդոմյանք 143, 189

Թուամանյան Հովհ. 182, 210

Թուրք 200

Թուրքաստան 149, 150

Թուրքեր 150, 206, 216—218

Թուրքմեններ և Թուրքմենություն 218

Թուրքություն 217

Թուրքք 209

Թոնդք 138, 153, 158, 159, 195, 201,
203, 204, 207, 210, 218

Թրդաա Թադ. 20, 21, 23, 41, 75, 164,
166—175, 188—190

Թրիալիթ 14, 138, 159, 195, 201, 203,
204, 207, 218

— Թորդանիա Թ. 13, 19, 34, 59, 61,
62, 71—73, 103, 117, 122, 124, 125,
187, 214, 215

— Թարվանդ 155, 182

Իգիդ [Նալլ-200

Իգիդ-Բուզիդ 59

Իխտիլա 109

Իդալթոնելի (վր.) և Իդալթոյեցի Աբսեն.
տես՝ Աբսեն Իդալթոյեցի

Իմաստասեր Հովհան. տես՝ Հովհան Ունեցի
 Իմերեթ || Իմերեթիա 51
 Ինգորոյ՝վա 9. 128
 Ինճիկյան Ղուկաս 117, 180, 211
 Իշխան 68, 100, 101
 Իշխանիկ 98, 208
 Իշխանցի Ներսես. տես՝ Ներսես Իշխանցի
 Իշխանկի (վր.) 85
 Իռան. տես՝ Հովհան
 Իոբ 175
 Իոններ 44
 Իոբ 155, 156, 217
 Իռւսախնոս 80
 Իջւական 61
 Իռակ Ուղկեցի 78
 Իռահակ «Հայոց Մեծաց» 80, 81, 88
 Իռահակ Ուղկեցի 78, 86
 Իսմայել 116
 Իսաղինիան 40, 42, 69
 Իսրայել կաթ. 80, 47, 86
 Իսրայել Ութմիսեցի 79
 Իվանե || Իվանէ. տես՝ Հովհան
 Իվերոն վանք 6, 7, 95, 102, 119, 221

— Լազիք 51
 Լալայան Յիրվանդ 116, 210, 211
 Լամբ 192
 Լաստիվերտցի Արիստակես. տես՝ Արիստակես Լաստիվերտցի
 Լաւռէ 222
 Լեզգիներ 148, 147, 148, 155—157, 162, 175
 Լեխ 161, 162
 Լեկան 144, 147
 Լեկեր 147, 155—157, 175
 Լեկոս 144
 Լեկք 143, 147, 155, 162, 175
 Լեոնի տոմար 67, 68
 Լեոնտի 40, 69, 84
 Լեոնտի || Լեոնտիոս Ռուխեցի 188, 186, 140—143, 176—180, 182—185, 187, 197
 Լեվոն կայսր 192, 198
 Լիզարիտ [Որբի]. տես՝ Որբելյան Լիզարիտ

Լյուկոսիմոս [գյուղ] 14
 Լոգոթեսոս Սիմեոն. տես՝ Սիմեոն Լոգոթեսոս
 Լոկի 208, 218
 Լոմոսլի Թամար 189
 Լոռի 14, 211, 212, 217, 221
 Լոք || Լոքի 218
 Լուկի 208
 Լուկիանե 96
 Լուսավորիչ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Գարթե
 Լորբին 172
 Լիֆնիք 52
 Լոռէ 222

— Խազարներ 147, 148, 162, 200
 Խազիրք 147, 148, 162, 197
 Խազրի 150
 Խալադ 204
 Խալադա 188
 Խալաթյան Բադրատ պրոֆ. 24, 209
 Խալդա 204
 Խալիլ-Յեզլի 200
 Խալիլնճար || Խալիլջաբար 218
 Խալիպն Էդիտ 209
 Խախանաշվիլի || Խախանով Ալ. պրոֆ. 7, 103, 176
 Խախուլ 101
 Խաղխաղ 163
 Խանձթա 29
 Խանձթեցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Խանձթեցի
 Խարան 121
 Խարկան 77
 Խէ [Հրինսի-160
 Խիզաբավրա 209
 Խիլիալա 168
 Խլաթ 222
 Խոզաբի 209
 Խոստովանող Մաքսիմ. տես՝ Մաքսիմ Խոստովանող
 Խոստովանող Սմբատ. տես՝ Սմբատ Խոստովանող
 Խոսրով 85
 Խոսրով ամիրա 200
 Խոսրով Թադ. Գարսից 89—48, 48, 57,

59, 60, 62, 63, 65, 79, 80, 107, 192,
198
Խոսքով թաղ. Հայոց 75, 162, 168, 169,
175, 182
Խոսքով Բուհ 149
Խոսքովիկ թարգմանիչ 58
Խորազնէ 192
Խորանձէ 188, 192
Խորասան 220
Խորենացի Մովսես. տես՝ Մովսէս Խորե-
նացի
Խուաւոր 85
Խուաւոր թաղ. Պարսից 39—41, 43, 79,
80, 107, 193
Խուժիկներ 22, 169
Խուլ Մուրվան. տես՝ Մուրվան Խուլ
Խունան 166
Ճվասրո ամիրա 200
Ճվասրո թաղ. Հայոց 75
Խրամ 13—15
«Խրատաւարը» «Խրատ վարուց» 55
Ճվարանձէ 188, 192
Պուհլա 202

— **Ծաւկա** 14

Ծաւկա ստորին 210

Ծաւկա վերին 15

Ծաղկաց յերկիր 153

Ծաղկեցի 84

Ծաղկեցի Սաուրմաղ. տես՝ Սաուրմաղ
Ծաղկեցի

Ծաղկոտն 91

Միրանաժին Կոնստանտին. տես՝ Կոնս-
տանտին Միրանաժին

Մունդա 155, 159—161

Մունդացիք 157

Մուրժղաբեցի Մելքաձե. տես՝ Մելքաձե
Մուրժղաբեցի

Մօնդա 155

— **Կաթողիկէ** 44

Կալկոնանի (վր.) 91

Կալմախ 196, 198, 206

Կալմախեցի Սուլա. տես՝ Սուլա Կալմա-
խեցի

Կախ [Կոնստանտ. տես՝ Կոնստանտ-Կախ]

Կախա || Կախայ 25, 26

Կախեթ 14, 96, 98, 168, 202, 205, 207

Կախեթ [Գալե-188]

Կախեթ 187, 175, 205, 206

Կախի 26

Կախք 137, 168, 175, 202, 205

Կալարաձե Սարգիս պրոֆ. 13, 15, 19,
20, 27, 30, 31, 97, 98, 182, 148, 182,
183, 186, 214, 215

Կալվաքար 208

Կանայ 25

Կաղանկատացի Մովսէս. տես՝ Մովսէս
Կաղանկատացի

Կամախ 196, 198

Կամբեչովան 46, 137, 156

Կամբէճան 155

Կամենկա 13, 15,

Կամպրա 74

Կամսարազանք 75

Կամսարակտն 85

Կամսարական Ներսէն Ներսէս 72,
86

Կամսարակտնք 75

Կայեան 222

Կայծոն 222

Կանայանց Ստեփան 56, 176

Կանգարք 115, 118, 207

Կապադովկիա 51

Կապելինեյի (վր.) 85

Կապելինեյի Հովհան. տես՝ Հովհան Կա-
բեղենացի

Կապոնտ 92, 202, 203

Կապուլտ 92, 94, 202, 203

Կապուտ 94

Կապրանաելի (վր.) 85

Կապրանայեցի Հովհան. տես՝ Հովհան
Բազարանցի

Կասրից ծով 196

Կասպից գոռն 176

Կասպից ծով 144, 145, 224

Կասրո 162, 163, 166, 169, 216

Կալատ 41, 60

Կալկաս 144, 147, 148

Կալկասան 147

Կալկասացիք 162

Կալկասացից դուռն 162

- Կավկասիա 144, 148
 Կավկասիոսներ 147
 Կավկասյաց դուռն 175
 Կար 74, 76
 Կարախպուլա 188, 189
 Կարապետ Տէր-Մկրտչեան. տես՝ Տէր-Մկրտչյան Կարապետ
 Կարինճաշվիլի Դավիթ 186
 Կարինյանց Հ. 49
 Կարիս 209
 Կարմիրփոր 197
 Կարմիրփորա 217
 Կարնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Կարնեցի
 Կարնիփոր 193, 209, 218
 Կարնիփորա 198
 Կարնո Կարնու քաղաք 44, 45, 65, 67, 69, 189, 192, 193, 218
 Կարնու-քաղաքի (վր.) 69
 Կարուլց ամիրա 222
 Կարուլց Գագիկ. տես՝ Գագիկ Կարուլց
 Կարուլց Թագավոր 211
 Կարս 203, 216
 Կարսեցի Գագիկ. տես՝ Գագիկ Կարուլց
 Գագիսկարեիլի (վր.)
 Կաւկասային կողմն 52
 Կաւկասու լեռն 12, 144
 Կաջպաքար 91
 Կեկեղիձե Կորնելիուս պրոֆ. 4, 6, 8, 9, 12, 17, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 47, 48, 50, 63, 57, 63, 73, 87, 89, 90, 96, 97, 100, 105, 108, 109, 112, 119, 122, 123, 126, 127, 188, 189, 142, 177, 178, 180, 182, 187, 213, 223
 Կեմբրիջ 183
 Կեսարացի Բարսեղ. տես՝ Բարսեղ Կեսարացի
 Կեսարիա 22, 37, 39, 50, 77, Կեսարիական 51
 Կթռիճ 44, 65, 69,
 Կթրիջ 69
 Կինուշի 79, 85
 Կիտ 78, 84
 Կիրակոս Գանձակեցի 30, 116—118, 223
 Կիրիոն 10, 37
 Կիրոֆե 52
 Կիւրիոն 13, 17, 31, 33, 48, 50—54, 59 63, 64, 118
 Կիւրիկեանք 211
 Կիւրիկէ 207, 220, 222
 Կլարճէթ 151, 154, 208
 Կլարջեթ 151, 157, 161, 191, 195, 196՝ 208
 Կլշեկար 203, 206, 210, 216
 Կլշեկարնի (վր.) 206, 210
 Կիտեթ 22
 Կղարջ 105, 109, 128, 136, 151, 154, 157, 161, 191, 195, 196, 208, 221
 Կյուպրացի Յեպիփան. տես՝ Յեպիփան Կյուպրացի
 Կյուքապապատ Դավիթ. տես՝ Դավիթ Կուքապապատ
 Կյուրիոն 69
 Կյուրիոն կաթ. 16, 36
 Կոբա 208, 213
 Կոգ 63
 Կոդովիա 91
 Կոդովիտեցի 69
 Կոդովիտեցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոդովիտեցի
 Կոդովիտեցի Հովնան. տես՝ Հովնան Կոդովիտեցի
 Կոլա 204, 205, 213
 Կոլօնպեղատն 121
 Կոկուսաեիլի (վր.) 85
 Կոկուստեցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոդովիտեցի
 Կոլա 204, 205, 218
 Կոլբ 66, 67
 Կոդլովիտ 91
 Կոմիտա 78, 85
 Կոմիտաս 69
 Կոմիտաս կաթ. 37, 38, 54—56, 78, 85, 86
 Կոմիտոս 69
 Կոմիտոս կաթ. 37
 Կոնստանդ Կախ 24—26
 Կոնստանդին թագ. Ափխազաց 202
 Կոնստանդին կայսր 120, 121, 138, 205
 Կոռնակ 76
 Կոսսարո 163
 Կոսսարոս 162, 163, 166

- Կոստանդին Ափխազաց 202
 Կոստանդինոս Մեծ 20, 22, 168, 173, 194
 Կոստանդին Ափխազաց 210
 Կոստանդին կայսր 68
 Կոստանդին փոքր 46
 Կոստանդնուպոլիս 42, 43, 55, 57, 63, 79, 101, 106, 113, 115, 119—121, 138, 173, 204, 205
 Կոստանյանց Կարապետ պրոֆ. 101, 109, 182, 187, 212, 223
 Կովկաս 80, 137, 144, 147, 148, 175, 196, 224
 Կովկասացվոց դուռն 162
 Կովկասեանք 191
 Կովկասիք 143
 Կովկասյան թաղավորներ 188
 Կովկասյան ժողովուրդներ 176, 181
 Կովկասյան լեռներ 46
 Կովկասյաններ 147, 148, 191
 Կովկասյան դուռն 175
 Կորիկի 205, 207, 208, 211—218
 Կորիկյանք 211, 212
 Կորյուն 180
 Կուենյոյ բերդ 93, 94
 Կուդ Տիմոթեոս. տես՝ Տիմոթեոս Կուդ Կուխեթ 168
 Կուխեթոյ ձորն 175
 Կուխի Աշոտ. տես՝ Աշոտ Կուխի Կուխք 168
 Կումլտաւ 55
 Կումուրդո 197
 Կուլր Ադաբնասե Ատրնեքսեհ. տես՝ Ադաբնասե Ատրնեքսեհ Կուլր Կուսարոս 162
 Կուր 46, 124, 155, 156, 167, 168, 188, 194, 197, 203, 217, 218
 Կուրավիցելի (վր.) 84
 Կուրավիցեցի Գրիստափոր. տես՝ Գրիստափոր Տիրառնեցի
 Կոնակ 74, 76
 Կվիրիկե 205, 207, 208, 211
 Կվիրիոն 69
 Կրտսեր Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Կրտսեր — Զարեթ 76, 177
 Զագարացիք 117, 200
 Զահնե 85
 Զահնե Գաբրիելեացի 78
 Զալեպ 218
 Զալիկառնացի 69
 Զալիկառնացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիանոս Զալիկառնացի
 Զախպատ 12
 Զակտքաղկեդոնիկ. տես՝ Քաղկեդոնիկ [Զակաւ
 Զակոբ 86, 39
 Զակոբ Բրատնեցի 107
 Զակոբ Կարնեցի 101
 Զակոբ յեպիսկոպոս 175
 Զակոբ յերեց 7—9, 11, 197
 Զակոբ Քարաբնեցի Քարափնեցի 106, 120, 121
 Զակոբիկներ 36, 78, 79, 104
 Զակոբոս Սանահնեցի 120, 121
 Զակովբյանց մատենադարան 222
 Զաղբատ 212, 219, 223
 Զաղբատյան դպրոց 222
 Զամադասպ 85
 Զամադասպ թագ. 161, 162
 Զամադասպ Կուրապոլատ 79, 86
 Զամադասպ Ոսկեան. տես՝ Ոսկեան Զամադասպ
 Զամադասպ Տարոնեցի Տարոնոյ 188, 189
 Զայ, Զայեր, Զայերեն, և այլն դրեթեւ ամբողջ դրբում
 Զայկ 74, 76, 144—146, 176, 178
 Զայկ մյուս 74
 Զայկակ 74, 76
 Զայկակ մյուս 76
 Զայոց դուռն 42, 63
 Զայոց ձոր 46
 Զայք (→Զայոց) գրեթե ամբողջ դրբում
 Զայք իռնական 63
 Զայք Մեծ 84, 109
 Զայք չորրորդ 39, 57
 Զայք պարոկակտն 63
 Զայք վերին (բարձր) 101
 Զաչտեանք 44, 65, 69
 Զառոս 144—146, 177, 178

- Հառիճ 130
 Հազանակ 74
 Հաբմա || Հաբմայ 74, 76
 Հաբուլթյունյան Սեթ 61
 Հաւանակ 76
 «Հաւատարմատ» «Հաւատոյ նամակ» 55
 Հաւարայ 76
 Հելլենական 74
 Հելլենացիք 76
 Հեղինե արքայադուստր 192
 Հեղինե Թագունի 20
 Հերակլ բ. Թագավոր Վրաց 14
 Հերակլ կայսր 44, 54—56, 61, 63—67, 80, 180, 194
 Հերանք 143
 Հերացիք 39
 Հերեթ 10—14, 98, 137, 165, 166, 168, 200, 203
 Հերեթայ լիճ 144
 Հերոժ 174
 Հերոս 144, 147
 Հերք 86, 37—38, 137, 165, 166, 168, 200, 203
 Հիսուս 45, 80, 98, 194
 Հնդիկք 223
 Հնդկաստան 190
 Հողոցմունք 61
 Հոռոմ 68
 Հոռոմք 37, 49, 53, 57, 65, 118, 120, 121, 173
 Հովասափ 102
 Հովել 175
 Հովհան 85
 Հովհան՝ Աբաղա վորդի 205
 Հովհան Բաղարանցի 78, 83, 86
 Հովհան Գալեղէնացի 78, 86
 Հովհան Դադրան 206
 Հովհան Դամասկեցի 123
 Հովհան Դրասխանակերտցի 33, 56, 58, 59, 63, 65, 67, 68, 98, 210
 Հովհան Զեդազնեցի 198
 Հովհան Կաթողիկեյի 44, 46
 Հովհան Կոպովիտեցի 43,
 Հովհան Հոնայ մասի կաթողիկոս Հայոց 44, 52, 63--65
 Հովհան Մայրագոմեցի 38, 39, 42, 54, 67, 68, 80, 223
 Հովհան Մանդակունի 54, 78, 79, 86
 Հովհան Յերուսաղեմացի 52, 57
 Հովհան Ոձնեցի 30, 31, 55, 58
 Հովհան Որբել 216
 Հովհան Պահոդ 108
 Հովհան Սյունական 83
 Հովհան Վոսկերեւրան 71
 Հովհան Քարթլայ 214, 219
 Հովհաննես Ոձնեցի 58
 Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ 228, 229
 Հովհաննես Տափուշեցի վանական 49
 Հոփաթանյան Հոփաթան 183
 Հովսեփի ի Հայոց ձորոյ 40, 61
 Հովսեփյան Գաբեգին 54, 62, 223
 Հուդա Սկարիովապցի 17
 Հուլիանիտ 78, 79
 Հուլիանոս Աղիկառնացի Հաղիկառնացի 36, 48
 Հունաստան 20, 22, 37, 46, 119, 151, 161, 164, 166—168, 173, 188, 190, 191, 193, 195, 205
 Հունէթ 189
 Հուլյնք Հուլյներ 22, 33—36, 39, 42—44, 47, 60, 63—65, 67, 71, 79, 81, 99, 107, 118, 120, 121, 137, 138, 150, 151, 158, 161—163, 166, 167, 169, 173, 175, 178, 188—195, 197, 201, 204—208, 219
 Հուսիկ 75, 77, 84, 85
 Հուսիկ Մովսիսյան. տես՝ Մովսիսյան Հուսիկ
 Հուստիանոս 60, 62—63, 63
 Հուստինիան 69
 Հուստինիանոս 40, 42, 59, 79, 80
 Հուլա 76
 Հանտ 76
 Հռիփսիմի 20—22, 109—171, 183
 Հռիփսիմիյի տաճար 44, 54
 Հռիփսիմյանք 21, 22, 142, 143, 169, 182, 183
 Հռոմ 17, 20, 115, 169, 170, 173, 190
 Հռոմայեցիներ 190
 Հռոմայեցիք 6

Հռովմեյական 51

Հրաչե 74

Հրաչեայ 76

Հրաան 76

Հրեայք 178

Հրինսի Խէ 160

Հօրայ ՝ Հօրոյ 76

— Զորոթոր ՝ Զորոփոր 70

— Ղադո 157

Ղազար Փարպեցի 38, 57, 61, 187, 196, 221

Ղալինջաբար 218

Ղանուխ 217

Ղասիմ. տես՝ Աբուլ-Ղասիմ

Ղարաբուլախ 18, 14, 210

Ղարայազ 96, 221

Ղանդ 69, 84

Ղանդ Առեստեցի ՝ Արեթեցի 78, 86

Ղանդ Մովսեսյան. տես՝ Մովսեսյան Ղանդ

Ղանդ յերեց «ի Վանանդայ» 61

Ղանդ պատմադիր 61

Ղանդ վրդ. 40

Ղզլ-Քիլիսա 13

Ղլտճյան Աբսեն 50, 58, 61, 62, 88

Ղուկաս Ինճիճյան. տես՝ Ինճիճյան Ղուկաս

Ղունկիանոս 96

Ղվելի 89, 92, 98, 202

Ղվեղեցի Սանանո. տես՝ Սանանո Ղվեղեցի

Ղվելիս-ցելոե 93

Ղրտիլա 105, 106, 108, 109

Ղփչախ 220

— Ճակատի ՝ Ճակատք 91

Ճաւախեթ 172

Ճելիշ 18, 19

Ճերեմ 188

Ճիհովը-Վշնասպ 62

Ճիճուճ-Աօրմ 184

Ճղաւնդիտել 221

Ճղոնդիդելի (վր.) 216, 221

Ճղոնդիդեցի Սիմեոն. տես՝ Սիմեոն Ճղոնդիդեցի

Ճղոնդիդի 221

Ճորոխ 101, 108

— Մաբոգցի Փիլոքսենոս 48

Մագ 188, 190

Մագիստրոս Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Մագիստրոս

Մագոգ 189, 190

Մագուգեթ ՝ Մագուգք 190

Մաթուսալա 45, 70

Մաթուսաղա 45, 65, 70

Մաիզան ՝ Մաիժան 164

Մալատիա 197

Մալիսայան Ստ. 57

Մախտոց 61

Մակար 21

Մակեդոնացի Աղեքսանդր. տես՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացի

Մակեդոնացիք 74, 76

Մահլ՝ Սմբատայ վորդի 26

Մահկանաբերդ 222

Մահմեդ 114

Մահմեդական 184

Մահմետ 200

Մամա-Դավիթ 96

«Մամիդա» 14

Մամիկոնէ 11

Մամիկոնէից Վասակ 62

Մամիկոնէից տէր 26

Մամիկոնէից եպիսկոպոս 50

Մամիկոնյան 69

Մամիկոնյան Մանվել (Մանուէլ) 75

Մամիկոնյան Մուշեղ 42—48, 48, 75

Մամիկոնյան Վահան 41, 57, 61

Մամիկոնյան Վասակ 62

Մամիկոնյան Վարդան 8—9, 11, 193

Մամիկոնյան Վարդան բղնշխ 32, 42, 48, 62, 63, 79

Մամիկոնյանք 75

Մամկուհնի 41—43, 69, 75

Մամկուհնք 75

Մամփալ 200, 201

Մամփալ Գուլարամ. տես՝ Գուլարամ Գուլարամ Մամփալ

Մայրադոմեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Մայրադոմեցի

- Մայրեղում 67
 Մայրեղաշենքի (վր.) տես՝ Մայրազո-
 մեցի
 Մայրեփան 70
 Մեյրեփանեցի 46
 Մայրեփանք 47, 70
 Մայրեղենի (վր.) 46
 Մայրողում 67
 Մայրողումեցի 67, 68
 Մայրությանք 67, 68
 Մանազկերտ 39
 Մանազկերտի ժողով 30, 31, 58
 Մանանդյան Հակոբ պրոֆ. 209
 Մանասազում Մանասում 218
 Մանավազյանք 75
 Մանգլիս 13, 15, 194, 203, 210
 Մանգղիք 14, 210
 Մանգղյաց փող 203
 Մանդակունի 84
 Մանդակունի Հովհան 54, 78, 86
 Մանդակունիք 75
 Մանիցզում 218
 Մանիքեյացիք 39
 Մանուկ Մանվել Մամիկոնյան. տես՝
 Մամիկոնյան Մանվել Մանուէլ
 Մանուէլ կայսր 49
 Մանուէլար 207
 Մանուէլէ 222
 Մառտոց 40, 58, 60, 61, 69, 78, 84
 Մաշտոց կաթ. 54
 Մառ Նիկ. աղադ. 6—8, 53, 99, 100, 182,
 183, 140, 178, 180, 184, 185, 198,
 200
 Մասիս 143—148, 175
 Մասիք 146—148
 Մաստուխ 61
 Մաստոց 40, 60, 61, 69, 78, 84
 Մավրիկ կայսր 42—44, 63, 79, 80
 Մատթիոս Մատթէոս Ուռնայեցի 120,
 121, 222
 Մատիկյան Աղեքսանդր 49
 Մար-Աբաս 142
 Մարիամ Թադուհի 109, 138, 205, 206
 Մարիամ Թադուհու Վարիանտ 130, 183,
 185, 137, 140, 177, 184, 185, 199,
 214
 Մարիամաշեն 109
 «Մարիամ-Չվարի» (վր.) 14
 Մարմաշեն 107—109, 189
 Մարմաշենցի Սոսթենևա 78, 105, 109
 Մարմարաշեն 109
 Մարտոմղ՝ոփելի Անտոն. տես՝ Անտոն.
 Մարտոմղ՝ոփելի
 Մարտվիլի 221
 Մարք 6, 74, 145
 Մաքենացի Սողոմոն. տես՝ Սողոմոն.
 Մաքենացի
 Մաքսիմ Քոստովանով 71
 Մաքսիմիլոս 126
 Մաքսուդյան Մեդրոս 49, 111, 116
 Մեգրեղներ 143, 161, 162
 Մեմեթ Գնունի. տես՝ Գնունի Մեմեթ
 Մելիտ 192
 Մելիտա 197
 Մելիտին 192
 Մելիք-Թանդյան Ներսես 50, 61, 62
 Մելիք-Շահ սուլթան 216, 220
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 7, 47—51, 54—
 57, 59, 65, 72, 98, 106, 109, 112, 114,
 121, 128, 188, 197, 210—212, 221—
 224
 Մելքաձե Մուրթվաքեցի 106
 Մելքիսեդեք 85
 Մեխ 178
 Մեծերանք 52
 Մենակյաց Անտոն. տես՝ Անտոն Մար-
 տոմղ՝ոփելի
 Մեշյանինով Իփ. աղադ. 181
 Մեսիս 178
 Մեսիսիթ 90, 93
 Մեսիսեցի 218
 Մեսիսներ 206
 Մեսիք 28, 29
 Մեսրոպ Մաքսուդյան. տես՝ Մաքսու-
 դյան Մեսրոպ
 Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան. տես՝ Տեր-
 Մովսիսյան Մեսրոպ
 Մեսրոպիք 117
 Մերեցի 100
 Մերէ 100
 Մերէտուլի 99, 100
 Մերչուլ Գեորգ. տես՝ Գեորգ Մերչուլ

- Մթաժմիդա Մթաժմինդա (Սուբբ Լյառ)** 96
Մթաժմիդելի (Սուբբլեռնեցի) Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Մտաժմիդելի (Սուբբլեռնեցի)
Մժէժ 66
Միափորա 22
Միհր 195, 197
Միհրան 151, 158, 169, 173—175, 188, 190, 194—196
Միհրան մանուկ 165 168
Միհրանդուխտ 160, 161, 175, 176, 191
Միհրդատ 160, 161, 175, 176, 191
Միռուտուտա 74
Միջադեպի Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմոկոփելի (Մինակյաց) Միջադեպի
Միջադեպ 78
Միջին Ներսես. տես՝ Ներսես Միջին
Միսո 78, 84
Միրդատ 160, 161, 175, 176, 191, 196, 197
Միրիան 28, 29, 151, 158, 160, 173—176, 185, 188, 190, 195, 197
Միրիան մանուկ 165—168
Միրիանաշվիլի Գ. 190
Միրվան 151, 158
Միքայել [Ասորի] 81
Միքայել կաթ. Վրաց 108, 112, 115—117
Միքայել կայսր 24
Միքայել հրդ. 40
Միքայել յերեց 126
Միխիթար Այլովանեցի 181
Միխիթար Անեցի 180, 181
Միխիթար Գոշ 49
Միխիթար Սեբաստացի 28
Միխիթարյան 101
Միխիթարյան Աբել 61
Միխիթարյանք 49, 131
Մհեր 197
Մոգվթա (վր.) 191
Մոդեստոս 55
Մոհմեդ 201
Մոշալե 137
Մոսկվա 27, 176
Մովսէս 144, 147, 166, 168
Մովսէսք 143
Մովկան 144, 165, 166, 168
Մովկանք 143
Մովսես Խորենացի 38, 41, 61, 76, 142, 143, 176, 178, 180, 182
Մովսես Կալանկատպցի 51, 52, 209
Մովսես Յեղիվարդեցի (Յղիվարդեցի) 16, 43, 44, 63, 64, 78, 79, 86
Մովսես Տուբատպցի 37, 52—54
Մովսեսյան Ղևոնդ 211
Մովսիսյան Հուսիկ 50, 95
Մորիկ 42—44, 63, 79, 80
Մուհամեդ 114
Մումեդ 201
Մումլ 200
Մուշել. տես՝ Մուշեղ
Մուշել [Այլվրեցի]. տես՝ Մուշեղ Այլաբերդցի
Մուշել Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Մուշեղ
Մուշեղ 137
Մուշեղ Այլաբերդցի 78, 79, 88
Մուսիկ 78
Մուսիլի (վր.) 84
Մուսլելի (վր.) և Մուսլեցի 84
Մուսլի (վր.) 79
Մուրիկ 65
Մուրվան Խուլ 196
Մտքվարի (վր.) 87, 89, 202. տես՝ **Տքեթցի**
Մրովելի (վր.) 133, 140, 142, 184. տես՝ **Ռուխեցի**
Մրուան 151—158
Մցիլե (վր.) 122. տես՝ **Կրտսեր**
Մցիլեթ 22, 23, 28, 29, 115, 151, 154, 157, 158, 164, 165, 169, 172, 173, 175, 176, 191, 192, 197
Մցիլեթա 169
Մցիլեթացի 36
Մցիլեթցի 155
Մցիլեթա 156, 164

— Յարեթ 143
Յակոբ. տես՝ Հակոբ
Յակոբ Կարնեցի. տես՝ Հակոբ Կարնեցի

- Յակոբոս Սանահնեցի. տես՝ Հակոբոս Սանահնեցի
 Յակովբոս Տաշեան. տես՝ Տաշյան Հակովբոս
 Յայա Անտիոքացի 211
 Յավան 143
 Յարութիւնեան Սէթ. տես՝ Հարությունյան Սեթ
 Յափեա և Յափետո 74
 Յերբայեցի 150
 Յեզերացիք 161
 Յեզեբբ 143, 154, 161, 162, 168
 Յեզիդ-Բոզլիդ 09
 Յեզիդ-Բուզլիդ 59
 Յեզիդ [Պալի- տես՝ Պալիլ Յեզիդ
 Յեզիտ-Բուզլիդ 60
 Յեզտիւուդիա 69
 Յեզր Նիդայեցի 38, 44, 46, 56, 65, 69, 78, 80, 85, 86, 116
 Յեկեղեց 186, 137, 151, 189
 Յեկեղյաց դավառ 35, 69, 137, 205
 Յեղիշ 47, 60, 61
 Յեղիվարդեցի 85
 Յեղիվարդեցի Մովսէս. տես՝ Մովսէս Յեղիվարդեցի
 Յեղվարդ 44, 47, 69
 Յեյլիկուրա Թևոդորոս. տես՝ Թևոդորոս Յեյլիկուրա
 Յեյլիփան Կյուպրացի 71, 87—89
 Յեսայա մարգարե 91
 Յեսայի. տես՝ Յսայի Ապոմոնսէ
 Յեվազր 79
 Յեֆսոմիանոսը 122, 123
 Յերասիւ 168
 Յերեմիա մարգարե 91
 Յերկաթաձոր. տես Նրկաթաձոր
 Յերկար Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի
 Յերնփակ՝ հայր Շիողի 149
 Յերուսաղեմ 17, 20, 30, 52, 53, 57, 99, 106, 107, 115, 126, 149, 154, 169, 173, 222
 Յերուսաղեմացի Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկար)
 Յերվանդ մեծ 155, 182
 Յերվանդ Սակոփակյաց 74, 76
 Յեփիմիոս Աթոնեցի (Սուրբլեոնեցի) 102, 103, 105, 109, 122, 139
 Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկար) 72, 73, 105, 106, 109, 112, 139
 Յեփրեմ Ասորի 177
 Յիզաիբուզիտ 40, 60
 Յիսուս. տես՝ Հիսուս Յոր 21
 Յովիդ 175. տես՝ Հովիլ
 Յովհան. տես՝ Հովհան
 Յովհաննէս. տես՝ Հովհաննէս
 Յովսէփ. տես՝ Հովսէփ
 Յովսէփեան Գարեգին. տես՝ Հովսէփյան Գարեգին
 Յուդա. տես Հուդա
 Յուսիկ ա. ե. տես՝ Մովսիսյան Հուսիկ
 Յուստինիան. տես՝ Հուստինիան
 Յուստինիանոս. տես՝ Հուստինիանոս
 Յուսուփ 98, 94
 — Նաբիկիլի (վր.) և Նաբիկեցի 36
 Նաբոկա 36
 Նաբուքոդոնոսոր 149, 220
 Նազիանզեն 197
 Նազիանզեն Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Աստվածաբան
 Նախիդուրի (վր.) 14, 217, 221
 Նախիջկան [Նոր-. տես՝ Նոր-Նախիջկան
 Նախիջկանցիք [Նոր-. տես՝ Նոր-Նախիջկանցիք
 Նախջաւան Նախճևան 155
 Նաշիկիլի (վր.) և Նաշիկեցի 36
 Նասր 191
 Նարբոկա 36
 Նարբոկացի Փիլոքսենոս. տես՝ Փիլոքսենոս
 Նափոր Դանիացի 169
 Ներբոթ 143, 145—147, 178, 190
 Ներբոթյան 153
 Ներբոթյաններ 190
 Ներբովթ 145—147
 Ներբովթյանք 189
 Նեկտոր Սեւեկոս. տես՝ Սեւեկոս Նեկտոր
 Նեկրեսեցի Աբիբոս. տես՝ Աբիբոս Նեկրեսեցի

նետոր 85, 39, 54, 66, 107
 նետորականք 17, 40, 46, 60, 79, 83
 ներշնչող || ներշնչուն 39, 40, 50, 58—
 60, 69
 ներս 69, 85
 ներս. տես՝ ներսես
 ներսի իշխան Գարիթայանից 26
 ներսի Կամարական 86
 ներսես Ակինյան. տես՝ Ակինյան ներ-
 սես
 ներսես Աշտարակեցի 58, 60
 ներսես Արսլարակեցի 78, 85
 ներսես իշխան Կախից 137, 195
 ներսես Իշխանյի 46, 67, 68, 78, 80, 86,
 100, 101, 116
 ներսես Կամարական 79
 ներսես Մելիք-Քանդյան. տես՝ Մելիք-
 Քանդյան ներսես
 ներսես Մեծ 21, 41, 77, 175
 ներսես Միջին 32, 35—37, 39, 40, 47,
 48, 50, 57
 ներսես Շնորհալի 49
 ներսես Սարգիսյան. տես՝ Սարգիսյան
 ներսես
 ներսես. տես՝ ներսես
 ներսիանի 195
 ներքին Քարթլ. տես՝ Քարթլի ներքին
 Ն; անիա 206, 207
 Նիսիոր || Նիսիորա Դվինեցի 22, 169,
 172
 Նիգալի (վր.) Նիգայեցի 85
 Նիգայեցի Եկզր. տես՝ Յեզր Նիգայեցի
 Նիկանոր. Նիկանորա 74
 Նիկանովր 76
 Նիկիո Ժողով 22
 Նիկիտա Ստիթատ 126
 Նինոթմիդա 183
 Նինուեցիք 92
 Նիոփոր Դունայ 169
 Նիոփորա Դունացի 172
 Նշան[Սուրբ-.տես՝ Սուրբ Նշան Հաղթաաի
 Նոյ 72—74, 148
 շնոյեմակ 55
 Նոստ 157
 Նոր-Նախիջևան 116
 Նոր-Նախիջևանցիք 116

Նոր-Ջուղա 65
 Նոր-Քաղաք 170
 Նորաբերդ || Նորբերդ 218
 Նորայր 74, 76
 Նուարաբ 74
 Նունե 18, 18—20, 22, 125, 140, 169,
 170, 172, 174, 182, 183
 Նուստ 157
 — Շագրեանդ 155
 Շակի 196
 Շահազիդ Յերվանդ 116
 Շահիջան || Շահինշահ 188
 Շահումյան [դյուղ] 197
 Շամայ յիլկիր Շամի 166
 Շամիրամ 74
 Շամշոյտ 151, 153, 174, 196, 207
 Շամշոյտէ 209, 216
 Շամշուղե 212
 Շապուհ 75, 93, 107
 Շապուհ Բագրատունի. տես՝ Բագրա-
 տունի Շապուհ
 Շավարշ 74
 Շավշ 216
 Շավշեթ 205, 208, 209
 Շավշեթցի 216
 Շավշք 208—209
 Շաւարշ 76
 Շաւշեթ 208
 Շաւրբերդ 18, 19
 Շար [Քասրե- 162
 Շարբաբչյան Դ. 188
 Շարուլ Շարուր 91
 Շարվան 217, 220
 Շարվան [Քասրե- 165
 Շարվան [Քասրե- 164
 Շաքէ 26
 Շիկուր 198
 Շիղա Քարթլի (վր.) տես՝ Քարթլի ներ-
 քին || Շիղա (վր.)
 Շինոդ Դավիթ. տես՝ Դավիթ Շինոդ
 Շիոշ || Շիուաշ 149
 Շիրակ 94, 139, 155, 182, 211
 Շիրակական 155
 Շիրիմք 204, 211
 Շիրվան 137

- Շղուհեր 195
 Շմուհի 84
 Շնորհալի ներսես. տես՝ Ներսես Շնորհալի
 Շոթա՝ Գրիգորի վորդի 217
 Շուլավեր 195
 Շողակաթ 44, 69
 Շուայ (վր.) 87, 89
 Շուլասվա 218
 Շուլավեր 195
 Շուլկաթ 44, 69
 Շուշանիկ 7—18, 15, 21, 22, 87, 193
 194, 197
 Շուշի 50
 Շուղա 200
 Շումեր 179

 — Ութի 204, 216, 218
 Ութիս 198
 Ուրմայրադա 76
 Ունեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Ունեցի
 Ունուն 94
 Ուրխ 157, 161
 Ուրխեցիք 157
 Ուղական 44, 69
 Ուլի 101
 Ուլիցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Ուլիցի
 Ուլորմի 168
 Ոսեթ 158, 161, 164, 188, 197, 220
 Ոսեր 155—157, 160—162, 175, 192
 Ոսիկ 75, 77, 84
 Ոսկյան Համադասպ 49
 Ուք 155—158, 161, 162, 175, 188
 Որբելյան Աբուլիթ 216, 222
 Որբելյան Լիպարիտ 201, 203, 206, 208,
 216
 Որբելյան Ստեփանոս 12, 65, 93, 98,
 180, 181, 221, 222
 Որբելյաններ 221
 Որբնիթ 182
 Որդանք ի Որդունիք 75
 Որեթ 144, 145
 Որեթան 75, 77, 84
 Որիգինես 79
 Որմիդդ 168

 Որուստունի (վր.) 79, 85
 Ռփրեթ 208
 Ռբրոմճեղլիզլիլի - Սերեբրյակով. տես՝
 Սերեբրյակով
 Ռւթմիս 78, 84
 Ռւթմիսեցի 85
 Ռւթմիսեցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել Ռւթ-
 միսեցի
 Ռւլեպորեթա ի Ռւլպորեթ 23
 Ռւխտանես 12, 14, 16, 17, 47, 58, 117,
 118
 Ռւխտիք 204, 216, 222
 Ռւկիսձե Գաբրիել. տես՝ Գաբրիել Ռւ-
 կիսձե
 Ռւղթիք 188, 204, 216, 218
 Ռւղկեցի 84
 Ռւղկեցի Իսահակ. տես՝ Իսահակ Ռւղ-
 կեցի
 Ռւնձրխով 157, 161
 Ռւշական 44, 69
 Ռւշակով 18
 Ռւջարմա 174, 192
 Ռւջարմացի ի Ռւջարմեցի Սաղոմե. տես՝
 Սաղոմե Ռւջարմացի ի Ռւջարմեցի
 Ռւջարմո 161, 192
 Ռւջարմոյեցի Սալոմե. տես՝ Սալոմե Ռւ-
 ջարմոյեցի
 Ռււհա 192
 Ռւռնայեցի Մատթեոս. տես՝ Մատթեոս
 Ռւռնայեցի
 Ռւրբանթա 172
 Ռւրբանիս 172
 Ռւրբանոպոլիս 23
 Ռւրբնիթ 172
 Ռւրբնիս 112, 124
 Ռւրմիդդ 198
 Ռւփլիսցիս Ռւփլիս-ցիլիէ 202, 209, 210
 Ռւփրեթ 218

 — Ձոր 52
 Ձորդ 11, 12
 Ձորդուանել 12
 Ձորիս 42
 Ձորիս Վարդան 62
 Ձուբինով Դ. պրոֆ. 98, 119

— «Պատմութիւն» 71—73

Պալեյան Աղեքսանդր 6

Պահլավունի 109

Պահլավունի Բահրամ 187

Պահլավունի Գրիգոր 109

Պահլավունի Վահրամ 109, 187

Պահող Հովհան. տես՝ Հովհան Պահող

Պանույճ 74

Պայճոյճ 76

Պանրաբերդ Պանրի բերդ 93

Պապ 75

Պապնիկէ 78, 84

Պապրանտաս 83

Պապրանտի (վր.) 85

Պապրանտյան յերկիր 80

Պասկէիչ 13

Պատեւր 74

«Պատմութիւն» 72—73, 77, 88, 105

Պատկանյան Ք. պրոֆ. 130, 182, 178

«Պատմութան» 73

«Պատմութիւն» 71—73

«Պատմութիւն Վրաց» 129, 180--182, 140

«Պատմություն Քարթլայ» 129

Պարեա 76

Պարթև Դրեդոր 21, 52, 95, 189

Պարթև Սահակ 11, 57, 61, 72

Պարթևացի Դրեդոր 34. հմմ. Դրեդոր Պարթև

Պարթևք 6, 74—76, 154, 196

Պարխար ը Պարխարյան յերկիր 157

Պարոյր 76

Պարսիկ Պարսիկներ Պարսիկք 6, 11, 33--35, 37, 39--41, 43, 44, 57, 59, 60, 62--65, 75, 77, 79, 107, 187, 148, 149, 152, 154, 158, 160, 168--168, 174, 175, 188--194, 196, 207, 208, 217, 220, 224

Պարսկաստան 63, 150, 190, 192, 193, 207

Պարտավ 52, 166, 175, 196, 217

Պաւղոս Տարոնեցի. տես՝ Պողոս Տարոնեցի

Պելոժավր Սյունեցի 174

Պետերբուրգ 216

Պետրոս Թափիչ 36--38, 40, 48, 55, 57, 79, 104, 107, 108, 111, 113, 115--117

Պետրոս կաթ. Հայոց 204

Պետրոս [Սիմեոն-կաթ. Վրաց 137

Պետրոս Սյունայց 59, 117, 118

Պետրոս քահանա 190

Պերկիսո 77, 84

Պերոզ 35, 48, 54, 166, 174, 175, 189, 195

Պերոժ Ավրիսիւնցի 174

Պերոժավր Սյունեցի 22, 174

Պերոժկափուր 189

Պղնունիք 75

Պլինիոս 178

Պողոս Տարոնեցի 49

Պոնտոս 189

Պոնտոսի ծով 144, 145, 189, 196

Պռլամ 76

Պտղեմեոս 178

Պրիամ 74

Պրոկղ 55

Ջաղիրեթ ՝ Ջաղիրք 166

Ջալալյանց Սարգիս 14, 212

Ջաղա 180

Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 13, 176, 184

Ջավախիշվիլի Ի.վ. պրոֆ. 6, 8, 9, 10, 12--15, 20, 22--25, 27, 31--33, 47, 62, 68, 69, 89, 90, 93, 96, 97, 100, 108, 109, 119, 122, 124, 136, 139, 140, 142, 176--178, 180, 181, 186, 187, 197--199, 209, 211, 213--216, 221, 222

Ջավախեթ 28, 138, 159, 160, 172, 195, 201, 202, 204, 205, 209, 218

Ջավախք 16, 17, 23, 109, 138, 159, 160, 172, 175, 195, 201, 202, 204, 205, 209--211, 218

Ջաւխէթ 159, 175

Ջափար 202, 205

Ջափար՝ Վորդի Աբրահամի 28

Ջըրապ յերկիր Ջըքեթ 187

Ջոջիկ 11

Ջուանբեր 129, 132, 180, 188, 189, 191

Ջուանշեր 129, 132, 133, 136, 140, 185--187, 189, 191

Ջուանշեր Վասպուրականի 188, 189

Ջուանշերյան 133, 136, 140, 185, 196, 198, 199

Ջուղա [Եոթ- . տես՝ **Նոր-Ջուղա**
Ջվարխա 196, 197

— **Ռաճա** 196

Ռան 10, 12, 114, 165, 166, 168, 175,
188, 193—196, 201, 205

Ռանք 143, 205

Ռապատ 172

Ռապատցիք 172

Ռասխ 168

Ռաս 203

Ռաքայիլ Խելին (Թադունի) 186, 197

Ռեխա 15

Ռեխի 161

Ռեվ 162, 168, 174, 183, 188

Ռեվյան 176

Ռիշա 193

Ռիփատ 74

Ռչտունի 85, 86

Ռչտունիք 46, 75, 78, 79, 85, 197

Ռոմանոս Կայսր 186, 205

Ռոտակի 77, 84

Ռուխ 112, 124

Ռուխեցի Լեոնտիոս. տես՝ Լեոնտիոս
Ռուխեցի

Ռումյանցեվ 176

Ռումյանցեվյան վարխանա 176

Ռուսթավ 14, 216

— **Սաբա** 100

Սաբել 40

Սաբելիանոս 89

Սաբելիոս 40

Սաբինին Մ. 7, 9, 10, 25, 26, 90, 97,
105, 106, 111, 119, 124, 127, 184, 214

Սաբուր 75, 107

Սադաբեղո 168

Սադգուխա 188, 196

Սալոմե Ուջարմացի 22, 168, 169, 174,
175

Սակգուխա 196

Սակուբեթ 211

Սաակ 84

Սահակ 84

Սահակ ամիրա 24, 25, 200, 201

Սահակ՝ Հայոց Մեծաց Կաթ. 34

Սահակ՝ յեղբայր Գուարամի 187

Սահակ Գաբթե 11, 88, 40, 41, 55, 57,
61, 62, 71, 75, 78, 85, 107

Սահականույշ 11

Սահակդուխտ 188, 196

Սահառունի Դավիթ 79, 85, 86

Սահռունի 75

Սաղիրիսձե Արսեն 215

Սամառայ 26

Սամարիա 24, 26

Սամոել 84

Սամոել Արտաղեսի. տես՝ Սամվել Ար-
տաղեսի

Սամոել Մուսիկցի. տես՝ Սամվել Մուս-
իկցի

Սամշվիլի 14, 151, 153, 175; 205, 212,
216, 217

Սամշվիլիցեցիք 205, 207, 208

Սամցուլա 14

Սամսար 109

Սամվել Անեցի 58, 93

Սամվել Արտաղեսի 78, 86

Սամվել ժոնոզոն 190

Սամվել Մուսիկցի 77

Սամյան 28, 29, 93, 157, 202

Սանահին 218

Սանահնցի Անանիա. տես՝ Անանիա-
Սանահնցի

Սանահնցի Հակոբոս. տես՝ Հակոբոս-
Սանահնցի

Սանանո Դվեյեցի 106

Սապիտադճ. Սապիտալիս. Սապիտա-
տիչո 15

Սասան 162

Սասանյան 164

Սասանյանք 165, 174

Սավադնա 74

Սարակինոս 203

Սարանդ 208, 216

Սարարադ 176

Սարգիս ս. 49, 116, 117

Սարգիս Զալայան. տես՝ Զալայան Սար-
գիս

Սարգիս Սուբուլ 114

Սարգիս՝ Սուբուլի վորդի 118—119

Սարգիս՝ Սուբուլյան վորդի 111, 112

- Սարգիս փռկակալ (լուսարար) 58, 107
 Սարգիսյան Ներսիս 101
 Սարգսի վկայարան 116
 Սարկավազ վարդապետ 219, 222, 228
 Սարկինոզ 184
 Սարկինոզներ 92, 201
 Սարնիսփոր 169
 Սարոնի 79, 85
 Սաւաէք 76
 Սափարա 28, 29
 Սափարացի Արսեն. տես՝ Արսեն Սափա-
 րացի
 Սափուրս ։ Սափուրցի 172
 Սառւմազ Մաղկեցի 77, 84, 163
 Սեբաստացի Մխիթար 26
 Սեբաստիա 120
 Սեբեոս 34, 54—56, 61, 64, 65, 67, 180
 Սեդրակյան Արիստակես 104
 Սելեվկոս Նեկատոր 74, 76
 Սեմ 74, 177
 Սենեքարիմ 121
 Սենեքերիմ 138
 Սենիքերիմ 109, 139, 205, 206
 Սեն-Մարտեն 109
 Սերեբրյակով-Ոքրոմճեդիշվիլի 176, 180
 Սեվ ծով 144, 224
 Սեվերիոս 38
 Սեվերոս 86, 38, 48, 107
 Սեվորդի (Սողոմոն. տես՝ Սողոմոն, Սև-
 վորդի
 Սիգէթ ։ Սիգոն 180
 Սիմեոն Լոգոթետոս 56, 142
 Սիմեոն Ճղճնդիդեցի 215
 Սիմեոն չաբամիտ 36
 Սինգ ։ Սինդացիներ 190
 Սիոն Ասենի 24
 Սիոն Սամշվիլդէյի 212
 Սիոմնի Շամշոյաէ 196
 Սիսական 12, 65, 181, 221
 Սիմիսիթա (վր-) 60
 Սիրիացիներ 58
 Սկակուրեթ 151
 Սկայորդի 76
 Սկարիովաացի Հուդա. տես՝ Հուդա Սկա-
 րիովաացի
 Սկարովաացի 17
 Սկվիրեթ 151, 203
 Սկրա 124
 Սկուտրեցի 16, 17
 Սկուտրի 16, 17
 Սղնախ 182, 183
 Սմբատ 85
 Սմբատ Բագրատունի. տես՝ Բագրատու-
 նի Սմբատ
 Սմբատ Բյուրատյան. տես՝ Բյուրատյան
 Սմբատ
 Սմբատ Խոստովանոզ 89, 91—94
 Սմբատ Կորիկյան իշխան 207, 208, 211,
 212
 Սմբատ մարզպան 52
 Սմբատ Շաքէոյ 26
 Սմբատ սպարապետ 26
 Սմբատ՝ վորդի Դավթի 183, 185—187,
 189, 205, 211
 Սմբատ Տիեզերակալ 201—208, 210, 211
 Սմպատ Թադ. 212
 Սյունական Հովհան. տես՝ Հովհան Սյու-
 նական
 Սյունեցի Պելոթավր ։ Պերոթավր. տես՝
 Պելոթավր ։ Պերոթավր Սյունեցի
 Սյունեցիք 89
 Սյունիք 12, 21, 26, 38, 45, 54, 57, 59,
 60, 65, 69, 79, 91, 181, 187, 188, 189,
 202, 211
 Սողոմէ 168, 174, 175
 Սողոմոն իմաստուն 86, 136
 Սողոմոն Մաքինացի 51
 Սողոմոն Սեվորդի 25
 Սոմխիթ 4, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 34—
 39, 41—44, 46, 47, 64, 65, 75, 77—
 81, 91—93, 104, 106, 118—115, 186,
 187, 149—151, 153, 156, 158—170, 172,
 178, 175, 177, 178, 182, 188—190,
 192—195, 200—203, 208, 216—220
 Սոսթենա 106—108
 Սոսթենես Մարմաշնեցի 73, 105—108,
 112
 Սոփի (Սուրբ- 101, 121. տես՝ Սուրբ-
 Սոփի
 Սոփրա ս. 42, 60, 68, 79
 Սուբուլ ։ Սուբուլի ։ Սուբուլյան 111—
 116

Սուլա 206

Սուկըյան Արսեն 180

Սուժբաթ. տես՝ Սմբատ Խոստովանող

Սուժբատ Բազրատունի. տես՝ Բազրատունի Սմբատ

Սուժբատ Բյուրատյան. տես՝ Բյուրատյան Սմբատ

Սուժբատ՝ Վորդի Դավթի. տես՝ Սմբատ Վորդի Դավթի

Սուժեր 179

Սուր 76

«Սուրբ Թեոդորոս» 47

«Սուրբ Նշան» Հաղթատի 212, 223

«Սուրբ Սոփի» Սոփիա. տես՝ Սոփի Սոփիա

Սուրբյուհեցի Գեորգ. տես՝ Գեորգ Աթոնեցի

Սուրբյուհեցի Յեփիմիոս. տես՝ Յեփիմիոս Աթոնեցի

Սուրեն 69

Սուրեն իշխան 79, 83

Սուրեն մարզպան 42, 63

Սուրենյանք 75

Սուրմակ 84

Սպանան 114—116

Սպանդարտ 150

Սպեր 190, 193, 218

Ստեր 189

Սվան Սվանք 178

Սվիրին 79

Ստեփան Տրեթյի 87, 89, 90, 220

Ստեփանն Մաքեվարի 87, 89, 202

Ստեփանոս Գաբրիանից 45

Ստեփանոս Որբելյան. տես՝ Որբելյան Ստեփանոս

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 30, 55, 56, 58, 60—62, 65—68, 98, 138, 209—211

Ստեփանոս [Տեթցի] 222

Ստիթատ Նիկիտա. տես՝ Նիկիտա Ստիթատ

Ստյո 79

Ստրադոն 179

Ստուգիտ Թեոդոր տես՝ Թեոդոր Ստուգիտ

Ստուգիտ Նիկիտա. տես՝ Նիկիտա Ստիթատ

Սքանչելագործ Գրիգոր. տես՝ Դրեգոր Սքանչելագործ

— Վաղգեն 11, 21, 193, 194

Վասգեն 194

Վասքեն 193, 194

Վարսսեն 21

Վախթանգ ՝ Վախտանգ Դորգասալ 117, 188, 140 185—193, 195, 196, 199

Վախուշտ 12—15, 197

Վախտանգ զ. Թադ. 130

Վախտանգի արխ 14

Վախտանգյան խմբագրություն 135

Վահան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վահան

Վահրամ Պահլավունի. տես՝ Պահլավունի Վահրամ

Վաղարբ 79, 83

Վաղարշ 79, 83, 86

Վաղարշապատ 12, 14, 48, 50, 52, 54, 58, 61, 95, 101, 120

Վայձոր 91

Վայոց ձոր 26, 61, 91, 202

Վանական վարդապետ 49

Վանանդ 61, 91, 155, 209

Վանգի 91

Վանք Տփղիսի 98

Վաշգասյուշ 150

Վաշտակ 74 76

Վաշտաշաբ 150

Վաչեձե Արսեն 112

Վասա 75

Վասակ Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վասակ

Վասակ Վայոց-ձորոյ 26

Վասիլ կայսր 137, 188, 204, 205

Վասիլ Կեսարացի. տես՝ Բաբսեղ Կեսարացի

Վասպուրական 21, 43, 69, 91, 98, 187, 180, 188, 189, 194, 202, 211

Վարագ-Բակուր 188, 207

Վարագ-Բաբար 175, 176

Վարանխոսրով-Թանգ Վախտանգ 188

Վարդակ 151, 152

Վարդակես 152

Վարդան 69

- Վարդան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վարդան
 Վարդան պատմիչ 55, 117, 180, 181, 196, 211, 220, 222
 Վարդանանք 48, 61
 Վարդենի 11
 Վարդաբակուր 188, 196
 Վարդաբարք 175
 Վարդավարդ 187
 Վարդաքաթ 208
 Վարդգաստ 75
 Վարն Խոսրով-Թանգ 188
 Վեստ 205
 Վերք (→ Վրաց) 4, 5, 10—18, 18—18, 20, 21, 23, 27—31, 38, 84, 86, 87, 47—50, 52—54, 56, 57, 59, 62—64, 71, 93, 108, 115, 117, 118, 131, 133, 135, 187, 140, 148—154, 156—162, 164, 165, 173, 175, 184—186, 188, 190, 191, 194, 196, 197, 199, 200, 207—209, 211, 214, 216, 218, 219, 222
 Վկայասեր Գրիգոր Գրիգորիս. տես՝ Գրիգոր : Գրիգորիս Վկայասեր
 Վշնասպ [Ճիհովը~ 62
 Վոսկեբերան Հովհան. տես՝ Հովհան Վոսկեբերան
 Վոբանես 79
 Վռամշապուհ 77, 84
 Վստամ 74, 76
 Վստամկար 76
 Վստամկար 76
 Վրաստան 4, 6, 7, 12—15, 25, 89, 90 96—98, 102, 105, 111, 117, 119, 124 127, 142, 180, 181, 184, 187, 197, 199 209, 210, 213, 214, 224
 Վրաստան արևելյան 197
 Վրաստան արևմտյան 98, 196
 Վրացիք 3—5, 17, 19, 22—25, 32, 33, 37, 47, 49, 50, 55, 56, 58, 60, 61, 71, 72, 79, 87—90, 98, 95—97, 101, 102, 105, 106, 109, 112, 119, 122—127, 129—131, 136, 138, 139, 143, 140—155, 157—162, 164, 165, 175, 176, 180—183, 192, 197, 198, 201, 211, 213, 217
 Վրաց-դաշտ 12, 14
 Վրթանես 75, 77, 84, 85
 Վրթանես Սյունյաց 79
 Վրթանես Բերդուդ 52, 53
 Վրկան 52, 187
 Վրոյ 161
 — Տարարի 24
 Տայուշ 222
 Տայք 12, 44, 68, 69, 105, 123, 136, 137
 Տաշիր 14, 69, 70, 91, 94, 151, 152, 195, 201, 211, 222
 Տաշյան Հակոբոս 49
 Տառ 69, 137, 157, 196, 205, 210, 216, 220, 221
 Տաուրատափա 96
 Տաուրոտափա 221
 Տասիս-կարի 198
 Տավուշեցի Հովհաննես. տես՝ Հովհաննես Տավուշեցի, Վանական վարդապետ
 Տարնո քաղաք 189
 Տարոն 39, 43, 49, 58, 60, 62, 67, 196
 Տարոնեցի Պաղոս : Գողոս. տես՝ Գողոս Տարոնեցի
 Տարոնեցի Ստեփանոս. տես՝ Ստեփանոս Տարոնեցի
 Տաւուշ 222
 Տբեթ 87, 89, 202
 Տբեթցի 87, 90
 Տերունակալ 218
 Տերունական 218, 222
 Տեր-Մինասյան Բերվանդ 48, 58, 223
 Տեր-Միքելյան Արշակ 58
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 48, 56, 57, 59, 65
 Տեր-Մկրտչյան Կարապետ 6, 48, 52, 54, 57
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 65
 Տիեզերակալ Սյրատ. տես՝ Սմբատ Տիեզերակալ
 Տիգրան 74, 76
 Տիգրան արքայազն 156, 159
 Տիգրին 74
 Տրդրին արքայազն 159
 Տիմոթեոս Գուգ 36, 38—40, 48
 Տիտան 74, 75

Տիրառնեցի Բրիստափոր: տես՝ Բրիստափոր Տիրառնեցի
 Տիրթ || Տիրիթրա 148
 Տիրիճան 6
 Տյուրացի Դորոթեոս. տես՝ Դորոթեոս
 Տյուրացի
 Տովաթաթափ 96
 Տոարուս 79, 85
 Տորք-Անդեդ 213
 Տուկիժ. տես՝ Կոնստանդին Տուկիժ
 Տվարածաթափ 96, 221
 Տրապիզոն 188, 204
 Տրդատ 180
 Տրդատ Մեծ 20, 21, 28, 41, 75, 164, 166—169, 171—176, 181, 188—190
 Տրդատես 166
 Տփիլիս 176
 Տփիլիս || Տփղիս 12—14, 21, 24—26, 34, 71, 94, 96, 98, 175, 176, 194, 200, 202, 205, 207, 208, 216, 217
 — Բէ[վ] 168
 Բէվ 174
 Բկրնիս-Քեվը 160, 182
 — Յել 159
 Յիլե 158
 Յուրապ 10—15, 21, 37, 54, 194, 197
 — Փաղոն 208, 204, 208
 Փանասկերտ 74
 Փառս 74
 Փառանջոմ 152
 Փառավաղյանք 75, 152, 158, 162, 165
 Փառավանա, Փառավնա 172
 Փառնակ || Փառնաս 76
 Փառնաջոմ 161—163
 Փառնավաղ 74, 76
 Փառնավաղ ա. Թադ. 150, 151, 180, 181
 Փառնավաղ սպարապետ 160
 Փառնաւայ 172
 Փառնեվաղ 74
 Փառնեբրսեի || Փառնեբրսե 77, 84, 85
 Փառնուտա 76
 Փավստոս Բյուզանդ 178
 Փարաբորոս 148, 149

Փաբխոս 155
 Փաբշորոտ 148
 Փարպեցի Ղազար. տես՝ Ղազար Փարպեցի
 Փարսման 21, 160, 161, 176
 Փարսման 176, 193
 Փարսման Ավագ 150
 Փարսման Արմաղեցի 155
 Փարվան 109
 Փարվանա 162
 Փարցիխ 216
 Փերաձե Կ. 97
 Փերոդ 175
 Փիլաքսոն 40
 Փիլաքսոս 36, 69
 Փիլիպպե 76
 Փիլիպպե Սյունյաց 26
 Փիլիստիրյացիք 187, 188
 Փիլիքսենոս 69
 Փիլոքսենոս 40, 48, 69
 Փոկա կայսր 44
 Փրանդեթ 220
 Փրանկ 182
 Փրանկստան 220

Քալիսուրո 149
 Քալագիր 14
 Քաղկեդոն 17, 40, 45, 46
 Քաղկեդոնականություն 22, 66
 Քաղկեդոնի ժողով 82, 83, 86—40, 42, 46, 48, 52, 62, 64—68, 78—80, 104
 Քաղկեդոնիկ (Քաղկեդոնական) 17, 88, 48, 47, 58, 58, 66, 78, 93, 97, 224.
 Կակա-քաղկեդոնիկ 17, 47, 57, 98, 224
 Քամ 74, 177
 Քաջատուն 155
 Քասրե Շար 162
 Քասունի Յեղիա 182
 Քավագին || Քավագրներ 218
 Քավադն 208
 Քարաբնեցի || Քարափնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Քարաբնեցի
 Քարթամ 158, 155
 Քարթլ 157, 202
 «Քարթլայ [Պատմութիւն-» 129
 Քարթլի 4, 10, 11, 18, 18, 21, 24, 28—

- 80, 84, 87, 89, 47, 96, 108, 116, 138, **Քինժեր** և **Քինձար** 172
 185—187, 140, 148—155, 157, 158, **Քյուրդեր** 144
 166, 162, 164—166, 168, 169, 173, **Քոբայր** 208, 218
 174, 176, 179, 188, 190—195, 197, 199, **Քոբեր** 211
 200—208, 207, 208, 219 **Քոդին** 208
Քարթլի ներքին Շրդա (վր.) 161 **Քոլագի** 14
«Քարթլիս Մոքցեվա» 18 **Քոլագիր** 14
«Քարթլիս Յիսկրեբա» և **«Քարթլիս Յիս-
 րեբա»** և **«Քարթլիս Յիսօրէպա»** 129, **Քոբրոնոպոլիս** 28
 180, 181, 183, 185, 187, 140, 142, **Քուէ-Խոսրով** 149
 176, 177, 184, 185, 218, 214 **Քուէ** 207
Քարթվեկներ 188, 148, 188, 185, 192 **Քուրդկայ վորդի Գրիգոր** 26
Քարթլոս 144, 145, 147, 151, 176 **Քվաթրելի** 209
Քարթլոյաններ 149 **Քվեշ** 257
Քարսե-Շարվան 164 **Քրամ-Խուար-Բոբ-Ջաբդ** 21
Քեկապոս 148, 149 **Քրիստափոր** 28
Քեսոբ 75 **Քրիստափոր Ապահունցի** 78
Քեսորական ծնունդը 76 **Քրիստափոր Տիրառեցի** 88, 56, 78, 86
Քերզոզ Գրիգոր 52. **տես՝ Գրիգոր Քեր-
 զոզ** **Քերզոզ Մաթուսաղա** 45. **տես՝ Մաթու-
 սաղա** **Քերզոզ Մովսես** 41. **տես՝ Մովսես Խո-
 րենացի** **Քերզոզ Գևորգ** 40, 60. **տես՝ Գևորգ
 Սյունյաց** **Քերզոզ Վրթանես** 58. **տես՝ Վրթանես
 Քերզոզ**
- Քինժեր** և **Քինձար** 172
Քյուրդեր 144
Քոբայր 208, 218
Քոբեր 211
Քոդին 208
Քոլագի 14
Քոլագիր 14
Քոբրոնոպոլիս 28
Քուէ-Խոսրով 149
Քուէ 207
Քուրդկայ վորդի Գրիգոր 26
Քվաթրելի 209
Քվեշ 257
Քրամ-Խուար-Բոբ-Ջաբդ 21
Քրիստափոր 28
Քրիստափոր Ապահունցի 78
Քրիստափոր Տիրառեցի 88, 56, 78, 86
Քրիստոս 20, 22, 26, 28, 40, 48—45, 52,
 54, 59, 60, 66, 78—80, 88, 92, 95, 98,
 109, 114, 121, 169, 171, 173, 174, 179,
 189, 194, 196, 202
Քրիստոլոգիա և **Քրիստոսաբանություն**
 17
Քրիստոնեական 193, 194
Քցիա 18, 14
 — **Ֆինկ Ֆրանց Նիկ. պրոֆ.** 27
Ֆրանկստան 224.

Index nominum

- Абухура Феодор 102, 127
 Абхаз, абхазы 50, 58, 56, 92, 95, 178
 Агарцинский мон. 221
 Агафангелне 21, 142, 143, 182
 Адонц Н. Г. проф. 15, 96, 180, 221
 Азия Малая 138
 Азия Передняя 50, 132
 Айкский яз. 179
 Аланы 50, 58, 56, 95
 Ампель еп. Херсонский 56
 Андрей ап. 181
 Аос 177
 Аргештий 197
 Аргутинский-Долгоруков Иосиф арх-
 епис. 49
 Ардаган 100
 Ариоевропейцы 179
 Аркауи 98
 Армения 15, 27, 50, 58, 62, 72, 78, 96,
 132, 189, 178—180, 221
 Армяне 50, 58, 56, 95, 98—100, 103,
 182, 179
 „Армянская Хромика“ 129, 180
 Армянская церковь 49, 50, 103
 Арсений кат. 27
 Афон 7, 59
 Ахтала 221

 Багратиды 139
 Бакрадзс Д. 176
 Баку 197
 Батум 100
 Бельгийский ориенталист 99
 Блэйк Р. П. проф. 123
 Болгаробойца Василий. см. Василий
 Болгаробойца
 Болотов В. В. проф. 50
 Броссе М. акад. 176

 Ванские надписи 132, 178

 Василий Болгаробойца 211
 Вахтанговская комиссия 177
 Вахушт 176, 177
 Возобновитель Давид. см. Давид Во-
 зобновитель
 Волга 15

 Гадженк 13
 Гамрекелов Г. 180
 Гачиан 18
 Гаяне 21
 Георгий Мерчул 28, 99, 179
 Гезилов Андроник 124
 Гордеев Д. П. проф. 27
 Григорий Парфянский 50, 58, 56, 95
 Григорий Хандзтийский 28, 99, 100
 Грузия 19, 27, 50, 53, 179, 180

 Давид Возобновитель 124
 Даш-Керпи 197
 Джавахов (Джавахишвили) И. А.
 проф. 24, 25, 50, 58, 181, 209
 Джанашвили М. Г. проф. 21, 183
 Дондуа К. Д. проф. 99

 Егнazarов С. проф. 50
 Еридов А. 221

 Жордания Ф. 183

 Забатагджа 15
 Закавказье 181
 Занав 13
 Заозерский Н. А. проф. 103
 Захаров А. проф. 136

 Изер 59
 Иоани Петрицский 221
 Иоани Постник 103

- Иоселмани П. 209
 Иосиф архиеп. см. Аргутинский-Дол-
 горуков Иосиф
 Ишхан 101

 Кавказ 19, 100, 109, 181, 210, 212, 220
 Каменка 13
 „Каменная невеста“ 14
 Карс 100
 Картский яз. 178
 Комитас кат. 54, 82
 Корикэ Куропалат 211
 Курды 50

 Мажников С. 212
 Манава 13
 Мансветов И. 50, 125
 Мармашен 109, 189
 Марр Н. Я. акад. 28, 48, 50, 56, 59,
 62, 95, 98, 100, 125, 132, 138, 179,
 187, 197, 198, 212, 221
 Машавер 18
 Меликсет-Бек (Меликсет-Бек) Л. М.,
 проф. 21, 27, 48—50, 55, 57—59, 61,
 72, 101, 102, 104, 110, 118—118, 123,
 125, 127, 182, 183, 197, 198, 210, 221
 Медянинов И. И. акад. 197
 Монголы, монгольское 98, 221
 Мосох 178

 Никита Стифат 127

 Орбели И. А. проф. 54, 109, 189
 Осия Туальская 198

 Палестинские пеласги 138
 Павлюхов Н. 210
 Партава 18
 Парфянин Саак. см. Саак Парфянин
 Патканов К. П. проф. 178
 Пахомов Е. А. проф. 211
 Пеласги 138
 Персидская церковь. см. Сиро-пер-
 сидская церковь
 Петрицкий Иоанн. см. Иоанн Пет-
 рицкий
 Пиреней 138
 Постник Иоанн. см. Иоанн Постник
 Причерноморье 181

 Расены 138
 Рефы 15
 Рипсимия 183
 Розен В. Р. проф. 211
 Румянцевский список 177
 Рустав 178, 187
 „Русуданиани“ 137
 Русь 138

 Саак Парфянин 57, 72
 Сабинян М. 7, 119
 Самшвилюде 212
 Санаян 212
 Сардур II 197
 Сваниа 178
 Сванский яз. 178
 Севсамора 197
 Сиро-персидская церковь 50
 Скифский яз. 179
 Славяне 103
 Смирнов Я. И. акад. 198
 Сомехия 178
 Сомехский яз. 179
 Стифат Никита. см. Никита Стифат
 Студия Никита. см. Никита Стифат

 Такайшвили Е. С. проф. 14, 117, 128,
 148—145, 147, 149, 176, 210, 220
 Телав 18
 Тигранян С. Ф. 88
 Тимофей Элур 48
 Тифлис 18, 19, 180
 Троицкий И. проф. 49, 50
 Туальская Осия. см. Осия Туальская

 Уплис-цихе 210
 Ухтанес 13

 Феодор Абукура. см. Абукура Тео-
 дор
 Филистимляне 188
 Фока 64

 Халдоведение 197
 Халкедонский собор 48
 Хандэтийский Григорий. см. Григорий
 Хандэтийский
 Ханахов А. С. проф. 59, 103
 Херсонес 56

Хоша-Киялса 13

Храм 13

Цагарели А. А. проф. 21, 183

Цуртав 18

Чаддырское озеро 197

Шота из Рустава 178, 187

Эгейский мир 138

Элур Тимофей- см. Тимофей Элур

Эрзерумский вилайет 101

Эриванская губ. 50

Этруски 138

Юго-Кавказ 13, 178

Юстиниан император 15, 96, 180, 221

Яфетиды 179

Яфетидо-арнооевропейцы 179

Яфетические языки 180

Abbasiden 209

Ahheloos 58

Abraham 64, 82

Abramites 82, 85

Acharc 77, 81

Aelurus Timotheus. vide Timotheus

Aelurus

Agathangelus 182

Akhtala 13

Akinian N. 61

Albania 52, 83

Alexandrien Timotheus. vide Timotheus

Aelurus

Amazapes 82—83, 85

„Amartanac“ 55

Anastasius 82

Antioche 58

Apas catholicos 83

Apovipkenes 82, 84

Aptyso 59, 60, 69

Araston 197

Arastune 82, 85

Arcan 82, 84

Aret 82, 84

Armenia 21, 34, 48 49, 51, 52, 54—56,

58—61, 63—66, 68, 73, 81—84, 118,
125, 127, 216

Armenia Magna 49, 51, 182

Arménie 13, 131, 182, 209, 210

Armenien 6, 61, 139, 182, 209

Arménienne 129—133, 176, 211

Armenii 49, 50

Armenochalybes 178

Armeno-Georgica 216

Arperes 82, 84

Artase 82, 84

Artzace 81, 84

Artzach 70

Aschot Bagratuni 139, 209

Asparac 81, 82, 84, 85

Aspoura 64

Aspouraceses 81

Astarax 60

Atmesu 82, 84

Azat 60, 63—65, 68, 69

Babylonia 25

Bagratidenreiche 209

Bagratides || Bagratuni 139

Balares 82, 85

Barhebraeus Gregorius. v. Gregorius

Barhebraeus

Bartanes 81, 84

Bartas 62, 85

Bazacastron 82

Berdoudj 13

Bianiser 63

Blake Robert P. prof. 21, 183

Boanes 83

Bramsapo 81, 84

Brosset M. académicien 13, 93, 101,
129—133, 138—141, 176, 178, 179,

184, 185, 197, 200, 209—212, 214, 221

Byzance 209

Caesarea 51, 59, 81, 82

Cabata 59

Campsaracanus 83, 85

Cartaman Cartamana || Cartame 65,
66, 70

- Caucas** 68
Coinunes 82, 85
Cocosta 84, 89, 88, 85
Combefis 81
Comitas catholicos 54, 55, 69, 85
Constantinopolis 82—84, 84
Constantinus S. 25
Conybeare F. C. prof. 20, 61
Cora 82, 85
Crimée [Jean de- v. Jean de Crimée
Cubaritze 82, 84
Chabot J.-B. 58
Chalcedon 48, 59, 80, 63, 64, 82, 118
Chalcedoniens synodus 17, 55, 65, 82, 224
Chosro 60, 62—63, 85
Christophorus catholicos 56, 82
Christus 64—66, 82, 84

Daghbaschian A. 189
David Saronensis 82
Didymus 88

Elibaret 82, 85
Eltzesaracitz 82, 85
Evagrius 88
Evaneses 82, 85
Eutychius 88
Ezdras 56, 65, 66, 68, 69, 82, 85

Felix Syris 80
Fink Franz-Nicolaus prof. 28

Gaianites 88
Georgica 188, 216
Géorgie 13, 17, 93, 99, 180—183, 185, 188, 178, 179, 197, 209—211, 221
Georgien 28, 58, 97, 101, 182, 183
Georgische 31, 139
Ghazarian M. 209
Gogarene 15
Goussen H. prof. 81
Gregorius Barhebraeus 58
Gregorius I pontifex 17
Gregorius Parthianensis 21, 51, 57, 59, 81, 82, 84, 182
Gregorius rex 81

Haghat 212
Halicarnassi Julianus. v. Julianus

Heracleus imperator 65
Hybernia 17

Iberia 88
Isaak S. 82
Isaak a Bazacastrio 82
Ischna 82, 85
Islam 209
Israel catholicos 82

Jacobites 58, 82, 88
Jerusalem 60, 82
Jesus 66
Joannes 56, 65, 66
Joannes Martakuncs 82
Josech 81, 84
Joulianites 82, 84
Justinianus „ Justinus 60, 62, 69, 84
Jean de Crimée 212, 228

Kamenka 18
Kekelidze Korn. prof. 58
Khorenatzi Moses. v. Moses Khorenatzi
Kit 82, 84
Kitric 64, 69
Knafeus. v. Petrus Knafeus

Lagarde [Paul de-. 182
Lamy 58
Langlois V. 182
Leontios 82, 84
Loucopetros 118

Majus Ang. 50, 61, 83
Manconi 13
Mar-Abas 189
Markwart Marquart Jos. prof. 25, 26, 189
Martacunes Joannes 82, 84
Mastintze 60, 61, 69, 82, 84
Mastubios 61
Mathusala 65, 66, 70
Mauricius 68
Melikset-Bek L. prof. 21, 57, 182
Mesopotamia 60, 82
Mesu 82, 84
Michel de Syrien 58
Migne 81, 48, 49, 51, 52, 54—56, 59,

- 60, 62 – 65, 68, 73, 81 – 83, 93, 118, 125, 127, 182
Moses catholicos 63, 64, 82
Moses Khorenatzi ; **Xorenathzi** 61, 139
Murad F. 176
Muscles ; **Musiles** 63, 69, 81, 82, 84
- Mersapo** 59, 60, 69
Nestiposti 60, 69
Nestorians 60, 66, 83
Nestorius 59, 83
Nica 82, 85
Nino S. 19
Norseches Campsaracanus 83, 85
Norseses S. 81, 84
Norseses ab Ischna 68, 69
- Origen** 88
- Pacrana** 82, 84
Pancratorum rex 64, 8
Pancratunes 83, 85
Parthianensis Gregorius. v. **Gregorius Parthianensis**
Peeters Paul 25, 99
Peradze G. 97
Perkiso Persico 81, 84
Persarum regio ; **Persida** 63, 64
Petrus 118
Petrus Knafeus 48, 60
Pharme 81
Pharnesec 81, 84
Philoxenus 69
Photius 60
Phrasianes 64, 69
- Quirinus Quiricus** 17
- Ra** 15
Renos 15
Reyn 15
Roma 63, 65
Romai 60, 68, 64, 68, 82, 84
Rona 15
Rostakes 81, 84, 85
Russes 13
Rustanensis 82
- Sabellius** 60
- Sahak S.** 61
Samuel 82
Sanahin 212
Sandalgian J. 197
Sapo 59
Sapo [Bram v. Bramsapo Sargissian Nerses] 101
Sarepa 59
Saronensis 82, 85
Saso 59
Saffach 209
Son 179
Sormac 81, 84
Sotes 83, 85
Stephanus Cartamanensis 65, 66
Stilting Jov. 182
Studii mon. 118
Suanocolchoi 178
Surien 62, 69, 85
Sympatius Pancratunes 83, 85
Syria 60
- Tai** 65
Takaichvili E. prof. 183
Tamarati Michel 17
Taron 59, 63, 64
Taser 70, 82, 85
Ter-Mekerttschian Karapet 48
Ter-Minassiantz Erwand 48
Theodosiopolis 64, 65, 69
Thopdschian 209
Tibe ; **Tiben** 60, 63, 65, 69, 82, 85
Timotheus Aelurus 48, 60
Tmesu 82, 85
Totruses 82, 85
Tyrokastron 98
- Urantiques** 197
- Vasmer R.** 209
Vatican 50
- Wakhoucht** 13
Wardrop M. 19
Wardrop Ol. 19
Weber S. 6, 81
- Zagenes** 81
Zordaniac Codex 123

ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ ՅԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Նշ 8, տղ 7 վերելից, ավելացնել հետեւյալ նախադասութիւնը.

Այս կէտում Ս. Գորգանն, անկասկած, ազգված պիտի լիներ պրոֆ. Դ. Չալ-
քիմովից, Վորը «Քարթլիս-ցխորեբա» (Քարթլիս-ցխովրեբա) կոչված վրաց տա-
րեգրութեան II հատորի (ՄՊԲ. 1854) առաջաբանում ուստի են ֆրանսերեն
լեզվով առաջին անգամ հայտարարեց. Житие царицы Шутаники, принявшей
от мужа своего около 458 г. мученическую смерть за веру, написано
духовным ее отцом Яковом (ԿՂ XXII) = Vie de la reine Chouchanica,
martyrisée pour la foi, par la main de son mari, environ l' an 458, écrite
par Jakob, père spirituel de la reine (ԿՂ XXIII).

Ըստ այսմ

Նշ 9, տղ 14—15 վերելից, ուղղել այսպես.

Նախ Դ. Չալքիմով (1854) և Մ. Սաքիմիս (1882) և ապա Ս. Գորգանն (1917):

Նշ 15, տղ 1—3 ներքեւից, ուղղել այսպես.

Հարցիս վերաբերյալ մանրամասնութիւնները տես մեր աշխատութեան
միջ. «Քրիստիան-Մալկայի նյութակեն կուլտուրայի մնացորդների և տապնիմի-
կայի ուսումնասիրութեան համար (Յիւսիսի կառուցման առթիւ)» (Ժողովա-
ծուում «Մարքսիստական լեզվագիտութեան համար», վրացերեն, հրատ. Տփղ.
համալսարանի, Տփղ. 1934, էջ 27—44):

Նշ 62, ծանոթ. 60-ին կցել հետեւյալը.

Վոր վրացերեն «ուրչ» բառը իբրեւ հոմանիշ անհասկանալի «չոքի» բառի,
լուկայես, կամակոր ե նշանակում, ընկ. Ս. Շալքյանը սրա կապակցութեամբ մեր
ուշադրութիւնը դարձրեց այն հանգամանքի վրա, Վոր այս՝ կամակոր-ի իմաս-
տին մոտենում ե հայերեն հետ ՝ խեռ բառերը, Վոր նշանակում ե հակառակու-
թիւն, վոխ, կոխ, կովարար (մարդ), և Վոր գործածված ե հետագա հայ պատմիչ-
ներից Վարդանի հետեւյալ անդեկութեան մեջ (Մոսկվայի հրատ. 1861, էջ 115 =
Վենետիկի հրատ., էջ 84). «Եւ ի վեշտասան թուին սպան հետն Վարդան զՍուրէն
մարդպան Պարսից, և ինքն ընտանեօք եկն առ Սուստիանոս յերեսուն (var.
յերեսներորդ) ամի թաղաւորութեան նորա: Նույն բառը՝ խեռն ձեռով գործած-
ված ե Փոտ պատրիարքի Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին ուղղած թղթում,
ու», ի միջի այլոց, ասված ե. «Եւ ի Զ և ի Ժ թուականութեանն Հայոց սպան
խեռն Վարդան Մամիկոնեան զՍուրէն մարդպան Պարսից առ ի չժուժկոյ ար-
համարանացն, քանզի եբարձ զպատիւ ազատացն և հտ յեպիսկոպոսոսն. և

ինքն փախեալ բազում աղիւիւ և համօրէն ընտանեօք և եմուտ ի Յոյնսն» (Ն. Վ. Ալիքնաճ, Դունոյ, 572-ի ապստամբութիւնը և յաջորդ տասնամիայ շրջանը. Գաղմական ուսումնասիրութիւն.—«Հանդէս ամսօրեայ», 1913 թ., յունուար, էջ 74. հմմ. պրոֆ. Հաիոբ Մաճմադյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Յերևան 1934, էջ 294):

Նջ 63, ծանոթ. 61-ին կցել հետեւյալը.

Los Angeles Examiner թերթի 1932 թ. մայիսի 23-ի համարում, ինչպէս հաղորդում է Ն. Ալիքնաճը (Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խնանկարը Ս. Սոֆիայի եկեղեցւոյն մէջ,—«Հանդէս Ամսօրեայ», 1932 թ., մայիս-յունիս, էջ 369—370), ապփած և տեղեկութիւն, Վոր Ս. Սոֆիայի պատերը ծեփերից մաքրելիս, Վոր հանձն եւ, արել Ամերիկյան ընկերութիւնը՝ Հուստինիանոսի ժամանակվա խնանկարները յերևան հանելու նպատակով, «երևան եկած են երեք խնանկարներ, որոնցմէ մեզի համար շահագրգիռ է մէկը որ կը ներկայացնէ Ս. Գրիգոր Հայոց Լուսավորչի, կանգնած, յունական հայրապետական հանգերձներով զգեստաւորուած. գլուխը շրջապատուած է լուսապսակով. Աջովը կ'օրհնէ, իսկ Քախին մէջ բռնած է Աւետարանը: Խճանկարին վրայ կը կարգացուի արձանագրութիւն»:

Г		Г	А
Р		О	Р
Н		Р	М
		І	Е
		О	НИАС
		С	

Նջ 109, ծանոթ. 7-ին կցել հետեւյալը (1 սող ներքեւից).

Թեև սրան հակառակ է նույն Մարմաշենի 938 թվի արձանագրութիւնն, ուր Մարմաշեն անունն արդեն հիշված է նախ քան Մարիամ Թագուհու յերևան գալն ու վանքի նորոգումը:

Նջ 123, ծանոթ. 2-ին կցել հետեւյալը.

Գրիգոր Ողկեցու հայագետ լինելու մասին տես նաև Robert P. Blake, Ancient Georgian Versions of the Old Testament,—«The Harvard Theological Review», vol. XIX, No 3, July 1926, էջ 294:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տպված է	Պետի լիճի
10	9 վերևից	ավագուն	ավագուն
21	6 »	Բար-Ջարդը	Բար-Ջարդը
»	11 »	պիտախոյն	պիտախոյն
22	5 »	7	17
24	10 »	նոյեմբերի	նոյեմբերին
»	6 ներքևից	Արժուհի	Արժուհին
27	2 »	նոյն 1924 թվին	1924 թվին
»	4 »	1924 թվին	1923 թվին
28	11 »	վրաց.	վրաց.
»	12 »	վրաց	վրաց
37	4 »	հարկառու	հարկահան
41	2 վերևից	57	54
47	10 ներքևից	վրաց	«վրաց
48	22 վերևից	auf	auf der
»	23 »	deutschen	deutschem
»	» »	armenischen	armenischem
49	8 »	Գիրք	(Գիրք
50	7 »	միջև	միջ
»	23 »	փնտրենք	փնտրենք
55	» »	πολλούς	πολλούς
»	» »	Ἰσαάκ	Ἰσαάκ
»	8 ներքևից	4)	2)
56	17 »	«Εὐδρας	«Εὐδρας
»	18 »	Ἰωάννης	Ἰωάννης
59	11 վերևից	ἐχθίους	ἐχθίους
60	5 »	Թ. ԿՂ 553:	Թ.) 553 թվին:
»	18 ներքևից	αὐτῶ	αὐτῶ
62	21 վերևից	«Ջոխ»	«Ջոխ»
63	20 »	72—73	72—73)
»	1 ներքևից	δικαιοσύνη	δικαιοσύνη
»	3 »	βαρτά	Βαρτά
»	8 »	Μαυσι.ην	Μουσι.ην
64	2 վերևից	παραγενέσθαι	παραγενέσθαι
»	6 »	ἦθελ.ησαν.	ἦθελ.ησαν

Սջ	Տող	Տալված է	Պիտի լիմի
64	8 վերևից	էպείσθησαν.	էպείσθησαν
»	9 »	χεροῖν	χεροῖν
65	11—12 ներք.	τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ ἐν τετάρτῳ ἔτει τῆς τελε- υτῆς	τῆς τελευταίας
66	1 վերևից	Ἐσδρά καθολικόν	Ἐσδραν τὸν καθολικόν.
68	16 ներքևից	ἐξέβαλον	ἐξέβαλον
»	19 »	Νορσέση	Νορσέσης
68	22 »	αὐτὸς	αὐτός
70	2 »	(Βηζυήν.)	(Βηζυήν)
73	8 վերևից	ասանկերկուցերորդ	ասանկերեքերորդ
77	6 »	(Ապրահանանցվոց)	(Ապրահանանցվոց)
»	17 »	Վրամշապուհու	Վրամշապուհու
79	5 »	Սահառուհին	Սահառուհին
81	19 »	էտի Հ'	էտի ւ
»	13—14 ներք.	διαβάλλοντες	διαβάλλοντες
»	15 ներքևից	ἐξουσίαν	ἐξουσίαν
82	5 վերևից	τῆς	τῆς
»	16 »	էտի Հ.	էտի ւ
»	6 ներքևից	» »	» »
»	8 »	էտի Խ.	էտի Խ.
»	17 »	Τρισάγιου	Τρισάγιου
84	8 վերևից	ὁμοφρονησάντων	ὁμοφρονησάντων
»	8 »	Ῥωμαίως	Ῥωμαίων
85	10 »	Κωμησάς	Κωμησά
86	8 ներքևից	Սահառուհին	Սահառուհին
88	1 »	ասանկերկուցերորդ	ասանկերեքերորդ
93	20 վերևից	«η' αὐτῶ»-ն	«η' αὐτῶ»-ն է
»	12 ներքևից	Ասողիկը	Ասողիկը
95	6—7 »	քեզ հետ քո հոտին	մեզ՝ քո հոտին
98	15 ներքևից	ամենասիրված	ամենասիրած
102	4—5 վերևից	Սկիսանցին	Սուրբիսկանցին
»	8 ներքևից	»	»
105	9 »	»	»
»	11 »	»	»
117	5 »	ասանկերկուցերորդ	ասանկերեքերորդ
119	3 վերևից	Սկիսանցին	Սուրբիսկանցին
»	5 »	»	»
122	2 »	Եփրեմ	Յեփրեմ
»	5 »	(Յեփրեմ Մցիբեն)	(Եփրեմ Մցիբեն)
132	4 ներքևից	Յեզրա	Եզրա
136	10 »	Շապուհ	Շապուհ
137	11 վերևից	[Այս հրեյա	[Այս] հրեյա

Եջ	Տող	Տպված է	Պիտի լինի
138	1 վերևից	Բասիլից	Վասիլից
139	6 »	Վրաց	Վրաց և Հայոց
143	10 ներքևից	(Թորգամոս)	(Թարգամոս)
149	1 վերևից	Ընդ մեծ գործով	մեծ գործով
»	1 »	առաջ նոցա	ընդառաջ նոցա
155	2 ներքևից	146	148
160	3 — 4. վերևից	(Արտաշան*)	Արտաշան*)
163	7 վերևից	գաղաճաբար	գաղաճաբար
»	4 ներքևից	»	»
165	3 »	146	148
»	6 »	(Հերք) Հերեթ	Հերք (Հերեթ
175	2 վերևից	առևի	առևին
»	5 »	Պարսից	Պարսից:
»	7 »	նրան շնորհեց	նորհեց
177	9 ներքևից	մի լեզու ասորերենը	մի լեզու՝ ասորերենը
178	14 »	Рустова	
183	2 վերևից	Հոգևածյանի	Հ
187	13 »	Կյանքի՝	Կյանքի
188	17 »	հայոց,	հայոց
192	11 »	(ուղիղ բռնշխին)	(ուղիղ՝ բռնշխին)
»	11-12 »	Խվարանձեյին	Խվարանձեյին
»	21-22 »	Ուրհա	Ուրհա
200	17 ներքևից	հասեալ	հասեալ
201	16 »	Հոսպարիտն	Հիսպարիտն
204	4 վերևից	ընդհարկաւ	ընդ հարկաւ
210	1 »	не существующие	и не существующие
212	1 »	Հորեցի	Հոռեցի

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ Ա. հատորի	3—4
— ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ առաջին դրակի .	4... 6
Ա. ՀԱԿՈՒԹ ՅԵՐԵՑ (V դ.)	
— [Շուշանիկի վկայաբանությունը] (ներածական)	7—10
— [Շուշանիկի ծագումը և բնակության տեղը]	11—13
— Ծանոթություններ .	13—15
Բ. ԿՅՈՒՐԻՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՑԻ)	
(VI—VII դ. դ.)	16—17
Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)	
«Վրաց դարձի [դատմությունը]» (ներածական)	18—20
Ա. մասից	
[Վրաց դարձի պատմությունից]	20—20
[Այլ և այլ դեպքեր վրաց դարձից հետո]	21—21
Ծանոթություններ	21—22
Բ. մասից	
[Ս. Նունեն Հայքում]	22—23
— Ծանոթություններ .	23—23
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)	
«Կոնստանդ Կախի վարքը» (ներածական) .	24—26
— [Հայ իշխանները Սամարիայում]	26—26
Ծանոթություններ .	26—26
Ե. ԱՐՄԵՆ ՍԱՓԱՐԱՑԻ (IX դ.)	
«Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» (ներածական)	27—34
Վրաց (Քարթլի) և Հայոց (Սոխի) բաժանման մասին	34—47
Ծանոթություններ .	37—70
Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԳՆԵՐ (IX դ.)	
— Համառոտ Հայոց «պատմության» փորձեր (ներածական)	71—73
— 1. Հայոց Թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց. [այս տեղեկությունները]՝ գտնված լինելով պատմագրի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախաբ[ար]ական տոհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ	73—75
— Ծանոթություններ .	75—75
2. Պատմվածք Պատրիսիայից	77—81
Ծանոթություններ	81—86

է. ԴԱԶԻ (IX—X դ.)	եջ
— Յեպիփան Կյուպրացի Մեկնությունն սաղմոսաց Դավթի	87—87
— [Հայերեն Թարգմանություններն անվատահերի յեն]	88—88
— Ծանոթություն	88—88
Ը. ՍՏԵՓԱՆ ՏՔԵԹՅԻ (XI—X դ.)	
— «Գորբորնի վկայաբանությունը» (ներածական)	89—90
— [Հայերի վիճակը X դարու սկզբներին և Սմբատ Խոստովանող]	91—93
— Ծանոթություններ	93—94
Թ. ԱՆԱՆՈՒՆ (մինչ X դ.)	
— Որհներգներ Գրիգոր Գարթեին	95—95
Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (X դ.)	
— «Դավիթ Գարեջեցու վարքը» (ներածական)	96—97
— [Դավիթ Գարեջեցին և հայերեն (սոմխուրի) լեզուն]	98—98
— Ծանոթություններ	98—98
ԺԱ. ԳԵՈՐԳ ՄԵՏՋՈՒԼ (X դ.)	
— «Գրիգոր Խանձթեցու վարքը» (ներածական)	99—106
— [Իշխանի աթոռը]	100—100
— Ծանոթություն	101—101
ԺԲ. ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՈՆԵՑԻ (X—XI դ.)	
— VI տիեզերական ժողովի կանոնները (վրացական վերսիա) (ներածական)	102—103
— [«Հերժվածող հայերը»]	103—103
— Ծանոթություններ	103—103
ԺԳ. ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԵՒՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅԻ (XI դ.)	
— «Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Մարմաշենցու» (ներածական)	105—106
— Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Հայոց վարդապետի	106—108
— Ծանոթություն	108—110
ԺԴ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI դ.)	
— «Գեարոս Թափիչի և ալաջի պատմությունը», «Հաղորդագրություն Սաբուլյան վորդի Սարգսի մասին» (ներածական)	111—112
Ա. հատվածից	
— [Գեարոս Թափիչը Հայքում]	113—113
— [Աղա պատմվում է «ալաջ» կոչված շան պատմությունը, վոր կարելի չե ամփոփել այսպես]	113—113
— Ծանոթություն	114—114
Բ. հատվածից	
— [Սուրբ Սարգիսը]	114—116
— Ծանոթություններ	116—118
ԺԵ. ԳԵՈՐԳ ԱՅԵՂԱ (XI դ.)	
— «Գեորգ (Գիորգի) Սելեռնեցի վարքը» (ներածական)	119—119
— [Հայոց դավանության քննությունը Կ. Պոլսում]	119—120
— Ծանոթություններ	120—121

ԺԶ. ՅԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՄ (XI դ.)

ԵԶ

- «Ընդդէմ արքայնոսաց և յեփրեմիանոսաց Գրիգոր աստվածաբանի ճառի մեկնությունը» (ներածական) . 122—122
- [Վրայի բնութագրման թյունը հայերէնի վերջի և հունարենի թոռն և] . 123—123
- Ծանոթություններ 123—123

ԺԷ. ՌՈՒԻՍ-ՌԻՐԲԵՆՍԻ ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԺՈՂՈՎԻ (1103 թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

- Ներածական 124—124
- [Խաչիցար-հայերը] . 124—124
- Ծանոթություններ . 125—125

ԺԸ. ՀԱՎԵԼՎԱԾ

- Ներածական 126—127
- Ծանոթություններ 127—127

— ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ յԵՐԼՐՈՐԴ ԿՐԱԿ:

129—134

Ա. ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (XI դ.)

- «Բագրատունյաց պատմությունը» (ներածական) 135—136
- [Բագրատունյաց պատմությունը] 136—138
- Ծանոթություններ 138—139

Բ. ԼԵՈՆՏԻՍՈՍ ՌՈՒԻՍԵՅԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ) (XI դ.)

- «Վրաց թագավորների և նախնայրերի ու տոհմերի պատմությունը» Հավելվածում՝ «Արչիլ թագավորի վկայաբանությունը» (ներածական) 140—143
- [Թորգոմյանք] 143—147
- [Այլ և այլ դեպքեր «խաչբաց» արշավանքների շրջանից] 147—150
- [Անտիոքոս և Փառնավազ] 150—151
- [Արշակունիք] 151—165
- [Սասանյանք] 165—168
- [Հախսիմյանք] 169—174
- [Սասանյանք] (շարունակութուն) 174—176
- Ծանոթություններ . 176—183
- Հավելված . 183—183
- Ծանոթություններ 183—183

Գ. ՋՈՒԱՆՇԵՐ ՋՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI դ.)

- «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը» (ներածական) 185—187
- [Վախտանգ Գորգասալ և նրա հաջորդները] . 188—196
- Ծանոթություններ 196—198

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI դ.)

- «Վրաց (Գարթլիի) մատյանը» (ներածական) 199—200
- [Արաբական արդավանքները] . 200—203
- [X—XI դարու անցքերը] 203—209
- Ծանոթություններ . 209—213

Ե. ԱՆԱՆՈՒՆ (XII դ.)

- «Դավիթ արքայից-արքայի պատմությունը» (ներածական) 214—216
- [Գեորգ I և Դավիթ Շինող թագավորներ] 216—220
- Ծանոթություններ 220—224

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ 225—251

INDEX NOMINUM . 253—257

ՀԱՎԵԼՈՒԾՆԵՐ ՅԵՎ ՈՒՂԶՈՒԾՆԵՐ 259—260

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ 261—263

Հ Ս Խ Հ Լ ՈՒՍԺՈՂՆՈՄԸՏ

ՊՐՈՖ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔԱՂՎԱԾՐԵՆԵՐ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ-ԽԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Բ.
(ԺԳ—ԺԸ ԴԱՐ)

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ Մ Ե Լ Ք ՈՆ Յ Ա Ն Ֆ ՈՆ Դ Ի

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

ԳԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ

1 9 3 6

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության ներկա՝ յերկրորդ, հատորում մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության հարգացման աշխատեցող «Վոսկեսարյան» և «Վիրաճնության» շքանշանների յերկասիրություններից, վորոնք ընդհանրապես պատմա-ժամանակագրական բնույթ են կրում և վորոնց ամփոփ տեսությունը, մի քանիսի բացառությամբ, տրված է պրոֆ. Ի. Վ. Ջավախիշվիլու հայտնի աշխատության՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» (վրացերեն լեզվով) առաջին հրատարակության մեջ, Տիֆլիս 1916, էջ 165—283: Դա XIII-րդից և հետագա դարերի մեծ մասամբ անանուն պատմիչների ու ժամանակագիրների յերկասիրություններն են, վորի շարքը մենք տանում. հասցնում ենք մինչև XVIII դարու սկզբները, այսինքն մինչև հայտնի պատմաբան-աշխարհագիր՝ արքայազն Վախուշտի, նրա ժամանակակիցների ու նրա դպրոցի գործունեյությունը:

Այս հատորում գետեղած նյութն առաջ և բերած ընդամենը 24 յերկասիրությունից կամ հոդվածներից, վորոնք մեծ մասամբ անանուն պատմիչներին են պատկանում* բայց և այնպես հետաքրքիր են իբրև՝ վորոշ բացառությամբ՝ ժամանակակիցների գրչից յեկած տեսություններ համապատասխան անցքերի (XIII

* Վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե վորքան մեք անվանաբույցակն այս հատորում տարբերվում է Ի. Վ. Ջավախիշվիլու ներկայացրածից, առաջ ենք բերում վերջինիս մեհագրության համապատասխան գլուխներից ցանկը. «Ժամար թագուհու պատմիչը» (165—190), «Արուսերիձե Տրևիցի» (190—191), «Հաշա-Դեորգի ժամանակվա անծանոթ վրաց մատենագիրը» (191—193), «Ժամանակագիրը» (193—213), «Հուշարձանն իշխանաց» (213—218), «Բագրատի» խազափորության պատմությունը» (218—220), «Մեսխիան սագմոսի մատանը (քրոնիկան)» (221—231), «Գելաթի քրոնիկոնը» (231—234), «Փաբոսդան Գորգիշանիձե» (234—251), «Քարթլիս-Ցխորեբա» (251—273), «Քարթլիս-Ցխորեբայի շարունակությունը» (273—283):

դարուց սկսած մինչ XVIII-ի սկիզբը), յերբեմն տենդենցիոզ լուսաբանությամբ և նույնիսկ հայատյացությամբ զրոշմված պամֆլետային յելույթներով լի, վորը, ի հարկե, արտացոլումն և համապատասխան դասակարգային իդեոլոգիայի: Յեվ այս տենդենցիոզությունն առանձնապես աչքի յի ընկնում «Թագակիների պատմականն ու գովասանքն» յերկի (ա. դրուխ) այն հատվածում, ուր շան և նշխարի մասին և պատմվում (եջ 16—20), վորն, ինքնըստինքյան հասկանալի յե, հայ և վրաց տիրող դասերի միջև դեռևս XII—XIII դ. դ. գոյություն ունեցող պայքարի արդյունքն եր:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս հատորի մշակման և այն տպագրության հանձնելու ժամանակ դեռ լույս չեր տեսած ակադ. Ն. Մ ա ո ի հիմնական աշխատությունը՝ նվիրված Անիին (յետմահու հրատարակությամբ). այդ պատճառով, դժբախտաբար, հնարավորություն չունեցանք վորեւե կերպ ոգտադործել այն:

Լ. Մ.-Բ.

Յերիվան. 29. V. 1935.

Ա.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱԿԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱԱՆՆ ՈՒ ԳՈՎԱՍԱՆՔԸ»

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության»-ն ու Սմբատ՝ վորդվո Դավթի «Բագրատունյաց պատմության»-ն անմիջապես հետևում ե մի ընդարձակ յերկասիրություն անանուն հեղինակի, հետևյալ վերնագրով՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը»: Այս յերկասիրությունը գրաված ունի Ե. Թա-ղ՝ ա յ շ վ ի լ ու հրատարակության մեջ (Քարթլիս ցխովրեբա. Մարիամ թագուհու վարիանտը, վրացերեն, Տփղիս 1906) 362—535 էջերը, իսկ Մ. Բրոսեյի հրատարակությամբ (Քարթլիս ցխովրեբա, մասն առաջին, Ս. Պ. Բ. 1849) 264—338 էջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանությամբ (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2) 383—480 էջերը:

Այս յերկասիրությունը նվիրված ե Գեորգ (Գիորգի) III (1156—1184) և նրա դուստր՝ Թամարի (1184—1213) թագավորությանց ժամանակաշրջաններին՝ սկսած XII դարու կեսից մինչև XIII-ի սկզբները: Յերկասիրության վերնագիրը՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» (վրացերեն՝ «Խստորիանի դա ազմանի շարավանդեղթանի») պրոֆ. Ի վ. Ջավախիշվիլին (ibid., 166) մեկնում ե այսպես. «Իստորիա» հունարեն բառ ե և նշանակում ե տեղեկանք, լուր, պատմություն. ուշագրավ ե, վոր վրաց պատմական գրականության մեջ այս տերմինը, ինչպես յերևում ե, առաջին անգամ գործածել ե Թամար թագուհու կյանքի նկարագրողը՝ «Ազմանի» արաբերեն բառ ե, «Խստորիա»-յի նման, սա յովս հոգնակի թվումն ե գործածվում և համապատասխանում ե արաբերեն «ազմանուն»-ին, վորի յեզակին հնչվում ե «զեմանուն» և նշանակում ե «ժամանակ», «պահ»: Այս յերկու՝ հունարեն-արաբերեն բառերը փայլուն կերպով պատկերացնում են մեր պատմչի

մտածելակերպի ու կրթության յերկկերպ բնույթը: Նա յուրացրած ունեւր յերկու հույուսւրա՝ հունական, բյուզանդական-հելլենական, քրիստոնեականը, և արարական-պարսկական, մահմեդականը՝: Քննադատության յենթարկելով պրոֆ. Ի. Վ. Ջավախիշվիլու այս տեսակետը՝ պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն (Մեր պատմական պրակտիկայի մի քանի՝ դեռ չմեկնած տեքմիները, վրացերէն, — „Bulletin de l'Université de Tiflis“, V, 1925, եջ 309—310) այն կարծիքն է հայտնում, վոր «ազմանի հոգնակի թիվ և ազմա բառից. իսկ ազմա՞ն վոչ թե արաբերէն է, այլ հունարէն asma., վորը նշանակում է յերգ, դովասանք, ներբող»:

Համաձայն Ի. Վ. Ջավախիշվիլու հետազոտության (ibid., 170—171), անանուն հեղինակի յերկասիրությունը «կարելի չէ յերկու գլխավոր մասի բաժանել», վորոնցից «առաջինը հեղինակը վերջացրել է թամար թագուհու [զահակալության] 11—12-րդ ինդիկտիոնին*, իսկ մյուսը սրանից բոլորովին ուշ է գրված»: Միաժամանակ նույն Ի. Վ. Ջավախիշվիլին ապացուցում է, վոր «պատմության առաջին մասը գրված է «ժամ առ ժամ», այսինքն հետզհետե. «Նախ, ինչպէս յերևում է, Ռուկնադդինի պարտությունից հետո», և «այս ժամանակ նա պիտի նկարագրեր Կարսի և շրջակա յերկրի առումն և Ռուկնադդինի դեմ կատարած հաղթական արշավանքը»:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի ով լինելուն, այս առթիվ Ի. Վ. Ջավախիշվիլին կարողացել է պարզել այսքանը: Նա թեև «արքունիքի աստիճանավոր չի յեղել», բայց և այնպէս «մեծամեծների» թվին պիտի պատկաներ (եջ 172): Միաժամանակ՝ նրա «դատողությունը, կրթությունը, զարգացումն ու մտածելակերպը դժվար ուսումնասիրելի չէ», և նա «աւելի քան բարդ բնավորության տեր անձնավորություն պիտի լիներ. միևնույն ժամանակ նա յուրացրած ունի թե՛ հեթանոսական և թե՛ քրիստոնեական պրականությունն ու մտածելակերպն այնպես, վոր հետազոտողն ի վիճակի չէ իմանալ, թե՛ նա ի՞նչ արհեստի և ի՞նչ գործի տեր մարդ է: Շատ անգամ նա այնպէս է խոսում, վոր մարդ յերկմտում է, մի գուցե նա հոգևորական է յեղել» (եջ 176):

Ի. Վ. Ջավախիշվիլին (ibid.) միանգամայն իրավացի չէ, յերբ ընդգծում է, վոր վրաց-հայկական [յեկեղեցական] պայքարին վերաբերյալ հեղինակի ամբողջ պատմվածքը վերին աստիճանի նեղ

* Այսինքն 1195—1196 թ. թ.:

դավանադրական ընդլայնել և կրթում, վորի ժամանակ [վրաց] Հովհանն կաթողիկոսն ուղղափառությունը քննելու և վորոշելու համար նրանից ել լավ բան չհնարեց, վոր նշխարը քաղցած շանը նետեր և, վոր դավանության նշխարն ել շունն ուտեր, այն դավանությունը թյուր ճանաչվեր»։ Յեվ «այսպիսի անմիտ դատաստանի հնարագետ քահանայապետին, — ասում ե ի վ. Ջավախի շվիլին, — Թամարի պատմության հորինողը փառաբանում ե» (եջ 176)։ Այս հիման վրա բազմաշխատ վրացագետը յենթադրում ե, վոր հեղինակն ավելի «մարտնչող հոգևորական անձն» պիտի լիներ, քան թե աշխարհական։

«Վոր Թամար թագուհու պատմիչն յեկեղեցական գրականությանը հմուտ եր, սա՛ այն ժամանակվա վրաց մատենագրի հանդեսը զարմանալի չե։ Բայց ուշադրության արժանին այն ե, վոր նա հեթանոսական շրջանի հելլենական գրականությանն յեվս հմուտ ե յեղել» (եջ 178)։ Յեվ իրոք, «Թամար թագուհու պատմությունը խայտաբղետում ե հունական և սլաֆսկական գրականությունից ու պատմությունից քաղած անուններով և տվյալներով» (ib.), վորոնց քննության վրա առանձնապես կանգ ե առնում ի վ. Ջավախի շվիլին (եջ 178—183)։

Վրացերեն ընագրի թարգմանությունը մենք կատարել ենք հաշվի առնելով այն ուղղումներն և «վերականգնումները», վորը տեղ-տեղ կարելի յե գտնել նույն ի վ. Ջավախի շվիլում «Վրաց ժողովրդի պատմության» մեջ (վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, եջ 552—639)։

[ԳԵՈՐԳ III-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Գեորգ թագավորը՝] կենտրոնանալով և ամրանալով Կաղզվան * քաղաքում՝ ավերեց ժայռոտ բոլոր ձորերն ու քաղաքներն Աշոտնիքի¹, [վորոնք] հայոց (սոմեխների) թագավոր Կոչված Շահարմենի (Շահբամենի)² [ձեռք] եյին։

Սրանից հետո՝ նորից ժողովելով իր զորքը՝ [նույն Գեորգը] դիմեց դեպի հուչակավոր և մեծ քաղաք [Դվինը], վորը գտնվում ե Արարատի փեշին՝ Հայքի (Սոմխիթի) և Աղրբեջանի ** սահմանում, վոր ե հայրենիք Տրդատ (Թրդատ) դյուցազնի, վորը յերբեմն խո-

* Var. Կաթիրևան։

** Բնագրում՝ Աղարբեղաջանի։

չի վերածվեց Գրիգոր Պարթևի պատճառով... և իր զորքով գրավեց այն քաղաքը՝ [հետոն վերցնելով] գերիների և գանձերի ախարսի բազմություն, վորը ծածկեց դաշտերի ու լեռների յերեսը, և նույնիսկ արքայանիստ քաղաք Տիգրանն էլ լցվեց ավարով...

Ապա [Գեորգ թագավորն] կամեցավ զորք ժողովել և արշավել մեծ քաղաք Անիի վրա, վորը յերբեմն հունաց (բերձենների) թագավորի տունն ու աթոռանիստն էր, և ուր մինչ այսօր հազար ու մի յեկեղեցի կա³. Իսկ հույներից (բերձեններից) անցնելով՝ ժամանակի ընթացքում մեծագգի վոմն Շադադյանց կողմից նշանակված վարիչների ձեռք եր [այն]: Սրա վրա հանկարծակի հարձակվելով՝ [Գեորգ թագավորն] առաջ բերեց բազում պատերազմներ և ձիաների կոտորած յերեք որվա ընթացքում: Ոոսքով և գործով ի վերջո, կայծակի ճայթյունի նման, [վրացիք] ջարդեցին Շադադյաններին*, վորոնք կայծակի արագությամբ փախուստի չիմեցին, և [Գեորգ թագավորը] համաձայն իր կամքի իր ձեռքը գցեց քաղաքը, և չհեռացավ այնտեղից մինչև վոր չբարեկարգեց նրա կառավարությունն և հաստատապես չտիրեց նրան իր գահի պահպանության ու ամրացման նպատակով: Յեվ թողեց այնտեղ մանդատութուխուցես և ամիրսպասալար Հովհան (Իվանն) Ուրբելուն, Սարգիս Մխարգրձելուն և այլ գավառների (թեմերի) մեծամեծ ազնվականներին (ազնաուրններին)՝ տալով նրանց խնամակալություն ([մո]ուրավ[ություն]). ապա [տուն] վերադառնալով՝ դիմեց վորսի, խաղի և զվարճության:

Այս հանգամանքը վրդովմունք առաջացրեց գոռոզացյալ հապարացիների և իսմայելացվոց մեջ, և ահա Շահիարմենը, վորն իրեն սուլթանն էր կոչում, կանչեց ամբողջ Ասորիքը (Շամը), Միջագետքն (Ջաղիրքն) և Դիարբեքիրը (Դիարբագը)՝ Գարմ[ի]անի թուրքերով հանդերձ. [և] Արդուխի վորդի Սալուխ Սելջուկյանը, վորը սուլթանների տոհմիցն էր, Պարսից բազում տերերով և փաղիշահներով հանդերձ, գազանների նման ատամները սրելով՝ մեծ և անհամար զորքով յեկավ ու մոտեցավ Անիին...

Գեորգ (Գիորգի) թագավորը, վորն այդ պահին գնացել էր ժամանակ անցկացնելու Նաճարմագե, հենց վոր լսեց սրա մասին... լեռներով անցավ դեպի Շիրակ⁴, ուղեկցությամբ Հովհան (Իովանն) դպրապետի և Սմբատ-Սիմեոնի...

[Փախուստի մատնելով թշնամուն՝ վրացիք պատերազմի դաշ-

* Բնագրում Շանչե Դադիան:

տում] տեսան բազմություն [գերի վերցրած] թագավորների և մեծամեծների, ազնվականների և ստրուկների, բազմություն վրանների և տաղավարների, հարստություն ականց և գոհարների, վոսկվո և վոսկեկոռ իրերի, ուղտերի, ձիաների և ջորիների և աշխարհիս ամեն տեսակ գանձերի և հարստությունների, վորջ դժվար եր մի առ մի թվել...

Յեվ այսպիսով՝ զենքով և պաշարով լեցուն, գերի վերցնելով թագավորներին և մեծամեծ ազնվականներին, յերեք որ մնաց Անիի դռան [Գեորգ թագավորը], վորն ապա՝ հոգալով քաղաքի մասին և նշանակելով այնտեղ ամիրա և զորաբանակ՝ շարժվեց տեղից և վերադարձավ [Տփղիս]⁵...

Իսկ Ասորիքի (Շամի) և Միջագետքի (Ջաղիրքի), Հայոց (Սոմխիթի) և Արգրումի գործերի, թագավորների և մեծամեծների բնաջնջման լուրը հասավ Խորասանի (Նվարասանի) և Իրադի սուլթանին և խալիֆային, տիրողին ([խնձա]կալին) մեծն Բաբելոնի և արաբացվոց (սարակինոզների) կեղծ որենսդրին, և Յելտկուզ՝ Պարսից աթաբակին, [վորոնք]՝... հավաքվելով Ռանում**՝ դիմեցին դեպի Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրը, և մոտեցան Գագի բերդին, վորը գրավեցին, և ավերեցին նրա ամբողջ սահմանները:

Հենց վոր հռչակավոր և անհաղթ զորավար ու անզուգական յերիտասարդ Գեորգ թագավորն իմացավ այս, իսկույն և յեթ ժողովեց իր յոթը թագավորությունները՝ հայնկույս և հայսկույս***, կանչեց նաև ոսերին և շատ ուրիշ ժողովրդներին (յերկիրները), և յելավ սուլթանի դեմ... իսկ Գագում գտնվող [սուլթանական] զորքերը հանվեցին տեղից ու հեռացան, [սակայն] Յեկեղյաց**** գետն անցնելուց հետո նրանց հանկարծակի վրա հասավ [վրաց] զորքը, վորը նրանց բնաջնջման յենթարկեց⁶:

... Ապա սուլթանն ու աթաբակն իրենց ամբողջ զորքով և ուժով բարձրացան դեպի Գեղարքունիք (Գեղաքուն), վորտեղից [արդեն] մոտեցան Անիին, նաև վերո[հիշյալ] Շահիարմենն ու արաբացվոց բոլոր իշխանավորները:

Այդ պահին Անիում հաստատված եր մեծ և հռչակավոր զորավար Թորեցին՝ շրջակա յերկրները քարուքանդ անողն ու ավերողը, վորը [սկսեց] պատրաստել պատերազմական մեքենաներ:

* Բնագրում՝ Վարազ || Վարագգ:

** Var. Իրանում:

*** Var. + վերինք և ստորինք:

**** Var. Ելիա կացի (sic):

Հենց վոր լուրջ սրա մասին հասավ այս յերկրը՝ և թագավորին, վորը սակավաթիվ զորքով՝ վորսորդությամբ զվարճանալով՝ կանգնած եր Լոսվա և Դմանխի լեռների միջև, սրա մոտ յեկավ սուլթանի ղեկավարը՝...

Ապա [Գեորգ թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, վորին և պատվեց իրրի իրեն հպատակին, և Յելակուզ (Ելեկուզ) աթաբաղին ել յեկավ միջնորդ սուլթանի և վրաց միջև, ինչդրելով հաշտությունը՝...

[Ապա Գեորգ թագավորը] հրամայեց տայեցիներին, կղարջաց և շափշեցիներին Ուլթյաց (Ուլթիսի) և Բանայի ավերումն, իսկ մետախերին և թորեցիներին՝ Կարսի (Կարիի) և Աշոռնիի, և ամիրսպասալարին և սոմխիթեցիներին (սոմխիթարնի)՝ Կուրի հայսկույս [կողմի] մինչև Գանձա[կ]... [ապա] ավերեց Բասենը (Բասիանը)՝...

[Սուլյն Գեորգն] իր զորքը՝ սպասալարներով հանդերձ՝ ուղարկում եր յերբեմն մինչ Նախընկանի (Նախնեկանի) դուռն, և յերբեմն մինչ Մասիս ու Գեղամ (Ղաղվ?)¹⁰...

Ապա [Գեորգ թագավորը]՝ զորք ժողովելով Տփղիս քաղաքում՝ ուղևորվեց շեպի Սոմխիթի լեռները, ուր սաստիկ հարվածեց ու փախուստի յենթարկեց Դեմետրին և նրա կուսակիցներին, վորոնք ապաստան գտան Լոռի քաղաքում ու բերդում, և գրավեց բոլոր ամրոցներն ու բերդերը*։ Ապա Դեմետրից հեռացան Սալգիս Մխարզրձեն իր վորդով և յեղբորվորչով հանդերձ..., վորին թագավորը քաղցր սիրեց և վստահելիություն շնորհեց համաձայն նրա վսեմության։ Ապա՝ ավերելով Տաշիրն ու Լոռին մինչև Կարս՝ [Գեորգ թագավորը] բնակություն հաստատեց Ագարա[կ]ում։ Իսկ Դեմետրը, վորը գտնվում եր Լոռվա բերդում, զորք ուղարկեց նրանցից, վորոնք հավատարիմ եյին մնացել իրեն, և այլ և այլ կողմերից՝ մետախերին, վրացիներին (քարթվեցիներին), սոմխիթեցի-վոց (սոմխիթարնի) և իր դաստիարակած ախոռապետ (ամիրախոր) ճիարբերին...

Ապա [Գեորգ] թագավորը, վորը Ագարա[կ]ումն եր գտնվում, շարժվեց տեղից և յեկավ վեր՝ մոտենալով Լոռիի քաղաքին ու բերդին։ Այս պահին Պարսկաստան ուղարկվեցին Քարթլիի իշխան Լիպարիտ՝ Սմրատի վորդին, ախոռապետ Քավթար՝ Հովհաննի (Իվանեյի) վորդին, վորոնք նույն Գեորգի կողմից էյին կարգված իշխանության, և Անանիա Դվինեցին, Վոմանք Շահարմենից,

* Var. + վորոնց բռնի կերպով տիրապետել եր նա (Դեմետրը)։

վումանք Յեւակուզից (Յելգուզից) ոգնություն խնդրելու համար...

...Մինչ այս ուժասպառ յեղան Լոռիի բերդում գտնվողները, իսկ Դեմեսուրը՝ տեսնելով վոր անոգնական վիճակի մեջ է գտնվում, պարանով կապելով իրեն, իջավ բերդից և դիմեց իր հորյեղբորը (Գեորգ թագավորին)։ Իսկ ամիրսպասալարին և բոլոր նրանց, վորոնք մնացին բերդում, անվթար հանեցին բերդից և բերին թագավորի մոտ... [և այսպես] նա գրավեց Լոռին¹¹...

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Նշանակելով Ղ'ուրասարին] ամիրսպասալար և մանդատուր-թուխուցես՝ [Թամար թագուհին] վոչ մի թիզ չպակսացրեց Լոռին, [վորն] իշխանությունից զատ [նրան եր շնորհված]։...

[Թամար թագուհին] բանտարկեց գանձարանապետ Ղ'ուլթու-Արսլանին, վորը պատրաստվել էր ինքնիշխանաբար [գրավելու] ամիրսպասալար[ությունն] ու նստելու հայոց (սոմեխների) թագավորի տեղը Լոռիում։...

[Այա Թամար թագուհին] ամիրսպասալար նշանակեց Սարգիս Մխարգրձեղին, վորը բարեմնունդ էր և արշավանքների ու քաջագործությանց մեջ անված, և շնորհեց նրան Լոռին՝ ի իշխանություն և ի տիրապետություն Սոմխիթի. և շնորհատվություն առավ նրա վորդի Զաքարիային ևս. և այս Զաքարիա և Հովհանն (Իվանեն)՝ Մխարգրձեղի վորդիք՝ հավատարիմ եյին թագավորներին և փորձված արշավանքների մեջ¹², մարդիկ անվանի, թեև կրոնով հայեր (սոմեխներ) եյին¹³. Իսկ Հովհանն (Իոանե) հույժ տեղյակ էր գրականությանը, վորի պատճառով էլ զգաց իր[ենց] կրոնի թյուրությունը, [վրացադավան]¹⁴ մկրտվեց, և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա։...

[Յեւ շնորհեց Թամար թագուհին] ախոռապետություն (ամիրախոռություն) Թորեցի Գամրեկեղին, վորը Սարգիս Մխարգրձեղից հետո դարձավ ամիրսպասալար¹⁵։...

Սրանից հետո [վրացիք] սկսեցին արշավանքներ կատարել և դուրս յեղան Տփղիսից... նախ և առաջ արշավեցին Կարուց յերկիրն ու Կարնիփոր (Կարնիփու), և ավերեցին [բոլոր վայրերն] մինչ Բասեն (Բասիան) և հաղթող ու ամեն ինչով լի վերադարձան։...

Իսկ մինչ այդ Ռանի և Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) թուր-

քերի արշավախմբերն յեկան և ավերեցին Պաղակացի (Պալակացիոսի)¹⁶ յերկիրը՝ Շնամուր կոչվածը. որանց ընդդիմադրեց Գամբեկի՝ Կախաթի վորդին, [վորն և]... փախուստի յենթարկեց ու կոտորեց նրանց...

Սեպ այս պահին յեկան Կարնո-ժաղաքացիք, ասորիք (շամեցիք) և խուրք-պարմաղիք... [վորոնց նույնպես] փախուստի յենթարկեցին ու կոտորեցին...

Սրանից հետո Մխարգրձեռները՝ Սաղիրի* և Վահրամի վորդիք, վորոնք լավ հպատակներ եյին և արշավանքներում փորձված, ավագ Զաքարիան և [մյուս] Զաքարիան՝ որհնություն ստանալով, և Հովհանն (Իվանեն) և Սարգիսն՝ չորհնված¹⁷, գնացին և արշավեցին Դվինի յերկրի վրա. և հաղթող ու ավարով լի վերադարձողներին հետամուտ յեղան Դվինեցոց ու Սուրմարեցոց** արշավախմբերը, վորոնց հետ տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, վորը նույն Մխարգրձեռների հաղթությամբ վերջացավ...

Ապա [Թամարի ամուսին՝ ռուս Գեորգ] Թագավորը զորք ժողովեց իր շուրջն և Թամարի հրամանի համաձայն ուղևորվեց Դվին ու պաշարեց Պարթևաց յերկիրը. գրավեց քաղաքներ, վորտեղից մեծ քանակությամբ գանձեր հանեց և բազում ել գերիներ, ապա վերադարձավ Թամարի մոտ...

Սրանից հետո [նույն Գեորգ ռուսը] մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք (Գեղաքուն), վորը դժվար եր գրավել Թուրքմեններին՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով. հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ գերիներ ու ավար. իսկ յերբ [Գեորգի զորքերը] հաղթող վերադառնում եյին, նրանց յետևից ընկավ ամբողջ Թուրքմենությունը Գեղարքունիքում (Գեղաքունում)... [սրա հանդեպ] դուրս յեկան Թամարի զորքերը, այնպես, վոր ծերն յերիտասարդի առաջն եր առնում և յերիտասարդը ծերին, տերը ծառային և ծառան տիրոջը, վորոնք փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և ընաջինջ արին [նրանց]. ապա վերադարձան իրենց Թագավորությունը՝ Թագավորի ու Թագուհու մոտ...

Սրանից հետո... [վրացիք] արշավեցին... Արաքսի (Ռախսի) յեզերքը մինչ Մասիս, ... և Վարդան Դադյանը (Դադիանը) ... ու չորեքյան Մխարգրձեռներն ու այլ մեծամեծներն և ազնվականները

* Var. Սարգսի:

** Բնագրում Դվինեցիք և Սուրմանեցիք:

(ազնաուները) մեծ նեղություններով պատերազմ ունեցան. ապա՝ փախուստի յենթարկելով [թուրքմեններին]՝ հաղթող և ուրախությամբ լի վերադարձան ասյտեղից¹⁸...

... Յեվ այսպիսի սիրո, պատվի և պարգևաբաշխության մեջ անցկացրեց [Թամար Թագուհին] ձմրան շրջանը Սոմխիթում և Տփղիսում...

Սրանից հետո լուր տարածվեց, իբր ասյ ուսւը [Թամարի առաջին ամուսին Գեորգը, վորն աքսորված էր Կոստանդնուպոլիս՝] յեկել է Կոստանդնուպոլսից ու հասել Յերզնկայի և Կարնոքաղաքի յերկրները... [Յեվ այդ պահին] Վարդան Դադյանն (Դադիանն) էր Որբեթի և Կայենի տերը...

Ապա Թամարը, վորը Տփղիս քաղաքումն էր գտնվում, ...հրամայեց ժողովել իրեն հավատարիմ յեղող բոլորին՝ զինվորականներին* և մեծամեծներին Հերքից (Հերեթից), Կախքից (Կախեթից), Գարթլիից, Սոմխիթից [և] Սամցխեից...

...Ապստամբները մտադրվեցին գրավել Ջավախքը (Ջավախեթը), Թմոզվին ու Ախալքալաքը, նաև Թռեղքն (Թրիալեթն) ու Սոմխիթը. և ամբողջ Սոմխիթը Քուրդ-վաճառի [ձորից] ասյ կողմը խոտորել էր. [և ապստամբների թվումն էյին՝] Հովհան (Իվանե) Վարդանի վորդին՝ Գագի տերը, Մադա** Կայծոռի տերը. Կայենը նույն Վարդանինն էր. և նույն յերկրի ազնվականներն (ազնաուներն) ու ազնվականների վորդիք, բացի Ջաքարիա Վարդանի վորդուց՝... սրանք բոլորը մտադրվեցին ժողովել Ագարա[կ]ում...

[Քշելով ապստամբներին] Սոմխիթից՝ [Թամարին հավատարիմ մնացած զորքը] կանգ առավ Ագարա[կ]ի պուրակում վորսորդությամբ զբաղվելով և ուրախ[ությամբ լի]...

Վողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ՝ [Թամար Թագուհին] վողորմածությամբ շնորհեց Վարդանի վորդի Ջաքարիային Գագը Քուրդ-վաճառի [ձոր]ով հանդերձ, մինչ Գանձա[կ], բազում ... քաղաքներով, բերդերով և ավաններով. և շնորհեց Սարգսի վորդի Հովհաննին (Իվանեյին) առաջնություն և գործակալի (մասխուրթուխուցեսի) պաշտոնը¹⁹ և՛ ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոռը, Գեղարքունիքով (Գեղաքունիով) և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու յերկրներով...

... [Յերբ] վախճանվեց Գամրեկել ամիրսպասալարը²⁰,... ապա

* Var. սպասալարներին:

** Var. Մառդ:

ամիրսպասալարությունը շնորհվեց Մխարգրձեղ Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդուն, վորը նստած էր հայոց (սոմեխների) թաղավորի տեղում |ե| Լոռիի տերն եր, վորին կցեցին նաև Ռուսթավ յաղաբր, |յանի վոր| նա հպատակ էր՝ արժանի սպասպետությանը²¹։...

... Յեւ վողորմածություն ցույց տվեց |Թամարը| բոլորին իրենց կարգով, վոմանց նորից շնորհելով և վոմանց ավելացնելով. և այսպես |շնորհալի յեղան| վրացիք (քարթվեղները), սոմխիթցիք, թորեցիք, մեսխերն ու տայեցիք։...

... |Ապա վրացիք| դիմեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հինավուրց մեծ քաղաքը, և կործանեցին Առանը և սաստիկ պատերազմներով նվաճեցին... Հայկի (Հոսի) յեղբայր* Բարդոսի յերկիրը**...

Յեւ՝ վերադառնալով աֆտեղից՝ [վրացիք] նույնիսկ մի ամիս էլ չհանգստացան, շտապ գնացին և արշավեցին Արդրումի վրա, վոր ե դուռն Կարնո-քաղաքի. և աֆտեղ եր բազմություն պատերազմների... ուր [վրացոց] ոգնական եյին [դրսից՝] սուրմարեցիք***, կարսեցիք, սպերցիք, և ներքուստ՝ Սուլդուխի վորդի Նասրադինը։

... [Ապա վրաց] միացյալ ուժերն յիլան Գեղարքունիք (Գեւաքուն) և՛ անցնելով Խաչենն (Խաչիանն)՝ իջան Կարկար (Ղարդարի****) յերկիրը²². հասնելով Բայլական (Բալդուն****)՝ ավերեցին ամբողջ Առանը... իսկ Կարկարից (Ղարդարից*****) վեց որման յեկան մինչ Շամքոր (Շանքոր)...

[Յեւ] նորից գնացին Լոռիից Սարգսի վորդիք՝ յերկու յեղբայրներ՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) գործակալն (մասխուրթուխուցեան)՝ ավերելու Արաքսի (Ռախսի) յեզերքը. և աֆտեղ էր, վոր քարավանները հսկելու և կողոպտելու յեկել էյին Գվինեցիք, բջնեցիք և ամբերդեցիք, վորոնց հետ նրանք կես ճանապարհին հանդիպեցին և կովի կպան իրար հետ. և մեծ պատերազմն ու քաջարի պայքարը Գովելի յեր. [և վրաց վորքն] ամին ինչով լի և անվանի վերադարձավ [Թամար թաղուհու ու նրա ամուսին Դավիթ թագավորի մոտ]...

* Բնագրում՝ վորդի։

** Բնագրում՝ հայրենիքը։

*** Բնագրում՝ սուրմանեցիք։

**** Var. Ղուարդ՝ուար։

***** Var. Բլադ՝ուն։

***** Var. Ղուարդ՝ուար։

Սրանից հետո Կայենի տեր Հովհան (Իվանե) գործակալը (մասխուրթուխուցեսը) դրդեց Դավիթ [Թագավոր]ին վճռական, անվանի և մեծ ուժով արշավանք ձեռնարկել ավերելու մեծ Գեղարքունիքը (Գեւաքունը), Պարսից-բազարն ու Գորլաքունը* [վորը դարձյալ վրաց հաղթությամբ վերջացավ]:...

...[Յեվ] ամիր-[Ա]բուբաքրի ձեռք եր Ատրպատականը (Ադարբադազանը) մինչ Հայք (Սոմխիթ)...

...Ապա ամիր-Միհրան՝ Փալավանդի վորդին, և Աղսարթան շիրվանշահը (շարվաշե) ամրողջ Առանի մեծամիժներով հանդերձ յեկան... [և] կանգ առին... Ագարա[և]ի պուրակում...

...[Յեվ արքայական տոնախմբությանն] Թամար և Դավիթ [Թագավոր]ին ու նրանց վորդի Գեորգին... Տփղիս քաղաքից դուրս նախ և առաջ վողջունեցին ոսերն ու ղփչախները՝ հներն ու նորերը, ապա՝ հերացիք և կախք, ապա՝ վրացիք (քարթվեխները), վորից հետո թորեցիք, շավչ-կղարջ-տայեցիք, ապա՝ սոմխիթցիք (սոմխիթարնի), վորից հետո՝ ափխազներն և սվան-մեղրեկ-գուլչիացիք...

...[Ապա] աթարակին ծանուցին, վոր պարսիկները՝ ժողովելով Նախիջևանում (Նախճևանում)՝ յեկել են Առան...

...[Յեվ] բոլորը ժողովեցան Սոմխիթում, ուր գնաց և Թամարն, ու տեսավ, վոր այնտեղ եր շիրվանշահը (շարվաշե) և ամիր-Միհրանը, նաև Ղփչախի Թագավորի յեղբայրը մեծ զորքով, ուր նրանք մի քանի որ մնացին աղոթելու համար...

Յեվ կանգ առան [վրաց զորքերը] Յեկեղյաց (Ելեկեցի**)

գետի վրա և՛ հանվելով այնտեղից՝ գնացին Շամքոր (Շանքոր***)...
...Ապա ղինված նստեց Թագավորը քուրանի վրա, վորը՝ լճրե հուշակ ստացած՝ նա գնել եր Վախտանգ Սաչենցուց (Սաչենցուց), հատուցանելով վերջինիս բերդով և ավանով, վոր են Դարդմանք**** 23...

...[Յեվ փախուստի դիմելով՝ պարսից զորքի] մի մասն ապաստան գտավ Գեղարքունյաց (Գեւաքունի) լեռներում...

...Աբուբաքր (Բուբուբար) նախելին աթարակը՝ Նախիջևան

* Var. Գորալաուքը.

** Var. Ելեկեցի:

*** Var. + ... հազար հազարաց և բյուր բյուրոց, Թվով մեծագույն, իբրև մորեխներ և ավազը ծովի, Շամքորից (Շանքորից) մինչ Առան Շոթի և Վարդանաշատի (Վարդանաշատի), մինչ դուռն Գանձա[և]ի...

**** Բնադրում՝ ճարմանք:

(Նախնական) գաղթածը՝ խոնավորեց... ամիր Միհրանին (ամիր-Միրանին)²⁴...

... Հովհան (Իվանե) Միտրոպոլիտ, վորը յաջամարտիկ եր պատերազմում փոքր արշավախմբով անցավ Գեղարքունիք (Գեյրարքուն) ... [Այդ մասնակ իշնամու գորգը] զալիս եր Գանձալից՝ դիմելով դեպի Սուրմարի (Սուրմանի) յերկիրն և [նոր]՝ Վերապի վանքը²⁵... [ուր գտնվում եր] Դվինի և Հայքի (Սոմխիթի) տեր՝ Աեթափոյ²⁶ ասիարակի անած առյուծ դյուցազնը՝ Սուրմարեցու (Սուրմանեցու) յեղբայրը...

... [Ասլա] Թամարն իջավ մինչև Դվին... և վերադարձին կանգ առավ Ագարա[կ]ում՝ լի փառք և յերջանկությամբ²⁶... [Իսկ] Հովհան (Իվանե) գործակալը (մասխուրթուխուցեսը)՝ մեծ զորքով [արշավելով] և անթիվ ավար ուղարկելով՝ խաչենցի (խաչինցի) մեծամեծներին բերեց Թագավորի մոտ...

... [Ապա վրաց զորքը] ամեն ինչ ավերելով՝ հասավ Բասեն (Բասիան)²⁷...

*
*

... Ապա Թագավորի մոտ յեկան ծառայելու յերկու յեղբայրներ՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդիք, վորոնք այն ժամանակ հույժ մեծարյալ եյին Թագավորի կողմից՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն և Հովհան (Իվանե^{***}) գործակալը (մասխուրթուխուցեսը)²⁸. և Վրաստանի բոլոր մեծամեծները Թագավորի մոտ եյին. և Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն՝ հրեշտականմանն^{***} և աստվածային հոգիով լի, և այլ յեպիսկոպոսներն ել նվազ չափով ժողովել եյին Թագավորի մոտ: Մի որ պատարագում եր Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն, և յերբ [սուրբ] խորհուրդը վերջացավ... բոլոր արժանավորները հաղորդվեցին նշխարով. նշխար վերցնել ցանկացավ նաև Զաքարիա ամիրսպասալարը. սակայն քահանաներն այն չտվին նրան, քանի վոր նա կրոնով հայ եր՝ նզովյալներից, և ամոթխած ուզեց վերցնել նշխար և հաղորդվել (ուտել): Այս եր պատճառը, վոր [կաթողիկոսն] իբրև բոց գրգռվեց և սկսեց սաստիկ մերկացնել նրան, ասելով՝ «ուղղափառներից վոչոք թույլ չի տա քահա-

*. Բնագրում՝ «միմավալնի քուեղ՝ անասա դա վանիսա Սուրմանու միսիսի գուիրաբիսա»:

** Բնագրում՝ «Երիթ Դուզ» (sic):

*** Var.՝ Իոանե:

**** Բնագրում՝ հավասարն հրեշտակաց:

նայագործության [ժամանակ] տալ նշխար ձեզ, յոթն անգամ նը-
զովյալ հայերին. իսկ շունը վոր գտնի, լայեղ ել չի անի ձեզանից
փախցնի»։ Այս պատճառով Ջաքարիան ամթխած գնաց իր վրա-
նը։ Յեւ յերբ Ջաքարիա ամիրսպասալարին հրավիրեցին դահլիճ
ընթրիքի, նա համառոտ ճառով դիմեց անհավատներին, քանի վոր
խոսքով կշտամբում եր մեր (վրաց) դավանությունը։ Ապա հոգ-
վով սրբով լի կաթողիկոսը պատասխանում եր և բացատրում։
Իսկ Ջաքարիան՝ չկարողանալով ընդդիմադրել՝ ասում եր. «Յես՝
արշավանքներում անվաճա՝ ի վիճակի (բարեկիրթ) չեմ քեզ պա-
տասխանելու, և կդիմեմ մեր դավանության (հավատքի) վարդա-
պետներին, վորոնք իմ փոխարեն կամաչացնեն* քեզ»։ Իսկ Հով-
հան (Իոանես) կաթողիկոսը պատասխանեց՝. «Թող լինի Գրիստոսի
և միշտկույս աստվածածին Մարիամի կամքը, վորը կամաչացնի
նրանց ժխտողներին»։

Հսելով այս՝ Ջաքարիան մարդիկ ուղարկեց իրենց (հայոց)
կաթողիկոսի, նաև յեպիսկոպոսների, վարդապետների ու զիտուն-
ների մոտ։ Իսկ Հովհանը (Իոանես) ընդդիմադրում եր սրան՝ ասե-
լով. «Հրաժարվիր այդ անելուց, քանի վոր պետք ե իմանաք, վոր
ճշմարիտ դավանությունն (հավատն) այս ե»։ Բայց Ջաքարիան
նրան չլսեց։ Ապա յեկավ կաթողիկոսն Վանի, և բոլոր յեպիսկո-
պոսներն ու վարդապետները, և սկսվեց քննությունը։ Յեւ նստեց
թագունին՝ հուսով առ սուրբն թագունին, և Դավիթ թագավորն
և բոլոր մեծամեծները Վրաստանի (Սաքարթվելոյի). մի կողմը
[նստացրին] Մխարգրձեղներ Ջաքարիա և Հովհանին (Իվանեյին),
[և] մյուս կողմը հրավիրեցին [Հովհան] կաթողիկոսին, [վորը] մտավ՝
ասելով հետևյալ սաղմոսը. «Դատ արա ինձ, աստված, ևն»։ Յեւ
յերբ նա մտավ, թագավորները վոտքի յելան և պատվով նստաց-
րին, նաև հայոց (սոմեխներ) վարդապետներին, վորոնց նույն-
պես հարգանք ընծայեցին՝ ըստ կարգի։

Յերբ հարցուփորձը վերջացավ՝ բոլորը լռեցին. ապա հայոց
(սոմեխներ) դավանության (հավատի) մասին սկսեցին խոսել,
ճառել և յերկարաբանել. և բարեհիշատակ [Հովհան] կաթողիկոսը,
աստվածային ներշնչմամբ ի վերուստ, խելացի բացատրում եր և
իմաստնորեն պատասխանում՝ հերքելով նրանց (հայերի) ասած-
ները։ Իսկ նրանք (հայերը) վեճի մեջ ելի իրենցն եյին պնդում
(հաստատում)։ Յեւ շարունակվեց բանավեճը մինչ հսկումն։

* Var. կպատասխանեն։

Յերկյուղ կրելով, վոր պատմությունս [կարող ե] յերկար լի-
նել*, բավականանում եմ տակով [այսքանը]։ Ինչպես գիտեք, հա-
յերը մեծ վաճառասուն բարձրացրին... և [Հովհան կաթողիկոսը]
դիմեց նրանց՝ ասելով. «Թորգոմյան (Թարգամասյան) տան [զա-
վակներ], վոր համախմբվել էր ճշմարիտ հավատի դեմ, պիտցեք,
վոր մարդկությանը տիրել և սատանան...» և ինքն...

... Իսկ հայերը դիմեցին նրան՝ ասելով. «Այսպես ե...»։ Հով-
հան կաթողիկոսն ասաց. «Այժմ գիտցեք, յեթե ձեր հավատը մե-
րից լավն է, հացը ձեզանով տիրոջ մարմնի կվերածվի։ Իսկ յեթե
մեր հավատն է ձերից լավ, մեր մատուցածը (քահանայազործածը)
տիրոջ մարմնի կվերածվի»։ Իսկ հայերն ասացին. «Այսպես լինի»,
Կաթողիկոսը լսողության համար սոսկալի բան ասաց. «Գործով
հրապարակենք և վոչ խոսքով»։ Նրանք ասացին. «Ինչ վոր կա-
նես, կանենք»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Յես ձեզ մի շուն կտամ և
յերեք որ ժամանակ, վորպեսզի թափորով և աղոթելով լուսացնեք,
և [այդ] յերեք որը նրան (շանը) անոթի պահեք. և մի շուն ել
դուք ինձ տվեք, և յերեք որ անոթի պահեմ, և թափորով ու ա-
ղոթելով լուսացնեմ, ապա կերեա ճշմարիտ դավանությունը (հա-
վատը)։ Յերրորդ որն յես կկատարեմ անարյուն զոհ[աբերու-
թյուն]ը և ձեռովս կվերցնեմ նշխարն և, թեև անվայել ե, կնե-
տեմ շան առաջ, վորը դուք ունիք։ Նույնպես և դուք բերեք ձեր
նշխարը և նետեք շան առաջ, վորն յես ունիմ. և վոր նշխարն ել
ուտվի, այն դավանությունն է վատ. յեթե ձերն ուտվի, դուք ա-
մաչեցեք, և յեթե մերն ուտվի, մենք ամաչենք»։... Թեև հայերը
չկամեցան, սակայն յերկուսն ել տվին իրենց շները և գնացին
Դեսպի իրեց վրանները...

Ուրբաթ որն եր. սկսեցին թափորը։ Մի կողմը գտնվում եյին
թագավորն ու կաթողիկոսն և ամբողջ քահանայական դասն, և քիչ
եյին այնտեղ յեպիսկոպոսները, քանի վոր թագավորը ժողովի
չեր կանչել։ Յեվ մյուս կողմը գտնվում եյին հայերն և Մխարպըր-
ձեհները՝ Զաքարիան ու Հովհանը (Իոանն)։ Յեվ պիշերը յերկո-
քյան կողմերն ել լուսացրին։ Յեվ շարաթ որը կրկին սկսեցին
թափորը, և հսկումով ել լուսացրին միաշարաթը. ապա արևն յե-
լավ, և բոլորը դիմեցին յեկեղեցի՝ արտասովալից աղոթելով աստ-
ծուն։ Պատրաստեցին սուրբ սեղանը։ Յերկու կողմումն ել տեղի
ունեք լացը։ Անարյուն զոհարկությունը վերջացավ թե վոչ...

* Var. վոր [բանավեճը] կարող ե մինչ դիշեր շարունակվել

կաթողիկոսը գնաց դեպի ժողովականները՝ ճանապարհին յերգելով. «սուրբ, սուրբ, սուրբ, տեր զորութեանց ևն», ապա դիմեց բոլորին՝ յեպիսկոպոսներին ու Մխարպրձեհներին, և նրանց (հայերի) դավանակիցներին ասավ. «Լսե՛ք այժմ, Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ]... յեթե ձեր հավատը ճշմարիտ է, այս սուրբ հացը Քրիստոսի մարմին կդառնա, իսկ յեթե մեր հավատն է հաճո աստծուն, մեր որհնածը տիրոջ մարմին կդառնա: Յեվ թեև անվայել է, բերե՛ք այն շունը, վորը յես ձեզ տվի, և այս սուրբ հացը նրա առաջը կդնեմ: Յեթե շունը մոտենա նրան և վերցնի, վոչինչ է մեր (վրաց) հավատը: Ապա ձեր տված շունը բերե՛ք, և ձեր որհնած հացը դնե՛ք նրա առաջ, և տեսե՛ք թե ինչ կլինի, և նրանով կբացահայտվի, թե ում հավատն է հաճո Քրիստոսին»: Իսկ հայերը՝ թեև չկամեցան, բայց արդարացի պատասխան չունեյին, [և] հարկադրված ասացին կաթողիկոսին. «Քո նշած այս գործը քեզ է վայել կատարելու»:... Յեվ կանգնած եր կաթողիկոսն իբրև կոթող (աշտարակ) աննկուն (անդրդվելի)՝ յերեսը պճնազարդ: Ապա պատվիրեց բերիլ յերեք որ անոթի մնացած շունը... իսկ հայերը տկարացած շվարել եյին, և զարմանում եյին:

Ապա կաթողիկոսը խնդրեց թագավորից, վոր հրամայի ժողովրդին լռել. և լռությունը հաստատվեց թե վոչ, լուսափայլ բերանով դիմեց Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին* և Մխարզըրձեհներին... Յերբ քահանաները շարվեցին, բերին այն շունը, վորը կաթողիկոսի մոտն էր, և նետեցին նրան (հայոց) նշխարը (զոհը): Իսկոյն յետ վերցրեց: Ապա վրացիք սկսեցին փառաբանել աստծուն... իսկ հայերն՝ ինչպես գորդերը (զողոռները) լճից ղուրկ՝ կանգնած եյին լուռ ու մունջ... իսկ թե վրացիներին ինչպիսի ուրախություն, հույս և աստվածային փառք վիճակվեց, անկարելի յե պատմել:

Յեվ ներս մտան թե վոչ, թագավորն և կաթողիկոսը մեծ ընթերիք պատրաստեցին: Իսկ ամոթխած հայերը գնացին Մխարզըրձեհների վրանը: Հովհան (Իոանե) գործակալը (մախուրթուխույեան) ասում եր իր յեղբայր Զաքարիա ամիրսպասալարին. «Զուգեցի ընդդիմախոսել վրացիներին, քանի վոր ճշմարիտ հավատի տեր են: Այժմ ինչը պետք է ինձ լինի խոչընդոտ (կանգնեցնի), վոր յես չընդունեմ ճշմարիտ հավատն և չմկրտվեմ՝ վրաց

* Բնագրում՝ «մարդասնթա» || «մրիսանիթա» (S1C). պետք է լինի՝ «մոնդավարթա»:

կաթողիկոսից»։ Իսկ նա (Ջաքարիան) պատասխանում եր. «Հասկացա, յեղբայր, վոր ճշմարիտ հավատը վրացիներինն ե. սակայն [վերջին] դատաստանի որը թող նրանց հարցնեն, ով առաջինները ցանկացան հերձվածող լինել։ յես չեմ միանա վրացիներին»։ Լսելով այս՝ Հովհանն (Իվանեն) պատասխանեց նրան. «Ջարմանում եմ քո իմաստությունից, վոր հասկացար և լավագույնը չես ընտրում. իսկ յես չեմ հպատակվում քո դիտավորությանը, այլ մկրտվում եմ [ընդունելով] վրաց հավատը»։ Յեվ իսկույն և յեթ յեկավ ու մկրտվեց մեր (վրաց) հավատով Հովհան (Իոանես) կաթողիկոսից. և հայերից շատ շատերն ել յեկան մկրտվելու, և յեղավ ուրախություն ու խնդություն։ Իսկ Ջաքարիան նույն անհավատության մեջ մնաց²⁹։...

*
**

... Մինչ այժմ Կարսը (Կարին) թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը] զորք ուղարկեց պաշարելու այն. թուրքերը՝ լսելով այս՝ թողին Կարսը (Կարին) և փախան։ Իսկ Թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանես) Ախալցխեցուն և նշանակեց նրան կուսակալ՝ տալով աթաբակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և իսկ թուրքերից շրջակա յերկրները... և [նույն] Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի ու նրա մերձակա յերկրները³⁰։...

... Հունաստանի (Բերձենաստանի) ծայրագույն սուլթանը՝ Ջարախանի վորդի Ռուքնադդին (Նուբրադդին*) կոչեցյալը, վորը գերիշխում եր բոլոր այլ սուլթաններին և տիրում եր մեծն Հունաստանին (Բերձենաստանին) Ասիայում և Կապադովկիայում մինչ Պոնտոսի ծովը, զիմեց իր բազում զինվորականներին և ժողովեց ութսուն բյուր, վոր ե չորսհարյուր հազար** (sic) ***³¹։...

... Յեվ Վարձիի աստվածածնի առաջ արտասովից աղոթեցին Դավիթ-Սոսլանն ու նրա զորքը... և արշավախումբ ուղարկեց

* Var. նուբարդին։

** Var. ութ հազար (sic)։

*** Var. ավելացնում ե. «... վորոնց ուղարկեց Միջագետք, Կալոներո, Գատաի, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայքը, Բիթլինի և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայիցվոց (Նզինկայիցվոց), Նարբերդցվոց (Նարիբերդցվոց) և Կարնո-բաղաբացվոց... և Սալդուխի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-բաղաբում...»

Վարձիից*... Յեվ առաջապահ [գնդումն] եյին Ջաքարիա Մխար-
գրձել ամիրսպասալարը և Ախալցիխեցի յերկու յեղբայրներ Շալ-
վա և Հովհանը (Իվանեն), վորոնցից Շալվան մանդատուութուխու-
ցես եր, [և] ձիաբերը, և այլ թորեցիք. և դիմեցին Բասենի (Բա-
սիանի) կողմերը... Իսկ Դավիթ Թագավորը [գործով]... դիմեց,
Բոլոստիկե**³² կոչված տեղը Բասենում (Բասիանում), և յեկան
սուլթանի բնակատեղը...

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր
գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույն Թամա-
րը՝ առավելապես աստվածպաշտությամբ, յեկեղեցիներ և վանքեր
հիմնելով ու կառուցելով, վորբերին և վորբեայրիններին սփռիե-
լով ու արդարադատությունը տարածելով: Սրա որոք ուրախու-
թյան և խնդության մեջն եր նրա Թագավորությունը (Թագավո-
րությունները): Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում եյին
[հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գե-
գութ և Աջամեթում. ապա անցնում եյին [հայնկույս Լիխի՝] Քար-
թլի, Հայք (Սոմխիթ), և կանգ առնում Դվինում***³³, ուր նրանց
մոտ գալիս եյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ակ]եցիք և
վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում եյին Հայք (Սոմ-
խիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախճե-
վանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի)
գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնո-
քաղաքից, Յերզնկայից (Եզնիկայից) և այլ շրջակա քաղաքնե-
րից****...

... Յեվ ամենուրեք խաղաղություն եր, և Թագավորը գտնվում

* Var. + վորին ինքը Թամարն եր առաջնորդում բորիկ վոտներով ... և
առաջնորդեց Բասենի (Բասիանի) կողմերը, և մոտեցան Կարսին (Կարիին) [ու]
կանգ առան:

** Var. Բոլոստիկե | Բոլոստիկ:

*** Var. Դուրում:

**** Var. + Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե քսան-
չորսերորդ տարին³⁴ հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր
վաղուց արդեն Սարգսի Թմոզվեցին, Շալվա Ախալցիխեցին և մեսիները պայ-
քարում եյին, բայց ի վիճակի չեյին գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]...
հրամայեց Ջաքարիա և Հովհանին (Իվանեյին) գնան և սաստիկ պատերազմեն...
Յեվ յերկարատե յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախ-
քում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ
Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին]՝
մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վոր-

եր Գեգուլթում, քանի վոր սուրբ պանն եր, և յերկու Մխար-
գրձեղներն ել թագավորի մոտն եյին: Տեղեկություն ունենալով
սրա մասին՝ Արտավիլի (Արդավիլի) սուլթանը թշնամություն
սկսեց քրիստոնյաների հետ: Կանչելով իր զորքը՝ շարժվեց դեպի
Անի, և ավերեց այն, քանի վոր լսել եր Մխարգրձեղների բացա-
կայությունը տանից. և բարձրանալով Արաքսի (Ռախսի) յեզեր-
քով՝ անդգալիորին յեկավ Անի. ճանապարհին վոչոքի չֆնասեց և
ավագ շաքաթ յերեկոյան յեկավ Անի-քաղաք. և հենց վոր սկսեց
լուսանալ (լուսադեմը մոտեցավ)՝ զարկեցին գերանին, և քաղաքի
դռները լացվեցին... [Սուլթանի զորքերը] մտան քաղաք և սկսեցին
կոտորել և գերել [բնակիչներին]. ժողովրդի մեծ մասն յեկեղեցի-
ների մեջն եր՝ համաձայն քրիստոնեական կրոնի. վոմանք փա-
խան դարպասներն ու ախտեղ ամրացան և վոմանք փախան այ-
րերը, վորոնց «քարտուն» եյին կոչում: Անմատչելի մնացին
[միմիայն] նրանք, վորոնք բերդի կամ քարտունների³⁵ մեջն եյին,
վորոնց մեջ [թշնամին] չմտավ, քանի վոր յերեք կողմից քարափ
եր, ժայռոտ և քարայրներով լի: [Սակայն] գրավելով ամբողջ
քաղաքը՝ մի բյուր և յերկու հազար մարդ յեկեղեցիների մեջ կո-
տորեցին ինչպես վոչխարներին, բացի նրանցից, վորոնք հրապա-
րակներում և փողոցներումն եյին: [Յեվ] այսպես վայրագաբար
ավերեցին Անին, և բռնակիր ու անհամար ավարով լի տուն վե-
րադարձան³⁶:

Յեվ Անիի ավերման մասին համբավաբերները լուր հասցրին
Գեգուլթ նոր-կյուրակեյի (ախար-կիրակի) որը: Ամիրսպասալար
Ջաքարիան և գործակալ Հովհանը (Իվանեն)՝ լսելով այս՝ շատ
տրտմեցին... Ապա Մխարգրձեղները դիմեցին թագավորին. «...Դու,
արքա, ծանուցիր քո զորքին, վոր պատրաստ լինի գնալու Ար-
տավիլի (Արդավիլի) սուլթանի դեմ. նախ գնանք Անի...»: Հավա-
նելով նրանց (Մխարգրձեղների) ասածը՝ թագավորը հրամայեց

պեսզի անձնատուր լինեն նրան... Իսկ յերբ [Թամարը] հասավ [բերդի] բանա-
լիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրե-
լով խաղաղություն [հաստատի], և յերգվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը
(Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի:
[Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին
(Գիորգիին)՝ վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը: Յեվ յեղավ այսպես. այս
մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց ըստ նրանցից, վոր գրա-
վեց՝ Ջորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախ-
քից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր...

իր գործին, վոր պատրաստ լինի. և յեկան Մխարգրձեհներն Անի, և սկսեցին կազմակերպվել. ապա մոտեցավ նրանց (հայոց) պիղծ կրոնի պասը. մարդ ուղարկեցին թագավորի մոտ՝ գործ խնդրելով Արտավիլի (Արդավելի) սուլթանի դեմ: Ապա թագավորը հրամայեց մեսխերին, թորեցիներին, թմոզվեցիներին, հերկախերին [և] սոմխիթցիներին [յեհնել],... վորոնք ժողովեցան Անիում և գնացին Արտավիլ (Արդավել). անցան Գեղարքունիքը (Գեղարքունը) և՛ անցնելով Սիսականը*՝ դիմեցին դեպի Արտավիլ (Արդավել)... [վորն և] պաշարեցին... Իսկ Արտավիլի (Արդավիլի) սուլթանին և նրա կանանց ու զավակներին գերի վերցրին ու տանն և յերկու հազար շնորյալ մարդիկ սպանեցին մզկիթի մեջ [ճիշտ] այնպես, ինչպես նրանք նույնն արին Անիի յեկեղեցիներում**... և հաղթող վերադարձան Անի ու հույժ մխիթարվեցին... Այս ժամանակ թագավորը գտնվում եր Կողայում (Կոլայում) [և] նրա ամբողջ թագավորութունը լցվեց անթիվ հարստությամբ, վոսկով, արծաթով ու այլ ամենայն հարստությամբ, վոր բերեցին Զաքարիա և Հովհանն (Իվանեն), [և] վորի պատճառով մեծապես շնորհապարտ թագավորը նրանց շնորհեց շատ բերդեր և քաղաքներ ու յերկըրներ: Յեվ այսպես՝ աստծուն փառաբանող, ուրախությամբ լի ապրում եյին նրանք (Մխարգրձեհները), վորոնք շրջակայում գտնվողներին ստանում եյին հարկ[եր] (խարաջա) և անհամար ընծաներ:...

Ապա թագավորի մոտ յեկան Մխարգրձեհ Զաքարիա ամիրսպասալարն և Հովհանն (Իվանեն) գործակալը (մախուրթուխուցեան), և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, և զեկուցին. «... Այժմ հրամայեցեք Վրաստանի գործին, վորպեսզի պատրաստ լինի արշավելու Խորասան (Սվարասան)»...: Լսելով Մխարգրձեհների այս խոսքերը՝ թագավորը դիմեց իր թագավորության հայսկույս և հայնկույս [գտնվող] բոլոր յերևելիներին, և հաղորդեց նրանց (Մխարգրձեհների) ասածի մասին: Յեվ բոլորը՝ լսելով Մխարգրձեհների կոչն արշավանքի յեղնելու մասին՝ հավանեցին այս, և վորոշեցին արշավել:... Աղոթելով Վարձիի աստվածածնի առաջ՝ [թագավորն] որհնեց դրոշակն ու արշավազորքը, և ուղարկեց Պարսկաստան: Տվեց դրոշակը Զաքարիա ամիրսպասալարին, և նրանք (գործերը) գնացին Պարսկաստան: Իջնելով Նախիջևանի (Նախճեվանի) կողմերը՝ [վրաց գործն] անցավ Զուղա և Արաքսի (Ռախսի)

* Բնագրում Սիսական: Var. Իսպիան:

** Var. յեկեղեցում:

յեղերքը, ապա մտավ Դարագուղի նեղ ձորը, վորտեղից վեր յեկավ դեպի Մարանդա... [Ապա՝ հաղթելով Արտավիլի սուլթանին՝ վրաց զորքն] անցավ Արաքսը (Ռախսը) և Նախիջևանի (Նախճեվանի) կողմերը, և յեկավ Տփղիս՝ թագավորի մոտ³⁷։...

Ապա առաջ յեկավ մեծ տրտմություն, քանի վոր վախճանվեց Ջաքարիա ամիրսպասալարը՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդին՝ վորը հույժ մեծարեցավ և լի յեր ամենայն բարիքներով, հաղթող, քաջ և հույժ մաքառող... Սրան (Ջաքարիային) վողբացին թագավորն [և] Վրաստանի ամեն մի մարդ, քանի վոր այս ժամանակներին իշխանների միջև նրանից ավելի քաջարի վոչոք չեր յերևացել, ինչպես նաև տոհմական ծագումով։—Նա Արտաքսես Յերկայնաբազուկի տոհմիցն եր, և դավանությամբ հայ եր, [և] ոժտված եր աստվածային և մարդկային բոլոր բարիքներով։ [Յեվ] այս քաջարի հայրը մի վորդի թողեց, վորը Շ[ահ]ին[շ]ա[հ]* եր կոչվում³⁸։ Ապա [թագավորը] կանչեց Ջաքարիայի յեղբայր Հովհան (Իվանե) գործակալին (մախսուրթուխուցեսին), և կամեցավ շնորհել նրան նրա յեղբոր պատիվն, ու տվեց նրան ամիրսպասալարություն։ Իսկ Հովհանը (Իվանեն)՝ զարմանալով այս առթիվ՝ ասաց թագավորին. «Այն պատիվը, վոր դու ինձ շնորհեցիր, շատ և շատ մեծ ե. բայց յես արժանի չեմ իմ յեղբոր անունով կոչվել ու չեմ ուզում ամաչել՝ գրավելով նրա տեղը. ուստի և շնորհիւր ինձ աթաբակություն, քանի վոր Վրաստանում դուք՝ թագավորներդ՝ տակավին սահմանած չունիք աթաբակություն։ Սրանով դու կգորացնես քո շնորհն առ ինձ, քանի վոր կարժանացնես բարձրագույն նոր պատվի, և աթաբակություն կշնորհես ինձ, ինչպես ընդունված ե սուլթանների մոտ, քանի վոր սուլթանների որենքով աթաբակը թագավորների և սուլթանների հայր և դաստիարակ ե [համարվում, և այդ պատճառով ել] կոչվում ե «աթաբակ»։ Սրանով կգորացնես քո շնորհը նախ և առաջ առ ինձ»։ Լսելով այս՝ թագավորը շնորհեց նրան աթաբակություն, վոր մինչ այն Վրաստանի արքունիքում (թագավորների առաջ) վոչոքի չեր տրվել, և գործակալություն (մախսուրթուխուցեսորա) շնորհեց [թագավորը] Ջաքարիա Գագեցու վորդի Վահրամին (Վարամին), վորը պատվական մարդ եր և արշավանքներում հաղթող։ Յեվ այսպես նրանք միշտ Թամար թագուհու (թագավորի) մոտ եյին։

* Բնագրում Շինա (sic). Var. Շալվա։

Իսկ Թամար Թագուհին (Թագավորը) ձմեռը Դվինումն* եր-
շխում և ամառը Կողայում (Կոլայում) ու Յելի լճի [մոտ], յեր-
բեմն անցնում եր Ափխազք (Ափխազեթ), Գեգութ և Յխում**։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աշոռնի»-ն նույն Աշոռնիք կամ Աշարունիքն է (Յերասխաձորը)։ «Ի
գաւառն Աշորնիս... ի գիւղն, որ ասի Կաղեգուան»՝ այսպես է այն հիշատակում
Մ. Ուռնայեցին (Ժամանակագրութիւն, Բ. տպ., Վաղ. 1898, եջ 268—269)։ Հմմ.
M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 384, n. 4.

2 Հմմ. Վարդանի (Վեն. 1862, եջ 123—124) տեղեկությունը. «Շահի-Ար-
մէնն... տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ Թագաւոր Հայոց, որ է Շահի
Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին»։

3 Անտարակույս, «Հազար ու մի գիշերի» աղբեցությամբ և ասված։

4 Հմմ. Սս. Որբեյանի (Տփղիս 1911, եջ 382) վկայությունը. «Գէորգի էառ
զԱնի քաղաք ի 610 (=1161) թուականին և զամենայն տունն Շիրակայ»։

5 Անիի առումը Գեորգի կողմից, համաձայն վերոհիշյալ հայ պատմիչնե-
րի, տեղի պիտի ունենար 1161 թվին։ Այս առթիվ Մ. Ուռնայեցին (op. cit., 426)
գրում է. «Ի թուականութեան Հայոց ՈԺ (=1161) Թագաւորն Վրաց Գորգի
որդի Դեմետրի՝ որդւոյ Դաւթի, եկն ի վերայ Թագաւորաբնակ մեծի քա-
ղաքին Անւոյ յաւաւրս ամարայնոյ, յաւաւր երկուշաբաթի և... ի վաղիւն
առեալ զքաղաքն բռնութեամբ... Եւ եղեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս
երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի Թագաւո-
րութիւնն իւր. իսկ Տէր Քլաթայ, որ Շահի-Արմէնն կոչեն, ժողով արարեալ
արս ութսուն հազար, եկն պաշարեաց զքաղաքն Անի. զայն լուեալ Թա-
գաւորն Վրաց՝ եկն ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա, և արար զնոսա փա-
խըստական ...և առին [վիրք] ծառայս երկու հազար և հինգ հարիւր, գլխաւորս՝
որք էին հարիւր յիսուն ի նոցանէ. ամիրայք մեծամեծք. և ձիս և ջորիս և
ուղտս անհամար, և վրան և ջօշան, և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բա-
զում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, զոր յառման վրացւոյն
էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ
ծախէին։ Եւ զկնի բազում աւուրց գնացին մարդիկ քաղաքին Անւոյ ի տեղի
պատերազմին և գտանէին զբահս բազումս ի մէջ խոտին և բերէին։ Եւ Թա-

* Var. Դերում։

** Թվելով ապա մի առ մի միահեծան Թամարի «ազգագուտ» և «ժողովըր-
դասեր» գործերը, վարիտնալը (Վախտանգյան խմբագրությամբ) նշում է. «Սրան
վկա յեն Շարվանշահների (Շարվանշեթի) և Դերբենտցվոց (Դարուբանդեցվոց),
Քունձախների (Ղունձերի), Ոսերի, Կասագների (Քաշագների), Կարնո-քաղա-
քացվոց և Տրապիզոնեցվոց յերկիրները (տները), վորոնք սրա (Թամարի) շնոր-
հիվ ազատ կյանք եյին վայելում և միանգամայն ապահով եյին թշնամինե-
րից...»։

գաւորն զայս բարութիւնս արար քաղաքին Անւոյ, զի յորժամ էառ զնա՝ երես-
քառասուն հազար դահեկան և գնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անւոյ՝
քրիստոնեայ և զայլազգի: Այս եղև ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինքն
ամառան ալուհացիցն՝ յորժամ շուտու Անի, և ամսեանն օգոստոսի կոտորեցին
զամիր Միրայն, որ էր Շահի-Արմէնո:

Ինչ վերաբերում է Դվինին, նրա առումը նույն Մ. Ռւնայեցիին (եջ 429)
այսպես է նկարագրում. «Յայսմ ամի (ՈԺԱ = 1162) առաւ մեծանուն քաղաքն
Դուին ի Թագաւորէն Վրաց Գորգէ. բռնութեամբ ի ներքս մտեալ զկնի փա-
խստական զօրաց այլազգեացն, որք ելեալ էին ի քաղաքէն ընդդէմ նորա պա-
տերազմել, և նա ի փախուստ դարձուցեալ կոտորեաց զնոսա. և զմնացեալքն
դէմն ի քաղաքն արարեալ, միաբան մտեալ ընդ դուռն քաղաքին կոտորեցին
դամենեսին յանխնայ, գերեցին և այրեցին զբնակութիւնս նոցա, և ինքեանք
դարձան մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ յաշխարհն իւրեանց»:

Նույն Դվինի առման մասին Վարդանը (127) գրում է. «Իսկ Թագաւորն
Վրաց [Գէորգի] կուտէ առ ինքն զկողկասային զօրսն, և զայ առնու զԴուին՝
խստագոյն խայտառակեալ զնոսա ի սուր և ի հուր, բաց ի քրիստոնէիցն որ
անդ»:

6 Հմմ. Վարդանի (եջ 127) հետեյալ խոսքերը. «Ելտկուզն զայ յայրեցեայն
և ի քանդեայն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մրմռեալ իբր զզսպան կատաղի՝
զայ ի Մրեն և այրէ անդ զամրոցն... և դառնայ ի դաշտն Գագայ... Եւ զկնի
ի Թագաւորէն Վրաց ահաբեկեալ փախչի, Թողլով զկարասին և զգերիսն ան-
շէն» ևլն: Ստ. Որբելյանն ել (եջ 382) գրում է. «Թագաւորն Գէորգի... մի անգամ
փախոյց զմեծ աթաբէկն Ելտկուզ ի դաշտին Գագայ, որ եկեալ էր 100.000-աւ
ի վերայ Գէորգիի. և կամէր կոտորել զամենայն վիրս, և ըմբռնել զԹագաւորն.
զոր մեծաւ հնարիւք և արիական քաջութեամբ տանջան ի նեղ էարկ Իվանէ,
զի ի գիշերի Թողլին զվրանս և զգէնս և զանհուն կարօտիս իւրեանց և զբեռ-
նակիրս. և փախեան մագապուր»:

7 Այս տեղեկությունները, զուգադիպելով Իրմ-Ալ-Աթիրի տվյալներին, վե-
րաբերում են 1162 թվին (Հմմ. Իվ. Զավախիւի, Վրաց ժողովրդի պատմու-
թյունը, II, 1914, եջ 562—563):

8 Այս առթիվ Վարդանը (եջ 127) նկատում է. «Սակայն [Գէորգի Թագա-
վորն] գրգռէ զծովիդ սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱսլան և ածէ յԱնի, և
զամս չորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչ Թագաւորն Վրաց
Գէորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ ի նա զԱնի.
զի չէր ձեռնհաս պահել ի բաղմութենէ անօրինացն»: Քանի վոր Մահմուդի
վորդի Ասլանն ամբողջ 4 տարվա ընթացքում Անիին հանգիստ չէր տալիս,
ուրեմն պետք է յենթադրել, վոր Գեորգ Թագավորը շնորհած պիտի լինի Անին
նույն Ասլանին 1161 + 4 = 1165 թվին (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 395,
n. 1. Իվ. Զավախիւի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 564):

9 Իրմ-Ալ-Աթիրի համաձայն, այս դեպքերը տեղի պիտի ունենային 1165—
1166 թ. թ. (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 396, n. 1. Իվ. Զավախիւի, op.
cit., 565):

10 Վրաց. «Ղաղվա»-ն անհասկանալի յե. ուստի և Մ. Բրոսսեմ այն ուղղում է
«Գեղամա»-ի. Le lac de Gégham, ou Goghtcha (M. Brosset, op. cit., p.
397, n. 6):

11 Գեորգ Թագավորի՝ Որբելյանների դեմ մղած պայքարի մասին հայ պատմիչներից մանրամասն խոսում են Վարդանն (եջ 130) ու Սս. Որբելյանը (եջ 383—389)։ Ըստ Վարդանի, «յայնմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարութիւնն իւր, զեղբորորդի Թագաւորին իւրեանց զԴեմնէն և զյոլովս յազատացն յինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զԹագաւորն, մինչ կայր ի Սախատէ (տպ. Սախատա. sic. Լ. Մ.-Բ.) յանհոգս. զոր իմացեալ յառնէ միոջէ՝ փախեալ ի Տփղիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ հաւաքեցան առ նա բազումք՝ Թողլով զչար խորհուրդն։ Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն Թագաւորին, և կամէր գնալ ի վերայ ապստամբացն՝ որք ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին ի Լօռէ, բացի Լիպարտէն՝ որ չորս ի Պարսից կողմն երկու որդւովք. և էառ Թագաւորն զամենայն գանձ Օրբէլեանց, և ամենեքեան անկան յոտս Թագաւորին, եղբորորդին և ընդ նմա ալլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչուն կուրացոյց, և զկրտսեր որդի նորա զԲաւթար և զԻնէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոչինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, ի վեցհարիւր քսան և վեց թուին»։ Համեմատաբար ավելի մանրամասն խոսում է Որբելյանների տպագրութեան մասին Սս. Որբելյանը, վորն իր տեսութիւնը սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Իսկ ի թուականին Հայոց 626 եղև աղմուկ շփոթի ի մէջ Թագաւորութեանն Վրաց. և բնաջինջ կործանեցաւ տունն Օրբէլեանց», և այլն։ Սս. Որբելյանի տեղ-տեղ տված սխալ լուսաբանութիւնների քննադատութիւնը տես. Իվ. Զաւիսիւիլի, օր. cit., 371, ծանոթ.։

12 Մխարգրձեւների կամ «Յերկայնաբազուկների» մասին տես. M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Add. XVII, p. p. 266—279 (Notice et détails historiques sur la famille des Mkhargrdzélidze), Ղ. Ալիսան, Շիրակ, 175. Ե. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ, — Աղզազրական Հանդէս, գ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 319—329. Ասլան Շահնազարեան, Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դեպի Զորագետ և նախորդները, — Շողակաթ, I, էջմ. 1915, էջ 66—83. Ն. Մառի քննադատականը վերջինիս մասին՝ Отчет о состоянии и деятельности С.-Петербургского Университета за 1908 г., СПб. 1909, отд. II, стр. 73—77. Ս. Լիսիցյանի քննադատականը՝ Տեղեկագիր Թիֆլիզու Վանայ աւագ եկեղեցու կրօնա-պատմական Թանգարանի միայուն յանձնաժողովի 1908 ապրիլ 5—1910 ապրիլ 5, Տփղ. 1910, էջ 11—18, նախորդ քննադատութեան արտատպութեամբ հանդերձ՝ էջ 19—24. «Վագրենավորը», Ս. Կախարանիի խմբագրութեամբ, վրացերեն, բ. տպ., Տփղ. 1927, էջ XCIV։ Հմմ. նաև՝ Լ. Մելիքսեթ-Մեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — Գեղարուեստ, VII, Տփղ. 1921, էջ 40 և ծանոթ. 1. Ընդմիջ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 36—41 (մանրամասն բերլիոգրաֆիայով)։ Գրաբէլին ա. Ե. Հովսեփյան, Պաղատական Վրաց Վարդապետ 1928, էջ 1—26։

13 Ասել է՝ հակաքաղկեդոնիկներ (միաբնակներ)։

14 Ասել է՝ քաղկեդոնիկ (յերկարնակ)։

15 Վրաց պալատական պաշտոնեյութեան մասին մանրամասն տես. Իվ. Զաւիսիւիլի, Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. II, հատված I, Տփղ. 1928։—Սարգիս Մխարգրձեւը, համաձայն Սանահնի արձանագրութեան, վախճանվել է 1187 թ. (Վ. Կոստանեանց, Վիժական տարեգիր, ՍՊԲ 1911, էջ

36), Հետեապես, Իվ. Զավախիւցիլու կարծիքով (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 590—591), Գամրեկէն ամիրսպասալար կարող եր դառնալ նույն 1187 թվին:

16 Այժմյան Զըլգըր-գյուլը կամ Զըլգըր լիճը:

17 «Ուրհնություն ստացած» և «չորհնված» ենք մենք թարգմանում վրաց. «դաւլոցվիլինի» և «դաուլոցափի», վոր Ֆրանսերեն Մ. Բրոսսէ (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 414, n. 3) թարգմանել է՝ proclamé և non proclamé.

18 Ըստ Մ. Բրոսսէի (op. cit., p. 416, n. 2) 1187—1192 թ. թ. միջոցին:

19 Տես 15 ծանոթությունը:

20 Ըստ Իվ. Զավախիւցիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 596—597) 1190—1191 թ. թ.:

21 Ըստ Իվ. Զավախիւցիլու (ibid., 597) 1191 թ., քանի վոր Սանահնի նույն՝ 1191 թ. արձանագրության մեջ (կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, 37), Զաքարիան արդեն «ամիրսպասալար» է կոչված: Ընդ սմին, նույն գիտնականին տարրորինակ է թվում, վոր Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրության մեջ (կ. Կոստանեանց, 36) Զաքարիան «ամիրսպասալար» է կոչվում, մինչդեռ նույն Սանահնի 1187 թ. արձանագրության մեջ (ibid.) նրա «ամիրսպասալարության» մասին խոսք չկա. Իվ. Զավախիւցիլի (ibid., էջ 597, ծանոթ. *):

22 Այսինքն՝ «Գարգարացվոց» յերկիրը:

23 «Գարգման» ենք մենք վերականգնում համաձայն Մ. Բրոսսէի (op. cit., p. 441, n. 6) միանգամայն իրավացի լուսաբանության. «Dcharmani doit être le Gardman des Arméniens»:

24 Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 447, n. 2:

25 Հմմ. ibid., p. 448, n. 2 (p. 447):

26 Ըստ Վարդանի (էջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին գրուին», այսինքն 1203 թվին: Մնացած պատմիչները Դվինի առման տարին չեն ցույց տալիս: Հմմ. Իվ. Զավախիւցիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 609:

27 Հմմ. Ս. Որբեյլանի (էջ 391) խոսքերը. «[Զաքարէ և Իվանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկերտ»: Հմմ. Իվ. Զավախիւցիլի, op. cit., II, 610.

28 Մխարզրձեկների մասին տես 12 ծանոթությունը:

29 Հովհան (Իվանե) Մխարզրձեկու «դավանափոխության» մասին հայ պատմիչներից խոսում են, ինչպես հայտնի յե, Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 138) գրում է. «Իւանէ խաբեալ ի Թագուհայն Թամարայ՝ տկարացաւ ի հաւատոյն, և տնյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ զերի ի Խլթա... Իսկ Զաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ի սեփհական հաւատն. սակայն կամեցաւ զտօն Տիրամօրն և զխաչին ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագաւոյցսն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն պատարագ մատուցանել. և վրանով պատարագել ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւազօք: Կիրակոսը (Տփղիս 1909, էջ 157) գրում է. «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին Վիրք. զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն Աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի Թագուհայն՝ որ Թամարն կոչէր,

ի դատերէն Գէորգեայ: Իսկ Ջաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն. Հայք. վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զՎիրս:

Վրաց պատմիչի ակնարկած «դեպքը», վորքան ել այն, իրոք, առասպելական գծերով ե նկարագրած, ստանում ե իր ունի գնահատումը քաղկեդոնականների (յերկբնականների) և հակաքաղկեդոնականների (միաբնակների) միջև Թամարի որոք ծագած վեճերին վերաբերյալ ամբողջ գրականութեան քննութեամբ. իսկ այս վեճերը, ինչպես և նախորդ դարերի ընդդիմախոսութեանները, ինչպես հայտնի յե, արգասիք ե այն հակասութեանների, վոր տեղի ունեւ ավատական միջնորոտում, այս դեպքում միահեծանութեան (աբսոլուտիզմի) հասած Վրաստանում, վորի եքսպանսիան տարածվել եր Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչ Առաջավոր Ասիա:

Ինչպես հաղորդում ե ասորի պատմիչ Գրիգոր Բաղեբերեյ կամ Աբուլփաւացը (ապրում եր 1226—1286 թ. թ.), հայ-վրացական մի ընդհարում տեղի յե ունեցել 1197 թվին «ծնագատիկ» առթիվ, հավանական ե, Տփղիս քաղաքում (Gregori Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, edid. J. B. Abbe loos et Th. J. Lamy, t. II, 1874, p. p. 599—604. Bibliotheca Orientalis, ed. Assemani, t. II, p. 369), Հմմ. Մ. Չամբաճ, Պատմութիւն Հայոց, III, եջ 161—162, նաև Л. Меликсет-Бекон, О междоусобице в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривой пасхи, — Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст., т. II, 1925, стр. 49—60: Իսկ Մխիթար Գոճի «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» կոչված գրութեանը լավագույնն ապացուցն ե այն հանգամանքի, վոր այսպիսի ընդհարումներ ու վեճեր հայոց և վրաց, ուղիղ ասած հայ (հակաքաղկեդոնիկ) և վրաց (քաղկեդոնիկ) հոգևորականութեան միջև քանիցս ե տեղի ունեցել Թամարի Թագավորութեան որոք, վորն և զրդել ե Մխիթարին համապատասխան դիմում անել Ջաքարիս և Հովհան (Իվանե) Մխարգրձեղներին: Այս գրութեանը սկսվում ե հետևյալ «ձոն»-ով. «Ջայս գծագրութիւն խակաւուք հարկաւոր կտրծեալք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ ընդ մեզ վարին, քան զՅոյնս, աշակերտելով նոցա: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախագրութիւն բանիս, ո՛վ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Ջաքարէ և Իւանէ, ծնունդդ սիրոյ աստուծոյ ի բարեգարդ ծնողաց. զի ես յամենայնի նուաստ Մխիթար ի բանս և ի գործս սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի [ի] հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ առացեալքն առ ի նոցանէ, յայսոսիկ եկի [ի] միտս՝ գրել սակաւուք զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զաւրինակ, և զոր ամբաստանիմք, թէ ոչ միաբանին ընդ Յոյնս և ընդ Վիրս ցուցանել փութացաք զանհնարութիւնս...» (ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի № 631, եջ 17 ր = «Արարատ» ամսագիր 1900 թ., եջ 497 = Լ. Մելիքեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, եջ 240): Վոչ պակաս հետաքրքիր ե և նույն գրութեան վերջաբանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետևյալը. «Եւ արդ թէպէտ բարեպաշտ Թագաւորք[ն] մեր չեն բաւական՝ Թամար և Դաւիթ՝ տիեզերական ժողով առնել ամենայն ազգաց, վասն հեռաւորութեան Յունաց և Հռոմայեցւոց և այլոց ազգաց, այլ աստուծոյ շնորհաւքն կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բաճնալ, որ զՔրիստոս չհայհոյեն. զի այն Քրիստոսի է ատելութիւն [և թշնամութիւն], որ զիսաչ և խստ և զեկեղեցի միմեանց հայհոյեն և նախատեն: Եւ որպէս ցուցաք յառաջագոյն՝ այն էր աստուծոյ հաճոյ և Քրիստոսի կամք, զի

ամենայն ազգ քրիստոնէից միակրան էին յեալ, բայց չէ հնար [var. արժան է], որպէս գրեցաք, այլ զկարելին չէ հնար խափանել: Զի դուք իշխան էք Հայոց և Վրաց կամաւըն սասուածոյ, և թէ կամիր՝ ծանուցանէք աստուածասէր թագաւորացդ, որ արքայական իշխանութեամբ սաստ պնեն, որ ոչ զեկեղեցի աստուծոյ [var. Հայոց] չքակեն և ղխաչ այրեն, և այսմ ժամանակեայ իշխանութեամբս և յաւիտենական թագաւորութիւնն առնուն ընդ բարեպաշտ թագաւորացն ընդ Կոստանդիանոսին, ընդ Թէոդոսի և ընդ Տրդատայ և ընդ Նախնի թագաւորացն ինքեանց, աստուածասիրացն Բագրատունեաց, և պսակին ի Քրիստոսէ՝ ի ճշմարիտ թագաւորաց թագաւորէն, և հաստատուն ունիցեն զթագաւորութիւնն ինքեանց, բարի շառաւեղան, զեղեցիկ ամբոսակալան, ի խաղաղական կենաւք և յաղթութեամբ պատերազմաց և բարեպաշտութեամբ կեալ յաշխարհի. հանդերձ քրիստոսասէր իշխանաւոր՝ քաղցր կամաւք և իրաւամբ դատաստանի, և առողջութեամբ հոգոյ և մարմնոյ, և բարի անուամբ Քրիստոսի հաճոյանալ և ժառանգել զարքայութիւնն աստուծոյ...» (Նույն ձեռագիր, եջ 45 ր—45 v = «Արարատ» 1901 թ., եջ 126—127 = Լ. Մեղիֆսեք-Բեկ, op. cit., 240—241):

Զաքարիայի ձեռնբեցութեամբ վրաց արքունիքը հրավիրված հայ յեկեղեցականների մասին խոսելիս՝ վրաց պատմիչը նշում է, վոր «հավատո քննութեանը» ներկա գտնվեցին «կաթողիկոսն Վանի և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները: Վանի կամ Վանա կաթողիկոսի հիշատակութեանը Մ. Բրուսեի (Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 451, n. 1) կասկածի տակ է դնում. «Je ne sais ce que peut signifier cette phrase, puisque alors les catholico arméniens résidaient dans la forteresse de Hromcla, sur l'Euphrate. S'il s'agit, au contraire, d'un des catholico d'Aghthamar, l'il de ce nom est en effet au milieu du lac de Van, mais nous ne possédons aucune liste des titulaire, de ce siège, dont la fondation remonte à l'année 1144»: Այստեղ իրոք Աղթամարի կաթողիկոսն է հիշված, վորի անունը, սակայն, բաց է թողնված (հմմ. Մեսրոպ վ. Մախալեանց, Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց [Աղթամարայ], էջմիածին 1916. Ներսես վ. Ալիքեան, Գաւաղանադիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. Պատմական ուսումնասիրութեան [«Աղգային Մատենադարան», 22], Վիեննա 1920. Լ. Մեղիֆսեք-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», եջ 65, ծան. 1): Ինչ վերաբերում է բոլոր յեպիսկոպոսների ու վարդապետների՝ մասնակցութեանը նույն «հավատո քննութեանը», սրտնց մասին տնտղական տվյալներ կարելի չէ գտնել Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Տփղիս 1909, եջ 161) Լոռվա ժողովի (1204—1205 թ. թ.) առնչութեամբ, վորի մասին ասված է. «... յարքայէն Լեոնէ և ի կաթողիկոսէն Դավթէ եկին զհսպանք և հրամանաբերք: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Զաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լոռէ քաղաք զեպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ զԳրիգորէս, զԻւրիանդ աղպական, և զեպիսկոպոսն Անւոյ, և զեպոսկոպոսն Բջնոյ, և զԴիւնայ, և զԿարուց, և դայս որք զիպեցան: Նոյնպէս և զվարդապետս և պառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւր և այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամել կանգնել զվրանն և պատարագ մատուցանել: Համեմատաբար ավելի դնա՛ստելի չի մեզ համար Լոռվա ժողովի ժամանակակից հռչակավոր վարդապետների տնտնները, վոր մի առ մի թվում են նույն Կիրակոսը (ibid., 161—162). «Եւ Էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երեկիք, որ Դոշն կոչուր. շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն և հեզ, և վարդապետն ուսմամբ հռչակեալ Իգնատիոսն, և Վարդան,

և Դաւիթ Քորայրեցին ի Հողբատայ, Յովհաննէս հայր Սանահնին, վոր զկնի մահուան Գրիգորոյ, զոր Տղւայայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն, Գրիգոր՝ զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեչառուաց, Տուրքիկն ի Թեղինեաց, որ բարւոք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել, և առանձին ինչ ոչ ստանալ: Եղիայ ի Հաւուց Թառոյ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել, եթէ բարձր և թէ ցած. և ոչ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դփնացին. Սարգիս միտկեացն ի Սևանայ. այսոքիկ արք երևելիք և այլք բազումք. Գրիգորէս եպիսկոպոս Հողբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Դփնայ, Սարգիս աթոռակալ Անւոյ, Յովհաննէս Կարուց, և այլք յոլովք աստի և անտի, հանդերձ երևելի քահանայիւք վանաց և քաղաքաց և գիւղից: Հետևապէս, պետք է յենթադրել, վոր «հավատա քննութեանը» ներկա գտնվող հայ զբոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները» Կիրակոսի հիշատակածներից պիտի լինէին՝ Մխիթար Գոշի գլխավորութեամբ (մանրամասն տես. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետք հայոց հյուսիսային կողմանց», եջ 62—63, 175—180, 238—249, 258—260), Իսկ «Վանի կաթողիկոսը» Կիրակոսի հիշատակած Դավիթ Աղթամարցին պիտի լինի:

80 Ըստ Վարդանի (եջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին առին զԿարս թագաւոր[ան]ի[ստ]ն», այսինքն 1206 թվին, վորին համաձայն է և Խլմ-Ալասիւրը (Համմ. Խվ. Ջավախիւզիի, Վրաց ժողովրդի պատմութեանը, II, 611—612):

81 Համաձայն Խվ. Ջավախիւզիի (op. cit., 612—617), 1205—1206 թ. թ., ըստ Գաբելիսի ա. հ. Հովսեփիանի (Սաղբակյանք կամ Պոռոյանք Հայոց պատմութեան մեջ, եջ 10, ծան.—) 1204—1205 թ. թ., վերջինն ըստ Մշու Առաքելոց Վանքի Տոնականի հիշատակարանի, ուր ասված է. «Եւ ի կատարման վրոցս (1204/5 թ.) սուլտանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բազմութեամբ, նմանեալ ամբարշտին Յուլիանեա, փքացեալ լեռնացեալ եհաս ի Թէպուկաւղիս, եւ անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս հայոց և վրաց եւ ամէնեկն մոռացաւ զաստուած. եւ յուսացաւ ի նանրութիւն իւր, կամէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն: Իսկ աւգնականութեամբն աստուծոյ եկին հասին զաւրքն վրաց, եւ մեծն Ջաքարձ հանդերձ Իւանէի հարազատաւն իւր, և այլ աստուածասէր իշխանաւք և նախարարաւք, եւ յոգնախումբ խառնիճաղանջ բազմութեամբ հասին ի վերայ անսուրէն զաւրացն տաճկաց, եւ յանխնա կոտորեցին զնոսա, զոմանս ձերբակալ արարին եւ ոմանք ի փախուստ դարձան. բայց սուլտանն անվրէպ մնաց. սակայն դաւարոյն զթիւս 6 կարէ գիտել զսուլոյ եւ զարծաթոյ եւ զմետաքսի, զերամակս ուղտուց, ձիոց եւ ջրուոց» (Պաղբակյանք կամ Պոռոյանք Հայոց պատմութեան մեջ, ibid.):

82 Հիշատակելով այս տեղանվան (Ortsname) յերկու ձևերը՝ Bolositec և Bolortci, Մ. Բրաւեմ (op. cit., I, 2, p. 460, n. 3) գրում է. «Ce nom et ses deux formes me sont inconnus». Վերջինչ չի ասում սրա մասին Խվ. Ջավախիւզիի (op. cit., 614):

83 «Դուր»-ի փոխարէն «Դվլին» ընթերցման մասին տես. M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 466, n. 1:

84 Այսինքն 1184+23=1207 կամ 1184+24=1208 թ.,

85 Վրացերեն բնագրի «քարտուն»-ը հայերեն բառ է՝ «քար+տուն»:

86 Անիի այս ավերման մասին, վորը տեղի պիտի ունենար 1207—1208 թ. թ.,

մանրամասն պատմում ե Կիրակոսը (եջ 244—246) հետեյալ վերնագրի տակ՝ «Վասն քաղաքին Անույ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նորայ»:

87 Արտավիլի արշավանքի մասին Վարդանը (եջ 139) գրում ե. «Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն թուին մորեխն սուրեաց զբազում գաւառս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր գտունն Պարսից մինչև ցԱրտաւիլ քաղաք, առնելով ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից, ըստ որում և զաղօթատուն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զոր լինել իշխանացն՝ որք ի Նախջուանու եկեղեցիսն, և կուռայքն և մուղրիքն՝ սուրբ քահանայիցն, վոր ի Բագուաճն զհնեցան, և արեամբ նոցա ներկաւ պարիսպ եկեղեցւոյն»։ Կիրակոսը (եջ 175) գրում ե. «Յետ բազում քաջութեանց յաղթութեանց՝ զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չոգաւ զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառսն՝ վոր շուրջ զնոքօք. և ապա զնացին յԱրտաւիլ քաղաք, նմանապէս առին զնա, և աւերեցին զգաւառսն՝ որ շուրջ զնոքօք. և բաղումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց՝ զոր Մուրշի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց. հրամայեաց Զաքարեայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ, և բորբոքեալ հրով, այնպէս, այրեաց զնոսա, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի Նախջուանի Տաճիկք, և կուռայքն՝ փոխանակ Հայոցն քահանայից Բագուանայ՝ զոր մորթեցին, և զարիւնն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին»։ Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր»։

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, վոր «վրաց պատմագիրը յերկու արշավանք ե նշանակուած դեպի Պարսկաստան, և յերկրորդ անգամ Զաքարիային հասցնում ե մինչև Խորասան և Վրկանաց աշխարհը», Գաբելին ա. ե. Հովսէփյանը (Ստղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմութեան մեջ, եջ 11, ծան.+) գտնում ե, վոր այս «չափազանցութիւն ե և չի ստուգվում հայ աղբյուրներով»։ մինչդեռ Իվ. Զավախիւիլիին (op. cit., 629—630) այն կարծիքի յե, վոր հայ պատմիչների՝ Վարդանի ու Կիրակոսի, ինչպես և Իբն-Խալկանի վկայութիւնները մեկը մյուսի հետ շփոթած ունին յերկու արշավանք, վարոնցից «մեկը տեղի պիտի ունենար 1207—8 թվին, իսկ մյուսը 1210 թվին»։

88 Զաքարիայի (Զաքարեայի) մասին հայ պատմիչներից տեղեկութիւններ են տալիս Վարդանն ու Սս. Որբեյանը, Վարդանը (եջ 140) գրում ե. «Եւ դարձյալ յայնր կոտորուածէ՝ կատարի [Զաքարէ] ի տէր ուղղափառ և ամբիժ հաւատով, և թաղի ի սուրբ ուխտն Սանահնին, ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողլով տղա մի հնգամեայ Շահնշահ անուն»։ Սս. Որբեյանը (եջ 398) գրում ե. «Իսկ մեծ սպասաւարն Զաքարէ մեռանի ի 661 թուին»։ Եւ զսպասաւարութիւնն Զաքարէի առեալ էր որդին իւր Շահնշահ»։ Ուրեմն, Զաքարիայի մահը տեղի յե ունեցել 1212 թվին, վոր մասամբ ստուգվում ե Սանահնի արձանագրութիւններով, ուր 1211 թվի արձանագրութիւններում նա կենդանի յե յերևում, մինչդեռ 1213 թվի արձանագրութիւններում արդեն մեռած ե (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, եջ 51—55), հմմ. Իվ. Զավախիւիլիի, op. cit., 630—631:

Բ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱՄԱՐ ԹԱԳՈՒՂՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Վրաց պատմագրության այս ուշագրավ հուշարձանը յերևան հանեց պրոֆ. Ի. Վ. Ջավախիշվիլին 1923 թվին, յերբ հրապարակեց և իր նախնական հաղորդագրությունը սրա մասին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. «Նոր հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար Թագուհու ցարդ անծանոթ պատմչի յերկասիրությունը», վրացերեն („Bulletin de l'Université de Tiflis“, III, 1923, եջ 186—216): Այս յերկասիրության անանուն հեղինակին, վորը մասամբ կրկնում ե և մասամբ ել լրացնում նախորդ գլխից մեզ ծանոթ վրաց անանուն այլ պատմչի հորինվածքը, Ի. Վ. Ջավախիշվիլին պայմանապես «Թամար Թագուհու յերկրորդ պատմիչ» ե կոչում, քանի վոր ընդհանուր առմամբ յերկուան ել նպատակ ունին ներբողել Թամարին:

Համեմատաբար «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» գրվածքի հետ այս՝ Թամարի յերկրորդ պատմչի յերկասիրությունն ավելի լուրջ պատմագրական գործ ե ներկայացնում իրենից, միանգամայն հեռու լինելով այն ֆանատիկոսությունից, վորով առաջին գրվածքն ե ոժտված, յերբ պամփլետային բնույթ ե տալիս հայ-վրացական կրոնական պայքարին Թամարի որով: Յեվ հենց այս պատճառով, թվում ե մեզ, գոհեց այս՝ յերկրորդ յերկասիրությունը լինի հիմնական գործ Թամարի պատմության վերաբերյալ, վորն ապագայում ամբողջապես ոգտագործած լիներ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» յերկի հեղինակը:

Այս յերկասիրությունից, վորը դեռ հրատարակված չե և վորը նույն Ի. Վ. Ջավախիշվիլին պատրաստած ունի տպագրության, քաղվածքները մենք անմիջապես կատարել ենք Վրաստա-

նի պետական թանգարանի համապատասխան ձեռագրի (№ 207 Չ) հիման վրա՝ հիշյալ թանգարանի վարչության և անձամբ Ի. Վ. Զա-վախի շվիտու սիրավիր թուղթով ուղի յամբ:

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Բերեցին Մխարգրձել Սարգիս ամիրսպասալարի յերկու վորդոց՝ Զաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին), վորոնք շատ փորձ-ված եյին պատերազմներում և ազգովին հավատարիմ թագավոր-ներին: Այս պատճառով սրանք հույժ սիրված եյին Թամարի նախնիների (պապերի և հայրերի) կողմից: Թամարն ել սրանց հանդեպ ուշադիր յեղավ, աստօռն հանձնեց և վողորմած եր: Յեվ շնորհեց [Թամարն] Զաքարիային՝ ամիրսպասալարություն, և կըրտ-սեր [յեղբորը] (կրտսերին որոք) Հովհաննիս (Իվանեյին)՝ գոր-ծակալություն (մսախուրթուխուցեսորա): Սրանք արժանի մար-դիկ եյին, թեև կրոնով հայեր (սոմեխներ), բայց ուղղափառու-թյամբ միանգամայն լի: Իսկ Հովհաննը (Իվանեն) հույժ տեղյակ եր գրականությանը, վորի պատճառով զգաց հայոց (սոմեխների) կրոնի թյուրությունը, [վրացադավան] մկրտվեց, և դարձավ ճշ-մարիտ քրիստոնյա...

... Ներքին [մասում] առաջին կուսակալությունն Գագուկն եր, վորը Վահրամի հոր՝ Զաքարիա Մխարգրձելիի ձեռքն եր, և սրանք [եյին, վոր] կուսակալություն եյին անում, քաջարի մար-դիկ և պատերազմներում միանգամայն փորձված ու հաղթող, և յերկյուղածությամբ աստօռ և հավատարմությամբ առ պատրոնն հույժ գովելի: [Սրանից] վերեն եր Ջորակերտն ու Տաշիրը, ուր Զաքարիան ու Հովհանն (Իվանեն) առաջին անգամ սկսեցին իբրև առյուծ պայքարել՝ վերև ու ներքև և ամեն տեղ: Յեվ վերեն եր Զավախքը (Զավախեթը), ուր կուսակալներ եյին Սարգիս Մխար-գըրձել Թմոզվեցին և Շալվա Թորեցին, կից՝ Արտահանը (Արտա-նին), ուր կուսակալ եյին մեսխերը... [Յեվ] Շավշք-Սպերի (Շավ-շեթ-Սպերի) կողմից Բանասկերտն եր...

... Յեվ նրանց եր տալիս [Թամարն] Անին, լինչպես վկայում ե հայոց (սոմեխների) թագավորների մեծ և հուշակավոր անունը, վորը պարսից շահնշահությունից (շանշեորա) եր վերցրած, ... և Պարսից տան անվանի Դավիթը...

... [Պաշնարածները] մտնելով Սոմխիթ՝ վորսի եյին դիմում...

... Մինչ այս Կարսը (Կարի) թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը]

գորք ուղարկեց այն պաշարելու. իսկ թուրքերը՝ լսելով այս՝ իսկույն և յեթ թողին Կարսը (Կարի) ու փախան: Իսկ թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցուն և նշանակեց կուսակալ՝ տալով աթաբաղություն և ամիրաց-ամիրայություն... և իւեց թուրքերից շրջակա յերկրները... և նույն Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի (Կարուի) և նրա մերձակա յերկրները...

...[Ռուքնադղինը գինվորներ] ուղարկեց իր [պետության] բոլոր սահմանները՝ Միջագետք, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայք, Բիթինիա և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայեցվոց (Եզինկայեցվոց), Պարբերդեցվոց (Պալփերդեցվոց) և Կարնո-քաղաքացվոց... և Սալդուխի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում...

...Ապա [Տփղիս] բերին Ռուքնադղինի (Նուքարդինի) դրոշակը, և նախ մտցրին Յերզնկայեցուն (Եզինկայեցուն) և ապա այլ յերևելիներին... Յեվ Յերզնկայեցուն (Եզինկայեցուն) [Թամարը] պահեց Տփղիսում իբրև բանտարկյալի...

Այսպես որեցուր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույնը՝ Թամարն՝ առավելապես աստվածապաշտությամբ, յեկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելով և կառուցելով, վորբերին ու վորբեայրիներին սփռիելով և արդարադատությունը տարածելով: Սրա որոք ուրախության և խնդության մեջ եր նրա թագավորությունը (թագավորությունները): Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում էին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Դեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում էին [հայսկույս Լիխի՝] Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ) և կանգ առնում Դվինում, ուր նրանց մոտ գալիս էին հարկեր (խարաջա) [տալով] Գանձ[ալ]եցիք և վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում էին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախճեվանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կուլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնո-քաղաքից, Յերզնկայից (Եզինկայից) և այլ շրջակա քաղաքներից...

...Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե քսանչորսերորդ թվին հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգիս Թմոզվեցին, Շալվա Թորեցին և մեսիները պայքարում էին, բայց ի վիճակի չէին

գրավելու ախ... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Ջաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին) դնան և սաստիկ պատերազմեն... Յեւ վերկարատե յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախքում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին՝] մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վորպեսզի անձնատուր լինեն նրան... իսկ յերբ [Թամարը] հասավ՝ [բերդի] բանալիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրելով խաղաղություն [հաստատել], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը (Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր Թագավորութեանը կցի։ [Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին (Գիորգիին), վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը։ Յեւ յեղավ այսպես. այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրավեց՝ Չորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախքից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր...

(Շարունակությունը միանգամայն զուգադիպում է «Թագավորների պատմականն ու գովասանքը» յերկի տվյալների հետ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել)։

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ՀԱՄԱՌՈՏ ՎՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

«Համառոտ Վրաց պատմություն»՝ այսպես ենք կոչում մենք պատմագրական այն փոքրիկ գրվածքը, վորին պրոֆ. Ե. Թաղաձվիլին («Վաղեմի Վրաստան», II, Տփղիս 1911—1913, եջ 54) անվանում է «Համառոտ տեղեկությունների Վրաստանի պատմությունից», և վորը հետագա դարերում ծառայել է իբրև աղբյուր թե՛ այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յին և թե՛ Վախուշտ արքայազնի պատմության: «Պատմությունը» սկսվում է Վրաց դարձից և հասնում մինչ խաչակրաց արշավանքներն ու Յերուսաղեմի գրավումը (1213 թ.): Տեկստը հրատարակել է նույն Ե. Թաղաձվիլին (ibid., 59—66):

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ IV—XIII Դ. Դ.]

Քարթլին դարձավ [ի քրիստոնեյություն] Նունեյի (Նինոյի) քարոզչությամբ՝ Քրիստոսի համբարձումից յերեք հարյուր յերեսուն և ութ թվին, արարչության հինգ հազար ութ հարյուր յերեսուն և ութին, և մնաց Նունեն (Նինոն) Քարթլիում յերեսուն չորս [տարի], և նրա որոք եր մեծն Կոստանդին հունաց (բերձենների) թագավորը, և Տրդատ (Թրդատ) հայոց թագավորը դարձավ սուրբ Գրիգորի ձեռքով¹...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր յերեսուն յոթին [Դավիթ] Շինողը մահմեդականներից (թաթարներից) խլեց Լոռվա բերդը²...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր քառասուն յերեքին³ նույն [Դավիթ] Շինողն Անի քաղաքը խլեց Արփասլանից և կոտորեց նրանց, վորոնք Անվո մեծ կաթողիկեն մզկիթի եյին վերածել և քրիստոնյաների արյամբ նույն կաթողիկեն ու քաղաքը վողողել, աստվածասեր Դավիթ Շինողն [արժանին] հատուցեց նրանց, և ահա

նա մոլլաների և դարիմանների արյամբ վողողեց այն, նորից ոձեց այն կաթողիկեն, վոր կառուցել եր հունաց (բերձենների) [Թագավորի] դուստր Կատրամիդե (Կատրոնիտե) Թագուհին՝ նույնտեղ Թաղվածը: Ապա Թագավորն և կաթողիկոսը, յեպիսկոպոսներն ու միացյալ զորքն յեկան Թագուհու գերեզմանի մոտ, նորից այն որհնեցին, և ինքը Թագավորն յերեք անգամ ձայն տվեց գերեզմանին. «Ուրախացիր, Թագուհի, քանի վոր աստված ազատեց քո կաթողիկեն անորենների ձեռներից»: Ի պատասխան սրա հանգուցյալը գերեզմանից ձայն հանեց և գոհացավ աստծուն: Թագավորն ու միացյալ ժողովուրդը զարմացան: Մի քանի ժամանակ անցավ, [և] Դավիթ Շինողը վախճանվեց:

Յեւ նրանից հետո Թագավոր նստեց նրա (Դավթի) վորդի Զուրաբը⁵, և Դեմետրը (Դեմետրեն) գրավեց ամբողջ Թագավորությունը: Նույն քրոնիկոնին՝ յերեք հարյուր քառասուն հինգին⁶ [նա] գրավեց Դմանիսի բերդը և կոտորեց Կարսում Ուղուղիանին: Այս պահին Սալդուխ-դ'անեն յեկավ Անի քաղաք. Դեմետր Թագավորն եւ այստեղից գնաց այնտեղ, կռվեցին: Կամոքն աստծո Թագավորը հաղթեց, կոտորեց և բնաջինջ արավ նրանց (ուղուղիաններին)⁷:...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այս տվյալներն, ըստ Ե. Թալ'աւիլիու («Վաղեմի Վրաստան», վրացերեն, հատոր II, Տփղիս 1911—1913, յերրորդ բաժ., եջ 59, ծան. 6), համաձայն են Վրաց Դարձի և Վրաց տարեգրության հետ:

2 Քրոնիկոնի 337 թ. = 1117 թ., մինչդեռ վրաց տարեգրության համաձայն (Քարթլիս ցխովբեբա, հրատ. Մ. Բրոսեյի, եջ 246 = M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 360), Լոռու առումը Դավթի կողմից տեղի յե ունեցել 1118 թվին:

3 Այսինքն 343 + 780 թ. = 1123 թ.:

4 Դավիթ Շինողի կողմից Անիի գրավումը Մասթեոս Ուռնայեցին դնում և ՇՀԳ—1124 թ. ներքո, տալով հետեյալ տեղեկությունները, վորոնցից մի փոքր հեռու յե վրացական այս աղբյուրի հաղորդածը. Մ. Ուռնայեցին գրում Ե. Վասյամ Թուականութեան Դավիթ Վրաց Թագաւորն արար դարձեալ սաստիկ կոտորածս զգօրսն պարսից իբրև բիւրս երկու. և էառ զԹագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի և զորդիսն Մանուչէի հանեսլ ի յԱնւոյ և տարաւ ի Տփղիս. և ազատեցաւ ի ծառայութենէ Թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն զամս վաթսուն. և զհրաշափառ և զմեծ եկեղեցին Անւոյ զսուրբ Կաթողիկէն, զոր մաքիթ էին արարեալ, ժողովեաց զեպիսկոպոսունսն և զքահանայս և զկթօնաւորս Հայոց աշխարհին, և օրհնեաց զսուրբ Կաթողիկէն մե-

ծառ հանդիսիւ. և եղև ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթողիկէն ի ծառայութենէ» (Մատթէոս Ուռնայեցի. Ժամանակագրութիւն. բ. տպ., Վաղարշապատ 1898, էջ 359):

6 Ինչպես Ե. Թաղ'այեվիին (op. cit., էջ 63, ծան. 2) իրավացի նկատում է, «Զուրաբին վրաց աղբյուրները չեն ճանաչում»: Այլուր բոլորովին չի հիշատակվում:

6 Այսինքն $345 + 780 \text{ թ.} = 1125 \text{ թ.}$

7 Այս տվյալները, ինչպես նկատած ունի Թաղ'այեվիին (ibid., էջ 63, ծան. 3), «բացահայտւմ են Բրոսեյի հրատարակած Քարթլիս-ցխովրեբայում, ինչպես և Մարիամ Թագուհու վարիանտում, սակայն կա Վախտանգյան խմբագրության Քարթլիս-ցխովրեբայի մի հին ձեռագրում, վոր Մ. Ջանաշվիլին հանձնեց գրագիտություն [տարածող] ընկերությանը, № 4730. այս տվյալները կան և Վախուշտի պատմության մեջ». ուրեմն, «պետք է յենթադրենք,— շարունակում է նույն գիտնականը,— վոր այս տվյալները մեր տեկստի որինակից են մոռած ինչպես Քարթլիս-ցխովրեբայի Վախտանգյան խմբագրության, նույնպես և Վախուշտի պատմության մեջ»: Սրտ մասին տես նաև մեր այս աշխատության III հատորում:

ԱՐՈՒՍԵՐԻՁԵ ՏԲԵԹՑԻ (XIII Դ.)

«ՄԵԾԱՎԿԱ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԻ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Արուսերիձե Տբեթցին (Արուսերիձե Տբեկին) XIII դարու հեղինակ է, Զալալադդինի արշավանքների ժամանակակից, վորի գրչին պատկանում է մի քանի մանր գրվածքներ յեկեղեցապատմական բովանդակությամբ և սրանց թվում «Մեծավկա սուրբ Գեորգի հրաշագործությունները», վոր հրատարակել է Թ. Ժորդանյան իր «Քրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տփղիս 1897, եջ 111—122: Նույն Թ. Ժորդանյան (ibid., 122—123) վերոհիշյալ գրվածքին կցած ունի մի ծննդաբանական տախտակ, ուր ներկայացրած է Արուսերիձեների ճյուղագրությունը 950—1233 թ. թ : Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 347—349) խոսքով, «Արուսերիձե Տբեթցին (Արուսերիձե Տբեկին) ազնվազարմ տոհմիցն է յեղել, Խիխթա-Աճարայի իշխանաց-իշխան Հովհանի (Իվանեյի) վորդին և Վարդան ու Արուսերի յեղբայրը: Մականունը Տբեթցի (Տբեկի) հիմք է տալիս կարծելու, վոր նա Մտբեվարի, այսինքն Տբեթի յեպիսկոպոս է յեղել:

Թ. Ժորդանյան Արուսերիձեյի գործին պատմական գլրվածք է կոչում. մինչդեռ, ըստ Իվ. Զավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 190—191), այն «պատմական յերկասիրությանը նման չե, թեև, այնուամենայնիվ, ուշագրավ պատմական աղբյուր պիտի համարվի, քանի վոր մեծ տաղանդով հորինված՝ հրաշագործությանց նկարագրության մեջ այն ժամանակվա ներքին նիստուկացն ունի պատկերացրած և այս տեսակետից շատ նոր և ավելի քան ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում»:

Ստորև բերած փոքրիկ հատվածի թարգմանությունը, կատարված է համաձայն Թ. Ժորդանյանի հրատարակության:

[ԲԱՐՍԵՆ ՔԱՐԱԿՈՓԸ ՍՈՄԽԻՓՈՒՄ]

... Յեվ Բարսեղը (Բասիլը) քարակոփ էր, վոր [նաև] կալատող է կոչվում, և զնաց Սոմխիթյան յերկիրը՝ Տփղիսին կից...:

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԴԵՄԵՏՐ, ԳԵՈՐԳ, ԹԱՄԱՐ ՅԵՎ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քարթլիս-ցխորբեայի Աննա թագուհու ձեռագրում, վորը պրոֆ. Ի. վ. Ջավախիշվիլու անձնական գրադարանին է պատկանում, «ախտեղ, ուր Դավիթ Շինողի պատմությունն է վերջանում, Դեմետր I, Դավիթ III, Գեորգ III, Թամարի և Լաշա-Գեորգի թագավորությանց պատմագրական տեսությունն է ներկայացրած» (Ի. վ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 191—192): «Այս տեսությունն, — ըստ Ի. վ. Ջավախիշվիլու (ibid., 192), — տարեգրություն է և չորս մասի յե բաժանված, վորոնցից յուրաքանչյուր մասն իր՝ կարմիր թանաքով գրած՝ վերնագիրն ունի: Առաջին մասն է՝ «Դեմետր թագավորի պատմությունը», յերկրորդը՝ «[Գեորգ] թագավորի պատմությունը», յերրորդը՝ «Մեծն արքայից-արքա Թամարի պատմությունը» և չորրորդը՝ «Թամարի վորդի Գեորգ թագավորի պատմությունը»: Ապա սկսվում է Ռուսուդանի թագավորության տեսությունը, վորը հենց սկզբում ընդհատվում է վոչ թե այն պատճառով, վոր նա թերի յե, այլ միմիայն այն պատճառով, վոր ինքը մատենագիրը սրանից ավելի վոչինչ չի գրել»:

Ինչպես Ի. վ. Ջավախիշվիլին (ibid., 192) պարզած ունի, այս յերկասիրությունը գրված պիտի լինի անանուն հեղինակի կողմից, վորին նա «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիր» է կոչում, «Ռուսուդան թագուհու գահակալության առաջին ինդիկտինին կամ տարին, այն է 1222—3 թ.»։ «Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) ժամանակվա մատենագրի» անունով հրատարակված է այն նույն Ի. վ. Ջավախիշվիլու կողմից առանձին գրքույկով՝ Chronicon anonymum tempore regis Las'a-Georgii scriptum edidit Joannes

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XII—XIII Դ. Դ.]

... Յերբ մեծն Դավիթ Տփղիսը գրավեց, Հերքն (Հերեթն) ու Կախքն (Կախեթն) ել կցեց նրան. բերդերից ու քաղաքներից և վոչ մեկում մարդ չկար: Հերքը (Հերեթը), Սոմխիթը, Տաշիրը, Ջավախքը (Ջավախեթը), ներքին Արտահանն և [վերին] Արտահանը սրա (Դավթի) թագավորության որոք շնացան, ինչպես և Տայքի (Տաոյի) ծայրա[գավառները]:...

[Գեորգը] գրավեց Անին, [վորը] վաղուց առել էին թուրքերը, քրոնիկոնի յերեք հարյուր ութսունին, ձերբակալեց Սալդուխին [և] բնաջինջ արավ նրա ամբողջ գործը:...

Մխարգրձել Ջաքարիան՝ մանդատութուխուցեան ու սպասալարը, [և] նրա յեղբայր Հովհան (Իվանե) աթարակը գրավեցին Դվինը [Թամարի] թագավորության իններորդ տարին, [յերբ] քրոնիկոնի [չորս] հարյուր տասնյերեքն* եր²:

Հենց նրանք գրավեցին [և] Գեղարքունիքը (Գելաքունին), Բջնին (Բիջնիսի), Ամբերդն³ ու Բարկուշատը, Անիի վերին [մասը] (sic), մինչ Սո[ղ]ափրիդի կամուրջը. վոչոք չի լսել և վոչ ել յեղել ե թագավորի ծառա [այնպես], ինչպես սրանք (Մխարգրձեհներն) անձնվեր ծառայությամբ բարեհաջող և հաղթող [եյին]:

Յեկավ Ռուքնադդինը, վորը հետն ուներ Դիմուշկից և հայսկույս Ալաբից [ժողոված] գորք՝ այս [Թամարի] թագավորությունը կործանելու համար: [Մխարգրձեհները] դուրս յելան նրանց հանդեպ Բասեն (Բասիան) յերկրում, փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին նրանց, վայր գցեցին սուլթաններին և գերեցին Յերզնկայի, Շամի և Բյուրիսյան ամիրաներին:...

Սրանից հետո [Մխարգրձեհները] գրավեցին Կարսը (Կարի) և բերդերը Կարնիփորի ու Վանանդի, և Արաքսի (Ռախսի) ափին [գտնվող] բերդերը:...

[Թամարը] թագավորեց քսան և յերեք տարի և վերհամբարձավ առ աստված, ուր բնակվում են մարգարեները, հայրապետներն ու արքաները, հունվար ամսվա տասն և յերկուսին, չորեք-

* Բնագրում [չորս] հարյուր յերեսուն յերեքը (sic):

շաբթի որը, Սոմխիթի Ագարա[կ]ում քրոնիկոնի չորս հարյուր քսան և յոթին, [և] թաղեցին Գելաթի նոր[ակառույց] վանքում⁴։...

Յեվ եր նրա (Թամարի վորդի՝ Գեորգ-Նաշայի) թագավորությունը մեծ խաղաղության մեջ, և նրա բոլոր գործերի վարիչ և խորհրդական եյին, [գեռև] նրա ծնողից սկսած, Մխարգրձե[ներ] Ջաքարիա մանդատութուխուցես և ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) աթաբակը։ Առաջինին նրա* ծնող՝ մեծն Թամար արքայից-արքան՝ արշավանքի ուղարկեց, ուր [Ջաքարիայի] բաղդը բանեց, և նա գրավեց Կարսը (Կարի)։ ապա՝ շարունակելով արշավանքը՝ գնաց և մտավ մեծ Պարսկաստանը, կոտորեց Արտավիլը (Արդաբիլը), տակնուվրա արավ բերդաքաղաքներն և ավարով լցրեց արքունիքը։

Սրանից հետո [Ջաքարիան] այրեց ու ավերեց Խլաթի յերկիրը, ստիպեց Խլաթեցուն (Խլաթի սուլթանին) [խոնարհվել], և հաղթությամբ զարդարված առաջարկեց վերջինին հաշտության հիմունքները... Նմանապես Կարնո-քաղաքացին (Կարնո սուլթանը) խնդրեց խնամություն և անձնվեր յեղավ նրան. [Ջաքարիան] մտավ Բասեն (Բասիան), և այնտեղ նրանք զվարճացան ու հանգըստացան։...

Թագավորը գրավեց Որոտը (Որոտո) և նրա բերդերն ու շրջակայքը մինչ Նախիջևան (Նախճևան) և Գանձա[կ]ի դուռն, [նաև] գրավեց Շամքորը (Շանքորը)⁵։

Ապա ներս խուժեցին Սոմխիթ ու Հերեթն այլազգիները... վոտքի յելավ (ժողովեց) նրա թագավորությունը, վորին միացավ և Կարնո-քաղաքի զորքը...

Այսպիսի հաջողության և յերջանկության մեջ [եր վրաստանը, յերբ] նրա (Գեորգի) քույր Ռուսուդանին խնդրեց** Խլաթ բերել մեծ սուլթան Մելիքը, վորը տիրում եր Պարսից յերկրին Յեգիպտոսից սկսած մինչ Խլաթ...

Սրանից հետո մեծ աղերսով խնդրեց [նույն Ռուսուդանին և] Շարվանշահը... [ապա] Գեորգ թագավորը գնաց Բագավան⁶... [և] մեռավ Գեորգ թագավորը Բագավանում հունվարի տասնևութին, չորեքշաբթի որը, [յերբ] քրոնիկոնի չորս հարյուր քառասուն և յերկուսն եր⁷...

* Բնագրում՝ նրանց։

** Բնագրում՝ խնդրեցին։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն $380 + 780 = 1160$ թ.:

2 Այն է $1184 + 9$ կամ $413 + 780 = 1193$ թ.:

3 Մասնավորապես Ամբերդի գրավման մասին տես. Աբխաճիբեց Քալանթար, Արագածը պատմության մեջ, Յերեվան 1935, էջ 25—26 et passim.

4 Այս հեղինակի ժամանակագրությամբ Թամարը վախճանվել է $1184 + 23$ կամ $427 + 780 = 1207$ թ., մինչդեռ ավանդական ժամանակագրությամբ նույն Թամարի մահվան թվականը 1213-ի ներքոյն է հայտնի. թեյե այս հարցի շուրջը կան և այլ տվյալներ՝ հոգուտ 1206, 1208 և 1210 թ. թ.։ Հարցին վերաբերյալ մանրամասն գրականությունը տես. Թ. Ժորդանիս, Քրոնիկաներ (վրացերեն), I, Տփղ. 1892, էջ 294—302. Ս. Կակաբաձե, Յերբ վախճանվեց Թամար Թագուհին,—«Թեմի» (վրացերեն) թերթը, 1912 թ. № 56 (այս առթիվ հմմ. А. Шанидзе, Библиография отд. изданий и статей на грузинском языке, появившихся в 1911 и 1912 г. г.,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 256). С. Какабадзе, Год смерти грузинской царицы Тамары Великой,—«Известия Тифлиссских Высших Женских Курсов», кн. I, в. 1, Тифл. 1914, стр. 163—168. Իվ. Ջավախիժիլի, Վրաց Ժողովրդի պատմությունը (վրացերեն), II, Տփղ. 1914, էջ 618—619, 632—635. Ս. Կակաբաձեյի գրախոսականն Իվ. Ջավախիժիլու աշխատության մասին՝ ընդ հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար Թագուհու ցարդ անձանթ պատմչի յերկասիրությունը», վրացերեն,—«Bulletin Historique», 1924 թ., գ. I, էջ 289. նույնի գրախոսականը Իվ. Ջավախիժիլու աշխատության մասին «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիրը», վրացերեն,—«Պատմ. Ժողովածու», գ. II, Տփղ. 1928, էջ 110 և ծան. 1 նույնտեղ. Գաբեգին ա. Ե. Հովսեփյան, Պաղբակյանը կամ Պոռյանը Հայոց պատմության մեջ, I, էջ 11 և ծան. **, և նաև—Ի դեպ, հետաքրքիր է, վաղ Հայաստանում գտնվող հուշարձաններից և վոչ մեկը չի վկայում հոգուտ ավանդական՝ 1213 թվականի: Յեվ, իրոք, Հաղբատի 1210 թ. արձանագրության մեջ կարդացվում է. «... Յամա աւծելոյ աստուծոյ Թագաւորաց Թագաւորին Գեորգէ որդւոյ մեծ Թագաւորին Թամարին... որ թիւ Հայոց է ոճթ», և նաև (Ռ. Երզնկեանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից սրբոյ նշանի, Վաղարշապատ 1886, էջ 27—28. Հմմ. Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 50—51): Ապա վերին աստիճանի հետաքրքիր է Հոռոմայրի արձանագրությունը, վոր մենք անձամբ ստուգած ունինք տեղնուտեղը, հետևյալ բովանդակությամբ. «Ի թու[հն] ոճե, ի Թագաւորութեանն Լաշայի եւ յամիրնպասաւարութեանն Ջաքարէի և որդւոյ իւրոյ Շահնշահի եւ եղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սամուէլ եւ այլ մի[թաւան] շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց մերոց, | ի յիշատակ հոգւոց մերոց եւ ծնողաց մերոց. որք երկրպագէք, սուրբ գլաղաւթս (sic) [յիշեցէք] (Հմմ. նաև Ս. վ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, I, 101. Ղ. Ալիւան, Այրարատ, 62. Կ. Կոստանեանց, op. cit., 47, վորոնցից Ղ. Ալիւան և նրա հետեւողությամբ Կ. Կոստանյանցն այս արձանագրությունը «Մարմետի» արձանագրություն են կոչում, իսկ Կոստանյանցին սխալմամբ հետեւում են և վրաց արդի պատմաբաններ Իվ. Ջավախիժիլին ու Ս. Կակաբաձեն): Ըստ Իվ. Ջավախիժիլու (op. cit., 634) Թա-

մարի մահվան թվականը 1213—1214 պիտի ընդունել։ Իսկ ինչ վերաբերում է մնացած թվականներին, նրանք բոլորը կամ Թամարի զուգակից Դավիթ Սոսլանի մահվան թվականը պիտի համարել, կամ յենթադրել, վոր Գեորգ (Գիորգի) Լաշան թագավոր է ոծվել դեռևս իր մոր կենդանության որոք, վորի պատճառով ել հիշատակվում է իբրև «թագավոր»։ «Ըստ յերևույթին»,—ասում է այս առթիվ վրաց պատմաբանը,—նրանից հետո, ինչ Լաշա-Գեորգուն (Գիորգիին) Թամարի աթոռակից դարձրին, վերջինս իր մոր՝ Թամարի որոքն ել թագավոր եր կոչվում, այնպես վոր յերբեմն արձանագրությունների մեջ Թամարն այլևս չի հիշատակվում։ Իսկ Լաշա-Գեորգուն աթոռակից հռչակելն, անպայման, պիտի կապել Դավիթ Սոսլանի մահվան հետ, վորից հետո Թամարն այլևս չի ամուսնացել։

Ծ Բասենի և այլ տեղերի գրավման մասին մանրամասն հաղորդում է և Սս. Որբելյանը (եջ 391—392) հետևյալ կերպով. «Զաքարէ և Իւանէ» բազում ջանիւ Թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մժնկերտ։ Առին զԿարս, զՎաղարշապետ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարգաման, զԳանձակ, զԶարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զԶարաբերդ։ Առին ի 660 թուին զՄիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ։ Նույնը հմմ. ըստ Վարդանի (եջ 140—141). «Ե վեցհարիւր վաթսուն և ութ թուին առնու [մեծն Իւանէ] զՈրոտն և զմերձակայ զղեակսն, թէպէտ ոչ զբովանդակ։ Ուրեմն, այս առումները տեղի պիտի ունենային 1211—1219 թ. թ.։

Ծ Այս դեպքի առնչությամբ կարեոր է հիշատակել Բագավանի մի արձանագրությունը, վորն, ըստ Հ. Որբելու (И. Орбели, Багаванский храм и его надписи,—«Христ. Восток», т. V, 1916, стр. 141) կարդացվում է այսպես. «Ե թագաւորութեանն Ալաշայ | յուսով բարերարին աստուծոյ եւ Զաքարէ ա՛միրսպասալարս եկի ի Խլաթայ ի սուրբ | ուխտս Բագուանու եւ տեսի զայս հրաշափառ եկեղեցիս. բացի զիմ գանձ եւ գնեցի զխոշարտախի իւրեանց հող[ով] ու տովի (sic) [յ] այս եկեղեցոյս յ[իշատակ]...»։ Բագավանի մասին առհասարակ տես. Ղ. Ալիբեկ, Այրարատ, 527—535. И. Орбели, Багаванская надпись 639 г. etc.—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 105—130. Նույնը՝ Багаванский храм и его надписи,—«Хр. Восток», т. V, стр. 128—143. —«Ալաշա» և «Լաշա» հորջորջման մասին հատկապես տես. Н. Марр, К определению племенного происхождения Георгия, сына Тамары,—«Известия Академии Наук» 1926 г., стр. 473—478։

7 Այսինքն $442 + 780 = 1222$ թ.։

2.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՈԾՄԱՆ ԿԱՐԳԸ»

Անհայտ հեղինակի կազմած «Թագավորի ոծման կարգն», Ի վ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ու ա ս ե լ ո վ (Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1928, էջ 70), «վոչ թե յեկեղեցական ոծման կարգն ե ներկայացնում, այլ նրա պետական սահմանադրումն»։ Այս դոկումենտը, համաձայն Ն. Բ ե ր ձ ե ն ի շ վ ի լ ու հետազոտության (Արևմտյան Վրաստանի յեկեղեցական կազմակերպությունը, վրացերեն, — «Միմոմխիլվելի», I, Տփղ. 1926, էջ 105—106, ծան. 1), վորին միանգամայն համամիտ ե և Ի վ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի ն (op. cit., 69—70), գրի պիտի լինի առնված վոչ առաջ քան XIII դարու 40-ական թվականները։ Վրացերեն բնագիրը հրատարակել ե ըստ Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 352 ձեռագրի (XVII դարու), Ս. Կ ա կ ա բ ա ձ ե ն առանձին գրքույկով՝ «Թագավորի ոծման կարգը, XIII-երորդ դարու սկզբում կազմված» (վրացերեն), Տփղիս 1913, էջ 1—8, ուր այս դոկումենտը սխալմամբ 1204—1205 թ. թ. ե. վերագրվում։ Այս դոկումենտի ուղեբերն թարգմանությունը, համաձայն նույն № 352 և Վրաց նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 450 ձեռագրի (XVI դ.), տրված ե Կ. Կ ե կ ե լ ի ձ ե յ ի մագիստրական շարադրության մեջ (Корн. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифл. 1908, стр. 174—176, 128—131; տեկստի անալիզը՝ 467)։

[ԻՇԽԱՆԻ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՈՒՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆԸ]

... Յեվ յերբ ավագ սարկավագն ասի քարոզ և կարդան ավետարանը, դուրս գա [խորանից] Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսն ու յպիսկոպոսապետն. իսկ յեթե Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսը չլինի, Իշխանցին¹: Յեվ Իշխանցին ու յեպիսկոպոսապետն ձեռները դնեն [Թագավորի գլխին] մեկն աջից և մյուսը ձախից՝ յերիցապետական կարգի համաձայն, և բազմեցնեն յեկեղեցու միջում ամբիոնի վրա...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

¹ Այսինքն Իշխանի քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսը, վերը վրաց յեկեղեցական նվիրապետության մեջ՝ «Թագավորական ոծման ծիսակարգության» համաձայն՝ մի վարիտնտով 10-րդ, մյուսով 8-երորդ և յերրորդով 11-երորդ տեղեր են զբաղեցնում (տես սույն հատորի Թ. գլուխը):

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Գարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի յերկասիրությանը «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» անմիջապես հետևում է մի այլ՝ բավականին ընդարձակ յերկասիրություն, վորի հեղինակին՝ Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ատպ., 197) անանուն «Ժամանակագիր» է անվանում, քանի վոր վերջինս պատմությունն ու պատմագրությունը «Ժամանակագրություն» է կոչում, ճիշտ այնպես, ինչպես «Թագակիրների պատմականն ու գովասանք»-ի հեղինակը նույն իմաստով «խտորիա» բանն է գործածում:

Այս յերկասիրությունը, վորին մենք, ըստ այսմ, «Ժամանակագրություն» ենք կոչում, գրաված ունի Ե. Թագաշվիլու հրատարակության 536—785 էջերը, իսկ ըստ Մ. Բրոսեյի՝ 339—447 էջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանությունը (Histoire de la Géorgie I₂) 481—643 էջերը: «Ժամանակագրություն» մեջ նկարագրված են պատմական զանազան անցքեր սկսած Լաշա-Գեորգի (Գիորգի) թագավորությունից (1213—1223) մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պաթառի թագավորությունը (1318—1346), մոտավորապես մի ամբողջ դարու սահմաններում:

Այս «Ժամանակագրությունն», ի միջի այլոց, հետաքրքիր է այն տեսակետից, վոր այստեղ, ինչպես իրավացի Իվ. Ջավախիշվիլին ել մատնանշած ունի (op. cit., 196), առաջին անգամն է հիշվում «Ղարաբաղ» տեղանունը: «Ըստ յերևույթին,—ասում է նույն գիտնականը,— իբրև աշխարհագրական անուն Ղարաբաղը նոր եր մուտք գործել [վրաց] գրականության մեջ և XIII-րդ դարում այս վայրն ուրիշ անունով է յեղել հայտնի: Յեվ իրոք, «Ղարաբաղ»-ն իբրև Ռանի անուն XIV-րդ դարումն է ծնունդ

առնում և պարսկական գրականության մեջ այս աշխարհագրական անունն առաջին անգամ կարծեմ Համդալահ Ղազվինին (վախճ. 1349 թ.) և հիշում իր աշխարհագրության մեջ (В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, 152)»:

Անանունի «Ժամանակագրությունը» մենք բաժանած ունինք հետևյալ մասերի. 1. Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը (1213—1223), 2. Ռուսուդանի թագավորությունը (1223—1247), 3. Դավիթ՝ Լաշա-Գեորգու վորդու, և Դավիթ՝ Ռուսուդանի վորդու թագավորությունը (1243—1259, 1243—1269), 4. Դեմետրի թագավորությունը (1273—1289), 5. Դեմետրի վորդվոց՝ Դավթի և Գեորգի թագավորությունը (1292—1310, 1299—1301), 6. Վախտանգ՝ Դեմետրի վորդու թագավորությունը (1301—1307), և 7. Գեորգ-Պայծառի թագավորությունը (1318—1346):

[ԳԵՈՐԳ-ԼԱՇԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

[Գեորգ (Գիորգի) Լաշային] հնազանդ եյին բոլոր հակառակորդները [ճիշտ այնպես], ինչպես բարեհիշատակ և աստվածասեր նրա մոր [Թամարին հնազանդվեցին]... Գանձա[կ]եցիք և նրանց հարևան Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Կարնո-քաղաքացիք և շատ ուրիշները, վորոնք ընծաներով և հարկերով (խարաջով) գալիս եյին նրա մոտ...

...[Յերբ Գանձակեցիք դադարեցին հարկ (խարկ) տալ թագավորին], Լաշան դիմեց Վրաստանի հայակույս և հայնկույս [գլուխավոր] զորքերին, [նաև] Մխարգրձեկ Հովհանին (Իվանեյին*), վորը նրա մայր Թամարից ստանձնած ունեի աթաբակության պատիվը, քանի վոր աթաբակությունը բոլոր իշխաններից (երիսթավներից) առավել գերազանց եր և նա արքունիքի վազիրն (վեզիրն) եր¹...

...[Գանձակեցիների հետ սկսած պատերազմում] թագավորն ունեի մոտ չորս հազար մարդ, վորոնց թվում առավելապես մեսխերն եյին, քանի վոր մի կողմը Մխարգրձեկներն եյին կանգնած, մյուս կողմը՝ հեր-կախերն ու սոմխիթցիք, վրացիք և թորեցիք, և յերրորդն՝ ափխազները, դադյան-բեդյանները և Լիխի հայնկույս բնակվողները...

...[Լաշան իր անբարոյական կենցաղով և հարբեցողությամբ իր դեմ հարուցեց] Վրաստանի իշխաններին (թավազներին)²... և

* Var. Իոանեյին

առավելապես Հովհան (Իվանե) աթաբաղին և Զաքարիայի վորդի Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն³...

... [Լաշան յերբեմն] անցնում եր Աջամեթ և վորսորդում եր Տխումում և Ափխազքում (Ափխազեթում),... աջնանը իջնում եր Տփղիս, իսկ ձմեռը լինում եր Հայքի (Սոմխիթի) Դվինում* և այնտեղից կռվում եր Գանձա[կ]եցիների հետ. ամառը բարձրանում եր Կուրի վերին մասը՝ մնալով Կողայում (Կոլայում), ուր նրա մոտ գալիս եյին ընծաներով նրա հարկատուները խլաթից և Հունաստանից (Բերձենստանից)։...

... [Զալալադդինի գործերը] մոտեցան Վրաստանի սահմաններին [և] սկսեցին ավերել Գագի յերկիրը, Լսելով այս՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և Հովհան (Իվանե) աթաբաղը դիմեցին Լաշա թագավորին [և] հաղորդեցին այլախոս այլազգիների գալու և Հայքի (Սոմխիթի) ավերման մասին։ Իսկ թագավորը դիմեց իր հայնկույս և հայսկույս [գտնվող] գործերին, և՛ ժողովելով իննսուն հազար հեծելազորք՝ զնաց թաթարների դեմ, վորոնք Գագի ծայրին եյին կանգնած. այնտեղ նրան (թագավորին) միացան Հովհան (Իվանե) աթաբաղն և սրա յեղբորորդի՝ Զաքարիա ամիրսպասալարի վորդի Շահնշահը (Շանշեն), նաև Վահրամ (Վարամ) Գագեցի գործակալն (մասխուրթուխուցեան) իրենց գործերով, և զնացին [պատերազմելու]՝ կանգ առնելով Բերդուջ գետի վրա, վորն այժմ Սագիմ ե կոչվում⁴... [Վրաց գործը՝ պարտություն կրելով՝ վերադարձավ Տփղիս. սրանց] հետամուտ յեղան թաթարները, վորոնք հասան մինչ Սամշվիլդե և ապա վերադարձան**...

* Var. Դերում (sic):

** Var. + ... «Դեռք-Լաշայի քույր Ռուսուդանին ի կնություն խնդրեց խլաթում բազմեցնելու մեծ Մելիք սուլթանը, վորը տիրում եր Յեգիպտոսից մինչ Պարսկաստան, սակայն աստվածային շնորհը սրան արգելք հարուցեց... Դեռքը թագավորը Բագավան զնաց, վորպեսզի իր քրոջն ամուսնացնե, և տասն ուր եր մնացել մինչ նրա (Ռուսուդանի) ուղեվորումը, սակայն աստված այստեղ ել խափանեց... Լաշա թագավորը Բագավանում յեղած ժամանակ զգաց մահվան մոտեցումը... Յեվ վախճանվեց Լաշա-Դեռքը (Դեռքին) Բագավանում գտնվելու պահին հունվար տոմսվա 18-ին, չորեքշաբթի օրը⁵...

[ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Թաթարները] հարյուր քառասուն հազար հոգուց բաղկացած՝ մոտեցան Ատրպատականին (Ադարբայդջանին), ապա մոտեցան Մխարզրձեխների յերկիրն։ Դվինը Հովհան (Իվանե) աթաբակի ձեռին եր, իսկ Անին տրված եր Շահնշահ (Շահնշե) մանդատութութխուսին։ Խվարազմացիք յեկան Լաշա-Փեորգի (Գիորգիի) մահվան յերրորդ տարին գերելու և ավերելու Դվինի և նրա մերձակա յերկրները։ Լսելով այս՝ Հովհան (Իվանե) աթաբակն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին զնացին Ռուսուդանի մոտ և զեկուցին խվարազմեցվոց ու մեծն սուլթան Ջալալադդինի գալու մասին... [Այդ ժամանակ] Հովհան (Իվանե) աթաբակը ծերացած եր, և վոչ բացահայտ, այլ պաղտնի կերպով կուսակրոնությունն եր ընդունել... Այս Հովհան (Իվանե) աթաբակին Ռուսուդան թագուհին (թագավորը) զորքերի գլուխ նշանակեց՝ տալով դրոշակ, և ուղարկեց սուլթան Ջալալադդինի դեմ կռվելու։ Սրանք մոտեցան Դվինին և Ամբերդին. իսկ խվարազմեցիք կանգ եյին առել Գահնի գյուղում... Առաջընթաց զորքում [աթաբակը] նշանակեց Թորեցվոց և Ախալցխեցի յերկու յեղբայր Շալվա և Հովհանին (Իվանեյին)։ [Վրացական զորքը պարտություն կրելուց հետո] փախուստի դիմեց. Շալվան կախնավորվեց... իսկ [վերջինիս] յեղբայր Հովհանը (Իվանեն), վորն ապաստան եր գտել Գահնիի այրերում, քարով սպանվեց։ Ապա Շալվային ներկայացրին Ջալալադդին սուլթանին, և նրան ճանաչեցին Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Ատրպատականցիք (Ադարբայդջանցիք)...

Ապա Հովհան (Իվանե) աթաբակը վերադարձավ Բջնի, իսկ սուլթանն՝ Ատրպատական (Ադրբայդջան) և Նախիջևան (Նախճևան)։... Յեվ յերկու տարուց հետո վախճանվեց Հովհան (Իվանե) աթաբակը, և [զորա]գլուխ նշանակեցին Ավագին (Ավաքին)՝ շնորհելով նրան ամիրսպասալարություն...

[Ապա սուլթանն] յեկավ և ավերեց ամբողջ Դվինի յերկիրը, Անին և ամբողջ Անվո յերկիրը, Սոմխիթը, Գագը մինչ Գանձա[կ]։ իսկ մինչ այս Շամբորը (Շանքորը) Վահրամ (Վարամ) Գագեցու ձեռին եր, վորը խելամիտ և պատերազմներում անուն հանած մարդ եր...

... Լսելով, վոր Ավագ (Ավաք) աթաբակն ու ամիրսպասալարը Բջնիումն ե գտնվում, Ջալալադդին սուլթանը կամեցավ նրա հետ

տեսնվել: Դեսպան ղեղարկեց նրա մոտ ասելու. «Ի՞նչ՝ թագաւորի վագիրապետ (վագիրթուխուցես)»... [արի]. մի-մի մարդ հետներս վերցնելով, ժողովենք, քանի վոր խոսք ունիմ քեզ ասելու»: Ավագին այս դուր յեկավ և տեսակցութեան... գնաց զինված: Իսկ հայնկույս, Բջնիի ձորում, [յերկաց]՝ հետն մի մարդ ունենալով՝ սուլթանը, վորը նուէնպես զինված եր, և մեկը մյուսին մոտեցան: Ապա սուլթանն ապաց. «Յես չեմ յեկել Վրաստանն ավերելու, այլ հաշտություն և խաղաղություն կնքելու»... Կսելով սուլթանի այս խոսքերն՝ Ավագն (Ավաքն) վոչինչ չպատասխանեց, այլ մի-միայն ասաց. «Յես կգեկուցեմ թագավորին և նրա վագիրներին»... Ռուսուդան թագուհուն (թագավորին) այս տարորինակ թվաց և պատվիրեցին Ավագին (Ավաքին) չլսել այսպիսի գործերի մասին, այլ միանգամայն մերժել: Յեվ Ավագն (Ավաքն) այս հայտնեց սուլթանին: Իսկ վերջինս՝ լսելով այս՝ իր ամբողջ զորքով տեղից շարժեց և դիմեց դեպի Տփղիս քաղաքը... [Ապա] սուլթանը յեկավ Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, [հրի և] սրի յենթարկելով նրա ընակիչներին, այնպես վոր [այնտեղ] ել տղամարդ չմնաց: Ապա նա անցավ Տփղիսի կողմը...

...Ավերելով Տփղիսը՝ [խվարազմացիք] սկսեցին կրկին ավերել, գերել և բնաջինջ անել Սոմխիթն ու Կամրեչխանն Իորի յեգերքին, Քարթլին ու Թռեղքը (Թրեղեթն*)⁶, Զավախքն (Զավախեթն) ու Արտահանը (Արտանը), [նաև] վոմանք Սամցխենն ու Տայքը (Տաոն), և Կարնիփորի ու Անվո մերձակա յերկրները...

[Ռուսուդանի վորդի Դավթի գահակալութեան պահին Վրաց] թագավորութեանն ապահով եր խվարազմացիներից, քանի վոր Շահնշահ (Շանշե) մանդատութուխուցեսն Անիուհն եր, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը Բջնիում, Կոմանապես և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, հերայիք (հերք), կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, թորեցիք, շավշ-կղարջեցիք և տայեցիք իրենց ամրոցների մեջ՝ հնազանդ լինելով Ռուսուդան թագուհուն (թագավորին)...

[Ապա Զալալադդին սուլթանն] յերկրորդ անգամ դիմեց դեպի Տփղիս: Լսելով այս՝ Ռուսուդանը հրամայեց իր ամբողջ՝ հայնկույս և հայսկույս [զտնվող] զորքին, Շահնշահ (Շանշե) մանդատութուխուցեսին և Ավագ ամիրսպասալարին, նաև գործակալ (մախուրթուխուցես) Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն, հերաց, կախերին, սոմխիթցիք, ջավախներին, մեսխերին, տայեցիներին,

* Var. Թրեալեթ:

Յոտնա Դադյանին, ... ասիականներին, շիքերին և ամբողջ Թագավորությանը... Ժողովել: ... Իսկ սուլթանը մուտք եր գործել Սոմխիթ՝ Բողոնփոր (Բոխիսի ձորը)..., ապա մտավ Տփղիս:...

... Ապա չորեք Նոյինները՝ Ջարմաղանը, Ջաղատան, Իոսուրն ու Բիչոն... անցան Արաքսն (Ռախան) և յեկան Գանձա[կ]...

... Լեւելով այս՝ Ջալալադդին սուլթանը շտապ տեղահան յեղավ իր զերդաստանով հանդերձ և գնաց Հոնաստան (Բերձենստան)։ Իսկ Թաթարները հետամուտ յեղան և հասան Բասեն (Բասիան)...

... Խվարազմացիներին փախուստի մատնելով՝ Թաթարները գնացին և ավերեցին Խլաթի և Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկրները, և Խլաթի սուլթանը չկարողացավ ընդդիմադրել... ապա անցան Պարտավ (Բարդավ), Գանձա[կ] և Մուղան, և այնտեղից սկսեցին ավերել Վրաստանը, Դարուբանդի ստորև Շիրվանի յերկիրը, Կապադակը (Ղաբալը), Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախեթը), Սոմխիթն և Արշակունյաց յերկիրը՝ Դվինն ու Անին...

Իսկ վերև հիշված Նոյինները (Ջարմաղան, Ջաղատա, Իոսուր և Բիչոն) մտան Քարթլի, Թոեղք (Թրիալեթ), Սոմխիթ, Ջավախք (Ջավախեթ), Սամցխե, Շավշք (Շավշեթ), Կղարջք (Կլարջեթ), Կոդա (Կոլա), Արտահան (Արտան), Անի*, և մորեխի պես տարածվեցին այնտեղ՝ ավերելու և կոտորելու [յերկիրը]... Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեան ապաստան գտավ Աճարական (Աճարա) յերկրում, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը մտավ Կայնի բերդն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին գնաց Քուլթայիս (Քուլթաթիս)։ Նմանապես և հերք, կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, մեսխերը, տայեցիք, թորեցիք-արտահանցի (արտանցի)-կողայեցիք՝ բոլորը մտան բերդերը, սարերն ու անտառները և կովկասցիների ու լեռնականների բոլոր ամրոցները...

Տեսնելով Նոյինների չարագործությունները՝ Հովհան (Իվանե) աթաբակի վորդի՝ Ավագ ամիրսպասալարը դեսպաններ ուղարկեց Պարտավ (Բարդավ), ուր վերոհիշյալ իշխանները կանգ եյին առել, քանի վոր ձմեռը նրանք այդտեղ եյին անցկացնում, իսկ ամառը՝ Գեղարքունյաց (Գեղաքունիի) և Արարատյան լեռներում։ Յեւ այդ ժամանակ եր Ջարմաղանը* գրավել Անին։ Սրանց մոտ ուղարկեց Ավագը դեսպան՝ հաշտություն խնդրելու... Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին Ավագի դեսպանին և հաստատ յերդու-

* Var. + և Դվին:

** Բնագրում՝ Ջարմաղանը:

մով կատարեցին խնդիրը... Հենց վոր Ավագի դեսպանները վերադարձան և հաղորդեցին սրա մասին, Ավագը... գնաց Չարմադանի*, Չաղատայի, Բիչոյի և Խոսուրի մոտ, վորոնք պատվեցին և սիրեցին նրան՝ նշանակելով պահապաններ նրա քաղաքներում և յերկրներում...:

Յերբ յերկիրը խաղաղվեց և Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսը տեղեկացավ թաթարների և Ավագի միջև կնքված հաշտության և յերկիրն անփնաս պահելու մասին..., ինքն՝ Շահնշահը (Շանշեն) յեվս գնաց թաթարների տեսության, վորոնք նրան (Շահնշահին) շատ պատվեցին և վերադարձրին իրենց նվաճած Անին շրջակա յերկրով... Տեղեկանալով սրա մասին՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին՝ Ջաքարիայի վորդին՝ յեվս կնքեց հաշտություն, և սրանով յերկիրը խաղաղվեց:

Իսկ Հերքը (Հերեթը), Կախը (Կախեթը), Սոմխիթն ու Քարթլին և վերևում [գտնվող] ամբողջ յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք գերության և ավերման եր յենթարկված... և ձմեռը [թաթարները] կանգ առան Պարտավում (Բարդավում), Կուրի յեզերքին, Իորի յեզերքին** և վերևում՝ մինչ Գագ...

...Յերբ հայսկույս [գտնվող] յերկիրն (արևելյան՝ Վրաստանը) թաթարները գրավեցին, Ռուսուդան թագուհին վորոշեց իր վորդի Դավթին ուղարկել թաթարների մոտ՝ յերկիրը չփնասելու մասին պայման կապելու համար, և ուղարկեցին դեսպաններ թաթարների մոտ Շահնշահին (Շանշեյին), Ավագին, Վահրամին (Վարամին) և [Հ]երքի ([Հ]երեթի) իշխան Շոթային, վորին մանիի աղանդին հաբելու պատճառով Կուլար եյին կոչում... [Յեվ] Բաչի-Նոյինն իր հետն տարավ Վրաստանի մեծն իշխանավորներին, [և] յերբ նրանք մոտեցան Սեբաստիո և Յերզնկայի (Եզնկի) յերկրներին, [թաթարները նորից] սկսեցին ավերել...

...[Ապա] թաթարները... գնացին դեպի Խլաթ. իսկ Խլաթի սուլթանն ընդառաջ գնաց նրանց... [Յեվ թաթարները] հեռացան իրենց ամառնային բնակավայրը՝ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) և Արարատյան լեռները, և դեսպան ուղարկեցին Ռուսուդան թագուհու (Թագավորի) մոտ հաշտություն կնքելու համար...

...Յեվ ինքը թագուհին (Թագավորը) յեկավ հայսկույս, ուղարկելով իր վորդի Դավթին յեվս, վորոնց ընդառաջ գնացին Շահնշահը (Շանշեն), Ավագը, վորին թաթարները մեծ պատիփներով

* Բնագրում՝ Չորմադոնի:

** Var. Իորի յեզերքին abs.:

բավարարեցին,... Շոթա Կուպար* Թորեցին?, Վահրամ (Վարամ) Գարթլիի իշխանը...

...Ավագը, վորին Ռուսուդան թագուհին (Թագավորն) ամիր-
սպասալարության փոխարեն աթաբակ եր նշանակել, ուղարկվեց
Չաղատ-Նոյինի մոտ... Յեվ խլաթի սուլթանն ել տարորինակ ճա-
նապարհով գնաց... [Յեվ] Ավագն ու խլաթի սուլթանն... առաջին-
ներն եյին, վոր ուղարկվեցին թաթարների մոտ...

[Ռուսուդանի մահից հետո] Շահնշահին (Շահնշեյին) հանձնե-
ցին նրա և Ավագի կալվածքը, Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն հանձ-
նեցին ամբողջ Սոմխիթն... և Թորեցի Գամրեկելիին... Ջավախքը
(Ջավախեթը), Սամցխեն և վերին յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք...

[Յեվ Եգարսլանի հպատակության ներքո եյին] մեծ և պատ-
վական Շահնշահ (Շահնշե) մանդատութութուխուցեան և Վահրամ
(Վարամ) Գագեցին և բոլոր այլ իշխանավորները...

...Ասորիքում (Շամում) գտնվող թուրքերը՝ լսելով վրաց ան-
տերության (անթագավորության) և վրացգորքի Ալմութ** գնալու
մասին թաթարների մոտ՝... ժողովեցին բազմություն մարդկանց,
մոտ վաթսուոչ հազար, վորոնց ղեկավարն (տերն ու տնորենն) եր
հռչակավոր Ղարախանը, Վրաստանն ավերելու համար, և յեկան
Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկիրը, վորն այն պահին Շահնշահն
(Շահնշեն) ուներ զրաված, և սկսեց[ին] ավերել Վրաստանն ու Ա-
լաշկերտն (Վալաշկերտն) և Արաքսի (Ռախսի) հայնկույս [գտնվող]
յերկիրը մինչ Սուրմար (Սուրման), վորը նմանապես [նույն]
Շահնշահ (Շահնշե) մանդատութութուխուցեան ուներ զրաված։ Վեր-
ջինս՝ տեսնելով [այս յերկրների] ավերումը՝ հրամայեց իր և Ա-
վագ աթաբակի զորքին ժողովել, և՛ յերեսուն հազար ընտիր, հե-
ծյալներով անցնելով Արաքսը (Ռախսը)՝ հասավ Ալաշկերտ (Վա-
լաշկերտ), ուր կանգ եր առել Ղարախանը... Տեղի ունեցավ սոս-
կալի պատերազմ, ուր անթիվ բազմություն կոտորվեց [թուրքե-
րից]։ Իսկ Շահնշահի (Շահնշեյի) զորքը փրկվեց բարեխոսությամբ
կենարար խաչին (ճշմարիտ փայտին)։... Ղարախանն ու նրա զորքը
պարտվեց, վորոնք փախուկտի դիմեցին. իսկ [Շահնշահի զորքը]
հետամուտ յեղավ նրանց մինչ խլաթ... ապա հազթող վերադար-
ձավ Անի, վորը [Շահնշահի] տունն ու աթոռանիստն եր։

Գանի վոր լուրը Վրաստանի անտերության (անթագավորու-
թյան) մասին ամենուրեք տարածվել եր, բոլոր ազգերը գլուխ

* Var. Կուպրի

** Var. Արմութ

եյին բարձրացրել վրացոց ավերելու նպատակով. ապա վոտքի յեւան Հունաստանում (Բերձենստանում) գտնվող Թուրքմեններն ու Յերզնկայի (Եզինկի) սուլթանն և ուրիշ քաղաքներում գտնվող ամիրաները. և ժողովեցավ անթիվ բազմություն [գորաց], վորը դիմեց Վրաստան: Լսելով այս՝ տայեցիք և շավշ-կղաքջք և կողա-արտա[հա]ն-կաքնիփորեցիք հուզվեցին և մարդ ուղարկեցին Սամ-ցխե՝ Ղ՝վարդ՝վարե ցիխիսջվարեցի Ջաղ՝ելու մոտ, վորպեսզի ոգնի նրանց... Իսկ Թուրքմեններն յեկել եյին Բանա, վորն և պատել եյին, քանի վոր Ուղթիքն (Ոլթիսն) և Բաղաթուրն (Բալթա-ղ՝ուրն)* արդեն գրաված ունեյին, և ավերում եյին Տայքը (Տա-ոն)... [Ապա լեղի ունեցավ պատերազմ], ուր հույներն (քերձեն-ներն) ու Թուրքմենները պարտվեցին, վորոնք և սկսեցին փախչել... [Ապա վրաց գորքը] պատերազմ ունեցավ Ուղթիքում (Ոլթիսում), վորն և գրավեց, նաև՝ Բաղաթուրի** բերդը, և հույժ հաղթող... խաղաղ տուն վերադարձավ...

... Այս խառնակության պահին Վրաստանի հայնկույս և հայս-կույս գտնվող բոլոր իշխանավորները ժողովեցան Կոխտայի ծայ-րին՝ [Շահնշահը (Շահշեն)], Նգարսլանը, Տոտնե Դադյանը, Վահ-րամ (Վարամ) Գագեցին, Ղ՝վարդ՝վարեն, Շոթա Կուպրին..., Թորեցի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոզվեցին... [սրանք բոլորը] վորոշեցին պատերազմ սկսել [թաթարների դեմ]... Իսկ թաթարները՝ լսելով վրաց [իշխանավորների] ի մի ժողովելու մասին՝... յեկան Կոխ-տայի ծայրը... և կալանավորեցին ու քշեցին նրանց Անիի յեր-կիրը՝ Շիրակավան կոչված տեղը... [Ապա] Տոտնե Դադյանը [վորը գնացել եր գորք ժողովելու], իր գորքով հանդերձ յեկավ Բկինիս-ջվարի կոչված տեղը, վորը Սամցխիյի և Ղադոյի միջևն ե գտնվում: Լսելով Վրաստանի բոլոր իշխանավորների Անի քշելը՝... սա յեր-կու մարդու [ուղեկցությամբ] գնաց Անի... Անցավ Սամցխեն, Ջա-վախքը (Ջավախեթն) և հասավ Անի:

Այս ժամանակ վերոհիշյալ Նոյինները (Բիչու և Անգուրգը) մտել եյին քաղաք, իսկ [վրաց] իշխանավորները, վորոնք կալա-նավորված եյին և կապանքներով կապած, մերկացյալ նստած եյին հրապարակի վրա...

... Յեվ Ուլու-ղ՝ահնի որոք... չորս Նոյինները կառավարում եյին ամբողջ նրա տերությունը. նախ ... Խորասանն, Իրադն, Ատրպա-

* Var. Բուղաթաղ՝ուրը:

** Var. Բուղաթաղ՝ուրի:

տականը (Աղարբադագանը), Մովականը, Պարտավը (Բարդավը), Շիրվանը (Շարվանը), Վրաստանն, ամբողջ Խլաթն և մեծն Հուսաստանը (Բերձենստանը) մինչ Ասիա...

ԴԱՎԻԹ՝ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳՈՒ ՎՈՐԴՈՒ, ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ՝ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՎՈՐԴՈՒ ԹԱԳՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

... Յերբ Ռուսուդանի վորդի Դավիթն Ալտադուհն եր Ուլոյի մոտ, նրան ձերբակալեցին և ուղարկեցին ձմրան [քնակա]տեղն՝ Պարտավ (Բարդավ)։ հասնելով Նախիջևան (Նախճևան)՝ Ռուսուդանի վորդին յերկու մարդով ուղևորվեց դեպի Ափխազք (Ափխազեթ)...

... Յեվ յերբ Նարին-Դավիթը մոտեցավ Ավագ աթաբակի յերկրին, ... նրան նկատեց վորսի զնացած Սմբատ (Սումբատ) Որբելը։ [Դեորգ] Թագավորի կողմից Որբելների դեմ սկսած հալածանքի (քնաջնջման) պատճառով Նախիջևան (Նախճևան) եր փախել Լիպարիտ կոչվածը։ Վերջինս յեկավ Ելիկուամի յերկիրը։ Ելիկուամ՝ տեսնելով Լիպարիտ Որբելուն՝ իբրև փեսա ընդունեց և իր դստեր հետ ամուսնացրեց, վորից ծնվեցին յերկու տղաներ, վորոնց կոչեցին՝ մեկին Ելիկուամ և մյուսին՝ Սմբատ (Սումբատ)։ և [այս] Սմբատին Ելիկուամն իբրև վորդի ընդունեց. և այս Սմբատի թոռն Սմբատի հետ հանդիպեց Դավիթ [Թագավոր]ը, վորն և տարավ նրան իր յերկիրը։ Յեվ Դավիթն աղաչում եր Սմբատին չհայտնագործել իր մասին...

... [Դավիթ Թագավորը] շրջեց Հովհան (Իվան) աթաբակի վորդու՝ Ավագ աթաբակի յերկիրը. և այդ ժամանակ վախճանվել եր Ավագը, վորը չեր թողել տղա, այլ միմիայն աղջիկ՝ Խվաշագ անունով։ Յեվ Թագավորը զնաց Բջնի (Բիջնիս)⁸ վողբալու, և տեսավ Ավագի կնոջը, վորը Ռաճի իշխանների՝ Կախաբերների դուստրն եր՝ Դվանցա անունով, հույժ գեղեցիկ։ Սիրահարվելով վերջինիս վրա՝ [Դավիթը] մի քանի ժամանակից հետո իր հետ տարավ նրան իբրև կին և Թագուհի, և բերեց իր յերկիրը։ Իսկ Ավագի դստեր թողեց հայրենյաց հողում՝ խնդրելով Սադուն Մանկաբերդեցուն, վորն իմաստուն և խելոք մարդ եր, բարեմիտ, հաջող, բարձրահասակ և գեղեցկադեմ, ուժեղ և մրցող, [հովանավորել նրան]...

... Յեվ Գվանցա Թագուհին ու նրանից [ծնված] վորդի Դեմե-

տրին (Դիմիտրին) [Դավիթը] թողեց Ավագի տանը՝ Բջնիում (Բիջ-նիսում)...

... Ուլո-դ՝աննը... գնաց ձմրան բնակատեղը, վորն այժմ Ղա-րաբաղ⁹ և Մուղան ե կոչվում...

... Արդուն-[խանը]¹⁰ քսան հազար հեծելազորքով յեկավ և պատեց Գանձա[կ]ն ու Սոմխիթն, ապա մոտեցավ Տփղիսին...

... [Յերբ Արդունը] մտավ Տփղիս, նրան ընդառաջ գնացին Վրաստանի բոլոր իշխանավորներն ու իշխաններն և վոմն Բա-ղին*¹¹, վորը հայ եր ծագումով...

... [Յեվ] բերին Սադունին իբրև թարգմանիչ, վորին Ուլոն շատ եր սիրում և պատվում, քանի վոր նա խելոք մարդ եր և քաղցրալեզու... [Յեվ այս] Սադուն Մանկաբերդցին քաղցր ճա-ռում եր...

... [Յեվ Ուլո-դ՝աննը] Սարգիս Ջա՛ղելուն շնորհեց Կարնո-քա-ղաքն ու շրջակա յերկիրն, Իրադ՝ով հանդերձ... Յեվ գնաց [Դավիթ թագավորն] Ելգոն-Նոինի մոտ՝ ասելով. «Յեթե դ՝աննը Սարգսին կտա Կարնո-քաղաքը, թող թագավորությունն ել նրան տա»... Յեվ չտվին [Սարգսին] այլևս Կարնո-քաղաքը...

... Այս պահին Ուլո-դ՝աննին դավաճանեց Շահնշահի (Շանշեյի) վորդի Ջաքարիա ամիրսպասալարը...

... Յեվ սպանեցին Գվանցա թագուհուն, վորը Ավագի նախկին կինն եր, ինչպես ասում են, նրա դստեր՝ Խվաշագի ձեռքով, վորը Սեվիփարդավի Խոջա-Շամշադինի կինն եր, վերջինիս դրդամամբ...

... Ապա թաթարներն անցան Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Թոեղքն (Թրիալեթն) և Ռուսթավում անցան Կուրը, և շատ տե-ղերին մոտեցան թաթարներն ու Սոմխիթի գործերը...

... Գարնանը [Ուլո]-դ՝աննը յեկավ Սաքո և նրա վորդի [Թան]-քուշն յեկավ Գեղարքունիք (Գելաքուն), քանի վոր Գեղարքու-նիքը (Գելաքունին) նրա ամառվա բնակավայրն եր... [Ապա Թան-քուշն] յեկավ Տփղիս և կարգավորեց Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) գործերը...

... Աբաղա-դ՝աննը... զորք կանգնացրեց [այնտեղ], ուր Կուրն և Արաքսը (Ռախսը) միանում են, և այնտեղից մինչ Մցխեթ...

... Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին սկսեց ուժեղանալ. սրան նախ Ուլո-դ՝աննն յեղավ հովանավոր... ապա Աբաղա-դ՝աննն ել պատվեց, ինչպես և Ս[ահ]իբ-դիվանը, քանի վոր նրա կնոջ՝

* Var. Շադին,

Ավագի դուստր Խվաշագի (Խվաշաքի)՝ շնորհիվ սենեկապանի (հեշիբի) պաշտոն ստացավ...

... Աբադե[ղ՝աննը Թաթարներին] տրամադրեց՝ իբրև ամառվա բնակատեղ՝ [ամբողջ լեռնաստանը] մինչ Աբարատյան լեռները, իսկ իբրև ձմրան բնակատեղ՝ Արաքսի (Ռախսի) յեզերքն ու Նախիջևանը (Նախճևանը)։...

... [Ապա Թեգուժարը] շարժվեց և ուղղվեց դեպի Ղադոյի, Կարցխալի և Կարսի լեռները, վորոնք Շավշքի (Շավշեթի) և Աճարայի միջև են գտնվում...

Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին ուժեղացավ առավել քան ժամանակակից բոլոր այլ իշխանավորները, քանի վոր նրան Աբադաղ՝աննը սիրաշահեց, և նա խնամակալ դարձավ Վրաստանի գործերին։ ... Յեվ Խվաշագն սենեկապետություն (հեշիբություն) տվեց նրան։...

[Յերբ Դեմետրին] նստացրին հայրենյաց գահի վրա, ... ներկա էին բոլոր իշխանավորները Վրաստանի, Հերքի (Հերեթի), Կախքի (Կախեթի), Սոմխիթի, Քարթլիի, Ջավախքի (Ջավախեթի) և Տայքի (Տաոյի)։...

ԴԵՄԵՏՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

... [Յեվ] հույժ մեծարեցավ Սադունը ղ՝աննի կողմից, և ի խնամակալություն ստացավ Թելաֆն ու Բելաքանն և բազում յերկրներ. և Սադունը բարվոք վարում եր Վրաստանի գործերը...

... Յեվ Ավագ աթարակի մեծ Ս[ահ]իր՝ղիվանը սրա (Դեմետրի) մոտ եր, և նրա դուստր Խվաշագին (Խվաշաքին) բերել եր ի կնություն։ Այսպես մեծարեցավ Ուլո՝ղ՝աննի կողմից, և Սադունն ել նրանից եր մեծարյալ. և ղ՝աննի ամբողջ պետությունը սրա ձեռք եր և սրա հրամաններին եր հնազանդ։ Յեվ սա գնեց բազում յերկրներ, և արքաներն ել նրան նվիրեցին Կարսը. և նա նստեց Կարսում ու նրա հարևան յերկիրն ել նհնգաբար խլեց Ախալցխեցվոց ձեռից. [և] Ախալցխեցվո դուստրն ել ի կնություն բերեց... և վրաց, և սոմխիթցի, և հերկախեթցի իշխանազուներն թագավորի կից եյին...

Այս պահին ուժեղացավ Սամցխեյի սպասալարն և գանձարանապետ Սարգիս Ջաղ՝ելին ու նրա վորդի Բեքան, վորոնք տիրում էյին Սամցխեյին։... [Յեվ] Բեքան գրավեց յերկիրը Տասխա-կարից սկսած մինչ Կարնո-քաղաքը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը

(Շավշեթը), Կղարջքն (Կլարջեթն) և Տայքի (Տաոյի) մեծագույն մասը, Վաշլովանը, Նիգալի-ձորն, Արտանոճն, յերկոտասան անապատները, Կողան (Կոլան), Կարնիփորան և յերկու Արտահանները (Արտանը), նաև Զավախքի (Զավախեթի) բազում գյուղերը...

...Արդունն ուղնորվեց Սամցխե՝ Սարգիս Զաղելու տեսության..., անցնելով Սոմխիթը, Տփղիսն ու Քարթլին... Վերադառնալով Սամցխեյից՝ [Արդունն] յեկավ Սոմխիթ...

ԴԱՎԹԻ ՅԵՎ ԳԵՈՐԳԻ՝ ԴԵՍԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՅ ՅԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

...Յեվ գնաց Դավիթ [Թագավորը] Թուքալ-ղ'աննի մոտ, վորը կանգ եր առել Արարատյան լեռներում..., քանի վոր Արարատյան լեռներն եր յեկած:

...Ապա Թուքալը՝ լսելով Բայդու-ղ'աննի մահն՝ անցավ Սամցլխե Բեքայի մոտ, վորը տիրում եր Տասիս-կարից մինչ Կարնոքաղաք...

[Նավրոզի ուղարկած մարդը՝ կամենալով ավերել Վրաստանը]՝ նախ և առաջ յեկավ Նախիջևան (Նախճևան)...

...Ղազան-ղ'անն]ն անթիվ զորքով ուղարկեց Ուտուլու-շահ[ի] զորապետին, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [Թաթարներն] ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թիանեթը, Երծոն...

[Ապա Ղազանն] ուղարկեց Ղուրումշին և վոմն Աղինջին... և Շահնշահ (Շանշե) Մխարգրձեղին...

...[Յեվ] ուժեղացավ Բեքան, վորը գրավել եր Տասիս-կարից սկսած մինչ Սպեր և մինչ ծովը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը (Շավշեթը), Կղարջքը (Կլարջեթը), Նիգալի-ձորը... [Իսկ Կոմնենոս Միքայել Թագավորինն եր] Տայքի (Տաոյի) մեծ մասն, Արտահանը (Արտանը), Կողան (Կոլան), Կարնիփորան (Կարնիփոլան), Կարսը (Կարի)...

[Ուտուլու-շահի Տփղիս գալուն պես] այնտեղ դիմեցին բոլոր Թաթարներն, և վրացիք, և Սամցխեյի տեր Բեքայի վորդի Սարգիս սպասալարը, Թորեցիք, Թմոզվեցիք և սոմխիթցիք, քանի վոր Շահնշահ (Շանշեն) այդեն այնտեղ եր:

[ՎԱԽՏԱՆԳԻ ԴԵՍԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Յեվ հաստատուն յեղավ Վախտանգի թագավորությունը*, քանի վոր Ղազանը նրան հանձնեց [Վրաց] թագավորությունն, և նա գրավեց Տփղիսն ու ամբողջ Սոմխիթը, Դմանխան և Սամշվիլդեն...

... [Թուրքերն Ազատ-Մովսեսի ղեկավարությամբ կամեցան] ավերել բովանդակ Վրաստանը. և նա (Ազատ-Մովսեսը) մտավ Բասեն (Բասիան) և Տայք (Տաո), և սկսեց այն նենգորեն ավերել... Իսկ Բեքան՝ լսելով թուրքերի գալու մասին՝ կոչեց իր բոլոր հպատակներին սկսած Տասիս-կարից մինչ Բասեն (Բասիան)՝ մեսխերին, շավշերին, կղարջերին, կողա-արտահան-կարնիփորեցվոց և տայեցոց մեծամասնությանը..., նաև թմոզվեցվոց և թորեցվոց..., [վորոնք] և գնացին թուրքերի դեմ... [Իսկ] թուրքերն յեկել եյին Բեքայի յերկիրը՝ Սամցխե, Քարթլի և Սոմխիթ...

... Լսելով թուրքերի փախուստը Վաչլովանից՝ Բեքան հույժ ուրախացավ և շտապ-շտապ դիմեց դեպի Սպեր և Բաբերդ, ուր կանգ եյին առել թուրքերը...

... Յեվ թուրքերի չնչին մասն ապաստան եր գտել Սպեր քաղաքում ու բերդում և վոմանք Նոր-քաղաքում**...

... [Թաթարական արշավանքներին մասնակցող Վախտանգի զորքի հետ] մասնակցում եյին սոմխիթցիք, վորքան ել նրանց մեջ կային ձիավորներ...

... Յեվ վերադարձին Վախտանգը մտավ Նախիջևան (Նախճևան***)...

* Var. + Սամցխեյի յերկրում:

** Var. + Բեքան շրջապատեց Սպեր քաղաքն, ... իսկ Սարգիսն... ավերեց Նոր-քաղաքը... Գանձելով անթիվ հարստություններ Սպեր և Բաբերդում՝ [Բեքան] հաղթող վերադարձավ տուն. և [ճանապարհին] վողջունեցին Կարնո-քաղաքի տերերը, և մատուցին նրան ընծաներ և ավար. և սրանց վոչնչով չմնասեց ...

*** Var. + Նույն Նախիջևանում (Նախճևանում) նա (Վախտանգը) հիվանդացավ փորացավով և մեռավ՝ արքայական թագով պսակյալ. և [նրա աշյունը] բերին և թաղեցին Դմանխանում: Յեվ թողեց նա յերկու վորդի՝ Դեմետր (Դիմիտրի) և Գեորգ (Գիորգի). Դեմետրը (Դիմիտրին) իշխում եր Դմանխանում, իսկ Գեորգը (Գիորգին) Սամշվիլդեյում...

... [Ապա] անհամար զորքով յեկավ Չոփան, ... [վորը] նախ մտավ Կողա (Կոլա) և Արտահան (Արտան), ... ապա անցավ և իջավ Սոմխիթ...

[ԳԵՈՐԳ ՊԱՅՄԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Ուլլաթ սուլթանը [հրամայեց] ... ամբողջ Վրաստանը միավորել Գեորգու (Գիորգիի) թագավորության ներքո՝ նշանակելով նրա մոտ Շահնշահ (Շանշե) Մխարբրձեկուն և Ավագի դուստր Խվաշագից ծնված Ջաքարիային*...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աթաբաղկուլթյան» մասին տես. Իվ. Զավախիցիի, Վրաց իրավունքի պատմությունը (վրացերեն), գ. II, մ. I, Տփղիս 1928, էջ 179—182:

2 Վրաց արքունիքի և կեղեքիչ «բարձր դասի» անվայել բարքի մասին, ինչպես հայտնի չե, կցկտուր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմիչ-վարդապետների մոտ: Որինակ, Մաղափա արքեպան (Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ[ատկանեան], ՄՊԲ. 1870, էջ 20) գրում ե. «Իսկ բարեսէր և գեղեցիկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ հանապաղ իւր ամենայն թագաւորութեամբն կայր ի մեծ ուրախութեան և ի գինարբուս յիւր թագաւորանիստ քաղաքն Տփղիս. և յաւուր միում էր մեծ ճաշ և ուրախութիւն առաջի թագաւորին. և սովորութիւն է վրաց հանապաղ ամբարաւանել և մեծամեծ բանս խօսել: Նույն իմաստով խոսում ե մի այլ դեպքի առնչութեամբ և Թովմա Մեծփեցին (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ Վ. Շահնապարեան, Պարիս 1860, էջ 122—123):

3 Ըստ Մ. Բրաւեյի (Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 92, n. 2) 1220 թ.:

4 Սագիմ թերևս այժմյան Ձեզամ գետն եւ Համենայն դեպս, Լեոնիդու Ռուխեցվո (XI դ.) խոսքերը, թե Վրաստանի սահմանն արևելքից Բերդուջ գետն եր, պիտի մեկնել այն իմաստով, վոր վերջինս նույն Սագիմ կամ Ձեզամն ե և վոչ թե Դեբեդն (Դեբեդա-շայն), ինչպես մինչ այժմ կարծում եյին, հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետք Հայոց չիւսիսային կողմանց» etc.

* Var. + ... Այս Պայծառ Գեորգը (Գիորգին) տիրեց Վրաստանին, Սոմխիթին, Հեր-Կախերին, Քարթլին, Մեսխերին, Տայոց, Շավշ-Կղարջներին՝ մինչ Սպեր և ծովը...

... Նոյիներեից մեկը տիրեց Ատրպատականին (Ադրբայջանին), և սկսեց գրավել Սոմխիթը, Ռանն ու Մովականը...

... Սակայն ապագայում [Գեորգ թագավորն] առավել ևս հնազանդեցրեց Ռանը, Մովականն ու Սոմխիթը...

վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 7—8, ծան. 2: Նաև Ս. Կակաբաձեյի գրախոսականն էլ: Զավախիցիլիու խմբագրությամբ հրատարակած Վրաստանի պատմական քարտեզի մասին, վրացերեն,—«Bulletin Historique» 1924, գ. I, էջ 294—295:

5 Հմմ. Ե. գլխի 6 ծանոթությունը:

6 «Թրելեթ» ձևը՝ սովորական «Թրիալեթ»-ի փոխարեն՝ ինչպես Մ. Բրոսեն յևս (op. cit., p. 507, n. 1) մատնանշեց, հիշեցնում է հայկական «Թռեղթ»-ը:

7 Ինչպես այս՝ «Կուպար», resp. «Կուպրի», նույնպես և վերևում հիշված «Կուպր» մականունը, համաձայն պրոֆ. Յուսիֆ Աբուլաձեյի հետազոտության (տես նրա հրատարակած «Վագրենավորը». հատկապես նորագույն հոդվածը՝ «Ինչպես պետք է հասկանանք Շոթա Կուպրի», վրացերեն,—«Կոմմունիստ» որաթերթ, 1935 թ. 12. IV № 87) նույն իրանական-արաբական «քուֆրի»-ն է, վոր նշանակում է անհավատ, անստված, անորեն, քանի վոր Շոթա Ռուսթավելու յերկում պարզապես արաբական-մահմեդական աշխարհն է ներկայացրած: Հմմ. նաև Պ. Ինգուրո՞վա, Rusthveliana, վրացերեն, I, Տփղիս 1926, էջ 199—215, ուր Շոթան մանիքեյացի յե հուշակված, ապա՝ Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղիս 1924, էջ 98—99 և այլուր: Ընդ սմին հետաքրքիր է մատնանշել, վոր Պ. Ինգուրո՞վայի (Rusthveliana, էջ 205—242, մանավանդ 213—215) կարծիքով, Շոթա Ռուսթավելցին (Ռուսթավելին) ծագումով վրաց Բագրատունյաց տոհմիցն պիտի լիներ: «Շոթա» անվան առնչության մասին «Աշոտ»-ի հետ տես. А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности, в. II, Москва 1897, стр. 244. Н. Мэпп, Грузинская поэма „Витязь в барсовой шкуре“ Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема,—«Изв. Акад. Наук» 1917 г., стр. 446. Հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ,—«Գեղարուեստ» № 7, Տփղիս 1921, էջ 35—37:

8 Կիրակոս Գանձակեցի (Ղուկասեան Մատենադարանի հրատ. III, Տփղիս 1910, էջ 305), խոսելով «վասն կոտորածին՝ զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց», 1249 թվականի ներքո հաղորդում է հետևյալը. «Ի ՈՂԸ Թուականին Հայոց ... մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ. և Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»: Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 148) դնում է այս դեպքը 1250 թվի ներքո, յերբ գրում է. «Ի վեցհարիւր ինսուսն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդին Իւանէի, և Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում, այր անագահ և պատերազմասէր և աղօթական»: Ըստ իս, պետք է ընդունել, վոր Բջնիի Պղնձահանքումն է վոչ միայն Ավագի, այլև Հովհաննի (Իվանեյի) գերեզմանը: Յեւ, անշուշտ, այդ իմաստով պետք է հասկանալ նույն Կիրակոսի խոսքերը Հովհաննի (Իվանեյի) մասին (էջ 210): «Վախճանեցաւ... Իվանէ, եղբայր Զաքարէի, և Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ զՎրացի վանս արար. և մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած՝ Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին: Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդույն Իւանէի, զվանքն Գետիկ, իւր տեղի գերեզմանի. և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա. գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստե, ետ գայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, գրեանս և խաչս և անստուռն»: Այս Կիրակոսը խոսում է Հաղարծնի մասին: Մի այլ տեղ՝ խոսելով «վասն աւերածոյ Հայոց աշխարհիս և Վրաց ի»

[Թաթարէն]», նույն կիրակոսը. (եջ 224) գրում է. «Յառաջ զքան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իվանէ, տարան Թաղեցին զնա ի Պոմմահանքն՝ զոր իւր շինեալ էր վանս (վանս. sic) Վրաց, առեալ ի Հայոց»:

Զնայած այն հանգամանքին՝ վոր կիրակոսն ու Վարդանը վորոշակի պատմում են, վոր Ավագը Թաղվել է նույնտեղ, ուր և վերջինիս հայր Հովհանն (Իվանեն), կապելով յերկուսի ևս գերեզմանն Աղստեի շրջանի և մասամբ Գետիկի ու Հաղարծնի մոտերքում գտնվող Պղնձահանքի հետ, վորը նույն Թուրքերեն «Միսխանա»-ն է (այստեղից է, ի միջի այլոց, «Միսխանա» կոչված լեռնաշղթայի անուանը), հայ և ոտարագգի բանասերներն այդ Պղնձահանքը վորոնում են Լոռի-Տաշիրում, իսկ վոմանք նույնիսկ նույնացնում են այժմյան Ախտալայի հետ: Այսպես, որինակ, Վենետիկում 1862 թվին հրատարակված «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ»-ի համապատասխան ծանոթութեան մեջ (եջ 148) կարդում ենք. «Պղնձահանքն են ի Լաւար լերինս Սոմխէթու, ընդ մէջ Տաշրաց և Մորոփորայ, ուր եկեղեցի և վանս կանգնեալ էր յաւուրս իշխանութեան Զաքարեայ և Իւանէի»: Ա. Յերիցյանը 1872 թվին (А. Ерицов, Монастырь Ахтала,—«Кавказская Старина» № 1, стр. 21)՝ մեկնելով հայ պատմիչների տվյալները Պղնձահանքի մասին՝ նշում էր, վոր «ныне он известен под именем Ахтала»: Դ. Յախման 1875 թվին (Д. Баградзе, Кавказ в древних памятниках христианства,—«Записки О-ва Любителей Кавказской Археологии», I, стр. 34), մի կողմից, համաձայնվում է Ա. Յերիցյանի հետ, վոր «очень может быть, что Ахтала есть армянский Пгндзаханк», մյուս կողմից, անհրաժեշտ է գտնում անել և այսպիսի մի նկատողութիւն. «При всем том, пока Ахталский храм и окружающие его церкви не будут обстоятельно исследованы в археологическом отношении, мы не можем считать себя в праве высказать по этому вопросу решительное слово»: Ապա 1901 թվին Ե. Թալաշվիլին (Е. Такайшвили, Грузинские надписи Ахталы,—«Сборник материалов для опис. м. и п. Кавказа», в. XXIX, отд. I, стр. 30) գրում էր. «Местность Ахтала, где всегда добывалась медная руда, могла называться Пгндзаханком»: Հստ յերևոյթին, այս տեսակետի ազդեցութեամբ է, վոր Յե. Լալայանն ևս նույն 1901 թվին (Բորչալուի գաւառ,—«Ազգագրական Հանդէս», VII—VIII, եջ 429) գրում է. «Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից, V դարից (sic. ի. Մ.-Բ.) կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետզհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով (sic. ի. Մ.-Բ.)»: ապա և Լեոն (Սահմանավէճեր, Տփղիս 1919, եջ 65). «Իւանէն... Թաղում է Ախտալայի վանքում, որ ինքն էր շինել և որ այսպիսով ներկայացնում էր միակ (sic. ի. Մ.-Բ.)» հայ-քաղկեդոնիկ եկեղեցին Լոռու սահմաններում:

Համեմատաբար ավելի զգուշ վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի Պղնձահանքի ուր գտնվելու հարցը Մ. Զամշյանը, Հ. Շահխաթունյանը, Լ. Ալիբանն ու Հ. Տաւյանը, Մ. վ. Զամշյանը (Պատմութիւն Հայոց, III, 1786, եջ 179, հմմ. 204, 225) նշում է. «Պղնձահանք [է] աւան և վանք ի Տաշիրս»: Հ. յեպ. Շահ-

* Լոռի-Տաշիրի քաղկեդոնիկ մենաստանների մասին տես. Լ. Մելիքսեբեկի, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, եջ 57—59:

խաթունյանը (Մատրագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի II, 1842, էջ 200—201) գրում ե. «Հեռի յեկեղեցեացն Կեչարուաց ընդ արեւմտեան հիւսիս աւելի քան զմի ժամ հանդէպ Թայշարուի գեղջի հարաւակողմն գետակին ի հիւսիսային լանջի անդ անտառախիտ առապարին ի տափարակ գիրս է եկեղեցի բարձրակամար և անսիւն օրոցածե կառուցեալ՝ միջակ մեծութեամբ. ուր հետախոյզ եղեալ մեր չգտաք զարժանաւոր գրուած ինչ հայացի, այլ ի բարձրութեան անդ եկեղեցւոյն արտաքուստ յստորե քան զքուէսն տանեաց տեսանէր միակարգ գրուած շրջապատեալ զեկեղեցւան վրացի տառիւք. ունէր տաճարն շուրջ զիւրե սենեկաց թաղեալ ի մացառուտս և ի թուփս, ուստի և եղեալ է յառաջագոյն մենաստան՝ Թերեւս յիշխանութեան Վրաց ի ժամանակս Զաքարիա մեծանուն սպտսպարի հայազգւոյ: Աստի ի վեր անդր ի ձորամիջի՝ ուր փոքր ինչ հեռի յարեւմուտս, է Պղնձահանքն՝ որ այժմ կայ անգործ, և առ նովաւ աւերակք շինուածոց՝ Թերեւս գործաւորաց նորին: Ի ձորամիջի աստ ընթանայ շուր փոքր և մինչև ցՌնտամալ գիւղ Վարաժնունեաց աճի բաւականաչափ և է առաջին ճիւղ սկզբնաւորող զՀրազդան գետ»: Գրեթե նույնը կրկնում ե և Ղ. Ալիեանը (Այրարատ, 1890, էջ 258—259). «Որպէս յարեւմտակողմն Բջնոյ լեռին յայտնեցան կապարահանք, նոյնպէս և ի հիւսիսային արեւելակողման ճանաչին Պղնձահանք անգործը, և աւերակ բնակութեանց առ նոքօք՝ Թերեւս գործաւորաց նոցին, ի ձորամիջի. ընդ որ վտակ մի խաղացեալ յարեւելս կոյս՝ վարարէ զՀրազդան գետ, հանդեպ Ռնտամալ գեղջ Վարաժնունեաց, և համարի մի յաղբերաց նորին: Սակաւուք ի ստորեւ ի Հր. Նւ. Պղնձահանիցն և ի հարսւոյ գետակին՝ յառապար լանջակողման լեռին՝ կայ հին և լքեալ մենաստան, օրոցածեւ անսիւն բարձրակամար եկեղեցեաւ, չափաւոր մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս քուոց տանեացն շուրջ առեալ պատէ մեծատառ արձանագիր վրացի. իսկ ի ստորեւ զեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, և սենեակք բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թփովք և մացառօք: Նման իմն է տեղիս հռչակաւոր Պղնձահանիցն Տաշրաց, սեփականութեան և գերեզմանի Իւանէի Աթաբէկի: Խոսելով վրաց վանքի մասին, «որուն անունն էր Պղնձահանք», Հ. Վ. Տաշեանը (Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, հետազօտութիւնք և բնագիրք, մ. I [Աղգ. Մատ. ԺԶ], Վիեննա 1895, էջ 30)՝ հենվելով Ալիեանի վրա՝ նշում ե. «Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերակ հին մենաստան կայ նաեւ Բջնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը: Վերջապես, Տաշի-Մորոփորումն ե ցույց տալիս Պղնձահանքը H. Hübschmann-ը (Die altarmenischen Ortsnamen, Strasbourg 1904, s. v.):

Պղնձահանքի մասին տարբեր կարծիքների գոյութիւնը բացատրվում ե նրանով, վոր, իրոք, հնում յերկու կամ, գուցե, ել ավելի Պղնձահանքեր եյին հայտնի, մեկը Բջնիի, իսկ մյուսը Ջորագետի (Բորչալուի), վորոնցից առաջինը կոչվում եր նաև «Միսխանա» և «Միսխանե», իսկ յերկրորդն ինչպես «Միսխանա», նույնպես և «Միշան» (Հմմ. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, I, СПб. 1869, стр. 337): Իսկ վրաց աշխարհագիր Վախուկեսը XVIII դարում վերջինիս մասին գրում ե (Description géographique de la Géorgie, par. M. Brosset, p. 148). «Այստեղ, Միսխանայում արդյունահանվում ե պղնձի շատ հանքեր, նաև արդյունահանվում ե հողից կարմիր և շատ ամուր, փայլուն և մաքուր քար»:

Հարցիս բազմակողմանի լուսարանության համար, մեր կտրծիքով, պիտի

ոգտագործել վոչ միայն հայ պատմիչների ցուցմունքները Պղնձահանքի մասին, այլև ձեռագրաց հիշատակարանների և արձանագրությունների ցուցմունքներն այս առթիվ: Սեփանոս Որբեյանը (Տփղիս 1911, էջ 355—357) հիշատակում է Պղնձահանքն, ուղիղ ասած՝ Պղնձահանքի վանահորն և Բջնիի յեպիսկոպոսին այն անձանց շարքում, վորոնք Հովհան (Իվանե) աթաբակի կողմից հրավիրվել էին Դվին քննելու այն վեճը, վոր ծագել էր «վասն սուրբ Սաչին»:

Ը Մ Տ Ս. Ո Ր Բ Ե Լ Ե Ա Ն Ի

գրուեալն և զմարծուանն, զԻվան զըպէլն և զմեմնաշադէլն, զմեծ ճղաւնդիտէլն, որ եկեալ էր ի Թագաւորութենէն, զծիրամ ծղաւրն Վարձէոյ և զծիրաւ ծղաւրն Պղնձահանքն և զմեծ մամթաւարն Գարշտէուցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դէպոյսւր և և զղատին Տփղեաց և զղատին Անւոյ և զղատին Դվնայ և զանուանի շխն Սուրմարւոյ. ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անւոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայ:

Վ Ե Ր Ա Կ Ա Ն Գ Ն Ա Մ

զԴիդերուր և զՄարգպանն, զԻվան Տրեւին և զՄեմնա Ջադեւն, զմեծ ձղաւնդիդեւն, որ եկեալ էր ի Թագաւորութենէն, զծիրնամձղվարն Վարձէոյ և զծիրնամձղվարն Պղնձահանքն և զմեծ մամթաւարն Գարեալիցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դիդերուր և և զղատին Տփղեաց և զղատին Անւոյ և զղատին Դվնայ և զանուանի շխն Սուրմարւոյ, ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անւոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայ:

Պրոկղի Դիադոխոսի «Շաղկապը աստուածքանականը»-ի հայերեն թարգմանութեան հիշատակարանում (Յ. վ. Տաւեան, օր. cit., 29) ասված է. «Թարգմանեցաւ գիրքս Պրոկղի Դիադոխոսի պղատոնական իմաստասիրի ձեռամբ Սիմէոնի անպիտան քահանայի և կրօնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց, ի Վանս Վրաց, որ կոչի Պղնձահանք, ի յաւիտենից թուականին 8202 (= 6756 կամ 1248 Յ. Բ.)» (հմմ. նաև ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 3016, էջ 143 ա, նոր հավաքածուի № 1532, էջ 247 v):

Գրիգոր Նյուսացվո «Ժողովողին Մեկնութիւն» կոչված գրութեան հայերեն թարգմանութեան հիշատակարանում կրկնվում է գրեթե նույնը (տես ձեռ. Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 1013, էջ 241 v). «Գրեցաւ և աւարտեցաւ գիրքս Գրիգոր Նիւսացոյ եպիսկոպոսի յ[ը]նդիր և լաւ աւերինակաց հնոց, որ Թարգմանչացն գրած էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրաւնաւորի Սիմէոնի, յերկիրս հայոց, մերձ ի Հաւռէ ի վանքն, որ կոչի Սալէնձահանք», ընդ հովանե[աւ] սուրբ աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ աթապակին շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ տէր որդովքն իւրով հանդերձ. արդ աղաչեմ, որք ընթեռնոյք կամ աւերինակէք, յիշման արժանի արարէք և որք յիշէք, յիշեալ լիցիք ի տէր»:

«Պղնձահանք»-ը հիշվում է նաև հայերեն արձանագրությունների մեջ՝ յերկու անգամ: Սրանից մեկն է այսպես կոչված Ջուխտակ վանքի 1247 թ. արձանագրությունը (Մակար վ. Բաբխուդարեան, Արցախ, էջ 363 = Կ. Կոստանյան, Երևան, 1967, էջ 480):

* Հմմ. Իվ. Ջավախիւիլի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, վրացերեն, II, (654—655). Գուլմի, Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, II, 2, Տփղիս 1930, էջ 480:

** Ավիլի մոտ վրացական ձեռն. սպիւննձի պղինձ բառից:

տանեան, Վիմական տարեգիր, 92) հետեյալ բովանդակությամբ. «Կամաւն աստուծոյ [եւ] տէր Յորդանան շինեցի զեկեղեցիս ի Թվին ՈՂԶ. իշխանութեան Աւագին, ողորմութեամբ և տրաւք Պրնճախսմացն Աստուածածնի և առաջնորդութեամբ Պետրէի և Համազասպայ... Ծս Պետրէ եւ Համազասպ համարեցաք զծովքն, եղաք սահման ժողովուրդ աստուածածնիս...»:

Ախտալա կայարանից դէպի համանուն վանքը տանող կես ճանապարհից դէպի աջ, Այր կոչված տեղում, խաչքարի վրա կարդացվում է հետեյալ արձանագրությունը 1188 թ. (Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, Գործերն ու նրա հայերէն և վրացերէն արձանագրությունները, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, էջ 67—68, ծանոթ. 3). «Եւս, Մարիամ, զուարթ Կիւրիկէի, կանգնեցի զՊրնճախսմացս Հողհատի սուրբ աստուածածինս. որք երկրպագէք զմեզ, յաղաթս յիշեցեք. Թու[իւ] ՈԼԷ. է»:

Սակայն Պրնճահանքին վերաբերյալ հարցը բարդանում է շնորհիվ այն հանգամանքի ևս, վոր ինչպես Բջնիում, նույնպես և Ջորագետում մենք գտնում ենք քաղկեդոնիկ դավանության վանքեր վրացերէն արձանագրություններով հանդերձ, իսկ Ջորագետինը, բացի դրանից, նաև քաղկեդոնիկ-հայերի թողած հայերէն արձանագրություններով:

Բջնիի Պրնճահանքի վրացերէն արձանագրությունների այն լուսանկարները, վոր մեր տրամագրության տակ են, տալիս են մեզ վորոշ հիմք արտահայտվելու, վոր այն վոչ միայն քաղկեդոնիկ վանք է յեղել, այլև, իրոք, Զաքարիայի և Ավագի շրջանի կառուցվածք: Այս վանքն է, վորի բավականին մանրամասն նկարագրությունը տալիս է մեզ, ինչպես վերև տեսանք, Դ. Ալիււանը՝ Բջնոյ Պրնճահանք անվան ներքո: Անտարակույս, նույն վանքի մասին է խոսքն, յերբ նույն Դ. Ալիւանը մի այլ տեղ (Այրարատ, էջ 279—280) Ռէնտամալ անվան ներքո գրում է. «Մերձ ի խառնուրդսն առ Զանկեալ՝ յահեկէ. որ է յեկից կուսէ, մեծ աւանագեօղն Հայոց Ռնսաւալ իբր 120 տամբք, և ս. Կարապետ եկեղեցեալ—Առ սովաւ Ֆնայ կիսաւեր եկեղեցին՝ Կիւրնի Գիլիսե (Վրաց եկեղեցի) կոչեցեալ յայլազգեաց». նաև տալիս է (էջ 278—279) 2 պատկեր. նույն վանքի հարավային տեսարանն (110 Ռնսաւալ. Կիւրնի Գիլիսե) ու հասակագիծը (111. Յասակաձեւ եկեղեցւոյն ի Ռնսաւալ):

Ճալով Նոր-Բայազետի նախկին գավառի Թայշարուխ գյուղի նկարագրությունը, Յե. Լալայանը (Նոր-Բայազետի գաւառ, — «Ազգագրական Հանդէս», XX 1910, էջ 45) նշում է. «Թայշարուխ գիւղից դէպի հարաւ — հազիւ 2 կիլոմետր հեռու — մի անտառապատ բլրի տափարակի գագաթին բարձրանում է մի հին՝ վրացական վանք: Ապա «Թայշարուխ վանքը» խորագրի տակ նույն Յե. Լալայանը («Ազգ. Հանդէս» XXIV, 1913, էջ 60) տալիս է նույն հուշարձանի հետեյալ մանրամասն նկարագրությունը.

«Դարաշիշակի Թայշարուխ գիւղից դէպի հարաւ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, մի անտառապատ բլրի տափարակ գագաթին բարձրանում է մի հին, վրացական տաճար՝ սև, տաշած քարից շինած: Տաճարը օրօրոցած է, անգմբէթ, և ունի հարաւային և արևմտեան կողմերում մի-մի գաւիթ, իսկ հիւսիսայինում մի մատուռ, որ բացւում է տաճարի մեջ:

«Տաճարի երկարութիւնն է 13,60 մետր, լայնութիւնը 7,65 մետր, և բարձրութիւնը՝ 11 մետր: Արեւելեան ճակատին կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերև երկու բարձրաքանդակ աղանի, կողքերին մի մի ռոգաս: Փոքր ինչ ներքև վրաց խուցուրի տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

«Տաճարը ներքուստ անսխիւն է, պատերին կից բարձրանում են չորսական, հասարակ, քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են ուսմանական կամարներ (sic. Լ. Մ.-Բ.): Ձեղունը ներքուստ բոլորակաձև է, արտաքուստ եռանկիւնի: Սեղանը բոլորակաձև է, շատ ցածր, առանց խորանների: Երկու կողքերին ունին քառանկիւնի փոքրիկ բացուածքներ, որոնք բացւում են գաղտնի պահարանների մէջ:

«Տաճարի հիւսիսային պատին կից, կարծես յետոյ, շինուած է մի մատուռ, որ թերևս իբր խորան է ծառայել: Սա մի փոքրիկ, կամարակալ շէնք է, երկու նեղ պատուհաններով արևելեան և արևմտեան պատերին և մի դռնով, որ բացւում է տաճարի մէջ: Արևելեան կողմում կայ մի ցածրադիր սեղան:

«Հարսուսային կողմի գաւիթը մի հասարակ շէնք է, միայն միակ դռան վերև կայ մի բարձրաքանդակ աղաւնի, աջ կողքին արևի մի ժամացոյց:

«Տաճարի մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսի վրայ կան վրաց խուցուրի տառերով տապանագիրներ:

«Տաճարի հանդէպ կայ մի մացառուտ, որի ծառերն այնպես կարգին դասաւորուած են, որ իսկոյն նկատուած է երբեմն ծառուղի կազմելը:

Այս նկարագրութեանը Յե. Լալայանը (եջ 60, ծանոթ.) կցում է այսպիսի մի ծանոթութիւն. «Իմ այս վանքը այցելած միջոցին սաստիկ մշուշը թոյլ չը տուեց լաւ լուսանկարելու»:

Նկարագրութեանը, դժբախտաբար, վաչ մի լուսանկար կցված չէ:

Բայց և այնպես, ոյս մանրամասն նկարագրութիւնն էլ, բոլոր վերևում ասածի հետ, միանգամայն բավական է, վորպեսզի Թայշարուխի (ըստ Ալիբանի՝ Ռնտամալի) յեկեղեցին մենք քաղկեդոնիկ դավանութեան հուշարձան ընդունենք, վորը հնարավորութիւն է տալիս Մխարթրձեներ Հովհաննի (Իվանեյի) և նրա վորդի Ավագի անվան հետ կապել ինչպես Ձորագետի Պղնձահանքն, այսինքն այժմյան Ախտալան, նույնպես և Բլնիի Պղնձահանքն, այսինքն այժմյան Թայշարուխի (Ռնտամալի) յեկեղեցիները: Հարցը միմիայն այն է, թե յերկուսից վճրն է իսկապես Հովհաննի (Իվանեյի) և Ավագի գերեզմանների տեղը: Թայշարուխի վրացերեն արձանագրութիւնները դեռևս կարոտ են ստուգման, վոր մենք մտադիր ենք սնհապաղ ի կատար ածել, ապա և արձանագրութիւնները հրապարակել մեր աշխատութեան մեջ՝ «Վրացերեն արձանագրութիւնները Հայաստանում»: Իսկ Ախտալայի վրացերեն արձանագրութիւններից մեկը, վորը գտնվում է բլրի փոքր յեկեղեցու ճակատին, հիշում է միմիայն Պետրոս վանահոր (Պետրե ծինամձղվարի) կառուցած «պատրոն Ավագ աթաբակի աղոթարանի» շինութիւնն առանց թվահամարի:

Այս հարցին մենք ելի կանդրադառնանք հիշյալ աշխատութեան մեջ:

9 Այս դեպքում և հետագայում ամեն տեղ Ղարաբաղի՝ իբրև ձմերուցի՝ մասին խոսելիս պատմիչներն ընդհանրապես և վրաց հեղինակները մասնավորապես ի նկատի ունեն վոչ թե ներկա, այսինքն լեռնային Ղարաբաղը, այլ դաշտային Ղարաբաղը կամ Արցախը (Աղվանքը): Հմմ. Թովմա Մեծոփեցու. (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Պարիս 1860, եջ 20) խոսքերը. «Նկն սա (Թագաւորն Վրաց Բագարատ) բազում ընծայիւք ի հնազանդութիւն պիղծ Թագաւորին (Լանկ-Թամուրայ) և նա լցեալ չարութեամբ սատանայի ուրացոյց զնա, և առեալ զնաց ի Ղարաբաղ՝ ի ձմերուցն առաջին Թագաւորաց մերոց»: Սրա մասին խոսում ենք և մեր հատուկ աշխատութեան

մեջ «Հայկական աղբյուրները Վրաստանի մասին. Թովմա Մեծոփեցի» (վրացերեն), վոր հանձնված է տպագրության Տփղիսի պետ. համալսարանի հրատարակչության:

10 Ի դեպ, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս Արղուն-խանն է, վորն Ավանի 1285 թվի մի արձանագրության Հով. յեպ. Շահխաթունյանի (Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի, II եջ 160) սխալ ընթերցման հետեանքով «Արղութեան»-ի է վերածվել թէ նույն Շահխաթունյանի և թէ նրա հետևորդների՝ Ղ. Ալիեանի (Այրարատ, 293) և Կ. Կոստանյանի (Վիմական տարեգիր, 127) մոտ: Ինչպես Ավանի, նույնպես և Արուսի 1285 թ. արձանագրությունների մեջ պարզորոշ կերպով կարդացվում է «Արղուն-խան». Ավանի մի արձանագրության մեջ՝ «[Յաշխ]արհակալութեան արքայից արքային | Ա[րղունին] ես ամիրսպասալար Խութու Բուդայ | որ[դի սպա]սալար Մաղունին» etc., մյուսում՝ «Ի թվիս ՉԼԴ յաշխարհակալութեան արքայից արքային Արղունին, ի թագաւորութեան Վրաց և Հայոց Դէմէտրի, ես Դաւիթ որդի Դէմէտրէ Թագաւորին» etc.: Արուսի արձանագրության մեջ՝ «Ի թուիս Հայոց ՉԼԴ, ի փառշահութեան | Արղ[ւ]ն խանին, ի թագաւորութեան Դէմէտրէի, ի պարսնութեանն սպասալար Խարկրթեալին եղբաւրն Իվանէի որդւոցն մեծին Շահնշահի» etc.:

11 Հետաքրքիր է պարզել, ունի՞ արդյոք այս անունը վորեւէ կապ «Բուդ», resp. «Բուս» անվան հետ, վորը VII դարուց սկսած ծանոթ է հայերեն արձանագրությունների մեջ. տես. Н. Марр, Имя Бут или Буд в армянской надписи VII в. по р. Хр.—«Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. VII, 1893, стр. 322—326. И. Орбели, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 126—130. Арх. Гарегин Овсепян, Потомство Тарсанч'а Орбеяна и Минахатуны,—«Христ. Восток», т. II, стр. 241, ևլն:

Ը.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ԿԱՐԳԱԴՐՈՒՄՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՐԱՆ»

«Կարգադրումն արքունի դրան»՝ այսպես ենք մենք կոչում այն պատմա-իրավաբանական վավերագիրը, վորը հայտնի է վրացերեն «խելմժիփիս կարիս գարիգեբա» անվամբ: Վավերագիրն յերևան հանեց և ապա հրատարակեց Ե. Թադևայշվիլին՝ Institution des cours royales [Monumenta Georgica. IV. Leges. № 1, Publicatio Universitatis Tphilisiensis], վրացերեն, Տփղիս 1920, եջ XXXVIII + 32:

Այս վավերագիրն, ըստ նույն Ե. Թադևայշվիլու հետազոտության (ibid., III—IX, հատկապես VIII), կազմված պիտի լինի 1295—1469 թ. թ. միջոցին, ավելի ուղիղ՝ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորության որոք՝ 1318—1346 թ. թ.: Հեղինակն անհայտ անձնավորություն է, վորը, համեմատյալ դեպս, մոտ պիտի լիներ կանգնած վրաց արքունիքին, հավանական է նրա աստիճանավորներից մեկը (Ե. Թադևայշվիլի, op. cit., XIV—XVI; հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, I, Տփղիս 1928, եջ 62—68):

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ]

...Տրապիզոնի [արքա]ներն և Շարվան-շահն ու հայոց (սոմեխների) արքան¹ [յերբ գալիս են Վրաց արքունիքը], չորեքյան հավասար չեն նստում... Չե՞ վոր ոսաց (ոսերի) յերկու արքաները, և կախից (կախերի) արքան, և աղվանից (ալվանների) արքան, ծանարաց արքան, [և] տայոց յերեք արքաները, և հայոց

(սոմեխների) արքան², և տրապիզոնցիք և Շարվան-շահն* յերբ գալիս են Նաճարմագև, տասներկուսն ել տեղ են գտնում նստելու, հապա չորեքյան ինչո՞ւ չպիտի տեղավորվեն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Հայոց (սոմեխների) արքայի» հիշատակությունն այստեղ, անկասկած, անաբրոնիզմ ե, քանի վոր XIII—XV դարերում հայ Բագրատունյաց կամ Կորիկյանց «արքաների» մասին խոսք չի կարող լինել, իսկ Ռուբինյանները դժվար թե գալիս լինեյին Վրաց արքունիքը:

² Նույնը:

—————

* Բնագրում՝ Շարվան-շահենները:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՇՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ».

«ՍԱՄՑԻԵ-ՍԱԱԹԱԲԱԳՈՅԻ ԹԵՄԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ».

XV դարում, համեմայն դեպս նույն XV դարուց վոչ առաջ պիտի լինին սահմանված այն յերկու վավերագրերը, վորոնց մեջ ներկայացրած են վրաց թեմերի ցուցակները: Այդ վավերագրերից մեկն է «Թագավորական ոծման ծիսակարգությունը» (վրացերեն՝ «գանգեբա դարբագորիսա», այսինքն սահմանադրումն պալատական ցերեմոնիալի), իսկ մյուսը՝ Սամցխե-Սաաթաբագոյին յենթակա թեմերի ցուցակը: Յերկուսն ել մեզ համար հետաքրքիր են այն աստիճան, վորքան ել պարունակում են իրենց մեջ վրաց յեկեղեցուն յենթակա քաղկեղոնիկ թեմերի անունները թե Վրաստանում և թե Վրաստանից դուրս, մասամբ Հայաստանում:

Առաջին վավերագիրը՝ «Թագավորական ոծման ծիսակարգությունը»՝ հայտնի յե մի քանի վարիանտով, վորոնցից մեկը հրատարակել է Թ. Ժորգանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում, Տփղիս 1892, եջ 45—46, մյուսը՝ Ա. Ցագարելին՝ А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, СПб. 1894, стр. 294—295, նաև XXXVI, յերրորդն ու չորրորդն Ե. Թադագյվիլին՝ Հնագիտական ուղեվորություններ և ծանոթագրություններ, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1907, եջ 78—80, 83—85:

Յերկրորդ վավերագիրը՝ Սամցխե-Սաաթաբագոյին յենթակա թեմերի ցուցակը՝ հայտնի յե յերկու վարիանտով, վոր հրատարակել են, նախ Դ. Բաքրաձեն՝ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб. 1878, стр. 81—82, ապա վերոհիշյալ Ե. Թադագյվիլին՝ Հնագիտական ուղեվորություններ ևն, եջ 76—77: Ռուսերեն թարգմանությունը տես՝ Н. Марр, Исторический очерк грузин-

ской церкви с древнейших времен,—«Церковные Ведомости», 1907, стр. 137—138, прил.:

Ստորև մենք առաջ ենք բերում յերկուսից կատարած այն քաղվածքները, վորոնք հայ-քաղկեդոնիկ թեմերին են վերաբերում:

[ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ՀԱՅՔՈՒՄ]

I

Յերբ ոծվում և ու գահ բարձրանում թագավորը, յեպիսկոպոսները պիտի նստեն հետևյալ կարգով.

1. Հրամայե Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը, և նստի թագավորի աջ կողմը բազմոցով ու բարձով...

3. Ներս մտնի Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) մետրապոլիտն* և նստի կաթողիկոսից ցած բազմոցով ու բարձով...

10 || 8 || 11 Իշխանցին...

15 Արտահանի (Երուշնելի)...

25 || 23 || 26 Ալաշկերտցին (Վաղարշակերտցին)...

— 26 || 27, 29 Անեցին...

27 || 25 || 28 Կարուցն (Կարելին)...

II

3. Իշխանցու հոտը՝ Գուրջի-Բողազից սկսած այս կողմը (հյուսիս), ամբողջ թորթումը, Տասիս-կարիի ներքև, Արտանուջի՝ Սակ-բուլավի կոչվածից այս կողմը, Որդոխի լեռան լանջի այն կողմը, Սակավկասիձոն ամբողջ, Իսպիր-Տրապիզոնի լեռան այս կողմը:

8. Արտահանցու (Երուշնելիի) հոտը՝ Տալաշոյի վերին մասը, Արտահանը մինչև Կողայի (Կոլայի) սահմանը:

9. Ալաշկերտցու (Վաղարշակերտցու) հոտը՝ Կաղզվանի վերին մասը, Ալաշկերտի (Վաղարշակերտի) այս կողմը, Խնուսն և Դեվա-Բոինի այս կողմը:

10. Անեցվո հոտն՝ ամբողջ Ջարիշատը (Ջարիշտիանին) և Շիրակավանն (Շիրակոանի) և Մաղասբերդը (Մաղասբերթի):

11. Կարսեցվո հոտն՝ ամբողջ Կարսն և Կողայի (Կոլայի) ու

* Բ. վարիանտում «Մեծ Հայքի մետրապոլիտ»-ի փոխարեն՝ «յեպիսկոպոսապետը (Սամթավրոյի)»:

**Ուղթյաց (Ոլթիի) սահմաններից այս կողմը գտնվող Գգչեվանքն (?)
ու Կաղզվանը:**

13. ...

**Բոլոր այս յեպիսկոպոսները ձեռնադրվում են Վրաց (Քարթ-
լիի) կաթողիկոսից, վորը սրանց տերն է, իսկ նրանք սրա ստո-
րադրյալներն...**

Ժ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.)

«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆ ԻՇԻԱՆԱՑ»

«Հուշարձանն իշխանաց» (ձեզլի երիսթավթա)¹ այսպես է փոշվում անանուն հեղինակի այն յերկասիրությունը, վորն՝ իբրև յուրատեսակ պատմագրական գրվածք՝ առաձնահատուկ տեղ ունի գրաված վրաց գրականության մեջ: Գրվածքը հրատարակել է Թ. Ժորդանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տփղիս 1897, էջ 1—19: Իսկ համեմատաբար ավելի վաղ Մ. Բրոսսեն հրատարակեց նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, p. p. 372—384 (Addition XXI. De l'origine des éristhaws du Ksan): Մանրամասն ուսումնասիրությունը տես՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը (վրացերեն), ա. տպ., էջ 213—218:

Այս յերկասիրությունը, վորը Քսանի իշխանների (երիսթավ-ների) տոհմային պատմությանն է վերաբերում, ըստ յերևույթին, XIII դարուցն է սկսվում և հասնում մինչ XV դարու սկզբները՝ Լանդ-Թեմուրի արշավանքներին հետևող անցքերի նկարագրու-թյամբ (Իվ. Ջավախիշվիլի, 216): Այս պատճառով հեղինակը XV դարու պատմիչ կարող է համարվել:

[ԳԵՈՐԳ VII-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱԼԻՆՋԱՅԻ ՎՐԱ]

... Ապա Գեորգ (Գիորգի) Թագավորն¹ արշավեց Ալինջա[յի վրա] վրաց, իմերցոց, մեսխերի և շիրվանցոց ամբողջ զորքով, հասավ Ալինջա² և կոտորեց սուլթանի վորդու զորքը, վորն Ալինջա (Ալինջանի) բերդումն եր կանգնեցրած, և նրան հանեց [այնտեղից], Քրիստոսի 1396 թվին, [կոտորեց] Թեմուր-ղաննի [հեծելազորքն] և հաղթող վերադարձավ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այսինքն Գեորգ (Գիորգի) VII, 1395—1407,

² Այսինքն Յերնջակը:

ԺԱ.

ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.)

«ՆԻԿՈՐԾՄԻԴԻ ՍԻԳԵԼԸ»

«Ափխազաց, վրաց, ռանաց, կախից և հայոց, շահնշահ և շարվանշահ, արքայից արքա... Բագրատն ու կողակիցն՝ Հեղինե Թագունին» 232 քրոնիկոնին կամ 1544 թվին տված իրենց սիգելում (հրովարտակում), վորը վերաբերում է Նիկործմիդի տաճարի վերանորոգման, մի առ մի թվում են այդ գյուղերն ու ճորտերին, վորոնց նրանք նվիրաբերել են այդ տաճարին: Այդ սիգելն, ուր առանձնապես մեզ համար հետաքրքիր է «նզովքներ» պարունակող վերջին մասը, հրատարակել է Ս. Կակաբաձեն՝ «Կանոնադիր Բագրատ Կյուրապաղատը» (վրացերեն), Տփղիս 1912, եջ 6—8:

[ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՅԵՆԹԱԿԱ ԻՇԽԱՆԱՎՈՐՆԵՐԸ]

[Նիկործմիդի յեկեղեցվո իրավունքները խափանող ով ել ուզում է լինի]¹ դրսի պատրիարքները, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի) պատրիարքը, կամ Վրաց (Քարթլիի) պատրիարքը, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի)² արքայից-արքան, կամ իշխանաց-իշխանները, թեկուզ աթաբաղներն ու սպասալարները, կամ Դադյանն ու Գուրիելը, կամ Շ[ի]րվանի և Հայքի (Սոմխիթի) իշխանաց-իշխաններն ու իշխաններն³ և կամ Ռաճի իշխանը կամ բերդապետները կամ հսկիչներն և կամ տանուտերներն կամ ամիրաց-ամիրան,... [նզովյալ լինին]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1 «Ափխազք»-ը արևմտ. Վրաստանի իմաստով է գործածված:

2 Թե այս դեպքում Հայոց վճիռ իշխանաց-իշխաններին և իշխաններին ռաճի ի նկատի այս վավերագիրը, դժվար է ասել:

ԺԲ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ՄԵՍԽԱԿԱՆ ՍԱՀՄՈՍԻ ՄԱՏՅԱՆԸ»

«Մեսխական սահմոսի մատյանը» (մեսխուրի դավիթնիս մատիանն) նույնպիսի նշանակութիւնն ունի վրաց պատմագրութեան համար, ինչպես մեզ արդեն ծանոթ «Հուշարձանն իշխանաց»-ը, գուցե եւ ավելի, քանի վոր պարունակում է իր մեջ տեղեկութիւններ վոչ միայն Սամցխե-Սաաթաբագոյի, այլև Վրաստանի այլ շրջանների մասին: Այս ուշագրավ գրվածքից միմիայն մի չնչին մասն է հասել մեզ, ուր պահպանվել են տվյալներ զանազան անցքերի մասին սկսած 1561 թ. մինչև 1587 թ.: «Մատյանը» հրատարակել է Ե. Թադաջվիլին՝ Յերեք պատմական քրոնիկա (վրացերեն), Տփղիս 1890 թ., եջ 81—115 (Մեսխական սահմոսի քրոնիկան), ուսումնասիրութեամբ հանդերձ, եջ CXXVII—CXLIX. նույնը ռուսերեն թարգմանութեամբ՝ Е. Такайшвили. Источники грузинских летописей—Три хроники (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, в. XXVIII, 1900), стр. 183—214 (III. Хроники Месхийской Псалтири):

Ի վ. Զավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականութիւնը, ա. տպ., 231) ասելով, «Մեսխական սահմոսի մատյանը, իբրև ժամանակակցի և [անցքերին] մասնակցի գրած յերկասիրութիւն, մեծ՝ ուղղակի անգնահատելի նշանակութիւնն ունի» վրաց պատմութեան համար, «քանի վոր յուրաքանչյուր դեպքի մասին [խոսելիս] վորոշ թվահամար ունի ցուցադրած»:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

...Քրոնիկոնի 266-ին¹... ուրումք ավերեցին Գորին և կանգ առան Զարիշատում...

...[Ոգոստոսի] 9-ին, շարաթ առավոտ, Զուրձանի և Ծինծալի միջև յեկան Ա[ր]դրումի և Վանի փաշա[ները]...

... [Նույն ոգոստոսին] Լոռի մտավ [և այնտեղից] Տփղիս հասավ [Լալա]-փաշան... Սոմխիթեցիք շատ վնասեցին [վերջինիս]...

... [Հոկտեմբերին] Լալա-փաշան կանգնած եր Քարթլիում, [վորտեղից] յեկավ Սոմխիթ, [ուր սկսեց] բանակցել [Քարթլիի Միմեոն թագավորի հետ], վորն ել հիվանդ եր...

... Պատրոն Ղ՝վարդ՝վարեյի մոտ [Լալա-փաշայից] մարդ յեկավ, [և] նրան այլևս չթողին Ուղթիքում (Ութիում), [այլ] տարան Ա[ր]զրում՝ ծննդյան [տունի] նախորյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին², մարտի 23-ին, պատրոն Մանուչարն ուղևորվեց Ա[ր]զրում, [իսկ] Ա[ր]զրումից պատրոն Ղ՝վարդ՝վարեն և պատրոն Մանուչարը գնացին Կոստանդնուպոլիս. նրանք մեկնեցին ապրիլի 20-ին, յերկուշաբթի [օրը]...

[Նույն քրոնիկոնին] Լալա-փաշան յերկրորդ անգամ յեկավ և վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին³... հունիսի կեսին վերադարձրին Բեքային, և յերկոքյան տերերը (Ղ՝վարդ՝վարեն և Բեքան) գնացին Լոռի, վորն ավերեցին. ապա հաղթող վերադարձան...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն $266 + 1312 = 1578$ թ.

2 Այսինքն $267 + 1312 = 1579$ թ.

3 Այսինքն $268 + 1312 = 1580$ թ.

ԺԳ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՔ»

XVII—XVIII դ. դ. անանուն բազմաթիվ ժամանակագիրներինց մեկն է այն, վորը կցված է «Վրաց պատմա-ազգագրական ն. ընկերության» հավաքածուի № 342 ձեռագիր խորհրդատետրին («Ժամն-գուլանի»-ին)։ Ժամանակագրությունը սկսվում է 1388 թվից և համառում մինչև 1656 թ.։ Հստ հիշյալ ձեռագրի, վոր արտագրված է 1661 թվին, տեկստը հրատարակել է Ե. Թադևոսյանը՝ «Վաղեմի Վրաստան» (վրացերեն) II, 1911—1913, եջ 77—79։

Մնացած նմանորինակ «Ժամանակագրությունները», վոր կազմված են XVIII դարում կամ XIX-ի սկզբներում, մենք կզետեղենք հետևյալ հատորում։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՅՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

- 227¹—այստեղ հայերը (սոմեխները) շեղվեցին² և Թեոդորյան կյուրակեյին ուտիս ունեցան։
323³—այստեղ հայերը (սոմեխները) կրկին շեղվեցին⁴։
325⁵—այստեղ խոնթքարը դուրս յեկավ և Յերեանը գրավեց, և նույն թվին շա[հ]-Սեփին խլեց այն նրանից։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն $227 + 1312 = 1539$ թ.։

2 Ոոսքը ծագատկի մասին է, վորն առաջներում պատրվակ եր հանդիսացել հայ-վրացական ընդհարումների, այն է 1197 թ. (տես. Л. Меликсет-БЕКОВ, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи,— «Из. Кавк. Ист.-Арх. Инст.», т. III, Тифл. 1925, стр. 49—60), նաև 1102 թ., ինչպես և հետագայում։

3 Այսինքն $323 + 1312 = 1635$ թ.։

4 Տես ծանոթ. 2։

5 Այսինքն $325 + 1312 = 1637$ թ.։

ԺԴ.

ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ (XVII Դ.)

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ», «ՈՍՄԱՆՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Փարսադան Գորգիջանիձեն XVII դարու վերջերի աչքի ընկնող հեղինակներից մեկն է, վորի գրչին են պատկանում մի շարք պատմագրական և բանասիրական գրվածքներ, ինչպես ինքնուրույն, նույնպես և թարգմանական (պարսկերենից) և սրանց թվում «Վրաստանի պատմությունը» (մի քանի մասից բաղկացած՝ ստվար հատորով), «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունը», «Ջամի-Աբաս» (մահմեդական որենսգիրքը)*, «Վրաց-արաբերեն-պարսկերեն բառարանը» ևլն:

Այս Փարսադանն իսկապես Գորեցի էր, բայց թե ո՞վ էր իր տոհմական ծագումով, սրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Հանգուցյալ Մ. Ջանաշվիլու (Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը, վրացերեն, Տփղիս 1896, էջ 21—22) կարծիքով, նա բնիկ վրացի պիտի լիներ, և ազգանունն՝ «Գորգիջանիձե»՝ Գորգի Ջանիձե կամ Գեորգ (Գիորգի) Ջանաշվիլի յե նշանակում. մինչդեռ M. Brosset (Histoire de la Géorgie, t. II, livr. 1, SPB 1849, p. 510) ու, նրան հետևելով, Ի վ. Ջավախիշվիլին (չին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 1916 թ., էջ 234—235) այն կարծիքի յեն, վոր նա հայ պիտի լիներ: Մասնավորապես հետաքրքիր է Ի վ. Ջավախիշվիլու (ibid.) դրույթը:—Չնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսադանն իր «Ջամի Աբաս»-ի վրացերեն թարգմանության մեջ ինքն իրեն անվանում է «գորեիլի քարթվիլի» գորեցի վրացի (M. Brosset, op. cit., 513), հարգելի վրացագետն, այնուամենայնիվ, համոզված

* Վերը Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության № 174 ձեռագրում «Մուսուլման դավանություն» է կոչվում:

ե, վոր նա «հայ» պետք է լինի, քանի վոր իր «Վրաստանի պատմութիւն» յերկի մեջ պատմավոր տեղ ե տալիս հայոց պատմութեան տվյալներին. բացի դրանից, Փարսադանի «հայ» լինելն, ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլի, նկատվում ե նրանում, վոր նա իր այդ յերկի մեջ՝ յերեւի իր վաղեմի ազգային զգացմունքից դրդված՝ ձայն ե բարձրացնում ի պաշտպանութիւն վոմն Թումանիշվիլու, վորին Բարաթաշվիլիները մեղադրում եյին Լուարսաբ արքայազնի սպանութեանը մասնակցութեան մեջ: «Բարթիւում վրացիք, — ասում ե Փարսադանն իր պատմութեան մեջ, — բազմաթիվ են և հզոր, [իսկ] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր, և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար ե սպասել (ասել). ապա թե վոչ վրացիք ուզում եյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վրին փաթաթել» (հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235. տեկտը տես ստորե, եջ 114):

«Ջամի Արաս»-ի Թարգմանութեան մեջ Փարսադանը վորոշակի տեղեկութիւններ ե տալիս իր կենսագրութեան զանազան կետերի մասին: Այսպես, որինակ, նա նշած ունի, վոր 1691 թվին, յերբ նա ավարտել ե այս յերկի Թարգմանութիւնը, 65 տարեկան ե յեղել (M. Brosset, op. cit., 511, 513). հետեապես, պետք ե յեղրակացնել, վոր նա ծնված պիտի լինի 1626 թվին: Մյուս կողմից, իր «Վրաստանի պատմութիւն» յերկի մեջ Փարսադանը նշած ունի, վոր այն ավարտել ե 70 տարեկան հասակում, ասել ե 1696 թվին (հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235—236): Նույն յերկից տեղեկանում ենք, վոր նրան սնել ե՝ իբրեւ հարազատ վորդուն՝ Վրաց Ռոստոմ Թագավորը, վորը քրոնիկոնի 344 = 1656 թվին նրան Սպահան ե ուղարկել, ուր և նա հաստատել ե մշտական բնակութիւն՝ ֆնալով Պարսկաստանում 40 տարի, և ծառայելով շահ Աբասին ու նրա վորդի Սուլեյմանին, ուրեմն 1656 թվից մինչեւ 1696 թ.:

Ինչպես իր Ժամանակին ևս M. Brosset (op. cit., p. 511) կարծիք հայտնեց, Փարսադանը Պարսկաստանում մահմեդականութիւն պիտի ընդուներ, քանի վոր այս առթիվ վորոշակի խոսում ե պարսից պատմիչ Իսկանդեր Մուշիշին: Յերբ շահը Վրաստանի խանից (Վրաց Թագավորից) պահանջեց, վոր իր ներկայացուցիչը նշանակե Սպահանում, Ռոստոմն առաջարկեց Փարսադան-բեգին. սրան շահը պատասխանեց, վոր կհամաձայնվի, յեթե Փարսադան-բեգը Իսլամ ընդունի. Փարսադան-բեգը համաձայնվեց և ստանձնեց պաշտոնը (B. A. Dorn, Beiträge zur

Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker, aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier. Hauptsächlich nach Iskander Munschi und Geschichte der Szafiden [„Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de SPB“, VII série, t. VI, livr. 4—5, 1844, p. 431], Հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 236—237): Նույն Փարսադանն, ըստ M. Brosset-ի (op. cit., 514), վախճանված պիտի լինի 1703 թվին 77 տարեկան հասակում:

Հայաստանի և հայերի մասին տվյալները Փարսադանն ամփոփած ունի գլխավորապես «Վրաստանի պատմություն» յերկի մեջ, վորը նրա գլուխ գործոցն է, մասամբ ել «Ոսմանցոց թագավորների պատմության» մեջ, Առաջինը դեռ ամբողջապես հրատարակված չէ. նրա միմիայն վերջին՝ չորրորդ մասը նախ հրատարակեց Դ. Չուբինով մի փոքր կրճատված՝ «Քարթլիս Տխովրեբա», հ. II, ՍՊԲ 1854, եջ 517—569. Նույնը ֆրանսերեն թարգմանությամբ M. Brosset-ի՝ Histoire de la Géorgie, II partie, 1 livr., SPB 1856, p. p. 514—515. ապա յերկրորդ անգամ հրատարակեց լրիվ՝ կցելով յերրորդի մի մասն ել՝ ըստ Վրաց Պատմա-Ազգագրական նախկին ընկերության հավաքածուի № 2140 ձեռագրի՝ Սարգիս Կակաբաձեն. «Փարսադան Գորգիջանիձեյի պատմությունը», — „Bulletin Historique“, վրացերեն, Տփղիս 1925 թ., հ. II, եջ 198—320 (բնագիրը՝ 209—316), նաև առանձին արտատպությամբ, Տփղիս 1926, եջ XIII + 112 (բնագիրը՝ 1—108): Իսկ «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունն» ի թիվս Փարսադանի մանր յերկերի և, ի միջի այլոց, «Վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն բառարանի», հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», վրացերեն, Տփղիս 1896, եջ 72—78:

Փարսադան Գորգիջանիձեյի «Վրաստանի պատմության» հիմնական ձեռագիրը, վոր գտնվում է Լենինգրադում՝ Գիտությանց Ճեմարանի Արևելագիտության Ինստիտուտի (նախկին «Ասիական Թանգարանի») Georgica № 6-ում, իրոք, մի քանի մասից է բաղկացած, վորոնց ընդհանուր բնութագիրը տալիս և Ի վ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 234—251):

«Նայած թե վճր աղբյուրների վրա յե հիմնում հեղինակն իր պատմությունը, նրա յերկասիրությունը, — ասում է Ի վ. Ջավախիշվիլին (ib., 240), — կարելի չի չորս մասի բաժանել»: I — Վրաց և Հայոց դարձից սկսած մինչ Թամարի թագավորությունը

(IV—XIII դ. դ.), II—Թամարից սկսած մինչ Լանգ-Թեմուր (XIII—XIV դ. դ.), III—Լանգ-Թեմուրից սկսած մինչ 1636 թ., և IV—1636—1696 թ.: Այս վերջին՝ IV մասն է, վոր հրատարակել և Դ. Չուբինով, իսկ Ս. Կակարաձեն՝ յերրորդի մի մասը: Իվ. Ջավախիշվիլին վաղուց պատրաստած ունի տպագրության III մասն ամբողջապես:

Պոսելով Փարսադանի «Վրաստանի պատմության» զանազան մասերի մասին, վորոնք տարբեր արժեք ունին՝ նայած թե ինչ աղբյուրների վրա յեն հենվում և վորպես են գրված, ի նկատի պիտի ունենալ հետևյալը:

«Առաջին մասը... գլխավորապես բանավոր և «լսած» տեղեկությունների վրա յե հիմնված և այս պատճառով նա հեքիաթային բնույթ է կրում, քանի վոր նրա յերկու գրական աղբյուրներն ևս, ինչպիսի յեն, որինակ, Հայոց պատմությունն և Պոսելովի ու Շիրինի զրույցն, ավանդությունների վրա յեն հիմնված» (Իվ. Ջավախիշվիլի, *op. cit.*, 243): «Քանի վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյից առաջ այս շրջանի մասին արդեն գոյություն ունեյին, համենայն դեպս ավելի լավ, իսկ VII—XII դ. մասին արժեքավոր պատմական յերկասիրություններ, այս պատճառով Գորգիջանիձեյի գրվածքի այս առաջին մասն,—ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու իրավացի գնահատման (*ibid.*),—վոչ մի նշանակություն չունի և վոչ ել ժամանակակցի համար է ունեցել: Անալի՝ զարմանալի տգիտությամբ լի այս մասը փնտից զատ ընթերցողին վոչ մի ոգուտ չեր տա: Այն միմիայն մի բանով է ուշագրավ. յեթե այսպիսի մի բարձրաստիճան և թագավորին մերձակա ծառայողն ու պատմիչն, ինչպիսին յեր Փարսադան Գորգիջանիձեն, այսպես խառնախորտիկի նման ունեք խառնած հայրենի յերկրի անցյալն ու անցքերն, այսպես հեքիաթաբար ունեք ներկայացրած այն, իսկ վրացական լավագույն պատմական աղբյուրները վոչ միայն կարդացած, այլև նույնիսկ աչքով տեսած չունեք, մնացած ժողովուրդը, սովորական, միջակ կարողության և ուսման տերն՝ ել ի՞նչ պատկերացում պիտի ունենար: Ի հարկե, վոչ մի... Այս բանը պարզ ապացուցում է Փարսադան Գորգիջանիձեյի աշխատության առաջին մասը»:

«Յերկրորդ մասը,—նույն Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության համաձայն (*op. cit.*, 242—244),—ամբողջապես հենված է Քարթլիս-Ցխովրեբայի վրա: Այստեղ հեղինակն իր աղբյուրին է հետեւում, և բնագրի բովանդակությունն յերբեմն մոտավորա-

պես ունի առաջ բերած, յերբեմն ավելի ռամկորեն»։ Իսկ «ընդհանրապես, այս՝ յերկրորդ մասն ել պատմության համար վոչ մի նշանակութիւն վոչ ունեցել եւ և վոչ ել ունի, քանի վոր լավագույն արժեքի բնագիրը նրա աղբյուրի՝ հասել եւ մեզի»։

Համեմատաբար արժեքավոր եւ, ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլու, պատմության յերրորդ մասը, վորը «XIV—XVII դարերին եւ վերաբերում», քանի վոր «հենց այս շրջանն եր, վոր չեր նկարագրված Քարթլիս-Յխովրեբայի մեջ մինչ Վախտանգ VI-ը [և] հենց այս շրջանն եր, վոր Վախտանգ Թագավորի կողմից ժողոված գիտնականների հետազոտության առարկան եր կազմում։ Հետեապես Փարսադան Գորգիջանիձեն և Վախտանգյան հանձնաժողովն այս տեսակետից միեւնոյն նպատակն են ունեցել՝ վերականգնել Վրաստանի պատմութիւնը» (ibid., 249)։ «Ինչպէս կատարեց Փարսադան Գորգիջանիձեն իր պարտականութիւնը։ Վոչ մի վրացական աղբյուր և վավերագիր, վորի գտնելը հեշտությամբ կարող եյին Վախտանգի գիտուն մարդիկն և իրոք ձեռին ել ունեյին, նա (Փարսադանը) Սպահանում չուներ։ Այս պատճառով Գորգիջանիձեն այս շրջանն ևս կամ համաձայն բանավոր ավանդութիւնների պիտի գրեր,—հապա նրա յերկասիրության այս մասն ել իր նշանակութիւնն կկորցնէր,—կամ թե չե պարսկական պատմական աղբյուրներից պիտի քաղեր բոլոր տեղեկութիւններն, ինչ վոր Վրաստանի վերաբերյալ այնտեղ կգտնվեր։ Բարեբաղդաբար, Գորգիջանիձեն այս յերկրորդ ճանապարհով գնալն ե գերադասել» (249—250)։ «Նրա տեղեկութիւնները քաղված են գլխավորապես Միրոն Հուսեյնի և Իսկանդեր Մունչիի յերկասիրութիւններից։ Ընդ սմին, նա հաճախ բառացի յե թարգմանում բնագիրը։ Նրա ժողոված տեղեկութիւններն ընդարձակ և նոր նյութեր են տալիս Վրաստանի պատմության այնպիսի՝ մթությամբ պատած շրջանի մասին, ինչպիսին յեն XIV—XVII դարերը» (եջ 250)։

Յեւս առավել արժեքավոր ե Փարսադան Գորգիջանիձեյի վերջին՝ չորրորդ մասը, վորը պարունակում ե 1636—1696 թ. թ. անցքերի նկարագրութիւնը, վորը նա գրի յե առել իբրեւ ժամանակակից և ականատես, քանի վոր հենց ինքն այս առթիվ ասում ե. «Յես, Փարսադանս, ասում եմ այս. ճշմարիտ աստվածն վկաս տարեկան հասակից սկսած մինչ յոթնասուն տարին ինչ վոր ինձ պատահել ե և արժանի յե գրոց մեջ գրելու համար, ճշմարիտն այս ե» (հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235)։

Զնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյի

«Վրաստանի պատմութեան» ա. մասը լուրջ պատմական յերկասիրութեան տպավորութիւնն չի թողնում, այլ առասպելի բնույթ ե կրում, այնուամենայնիվ այն առանձնապէս հետաքրքիր ե հայագիտական տեսակետով, քանի վոր պարունակում ե, ի միջի այլոց, Հայոց դարձի պատմութիւնն ու խոսքովի և Շիրինի զրույցն ամենայն մանրամասնութեամբ, վորը հեղինակը գրի յե առել գըլխավորապէս բանավոր ավանդութիւններէ հիման վրա, մասամբ ոգտագործելով (Հայոց դարձի վերաբերմամբ), ինչպէս մենք պարզած ունինք, և գրավոր աղբյուրները, բայց այլանդակ ձեւով (Ագաթանգեղոս, խոսքնացի, Դաշնաց Թուղթ, Վարազա խաչի պատմութիւնն ըստ «Յայսմաւուրք»-ի ևն): Այս նյութից Հայոց դարձի պատմութիւնը մենք ամբողջական թարգմանութեամբ դնում ենք ստորև, իսկ խոսքնացի և Շիրինի զրույցը, վորն ավելի գեղարվեստական քան պատմական յերկի նշանակութիւնն ունի, տանում ենք IV հատորն, ուր, ի միջի այլոց, ամփոփած կունենանք համապատասխան նյութեր վրացական գեղարվեստական գրականութիւնից ու բանահյուսութիւնից: Բացի դրանից, ներկա հատորում մենք տալիս ենք մի կտոր՝ քաղված նույն Ա. մասից՝ Բագրատունյաց ծագման վերաբերյալ: Իսկ նույն Ա. մասի մնացած նյութն, ինչպէս և Բ. մասի ամբողջ նյութը մենք դիտմամբ բաց ենք թողնում, քանի վոր այն լոկ կրկնութիւնն ե Քարթլիս-ցխորեբայի մեջ ներմուծած յերկերի հայտնի տվյալներէ, վոր մենք արդեն տված ունինք ներկա հատորիս սկզբնական գլխներում: Իսկ ինչ վերաբերում ե յերրորդ և չորրորդ մասերին, վորոնք նախորդ մասերի հետ համեմատած ավելի արժեքավոր են, այն մենք ոգտագործած ունինք ինչպէս հարկն ե:

Քաղվածքների թարգմանութիւնը «Վրաստանի պատմութեան» Ա. անտիպ մասից մենք կատարած ունինք անմիջապէս Լենինգրադի Գիտութեանց Ճեմարանի Արևելագիտական Ինստիտուտի (նախկին Ասիական Թանգարանի) Georgica № 6 ձեռագրից (in folio՝ շքեղ կազմով, վորը հետևյալ վոսկեզոծ մակագրութիւնն ունի. „Исторія Грузіи собранній Фарсадана Георги Джанизева“), նաև Գ. և Դ. մասերից՝ համաձայն Ս. Կակաբաձեյի հրատարակութեան «Փարսադան Գորգիշանիձեյի պատմութիւնը», Տփղիս 1926, եջ 93—106 և 1—92. իսկ քաղվածք-

ները «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունից» համաձայն Մ. Զանաշվիլու հրատարակության՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», եջ 72—78*.

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյի Պատմության Ա. մասից քաղած [1—9] գլուխները, վոր վերաբերում են «Հայոց դարձի» պատմությանն և հատկապես Տրդատին, Հռիփսիմեյին, Գրիգորին ևյն, բացի նրանից, վոր տենդեցիող են, նաև ըստ եյության ամբողջապես առասպելի բնույթ են կրում:

* Փարսադան Գորգիջանիձեյի մասին տես, ի միջի այլոց. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Դեղարուեստ» VII, Տփղ. 1922, եջ 44—45:

Զարմանալի զուգադիպումը վոյն Փարսադան-բեգ վորոշ դեր ե խաղում Վրաստանի պատմության մեջ XVIII դարու սկզբներին: Բայց այդ Փարսադանը Տփլիսեցի յե՝ ազգանունով Դուզանենց, վորին ուու պատմաբան Ս. Սոլովյեվը «Форседан-бег» ե անվանում. Տես. С. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XVIII, М. 1868, стр. 31. Մերոպ եպիսկոպոս [Տէր-Մովսիսեան], Զաքարիա նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-բէկի մասին յիշատակարան, — «Բանբեր էջմիածնի Դիտական Խնամարտութիւն», I—II, 1922, եջ 135. Լեւ, Պոջայական կապիտալ, Յերեւան 1934, եջ 265: Հետեապես, այդ յերկու Փարսադաններին չպետք ե շփոթել իրար հետ:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ա. Մ Ա Ս Ի Ծ¹

[1.] ԱՅՍՏԵՂ ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՌՈՍՏՐ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՈՒ ՆՐԱ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) թողեց աշխարհիս հաճույքներն ու թագավորությունն և քառասուն անբիծ կանանց հետ հանդերձյալ աշխարհն վորոնելու յեկավ (յեկան) Հայոց յերկիրը (սոմեխների թագավորությունը): Նրանք յեկան Վաղարշապատ (Վաղարշափաթ) քաղաքն՝ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի հողը (յերկիրը), աֆստեղ, ուր այժմ Եջմիածնի (Եչմիաձինի) յեկեղեցին և գտնվում (կանգուն է), և ուր հայոց (սոմեխների) պատրիարքի [աթոռա] նիստն է: Յեվ այս կանանց պատմությունը** ստորև կգրվի, թե ինչպես անարդարացի կերպով նահատակվեցան իրենց ուղեկիցներով հանդերձ: Այն կինը, վորը վիրապի (հորի) մեջ Գրիգորին հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) եր հասցնում՝ հապաղելով՝ ժամկետն անց յեկավ և յերկար սպասելուց հետո նույնպես հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) բերեց և վիրապի (հորի) մեջն իջավ. իսկ Գրիգորը վիրապից (հորից) ձայն տվեց. «Մեղ ինչո՞ւ մոռացար»: Նա այսպես զեկուցեց. «Անիժյալ ե Տրդատ թագավորը, վորն այսպիսի անարդար և անիրավ գործ կատարեց, վոր ամբողջ այս յերկիրն այն ամենից, ինչ վոր կատարվեց, գթությունից և կարեկցությունից լաց է (են) լինում»: Այն կանանց գործն ամբողջապես Գրիգորին զեկուցեց: Նա ևս հույժ վշտացավ և այն կնոջը ձայն տվեց. «տակավի՛ն կենդանի յե՞ այն խողը»: Բավական եր, վոր նա այս ասեր, յերեք ու անց Տրդատը խող դարձավ և գահընկեց յեղավ (գահից վայր ընկավ) և նրա ծառաներն (հպատակներն) ու իշ-

* Բնագրում՝ ամբավի (հմմ. հայերեն «համբավ» բառը):

** Նույնը:

խանները մոլորվեցան և իրենց վրա հագած շորերը պատառուտեցին ու իրենց ատամներով իրենց միմյան եյին կրծում (ուտում)։ գիտունները տգետ դարձան։ Թագավորի յերեսը դարձավ մազոտ և ատամներն ու կնճակներն՝ ինչպես խոզի։ Յեվ Թագավորի կանանոցում լացի ձայն բարձրացավ։ գլուխները թակում եյին... Տըրդատի (Թրդադի) քույր Սոսրովիդուխտը (Սոսրով դուխտը) յերազ տեսավ։ հինգ որ և հինգ գիշեր շարունակ հրեշտակներն այս եյին ասում (ասացին)։ «Քո յեղբայրն ու նրա ծառաներն (հպատակներն) անիծված են սուրբ Գրիգորից։ մարդ ուղարկեցեք փոսից հանեն։ նա կոգնե քո յեղբորը»։ Յերազներ տեսնելով՝ նրանք (sic), մարդիկ ուղարկեցին (sic) իր դայակին, վորի անունն եր Ավետ (sic)։ Վերջինս հասավ այնտեղ, ուր Գրիգորը գերի յեր [և] այն վիրապի (հորի) մեջ ձայն տվեց։ «Գրիգոր, Գրիգոր, յեթե կենդանի յես, ձայն տուր ինձ»։ Նա միջից ձայն տվեց։ «Վողորմությամբ աստծո կենդանի յեմ»։ Սա ուրախացրեց։ «Քո աստծո հրամանն յեղավ, վոր այստեղից քեզ հանենք»։ Այս նրան դուր յեկավ։ Ապա պարանով քթոց իջեցրին և դուրս հանեցին ինչպես նրան (Գրիգորին), նույնպես և նրա հետ գցած ոձերին և կարիճներին, վորոնց [գարշա]հոտությունից նա սկացել եր իր գերության պահին։ [խակ զեռունները] տեսքով զարհուրելի եյին։ Իսկույն և յեթ Գրիգորի մազերը խուզեցին և տաք ջրով լողացրին և յեղունգները կտրեցին, [ապա] իր շորով զգեստավորեցին ու մեծ պատվով տարան Վաղարշապատ (Վաղար շաբաթ)։ Տըդատ (Թրդատ) Թագավորը խոզի դեմքով և իշխանները մոլորված ընդառաջ գնացին Գրիգորին և վայր ընկան գետնի վրա։ Գրիգորը ձեռները վերամբարձ, լալով դիմեց աստծուն ու նրա ոգնությունը խնդրեց։ Աստծո հրամանով մոլորությունը նրանցից հեռացավ և նրանք խելքի յեկան, տեսան իրենց մարմինները մերկ, [ուստի և] ժողովրդից ամաչում եյին, և Թագավորը նրանց առջևն եր կանգնած խոզի դեմքով և ծնկաչոք աղաչում՝ արտասուք թափելով աչքերից։ Իշխաններին շորեր հագցրին և խոզացած Թագավորի վրայից Թագավորական մորթին ձգեցին, [և այդպես նրա] խոզ լինելը ծածկում եյին։ Գրիգորը նրանց հարցրեց։ «Ո՞ւր են Դրիստոսի համար նահատակված այն անբիծները... և իշխանները գնացին այն այգին, վորի հնձանի շուրջը նրանք (կույսերը) նահատակվեցան իրենց արյունոտ հին զգեստով, թաղեցին այնտեղ, վորը Եջմիածին (Եջմիածին) ե կոչվում և ուր յերեք վանքեր կան, [վորոնց թվում] մեկը վկայարանների վրա։ Հենց վոր

սրանց (կույսերին) թաղեց, [Գրիգորը] սկսեց քարոզել [և] մեկնել աստվածաշունչ գրքով, սաղմոսով և ավետարանով: Յեւ ճանաչեցին (ճանաչեց) աստվածային ուղիի խոսքն, և խոզացած թագավորի մարդ դառնալու համար վաթսուհին որ պասս պահեցին: Յեւ [թագավորն] աղոթեց, և աստծո հրամանով ավելի ևս, քան առաջ, գեղեցկացավ նրա դեմքն ու բոյին, խոզությունից ազատվեց. սույնպես հասակացան և մեծամեծները: Հինգ որ պասս պահեց: Թագավորն արքունիք կանչեց հայոց (սոմեխների) նախարարներին* և իշխաններին, վորոնք աղաչեցին սուրբ Գրիգորին, վոր քրիստոնյաների պատրիարք ձեռնադրվի: Վերջինս զեկուցեց. «Այս՝ մեծ գործ ե և յես ի վիճակի չեմ այդ անել»: Այս պահին աստվածային հրեշտակն յերազում յերևաց սուրբ Գրիգորին և ասաց այսպես. «Թագավորի հրամանը լսիր»: Յերազը տեանելուց հետո Գրիգորը թագավորի հրամանին ունկնդիր յեղավ և այսպես զեկուցեց. «Պետք ե գնալ պապի մոտ»: Թագավորը լսեց և հրամայեց պատրաստվել և ճանապարհ ընկնել, և յերեք մեծամեծ իշխաններ յերեք հարյուր ձիավորներով ու թագավորի ընծաներով, պարզեներով և նամակով հանդերձ առ կայսրն [Հռոմի]՝ գնացին Լեոն պատրիարքի մոտ: Յերբ սրանք մոտեցան [Հռոմին], սրանց գալստյան մասին տեղեկացրին կայսեր, վորը սրանց ընդառաջ մարդիկ ուղարկեց, և մեծ պատվով ընդունեցին պատրիարքական տանը. ապա ժողով գումարեցին՝ կանչելով ամեն տեղից յեպիսկոպոսներին ու քահանաներին: Լեոն պատրիարքը սուրբ Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրեց և շնորհեց իրավունք ձեռնադրության և նզովքի ու մեռոն յեփելու, և նրան շատ պարգևներ մատուցին ու ճանապարհ գցեցին: Յերբ նրանք (Գրիգորն ուղիկիցներով) հայոց յերկիրն (սոմեխների պետությունն) հասան, սրա մասին զեկուցին Տրդատ (Տրդադ) թագավորին, վորը յերեք որվա ճանապարհի սահմանին ընդառաջ գնաց [Գրիգորին] մեծ հրճվանքով Յեփրատ գետի վրա: Ապա ժողովեցան Արաքսի (Արազ) գետի վրա, ուր յեկավ (յեկան) և սուրբ Գրիգորը, [վորն և] զգեստավորվեց իբրև պատրիարք: Թագավորին մերկացրեց ու ջրի մեջ մտցրեց և ավետարանը վերցրեց ձեռը, և մկրտության կարգը կարդաց ու մեռոնը ջրի մեջ կաթեցրեց (ածեց) և թագավորին ու նրա զորքին մկրտեց: Յեւ յերեք ժամ Արաքսի (Արազի) ջուրը յետ հոսեց և իբրև ծով կուտակվեց: Յեւ Հիսուս Քրիստոսի գործերի մասին եր

* Բնագրում թագավորներին:

պատմում [և] քարոզում: [Յեւ] բոլորը փառաբանեցին աստծուն՝ իբրև ստեղծողին, ու նրա սրբերին: Այն որը բոլորը սուրբ Գրիգորի ձեռք մկրտվեցան: Յեւ ջրից դուրս գալով՝ բոլորը հարյուր քսան հազար եյին, և բոլորը սպիտակ շորեր հագան: Սրանից հետո սուրբ Գրիգորը սկսեց յերկրնիր շրջել, ամեն տեղ շինել տվեց յեկեղեցիներ և քարոզությամբ [նոր] կրոնը ներմուծեց, մեռն տվեց [հայերին]:¹

[2.] ՀՌՈՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ (ԿՈՍՏԱՆՏԻՆԷ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԱԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱ (ՆՐԱՆՑ) ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Տրդատի (Տրդադի) Թագավորության տասնևյոթ տարին լրանալուն պես լուր (ամբավի) հասավ, վոր Հռոմի Կոնստանդին (Կոստանտիլե) Թագավորը քրիստոնյացավ: Այս լուրը շատ դուր յեկավ Տրդատին (Տրդադին) ու Գրիգոր Աստվածաբանին (sic)**: Յեւ Յերեմիանի յերկրից (sic) վաթսուհին հազար մարդ յերեք տարվա պաշարով ու ռոճիկով, ձիով, զենքով ու շորով ապահովված՝ իրենց հետն տարան Տրդատ (Տրդադ) Թագավորն ու Գրիգորը մեծ ընծաներով հանդերձ՝ բազում գանձերով, ձիւր ու պարզկենքով (փեշքաշով), և գնացին Հռոմ (Ոհոմ?) Կոնստանդին (Կոստանտիլե) Թագավորի տեսության: Հենց վոր վերջինիս զեկուցին, վոր հայոց (սոմեխների) Թագավորը ձեր տեսության ե (են?) յեկել վաթսուհին հազար մարդով և Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)*** ել առաջնորդում ե նրանց, հրաման յեղավ Կոնստանդին (Կոստանտիլե) Թագավորից և Պետրոս (Պետրե) պապից՝ իրենք իրենց զորքով ընդառաջ գնան նրանց: Յերբ [յերկոքյան Թագավորներն ու հայրապետներն] իրար տեսան, հույժ հավանեցին (սիրեցին) Տրդատի (Տրդադի) ու Գրիգորի հեղությունը և սրանց քրիստոնյանալով ուրախ եյին, քանի վոր վաթսուհին հազար մարդով յերեք տարի ժամանակով այսպես տքնել եյին մի տեսության համար. և ինչ աշխարհս. հիմնավորվել ե, այսպիսի գործ ուրիշ վոչոք չի կատարել, վոր Հայքից (Սոմխիթից) վաթսուհին հազար մարդով Հռոմ գան քրիստոնեյությունն ուժեղացնելու նպատակով: Յեւ

* Բնագրում՝ ամբավի, հմմ. սույն հատորի եջ 89, ծանոթ.:

** Ուզում ե ասել՝ Լուսավորչին:

*** Տես նախորդ ծանոթ.:

խնամիյաբար և յեղբայրաբար յերդվեցին և բազում թանկարժեք պարգևներ նրանց (հայերին) ել մատուցին: Վաթսուն հազար մարդկանց վեց ամիս հյուրասիրեցին: Ինչ վոր [հայերն] ուզում էին, [յերբեք] մերժում չեյին ստանում. [ամեն ինչ] տալիս էին նրանց (հայերին) անհաշիվ: Բազում գանձեր մատուցին Տրդատ [Տրդադ] թագավորին, և նմանապես սուրբ Գրիգորին մատուցին պատրիարքական զգեստն և զլիսին դրին ականակուռ թագը, և ականակուռ խաչն ու գավազանն ել տվին ձեռին: Յեվ Կոստանդնուպոլսից (Կոստանտիւպօլսից) հայսկույս [քոլոր կողմերում] պապը նրան իրեն փոխանորդ-պատրիարք ձեռնադրեց և շնորհեց նրան իրավունք ապաշխարանքի ու նզովքի, այնպես վոր ում թողություն տա, կապաշխարվի, և ում [ել] ճշմարիտ դատաստանով նզովե, անիծյալ կլինի: Այսպես հարստացյալ՝ ճանապարհ գցեցին նրանց: Ողաղ և ուրախ վերադարձան իրենց պետությունն, և ուրախություն ընկավ [նրանց] յերկրում: Բազմեցին իրենց գահի վրա [և] սկսեցին ճշմարիտ կերպով [կառավարել], յերկիրը [վերա]շինեցին. և հենց վոր յերկիրը խաղաղվեց, Տրդատը (Տրդադը) զորքն ու թագավորական տունը կարգավորեց. ապա ցանկացավ իր հոր արյան վրեժն հանել Արտաշրի (Արտաշի) փոխարեն Շապուհ (Շափր?) թագավորից³:

[3.] ԱՅՍԵՆ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ [ԻՐ] ՇՈՐ ԱՐՅԱՆ ՎՐԵԺՆ ՀԱՆԵԼՈՒ* ԱՐՏԱՇՐԻ (ԱՐԴԱՇԵՐԻ). ՎՈՐԴԻ ՇԱՊՈՒՀԻ (ՇԱՓՈՒՐԻ) ՎՐԱ

Այս ժամանակ Արտաշիրը (Արդաշերը) վախճանված էր: Նրա փորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավոր կացուցին: Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորք ժողովեց, Շապուհի (Շահփուրի) դեմ յելավ և ավերեց նրա յերկիրն՝ ամայի դարձնելով քաղաքներն ու քանդելով բերդերը: Այս լուրը կուսակալները շտապով ծառուցին թագավորին, [այն ե]՝ վոր Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորքով հարձակվել է ու ավերել յերկիրը: [Շապուհը] շտապեց, ամեն տեղից զորք ժողովեց և գնաց ընդդեմ [Տրդատի]: Յեվ հանեցին զորք յերկու կողմից և կազմեցին ռազմեր, նշանակելով աջակողմյան ու ձախակողմյան և առաջապահ ու վերջապահ [գնդեր]: Յեվ սկսվեց պայքար... Շապուհը (Շահփուրը) [ստիպված յեղավ] փախչել, իսկ

* Բնագրում վորոնեկու

Տրդատին (Տրդադին) իրավամբ տրվեց [իր] հոր արյան [վրեժն] հանելն [ու] հաղթելը: Յեվ փախավ Շապուհն (Շահպուհը) և նրա զորքը. և հայոց (սոմեխների) զորքը հետամուտ յեղավ՝ ամենուրեք գրավելով բերդեր ու քաղաքներ: Յեվ Տրդատը (Տրդադը) հետամուտ յեղավ մինչ Հնդկաստան նահանջող Շապուհին (Շահպուհին): Յետևից ընկան, և Իրանի յերկրում ել վոչ մի տեղ չըմնաց, վոր նա չգրավեր. և ամեն տեղ իր մարդկանց նշանակեց թագավոր ու իշխան, և ինքն իր աթոռանիստն (թախտն) վերադարձավ: Ապա նրա (Տրդատի) մոտ դեսպաններ յեկան Շապուհից (Շահպուհից) աղաչանքով, բայց նա ունկնդիր չեղավ, և դեսպանները հուսահատ վերադարձան: Շապուհը (Շահպուհը) հույսը կրտրեց և այլ ճանապարհով, Կոնստանդին (Կոստանտին) արքային դեսպան ուղարկեց աղաչելու և շատ ձիր (նվերներ) ուղարկեց և նամակ գրեց, վոր միջնորդ հանդիսանա [նրա ու] Տրդատի (Տրդադի) միջև և հաշտեցնի նրանց, վորպեսզի [Տրդատը] սրանից ել ավել չավերի նրա (Շապուհի) յերկիրը: Կոնստանդին (Կոստանտինը) արքան այսպես գրեց Շապուհին (Շահպուհին). «Յեթե դուք հաշտվել եք ուզում, պահ տվեք ինձ Դավիթ մարդարեյի թագը, վորը ձեր գանձարանումն ե պահվում, վորպեսզի նրա տեսակ մի թագ շինել տամ ինձ համար, և ձեր թագն ելի ձեզ կվերադարձնեմ: Յես իմ թագը նրա հորինվածքով պիտի շինեմ: Այս՝ Դավիթ թագավորի թագն՝ առաջներում, յերբ նաբուքոդոնոսոր (Նոփոքտինե?) Բաբելոնի* արքան Յերուսաղեմն ավերեց, այնտեղ գտավ և նրանից հետո այն ժառանգությամբ Իրանի արքաներն ունեյին»: Յերբ կայսեր պատասխանն ու թագ խնդրելը Շապուհին (Շահպուհին) գեկուցին, վերջինիս այս դուր յեկավ, և նա վստահելի մարդու ձեռքով ուղարկեց այն թագը կայսեր: Կայսրը՝ տեսնելով թագը՝ չափազանց հավանեց այն. և հրավիրեց լավ վարպետներ, վորոնց ձեռը գցեց թագը և հրամայեց նրանց մի այսպիսի թագ շինել, այնպես վոր վոչոք չկարողանա ասել վորն ե նոր և վորը՝ հին: Վարպետները սկսեցին շինել և այնպես շնորհքով շինեցին, վոր հին և նոր թագերը բերողի առաջն զրին և ասացին. «Քո բերածն ելի յետ տար»: Սա նորը վերցրեց և հինը թողեց: Յեվ Կոնստանդինն (Կոստանտինն) ել այս եր ուզում: Ապա [Կոնստանդինը] դեսպան ուղարկեց և Տրդատ (Տրդադ) արքային ու Շապուհին (Շահպուհին) հաշտեցրեց:

* Բնագրում՝ Բաղդադի: XVII—XVIII դ. դ. վրաց աղբյուրներում Բաբելոնի փոխարեն սովորաբար Բաղդադ ե գործածվում:

[4.] ԱՅՍՏԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՀՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎՈՐԴՈՒ՝ ԽՈՍՐՈՎԻ՝ ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԱԼԸ

Տրդատը (Տրդադը) վաթսուն վեց տարեկան վախճանվեց: Նրա վորդին Հոռմի (Հոռոմի) արքայի աջակցությամբ դարձավ Թագավոր. իննը տարի Թագավորեց: Շաբդիզը (sic) սրա ձին եր և Շիրինն ել սրա աղջիկն եր. զավակները փոքր մնացին. և խոսրովը վախճանվեց և Թագավորում եր նրա քույր Մահբանուն (Մհրանուն) (sic): Շաբդիզի և Մահբանուի ու Շիրինի պատմությունն ու գործերը, [նաև] Իրանի խոսրով Թագավորի Շիրինի վրա սիրահարվելը տես ներքև: Իրանի Թագավորների [ցանկ]ում դասված ե (գրվում ե). Մահբանուն (Մահբանուն) Տրդատի (Տրդադի) աղջիկն ե և խոսրով յերկրորդ Թագավորի քույրը: Յեվ խոսրովից հետո նրա վորդի Տիրանը (Տերանը) Թագավորեց: Սա ևս յերկու վորդի թողեց. մեկի անունն եր Արշավիր (Արշվիր) և մյուսինը Վաղարշակ (Վաղար շափաթ): Արշավիրն (Արշվիրն) [իր] հորից հետո Թագավորեց. իշխեց քսան տարի: Սրանից հետո սրա վորդի Պապին Ներսես հայրապետը* Թագավորեցրեց, [և Պապը Թագավոր դարձավ] նրա (Ներսեսի) վկայությամբ: [Իսկ Պապը] սպանեց մեծն Ներսեսին՝ սուրբ Գրիգորի ազգականին: Սա (Պապը) վատաբարո յեր: [Ներսեսը] սրան արգելում եր [վատ բաներ անել], և նա չեր հրաժարվում այդ անելուց: Յեվ լավ բաներ սովորեցնելու համար [Պապը] Ներսես պատրիարքին թույնով մահացրեց: Հենց վոր Հոռմի մեծ արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) լսեց այս լուրը՝ պատրիարքին թույնով մահացումը, ձերբակալել ավեց հայոց (սոմեխների) արքային և նրան ել սպանել տվեց և արքայությունն Արշակունյաց շառավիղ Վարազդատին (Վարազային) տվեց: Սա (այստեղ) Վարազդատը (Վարազան) յոթը տարի իշխեց հայոց (սոմեխների) յերկրում և գնաց կայսեր մոտ ու Իրանի արքա Շապուհի (Շափուրի) հետ սկսեց բանակցել՝ այսպես ասելով. «Յեթե ձեր քրոջն ինձ կտաք [ի կնություն], յես ել [ձերը կլինեմ] և իմ յերկիրն ել ձերը կլինի: Վումանք ծառաներից (հպատակներից)՝ յերկմիտ լինելով՝ այս լուրը ծանուցին կայսեր: Վերջինս զորք կանչեց, և խաբուսիկ կերպով տարան Վա-

* Բնագրում «հախրապետ» բառն ե, վորը հայերենի վրացերեն տրանսկրիպցիան ե Տփղիսի հայերի արտասանությամբ:

բազմաթիւ (Վարազաշին) և սպանեցին: Սրա սերունդն եյին յերեք յեղբայրներ. սրանց իշխեցրեց. մեկի անունն եր Պապ, մյուսինը Արշակ, յերրորդինը Վաղարշակ (Վաղարշաբաթ): Այս պահին Հռոմի արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) վախճանվեց: [Յեվ] մինչ այս հայոց (սոմեխների) արքաներն ու կաթողիկոսները Տրդատից (Տըրդադից) և Գրիգորից հետո Հռոմի արքային ու պապին հնազանդ եյին: [Իսկ] նրանից հետո, ինչ Թեոդոս (Թեվաթորս) կայսրը վախճանվեց, Իրանի արքայի հրամանով իշխեցին [Արշակունիք]: Թեոդոսից (Թեվաթորսից) հետո հայոց (սոմեխների) յերկրում իշխեց Շապուհը (Շափուհը)՝ Արշակունյաց շառավիղը:

[5.] ՅԵՐՐՈՐԴ ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԻՇԽԵՑՐԻՆ

[Այս Շապուհը] կարճ ժամանակ տիրեց և սա ել սխալմունք գործեց, և սրան ձերբակալել տվեցին ու գերի տարան: Յերբ Շապուհին (Շամփուհին) իշխեցրին, այն ժամանակ Իրանի արքա յերրորդ Շապուհը (Շամփուհը) վախճանվեց, և նրա յեղբայր Զաքիին (sic) Թագավորեցրին. և սա ել իր վորդի Շապուհին (Շահփուհին) Թագավորեցրեց հայոց (սոմեխների) յերկրում. վեց տարի կացավ Զաքին՝ Իրանի արքան, ապա մեռավ: Նրա վորդին՝ հայոց (սոմեխների) արքան՝ հենց վոր լսեց իր հոր մահվան մասին, թողեց հայոց (սոմեխների) Թագավորութունն և գնաց՝ [իր] հոր գահի (թախտի) վրա բազմելու (թագավորելու). և հայոց (սոմեխների) տերութունն յերեք տարի անտեր եր: Յեվ Սահ[ա]կ պատրիարքն Իրանի արքայից խնդրեց հայերի (սոմեխների) համար Թագավոր [նշանակել]: Շապուհը (Շափուհը) իր վորդի Վահրամին (Վարամին) հայոց (սոմեխների) տեր նշանակեց (տվեց), սակայն հայոց (սոմեխների) իշխանները՝ չընտելանալով նրա հետ՝ չուզեցին նրան ու վռնդեցին: Կրկին մնաց հայոց (սոմեխների) տերութունն անտեր՝ յերեսուն տարի: Արշակունյաց հարստութունը (տոհմը) բնաջինջ յեղավ, [նաև] նրանց Թագավորութունը: Մինչ այս հայերի (սոմեխների) և վրացիների (քարթվեխների) վրա Թագավորում եյին Արշակունյաց շառավիղները, և այդ ժամանակ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնն եր համարվում (գրվում) յերեք հարյուր յերեսուն և վեցն⁵ Արշակունիներից հետո: Արշակունիներից հետո [ամբողջ յերկիրն] այս ծովից մինչ այն ծովը Բագրատունիները գրավեցին: Են գլխից Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, հինգ տարի լավ տիրեց և վախճանվեց: Ապա տի-

րեց Աշոտի (Աշոթանի) վորդի Սմբատը (Սունբատը)։ սա քսան և չորս տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց։ Յեվ սրա յեղբորորդի Աշոտը (Աշոթան) տիրեց. սա յոթը տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց։ Ապա տիրեց Աշոտի (Աշոթանի) յեղբայր Աբասը (Աբազը), և սա քսան և չորս տարի տիրեց։ Յեվ սրա տերության [որոք] շենացավ հայոց (սոմեխների) տերությունը։ Յեվ սա շինեց Սանահնի ամենասրբուհու տաճարն և այլ շատ բարություն և վողորմություն արավ։ Յեվ սրանից հետո սրա վորդի Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, և սա ել բարվոք տիրեց քսան և հինգ տարի, ապա վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց, և տիրեց տասն և յերեք տարի ու վախճանվեց։ Յեվ սրանից հետո սրա քեռորդի Մուշեղը (Մուշիեղը) տիրեց, տասը տարի տիրեց և մեռավ։ Սրա վորդի Աբասը (Աբազը) տիրեց, տասնուամեկ տարի տիրեց, և վախճանվեց։ [Յեվ տիրեց]... և ապա վախճանվեց։ Յեվ տիրեց Սմբատի յեղբայր Գագիկը (Գոգին)։ սա տիրեց տասնևյերկու տարի և վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի չորս հարյուր վաթսու և չորսին⁶։ Մինչ այս վերոհիշյալ տերերը հայեր (սոմեխներ) եյին։ Ամենից առաջ Քարթլիի տեր (sic) Իվանեն վրացի դարձավ, և տիրեց յոթը տարի, և վախճանվեց. և վրացիք իրենց կրոնի ծիսակատարությամբ հանձնեցին նրան հողին։ Յեվ սրա վորդի Գեորգին (Գիորգին) տեր դարձրին, և սա լավ կառավարեց յերկիրը Վրաստանի և իրենն ել։ Սա իր կենդանության որոք իր վորդի Դավթին տվեց [յերկիրն] և սա շինեց շատ տաճարներ և վանքեր, և կոչվեց Դավիթ Շինող. քսան և հինգ տարի թագավորեց, և վախճանվեց և իրեն իսկ [ձեռա]կերտ խախուլի [աստվածածնա] Գեղաթում թաղվեց։ Յեվ սրա վորդի Գեորգը (Գիորգին) թագավորեց, և ուր ել սրա հայրը շենք եր սկսել կառուցել և անավարտ թողել՝ տաճարներ թե վանքեր, սա վերջացրեց և նշանակեց յերեցներ-վարդապետներ... և վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Դեմետրը (Դեմետրեն) տիրեց, և սա շինեց Մետեխի տաճարը... Յեվ սրա վորդի Դավիթը տիրեց՝ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն չորսին⁷։ Մինչ այս ժամանակ հայերից (սոմեխներից) հետո տիրում եյին վրացիության մեջը (sic)։ յերբեմն ուժեղ թշնամուց շատ անգամ (sic) անտեր են մնացել և ցիր ու ցան յեղել՝ կազմելով յոթն [իշխանություն] (?)։ Վերոհիշյալ թագավորներն յերեք հարյուր քսան տարի յեն տիրել։ Մինչ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն յերկու թվա-

կանը⁸ վերոհիշյալ տերերն են տիրել: Սակայն սրանցից հետո բաժանման առաջ և հետո ել շատ Բագրատունիներն են տիրել, վորոնց բոլորի գործերն ու անուններն և ծագումն (հայր և վորդիությունն) և նրանց ժամանակն և նրանց հայրերի անունները մասամբ չեմ գտել և մասամբ ել, ինչ գտել եմ, ստորև կգրվի աստուծով⁹:

**[6.] ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ
(ՀՈՌՈՍ-ՍԻՄԵՅԻ) ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՍՈՒՐԲ
ՆՈՒՆԵՅԻ (ՆԻՆՈՅԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ***

Ավելի վերևն ե [այս] պատմությունը**, բայց այստեղ ել վոչինչ չի խանգարի [գրել], այն պատճառով, վոր նախ մեծն արքա-կայսեր դստեր Վաղերիա (Վեղեթո) թագուհուն ենք հիշում, նրա բարիքներն ու աստված[ասիր]ությունը [վորը] Պետրոս առաքյալի քարոզչությամբ քրիստոնեյացավ, յեկավ Յերուսաղեմ աղոթելու.... Սուրբ Հակոբի յեղբորից ստացած ունեւր կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը, [վորը] հասցրեց Հռոմ (Հռոմ), և այնտեղ մնաց, ուր նրա վորդիք ու սերունդը հասան մինչ սուրբ Հովսիսիմեն (Հռոմ-սիմեն): Այս Վաղերիա (Վեղաթո) թագուհին քրիստոնյաներից եր ծնված: Սա թողեց հարսնությունն և յերկրիս բարիքներն, ու սքեմ հագավ և խռովեց անցողական [կյանքից], և նրա վոգին դիմեց կանանց ու կուսանց, նամանավանդ ամենասրբուհի Մարիամին ու նրա յեկեղեցուն: Յեվ այնտեղ նրան հանդիպեց, իբրև ծնող մայր, Գայանեն՝ աստվածային գործոց ուսուցանող կինը:.. Այս ժամանակ Հռոմում (Հռոմում) նըստած եր Դիոկղետիանոս (Դեվա-կլիտիանե) կայսրը, [վորը] կռապաշտ եր: Սա ամուսնանալ (կին ուզել) ցանկացավ: Կանչեց նկարիչներին, վորոնց իր թագավորության [ղանազան կողմերն] ուղարկեց. և ամեն տեղ այսպիսի հրաման գրեցին. «Ով վոր անբիծ աղջիկ ունենա, ցույց տվեք, վորպեսզի այս նկարիչներն այսպես նրանց տեսնեն ու ամբողջ կազմվածքը պատկերագրեն [և] վորպեսզի իբրև կենդանի յերևա, վորին հարսնացու յենք ուզում»: Ուր ել գնացին, թագավորի հրամանը կատարեցին, և ամբողջ յերկիրն ու քաղաքները շրջեցին, յեկեղեցում, տանը և դաշտի

* Բնագրում՝ ամբավի: Հմմ. եջ 89, ծանոթ.՝:

** Նույնը:

վրանումը նստածներին դիտեցին. և ով վոր աղջիկ ուներ, բոլորին կենդանի պատկերագրեցին և վորոնք՝ անբիծներն՝ անցողական կյանքն զիջեցին և աշխարհից հեռացան՝ աղերսելու ամենասրբունու տաճարին, սրանց յեվս պատկերագրեցին. և վոր տաճարումն ել սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) մտած եր, նույն տաճարի դուռն կոտրեցին: Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ամբողջ կազմվածքով և գեղեցկությամբ իբրև կենդանի պատկերագրեցին և ուղարկեցին Թագավորին: Թագավորը հենց վոր տեսավ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին), վորը աշխույժ և գեղեցիկ եր, չափազանց դուր յեկավ: Հրաման արձակվեց Թագունու կայսրանը բերել Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) և Թագավորի հարսանիքն անել: Այս լուրը ծանուցին Հռիփսիմեյին, և նա կանչեց՝ իբր իր ծնողին՝ իր դայակ Գայանեյին և նրա դաստիարակներին (վարդապետներին) ու կից գտնվողներին¹⁰:

[7.] ԱՅՍՏԵՂ ՆՈՒՓՍԻՄԵՅԻՆ (ՆՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻՆ) ԽՐԱՏ ՅԵՎ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏԱԼԸ

[Հռիփսիմեն] դայակով ու դաստիարակով և ուղեկիցներով հանդերձ այնտեղից փախավ (փախան) և հասավ (հասան) Յերուսաղեմ: Յեվ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը նա կախած ուներ վզից և կանգ առավ այնտեղ, ուր [Քրիստոսի] սուրբ գերեզմանն եր: Սրանք ևս գնացին համբուրելու այն և աղոթելու. շատ զոհեր ընծայեցին և աղաչում եյին իրենց վոգրիների փրկության մասին, վորպեսզի սատանայի վորոգայթից սլահպանվեն և ծածկած մնան: Գնացին Գեթսեման (Գեսսամանիա), դայակ Գայանեն սուրբ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ձեռից բռնեց և յերկրպագեց, և հողի վրա ընկավ, և զոհաբերեց, և սկսեց աղոթել՝ աղերսել կանանց մեջ գոված ամենասրբունի Մարիամին, [և] արտասվալից աչքերով ու ծնկաչոք աղաչեց նրան (Մարիամին). «Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) պահիր քեզ ծառա, և վոչոքի չզիջես՝ վոչ հզոր արքաներին և վոչ ել գայթակղիչ սատանային. այս՝ մեծ արքայի դուստրն՝ անրժուլթյամբ քո հարսն ու ծառան դարձրու»: Նույն գիշերն ամենասրբունի Մարիամն յերազում յերևաց և այսպես հրամայեց. «Այստեղից գնացեք Միջագետք յերկիրն՝ Ասորիք (Ասորիստան), այնտեղ քաղաք Ուռհայում (Հուռապարում?) կտավի վրա պատկերագրած ե Հիսուս Քրոստոսի յերեսն, [այն ժամանակ], յերբ հայոց (սոմեխների) արքա Արգա-

րը (Աքբարը) ստրկության եր կարոտ և այն կտավի վրա յերեսը նկարել տվեց»։ Հենց վոր այս յերազը տեսան, գնացին Ասորիք (Ասորիստան), տեսան կտավի վրա անձեռագործ պատկերը, հայտնապես յերկրպագեցին, շատ զոհաբերություն արին և այնտեղ ել ամենասրբունուն տեսան յերազում։ [Ամենասրբունին] հրամայեց. «Այստեղից գնացե՛ք հայոց (սոմեխների) պետությունն, ուր սուրբ Թադեոսն (Թաթեոսն)՝ Հիսուս Քրիստոսի աշակերտն՝ եթաղած»։ Այնտեղից (Ուռհայից) յեկան և հասան Վաքազա (Վարաքի) բարձր սարը. դեպի արևելք այն սուրբ սարից տեսան (տեսավ) կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը¹¹. [ամենասրբունին] դարձյալ յերևաց յերազում և հրամայեց. «Յես ցանկացա կանգ առնել այստեղ. դուք գնացե՛ք. աւտված ձեզ կառաջնորդե՛ք։ Սրանցից ծերերն ու տկարներն այնտեղ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանին ապավինեցին։ [Իսկ] Հոփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) ու Գայանեն յերեսուն և վեց քահանաներով ու վարդապետներով և անբիծներով ու ուղեկիցներով հանդերձ հասան Վաղարշապատ (Վաղարշաբաթ) քաղսքն, ուր այժմ Եջմիածնի (Իեջմիածինի) տաճարն ե կանգուն Յերևանյան յերկրում. այնտեղ մի այգու հնձանին [կից] տանն իջան. սրանցից վոմանք մի քիչ ուլունք ու մանրուք ունեյին հետն, հաց առնելու գնացին, առան և բերին ու կերան, քաղցից ազատվեցին։ Այսպես թե այնպես, առաջվա պատմությանը* հասանք, նույն տեղը հասանք։ Դիոկղետիանոս (Դեվակլիտե) արքան իր ամուսնության գործը կարգադրեց, և Թագավորներին ու իշխաններին մեծապես զարդարելով ուղարկեց, վորպեսզի Հոփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) հարսնացու բերեն։ Յերբ գնացին այնտեղ, այլևս չհանդիպեցին նրան։ Տեղացիները զեկուցին. «Վաղուց ե, ինչ այստեղից գնացին»։ Այս լուրը ծանուցին Դիոկղետիանոս (Դեվակլիտիանե) արքային, [վորը] չափազանց ցավեց և բարկացավ, և ամեն տեղ գիր ու մարդիկ թըռցրեց նրան վորոնելու, և այլ Թագավորներին ու արքաներին յեվս նամակներ գրեցին այսպես. «Այս կանայք մեզանից գնացին. ում գավառն (թեմն) ել մտնեն, մեզ մոտ ուղարկեցե՛ք»։ Յեվ մի նամակ [եկ] Տրդատ (Տրդադ) արքային գրեցին։ Սրանք (հայերն) ևս կաղմակերպեցին վորոնում ու հարցուփորձ։ Յեվ քաղաք Վաղարշապատի (Վաղարշաբաթի) ծայրի մի այգու հնձանին [կից] տանն եյին իջել։ Վորոնողները տեսան Հոփսիմեյի (Հոռոմ-սի-

* Բնագրում՝ տմբավի։ Հմմ. եջ 89, ծանոթ.*։

մեյի՝) գեղեցկությունն ու սքանչելիությունը, զարմացան և նրա մեծ գովասանքը Տրդատ (Տրդադ) արքային գեկուցին: [Տրդատն] ուրախացավ և սա յեվս նրան իրեն հարմնացու [ունենալ] ցանկացավ: Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) արքան հարսանիքի պատրաստվեց [և] հրամայեց իր նախարարներին ու գործակալներին (վեզիր-վեքիլներին) ու արքունականներին գնալ Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) մոտ:

[8.] ԱՅՍԵՂ ՓՐԱՆԳՍԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐԻ ՍՈՒՐԲ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՅԵՎ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Յերբ Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) չքնաղությունն ու գեղեցկությունը Տրդատին (Տրդադին) գեկուցին, սա հրամայեց, վոր թագավորներն ու իշխանները գան և հարմնացուի զարդարանքը մատուցեն և մեծամեծների մայրերն ու կանայք առջևից ընթանան, մեծ պատվով հարմնացուին տունը բերեն: Սրանք այսպես եյին կարծում, վոր որիորդին դուր կգա, ավետաբեր ուղարկեցին [հայտնելու], վոր՝ «Թագավորն իր յերկրի թագուհությունը ձեզ մատուցեց, այդ հնձանից դուրս արի և թագավորի տունը գնա՝ գահի (տախտի) վրա նստիր ու թագ դիր գլխիդ»: Հռիփսիմեն (Հռոմ-սիմեն)՝ լսելով այս խոսքերը՝ լաց յեղավ և սկսեց ասածուն աղաչել. «Դու ստեղծեցիր ինձ. ուրիշներին մի տար ինձ. այսքան իմ աշխատանքն ու հոգսերն ապարդյուն մի համարիր»: Այս աղերսանքի և աղոթքի մեջն եր [Հռիփսիմեն], յերբ թագավորից ուղարկած բազում այլ և այլ թանկարժեք գործվածքներ, վոսկի, արծաթ, ակներ և մարգարիտներ մատուցին մի մասն որիորդին և մի մասն՝ ուղեկիցներին: Առավել լաց յեղավ Հռիփսիմեն (Հռոմ-սիմեն), սկսեց գլխին վայ տալ և դիմեց աստծուն լացուկոծով ու աղերսանքով: Զայն լսեց յերկնքից. «Մի վախիր, յես քոնն եմ և դու իմն ես, զորացիր»: Յերկնքի այս ձայնը թագավորն ել լսեց և զորքն ել, և բոլորն յերեսի վրա վայր ընկան և վոմանք փախան, գնացին ու թագավորին զկուցին. «Վոչ ձեր ուղարկածը հագավ, և վոչ ել յեկավ ձեզ մոտ»: Թագավորը բարկացավ և հրամայեց. «Գնացեք թրևելով բերեք, քանի վոր հոժարկամ չի գալիս»: Գնացին և ուժով բերին: Յեվ նրա ուղեկիցները լացու-

* Բնագրում՝ ամբովի. Հմմ. եջ 89, Ժանոթ.՝.

կոծ բարձրացրին ու սկսեցին գլխին վայ տալ, հողի վրա ընկան և աղաչեցին աստծուն ու ոգնություն խնդրեցին Հիսուս Քրիստոսից. «Ազատիր Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին), Թագավորություն և բարիքներ չցանկացողին, վորը քեզ ծառայելու յեկավ այս ոտար և անհայտ՝ աղքատ յերկիրը. հզոր և անորեն արքայից ազատիր»։ Տրդատն (Տրդադն) որիորդի մոտ մտավ սենյակը։ [Իսկ] ովքեր ել մեջն եյին, դուրս վռնդվեցին։ Յեվ հարսանյաց ձայները բարձրացրին, սկսվեց գոռում-գոչում և յերգեցողություն ու յերաժըտական գործիքների ձայնակցություն, ուրախություն և խաղ։ Յեվ արքան զգվելու փաթաթվեց որիորդին, ուզում եր համբուրել։ Որիորդն յետ քաշվեց։ [Թագավորը] նրան բռնեց, դժվարացավ, ինն ժամ մարտնչում եյին։ Ոգնականությամբ աստծո Թագավորը հոգնեց։ Իսկ որիորդը նրան անձնատուր չեղավ։ Այնպիսի ուժեղ և անվեհեր մարդն, ինչպիսինն եր, վորպես ամենքը գիտեն, Տըրդատը (Տրդադը), վորից վորքան քաջարի և անվեհեր հզոր մարդիկ են ծեծվել, այժմ Հռիփսիմեյից (Հոռոմ-սիմեյից) նեղվեց աստծո ուժով։ Արքան դուրս յեկավ և կանչեց որիորդի դայակ Գայանեյին, վորպեսզի սա հանգստացնե որիորդին, վոր ամուսնանա արքայի հետ։ Գայանեն գնաց և արքայական ննջարանի դրանը նստեց [և] Ֆրանկերեն լեզվով սկսեց խոսել որիորդի հետ։ Տրդատն (Տրդադն) այնպես եր կարծում, իբր թե հանգստացնում ե իր հետ ամուսնացնելու համար։ Իսկ Գայանեն ասում եր նրան (Հռիփսիմեյին). «Յերանի՛ քեզ, վորդյակ Հռիփսիմե (Հոռոմ-սիմե), վոր Հիսուսի վորդի յես հիշվում և ամենասրբունի Մարիամին հյուր ես լինում։ Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր սրբությամբ սընվեցիր։ Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր անցողական արքայությունը զիջեցիր և մեծ համբերությամբ թողիր գահ (տախտ) [և] պսակը, հեռացար մերձավորներից ու ազգականներից և չցանկացար այս աշխարհի բարիքները՝ Հիսուս Քրիստոսի համար։ Զորացիր, դրախտում Հիսուսից կորհնվես»։ Այլապես ել [աստված նրա] լայն սիրտըն ամրացրեց։ Թագավորը մի մարդ ուներ, վորը Ֆրանկերեն լեզուն գիտեր. ինչ վոր Գայանեն Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ասում եր, բոլորը լսում եր [և] ամեն ինչ Թագավորին զեկուցեց. «Դուք այս կնոջը (Գայանեյին) բերիք, վորպեսզի որիորդին խաղաղացնե. սա ավելի յեվս ամրացրեց նրան»։ Թագավորը բարկացավ և դուրս թրեկել ու ատամները փշրել տվեց Գայանեյին, վորին ուրիշ տեղ տարան. իսկ Թագավորը նորից որիորդի մոտ մտավ և ձեռները ձգեց զգվելու։ Բայց որիորդն ինչպես առաջ,

այժմ ել ել ավելի ընդդիմադրում եր. ցերեկվա ինն ժամն անց-
 նելուց հետո մինչև գիշերվա ժամի յերեքը [ներանք] մարտնչում
 եյին, թագավորի շորերն ամբողջ պատառոտեց, մերկացրեց: Ապա
 որիորդն անցավ դռնով և գնաց այն այգին, ուր կանգ եր առել,
 բարձր ձայնով իր ուղեկիցներին կանչեց. «Ուրախացե՛ք, սուրբ
 մայրեր, աստծո ուժով հաղթահարեցինք կարող և հզոր թագավո-
 րին»: Նաև շատ ուրիշ սրտառուչ խոսքեր ասաց, և հեռանալով
 նրանցից՝ մի բարձր ժայռի վրա բարձրացավ և լացուկոծով ու
 ծնկաչոք սկսեց աստծուն աղաչել: Ինչ վոր նա աստծուն զան-
 զատվեց և խոստովանեց, բոլորի գրի առնելն անհնարին ե: Նա
 աղաչում եր իր հոգու համար և տակավին ծնկաչոք եր, յերբ թա-
 գավորի դահիճներն յեկան և անվայել վերաբերվեցին դեպի Հոփ-
 սիմեն (Հոռոմ-սիմեն), շատ ծեծեցին և քնքույշ ձեռներն ու վոտ-
 ները մագե պարանով կապեցին և նախ և առաջ լեզուն կտրեցին
 և մարմնից սքեմը պատառոտեցին և յերեսով հողին զարկեցին,
 չորս տեղ ցից դրին և նրաց վրա ձեռներն ու վոտները կապեցին,
 շուրջը կրակ վառեցին՝ նրան, ով իր որում վարդի տերեւին ան-
 գամ չի դիպել, և [մարմնի] արտաքո մասերն այրեցին: Սրանից
 ավել ել վոչինչ չեր թսում. «Մարիամի վորդի, ոգնիր այս ծանր
 տանջանքներում կարեկցությամբ առ իմ յերիտասարդությունը:
 Հոգիս պարգևիր ամենասրբունուն՝ ձեր մորը: [Ահեղ] դատաստանի
 որը կատարվելիք տանջանքը հատուցիր այստեղ»: Այսպիսի բա-
 ներ ասաց և վախճանվեց: Մինչ նա հոգին կավանդեր, փորը ճղե-
 ցին և աչքերը հանեցին: Հենց վոր հոգին իր տիրոջը հանձնեց,
 մարմինը պատառ-պատառ արին: Լացով և գլխին վայ տալով յե-
 կան նրա ուղեկիցները: Ուզում եյին սուրբ և նահատակ Հոփսի-
 մեյի (Հոռոմ-սիմեյի) մասունքը մի տեղ հավաքելին և գերեզ-
 մանին հանձնելին. յերեսուն յերկու սուրբ կանայք և անբիծ
 որիորդներ եյին նրանք: Յեվ սրանց ել զարկեցին: Յեվ մեծ ուրա-
 խությամբ նահատակվեցին: Սրանց [և] կոտորեցին և սրանց
 միսը շներին շարտեցին: Յեվ շները վոռնոց սկսեցին ու չմոտեցան,
 և փախան ու այն քաղաքից հեռացան: Նահատակուհիներն իրենց
 սքեմով յերեսները հողին ընկած եյին: Մյուս որը դայակ սուրբ
 Գայանեյին իր յերկու ընկերներով դուրս հանեցին ձախ կողմն
 [և] ընկերների հետ միասին բազում տանջանքով սրանց ևս նա-
 հատակեցին: Սրանցից յերեք քահանա [և] մեկ կին՝ սուրբ Նունեն
 (Նինոն) փախուստի դիմեցին: Նունեն (Նինոն) գնաց Քարթլի,
 [ուր] և տարածեց քրիստոնեյությունն և Միհրան (Միրիան) թա-

գավորի յերեք որվա ննջեցյալ վորդուն կենդանացրեց: Նմանապես Նունեյից (Նինոյից) Գորգասալությամբ մկրտվեց Վախտանգը (sic): ... [Յեվ] այս[պիսի] հրաշագործությամբ քրիստոնեյացան Գիլանի ծովից սկսած մինչ Ափխազք (Ափխազեթ). չհավատացին [միմիայն] դիդոները, [վորոնք] տեղահան յեղան Արմազից (sic) և դեպի Յալքուզի բարձր սարը գնացին և ամուր տեղում բնակվեցին: Յեվ յերբ Տրդատ (Տրդադ) թագավորը խոզ դարձավ՝ սուրբ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) նահատակելու պատճառով, Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)* Արաքսի (Արազի) ափին [Պոր]-Վիրապի վանքումն եր: Իբրև գերի՝ նրան ափսոսելից Տրդատի (Տրդադի) ոգնության Վաղարշապատ (Վաղարշաբաթ) քաղաքը բերին: [Գրիգորը] ձայն տվեց թագավորին, [վորը] խոզ եր դարձած ու տասն և հինգ որ մնում եր իբրև խոզ: Զղջաց իր գործերը: [Իսկ] Գրիգորը նրան որհնեց, [և] նա (Տրդատը) մարդ դարձավ՝ առաջվանից ավելի լավ, և քրիստոնեյացավ՝ [ինչպես] ինքն, [նույնպես] և նրա [ամբողջ] յերկիրն ու զորքը: [Գրիգորը] վեր յելավ և զեկուցեց թագավորին. «Քանի վոր այսպիսի անարդարացի կերպով կոտորեցիր [այն]՝ աստծուն ծառայելու համար իշխանությունն ու յերկրի բարիքները զիջող՝ անբիծ սրբերին ու նրանց ուղեկիցներին, պարտ ե քեզ, վոր դու նահատակության ծիսակատարությամբ նրանց հանձնես գերեզմանին և վկայից տաճար կառուցես»: Թագավորին [այս] դուր յեկավ և Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) իր դայակով և ուղեկիցներով հանդերձ իրենց հին սքեմով [հրապարակ հանեցին] ու նրանց թաղման կարգն կատարեցին և նույն հնձանում թաղեցին ու վրայից մենաստան շինեցին, [վորն] այժմ ել կա. [և] յեպիսկոպոսներ և այլ աստիճանավորներ ու ծառաներ նշանակեցին ափսոսել, և շատ գյուղեր շնորհեցին: Յեվ պարտ ե քրիստոնյաներին, ով վոր կարողություն ունենա, նրա (Հռիփսիմեյի) նահատակության որը նրանց (Հռիփսիմյանց) գերեզմանի մոտ գնա աղոթելու, համբուրե այն և զոհաբերություն անի և վողորմություն տա: Սակայն [այն որվանից], ինչ մահմեդականները (մուսուլմանները) քրիստոնյաներից իշխանությունը խլեցին, պարզեած գյուղերը խլեցին: Բայց և այնպես, սրանց գերեզմանի վրա քրիստոնյաները գալիս են աղոթելու, և զոհաբերություն են անում, և մոմի ու խնկի գին մոլծում, ափսոսել ապրող վանականներին ու աշխարհականներին, սքեմավորներին և ծառաներին ապրուստ տալիս՝ ով ինչի տեր ել ե...:

* Ուղում ե ասել՝ Լուսավորիչը: Հմմ. վերև՝ եջ 92, ծան.**:

**[9.] ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ (ԲԱԳՐԱՏՈՆՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*,
ՎՈՐ ՀԱՅՈՑ (ՍՈՄԵԻՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ Ե
ԳՐՎԱԾ. ՆՐԱՆՑ ԳԱԼԸ ՎՐԱՍՏԱՆ**

... Յոթն յեղբայրներ Հրեյից սերնդից, վոր յեկան Փիլիստիմացվոց (Փիլիստան) յերկրից Ռաքիելի (Արաքիելի) հետ միասին, փոխեցին իրենց անունները. մեկն անվանեցավ Մուշեղ (Մուշիեղ), յերկրորդը՝ Բագրատ, վորը Բագրատունյաց (Բագրատունաց) (նախայրն է, յերրորդը կոչվեց Աբգար (Ավգար): [Այս Ռաքիելը] մեկին տարավ տան փեսա իրեն մոտ. [խալ] սրանցից յերկուսին փեսայացրեց հայոց (սոմեիների) Թադավորին: Յեվ չորս յեղբայրները գնացին Քարթլի... Գուրամին նշանակեցին իշխան (երխաթավ) և կուրապալատ. սա Մցխեթում [սուրբ] խաչ յեկեղեցու հիմքը դրեց: [Խալ] մնացած յերեք յեղբայրները գնացին փեսայացան Ներսեսի վորդի Բակուրին¹²...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Փարսադան Գորգիջանիձեյի նկարագրած Հայոց դարձի պատմությունը տարբերվում է վրացերեն լեզվով վաղուց գոյություն ունեցող համապատասխան աղբյուրներից, վորոնք են՝ «Գրիգոր Պարթևի վկայաբանությունն» ու «Հռիփսիմյանց վկայաբանությունը» (սրանց մասին տես այս մեր աշխատության Ա. հատորի Գ. գլխի 3-րդ ծանոթությունը, էջ 20—23): Սա փայլուն ապացույց է նրան, վոր հեղինակը բավականին անտեղյակ է յեղել վրաց հին գրականությանն ու նրա առանձին նշմարներին, իրեն հետաքրքրող մասնավոր հարցերումն անգամ:

2 Վորքան էլ առասպելական լինի այն վոճը, վորով Փարսադան Գորգիջանիձեն նկարագրում է Հայոց դարձի պատմությունը, մի բան վոր սկզբից և յեթ աչքի յե ընկնում ընթերցողին, այդ՝ այն է, վոր նա անմիջապես թե միջնորդաբար (հավանական է յերկրորդը) գտնվում է, բացի Ագաթանգեղոսից և Խորենացուց, այսպես կոչված «Դաշանց Թղթի» ազգեցության ներքո: Հմմ. Կալապետ վ. Շահնազարեան, Դաշանց թուղթ. Քննութիւն և հերքումը, Պարիս 1862:

3 Տես նախորդ ծանոթ:

4 Խոսրով և Շիրինի զրույցը տես այս աշխատության IV հատորում:

5 Այսինքն $336 + 551 = 887$ թ. (?)

6 Այսինքն $464 + 551 = 1015$ թ. (?)

* Բնագրում՝ ամբովի: Հմմ. էջ 89, ծան.՝:

7 Այսինքն $744 + 551 = 1295$ թ. (?) :

8 Այսինքն $742 + 551 = 1293$ թ. (?) :

9 Այս գլուխն ևս, առավել քան նախորդ և հետագա գլուխներն, առասպելի բնույթ է կրում :

10 Այս գլխում նկատվում է Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դստեր Վաղերիայի անցքի նկարագրության ազդեցությունը (Dictionnaire universel et complet des conciles, par l'abbé Ad. Ch. Peltier, Paris 1847, t. II, p. 514), «որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը չուրանալու համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան և կուգեբրու զոհեցին» (Մաղափա ա. ե. Ռմանեան, Ազգապատում, I, 81) :

11 Այս գլխում նկատվում է «Թայամաւորք» գրքում «մհհեկի Ի և փետրվարի ԻԶ» ներքո մուծած հատվածի՝ «Տօն երևման Վարագայ սուրբ նշանին և սքանչելեաց նորին»՝ ազդեցությունը Տեա՛ Յայամաւորք, Կ. Պոլիս 1834. J. Bayan, Le Synaxaire Arménienne, Paris 1930, pp. 94—95 (1138—1139) :

12 Այս տեղեկությունները կրկնություն են Սմբատ՝ վարդու Դավթի «Բագրատունյաց պատմության» համապատասխան տվյալների, վերոնք կրկնվում են և Քարթլիս-ցխորեբայում (տես այս աշխատության Ա. հատորի յերկրորդ պրակի Ա. գլուխը, էջ 135) :

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. Մ Ա Ս Ի Ց

[ԼԱՆԳ-ԹԵՄՈՒՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Թավրիզում նստած Թեմուրին լուր հասավ. «Վրացիք մոտեցան Նախիջևանին (Նախչավանին). սուլթան Մահմադի վորդի սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին և Արաքսի (Արազի) հայնկույս [գտնվող յերկրները] գրավեցին»...

...[Ապա] Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ ու ձմեռն ախտեղ անցկացրեց. և զարնանը նրան լուր հասավ, վոր Բագրատ [Վրաց] Թագավորը¹ Տփղիսումն ե գտնվում առանց զորքի. աննկատելի կերպով Թեմուր արքան Ղարաբաղից գնաց... [Գրավելով Տփղիսը՝ Թեմուրը] հանվեց քաղաքից, և Բագրատ Թագավորին հետն վերցնելով՝ գնաց Ղարաբաղ... [իսկ] Բագրատ Թագավորը Թեմուրի (Թեյմուրի) դրդմամբ (հրավերով) մահմեդականացավ (թաթարացավ) Ղարաբաղում...

...Թեմուր արքան իր վորդի Մի[հ]րան-շա[հ]ի հետ խռովեց այն պատճառով, վոր վրացիք սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին...

...Թեմուր արքան գրավեց Թուրքստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Ղփչախի դաշտը (դաշտի Ղփչախի), Պորասանը, Զաբուլստանը, Պորասանը, Գիլ[ա]ն-Մազանդարանը, Իրան (Երան)-Արաղը, Փարսն ու Արաքստանը, Լորստան-Քյուերդստանը, Շիրազն ու Քիրմանն, Ադրբեջանն ու Հայաստանը (Սոմխիթը), Դաղստանն ու Գուրջստանը, Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող] Անատոլիայի յերկիրը... [և] յերբ Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող յերկիրը] գրավեց՝ Դիարբեքիրով իջավ...

...[Յերբ Թեմուրը գտնվում եր] Բաղդադ քաղաքում, ...Աղբրբեջանից լուր ստացավ. «Ճասը տարի յե կովում ենք և Ալինջի բերդը չենք կարողացել գրավել. դարձյալ վրացոց ձեռին ե այն»։ Զայրացավ Թեմուր արքան և Բաղդադից Թավրիզ յեկավ և չորս

ամսվա հանգիստ տվեց զորքերին Վրաստանի վրա յելնելու համար...

...[Յերբ Թեմուրն] յեկավ Թավրիզ, նրան զեկուցին. «Արդեն տասը տարի յե, վոր [Թաթարաց] զորքն Ալինջի բերդի համար պատերազմ ե մղում և չի կարողանում այն վերցնել. դարձյալ վրացիք ունին այն գրաված»։ Այս լուրն արքային վիշտ պատճառեց, և Վրաստանի վրա արշավեց։ Յերբ [Թեմուր] արքայի արշավանքի մասին Ալինջայում գտնվող վրացիք իմացան, հոժարապես դատարկեցին բերդը, նաև դատարկեցին Գեղարքունյաց (Գեղաքունի) ծովի շրջակայքն ու Անի քաղաքն շրջակա բերդերով, հանվեցին տեղից և գնացին Վրաստան...

Այս տեղից մեծ զորք կանչեցին Յերզնկայի (Երզնգի) յերկրի վրա։ Այս կողմերում, ուր քրիստոնյաներ եյին բնակվում, վոմանց կոտորեցին, վոմանց գերի տարան և ավերեցին, և յեկեղեցիներն ու վանքերը քանդեցին, տներն այրեցին, ծառերն ու այգիները կտրատեցին, քաղաքներն ու բերդերն և գյուղերը քանդեցին ու ավերեցին, և ուր ել տղամարդ ընկավ նրանց ձեռք, կոտորեցին և կանանց ու յերեխաներին գերի տարան։ Այս այն պատճառով յեղավ, վոր Ալինջի բերդում գտնվող վրացիք նրանց յերկիրն եյին յեկել, արքան խնդրեց [հանձնել այն իրեն] և նրանք մերժեցին ասելով, թե նրանք մեր յերկրումն չեն գտնվում...

Թեմուր արքան Հովհան (Իվանե) աթաբաղին և [Վրաց] Թագավորի յեղբայր Կոնստանդնին զորագլուխ նշանակեց և Սամցխեյից (sic) Ափխազք (Աթխազեթ) կանչեց... Հաշա-Գեորգի (Գիորգիի) վորդի Դավիթը... լեռն[ատան]ից հայսկույս [գտնվող] յերկրին մինչ Արաքս (Արազ) գետն ինքը տիրեց...

...[Թեմուրը] Քարթլիով անցավ, Տփղիս քաղաքում հյուրասիրվեց Բագրատ Թագավորի կողմից և ձիաներին ու զորքին հանգստացրեց, Ղարայազում վորսի յելավ... և այստեղից հանվեց ու վորսով Ղարաբաղ գնաց...

...Արաքս (Արազ) գետից մեծ առու անցկացրին, յերկայնությամբ վեց աղաջ, լայնությամբ տասն հինգ աղլի², խորությամբ տեղ-տեղ յերեք աղլի, տեղտեղ հինգ աղլի և տեղտեղ վեց և ութ աղլի փորեցին, ակունքը պինդ կապեցին, այնպես վոր ծանծաղուտի ժամանակ Արազի ջրի յերրորդ մասին կհավասարվեր։ Քառասուն որվա ընթացքում փորեցին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն Բազում V, 1360—1395:

2 Յերկարության չափ եր հին Վրաստանում, հավասար 10,160 մետրին (Իվ. Զավախիցվիի, Վրացական նույնիզմատիկա-մետրոլոգիան, վրացերեն, Տբիլիսի 1925, հջ 134—135):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. և Դ. ՄԱՍԻՑ

[XVI—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Գասկրի տեր և Աստարայի տեր Մուրադ սուլթանը Թալիշի զորքով... Աստարայից Շիրվա[ն]ի վրա գնացին և հեշտությամբ վերցրին Բագվի բերդը, նաև գրավեցին Շ[իրվան]-Շամախիան. այստեղից անցան Ղարաբաղ, ուր նրանց առանց պատերազմի ներկայացան այնտեղի իշխաններն ու զորապետները. այստեղից [եւ] Նախիջևան (Նախչվան) հասան և՛ այնտեղի զորքն եւ հետը վերցնելով՝ գնաց[ին] Թավրիզ...

Շահ-Իսմայելի վորդի Շահ-Թամազն իր հորից հետո Թագավոր նստեց քրոնիկոնի 190-ին¹: [Այս] Շահ-Թամազ ղ'անը գնաց Ղարաբաղ, ուր տերերից վոմանց փոխեց և վոմանց եւ բեգար և խարաջա դրեց, իր անվամբ փող կտրել տվեց վրացիներին, մեսխերին, կախերին և շամախեցոց...

...Լուարսաբ (Լվարսաբ) Քարթլիի Թագավորը² չհանգստացավ, և վոչ եւ ընծաներ մատուցեց [Շահ-Թամազին], և ավերում եր Գանձակը (Գանջան), Յերեվանն (Երեվ[ա]նն) ու Շիրվանը...

Շահ-Թամազ ղ'անն արշավեց Քարթլիի Լուարսաբ (Լվարսաբ) Թագավորի վրա քրոնիկոնի հարյուր ութսուն ութին³. Շահ-Թամազ ղ'անն գնաց Ղարաբաղ... տասն և յերկու հազար ընտիր ձիով... և ... առանց զգուշացնելու Լուարսաբին (Լվարսաբին) մութ գիշերը կանչեց... Մտնելով Տփղիս քաղաքն և՛ [այնտեղ] բերդապան ու բերդապահներ նշանակելով՝ Ղարաբաղ վերադարձավ...

[Շահ-Թամազն] Անիի ճանապարհով գնաց Շորագյալ (Շորեկալ), վորտեղից անցավ Սամցխե...

...Արզրումի բեգլարբեգ Սկանդար-փաշան [քրոնիկոնի 235-ին]⁴ յեկել եր... ու Արտանուշի բերդը պատել...

...Շերմազանը, վոր Լուարսաբ (Լվարսաբ) Թագավորից եր

[կարգված] Լոռի-Փամբակի (Լորի-Փանրագի) տեր, Շահ-Քամազը սպանել տվեց, [և] նրա տեղը՝ Լոռի-Փամբակն (Լորի-Փանրագն) ու Աղջա-ղալան՝ ղ'աենը տվեց Ղ'վարդ'վարեյի (Ղ'որդ'որեյի) վորդի աթաբակ Քայխոսրովին... ապա [ղզլբաշները] Ղարաբաղ վերադարձան, ուր թագավորը ձմեռը [ք]իշլաղ (եշլաղ) եր սար՝ քել...

...Յերբ Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորն Աչաբեթի ամրոցում եր կանգնած, ղ'աենը Գորուց հանվեց և գնաց դեպի Ղարաբաղ...

...Շա[հ]վերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) տերը՝ վորը ղ'աենից կուսակալ եր նշանակված... [քրոնիկոնի 240-ին]՝... Արաքսի (Արագի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և յեկավ [Լուարսաբ] թագավորի դեմ...

[Յերբ Լուարսաբի (Լվարսաբի) վորդի Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը՝ մտադրվեց Տփղիսը գրավել], այս լուրը Ղարաբաղի սիրովը հասավ. [և] նա ել Արաքսի (Արագի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և ոգնության յեկավ քաղաքին...

...Քրոնիկոնի յերկու հարյուր քառասունին՝... [Տփղիս] քաղաքի ու Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի թագավորությունը [ղ'աենը Սիմեոնի յեղբայր Դավթին] շնորհեց... իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը հանգիստ չեր թողնում նրան և... Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն ավերում եր և ջանում եր քաղաքը գրավել, սակայն չվերցրեց: Քրոնիկոնի 250-ին՝ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը զորք ժողովեց՝ Վրաստանի հեծելազորն և հետևակ զորքը, և քաղաքի վրա յեկավ. և այս լուրը Դավիթ թագավորին ղեկուցին, և նա ել զորք ժողովեց՝ Սոմխիթ-Բարաթյաններին, քաղաքացիներին և թաթարներին, և իր յեղբոր դեմ գնաց պատերազմելու...

Մեծ զորքով յեկավ Լալա-փաշան և գրավեց Ադրբեջանը, Քյուրդստանն և Յերեվանը (Երվանը), և Նախիջևանը (Նախչևանը), և Ղարաբաղը, և Շիրվանը (Շրվանը), [Տփղիս] քաղաքն ու Գորին, Լոռին (Լորեն) և Աղջա-ղալան, և Ախալցխեն, և մեսխերի յերկիրը, և բոլոր բերդերում պահապանները՝ նշանակեց...

...[Ապա] յետ կանչվեց Լալա-փաշան, վորը գրաված ուներ Կախքը (Կախեթը), Շիրվանը (Շրվանը), Դաղստանը, Գանձակը (Գանջան) և Ադրբեջանը, Քյուրդստանը, Վանն ու Նախիջևանը (Նախչևանը), Սամցխեն ու Յերեվանը...

... Շահ-Աբաս արքան այն ձմեռը թավրիղում մնաց, գարնանը Յերեվանի (Երեվանի) բերդը պատեց, Գեորգ (Գիորգի) թա-

գավորը⁹ Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով նրան ոգնության հասան:

Գեորգ (Գիորգի) թագավորի և Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) տիրոջ Յերեվանին (Երեվանին) ոգնության հասնելը զորքով: Գեորգ (Գիորգի) թագավորը Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով ոգնության գնացին Յերեվանին (Երեվանին) և բերդը գրավեցին. և դ'աենը վրացիներին և կախերին շատ բաներ ընծայեց:...

Մեծ գայրույթով և բազում զորքով [Շահ-Աբաս] դ'աենը յեկավ Ղարաբաղ...

Ութսուն հազար ծուխ վրացիներից, հայերից և հրեաներից, նաև իշխաններին և ազնվականներին տեղահան արին և Մազանդարանում տեղավորեցին և վոմանց այլ յերկրները ցրեցին...

Յերեվանի խանի մի յերամակ (թաբուն) սուլթանը խընդրել եր դ'աենից...

Ղարաբաղի բեգլարբեգն անմիտ և հպարտ մարդ եր...

Վրացիք, իմերներն (իմերեներն) և կախերը Գանձակը (Գանջան), Պարտավն (Բարդան) ու Ղարաբաղն ավերեցին...

Թեյմուրազ տերը Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղն ավերեց. Թեյմուրազ տերը ցանկացավ Ղարաբաղն ավերել. Լևոն (Լեվան) Դադյանը (Դադիանը) Ողիշի զորքով, Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) թագավորն Իմերքի (Իմերեթի) զորքով, մեսխերի իշխաններն ու ազնվականները, վրացիք և կախերը՝ բոլորը ժողովեցան և ավերեցին Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղը մինչ Արաքս (Արազ): Թեյմուրազ-տերը Պարտավումն (Բարդայումն) եր նստած և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսը¹⁰ մեծ զորքով և պարգևով Թեյմուրազ տիրոջ մոտ յեկավ և այսպես զեկուցեց. «Խոնթքարն ու դ'աենը վոտքի յեն յելել. սրանից լավ ժամանակ այլևս չի կարող լինել. յոթնեքյան Վրաստանի զորքերը հետդ ունիս, քառասուն հազար թվանքչի յես կտամ քեզ, սույն զորքով Թավրիզ գնա և յոթնորում Թավրիզն ավերիր... և մինչ վոդաեղ ել դ'աենը զորք ժողովի, Ադրբեջանի տերերին փոխեցեք, ամեն տեղ ձեզ հլուներին նստացրեք և ինձ ել խոնթքարի մոտ ուղարկեցեք, վորպեսզի նրանից զորք հասցնեմ ձեզ ոգնության: Յեթե դ'աենը վոտքի յելի, կռիվ սկսենք և նրանք վրացիների հետ չեն կարողանա պատերազմել, այն պատճառով, վոր վրացիք փախչելու ճանապարհը հեռու ունեն. իսկ յեթե փախչեն, գիտեն, վոր չեն փրկվի:

նրանց ճանապարհին կկոտորեն. ուրեմն փախչելու միտք վոչոք չի ունենա. նրանք հարկադրված կլինեն պատերազմ սկսել և պայքարել, և հաղթանակը ձեզ կմնա, և իշխանավոր արքաներիդ ել կորհնենք և քրիստոնեյական աշխարհն ել քեզնով կազատվի ու կուժեղանա»:

[Թեյմուրազ]~տերն այս՝ հեռու [տանող խոսքերն] ըմբռնեց և այսպես պատասխանեց. «Դեռ Ղարաբաղն ունիմ գրաված և Շիրվանում իմ հպատակի վորդին ե տիրում. այս ձմեռը կգնամ Քարթլի, խոնթքարին ընծա կուղարկեմ, զորքս կհանգստացնեմ և գարնանն ավելի մեծ զորքով կգամ»: Կաթողիկոսն հասկացավ այս և իր լեզվով ասաց. «Կոկի գուղեո» (sic): Տերը նկատեց, թե ինչ ասաց, ժպտաց և այսպես պատասխանեց. «Քեզ ել և Դաուդխանին ել հետս կտանեմ, Գորի կհասնեմ: Զորքն ընչավետ կհասնի տուն»: Վանականը նորից բացահայտ զեկուցեց. «Տավար~վոչխարի համար Դադյանին (Դադիանին) և իմբրցոց թագավորին վոր հետդ չբերեյիր, Քարթլիում և Կախքումն (Կախեթումն) ել կգրտնեյիր այդ. և Իրանի (Երանի) արքան միթե այդքան քեզ թույլ կտա, վոր դու այսպիսի զորք կրկին ժողովես: Այսոր~վաղը զորքիդ կմնասեն և տավար~վոչխարի փոխարեն քեզ գերի կտանեն»: Զեղավ, [Թեյմուրազը] վանականին չլսեց, Գանձակից (Գանջալից) տեղահան յեղավ, և Դաուդխանին ընտանիքով և նրա ամբողջ իրերով ու կայքով, նաև հայոց կաթողիկոսին ել իր աթոռի զարդով Գորի տարավ¹¹... Դաուդխանի յերկմտությունը, Ղաջարների բնաջինջ անելը, Թեյմուրազ~տիրոջ կողմից Գանձակ (Գանջա)~Ղարաբաղի ավերումը, Դաուդխանին Քարթլի տանելը՝ այս բոլորը Շահ~Սեփի~դ'ահնին զեկուցին:

... Դաուդխանն Իման~դ'ուլի~խանի յեղբայրն եր, դ'ահնին դավաճանեց, Ղարաբաղն ավերել տվեց և ինքն Ուրում գնաց...

... Դ'ահնի մոտ եյին... մեկիք Սադաթը, Սոմխիթի մեկիք Աթաբեգն իր յեղբայրներով.... Սոմխիթի մեկիքին նամակ գրել տվեցին Վրաստանի իշխանների հասցեյին...

... Հրաման ստացվեց դ'ահնից, վոր սարդարն իր զորքով գնա Վանի բերդի վրա և Շիրվանի բեգլարբեգը Ղարաբաղի զորքով Ռոստոմ թագավորի¹² պահապան կանգնի...

... Զխարում բնակվում եյին հայ վաճառականները...

[Ռոստոմ] թագավորը ժողովեց Սոմխիթի ու Սաբարաթիանոյի զորքերն, և գնաց Գորի...

Ս ու լ թ ա ն Մ ու Ր ա դ խ ո ն թ ք ա Ր ի գ ա լ ը և Յ ե Ր ե-

վանի (Երեվանի) բերդի գրավումը քրոնիկոնի 325-ին¹³, Խոնթք[ա]րը գրավեց Յերեվանը (Երեվանը), հասավ Թավրիզ, ավերեց Ադրբեջանն, և Քյուլդգատանի ճանապարհով վերադարձավ. ութերորդ ամսին Շահ-Սեփի-ղ'անն յեկավ և բազում զորքով ու պայքարով Յերեվանը (Երեվանը) կրկին գրավեց, և շատ մարդ կոտորվեց...

... [Ռոստոմ] Թագավորը հրամայեց [Տփղիս] քաղաքի մոտրավին. «Զորքի մեջ կանչիր, ով վոր պատրաստ լինի՝ Թաթարներին, վրացոց և հայերին (սոմեխներին)»...»...

Դիասամիձե կաթողիկոսն և Ռեվազ Բարաթաշվիլին ու Սոմխիթի մելիք Ղորխմազ-բեգը բազում սպառնալիքների տակ խաբվեցին...

... Սոմխիթի մելիքը ղ'աննից վախեցավ և նրա ցանկացածն ու գրած նամակները [Ռոստոմ] Թագավորին մատուցեց...

... [Մարիամ] Թագուհին... Սոմխիթի Դարբազ գյուղը [Մցխեթի] Սվետի-ցխովելի [տաճարին] նվիրեց...

Այս պահին Բարաթաշվիլի Սիաոշն ու Թումանիսշվիլի Բայանդուրը (Բախնդուրը) իրավացի իրար կպան: Բոլոր որենսդրությանց մեջ ճշմարտապես ընդունված է, վոր Թագավորներին չպետք է վիրավորել և պետք է խուսափել նրանց դատելուց, նամանավանդ չպետք է համարձակվել նրանց անվայել բան ասել և նրանց արյան մեջ խառնվել: Քարթլիում վրացիք բազմաթիվ են և հզոր, [իսկ] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր. և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել). ապա թե վոչ վրացիք ուզում եյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել: Այս պատճառով ի վիճակի չեյին հայերը (սոմեխները), վոր այլապես՝ յերդումով և հավաստիացումով կլուծվեր [հարցը], և Սիաոշ Բարաթաշվիլին հայտնեց, վոր Թումանիշվիլի Բայանդուրը (Բախնդուրը) հրացանով զարկեց արքայազնին¹⁴: Նա ասաց՝ հեռացիր: Այս պատճառով դատի կանչեցին Բայանդուրին, և աստժո հրամանով յեղավ դատաստան: Յերկու կողմերն յեվս ըստ իրենց կրոնի ծիսակատարություն արին: Թագավորն ու Թաթարները հայերի (սոմեխների) կողմը կանգնեցին և Թագուհին ու վրացիները Սիաոշի կողմը կանգնեցին... [Յերբ] Բայանդուրը (Բախնդուրը) սուրը վերցրեց և... Սիաոշի քթին զարկեց..., Թաթարներն ու հայերը բարձրաձայն սկսեցին աղաղակել՝ ալմհ, ալմհ¹⁵...

Քրոնիկոնի 344-ին¹⁶... Ռոստոմ Թագավորը Սպահանի (Իսպահանի) մոտերավությունն ինձ՝ Փարսադանիս՝ տվեց...

[Ապա] Ադրբեջանի վեզիրից չափար յեկավ [հաղորդելու, վոր] Ռոստոմ թագավորը վախճանվել է Գորում և Ադրբեջանի վաչկատուն[ները] գլուխ են բարձրացրել ու Արաքսի (Արազի) ջուրն անցել...

... Սոմխիթի մելիքի յեղբայր Մահմադ-սուլթանին հյուրընկալ (մեհմանդար) կարգեցին և ուղարկեցին իբրև չափար, վոր թեյմուրազ-տիրոջն առաջնորդե և մեծ պատիվներով ղ'աննի մոտ գա...

...[Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) արքայազնի] քույրը Լոուի տեր՝ Շահ[ի]վե[ր]դ-խանի հետ ամուսնացավ...

... Գուրիելը հասցրեց Բագրատին Արզրում... Արզրումի փաշան Շիխալի-խանն [եր]...

Իրանի (Երանի) սարդարը Ղարաբաղումն եր կանգնած [իր] զորքով...

... Մինչ դեսպանը Յերեվան (Երեվան) կհասներ, սուլթան Սուլեյման խոնթքարը վախճանվեց...

... Գանձակի (Գանջայի) խան Աբաս-Ղուլի-խանը յերբ իշխում եր Կախքում (Կախեթում), նրան հրամայեցին. «Նազարալի-խանի մոտ գնա Տփղիս»: Յերեկոյան Տփղիսում հավաքվեցին. և Գուրգի-խանն յերբեմն Քարթլիումն եր լինում և յերբեմն Սոմխիթ-Սաբարաթխանո յեր գնում...

Ղաննի մայրը... Հեղինե (Ելենե) թագուհուն այսպես եր հրամայել... «Այժմ արքան վողորմած է [դեպի քո վորդին], վորին Քարթլիի թագավորությունը շնորհեց, և Կախքը (Կախեթը), և թուղերին. և Գանձակի (Գանջայի) խանն ու Արաքսի (Արազի) հայնկույս [գտնվող] զորքը ոգնության հասավ»...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն $190 + 1312 = 1502$ թ.,

2 Այսինքն Լուարուս I, 1534—1558,

3 Այսինքն $188 + 1312 = 1500$ թ. (sic),

4 Այսինքն $235 + 1312 = 1547$ թ.,

5 Այսինքն $240 + 1312 = 1552$ թ.,

6 Այսինքն Միմեոն I, 1558—1600,

7 Այսինքն $240 + 1312 = 1552$ թ.,

8 Այսինքն $250 + 1312 = 1562$ թ.,

9 Այսինքն Գեորգ X, 1600—1605,

10 Նույնը,

11 Հիշատակելով այս դեպքը համաձայն Քարթլի-ցխորբայի Փրանսերեն

Թարգմանություն, Լեոն իր վերջին աշխատություններից մեկում (տես յետմահու հրատարակությունը. Լեո. «Յոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ», Յերևան 1934, էջ 150) կցում է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Հետաքրքրական, իհարկե, այդ մերժումը չե, այլ այն, վոր Գանձասարի կաթողիկոսն իր հոգևոր պաշտոնին միացրել եր աշխարհական իշխանության գահերեցությունը: Ուրեմն, պահպանվել եր այդ հին հիմնարկությունը (Գանձասարի կաթողիկոսությունը. Լ. Մ.-Բ.), թեև այլափոխված, կարկատնած ձևի տակ: Յեվ յեթե սկսենք վորոշել այդ վեղարակիր գահերեց իշխանի ստորադրված «վասսալներին», այստեղ կգտնենք ավելի բազմակողմանի ձևափոխումներ, կարկատաններ: Այս բոլորը թելադրում եր միջավայրի այն կերպարանավորումը, վոր ստեղծվել եր անկման և ավերման խուլ շրջանում»:

12 1634—1658 թ. թ.:

18 Այսինքն $325 + 1312 = 1637$ թ.:

14 Այսինքն Գարթլիի Լուարսար արքայազնին՝ 1656 թվին:

15 Այս դեպքի մասին համառոտ տես. С. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке, («История классовой борьбы в Закавказьи». Сборник статей. Книга первая, Изд. ЗКУ, 1930, стр. 157):

16 Այսինքն $344 + 1312 = 1656$ թ.:

ՈՍՄԱՆՑՈՑ ՔԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տ ա ս ն ու յ ե ր կ ու ե ր ո Ր Ղ թ ա գ ա վ ո Ր ն ս տ ե ց [ո ս մ ա ն ց ո ց յ ե ր-
կ ր ու մ] յ ե ր Ր ո Ր Ղ ս ու լ թ ա ն Մ ու ր ա ղ ը¹: Ս Ր ա գ ո Ր ք ը գ Ր ա վ ե ց Ն ա խ ի-
ջ կ ա ն ը (Ն ա խ չ վ ա ն ը), Ա ղ Ր բ ե ջ ա ն ը, Շ ի Ր վ ա ն ը, Ղ ա Ր ա բ ա ղ ն և Տ փ ղ ի ս ի
ու Գ ո Ր ու բ ե ր դ ե ր ը...

Տ ա ս ն և յ ո թ ե ր ո Ր Ղ թ ա գ ա վ ո Ր ն ս տ ե ց ն Ր ա (ս ու լ թ ա ն-Ա հ-
մ ա ղ ի) յ ե ղ բ ա յ Ր ս ու լ թ ա ն Մ ու ր ա ղ ը²: Ս ա գ Ր ա վ ե ց Յ ե ր ե վ ա ն ն ու
Բ ա ղ ղ ա ղ ը...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 1574—1595 թ. թ.:

2 1623—1635 թ. թ.:

ԺԵ.

ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.)

„ԲԱՌԱՐԱՆ“, „ՃԱՆԱՊԱՐԶՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ
ՅԵՎՐՈՊԱ“, „ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԻՔԻ“

Սուլխան Որբելյանը, վորը՝ կուսակրոնություն ընդունելով՝ Սաբա կոչվեցավ և, այդ պատճառով, Սուլխան-Սաբա Որբելյան (Սուլխան-Սաբա Որբելիանի) անունով և հայտնի, վերածնության շրջանի վրաց հին գրականության ամենանշանավոր դեմքերից մեկն է։ Հայտնի չե բազմակողմանի բեղմնավոր գործունեությունը գրականության զանազան բնագավառներում։

Ծագումով վրաց իշխանական Որբելյան տոհմիցն լինելով (նրա ծննդաբանությունը տես. Գ. Չիտաիա. Պիտարեթի և Գուդարեխի տապանաքարերը, վրացերեն, — Bulletin du Musée de Géorgie, III, 1927, եջ 126. Գ. Լեոնիձե, Սուլխան-Սաբա Որբելյան, Գիրք իմաստության կեղծիքի, վրացերեն, Տբիլիս 1928, հավելված), Սուլխան Որբելյանը ծնվել է 1658 թ. և վախճանվել 1725-ին, ուրեմն 67 տարեկան հասակում։ Ահավասիկ և նրա ինքնակենսագրությունն յերրորդ դեմքով գրված, վորը կըցված է նրա «Բառարան»-ին, համաձայն Վրաց Պատմա-Ազգագրական ն. ընկերության հավաքածուի № 1658 և Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության № 1510 ձեռագիրների (տես Սուլխան-Սաբա Որբելյան. Վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հովսեփ Դիփշիձեյի և պրոֆ. Ակակ Շանիձեյի խմբագրությամբ, Տբիլիս 1928, եջ 477—478, curriculum vitae)։

«Գրքիս աշխատասիրողին Սուլխան-Սաբա Որբելյանուն հիշեցեք աղոթքով՝ Արչիլ Թագավորի և Գեորգ (Գիորգի) Թագավորի ու արքայազն Լևոնի (Լեոնի) մորեղբոր վորդուն, Վրաստանի դատավոր, պատրոն Որբելու վորդուն։ Այս Թագավորների հրամանով գրվեց այս գիրքը բազում աշխատանքով և հոգսերով, քանի վոր Վրաց (Քարթլիի) յերկրում բառարան այլևս չեք

գտնվում և յերեսուն տարում հազիվ կազմեց՝ մեկնաբանությամբ, քանի վոր աշխարհական եր և ազնվատոհմ և աշխարհիկ գործերից ազատ: Այն պահին քրոնիկոնի* 1658 եր: Սրանից հետո կուսակրոն (մոնազոն) դարձավ և Գարեսջի բազմալերանց սուրբ [Հովհաննու] Մկրտչի վանքը մտավ, քրոնիկոնի 1698 մարտի 18-ին յեղավ կուսակրոն (մոնազոն): Քրոնիկոնի 1710 դեկտեմբերի 1-ին գնաց խորասան (խվարասան) Քախոսրո թագավորի հրավերով, և փետրվարի 20-ին յետ ճանապարհ գցեցին բազում ընծաներով, մայիսի 11-ին յեկավ Քարթլի: Քրոնիկոնի 1712 ապրիլի 23-ին Վախտանգ թագավորի հետ միասին Սպահան գնաց, նոյեմբերի 2-ին յետ ուղարկեց, դեկտեմբերի 20-ին յեկավ Քարթլի: Քրոնիկոնի 1713 ոգոստոսի 17-ին փախավ Փրանգստան, տեսավ Ֆրանսիա, Շենովա, Սիկիլիա. Ֆրանսիական թագավորը, Հռոմի պապն և մեծ դուքսը (գրանդուկան) շատ լավ ընդունեցին. բոլոր մարդիկ զարմացան: Ինչ վոր նրանց յերկրներում հազվագյուտ և թանկագին բան կար տեսնելու, բոլորը ցույց տվին: Սրբազան (սուրբ) պապը սուրբ խաչի մասը, սուրբ նահատակ Կղեմեսի (Կլեմենտովի) զլուխն և շատ ուրիշ մասունքներ ընծայեց, ոգոստոսի 18-ին ճանապարհ գցեց: Ճանապարհին սուրբ տանն ու շատ սուրբ տեղերին ուխտ յեղավ: Հոկտեմբերի 20-ին հասավ Մալթա: Դեկտեմբերի 8-ին Ֆրանսիական թագավորի նափն յեկավ, ճանապարհ ընկավ: Քրոնիկոնի 1715 հունվարի 19-ին յեկավ Կոստանդնուպոլիս: Մի տարով այնտեղ ուշացավ. Ֆրանսիական դեսպանատանն եր իջել ամենայն աջակցությամբ:

«Այնտեղ սկսեց [արտա]գրել բառարանն ոգոստոսի տասին և քրոնիկոնի 1716 հունվարի քսանին ավարտեց»:

Այլ ձեռագիրներում կան, ի միջի այլոց, և հետևյալ լրացուցիչ տվյալներ (ibid., 478).

«Ծնվել ե Սուլխան-Սաբա Որբելյանը վրաց 348 քրոնիկոնին [= 1658] հոկտեմբերի 24-ին, յերբ լատինացվոց չորս նոյեմբերն ե[լ], կիրակի որը, կես գիշերվա պահին»:

«Սաբան վախճանվեց Քրիստոսի 1725 [թվի] հունվարի 26-ին մեծն Մոսկվայում, Սեսենցկայում, Արչիլ թագավորի պալատում և նույն [պալատի] յեկեղեցում թաղվեց Դարեջան արքայադստեր հրամանով և շատ ծախքերով և հուղարկավորությամբ և մեծ պատվով»:

* Այստեղ և սուրբ քրոնիկոնը պետք ե հասկանալ իբրև թվական Ք. Մ.-ից հաշված:

Որբելյանի կենսագրությունից առանձնապես հետաքրքիր են նաև տեղեկություններ, վորոնք սփռած են ուրիշ հիշատակարաններում. 1. վոր նա կուսակրոնություն է ընդունել կրկնակի ամուսնությունից հետո. 2. վոր նա կաթոլիկություն է ընդունել Յեվրոպա յեղած ժամանակ, իսկ ըստ Մ. Թամարաշվիլու (Histoire du catholicisme en Géorgie etc., վրացերեն, Տփղիս 1902, էջ 311—347), նոյնիսկ մինչ Յեվրոպա գնալը. 3. վոր նրա ճանապարհորդությունը դեպի Յեվրոպա վոչ թե փախուստ է յեղել, այլ դեսպանություն քաղաքական նպատակով պապական միսիոներների ուղեկցությամբ, յերբ նա քանիցս ներկայացել է Հռոմի պապին, Լյուդովիկոս XIV-ին՝ Վերսալում (1714 թ. մայիսին), յերբ առիթ ունեցավ ծանոթանալու հռչակավոր առակախոս Լաֆոնտենի հետ, և ինչ:

Որբելյանի գրեթե բոլոր յերկերում մենք այսպես թե այնպես տվյալներ ենք գտնում Հայաստանի և հայերի մասին:

Այս յերկերն են.

1. «Վրացերեն բառարան». ա. հրատ. Ռ. Երիսթավի խմբ., Տփղիս 1884. բ. հրատ. Հ. Ղիփշիձեյի և Ա. Շանիձեյի խմբ., Տփղ. 1928:

2. «Ճանապարհորդություն դեպի Յեվրոպա», հրատ. «Ցիսկարի» հանդիսի 1852 թ., հունվար (№ 1), էջ 1—16, փետրվար (№ 2), էջ 17—31, մարտ (№ 3), էջ 32—65, ապրիլ (№ 4), էջ 45—81 (թերի): Բացի դրանից, մեր տրամադրության տակ եր Տփղիսի պետ. համալսարանի գնած նորագյուտ ձեռագիրն, ուր, ի միջի այլոց, զետեղված է այս «Ճանապարհորդության» տեկստն ավելի ընդարձակ, քան 1852 թվին հրատարակածը, հետևյալ վերնագրով. «Հանուն հոր և վորդվո և հոգույն սրբո. Սաբա-Որբելյանի վերադարձը Ֆրանսիայից և մուտքն Իտալիա 1711 (sic.) թվի հունիսի տասնհինգին»:

3. «Գիրք իմաստության կեղծիքի»*, ա. հրատ. ՍՊԲ 1857. բ. հրատ. Գ. Ումիկաշվիլու խմբ., Տփղ. 1871. գ. հրատ. (ընտիր առակներ), Ստ. Ջարափովի, Տփղ. 1874. դ. հրատ. Գ. Ջարկվիճանի և ընկ., Տփղ. 1881. ե. հրատ. Ն. Մթվաբելիշվիլու խմբ., Տփղ. 1892. զ. հրատ. Գ. Լեոնիձեյի խմբ., Տփղ. 1928: Բացի դրանից, կան թարգմանություններ. ռուսերեն՝ Книга мудрости и лжи (Грузинские басни и сказки

* Յեվ վոչ թե «Իմաստության և կեղծիքի», ռուս. мудрости и лжи:

XVII—XVIII стол.) Саввы-Сулхана Орбелиани. Перевод и объяснения Ал. Цагарели. Спб. 1878. *անգլիերեն*՝ The Book of Wisdom and Lies, a Georgian Handbook of the Eighteenth Century, by Sulkhan-Saba Orbeliani, translated with notes by Oliver Wardrop. Printed by Wil. Morris at the Kelmscott Press, 14, 1895. *գերմաներեն*՝ Die Weisheit der Lüge. Gesprochen von Sulchan-Saba Orbeliani. Übersetzt aus dem Georgischen von Prof. Dr. M. von Tseretheli. Einleitung von Dr. Surab Awalischwili.

Առաջինում մեզ համար հատկապես հետաքրքիր և «կտակագրությունը» (անդերձ-համակի), այսինքն առաջաբանը, ուր հեղինակը խոսում է ոգտագործած աղբյուրների մասին, ապա՝ բուն բառարանում մի շարք բառեր, վորոնք Հայաստանին և հայերին են վերաբերում: Իսկ յերկրորդում ուշագրավ է հեղինակի տպավորություններն Յեվրոպայում (Հալիկոռնիայում, Հռոմում, Կ. Պոլսում) գտնվող հայերի մասին: «Բառարան»-ից քաղած տեղեկություններն առաջ ենք բերում համաձայն 1928 թ. հրատարակության, իսկ «Ճանապարհորդություն»-ից քաղածը՝ համաձայն 1852 թ. հրատարակության և վերոհիշյալ նորագյուտ ձեռագրի: Ինչ վերաբերում է «Իմաստություն կեղծիքի» գրքից հանած առակին (№ 99. Գլխատապակներ), այդպիսին մենք տանում ենք այս աշխատության IV հատորը, գեղարվեստական գրականության բաժինը*:

Ա. Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն Ի Ց

[ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ]

Յես, Սուլխան-Սաբա Որբելյանս, պատանեկության և ջահելությանս պահին, շատ աշխատանք թափեցի այս գրքի վրա, քանի վոր վրացերեն լեզվով բառարան այլևս չկար [և] քանի վոր

* Որբելյանի բազմաթիվ յերկերից հիշատակելի յե նաև Քիլիա և Դամասկոսի չափածո թարգմանությունը, վորը մինչ այդ սկսել էր Կախքի թագավոր Դավիթը (վախճ. 1604 թ.) և ապա շարունակել, Վախտանգ VI թագավորի հրամանով, վոմն պարսիկ և ավարտել վոմն հայ՝ Սպահանում: Որբելյանի թարգմանությունը 1839 թ. կրճատել է վոմն Մելիքզադ Աշխարհբեգի Բերութովը (Е. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, стр. 347).

այն, վորին Վախտանգ հինգերորդ թագավորը վրացերեն բառափունջ (սխտղ՝վիս-կոնա) կոչեց, ժամանակի ընթացքում անհետացել եր: Քանի վոր այս պատվական գիրքը կորել եր, վրացերեն լեզուն [ել] ըստ իրենց քմահաճույքի այլանդակել էյին. [ապա] Վախտանգ թագավորի քեռին՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը հրամայեց ինձ ձեռնարկել սրան. և յես մի փոքրիկ բառարան տեսա, վորը նրանց (հայերեն) լեզվով բառգիրք ե կոչվում¹, և յես ել նրանց որինակով ձեռնարկեցի [սրան] և կազմեցի, վորքան ել ուժս ներում եր...

...Աշխատեցի, վորքան ել ուժս ներում եր, [ոգտվել] հելլեն, լաթին, հայերեն (սոմխուրի), ռուսերեն և արաբերեն գրքերից և քաղվածքներ անել այնտեղից...

[ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ]

Ազրուս—Կարնո-քաղաք (Կարնու-քալաքի):

Արագ գետի ակունքը—(°)*:

Արմենիա (ոտար)—յերբայերեն Արարատ:

Բարթոլոմեոս (Բարթոմե)—առաքյալ Գալիլեական. Հնդկաստանումն եր, Քրիստոս քարոզեց. յեկավ Հայք (Սոմխիթ), և այնտեղ հայերը (սոմեխները) նրանից՝ կենդանուց՝ կաշին պլոկեցին². Նրա մարմինը Զերլիփա կղզումն եր և ապա Բե-նեվենթոս քաղաքում, իսկ հետո յերրորդ անգամ Ուոոն (sic) կայսրը Հռոմ տարավ:

Բիթլիս—(°):

Յեփրատ (Նվիրատ) գետը—(°):

Յերզնկա (Երզնգանի)—(°):

Թո[ն]դրակեցի (Թողրակելի)—առանց քաշվելու չարություն անող. «սիրում են թո[ն]դրակեցությունը (թողրակելոբա) առավել քան լավությունը». «թո[ն]դրակեցի (թողրակելի) լինի թե՛ աղանդավոր» — Կանոնագիրք:

Կարնո-քաղաք (Կարնու-քալաքի)—Ազրում:

Նվիրակ (նիվիրակի || նիրակի) յերկումն ել հայերեն (սոմ-

* Հարցական նշան ենք դնում այստեղ և ստորև, յերբ բառին կից չկա նրա մեկնությունը:

խուրի) են, նվիրակ կոչվում ե գործակալը (+ ֆրանկերեն նու[ն]ցա)*:

Նվիրակ** - վարդապետ (նիորակթմոնդուարի) — (°)³:

Սոմեխ (սոմեխի) — հայկազն (հասոսիանի) (3,38 Յեսայա):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի XVII դարու վերջերում գոյություն ունեցող մի ինչ վոր «բառգիրք» հայերեն լեզվով՝ հավանական ե ձեռագիր որինակներից մեկը, կամ Յերեմիա վարդապետի «Բառգիրք Հայոց»-ը (տպ. Յալիկոնայ 1698): Համաձայն դոց. Իլիա Աբուլաձեի անտիպ հետազոտության, Ս. Որբեյանն, ի միջի այլոց, ոգտագործել ե նաև 1666 թ. Ամատերդամում հրատարակած Աստվածաշնչին կցված «Յանգ մատենական»-ը (եջ 774—829):

2 Իպպոդիս Հռոմի պապը (II—III դ.) իր հատուկ գրվածքում Περι τῶν ἐξ α' πο' στολῶν (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. X, col. 952), գրում ե. «Բարթուղիմեոս առաքյալը՝ քարոզելով հնդկաց մեջ ե տալով նրանց Մատթեոսի ավետարանը՝ գլխիվայր խաչեցավ ե թաղվեց Ալանում, վորը մեծ Հայքումն ե»: Նույնը կրկնվում ե Իպպոդիսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տփղիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 445 ձեռագիրը, եջ 316 V—317 ռ). «Բարթուղիմեոսը (Բարթլոմեոս) հնդկաց քարոզեց, վորոնց տվեց Մատթեոսի ավետարանը, ե գնաց Հայքի (Սոմխիթի) ե Ալանաց (Ալանեթի) կողմերն ու խաչեցավ գլխիվայր ե թաղվեց Հայքի (Սոմխիթի) Ալվանում: Հետագա հեղինակները, որ. Դորոթեոս Տյուրացին (VI դ.), Սոփրոնիոս Յերուսաղեմացին (VII դ.) ե Նիկիսա Պաժլագոնեցին (IX դ.) համապատասխան գրվածքներում նույն հարցի շուրջը կրկնում են Իպպոդիտոսի խոսքերը միմիայն այն տարբերությամբ, վոր Բարթուղիմեոսի թաղման տեղն անվանում են «Քորբոնոպոլիս» (Κορβονόπολις), «Ալբանոպոլիս» (Ἀλβανόπολις), «Ուրբանոպոլիս» (Ὀυρβανόπολις), ելն: Մասնավորապես, Դորոթեոսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տփղիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 95 ձեռագիրը, եջ 162) կարդում ենք. «Բարթուղիմեոս (Բարթլոմե) առաքյալը Հնդկաստանում ընտրյալներին առատ քարոզեց Քրիստոս ե ավեց նրանց Մատթեոսի ավետարանը ե ննջեց մեծ Հայքի (Սոմխիթի) Ուրբանա քաղաքում: Հայ մատենագրության մեջ տես. Մ. Խորենացվո Պատմությունն (Տփղ. 1913, եջ 31) ե պատասխանը Սահակ Արծրունու թղթին (Մովսիսի Խորենացու Մատենագրութիւնք, Վեն. 1865, եջ 295), Հայամազկուրը (Մ. Վ. Աւգերեան, Լիակատար վարք ե վկայաբանությունք սրբոց, հատ. Թ. Վեն. 1813, եջ 441. Ղ. Ալիսան, Սոփերք Հայկականք, հ. ԺԹ, Վեն. 1854, եջ 26). նաև՝ Մխայել Ասուրի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, եջ 101 = Մանրամասնությունները. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, I, Վեն. 1785, եջ 298, 586. Ղ. Ինճինեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց,

* Բնագրում նուչա (sic.).

** Բնագրում նվիրակաց:

Վեն. 1822, էջ 509—510. Գ. Սրուանձեան, Համով-հատով, 1904, էջ 95—96.
Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, I, 4. Պոլիս 1912, էջ 29, § 10:

Յ խոսքը Նշմիածնական նվիրականությանն և վերաբերում, վորի մասին հետազայում գրում և և Անտոն Ա. Կաթողիկոսն իր «Հակաճառության» մեջ (տես «Մզամետղ՝վելբա, վրացերեն, Պ. Կարբելովի խմբ., Տփղ. 1892, էջ 596),

Բ. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԻԾ

[ՀԱՅԵՐԸ ՅԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ]

[1.] ՀԱԼԻԿՈՒՆԻԱ

...[Այստեղ] տեսա՝ կապանքներում ձգած չորսի չափ վրացի (քարթվելի) քաղաքացիներ եյին, մեկ տերտեր (տերտերա), [և] յերեք ուրիշներ. ինձ գովեցին մի հայոց (սոմեխի) յեկեղեցի, վորը սակայն] չտեսա ...

[2.] ՀՌՈՄ

[1714 թ.] հուլիս ամսվա 30-ին նրանց (լաթինացվոց) տոմարով Ոգոստոսի տամն եր, սուրբ Լավրենտիոս (Լավրենտի) սարկավազի տոնը. նախ ինձ տարան ցույց տալու [նրա վանքը], և նրա տներն ու յեկեղեցին տեսանք, պատարագն այնտեղ լսեցինք. այնտեղ դաստիարակվում են հուլյների (բերձենների) և հայերի (սոմեխների) վորդիք՝ պապի հաշվին, վորոնք փախչելով եյին յեկել կամ նեղն ընկած լինելով. յերիտասարդ տղաները մեր այցելության պահին քառասունի [չափ] եյին: ...

Ոգոստոս ամսվա 4-ին ... գնացինք Մարիամ Յեգիպտացվո յեկեղեցին. ասում եյին փոքր ե, սակայն հին եր և լավ կառուցված. հայերից (սոմեխներից) ովքեր վոր գալիս են [Հոռմ], այնտեղ են իջնում, այնտեղ են մնունդ ստանում (խմում և ուտում), ովքեր մեռնում են, այնտեղ են թաղվում: [Այնտեղ] նկարած ե Գրիգոր Պարթևն ու նրա տանջանքները: ...

Ոգոստոս ամսվա 8-ին ... Ճաշից հետո գնացինք այնտեղ, ուր պապի հաշվին դաստիարակվում են հուլյն (բերձեն), հայ (սոմեխ) և արաբ տղաները, նաև ուրիշները՝ [եթիովպացի], լաթին (*), ռուս, յեգիպտացի, գերմանացի (նեմսա), բոսնացի (բոշնաղ), պարսիկ, յերբայեցի, թուրք, ասորի ևն ...

Ոգոստոս ամսվա 9-ին գնացինք մի տեղ, ուր կարդինալներից մեկը վանք եր կառուցել. յեկեղեցին փոքր եր, ուր յերկու

քահանա կար. քանի աղքատ և վռնդված լուծերան կար, կամ հայ (սոմեխ), թե ասորի, վորքան ել աղանդավոր կզար, [բոլորին] այստեղ եյին պահում, ուտեցնում-խմեցնում (խմեցնում-ուտեցնում), հազցնում, կրոն սովորեցնում ու արձակում³: Քառասուն մեկ տարի յե, ինչ շինել եյին, յերեք հազար չորս հարյուր ինըսուն և ութ հոգի յեն [կաթողիկ] դարձրել և Քրիստոսին նվիրել. իմ այցելության պահին վաթսունի չափ եյին, բայց բոլորին չտեսա, վումանք դրսումն եյին...

[3.] Կ. ՊՈԼԻՍ

Հարկատու յեն տասնհինգ տարեկանից մինչ վաթսուն տարեկանը.—

Հույն (բերձեն)՝ քառասուն յերեք հազար.

Հայ (սոմեխ)՝ տասն և յոթ հազար.

Հրեայ՝ տասն և յերկու հազար.

Ֆրանկ ամբողջն՝ յերկու հազար.

Քրիստոնյա յեկվորները՝ չորս հազար.

Գերի տաժանակիր* և այլ՝ յերկու հազար.

Թուրք (թաթար) [ամբողջը]՝ չորս հարյուր յոթանասուն և հինգ հազար.

Ֆրանկերն և թուրքերը (թաթարները) հարկ չեն վճարում...

* Բնագրում՝ «կաաարդի»-ի, այսինքն каторга.

ՎԱԽՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.)

ՈՐԵՆՍՊԻՐԸ

Լևոն (Լեվան) Վրաց (Քարթլիի) Թագավորի վորդի՝ Վախտանգ արքայազնը պատվավոր տեղ ունի գլխաված վրաց գրականության մեջ իբրև բանաստեղծ. բայց համեմատաբար ավելի մեծ է նրա հուշակն իբրև «մեկենասի», վորի ձեռներեցությամբ 1709 թ. կազմակերպվեց առաջին տպարանը Վրաստանում և ամբողջ Այսրկովկասում (ուրեմն 67 տարով առաջ քան Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնածն Եջմիածնում)՝ Տփղիսում, ուր, ի թիվս բազմաթիվ գրքերի (մեծ մասամբ յեկեղեցական), 1712 թվին արտադրվեց *Շոթա Ռուսթավելցու (Ռուսթավելու) «Ընձենավոր»*-ի կամ, ուղիղ, «Վագրենավոր»-ի անդրանիկ հրատարակությունն իր իսկ խմբագրությամբ, վորը մինչ որս չի կորցրել գիտական նշանակությունը։ Նրա պատվերով Թարգմանվեց պարսկերենից «Քիլիլա և Դամանա»-ն (վորն ի վերջո գլուխ բերեց Սուլիխան-Սաբա Որբելյանն), և մի շարք այլ յերկեր ու բառարաններ. խմբագրվեց հսկայական՝ «Քարթլիս-ցխորեբա» կոչված Վրաց տարեգրությունն և, վերջապես, կազմվեց 7 զանազան որենսգրքերից ժողոված «Վրաց Որենսգիրք»-ը։

Ծնված լինելով 1675 թվին, Վախտանգ արքայազնն իր հոր՝ Լևոն (Լեվան) Թագավորի Պարսկաստան լինելու պատճառով 1703—1712 կառավարում եր Վրաստանը. և հենց այս ժամանակաշրջանին է պատկանում ամբողջ այն շինարարական գործունեությունը, վորը՝ նրա անվան հետ կապելով՝ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրած ունին հետագա վրաց պատմիչները՝ Վախուշտն (*Քարթլիս-Ցխորեբա*, II, 70—73 = M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II, p. p. 99—104) ու Սեխնիա Չխեիձեն (*Ք. Ց.*, II, 323), վորոնք, ի միջի այլոց, շեշտում են և նրա «հոգսերը» Քարթլիում ջրաբաշխութիւնը զարգացնելու նկատմամբ

(Առըխլոյի և Ղարալագի շրջաններում շինած առուները նրա անունով կոչվում էյին «Վախտանգի առուներ»)*: 1712—1719 թ. թ. միջոցին նա ապրում էր Պարսկաստանում (Սպահան, Բիրման)՝ ստանձնելով 1716 թվից Իրանի սպասալարի պաշտոնը, վորին միաժամանակ շնորհված էր Թավրիզն ու Պարտավը: 1719—1724 թ. թ. նա կրկին կառավարում էր Քարթլին իբրև Վախտանգ VI թագավոր, 1724-ին ամբողջ ընտանիքով և բազմաթիվ շքախմբով ու ուղեկիցներով քաշվեց Ռուսաստան, ուր ընակվում էր յերբեմն Մոսկվայում և յերբեմն Պետերբուրգում, իսկ վերջերն Աստրախանում, ուր և վախճանվեց 1737 թվին. թաղված է նույն քաղաքում՝ ռուսաց մայր յեկեղեցում:

Վախտանգ VI-ի գրական ժառանգությունից առայժմ հրատարակված են, բացի «Վագրենավոր»-ի խմբագրությունից, «Քարթլիս-Ցխորեբա»-ն (հրատ. Մ. Բրոսե, ՍՊԲ. 1849 = Ֆրանսերեն թարգմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPB, 1849—1850), «Վախտանգ արքայազնի որենսդրություն» կոչվածը (Դ. Չուբինովի «Վրացիներն Քրեստոմատիա», ա. հրատ. ՍՊԲ 1846, եջ 394—455)** և Պարսկերեն-վրացերեն բառարանային նյութերը (տես Չուբի Մառի և Կ. Դոնդուլայի հոդվածները ժողովածուում. Etudes persanes-géorgiennes. I. Publication du Commissariat de l'Instruction Publique de la République Géorgienne de l'Union Soviétique. Leningrad 1926):

Վախտանգ VI-ի ձեռներեցությամբ թարգմանած գործերից մեզ համար հատկապես հետաքրքիր է այսպես կոչված «Հայոց որենսդրությունը», վորն իսկապես 2 մասից է բաղկացած, ընդամենը 451 հոդվածով, վորոնցից առաջինը՝ 1—150 հոդվածները՝ «Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանագրքի» թարգմանությունն է հայերենից (Ներսես-Նամբրոնյան խմբագրությամբ), իսկ յերկրորդը՝ 151—451 հոդվածները՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց»-ի:

Այս գործն է, վոր մենք հրատարակեցինք 1927 թվին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. Corpus juris armeniaci. Versio Georgica jussu regis Wachtangi VI facta. Edidit Leo Melikset-

* Հմմ. մեր այս աշխատության I հատորի ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը (եջ 14):

** Տես այս «Որենսդրության» նոր լույս տեսած ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Joseph Karst, Code Géorgien du roi Vakhtang VI [«Corpus juris Ibero-Caucasici I, 1, 2], Strasbourg 1934, 1935:

Bek [«Monumenta georgica». Leges. № 2], sumptibus universitatis Tphilisiensis, Tphilisis 1927=I. *Օրէնք* [յադթող] թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի եւ Լեոնի՝ թագաւորաց Հռովմայեցւոց [եջք 3—41]. II. *Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք* Հայոց [եջք 42—156]. Ի հայերէն բնագրաց համահաւաքեալ և ի բարբառ վրաց հանդերձ ալլայլութեամբք վերածեալ յաւուրս արքայորդւոյն Վրաց Վախթանգայ և հրամանաւ նորին ի միջոցի 1703 և 1711 ամաց տն. ի լոյս էած Լեոն Մելիքսեթ-Յէկ: Արդեամբք Համալսարանին Հանրապետականի Վրաց որ ի Տփղիս ի Թուին Հայոց ՌՅՀԶ և ի Ծ. Բ. 1927 (տես եջ XIV):

Համաձայն Ե. Թադէայշվիլու (Описание рукописей, т. II, стр. 615) և մեր հետազոտութեան, «Հայոց Որենսդրութիւնը» թարգմանված պիտի լինի հայերենից վրացերեն 1703—1711 թ. թ.: Այս դրույթի հետ համաձայն եւ Իվ. Զավախշվիլին (Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. I, Տփղ. 1928, եջ 121). մինչդեռ Ս. Կակաբաձեն մեր վերոհիշյալ աշխատութեան մասին գրած գրախոսականում (տես նրա ժողովածուն. Recueil historique, վրացերեն, II, Տփղ. 1928 եջ 131—132, հատկապես 132, ծան. 1) ջանում ե ճշտել հիշյալ թվերը, վերագրելով այդ աշխատանքը 1706-ի մոտերքին:

Վախտանգյան «Որենսգրք»-ից և մասնավորապես «Հայոց որենսդրութիւն»-ից քաղած տեղեկութիւնները մենք ստորև առաջ ենք բերում համաձայն Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող ն. ընկերութեան հավաքածուի № 3683 ձեռագրի, վորը հիմք ե ծառայել 1927 թվի մեր հրատարակութեան, մասամբ նաև № 107 բ. ձեռագրի (տես մեր հրատարակութեան IX—X և 3, 100 եջերը):

* Այս աշխատութեան առաջաբանում տրված ե, ի միջի այլոց, մանրամասն բիրիւգրաֆիա Վախտանգ VI-ի «Վրաց Որենսգրքի» առանձին հատվածների հրատարակութեան, վոր կատարվել ե զանազան ժամանակ զանազան անձանց ձեռքով, այն ե՝ այսպես կոչված «Գեորգ Պայծառի», «Բեքա և Աղբուղայի», «Կաթողիկոսական» և Վախտանգ VI-ի, ներառյալ և մեր հրատարակած «Հայոց»-ը (ուրեմն ընդամենը 5), մինչդեռ մնացած յերկուսն, այն ե՝ այսպես կոչված «Մովսիսական» և «Հունական»-ը, դեռ հրատարակված չեն: Ամբողջական «Որենսգրքի» ռուսական թարգմանութիւնը հրատարակվել ե յերկու անգամ. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, а. հրատ. Կառավարիչ Սենատի, ՍՊԲ 1828 թ., բ. հրատ. Ա. Փրեմկելի և Դ. Բաքրաձեյի խմբագրութեամբ, Տփղիս 1870 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

«[Վախտանգին] միտք հղացավ և նա ջանաց ի մի ժողովել սրինաց բոլոր գրքերը, վորոնք ժամանակի ընթացքում ցրված էին այլ թագավորություններում կամ Քարթլիում: Յեվ այսպես նա փնտոեց, գտավ և ձեռք բերեց՝ շատերին հարկադրելով այն և բազում աշխատանքով ստացավ [պատվիրածը] ... Յերրորդ [հերթին] ¹ Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) հովվ[ապետ]՝ Գրիգոր Լուսավորչի դամբան Եջմիածնից բերել տվեց՝ հայոց (սոմեխների) թագավորների դատաստանագրքերն, և այնտեղից թարգմանել տվեց լրիվ և առանց հապավման» (որենսգրքի ներածությունը):

«Հայոց (սոմեխների) որենսդրությունը փոխադրված է հենց այն լեզվից Վախտանգ վեցերորդ վրաց (քարթվեխների) թագավորի որոք և տրված է նրանից վրաց (քարթվել) ժողովրդին նրա՝ արքայազն և Քարթլիի կառավարիչ յեղած ժամանակ, 1703 և 1711 թվականների միջոցին» (հայոց որենսդրության վերնագիրն, ըստ № 107 բ. ձեռագրի):

«Ցանկացանք դատաստանաց գիրք գրել. նախ աստվածաշնչից Մովսիսի սահմանած որենքներն, ապա հունաց (բերձենների) և հայոց (սոմեխների) գրքերից թարգմանածը, նույնպես և կաթողիկոսի և Գեորգ (Գիորգի) թագավորի ու Բեքայի սահմանած որենսդրությունները ժողովեցինք...» (Վախտանգ արքայազնի որենսդրության ներածականը):

ՀԱՅՈՑ ՈՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ 291 ՀՈԴՎԱԾԸ

Յեթե տիրոջն ուխտ անե վանականը կամ քահանան կամ սարկավազը, պետք է վոր այն պահե և հեռու մնա մսակերությունից: Յեթե առանց ուխտի ել պահե, լավ ե: Իսկ յեթե իրենց կամքով չկարողանան պահել, պետք է բացահայտ կերպով ուտեն, և յեթե ուզում են, պահեն: Ով փարիսեցիությամբ պիղծ ընդունի թե հացին կամ պասվան կերակուրին միս ե ղիպել, այսպիսիներին որենքը չի ցանկանա: Յեկեղեցուն ուխտ տվողը հայտնի ե: Յեվ յեթե մեկը՝ կնոջից բաժանված կամ ամուսնացած՝ միանգամ յեկեղեցու անունը մեծարե, առավել յեկեղեցական կղառնա, վանականները՝ սուրբ և անարատ: Սակայն հույները (բերձենները) և անորեն ու վատազգի հայերը

(սոմեխները)* իրար վոր բամբասում են, յերկուսն ել հավատալի յե: Ըստ կանոնաց միս չուտելն ուտելուց լավ ե, բայց չբամբասեն: Հայի (սոմեխի) մեջ** ել շատ կգտնվի որինապահ, դրսում յեթե վոք իրար ասեն՝ դու ուտում ես և յես վոչ⁴:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Առաջինը՝ Մովսիսական, յերկրորդը՝ Հունաց. ապա չորրորդը՝ Կթողիկոսի որենսգիրքը, հինգերորդը՝ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորի որենսգիրքը, վեցերորդը՝ Աղբուղայի որենսգիրքն և, վերջապես, յոթերորդը՝ Վախտանգ արքայազնի որենսգիրքը (տես. E. Такайшвили, Описание рукописей, II, 614—616):

2 Հավանական ե հայրապետանոցից, քանի վոր ձեռագրատունն այն ժամանակ չկար:

3 Թե վորքան չլրիվ և առանց հապավման» ե կատարած հայոց Թագավորների, ասել ե՝ «Ասորա-Հռոմեական Դատաստանագրքի» և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց»-ի Թարգմանությունը հայերենից վրացերեն, ցույց ե տալիս մեր կազմած համեմատական աղյուսակը (տես մեր վերահիշյալ աշխատության 238—245 եջերը):

4 Այս հոգվածը համապատասխանում ե Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ա. մասի 52 հոգվածին, վորը կարդացվում ե այսպես. «Յաղագս դասասանաց մսակերութեան ուխտականաց. Որք յուխտի անդ իցեն երիցունք կամ սարկաւազունք և կամ այլ ոք ի պաշտօնէիցն եւ հեռի իցեն ի մսոյ և միտք իւր յօժարեսցին ի ճաշակել, համարձակ կերիցէ եւ մի գաղտաբար. ապա թէ կամեսցին՝ սահեսցեն. ընդունին կանոնք զերկոսին: Ապա թէ ոք պիղծ համարեսցի կամ զբանջար և զհաց որ մսոտ իցէ, ոչ ընդունի զնա կարգ եկեղեցւոյ: Ուխտական՝ յայտ է, զի զամուսնացեալս և զկուսանս եւ որք միանգամ յեկեղեցի են՝ անուանէ. ապա ուրեմն վայրապար է ազգացն Յունաց եւ մեր զմիմիանս բամբասել, զի զերկոսին ասէ ընդունիլ կանոնաց: Արդ՝ բարի ոք է չուտելն, քան ուտելն, թէպէտեւ ոչ բամբասի, որպէս ի մեզ գտանին բազում պահողք. այլ արտաքոյ դատաստանի է զմիմեանս դատելն» (հրատ. Վահան վ. Բաւսաւրեանցի, եջ 151—152):

* Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մխիթար Գոշի «մեր» բառին:

** Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մ. Գոշի «ի մեզ» բառերին:

ԺԷ.

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.)

„ՔԱՐԹԼԻՍ-ՑԽՈՐԵԲԱ՝-ՅԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XIV դարու անանուն հեղինակի «Ժամանակագրության» մասին խոսելիս (է. գլուխ) մենք նշել եյինք, վոր այն՝ սկսվելով Գեորգ (Գիորգի) Լաշայի թագավորությունից՝ հասնում է մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորությունը։ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի ժամանակվա անցքերի նկարագրությամբ վերջանում է վոչ միայն հիշյալ «Ժամանակագրությունն», այլև այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի հին խմբագրությունն, ինչպես այն հասել է մեզ, որինակ, Մարիամ թագուհու վարիանտում (հրատ. Ե. Թադևայյվիլի, Տփղիս 1906, էջ 1—785)։ XIV—XVII դարերի Վրաստանի պատմությունը գրի առնելու համար XVIII դարու սկզբներին Վախտանգ VI թագավորի ձեռնեղբայրությամբ «գիտուն մարդկանցից» գումարված հանձնաժողովը սկսել եր ի մի հավաքել բոլոր այն տեղեկությունները, վորոնք հիմք պետք է ծառայեյին նույն «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի լրիվ խմբագրությանը։ Այդ նպատակով կազմվեցին «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի շարունակությունները, վորոնցից առ այժմ, ինչպես Իվ. Զավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., էջ 273) իրավացիորեն նկատում է, հայտնի յե չորսը.—

1. Առաջին շարունակությունն առանց վերնագրի, վորը սկսվում է 1220 թվից և հասնում է մինչ 1453 թ., հրատարակել է Ե. Թադևայյվիլին «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի Մարիամ թագուհու վարիանտի հավելվածների բաժնում՝ հավելված II, էջ 850—891։

2. Յերկրորդ շարունակությունը, վորն «Բագրատունյաց թագավորության պատմությունը» վերնագիրն է կրում, սկսվում է 1452 թվից և հասնում մինչ 1605 թ., հրատարակել է նույն Ե. Թադևայյվիլին նույն հավելվածների բաժնում՝ *ibid.*, 892—

973. տես նաև Ք. Ց. I, Բ ր ո ս ե յ ի հրատ., 476—477 և (շարունակությունը) Ք. Ց., II, Չ ու ր ի ն ո վ ի հրատ., 259—306. Փրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 1856, p. p. 322—376 (Suite des Annales).

3. Յ ե ր ր ո ր դ շարունակությունը՝ «Վրաստանի պատմությունը» վերնագրով՝ սկսվում է 1373 թվից և հասնում մինչ 1703 թ.: Առաջին անգամ հրատարակեց Մ. Բ ր ո ս ե ն միաժամանակ վրացերեն (վիմատիպ) և ֆրանսերեն թարգմանությամբ՝ Chronique Géorgienne, par M. Brosset, Paris 1829, 1830, p. p. 1—150 (վրացերենը), LV + 106 (ֆրանսերենը): Նույնի վրացերեն տեկստն յերկրորդ անգամ հրատարակեց (իբրև արտատպություն առաջինից) Չ. Ճ ի ճ ի ն ա ձ ե ն հետևյալ վերնագրով՝ «Վրաստանի պատմությունը Մեծն Մոուլերավի տվյալներով», Տփղիս 1910, եջ 1—77: Այս «Պատմությունը» հայտնի է գրականության մեջ առանձնապես «Պարիզի Քրոնիկա» (Պարիզիս խրոնիկա) անվամբ:

4. Չ ո ր ր ո ր դ շարունակությունն այն է, վոր՝ պարունակելով իր մեջ այսպես կոչված «Բագրատի թագավորության պատմությունն» և սկսվելով XIV դարուց՝ հասնում է մինչև Գեորգ (Գիորգի) XI թագավորի Սպահան գնալը 1696 թվին. հրատարակել է Մ. Ջ ա ն ա շ վ ի լ ի ն, «Նոր Քարթլիս Ցխովրեբա» վերնագրով, գրքույկում՝ «Նաշրոմի», I, Տփղիս 1907, եջ 1—54 («Բագրատի թագավորության պատմությունը», 36—54):

I

[XIII—XIV ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Լանգ-Թեմուրի ընդարձակ պատմությունը գրի է առնված մեկնաբանություններով հանդերձ պարսից մատյաններում¹, և հայերն ել այլ կերպ ունին նկարագրած այն²...

... Լանգ-Թեմուրը նվաճեց արևելյան բոլոր յերկրները... և յեկավ Հայք (Սոմխիթ), ու գրավեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը)՝ հրի ու սրի յենթարկելով, նաև գերելով ու իսպառ ավերելով Հայքը (Սոմխիթը), ինչպես մանրամասն (մեկնաբանություններով) գրված է Հայոց պատմության մեջ³: Նվաճելով բովանդակ Հայքն (Սոմխիթն)՝ նա (Լանգ-Թեմուրը) շատերին գերեց, շատերին հրի ու սրի յենթարկեց, և շատերին ել տիրեց՝ դարձնելով իր իշխանության ներքո. ապա՝ այնտեղից գնալով՝ նվաճեց Կարսը (Կարի) և գրավեց նրանց բոլոր բերդերն ու ամրոցները. իսկ հակա-

ռակորդներին և անհնազանդներին ամբողջապես յենթարկեց հրի ու սրի. և մնաց այնտեղ մի ձմեռ, քանի վոր վերջինս սաստիկ եր և դաժան: Յեւ վաթաբակն ել գնաց նրա մոտ և հնազանդվեց նրան, քանի վոր ի վիճակի չեր հակառակվել նրան. և նա շատ պատվեց աթաբակին:...

... Իսկ ձմեռն անցնելուց հետո [Լանգ-Թեմուրը] շարժվեց Քարթլիի վրա, ... անցավ Աշոցքը (Աբոցը)՝ գերելով և իսպառավելելով բոլոր շրջակայքն, [ապա]՝ կանգ չառնելով այնտեղ՝ յեկավ և անցավ Թուրքն (Թրիալեթն) ու Սաբարաթիանոն... Քրիստոսից 1393 թվին:...

... [Ղարայա[զ]ում (Ղարախյում) վորսորդություն անելուց հետո Լանգ-Թեմուրը] մտադրվեց գնալ Ղարաբաղ, յեկավ ու գնաց և հետն տարավ ձերբակալված Բագրատ [Վրաց] թագավորին, և՛ հասնելով Ղարաբաղ՝ մի առ ժամանակ բնակվեց այնտեղ:...

... [Յերկրորդ անգամ՝ արշավելով Վրաստանի վրա՝] Լանգ-Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ, ուր և մնաց մի առ ժամանակ... [Լանգ-Թեմուրն] յեկավ Ղարաբաղ ահ ու յերկյուղ գցելով և բազմաթիվ զորքով, և նրա ղինվորները չեյին տեղավորվում վոչ քաղաքներում և վոչ գյուղերում. և ղինվորներն [այնքան] շատ եյին, վոր անհնարին եր համբել:...

... Յերբ Լանգ-Թեմուրն յեկավ Ղարաբաղ, նրան շատ ընդդիմադրեց Թիրսուլթանը և շատ չարիքներ արավ անձամբ Լանգ-Թեմուրին ու նրա զորքին:...

Ապա Վրաստանը գրավեց Գեորգ (Գիորգի) թագավորը: Լանգ-Թեմուրը՝ լսելով այս՝ ... անհամար զորք պատրաստեց և իր վորդովոց հետ միասին ... ուղարկեց այն այստեղ: ... Նրանք յեկան Յերնջակ (Երինջագ) և շրջապատեցին Յերնջակի (Երինջագի) բերդը, վորն այն պահին Վրաց (Քարթլիի) թագավորի ձեռին եր, և սաստիկ պատերազմ սկսեցին բերդապահների դեմ: Սկզբում նրանք չկարողացան գրավել բերդը, և մի առ ժամանակ մնացին այնտեղ, բայց հետո գրավեցին, քանի վոր բերդապահներին վոչոք ոգնության չհասավ և նրանք շատ նեղն ընկան, ապա հենց իրենք թողին բերդն ու դուրս յեկան, և հետևեցին Լանգ-Թեմուրին: Իսկ Լանգ-Թեմուրի վորդիք ուղղվեցին Վրաստանի կողմը, հասան Մանգլիս, ուր և կանգ առան:...

... Յերբ Լանգ-Թեմուրը գտնվում եր Թավրիզում, յեկավ, վորպեսզի տեսնի այն բերդը, վորն առաջներում նրա վորդիքն եյին գրավել և վորն Ալինջա եր կոչվում: Անհամար զորքով և բազում

իրերով ու պեսպես վրաններով դուրս գալով այնտեղից՝ հասավ և տեսավ այն Ալինջա բերդը, վորն առավել ամրացրեց, ապա գնաց և կանգ առավ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) լճի շրջանում: Լսելով այս՝ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորն ուղարկեց իր յեղորդը բազում ընծաներով...

... Այդ պահին Հայքի (Սոմխիթի) շրջակայքի մի տեղում, վոր կոչվում էր Մերդին (Մարտին), կար մի իշխան, վորի անունն էր Յեսայա (Եսայա)...

... Ապա Աղբուղայի վորդի Հովհան (Իվանե) աթաբակը բազում ընծաներով գնաց Լանգ-Թեմուրի մոտ, վորը վողորմած յեղավ նրա հանդեպ, պատվեց և [իր հերթին] շատ պարգևներ շնորհեց:

Յեվ գնացին [նույն Լանգ-Թեմուրի] մոտ Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի բոլոր իշխանները...

... Ապա Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը Լանգ-Թեմուրի մոտ ուղարկեց Յեսայա Հայոց (Սոմխիթի) իշխանին, վորպեսզի նա (Լանգ-Թեմուրը) չարշավի Բարթիլի վրա, քանի վոր հնձի և բերքահավաքի ժամանակն էր...

... Բայագլիթն Ոսմանի սեուիցն էր: Իսկ Լանգ-Թեմուրը պատերազմ սկսեց նրա հետ և հաղթեց՝ ձերբակալելով Բայագլիթ-խոնթքարին...

Իսկ բռնակալ Լանգ-Թեմուրի մահից հետո [թաթարները] նորից նվաճեցին Արաքստանը [և] Անատոլիան, [վորոնք Բայագլիթ-խոնթքարի վորդոց ձեռին եյին]...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի Շերեփադզիի պատմությունը:

2 Հեղինակն ուզում է ասել, վոր Լանգ-Թեմուրի պատմությունը գրելիս ռզաագործած ունի պարսկական և հայկական աղբյուրները. իսկ հայկական աղբյուրներից, Ս. Կալաբաձեյի կարծիքով, ռզաագործած պիտի ունենա Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց»-ը (տես. Կարապետ վ. Շահնազարեանի հրատ., Պարիզ 1860) վորը, սակայն, վիճելի յե-
8 Նույնը:

[XV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Բագրատ թագավորը հզոր եր և հռչակավոր: Սա տիրում եր Քարթլին և Սոմխիթին. և [սրան] հնազանդ եյին Լոռիի բղեշխներն (պատիախչները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի (Շարվանի) և Սամցխեյի [տերերը]...

Քրոնիկոնի 164-ին¹ ղ'անն Ուզուն-Հասանը զորք ժողովեց և յեկավ Սոմխիթ՝ մոտենալով Բարաթյանների և Որբեթի ստորոտին...

...[Ապա] թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ թագավորը...

Քրոնիկոնի 173-ին²... [թաթարներն] յեկան և մոտեցան Տաշիրին...

... Քրոնիկոնի 174-ին³ յեկավ ղ'անն Յաղուբը,... [վորը] հրամայեց, վոր Սոմխիթն ավերեն...

...[Ապա] Խալիբեգ [կոչվածը՝ ղ'աննի իշխաններից մեկն]... յեկավ Սոմխիթի և Որբեթի ստորոտը...

Լուարսաբ թագավորը գրավեց Տփղիսն և՝ իր ձեռքն զցելով Տփղիսի բերդն՝ ամրացրեց այն: Այս պահին Շահ-Թամազը զըտնվում եր Ղարաբաղում, և՝ լսելով Տփղիսի առման մասին՝ ընտիր զորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տփղիսի վրա... Գրավելով և ամրացնելով այն բերդը՝ Շահ-Թամազը վերադարձավ Ղարաբաղ: Ապա սրա (Շահ-Թամազի) հետ հաշտվեց Կախքի (Կախեթի) տեր Լեվոն (Լեվան) բատրոնը, և Շահ-Թամազը գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրի Նախիջևանը (Նախչևանը), և հնազանդեցրեց բոլոր անհնազանդներին, վորոնց իր իշխանությանն յենթարկեց...

Քրոնիկոնի 223-ին⁴... Բագրատ Իմերեթի (Իմերեթի) տերը Սամցխեյումն եր և՝ լսելով Սոմխիթի գրավումը՝ նա յեկս յեկավ Շահ-Թամազի մոտ...

Քրոնիկոնի 231-ին⁵ խոնթքարի փաշաներն յեկան...

Սրանից հետո [խոնթքարը] նորից ուղարկեց Արզրումի փաշային, և Դիարբեքիրի և ուրիշ շատերին...

Իսկ բազմաթիվ ոսմաններ յեկան քրոնիկոնի 233-ին⁶ Բասեն (Բասիան) և հասան այնտեղ, ուր կանգ եյին առել ոսմանները...

Քրոնիկոնի 241-ին⁷... Ղ'անը (Շահ-Թամազը) գնաց և իջավ Սոմխիթ...:

... խոնթքարը տվեց [Ստամբոլ փախած Դադյանին] բազմաթիվ զորքեր Արզրուսեցվոց և Տրապիզոնեցվոց, վորոնք յեկան Սատղեակեալ...

...Ապա Շահ-Թամազը ժողովեց բազմաթիվ զորք և յեկավ Ղարաբաղ, ... [վորտեղից] անցավ Շիրվան...

Ապա Շահ-Թամազը գնաց Ղարաբաղ և մի քիչ ժամանակից հետո նորից շարժվեց Տփղիսի վրա...

...Այդ պահին [Քալխոսը] աթաբակի դեմ թշնամարար յեկել եր Արզրուսի փաշա Իսկանդարը... քրոնիկոնի 244-ին⁸:

Սրանից հետո խոնթքար Սուլթան Սուլեյմանը դուրս յեկավ և [սկսեց] ղ'աննի վոխը հանել, շինեց Կարսը (Կարի) ու վերադարձավ, և յեկավ* Բասեն (Բասիան): Ապա Շահ-Թամազ-ղ'աննը բազմաթիվ զորք ժողովեց և յեկավ Արտահան (Արտան): Ապա Շահ-Թամազն իր վորդի Միրզա-Իսմայելին (Իսմայելին) ուղարկեց Կարս (Կարի), և նա նվաճեց Կարսը (Կարի), գրավեց բերդեր ու ամրոցներ, և [բոլոր] նրանց, վորոնք խոնթքարի հպատակներն (ճորտերն) եյին, հրի ու սրի յենթարկեց և ցիր ու ցան արավ, իսկ ինքը նվաճեց Կարսը (Կարի)**....

Քրոնիկոնի 244-ին⁹... ղ'աննը հանվեց տեղից և գնաց Ղարաբաղ՝ տանելով հետը [Վրաստանից վերցրած] բազմաթիվ գերիներ: ... Յեվ չգնաց Շահ-Թամազն Յերեվան:...

...Յեվ նշանակեց [Շահ-Թամազը] խաներ Ղազախում, Շամշադինում (Շամշադիում), և սուլթան նշանակեց Գանձակում (Գանջալում):...

Շահվերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջալի) խանը՝ ղ'աննից այս վայրերի պահապան եր նշանակվել. ևս լսելով, վոր Լուարսաթ թագավորը զորք ե ժողովել, նա ևս Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող կողմերից]՝ զորք ժողովեց և յեկավ թագավորի դեմ...

Քրոնոկոնի 248-ին¹⁰ թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բազրատի վորդի Արչիլին. Սիմոն (Սվիմոն) թագավորն յեկավ ղզլբաշներին վրեժն հանելու, և սկսեց իր զորքերը ժողովել, վորպեսզի Տփղիսի բերդը վերցնի: Լսելով այս՝ Ղարաբաղի տեր Կուսակալը ժողովեց Արաքսի (Արեզի) գետի հայսկույս [գտնվող յերկրների] զորքերն և [Տփղիս] քաղաքին ոգնության յեկավ:

* Var. հասավ:

** Var. և խոնթքարը գնաց:

...[Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորի յեղբայր Դավթին Թաթար-
ները] քաղաքի (Տփղիսի) և Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի Թագա-
վորությունը շնորհեցին...

Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը չեր հանգստանում, և ավե-
րում եր Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն և աշխատում եր գրավել [Տըփ-
ղիս] քաղաքը... 1568 թվին Քրիստոսի... Տեղեկանալով Սիմեոնի
(Սվիմոնի) գալու մասին [Տփղիս] քաղաքի վրա՝ Դաութխանն ևս
ժողովեց սոմխիթ-բարաթյաններին, Թաթարներին և քաղաքացի-
ներին...

Իսկ Դաուդխանը հաղորդեց սրա (Սիմեոնից՝ Տփղիսի գրավ-
ման) մասին Շահ-Թամազին, ... իսկ Շահ-Թամազը հաղորդեց Շամ-
խալին, վորին կոչում էյին Չերքեզ, և Շաքիի սուլթանին ու դա-
րաբաղցվոց...

Ապա խոնթքարին բաժին մնաց Իմերքն (Իմերեթն), Ողիշը,
Գուրիան և Սաաթաբազոն մինչ Քարթլիի սահմանները, մնաց
Կարսը (Կարի) մինչ Աշոցքի (Աբոցի) և Յերեվանի սահմաններն
և Հայքը (Սոմխիթը) մինչ այն սահմանը, վորին այժմ Թուրքըս-
տան են կոչում, մինչ Բաղդադ:

Իսկ Շահ-Թամազը նվաճեց Քարթլին, Կախքն (Կախեթն),
Յերեվանը, Քյուրդստանի (Քուրթիստանի) հայսկույս մասը. և
այսուհետև միմյանց (խոնթքարի և շահի) միջև միություն եր և
խաղաղություն...

Քրոնիկոնի 266-ին¹¹... խոնթքարի գործն յեւով և նվաճեց
Թավրիզն, Յերեվանը, Գանձակը (Գանջան), Լարաբաղը մինչ Սուլ-
թանիա և Ատրպատականի բոլոր տեղերը...

Սուլյն քրոնիկոնին (266-ին)¹²... Արզրումի և Վանի փաշաներն
[եկան] և սուլթանն ու Լարախան Բազուքլուն...

... Դաուդխանն անցավ Լոռի և Տփղիս մտավ, ուր փաշա
նստացրին, իսկ Գորում սանջաղ...

Յերբ Տփղիսում փաշա նստացրին և Գորում սանջաղ, ... Լա-
լափաշան... սոմխիթցիներին շատ նեղացրեց...

... Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը վերադարձավ..., [յերբ] Լա-
լափաշան Քարթլիումն եր գտնվում. և յեկան Սոմխիթ՝ բանակ-
ցելու...

... Պատրոն Դավարդ՝ վարեյի մոտ մարդ յեկավ, Ուղթիքում
(Ութիսում) չպահեցին, տարան Արզրում՝ ծննդյան տոնի նախո-
րյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին¹³ պատրոն Դավարդ՝ վարեն և պատրոն Մա-

նուչարն Արզրումից Կոստանդնուպոլիս գնացին... Յերկրորդ անգամ յեկավ Լալափաշան և նորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին¹⁴... իրենք՝ յերկոքյան տերերը՝ գնացին Լոռի, վորն ավերեցին և հաղթող վերադարձան...

Քրոնիկոնի 272-ին¹⁵... սարդար Վարադփաշան յեկավ Ախալցխեն շինելու, բայց չդիմացավ, գնաց և թեմը մեզ (վրացոց) մնաց...

Մի փոքր ժամանակից հետո [սարդարն] իր զորքերը ժողովեց և գնաց Լոռի, քանի վոր այն ոսմանցոց ձեռին եր... Յեվ աստված նորից հաջողություն շնորհեց Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին և կոտորեց շատ ոսմանցիներին՝ թվով չորս հարյուր յոթանասուն յերեք, Քրիստոսի 1586-ին, քրոնիկոնի 274-ին. և վերջեց Լոռու ամրոցներն ու այրերը թվով ինն, վորոնք ոսմանցոց ձեռին եյին։ [Ամեն ինչ] գրավել եր ինքը՝ բացի միմիայն այն բերդից (Լոռուց), վորն ոսմանցոց ձեռին եր։ Ապա [Լուարսաբը] մոտեցավ Լոռու բերդին՝ ապրիլի 1-ին, և գրավեց [այն]՝ հունիսի 10-ին։

... Լսելով այս բանը՝ խոնթաբարը շատ տխրեց և ուղարկեց մեծ զորք, վորին ամիրսպասալար նշանակեց յերևելիներից մեկին, վորն և յեկավ Լոռի. սա գրավեց Լոռու բերդն և նվաճեց Լոռին։ Ապա կանգ առավ Խատիս-սոփելիի ծայրին...

... Շահ-Աբասն յեկավ և գրավեց Թավրիզն ու ամբողջ Ատրպատականը (Ադրբայդջանը), բացի Յերեվանից և Բաղդադից...

Իսկ Լոռու բերդում յեղողները լսեցին Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի պարտությունը։ Ապա դուրս յեկան և ավերեցին Վրաստանի մի քանի մասերն և տիրեցին Տաշիրին։ Յեվ մեծ ուրախություն եր ոսմանցոց մեջ։ Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը նորից ժողովեց Քարթլիի սակավաթիվ զորքը, վորքան ել մնացել եր, և ոսմանցոց համար աննկատելի գնաց Լոռի։ Յեվ [ոսմանցիք ու վրացիք] իրար կպան, և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ. և թագավորը հաղթող հանդիսացավ, և [վրացիք] վերցրին Լոռու բերդը, և հրի ու սրի յենթարկեցին նրանց (ոսմանցոց)։ Յեվ [թագավորը] գրավեց Լոռին և հաղթող տուն վերադարձավ։

... Քրիստոսի 1600-ին... [վրացիք՝] իմանալով [Սիմեոն] թագավորի հաջողության մասին՝ հույժ ուրախացան... և գնացին Լոռի։ Ապա վրացիք՝ լսելով նրա մասին, վոր Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի վորդի Գեորգը (Գիորգին) այնտեղ եր վրացոց մեջ, ոսմանցոց յետևից ընկան և հետամուտ յեղան նրանց, սակայն

չհասան: Ապա ոսմանցիք գրավեցին Լոռու բերդն, ուր և մտցրին իրենց պահապաններին, և գնացին՝ տանելով հետն Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորին, վորին և հասցրին Ստամբուլ:...

Իսկ Գեորգը (Գիորգին) նվաճեց Քարթլին և Թագավորում եր բարվոք, վորն ապա ժողովեց վրացիներին և գնաց Լոռու վրա, և Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը վերցրեց բերդն ու գրավեց Լոռին...

Այս ժամանակներին ղ'աեն Շահ-Աբասն յեկավ Յերեվանը գրավելու համար: Ապա ղ'աենը կանչեց [ախտեղ] Գեորգ (Գիորգի) Թագավորին և Կախից տեր Աղեքսանդրին իրենց զորքով, վորոնք և գնացին: Յերբ նրանք հասան ախտեղ, Շահ-Աբասը շատ հավանեց վրաց և կախից զորքերն, և ամբողջ իր զորքին հրամայեց գրոհ տալ Յերեվանի բերդին: Այդ ժամանակ վրացիք ղզլբաշներից առավել քաջություն ցույց տվին և գնացին իբրև առաջնթաց [գունդ] և վերցրին Յերեվանի բերդը: Յեվ գրավեց Շահ-Աբասն Յերեվանն և իր զորքը մտցրեց բերդը: Սակայն Շահ-Աբասը Գեորգ (Գիորգի) Թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը: Յեվ [Գեորգը] զիջեց ախ, քանի վոր չեր կարող մերժել Շահ-Աբասին: Յեվ [Գեորգը] Թողեց Լոռին, և Լոռու բերդը գրավեց Շահ-Աբասը, վորն և մտցրեց ախտեղ իր զորքը. ապա տուն վերադարձավ:...

... Շահ-Աբասը [Վրաստան] ուղարկեց [Կախից տեր Աղեքսանդրի վորդի] Կոնստանդին, և հետն առաքեց Շիրվանի և Ղարաբաղի զորքերը:...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 164 + 1312 = 1476 թ.
- 2 Այսինքն 173 + 1312 = 1485 թ.
- 3 Այսինքն 174 + 1312 = 1486 թ.
- 4 Այսինքն 223 + 1312 = 1535 թ.
- 5 Այսինքն 231 + 1312 = 1543 թ.
- 6 Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.
- 7 Այսինքն 241 + 1312 = 1553 թ.
- 8 Այսինքն 244 + 1312 = 1556 թ.
- 9 Նույնը:
- 10 Այսինքն 248 + 1312 = 1560 թ.
- 11 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.
- 12 Նույնը:
- 13 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.
- 14 Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.
- 15 Այսինքն 272 + 1312 = 1584 թ.

III
[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

Քրոնիկոնի 82-ին¹ Սամարղան[դ]ցի Թեմուրը գերեց Սոմ-
խիթն ու Քարթլին և ավերեց բոլոր բերդերը...

Քրոնիկոնի 119-ին² Աղեքսանդր Թագավորը զրավեց Լոռին...

Քրոնիկոնի 233-ին³ Բասենի (Բասիանի) Սախոյի վրա իրար
հետ կռվեցին իմերցի Բագրատ Թագավորն և Քարթլիի Լուար-
սար Թագավորն, և աթաբակ տեր Քայխոսրոն...

Քրոնիկոնի 243-ին⁴ խոնթքար սուլթան Սուլեյմանը ղուրս
յեղավ դ'աենի դեմ, կառուցեց Կարսը (Կարի), և վերադարձին
հենց վոր հասավ Բասեն (Բասիան)՝ հանդես յեկավ Շահ-Թամազ
դ'աենը, վորն յեկավ Արտահան (Արտան), իսկ դ'աենի վորդի Իս-
մայեղ-միրզան Կարսը (Կարի) քանդեց, խոնթքարը գնաց...

[Քրոնիկոնի 266-ըն]⁵... փետրվարի 26-ին, չորեքշաբթի որը,...
ուրումները Գորին այրեցին, և կանգ առան Զարիշատում...

[Նույն քրոնիկոնի]⁶... ոգոստոսի 17-ին Դաուդխանն այրեց
[Տփղիս-քաղաքն] և հեռացավ՝ անցնելով Լոռի... սոմխիթցիներին
շատ նեղեցին...

[Նույն քրոնիկոնի]⁷... հունիսի 15-ին Լալա-փաշան յեկավ
Քարթլի և Սոմխիթ, ուր, ինչպես ասում են, [արդեն] հիվանդ
եւր... [և] հոկտեմբերի 1-ին հեռացավ իր զորքով...

[Նույն քրոնիկոնին]⁸... մարդ յեկավ պատրոն Ղ'վարդ'վարեյի
մոտ, [վորին] Ուղթիքում (Ոլթիում) այլևս չթողին, [այլ] տարան
Ալ[ր]զրում, ծննդյան [տոնի] նախորյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին⁹, մարտի 23-ին, պատրոն Ղ'վարդ'վարեն
և պատրոն Մանուշարն Ալ[ր]զրումից գնաց[ին] Կոստանդնուպո-
լիս,... [իսկ] հունիսին... նորից յեկավ Լալա-փաշան և վերանորո-
գեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 265-ին¹⁰... հունիսի 15-ին Բեքային վերադարձ-
րին և իրենք՝ յերկոքյան տերերը (Ղ'վարդ'վարեն և Բեքան)՝ գնա-
ցին Լոռի...

Քրոնիկինի 273-ին¹¹ Սիմեոն [Քարթլիի] Թագավորն և [սար-
դար Վարադ]-փաշան կռվեցին Լոռում, և Թագավորը հաղթեց,
վորը կոտորեց [հակառակորդի զորքը]՝ անթիվ՝ իբր չորս հարյուր
յոթանասուն և յերեք [հոգի]։ Նույն քրոնիկոնին¹² Թագավորը
զրավեց Լոռու քարայրը 9 [հարյուր հոգով]։...

Քրոնիկոնի 287-ին¹³... պարսիկները (թաթարները) գրավեցին Սոմխիթն ու Լոռին...

Քրոնիկոնի 291-ին¹⁴ ղ'անն Շահ-Աբասն յեկավ կովելու նրանց (ոսմանների) հետ, վերցրեց Թավրիզն ու Նախիջևանն (Նախիջևանը) և մոտեցավ Յերևանին. ոսմանները սաստիկ կովում եյին բերդից դուրսն, և [պարսիկները] չկարողացան վերցնել բերդը: Ղ'աննը՝ մեկը մյուսի յետևից դեսպաններ և գրություններ ուղարկելով՝ [վրացիներին] դիմեց [խնդրելով ոգնություն] Յերևանին. և Գեորգ Քարթլիի թագավորը զորքով, հետն ունենալով իր խոստովանահայր՝ Զբեդե արքեպիսկոպոսին, և Աղեքսանդր Կախից թագավորը Կախեթի զորքով, գնացին դաժան և սառնամանիք ձմրան պահին, և հասան ոգնության Պարսից թագավոր ղ'աննին և վերցրին ուռումներից Յերևանի բերդը...

...Քրոնիկոնի 297-ին¹⁵... Մահմուդ-խանն յեկավ յոթը հարյուր զինված մարդով. [վրացիք] սրտալի տեղահան յեղան գնալու Ղարաղաջից, և մոուրավը զեկուցեց [Լուարսար] թագավորին. «... մի տերտեր (տերտերա) Գորուց գալիս եր, վոչինչ չգիտեր, զորքը նրա առաջն յերևաց, նա վերադարձավ դեպի Դուեսի դաշտը. իսկույն և յեթ Գորու կամուրջը քանդեց և անցավ Գորին, հաղորդեց վիրին Քարթլիի յերկրին, զորք ճարեց, բոլորը տեղահան յեղան և գնացին թագնավելու. յեթե տերտերն առաջ չընկներ, սնմտարար կանցնեյին գետն, և յերկիրը կփչանար...»:

Քրոնիկոնի 303-ին¹⁶... Փեյքնի-խանն իր գերդաստանով Ճոյեթի բերդից Ղարաբաղ անցավ...

Քրոնիկոնի 323-ին¹⁷... [ղ'աննը շնորհեց Ռոստոմ Քարթլիի թագավորին հետևյալ թավադներին և ազնաուրներին, վորոնք են՝]... Սասանբեգ, և Մելիքսեթ (Մելքիսադեգ) Սոմխիթի մելիքն, Աթաբեգն ու նրա յեղբայրներն... Պարսից (թաթարաց) զորքը հասել եր Աղջաղալա, և բարաթյաններ-սոմխիթցիք գնացել եյին նրանց մոտ...

...[Ռոստոմ թագավորը] ղ'աննից հրաման ստացավ, վոր սարդարը Վան գնա...

Քրոնիկոնի 324-ին¹⁸ խոնթքար սուլթան Մուրադն յեկավ, Յերևանը գրավեց և վերադարձավ, իսկ ութ ամսից հետո ղ'անն Շահ-Սեփին յերևաց, վորն Յերևանը [նրանից] խլեց...

Քրոնիկոնի 346-ին¹⁹... ղ'աննը հրամայեց... Ալահվերդի-խանը գնա Ղարաբաղ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն $82 + 1312 = 1394$ թ.
- 2 Այսինքն $119 + 1312 = 1431$ թ.
- 3 Այսինքն $233 + 1312 = 1545$ թ.
- 4 Այսինքն $243 + 1312 = 1555$ թ.
- 5 Այսինքն $266 + 1312 = 1578$ թ.
- 6 Նույնը,
- 7 Նույնը,
- 8 Նույնը,
- 9 Այսինքն $267 + 1312 = 1579$ թ.
- 10 Այսինքն $265 + 1312 = 1577$ թ.
- 11 Այսինքն $273 + 1312 = 1585$ թ.
- 12 Նույնը,
- 13 Այսինքն $287 + 1312 = 1599$ թ.
- 14 Այսինքն $291 + 1312 = 1603$ թ.
- 15 Այսինքն $297 + 1312 = 1609$ թ.
- 16 Այսինքն $303 + 1312 = 1615$ թ.
- 17 Այսինքն $323 + 1312 = 1635$ թ.
- 18 Այսինքն $324 + 1312 = 1636$ թ.
- 19 Այսինքն $346 + 1312 = 1658$ թ.

IV

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... [Լանգ-Թեմուրը] մոտեցավ Հայքին (Սոմխիթին) և ավերեց ու գերեց Հայքն (Սոմխիթն) և մեծ դժբաղդուլությու՜ն առաջ բերեց նրանց (հայերի) վրա, ինչպես ել նրանց (հայերի) անցուդարձը (կյանքը) գրված է նրանց պատմության մեջ¹. Եւ՝ տիրապետելով նրանց՝ իրեն իշխանության ներքո դարձրեց: Յեւ գնալով ափստեղից՝ [Լանգ-Թեմուրն ու իր զորքը] հասան Կարս (Կարի), վորն և նվաճեց ու սրի յենթարկեց ամենքին, քանի վոր վոչվոք ուժ չունեի նրան դիմադրելու վերջինիս զորքի բազմության պատճառով. և բնակություն հաստատեց և ձմեռեց ափստեղ, և ձմեռը դաժան եր... և ձմեռն անցնելուց հետո դիմեց Քարթլիի վրա, քանի վոր այս եր նրա տենչանքը, անցավ Արոցն* և ավերեց ամեն ինչ Քրիստոսի 1393 [թվ]ին...

... [Տիգրիսից Լանգ-Թեմուրն] անցավ Ղարաբաղ՝ հետը տանելով բանտարկյալ Բագրատ թագավորին...

[Յերկրորդ անգամ ավերելով Վրաստանը]՝ Լանգ-Թեմուրը... կրկին անցավ Ղարաբաղ, ուր մնաց մի առ ժամանակ...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրը նորից] յեկավ ու կանգ առավ Ղա-

* Այսինքն՝ «Աշոցն»:

բարադում, և լցվեց Ղարաբաղը զորքով. ապա մոտեցավ Վրաստանի սահմանին, ուղարկելով Գեորգ (Գեորգի) Թագավորին գրու-թյուն, ուր հաղորդում եր հետևյալը... և՛ [ավերելով յերկիրն]՝ յեկավ Ղարաբաղ...

Լանգ-Թեմուրը՝ լսելով, վոր Գեորգ (Գեորգի) Թագավորը նորից տիրել ե Քարթլին՝ վորոշեց իր զորքն ուղարկել [վրաց դեմ]. ուղարկեց իր վորդի Սուլթան [Հ]ուսեյինին, Փիր Մահ-մադ Ամիր շահին [և] Աբուբեքրին... դուրս յելան, յեկան և հասան Յերնջակ (Երինջագ), վոր ե բերդ, քանի վոր վերջինս այն ժամա-նակ Քարթլիի Թագավորի ձեռին եր. և յերկար ժամանակ կանգ-նած եյին այնտեղ: Բերդի մեջ յեղողները բավական ժամանակ նեղվեցին, դուրս յելան այնտեղից և թողին բերդը. այդ բերդի պահապաններն յեկան և աղաչեցին բերդապետին և ավագ բեր-դապաններին յեկնել [բերդից] և հանձնել այն Լանգ-Թեմուրին...

Ապա Լանգ-Թեմուրի վորդիք գնացին Բաղդադի վրա... և ցանկացավ Լանգ-Թեմուրն առնել Թավրիզն և յեկավ տեսնելու այն բերդը, վորը նախ գրավեցին, Ալինջա [կոչվածն]. և անթիվ զորքով ու պիսպիս վրաններով դուրս յելավ [Լանգ-Թեմուրն], յեկավ և տեսավ Ալինջա բերդը. ապա գնաց և հասավ Գե-ղարջունյաց (Գելաբունիի) լճին...

Յեվ յեկան [Լանգ-Թեմուրի մոտ] շրջակա իշխանները Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի (Կարի)... ապա [Լանգ-Թեմուրը] գնաց Քյուրդստանի կողմն, և գրավեց Քյուրդստանը (Քուրթիստանի)...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրն] յեկավ Կարս (Կարի). իսկ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը՝ լսելով այս՝ մարդ ուղարկեց նրա մոտ, վորի անունն եր Յեսայի [Եսայա] և վորը Հայոց (Սոմխիթի) իշխանն եր՝...

Յեվ այս Լանգ-Թեմուրը գրավեց Քյուրդստանը (Քուր-թիստանի), Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Շիրազն, Ատրպատա-կանն, և բանտարկեց Բրուսայում (Բուրսայում) նստող խոնթա-րին, վորի անունն եր Բայազիթ...

... Յեվ մեռավ Գեորգ (Գեորգի) Թագավորը, և նրա տեղ նստեց նրա վորդի Բագրատը. և այս՝ Բագրատ Թագավորի որդ ղ՝ անն Ուզուն-[Հ]ասանն իր զորքն ուղարկեց. և այս ղ՝ անն Ուզուն-[Հ]ասանը թուրքմենների սերմիցն եր: Լանգ-Թեմուրի վորդոց մահից հետո սա գրավեց Թավրիզը և այլ բազում գավառներ (թեմեր). և բազում ավերածություն և քուս հասավ Հայոց (Սոմ-

խիթի) գազառններին (թեմերին), և Քարթլիի վրա ել յեկան սրա
զորքերը...

... Բագրատ թագավորը հզոր եր [և] հռչակավոր. նա տիրում
եր Քարթլին, Սոմխիթին. և նրան ստրուկ եյին Լոռիի բզեշխ-
ները (պիտիախ[չ]ները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի և Սամ-
ցխեյի [տերերը]...

[Բագրատի որոք] արշավանքի յելավ ղ'անն Ուզուն-Հասանը,
[վորն] յեկավ Սոմխիթ... [ապա] յեկավ Տփղիս, [վորն] և գրավեցին
թաթարները... [իսկ յերբ] ղ'անն մեռավ, թաթարները թողին
Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ թագավորը...

[Բագրատի վորդի Կոնստանդին թագավորի որոք] թուրքմեն-
ների անթիվ բազմություն յեկավ Սամցխե և մոտեցավ Տաշիրին...
և հրամայեց ղ'աննն ավերել Սոմխիթը... [ապա թաթարները] ղի-
մեցին Սոմխիթ...

Իսկ Կոնստանդինի վորդի Դավիթ թագավորը տիրում եր...
Կարսի (Կարի) յերկրի հայսկույս [գտնվող մասին] մինչ Յերևանի
(Երեւունի) սահմանը, վոր տարածվում ե մինչ Բամբակ և Լոռի
[և] մինչ Ղազախի սահմանը. [և այս]՝ Քարթլիի թագավորի ձե-
ռին եր... իսկ [Սամցխեյի] աթաբակը տիրում եր... մինչ Կարսի
(Կարի) սահմանն [և] Ա[ր]գրումի կողմի Գուրջիբողազի հայսկույս
[գտնվող մասին]...

[Դավթի յեղբայր Գեորգ թագավորի որոք]... Յերևանի
(Երեւունի) խանն և Քալբալիխանը նախանձախնդիր եյին իրար,
և այս պատճառով Յերևանի (Երեւունի) խանը. միտք հղացավ
նամակ գրել Գեորգ (Գեորգի) թագավորին... իսկ [Գեորգ] թագա-
վորը՝ չհավանելով [Քալբալիխանի վարմունքն]՝ Յերևանի (Երեւունի)
խանի կողմն անցավ ու նրա մոտերիմը դարձավ: Իսկ Յերևանի (Ե-
րեւունի) խանն այս բոլորը զեկուցեց ղ'անին. և մեծ ուրախու-
թյամբ լցվեց Շահասուլթան [Հ]ուսեյն-ղ'աննն և [սկսեց] գովել
Գեորգ (Գիորգի) թագավորին, և շնորհեց Յերևանի (Երեւունի)
խանին թոփանքչի-աղայություն... և [նույն] ղ'աննի հրամանով
[Վրաստան] ուղարկվեցին Յերևանի (Երեւունի) նախն և այլ մե-
ծամեծներ, վորեպեսզի բազում մեծարանքով ծառայեն թագա-
վորին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հմմ. այս գլխի I հատվածի 2 ծանոթությունը (եջ 134):

2 Հմմ. այս գլխի I հատվածը (եջ 134):

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաղա- ՝ Աբաղե դահն 59, 60
 Աբաղ ՝ Աբաս 97
 Աբաս-Ղուլի-խան 115
 Աբաս [Շահ- 83, 111, 112; 138, 139, 141
 Աբաս [Ջամի- . տես՝ Ջամի-Աբաս
 Աբգար 99—100, 105
 Աբխազեթ 48, 78, 108
 Աբոց 133, 137, 142
 Աբուբաքր 15
 Աբուբեքր 143
 Աբուլաձե Իլիա 123
 Աբուլաձե Յուսաին պրոֆ. 64
 Աբուլիարաջ 29
 Աբուսեբ 40
 Աբուսեբիձե Տրեթցի 3, 40
 Ագաթանգեղոս 86, 105
 Ագարա ՝ Ագարակ 10, 13, 15, 16, 44
 Ադարբայդճան 15, 52, 58
 Ադարբայդճանցիք 52
 Ադարբեյդճան 7
 Ադրաբայդճան 63
 Ագրբայդճան 138
 Ագրբեյան 7, 107, 111, 112, 114, 115, 117
 Ադսա-Մովսես 62
 Ագրուս 122
 Աթաբեգ 113, 141
 Ալաբ 43
 Ալահվերդի-խան 141
 Ալան 123
 Ալանք ՝ Ալանեթ 123
 Ալաշա 46
 Ալաշկերտ 54, 50
 Ալաշկերտցի 74
 Ալբանոպոլիս 123
 Ալեքսանդրի արքայազն. տես՝ Ալեք-
 սանդր արքայազն
 Ալեքսանդրե թագավոր. տես՝ Ադեք-
 սանդր թագավոր
 Ալինջ 107, 108, 143
 Ալինջա 76, 108, 133, 134
 Ալիշան Ղևոնդ 27, 45, 46, 65, 66, 68—70, 123
 Ալիջան 76
 Ալմութ 56
 Ալվան 123
 Ախալցիխե 111, 138
 Ախալցիխեցի 60
 Ախալցիխեցի Հովհան (Իվանե). տես՝
 Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցի
 Ախալցիխեցի Շավա. տես՝ Շավա Ա-
 խալցիխեցի
 Ախալքալաք 13
 Ախալա 65, 69
 Ակինյան Ներսես 30
 Անմատ-սուլթան 117
 Աղբուղա 128, 130, 134
 Ադեքսանդր արքայազն 115
 Ադեքսանդր I թագավոր Գարթլի 140
 Ադեքսանդր՝ թագավոր Կախից 112, 139, 141
 Աղթամար 30, 31
 Ադինջ 61
 Ադլա-դալա 111, 141
 Ադսարթան 15
 Ադսուե 64, 65
 Ադվաններ 71
 Ադվանք 69, 71
 Աճարա 40, 54, 60, 61
 Աճարական յերկիր 54

Ամբերդ 43, 45, 52
 Ամբերդցիք 14
 Ամիր [Փիր-Մահմադ. տես՝ Մահմադ-
 ամիր
 Ամասերդամ 123
 Այսր 68
 Այսրկովկաս 126
 Այրարատ 45, 46, 66, 68, 70
 Անանիա Դվինցի 10
 Անատոլիա 107, 134
 Անբերդ 46
 Անգուրգ 57
 Անի 4, 8—10, 22, 23, 25, 26, 30—32,
 34, 36—38, 43, 46, 52—57, 67, 108,
 110
 Անեցի 74
 Անիսի 22, 36
 Անկյուրիա 20, 35
 Աննա Թագուհու ձեռագիր 42
 Անտոն կաթողիկոս Վրաց 124
 Աշարունիք 25
 Աշխարհբեզ Մելիքզադ Բերութով. տես՝
 Բերութով Աշխարհբեզ.
 Աշունի 25
 Աշունիք 7, 10, 25
 Աշոտ 64
 Աշոտ Բագրատունի 96, 97
 Աշոթան 96, 97
 Աշորնիք 25
 Աշոցք 133, 137, 142
 Աչաբեթ 111
 Աջամեթ 21, 35, 51
 Առան 14, 15, 28, 46
 Առաքելոց վանք 31
 Առաքիել 104
 Առլիսլո 127
 Ասիա 20, 58
 Ասիա Առաջավոր 29
 Ասիական Թանգարան 84, 87
 Ասլան՝ Մահմուդի վարդի 26
 Ասորա ~ Հռոմեական Դատաստանա-
 գիրք 127, 130
 Ասորի 124, 125
 Ասորի Միքայել. տես՝ Միքայել Ասորի
 Ասորիստան 99, 100
 Ասորիք 8, 9, 12, 56, 99, 100

Աստարա 110
 Աստուածաբան Գրիգոր 92, 104
 Աստուածաշունչ 123
 Աստրախան 127
 Ավագ || Ավաք 52—56, 58—60, 63—65,
 68, 69
 Ավան 70
 Ավես 90
 Ադրպատական 15, 52, 57—58, 63, 137,
 138, 142
 Աարպատականցիք 52
 Արաբ 124
 Արաբական 6, 64
 Արաբացիք 9
 Արաբերեն 82, 84, 122
 Արաբատան 107, 134
 Արագած 55
 Արագ 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114,
 122
 Արադ 107, 136
 Արարատ 7, 122
 Արարատյան լեռներ 54, 55, 60, 61
 Արաքս 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56,
 59, 60, 91, 104, 107, 108, 111, 112,
 114, 136
 Արդաբիլ 44
 Արդաշեր 93
 Արդավիլ 22, 23
 Արդուխ 8
 Արեզ 136
 Արզրում 9, 14, 72, 80, 110, 115, 135—
 138, 140, 144
 Արզրումեցիք 136
 Արծրունի Սահակ 123
 Արդուն-խան 59, 61, 70
 Արմազ 104
 Արմենիա 122
 Արմութ 56
 Արշակ Թագավոր 96
 Արշակունիք 95, 96
 Արշակունյաց յերկիր 54
 Արշավիներ || Արշավիր 95
 Արուհ 70
 Արշիլ Թագավոր 118, 119
 Արշիլ՝ Մուխրանի տեր, Բագրատի վար-
 դի 136

- Արսլան(-Ղուբլու անս' Ղուբլու-Արսլան 114
 Արտահան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 74, 136, 140
 Արտահան ներքին 43
 Արտահան վերին 43
 Արտահանցի 74
 Արտահաններ 61
 Արտահանցիք 54, 57, 62
 Արտան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 136, 140
 Արտանուջ 61, 74, 110
 Արտանցիք 54
 Արտաշէլ « Արտաշեր « Արտաշիւր 93
 Արտաշիւ 21, 23, 24, 32, 44
 Արտաւիլ 32
 Արտաքսես Յերկայնաբազուկ 24
 Արցախ 67, 69
 Արփայական 37
 Աւազ 64, 68
 Աւգերեան Մ. 123
 Ափխազեթ 25, 51, 58, 104
 Ափխազք 25, 48, 51, 58, 78, 104, 108
 Ափքար 105
 Աքքար 100
- Բարելուն 9, 94
 Բաբերդ 62
 Բազմական 44, 46, 51
 Բազարատ 69
 Բազուման 32, 46
 Բազրատ՝ Մուխրանի տեր 136
 Բազրատ, I՝ Թադավուր Վրաց 105
 Բազրատ V՝ » » 3, 107—109, 132, 133, 135, 143, 144
 Բազրատ. Թադավուր (XVII դ.) 115
 Բազրատ Կյուրապաղատ 78
 Բազրատ՝ տեր Իմերքի 78, 135, 140
 Բազրատոններ 105
 Բազրատունիներ 96—98, 131
 Բազրատունիք 5, 30, 64, 72, 87, 106
 Բազու 110
 Բադին 59
 Բազուքլու [Դարախան. Կիսի Դարախան-Բազուքլու
- Բախնդուր 114
 Բիլթաղուք 57
 Բալդուն 14
 Բակուր 105
 Բաղաթուր 57
 Բաղդադ 94, 107, 117, 137, 138, 143
 Բամբակ 144
 Բայազիթ 134, 143
 Բայանդուր 114
 Բայդու-դան 61
 Բայլական 14
 Բանա 10, 57
 Բանասկերտ 34
 Բաչի-Նային 55
 Բասեն 10, 11, 16, 21, 28, 43, 44, 46, 54, 62, 76, 135, 136, 140
 Բասեն ներքին 46,
 Բասիան 10, 11, 16, 21, 43, 44, 54, 62, 135, 136, 140
 Բասիլ քարակոփ 41
 Բաստամյան Վահան 130
 Բարաթաշիլի Ռեվազ 114
 Բարաթաշիլի Սիառոշ 114
 Բարաթաշիլիներ 83
 Բարաթյաններ 135, 137, 141
 Բարդա 112
 Բարդավ 14, 54, 55, 58
 Բարդոս 14
 Բարթլոմե 122, 123
 Բարթոլոմեոս 122, 123
 Բարխուդարյան Մակար 67
 Բարկուշատ 28, 43, 46
 Բարնեբերդ Դրիգոր 29
 Բարսեղ քարակոփ 41
 Բաքրաձե Դ. 65, 73, 128
 Բերութով Մելիքզադ-Աշխարհբեգ 121
 Բեդյաններ 50
 Բելաքան 60
 Բենեվենթոս 122
 Բերդուշ 51, 63
 Բերձենիշիլի Ն. 47
 Բերձեններ 8, 37, 38, 57, 123, 129
 Բերձենստան (Սաքերձենքի) 20, 51, 54, 57, 58
 Բեքա 80, 140

Բեքա Որենսդիր 128, 129
Բեքա՝ Սարգիս Զաղելու վորդի 60—61
Բիթինիա 20, 35
Բիթլիս 122
Բիչո 54, 55
Բիչու 57
Բիջնիսի 43, 58, 59
Բլաղուն 14
Բղեն 46
Բյուզանդական 6
Բյուրիտյան 43
Բոնիսի ձոր 54
Բուխտաեկ || **Բուխտիկե** || **Բալտակե** 21
Բողնոփոր 54
Բոշնաղ || **Բոսնացի** 124
Բորոտան 46
Բորչալու 27, 65, 66
Բուքակ 67
Բուքաքար 15
Բուդ 70
Բուդա [**Պուքլու**-. տես՝ **Պուքլու-Բուդա**]
Բաղաթաղուք 57
Բուդ 70
Բուրսա 143
Բջնեցիք 14
Բջնի 30, 31, 43, 46, 52, 53, 58, 59, 64, 66—69
Բրսե Մ. աղադ. 5, 26, 28, 30, 31, 38, 39, 49, 63, 64, 127, 132
Բրուսա 143

— Գագ 9, 13, 22, 26, 34, 36, 51, 52, 55
Դագեցի 67
Դագեցի Վահրամ (Վարամ). տես՝ **Վահրամ (Վարամ) Դագեցի**
Դագեցի Զաքարիա. տես՝ Զաքարիա Դագեցի
Դագիկ Թագավոր 97
Դալիլեվեցի 122
Դադատիա 20, 35
Դամրեկեկ Թորեցի 11, 13, 28, 56, 57
Դամրեկեկ՝ Կախայի վորդի 12
Դայանե 98—100, 102, 103
Դանգրա 20, 35

Դանձա || **Դանձակ** 10, 13, 15, 16, 22, 36, 43, 46, 52, 54, 59, 110—113, 115, 136, 137
Դանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս Դանձակեցի
Դանձակեցիներ || **Դանձակեցիք** 21, 35, 50, 51
Դանջա 110—113, 115, 136, 137
Դանձասար 116
Դառնի 46, 52
Դասկր 110
Դարգարացվոց յերկիր 28
Դարդման 28, 46
Դարդմանք 15
Դարեգին չովսեփյան. տես՝ չովսեփյան Դարեգին
Դարեգին Սրվանձայան. տես՝ Սրվանձայան Դարեգին
Դարեսջա 119
Դարեսջիք 67
Դարմիան 8
Դարմնացիք 12
Դարշտէք 67
Դգչեվանք 75
Դեգութ 21, 22, 25, 35
Դեթսեման 99
Դելաթ 44, 97
Դելաթի քրոնիկոն 3
Դեորդ III՝ Թագավոր Վրաց 5, 7—11, 25—27, 29, 42, 43, 58
Դեորդ IV Լաշա 3, 15, 22, 36, 42, 44—46, 49, 50—52, 58, 97, 108, 131
Դեորդ կրտսեր՝ Թագավոր Վրաց 50, 61, 62
Դեորդ մեծավկա 40
Դեորդ V Պայծառ 49, 50, 63, 71, 97, 128, 129, 131
Դեորդ VII 76, 77, 134, 143
Դեորդ X 111, 112, 115, 138, 139, 141, 144
Դեորդ XI 118, 122, 132
Դեորդ Ռուս 12, 13
Դեսամանիա 99
Դետիկ 30, 64, 65
Դերմանացի 124

Գէորգ || Գէորգի. տես՝ Գեորգ
 Գիւան 104, 107
 Գիորգի. տես՝ Գեորգ
 Գոգի 97
 Գոշ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գոշ
 Գորալաուզ 15
 Գորգասալուքյուն 104
 Գորգի Թագավոր 25, 26.
 Գորգի Զանիձե 82
 Գորգիջանիձե Փարսաղան 3, 82—88,
 105, 114
 Գորգէ. տես՝ Գեորգ
 Գորեցի 82
 Գորի 79, 111, 113, 115, 117, 137, 140,
 141
 Գորլաքուն 15
 Գուգարեի 118
 Գուրամ 105
 Գուրգի-խան 115
 Գուրիա 137
 Գուրիացիք 15
 Գուրիել 78, 115
 Գուրջի-բողազ 74, 144
 Գուրջիստան 107
 Գլանցա 58, 59
 Գրիգոր Բարհեբրեյ 29
 Գրիգոր Դմնացի 31
 Գրիգոր Մոնոնիկ 31
 Գրիգոր Նյուսացի 67
 Գրիգոր Պարթև 8, 26, 37, 88—93, 96,
 104, 105, 124, 129
 Գրիգոր Տղայ 64
 Գրիգոր Տուտայ որդի 31
 Գրիգորէս Հաղբատայ 30, 31

— Դադիան. տես՝ Դադյան

Դադյան 113, 136
 Դադյաններ 50
 Դադյան Լեոն || Լեվան 112
 Դադյան Շանշե 8
 Դադյան Վարդան 12, 13
 Դադյան Յոանա || Յոանէ 54, 57, 78
 Դադաստան 107, 111
 Դամանա 121, 126
 «Դաշանց Թուղթ» 87, 105

Դաուդ-խան 113, 137, 140
 Դավիթ Աղթամարցի 30, 31
 Դավիթ-բեկ 88
 Դավիթ՝ Թագավոր Կախքի 121
 Դավիթ՝ հայր Սմբատի 5, 106
 Դավիթ մարգարե 31
 Դավիթ II Շինող 5, 25, 37, 38, 42,
 43, 97
 Դավիթ Սոսլան 14, 15, 17, 20, 21, 29,
 35, 36, 46
 Դավիթ՝ վորդի Հաշայի (Ուլո Դավիթ)
 50, 58, 63, 108
 Դավիթ՝ վորդի Ռուսուգանի (Դավիթ-
 Նարին) 50, 53, 55, 58, 59
 Դավիթ Գորայրեցի 31
 Դավիթ VI Թագավոր 50, 61, 70
 Դավիթ VII Թագավոր 109
 Դավիթ IX Թագավոր 144
 Դավիթ X 111, 137
 Դարադուզ 24
 Դարաչիչակ 68
 Դարբազ գյուղ 114
 Դարեջան արքայադուստր 119
 Դարուբանդ 54
 Դարուբանդցիք 25
 Դերեդ || Դերեդա-չայ 63
 Դեմետր 10, 11
 Դեմետր I 25, 38, 42
 Դեմետր II 50, 58—59, 60—62, 70, 97
 Դեմետրե. տես՝ Դեմետր
 Դեմնէ 27
 Դեվա-Բոին 74
 Դեվա-Կլիտիանե 98, 100
 Դեր 25, 51
 Դերբենացիք 25
 Դիադոխոս Պրոկղ 67
 Դիասամիձե կաթողիկոս 114
 Դիարբազ 8
 Դիարբեքիր 8, 107, 135
 Դիդոներ 104
 Դիմիտրի. տես՝ Դեմետր
 Դիմուշկ 43
 Դիոկղեախանոս 98, 100, 106
 Դմանխ 10, 38, 62
 Դոնդուա Կ. պրաֆ. 127
 Դորսթեոս Տյուրացի 123

Դուռն 141
 Դուռն 26, 28
 Դուռ 21, 31
 Դվին 7, 12, 16, 17, 22, 25, 26, 28, 30,
 31, 34—36, 43, 46, 51, 52, 54, 66, 67
 Դվինացի Գրիգոր 31
 Դվինեցի Անանիա. տես՝ Անանիա
 Դվինեցի
 Դվինեցիք 12, 14

— Եզարսուն 56, 57
 եզինկայեցիք 20, 35
 եզինկա 21, 35, 55
 եզինկի 57
 եթովպացի 124
 Նլլազուզ 11
 Նլլիզուզ 10
 Նլեկեցի 15
 Նլենե 115
 Նլիա կացի 9
 Նլիկում Որբել 58
 Նլիկում Որբել կրասեր 58
 Նլկեցի 15
 Նլազուզ 26
 Նդիա, 31
 Նջմիածին 29, 67, 89, 90, 100, 126, 129
 Նջմիածնական 124
 Նջմիածինի 89, 90
 Նասիա 134, 143
 Նվերաս 122
 Նրան 107, 113, 115
 Նրեուն 144
 Նրեվան 110—112, 114, 115, 144
 Նրդինգանի 122
 Նրդնգի 108
 Նրիթ-Գուզ 16
 Նրինջադ 133, 143
 Նրիսթավի Ռ. 120
 Նրժո 61
 Նրկայնաբազուկ 27
 Նրուշնելի 74
 Նրվան 111

— Ջաբափով Սն. 120
 Ջարիշաս 74

Ջարիշաս Քարթլիի 79, 140
 Ջարիշատանի 74
 Ջաբարէ. տես՝ Ջաբարիա
 Ջաբարիա Գագեցի 12, 13, 24, 34, 55
 Ջաբարիա՝ վարդի Նվաշագի 63
 Ջաբարիա Մխարզըձե (Բ.) 11, 12,
 14, 16—24, 28, 30—32, 36, 43—46,
 51, 59, 64—66, 68
 Ջաբարիա նկարիչ 88
 Ջերդեկ արքեպիսկոպոս 141
 Ջորակերա 22, 36
 Ջուրաբ 38, 39

— Էջմիածին. տես՝ Նջմիածին

— Թագեաս առաքյալ 100
 Թաթար || Թաթարներ 37, 51, 52, 54—
 57, 59—62, 64, 65, 108, 111, 114,
 125, 134, 135, 137, 141, 144
 Թաթարանուլ 107
 Թաթեոս 100
 Թալիշ 110
 Թաղայշվիլի Ն. պրոֆ. 5, 37—39, 49,
 65, 71, 73, 79, 81, 128, 131
 Թահր սուլթան 107
 Թամազ [Շահ- 110, 111, 135—137, 140
 Թամար Թագունի 3, 5—7, 11—15, 21,
 22, 24, 25, 28, 29, 33—36, 42—46,
 50, 64, 84, 85
 Թամարաշվիլի Մ. 120
 Թայշարուխ 65, 68, 69
 Թանջուշ 59
 Թավրիզ 107, 108, 110—112, 114, 127,
 133, 137, 138, 141, 143
 Թարգամոսյան տուն 18, 19
 Թեզուլթար 60
 Թեզուլ 60
 Թեղինիք 31
 Թեմուր-շահ 76, 107, 140
 Թեյմուր 107, 108
 Թեյմուրազ Թագավոր 112, 113, 115
 Թեոդոս 95, 96
 Թեոդորյան կյուրակի 81
 Թեվաթրոս 95, 96
 Թէոդոս 30, 128

- Թէոդուպաւղիս** 31
Թիանեթ 61
Թիր-սուլթան 133
Թիֆլիզ 27
Թոգվի 13
Թոգվեցի || **Թոգվեցիներ** 21, 23, 61, 62
Թոգվեցի Սարգիս 34, 35, 37
Թոնդրակելի 122
Թոնդրակելոբա 122
Թոնդրակեցի 122
Թոնդրակեցություն 122
Թովմա Մեծոփեցի 63, 69, 70, 134
Թորգոմյան տուն 18, 19
Թորեցի Գամրեկել 11, 56; 57
Թորեցի զորավար 9
Թորեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ **Հովհան Թորեցի**
Թորեցի Շալվա. տես՝ **Շալվա Թորեցի**
Թորեցի Շոթա Կուպր. տես՝ **Շոթա Կուպր**
Թորեցիներ || **Թորեցիք** 10, 14, 15, 21, 23, 50, 52—54, 61, 62
Թորթում 74
Թումանիշվիլի 83
Թումանիշվիլի Բայանդուր (Բախնդուր) 114
Թուշեր 115
Թուրք || **Թուրքեր** 11—12, 20, 34, 35, 43, 56, 62, 124, 125
Թուրք-Դարմնացիք 12
Թուրքերեն 65
Թուրքմեններ 12, 13, 57, 143; 144
Թուրքմենություն 12
Թուրքստան 107, 137
Թուքալ-դան 61
Թոնդ 13, 53, 54, 59, 64, 133
Թրդատ 4, 37, 90
Թրեկեթ 53
Թրիալեթ 13, 53, 54, 59, 64, 133

— Ժորգանիս Թ. 40, 45, 73, 76

— Իբն-Ալ-Աթիր 26
Իբն-Ալասիր 31
Իբն-Պալիկանի 32
Իզնասիրոս վրդ. 30
Իեջմիսէին 100
Իման-դուլի-խան 113
Իմերեթ 112, 135, 137
Իմերեցիներ || **Իմերներ** 112
Իմերցի 140
Իմերցիք 76, 113
Իմերք 112, 135, 137
Ինգորովա Գ. 64
Ինէ՝ որդի Լիպարիտի 27
Ինճիճեան Ղ. 123
Իշխան 48
Իշխանցի 48, 74
Իոանե կաթողիկոս 16—20
Իոանե Մխարզրձեկ 50
Իոսուր 54, 55
Իովանե զպրապետ. տես՝ **Հովհան զպրապետ**
Իոր 53, 55
Իպպոդիս 123
Իսավրիա 20, 35
Իսլամ 83
Իսկանդեր-Մուշի 83, 86
Իսկանդեր փաշա 136
Իսմայելացիք 8
Իսմայել-Միրզա 136, 140
Իսմայել [Շահ-] 110
Իսպահան 114
Իսպիան 23
Իսպիր 74
Իվան Տրեկի 67
Իվանե Ախալցիխեցի. տես՝ **Հովհան Ախալցիխեցի**
Իվանե վորդի Աղբուղայի. տես՝ **Հովհան վորդի Աղբուղայի**
Իվանե զպրապետ. տես՝ **Հովհան զբարապետ**
Իվանե Խիխթա-Աճառայի իշխան. տես՝ **Հովհան Խիխթա-Աճառայի փլխան**
Իվանե Կայենի տեր. տես՝ **Հովհան Կայենի տեր**
Իվանե Մխարզրձեկ. տես՝ **Հովհան Մխարզրձեկ**
Իվանե Որբեկ. տես՝ **Հովհան Որբեկ**

Իվանե Վարդանի վորդի. տես՝ Հովհան
 Վարդանի վորդի
 Իրադ 9, 57
 Իրան 9, 34, 95, 96, 107, 113, 115, 127
 Իրանական 64

— Լաթին 122
 Լաթինացի 124
 Լալա-փաշա 80, 111, 137, 138, 140
 Լալայան Յե. 27, 65, 68, 69
 Լալվար 65
 Լամբրոնյան Ներսես. տես՝ Ներսես
 Լամբրոնյան խմբ.
 Լանդ-Թամուր 85, 107, 132—134, 142,
 143
 Լանկ-Թամուր 63, 69, 85
 Լաշա 46, 51
 Լաշա-Գեորգ. տես՝ Գեորգ Լաշա
 Լավրենտի || Լավրենտիոս 124
 Լաւռէ 67
 Լաֆոնսեն 120
 Լենինգրադ 84, 87
 Լեո 65, 88, 116
 Լեոն (Լեոն) արքայազն 118
 Լեոն (Լեվան) բատոն 135
 Լեոն (Լեվան) Դադյան. տես՝ Դադյան
 Լեոն
 Լեոն (Լեան) Թադավոր 126
 Լեոն (Լեան) Կայսր 30, 128
 Լեոն պատրիարք՝ 91
 Լեոնտիոս Ռուխեցի 63
 Լիխ 21, 35, 70
 Լիպարիտ Որբելյան 27, 58
 Լիպարիտ Սմբատի վորդի 10
 Լիսիցյան Ս. 27
 Լյուդովիկոս 120
 Լուի 10, 11, 14, 30, 37, 38, 65, 80,
 111, 115, 135, 137, 141, 144
 Լուէ 27, 30, 65
 Լորէ || Լորի 111
 Լուարսաբ արքայազն 83, 116
 Լուարսաբ I 110, 111, 115, 135, 136,
 138, 140, 141
 Լութերան 125
 Լուսավորիչ 92, 104, 129

Լորստան 107
 Լվարսաբ. տես՝ Լուարսաբ
 — Խալիբեդ 135
 Խալիբեդցիք 20, 35
 Խախուլ 97
 Խաղբակյանք 27, 31, 32, 45
 Խաչեն 14
 Խաչենեցի 16
 Խաչենեցի Վախտանգ 15
 Խաչիան 14
 Խաչինեցի 16
 Խատիս-սափելի 138
 Խարբերդցիք 20, 35
 Խարկրծեալ 70
 Խիխթա 40
 Խլաթ 25, 28, 44, 46, 51, 54—56, 58
 Խլաթեցի 44
 Խնուա 74
 Խոջա-Շամշադին 59
 Խոսրով I 85, 87, 95, 105
 Խոսրով II 95
 Խոսրով III 96
 Խոսրով դուխտ || Խոսրովիդուխտ 11, 90
 Խորասան 9, 23, 32, 57, 107, 119
 Խորենացի 86, 105, 123
 Խոր-Վիրապ 16, 104
 Խուդափրիդի կամուրջ 43
 Խուլթլու-բուղա 70
 Խունձախներ 25
 Խուտլու-շահ 61
 Խվաշադ || Խվաշաք 58—60, 63
 Խվարադմացիներ || Խվարադմացիք 52—
 54
 Խվարասան 9, 23, 119
 — Մանարք 71
 Մինձալ 79
 Մոբսիս 65, 66
 — Կաթիրեվան 7
 Կաթուղիկէ Անվոյ 38, 39
 Կաթուղիկէ Էջմիածնի 66, 70
 Կալոնեքո 20

Գալիս Գամրեկեկ. տես՝ Գամրեկեկ Կա-
 խայի որդի
 Գախարբեր 58
 Կախեթցիք || Կախեր || Կախք 15, 23, 50,
 53, 54, 60, 63, 71, 78, 110, 112
 Կախեթ 13, 43, 54, 55, 60, 111—113,
 115, 121, 135, 137, 141, 144
 Կախք 13, 43, 54, 55, 60, 111—115,
 121, 135, 137, 139, 141, 144
 Կակաբաձե Ս. պրոֆ. 27, 45, 47, 64,
 78, 84, 85, 87, 128, 134
 Կաղեզուան 25
 Կաղզվան 7, 46, 74, 75
 Կամբեչիան 53
 Կայեն 13, 15, 54
 Կայծոն 13
 Կապադովկիա 20, 35
 Կապադակ 54
 Կասազներ 25
 Կասպից ծով 29
 Կատրամիդե 38
 Կատրոնիտե 38
 Կարապետ յեկեղեցի 68
 Կարապետ Շահնազարյան. տես՝ Շահ-
 նազարյան Կարապետ
 Կարբեյով Գ. 124
 Կարելի 74
 Կարի 10, 20—22, 34—36, 43, 44, 61,
 80, 132, 136—138, 140, 142—144
 Կարին 44
 Կարկար 14
 Կարնիփոլ 11, 43, 61
 Կարնիփոր 11, 43, 53, 61
 Կարնիփորեցիք 57, 62
 Կարնո-քաղաք 12—14, 20, 21, 35, 44,
 55, 56, 59—62, 122
 Կարնո-քաղաքացի 44
 Կարնո-քաղաքացիք 20, 25, 35, 50
 Կարնու-քաղաք 122
 Կարուց 74
 Կարս 6, 10, 20, 21, 22, 30, 31, 34—36,
 38, 43, 44, 46, 60, 61, 74, 80, 132,
 134, 136—138, 140, 142—144
 Կարցխալ 60
 Կեկելիձե Կ. պրոֆ. 6, 40, 47, 64
 Կեչառուք 31, 66

Կիրակոս Գանձակեցի 28, 30—32, 64,
 65
 Կիւրիկե 68
 Կիւրճի-Գիլիսե 68
 Կլարջեթ 54, 61
 Կլեմենտոզ 119
 Կղարջեցիք 15, 53, 57, 62, 63
 Կղարջք 10, 54, 61
 Կղեմես 119
 Կոլա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
 Կոխա 57
 Կողա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
 Կողայեցիք 54, 57, 62
 Կոմնենոս Միքայել 61
 Կոնստանդին արքայազն 108
 Կոնստանդին II՝ Թագավոր Վրաց 144
 Կոնստանդին՝ Կախքի Աղեքսանդրի
 վարդի 139
 Կոնստանդին || Կոստանդին կայսր 37,
 92, 94
 Կոստանդիանոս 30, 128
 Կոստանդնուպոլիս 13, 80, 93, 119, 121,
 125, 138, 140
 Կոստանտիլ 94
 Կոստանտիլե 92
 Կոստանտիլե-պավլե 93
 Կոստանյանց Կ. պրոֆ. 27, 28, 32, 45,
 67—68, 70
 Կովկասացիներ 54
 Կովկասյան լեռներ 29
 Կորիկյանք 72
 Կուպար Շոթա Քորեցի 56, 64
 Կուպր Շոթա 55, 57, 64
 Կուպրի 56, 64
 Կուր 10, 51, 55, 59
 — Հագարացիներ 8
 Հալիկոռնիա 121
 Հախբատ 67
 Հակոբ առաքյալ 98
 Հաղարծին 64, 65
 Հաղբատ 30, 31, 45
 Համաղասպ 68
 Համդալան-Ղազվինի 50
 Հայ || Հայեր || Հայերեն և այլ՝ գրեթե
 ամբողջ գրքում

Հայաստան 3, 45, 68, 73, 84, 107, 120,
 121, 123
 Հայոց երկիր 67
 Հայկ 14
 Հայկազն 123
 Հայք (→ Հայոց)՝ գրեթե ամբողջ հըր-
 քում
 Հայք Մեծ 20, 35, 74, 123, 129
 Հասս 14
 Հաստիանի 123
 Հասան [Ուզուն- 135, 143, 144
 Հաւուց Թառ 31
 Հելլեն 122
 Հելլենական 6, 7
 Հեղինե Թագուհի 78, 115
 Հեր-Հերացիք 15, 23, 50, 53, 54, 60, 63
 Հերեթ 13, 43, 44, 54, 55, 60
 Հերթ 46
 Հերք 13, 43, 54, 55, 60
 Հիսուս 91, 99, 100, 102
 Հնդիկք 123
 Հնդկաստան 94, 105, 122, 123, 143
 Հողատա 68
 Հոռոմոյր 28, 45
 Հոռոմ-սիմե 89, 98—104
 Հովհաննէս Մկրտիչ 119
 Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցի 20, 21,
 35, 52
 Հովհան (Իվանե)՝ Աղբաղայի վարդի
 108, 134
 Հովհան (Իվանե) զպրապետ 8
 Հովհան (Իվանե)՝ Խիթա-Աճարայի իշ-
 խան 40
 Հովհան (Իսանե) կաթողիկոս Վրաց 7,
 16—20
 Հովհան (Իվանե)՝ Կայենի տեր 15, 16
 Հովհան (Իվանե) Մխարգրձել՝ աթա-
 բակ 11—16, 24, 28, 29, 31, 32, 34,
 36, 43—46, 50—52, 54, 58, 64—67,
 69, 70, 97
 Հովհան (Իվանե) Որբել 8, 10, 27
 Հովհան (Իվան)՝ Վարդանի վարդի 13
 Հովսեփյան Գարեգին 27, 31, 32, 45
 Հույն || Հույներ || Հունական 6—8, 37,
 38, 57, 124, 125, 128—130
 Հունաստան 20, 51, 54, 57, 58

Հնուսանյար 99
 Հուսեն-դան 144
 Հուսեն-Միրոն 86
 Հուսեն-Սուլթան 143
 Հոփսիմե 88, 89, 98—104
 Հոփսիմյանք 105
 Հոռմ 91, 92, 95, 96, 98, 120—124
 Հոռմայեցիք 29
 Հոռմյական 127, 130
 Հոռմայեցիք 128
 Հրազդան 66
 Հրեայք 105, 112, 125

— Զեզամ 63

Զորագետ 27, 66, 68, 69
 Զորակերտ 34
 Զուրձան 79

— Ղարալ 54

Ղազո 57, 60
 Ղազախ 136, 144
 Ղազան-դան 61, 62
 Ղաղվինի [Համգուլահ- 50
 Ղաջարներ 113
 Ղաղվ 10, 26
 Ղարաբաղ 49, 59, 69, 107, 108, 110—
 113, 115, 117, 133, 135—137, 139,
 141—143
 Ղարաբաղցիք 137
 Ղարախան 56
 Ղարախան Բուզուքլու 137
 Ղարախ 133
 Ղարաղաջ 141
 Ղարայազ 108, 127, 133
 Ղարղարի 14
 Ղզլբաշներ 136
 Ղիփշիձե Հովսեփ պրոֆ. 118, 120
 Ղորխմազ-բեգ 114
 Ղորղորբ 111
 Ղուարղուար 14
 Ղուբասար 11
 Ղուզանենց Փարսադան-բեգ 88
 Ղութլու-Արսլան 11
 Ղուլի-խան [Աբաս- 115

Ղուկաս վ. Իսճիճեան 123. տես՝ Դն-
 ճիճյան Ղուկաս
 Ղուկաս 25
 Ղուրաւմիշ 61
 Ղվարդվարե 111
 Ղվարդվարե պատրոն 80, 137, 140
 Ղվարդվարե Յիսիսջվարեցի 57
 Ղիչախ 15
 Ղիչախի բերդ 107
 Ղիչախներ 15

 — Ճարմանք 15
 Ճենովա 119
 Ճիւբերի 10, 21
 Ճիճինաձե 2. 132
 Ճղաւնդիդել || Ճղաւնդիտել 67
 Ճոյեթ 141

 — Մաաղ 13
 Մաղանդարան 107, 112
 Մալաթիա 107
 Մաճաբերդեցի 67
 Մակար Բարխուդարեան 67. տես՝
 Բարխուդարյան Մ.
 Մաղասերդ || Մաղասերերթ 74
 Ման-բանու || Մանբանու 95
 Մանմաղ-Ամիր [Փիր- 143
 Մանմաղ սուլթան 107, 115
 Մանմեղական || Մանմեղականներ 6, 37,
 64, 82, 104
 Մանմեղականանալ 107
 Մանմաղ 26
 Մանմաղ-խան 141
 Մաղա 13
 Մաղաքիա արեղա 63
 Մաղաքիա Որմանյան. տես՝ Որման-
 յան Մաղաքիա
 Մանգլիս 133
 Մանի աղանդ 55
 Մանիքեյացի 64
 Մանկաբերդցի Սաղուն 58, 60.
 Մանուշար 80, 137—138, 140
 Մանուշ 38
 Մառ Ն. ակադ. 4, 27

Մառ Յ. պրոֆ. 127
 Մասիս 10, 12
 Մասթեոս ավետարանիչ 123
 Մասթէոս Ուռնայեցի 25, 26, 38, 39
 Մարանդ 32
 Մարանդա 24
 Մարզպան 67
 Մարիամ ա՛ծածին 17, 98, 99, 102, 103
 Մարիամ Թագուհի 114
 Մարիամ Թագուհու վարիանս 5, 39,
 49, 131
 Մարիամ Կորիկյանց 68
 Մարիամ Յեզիպտացի 124
 Մարմեա 45
 Մարտին 134
 Մաքսուդյան Մեսրոպ 30
 Մեզրեւներ 15
 Մելիք սուլթան 44, 51
 Մելիքզադ Աշխարհեզ Բեքութնով 121
 Մելիքսեթ || Մելքիսաղեզ 141
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 27, 29—31,
 63—65, 68, 88, 128, 134
 Մեծոփեցի Թովմա 63, 69, 70, 134
 Մեմնա Զաղել 67
 Մեսիական սաղմոս 3, 79
 Մեսիեր 10, 14, 23, 34, 53, 54, 62, 63,
 76, 110—112
 Մեսրոպ Մաքսուդեան. տես՝ Մաքսու-
 դյան Մեսրոպ
 Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան. տես՝ Տեր-
 Մովսիսյան Մեսրոպ
 Մետեխի տաճար 97
 Մերդին 134
 Մթվարեկիշվիլի Ն. 120
 Մժնկերտ 28, 46
 Միհրան 103
 Միհրան-ամիր 15, 16
 Միհրան-շահ 107
 Միրա 26
 Միրան 16
 Միրիան 103
 Մժնկերտ 28, 46
 Միշան 66
 Միջագետք 8, 9, 20, 35, 99
 Միրզա-Իսմայել 136

- Միրոն-Հուսեյն 86
 Մխիթանա 65, 66
 Մխիթանե 66
 Միքայել Ասորի 123
 Միքայել Կոմեննոս 61
 Միքայէլ Չամչեան. տես՝ Չամչյան Մի-
 քայել
 Մխարզրձեւ Ջաքարիս 11, 14, 21, 29,
 34, 43, 44
 Մխարզրձեւ Հովհան (Իվանե) 11—14,
 16, 21, 29, 34, 43, 44, 50
 Մխարզրձեւ Շահնշահ 61
 Մխարզրձեւ Սաղիւր 12
 Մխարզրձեւ Սարգիս 8, 10—14, 27, 34
 Մխարզրձեւներ 12, 17—19, 21—23,
 27—29, 43, 44, 50, 52, 69
 Մխիթար Գոշ 29, 31, 127, 128, 130
 Մկրտիչ Հովհաննէս 119
 Մոնոնիկ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Մո-
 նոնիկ
 Մոուրավ Մեծ 132
 Մոսկվա 119, 127
 Մովսէան 58, 63
 Մովսէս [Ազատ- 62
 Մովսէս Խորենացի 123
 Մովսէս Նահապետ 129
 Մովսիսական որենք 128, 130
 Մուխրան 136
 Մուղան 54, 59
 Մուշի Իսկանդեր 83, 86
 Մուշ 31
 Մուշեղ ՝ Մուշիեղ 97, 105
 Մուսուլման 82
 Մուսուլման 104
 Մուրադ-սուլթան 110, 113
 Մուրադ-սուլթան III 117, 141
 Մուրշի 32
 Մաքեդարի 40
 Մրեն 26
 Մցխեթ 59, 105, 114

 — Յալբուլ 104
 Յալիկոռայ 123
 Յայսմուուրք 87, 106
 Յաղուբ 135

 Յերուայեցի 124
 Յեզիպտացի 124
 Յեզիպտացի Մարիամ 124
 Յեզիպտոս 44, 51
 Յելտկուզ 9—11, 16
 Յեկեղյաց գետն 9, 15
 Յեսայա հայ 134, 143
 Յեսայա մարգարե 123
 Յեվրոպա 118, 120, 121, 124
 Յերասխաձոր 25
 Յերեմիա 123
 Յերեման 81, 92, 110—115, 117, 136—
 139, 141, 144
 Յերեմանյան յերկիր 100
 Յերզնկա 13, 21, 35, 43, 55, 57, 108,
 122
 Յերզնկայեցիք 20, 35
 Յերիցյան Ալ. 65
 Յերկայնաբազուկ Արտաքսես 24
 Յերկայնաբազուկ Մխարզրձեւ 27
 Յերնջակ 77, 133, 143
 Յերուաղեմ 37, 94, 98
 Յերուաղեմացի Սոփրոնիոս 123
 Յեփրատ 122
 Յուլնք 29. տես՝ Հուլնք
 Յովհաննէս Սանահնի 31. տես՝ Հովան-
 նես
 Յովհաննէս Կարուց 31
 Յորդանան 68
 Յուլիան 31

 — Նարուբողոնոսոր 94
 Նազարալի-խան 115
 Նախիջևան 10, 15, 23, 24, 44, 52, 58,
 60—62, 107, 110, 111, 117, 135, 141
 Նախիջևանցիք 21, 35, 50, 52
 Նախնեվան 10, 15, 16, 23, 24, 44, 52,
 58, 60—62, 111
 Նախնեվանցիք 21, 35, 50, 52
 Նախչովան 107
 Նախչովան 110, 117, 135, 140
 Նախջովան 32
 Նախջուան 32
 Նաճարմաղէ 8, 72
 Նասրադին 14

Նավրոզ 61
 Նաբին 58
 Նեմաս 134
 Նեսուդ 63
 Ներսէս Ակինեան. տես՝ Ակինյան Ներսէս
 Ներսէս Բագավոր 105
 Ներսէս հայրապետ 95
 Ներսէս Լամբրոնյան խմբ. 127
 Նիգալի-ձոր 61
 Նիկիտա Պաֆլագոնացի 123
 Նիկարթիդա 78
 Նինո 37, 98, 103, 104
 Նյուսացի Գրիգոր 67
 Նոյին [Բաշի- 58
 Նոյին Բիշու 57
 Նոյին Չաղատ 56
 Նոյիններ 54, 57, 63
 Նոր-Բայազետ 68
 Նոր-քաղաք 62
 Նունե 37, 98, 103, 104
 Նուբարդին 20
 Նուբրադին 35
 Նսփոքարին 94

 — Շաբդիզ 95
 Շադին 59
 Շաղադյանք 8
 Շալվա 24
 Շարվա Ախալցխեցի 21, 52
 Շալվա Թորեցի 34, 35
 Շահ-Աբաս 83, 111, 112, 138, 139, 141
 Շահթամազ 110, 111, 135—137, 140
 Շահ-Իսմայել 110
 Շահ-Սեփի 81, 113, 114, 141
 Շահասուլթան 144
 Շահի Արմէն 25, 26
 Շահխարմեն 8—10
 Շահխաթունյան Հ. 65—66, 70
 Շահնազարյան Ասլան 27
 Շահնազարյան Կարապետ 63, 105, 134
 Շահնշահ 24, 32, 45, 51—57, 59, 61, 63, 70, 78
 Շանվերդ խան 115
 Շանվերդ սուլթան 111, 136

Շահփուր 93, 94
 Շամ 8, 9, 43, 50
 Շամախիա 110
 Շամախեցիք 110
 Շամեցիք 12
 Շամխալ 137
 Շամշադիլ || Շամշադին 136
 Շամշադին [Պոջա- 59
 Շամփուր 96
 Շամքոր 14, 15, 44, 46, 52
 Շանքոր 14, 15, 44 52
 Շանիձե Ակակ պրոֆ. 118, 120
 Շանշե Դադյան 8
 Շանշե Զաքարիայի վարդի 51—57, 59, 61, 63
 Շապուհ 93—96
 Շարվան 58, 135
 Շարվանշահ 44, 71, 72, 78
 Շարվանշահներ 25
 Շարվանշեթ 25
 Շավշեթ 34, 54, 60, 61
 Շավշեր || Շավշեցիներ || Շավշեցիք 10, 15, 53, 57, 62, 63
 Շավշք 34, 54, 60, 61
 Շափուր 93—96
 Շափր 93
 Շաքի 46, 137
 Շերեփադդին 134
 Շերմազան 110
 Շիխալի-խան 115
 Շինա 24
 Շինոզ Դավիթ 37, 38, 42, 97
 Շիրազ 107
 Շիրակ 8, 25, 27, 143
 Շիրակավան 57, 74
 Շիրակոտան 74
 Շիրին 85, 87, 95, 105
 Շիրվան 54, 58, 78, 110, 111, 113, 117, 135, 136, 139, 144
 Շնաձոր 12
 Շոթա 64
 Շոթա Կուպր 55—57, 64
 Շոթա Ռուսթավելի 126
 Շոթա Ռուսթավելի 64, 126
 Շոթի Լյանն 15

Շորագյալ 110

Շորեկալ 110

Շրվան 111

— Ոգի 112, 137

Ոլթի || Ոլթիս 10, 57, 75, 80, 137, 140

Ոլջաթ-սուլթան 63

Ոհոմ 92

Ոսեր 9, 15, 25, 71

Ոսման 134

Ոսմաններ || Ոսմանցիք 82, 84, 88,

117, 138, 139

Ռաոն 122

Ռրբեթ 13, 135

Ռրբելի Հովսեփ աղադ. 46

Ռրբելի Հովհան (Իվան) 8

Ռրբելի պատրոն 118

Ռրբելիանի 118

Ռեբեկյան Սմբատ (Սուբբատ) 58

Ռրբեկյան Սուլիան-Սաբա 118—122,
126

Ռրբեկյան Ստեփանոս 25—28, 32, 46,
67

Ռրբեկյաններ 27

Ռրբելներ 58

Ռրդախ 74

Ռրմանյան Մաղաքիա 106, 124

Ռրոս 44, 46

Ռրոսո 44

Ռւզոն-Հասոն 135, 143, 144

Ռւլո-դան 57—59

Ռւլթիք 10, 57, 75, 80, 137, 140

Ռւղազիան || Ռւղազիաններ 38

Ռւիկաշվիլի Գ. 120

Ռւռհա 99, 100

Ռւռհայեցի Մ. 25, 26, 38, 39

Ռւրբանա 123

Ռւրբանոպոլիս 123

Ռւրուս || ռւրուսներ 79, 113, 140

— Ջաղատա 54, 55

Ջաղատա-Նոյին 56

Ջամշյան Միքայել 29, 65, 123,

Ջարաբերդ 46

Ջարասլան 20

Ջարեք 46

Ջարկվիանի Գ. 120

Ջարմազան 54, 55

Ջերբեդ 137

Ջըլդեր-գյուլ || լիճ 28

Ջիաարիա 118

Ջիար 113

Ջիեիձե Սեխնիա 126.

Ջոփա 63

Ջորմազան 54, 55

Ջուրինով Գ. պրոֆ. 84, 85, 127, 132

— Պաղակացի || Պալակացիոս 12

Պապ 95, 96

Պատկանյան Գ. պրոֆ. 63

Պարթե Գրիգոր 8, 105, 124

Պարթեաց յերկիր 12

Պարիզի Գրոնիկա || Պարիսի Խրոնիկա
132

Պարսիկ 124, 141

Պարսից-բազար 15

Պարսկական 6, 7, 51

Պարսկաստան 10, 23, 32, 44, 83, 126,
127, 143

Պարսկերեն 82, 84, 127

Պարսկք 8, 27, 28, 32, 34, 44, 46, 141

Պարտավ 14, 46, 54, 55, 58, 112, 127

Պաֆլագոնիա 20, 35

Պաֆլագոնեցի Նիկիտա 123

Պեաերբուրգ 127

Պետրե 92

Պետրէ 68, 69

Պետրոս առաքյալ 98

Պետրոս պապ 92

Պետրոս վանահայր 69

Պիտարեթ 118

Պղնձահանք 64—69

Պոնտոսի ծով 20

Պոռյանք 27, 31, 32, 45

Պրեսկա 106

Պրոկդ Դիադոխոս. 67

— Ջազիրք 8, 9

Ջալալադդին 40, 51—54

Ջալալյանց Սարգիս 45

- Ջաղել** 57
Ջաղել Մեծնա 67
Ջաղելի Սարգիս 59—61
Ջամի-Աբաս 82, 83
Ջանաշվիլի Գեորգ (Գիորգի) 82
Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 39, 82, 84, 88, 132
Ջանիձե Գորգի 82
Ջավախեթ 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջավախիշվիլի Իվ. պրոֆ. 3, 5—7, 26—28, 31—33, 34, 40, 42, 45, 47, 49, 63, 64, 67, 71, 76, 79, 82—86, 109, 128, 131
Ջավախներ 53
Ջավախք 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջելիփա կղզի 122
Ջիքեր 54
Ջուխասկ վանք 67

— Ռախ 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60
Ռաճա 58, 78
Ռան 9, 11, 49, 63
Ռանք 78
Ռաքիել 105
Ռեվազ 114
Ռնտամալ 65, 68, 69
Ռոստոմ Բ. 83, 113—115, 141
Ռուբինյանք 72
Ռուխեցի Լեոնտիս 63
Ռուկնադզին և Ռուքնադզին 6, 20, 35, 43
Ռուսաստան 107, 127
Ռուսթավ 14, 59
Ռուսթավելի և Ռուսթավեցի Շոթա 64, 126
Ռուս և Ռուսական և Ռուսկերն 122, 124, 128
Ռուսուդան Բ. 42, 44, 50—53, 55, 56, 58

— Սաաթաբադո [Սոֆյակե] 73, 79, 137
Սաբա Որցելյուկ. տես՝ Որցելյան
Սաբարաթիանյ 111, 113, 115, 133, 137
Սագիմ 51, 63
Սադաթ 113
Սադուն Մանկաբերդի 59—60, 70
Սալգուկ 35
Սալգուկ-դան 38, 43
Սալգուկի վարդի Արդուի 8, 20
Սախատե 27
Սախո 140
Սակավկասիձա 74
Սակրուլավի 74
Սահակ Արծրունի 123
Սահակ պատրիարք 96
Սահլե-դիվան 59, 60
Սաղիր Մխարգրձե 12
Սամարղանդցի Թեմուր 140
Սամթավրո 74
Սամշվիլի 51, 62
Սամուհլ 45
Սամցխե 13, 53, 54, 56, 57, 60—62, 108, 110, 111, 134, 135, 143, 144
Սամցխե-Սաաթաբադո 73, 79
Սանահին 27, 28, 31, 32, 97
Սասանբեզ 141
Սատղեպելա 136
Սարգիս Անույ աթոռակալ 31
Սարգիս՝ Բեքայի վորդի 61
Սարգիս Թոդվեցի 21, 35, 57
Սարգիս միակյաց 31
Սարգիս Մխարգրձե 8, 10—14, 16, 24, 26, 34
Սարգիս Մխարգրձե կրտսեր 12
Սարգիս Ջաղելի 59—62
Սարկինոզներ 9
Սաքարթվելո 17
Սաքո 59
Սեբաստիա 55
Սելջուկյան 8
Սեխնիա Չխեիձե. տես՝ Չխեիձե Սեխնիա
Սեսենցկա 119
Սե ծով 29
Սեվան 31
Սեվաստիա 31
Սեվիփարդավ 59

Սեփի [Շահ- 81, 113, 114, 141
 Սիառչ Բարաթաշվիլի 114
 Սիկիլիա 119
 Սիմեոն I 80, 111, 115, 136—140
 Սիմեոն կաթողիկոս Հայոց 126
 Սիմեոն կրոնավոր 67
 Սիսական 23
 Սիսպան 23
 Սիւնիք 46
 Սկանդար-փաշա 110
 Սմբատ Բագրատունի 97
 Սմբատ Որբեկյան 10
 Սմբատ Որբեկյան 58
 Սմբատ Որբեկյան կրտսեր 58
 Սմբատ վարդի Դավթի 5, 106
 Սմբատ-Սիմեոն 8
 Սոլովյա Ս. 88
 Սոմեխ || Սոմեխներ՝ գրեթե ամբողջ
 գրքում
 Սոմխիթ 7, 9—11, 13, 15, 16, 19, 21,
 34, 35, 41, 43, 44, 51—56, 59—63,
 74, 78, 80, 92, 107, 111, 113—115,
 122, 123, 128, 132, 134, 135, 137,
 140—144
 Սոմխիթցիք 10, 14, 15, 23, 50, 53, 54,
 60, 61, 80, 131, 140, 141
 Սոմխէթ 65
 Սոսլան 20, 21, 36, 46
 Սուլդուխ 14
 Սուլեյման՝ վորդի Շահ-Աբասի 83
 Սուլեյման Խոնթեար 115, 136, 140
 Սուլթան-Հուսեյն 143
 Սուլթան-Մուրադ 113
 Սուլթանիա 137
 Սուլթան-Սաբա Որբեկյան. տես՝ Որ-
 բեկյան Սուլթան-Սաբա
 Սուսթաա Բագրատունիանի 97. տես՝
 Բագրատունիան Սմբատ
 Սուսթաա Որբեկյան. տես՝ Որբեկյան
 Սմբատ
 Սուրբ Մարի 46
 Սուրման 56
 Սուրմանեցի 16
 Սուրմանեցիք 12
 Սուրմանի 16
 Սուրմար 56
 Սուրմարեցի 16

Սուրմարեցիք 12, 14
 Սուրմարի 16, 67
 Սուրմոնիոս Յերուսաղեմացի 123
 Սպահան 83, 86, 114, 119, 121, 127, 132
 Սպեր 22, 34, 36, 61—63
 Սպերցիք 14
 Սպլենձահան 67
 Սվաներ 15
 Սվետի-Յիսկելի տաճար 114
 Սվիմոն. տես՝ Սիմեոն
 Ստամբուլ 136, 139
 Ստեփանոս Որբեկյան. տես՝ Որբեկյան
 Ստեփանոս
 Սրվանձոյան Գարեգին 124

— «Վագրենավոր» 27
 Վալաշկերտ 54, 56
 Վախուշտ արքայազն 3, 37, 39, 66, 126
 Վախտանգ [Գորգասաւ] 104
 Վախտանգ՝ Դեմետրի վորդի 50, 62
 Վախտանգ Խաչենեցի 15
 Վախտանգ Թագ. V 122
 Վախտանգ VI 86, 119, 121, 126—129,
 131
 Վախտանգյան առուներ 127
 Վախտանգյան խմբագրություն 25, 39
 Վախտանգյան հանձնաժողով 86
 Վախտանգյան Որենագիրք 128
 Վահրամ 96
 Վահրամ Գագեցի 23, 24, 34, 51, 52,
 54—57
 Վահրամ Մխարգրձեկ 12
 Վահրամ՝ Քարթլիի իշխան 56
 Վաղարշաբաթ 100, 104
 Վաղարշակ 95, 96
 Վաղարշակերտ 46
 Վաղարշակերտցի 74
 Վաղարշակատ 89, 90, 100, 104
 Վաղարշափաթ 89, 90, 95
 Վաղերիա 98, 106
 Վան 17, 30, 79, 111, 113, 137, 141
 Վանանդ 43
 Վաշլովան 61, 62
 Վաշխէ 64
 Վարադա խաչ 87
 Վարադա նշան 106

Վարադա սար 100
 Վարադ-փաշա 137—140
 Վարազ 9
 Վարազա 95, 96
 Վարազդ 9
 Վարադդատ 95—96
 Վարաժնունիք 66
 Վարամ. տես՝ Վահրամ
 Վարաբի ս. նշան 100
 Վարդան Դադյան 12, 13
 Վարդան՝ Խիլթա-Աճարայի իշխան 40
 Վարդան՝ հայր Զաքարիայի 13
 Վարդան վարդապետ 13
 Վարդան պատմիչ 25—28, 31, 32, 46, 64, 65
 Վարդանաշատ || Վարդանաշտ 15
 Վարձէ 67
 Վարձիա 20, 21, 23
 Վեղաթոս || Վեղեթոս 98
 Վենետիկ 65
 Վերսալ 120
 Վիրապ [Խոր- 10, 104
 Վրաստան 16, 17, 23, 24, 29, 33—34, 36, 38, 44, 50, 51, 53—64, 70, 73, 78, 79, 81—88, 97, 105, 107—113, 118, 126, 131—134, 136, 138, 139, 142—144
 Վրաստան արեւլյան 47
 Վրաստան արեւմտյան 55
 Վրաց || Վրացի || Վրացիներն՝ գրեթե ամբողջ գրքում
 Վիրք (← Վրաց) 25—31, 36, 38, 53, 59, 62—64, 66, 67, 69—72, 74, 75, 78, 83, 84, 107, 108, 118, 126, 128, 133
 Վրթանէս Բջնոյ և Դիլայ 31
 Վրկանաց աշխարհ 32
 — Տաւաշ 74
 Տաճիկք 32
 Տայեցիներ || Տայեցիք 10, 14, 15, 53, 54, 57, 62
 Տայք 43, 53, 57, 60—62
 Տաշիր 10, 34, 43, 65, 66, 135, 136, 144
 Տաշյան Հակոբոս 65—67

Տաս 43, 53, 57, 60—62
 Տասիս-կարի 60—62, 74
 Տբեթ 3, 40
 Տբեթցի Աբուսերիձե 3, 40
 Տբեւի 40, 67
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 88
 Տերան 95
 Տիրամայր 28
 Տիրան 95
 Տղայ Գրիգոր 64
 Տյուրացի Դորաթեոս 123
 Տուտայ վարդի Գրիգոր 31
 Տուրքիկ 31
 Տրապեզոնեցիք 25, 136
 Տրապիզոնի արքա 71
 Տրապիզոնի լյառն 74
 Տրդադ 89, 91—95, 100—102, 104
 Տրդաթ 7, 30, 37, 88—95, 100—102, 104
 Տփղիս 8—11, 13, 15, 24, 29, 35, 38, 41, 43, 51, 53, 54, 59—63, 67, 70, 80, 95, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 117, 120, 123, 126, 128, 135—137, 140, 142, 144
 Տփղիսեցի 88
 — Րկինիս-Չվարի 57
 — Ցազարեւի Ալ. պրոֆ. 73
 Ցեւի լիճ 25
 Ցիւիւն Չվարի 57
 Ցխում 25, 51
 Յոտնա Դադյան 54
 Յոտնե Դադյան 57
 — Փալապանդ 15
 Փամբակ || Փանբակ 111
 Փարս 107
 Փարսական Գորգիշանիձե. տես՝ Գորգիշանիձե Փարսադաշ
 Փարսական Ղուզանենց 88
 Փարսադան-բեդ 83
 Փարսադաններ 88
 Փեյքենի-խան 141

Փիր-Մահադ-Ամիր 143
Փրանդատան 89, 97, 101, 119
Փիլիստան 105
Փիլիստիմացիք 105

— Քալանթար Աշխարհբեգ պրոֆ. 45
Քալբալիխան 144
Քաղկեդոն 28
Քաղկեդոնիկներ 27, 29, 65, 68, 74.
 հակա-քաղկեդոնիկներ 27, 29
Քաշագներ 25
Քայխսարո աթաբակ 136, 140
Քայխսարո Բազադուր 111, 113
Քաղթար ախոռապետ 10
Քարթլի 10, 13, 21, 35, 37, 53—56,
 59—63, 74, 75, 78, 80, 83, 97, 103,
 105, 108, 110, 112—116, 118, 119,
 126, 127, 129, 133—135, 137—141,
 143, 144
Քարթլի-ցխորերա 3, 5, 33, 37—39,
 42, 45, 49, 84—87, 106, 115, 126,
 127, 131, 132
Քարթվեղներ 10, 14, 15, 82, 124, 129
Քաւթար 27
Քիլիա 121, 126

Քիրման 107, 127
Քյուրդատան 107, 111, 114, 137, 143
Քոբայրեցի Դավիթ 31
Քոբեր 68
Քորբանոպոլիս 123
Քութալիս || Քութաթիս 54
Քուրդ-վաճարի [ձոր] 13
Քուրթիսթանի 137, 143
Քսան 76
Քրիստոնեյական 6, 22
Քրիստոնյանալ 92, 104
Քրիստոնյա || Քրիստոնյաներ || Քրիս-
 տոնյայք 22, 32, 34, 104, 108, 125,
 128
Քրիստոս 17, 19, 29, 30, 37, 76, 90, 91,
 99, 100, 102, 119, 122, 123, 125, 133,
 137, 138, 142

— Ֆրանկ 125
Ֆրանկերեն 102, 123
Ֆրանսիա 119, 120
Ֆրանսիական Թագավոր 119
Ֆրենկել 128

— Օրբէլեանց 27

INDEX NOMINUM

- Адчара 73
- Армянская надпись 70
- Ахтала 65
- Ахтальский храм 65

- Багаванская надпись 46, 70
- Багаванский храм 46
- Бакрадзе Д. 65, 73
- Бартольд В. В. акад. 50
- Буд || Бут 70
- Бутков П. 66

- Гарегин Овсепян. см. Овсепян Гарегин
- Георги Джанизов Фарсадан 87
- Георгий сын Тамары 46
- Грузинская, ий, ое 64, 73, 73—74, 79, 121
- Грузия Восточная 116
- Гурия 73

- Джанизов Фарсадан Георги. см. Георги Джанизов Фарсадан

- Ерицов А. Д. 65

- Иран 50

- Кавказ 65, 66
- Кавказская археология 65
- Какабадзе С. Н. проф. 45, 116
- Кекелидзе К. С. проф. 47

- Марр Н. Я. акад. 46, 64, 70, 73
- Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л. М. проф. 29, 81

- Месхийская псалтырь 79
- Минахатун 70

- Овсепян Гарегин 70
- Орбели И. А. акад. 46, 70
- Орбелиани Савва-Сулхан 121
- Орбелян Тарсаич 70

- Пгндзаханк 65

- Россия 88
- Рустав 64

- Савва - Сулхан Орбелиани. см. Орбелиани Савва-Сулхан
- Соловьев С. 88
- СПБ. университет 27
- Сулхан-Савва Орбелиани, см. Орбелиани Савва-Сулхан

- Такайшвили Е. С. проф. 65, 79, 121, 130
- Тамара „Великая“ 45
- Тарсаич Орбелян, см. Орбелян Тарсаич
- Тифлис 29, 81

- Фарсадан Георги Джанизов, см. Георги Джанизов Фарсадан
- Форседан-бек 88

- Хаханов А. С. проф. 64

- Цагарели А. А. проф. 73, 121

- Шанидзе А. Г. проф. 45
- Шота 64

- Abbeloos J. B. 29
- Aghthamar 30
- Albanopolis 123
- Armeniaci, arménienne, arméniens, armenisch 28, 66, 106, 127
- Assemani 29
- Avalischwilli Surab 121

- Bayan J. 106
- Barhebreus Gregorius 29
- Bolositec || Bolortci 31
- Brosset M. F. acad. 5, 25—28, 38, 66, 76, 82—84, 126, 127, 132

- Caucasici Ibero- 127

- Dcharmani 28
- Djavachichvili Joannes prof. 42—43
- Dorn 83

- Euphrate 30

- Gardman 28
- Gégham lac 26
- Georg-Las'a 42
- Georgica 84, 87, 127
- Géorgie 5, 25, 27, 28, 30, 31, 38, 49, 63, 66, 76, 82, 84, 120, 126, 127, 132
- Georgian, Géorgienne, Géorgien, Georgisch 84, 121, 127, 132
- Goghtcha 26
- Gregorius Barhebreus 29

- Hübschmann H. prof. 66
- Hromela 30

- Ibero-Caucasici 127
- Iskander-Munschi 84

- Karst J. prof. 127
- Kaukasischen Länder 84
- Korbonopolis 123
- Ksan 76

- Lamy Th. J. 29
- Las'a-Georg 42

- Melikset-Bek L. prof. 127—128
- Migne 123
- Mkhargrdzélidze 27
- Munschi-Iskander 84

- Orbelliani Sulkan-Saba 121

- Peltier Ad. Ch. 106
- Persans 127

- Saba-Suikan Orbelliani 121
- Szafiden 84
- Sulkan (Sulchan)-Saba Orbelliani 121

- Tiflis 6, 33
- Tseretheli M. prof. 121

- Urbanopolis 123

- Van 30

- Wakhtang VI 127
- Wardrop Ol. 121

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Ե Գ
— ԱՌԱՋԱԲԱՆ Բ. հատորի .	3— 4
Ա. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թագակիրնիւրի պատմականն ու գովասանքք» (ներածական) .	5— 7
— [Գեորգ III-ի թագավորությունը]	7—11
— [Թամարի թագավորությունը]	11—25
— Ծանոթություններ	25—32
Բ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թամար թագուհու պատմությունը» (ներածական)	33—34
— [Թամարի թագավորությունը] .	34—36
Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Համառոտ վրաց պատմություն» (ներածական) .	37—37
— [Այլ և այլ անցքեր IV—XIII դ. դ.]	37—38
— Ծանոթություններ	38—39
Դ. ԱԲՈՒՍԵՐԻՉԵ ՏԲԵԹՅԻ (XIII Դ.).	
— «Մեծավկա սուրբ Գեորգի հրաշագործությունները» (ներածական)	40—40
— [Բարսեղ քարակոփը Սոփիիթում] .	41—41
Ե. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Դեմետր, Գեորգ, Թամար և Լաշա-Գեորգի պատմությունը» (ներածական)	42—43
— [Այլ և այլ անցքեր XII—XIII դ. դ.]	43—44
— Ծանոթություններ	45—46
Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թագավորի ոծման կարգը» (ներածական)	47—47
— [Իշխանի յեպիսկոպոսի մասնակցությունը թագավորի ոծման արարողությանը]	48—48
— Ծանոթություն	48—48
Է. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).	
— «Ժամանակագրություն» (ներածական)	49—50
— [Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը]	50—51
— [Ռուսուդանի թագավորությունը]	52—58
— [Դավիթ՝ Լաշա-Գեորգու վորդու, և Դավիթ՝ Ռուսուդանի վորդու թագավորությունը]	58—60

— [Դեմետրի թագավորությունը]	60—61
— [Դավթի և Գեորգի՝ Դեմետրի վորդոց թագավորությունը]	61—61
— [Վախտանգ՝ Դեմետրի վորդու թագավորությունը]	62—63
— [Գեորգ Պաթառի թագավորությունը]	63—63
— Ծանոթություններ	63—70

Ը. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).

— «Կարգադրումն արքունի դրան» (ներածական)	71—71
— [Այլ և այլ արքաների տեղը Վրաց արքունիքում]	71—72
— Ծանոթություններ	72—72

Թ. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.).

— «Թագավորական ոծման ծիսակարգությունը», «Սամցխե-Սա- աթաբազոյի թեմերի ցուցակը» (ներածական)	73—74
— [Քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսները Հայքում]	74—75

Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.).

— «Հուշարձանն իշխանաց» (ներածական)	76—76
— [Գեորգ VII-ի արշավանքն Ալինջայի վրա]	76—76
— Ծանոթություններ	77—77

ԺԱ. ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.).

— «Նիկործմիդի սիգելը» (ներածական)	78—78
— [Վրաց թագավորին յենթակա իշխանները]	78—78
— Ծանոթություն.	78—78

ԺԲ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.).

— «Մեսխական սաղմոսի մատյանը» (ներածական)	79—79
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում]	79—80
— Ծանոթություններ	80—80

ԺԳ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.).

— «Ժամանակագրությունք» (ներածական)	81—81
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում]	81—81
— Ծանոթություններ	81—81

ԺԴ. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ (XVII Դ.).

— «Վրաստանի պատմությունը», «Ռումանցոց թագավորների պատմությունը» (ներածական)	82—88
— Վրաստանի պատմության Ա. մասից.	
[1.] Այստեղ Փրանգստանի թագավորի դուստր Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) ու նրա հաստատվածյան պատմությունը	89—92
[2.] Հոռոմի Կոնստանդին (Կոստանտին) թագավորի քրիստո- նյանալու ու նրա (նրանց) գործերի պատմությունը . . .	92—93
[3.] Այստեղ Տրդատ (Տրդատ) թագավորի արշավանքն [իւր] հոր արլան վրեժն հանելու Արտաշրի (Արտաշերի) վորդի Շապուհի (Շափուրի) վրա .	93—94

[4.] Այստեղ Տրդատ (Տրդատ) թագավորի մահն և նրա վորդու՝ Խոսրովի՝ թագավորանալը	95—96
[5.] Յերբուրդ Խոսրովին իշխեցրին	96—98
[6.] Փրանգստանի թագավորի դուստր Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) նահատակութիւն և սուրբ Նունեյի (Նինոյի) պատմութիւնը	98—99
[7.] Այստեղ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) խրատ և խորհուրդ տալը	98—101
[8.] Այստեղ Փրանգստանի թագավորի դուստր՝ սուրբ Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) և Տրդատ (Տրդատ) թագավորի պատմութիւնը	101—104
[9.] Բագրատունյաց (Բագրատոնների) պատմութիւնը, վոր Հայոց (սոմեխների) պատմութիւն մեջ և գրված, նրանց գալը Վրաստան	105—105
— Ծանոթութիւններ	105—106
— Վրաստանի պատմութիւն Գ. մասից. [Հանդիմութիւն պատմութիւնը]	107—108
— Ծանոթութիւններ	109—109
— Վրաստանի պատմութիւն Գ. և Գ. մասից. [XVI—XVII դարերի անցքերը]	110—115
— Ծանոթութիւններ	115—116
— Ոսմանցոց թագավորների պատմութիւնից	116—116
— Ծանոթութիւններ	117—117

ԺԵ. ՍՈՒԼԻՍԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.).

— «Բառարան», «Ճանապարհորդութիւն դեպի Յեզրուպա», «Գիրք իմաստութիւն կեդծիրի» (ներածական)	118—121
— Ա. Բառարանից. [Բառարանի աղբյուրները]	121—122
[Ջանազան բառերի մեկնութիւններ]	122—125
— Ծանոթութիւններ	123—124
— Բ. Ճանապարհորդութիւնից. [Հայերը Յեզրուպայում]	124—125

ԺԶ. ՎԱՍՏԱՆԻ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Որենսդիրքը» (ներածական)	126—126
— Հիշատակարաններ	129—129
— Հայոց որենսդրութիւն 291 հոդվածը	129—130
— Ծանոթութիւններ	130—130

ԺԷ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Քարթլիս-ցխրեբա»-յի շարունակութիւնը (ներածական)	131—132
— 1. [XIII—XIV դարերի անցքերը]	132—134
— Ծանոթութիւններ	134—134

	Ն Ճ
— II. [XV—XVII դարերի անցքերը] .	135—139
— Ծանոթություններ .	. 139—139
— III. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	. 140—141
— Ծանոթություններ .	142—142
— IV. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	. 142—144
— Ծանոթություններ .	. 144—144
Ցանկ հատուկ անունների	. 145—162
Index nominum	. 163—164

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Проф. Л. М. МЕЛИКСЕТ-БЕК

ГРУЗИНСКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

**ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ГРУЗИНСКИХ ПОДЛИННИКОВ В АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ
С ПРЕДИСЛОВИЕМ, ВВОДНЫМИ ОЧЕРКАМИ И ПРИМЕЧАНИЯМИ**

ТОМ III
(XVIII—XIX вв.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н—1955

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊՐՈՖ. Լ. Մ. ՄԵԼԻՋՆԵՔ-ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔԻՄԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԲՆԱԳԻՆԵՐԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ Գ
(ԺԸ—ԺԹ ԳԴ.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՑԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն—1955

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» վեր-
նագիրը կրող այս երկասիրությունը մեր նույնանուն աշխատու-
թյան Ա և Բ հատորների (Երևան, 1934 և 1936 թթ.) շարունակու-
թյունն է: Այն պարունակում է «Քաղվածքների վրացերեն
ընադրերից հայերեն թարգմանությունամբ», որոնք օժտված են նե-
րածություն-ծանոթագրություններով և հավելվածներով: Քաղ-
վածքները հանված են XVIII դարի և XIX դարի առաջին կեսի
վրաց պատմիչների և անանուն հեղինակների երկերից: Հետե-
վապես այս աշխատության մեջ մեր կողմից օգտագործված հե-
ղինակները հիմնականում մեկ և կես դարի սահմաններում են
վերցրած, թեև նրանց հաղորդած տեղեկությունները հաճախ հին
դարերին էլ են վերաբերում, նույնիսկ տեղ-տեղ՝ անհիշատակ
ժամանակներին: Այս նկատողությունը, ի հարկե, չի վերաբե-
րում, այսպես կոչված, «Հավելված»-ին, ուր ամփոփված են այլ և
այլ հեղինակների երկասիրություններից արված քաղվածքներ
միջնադարյան (Ֆեոդալական) վրաց գեղարվեստական գրակա-
նությունից, սկսած XII դարից մինչև XVIII դարի վերջը:

Հայաստանը և հայերը XVIII դարի և XIX դարի առաջին կեսի
ժամանակաշրջանի սահմաններում իրենց որոշ արտացոլումն
են գտել վրաց գրականության մեջ մի քանի տասնյակ անվանի
և անանուն գրողների երկերում, իսկ սրանցից մի քանիսը նույն-
իսկ մի քանի երկասիրության հեղինակ են:

Ներկա աշխատության մեջ մտած հեղինակների մեծ մասը
իրենց սոցիալական ծագումով, այսպես կոչված, բարձր խավից
են. ա. վրաց Բագրատունյան—Բագրատիդների թագավորական
հարստության ներկայացուցիչներ՝ թագավորներ (Թեյմուրազ I,
Արչիլ, Թեյմուրազ II) կամ արքայորդիներ (Վախուշտի, Անտոն
I, Դավիթ, Բագրատ, Իսահան, Միրիան, Թեյմուրազ), Բ. իշխաններ
և ազնվականներ, ղեկավարացիներ (Փեշանգ-Փաշվի Բերադաձե,
Նոդար Տիցիշվիլի, Փարսադան Գորգիշանիձե, Սեխնիա Չխեիձե,
Օթար Թումանով, Պապունա Օրբելիանի, Բեսարիոն Գարաշվիլի
(Բեսիկի), Դավիթ Ալեքսի Մեսխիշվիլի, Իսե Օսեսձե, Գարսևյան

Ճառվճառվածե, Օման Խերխեուլիձե, Ռափիել Դանիրեզով, Գիորգի Ավալիշվիլի, Նիկողոզ Դադիանի), գ. եկեղեցական նվիրապետութեան բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ՝ կաթողիկոս (Անտոն I), մեարապոլիտներ (Իոսեբ Թրիլելի, Տիմոթե Գաբաշվիլի, Մաքսիմե, Իոնա Գեդեվանիշվիլի), դ. կրօնավորներ (Սուլիսան-Սարա Օրբելիանի, Գիորգի Գորեցի, Ստեփան Տիդիսեցի, Զաքարիա Գարաշվիլի) և այլն, որոնցից ոմանք վրացախոս հայեր են:

Հեղինակները մեր կողմից օգտագործված են այլևայլ չափով. կան հեղինակներ, որոնց նվիրված է միայն մի էջ, բայց սրանց կողքին կան և այնպիսիները, որոնցից 2—3 մամուլի չափ նյութ է քաղված (Վախուշտի արքայազն Բագրատիոն, Իսանե արքայազն), Երեմիա այս կամ այն հարցին նվիրված ծանոթագրությունն ևս մի տեսակ անկախ հոդվածի բնույթ է կրում (օր. «Նվաստագի» բառի մեկնության շուրջը):

Աշխատութեան մեջ զետեղված նյութը բաղմախոսմանի է. պատմական, պատմա-աշխարհագրական, հնագիտական-արվեստագիտական, ազգագրական, գրականագիտական, վիճակագրական, դավանաբանական, լեզվաբանական-բարբառագիտական, բանասիրական, բնագիտական և այլն:

Պատմական նյութերը գերազանցապես վերաբերում են Հայաստանի կացութեանը խառնությունների և փաշայությունների ցանցում, Երևանի, Լոռվա և Սյունիքի ողջատագրման համար մղված պայքարին, Պապազի մելիքների և նրանց զաղթին դեպի Վրաստան, Ամենայն հայոց հայրապետութեան քաղաքական դերին և այլն: Մասնավորապես առատ են նյութերը Հայոց եկեղեցու, էջմիածնի և Դանձասարի կաթողիկոսությունների, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների, հայ կաթողիկեների, Հովսեփ Արղությանի, Դավիթ-Դանիելյան ողայքարի և այլ խնդիրների շուրջը:

Հնագիտական-արվեստագիտական բնույթի նյութերից նշանակալից են Հյուսիսային Հայաստանի վանքերի (մասնավորապես Հաղբատի և Սանահնի), Տիդիսի հայոց եկեղեցական հնությունների, Կարսի Առաքելոց եկեղեցու և այլն նկարագրությունները:

Աշխարհագրական բնույթի նյութերն են՝ հիշատակությունները Հայաստանի պատմական վայրերի, ուղեգրությունները Հայաստանի, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի սահմաններում, ինչպես և հայերի բնակած դադութների՝ Վրաստանում,

Ռուսաստանում, Արևմտյան Եվրոպայում, Պաղեստինում, Հնդկաստանում և այլոց մասին, բնական հարստությունների նկարագրությունները (Ախսալայի) և այլն:

Լեզվագիտական տեսակետից հետաքրքիր են տվյալները հայոց լեզվի մասին, նմուշները հայ բարբառներից և այլն:

Ազգագրական տեսակետից նշանակալից են հատուկ կտոր տվյալները հայերի կենցաղի և հավատալիքների մասին, մասնավորապես հայ երաժշտության պատմության վերաբերյալ նյութերը (խաղերի, նվագների մասին):

Վերջապես, գրականագիտական տեսակետից հետաքրքիր են տվյալները Սայաթ-Նովայի, նաև հայ գրողների, մասնավորապես միաբնակ և երկբնակ հեղինակների մասին:

* * *

Ներկա աշխատության մեջ, ինչպես և «Վրաց աղբյուրներ» I և II հատորներում, որոշ տեղ են բռնում զանազան պամֆլետային արտահայտություններ հայերի մասին, մասնավորապես «առաջավորաց» կամ «ս. Սարգսի» պասի և մի շարք դավանաբանական և եկեղեցական-ծիսական խնդիրների կապակցությամբ, որոնք, ի հարկե, բխում են, ինչպես «Վրաց աղբյուրներ» I և II հատորներում ևս մենք նշել էինք, քաղկեդոնիկ-լրկրնակ եկեղեցական իդեոլոգիայից, որին վրաց եկեղեցին հարեց հայ-վրացական եկեղեցական բաժանումից հետո (607 կամ 609 թ.), այն էլ առանձնապես մոլեռանդ եկեղեցականների մթնոլորտից:

* * *

Այս հատորում օգտագործված հեղինակների շարքը իր մասշտաբով ավելի ընդարձակ է, քան թե վրաց աղբյուրագիտության պարզ կազմող՝ հանգուցյալ ակադեմիկոս Իվ. Զավախիշվիլու հոմասպատասխան գործը («Հին վրացական պատմական գրականությունը V—XVIII դդ.», վրացերեն, ա. տպ. 1916, էջ ԵՑ3—338, ր—գ. տպ. 1945, էջ 329—404), որն ընդգրկում է XVIII—XIX դդ. սահմաններում ընդամենը 5 գլուխ, այն է՝ «Վախուշտի արքայազն» (էջ 283—310 [329—351]), «Քարթլիս-ցխովրեբայի շարունակություն վերամշակումը» (էջ 310—320 [352—361]), «Սեխնիա Չխեիձե» (էջ 320—327 [362—368]), «Պապունա Օրբելիանի» (էջ 327—335 [369—375]) և «Օման Մդիվանբեգ Խիրխուլիձե» (էջ 335—338 [376—379]):

Սույն աշխատության մեջ օգտագործած աղբյուրների և նրանց հեղինակների մասին մանրամասն տեղեկություններ՝ բնդարձակ բիրլիոգրաֆիայով՝ կարելի է գտնել մեր համապատասխան գործերում, որոնք նվիրված են Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմությանը վրացական աղբյուրների տվյալներով: Դրանք են.

ա. „Обзор источников по истории Азербайджана“. Выпуск II. Л. М. Меликсет-Беков. „Источники грузинские“ (Издательство АзФАН-а, Баку, 1939), էջ 17—23, ուր մեր նյութին վերաբերում են 38—48 հատվածները, այն է. 38. Царевич Вахушт—„История Грузии“, „Хроники“, „География Грузии“, карта Грузии и атлас Грузии, 39. Сехния Чхеидзе—„История Грузии“. 40. Папуна Орбелиани—„История Грузии“. 41. Аноним—„Описание сопредельных с Грузиею стран“ 42. Давид Ректор—„Описание сопредельных с Грузиею стран“. 43. Оман Херхеулидзе—„История царствования Ираклия“. 44. Иесе Осесдзе—„Приключения“. 45. Аноним—„Описание некоторых событий“. 46. Царевич Иоани—„Калмасоба“. 47. Царевич Давид—„Материалы для истории Грузии“ և 48. Царевич Теймураз—„История Грузии“.

բ. «Վրաստանի պատմության գրավոր աղբյուրների հրատարակությունները. հատուկ I» (Публикации письменных источников по истории Грузии. Каталог I), վրացերեն, Վրացական ՍՍՌ ՆԴՄ Արխիվային վարչության հրատարակությամբ, Թբիլիսի, 1949, էջ 132—194, մեր օգտագործած հեղինակներից մշակված են. 119. Սեխնիա Չխեիձե, 120—128 և 138. Վախուշտ, 129. Գիորգի Գորեցի, 131. Տիմոթե Գարաշվիլի, 135—136, 153. Անտոն I կաթողիկոս, 139. Օթար Թումանով, 142. Գապունա Օրբելիանի, 146. Անանուն (աշխարհագիր), 147. Մաքսիմե մետրապոլիտ, 154. Անանուն (վիճակագիր), 167 և 187. Դավիթ Ռեկտոր Ալեքսիսձե Մեսխիշվիլի, 169. Իսսե Օսեսձե (=Բարաթաշվիլի), 172. Անանուն (ժամանակագիր), 173. Գարսեվան Ճավճավաձե, 174. Օման Խերխեուլիձե, 175. Տեր-Ստեփան, 177. Գրիգոր Սեփաշվիլի, 186. Վախտանգ արքայազն, 183 և 194. Դավիթ արքայազն, 180. Իոնա Գեդեվանիշվիլի, 191. Ռաֆիել Դանիրեգաշվիլի, 195. Բագրատ արքայազն, 196. Գիորգի Ավաիշվիլի, 198. Նիկոլոզ Դադիանի, 201.

Իրանէ արքայազն, 203. Անանուն (հնագետ), 206. Թեյմուրազ արքայազն, և այլն:

«Հավելւած» բաժնում մենք օգտագործել ենք վրաց գեղարվեստական գրականութիւնը՝ սկսած XII դարից (որ չի մտել մեր «Վրաց աղբյուրների» Ա և Բ հատորների մեջ):

Լ. Մ.-Բ.

Քրիիսի, 1947.-1952 թթ.

ԷԳՆԱՏԱՇՎԻԼԻ

ՆՈՐ «ՔԱՐԹԼԻՍ-ՑԽՈՎՐԵՔԱ» (1716—1724)

Վրաց Վախտանգ VI Թագավորի մասին խոսելիս (տե՛ս սույն աշխատության Բ հատորը, էջ 126—127) մենք, ի միջի այլոց, նշել էինք, որ նա՝ Վախտանգը՝ պառավավոր տեղ ունի գրաված վրաց գրականության մեջ, մասամբ նրանով, որ «նրա պատվերով... խմբագրվեց հակայական «Քարթլիս-ցխովրեբա» կոչված վրաց տարեգրությունը», որ հրատարակել է ակադ. Մ. Խոսսանց Պետերբուրգում 1849 թ. (նույնը և Փրանսերեն թարգմանությամբ նույնի 1849—1850 թթ.): Մենք նույնպես նշել էինք (նույն տեղ, էջ 131), որ «XIV—XVII դարերի Վրաստանի պատմությունը գրի առնելու համար XVIII դարի սկզբներին Վախտանգ VI Թագավորի ձեռներեցությամբ «գիտուն մարդկանցից» գումարված հանձնաժողովը սկսել էր ի մի հավաքել բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք հիմք պետք է ծառայեին նույն «Քարթլիս-ցխովրեբա»-ի լրիվ խմբագրությանը: Ահա այդ «գիտուն մարդկանց» թվում հայտնի է Էգնատաշվիլի Բերի՝ ի անունը:

Էգնատաշվիլու անվան հետ է կապված «Քարթլիս-ցխովրեբա»-ի շարունակություններից մեկի գրի առնելը, որին հատուկ ուսումնասիրությունն նվիրեց դեռևս 1923 թ. այժմ հանգուցյալ ակադ. Իվ. Զավալսիշվիլին (Նորագյուտ «Քարթլիս-ցխովրեբա»-ն և այլն, վրացերեն, — «Թբիլիսի պետական համալսարանի Տեղեկագիր», հ. III, էջ 186—202, չին վրացական պատմական գրականությունը V—XVIII դդ., վրացերեն, ր.—գ. հրատարակություն, Թբ., 1945, էջ 380—404), իսկ նորերս՝ Կ. Գրիգորիան (Նոր Քարթլիս-ցխովրեբա, վրացերեն, Թբիլիսի, 1954, էջ 364): Այդ շարունակությունը, որ «Նոր Քարթլիս-ցխովրեբա» անունով է հայտնի, 1940 թվին լույս ընծայվեց նույն գիտնականի խմբագրությամբ, առանձին գրքով՝ վրացերեն, որի (հրատարակության) ուսսիրին և ֆրանսերեն վերնագիրն է. Берн Эгнаташвили, Новая История Грузии [«Ахали Картлис Iлхovreба»] нач.

XVIII в. I: Груз. текст с предисловием и под редакцией И. А. Джавахишвили = *Monuments historiques géorgiens Béri Egnatachvili. Nouvelle Histoire de la Géorgie. I: Texte géorgien, publié, par У. Djavakhichvili: Այս գրավոր հուշարձանում ամփոփված են տեղեկություններ սկսած 1393 թվականից մինչև 1696 թվականը (վերջը թերի է):*

Նոր Քարթլիս-ցխովրեբային ծանոթ է եղել XVIII դ. վրաց մեծ գիտնական՝ պատմաբան և աշխարհագիր Վասուլշտի արքայազնը:

Ինչպես հեղինակը համապատասխան հիշատակարանում (տես Իվ. Զավախիշվիլու հրատարակությամբ, էջ 5—6) վկայում է, իր երկասիրությունը կազմելիս հնագույն շրջանի նրկատմամբ, ի միջի այլոց, օգտագործել է մի ինչ որ հայոց պատմություն, որ գուցե Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց» երկը լինի, իշխատաշվիլին գրում է. «Մինչ աստիժամասակ Գիորգի Թագավորը, Դիմիտրի անձնագոհ թագավորի որդին, վրաց պատմադրությունները գրված էին: Սակայն, սկսած Գիորգի Թագավորի՝ որդի Բագրատ Թագավորից մինչ Բագրատի որդի Գիորգին այլևս ոչինչ չէին գրել: Իսկ այս Բագրատի և նրա որդի Կոստանտինի մասին գրել էին, որ հին գրքերում ևս գտանք և ստորև մենք ևս նրանց հետեւողությամբ գրեցինք: Եվ նախընթաց դեպքերը գուշարներից և Պարսից ու Հայոց պատմագրութունից* քաղեցինք և նկարագրեցինք: Ալեքսանդրե Թագավորի և նրա որդի Կոստանտինի և հաջորդների [պատմությունը] մինչ Ռոստոմ Թագավոր՝ հին մարդկանց, Պարսից պատմագրությունից ու գուշարներից ենք լսել-գրել: Իսկ Ռոստոմ Թագավորից այս կողմը՝ ականատեսների ու պատերազմներում մասնակից մարդկանցից ենք լսել-գրել: Այն, ինչ որ կասկածելի էր, չօգտագործեցինք, իսկ ճշմարիտը գրի ենք առել սկսած Բագրատ Թագավորի ժամանակից» (գլուխ 10): Մի ուրիշ տեղ իշխատաշվիլին՝ խոսելով Լանկ-Թեմուրի մասին, նշում է. «Լանկ-Թեմուրի պատմությունը մանրամասն գրի է առնված Պարսից պատմագրության մեջ, և հայերն եվս այլ կերպ ունին նկարագրած այն. բայց թե ո՞րն է դրանցից ճշմարիտը, աստված գիտե» (գլ. 13): Վերջապես, մի տեղ էլ ասում է. «Նրանց (հայերի) տնցութարձր մանրամասն գրի է առնված նրանց պատմության մեջ» (գլ. 15):

* Հնդգծուձն այստեղ և ստորև մերն է.—Լ. Մ.-Ր.:

Մնում է նշել, որ Էգնատաշվիլու նոր Քարթլիս-ցխովրի-
բան պարունակող ձեռագրի վերջին (Գ) մասը արտագրած է
1731 թ., իսկ բնագիրը գրի է առնված 1716—1724 թթ. մի-
ջոցին:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XIV—XVIII ԴԴ.]

Գլ. 5. Ուլջաթ սուլթանը առաքեց կրտսեր Գիորգիին¹ իբրև
[Վրաստանի] թագավոր: Եվ ո՞նք մեկիք Ջաալին պարսիկ խորա-
սանցուն և Ախրունչուն՝ Չոֆանի հորեղբորը՝ հեռն ուղարկեց,
որպեսզի ամբողջ Վրաստանը Գիորգիի թագավորության ներքո
միացնեն: Եվ Մխարգրձեղ Շանշերն և Ավագի դուստր Խոշակից
(Խվաշագից) ծնված Ջափարիային կցեցին նրանց, Գնացին Ջա-
վախեթի Կոխտա լեռան գլուխը և կանչեցին Սարգիս և Ղուար-
դուարե [աթարակներ]ին, [որպեսզի սրանք ևս] . ելնեն, սակայն
նրանք չկամեցան դուրս գալ:

6. Այս պահին տեղի ունեցավ պառակտում: Բյուզանդիա-
յում (Հունաստանում) և Ուլջաթ սուլթանից անջատվեցին Փար-
մանի որդիները և մեծ Կոնիայի քաղաքը (sic): Այդ ժամանակ
դ'աենը առաքեց Չոֆանին իր զորքով Բյուզանդիա (Հունաս-
տան) և հեռն ուղարկեց վրացիներին. և Գիորգին Չոֆանին հե-
տեկեց: Իսկ Գոգազլան, Մալուքը, Շանշեն և Ջափարիան նրա
հետ չգնացին...

9. ...Այս Գիորգի թագավորի օրոք Չինգիս-դ'աենների
միջև թշնամություն առաջացավ, [ուստի] և նրանք զնասվեցին,
իմերեթում էլ Դավիթ Նարինի որդիք իրար դեմ ելան: Իսկ
Գիորգի թագավորը՝ մի առ ժամանակ սպասելով՝ Հերեթ-Կախեթի
և Սոմխեթի իշխաններին, որոնք Չինգիդին հարեցին, Կախեթի
Յիվի [լեռանը] հասցրեց ու կոտորեց, հայնկույս և հայսկույս
(իմեր-ամերի) [Վրաստանը] միացրեց և ըստ [իր] ուղածին
ամբողջ Վրաստանին տիրեց:

10... [Բագրատի և նրա որդի Կոստանտինեի թագավորու-
թյան] նախընթաց դեպքերը գուժարներից և Պարսից ու Հայոց
պատմագրությունից քաղեցինք և նկարագրեցինք...

13... Այս Հանդ-թեմուրի² պատմությունը մանրամասն
գրի է առնված Պարսից պատմագրության մեջ, և հայերն³ եվս
այլ կերպ ունին նկարագրած այն. բայց թե ո՞րն է դրանցից
ճշմարիտը, աստված գիտե:

15. [Լանգ-Թեմուրը] շարժվեց տեղից և հասավ Հայաստան, և ավերեց Հայաստանը, դերեց ու մեծ աղետի ենթարկեց նրանց (հայերին), ինչպես էլ նրանց անցուղարձը մանրամասն գրի է առնված նրանց պատմության մեջ, քանի որ իր ուժին ու իր իշխանությանը ենթարկեց նրանց:

16. Գնաց [Լանգ-Թեմուրը] այնտեղից (Հայաստանից) և մոտեցավ Կարսին (Կարի), գրավեց այն և հրի ու սրի ենթարկեց ըստ իր, քանի որ ոչ ոք չէր լիճակի չէր ընդդիմադրություն ցույց տալ նրան՝ նրա զորքի բազմության պատճառով: Եվ այնտեղ նա բնակություն հաստատեց ու ձմեռեց: Իսկ ձմեռը դաժան էր:

Այս պահին աթարակն էլ ներկայացավ նրան (Լանգ-Թեմուրին), և նա հույժ պատվեց աթարակին:

17. Ձմեռն անցնելուց հետո [Լանգ-Թեմուրը] շարժվեց դեպի Քարթլի, քանի որ այս էր փախապուժ նա անցավ Աշոցք (Արցոցի), ավերելով և կործանելով ամեն ինչ, Քրիստոսի 1393 [թվին] իջավ Թուխուեթ, ուր ոչ մի ընդդիմադրության չհանդիպեց...

18... Ապա Լանգ-Թեմուրը գնաց Ղարաթա[զ] (Ղարախա) որսորդության... և այնտեղից նրանք (մոնղոլները) գնացին Ղարաբաղ և կախանավորված Բագրատ թագավորին⁴ էլ հետը տարան:...

27... Սրանից հետո [Լանգ-Թեմուրը] նորից գնաց Ղարաբաղ, ուր և մնաց մի առ ժամանակ:

29. Լսելով Վրաստանի գրավումը Գիսրգի թագավորի⁵ կողմից, Լանգ-Թեմուրը... նորից արշավեց Վրաստան... [սպա] եկավ ու կանգ առավ Ղարաբաղում, և Ղարաբաղը լցվեց զորքով...

42. Գիսրգի թագավորը նորից գրավեց Քարթլին: Հենց որ այս լուրը հասավ Լանգ-Թեմուրի ականջին, վերջինս սիրտ առավ իր զորքը ուղարկելու [օրաց դեմ]... Եվ եկան [մոնղոլները] ու մոտեցան Երնջակին (Էրինջագի)⁶, որ է բերդ, քանի որ այն պահին Քարթլիի թագավորն ուներ գրաված այն: Բերդում եղողները երկար ժամանակ մնացին պաշարված վիճակում և մի առ ժամանակ էլ նեղվեցին, ապա դուրս եկան ու թողին բերդը: Բերդապահներն հեկան [Լանգ-Թեմուրի մոտ] և աղաչեցին: Եվ բերին րերդապետին և ավագ բերդապահին ու ներկայացրին Լանգ-Թեմուրին: Իսկ Լանգ-Թեմուրի որդիք շարժվեցին դեպի Քարթլի և հասան Մանգլիս:

44... Լանգ-Թեմուրը ուղեց Թավրիզին մոտենալ և եկավ տեսնելու այն բերդը, որ առաջներում գրավել էին, [այն է՝] Ալինջան: Եվ անհամար զորքով և գույնզգույն վրաններով շարժվեց, եկավ ու դիտեց Ալինջա բերդը. ապա գնաց և Գեղարքունյաց (Գեղաքունիի) լճին մոտեցավ...

45. Լսելով այս՝ Գիորգի Թագավորն ուղարկեց իր եղբորը [Լանգ-Թեմուրին դիմավորելու] բազմաթիվ ընծաներով...

46. [Ապա Լանգ-Թեմուրը] եկավ ու կանգ առավ Մանգլի-ոռում: Եվ կար մի իշխան այն տեղում, որ Մարտիանա է կոչվում, և այն իշխանի անունն է[ր] Էսաիա...

47. Ապա Աղբուղայի որդի Իվանն աթաբակն եվս՝ վերցնելով բազմաթիվ ընծաներ՝ գնաց Լանգ-Թեմուրի մոտ: Լանգ-Թեմուրը ողորմածությամբ տվեց նրան խալաթ և այլ շնորհներ: Եվ եկան շրջակա տեղերի՝ Սոմխիթի, Սամցխեի և Կարսի (Կարիի)՝ իշխանները:

48... [Լանգ-Թեմուրն] այնտեղից գնաց դեպի Քյուրդստանի (Քուրթիստանի) կողմերը և գրավեց Քյուրդստանը...

50... Գիորգի Թագավորը [Լանգ-Թեմուրի] մոտ ուղարկեց Էսաիա անունը կրող այն մարդուն, որ Սոմխիթի իշխան էր...

55... Լանգ-Թեմուրը գրավեց Քյուրդստանը, Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Շիրազը, Ատրպատականը (Աղբուրագանի) և կալանավորեց Բուրսայում նստած խոնթքարին, որի անունն էր Բայազիթ...

65. Եվ մեռավ Գիորգի Թագավորը⁷ և Թագավոր նստեց նրա որդի Բագրատը⁸. և այս Բագրատ Թագավորի օրոք (Sic) ղ'աեն Ուզուն-[Հ]ասանն⁹..., որը Թուրքմենական ծագում ունեի, գրավեց Թավրիզը և այլ բազում գավառներ (թեմեր), և շատ ավերածություն ու ֆլաս հասցրեց Հայքի գավառներին (թեմերին). և Քարթլիի վրա եվս եկան նրա զորքերը:

67... Բագրատ Թագավորը հզոր էր և հռչակավոր: Նա տիրում էր Քարթլիին, Հայաստանին, և նրա վասալներն (ստրուկներն) էին Լոռիի, Կախեթի, Շիրվանի և Սամցխեի բոլորները (պիտիախ[2]ները)...

69. Ուզուն-Հասանը՝ զորք հավաքելով՝ եկավ Սոմխիթ, [Վրաս] Թագավորը գտնվում էր հայնկույս Լիխի¹⁰. Վրացիներն էլ նրան ուղեկցում էին: [Թշնամին] մոտեցավ Բարաթանց [Կոդեր]ին և Օրբեթին¹¹: Բարաթանք լավ ընդդիմադրեցին ներքանց... Ապա [Թուրքմենները] գրավեցին Տփղիսը:...

71...Հ'աենը մեռավ. թաթարները թողին Տփղիսը և Սոմ-խիթը, որը Բագրատ թագավորը գրավեց...

74. [Բագրատի որդի Կոստանտինե թագավորի¹² օրոք] թուրքմենների անթիվ բազմութուն եկավ Սամցխե և մոտեցավ Տաշիրին...

75... Եվ հրամայեց զ'աենը ավերել Սոմխիթը...

77. [Թուրքմենները] արշավեցին Սոմխիթի վրա...

91... Կոստանտինեի¹³ որդի Դավիթ թագավորը¹⁴ տիրում էր... Կարսի (Կարիի) երկրի հայակույս [գտնվող մասին] մինչ Երևանի (Էրեռնիի) սահմանը, ներառյալ Փամբակը (Բանրակը) և Լոռին (Լորեն), մինչ Ղազարի սահմանը: Սրանք Քարթլիի թագավորն ուներ գրաված:

97. Աթաբակը տիրում էր... մինչ Կարսի (Կարիի) սահմանը [և] Ա[ր]զրումի կողմի Գուրջի-Բողազի հայակույս [գտնվող մաս]ին:

127. Լուարսար թագավորը¹⁵ գրավել էր ու ամրացրեց Տփղիսի բերդը: Լսելով այս բանը՝ Ղարաբաղում գտնվող [Շահ-Իսմայելի¹⁶ որդի] Շահ-Թամազը¹⁷ զապտնի հավաքեց ընտիր զորք և շարժվեց Լուարսար թագավորի դեմ:...

128... Դրավելով և ամրացնելով Տփղիսի բերդը՝ [Շահ-Թամազը] քաշվեց Ղարաբաղ:

129... Շահ-Թամազը գնաց Հայաստանի [քաղաք] Նախիջև-վանը (Նախչուանը) և ըմբոստ հայաստանցիներին հնազանդեց-րեց իրեն:

131... Խոնթքարի մոտ գնացին Օթար Շալիկաշվիլին և Ղուարդղուարեի որդի Քայխոսրոն: Եվ՝ խիստ դժվարանալով հաղթահարել յուրայիններին՝ խոնթքարը զուրս բերեց Ա[ր]զրումի և Դիարբեքիի փաշաներին և անթիվ զորք:

132... Խոնթքարի զորքը հասել էր Բասեն (Բասիանի), [եբք] սրանք (Բագրատ Իմերեթի թագավորը, Դադիանը, Գուրիելը, իմերեղները և մեսխերը) ելս հասան:

139.... Խոնթքարը բարկացավ Գուրիելու վրա՝ պատճառ բռնելով, որ եթե Բագրատի հետ Բասեն (Բասիանի) չգայիր, Բագրատը իմ զորքից այսքան չէր կոտորի:

145... Սուլթանն օգնութուն ցույց տվեց Դադիանուն և (տրամադրեց) նրան Ա[ր]զրումի և Տրապիզոնի զորքերը:...

151.... Շաքիի տեր Հասան-բեկի որդի Դավրիշ-Մահմադը զավաճանեց Շահ-Թամազին: Եվ երբ սուլթան Սուլեյմանը¹⁸ վե-

րադարձավ, Շահ-Թամազը զորք հավաքեց Ղարաբաղում, քանի որ Հասան-բեկը Շահ-Թամազին էր ենթակա. իսկ նրա (Հասան-բեկի) որդի Դավրիշ-Մահմադն այլևս չէր հնազանդվում [Շահ-Թամազին] և խոտորեց [նրանից]: Ոռւստի և Շահ-Թամազը զորք հավաքեց Ղարաբաղում և մարդ ուղարկեց Կախեթի բատոն Լևանին (Լեռւանին)¹⁹ և խնդրեց նրանից օգնություն:

154... Եվ Լևանի զորքը սպանեց Դավրիշ (Դեռւրիշ)-Մահմադին և Լևանը մատուցեց Շահ-Թամազին (Շահսթամազին) նրա՝ (Մահմադի) գլուխը: Շահ-Թամազը րադում ողորմածությամբ հատուցեց Լևան բատոնին և ետ ուղարկեց Լևան բատոնին իրեն տեղը, իսկ ինքը գնաց Ղարաբաղ:

155. Երբ նա (Շահ-Թամազը) հասավ Ղարաբաղ, դեռևս չէր վերացել թշնամությունը Լուարսար թագավորի նկատմամբ. նա դիմեց դեպի Տփղիս, ավերեց Տփղիսն ու Տփղիսի շրջակայքը, և Տփղիսի բերդը գրավեց:...

156. ...[Աթարակ] Քայխոսրոն գրեց Շահ-Թահմազին. «Լուարսար թագավորն եկավ և ավերեց իմ երկիրը, և Ա[ր]գրումի իսկանդար փաշան ելա գալիս է»:

157. Լսելով այս՝ Շահ-Թամազը ...շարժվեց. և աթարակ Քայխոսրոն ընդառաջ ելավ նրան, առաջնորդեց և տարավ Սամցխե: Իսկ Շահ-Թամազը իր որդի Միրզա-Իսմայելին²⁰ ուղարկեց Կարս: Եվ հասավ Իսմայել-Միրզան [այնտեղ] ու գրավեց ամրոցները, ավերեց Կարսը և, որքան էլ այնտեղ օսմանցի զորք կար, քշեց այնտեղից:...

161. Եվ մտավ Շահ-Թամազը Երևան...

163. Իսկ Շահ-Թամազը գնաց իրեն տեղը. Տփղիսի բերդը Շահ-Թամազն ուներ գրաված: Նստացրեց նա Ղազախ [կոչված] տեղում և Շամշադիլում իր խանին. այս երկիրն առաջներում կոչվում էր Ռանի և նա սուլթան[ներ] նստացրեց Գանձ[ակ]ում, Բարգուշաթում և Շաքիում:...

164... Գանձ[ակ]ի սուլթան Շա[հ]վերդը՝ լսելով այս՝ ժողովեց Ղարաբաղի զորքը և այն [ուժերը], որ Շահ-Թամազն էր ցուցադրել, և շարժվեց Լուարսար թագավորի դեմ:

175... Շահ-Թամազը գրեց Չերքեզ-Շամխալին՝ Շաքիի սուլթանին, որպեսզի նա շաքեցվոց և զարաբաղցվոց զորքով ելնի. և շարժվեց Շամխալ սուլթանը մեծ զորքով և եկավ Քարթլի:

184... Մեծ զորքով շարժվեց Շահ-Թամազը Ալեքսանդրե

[Կախեթի ըատոնի] դեմ. և եկավ Շահ-Թամազը Ղարաբաղ: 186 ... Ապա բաժանեցին երկրները, և [Օսմանյան] սուլթանին մնաց Իմերեթը, Օդիշին, Գուրիան՝ մինչ Վերին Քարթլիի սահմանը, Քարթլիի և Կարսի սահմանը, Աշոցքը (Արոցի) և Երևանյան Հայաստանը (էրեուսիսա Սոմխիթի), որ այժմ մինչ Բազդադ Թուրքստան են կոչում: Իսկ Շահ-Թամազին [սուլթանը] զիջեց Քարթլին, Կախեթը, Երևանը և Քյուրդստանի հայսկույս մասը ...

189. ... Խոնթքարի զորքն եկավ և գրավեց Թավրիզը, Երեվանը, Գյանջան և Ղարաբաղը և Ատրպատականի բոլոր կողմերը մինչև Սուլթանիա:...

192. ... Սվիմոն [Թագավորն]²¹ եկավ Քարթլի Քրիստոսի 1579 [թվին] և գրավեց Գորուս բերդը, և բռնեց Քարթլին ու Սոմխիթը, Սաբարաթաշվիլոն ու Լոռին և բոլոր ամրոցները բացի [Լոռվա] բերդից:

197. ... Սվիմոն Թագավորը հաղթող վերադարձավ և մի առ ժամանակ հանդստացավ, և ուրախ էր: Ապա նա նորից զորք ժողովեց և շարժվեց Լոռիի վրա: Հենց որ հասավ [տեղն], տեղական փաշան դուրս եկավ և նրանք իրար հետ պայքարեցին, և տեղի ունեցավ սաստիկ կռիվ. և [կամոքն] աստուծո Սվիմոն Թագավորը հաղթեց. և շատ ուռումներ կոտորվեցին՝ չորս հարյուր յոթանասուն երեք հոգի, Քրիստոսի 1586 [թվին], և վերցրեց Լոռիի այրերը, գրավեց Լոռին, թեև բերդը նույն ուռումներին ձեռին էր:

Եվ մի առ ժամանակ հանգստանալուց հետո [Սվիմոն Թագավորը] նորից զորք հավաքեց, եկավ ու մոտեցավ Լոռվա բերդին, սկսեց կռիվը և վերցրեց Լոռվա բերդը ապրիլի մեկին. և գրավեց Լոռին ու վերադարձավ այնտեղից:...

200. Հենց որ խոնթքարն այս իմացավ՝ ուղարկեց արշավախումբ, հետն էլ մի զորագլուխ (սարգալի). սա շարժվեց և եկավ Լոռի ու վերցրեց Լոռվա բերդը, և գրավեց այն: [Ապա] եկավ ու կանգ առավ Խատիս-սոփիլիի ծայրին²²:

201. Հաղթական Սվիմոն Թագավորն եկավ Տփղիս, ժողովեց իր զորքը և մոտեցավ Դմանխին, քանի որ Դմանխն այն ժամանակ ուռումների ձեռին էր, և կոտորեց Դմանխում գտնվող բոլոր ուռումներին և գրավեց բոլոր շրջակայքը. և բոլոր ուռումներին քշեց Վրաստանից և ամեն ինչ գրավեց բացի միմիայն Գորուս և Լոռուց:

204. ... Շահ-Արասը (Շաբաղը)²³ գրավեց Թավրիզը և, որքան էլ Ատրպատականը տարածություն ուներ, այն եվս ամբողջ գրավեց, ըսցի Երևանից և Բաղդադից:

220. ... Ուռումներն եկան Լոռի և գրավեցին Լոռվա բերդը ու մտցրին այնտեղ իրենց զորքը. ապա գնացին և Սվիմոն թագավորին²⁴ տարան Ստամբուլ:

222. Գիորգի թագավորը²⁵ մոտեցավ Լոռվա բերդին և վերցրեց բերդն ու գրավեց Լոռին:

226. ...Շահ-Արասն եկավ Երևանը գրավելու համար և կանչեց Գիորգի թագավորին և Կախեթի Ալեքսանդրե բատոնին օգնության՝ Երևանը գրավելու համար: Եվ սրանք երկուսով իրենց զորքով գնացին: Եվ երեք անկյունում ինքն (Շահ-Արասն) էր կանգնած, իսկ մեկում սրանց (Գիորգիի և Ալեքսանդրեի) զորքերը տեղավորեց: Եվ երբ զ'աննը հրամայեց զրոհ տալ, այն ժամանակ առավելապես վրացիներն աշխատեցին և անցան պարիսպների մեջ և խիստ պատերազմեցին. մինչև որ զզլրաշները կմտնեին, վրացիները գրավեցին ամրոցները, ցույց տվին զ'աննին [իրենց] ուժն ու կորույր, և գրավեցին բերդը:

227. Ապա՝ գրավելով Երևանը՝ զ'աննը սկսեց քանակեցել Գիորգի թագավորի հետ, այսպես ասելով. «Քանի որ խոնթքարը ե' իմ ե' քո թշնամին է, այժմ, քանի որ ես ջանք եմ թափել ու եկել այստեղ, Լոռին թո՛ղ իմը լինի»: ...Գիորգի թագավորը... զիջեց: Ապա Շահ-Արասը գրավեց Լոռվա բերդը և իր զորքը մտցրեց բերդի մեջ, և վերադարձավ իր տերությունը:...

247. ... Ղրիմեցիք եկան հասան Դոնս: Երբ որ նրանք հասնում էին [այդտեղ], գորեցի մի տերտեր (տերտերա)²⁶ մեն-մենակ ոչինչ չզգալով՝ գալիս էր Գորուց: Եվ այս ու այն կողմն նայելով՝ [հանկարծ] նկատեց, որ Դոնսը և նրա դաշտերը զորքով է լցված: Ապա տերտերը դիխի ընկավ, որ նրանք վրացիներ չէին: Տերտերը զգաց, որ նրանք անօրեններ են և երկիրն ավերողներ: Եվ այն տերտերը շտապ վերադարձավ և վազեց Գորու ուղղությամբ, անցավ Կուրի կամուրջը և հանեց կամրջի բոլոր տախտակները, որ և ջուրը թափեց, և կամուրջը քանդեց: Իսկ երբ զրիմեցիք ուղղակի կամրջին հասան, տեսան այն քանդված, նեղ տեղն ընկան և չկարողացան կամրջով անցնել²⁷:

300. ... [Սամցխեի] աթաբակ էր Մանուչար աթաբակի որդի Մանուչարը, որ Սվիմոն թագավորի²⁸ քեռորդին էր: Եվ Թեյմուրազ [Կախեթի] տերը Օլթիսում բնակեցրեց իր ընտանիքը:

Հենց որ նրանք գնացին, զ'աենին հաղորդեցին Թեյմուրազ բատոնիի գնալը խոնթքարի մոտ և նրա ընտանիքի մնալը Սաաթարագոյում: Այն ժամանակ [զ'աենը] նամակ գրեց Երեմիայի խան Ամիրգունա-խանին... Ապա Ամիրգունա-խանը գնաց [Օլթիսի]... Իսկ նույն գիշերը Թեյմուրազ բատոնիի կինը խորաշանն երազ էր տեսել, իբր թե զզլրաշները հարձակվել էին նրա վրա և կողոպտել նրա գանձարանը և ունեցվածքը, և՛ զարթնելով՝ խորաշան տիրուհին հենց նույն գիշերն և եթ շարժվել էր տեղից ու Օլթիսի քաղաքից անցել էր դեպի բերդը. և ամեն ոք և ամեն ինչ, որ հետն ուներ, բոլորը տարել էր բերդը, քանի որ մինչ այդ բերդից ցած էին կանգ առել: Եվ գնաց Ամիրգունա-խանն այն գիշերը, հասավ այնտեղ, ուր Թեյմուրազ բատոնիի կինն ու երեխաներն էին գտնվում, և հենց նույն գյուղի վրա հարձակվեց, և ավերեց այն գյուղը:

319. ... Եվ տեսավ աթարակն Երևանի խան Ամիրգունա-խանին՝ իր սնոգին, սպառնաց նրան և թրով խփեց նրա սաղավարտի ծայրին, սաղավարտը ճեղքեց, գլխին խիստ խփեց և վայր ձգեց: Ամիրգունա-խանը կանչեց. «...Ինչո՞ւ ես ինձ սպանում, չէ՞ որ քեզ ես եմ մեծացրել»...

323. Եկավ զզլրաշների զորքը, և մտավ Սարարաթաշլիոն և Սոմխիթ, որ և կողոպտեց, ու մնաց այնտեղ:

328. ... Երբ Շահ-Աբասը մեռավ²⁹, զզլրաշների մեջ հուզում սկսվեց, և Կարսի բեգլարներն ուզում էին Էրանը կործանել: Իսկ խորո Ղուլարաղանն ամրացրեց Կարսը և դուրս բերեց Շահ-Աբասի որդի Շահ-Սեֆին (Շահ-սեֆի)³⁰ և զ'աենն նստացրեց, ապա՝ վերադառնալով՝ ամրացրեց Կարսը և շատ հնազանդ մնաց առ զ'աենը: Եվ զ'աենն էլ ողորմած էր դեպի նա:

345. Ապա [Կախեթի Թեյմուրազ բատոնը] գլխեց վրացիներին և կախեթցիներին, որոնք հավաքվեցին, և գնաց գերելու և ավերելու Ղարաբաղը. և անակնկալ կերպով հարձակվելով՝ [նրանք] ամբողջապես թալանեցին ու ավերեցին Ղարաբաղը, շատ գերիներ վերցրին ու հաղթական վերադարձան Կախեթ:

353. ... Խոստում թագավորին³¹ օգնության եկան Լոռվա խանը, Ղազախի խանը և Շամշադիլի խանը:...

356. ... Խոստում [թագավորը]... այդի տնկեց [Տփղիսում] Իշիտուրտուքի³² տակը...

363. ... Դիորդիի որդի Ալեքսանդրե [Իմերեթի թագավորը] Դադիանուց խնդրեց ազատել իր հորը և խոստացավ փրկանք

տալ, Իսկ Դադիանին պահանջեց, որպեսզի Ձիտորիի և Ձխարիի հայերը տրվեն նրան իբրև փրկանք: [Ալեքսանդրեն] տեղահան արավ և տվեց [Դադիանուն] այն, ինչ որ նա ապսպրել էր և ազատեց իր հորը, որին և բերեց Իմերեթ:...

459. ...Երևանի խանը և Քալբալիխանը նախանձում էին իրար և այդ պատճառով Երևանի խանը որոշեց նամակ գրել Գիորգի թագավորին:... [Գիորգի] թագավորը ...Երևանի խանին հարեց և նրա բարեկամը դարձավ: Իսկ Երևանի խանը տեղեկացրեց այս մասին ղ'անին, և շատ ուրախացավ շահ Սուլթան Հուսեյն ղ'անեը³³ Գիորգի թագավորի հետ հաղթություն կնքելու մասին և շնորհեց Երևանի խանին թոփանգչի-աղասու-թյուն, որ է բոլոր հրացանակիրների տեր և տնօրենը:... Եվ Երևանի նախարին և այլ մեծամեծներին, ղ'անի հրամանի համաձայն, ուղարկեցին... [Իմերեթի] թագավորին ծառայեցնելու:...

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Գիորգի կրտսեր կոչված Վրաց թագավորի և այս հատվածում հիշված պերսոնաժի ժամանակագրությունը ճշտելու համար (հմմտ. մեր «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», II, 50, 61) կարևոր է նշել, որ «ա Դավիթ VI-ի, այսինքն Ուլու-Դավիթի որդին էր: Էգնատաշվիին (նոր Գարթլիս ցեղովրերա XVIII դ. սկզբ., վրացերեն, հրատ. Իվ. Ջավախիշվիլու, Թբ., 1940, էջ 1) սրան համարում է Բագրատունյաց (Բագրատիդների) 67-րդ թագավորը: Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլու հետադետության (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, գիրք երրորդ, (XIII—XIV դդ.), Թբ., 1941, էջ 149, Վրաստանի պատմությունը (XI—XV դդ.), համառոտ տեսություն, վրացերեն, Թբ., 1949, էջ 188, 277), այս Գիորգին զահ է բարձրացել Օլջաթի խանի հրամանով Վախտանգ III-ի մահից (1308) երրորդ տարին, հետևապես 1310 թվին: Ըստ Վախուշտիի ժամանակագրության (Ք. Ճ., II, Դ. Չուբինովի հրատ., ՄՊՔ., 1854, էջ 237) վախճանված պիտի լինի 1318 թվին: Հմմտ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, գիրք երրորդ (XIII—XIV դդ.), վրացերեն, Թբիլիսի, 1949, էջ 258—259,

² Լանկ-Թիմուր կամ Թեմուր-Լենդ մոնղոլական խան, 1360—1405 թթ.:

³ Այստեղ, հավանական է, ակնարկած է Թովմա Մեծոփեցու Պատմությունը (տես Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծորեցւոյ, իւրոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք կարապետ վարդապետ Շահնազարեան [Շար հայ պատմագրաց], Փարիզ, 1860: Նաև Թովմա Մեծոփեցի [Վրաստանի պատմության աղբյուրներ. Սերիա II], Հայ հեղինակներ), թարգմանություն, ներածական և կոմենտարներ պրոֆ. Լ. Մելիքյան-Բեկի, հայերեն և վրացերեն, Թբ., 1937):

⁴ Բագրատ V, մեծն, Վրաց թագավոր, 1360—1393 թթ.: Այս Բագրատի մասին մանրամասն տես Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմ-

մությունը, III, Թբ., 1941, 179—191, էջ 223—225, նույնի՝ Վրաստանի պատմ-
մությունը (XI—XV դդ.), համառոտ տեսություն, վրացերեն, Թբ., 1949, էջ
204—205, 277, նույնի՝ Վրաց ժողովրդի պատմությունը, գիրք երրորդ
(XIII—XIV դդ.), վրացերեն, Թբ., 1949, էջ 282 և այլն:

⁵ Գիրքի VI, Վրաց Թագավոր, 1393—1407 թթ.: Այս Գիրքիի
մասին մանրամասն տես ի վ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմու-
թյունը, գիրք երրորդ, 1941, 191—193, 223—225: Նույնի՝ Վրաստանի պատմու-
թյունը (XI—XV դդ.), 1949, էջ 209—210, 277:

⁶ Հմմտ. Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանց, Նկարագիրս. Կա-
րապետի վանուց Երնջակայ, Թիֆլիս, 1904: С. Тер-Аветисян. Кре-
пость Еринджак (Алинджа-кала), „Бюллетень Кавк. Ист.-Археол. Ин-
ститута“, № 8, Лнгр., 1931, стр. 16.

⁷ Խոսքը Գիրքի V Պայծառի մասին է, 1314—1346 թթ.:

⁸ Տես 4-րդ ծանոթ.:

⁹ Ուզուն-Հասան կամ Հասան-բեյ Ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղի
խան, 1466—1478 թթ.: Մանրամասն տես ի վ. Ջավախիշվիլի, Վրաց
ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, հատոր IV, պրակ I (XV դար), Թբ.,
1924, էջ 123—132, նույնի՝ Վրաց ժողովրդի պատմությունը, գիրք չորրորդ
(XV—XVI դդ.), վրացերեն, Թբ., 1943, էջ 119—120:

¹⁰ Այժմյան Սուլթանի լեռնաշղթան:

¹¹ Նույն Սամշվիլդեն է:

¹² Կոստանտին I, Վրաց Թագավոր, 1407—1411 թթ.:

¹³ Ի նկատի ունի Կոստանդին II-ին, 1479—1505 թթ.: Մանրամասն
ի վ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, IV—1, էջ 133—
183, նույնի՝ Վրաց ժողովրդի պատմությունը, գիրք չորրորդ (XV—XVI դդ.),
1948, էջ 127—172:

¹⁴ Այսինքն՝ Դավիթ VIII, 1505—1525 թթ.:

¹⁵ Լուսարսար I, 1534—1558 թթ.:

¹⁶ Իսմայիլ I, Պարսից շահ, 1499—1525 թթ.:

¹⁷ Թամազ, Պարսից շահ, 1525—1576 թթ.:

¹⁸ Սուլեյման կամ Սյուլեյման, Օսմանյոց սուլթան, 1520—1566 թթ.:

¹⁹ Լեվան, Կախեթի Թագավոր, 1520—1574 թթ.:

²⁰ Իսմայիլ, հետագայում Պարսից շահ՝ 1576—1577 թթ.:

²¹ Սվիմոն I, Վրաց Թագավոր, 1558—1600 թթ.:

²² Խատիս-սոֆեիլի՝ Բոլնիսի հայոց հռչակավոր ուխտատեղին է:

²³ Աբաս I, Պարսից շահ, 1587—1629:

²⁴ Տե՛ս 21-րդ ծանոթ.:

²⁵ Գիրքի IX, Վրաց Թագավոր, 1600—1605 թթ.:

²⁶ «Տերտերա» աղավաղված՝ «տենտերա» հայ լեռնային հոմանիշն է
վրացերենում՝ տերտեր բառից:

²⁷ Այս էպիգրաֆը, որ տեղի է ունեցել Վրաց Լուսարսար II Թագավորի
օրոք (1605—1616), նկարագրած է նաև Քարթլիս-ցիխովրեբայի III շարունա-
կության մեջ (տես Վրաց աղբյուրները, II, 141), նաև Վախուշտիի պատմու-
թյան տեքստում (տե՛ս սույն հատորի Գ գլուխը, էջ 63):

²⁸ Սվիմոն II, Վրաց Թագավոր, 1619—1629:

²⁹ 1629 թվին:

³⁰ Սեֆի կամ Սաֆի I, պարսից շահ, 1629—1642:

³¹ Ռոստոմ I, Վրաց թագավոր, 1632—1658 թթ.:

³² Իշխուղարուքի նույն իշխուղարուկն է, որ հայտնի է և աշխարհագիր Վախուշտիի «Քարթլիի պատմություն» և «Աշխարհագրություն»-ից (տե՛ս սույն հատորի Գ գլուխը, էջ 64), այժմյան Մամադավթի կամ Մթածմինդայի լեռը՝ Թրիլիսիի արեւմուտքից: Այս անունը, անտարակույս, հայկական ծագում ունի (Ն. Մեւիթսեթ-Բեկ, Վախուշտիի «Իշխուղարուքի»-ի մասին. Հին Տփղիսի շուրջը, վրացերեն, — «Պատմության Տեղեկագիր», 1924, գիրք II, էջ 229—232; Ս. Меликсет-Бекоев, Тифлис, его основание и краткий исторический очерк, — Путеводитель „Тифлис и его окрестности“, Тифлис, 1925, стр. 21. Ն. Մեւիթսեթ-Բեկ, Դավիթ Անհագրի «Վրաստանում լինելու հարցի շուրջը. «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», I, Երեւան, 1946, էջ 256; Հմմտ. նաև Ս. Иоселиани, Гора св. Давида в Тифлисе, Т., 1858, стр. 3—4. Նույնի Описание древностей города Тифлиса, Т., 1866, стр. 43.

³³ Հուսեյն կամ Հյուսեյն, Պարսից շահ, 1694—1722 թթ.:

ՍԵԽՆԻԱ ԶԽԵԻԶԵ

«ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1739)

Սեխնիա Չխեիձեն Դիորգի XI Քարթլիի թագավորի (1676—1688) պալատական գործիչներից մեկն է. հայտնի է իբրև հեղինակ պատմական երկասիրության, որ «Թագավորների պատմությունը» (ցխովրեբա մեփեթա) վերնագիրն է կրում: Պատմությունն ամփոփում է պատմական տեղեկություններ Վրաստանի և հարևան երկրների մասին շուրջ 1653—1739 թթ., ուր սկզբնական մասը՝ շուրջ 1653—1687 թթ.՝ գրի է առնված ըստ ուրիշների հաղորդած տվյալների (այս մասում Հայաստանի և հայերի մասին ոչինչ չկա), ապա՝ 1687—1739 թթ. ներքո՝ իրեն իսկ հեղինակի, իբրև ականատեսի, նկարագրածն է:

Սեխնիա Չխեիձեի երկասիրությունը հրատարակված է պրոֆ. Դ. Չուրիչովի լույս ընծայած «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի II մասում, ՍՊԲ., 1854, էջ 307—342, նաև արտատպված է Զ. Ճիճիչևաձեի հրատարակած «Վրաստանի կյանքը» (Սաքարթվելոս ցխովրեբա) գրքում, Թբ., 1913, էջ 1—52: Նույնը կա և ֆրանսերեն թարգմանությամբ ակադ. Մ. Բրոսսեի (M. Brosset) Histoire de la Géorgie, II Partie, II livraison, SPB. 1857, pp. 7—54:

Հեղինակի ու նրա երկի մասին տես Իվ. Ջավախիշվիլի. Հին վրացական պատմական գրականությունը, V—XVIII դդ., վրացերեն, ա. տպ., Թբիլիսի, 1916, էջ 320—327, բ.—գ. տպ., Թբ., 1945, էջ 362—368:

Քաղվածքների թարգմանությունները բերում ենք համաձայն Դ. Չուրիչովի հրատարակության.

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1687—1739 Թթ.]

384 [=1696] թ... Ամխլախորին Իմերեթում պարտվել էր, ձագած [իշխաններ]ին էրեկլե թագավորն՝ յուրաքանչյուրին իրեն կալվածքում թողեց, քանի որ ղ'աենը՝ հրամայել էր. «Յու-

րաքանչյուրին իրեն կալվածքը տնւր՝ [Ուստի] և նրանք իրենց ընտանիքները տեղում թողին, և իրենք Գիորգի թագավորին՝ ուղեկցեցին, անցան Թոխալեթը և հասան Շրեան, տեղեկացրին զ'անհին...:

391 [=1703] թ. ... Վախտանգ արքայազնը՝ լսելով [իր հոր գալու մասին] և ժողովելով վրացական զորքեր՝ ընդառաջ գնաց հորը Տաշիրում...:

407 [=1719] թ. ... քորոնիկոնի 407, օգոստոսի 7-ին Վախտանգ թագավորը՝ դուրս գալով Ղազվինից՝ հասավ Այդար-բեկի սահմանը Լոռիում, ուր նրան ներկայացավ նրա որդի Բաքար թագավորը՝ վրացական զորքով...:

410 [=1722] թ. զ'անհը խալաթ և զ'ուլարաղասություն* շնորհեց Բաքար թագավորին և խնդրեց օգնություն: Բաքար թագավորը ցանկացավ գնալ և կանգ առավ Տաշիրում: Սակայն Վախտանգ թագավորը խորհուրդ չտվավ իր որդուն գնալու և վերադարձրեց: Եվ մի փոքր ժամանակում Կախեթը, Երևանը, Շամշադինը... (Շամշադիլո) և Ղազախը տրվեց Էրեկլե թագավորի որդի Կոստանտինին (Կոստանտինին), որ պարսկերեն Մա[ն]մադ-զ'ուլի-խան էր կոչվում: Էրեկլե թագավորի որդին եկավ Շամշադին...:

Այս պահին Վախտանգն ստացավ զ'անհից խալաթ և արծաթե գուրդ (լախտ) և զորապետության (սարդլորա) կոչում, նաև պահանջ, որպեսզի նա Շիրվանի վրա արշավի, քանի որ Շիրվանը լեզգիների ձեռին էր: Ժողովվեց վրացական զորքը: Այս պահին եկավ Ռուսաստանի Պետրոս կայսեր՝ դեսպանը Վախտանգ թագավորի մոտ, որին մատուցեց ողորմածության հրովարտակ և [առաջարկ] ներկայանալ իրեն (Պետրոսին). «Օգնականությամբ Բրիտանիայի ելա իմ աթոռանիստից, արմատախիլ արի թշնամիներին և դալիս եմ Շիրվանի կողմերը, տե՛ս զորքիս փայլն ու մեծությունը: Թագավորին այս դուր եկավ, մեծ ուրախությամբ [ընդունեց նրան], քանի որ քրիստոնսասեր էր... Վախտանգ թագավորը ճանապարհ ընկավ, հասավ Գյանջայի երկիրը, կանգ առավ Շամխորում (Շանքոր), կայսրն ուղացավ: Ինչպես պարզվեց, կայսրը Աստրախանից (Աշտարխանից) վերադարձել էր: Թագավորը շատ վշտացավ, [նրա] թիկունքում ըմբոստացավ Կախեթի բառոն Կոստանտինեն, քանի որ Ղազախն ու Շամշա-

* Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ le titre de qoular-aghas (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, 36).

դիներ նրանն էին: Սկսեցին պարենավորման համընդհանուր և մարդկանց կոտորածը, [ուստի և Վախտանգը] Շիրվանի կողմը չանցավ...

411 [=1723] թ. սարասքյար Իբրահիմ-փաշան գտնվում էր Ղարսում... Բաքար թագավորը և նրա քեռին (բիձա) Իսահ թագավորը¹ հանդիպեցին իրար Տաշիրում...

412 [=1724] թ. ...Այս պահին սարասքյարը գնաց Երևանի վրա... Սարասքյարը հասավ և գրավեց Երևանի բերդը, և Երևանի խան Ալիդուլի-խանին դուրս հանեցին այնտեղից...

413 [=1725] թ. ...խոնթքարը շնորհեց Քարթլին Իսաղ-փաշային և Երևանը Ռաջա-փաշային, սարասքյարու թյունը՝ Սարի Մուստաֆա-փաշային: Սա գրավեց Լոռվա բերդը, իջավ Գյանջա...

417 [=1729] թ. ...հայերը Ջատիկը կրկնազատկին (ախարկյուրակեին) լուսաղբին և Թեոդորոսի կյուրակեին միա կերան²...

418 [=1730] թ. ...դուրս եկան ճարեցիք [և] ավերեցին Բոլնիսները (Բոլնիսերի) և Սոմխիթը, [չատերին] կոտորեցին և տարան շատ զերիներ և տավար-ոչխար...

420 [=1732] թ. լեզգիները մտան Սոմխիթ և մոտեցան Սամշվիլդեին: Սամշվիլդեի տերն էր Իսսե թագավորի որդի Աբդուլա-բեկը, որն այն ժամանակ Սոմխիթումն էր գտնվում: Հենց որ զորքի գալու մասին տեղեկադրին, նրան օգնության հասան Ղափլանիշվիլի Քայխոսրոն, Սարարաթաշվիլոյի զորապետը (սարգալի) և նրանց ընտանիքները ու Սոմխիթի զորքը...

Սույն թվին Իսաղ-փաշային տվին Քարթլին, սրա որդի Ուսու-փաշային՝ Ախալցիխեն և Օսման փաշային՝ Ա[ր]դրումը...
...Դեկտեմբերին... լեզգիներն ավերեցին Սոմխիթը...

421 [=1733] թ. ...Իսաղ-փաշան կառուցեց Մուխրանի բերդը՝ սկսած ապրիլից մինչև հունիսի 20-ը, աշխատում էր վեց հարյուր բանվոր Քարթլիից և Սոմխիթ-Սարարաթաշվիլոյից:

423 [=1735] թ. Թամազ-խանը³ հասավ Ղարսի երկիրը... Հուլիսի 10-ին լեզգիներն ավերեցին Սոմխիթը...

...Թամազ-խանը գտնվում էր Երևանի Ղաթուլախում (Ղ'իրս-բուլախ) ... Ուռույթները թողին Երևանը, և ոչինչ չկասեցին ուռույթները... Սոմխիթից փախել էր Ամիլախվարի Գիվին, Մուխրանի տերը, Ալալիսշվիլի Քայխոսրոն...

Նոյեմբերին [Թամազ-խանը] դատարկեց Գյանջան, Ղարաբաղը, [քչելով] Քարթլիի և Կախեթի քոչվորներին, Երևանը,

Ղարսը, Ղայդուլին, Փանքակը (Փամբակի), և որքան էլ ուռում-ների թողխանա էր մնացել, [բոլորն] ուղարկեց Խորասան...

424 [=1736] թ. ...դ'աննից եկավ հրաման, որով Քարթլին տրվեց Աբդուլա-րեկին, որ և Վրաց թագավոր դարձավ Արչիլ անուկով¹⁰, Կախեթը՝ Ալի Միրզային, որ կարճ ժամանակ Քարթլիի թագավոր էր, Երևանը՝ սուլթան Սեֆի-խանին, [Վերջինս] գնաց Երևան...

425 [=1737] թ. ...դ'աննը Ղանդասար էր կանչել վրացի-ներ՝ Ամիրաթավարի Օթարին, Սաբարաթասշվիլոյի զորագլուխ (սարդալի) Ղափլանիսշվիլի Քայխոսրոյին, Յիցիշվիլի Կիրիլե արքեպիսկոպոսին, Զավախիշվիլի Քայխոսրոյին, Փալավանդիոշվիլի Ավթանդիլին, Փեշանգ՝ Լոուփա մելիքին, Փարսադան՝ Սոմ-խիթի մելիքին, Բայանդուրին (Բագուրի), Ալիդ'ուլի-բեկ ախո-ռապետին (ամիրեջիբի)...

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

¹ Էրեկլե I, Նազար-Ալի-խան, Վրաց թագավոր, 1688—1703 թթ.:

² Հուսեյն կամ Հյուսեյն, Պարսից շահ, 1694—1722 թթ.:

³ Գեորգի IV Գուշիա, Իմերեթի թագավոր, 1696—1698 թթ.:

⁴ Խոսքը Վախտանգ VI-ի մասին է, որ Վրաստանի կառավարիչ էր 1703—1712 թթ. և թագավոր 1719—1724 թթ. (վախճանվեց՝ թագվեց Աստ-րախանում 1737 թ.): Մանրամասն տես մեր՝ «Վրաց աղբյուրները», II, 126—130:

⁵ Բաբար, Վրաց թագավոր, 1716—1719 թթ., Վախտանգ VI-ի որդին էր:

⁶ Պյոտր I, 1682—1725 թթ.:

⁷ Վախտանգ VI-ի եղբայր Իեսե, Վրաց մահմեդականացած թագավոր, 1714—1716 թթ.:

⁸ Խոսքը Մուսուսուկի մասին է:

⁹ Թամազ II, Պարսից շահ, 1729—1736 թթ.:

¹⁰ Արչիլ II, Կախեթի թագավոր:

ՎԱԽՈՒՇՏԻ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1744), «ՔԱՐԹԼԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1744), «ԿԱԽԵԹԻ ԵՎ ՀԵՐԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1744), «ԻՄԵՐԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1745), «ՍԱՄՅԽԵ-ՍԱԱԹԱԲԱԳՈ-ԿԼԱՐՋԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1746), «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» (1755), «ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» (1745), «ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶ» (1735)

Վախուշտի Բագրատիոն արքայազնը, Վախտանգ VI թագավորի (տե՛ս մեր «Վրաց աղբյուրները», II, 126 և այլն) գործունեության շարունակողն է գրականության և, հատկապես, պատմագրության ասպարեզում: Այս Վախուշտին իսկապես Վախտանգ VI-ի հանձնաժողովի կողմից Վրաստանի պատմության վերաբերյալ ժողոված բազմաթիվ նյութերի ուսումնասիրող-զննողն է, Վրաց տարեգրության (Քարթլիս-ցխովրերա՝-ի) II մասի շարունակության գրի առնողը, Վրաց ժամանակագրության կարգավորողը, Վրաստանի աշխարհագրության և աշխարհագրական քարտեզի ու ատլասի կազմողը և բազմաթիվ այլ գիտական միջոցառումների նախաձեռնողը:

Վախուշտին Վախտանգ VI թագավորի «արտամուսնական» զավակն էր. ծնվել է մոտավորապես 1694—1696 թթ., 1717—1724 թթ. միջոցին ակտիվ մասնակցություն է ունենում քաղաքական կյանքում: 1721 թ. նա նշանակվեց Սարարաթիանոյի կառավարիչ և սպրում էր Թրիալեթի Ախալքալաքում, որ երբեմն Տաշրաշ կամ Դաշրաշ անունով էր հայտնի: 1724 թվին Վախուշտին իր հոր Վախտանգ VI թագավորի և եղբայր Բաքարի հետ միասին, օսմանցիներից պարտություն կրելուց հետո, դադթում է Մոսկվա, ուր նվիրվում է գրական-գիտական գործունեության: Ապրելով «Պրեսնյա»-ում, նա վախճանվում է մոտավորապես 1770-ական թվականներին:

Վախուշտիի գրական գործերից նախ և առաջ հիշատակելի է «Վրաստանի պատմությունը», որ նա ավարտել է 1744թ.: Այս

աշխատութեան մեջ տրված է Վրաստանի անցուդարձի սիստեմատիկ նկարագրութիւնը՝ հենվելով գրական հարուստ ժառանգութեան վրա, ինչպիսիք են՝ ամենալայն կերպով նրա կողմից օգտագործած բաղմաթիվ ժամանակագրութիւնները (խրոնիկաները), «կինկլոսները» և արխիվային գովումները (սիգել-գուշարները)։ «Պատմութիւնը» բաղկացած է 2 մասից, որոնցից առաջինում տրված է Վրաստանի պատմութեան ամփոփումը հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև Վրաստանի բաժանումը XV դարում, իսկ երկրորդում՝ նույնը Վրաստանի բաժանումից հետո մինչ XVIII դարի կեսը ըստ Վրաստանի առանձին քաղաքական-վարչական բաժանումների։

Առաջին մասը հրատարակված է Դ. Զ. Բագրատի կողմից. «Վախուշտի. Վրաստանի պատմութիւնը. մասն առաջին», վրացերեն, Թբիլիսի, 1885, էջ 1—307, երկրորդ մասը մուծված է պրոֆ. Դ. Զուբինովի հրատարակած Վրաց տարեգրութեան երկրորդ մասում՝ «Քարթլիս-ցխովրեբա», վրացերեն, ՍՊԲ. 1854, էջ 11—258։ Երկուսը միասին վերահրատարակված են Զ. Ժիճինաձեի կողմից, 392 էջ, նույնը ֆրանսերեն թարգմանութեամբ ակադ. Մ. Բրոսսեի (M. Brosset)՝ „Histoire de la Géorgie“, II Partie, SPB. 1856, pp. 11—321, վերջինը բաղկացած է հետևյալ գլուխներից.

1. «Քարթլիի պատմութիւնը», ըստ Դ. Զուբինովի հրատ., էջ 11—94, Զ. Ժիճինաձեի 16—145, Մ. Բրոսսեի թարգմանութեան, էջ 11—138 (Histoire et actions des rois de Karthli depuis la divizion du pays en trois royaumes et cinq principautés).

2. «Կախեթի և Հերեթի պատմութիւնը», ըստ Դ. Զուբինովի՝ 95—145, Զ. Ժիճինաձեի՝ 146—221, Մ. Բրոսսեի՝ 139—198 (Histoire du Héréth, du Coukheth et du Cakheth).

3. «Սամցխե-Սաաթաբագո-Կլարջեթի պատմութիւնը», ըստ Զուբինովի՝ 177—236, Զ. Ժիճինաձեի՝ 222—268, Բրոսսեի՝ 199—238 (Histoire du Samtzkhé ou Saathabago et du Clarjeth).

4. Էդրիս-Աբխազեթ-Իմերեթի պատմութիւնը, ըստ Զուբինովի՝ 177—236, Զ. Ժիճինաձեի՝ 269—359, Բրոսսեի՝ 239—321 (Histoire de l'Ègris, Aphkazeth ou Iméréth).

Այս պատմութեան բնական հաւելելովածն է ժամանակագրութեանը, որ ընդգրկում է ժամանակագրական տեղեկութեաններ սկսած XIII դարից մինչև XVIII-ի կեսը (1201—1755): Վերջինս հրատարակված է նույն Դ. Չուբինովի կողմից՝ «Քարթլիս-ցխովրեբա», II, 237—258, Ձ. Ճիճինաձեի՝ 360—392, ֆրանսերեն թարգմանութեանը Մ. Բրոսսեի՝ Histoire de la Géorgie, II, 377—406 (Dates recueillies par Wakhoucht).

Պատմութեանը և ժամանակագրութեանը հաջորդում է Վրաստանի թագավորութեան նկարագրութեանը, որ նույն Վրաստանի աշխարհագրութեանն է: Այս աշխատութեանը հայտնի է կրկնակի հրատարակութեամբ վրացերեն բնագրի (չհաշված Մ. Ջանաշվիլու կողմից 1892 և 1895 թթ. մաս-մաս հրատարակած «Սամցխե» և «Քարթլի» գլուխների), և մի-մի էլ ֆրանսերեն ու ռուսերեն թարգմանականի. 1. Description géographique de la Géorgie, par Tsarévitch Wakhoucht, publiée par M. Brosset, SPB. 1842, վրացերեն և ֆրանսերեն, ատլասից ընդօրինակած մի քանի քարտեզներով հանդերձ. 2 «Վախուշտի արքայազն. Վրաստանի աշխարհագրութեան», Մ. Գ. Ջանաշվիլու խմբագրութեամբ, վրացերեն, Թբ. 1904. 3. „Царевич Вахушти, География Грузии. Перевод, примечания и редакция М. Г. Джанашивили [„Записки Кавказского Отдела Русского Географического Общества“, кн. XXIV, вып. V], Тифлис, 1904. 4. «Վախուշտի. Վրաստանի թագավորութեան նկարագրութեանը (Վրաստանի աշխարհագրութեանը), Ն. Լոմոնոսովու և Ն. Բերձենիշվիլու խմբագրութեամբ = Вахушти. Описание Царства Грузинского (География Грузии), под редакцией Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили», վրացերեն, Թբ. 1941:

Վախուշտիի Վրաստանի աշխարհագրական քարտեզն ու ատլասը, որոնց բնագրերը պահվում են Վրաստանի պետական թանգարանի ձեռագրական բաժնում (ատաղինը) և Վրաստանի պետական կենտրոնական պատմական արխիվի հին վավերագրերի բաժնում (երկրորդը), դեռևս, դժբախտաբար, հրատարակված չեն:

Վախուշտիի մասին մանրամասն տես իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականութեանը, V—XVIII դդ., վրացերեն, ա. տպ., Թբ. 1916, էջ 283—310, բ.—գ. տպ., Թբ. 1945, էջ 328—351:

Մեր թարգմանությունները Վախուշտիի երկասիրություններին կատարված են հետևյալ հրատարակություններից. «Պատմության» ա. մասի՝ ըստ Դ. Բաքրաձեի, «Պատմության» բ. մասի և «Ժամանակագրության»՝ ըստ Դ. Չուբինովի, վերջապես «Աշխարհագրությունը»՝ ըստ Թ. Լոմոսովի և Ն. Բերձենիշվիլի ու հրատարակության։ Նյութի՝ գլուխների վերածումը մեզ է պատկանում։

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

(Անհիշատակ ժամանակներից մինչև XV դ.)

I¹,

Քարթլոսը Նոյի որդի Հաբեթի սերնդիցն էր, քանի որ Հաբեթը ծնեց Ավանանին, Ավանանը ծնեց Թարշին, Թարշը ծնեց Թորգոմին (Թարգամոսին), Թորգոմը (Թարգամոսը) ծնեց ութ հսկաներին, որոնք են Հայկ (Հաոս), Քարթլոս, Բարգոս, Մովսկանոս, Լեկանոս, Հերոս, Կավկասոս և Էգրոս։ Նոյի որդիք բաժանվեցին ի սկզբանե աշխարհի 1758, հունական 2785, վրացական 221 թվին։ Թորգոմին բաժին ընկավ երկիրը հետևյալ սահմաններում՝ արևելքից Գուրգանի ծովը, արևմուտքից Պոնտոսի ծովը, հարավից Օ[փ]րեթի կամ Քուրթի լեռը, հյուսիսից Կովկասի լեռը, և հնազանդ էր նա Ներրոթին։ Այս Թորգոմը (Թարգամոսը) բաժանեց իր երկիրն իր որդուց միջև և տվեց նրանց հասանելիքը, և ութ եղբայրներն այլևս չուզեցին հնազանդվել Ներրոթին, քանի որ իրենք հսկաներ (հերոսներ) էին։ Լսելով այս և վիրավորվելով՝ Ներրոթը հարձակվեց նրանց վրա, և պատերազմը երկար ժամանակ տևեց։ Իսկ երբ Ներրոթը նետով սպանվեց Հայկից Արարատ լեռան վրա ի սկզբանե աշխարհի 1829, հունական 2856 և վրացական 292 թվին, եղբայրներն ազատագրվեցին ստրկությունից։ Ազատվելուն պես Թորգոմը բաժանեց իր որդուց միջև երկրներն ու սահմանները։

Հայկին (Հաոսին) տվեց [այն երկիրը, որի] արևելյան սահմանն էր Կասպից ծովը, հարավից Օ[փ]րեթի լեռն, հյուսիսից՝ այն լեռը, որ՝ սկսվելով Պոնտոսի ծովից՝ պտտում է Բասենի (Բասիանի) դռնով, հասնում է մինչև Պարտավ (Բարգա) և Արագ, իսկ արևմուտքից՝ Պոնտոսի ծովը։

Փառնավաղ թագավորը²... բաժանեց Վրաստանը (Սաքարթ-վելոն) ինն նախարարության (սաէրիսթավո)... ինդերորդին նստացրեց Սամշվիլդեում, որին տվեց [երկիրը՝ սկսած] Սկվիրեթի գետից Գաջենքի (Գաչխանի) վերի [մաս]ով մինչ Փարվա-նա (Փանավրա) [լիճը], հանդերձ Աշոցքով (Արոցի)։...

Միրվան թագավորը³,... բանակցելով Հայոց Արշակ թագա-վորի հետ, իր զուստը տվեց [կնության] Արշակի որդի Արշա-կին։...

Հայոց թագավորի որդի Արշակ Արշակունուն (Արշակունիա-նի) բերին ու համայն Վրաստանի թագավոր նստեցրին⁴։...

[Արշակից] հետո թագավոր նստեց [Վրաստանում] նրա որ-դի Արտակը (Արտադը)⁵։...

Բարտոմ թագավորը⁶... ամուսնացավ [հայ] Արշակունիների դստեր հետ, զորք ժողովեց և՝ օգնություն ստանալով Հայքից՝... կանդ առավ Խունանում։...

Քարթամի կնոջը, որը ղդի էր, տարան Հայք, և այնտեղ նա ծնեց որդի՝ Ադերկին [Միրվան II-ի թագավորության օրոք⁷]։...

Թագավոր դարձավ [Միրվան II-ի] որդի Արշակը, որ դեղե-ցիկ էր, քաջարի, զորեղ և հսկա։ Իսկ երբ Ադերկը (Ադերկի) դաստիարակվում էր Հայքում, Արշակը ժողովեց Հայքի զորքը... և եկավ Թոխալեթ։... Ապա Ադերկը կոչ արեց Արշակին իրեն հետ պատերազմելու։... Ադերկը... դիմեց վրացիներին՝ ասելով. «Ես ձեր թագավորի որդին եմ. բայց ես չեմ թողնի, որ հայոց զորքը ձեզ կոտորի»։ Ապա վրացիները վեր բերին թագն Արշակի գլխից և դրին Ադերկի գլխին⁸ և նրան թագավոր դրին հոռմեական 3947, հունական 5506, վրացական 282 թվին, առաջին ինդիկաիոնին։

Ադերկը դրավեց ամբողջ Վրաստանը և ամուսնացավ հայոց թագավորի աղջկա հետ։... Նրա օրոք Պարսկաստանում սկսեց թագավորել Ժդալանը (sic),... որին հնագանդ էին հայերն ու վրացիները։...

[Կաոս և Փարսման թագավորները⁹]... սիրով էին Հայոց [թագավորների] հետ։ Իսկ Հայոց Միրվան թագավորը մոռացու-թյան մատնեց նրանց սերը և գրավեց Քարթլիի սահման[նե-րից] Ծուն[դ]ան և Արտահանը (Արտանի) մինչև Կուրը, և Ծուն-լի[ան] կոչեց Քաջաց-տուն¹⁰ (Քաջթա-տունի), որ է դեերի տուն։

[Արմաղեկ և Ազոդկ թագավորները¹⁰]... որոշեցին վերա-կանգնել Քարթլիի սահմանը և բերին օսերի (օվսերի) թագա-վորի երկու հղբայրներ Բագուի և Ամբագուկին զորքով, նաև լեզ-

գիններին (լեկերին)։ Նրանց (հայերի) համար աննկատելի կերպով [Թագավորները] մտան Հայք և ավերեցին այն. անցան Կուրը և եկան Կամբեճովան։ Տեղեկանալով սրա մասին՝ Սմբատ Բյուրատյանը (Բիվրիտիանի) փոքրաթիվ զորքով հեռապնդեց նրանց։ Ապա [Հայոց] Թագավորը դիմեց նրանց՝ առաջարկելով, որ [քարթլերը] ետ դարձնեն գերիներին, [ասելով]՝ «Թողավարը ձերը լինի, և ես ետ կդառնամ»։ Ապա հյուսիսականները պատասխանեցին. «Մենք քեզ էինք փնտրում և չգտանք. այժմ ելիր, որպեսզի շուտ սպանվես մեր կողմից»։ Սմբատը՝ լսելով այս՝ զինվեց ու դուրս եկավ։ Այստեղ կանգ առավ Բաղուկը. Սմբատն երկու անգամ դարկեց Բաղուկին և անցավ այն կողմը. թամբից վեր բերեց նրան գետնի վրա ու սպանեց... Ապա բոլոր հյուսիսականները միասին հարձակվեցին և երկու կողմիցն էլ տնթիվ գոհեր կզան։ Սակայն հյուսիսականները պարտվեցին, և թագավորները դիմեցին դեպի Մցխեթա և Արմազ ու ամրացրին քաղաքաբերդերը։ Իսկ Սմբատը ներս մտավ Քարթլի, որն և գերեց, քանի որ [երկիրը] չէր պատրաստվել բերդերի պաշարման համար, և Դեմոթում ու Սամցխեում զորք թողեց իրեն օգնություն Ծունդային և ընդգեմ Օձրախոսի, ու գնաց։ Բայց [Քարթլիի] Թագավորները, քանի որ քաջարի էին՝ չվախեցան և օսերի (օլսերի) հետ բարեկամացան իրենց թագավորների արյան համար, որոնք սպանվեցին, և միշտ աշխատում էին տիրել Հայքը։ Եվ Կլարջեթի և Օձրախեի (Օձրախոսի) նախարարները (Լրիսթափները) հաստատ էին Արմազելիի հետ համերաշխություն պահպանելու մեջ։ Սրանց օգնում էին էդրիսացիք և տիրում էին Հայքը։ Ապա եկավ Հայոց Արտաշան¹¹ թագավորը. և Սմբատն էլ նրա հետ, որոնց դեմ քարթլները դուրս չեկան, այլ ամրացրին քաղաքաբերդերը. և մոտ չորս ամիս [տևեց] Մցխեթայի պաշարումը։ Նեղ տեղն ընկան քարթլները և հաշտություն կընթեցին. հայերը գնացին։ Ապա հայերը սկսեցին պատերազմել պարսիկների դեմ, և քարթլները՝ գտնելով [հարմար] ժամանակ՝ սկսեցին Հայքն ավերել։ Այդ պահին հայոց թագավորն ուղարկեց իր որդի Ջարդեին¹² զորքով։ Քարթլներն և օսերը զինված ելան, փախուստի մատնեցին Ջարդեի զորքը, իսկ Ջարդեին կալանավորեցին։ Իսկ օսերն ուղղում էին նրան մահացնել՝ արյան փոխորեն, թեև քարթլները սրա իրավունք չավին. ուստի և նրան կալանավորեցին Դարիալում։ Քարթլները՝ լսելով այս՝ ամրացրին քաղաքաբերդերը։ Ապա հայոց թագավորի երկու որդիները

և Սմբատն էլ [հետո] եկան Թուղք և սկսեցին բանակեցել, որից հետո հաշտություն կնքեցին, և հայերը վերադարձրին Քարթլիի սահմանները: Իսկ քարթլները վերադարձրին արքայազն Զարդեին և խոստացան թշնամի լինել նրանց (հայերի) թշնամիների հետ և փող կտրել հայոց թագավորի պատկերով, և հայերը գնացին: Եվ ուրախ էին մեր (Քարթլիի) թագավորներն՝ իրենց արիության և Քարթլիի սահմանները վերականգնելու առթիվ:... [Արմազել և Ազոռի թագավորները] մեռան ի սկզբանե աշխարհի. 4052, վրացական 387 և Քրիստոսից 103 թվին:

Մցխեթայում թագավորն ստեց [Հ]ամազասպի որդի Մի[հ]ըրզատը, իսկ Արմազում Դերոկի որդի Փարսմանը: Չնայած նրան, որ Մի[հ]ըրզատ և Փարսման թագավորներն իրար հանդեպ սիրով էին համակված, Մի[հ]ըրզատը թշնամություն սկսեց Փարսմանի դեմ:... Մի[հ]ըրզատը գնաց Պարսկաստան, քանի որ Պարսից թագավորի ուղղական հուհու հետ էր ամուսնացած, և այնտեղ բազմաթիվ զորք կազմեց պարսիկներից ու եկավ Երևաթաձորը (ըկի-նիս-խեվի). իսկ Փարսմանը դուրս ելավ այնտեղ բնդվեմ նրա՝ Քարթլիի զորքով, և հայերն էլ օգնություն կանչվեցին. և սաստիկ էին կռվում հերոսները. նրա (Փարսմանի) սպարապետ (սպասապետի) Փառնավազը, որ Փարսմանի դայակն էր, մարտի ժամանակ քսան և երեքին սպանեց:... Ապա Փառնավազ սպարապետը Փարսմանի կնոջն և որդուն փախցրեց Հայք. իսկ պարսիկները դուրս բերին Մի[հ]ըրզատին, և Քարթլին գրավեցին՝ Փարսմանի մասը պարսիկները, իսկ Մի[հ]ըրզատին իրեն մասը վերադարձրին: Ապա, երբ Փարսմանի որդի Ադամը չափահաս դարձավ, սա հավաքեց հայերին և հույներին ու եկավ Քարթլի: Այստեղ Մի[հ]ըրզատը Քարթլիի և պարսկական զորքով կռվի բռնվեց [նրանց հետ] Ռեխայում: Մի[հ]ըրզատը պարտվեց, նրա զորքը կոտորվեց ու Մի[հ]ըրզատին էլ սպանեցին... 129. թվին:

[Համազասպ թագավորին¹²]... ուրացան Օձրախեի, Կլարջեթի և Էգրիսի նախարարները (էրիսթաֆները), որոնք խորհրդակցեցին Հայքի թագավորի հետ, որպեսզի սա իր որդի Ռեվին, որ [Հ]ամազասպի քնոորդին էր, թագավոր ուղարկի [Քարթլի]. [Հայոց թագավորը] տվեց իր որդուն. ժողովվեցին հայերը և վերոհիշյալ նախարարները (էրիսթաֆները), ու դիմեցին օսերին:...

Բերին հայոց թագավորի որդի Ռեվին և Արշակունի (Արշակունիանի) թագավոր դարձրին¹⁴....

Հայոց թագավորը դարձավ Խոսրովը (Կոստորը)։ Այս Խոսրով թագավորը սկսեց պատերազմել Քասրե [Սասանյան] թագավորի դեմ ու օգնության կանչեց [Միհրդատի որդի] Ասփազուր [Վրաց] թագավորին¹⁵, Իսկ Ասփազուրը բացեց Դարիա-լի դուռն ու հանեց օսերին ու լեզգիներին, որոնք՝ միանալով հայերի հետ՝ գնացին պարսից դեմ, ավերեցին ու կոտորեցին շատերին։... Իսկ Խոսրով թագավորի որդի՝ մանուկ Տրդատին (Տիրիդատին)՝ փախցրին Հռենաստան։ Լսելով այս՝ Պարսից Քասրե թագավորն անթիվ զորք ժողովեց ու ներս մտավ Հայք։ Սրա կապակցությամբ Ասփազուր թագավորն ամրացրեց [Քարթ-լիի] ջաղաքարերվերը։...

Թագավոր դարձավ Միրվանը, որին Միրվան կոչեցին, ի սկզբանե աշխարհի 4214, հունական 5773, վրացական 17, ինգիլիտիոնի 13-ին, Իվերիայում, Ռանում (Բանի), Մովսիկանում և Հայքում։ Իսկ երբ ու 15 տարեկան դարձավ, ... ընդհատվեց Թորգոմյան (Թարգամասյան) — Ներրոթյան — Արշակունյաց հալածությունը [Քարթլիում]¹⁶։...

Խոսրովի (Կոստորոսի) որդի Տրդատն (Տիրիդատն) եկավ Հայք, իր հայրինիքը, հունական զորքով, և դրավեց Հայքը, քա-նի որ այս Տրդատն իր հերոսությամբ սպանեց գութերի թա-գավորին, որ [հունաց] կայսեր հետ էր պատերազմում, և այս պատճառով կայսրը նրան զորք տվեց։ Լսելով այս՝ Միրվանն ընդ-հատեց կռիվը խազարների հետ և Պարսկաստանից բերեց ար-քայազնին, որին իր աղջկա հետ ամուսնացրեց և Ռանի նախա-յարությունը (էրիսթավությունը) տվեց նրան։ Ապա նա (Մի-րվանը) պարսիկներից ևս զորք ստացավ և միշտ պատերազ-մում էր Տրդատի դեմ։ Իսկ երբ Տրդատն օգնություն էր ստա-նում հույներից, Միրվանը պարտվում էր, ճիշտ այնպես, ինչ-պես Միրվանի՝ պարսիկներից օգնություն ստանալու դեպքում պարտվում էր Տրդատը։ Եվ ոչ ոք չկար միայնակ մարտնչող Տրդատի դեմ, և նրանց միջև միշտ տեղի ունեւ պատերազմ։ Սրա (Միրվանի) օրոք Մցխեթա եկավ սուրբ Նինոն Քրիստոսի ավետարանը քարոզելու համար՝ ի սկզբանե աշխարհի 4263, հու-նական 5922, Քրիստոսից 314, վրացական 66 թվին։...

Սուրբ Նինոն ծառայում էր Նիափորա Դվինեցի հայու-հու մոտ երկու տարի։...

Սուրբ Նինոն հետևեց այդ կնոջը, և նրանք եկան Հռոմ՝ Լեփեսացի կնոջ տունը, ու տեսան այնտեղ թագավորազն տիկ-

նոջն (Թադուհուն) Հոփսիմեին (Րիփսիա) և նրա դայակ Գայանեին (Գախանա), որոնք գտնվում էին կուսանոցում (կույսերի վանքում)՝ սպասելով մկրտությանն Նրուսաղեմից: Այն կինը ծանուցեց Նինոյի գործերի մասին Հոփսիմեին, և Հոփսիմեն գթալով հաճոյացավ Նինոյին, և նույն տարին Հոփսիմեն և Գայանեն սպասուհիներով հանդերձ թվով 50 մկրտվեցին սուրբ Նինոյի ձեռքով. և մնաց [Նուհեն] այնտեղ երկու տարի: Այդ կանանց մոտ կայսրը մարդիկ էր ուղարկել, արպեսզի նրա համար գեղեցիկ ու սքանչելի հարսնացու գտնեն, և եկան այն վանքը: Նրբ տեսան Հոփսիմեին և տեղեկացան նրա ծագման և Թադալորազն լինելու մասին, նրա գեղեցկությունից հիացան և ընդօրինակեցին նրա սլտակերը, որն և մատուցին կայսեր: Կայսրը նայեց, սքանչացավ և որոշեց հարսանիք սարքել: Իսկ Հոփսիմեն՝ նկատելով թշնամու նենգությունը՝ տրտմեց ու աղբյւսում էր ասածուց փրկություն: Ապա [Հոփսիմեն] 93 հոգով փախավ, նրանք մոտեցան Հայքի նոր[ակառույց] քաղաք¹՝ Գվինին, որ Հայոց թաղավորների բնակավայրն էր, և մտան հնձաւի հյուսիս-արեւելյան կողմում գտնվող տաղավարը, և այնտեղ ծածուկ ապրում էին՝ պարսպելով ձեռագործով: Իսկ կայսրը, տեսնելով, որ իր ցանկությունը չիրականացավ, փնտրողներ ուղարկեց սմեն տեղ և համակ գրեց Տրդատին, թե՛ Վնդիկ ցանկացաւ առնել կնության քրիստոնյաներից, որոնք խաչեցյալին աղավինեցին, բայց մեր տերության աստվածներին պարարտում են. իսկ նա (Հոփսիմեն) ինձ վերադարձնե՛ք հասցրեց ու ինձանից փախավ: Արդ, իբրեւ եղբայր, [օգնիր] ինձ նրան գտնելու ու՛ երբ գտնես Հոփսիմեին, ուղարկիր ինձ մոտ. իսկ եթե ինքդ հավանես, ամուսնացիր հետը, քանի որ նրա նմանը չես գտնի հունական (իոնների) երկրում. և մնաս բարով: Լսելով այս՝ Տրդատը սկսեց փնտրել [կույսերին] և գտավ նրանց այն հնձաւում, և հահատակվեցին Հոփսիմեն (Րիփսիա) և Գայանեն (Գախանա) ընկերուհիներով, ինչպես Հայոց պատմությունն է սովանդում: Ապա սուրբ Նինոն, որ թագնվել էր վարդի փշերի մեջ, որ դեռես չէին ծաղկել, ուղղեց իր աչերն դեպի երկինք... Ճանապարհ ընկնելով՝ [Նինոն] հասավ Օրբանը՝ Հայքի սահմանում, ուր և ձմեռեց: Ապա հունիս ամսին նա եկավ Ջավախեթ Փարվանա (Փանավարի) լճի մոտ և տեսավ հյուսիսային կողմանց լեռները, որոնք ձյունով էին ծածկված, տրտմեց ու ասավ՝ «Տեր, առ իմ հոգին»: Սակայն նա այնտեղ՝ երկու օր մնալով՝

սնունդ խնդրեց լճի ձկնորսներից: Նույն տեղ և հովիվներն արածացնում էին իրենց հստերը և պաշտում էին Արմազին և Զապենին, իրրե աստվածների, զոհարերությամբ... որոնք խոսում էին հայերեն (սոմխուրի) լեզվով, որ Նինոն սովորել էր մի փոքր Նիափորայից, և հարցրեց նրանց՝ ճրտեղացի եք դուք: Եվ նրանք պատասխանեցին, որ Սափուրցիից, Քինծարից և քաղաք Մցխեթայից են, ուր աստվածներն աստվածությունն են անում և թագավորները թագավորում¹⁸...

Թագավորն ասեց Միրիան թագավորի որդի Բաքարը: Սա իր հոր Միրիանի պես հավատացյալ էր... Բայց սրա և հայերի միջև թշնամությունն ընկավ, քանի որ հայերը թագավոր էին ուղղում Ռեվի որդի Տրդատին, որ Տրդատ Հայոց թագավորի որդու որդեգիրն էր: Այս պատճառով Բաքարը խնամիրացավ Պարսից թագավորի՝ իր հորեղբորորդու հետ, և ղիջեց երկիրը Փերոզին՝ իր քրոջ ամուսնուն, որը Միրիանից ստացել էր Ռանը, և նրան տվեց Սամշիլիդեն մինչև Աշոցքի (Արոցիի) գլուխը, և մկրտեց ու քրիստոնյա դարձրեց նրան՝ ժողովրդի հետ միասին և կրոնում էր հայերի դեմ: Ապա հայերը՝ հավաքվելով՝ եկան Թոխալիթ, Իսկ Բաքարն օգնություն էր խնդրել խոսարովյաններից: Սրանք եկան ու տեղի ունեցավ սաստիկ կռիվ Թոխալիթում:...

...[Միրիան թագավորի օրոք¹⁹] վախճանվեց ճշմարտա[հավատ] Հակոբ (Բակոր) [եպիսկոպոսը], և թագավորն [եպիսկոպոս] կարգեց հայ[ազն] Հոբին (Իորին)՝ Ներսես կաթողիկոսի սարկավադին²⁰...

...[Վարդա-Բաքար II-ի օրոք²¹] Պարսից թագավորը զորք ուղարկեց հայերի և վրացիների դեմ, որպեսզի սրանց իրեն նարկատու դարձնի: Սրա կապակցությամբ հայերը խորհրդակցեցին Վարդա-Բաքարի հետ, որպեսզի երկոքյան [ժողովուրդները] ժողովվեն ու Պարսից դեմ դնան: Այս կարծիքին էին և սրանց մեծամեծները, այսինքն որ օսերին ու լեզգիներին դուրս բերեն և հայերի հետ միասին կռվեն Պարսից դեմ: Սակայն Վարդա-Բաքարը չհամաձայնվեց, քանի որ վախկոտ էր ու թուլասիրտ, և խաբսվեց Կախեթի ձորում: Ապա Պարսից զորագլուխն եկավ, չրջապատեց Հայքը, ավերեց այն ու ներս խուժեց Քարթլի²²...

...[Տրդատ թագավորի օրոք²³] վախճանվեց հայազն Հոբ (Իոր) եպիսկոպոսը...

...[Արչիլ թագավորի օրոք²⁵] Պարսից թագավորը... ժողովելով իր հպատակներին ատրպատական[ցիներ]ի հետ միասին եկավ Բերդուջ գետի մոտ...

...[Վախտանգ Գորգասալ թագավորը²⁶] առաջարկեց ('Պարսից թագավորին), որպեսզի իր աղջիկն կնության տա նրան, քանի որ Քարթլիի սահմանները հույներն էին գրավել։ Իսկ Պարսից թագավորն ուրախությամբ տվեց իր աղջիկը կնության նրան, Հայքն և կովկասյան թագավոր[ություն]ներն իրրե օժիտ, և պատերազմ հայտարարեց հույներին... [Վախտանգն] անցավ Հայքի ճանապարհով, ուր նրան միացան Հայքի նախարարները (էրիսթավները) և այնտեղից մոտեցան Կարնո քաղաքին, լայց չկարողացան այն գրավել...

Խոսքով (Խոսրո) թագավորի և Միրիանի դարձը Հունաստանից և Տրդատի (Տիրիդատի) ու Գրիգոր Պարթևի (Պարթավեցու) գործերն... վերևում հիշատակեցինք²⁷...

...Անտիոքից վերադառնալիս Վախտանգն եկավ Ուտհա քաղաքը, ուր նրան գիմավորեցին նրա մայրն ու քույրը, ապա ելան ու եկան Հայք. այստեղից... եկան Մյխեթա...

...Հսելով [հունաց] կայսեր գալը՝ պարսիկներն ընդգիմադրելու գնացին Կարնիֆորա...

[Փարսման VI-ի²⁸] փոխարեն թագավոր դարձավ նրա որդի Բակուրը²⁹։ Սա հույժ հալածացյալ էր և եկեղեցիներ կառուցող։ Սա մաքրեց Գիորգիան³⁰ անհավատներից և աճեցրեց քահանաներ[ի] և սարկավազներ[ի] թիվը։

Սրա (Բակուրի) օրոք Հայքում կար մի իշխան (մթավարի) անունով Վաղգեն (Վասքեն)։ Սա գնաց Պարսից թագավորի մոտ, ուրացավ Քրիստոսին ու կրակապաշտ դարձավ։ Իսկ Պարսից թագավորը տվեց նրան Ռանի նախարարությունը (էրիսթավությունը) և ետ ուղարկեց։ Այս Վաղգենի (Վասքենի) կիներ էր Շուշանիկը, որին նա ստիպում էր ուրանալ Քրիստոսին, իսկ Շուշանիկը չհամաձայնվեց ու սպանվեց՝ ծանր տանջանքների ենթարկվելով։ Հսելով այս՝ Բակուր թագավորը ժողովեց իր զորքը և աննկատելի կերպով գնաց։ Իսկ Վաղգենը (Վասքենը) կանգնած էր դաշտում՝ Կուր [գետ]ի ափին, ուր Անակերտ գետն է միախառնվում։ Այստեղ Բակուր թագավորը հարձակվեց Վասքենի վրա, որին և կալանավորեց ու [խաչա]փայտի վրա կախեց։

Իսկ Շուշանիկի աճյունը տեղափոխեց ու դրեց Յո[ւ]րտավում³¹, Ապա [Բակուրը] դեսպան ուղարկեց Պարսից թագավորի մոտ և ներումն խնդրեց, Իսկ Պարսից թագավորը չէր ցանկանում, որ [Բակուր] թագավորը հույների հետ միանա: Այս պատճառով նա պարսավեց Վազգենին (Վասքենին) և առաջարկեց Բակուրին հանգիստ մնալ, և մի ուրիշ նախարար (էրիսթավ) ուղարկեց Ռանի:...

...[Գլխարամ կուրապալատի օրոք³²] պարսիկները գրավեցին ամբողջ Քարթլին, Հայքը և պայքարում էին հույների դեմ:...

...[Մինչ թագավորի օրոք³³] Մուրվան խուլը... պաշարեց Հայքը (Սոմխիթը), Քարթլին, Ռանը և ամբողջ Կովկասը:...

III³⁴

...[Ատրնեբսեհ II կուրապալատի օրոք³⁵] միացան հայերն ու վրացիները... Գլխարամ [Մամփալն] օդնեց Ատրնեբսեհին (Ադարնասեհին) և հայերին:... Իսկ Գուրգեն կուրապալատը՝ Մեծն Աշոտի քեռորդին՝ զնաց Տառ... և բնակվում էր Շավշեթում և Արտահանում:...

Ելավ Կոստանդին Ափսաղաց թագավորը և գրավեց Քարթլին: Սրան թշնամացավ Հայոց Սմբատ թագավորը, որ եկավ ու պաշարեց Ուփլիս-ցիխեն³⁶. ապա նրանք հաշտություն կնքեցին, և Կոստանտինն ու Սմբատը խնամիացան: Սմբատը զիջեց Ուփլիս-ցիխեն Կոստանտինն ու գնաց³⁷, Սրանից հետո եկավ արարացոց ամիրա արար Կասիմի որդի Հագարացին: Սրան չդիմացավ Հայոց Սմբատ թագավորը, որը քաշվեց Ափսաղաց³⁸ լեռները: Իսկ ամիրան ավերեց ամբողջ Հայքը ու եկավ Տփղիս:... [Ապա] նա ավերեց Քարթլին և մտավ Սամցխե. ավերեց Ջավախեթը ու մոտեցավ Թմոզվին, որ չկարողացավ վերցնել, և մոտեցավ Ղ՛վելիին:... [Գոբրոնի նահատակությունից հետո սոմխրան] այնտեղից եկավ Դվին: Այնտեղ նա տեղեկացավ, որ Հայոց Սմբատ թագավորը Կապուլյո (Կապուետի) բերդումն է, շտապ դիմեց այնտեղ ու պաշարեց, կարճ ժամանակում դուրս բերեց բերդից Սմբատի ընտանիքը, իսկ Սմբատին [խաչա]փայտի վրա կախեց Դվինում³⁹:...

Մինչ Իշխանիկ՝ Հերթթը հերձվածող էր, Իսկ Իշխանիկը Գլխարամ իշխանաց-իշխանի (էրիսթավթ-էրիսթավի) քեռորդին

էր. Դովարամի քույր Դինար թագուհին ուղղափառ դարձրեց այն (Հերեթը)⁴⁰. Ապա Սալարյանները գրավել էին Պարտավը (Բարդավը) և Ատրպատականը...

...Վրաց Բագրատիոն թագավորները նստած էին Քարթլիի թագավոր... և տիրում էին Սամցխեին, որ է վերին Քարթլի, Տաոյին, Զափախեթին, Թոխայեթին, Սամշվիլդեին, Խունանի էրիսթավություններին, բացի Գարդարանից, Կլարջեթին, իրենց պատկանելիք բերդատեղիներին և երբեմն Հայքին և Ներքին Քարթլիին...

...[Կվիրիկե՝ Կախեթի տերը (քորիկոզը)⁴¹]... Գրավեց Կախեթի բերդերը, բացի Նախճեվան—Բոճորմայի և Լործորանի⁴²...

[Դավիթ կամ Բագրատ II Ապուշը⁴³] տիրում էր Բասենին...

...[Բագրատ III թագավորի օրոք⁴⁴] Դավիթ կուրապալատը հավաքեց իր բոլոր ուժերը և հայերին ևս կանչեց... ապա եկավ Թոխայեթ՝ Կախեթ անցնելու նպատակով...

...[Դիրդի I թագավորը⁴⁵] զորք հավաքեց ու գնաց Բասեն (Բասիան),

... [Բագրատ IV թագավորի օրոք⁴⁶] Բագրատի մայր Հեղինե (Էլենա) թագուհին, Արշակունի [թագավորի] աղջիկը⁴⁷, գնաց Թոմանոս [կայսեր] մոտ...

Բագրատ թագավորի հետ միացան Լիպարիտ [Օրբելը], Իոանե Արաղաձեն, Կվիրիկե Կախեթի թագավորը, Դավիթ Հերեթի և Հայոց թագավորը և Տփղիսի տաճրան, որոնք հարձակվեցին Փաղոնի վրա Եկեղյաց (Եկեցի) [գավառում], ուր տեղի ունեցավ պատերազմ։...

Կախեթի թագավոր էր Գա[գի]կը՝ Սամշվիլդեի Հայոց թագավորի⁴⁸ որդին...

Ապա ուժեղացավ Բագրատ թագավորը, որ գրավեց Վեստը (sic) ինն բերդով, և Անին (Անիսի) էլ Բագրատի մորը տվին...

Լիպարիտը... խարուսիկ հնարով վերցրեց թագուհուց Անին...

Լիպարիտն եկավ Կախեթից Հայոց թագավորի հետ [Բագրատի դեմ]. ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սասիրեթի պուրակում։ Բագրատի կողմնակիցները (Բագրատյանները) պարտվեցին...

Լիպարիտը զորք ժողովեց, [սրա հետ միասին] նաև իրեն օգնող կախերին, հայերին և հույներին, հարձակվեց թագավորի

վրա և տեղի ունեցավ սաստիկ պատերազմ: Թագավորը նորից սլարավեց: Լիպարիտը կալանավորեց Սուլային, պահանջեց Կալմախը, նա չտվեց Արտանուջը: Ապա Լիպարիտը հուլյներին ուղարկեց Դվին, և այնտեղից վերադարձավ: Իսկ վերադարձի տարին Բասենում երևացին թուրքերը...

Նիսնիան հույների մոտ վախճանվեց Անիում:

Բագրատի քրոջ աղջիկը, որի հետ ուզում էր ամուսնանալ սուլթանը, Հայոց Կորիկե (Կվիրիկե) թագավորի եղբոր աղջիկն էր, և Բագրատը չտվեց [նրան]: Այս պատճառով Բագրատը դրգոեց մարդկանց, որոնք կալանավորեցին Սամշվիլդե մոնոդ Կորիկեին (Կվիրիկեին) և նրա եղբայր Սմրատին, և ներկայացրին Բագրատ թագավորին: Թագավորը Սամշվիլդեին մոտեցավ: [Սամխիթցիք] զիջեցին Սամշվիլդեն, Օփրեթն և այլ բերքերը: Իսկ Բագրատը խնայեց Կորիկեին (Կվիրիկեին) և բոլորը վերադարձրեց՝ բացի Սամշվիլդեից, և նրան իր արքունիքում պահեց:... Գաղը ծախեց Ֆադլունին...

[Գիորգի 11 թագավորի օրոք⁴⁹] Իսանե Լիպարիտի որդին... փախավ Հայք... Ապա թագավորը մտավ Սամշվիլդե և Կլգեկարի⁵⁰...

Գիորգի թագավորը խլեց հույներից Անակոփիան, նաև Կլարջեթը, Շավչեթը, Ջավախեթը, Արտանուջը, և զրավեց Կարս (Կարի) քաղաքը, Վանանդը, Անին, և այն երկրի թուրքերին քշեց՝ օղնականությամբ աստուծո: Սրանից հետո նորից եկավ սուլթան Մելիք-Շահը, պաշարեց Սամշվիլդեն, կրկին գերեց Իսանե Լիպարիտի որդուն, ավերեց Հայքը և դնաց:... Ապա Գիորգի թագավորը գնաց Տառ, ուր նրան միացավ Գրիգոր Բակուրիսձեն, որ գրավել էր Օլթիսը և Կարնո-քաղաքը, թագավորին տվեց Կարսը և նրա շրջակայքը: Ապա թագավորը թողեց Կարսում շավչեթցի օղնավականներին և ինքը հեռացավ: Իսկ այս պահին ուժեղացան թուրքերը. քանի որ հույները թողնում էին արևելքը և հեռանում, թուրքերը գրավում էին նրանց պատկանող երկրները: Սրանք սկսեցին նեղել քրիստոնյաներին՝ մեր մեղքերի պատճառով: Եվ քրիստոնյաների դավաճանության շնորհիվ Ղվելիում գտնվող [Գիորգի] թագավորի վրա հարձակվեց Ահմադ (Ախմադ) Ամիրն իր զորքով, որ այդ պահին վերցրել էր Կարսը, ու փախուստի ենթարկեց Գիորգի թագավորին...

IV⁵¹

[Դավիթ Շինող Թագավորը]... գրավեց Տփղիսը, Ռուսթավը, Սուսիսը, Սամշվիլեն. իսկ ամբողջ Ագարակները (Ագարանի)⁵² թուրքերի ձեռին էլան...

Թուրքերն իջնում են Կուր և Խորա գետերի ափերը Դիզմից սկսած մինչ Գանձակ՝ իրենց տուն ու տեղով, քանի որ այս տեղերը ձմռան պահին լի են խոտով և փայտով և վայրի կենդանիներով, իսկ ամռանը [թուրքերը] բարձրանում են դեպի Արարատ և Աշոցք (Արցի)։...

[Դավիթ Թագավորը] հարձակվեց, Տառյում թուրքերի վրա, որոնց կոտորեց տուն ու տեղով՝ մինչ Բասեն (Բասիան)-Կալնիֆորա, բերեց ավար, որով լցրեց ամբողջ Գիորգիան⁵³ 1116 թվին։... Ապա թագավորը Ղանուխից գնաց Երասխի (Ռախսի) ափը։ Ջատիկը նախկուրում⁵⁴ տոնեց... Թագավորը Երասխի ափին հարձակվեց թուրքերի վրա, շատերին կոտորեց և դերինների բազմություն ու մեծ ավար բերեց հետը։ Սրանից հետո նա գրավեց Լոռվա բերդն ու Ագարակները (Ագարանի)։...

Սուլթանը սպասալար կարգեց Ելվլուզին՝ Արգուզի որդուն, որ մեծ ուժի տեր մարդ էր. սրան հանձնեց բովանդակ թուրքությունը՝ Գամասկոսը, Հալեպը (Ալսիք) և բոլոր այլ չատ հարուստ [քաղաքները], Գանձ[ակ]ի աթարակին և Հայքի մարաներին։...

1125 թ. (sic)⁵⁵ մայիսին Դավիթ Թագավորը գրավեց Հայքի բերդերը՝ Գագը, Տերունականը, Գավաղանը, Նոր-Բե[ր]-դը, Մանասպումը և Ղալինջաքարը (Ճալինջաքարը?)։ Հունիսին նա գրավեց Ջավախեթը, Կուլան, Կառնիֆորուն, Բասենը (Բասիանը) մինչև Ապեր և ընաջինջ արավ թուրքությունը, իսկ ում էլ գտնում էր, գերի էր վերցնում... [Ապա] նա հրի ենթարկեց Օլթիսը և հաղթող եկավ Թուրաթի։ Ապա օգոստոսի 20-ին Բոժանոյում գտնվող Թագավորին դիմեցին՝ Անի քաղաքը գրավելու համար։ [Թագավորն] իսկույն և եթ զորք ուղարկեց և ինքն էլ ուղևորվեց... Հասնելով այնտեղ, նա երեք օրում գրավեց քաղաքը, բերդը և գյուղերն՝ առանց դժվարություն, կալանավորեց և կոտորեց Ալփասլանյաններին (Ալփասարիաննի), որոնք մղկիթի էին վերածել Անիի եկեղեցին, որ բյուզանդական (Հունաց) թագավորի դուստր Կատրամիդե (Կատրոնիկա) թագուհին էր կառուցել։ Թագավորը ժողովեց կաթողիկոս-եպիսկոպոսներին և

օծումով այն նորոգեց: Ապա թագավորը ձայն տվեց Կատրամի-
դիի գերեզմանին. «Ուրախ լի՛ր, թագուհի, քանի որ աստված
փրկեց քո եկեղեցին հադարացոց ձեռից»: Իսկ նա գերեզմանից
բացականչեց. «Փնփ առածո՛ւ: Եվ լսողները զարմանում էին,
1129 թվին (sic)⁵⁶ [Թագավորն] Անին ազնվականներին հանձնեց,
[իսկ այնտեղից] բերեց [Ա]րուսավարին 8 որդւով, հարսով, աղա-
խիններով և ուղարկեց նրանց Ափսազեթ:

Մի ժամանակ ցանկություն կար հայերին վրացիների
հետ դավանությամբ միացնել, և հալածվեցին Քարթլիի կաթո-
ղիկոս Իոանեն, եպիսկոպոսները և անապատականները և հայերն
էլ իրենց բոլոր [գլխավորներով] և սկսեցին վեճը, [որ ահեց] մին-
չև իններորդ ժամը, քանի որ նրանք մտնում էին անանցանելի
[դարձերի քննության մեջ] և դժվարությամբ էին [այնտեղից]
դուրս գալիս: Թագավորը՝ նկատելով այս՝ սկսեց վիճել նրանց
հետ և նրանց բերանը փակեց, և նրանք ասում էին. «Արքա.
մենք կարծում էինք, որ սրանց աշակերտն եք, իսկ այժմ իմա-
ցանք, որ դուք սրանց վարդապետն եք [եղել]...»⁵⁷,

V 58

... [Դեմետրե I Թագավորի օրոք⁵⁹] Սալգուխ զ'ահնը հար-
ձակվեց Անի քաղաքի վրա և պաշարեց այն: Լսելով այս՝ Դե-
մետրե թագավորն իր զորքով հարձակվեց [նրա վրա]: Տեղի ու-
նեցավ սաստիկ ճակատամարտ, և Սալգուխն ու նրա զորքը փա-
խուստի դիմեցին, Դեմետրեն շատերին հուր ու սրի ենթարկեց,
ձևաք զցեց մեծ ավար և հաղթությամբ վերադարձավ:...

...[Գիորգի III Թագավորը⁶⁰], ստանձնելով իր թագավորու-
թյունը սկսած Սպերի ծոցից մինչև Կասպից ծովը, գինվեց՝ հա-
դարացոց դեմ գնալու նպատակով... նա դիմեց Կաղզվան (րնա-
դրում՝ Կաթիրկան) քաղաքը, ավերեց ժայռոտ ձորերը և [Շահ]ի
արմն (բնագրում՝ Ամսրանի) կոչված Հայոց թագավորի քա-
ղաքը. ապա գնաց Արարատի փեշին դտնվող քաղաքը. կովով
գրավեց քաղաքը, ավերեց այն ու բազմաթիվ դերիներ ու ավար
փերցրեց, այնքան՝ որ Տփղիսում գերին մի դրամով էր ծախվում:
Դրանից հետո նա ղվարձությամբ և որսորդությամբ էր պարա-
պում, քանի որ ընտիր նետածիգ էր: Ապա նա արշավեց Կեպե-
կների դուռն, քանի որ այն Շաղադյանների (բնագրում՝ Շանչե
Դադիանի) օրոք անջատվել էր [Վրաստանից], մոտեցավ նրան

և քաղաքը Շաղադյանների (ընագրում՝ Շանշե Դադիանի) հետ միասին իր ձեռքը դեցեց, կարգի հրավիրեց տեղացիներին ու թողեց այնտեղ Իոանե Օրբելուն, իսկ ինքը սրսի գնաց: Այս պատճառով գլուխ բարձրացրին հագորացի իսմայելացիք և Շա[հ]-րիներ սուլթան կոչվող Յասը (Իասը). սա զորք հավաքեց Ասորիքում (Շամ) Դիարբեքիր-Գարմիանացոց թուրքերի մեջ: Սրանք բոլորը՝ ատամները սրելով՝ շարժվեցին և մոտեցան Անիին: Լսելով այս՝ Նաճարմադեվում գտնվող Դիորգի թագավորը զորաշարքերը կարգի բերեց... և շտապով եկավ Շիրակ:... [Իսմայելացիք] շարժվեցին և մոտեցան Հայքին, վերցրին Գադն և ավերեցին նրա շրջակայքը (սահմանները)։... Ապա նրանք Գադից շարժվեցին ու հեռացան: Երբ նրանք Եկեղյաց (Էկլեցի) գետոփն էին անցնում, նրանց բնագիմադրեց թագավորի զորքը, հագորացիներից շատերին ջուրը գցեցին ու սպանեցին: Իսկ իսմայելացիք բարձրացան դեպի Դեղարքունիք (Դելարունի), և այնտեղից Անիի դռանը մոտեցան սուլթանը, աթարաղը և արարները. իսկ Անին ամրացնում էր մեծն Թորեցին պես-պես հնարագործությամբ (մեքենաներով): Թագավորը կանգ էր առել Տաշիրում և սուլթանի դեսպանը խաղաղություն հաստատելուն պատուակով թագավորի մոտ էր գտնվում:... Ապա իսմայելացիք... շտապ վերադարձան Անիից և գնացին իրենց երկիրը Իսկ թագավորը շնորհեց Անին իր հայրենակցին...

Թագավորի զորականները նորից խնդրեցին ուղարկել իրենց արշավանքի: Լսելով նրանց՝ թագավորը մի օր որոշեց [հրամայել] տայեցի-կլարջեթցի-շավչեթցիներին՝ պաշարել Օլթին, մեսիսերին [և] թորեցիներին՝ Կարսն և Աջոռնին (Աջորանի), ամիր-սպասալարին՝ սոմխիթցոց [երկիրը] Կուր [գետի] հարավում մինչև Գանձա[կ], հեր-կախերին՝ Ալաղան [և Կուր գետերի] միասնառնման տեղից մինչև Շիրվան (Շարվան), իսկ ինքը թագավորը՝ Դեղարքունիքի-Մասիսի հայսկույս-հայնկույս տեղերը...

Շաբերան քաղաքը գրավելուց հետո [Դիորգի թագավորը] գնաց և ավերեց Բասենը (Բասիանը)... և հաղթող վերադարձավ: Ապա ժամանակ առ ժամանակ նա զորք էր ուղարկում մինչև Նախիջևան, Կարս-Մասիսը, Ղազվ (sic), Պարտավ-Բալդուն, և զորքը հաղթող էր վերադառնում:...

Օրբելյանները (sic), տայեցիք, սամցխեցիք, հեր-կախերը սկսեցին ավերել ու գրավել երկրներ: Տեղեկանալով սրա

մասին՝ Տփղիսում գտնվող Գիորգի Թագավորը զորք ժողովեց և պատերազմի ելավ Դեմետրիի դեմ, և աստօռ դատաստանը փախուստի ենթարկեց Դեմետրիին, որ ապաստան գտավ Լոռվա բերդում: Իսկ Թագավորը՝ գրաված տեղերում գերելով բոլորին և տանելով այնտեղից՝ ինքը կանգ առավ Ագարակներում: Այստեղ նրա հետ միացան Սարգիս Մխարգրձեղին իր եղբորորդով և սիրեցյալ Օրբելին (sic): Իսկ Դեմետրեն գանձարանապետին (մեծուրճլեթուխուցեսին) ուղարկեց և զորք ժողովեց. հերկախերից, լեզգիներից և կովկասցիներից... [որոնք փախուստի մատնեցին թշնամուն]:... Ապա [Թագավորը] ելավ Ագարակից (Ագարա) և մոտեցավ Լոռվա բերդին: Այդ ժամանակ Դեմետրեն իշխան (էրիսթավ) Լիպարիտի որդի Սմբատին և Իոանեի որդի Քավթարին ուղարկեց Շահի-Արմենի (Շահերմանի) և Ելեկուղի (Էլգիգուգի) որդոց մոտ՝ խնդրելով օգնություն: Սրանք խոստացան [օգնություն հասցնել], սակայն աստված չթողեց սրանց, քանի որ բերդապահներն անդոր էին [գիմադրելու] ու նեղ տեղն էին ընկել: Այսպիսի հանգամանքներում Դեմետրեն պարան կապեց իրեն և բերդից իջավ ու իր հորեղբորը գիմեց: Սրանից հետո շատ ուրիշներին էլ դուրս բերին. [Թագավորը] գրավեց բերդը, որին և տիրեց, իսկ Օրբելներին բնաջինջ արավ, մնացած հանցավորներին էլ այլևայլ երկրներ աքսորեց⁶¹,...

... [Թամար Թագուհու օրոք⁶²] վախճանվեց սպասալար Ղուրասարը, և սպասալարությունը տվին Սարգիս Մխարգրձեղուն:

Թամարի Թագավորության սկզբում իշխանավորներ էին սպասալարը՝ Սարգիս Մխարգրձեղին...

1177 թվից հետո... [Վրաց զորքն] արշավեց Կարսի և Կառնիֆորայի վրա, [ղորականներն] ավերեցին [այն կողմերը] և հաղթող վերադարձան: Իսկ թուրքերը նախ եկան Գեղարքունիք և ավերեցին Պալակացիի (Պալակացիոսի) Շնաձոր (Ձաղլխխսկվի) կոչված [երկիրը]:... Այս ժամանակներում կարնո-քաղաք[ացի]ք, ասորիներ (շամեցիք), թուրք-գարմնացիք (գարմխալնեխի) ձիավոր-հետիոտք եկան և տիրեցին շավշ-կլարջներին: Գուգան Տալեցին ժողովեց իր երկրի զորքը. սրանց կցվեցին մեսխերն ևս..., որոնք փախուստի ենթարկեցին [թուրքերին, շատերին] կոտորեցին և գերիները բերին ու ներկայացրին Թագավորին: Ապա Մխարգրձեղի Սարգսի որդին արշավեց դեպի Դվին, [շատերին] կոտորեց ու ավարով վերադարձավ: Սրանց հետապնդեցին դվինեցի [և] սուլթանեցի զորքերը, որոնց հետ տեղի ունեցավ սաս-

տիկ պատերազմ. ապա փախուստի ենթարկեցին նրանց, [շատերին] կոտորեցին և հաղթող վերադարձան:

Ապա թագավորը⁶³ զորք հավաքեց և ուղարկեց Դվին. այն ավերեց Պարսից երկիրը, դրավեց քաղաքներ. [զորականները] մեծ գանձեր բերին ու մատուցին Թամարին:...

Ապա թագավորը զորք ժողովեց և ուղարկեց Գեղարքունիք, [որ] լցվել էր թուրքերով, կոտորեցին թուրքերին ու բազմաթիվ գերիններ բերին:

[Ապա վրացիք] մեծ արշավանք կապակերպեցին գեպի Գանձա[կ], Բայդուսից ցած, [ե]րասխի եզերքը գեպի վեր մինչ Մասիս. Վարդան Դոդիանին, չորս Մխարգրձեխները և մեծամեծներ-ազնվականները հույժ հաղթող ու մեծ ավարով վերադարձան:...

[Թամարի նախկին ամուսին Գիորգի] Ռուսն⁶⁴ եկավ Կարնո-քաղաք: Նրան սկզբից և եթ միացան Կլարջեթի էրիսթավը, ապա մեխսերը և հայնկույս Լիխի բնակիչները... Տեղեկանալով սրա մասին՝ Թամարը գիմեց վրացիներին, հերկախերին, սոմխիթցոց և սաստիկ երգումով համոզեցրեց չմիանալ նրանց հետ:... [Իսկ նրանք] աշխատում էին գրավել Ջավախեթը, Թուալեթը, Սոմխիթը:...

Գամբեկել ամիրսպասալարի մահից [հետո]... ամիրսպասալարու թյուն շնորհեցին Ջաքարիա Մխարգրձեխուն: Այս պահին Գուգանը դավաճանեց և անջատեց [Վրաստանից] Վաչլովանը, Տաոն, Կարսը և շատ բերդեր, ու գնաց Շահի-Արմենի (Շաերմանի) երկիրը:...

[Վրաց զորքն] արշավեց Արզրում Կարնո-քաղաքի վրա:... Իսկ [վրացիներին] օգնություն ելան սուրմանեցիք, կարսեցիք, սպերացիք և Սալուխի որդի Նասարդինն իր երկու եղբայրներիով:...

[Վրացիք] դարձյալ համախմբվեցին և ելան գեպի Գեղարքունիք, անցան Խաչենը (Խաչին), իջան Ղարաղ'ար և հասան Բալդուն (sic), ավերեցին ու գերեցին [տեղացիներին], ապա դարձան ետ՝ պտակելով Գանձա[կ]ի գոտով:...

Ապա Լոռիից ելան Սարգսի երկու որդիները՝ Ջաքարիան և Իվանեն ասպատակելու [ե]րասխի եզերքը, նմանապես եկել էին դվինեցոց, բջնեցոց և ամբերդեցոց զորքերը, որոնք ասպատակություն հսկում էին քաղաքներին: Սրանք կես ճանապարհին հարձակվում էին [թշնամու վրա] ու սաստիկ պատերազմում:

Թամարի զորականները չնչին լացառությամբ վերադարձան... և ավարով լի ներկայացան աստվածապահ Թամարին... Ապա մարդկության (քնադրում՝ կացնիս. sic) տերն արժանացրեց 'Իավթին'⁶⁵ ավերել Գեղարքունին, Պարսից-Բագարը (Սպարսի լազարի) և Գոլարաուլը (sic)... հրի ու սրի ենթարկեցին [այն տեղերը] և անհամար դերիններ և խոտաակներ (խվաստագնի)⁶⁶ դցեցին ձեռքը... ապա եկան Թամարի մոտ... Ապա աքսորված Ռուսը⁶⁷ Կոստանյնուպոլսից Պարսից աթարակի մոտ եկավ ու նրանից ստացավ Ռանիի երկիրը...

Ղըզըլ-Արսլան աթարակին սպանեցին, և նա թողեց երեք որդի-փահլեվաններ, որոնք և լաժանեցին երկիրը. ավագագույնին՝ Սուլտու-Խնանչիին՝ տվեց Իրակը (Էրաղը), Խորասանը և Բարեկունը, Բուրաքարին՝ Ատրպատականը և Հայաստանը, Ամիր-Միհրին՝ Գուրգանի ծովից սկսած մինչև Գեղարքունիքը...

Հունիս ամսին Դավիթը հասավ Եկեղյաց (Էկլեցի) գետ[ի ափ]ին, ուր նրան դիմավորեց հետախուզողը, որ ասաց. «Անթիվ զորք կա կանգնած Շաքորիտից մինչև Շոփի լեռը և Վարդանաշ[ա]տից մինչև Գանձ[ակ]ի դուռն»... Ջաքարիա ամիրսպասալարն իր եղբայր Իվանեի հետ միասին շտապեց [օգնության]... հասան մինչև Գանձ[ակ]ի դուռն և Գեղարքունիքը, ուր և գերեցին մեծ ամիրաներին՝ իբրև հավերի, 1193 թվին...

Ապա տեղի ունեցավ մի մեծ հրաշք։ Երբ Իրանե կաթողիկոսը պատարագ [մատուցեց և] ավարտեց [այն], Ջաքարիա ամիրսպասալարը ցանկացավ նշխար վերցնել, մինչդեռ կաթողիկոսը շտվեց այն, քանի որ նա հայադավան էր։ Ջաքարիան տրտմեց և հանդիմանեց կաթողիկոսին։ Իսկ վերջինս սոստիկ մերկացնում էր նրան, և նա չկարողացավ պատասխանել, այլ բերել տվեց Հայաստանի կաթողիկոսին և նրանց կրոնագետներին (դավանաբաններին), որոնց հետ տեղի ունեցավ երկար վիճարանություն... Եվ քնաց Ջաքարիան անվատահության մեջ, այսպես ասելով. «Թող պատասխանատու լինի աստծուն նա, ով սերմանեց (առաջ բերեց) հերձվածքը»։ Իսկ նրա եղբայր Իրանեն խոտովանեց ճշմարիտն⁶⁸։

Այս պահին Կարսը գեոևա թուրքերի ձեռին էր։ Թամարը զորք ուղարկեց և քշեց թուրքերին։ Իսկ այնտեղ թողին ախալցիխեցի Իրանեին, որն և գրավեց շրջակա երկրները ու ավերեց բոլորը։ Եվ թագավորը տվեց նրան Կարսը և աթաբակությունը... Դավիթ [թագավորը]՝ անցնելով Բասեն (Բասիան)՝ նկա-

տեց, որ սուլթանի զորքը բնակություն էր հաստատել Բուրկերտում (sic)⁶⁹... Ապա Դավիթը [հսկող] նշանակեց Մխարգրձեկ Զաքարիային, ախալցխիսեցի Շավա և Խոանեին և թորեցոց...

...Թամարն իր թագավորության քսանչորսերորդ թվականին⁷⁰ հետաքրքրվեց Կարսի դրուժյամբ, քանի որ Մխարգրձեկներն երկար ժամանակ պայքարում էին և չէին գրավել այն: Այս պատճառով նա (Թամարն) այնտեղ ուղարկեց Սոսլան-Դավթին և ինքը գնաց ու կանգ առավ Զավախեթում: Դավիթը մտաեցավ Կարսին և սաստիկ կռվում էր: Բերդապահները՝ նեղ տեղն ընկնելով՝ ասում էին. «Թող գա Թամարը, և նրան կհանձնենք [բերդը]», քանի որ ուրիշներից վախում էին: Տեղեկանալով սրա մասին՝ Թամարը գնաց, և նրան տվին բերդը, և Թամարը, կարսեցիների աղաչանքի համաձայն, հանձնեց այն իր որդի Գիորգիին և գրավեց [երկիրն] [ե]րասխեց մինչև Սպիր...

... Սակայն այս ուրախության պահին Թամարի ամուսին Սոսլան-Դավիթը մեռավ, լի ամենայն բարությամբ, 1199 թվին (sic), վրացական 419-ին (sic)⁷¹, որին մեծ սուգ հետևեց: Ապա ձմռան պահին, երբ թագավորը⁷² գտնվում էր Գեգութում, սատանան ոտքի բարձրացրեց Արաավելի սուլթանին, որն լույս [Զատիկ] կյուրակեին եկավ Անի քաղաքի դեմ: Անեցիները վրա որոնք տոնական հանդիսակատարության ու զվարճանքի համար էին պատրաստվել, լուսադեմին աննկատելի կերպով հարձակվեց սուլթանը և անթիվ քրիստոնյաներ կոտորեց. իսկ որոնք թաքնվել էին քարանձավներում, ժայռերում ու փոսերում, ազատվեցին: Եկեղեցիներում 12.000 [հոգի] կոտորեց. և գնաց սուլթանը գերիներով և ավարով լի... Ապա Ռամազան կոչված դարձելի պատին Զաքարիա ամիրսպասալարը հավաքեց հերթ-կախեթ-սոմխեթցիներին, անցավ Գեղարքունիք... և շրջապատեց Արգերիլը (Արգեվիլը)...

Թամարը հիվանդացավ, և նրան չկարողացան բժշկել ու օգափոխության նպատակով տարան Տիդլիս, ապա՝ Դասո⁷³ և Ագարաղ (Ագարա). սակայն ոչինչ օգուտ չստացավ և անցավ հանդերձյալ աշխարհ առ Քրիստոս 1201 թվին (sic), վրացական 421-ին (sic)⁷⁴, հունվարի 18-ին:

[Գիորգի Լաշայի⁷⁵ շուրջը] համախմբված էին դանձ[ակ]եցիք, [նաև] մի կողմից՝ հեր-կախերը, մյուս կողմից՝ վրացիք, սոմխեթցիք և հայերը, ապա՝ հայնկույս Լիխի՝ բեդիացի-դադիանները...

...Դեռևս Թամարի օրոք [Վրաստանի]... հպատակ էին և հարկատու խլաթեցիք։...

...Զինգիս-խանը... գրավեց Զինմաչինը և մեծ Մոնղոլը (Թաթարի) 1202 թվին, վրացական 422-ին (sic)⁷⁶, ապա նրա զորքերը մոտեցան Քարթլիի սահմաններին ու ավերեցին Հայքը և Գագը։ Թաթարների գալը հայտնեցին [Գիորգի] Թագավորին։ Ապա Թագավորը ժողովեց 400.000 (sic)⁷⁷ հեծելազորք ու գնաց նրանց դեմ. ճանապարհին նրան զիմավորեց Իոանե աթաբակը մեծ զորքով. իսկ Թաթարները կանգ էին առել Սագիմ գետի վրա⁷⁸։... Սակայն Թաթարները հառան մինչ Սամշվիլդե, ապա վերագարձան։...

...[Գիորգի] Թագավորը գնաց Բագավ[ան]։... [ուր] և վախճանվեց⁷⁹։...

...Ջալալ[ա]դինը 140.000 զորքով եկավ Ասրպատական և սկսեց ավերել Հայքը, Գագը, ուր փոքրիկ երեխաներին նույն-իսկ կոտորում էր։ Ռուսուղոն Թագավորը⁸⁰ լսելով այս՝ զորք ժողովեց, [յեկավար] նշանակելով նրանց Իոանե աթաբակին, որի ձեռքը տվեց սեպուհական դրոշը (սեփե-դրոշա) և առաքեց սուլթանի դեմ։ Սրանք հասան Դվին, իսկ խորասանցիք կանգ էին առել Գառնիում։ [Վրացիք] կազմակերպվեցին և առաջընթաց զորքով առաքեցին ախալցխեցի Շալվախին և Իոանեին և թորեցոց։ Այնտեղ եկավ սուլթան Ջալալ[ադ]ինը, որ քաջարի էր, ախոյան և պատերաճներում փորձված։ Երբ առաջընթաց զորքը մոտեցավ, աթաբակը դուրս չեկավ նրանց օգնության. իսկ Շալվան և Իոանեն մարդիկ էին ուղարկում նրա մոտ օգնություն խնդրելով, քանի որ, ասում էին, [թշնամուց] մոտիկ ենք. և աթաբակը չուզեց նրանց օգնել՝ զրդված նախանձից և ոչ թե երկյուղից։... Ապա դադտնի կերպով կուսակրոն դարձած... Իվանե աթաբակը վախճանվեց 1214 թվին, վրացական 434-ին (sic)⁸¹,

Սույն թվին⁸²... սուլթան [Ջալալադինը] ավերում էր Դվինը, Անին և [նրանց] շրջակայքը։...

...Ապա Ջալալ[ադ]ինը հայտնեց Ավագ աթաբակին թագավորի վազիր կարգվելու մասին... ապա ներս մտավ Հայք, ավերեց այն, այնպես որ այնտեղ այլևս տղամարդ չմնաց. ու այնտեղից շարժվեց դեպի Տփղիս։ Ապա սկսեց ավերել ու գերել Քարթլին, Կախեթը, Հերեթը, Ջավախեթը, Տաոն, Արտահանը, Սամցխեն, Անին, Կառնիֆորան, որոնց վրա բռնությունը տևեց

հինգ տարի... Եվ սուլթանը Տփղիսից հանվեց 1233 թվին, վրացական 453-ին (sic)⁸³...

...Սուլթանը նորից շարժվեց դեպի Տփղիս 1234 թվին, վրացական 454-ին (sic)⁸⁴, ...նոինները՝... անցնելով ամբողջ Պարսկաստանը՝ դուրս եկան [Ծ]րասխի մոտ և մոտեցան Գանձա-
[կ]ին... Ջալալ[ադ]դինը, թողնելով Տփղիսը⁸⁵, անցավ Բյուզանդիա (Հունաստան), իսկ թաթարները՝ տեղեկանալով սրա մասին՝ հետամուտ եղան նրան ու հասան Բաաենում (Բասիանի) և ցրեցին Ջալալ[ադ]դինի զորքերը... Թաթարները... ավերեցին Խլաթը (Խալաթի), Ալաշկերտը (Վալաշկերտի) և անցան Թավրիզ (Թավրիս) ու գրավեցին այն. ապա մյուս տարին եկան Պարտավ (Բարդա) և սկսեցին ավերել Հայքը, Քարթլին, Դարուբանդը, Ռանին, Հերեթ-Կախեթը, Դվինը... Եկան թաթարները և տարածվեցին, Իմերեթից դատ, ամբողջ Գիորգիայում⁸⁷ և Հայքում, իբրև մորեխներ, անողորմ նեաողներ...

Հիաս[ադ]դին սուլթանը⁸⁸ հաշտություն կնքեց և հարկադրեց [վրացիներին] հնազանդ և հարկատու լինել: Այնտեղից վերադարձողներին դիմավորեց Խլաթի (Խալաթիի) սուլթանը... և եկան Գեղարքունիք՝ լի ավարով: Իսկ Խլաթի (Խալաթիի) սուլթանը... և ուրիշները դնացին Բաթու-ղ'աինի մոտ...

Նոինները բաժանեցին ամբողջ Իվերիան⁸⁹ բազմաթիվ իշխանաւթյունների, և տվին Շահնշահին (Շանշե) իր և Ավագ [աթաբա-
կ]ի հայրենիքը, Վա[ն]րամ Գագեցուն ամբողջ Հայքը...

...Լաշայի սրբի Դավիթը⁹⁰ Տփղիսում էր գտնվում: Նա-
րին-Դավիթը⁹¹ մոտեցավ Ավագի երկրին, և Սմրատ Օրբելյանը տարավ նրան իր տունը...

Հ'աենը հրամայեց [Վրաց] թագավորին պատրաստ լինել իր զորքով: Թագավորն եկավ ու հասավ Ավագ աթաբաղի տունը, մինչդեռ Ավագը վախճանվել էր և ժառանգ չէր թողել, այլ մի-
միայն մի աղջիկ Խվաչագ [անունով]: Ավագի [մահը] ողբացող թագավորը տեսավ Ավագի կին Դվանցային և սիրահարվեց նրա վրա, ապա բերեց [Վրաստան] և ամուսնացավ հետը (հարսանիք սարքեց): Իսկ Ավագի դուստրն ամուսնացավ Մահկանաբերդում (Մանկաբերդում) Մագունի հետ՝ [ժառանգելով] Ավագի տունը⁹²...

...Ջաքարիայի որդի Շահնշահն ուրացավ դ'աենին և գնաց Նարին-Դավիթի մոտ, ապա սպանեց Ջաքարիային: Ապա Շահնշահն էլ մեռավ վշտալի, և Դվանցա թագունին ևս մեռավ թաթարների մոտ՝ իր դուստր Խվաչագի կողմից թունավորվելով⁹³...

Ղ'անը այգեկույթի դնաց Շիրվան... [Թաթարներն] անցնում էին դեպի Գեղարքունիք։ Ապա Ուլու-ղ'անը կալանավորեց զ'աննի երեք որդիներին և սպանել տվեց նրանց։ Լսելով այս՝ Հունաստանում գտնվող նրանց զորքերը հավաքվեցին ու ելան Հունաստանից, անցնելով Բասենը (Բասիանի), Տառ, Լերտահանը, Սամցխեն, Ջավախեթը, Քարթլ-Սոմխեթը, Ռանին և մտան Ղ'ունգուլ։...

[Վրաց Թագավորը]՝ գարնան հասնելով Գեղարքունիք՝ աղաչեց Ուլու-ղ'աննի որդի Թանգուշին, որպեսզի բաց թողնի նրան Տփղիս։...

Այս պահին Դարուբանդի ճանապարհով դուրս եկավ Բերքա-ղ'անը։ Լսելով այս՝ Արաղ'ա-ղ'անն իր շուրջը հավաքեց մեծաքանակ զորք, կապեց Քոխ (Մակվարի) բերանը և Արաղին (Լերդի) էլ մինչև Մցխեթա։ Եկավ Բերքան, տվեց Մովականն ու Հերեթը մինչև Տփղիս։...

Ղ'անը շնորհեց [Դավթի որդի Դեմետրեին⁸⁴] Թագավորություն և ամբողջ Վրաստանը. բացի Սարգիս Ջաղելուց, մոտեցրեց [նրան] Սադունին, որ ամուսնացած էր Ավագ աթաբաղի դուստր Խվաշագի հետ. ուստի և մեծարեցավ. և զ'անը վրաստանեց ամենքին. և Ավագի Սահիբ-դիվանը նրա մոտ էր. և Թագավորները (sic) տվին նրան Կարսը (Կարի)⁸⁵...

...[Դեմետրե Թագավորի շուրջը,] երբ նա վերադարձավ Տրփիս, ժողովեցան կաթողիկոս-կաթոլիկոսները և մեծամեծները Սոմխեթ-Քարթլիից, հերեթ-կախեթցիք, ջավախեթցի-տայեցի-կլարջեթցիք... և օծեցին Դեմետրեին Թագավոր 1272, վրացական 492 թվին⁸⁶։...

Սադունը... ծառայում էր Դեմետրե Թագավորին ամենայն հնազանդությամբ, և այս պահին ուժեղացավ Սամցխեի սպասալար Սարգիս Ջաղելին ու նրա որդի Բեքան. և գրավեց նա Տաշխ-կարիից⁸⁷ մինչև Կարնո-քաղաք, քանի որ նա իր ամբողջ էությամբ աստվածապաշտ էր։...

Արդուն[սանը] մտավ Հայք։...

Վախտանգ [I Թագավորը⁸⁹] գրավեց Կարնիֆորայից մինչև Դարուբանդ, բացի Բեքա-Ջաղելիի [երկր]ից։...

Նավրուզն՝ ուղեորվելով [դեպի Վարձխա]՝ հասավ Նախիջևան։... Խուսու-Բուղան⁹⁰ մոտենալով նրան՝ սպանեց նրան ու արմատախիլ արավ նրան որդով ու աղխով, և ոչնչացրեց նրա (Նավրուզի) հիշատակը։...

...**ԽՈՒՄԻՆ-ԲՈՒԴԱՆ** երգվեց և մատանի տվեց զ'անին, իսկ **ԽՈՒՄԻՆ-ԲՈՒԴԱՅԻ** տղան և այլ զավակները տարվեցան պատանդ։...

...**ՀԱԳԱՆ-Ղ'ԱՆԵՆ**¹⁰⁰ **ԽՈՒՄԻՆ-ԲՈՒԴԱՅԻՆ** ուղարկեց մեծ զորքով, որ և եկավ Հայք... ավերեց Սոմխիթը, Քարթլին, Էրծոթիաները։...

Դավիթ [VI] թագավորին¹⁰¹ մեծ հավատարմություն ցույց տվին վրացական (քարթվելական) և Սոմխիթի (սոմխիթարնի) ազնվականները, երբ **ԽՈՒՄԻՆ-ԲՈՒԴԱՆ** իր զորքն երկու մասի էր բաժանել։...

...**ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ** բռնակալն էր Ազատ-Մովսեսը... Եվ Ազատ-Մովսեսն եկավ ավերելու ամբողջ Վրաստանն ու հասավ Բասեն (Բասիան) և Տաո... Բեքան կոչ արավ [յուրայիններին] Տաշխկարջից¹⁰² սկսած մինչև Բասեն (Բասիան) և 12000-ի [չափ] հեծելազորք հավաքեց։...

Նոյինը դիմավորեց Վախտանգ [III] թագավորին¹⁰³ Նախիջևանում զորքով հանդերձ։...

...**ԳԻՈՐԳԻ [V]** Պայծառ¹⁰⁴ գրավեց Վրաստանը, Հայքը, հերթ-կախիթցիներին, Քարթլին, մեսխերին, Տաոն, շավշեթ-կլարջիթցիներին՝ մինչև Սպեր և [Պոնտոսի] ծովը։...

[**ԳԻՈՐԳԻ**] թագավորն ազատեց իր էրիսթամլերին Կլարջեթում, Սպերում, Կալմախում, Արտանուջում և Սամցխեում, Արտահանում և Ծուն[դ]այում։...

Նոյիններից մեկը գրավեց Ատրպատականը. նույնը սկսեց գրավել նաև Հայքը, Ռանին և Մովականն, ու եկավ Գյանջաւ... Ապա նա առավել ևս հպատակեցրեց իրեն Ռանին, Մովականը և Հայքը, որոնք ընդմիջտ հարկատու էին նրան։...

...**ԲԱԳՐԱՏ [V]** թագավորը¹⁰⁵... Օդիշիից էծերի դեմ ուղարկեց Դադիան-Գուրիելներին, ափսազներին ու սոմխիթցոց (սոմխիթարնի)։...

...[**ԲԱԳՐԱՏ** թագավորին, երբ նա Քուլթայիսումն էր գտնվում], տեղեկացրին, որ թուրքերն ավերեցին Սամցխեն։ Լսելով այս՝ թագավորը շտապ ելավ 12000 հեծելազորքով, անցավ Փերսաթը և՛ երեք օր ու գիշեր շարժվելով՝ հասավ [Ե]րասխի հայնկոլյա։...

[**ԲԱԳՐԱՏ** թագավորի ժառանգ Ալեքսանդրեի օրոք¹⁰⁶ վերջինիս] հարկատու էին Ռանին, Մովականը և Դվինը։...

...[Լանկ-]Թեմուրը¹⁰⁷՝ գրավելով Պարսկաստանը՝ ուղևորվեց մեր (Վրաց) կողմը, մտավ Հայք, [որն է] ավերեց, ամայացրեց, ... պաշարեց ամրոցներն ու գերեց [քերդապահներին], ապա նոյեմբերին մոտեցավ Կարսին (Կարի), պաշարեց այն և մնաց այնտեղ [ամբողջ] ձմեռը, քանի որ այնտեղ սաստիկ սառնամանիք էր ու մեծ ձյուն էր դրսծալ...

...Լանկ-Թեմուրը... գարնանը շարժվեց տեղից ու՝ անցնելով Աշոցքը (Աբոցը)՝ եկավ ու մոտեցավ Տփղիսին...

...Բագրատ Թագավորն եկավ ու կանգ առավ Խուչանի դիմացը՝ Բերդուշ [գետ]ի արևելյան ափին... Բագրատը կանգ էր առել իր զորքով՝ ամեր-իմերցիների, մեսխ-կլարջեթցիների, հեր-կախեթցիների և սոմխիթցոց (սոմխիթարների)։... Թեմուրի զորքը... ավերեց Մցխեթան ու բոլոր եկեղեցիները, Քարթլիի ու Հայքի բոլոր բերդերն ու ամրոցները...

Ապա [Գիորգի VII Թագավորի օրոք¹⁰⁸ Թեմուրը] վերադարձավ Ղարաբաղ...

Թեմուրին զայրացնում էր Ալիջան բերդի¹⁰⁹ պաշարումը [Գիորգի Թագավորի կողմից]...

Սուլթան [Հ]ուսեյնը, Փիր-Մահմադը, Ամիր-Շահն ու Աբուլբեքիրը և նրանց այլ զորապետները (սպասապետները) մոտեցան էրիջանի¹¹⁰ բերդին, որ գրավել էր Գիորգի Թագավորը...

Թեմուրն հասավ Թավրիզ՝ Ալիջանի բերդը դիտելու նպատակով, ապա անցավ Գեղարքունիք։... Իվանե աթարակն ընծաներով ընդառաջ դնաց Թեմուրին, որ [մեծ] պատվով ունկընդրեց նրան։ Կսելով այս՝ սոմխիթար-վրացիներն էլ ներկայացան Թեմուրին։...

...[Ապա] Թեմուրն եկավ Կարս (Կարի)։ Տեղեկանալով սրամասին՝ [Վրաց] Թագավորն ուղարկեց նրա մոտ Սոմխիթի իշխան Իեսեին՝ խնդրելով, որ երկիրը չավերի, ասելով. ինչ որ նա մեզ կպատվիրի, կկատարենք։...

...[Ապա] Գիորգի Թագավորը հավաքեց Քարթլին, Սոմխիթը, հերեթ-կախեթցիներին և սկսեց վերանորոգել ավերված [տեղերը]... և Ալեքսանդրի [մերեթի] Թագավորի որդի Դեմետրեին... ուղարկեց Քարթլի-Սոմխիթը։...

[Գիորգի] Թագավորը քեց Թաթարներին և Քարթլի-Սոմխիթի բոլոր բերդերը գրավեց։

...Դիորգի թագավորը նեղ տեղը գցեց (սև օրի հասցրեց)՝ շրջակա մահմեդականներին մինչև [Ե]րասխի եզերքը՝ ավերելով և թալանելով նրանց։...

...[Երբ] Ալեքսանդրե [Իմերեթի] թագավորն եկավ Քարթլի, [նրա շուրջը] համախմբվեցին վրացիները (քարթվիները), սոմխիթցիք (սոմխիթարնի) և հերեթ-կախեթցիները, որոնք և կանգ առան Կոխտայում։...

1430 թվին, վրացական 118-ին, ...սարկինոզներն (sic) եկան ու անսպասելիորեն գրավեցին Լոռին, ավերեցին Սոմխիթը մինչև Սամցխե, ապա վերադարձան։...

...1431 թվին, վրացական 119-ին, [Ալեքսանդրե] թագավորն¹¹¹ եկավ Քարթլի, ... ապա՝ զորք ժողովելով՝ եկավ Ամբերդ, կարգավորեց տեղական [գործ]երը և հնազանդեցրեց [թշնամուհն] 1432 թվին, վրացական 120-ին, [Ապա] թագավորը մոտեցավ Լոռիին, առավ այն և քնաջինջ արավ սարկինոզներին ու գրավեց Լոռին, կրկին հարկատու դարձրեց Ռանին, Մովսիսանը և Շիրվանը։

...1433 թվին, վրացական 121-ին, երևաց ոմն Շա[հ]-Ռուխը, որ տիրեց Պարսկաստանի մի քանի մասերին, [ապա] եկավ ու գրավեց Ագրբեջանը և մտավ Հայք։... [Ապա] Շա[հ]-Ռուխը... թողեց [Հայքն] ու վերադարձավ։...

...Ալեքսանդրե թագավորը՝ զորք ժողովելով՝ մտավ Ղարաբաղ 1437 թվին, վրացական 125-ին։... Տեղեկանալով սրա մասին՝ շիրվանցիք և դարուբանդցիք վախեցան նրա (Ալեքսանդրեի) ուժից և եկան նույն Ղարաբաղը մեծամեծ բնծաներով։...

...Ալեքսանդրե թագավորը [սովորաբար] շրջում էր ամբողջ թագավորութունը, ձմռան [լինում էր] Իմերեթում, ամռան՝ Սամցըխեում, Կլարջեթում և Թախթեթում, աշնանն ու դարնանը՝ Սոմխիթում, Քարթլիում, Հերեթ-Կախեթում։...

1441 թվին, վրացական 132-ին (sic), Վախտանգ [IV] թագավորը¹¹² շտապ կերպով ժողովեց հայնկույս և հայսկույս [Լիխի], հերեթ-կախեթցիների և սոմխիթցոց (սոմխիթարնի) զորքերը և գնաց դեպի Սամցխե։...

...1462 թվին, վրացական 150-ին, ... Դիորգի [VII] թագավորը¹¹³ ... ժողովեց Քարթլ-Սոմխիթի և հերեթ-կախեթցիների զորքը և հրամայեց [Սամցխեի] աթաբակին գալ Սամցխեի զորքով։... [Այդ պահին] Դիորգի թագավորին... տեղեկացրին, որ

«Թավրիժ, Դիլաքն ու Թեմուրը (sic) ևկել են Քարթլի և ազե-
րում Հայքն ևս... Դիորգի թագավորը սկսեց նրանց դեմ պա-
տերազմ, և հաղթեց նրանց... 1463 թվին, վրացական 151-ին...»

...Դիորգի թագավորը ժողովեց իր շուրջը վրացոց, սոմ-
խիթցոց (սոմխիթարնի) և հերեթ-կախեթցիների զորքերը, եկավ
ու կանգ առավ Փարվանի (Փանավարի) վերևը... 1465 թվին,
վրացական 153-ին...

...1466 թվին, վրացական 154-ին... Իմերեթի Բագրատ
թագավորը՝ տեսնելով Դիորգի (Քարթլիի) թագավորի կալանա-
վորումը [Սամցխեի Ղվար-ղվարե աթաբակի կողմից]՝ զորք
ժողովեց... որպեսզի տիրի Քարթլիին, Սոմխիթին, հերեթ-կա-
խեթցիներին... [Սակայն] Դիորգի թագավորն անզոր էր... [Մինչ-
դեռ] Բագրատ աթաբակը ժողովեց Սամցխեի ու Կլարջեթի ամ-
բողջ զորքը ու բերեց Դիորգի թագավորին Սոմխիթ, ուր բոլոր
սոմխիթցիք (սոմխիթար)-վրացիները միացան թագավորին...
Ապա Դիորգի թագավորը գրավեց Քարթլին ու Սոմխիթը...

Սրանից հետո Դիորգի թագավորը տիրում էր և կառավա-
րում էր Քարթլին, Սոմխիթը և Հերեթ-Կախեթը՝

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Վախուշտի «Վրաստանի պատմության» առաջին մասը (ըստ մեր
բաժանման) զրեթե բառացի կրկնություն է, տեղ-տեղ պերիֆրազ։ XI դարի
պատմիչ Լեոնտի Մրովելու հյուսած տեղեկությունների՝ Սրա մասին տե՛ս
«Վրաց ազբյուրների» I հատորը, էջ 143 և այլն։

² 301—237 թթ. նախ քան մեր թվականը։ Այստեղ և ստորև մինչև
վերջը տարեթվերը նշվում են համաձայն Վախուշտի ժամանակագրության՝
ըստ Դ. Բ ա ճ ր ա ձ ե ի հրատարակության (Թբ. 1885)։

³ Միրվան (Միրվանի), Վրաց թագավոր, 162—112 թթ.։

⁴ Արշակ թագավոր, 93—81 թթ.։

Արտակ (Արտադի), Վրաց թագավոր, 81—66 թթ.։

⁶ Բարտոմ, Վրաց թագավոր, 66—33 թթ.։

Միրվան II, Վրաց թագավոր, 33—23 թթ.։

⁸ Ադերկ (Ադերկի), Վրաց թագավոր, 2 թ. ն. Ք.—65 թ. Ք. հետո։

⁹ Կոռս և Փարասման, Վրաց թագավորներ, 72—87 թթ.։

¹⁰ Ազորկ (Ազորկի) և Արմազել (Արմազեի), Վրաց թագավորներ, 87—
—103 թթ.։

¹¹ Հավանական է, որ Արտաշեսի մասին է խոսքը։

¹² Հայոց արքայազնի անունը «Զարդե» ուղղակի հիշեցնում է II դա-

րի նախ քան մեր թվականը Հայոց Ջարեհ թագավորի անվան հունական ձևը «Ջարեհադրես», որ պահպանել է Ստրաբոնը՝ Geographica, XI, 14, 5 և 15 (Հմմտ. Օտար ազգյուրներ հայերի մասին. № 1. Հունական աղբյուրներ. Ստրաբոն... Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան. Երևան, 1940, էջ 56[57], 64 [65]). Հմմտ. նաև՝ Ա. Բորիսով, Հայաստանի Արտաշես թագավորի արձանագրությունները, — Սովետական Հայաստան, 1941 թ. № 39. И. Орбели, Расшифровка древних надписей, «Известия», 1941 г. № 27 (= «Заря Востока» 1941 г. № 19). Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա. Երևան, 1944, էջ 128—133. Л. Меликсет-Бек. Армено-Небраica, — «Труды Гос. Ист.-Этногр. Музея евреев Грузии», т. III, Тб. 1945, стр. 229—232 (և առանձին). К. В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.—IV в. н. э.), М.-Л. 1953, стр. 162—174. Վախուշտի տեղեկություններն ուշագրավ են այն տեսակետից, որ համարում են Ջարեհին Հայոց Արտաշան (= Արտաշես) թագավորի որդի, մինչդեռ ըստ պրոֆ. Ա. Բորիսովի վերջնական արամեական արձանագրության՝ Չուրիք—Ջարեհը Արտաշեսի հայրն է։

13 Համագասպ (Ամղասպի), Վրաց թագավոր, 182—186 թթ.։

14 Ռեվ, Վրաց թագավոր, 186—213 թթ.։

15 Ասփազուր, Վրաց թագավոր, 262—265 թթ.։

16 Վրաց թագավորների շարքի, ծննդաբանության և ժամանակագրության ստուգումը սկսած 284 թ. նախ քան մ. թ. մինչև IV դարի սկիզբը մ. թ. հետո, տե՛ս Պ. Ինգորովյայի ուսումնասիրության մեջ՝ Հին վրացական մատյանը «Քարթլիի դարձը» (մոքցեվայ Քարթլիսայ) և անտիկ դարաշրջանի Իբերիայի թագավորների ցանկը, վրացերեն, — «Վրաստանի Պետ. Բանգարանի Տեղեկագիր», XI—B, Թբ. 1941, էջ 259—320, հատկապես 314—317։

17 Շնոր-բաղաք = հունարեն «հայնոպոլիս», Վաղարշապատի նախնական անունն է, որ Վախուշտին շփոթել է Դվինի հետ։

18 Տես 1 ծանոթությունը. Հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 166—174։

19 (Միրիան), Վրաց թագավոր, 364—379.։

20 Հմմտ. Վրաց դարձի պատմությունը և Հեոնտի Մրովելի՝ «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 21, 175։

21 Վարդա-Բաճար (Վարագ-Բաբարի), Վրաց թագավոր, 379—393 թթ.։

22 Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 174—176։

23 Տրդատ (Տիրիդատի), Վրաց թագավոր, 393—405 թթ.։

24 Վախուշտի «Վրաստանի պատմության» երկուրդ մասը (ըստ մեր բաժանման) վերամշակումն է XI դարի Վրաց պատմիչ Ջուանշեր Ջուանշերյանի հաղորդած տեղեկությունների։ Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 188—196։

25 Արչիլ, Վրաց թագավոր, 410—434 թթ.։

26 Վախտանգ Գորգասալ (Գորգասլան), Վրաց թագավոր, 446—499 թթ.։

27 Հմմտ. 20 ծանոթությունը։

28 Փարսման V, Վրաց թագավոր, 542—557 թթ.։

29 Բակուր, Վրաց թագավոր, 557—570 թթ.։

³⁰ Գիորգիա=Վրաստան Georgia, այստեղից la Géorgie, Georgien, Georgia. հմմտ. Л. Меликсет Бекон. Страна св. Георгия.—„Известия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, т. XXIV, № 2, 1916, стр. 222—228 (և առանձին):

³¹ Յուրտավի, ինչպես և Շուշանիկի մասին, «Վրաց աղբյուրներին» I հատորում (էջ 12—15) հիշված գրականությունից զատ, տե՛ս հետևյալ նորագույն գրականությունը. Լ. Մելիքսեթ-Մեհկ, Թախեթ-Մալկայի նյութական կուլտուրայի մնացորդների և սոսոկոմիկայի ուսումնասիրություն համար, վրացերեն, — „За марксистское языкознание“, ժողովածու, Թբ. 1934, էջ 38—44 P. Peeters, Sainte Sousanik, martyre en Armeno-Géorgie (14 décembre 482—484), — „Analecta Bollandiana“, Bruxellis, LIII, 1933, pp. 5—48, 245—307. Յակոբ Յուրտավեցի. Վիսյարանութիւն Շուշանկայ, վրացական և հայկական բնագրերը ուսումնասիրությանը, վարիանտներով, բառարանով և ցանկերով լույս ընծայեց Իլիա Աբուլիան, Թբ. 1938, 063+120 էջ:

³² Գվարամ (Գուրամ) կուրապալատը, 576—600 թթ.:

³³ Միհր 663—668 թթ.:

³⁴ Վախուշտի «Վրաստանի պատմության» երրորդ մասը (ըստ մեր բաժանման) հիմնականում վերամշակումն է XI դարի անանուն վրաց պատմիչի հազորգած տեղեկությունների: Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 200—209:

³⁵ Ատրնեբսեհ (Աղարնասե) կուրապալատը, 891—923 թթ.:

³⁶ Ուփլիսցիների մասին տե՛ս «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 209—210, ծան. 7:

³⁷ Այստեղ, ժամանակագրությունը խախտելով, Վախուշտին խոսում է Ափխազաց կոստանտին թագավորի և Սմբատ Խոստովանող Հայոց արքայի միջև եղած պայքարի մասին X դարի սկզբին: Նույնը Վախուշտին կրկնում է և իր «Իմերեթի պատմության» մեջ (տե՛ս ստորև, էջ 69): Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 202, 209—210, ծան. 6, 8 և 9:

³⁸ «Ափխազը» (Ափխազեթ) սովորաբար արևմտյան Վրաստան է նշանակում:

³⁹ Այս էպիգոգը, որ Վախուշտին կրկնում է իր «Կախեթի պատմության» մեջ (տե՛ս ստորև), XI դարի անանուն վրաց պատմիչից է բխում: Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 203 (նաև 93):

⁴⁰ Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը. հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» հատորը, էջ 203, 98, ծանոթ. 2:

⁴¹ Կվիրիկե, Կախեթի տեր (բորիկոգ), 929—976 թթ.:

⁴² Կախեթի սահմաններում գտնվող «Նախնեվան» և «Արծորանի» տեղանունները կարող են հատուկ ուսումնասիրության և ուղղման:

⁴³ Բադրատ II, 958—994 թթ.:

⁴⁴ Բադրատ III, Վրաց թագավոր, 980—1014 թթ.:

⁴⁵ Գիորգի I, Վրաց թագավոր, 1014—1027 թթ.:

⁴⁶ Բադրատ IV, Վրաց թագավոր, 1027—1072 թթ.:

⁴⁷ Պետք է լինի՝ Մարիամ Արծրունյաց թագավորի աղջիկը. հմմտ. նաև «Վրաց աղբյուրներին» I հատորը, էջ 138—139:

40 Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» 1 հատորը, էջ 206, 207, 211—212, ծանոթ. նաև՝ 27 և. Մելիքսեթ-Բեկ, Ղ. Աղայանի «Արություն և Մանվելն» ու Սամշվելդեի որձաքարը, ---«Արշավ» (Թբ.), 1940 թ. № 4, էջ 52—55:

49 Գիորգի II, Վրաց թագավոր, 1072—1089 թթ.:

50 Գլդեկարնիի մասին տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Գլդեկարնի, վրացերեն, —«Պատմ. Տեղեկագիր» (Թբ.), 1924 թ. № 1, էջ 167—172:

51 Վախուշտիի «Վրաստանի պատմության» չորրորդ մասը (ըստ մեր բաժանման) վերամշակումն է XII դարի անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից արքայի պատմություն» երկի: Հմմտ. «Վրաց աղբյուրներին» 1 հատորը, էջ 216—220:

52 Ըստ Ն. Բերձեների շվեդական հնթագրության (Հին Թբիլիսիի տապոնիսիկայից. Ագարանի. «Միմոսիկվի», II, Թբ. 1951, էջ 36 60. վրացերեն) Ագարանիի տակ պիտի հասկանալ Թբիլիսիի շրջակայքը՝ Շինդիսի, Տարախմեյա, Կոջորին, որոնք XII—XIII դդ. ժառանգել են իբրև ամառանոց Վրաց թագավորների և մեծամեծների համար:

53 Տես 30 ժանոթագրությունը:

54 Նախդուրին, ըստ մեր հետազոտության («Վրաց աղբյուրներին» 1 հատոր, էջ 14), նախկին Ցուրտափն է:

55 Պիտի լինի 1123 թ.:

56 Տես նախորդ ժանոթագրությունը:

Այս վեճի շուրջը մանրամասն տես Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց ՇԸ, վրացերեն, Թբ. 1928, էջ 133—139:

58 Վախուշտիի «Վրաստանի պատմության» ճիճգեւորդ և վերջին մասը (ըստ մեր բաժանման) մի տեսակ կոմպիլացիա-պերիֆրազ է XIII—XIV դդ. վրաց անանուն պատմիչների և ժամանակագիրների հաղորդած տեղեկությունների, որ մենք ամփոփած ունինք սույն աշխատության II հատորում:

59 Դեմետրե I, Վրաց թագավոր, 1123—1154 թթ.:

60 Գիորգի III, Վրաց թագավոր, 1156—1184 թթ.:

61 Մանրամասնությունները տե՛ս նաև Դ. Քորայրեցու հիշատակարանում (Հայկական ՍՍԻԻ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», 1952, № 2, էջ 113—120) և Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն Տանն Սիսական»-ի 66-րդ գլխում:

62 Թամար, Վրաց թագուհի, 1184—1213 թթ.:

63 Քանի որ Թամարն ինքն էր գահակալ, այլ ոչ գահակալի ամուսին-թագուհի, ուստի և վրաց աղբյուրներում կոչվում է «մեփե», «մեփա»—քաղավոր, արքա, և ոչ «գեղգոփալի» քաղուհի: Այսպես էր և Ռուսուդանը:

64 Նույն Ցուրին՝ Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդին:

65 Այսինքն՝ Դավիթ Սոսլանին (Օս-Այանին):

66 Վրացերեն «խլաստագնի»-ն քանիցս զործածված է վրաց հին գրականության մեջ: Մինչոց գրքի XLVII, 18, հայերեն տեքստի «եթէ արծաթ էր՝ պակասեաց, և եթէ խաշինք և ստացուածք՝ առ քեզ են տեր» նախադասությանը վրացերենում համապատասխանում է. «զաղաթու մուկլդա վեց-իլի չուենի դա սաքոնելնի դա խուասագի շենդա միմարթ ուփլիսայ չուենիսայ» (նույնը սլավոնական-ռուսականում, «серебро источник и стадо скота нашего у господина нашего», ուր վրացերեն «խուաստագի»-ին համապատասխանում է СКОТ բառը): XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովե-

լին այս բառը բազմիցս գործածում է Փառնավազ Թագավորի մասին խոսելիս (Քարթլիս-ցხოփրեբա, Աննա Թագուհու գրչագիրը, վրացերեն, 1942, էջ 15—16, հմմտ. Բրոսսեի հրատ., էջ 30), ինչպես և նույն դարի մյուս պատմիչ Ջուանշեր Ջուանշերյանը՝ Վախտանգ Գորգասալի մասին պատմելիս (նույն տեղ, էջ 98, ըստ Բրոսսեի՝ 115), վերջապես և XIV դարի անանուն ժամանակագիրը՝ մոնղոլական արշավանքների Վրաստանի գրությունը նկարագրելիս (Բրոսսեի հրատ., 344, 379, 412)՝ «խոստակի», «խուստտակի», «խուստագի», «խվաստագի» ևնով:

Առանձնապես հետաքրքիր է XIV դարի ժամանակագրի հիշատակությունները «խվաստագի»-ի՝ հետևյալ կոնտեքստներում. ա. «թողեց և՛ աղբը, և՛ ինչքը, և՛ խվաստագի»-ն» (էջ 344), «չառ գործ ավեց իր աղխով, ընչքով և խվաստագի»-ով» (էջ 379), «ոսկու և արծաթի և երամակներին և խվաստագի»-ին հաշիվ չկար» (էջ 412):

Ռոստոմ I Վրաց Թագավորի (1634—1658) 1645 թ. մի գույարում, ըստ վկայության Դ. Բաքրաձեի (Վախուշտի Վրաստանի պատմությունը, էջ 40, ծանոթ.), խվաստագի նշանակում է «մանր եղջերավոր անասուն»:

Բառարանագետ Սուլիան-Սարա Օրբելյանը (Սուլիան-Սարա Օրբելյանի վրացերեն բառարան, Թբ. 1949, էջ 466) «խվաստագի»-ն մեկնաբանում է՝ «սաքոնելի դասադ՝ ոլեյի», այսինքն անասուն և աղի (ինչք), մինչդեռ Քիլիլա և Դամասյի վրացերեն վերսիայում նա նշանակում է փող, ապրուստ կամ գանձ:

Ըստ Մ. Բրոսսեի (M. Brosset, Rapport sur l'ouvrage intitulé etc., 1847, p. 15—16 և ծանոթ. 4, նույնի — Histoire de la Géorgie, I Partie, I-e livraison, SPB., 1849, p. 38, n. 4) և Վ. Լանգլուայի (V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, 1860, p. 12) «խվաստագի»-ն նշանակում է թե՛ չորքոտանի անասուն-մալ, խաշն (pecus, pecunia) և թե՛ դրամ, գանձ: Բառարանագետ պրոֆ. Դ. Ջուրի-նովը (Грузино-русский словарь, СПб. 1887, стр. 742) նշում է, որ «խվաստագի»-ն ունի 2 իմաստ՝ տավար-ոչխարի (անասունի) և դրամի, ինչպես լատիներենում՝ pecunia; скот, животное; сокровище, богатство, деньги⁶⁷. Ըստ Ն. Մառի (Грамматика древнелитературного грузинского языка, Лнгр. 1925, стр. 018) «խուստտակի»-սкот, скотина.

Ամենայն կասկածից դուրս է, որ «խվաստագի»-ն նույն հայերեն-փանլավերենի «խոստակն» է, որտեղից առաջացած է «խոստակ-դար»-ը, այսինքն «խոստակ ունեցող», «խոստակին տիրող», համենայն դեպս շարժական և ոչ թե անշարժ գույթի, կայքի տեր և տնօրենի իմաստով:

Հայերեն «խոստակ» և «խոստակդար» բառերի ստուգաբանությունը անհնոր բաղդիբ հայկադյան լեզվի, I, էջ 967. Առձեռն բառարան, 387. H. Hüb-schman, Armenische Grammatik, 161, Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, III, 595—597. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфии и Аршакидской Армении, Тифлис, 1932, стр. 9—11. Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 9, 17, 104—118, 122, 124, 133, 135, 145, 147. Ս. Մամուկյան, Հին հայերավունքի պատմությունը, I, Երևան, 1939, էջ 190—191, Ստ. Մալխոսյան, Հայերեն բացատրական բառարան, II, Երևան, 1944, էջ 286:

67 Տե՛ս 64-րդ ծանոթագրությունը:

68 Այս հատվածը կրկնություն է Քաղաղիւրների պատմականն ու գովասանքը՝ երկի XIII դ. ֆանատիկ պատմիչի կողմից հյուսածի. հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 16—20 (հատվածը բերում ենք համառոտաբար):

69 Հմմտ. նույն պատմիչի երկում գործածված «Բուխտիկե» վարիանտով «Բուխտիկե» և «Բուխտիկե», «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 21 և ծանոթ.:

70 Այսինքն $1184 + 24 = 1208$ թ.:

71 Իսկապես պիտի լինի 1208 թ.:

72 Հմմտ. 63-րդ ծանոթ.:

73 Բառացի՝ «Առնուտ», «Փիհուտ»:

74 Իսկապես պիտի լինի 1213 թ.:

75 Գիորգի-Լաշա, Վրաց թագավոր, 1213—1222 թթ.:

76 Ուղիղ՝ 1211 թվից սկսած (Չինգիս-խանը զ'անն 1206—1227 թթ.):

77 Այլ աղբյուրներում՝ 90.000:

78 Տե՛ս «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 51, 63—64, ծանոթ. 4:

79 Հստ ի վ. Ջավախի շվիլու հետազոտության (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, III, Թբ. 1941, էջ 5, նույնի՝ Վրաստանի պատմությունը (XI—XV դդ.), վրացերեն, Թբ. 1949, էջ 101)՝ 1222 թ. 18 հունվարին. հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 44:

80 1222—1247 թթ., հմմտ. 63-րդ ծանոթ. (Ջալալադդինը Խորեզմշահ 1220—1231 թթ.):

81 Իվանե աթարակի մահը տեղի է ունեցել 1225 թվին. հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 52:

82 Հստ ի վ. Ջավախի շվիլու հետազոտության (նույն տեղ, III, 10)՝ 1225 թվին:

83 Ուղիղ՝ 1226 թ. (նույն տեղ, 14):

84 Ուղիղ՝ 1226—1227 թթ. (նույն տեղ, 15):

85 1227 թ. (նույն տեղ, 15):

86 Տե՛ս 30-րդ ծանոթ.:

87 Իկոնիայի (Ռումի) սուլթան 1237—1247 թթ.:

88 Իվերիա = Վիրք (Քարթլի) = Արևելյան Վրաստան, հմմտ. Л. Мелник-сет-Бек-ов, Новый взгляд на происхождение названия «Иверия». — Известия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва, т. XXIV, № 1, 1916, стр. 36—40 (և առանձին):

89 Ուլու-Դավիթը, Վրաց թագավոր, 1243—1259 (ուղիղ՝ 1243—1271) թթ.:

90 Նարին-Դավիթը Ռուսուդանի որդին՝ աթոռակից 1230 թ., թագավոր 1247 թ., վախճ. 1293 թ.:

91 Հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 58:

92 Նույնը, 59:

93 Դեմետրե II, Վրաց թագավոր, 1273—1289 (ուղիղ 1270—1289) թթ.:

94 Հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 59—60:

95 Հստ ի վ. Ջավախի շվիլու հետազոտության (նույն տեղ, III 105)՝ Դեմետրեն պետության կառավարությունը ստանձնեց 1278 թվին:

96 «Տաշիս-կարի» այժմյան Բորջոմիի հովիտն է Խաշուրի մոտ:

97 Վախտանգ II, Վրաց թագավոր, 1289—1292 թթ.:

⁹⁰ *Խոստում-Բուդայի մասին, ի միջի այլոց, տես Н. Марр, Фресковое изображение парона Хут'лу-буги в Ахпате,— „Христ-Еостек“, т. I, 1912, стр. 350—353:*

¹⁰⁰ *Մոնղոլական դ'ան 1295—1304 թթ.:*

¹⁰¹ *Դավիթ VI, Վրաց Թագավոր, 1292—1310 թթ.:*

¹⁰² *Տես 97-րդ ծանոթ.:*

¹⁰³ *Վախճ. 1304 թ.:*

¹⁰⁴ *Գիորգի V, Վրաց Թագավոր, 1318—1346 (ուղիղ՝ 1314—1346 թթ.):*

¹⁰⁵ *Բագրատ V, Վրաց Թագավոր, 1360—1395 թթ.:*

¹⁰⁶ *Ալեքսանդրե I, Վրաց Թագավոր, 1413—1442 թթ. (ուղիղ՝ 1412—1443 թթ.):*

¹⁰⁷ *Լենկ-Թեմուր կամ Թեմուր-Լենկ, մոնղոլական դ'ան, 1360—1405 թթ.:*

¹⁰⁸ *Գիորգի VII, Վրաց Թագավոր, 1395—1407 թթ.:*

¹⁰⁹ *Ալիջան=Ալիջու-դ'ալա=Նրնջակ (նույն էրիջանն է):*

¹¹⁰ *Տես նախորդ ծանոթագրությունը:*

¹¹¹ *Տես 106-րդ ծանոթագրությունը:*

¹¹² *Վախտանգ IV, Վրաց Թագավոր, 1445—1445 թթ.:*

¹¹³ *Գիորգի VIII, Վրաց Թագավոր, 1445—1469 թթ.:*

«ՔԱՐԹԼԻԻ ՊԱՄՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

(1469—1744)

1469 թ. [հետո]... Կոստանտինե [Քարթլիի Թագավորն¹] ամ-
րացրեց Տփղիսը, Սոմխիթն և Լոռին... Կոստանտինեն տիրում էր
Տփղիսին, մթիուլ-մոխեվցիներին², Սոմխիթին և Լոռին...

1468 թ. [հետո]... Բայազետի որդիք, Ստամբուլի՝ նախկին
Կոստանդնուպոլսի՝ սուլթանները կոչում էին ֆրանկների դեմ...
Ուզուն-Հասան դ'անեն³ եկավ Հայաստան, ավերեց այն և մտավ
Քարթլիի Սոմխիթը... Իսկ Կոստանտինե Թագավորն ուժեղա-
ցավ և գրավեց Տփղիսը և թուրքերի (թաթարների) կողմից
ավերած բերդերը, ապա հրամայեց բարաթյաններին և սոմխի-
թեցոց հարձակվել այն ցեղերի վրա, որոնց դ'անենը Քարթլիի
սահմաններումն էր թողել...

1529 թ. ... սուլթան Սուլեյմանն⁴ եկավ Երևանի դեմ և
գրավեց այն: Սրանից Վրաստանի բնիկները վախեցան. սակայն
աստված նրանց փրկեց և խոնթքարը վերադարձավ Բաղդադ...

1536 թ. ... [Շահ-Թամազ⁵ զրավելով Տփղիսը՝] զզլբաշ-
պահապաններ մտցրեց բերդի մեջ, իսկ ինքը գնաց Նարաբադ-

1539 թ. ... Հայերը լիալուսնի հաշվում շեղվեցին⁶... Քանի որ այդ պահին Սամցխեն իմերների Բագրատ թագավորն⁷ ուներ գրաված, օսմանցիք Բագրատի հետ կռվելու եկան Բասեն (Բասխան)։... [Բագրատ և Լուարսար⁸] թագավորները հասել էին Բասեն։...

1548 թ. ... [Լուարսար] թագավորն իր ժողոված զորքով գնաց, աթարակից խեց Սամցխեն, Ջավախեթը, Կուրան և Արտահանը, որ և գրավեց իր համար։ Այս բոլորի մասին աթարակը ծանուցեց ղ'աենին, և Շահ-Թամազը շտապ շարժվեց՝ նրան օգնություն հասցնելու նպատակով։ Եկավ ու ավերեց Շաքին, շրջեց Քարթլիի Սոմխիթը։ Լուարսար թագավորը չկարողացավ ընդգլխադրել Ապա [Շահ-Թամազը] մտավ Սամցխե և գրավեց այն, կախանավորեց Իջուին և Շերմազանին, որոնց և սպանեց, իսկ ուրիշներին գերեց, անցավ Հայաստան և գնաց Երևանի վրա։...

Ապա եկավ խոնթաբար սուլթան Սուլեյմանը։ Լսելով սրա մասին՝ Շահ-Թամազն եկավ ու կանգ առավ Արտահանում, ղ'աենը ավերեց Սամցխեն, գրավեց Կարսը (Կարի), որ և ավերեց։...

1556 թ. ... ղ'աենը խսներ կարգեց Բանում, Մովականում, իսկ Երևանում բեգլարբեգ, և սրանց ստորադրյալներ. ապա կարգեց խսներ և սուլթաններ, որոնք են. բեգլարբեգը՝ էրիսթավներին էրիսթավ, խսնը՝ էրիսթավ, սուլթանը՝ խելիսբերին։... Լուարսար թագավորը՝ պատերազմելով՝ քշեց թուրքերին (թաթարներին) և գրավեց Քարթլին և Սոմխիթը և բոլոր բերդերը։...

1577 թ. խոնթաբարի զորքը գրավեց Երևանը, Գյանջան և Թավրիզը։...

1578 թ. ... սոմխիթցիք շատ ֆլասեցին օսմանցիներին։... Հոկտեմբերին Սվիմոն թագավորը⁹ կանգ առավ Սոմխիթում։...

1580 թ. ... աթարակ Ղ'վարդ'վարեն և Բեքան հարձակվեցին Լոռիի վրա, ավերեցին ու գնացին։ Ապա եկավ Մահմադ-վաշան կամ Սինան, և սրա զորքը գրավեց Լոռին. սա ինքն գրավեց և Գորվա բերդը։...

1581 թ. [Սվիմոն] թագավորն եկավ Լոռի և այն գրավեց ապրիլի 1-ին։...

1583 թ. ... խոնթաբարը մեծ զորք ուղարկեց. [օսմանցիք] եկան ու մոտեցան Լոռուն, որն և գրավեցին։... Իսկ... թագավորը՝ [վերցնելով] Դբանիսը՝... կարճ ժամանակում գրավեց բոլոր բերդերը, բացի Գորուց և Լոռիից։...

1590 թ. ... օսմանցիք՝ դուրս գալով Լոռվա բերդից և ենթադրելով, որ [Սվիմոն] թագավորը նրանցից հետո է գտնվում՝ զվարճանում էին Տաշիրում, երբ հանկարծ Սվիմոն թագավորը հարձակվեց նրանց վրա և բնաջինջ արավ նրանց...

1600 թ. ... օսմանցիք վերցրին Լոռին և տեղավորեցին այնտեղ պահապաններ, իսկ իրենք գնացին ու Սվիմոն թագավորին ստարան Ստամբուլ, Ապա Գիորգի [արքայազնը¹⁰] գրավեց, բացի Լոռիից, ամբողջ Քարթլին ու վերջինիս բերդերը...

Սվիմոն թագավորի մահից հետո նրա որդի Գիորգին թագավոր օծվեց Տփղիսում 1600 թվին, ... Ապա [Գիորգին] զորք ժողովեց ու մոտեցավ Լոռիին 1601 թվին, և գրավեց այն...

Ապա եկավ Շահ-Աբասը¹¹ և մոտեցավ Երևանին 1602 թվին..., կանչեց իրեն մոտ Գիորգի թագավորին և Կախեթի րատոն Ալեքսանդրեին: Սրանք՝ ժողովելով իրենց զորքերը՝ դնացին Երևան՝ ներկայանալու զ'աննին: Շահ-Աբասի զորքը երեք կողմից մոտեցավ Երևանին, իսկ մի կողմն էլ բռնեցին սրանք (վրացիները): Մի քանի օրից հետո Շահ-Աբասը հրամայեց գրոհ տալ բերդին: Այդ պահին վրաց զորականներն առաջինները ներխուժեցին բերդը, կոտորած կազմակերպեցին ու խլեցին քաղաքներ: Ապա պարսիկները մտան և Շահ-Աբասը բերդաքաղաքը գրավեց: Շահ-Աբասը գիմեց Գիորգի թագավորին. «Եթե խոնթքարն իմ թշնամին էր, առավել ևս քոնն էր. ուստի և պարտ է քեզ իբրև պարգև տաա ինձ Լոռին Բերդուշ¹² գետից սկսած: Թագավորը սաստիկ տրտմեց ու պատասխանեց. «Ես քեզնից էի սպասում իբրև պարգև մի որևէ քաղաք իմ հոր և իմ ծառայության համար, և ոչ թե իմ սահմաններում եղածից խլելը: Իսկ Շահ-Աբասը նենգ էր և ուզում էր Քարթլին նվաստացնել, մանավանդ որ Լոռվա իշխան-խանը (Էրիսթավը), որ փախել էր ու մահմեդականացել, գրգռում էր Շահ-Աբասին թուլացնելու Քարթլիի մեծ ուժը և առավել ստիպում էր, որպեսզի [թագավորը զ'աննին] զիջի Լոռին՝ Բերդուշ գետի սկիռնքից սկսած: ... Ուժասպառ եղած Գիորգի թագավորը զիջեց Լոռին [Շահ-Աբասին]:

...Երբ թուրք (թաթար) խաները Դոնսի դաշտով էին անցնում, գորեցի մի տերտեր (տենտերա¹³)՝ նկատելով այդ՝ շտապ վերադարձավ և Դորվա կամուրջը քանդեց¹⁴: Թուրք (թաթար) խաները՝ գտնելով կամուրջը քանդած՝ մտան Սացիցիանո...

1615 թ. ... Շահ-Աբասը... ասաց [Լուարսաբ թագավորին]. «Դու ասպետ ես և քոջ նետող, որսի գնանք Ղարաբաղը:...

1619 թ. ... [Բաղրատ թագավորի¹⁵] ամուսին Աննան իր որդի Սվիմոնի հետ գտնվում էր Տփղիսում և Սոմխիթում...

1623 թ. ... վրաց զորքը... ավերեց Գյանջան, Ղարաբաղը և մեծ ավարով վերադարձավ Քարթլի...

1624 թ. ... Ամիրզունա-խանը՝ Երևանի բեգլարբեգը՝... եկավ Մարարիգայի լեռան մոտ... Ապա [ղզլբաշները գնացին] ավերելու Սոմխիթ-Սարարաթիանոն... Սոմխիթի մելիք Աթաբեգն ու Զաքումը համախոհ էին դ'աենին...

1626 թ. Մուլրավի¹⁶ դուստրը մնաց Ա[ր]դրումում...

1634 թ. [ղզլբաշները] Ռոստոմ թագավորին¹⁷ ուղարկեցին օգնության Ղադախ-Շամշադին-Լոռիի խաներին:

1635 թ. եկավ խոնթքար Մուլրադն և գրավեց Երևանը, [և] 1636-ին վերադարձավ: Ապա Մուլրադ խոնթքարն ու Շահ-Սեֆին¹⁸ հաշտություն կնքեցին. խոնթքարին մնաց Իմերեթը, Սաաթարագոն և Քյուրդստանի կեսը, իսկ դ'աենին մնաց Երևանը, Քարթլին, Կախեթը և Քյուլդստանի [մյուս] կեսը...

1638 թ. ... Ռոստոմը այցելում էր Գորին, Յիսիբեթը, Տփղիսը, Սոմխիթը և միշտ զվարճանում էր և ուրախ էր... Իորամին [Ռոստոմ] թագավորը բերեց Ա[ր]դրումից...

1664 թ. Վախտանգ թագավորը¹⁹ վերաշինեց և ընդարձակեց Քարթլին, Թոխալեթը, Տաշիրը, Աշոցքը (Աբոցի), որոնք ամայի (անմարդաբնակ) էին դարձել...

1667 թ. ... Շահ Սուլեյմանը²⁰ ցանկացավ ամուսնացնել Շահ-Աբասի ալիին (նախկին կնոջ) Աջուկային, որ [Շահնավազ] թագավորի դուստրն էր, և նրա հետ ամուսնանալ ցանկացան և՛ Շիխիլիսանը, և՛ Լորիստանի խանը... Իսկ թագավորը նրան... Լոռվա խանին²¹ տվեց:

1669 թ. ... Ցիցին... հանդիպում ունեցավ Իշիտուտրուքի (Իշիշուտրուքի)²² կամրջի մոտ...

1687 թ. ... Սոմխիթի մելիքն [էր] Քյամար-բեկը...

1691 թ. [էրեկլե] թագավորն²³ եկավ Սոմխիթ-Սարարաթիանո...

1695 թ. ... Նաղարալի խանն ու Քալբալիխանը շրջեցին Սոմխիթը, Դմանիսի ձորը և կանգ առան Ղարաբուլախում: Քալբալիխանն և Երևանի խանն [իրար] թշնամիներ էին... Երևանի խանը շտապ տեղեկացրեց դ'աենին [Վրաց] թագավորի [Իմերեթ] գնալու մասին: Լսելով այս՝ դ'աենը շնորհեց [Երևանի] խանին թոփանչի-ազասուլթուն, իսկ թագավորի մոտ ուղարկեց մեհ-

մանդար-հյուրընկալին: Սա եկաւ Ալի²⁴. Թագավորն ևս, որ տեղակ էր սրան, հասաւ Ալի: Մեհմանդարը մեծ պատիվներով առաջնորդեց թագավորին, որ անցաւ Քարթլին, շրջեց Ատենի կողմը, անցաւ Թուրքիթ, Աշոցքը (Արոցի) և հասաւ Երևան 1696 թվին: Ապա գնաց Սպահան ու ներկայացաւ զ'աե-նին:...

1709 թ. ... Վախտանգ [թագավորը]²⁵ ձմռան պահին որսորդում էր Ղարայա[զ]-Սոմխիթում, աշնանը և գարնանը Գորիում և Տփղիսում, ամռանը Թուրքիթի Շամբխանում:...

1719 թ. ... [Վախտանգ թագավորը] կալանավորեց Սոմխիթի մելիք Քյամազ-բեկին, որին հրացանով գնդակահարեց:...

1722 թ. ... Մահմուդ-զ'ալի խանը²⁶ [Տփղիսն առնելու համար] հետը բերել էր, իբրև օժանդակողների, Գյանջայի խանին, Երևանի զորքը և լեզգիներին:...

[Վրաց զորքը Վախուշտիի ղեկավարութեամբ] կոտորածի ենթարկեց Բորչալու ցեղերին. իսկ երբ խանն Աղջադ'ալա բերդից դուրս եկաւ, զորքը վերադարձաւ [Բորչալուից] և կանգ առաւ Ծոփիսում²⁷: Երկրորդ օրը թալանն ընդհատեցին: Սոմխիթ-ցիք տեղեկացրին խանին, որ Վախուշտին պուրկ է զորքից... Ա[ր]զրումի փաշան Ղարսումն (Ղ'արսի) էր գտնվում, նպատակ ունենալով պաշարել Երևանն ու գրավել Ագրբեջանը:...

1723 թ. ... սարասքյարը գտնվում էր Ղարսում (Ղ'արսի) և դուրս ելաւ այնտեղից:...

1724 թ. ... Դոմենտի կաթողիկոսը²⁸ գնաց Լոռի, քանի որ այն դեռևս օսմանցիք չէին գրավել:...

1728 թ. ... Իսադ'-փաշան բաժանեց Քարթլին. Սոմխիթ-Սաբարաթխանոն տվեց Էրաստ Ղ'ափլանիշվիլուն... Իսադ'-փաշան մեծարեց Տփղիսի մելիք Աշխարհբեկին:... Բնակչություն չէր մնացել Մուխրանում, Քարթլիում, Սացիցխաոնոյում և տեղ-տեղ Սաբարաթխանո-Սոմխիթում ոչ մի բան, բացի ամրոցներից:...

1734 թ. ... օսմանացիք գրավեցին Թավրիզը, և [Շահ-Թամազ] զ'աենն²⁹ ընդհատեց պայքարն Երևանի համար և ինքը գնաց Խորասան: Շահ-Թամազին ուռումները փախուստի ենթարկեցին [դեպի] Երևան, և նա՝ փախչելով՝ հասաւ Սպահան:...

Թամազ-խանը գարնանը թողեց Գյանջան, ... շրջեց Սոմխիթը, Դրանիսը, անցաւ Ղ'ալի'ուլին և հասաւ Ղարս (Ղ'արսի): Այդ ժամանակ այդտեղ էր եկել իբրև սարասքյար Քոֆրուլը մեծ զորքով: Իսկ Թամազ-խանը, որ ոչ մի բանով չմասեց Ղարսին

(Ղ'արսի), վերագարձաւ և կանգ առաւ Երևանից վերև, Երրորդ օրն առաւոտյան Քոֆրուլն էլ եկավ զորքով. շարժվեցին, և այնտեղ տեղի ունեցաւ սաստիկ կռիւ, սպանեցին Քոֆրուլին, և օսմանցիք փախան... Օսմանցիք գիջեցին Երևանը, Գյանջան, Լոռին, Տփղիսը Թաճաղ-խանին, որը և գրավեց [այդ տեղերը]։ Վերջինս Երևան կանչեց վրացիներին, որոնց և կալանավորեց, բացի միմիայն Քայխոսրո Ղ'ափլանիսշվիլուց, որ այդ պահին սպարապետ (սպասպետի) էր, և կալանավորվածներին Տփղիս ուղարկեց։...

1737 թ. ... լեզգիները մտան Տաշիր։ Լսելով այս՝ Սեֆի-խանը, որ Ղազախումն էր նստած, իսկ մինչ այդ խան էր Տփղիսում ծանուցեց վրացոց։... Քայխոսրո սպարապետը (սպասպետը) հետամուտ եղավ Տաշիրից անցնող լեզգիներին, որոնց հասավ, հետները կռիւ ընկնելու և բնաջինջ արավ նրանց, և շատ քչերը փախուստի դիմեցին։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Կոստանտին III, Վրաց Թագավոր, 1468(1478)—1505: Մանրամասն տես Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, հ. IV, պրակ 1, Թբ. 1924, էջ 133—183. Նույնի՝ Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, հ. IV (XV—XVI դարեր), Թբիլիսի, 1938, էջ 127—172. Նույնի՝ Վրաստանի պատմությունը (XI—XV դդ.), Թբիլիսի, 1949, էջ 255—258:

2 Վրաստանի լեռնականներն են:

3 Ուզուն-Հասան կամ Հասան-բեյ, Ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղի խան, 1466—1478 թթ.:

4 Սուլեյման կամ Սյուլեյման I, Օսմանյոց սուլթան, 1520—1566 թթ.:

5 Շահ-Թաճաղ, Պարսից շահ, 1525—1676 թթ.:

6 Խոսքը ծոպատիկի մասին է:

7 Բագրատ, Իմերեթի Թագավոր, 1511—1548 թթ.:

8 Լուսրասբ I, Վրաց Թագավոր, 1534—1538 թթ.:

9 Սվիմոն I, Վրաց Թագավոր, 1558—1600 թթ.:

10 Սվիմոն I-ի որդին, հետագայում Գեորգի IX Վրաց Թագավոր, 1600—1605 թթ.:

11 Աբաս I մեծն, Պարսից շահ, 1587—1629 թթ.:

12 Բերդուշ գետը տվյալ կոնտեքստում նշանակում է Զորագետ-Դերե-ղը (Դերեղա-չայ). հմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 63—64:

13 Տես սույն աշխատության Ա. դիւի 26-րդ ծանոթագրությունը (էջ 19, 23):

14 Հմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 141:

15 Բագրատ VI, Վրաց Թագավոր, 1616—1619 թթ.:

¹⁶ Խոսքը Գիորգի Սաակաձեին է վերաբերում, որ «մեծ մոուրավ» կոչումով է հայտնի: Մանրամասն տե՛ս Առաքել Դավրիժեցու պատմության զլ. IX—XII:

¹⁷ Թոստոմ I, Վրաց Թագավոր, 1632—1658 թթ.:

¹⁸ Մուրադ IV Ղազի, Օսմանցոց սուլթան, 1622—1639 թթ., և Սեֆի կամ Սաֆի I, Գարսից շահ, 1629—1642 թթ.:

¹⁹ Վախտանգ V Շահնավազ կոչված, Վրաց Թագավոր, 1658—1675 թթ.:

²⁰ Սուլեյման կամ Սյուլեյման I, Գարսից շահ, 1666—1694 թթ.:

²¹ Հավանական է, որ Լորի(ստան)ի խանի մասին լինի խոսքը և ոչ թե Լոռիի խանի:

²² Հմմտ. սուլյն հատորի Ա. զլիի 32-րդ ծանոթագրությունը (էջ 20, 23):

²³ Էրեկլե I, Վրաց Թագավոր, 1688—1703 թթ.:

²⁴ Ալիի ձորում (Գոմի կայաբանի մոտ, Սուրամից դեպի արևելք), ուր հրքեճն՝ XV դ.՝ հայտնի էր հայկական զազուլ բազմաթիվ եկեղեցիներով և գերեզմանատներով:

²⁵ Խոսքը Վախտանգ VI-ի մասին է, որ Վրաստանի կառավարիչ էր 1703—1711 թթ. և Թագավոր 1719—1724 թթ.: Մանրամասն տե՛ս «Վրաց աղբյուրներ» II հատորը, էջ 126—130:

²⁶ Մահմադ կամ Մահմուդ, Գարսից բռնակալ, 1722—1725 թթ.:

²⁷ Ծոփիի մասին մանրամասն տե՛ս С. Т. Еремян, Заметки к тексту „Хроники Сумбата“, — «Տեղեկագիր ՍՍՌՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի», 1941 թ. № 9, Երևան, 1942, էջ 27—30:

²⁸ Խոսքը Վախտանգ VI-ի կղբայր Դոմենտի IV Վրաց կաթողիկոսի մասին է, որի հայրապետության ժամանակամիջոցը 1705—1742 թթ. է ընկնում. Michel Tamarati. L'église géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910, p. 375: Այս Դոմենտին 1739 թ. գերի է առնվել օսմանցոց կողմից Կ. Պոլիս (հմմտ. ն ու յ ն ի՝ Histoire du catholicisme en Géorgie avec les documents justificatifs du XIII-e au XX siècle, Tiflis, 1902, p. 353, հմմտ. 308):

²⁹ Թամազ կամ Թահմազ II, Գարսից շահ, 1729—1736 թթ.:

«ԿԱԽԵԹԻ ԵՎ ՀԵՐԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

(687—1744)

917 թ. ... հիշատակ է անվան Ատրներսին (Ագարնասե) պատերիկի և նրա որդու՝ Դինար Թագուհու ամուսնու, և նրանց որդի Իշխանիկի...

918 թ. ... Դինար Թագուհին Հերեթն հերձվածքից ուղղափառ դավանության դարձրեց¹:

1039 թ. Կվիրիկե Կախեթի՝ Թագավորը զավակ չունենալով՝ արգեգրել էր իր քեռորդուն՝ Սամշվիլդեի Հայոց Դավիթ Թագա-

վորի² որդի Գա[գի]կին³, և Կվիրիկե թագավորի մահից հետո այս Գա[գի]կը Կախեթի թագավոր նստեց: Այս Գա[գի]կն օգնեց Բագրատ թագավորին⁴, Տփղիսի վրա արշավելու պահին... և ներկայացավ Բագրատ թագավորին, երբ Բագրատը Տփղիսը գրավեց... Բագրատ թագավորը գրավել էր Հերեթը, իսկ Գա[գի]կը՝ Կախեթը: Ապա 1058 թվին⁵ Գա[գի]կը մեռավ:

Գա[գի]կից հետո Աղսարթանը նստեց Կախեթի թագավոր⁶:

Ալեքսանդրե [թագավորը]⁶ բաժանեց իր որդոց [երկրները]. ալագագոյնին՝ Բագրատին՝ տվեց Իմերեթը, երկրորդին՝ Գիորգիին՝ տվեց Քարթլին, Սոմխիթն ու Սամցխե-Կլարջեթը, երրորդին՝ Դավթին՝ տվեց Հերեթը ու Կախեթը...

1547 թ. ... [Լևան Կախեթի թագավորն] անցավ Ղարաբաղ զ'աննի մոտ⁷...

1548 թ. ... Դավթիշ-Մահմադը փախավ Գյուլստանի բերդը, ... իսկ Շահ-Թամազը գրավեց Շիրվանը, ուր նստացրեց Բեգլարբեգին և իր սուլթաններին, ապա նորից անցավ Ղարաբաղ...

1574 թ. հետո... Շահ-Թամազն եկավ Ղարաբաղ...

1602 թ. Շահ [Արասն⁸ եկավ Երևանը գրավելու նպատակով... Երևանը վերցնելուց հետո [Շահ-Աբասը] տվեց Ալեքսանդրե [Կախեթի թագավոր]ին Կակը...

1616 թ. հետո... աթաբակը տվեց [Մանուչարին] Օլթիսը. Թեյմուրազ [Կախեթի թագավորն] ևս գնաց այնտեղ ու թողեց Խվարենյան թագուհուն և Կախեթի արքայադուստրներին Օլթիսում...

1620 թ. հետո... Շահ-Արասը հրամայեց Երևանի բեգլարբեգ Ամիրգունա-խանին. «Դնա և հարձակվիր Օլթիսի վրա ու Թեյմուրազի կնոջը (թագուհուն) բեր ինձ մոտ իբրև գերի»... Թեյմուրազը հաղթական եկավ Օլթիսի...

1629 թ. հետո... [Թեյմուրազ թագավորը] զորք ժողովեց, գնաց ու գերեց Արազի [ալագանի] ներքին [մասը], Պարտավը (Բարձա), Ղարաբաղը, Շամշադինն ու Ղաղախը, և բազմաթիվ ավարով հաղթող վերադարձավ...

1661 թ. ... Շահ-Աբասը ուղարկեց Թեյմուրազին Աստարաբադ (Աստարաթ)...

1663 թ.... Աստարաբադ (Աստարաթ) գնացած Թեյմուրազը հենց նույն ձմեռը վախճանվեց...

1712 թ.... լեզգիներն ավերում էին Քարթլին, Ղաղախը, Շամշադինը, Ղարաբաղը և Շիրվանը...

1716 թ. ... [ճարեցիք].... ավերեցին Ղարաբաղը, Շաքին,...

1723 թ. ... Էրեկլե թագավորի⁹ որդի Մահմադ-ղ'ուլի-խանը, որ ծառայուհուց էր ծնված և որին Կոստանտինե կոչեցին, ... եկավ ու կանդ առավ Ղաղախում, քանի որ զ'անը նրան էր տվել Երևանը, Շամշադինը և Ղաղախը...

1734 թ. ... Թամազ-խանը¹⁰ կանչեց Թեյմուրազին¹¹ Երեւան,...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ 911 և 918 թթ. ներքո այստեղ հիշատակած դեպքերը Վախուշտիից շատ առաջ նշված են Վերաց (Քարթլիի) մատյանն-ում, որ գրված է XI դ. անանուն հեղինակի կողմից: Հմմտ. Վերաց աղբյուրների I հատորը, էջ 203, հմմտ. 98:

² Դավիթ Անհողին կոչված Հայոց Կորեկյանց թագավոր, 989—1048 թթ.: Հայոց Կորեկյան հարստության (Լոռի-Տաշիրում) և Դավիթ Անհողինի մասին տես Ղևոնդ Վ. Մովսեսյան, Լոռիի Կիւրեղեան թագավորներու պատմութիւնը [«Աղղային Մատենադարան», 95], Վիեննա 1923, 93 էջ, ազգացուցակով. E. A. Пахомов, О монете Корики Куропалата,—«Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. III, Тифлис, 1925, стр. 37—45 (մեր հավելվածով, էջ 46—48), Լ. Մելիքյան-Բեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., վրացերեն, Թբ. 1928, էջ 24—32. նույնի՝ Ղ. Աղայանի «Արուսյուն և Մանվելն» ու Մամշվիլցի որձաքարը,— «Արշավ» (Թբ.) 1940 թ. № 1, էջ 54—55:

³ Գագիկ (Գակ), Կախեթի թագավոր, 1039—1058 թթ.:

⁴ Բագրատ IV, Վրաց թագավոր, 1027—1072 թթ.:

⁵ Աղսարթան, Կախեթի թագավոր, 1058—1084 թթ.:

⁶ Ալեքսանդրե I մեծ, Վրաց թագավոր, 1412—1443 թթ.:

⁷ Ի նկատի ունի Թամազ կամ Թահմազ I, Գարսից շահին, 1525—1576 թթ.:

⁸ Աբաս I մեծ, Գարսից շահ, 1587—1629 թթ.:

⁹ Էրեկլե I, Վրաց թագավոր, 1688—1703 թթ.:

¹⁰ Թամազ կամ Թահմազ II, Գարսից շահ, 1729—1736:

¹¹ Թեյմուրազ II, Վրաց թագավոր, 1745—1762:

«ԻՄԵՐԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

(686—1745)

921 թ. (sic) ... Կոստանտինե [Ափխազաց թագավորը] և Սմբատ Հայոց թագավորը կռվում էին Քարթլիում: Ապա նրանք հաշտություն կնքեցին և Քարթլին գրավեց Կոստանտինեն¹,...

1392 թ. [Իմերեթի թագավոր] Կոստանտինեն՝ Բագրատի որդին և Ալեքսանդրեի ու Գիորգի թագավորի եղբայրը, և Դեմետրեն՝ Ալեքսանդրե թագավորի որդին դեգերում էին Բասենում (Բասիանում) ու Ֆաֆին այնտեղ չորս տարի:

1401 թ. Գիորգի թագավորը² Կոստանտինեի եղբորորդուն և Ալեքսանդրե թագավորի որդի Դեմետրեին հատկացրեց Սոմխիթը...

1470 թ. Կոստանտինեն³ ամրացրեց Տփղիսն ու Սոմխիթը:...

1535 թ. ... Շահ-Թամազը⁴ կանգ առավ Հարաբաղում. Բագրատ՝ [Իմերեթի] թագավորը գնաց Շահ-Թամազի մոտ, խնդրելով օգնություն:... Խոնթքարն ուղարկեց Ա[ր]ղրում-Դիարբեքերի փաշային Սուազի հայսկույս գտնվող ղորքով:...

1545 թ. ... օսմանցիք մտել էին Բասեն:...

1568 թ. ... Դադիանուն օգնություն հասցրեց Խոնթքարը ուղարկելով Ա[ր]ղրում-Տրապիզոնի ղորքը:...

1660 թ. ... Ասլան-փաշան Վախտանգին⁵, Դարեջանին և Քեթևանին⁶ ուղարկեց Օլթիս:...

1678 թ. ... Ասլան-փաշան... ուղարկեց Ա[ր]ղրումի փաշային Սուազի հայսկույս գտնվող ղորքով:... Արչիլ՝ Կախեթի թագավորն⁷ եկավ Կուլբիթ (sic) և իր բոլոր գործերի մասին ղեկուցեց Ա[ր]ղրումի փաշային: Ապա Ա[ր]ղրումի փաշան Ասլան-փաշային գլխատեց:...

1687 թ. ... Ա[ր]ղրումի փաշային հրամայվեց, որպեսզի Արչիլին թագավոր նստացնի [Իմերեթում]⁸: Ապա Ա[ր]ղրումի փաշան ուղարկեց Քեհա-[Յուսուփ-բեկ]ին մեծ ղորքով:...

1691 թ. ... Ղիլիզո [չերքեզների տերն] ուղարկեց [Իմերեթի] թագավորին Բասեն (Բասիան):...

1701 թ. ... Խոնթքար Մուստաֆան⁹ զայրացավ և ուղարկեց Ա[ր]ղրումի փաշային մեծ ղորքով [Իմերեթ]:...

1716 թ. Ա[ր]ղրումի փաշան ղորք տվեց Ա[ր]ղրում գնացած Գուրիել-[Իշխան]ին:...

1721 թ. ... Գիորգի [Իմերեթի] թագավորի նախկին կին Թամարը և Գաբրիել Ճզոնդիզեի¹⁰... գնացին Ա[ր]ղրումի փաշայի մոտ:... Ա[ր]ղրումի փաշան դիմեց Խազ-փաշային:...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այստեղ ժամանակագրության խախտմով խոսվում է Ափխազաց (արեմտյան Վրաց) Կոստանտինե թագավորի և Սմբատ Խոստովանող Հայոց

աբքայի պայքարի մասին Քարթլիում, Գորի-Ուփլիսցիէի շրջանում, Մաթի սկզբին: Այս հարցի շուրջը աղբյուրների և գրականության տեսակետները տե՛ս «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 202, 203—210, ծանոթ, 6, 8 և 9, նաև սույն աշխատության Գ. Գլուխը՝ «Վրաստանի պատմություն»-ից հատված III և ծանոթ. 37 (էջ 39, 57):

² Գիորգի VII, Վրաց թագավոր, 1395—1407 թթ.:

³ Կոստանտին III, Վրաց թագավոր, 1469 (1478) — 1505 թթ.:

⁴ Թամազ կամ Թահմազ I, Պարսից շահ, 1525—1576 թթ.:

⁵ Դարեջան թագուհու ամուսինը, թագավորացյալ:

⁶ Դարեջան թագուհու եղբորորդու՝ Բագրատ թագավորի կինը:

Արշիլ I (1647—1713), երբեմն Կախեթի և երբեմն Իմերեթի թագավոր, գահակալում էր 1664—1675, 1678—1679, 1690—1691, 1693—1696 և 1698 թթ.:

⁸ Տէս նախորդ ծանոթագրությունը:

⁹ Մուստաֆա II, Օսմանցոց սուլթան, 1694—1703 թթ.:

¹⁰ Ճզոնդիզի (Մարտվիլի) մեաբապոստը:

«ՍԱՄՑԽԵ-ՍԱԱԹԱՔԱԳՈ-ԿԼԱՐՋԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՅ

(508—1746)

... Ասուրը ծնեց Իսահակին, Իսահակը ծնեց Դանին, Դանը ծնեց Սողոմոնին, Սողոմոնը ծնեց յոթն եղբայրներ, որոնք են՝ Բագրատ, Արգավար, Բորալ, Գուրամ, Սահակ, Ասամ և Վարդավարդ: Սրանք ելան փղշտացոց երկրից (Ֆիլիստիմից) և եկան Ռաքայել տիկնոջ (թագուհու) մոտ: Այս Ռաքայել տիկինը (թագուհին) մկրտեց սրանց և Բագրատին իրեն փեսա դարձրեց, իսկ Արգավար և Մուշեղին (Մոսթալին) Հայոց թագավորի հետ խնամիացրեց¹:

619 թ. հետո... հույները խլեցին [վրացիներից] Սպերը... Ատրներսեն (Ադարնասեն)... նշանակված էր Հայքի կողմերում:...

826 թ. ... Գուրամ մամփալը տիրեց Ջավախեթին, Թոխալեթին, Աջոցքին (Արոցին) և Հայքի այլևայլ տեղերին, քանի որ Գուրամ մամփալն ամուսնացած էր Հայոց թագավորի դստեր հետ և [հայերը] հնազանդ էին Բագրատին:...

983 թ. ... Դավիթ [Ատրներսենի որդին] տիրեց Տայքին (Տաոյին), Բասենին (Բասիանին), Թորթումին, Հայքին և տեղտեղ Կլարջեթին, Շավշեթին. Ջավախեթում գրավել էր բերդեր և հողեր:... Բագրատիոնները տիրում էին Տաոյին, Կլարջեթին, Իսպիրին, Շավշեթին, Արտաիանին²:

1268 թ. ... Դեմետրե թագավորն³ իր կրտսեր որդի Գիոր-դիին ուղարկեց իշխան. և Դեմետրեից հետո, ինչպես գրված է, Վախտանգը⁴ գրավեց Կարնիֆորայից մինչև Դարուբանդ:

1486 թ. (sic)... Յաղուր զ'անհն՝ անցավ Աշոցքով (Արոցով) և մոտեցավ Ախալքալաքին և ավերում էր շրջակա երկրները... Սեպտեմբերի 25-ին զ'անհի զորքը կտրված էր Քարթլիի Սոմ-խիթից...

1500 թ. հետո... Ա[ր]դրում-Տրապիզոնի փաշաները սկսեցին ավերումներ կատարել Սաաթարագոյում և Ճանեթում...

1545 թ. ... սուլթանն... ուղարկեց Ա[ր]դրումի և Դիա[ր]մե-քիլի փաշաներին՝ Սուազի հայսկույս երկրների զորքով... Լսե-լով այս՝ Բագրատ [Իմերեթի] թագավորը բերեց Լուարսար թա-գավորին⁶ և Բասենի (Բասիանի) Սոխոխստայում (sic) հարձակ-վեց սահմանների վրա:

1552 թ. ... օսմանները գրավեցին Փարականը (sic) և ամ-բողջ Արտահանը և շինեցին Փարականը (sic)...

1553 թ. ... Շահ-Թամազը՝ [վերադառնալով Սամցխեից]՝ իջավ Երևան ու գնաց Պարսկաստան...

1556 թ. ... սուլթան Սուլեյմանը⁸ [վերա]կառուցեց Կարսը (Կարի), կոտորեց անհնադանդներին, վերադարձավ ու կանգ առավ Բասենում (Բասիանում)։... Մրան հետևեց Շահ-Թամազը և կանգ առավ Արտահանում. Իսկ սուլթան Սուլեյմանը գնաց Ստամբուլ:

Ապա Շահ-Թամազը ուղարկեց իր որդի Իսմայելին⁹, որը պաշարելով գրավեց Կարսը (Կարի), ավերեց, սրի ու հրի են-թարկեց այն...

1563 թ. հետո... աթարակ նստեց Քախոստոյի որդի Ղ'վար-զ'վարեն և աթարակություն էր անում: Իսկ նրա մայր Դեդիս-Իմեդին և Վարազա Օթար Շալիկասշվիլիի որդին առաջին գոր-ծակալներն էին ամեն բանի: Նվ Դեդիս-Իմեդին էր հպարտ, ան-ամոթ, քմահաճ, վայրագ և անխոհեմ: Երբ Շահ-Թամազը զայ-րացած եկավ Կախեթի բառոնի Ալեքսանդրիի վրա Դյանջոյում, այն ժամանակ խորամանկություն բանեցրեց Օթար Չոլազ'ա-շվիլին... Իսկ Դեդիս-Իմեդին՝ նենգարար տեղեկանալով այս բան-սարկության մասին՝ կալանավորեց Վարազային և ուղանեց նրան, քանի որ այս Վարազան Շահ-Թամազի կնոջ եղբայրն էր¹⁰:

1574 թ. հետո... Շահ-Թամազը խոնթաբարին զիջեց Սամցը-խե-Սաաթարագոն, Կարսը (Ղ'արսի) և Իմերեթը...

1578 թ. օգոստոսի 9-ին Ձուրմանի և Ծինծալայի մեջտեղն Ա[ր]զրուժ-Վանի փաշաներն եկան... Ամիլախորի որդի Քոխան Լալա-փաշային դիմալորեց Արտահանում... Ապա փաշան չհեռացավ (տեղահան եղավ), Ղ'վարդ'վարեին տարավ հետն ու այլևս չվերադարձրեց, Օլթիսը տվեց նրան իբրև սանջակ...

1579 թ. Մանուչարին Ա[ր]զրուժ տարան...

1580 թ. Բեքան Վալիից գնաց, Լալա-փաշան գնացել էր և Բեքան գրավել էր Օլթիսը... Մարտին եկավ Ղ'վարդ'վարեն, հոկտեմբերի 15-ին Բեքան էլ եկավ, երկուսով գնացին Լոռի, Լոռին ավերեցին, հաղթող վերադարձան...

1588 թ.... Շա[հ]-Արասն¹¹ Երևանը գրավելու եկավ... Վերադառնալով՝ Շահ-Արասն աթարակի որդի Մանուչարին թողեց Երևանում Ամիրգուլնա-խանի մոտ, որն և դաստիարակում էր նրան...

1614 թ. ... մեսխերը խոնթքարի հրամանով Մանուչարին բերին Երևանից և աթարակ նստացրին... Թեյմուրազ [Կախեթի], բատոնը կանգ առավ Օլթիսում... Օսմանները բնիկներին բռնի կերպով մահմեդականացնում էին ու անհնազանդ դարձնում դեպի աթարակը, իսկ Մանուչարը բռնի ուժ էր գործադրում նրանց նկատմամբ և չէր հովանավորում նրանց։ Այս պատճառով նրանք դանդաղեցին օսմանցիներին, որոնք [իր հերթին]՝ Ա[ր]զրուժի փաշային։ Ապա Ա[ր]զրուժի փաշան զորք ուղարկեց 1624 թ. ...

1635 թ. հետո... [Յ]ուսուֆ-փաշան... կառավարում է Մաթարադոն... կամոքն օսմանցիների և մանավանդ Ա[ր]զրուժի փաշային...

1647 թ. հետո... դժվարին գործերի մասին [իմերները] տեղեկացնում էին Ա[ր]զրուժի փաշային...

1659 թ. հետո... Ասլան-փաշան իմերների ցանկությամբ եկավ Իմերեթ, թագավոր նստացրեց Բագրատ կույրին, կալանավորեց Գարեջանին և Վախտանգին, բերեց նրանց ու եկավ Ախալցխե, ապա նրանց Օլթիսում բնակեցրեց... Ախալցխեում և Օլթիսում աթարակ էր Ախալցխեի փաշա կոչեցյալը... Ջայրացած խոնթքարն Ա[ր]զրուժի փաշային ուղարկեց Սուազի հայսկույս երկրի զորքով...

1677 թ. ... Ա[ր]զրուժի փաշան և մեսխերն եկան Սամցրխե...

1701 թ... խոնթքարն իբրև սարասքյար ուղարկեց Ա[ր]դը-
րումի փաշային մեծ զորքով հանդերձ...

1703 թ... Քեհան զորքով գնաց Ա[ր]դըրում, քանի որ Գոս-
րիայից գնացած սարասքյարն էլ Ա[ր]դըրում էր գնացել...

1705 թ.... Քարթլիից և Հայաստանից տեղահան եղածները
բնակություն էին հաստատում Ջավախեթում՝ այս ու այն տե-
ղերում...

1723 թ.... խոնթքարն իբրև սարասքյար ուղարկեց Ա[ր]դըր-
մի փաշային մեծ զորքով՝ Ադրեջանը գրավելու համար։ Նա
եկավ Հարս (Ղարս) ու դիմեց Իսաղ՝ փաշային, ապա... [թուր-
քերն] եկան Տփղիս...

Իսաղ՝ փաշան խոնթքարի կողմից կառավարում էր ամ-
բողջ Վրաստանը, Սամցխե, Սաաթարագոն, ամբողջ Իմերեթը,
Քարթլին, Լոռին, Հազախ-Շամշադիլը և Կախեթը...

1742 թ.... Շա[հ]-նադիրը¹² սարասքյար ուղարկեց Հարս
(Ղարս) և ավերել տվեց Ջավախեթը, Արտահանը, Կոլան...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այս հատվածը Վախուշտին գրել է, հետևելով XI դարի վրաց պատմիչ Սմբատին. տես «Վրաց աղբյուրներ» I հատորը, էջ 137. հմմտ. Ս. Мелнк-
сет-Бек, Армен-Hebraica, — Труды Гос. Ист.-Этногр. Музея евреев
Грузии, т. III, Тб., 1945, стр. 237—238.

² Հայ Բագրատունիների և Վրաց Բագրատիոնների մասին տես «Վրաց
աղբյուրներ» I հատորում նշած գրականությունը, էջ 139.

³ Դեմետրե II Անձնագոհ, Վրաց Թագավոր, 1270—1289 թթ.:

⁴ Հետագայում Վրաց Թագավոր Վախտանգ III, 1301—1307 թթ.:

⁵ Յաղուր՝ Ակ-կոյունլուգ՝ ահեն, 1478—1490 թթ.:

⁶ Լուարսաբ I, Վրաց Թագավոր, 1534—1558 թթ.:

Թամազ կամ Թահմազ I, Պարսից շահ, 1525—1576 թթ.:

⁸ Սուլեյման կոմ Սյուլեյման I, Օսմանյոց սուլթան, 1520—1566 թթ.:

⁹ Հետագայում Պարսից շահ, Իսմայել II, 1576—1577 թթ.:

¹⁰ Այս էպիգրադը թեև Հայաստանի և հայերի մասին ոչինչ չի պարու-
նակում, սակայն մենք նպատակահարմար գտանք այստեղ բերել իբրև միակ
աղբյուր Թմկաբերդի առման մասին գոյություն ունեցող ժողովրդական
ավանդության (գրույցի), որ՝ Նաղըր-շահի հետ կապելով՝ օգտագործել է
Հոգհ. Թումանյանը (տես՝ Ն. Մելիքսեթ-Քեկ, «Ջավախքի բուր-
մունքը» Հովհաննես Թումանյանի երկերում և պատմա-լեզվա-հնագիտություն-
ներ», — «Խորհրդային Վրաստան», 1938 թ., № 36. Հսկհ. Թումանյան, Թմկա-

ընդդի առումը. պոեմ, պրոֆ. Լ. Մ Է Լ Ի Բ Ե Բ-Բ Ե Կ Ի Բ արգամանությամբ.
և ներածականով, վրացերեն, Թբ., 1939):

¹¹ Աբաս I մեծն, Պարսից շահ, 1587—1629 թթ.:

¹² Նադիր, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(1201—1755)

1430 թ. Շա[հ]ուսթը¹ հայտնվեց ու գրավեց Լոռին:

1432 թ. Ալեքսանդրե թագավորը² գրավեց Լոռին:

1437 թ. Ալեքսանդրե թագավորն եկավ Ղարաբաղ:

1444 թ... մեռավ Փանասկերտցու դուստր Սիթի-խաթուն.
թագուհին, Վախտանգ թագավորի³ կինը:...

1454 թ. «Մեք, Գիորգի թագավորն⁴ հումայն Վրաստանի,
Ռանի, Շարվանի և Շահանշահի (Շահանշի) [երկրի]...» (Գիորգի
թագավորի տիտղոսը):

1463 թ. Թավրիժ-Գիլաքն ու Թեմուրը հաղթեցին Գիորգի
թագավորին, Քարթլին, Սոմխիթն ու թագավորի գանձարանն
ավերեցին:...

1536 թ. Շահ-Թամազը⁵ գաղտագողի եկավ Տփղիս, պաշարեց
և զրավեց այն, վերադարձին կանգ առավ Ղարաբաղում, ուր
ներա մոտ եկավ Բագրատ [Իմերեթի] թագավորը, որին նա ողոր-
մածարար ետ ուղարկեց: Նույնտեղ գնաց և Կախեթի թագավոր
Լևանը և նրան ևս պատվով ետ ուղարկեց:

1539 թ. հայերը լիալուսնի հաշվում շեղվեցին⁶,

1545 թ. Լուարսաբ⁷ և Բագրատ թագավորները կովի բռնվե-
ցին Բասենի (Բասիանիի) Սոխոխտայում երկու փաշաների և
Քայխոսրո [Սամցխեի] աթաբակի հետ, վրացիները պարտվեցին,
Քայխոսրոն գրավեց Սամցխեն:

1548 թ. Շահ-Թամազն եկավ Ղարաբաղ, նրա մոտ եկավ
Լևան [Կախեթի] թագավորը, [երկոքյան] մտան Շիրվան, նա
(Շահ-Թամազը) վերցրեց Գյուլստանը, զրավեց Շիրվանը, ապա
եկավ՝ Տփղիսը վերցրեց:

1552 թ. օսմանցիները գրավեցին Արտանուշը, մինչ Ար-
սիան, Փանավարը շինեցին, Արտահանը գրավեցին, չկարողացան
անցնել Սամցխեով:

1553 թ. ... ղ'անն (Շահ-Թամազն) անցավ Սոմխիթ, սպա-
նեց իջու, Շերմազան և Վախուշտ Դիասամիձեներին:...

1556 թ. սուլթան Սուլեյմանն⁸ եկավ, վերաշինեց Կարսը (Կարի) և կանգ առավ Բասենում (Բասիանում): Սրան զուգընթաց Շահ-Թամազն եկավ Արտահան, Շահ-Թամազի որդի Իսմայելը⁹ դրավեց Կարսը, [որ] և քանդել տվեց. խոնթքարը հեռացավ, դ'աենն անցավ Գարթլի...

1569 թ. Սոմխիթի Փարցխիսոմ պարսիկները Սվիմոն թագավորին¹⁰ գերեցին ու տարան Ալամուտ:

1579 թ. Մանուչար աթաբակին տարան Ա[ր]զրում:

1580 թ. ... հոկտեմբերի 15-ին Ղ'վարդ'վարեն ու Բեքան հարձակվեցին Լոռիի վրա և ավերեցին այն:

1582 թ. Սվիմոն թագավորը հարձակվեց Լոռիի վրա, քաղանձափները գրավեց:

1590 թ. ... Սվիմոն թագավորը Լոռին վերցրեց, օսմանցիներին կոտորեց:

1601 թ. Գիորգի թագավորը¹¹ Լոռին վերցրեց ու իրեն վերապահեց:

1602 թ. Գիորգի թագավորը և Ալեքսանդրե Կախեթի թագավորն Երևանին մոտեցող Շա[հ]-Աբասի¹² մոտ գնացին:

1636 թ. Երևանը խոնթքար Մուրադը¹³ դրավեց...

1663 թ. ... Թեյմուրազ [Կախեթի] բառոնը մեռավ Աստրաբաթում...

1679 թ. ... Ա[ր]զրումի փաշան դարձյալ եկավ Իմերեթ... Ա[ր]զրումի փաշան սպանեց Ախալցխիսեի փաշա Ասլանին... ու հեռացավ:

1722 թ. դ'աեն Մա[հ]մադ-դ'ուլի-խանը¹⁴ մարտ [ամս]ին... եկավ Ղազարի...

1729 թ. հայերը յիսուսնի հաշվում դարձյալ շեղվեցին¹⁵:

1735 թ. Թամազ-խանն¹⁶ Երևանում հաջողություն ունեցավ սարասքյար Քոֆրուլ-դադեի վրա...

1751 թ. ... Էրեկլե [թագավորն]¹⁷ Երևանում հաջողություն ունեցավ Ազատ-խանի¹⁸ վրա:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Շահուլի, Միջին Ասիական մոնղոլական դ'աեն, Լանկթեմուրի որդին, 1404—1447 թթ.:

² Ալեքսանդրե I մեծն, Վրաց թագավոր, 1412—1443 թթ.:

³ Վախտանգ IV, Վրաց թագավոր, 1443—1445 թթ.:

- 4 Գիորգի VIII, Վրաց թագավոր, 1445—1469 թթ.:
- 5 Թամազ կամ Թահմազ I, Պարսից շահ, 1525—1576 թթ.:
- 6 Նոսթր ծռաղատկի մասին է:
Լուարսաբ I, Վրաց թագավոր, 1534—1558 թթ.:
- 8 Սուլեյման կամ Սյուլեյման I, Օսմանցոց սուլթան, 1520—1566 թթ.:
- 9 Հետագայում Իսմայել II, Պարսից շահ, 1576—1577 թթ.:
- 10 Սվիմոն I, Վրաց թագավոր, 1558—1600 թթ.:
- 11 Գիորգի X, Վրաց թագավոր, 1600—1605 թթ.:
- 12 Աբաս I մեծն, Պարսից շահ, 1585—1629 թթ.:
- 13 Մուրադ IV Ղազի, օսմանցոց սուլթան, 1622—1639 թթ.:
- 14 Մահմադ կամ Մահմուդ, Պարսից բռնակալ, 1722—1725 թթ.:
- 15 Տես 6-րդ ժանրը.:
- 16 Թամազ կամ Թահմազ II, Պարսից շահ, 1729—1736 թթ.:
- 17 Էրեկլե II, նախ կախեթի թագավոր, 1744—1762, ապա հոր՝
Թեյմուրազ II-ի մահից հետո միացյալ Քարթլ-կախեթի արքա, 1762—
1798 թթ.:
- 18 Աղաս-խան, 1747—1761 թթ.:

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

(«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ)

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Ադերկը թագավոր նստեց¹ Քրիստոսի ծննդյան տարին, և նրա գործերն (բնագրում՝ թագավորությունն) էլ հայտնի է: Սակայն նրան հաջորդող թագավորները մինչ Միրիան² նստում էին [Հունա-հռոմեական] կայսրների, Պարսից և Հայոց թագավորների վավերացումով (վկայությամբ):... Հենց այսպես՝ սկսած Բաքարից³ մինչև Վարադ-Բաքար⁴ կայսրների և Հայոց թագավորների հաստատմամբ թագավոր էին նստել:...

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՔ ՈՒ ՎԱՐՔԸ

...Խշխանության կարգերը Վրաստանում սկզբից և եթ այնպես են, ինչպես գիտենք. ... Հայկն (Հասոն) իր եղբայրներին բաշխեց երկրների [ներանց հասնող] մասերը⁵:...

Թագավորական հարստություններն էին. առաջին՝ Քարթլոսյաններ, և Ներրոթյաններ, և Արշակունյաններ, և թագավորում էին սրանք 566 տարի... Սրանցից հետո Բագրատիոնները:...

[Եվ] Քարթլոսյան-Ներբոթյան-Արշակունիները հայտնի էին հե-
րոսությամբ...։

Իսկ իշխանական տոհմերը հնում սրանք էին՝... Մխարգրձե-
լի, Օրբելիանի, Գագելի,... Ներսիսանի,... Ջուանշերիանի,... Սոմ-
խիթում Մանկարբեր Սագունը...

Ամբողջ Իվերիան կամ Գիորգիան⁶ չորս դրոշակի ներքո
էր բաժանված... [որոնց թվում] սոմխիթցիք, որոնց տիրում
էին [վրացիները]։...

Բարաթաշվիլիները... տիրում էին Գաջենքի (Գաչիանի)
և Գարգարանի նախարարություններին (սաէրիսթաո) Տփղիսից
դեպի հարավ, մինչ Լոռի և Փարվան (Փանավրա)։... Սոմխիթի
մելիք[ություն]ը տոհմական [առանձնաշնորհում] չէ, այլ այն,
որ հայերից մեկին Շա[հ]արասը⁷ շնորհեց [այս կոչումը] մահմե-
դականանալու առթիվ։ Արղությանները (Արղութաշվիլի)⁸՝ այժմ
ազնվականներ՝ [նույն] Մխարգրձեղներն են⁸։... Յիցիշվիլի[ները]
հնուց Փանասկե[ր]տից են եկել։...

Վերոհիշյալ իշխաններից զատ հնում առաջավոր, հզոր և
անբաժան տներ էին... Ղափլանիշվիլիներ... և Սոմխիթի մելիքը։...

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՔԱՐԹԼԻԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կուր (Մտկուարի) գետին միանում են բոլոր գետերը՝
Կուլայի, Արտահանի, Ջավախեթի, Սամցխեի, Քարթլիի, Կախե-
թի, Հերեթի, Ռանիի, Մովականի և Արագն իսկ։...

Քարթլիի սահմանը Բերդուշ գետն է։... Այս Բերդուշ
գետը սկիզբ է առնում Աշոցքի (Արոցի) սարից և հոսում է դե-
պի արևելք մինչ Ճոճկան, ապա շուտ է տալիս և գնում դեպի
հյուսիս և միախառնվում Քցիա գետի հետ։ Եվ երեք անունով
է կոչվում սա. առաջինը՝ Բերդուշ, երկրորդը՝ Սագիմ, երրորդը՝
Դերեդ։ Եվ Բերդուշ կոչվեց սա ավան Բերդիկից, իսկ Սագիմը
հավանական է ինչան կամ Աղստեղ լինի⁹։...

Հնում այս շրջանի անունն էր Քուրդիվաճրիս-խեվի¹⁰, իսկ
այժմ կոչում են Աղջաղ՝ալա՝ Սպիտակաբերդ, ինչպես կոչվեց
Յաղուբ զ՝աենից, որը առաջին անգամ կառուցեց այս բերդը...
և ապա բերեց Բորչալու ցեղը և բնակեցրեց այստեղ, և այս
պատճառով [երկրամասը] կոչվեց Բորչալու։ Իսկ այնտեղ, ուր
Բերդուշը դեպի արևելք է հոսում, խիտ անտառ կա ժայռերով,
ուր մարդ [երբեք] չի մտել։ Այստեղ բնում են ամեն տեսակ

հատիկներ, նուշիսկ բրինձ և բամբակ, կան խաղողի այգիներ, նուռը, թուզը և այլ շատ մրգեղեն: Իսկ Լոռվա բերդի վերևը ցուրտ է, բայց ամռանը հրաշալի է, բազմազան ծաղիկներով և սառ ու անուշ աղբյուրներով լի: Իսկ Բամբակի ձորում ոչինչ չի բսնում (չկա) բացի ցորենից, գարուց և կտավատից, և չոր խոտով է սնվում ոչխարը, կովը, գոմեշը, ձին, էշը, այծը, [որոնք] շատ են աճում: [Կան նաև] գազաններ՝ ժայռերում քարայծ և լեռնայծ,... անտառներում շատ և շատ եղջերու, եղն, յարջ, գայլ, վագր, աղվես, նապաստակ: Այստեղի ձուկն ու միսը համեղ է: Լոռվա բերդից ցած տաք է ու ամառն անտանելի, իսկ ձմեռը նեղ տեղադրության պատճառով հրաշալի է: Իսկ Հաղբատն (Ախպատի) և Սանահինը (Սանահինի) Վրաց թագավորների կառուցվածն են (sic), թեև հայերը գրում են, որ երբ Հայոց թագավորների ձեռին էր այս տեղերը, [այն ժամանակվա] կառուցվածքներ են նրանք: Եկեղեցիները գմբեթավոր են և հոյակապ¹¹: Իսկ այժմ այստեղ բնակվում են հայերը, և Քարթլիի թագավորն եպիսկոպոս է կարգում [նախօրոք] գրելով հոգևոր տիրոջը (օքրվարտերին)¹², քանի որ որքան էլ Քարթլիում հայեր են բնակվում, [բոլորը] նրա (հոգևոր տիրոջ) հոտն են կաղմում: Այստեղ շատ բորակ է հանվում ոչ թե հողից, այլ ժայռի խոնավությունից: Սրա վերևից գտնվում է մի փոքր վանք, սակայն մեծաշեն, Քորայրի (Քոբերի)¹³, որը հայերի ձեռին է¹⁴: Նաև՝ սրա արևմուտքից կա մի վանք՝ Կենարար փայտի (ձելի ճեղմարիտիսա), սքանչելի, Բերդուջ գետի վրա, որը հայերի ձեռին է¹⁵: Այստեղ բարձր ժայռում կան բազմաթիվ այրեր, և այդ այրերում գտնվում են բազմաթիվ հին գրքեր, որոնք [սակայն] անգործածելի են՝ մարդկանց համար [այրերն] անմատչելի լինելու պատճառով¹⁶: Սրա (Քորայրի) արևմուտքից գտնվում է Լոռվա բերդը և մի փոքր քաղաք, ամառը սքանչելի, ձմեռն անտանելի, երկու գետերի միջև, քարքարոտ (քարափոտ) ժայռի վրա¹⁷: Սրա (Լոռու) արևմուտքից ժայռոտ դաշտ է, որտեղից էլ այն բաղմիցս վերցրել են [թշնամիները]. այժմ հայերի ձեռին է:

Իսկ Բամբակի ձորը լեռնոտ է և սքանչելի [ու] պտղավետ: [Այստեղ] բսնում է ցորեն, գարի, կտավատ, վարսակ և ուրիշ ոչինչ: Ինքը Բամբակը փոքր քաղաք է: Այստեղ կենդանիների առատութուն կա՝ բացի ուղտից: Խոտն առատ, մեղրը շատ: Սոմխիթի, Երևանի և այս [կողմերն] իրարից բաժանողը մեծ լեռն է, բարձր ու միշտ ձյունապատ, իսկ լանջերում անտառա-

պատ, դազաններով լի: Սա տարածվում է դեպի արևմուտք՝ մինչև Արտահան, իսկ արևելքից Ռանիի և Գեղարքունիքի միջոցով է անցնում և հասնում մինչև [Ե]րասխ: Այս լեռան հարավային մասը Հայաստան-Երևանինն է, իսկ հյուսիսայինը՝ Բերդուշինը և Ռանին: Եվ Բերդուշ գետի արևելյան կողմը գրաված ունին բորչալուեցիք, իսկ արևմտյան կողմի մի մասը մինչև Խուսան գրաված ունի Քարթլիի թագավորը: Իսկ Բերդուշի փոքր լեռը գտնվում է դեպի հյուսիս և հարավ ու Երևանի վերոհիշյալ լեռանն է մոտենում: Այս լեռան արևելյան մասը Ռանին է [պատկանում], իսկ արևելյան մասը Բերդուշինն է...

Հաղրատից ցած գտնվում է Ճոճկանի ձորը՝ Լալվար (Լելվար) լեռան տակ, այգիներով լի, մրգառատ, պտղավետ և օդով սքանչելի: Նրանից ցած դեպի հյուսիս գտնվում է Ագարակի եկեղեցին, ուր [Վախտանգ] Գորգասալն եպիսկոպոս կարգեց, որ հետագայում Սոմխիթի մետրապոլիտ և [վրացադավանների] թեմակալը [դարձավ], և որի հոտն էին կազմում Խուսանը, Գարդաբանը և Բերդուշ գետ[ի ձորը]: Եկեղեցին գմբեթավոր, մեծակառույց, այժմ կոչվում է Ախտալա, և երեցի տեսչության ներքո է¹⁸, Ախտալայի դիմացը, դեպի արևելք, Բերդուշի լեռան մեջ գտնվում են զույգ վանքեր, որոնցից մեկը խելագարին խելքի է բերում, որ կարծում եմ, թե այդ Ցուրտավը պիտի լինի, և սքանչելագործություններն էլ նրանից են. իսկ մյուսում բըխում է աղբյուր, որի ջուրն՝ եթե 40 օր [անընդհատ] կատաղածին խմացնեն, կծած մարդուն կատաղությունը ոչինչ փրկապատճառի¹⁹, Իսկ Ախտալայից ցած գտնվում է Խոժոռնիի ձորը: Խոժոռնիում կա եկեղեցի գմբեթավոր, իսկ Ծովիում փոքր բերդ²⁰. Այս ձորն այգիներով լի է, մրգառատ, ամեն սերմը բերք տվող: Սրանից ցած դաշտում մինչև Քցիա [գետն]²¹ ապրում են քոչվորներ, ցանում են ամեն տեսակ հատիկներ...

...Շուլավերի ձորի... վերևից գտնվում է Օփրեթը²³... Բերդիկի բերդի... վերև գտնվում է Հուշարի վանքը, գմբեթավոր, սքանչելի տեղում և այժմ դատարկ է: Իսկ այս տեղերն ու Բերդուշի գետը բաժանում է իրարից Լալվարի լեռը, որ արևելքից դեպի արևմուտք է տարածվում: ... Իսկ Լալվարը բարձր սար է, որի կատարը անտառազուրկ է, իսկ լանջերն անտառապատ և գազանով լի, մինչև Հոք, որ [գտնվում է] Բերդուշից դեպի հարավ և Հայաստանից դեպի հյուսիս: Իսկ Հոքի սարը բաժանում

է Տաշիրն ու Կազրեթը, Բալաճն ու Դրանխի ձորը. և սա ևս Լալվարի սարի պես է և նայում է Աշոցքի (Արոցի) լեռան, որ նույն Իրջանի [լեռն] է: Այս տեղերին, սկսած Դերեգից մինչ Բուխիսի արևմուտքում [գտնվող] փոքր լեռը և Քցիի գետից մինչ Լալվար-Լոքի սարը, այժմ կոչում են Սոմխիթ. [իսկ] հնում սա Խունանի նախարարությանն (էրխթավությանն) էր պատկանում:... Այս տեղերի բնակիչները դավանությամբ հայեր են, փոքրամասնությունը Քարթլիի [եկեղեցու] դավանանքին [է հետևում]:...

Իսկ Լոքի սարի հարավակողմի գետերը հոսում են ու միախառնվում Տաշիրի ջրին, որ Լոռվա բերդի մոտ միանում է Դերեգին: Իսկ Լոռիից վերև ու Լոռիից դեպի հարավ մինչ Դերեգ ու Արջանի լեռը՝ [լոռը] այս տեղ[եր]ը կոչվում են Տաշիր՝ հարթ լինելու պատճառով, և պտղավետ է՝ ցորենով, գարիով, կտավատով, վարսակով [և] անասուններով առատ: Ամռանը վերին աստիճանի սքանչելի է, ծածկված խոտով ու ծաղիկներով, բազմաթիվ սքանչելի աղբյուրներով. թռչուններն էլ բազմաթիվ՝ բացի փասխանից ու կաքավից: Գետերն իշխանաձևով լի, իսկ մյուս ձրկները՝ սակավ: Մրգավետ ու պտղատու ծառեր բոլորովին չկան: Մեղրը շատ է և սպիտակ՝ ինչպես ձյունը և անփնաս: Կտավատից շատ ձեթ են հանում, նաև չորացնում, այրում և ծախում են: Ձմեռը ցուրտ է ու ձյունոտ, և ձյունի բարձրությունը երկու ադրի²³ է լինում, և սառնամանիքներով, թեև [տները] տաքացնում են առանց վառարանի: Այստեղ չկա անտառ և ոչ էլ ծառ, և [փայտը]. Լոք-Լալվարից են բերում: Դերազանցապես դործածում են աթար՝ թե կերակուր [եփելու] և թե տաքություն [ստեղծելու] համար: Այստեղ՝ Միսխանայում²⁴ հանում են մեծ քանակությամբ պղինձ-մետաղ: Նույնպես հողից հանվում է կարմրագույն և շատ ամուր քար, փայլուն և մաքուր: Բնակիչները դավանությամբ հայեր են, սակայն ենթակա են Դրանխին²⁵, հազնված են կեղտոտ և ճարպոտ են, երկար չուխայով, վատ դույն ունեն, բայց բարձրահասակ են և վայելչակաղմ, կարող, պատերազմներում անփորձ և ոչ պիտանի:

Իսկ Տաշիրը, Աշոցքը (Արոցը) և Բերդուջ-Բամրակը բաժանվում են իրարից Իրջանի և այժմ Ղարաղաջ կոչված լեռով, որ միշտ ձյունով է ծածկված, անտառից զուրկ, լանջերը խոտավետ ու ծաղկավետ. աղբյուրները բազմաթիվ [և] համեղ: Տարածվում է հարավից դեպի հյուսիս: Այստեղ արտահանվում է սպի-

տակ քար, որ մարմարիոնի նման է: Այս լեռան արևմուտքից գտնվում է Աշոցքը (Աբոցը), որ այժմ Ղ'աիդ'ուլի է կոչվում և որ ամբողջապես լեռներով է պատած. իսկ մեջտեղը հարթ է, և լեռնակողմը ըլրանման, իսկապես բերքատու. ցորեն, գարի, կտավատ, վարսակ, և ուրիշ ոչինչ՝ ոչ մրգեղեն և ոչ էլ բանջարեղեն: Խոտի առատության պատճառով անասունները շատ են: Ձուկը պակաս է, բայց հղածն իշխանաձուկն է: Ղազանջին փոքր քաղաք էր²⁶, Պալակացիոսի²⁷ և Աշոցքի (Աբոցի) միջև Աղրաբի ուարն է, և այդ սարը Քարթլիի և Ղարսի (Ղ'արսի) միջասահմանն է, մինչ Սպիտակաբերդ (Թեթր-ցիխե)²⁸ և Տաշաղանի լիճը: Իսկ Աշոցքն (Աբոցն)՝ ավերված՝ վերաշինեց 90-րդ թագավոր Վախտանգը²⁹, և այժմ գրավեց Շա[հ]-նադիրը³⁰, [Բնակիչները] դավանությամբ հայեր են, բարձրահասակ և վայելչակազմ տղամարդիկ, թեև անճոռնի՝ իրենց հագուստով, տաշիրեցոց նման, պատերազմում պիտանիներ. սրանք ևս ձիթագործությամբ են պարապում:

Իսկ Ղարաղաջի և Տաշիրի լեռան հյուսիսային կողմում գտնվում է Դրանիսի ձորը և Մաշավեր գետը, որ նրանց միջև է հոսում:... Այս ձորը բաժանում է հարավից Ղարաղաջի և Լոքի սարը, արևելքից Բոլնիսի փոքր լեռը, հյուսիսից Լուկուռնի սարը, որ տարածվում է դեպի արևելք մինչ Նախիդուրի³¹:

Օրմոզանի լճի [շրջանը]... Տաշիրի պես պտղավետ է... [Դրանիսում] նստում է եպիսկոպոս, որ Տաշիրի և Դրանիսի ձորի [վրացադաւլան բնակիչներին] հովիֆն է:... Փինեզաուրի ձորը սկիզբ է առնում Լոքի սարից, և նույնպես պտղավետ է, ինչպես Տաշիրն ու Դրանիսի ձորը:... [Լոքից] ցած միանում է նրան Դետաձորը (Դետիս-խեվի³²) և Քվիշաձորը³³ (Քվեշիս-խեվի):... Սև աղբյուրի (Շավի ծղ'արո) — Ղարաբուլախի դաշտում կա մի ավան:... Կումիսից դեպի արևելք, Կուրի կողմը, գտնվում են Թելեթները (Թելեթերի) և սքանչելագործ եկեղեցի [հանուն] սուրբ Գեորգի³⁴:...

.... Խուռնանի էրիսթավուլթյունն [ընդգրկում էր]... Գարդաբանը, Սոմխիթը, Բերդուշ գետ[ի ձոր]ը, Տաշիրն ու Բամբակը, իսկ մյուս էրիսթավուլթյունը՝ Սամշվիլդեինը՝ Սաբարաթիանոն, Դրանիսի ձորը, Սկվիրեթը, Թռիալեթը, որ Գաչիոսի ժառանգության [մասն] էր կազմում, Գարդարանից վերև: Սա (Գաչիոսը)³⁵ կառուցեց Գաչիան քաղաքը³⁶:... Ղարայա[գ]ի (Ղ'արաիա)...

բնակիչներն են Սոմխիթ-Սարարաթիանոյի իշխաններն ու աղնը-վականները...

Տփղիսի... [քաղաքային] պարսպից դուրս [տարածու-թյունը] կոչում են Գարեթուրանի³⁷... Այստեղ կա 2 եկեղեցի գմբեթավոր, 2 էլ անգմբեթ, որը հայերի ձեռին է³⁸...

... Տփղիսի բնակիչներն են՝ Բերդում և Սեյդաբադում ուլար-աիկ-մահմեդականները, իսկ բերդից դուրս առավելապես հայերն ու նվազ չափով վրացիները, որոնք վրացական վարք ու բարք ունին... [Քաղաքի] արևմուտքից Իշխուտուրուք ժայռն է³⁹...

Ատենիում⁴⁰... բնակիչներն են վրացիները, հայերը և հրեաները...

Իմերլսեվից դեպի արևմուտք, Ջամ [գետ]ի ափին, գտն-վում է փոքր քաղաք Մձորեթը⁴¹, որի բնակիչներն են հայերը [և] հրեաները...

Ախալգորին⁴² փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են հայերը...

Գորիում... 8 եկեղեցի կա հոյակապ, որոնցից մեկը՝ տաճ-կահայերինը (օսմանցոց հայերի)⁴³ ավերվեց [պատերազմական դործողությունների պահին]...

Յխինվալում (Քցխիլվանում)⁴⁴... բնակիչներն են վրա-ցիները, հայերը, հրեաները...

Ալին փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են նայեբն ու հը-րեաները, պակաս՝ վրացիները⁴⁵...

Սուրամը⁴⁶ փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են վրա-ցիները, հայերը և հրեաները...

ՀԵՐԵԹԻ, ԿԱՆԵԹԻ ԵՎ ԿՈՒԵԹԻ, ՆԱԵՎ ԹՈՒՇԵԹԻ ԵՎ ԴԻԴՈՑԻ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս երկիրն երեք անուն ունի... Հերեթ⁴⁷ կոչվեց Թորգոմի (Թորգամոզի) որդի Հերոսի անունով:

ԱՅԺՄՅԱՆ ՕՍԵԹԻ ԿԱՄ ՄԻՋԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս երկիրը... բաժին է Թորգոմի (Թորգամոզի) որդու Կավկասոսի... Խազարների թագավորը տվեց իր որդի Ուրբա-նոսին Կավկասոսի երկիրը ու Քարթլիի [և] Հայաստանի (Սոմ-խիթի) դերիները⁴⁸...

ՍԱՄՑԵՆԵ-ՍԱԱԹԱՐԱԳՈՑԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՏՆՂԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս երկիրը տարածվում է [երկայնությամբ] Քարթլիի սահմանից սկսած մինչ Գուրջի-բողազը (Քարթլիս-դ'ելի) և Բայրուրդ ու Ճանեթի սահմանները, լայնությամբ՝ Դեվաբոինի, Իրիջլուի և Ղանլուի լեռներից սկսած մինչ Ղադոյի և Գուրիայի լեռներն ու ծովը: Եվ այս երկրի սահմաններն են. արևելքից՝ Քարթլիի հողը... և Ղարսի (Ղ'արսի) լեռը, Արտահան-Կողայի (Արտան-Կոլա) և Ղարսի (Ղ'արսի) միջև, հարավից՝ վերոհիշյալ լեռը, Հայաստան-Քարթլիի սահմանը, որ այժմ Իրիջլուի և Դեվաբոինի լեռ է կոչվում, հյուսիսից՝ Ղադոյի կամ Փերսաթի լեռը և Աճարա-Գուրիայի միջև լեռն ու Պոնտոսի ծովը, արևմուտքից՝ Ա[ր]գրումի, Երզնկայի (Էզինգի) Գուրջի-բողազի (Սաքարթվելոս-դ'ելի) միջև...

Աձդ'ուրը քաղաք է և մեծաշեն բերդ, որի բնակիչներն են մեսխեր, հայեր և հրեա վաճառականները, իսկ իշխողները՝ մահմեդականներ են...

Ախալցխիսեի բնակիչներն են մեծամեծ և երևելի մահմեդականներ և վաճառականներ: [Այստեղ] բնակվում են նաև հայեր, հրեաներ և մասամբ մեսխերն ևս⁴⁹...

Գոկիան փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են մեսխեր, հայեր և հրեա վաճառականները⁵⁰...

... Բարալեթը փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են մեսխեր, հայեր և հրեա վաճառականները⁵¹...

Իշխանի բերդը շատ ամուր է, մեծաշեն եկեղեցին գրամբեթավոր է, հոյակապ և փառաշեն⁵²: Այստեղ էր նստում եպիսկոպոսը, հովիվն Իսպիրի, Թորթումի և Բայբուրդի մինչ Տրապիզոնի լեռները. այժմ թափուր է:...

...Արտանուջի գետի՝ [Ճորոխին] միախառնվելու տեղից վերև Ճորոխին միանում է Թորթումի լեռից հոսող ջուրը, որ ուղղվում է դեպի արևելք: Այս ձորի վրա է Կալմախի բերդը, որ կառուցել են ղզեխները (պատիախշնի) մեծաշեն, ամուր և անանց, [և] որ Տաոյի էրիսթավության [կենտրոնն] էր: Սրա վերևից Ճորոխին միանում է Բանա-Փանասկե[ր]տի գետը⁵³:...

Այս գետի վրա, Ճորոխից դեպի արևելք, գտնվում է Փանասկե[ր]տի բերդը, Ժայռի վրա [կառուցված], մեծաշեն, ամուր: Այստեղ նստում էր Փանասկե[ր]տ-Օլթիսի էրիսթավը, այժմ ավան է: Սրանից վերև, սույն գետի վրա, սարում, գտնվում է

Բանան, [որ] այժմ կոչվում է Փանաք: Այստեղ կա գմբեթավոր ձկեղեցի, մեծ, փառաշեն, սքանչելի տեղում [կառուցված]. այս շինեց Ատրնեբուհ (Ադարնասե) Թագավորը և այստեղ թաղված են Թագավորները⁵⁴: Այստեղ նստում էր եպիսկոպոսը, Փանաս-կե[ր]տի և համայն Տառյի, Օլթիսի և Նարումակիի հովիվը, այժմ Թափուր է:...

Սրա վերևից, Ճորոխի արևելյան ափին, գտնվում է Օլթիսին՝ բարեկարգ և լավ օդով օժտված քաղաքը:...

Օլթիսի-Նարիմանի... հարավից, Իրիջլուի լեռան հայնկույս, գտնվում է Բասենը (Բասիանի): Այս Բասենը (Բասիանի) թեև Հայաստանինն է, սակայն՝ Բագրատունյաց Թագավորության [անկումից] հետո գրավված լինելով [մեսխերի] կողմից՝ այժմ Սամցխեինը դարձավ: Եվ այս Բասենը (Բասիանի) [Ե]րասխի (Ռասխի) կամ Արազի ակունքներումն է: Սկզբում այս քաղաքը կոչվեց Բասեն (Բասիանի) և այս պատճառով այս անունով կոչվեցին և [ուրոր] այս տեղերը: Իսկ այժմ այս անունով կոչվում է քաղաք [Հ]ասանդ՝ալան, որ Բասենի (Բասիանի) միջումն է, Արազի ափին, դեպի հյուսիս, և մեծ քաղաք է: Եվ այս Բասենի սահմաններն են. արևելքից՝ լեռը, որ իջնում է հարավակողմի սարից, որ է Հայաստանի սարը, արևմուտքից՝ Իրիջլու-Դե-վարոինի լեռը, հյուսիսից՝ Իրիջլու-Ղալնուսի լեռը, հարավից՝ Դեվարոինից իջած Հայաստանի լեռը: Եվ այս տեղերում [Ե]րասխին միանում են հայնկույս և հայսկույս լեռներից հոսող գետերը: Այստեղ շինված են ավաններ: Խաղողի այգիներ չկան, մրդից ու [հացա]նատիկից զուրկ է... սակայն լավ օդ ունի: Անտառազուրկ է, չհաշված փոքր թվով կեչիից: Գործածում են աթար, իսկ փայտն ու վառելիքը բերում են [Ե]րասխի ձորից: Այս [Հ]ասանդ՝ալայից ցած կա կամուրջ [Ե]րասխի վրա, որով անցնում են քարավանները: Եվ [այս կամրջից] դուրս անցնել Արաղն անհնարին է:

Իսկ Իսպիր ձորի գետը հոսում է Բայբուրդի վերևից, Տրապիզոնի սարից: Երկայնությամբ Տրապիզոնի սարից մինչ Ճորոխ է հասնում:... Իսպիրի գետի ափին փոքր քաղաք կա՝ Իսպիրա:... Սրա վերևից միանում է Սաքարթվելոս-դ՛ելիի կամ Գուրջի-բողազի գետը. և այս գետից վերև կա լեռ, որ բաժանում է Բայբուրդն ու Իսպիրը:... Արևմուտքից սահմանն այն լեռն է, որ Իսպիրի սարերից է իջնում մինչ նույն Իսպիրի գետը, հարավ-արևմուտքից, Բայբուրդի և Սպերի միջև: Եվ այս լեռներն ան-

տառապատ են, ժայռոտ. այս տեղով ճանապարհներ են անցկացրած մինչև Բայրուրդ։...

Այնտեղ, ուր Իսպիրի գետին Գուրջի-բողազն է միանում, և սրա վերևից էլ կան Իսպիրի սարերից իջած լեռներ, որոնք Իսպիրի և Բայրուրդի [միջա]սահմանն են կազմում։... Այս լեռներից վերև գտնվում է Բայրուրդը, ամեն կողմից լեռներով շրջապատված և ինքն էլ լեռն[աստան] է։ Սրա միջով անցնում է Իսպիրի գետը։ Այս գետի վրա, մեջտեղում, գտնվում է Բայրուրդ քաղաքը, որը մեծ չէ, և այստեղի բնակիչները մահմեդականներ են կամ քիչ թվով նաև քրիստոնյաներ։ Այս քաղաքի պատճառով է, որ այս կողմերն ևս կոչում են Բայրուրդ։ Բայրուրդի տեղում Իսպիր գետին միանում են Աճարա-Ներզնկայի (Էզինգայի) լեռներից հոսող գետերը և այստեղ շինված են ավաններ։ Իսկ Բայրուրդի սահմաններն են. արևելքից՝ Իսպիրի և սրտ միջում եղած լեռները, հարավից՝ Ներզնկայի (Էզինգայի) և Բայրուրդի միջև [եղած] լեռը, որ տարածվում է արևելքից դեպի արևմուտք և անտառապուրկ է, արևմուտքից՝ Տրապիզոնի լեռը, հյուսիսից՝ Ճանեթի, Բայրուրդի և Ճանեթի միջում եղած լեռները։ Եվ այս Բայրուրդը, ինչպես և Ջավախեթը լեռնոտ է՝ բերքով և անասուններով [և]։ Նրա շուրջն անտառապուրկ լեռներ են, և փայտն ու վառելիքը Ճանեթի սարից են բերում, գերազանցապես գործածում են աթար։ Ամռանն օդը դուրեկան է և սքանչելի, ձմեռը ցուրտ է, ձյունոտ և անտանելի։ Շրջապատի լեռներով անցնում են ճանապարհներ։... Բնակիչները բոլորը մահմեդականներ են իրենց [հատուկ] վարք ու բարքով։

Իսկ Բայրուրդի և Փորչխից հեպի հարավ, Ճանեթի լեռան հայնկույս, գտնվում է Ճանեթը, որ այժմ կոչվում է Լադն,...

ԷԳՐԻՍԻԻ ԿԱՄ ԱՓԵԱԶԵԹԻ ԿԱՄ ԻՄԵՐԵԹԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ձխարիի... վերևից գտնվում է պուրակ-անտառ (ճալատդ'են). այստեղի բնակիչներն են հայեր և հրեաներ, որոնք և զբաղված են առևտրով։...

Ձիխորը փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են լիմերներ, հայեր և հրեա վաճառականներ։...

Սաչխերեում... բնակիչներն են լիմերներ, հայեր և հրեա վաճառականներ, որոնք և զբաղված են առևտրով։...

Քութայիսում... բնակիչներն են իմերներ, հայեր [և] հրեա վաճառականները...

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Հստ Վախուշտի ժամանակագրության 2 թ. նախքան մ. թ.—55 թ. մեր թ. հետո:

² Միրիան, Քարթլիի թագավոր, 263—342 թթ.:

³ Բաբար, Քարթլիի թագավոր, 342—364 թթ.:

⁴ Վարադ-Բաբար, Քարթլիի թագավոր, 379—393 թթ.:

⁵ Այստեղ Վախուշտին հետևում է Հեոնտի Մրովելու թերթային, տե՛ս «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 143 և այլն, հմտ. այս աշխատության Գ ղրուխը («Վրաստանի պատմությունն»-ից, I):

⁶ Տե՛ս այս աշխատության Գ ղրուխը («Վրաստանի պատմությունն»-ից, ժանոթ. 30 և 89),

⁷ Արաս I, Պարսից շահ, 1585—1629 թթ.:

⁸ Հմտ. Հ. Մելիքսեթ-Յեկ, Երկայնարարություններն տրված էրեկլե II արքայի և Պավել I կայսեր հրովարտանքները, վրացերեն, — «Պատմության Տեղեկագիր», I, Թբիլիսի, 1945, էջ 22—32 (Л. Мелнксет-Бек. Грамоты царя Ираклия II и императора Павла I на имя Долгоруких):

Հմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 63—64, ժանոթ. 4:

¹⁰ Ստույգ տվյալների հիման վրա, որ մանրամասն քննության են առնված մեր կողմից (Հ. Մելիքսեթ-Յեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» ссс., վրացերեն, Թբ. 1928, էջ 42—55), Սանահնի և Հաղբատի տաճարները կառուցված են Բաղրատունյաց Աշոտ Ողորմած թագավորի ամուսին Սոսրովանուշի թագուհու հոգաատարությամբ 937 թ. (Սանահնի) և 967 թ. (Հաղբատը), հետագայում ենթարկվելով ճոխացման, որի կապակցությամբ և զարդարվել են բարձրաքանդակներով՝ Հաղբատի սուրբ Նշան տաճարը 991 թվին Սոսրովանուշի և Աշոտի գույք ուղղոց Սմբատի և Գուրգենի կողմից, իսկ Սանահնի Ամենափրկիչ տաճարը՝ 1063—1065 թթ. միջոցին հորիկյանց հորիկե և Սմբատ թագավորների կողմից: Հետեապես, Վախուշտի ցուցմունքը հիմք պիտի ունենա մի այլ հանգամանք, կապված Հաղբատի և Սանահնի հետագա վերաշինության հետ՝ սկսած XII դարի Դավիթ II Շինող Վրաց թագավորից (1123 թվից) և մինչ էրեկլե II (վախճ. 1798 թ.): Ընդ սմին հաշվի պիտի առնել և Հաղբատի ս. Նշան տաճարի արևմտյան մուտքի գլխին փորագրված արձանագրությունը, որը կարգացված է այսպես. «Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դավիթ բարեպաշտի և յաղթալի՝ որդւոյ Գիորգիայ, որդւոյ Բաղրատայ... որ տիրեաց զաւառս և աղինս... եղև խնամալ Հաղբատայ և Սանահնի... ընթացեալ քաղցր և բարեւէր աստուածապաշտութեամբ... զՀաղբատս ի մթութենէ աւերութեանն աղատեաց, գրով և վրձնով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զայգիս..., զղեւզն... և ամենայն հոգով և վիճակով... զեկեղեւ կալուածս ամենայն վերահաստատեաց... Գրեցաւ զիրս յարքեպիսկոպոսութեան... առաջնորդի Հաղբատայ, որ է եղբայր Գրիգորի... ի թուին ՇՀ[մ? գ? դ?] (= 112[3? 4? 5?])» (տե՛ս Описание монастырей Ах-

патского и Санагинского, архим. Иоанна Крымского = Description des monastères arméniens d'Haghat et de Sanahin, par archim. Jean de Crimée, avec notes et appendice, par M. Brosset [„Mémoires de l'Académie des sciences“, VII sér., t. VI. № 6], СПб, 1863, էջ 4. А. Ерицов, Ахпатский монастырь, — „Кавказская Старина“, № 2, Т. 1872, стр. 51. Ռոստոմբէզ Երզնկեան, Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահոյակ վանից, Վաղարշապատ, 1886, էջ 32. Կ. Կոստանեանց, Վիժական տարեգիր, ՍՊՔ, 1913, էջ 28. Լ. Մելիք-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc, վրացերեն, Թբ., 1928, էջ 136—137 և 34)։

11 Մանհնի և Հաղբատի ճարտարապետութեան մասին տես А. Ерицов, Ахпатский монастырь. „Кавказская Старина“, Тифлис, № 2 (1872). стр. 49—52, № 3 (1873), стр. 83—88. Памятники древнеармянской архитектуры в фотографиях и чертежах, под редакцией Г. Д. Гримма. Составили и издали Л. Егиазаров и Р. Мартиросяни Հայոց հին ճարտարապետութեան նշմարների լուսանկարներ և դժանկարներ, Կ. Դ. Գրիմմի խմբագրութեամբ կազմեցին և լույս ընծայեցին Լ. Եղիազարեանց և Ռ. Մարտիրոսեանց, տետր I—V. ՍՊՔ, 1904, տախտ. I—XXV. Լ. Մելիք-Բեկ, Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց և այլն. վրացերեն. Թբիլիսի, 1928, էջ 42—55 և նկ. 1 և 2, էջ 90—94 և նկ. 3 և 4. Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, стр. 169—173 и рис. 52—55, 90—93. Р. Я. Агабабян, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении = Ռ. Աղաբաբյան, Վրաստանի և Հայաստանի դմբաձուր շէնքերի կոմպոզիցիան, Երևան, 1950, էջ, 89 etc., նկ. 73. А. Л. Якобсон. Очерки истории зодчества Армении V—XVII веков, М.—Л., 1950, стр. 84—87, 110—112, 129—134 и рис. 67—70, 89 107, 108, 111, 112. О. Х. Халпахчан, Архитектурные памятники Ахпата, „Архитектура республик Закавказья“, М. 1951, рис. 321—355. В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 55—58 и стр. 101—110.

12 Վրաց աղբյուրներում XVII—XVIII դդ. ամենայն հայոց կաթողիկոսը սովորաբար «օրքիվատերի» է կոչվում, որ հայերեն «հոգևոր տէր»-ի ուրույն արտահայտությունն է, կամ ազավաղումը, որ ակադ. Մ. Բրոսսեն ճիշտ կերպով թարգմանում է ֆրանսերեն իբրև père spirituel: Հատուկ գրականությունն այս խնդրի շուրջը՝ Description géographique de la Géorgie, par Tsarévitch Wakhoucht, publiée par M. Brosset, SPB, 1842, p. 139—140. Բ. 2. Լ. Մելիք-Բեկ — «Պատմության Տեղեկագիր», վրացերեն, Թբ., 1924 թ., № 2, էջ 229. Նույնի — «Վրաց լեզվագիտական բնիկություն Տարեգիր», վրացերեն, I—II, Թբ., 1925, էջ 370: Հմմտ. ստորև՝ ԺԵ զլիսի. 23-րդ ծանոթ., ԺԹ զլիսի 7-րդ ծանոթ.։

13 «Քորեր» || «Քորայր» — «Քվար-ի» (վրաց). + «այր» || «էր» (հայերեն)։

14 Ինչպես հայտնի է, Քորայր-Քորերը ոկզրում XII դարում եղել է հայագավան (հակաքաղկեդոնիկ) վանք, իսկ XIII—XIV դդ. վրացադավան (քաղկեդոնիկ)։ Վախուշտի օրոք այն նորից հայերի ձեռին է եղել. բայց Վրաց աշխարհագիրը տեղյակ չի եղել նրա նախնական կառուցման պատմու-

Թյանը: Տես հատուկ զբաղանությունը՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Գործերն ու նրա հայերեն և վրացերեն արձանագրությունները, վրացերեն».— «Թրիխտի պետ. համալսարանի Տեղեկագիր», VII, 1927, էջ 60—73. Նույնի՝ Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 57—58:

15 Ի նկատի ունի այսպես կոչված «Հնեվանքը»։ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 34—35 և ծանոթ. 3, նաև 57—58: Հմմտ. նաև այս հատորի Իժ գլուխը (էջ 270):

16 Այս այրերի կամ բարանձափների, ինչպես և Հաղբատ-Սանահնի «էր»-երի մասին տես Դիւտտ. քահ. Աղանեանց, Հնից-նորից. Հնախոսական ուղեորութիւն, Թ. 1900, էջ 11—21. С. Тер-Аветисян, Важность археологического исследования пещер Ахпата и Санаина,— «Известия Кавказского Музея», т. IX, в. 2. Т. 1915, стр. 130—134 (հմմտ. «Известия Кавк. Отд. И. Моск. Арх. О-ва», вып. III, Т. 1913, стр. 52, прот. № 55). Н. М[арр], К исследованию пещер Ахпата и Санаина,— «Христ. Восток», т. IV, в. 2, Пгр., 1916, стр. 194—195. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 51—54:

17 Հմմտ. А. Муравьев, Грузия и Армения, ч. II, СПб, 1849, стр. 52. П. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Т., 1850, стр. 52. Л. М.-Б., Об экспедиции в Лори-Ташир и по ущелью Машавери летом 1926 г. — «Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. IV, Т., 1926, стр. 135—136.

18 Հմմտ. А. Муравьев, Грузия и Армения, ч. II, стр. 313—331. П. Иоселиани, Путевые записки от Тифлиса до Ахталы, Т., 1850, стр. 23—33. А. Ерицов, Монастырь Ахтала,— «Кавказская Старина», № 1, 1872, стр. 20—24. Е. Такайшвили, Грузинские надписи Ахталы,— «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIX, Т. 1901, стр. 138—145. Н. И. Толмачевская, Фрески древней Грузии, Т., 1931, стр. 15. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, 58—59. Նույնի՝ Վրաց ազդրութիւնները Հայաստանի և հայերի մասին, I, 64—70: Հմմտ. վերև՝ Վախուշտի «Վրաստանի պատմությունից» գլխի 52 ծանոթությունը Թղարանի մասին:

19 Հմմտ. Л. Меликсет-Бекоев, Целебные источники исторической Грузии,— «Целебный Кавказ», (Т.), 1916 г., № 3, стр. 24—26, и отдельно.

20 Հմմտ. С. Т. Еремян, Заметки к тексту «Хроники Сумбата»,— «Տեղեկագիր ՍՍՌԴ Գիտ. Ազգային Հայկական ֆիլիալի», 1941 թ., № 9, էջ 27—30:

21 Այժմյան Խրամի:

22 Հմմտ. П. Иоселиани, Города, стр. 60.

23 «Աղի» = 1,016 մ. (Իվ. Զավախիշվիլի, Վրացական չափ ու կշիռների գիտությունը կամ նուսիդատիկա-մետրոլոգիա, վրացերեն, Թբ., 1925, էջ 135, հմմտ. Л. Меликсет-Бекоев, Армази,— «Материалы по истории Грузии и Кавказа», 1938 г., вып. II, стр. 86, прим. 4):

24 «Միսխանա»-ն նույն «Միսխանե» || «Միշան»-ն է. տես այս աշխատության II հատորը, էջ 66:

25 Դրանիսը նույն Դմանիս-Դումանիսն է, ուր բավական թվով հայերեն արձանագրություններ կան խաչքարերի վրա (տես Լ. Մեֆիքսեթ-Քեֆեկ, Դմանիսի հայերեն արձանագրությունները, վրացերեն, «Труды Института языкознания АН Груз. ССР. Серия восточных языков». т. I, Т. 1954, стр. 153—161):

26 Նույն պատմական Ղալղուլին:

27 Այժմյան Ձըլգըր լիճը, որ նշանակում է «հյուսիսային» (վրաց. չըր-գիլո) լիճ. տես Ս. Ջիբիա, Սամցխե-Սաաթարագոյի տոպոնիմիկայի և պատմական աշխարհագրության մի քանի խնդիրները, վրացերեն, «Թրիլիսիի պետ. համալսարանի Աշխատություններ», XLI, Թբ., 1950, էջ 190—195:

28 Տես Е. Такайшвили. «Материалы по археологии Кавказа», вып. XII, М., 1909, стр. 56—57 (Тетр-цихе или Агджа-кала):

29 Վախտանգ V, Շահնավագ կոչվածը, 1658—1675 թթ.:

30 Նազըր, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

31 Նախիգուրին նույն Ցուրտաֆն է, բայց մեր տեսության (Լ. Մեֆիքսեթ-Քեֆեկ, Թրիլիսե-Մավկայի նյութական կուլտուրայի մնացորդների և տոպոնիմիկայի ուսումնասիրության համար, վրացերեն, Թբ., 1934, էջ 38—44: Նույնի՝ Վրաց աղբյուրները I, էջ 12—16, ծան. 6):

32 «Գեօրիս-խեվի» — «գետ» (հայերեն) + «խեվի» (վրաց.), բառացի Գե-տաճո (հմմտ. Լ. Մեֆիքսեթ-Քեֆեկ, «Վրաց լեզվագիտական ընկերության Տարեգիր», վրացերեն, I—II, Թբ., 1925, էջ 370):

33 Նույն «Քուեկ փոռ»-ն է՝ բայց Անանիա Շիրակացու Աշխարհացույցի (պրոֆ. դ-ր. Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 348):

34 Թելեթի հայկական հնությունները 1002 թ. արձանագրությամբ հանդերձ՝ Լ. Մեֆիքսեթ-Քեֆեկ, հայկական հնությունները Թրիլիսի մոտիկ շրջակայքում: Շավարադ-Թելեթ-Մավկայի, վրացերեն, «Վրաստանի թանգարանի Տեղեկագիր», I, 1922, էջ 90—100. Л. Меликсет-Бекоев. К истории удин (Utica- Armeniaca). — «Թրիլիսիի պետ. համալսարանի Աշխատություններ», XXIII, Թբ., 1942, էջ 39, 41:

35 Գաչիսուր՝ Գաջնք-Գաչիանիի կառուցողը՝ առասպելական անձնավորություն է, որի անունը տեղանունից է բխում և ոչ թե ընդհակառակը:

36 Նույն Ցուրտաֆը, այժմյան Նախիգուրի-Արբիլոն. տես «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 12—15, նաև մեր հոդվածը За марксистское языкознание филологическим, վրացերեն, Թբ. 1935, էջ 38—44. հմմտ. այս աշխատության Գ զրուխը, «Վրաստանի պատմություն»-ից, II, ծանոթ. 31:

37 «Գարեթուրանի» || «Գարեուրանի» (վրացերեն) — Դրսի քաղ, որ կոչվել է նաև «Կալոուրանի» (այստեղից աղավաղված «Կոլուրանի» և աղգանուն «Колубанский») = Կալի քաղ, նույնն է, ինչ որ հայերը անվանել են «Տափի թաղ»: Այստեղից է նախկին եկեղեցիների անունները՝ «Կալոուրանի» = Колубанская և «Տափիթաղի» (Քամոյանց):

38 Սրանցից մեկը, հավանական է, այսպես կոչված, «Ջրկինյան»-ը լինե՞ր, որ՝ հակառակ Վախուշտիի ցուցմունքի, հայերի կողմից հիմնած և կառուցած է եղել: Մյուսն անհայտ է:

39 «Եղիտուարուք» նույն «Եղիտուարուք»-ն է, որ հիշված է Վախուշտիի «Քարթլիի պատմության» մեջ (տես այս աշխատության Գ զրուխը, ծա-

նոթ. 32) և էդնատաշվիլու «Քարթլիս-ցխովրեբա»-ում (տե՛ս նույնտեղ Ա զլու-
խը, ծանոթ. 32): Մանրամասն՝ այս աշխատության Ա զլուխը, ծանոթ. 32:
Հմտ. Լ. Մեյլիքսեթ-Բեկ, Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում լինելու հար-
ցի շուրջը, Երևան, 1946, էջ 256—257:

40 Աճեմի մասին տե՛ս՝ Լ. Մեյլիքսեթ-Բեկ, Մաղկաբաղ քանից
նախնի հայերէն հանդերձ հայ-վրացերէն բառգրովք, Լ, Թբ., 1920, էջ 112—
113: Նույնի, VII դարի հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում (Ատե-
նի Սիոն),— «Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի»,
հասարակական գիտություններ, 1945 թ., № 5, էջ 3—8, «Ատենի» անունը
կապվում է «Տանա» դետի անվան հետ, որի իմաստը ճիշտ ստուգարանված չէ:

41 Մանրեթը հին քաղաք է. տե՛ս՝ П. Моселиани, Города, 52—53.

42 Ախալգորիում արտագրված է, ի միջի այլոց, Հայաստանի Մատենա-
դարանի № 4642 ձեռագիր Քաթողիկոսի, 1631 թվի, և № 2480 Ավետարանը
1640 թվի:

43 Պոսքը Գորիի հայության այն շերտերին է վերաբերում, որոնք
դադմել են Տաճկաստանից (Օսմանյան պետությունից) XV—XVIII դդ. բն-
թացքում, և ոչ թե հիմնականին, որի առկայութիւնը նշվում է ղեռն XI դա-
րում (Պատմութիւն Շապհոյ Բաղրատունւոյ, ի լոյս ածին Գ. Տեյր-Մկրտ-
չեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, էջմ., 1920, էջ 81) կամ XII-ում
(Մատթէոս Սևուհայեցի. Ժամանակագրութիւն, բ. տպ., Վաղարշապատ,
1898, էջ 356):

44 Այժմյան Ստալինին է:

45 Ալիում մեզ հասել են մի շարք եկեղեցիներ և գերեզմանատներ.
խաջարկերով և հայերեն արձանագրություններով:

46 Ալիից դեպի արևմուտք:

47 Հմտ. Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունից հայտնի չէր և
Ջարեվանդ գավառների հիշատակությունը:

48 Այս տեղեկություններն առասպելական բնույթ են կրում:

49 Ախալցխի և առհասարակ Մեղիթ-Ջավախքի հայերը պատմակա-
նորեն մի քանի շերտ են կազմել, որոնցից ամենարագամարդը 1829 թ.
հարձակողականներից մաղկացածն է (Акты Кавк. Археогр. Комиссии, т.
VII, стр. 830—832, 852 стр: Հովակիմ Գեղամեանց, Կարապետ
արքեպիսկոպոսի կենսագրությունը,— «Փորձ», 1876 թ., № 1, էջ 163—206,
1877 թ., № 1, էջ 81—112: Ե. Լալայեան, Ջավախք, Ա. հատոր, Շուշի, 1897
(արտատպ. «Աղղ. Հանդեսից», I, Շուշի, 1895, էջ 117—378): Ե. Յ. Քո-
սեան, Ախալցխա,— «Հանդէս ամսօրեայ», 1902 թ., էջ 79—85: Լ. Մեյլիք-
սեթ-Բեկ, Կարնո հայ գաղթականների 1829 թ. գններալ Պասկեյչին ուղ-
ղած գրության բնագիրը,— «ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի
Տեղեկագիր», 1940 թ., № 3, էջ 37—40: Հայերեն արձանագրություններն.
Ախալցխիում, որ ցարդ պահպանվել են այլևայլ եկեղեցիների պատերի մեջ,
հետևյալ տարեթվերն են կրում՝ 1351, 1356, 1442, 1451. Հայաստանի Մատե-
նադարանի № 415 (430) ձեռագիրը գրված է «ի եպիսկոպոսութեան տէր
Գրիգորի, որ է առաջնորդ Սամցխեու երկրի», 1473 թվին:

50 Ջավախքի հայության անցյալի մասին տե՛ս նախորդ ծանոթության-
մեջ հիշված գրականությունը:

51 Տես 49-րդ ծանոթագրությունը:

52 Կառուցվել է Ներսես Շինողի, հետագայում հայոց կաթողիկոսի (641—661) կողմից, Զվարթնոցի և Անիի Գագկաշեն տիպի կլորաձև, որ մեզ չի հասել և հետագայում վերաշինվել: Տես Գ. Մ. Կուբինաշվիլի և Ն. Ս. Սևերով, Пути развития грузинской архитектуры, Т., 1936, стр. 58—70. Լ. Մելիքսետ-Բեկով Местечко Ишхан Эрзерумского вилайета, — «Тифлисский Листок», 1915 г., № 107. Հմմտ. նաև Ա. Սարգսյան, Վերահայրի Տայր և Կղարջը զաւառների հին հայ և վրացական վանքերը, — «Հանդես Ժամօրեայ», 1939, էջ 104—105. Ն. Ս. Սևերով, Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947, стр. 95 (рис. 89), 97 (рис. 90). Ե. Կապիշվիլի. О грузинских землях, захваченных Турцией, — «Заря Востока», 1946 г., № 107 (նույնը վրացերեն «Կոմունիստ» 1946 թ. № 104 և 105 — իշխանի տաճարի նկարով № 104-ում, որ ոռններենին կցված չէ. հայերեն թարգմանությունը՝ Թյուրքիայի զավթած վրացական հողերի մասին, — «Սովետական Վրաստան», 1946 թ., № 49): Հմմտ. նաև Ներսես վ. Սարգսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վեսետիկ, 1864, М. Brosset, Mémoires de l'Académie Imperiale des sciences, t. VIII, № 10 pp. 19—20, et tabl. III, IV. Н. М. Токарьский. и. с., стр. 200—214; Լ. Մելիքսետ-Բեկով, Некоторые памятники армянской эпиграфики на территории Турции. «Эпиграфика Востока», IX, Лпгр. 1954, стр. 78—82. Ե. Կապիշվիլի. Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб. 1952, стр. 37—38, 42:

53 Իսպիր-Սպերից մեզ հասել է մի հայերեն ձեռագիր, որ Հայաստանի Մատենադարանի № 2409—Շարականն է, հետևյալ հիշատակարանով՝ «Գրեցաւ գիրքս, որ Շարականոց կոչի, ի յերկիրս Ըսպերու ի յանապատս սուրբ Միքայէլի և սուրբ Կարապետի և սուրբ Նշանաց, որ տաս կան հաւաքեալ»՝ 1592 թվի:

54 Վրացական Բոնիս տաճարի մասին տես՝ Ե. Կապիշվիլի, «Материалы по археологии Кавказа», вып. XII, М., 1909, стр. 88—117 и рис. 62—71 и табл. XVII—XXa. Գ. Մ. Կուբինաշվիլի և Ն. Ս. Սևերով, и. с., Ե. Կապիշվիլի, «Заря Востока», 1946 г. № 107 (նույնը վրացերեն «Կոմունիստ»-ի 1946 № 104, հայերեն թարգմանությունը, — «Սովետ. Վրաստան», 1946 թ., № 48), Ն. Ս. Սևերով, Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947, стр. 85 (рис. 77), 86 (рис. 78), 87 (рис. 79).

55 Ծորոխի ավազանի և առհասարակ Տառ-Կղարջեթի հայերի մասին տես, Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского, Грузинский текст, введение, издание и перевод Н. Марра, с Дневником поездки в Шавшию и Кларджию [«Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. VII], СПб., 1911. Ատրպետ, Ծորոխի ավազանը [«Ազգային Մատենադարան» 118], Վիեննա, 1929:

ԳԵՈՐԳ ԿԱԿԱԲԵՆՑ՝ ԳՈՐԵՑԻ

«ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ» (1748)

Գեորգ Գորեցին, ազգանունով Կակարենց (Կակարաանթ), վրացախոս հայ է, հայադավան և նույնիսկ Հայոց եկեղեցու սպասավոր՝ Վասպուրականի Կտուց անապատի միաբան-վարդապետ, հռչակավոր Մայաթ-նովայի ժամանակակից, որը գրի է առել մի ստվար ժողովածու վրացերեն լեզվով հիշյալ անապատում:

Ինչպես հիշյալ ժողովածուի հիշատակարաններից երևում է, Գեորգն եղել է Ավթանդիլի և Մի[հ]րանդուխ[տ]ի որդին, ունեցել է մի եղբայր՝ Դավիթ անունով և 3 քույր՝ Թինաթին, Խանում և Ռուադամ, որոնցից վերջինը 1748 թվին հիշվում է որպես ննջեցյալ, իսկ մնացածները՝ ամուսնացած:

Ձեռագիրը, որ գրված է մաս առ մաս՝ 1740, 1747, 1748 և 1750 թթ., իսկ հիմնականում 1748 թվին, ներկայացնում է իրենից դավանարանական բնույթի մի տեսակ ժողովածու, որին կցված են մի շարք տաղեր ու ներբողյաններ հայերեն և վրացերեն լեզուներով: Դավանարանական մասը հիմնականում կոմպիլացիա է Գրիգոր Տաթևացու (XIV—XV դդ.) «Գիրք հարցմանց»-ից և «Քարոզգրքի» Ամռան հատորից, ինչպես և Ղազար Ջահկեցու (XVIII դ.) «Դրախտ ցանկալի»-ից, որոնց կողքին տեղ են դրել Թարգմանչի և հեղինակի՝ Գեորգ վարդապետի՝ բազմաթիվ հիշատակարաններն ինքնակենսագրական տվյալներով (վրացերեն): Ներբողյաններից երկուսը հայերեն է՝ նվիրված Հովհան Ոսկեբերանին ու Քրիստոսին, մնացածները՝ 6 հատ՝ վրացերեն են, նվիրված Գրիգոր Տաթևացուն, Սեղբեստրոս Հոռմի պապին և Գրիգոր Պարթևին, կրկին Գրիգոր Պարթևին և Ներսես Լամբրոնացուն, յուրաքանչյուրը մի-մի տուն, վրաց այբբենին (գովասանք)՝ 37 տող, տաղեր՝ Վարադա Խաչին՝ 27 տուն (108 տող), Քրիստոսին (Քրիստոսի կենսագրությունը)՝ 30 տուն (120 տող):

Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքից կատարած վրացերեն Թարգմանություններից աչքի է ընկնում «Քարոզ վարդավա-

ռին» (ընդգրկող տեղի Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամուսն հատոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն Եօթնալոյս վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 485—486), իսկ Ղազար Զահեցու «Դրախտ ցանկալի»-ից պամֆլետ պապականների մասին (Գիրք աստուածաբանութեան որ կոչի Դրախտ ցանկալի, շարադրեալ ի Ղազարու աստուածաբան վարդապետէ Զահեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1734, էջ 520—530): Իսկ Գեորգ վարդապետի ինքնուրույն թե կոմպիլատիվ գրվածքներն են այն կտորները, որ նվիրված են սուրբ Սարգսի կամ առաջավորաց պատին, Ծոազատկին, Հայոց եկեղեցիների տեսությանը, հայ-վրացական և հայ-ազովանից եկեղեցական փոխ-հարաբերությունների պատմությանը և այլն: Գեորգի սլաքը հիմնականում ուղղված է ֆրանկների, այսինքն կաթոլիկների դեմ:

Մանրամասնությունները Գեորգ Գորեցու կենսագրության և գրական գործունեության մասին տեղ մեր հոգվածում՝ «Գեորգ Գորեցի, վրաց և հայոց անծանոթ գրողը XVIII դարու առաջին կիսի» = Георгий Горели, неизвестный грузинский и армянский писатель первой половины XVIII века, վրացերեն, ուսուերեն ամփոփումով՝ «Վրաստանի պետ. թանգարանի Տեղեկագիր», հ. X—B, 1941, էջ 89—122, ուր 104—121 էջերում տրված է և հեղինակի ինքնուրույն գրվածքների անգրանիկ հրատարակությունը: Նույն հոգվածում (էջ 89—90 և ծանոթ. 1 և 2 նույնտեղ) տրված է մեր մեկնաբանությունը եվրոպական ճանապարհորդների՝ John. Cartwright-ի (1590) և Amédée Jaubert-ի (1806) նշած փաստերի, որ Զուղայում և Վանի շրջակայքում՝ Վարագում, հայերին կից եղել են և վրացիներ (իմա՝ վրացախոս հայեր կամ Վրաստանցի հայեր):

ԱՆՏՈՆ I ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

«ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ» (1750—1752), «ԶԱՓԱԲԵՐԱԿԱՆ» (1753),

«ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» (1753), ՆԱՄԱԿ ՀԱՅՈՑ

ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ (1786)

Անտոն I կաթողիկոսը՝ Քարթլիի Իեսե թագավորի (Վախտանգ VI-ի եղբոր) որդին էր, ծնված էրեկլե I-ի դուստր էլիսաբեդից, որ Թեյմուրազ II-ի քույրն էր: Ծնված լինելով 1720 թ.՝ նա մկրտությունից կոչվել է Թեյմուրազ. սկզբնական կրթությունը ստացել է Դավիթ-Գարեաջեցու անապատում, ուր սովորել է սուրբ գիրքը, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն և հունարեն լեզու: 1739 թ. Գելատի վանքում (Քութայիսի մոտ) ընդունել է կուսակրոնություն՝ կոչվելով Անտոն, և շուտով նույն վանքի վանահայր է կարգվել, իսկ 1740 թ., հետևապես 20 տարեկան հասակում՝ ձեռնադրվելով եպիսկոպոս՝ նշանակվել է Քութայիսի մետրապոլիտ. 1743 թ. վերադարձել է Դավիթ-Գարեաջեցու անապատը և 1744 թ., հետևապես 24 տարեկան հասակում, գրավել է Մցխեթայի կաթողիկոսական աթոռը: 1755 թ., դահլենկեց լինելով կաթողիկոսյանը հարելու պատճառով, անցել է Ռուսաստան, ուր ստանձնել է Վլադիմիրի արքեպիսկոպոսական թեմի տեսչությունը, մնալով այնտեղ մինչև 1762 թ.: Այդ թվին, պատիվը վերականգնելուց հետո, Անտոնը վերադառնում է հայրենիք ու կրկին ստանձնում կաթողիկոսական աթոռը և մնում այդ կոչման մեջ ցմահ՝ մինչև 1788 թ.: Թաղված է Մցխեթայի «Կենարար սյունի» (Սվետի ցխովելի) կաթողիկոսական մայր տաճարում:

Անտոն I կաթողիկոս Բագրատիոն արքայազնը պատվավոր տեղ ունի գրաված վրաց գրականության ասպարեզում: Նրա գրական գործերը հիմնականում, ըստ Կ. Կեկելիձեի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 1951, էջ 345—358, հատկապես 349—358), ընդգրկում են հոգևոր գրականության հետևյալ ճյուղերը. մեկնաբանական, դավանաբանական-ընդդիմախոսա-

կան, աստվածապաշտական-ծիսական, ներբողյաններ, հովվական-քարոզչական, կանոնագիտական, վարքագրական-վկայարանական, պատմական, քերականագիտական և փիլիսոփայական: Սրանցից Անտոնի ինքնուրույն և թարգմանական ստվար հատորների թիվը հասնում է 23-ի, որոնցից մի քանիսը պարունակում են հետաքրքրական նյութեր Հայաստանի և հայերի մասին, առանձնապես Հայոց եկեղեցու, եկեղեցական գործիչների և եկեղեցական գրականության մասին:

Անտոնի դավանաբանական-ընդդիմախոսական երկերից նախ և առաջ հիշատակելի է նրա մեծածավալ «Հակաճառությունը» (Մզամեուղ'վելերա, բառացի՝ «Պատրաստաբանություն»), որ 3 գրքից է բաղկացած և գրվել է 1750—1752 թթ.: Մեր ձեռքի տակ է այդ աշխատության հրատարակությունը՝ Պոլիսկոպոս քահանա Կարբեկաշվիլու խմբագրությամբ, Թբիլիսի, 1892, XXXXVIII+617 էջ: Այստեղ հատկապես հայերին վերաբերում է Բ գրքի IV գլուխը (էջ 107—121) և Գ գրքի XXII գլուխը (էջ 593—603), որտեղից մենք ստորև թարգմանաբար բերում ենք լոկ մի երկու հատված:

Այս աշխատության կողքին նշելու է Անտոնի թարգմանությունները հայերենից, Թբիլիսիի հայոց կաթողիկե եկեղեցու = Բերդի մեծ եկեղեցու (այժմյան Ս. Գեորգի) միաբան Փիլիպպե քահ. Հայթմազաշվիլու աշխատակցությամբ, 2 մեծ գործի, որոնք են՝ 1. «Միևսուսի պատմությունը», որ նույն «Առաջին 3 տիեզերական ժողովների պատմությունն» է, թարգմանված 1776 թ., և 2. Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գրանձը», թարգմանված 1788 թ. (սրանցից և ոչ մեկը հրատարակված չէ):

Վարքարանական-վկայարանական գործերից ամենանշանավորն է «Մարտիրիկա»-ն, այսինքն «Վկայարանություններ», ուր բավական պատվավոր տեղ է հատկացված ինչպես հայ-վրացական, նույնպես և հայոց վկաների կենսագրություններին, օրինակ՝ Շուշանիկի, Սուքիասյանց, Իսահակ և Հովսեփի, Գրիգոր Պարթևի և այլն (սա ևս հրատարակված չէ): Ընդ սմին, Անտոնը թարգմանել է հայերենից Հովհան Ոսկերեքանին վերագրվող Եսայիի և Երեմիայի ներբողյանը Գրիգոր Պարթևի մասին, որին, ըստ մեր հետազոտության, հիմք է դրվել Երուսաղեմի 1734 թ. հայերեն հրատարակությունը (տե՛ս մանրամասն սրա մասին և վրացական վերսիայի տեքստը մեր հրատարակությամբ մեր աշխատության մեջ. Грузинская версия апокрифической гомилии

о Григории Парфянском, приписываемой Иоанну Златоусту, վրացերեն, ռուսերեն ամփոփումով, — „Литературные Разыскания“, II, 1944, էջ 39—61, տեքստը՝ 46—59)։

Հստ էության ներբողյաններ է պարունակում Անտոնի «Չափաբերական»-ը (Ծղ'որիլսիտղ'վաորա) ուր, ի միջի այլոց, գտնում ենք այսպիսիները (ներբողյաններ), նվիրված հիշյալ սրբերին՝ Շուշանիկին, Սուքիասյանց, Իսահակ և Հովսեփին, Նաև Դավիթ և Տիրիճանին, ինչպես և հիշատակություններ (հեզնանքով) Հովհան Օձնեցու և Դրիգոր Տաթևացու։ Այս «Չափաբերական»-ը հրատարակվել է Պ. Իոսելիանու խմբագրությամբ, Թբիլիսիում, 1853 թվականին։

Քերականագիտական երկերից նշանավոր է «Քերականության» առաջին փորձը (խմբագրությունը), որ ներկայացնում է իրենից գլեթե բառացի թարգմանություն, վերոհիշյալ Փիլիպպե քահ. Դ'այթմապաշվիլու ընկերակցությամբ, Մխիթար Սեբաստացու «Քերականության» Վենետիկի 1730 թ. հրատարակության, թարգմանչի ընդարձակ առաջաբանով հանդերձ, որ ստորև թարգմանաբար բերում ենք (այս փորձը ևս դեռ հրատարակված չէ)։

Եթե իր «Քերականության» առաջին խմբագրությունը ձեռնարկելիս 1753 թ. Անտոն կաթողիկոսը հետևել է Մխիթար Սեբաստացու «Քերականության» 1730 թվականի հրատարակությանը, հասկա իր գլուխ գործոց՝ «Հակաճառություն»-ը գրելիս նա, լացի վրացական աղբյուրներից, որպիսիք են Արսեն կաթողիկոս Սափարացու (IX դ.) «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» և Արսեն Իդ'ալթոեցու (XII դ.) «Դոգմատիկոն»-ը, օգտագործել է նաև բազմաթիվ աղբյուրներ հայերեն լեզվով, այն է՝ Կղեմես Գաղանոսի «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ» (=Consiliationis Ecclesiae Armenae cum Romana), հ. II, մասն I (Հոռմ, 1658), որտեղից ամբողջապես թարգմանված է Բ գրքի Գ գլուխը, նաև ժամանակակից գրականությունից՝ Հազար Ջահկեցու «Դրախտ ցանկալի»-ն (Կ. Պոլիս, 1734), Հակովբ վ. Նալյանի Ակնեցու «Վէմ հաւատոյ»-ն (Կ. Պոլիս, 1733), «Յայսմաւուրք»-ը (Կ. Պոլիս, 1706, 1730), «Մաշտոց»-ը (Կ. Պոլիս, 1714, 1726, 1744) և այլն։ Այս աղբյուրները մանրամասն քննված են մեր հոգվածում. Լատինско-армянские источники „Готового ответа“ Антония I, վրացերեն, ռուսերեն ամփոփումով. «Թբիլիսիի Պետ համալսա-

րանի Աշխատություններ», XXX B—XXXI B, Թբ. 1947, էջ 97—112.

Հայոց Ղուկաս կաթողիկոսին ուղղված Անտոն Վրաց կաթողիկոսի 1756 թվակիր (?) նամակը նորերս հրատարակվեց Վրաստանի պետ. թանգարանի վրացերեն ձեռագրերի ցուցակում (վրացերեն, հ. I, Թբ. 1946, էջ 176—177):

Թարգմանություններն Անտոն I-ի երկասիրություններից մենք կատարել ենք ըստ հրապարակի վրա եղած հրատարակությունների, բացի «Քերականություն»-ից, որ օգտագործել ենք ըստ Թբիլիսիի նախկին եկեղեցական թանգարանի հավաքածուի № 785 գրչագրի:

«ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ»-Ի Յ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

...Ծանոթացաւ Հովհան Օձնեցու, Պողոս Տարոնեցու, Ստեփանոս Սյունեցու, Գողթի Վանականի, Վարդանի, Սարգսի, Մաշտոցի, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Գրիգոր Կեչառեցու (Կեսարացու?), Ղազար Ջահկեցու, Հակոբ Ակնեցու (Անգեղի?) հայոց վարդապետների գրքերի հետ: Սրանցից ոմանց գրություններին լիովին համաձայն եմ, իսկ ոմանց գրություններից... խոցոտվեց սիրտս, և «նախանձ տան Ապուլոնոյ եկեր զիս» [Սաղմոս LXVIII, 9 (10), Աւետ. Յովհաննու II, 17].... Սրանց դեմ ինձանից շատ սուաջ ելույթ են ունեցել նախկին աթոռակալները, համայն Վրաստանի հայրապետներ՝ աստվածա(հաճո) Կիրիոնը և երանելի Արսենը, որոնք շնորհօք ամենասուրբ հոգվույն ընդդիմադրեցին իրենց ժամանակակից միաբնակ հայերին: Իսկ եթե ցանկանում ես իմանալ, թե ինչպես եմ աշխատել այս գրքի վրա, այդ միմիայն իմաստությունն գիտե:

Ինձ օժանդակում էր Փիլիպպե հայազգի երեցը՝ Թարգմանություններ (կատարել)ով հայերեն գրվածքներից, իսկ լատիներեն գրվածքների թարգմանությունները [հասցնում էր ինձ] լատինացոց ոմն կուսակիրոն քահանան, քանի որ ես, բացի վրացերենից, ուրիշ ո՛չ մի լեզու չգիտեի, իսկ հայերեն գիրը թեև գիտեի, սակայն շատ թույլ և թուլցիկ կերպով...

Այս՝ «Հակաճառություն» գրքի առաջին, երկրորդ և երրորդ գրքերում բերած են վկայություններ հետևյալ սուրբ գրվածքներից... իսկ հայոց վարդապետներից՝ 1. Սուրբ Գրիգոր Հուսա-

վորիչը, 2. Ներսես Մեծն, 3. Սահակ (Իսահակ) Մեծն, 4. Դավիթ փիլիսոփան, 5. Հովհանն Մանդակունին, 6. Հայ եպիսկոպոսների ձեռնադրության գիրքը [Մաշտոցը], 7. Ներսես Կլայեցի, 8. Ներսես Լամբրոնացի, 9. Շիրակավանի ժողով[ի որոշումներ]ը, 10. Սարգիս հերձվածողը, 11. Իգնատիոսը, 12. Տարսոնի ժողովի [կանոնները], 13. Գրիգոր Սսի [կաթողիկոսը], 14. Սսի ժողովի [կանոնները], 15. Մովսես Սսեցին, 16. Աղարիա Սսեցին, 17. Ադանայի (Ատենի) ժողովի [կանոնները], 18. Հայոց Հայսմավուրքը (ասմավուրքի), որ է Սվինաքսար...

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ Ա. ՓՈՐՁԻՑ՝

ԱՌԱՋ ԱԲԱՆ՝

1

... Բաղմաթիվ թարգմանական գրվածքներ գտնված են... սուրբ քաղաքում³ և մեր՝ վրացական սուրբ լեռան վանքում⁴ բայց քերականության մասին ոչինչ չեմ լսել...

Լեոնի (Լեօնի)⁵ որդի՝ Վախտանգ թագավորն⁶ կամեցավ, գտնել այս[պիս]ի մի գիրք... և նրա օրոք կար մի վանական Օրբելիանի տոհմից Սարա անունով⁷, որը իմաստ[ասիրության] հետևող էր. ... Ոչ նվազ չափով քերականությունը որոնում էր մանավանդ իմ ազգական Վախտանգին⁸, Եվ քանի որ այդ [քերականությունը] չգտնվեցավ՝ ... դիմեցին Թրիլիսի քաղաքացիներին, որին այժմ Չաքարիա վարդապետ են կոչում⁹, և աղերսեցին, որ օգնի: Եվ համաձայն նրանց աղերսանքին, նա (Չաքարիան) ձեռնարկեց քերականության թարգմանելուն [հայերենից]¹⁰, Սակայն երբ Արչիլ թագավորի¹¹ օրոք այդ թարգմանությունն ավարտվեց, պարզվեց, որ այն քերականությունն է, և որ գտնվածն այն է, ինչ որ փնտրում էին...

2

... Հասավ մեզ Թեյմուրազ երկրորդի¹² և նրա որդի Իրակլիի¹³ թագավորությունը... և թագավորներն իսկ չկարողացան գտնել քերականությունն...

... Մի քանի տարուց հետո ես հանդիպեցի ոմն քահանայի, որ ազգով էրմանյան, այսինքն հառսյան էր¹⁴, ազգանունով 'Աս'յթմազ' սաշվիլի Փիլիպպե և աղնվական ծագումով՝ մեծ իշխան

Օրբելիանների իշխանության սահմաններից: Եվ մենք երկուսսօք օրըստօրե պրպտուեմներ էինք կատարում, և ես շատ մտերմացանրա հետ: Մենք նախ և առաջ թարգմանեցինք հայերենից Արիստոտելից...

Իրար հետ խորհրդակցելով՝ մտադրվում էինք քերականության փոխադրությունն ևս սկսենք, սակայն ինձ զսպում էր այն, որ իմ միտքը քերականագիտական կրթությունն չէր ստացել: Իսկ այն Փիլիպպե քահանան խիստ հմուտ էր քերականական արվեստին, և՛ ապավինելով աստվածային իմաստությանը՝ Թեյմուրազ թագավորի և նրա որդու հրամանով ձեռնարկեցինք այս [գործը]:

Նախ Փիլիպպեն ծանոթացրեց ինձ, թե՛ ի՞նչ է մասունքրանին և ապա քերականության սահմանների, տառերի, վանկերի, բառերի և խոսքի էության հետ, հետագայում մասունքրանիի ու նրանց հատկությունների, այսինքն պարապաների հետ, և աստիճանաբար մացրեց ինձ իմաստության գուռն:...

Սակայն ես և այն Փիլիպպեն միայն հայերեն քերականությամբ չէինք բավականանում, այլ կարդում էինք և լատիներեն քերականություններն ևս... և՛ հայերենի հետ համեմատելով՝ նմանապես թարգմանում էինք:

Իսկ համաձայնությունը (սինտաքսի[s]), որ է շարահյուսություն, ... նույնպես բացատրեց մեզ այն գովելի անձնավերությունը, մեզ կարեկից բարեկամ Փիլիպպեն:...

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Անտոն 1 կաթողիկոսի «քերականության» ա. փորձի մասին հետաքրքիր է լսել հանգուցյալ պրոֆ. Ա. Յ ա գ ա ր ե լ ու (А. Цагарели, О грамматической литературе грузинского языка, СПб: 1873, стр. 21—22) պնահատականը.

„Антоний... придерживался армянской грамматики известного вардапета Мхитара, основателя братства мхитаристов. Антоний следовал ему в распределении и расположении грамматического материала, заимствовав многие общие определения грамматических категорий целиком, ... но то, что составляет грамматическую особенность каждого языка, — звуковые особенности, *этимологические формы* и *словообразование*, в обширном смысле слова, главным образом *склонение* и *спряжение*, — изложено автором самостоятельно и сообразно с духом грузинского языка, резко отличающегося от грамматического строя армянского языка.

„Но насколько Антоний в изложении грамматических форм собственно грузинского языка отстает от мхитаровой грамматики, настолько

же он придерживается этой последней в общем плане изложения грамматических положений и определений разных грамматических категорий, которые он иногда приводит слово в слово“:

Իրրև ապացոյց այս թեզի, Ա. Յ ա գ ա ռ ե լ ի ն առաջ է բերում մի շարք համեմատություններ, ուր, ի միջի այլոց, ցույց է տալիս Անտոնի սխալները, որոնք նախադասությունները հայերենից վրացերեն բառացի թարգմանելու հետևանք են (նույն տեղ, 22—30):

Միաժամանակ, հետաքրքիր է Յ ա գ ա ռ ե լ ու մի նկատողությունը, որ վերաբերում է տերմինաբանությանը.

„Терминология, как в этом трактате, так и в других грамматических трудах Антония, больше приближается к греческой и латинской, но падаются и такие технические названия, которые позволяют заключить, что они переведены с армянского языка, а не непосредственно с греческого или латинского; так, слово „падеж“ не переведено на груз. словом «*ყავება*», «*շებქონება*». (соотв. русскому „падение, случай“, нем. Fall), как следовало ожидать, судя по греч. πῶσις, лат. casus, но переведено словам «*բրունուա*» — „кружение, верчение“, как и в арм. հոլով, букв. „катание, кружение, обращение“. Равно и слово „склонение“ не передано словам «*դախրա*», как в греч. κλίσις, лат. declinatio, но словом «*բրունուէրա*» — „скатывание, кружение, обращение“, как и в арм. հոլովում» (стр. 39).

Ի միջի այլոց, հոլովումների թվին Անտոնն ավելացնում է բացառական «*զածղներիթի*» (= լատ. ablativus), որ վրացերենում գոյություն չունի, ինչպես և ք տառ և հնչյունը, որ գրական վրացերենին խորթ է:

² Ըստ նախկին Թր. եկեղեցական թանգարանի (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում) հավաքածուի № 785 գրչագրի, էջ 1a — 6b. հմմտ. Փ. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, кн. II, Т. 1902, стр. 221—223, նաև Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Հատված XVIII դարի Վրաց գրականության պատմությունից. Փիլիպե Ղայթմազաշվիլի, վրացերեն, — Հոմիրի, 1933 թ. № 10: Թարգմանությունները՝ ուսուներեն А. Иагарели, О грамматической литературе грузинского языка, стр. 6—7, հայերեն՝ Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Վայերը Վրաց հին գրականութեան մեջ, — «Գեղարվեստ», № 7, Թ. 1921, էջ 46—47:

³ Այսինքն՝ Երուսաղեմում և նրա Սուրբ Խաչ վանքում, որ հնուց վրացիներին էր պատկանում:

⁴ Այսինքն՝ Աթոնում (Քաղկեդոնի թերակղզում):

⁵ Լեոն (Լեվան), Կախեթի թագավոր:

⁶ Վախտանգ VI, Քարթլիի կառավարիչ՝ 1703—1712 թթ., թագավոր՝ 1719—1724 թթ. (վախճ. Աստրախանում 1757 թ.):

⁷ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 118—125:

⁸ Վախուշտիի մասին տե՛ս այս գործի Գ գլուխը:

⁹ Խոսքը Զաքարիա Մազինաշվիլու մասին է. Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, հայերը վրաց հին գրականության մեջ, — «Գեղարվեստ» № 7, էջ 44. տե՛ս նաև ստորև՝ ԻԳ գլուխը (էջ 257):

¹⁰ Դեռևս տպված չէ: Խոսքի շուրջը անտիպ աշխատություն թողեց

հանգուցյալ վրացագետ Դավիթ Գ. Կարճաշվիլին (գեղուցված Վրաստանի Պատմա-ազգագրական ընկերության հրապարակական նիստերից մեկում՝ 1923 թ.):

¹¹ Արչիլ I (1647—1713) Կախեթի, երբեմն Իմերեթի թագավոր ընդմիջումներով՝ 1664—1676, 1678—1679, 1690—1691, 1695—1698, 1698 թթ.:

¹² Թեյմուրազ II, Կախեթի թագավոր, 1744—1762 թթ.:

¹³ Էրեկլե II, նախ Կախեթի թագավոր, 1744—1762 թթ., ապա մկացյալ Քաթիլիի և Կախեթի արքա՝ 1762—1798 թթ.:

¹⁴ Այսինքն Հայկազն կամ Հայագն, հայազգի, հայ:

ՆԱՄԱԿ ՂՈՒԿԱՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

«Ղուկաս ամենայն հայոց սրբազնագույն հայրապետին, ս. Բարդուղիմեոս և Թադեոս առաքյալներին աթոռակալին, սիրելի եղբոր և լիովին արժանահավատ մտերիմիս:

«Ամենամեծ հարդանքով և կատարյալ սիրով դեպի Ձերդ Սրբությունը սկսում եմ դրել Ձերդ Սրբությանն ուրախ հոգվով և ամենալայն բարեմաղթություններով հոգվույս, հայտնելով Ձեզ մաքրափայլ սերս և նվիրվածությունս Ձեզ, իբրև երես առ երես զրուցողս Ձերդ Սրբության հետ:

«Սրբազնագույն Հայր... ստացա Ձերդ Սրբության ուղարկած նամակը, որ լի է սիրով և մխիթարությամբ դեպի ինձ, և շնորհակալությամբ առ Աստված ուրախացա... և Ձեր մխիթարանքն ուրախություն ներշնչեց հոգուս:

«...Ձերդ Սրբության կողմից ինձ ուղարկած նամակին ժամանակին չպատասխանելն այն էր, որ չգտա մեկին, որ այդտեղ եկող լիներ՝ Ձերդ Սրբության մոտ, որի համար խնդրում եմ Ձեր ներողամտությունը: Իսկ իմ՝ կաթողիկոսական գահի վրա բազմելու առթիվ Ձեզանից ինձ ուղարկած մի շարք ընծաները ստացա՝ իբրև հատուցումն Աստծուց... Խնդրում եմ Ձերդ Սրբությունից, որ ինձ չմոռանաք և ինձ մխիթարելու նպատակով նամակով ինձ հիշեք, քանի որ ինձ համար շատ հաճելի էր Ձեր նամակը: Եվ սրանով ավարտում եմ Քրիստոսիվ եղբայրական սիրով լի խոսքս, մնալով կատարյալ հավատարմությամբ առ Ձեզ»¹:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

¹ Այս նամակը հրատարակված է 1756 թվականի ներքո (Описание грузинских рукописей Государственного Музея Грузии, т. I. Тбилиси, 1946, стр. 174, 176—177). որ, սակայն, կասկածելի է: Այդ թիվը պիտի ուզ-

դել 1786-ի՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ Անտոն I կաթողիկոս է եղել 1744—1755 և 1762—1788 թթ., իսկ Ղուկասը ամենայն հայոց կաթողիկոս էր 1780—1799 թթ.: Կարճ ասած, զույգ կաթողիկոսների զբաղրությունը կարող էր տեղի ունենալ միմիայն 1780—1788 թթ. միջոցին, զուցե 1780 կամ, որ ավելի հավանական է, 1786-ին, բայց ոչ մի դեպքում 1786-ին:

Օգտվելով առիթից, կարևոր ենք համարում նշել, որ Անտոն I կաթողիկոսը լավ տեղյակ է էջմիածնի աթոռի գործերին: Այսպես, օրինակ, իբր «Հակաճառության» մեջ մի տեղ հիշում է իր ժամանակակից կաթողիկոս Ղազար Զահկեցուն (1737—1751), որի մասին դրում է. «Սա (Ղազարը), որ ապրում է մեր օրոք, իմ մեծ բարեկամն է, քանի որ բաղմիցս սիրո նամակով բարևներ հղեց ինձ»։ ապա նշում է, որ «Ղազարը գրեց մի գիրք, որ կոչեց Դրախտ ցանկալի»,... որը «հակառակ է Քաղկեդոնի ժողովին և Լևոնի [տումար]~ին»:

Մի տեղ ևս Անտոնը խոսում է առանց քեմի եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու սովորության մասին, ապա մի ասի թվում է անվիճակ եպիսկոպոսների պաշտոնությունը էջմիածնում, ինչպիսիք են Նվիրակները (հետագա նոմենկլատուրայով նույն հայրապետական պատվիրակները), ավագերեց կամ վանահայր եպիսկոպոսը (ժամօրհնողը), փակակալ եպիսկոպոսը (լուսարարապետը), արքուակալ-եպիսկոպոսը (տեղակալը) և ֆարվանքա-եպիսկոպոսը (հյուրընկալը), որոնցից վերջինը էջմիածին եկող քարավանների, վաճառականների, ճանապարհորդների, ուխտավորների և առհասարակ բոլոր այցելուների հսկողն էր: Վերջինս, ի միջի այլոց, կարևոր դեր էր խաղում էջմիածնի ֆինանսական օպերացիաների գծով:

ՕԹԱՐ ԹՈՒՄԱՆՈՎ

ՋԵԿՈՒՅԱԳՐԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱՅԻՆ (1754—1756)

Օթար Թումանովը մեկն է Վրաստանի այն իշխաններից, որոնք անցել էին Ռուսաստան Վախտանգ VI Թագավորի գաղթի միջոցին՝ նրա բազմամարդ շքախմբի կազմում 1724 թվին։ Հասնելով Պետերբուրգ՝ նա մտել էր ռուսական զինվորական ծառայության մեջ։ Ռուսաց զորքումն էր ծառայում նաև նրա որդի Իվանը։ Այնպես որ 1750 թվականին հայրը կապիտանի աստիճան ուներ, իսկ որդին՝ պրապորշչիկի։

1750 թ. սեպտեմբերին Օթար Թումանովը դիմել է ռուսաց արտաքին գործերի պետական կոլեգիային մի հայցագրով, ուր նա՝ առաջարկելով իր պատրաստակամ ռեթյունը գաղտնի հետախուզություններ կատարել Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմանակից Վրաստանում և վերջինիս մայրաքաղաք Տփղիսում հիշյալ երկրների քաղաքական և զինվորական դրություն և իրադարձությունների մասին, որպեսզի հետևանքները հաղորդի կոլեգիային՝ խնդրել է 2 տարի ժամանակով գործուղեն իրեն Վրաստան։ Այս հայցադրի մեջ, որը ուսերեն է գրված և հասել է մեզ Մոսկվայի՝ Ֆեոդալական էպոխայի Արխիվի «Грузинские дела» ֆոնդի № 11 գործում, նա իրեն անվանում է «грузинского гусарского полку капитан Отар Томанов», իսկ իր որդու մասին գրում է. «...сын мой князь Иван Туманов служит в оном же полку прапорщиком, и оной сын мой объясан чтоб в России вечно останца».

Նույն խնդրագրի մեջ Օթար Թումանովը մանրամասն բացատրում է իր գործուղման կարևորությունը և խնդրում հետևյալը. «...меня нижайшего онного отправить в Грузию в город Тифлиз, а оной в Грузии столичной город на границе между турков и персианов состоит, а у меня племянник родной... и при грузинском царе оной мишкарбашиом нахо-

дитца, и других многих свойственников в Грузии имею и могу азейские, а особливо персидских ведомостей чрез Грузию достать; в каком обстоятельстве та Персия находитца будет, и кто шахом зделаетца и против турков и против проте их войну объявят или с кем мир заключат, сверх же того могу из Грузии под секрет отправить разных... людей в Ыспаани и в Ереване, и те посланные в оных персидских местах тамошние ведомости получать и ко мне в Грузию писать будут». Ապա իր մասին ավելացնում է. «Закон со-держу я армянской* и в Грузии тамошними армянами я почитателен, к тому ж в Грузии у меня дом и деревня, а для лутчего к тому делу уверения оставляю здесь, в Рос-сии, жену и детей моих»:

Այսպիսով, Օթար Թումանյանը ոչ միայն խոստումներ է տալիս ռուսաց կառավարութեանը, այլև շեշտում, որ իր կնոջը և երեխաներին թողնում է իրրեկ պատանդ, միայն թե նրան թույլ տրվի գալ Վրաստան, ուր նա թողել է իր տուն ու տեղը՝ հայրենի գյուղը:

Հակառակ դեպքում Օթար Թումանյանը խնդրում է՝ «...буде государственная коллегия иностранных дел... меня к тому делу отправить не дозволит, тоб дать одного человека та-кого, который бы знал говорить по грузинский или по пер-сидский или ж по армянский, и такого человека отправить от коллегии в Грузию во оный город Тифлиз к царю грузин-скому или племяннику моему...»:

Արտաքին գործերի պետական կոլեգիան Օթար Թումանյանին անմիջապես ոչ մի պատասխան չի տալիս, այլ միմիայն 1754 թվականին որոշում է օգտագործել նրան, համաձայն վեր-ջինիս պատրաստակամութեան, ի հետևումն որի 1754 թ. մարտի 21-ին կայացած բարձրագույն հրամանով առաջադրվում է. «Грузинского гусарского полку капитана князя Отара Тома-нова, для поручаемого ему от той коллегии секретного раз-ведывания и примечания, отпустить в Грузию на два года, а для скрытности сего намерения дать ему из военной кол-легии паспорт в такой силе, что он по желанию своему для исправления домашних нужд в отечество его отпущен. А

* Ուզում է ասել, որ հայադավան է — Լ. Մ.-Բ.:

в небытность его, остающейся здесь, в России, жене его с детьми на пропитание давать из войсковой казны обыкновенное жалованье с рационами и порциями, сколько он по своему чину получает“.

Հաղորդելով մարտի 21-ին կայացած բարձրագույն հրամանի մասին Օթար Թումանովին, արտաքին գործերի պետական կոլեգիան հանձնում է նրան 7 կետից բաղկացած մի ընդարձակ հրահանգ, ուր սկզբում կարդում ենք. «Выписка, для объявления отправляющемуся в Грузию грузинского гусарского полку капитану князю Отару Туманову, чего ему тамо наблюдать надлежит и которая имеет ему служить вместо инструкции... по высочайшему Ея И. В. соизвещению повелено вас в Грузию на два года отпустить под претентом исправления домашних ваших нужд, а в самом деле поручить вам прилежное разведание о всем нижеследующем...“:

Դալով Տիգրիս, Օթար Թումանովը սխառեմատիկ կերպով զեկուցագրեր է գրում վրացերեն լեզվով և ուղարկում Պետերբուրգ՝ արտաքին գործերի պետական կոլեգիայի հասցեով և իր ստորագրությամբ՝ «կապիտան կնյազ Օթար Թումանով» կամ «կապիտան կնյազ Օթար Թումանովս եմ ստորագրել»:

Մեզ հասել է 9 զեկուցագրի Օթար Թումանովի գրած՝ սկսած 1754 թ. հուլիսի 17-ից մինչև 1756 թ. հուլիսի 13-ը, որոնց մեջ (մեկից զատ) բավականաչափ տեղեկություններ կան Հայաստանի և հայերի մասին: Այս զեկուցագրերն են՝ 1754 թ. հուլիսի 17 և 24, դեկտեմբերի 1, 1755 թ. փետրվարի 7, մարտի 21, նոյեմբերի 20, 1756 թ. մարտի 23, մայիսի 22 և հուլիսի 13-ի թվահամարով, գրված Տիգրիսից:

Զեկուցագրերը համառոտ ներածականով հանդերձ, ուր տրված են կարևոր տեղեկություններ Օթար Թումանովի մասին, հրատարակել է պրոֆ. Յասե Յինցաձեն հատուկ հուլանդում՝ «Կապիտան Օթար Թումանովի զեկուցագրերը Վրաստանից (1754—1756)», վրացերեն, — թբ. պետ. համալսարանի Աշխատություններ, հ. XXVII—B, 1946, էջ 1—32*:

* Հմմտ. նույն Յ. Յինցաձեի մյուս հոդվածը՝ «Մի քանի տեղեկություն ուսաց ինքնակալության հետախուզությունների և նրա գործակալների գործունեության մասին 18-րդ դարի երկրորդ կիսի Վրաստանում», վրացերեն, — Բուլթակի Մանկավարժական ինստիտուտի Աշխատություններ, հ. II, Բուլթակի, 1941, էջ 85—86:

ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԻՑ

1

1754 թ. հուլիսի 17

Հափլանի որդոց Իովանէին և Ջալին Ազատ-խանն¹ է ուղարկել ալատեղ: Նրանք եկել են Երևան: Այնտեղից մի թարաքյամա է ուղարկել...

2

1754 թ. դեկտեմբերի 1

... Լեզգիները... սեպտեմբերի 6-ին Մծղ'նեթից² դարձյալ 3 գերի տարան:... Հոկտեմբերի 20-ին Մծղ'նեթում դարձյալ սպանել են կամ գերել 4 հոգի:...

... Անցյալ տարիները էրեկլե թագավորը Երևանում է եղել ավղան Ազատ-խանին էրեկլե թագավորը սակավաթիվ զորքով հաղթել է:...

... Հայերը գտնվում էին Սղնախում՝ Գյուլստանի (Կուլիստանի) բերդում: Նրանց գլխավորները մելիք Յուսուֆ (Ուսուֆ) և մելիք Աթամ են կոչվում³: Սրանք մինչ 1500 [զինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանա-խանը, հայերը հաղթել են, Փանա-խանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 [թվի] օգոստոսի 26-ին:...

1754 [թվի] հուլիսի 28-ին լեզգիները հարձակվել են տաճկական հողերի վրա, ... քրիստոնյաներին էլ են տարել գերի, օգոստոսյուն չեն ցույց տվել ոչ Ախալցխիսի փաշան և ոչ էլ Ղարսի [փաշան]:...

3

1755 թ. փետրվարի 7

... Պարսկաստանում (Փերսիա) իսկապես խառնակություն է: Քարթլիից գնացած մի քանի ցեղերը դարձյալ մտադիր են Բորչալու-Երևանի [երկր]ից Քարթլի վերադառնալ: Այս պատճառ-

ոով Պարսկաստանում (Փերսիա) խառնակություն է: 1755 [թվի] հունվարին Ախալցխիսից լուր եկավ, որ խոնթքարը՝ մեռել է և նրա տեղ ուրիշին են նստացրել: Նախկին խոնթքարը Ախալցխեի փաշային փոխել էր և Ախալցխիսի փաշայությունը տվել նրա եղբորը, որը Ափուղ-Մա[հ]մադ-փաշա է կոչվում: Իսկ այն՝ նախկին փաշային Վանի փաշայությունն էր հանձնել: Ղարսից ևս լուր հասավ, իբր թե նոր խոնթքարից՝ 2 փարման է եկել՝ մեկը՝ խոնթքար դառնալու մասին, մյուսը՝ Էգիչարի ոռճիկի մասին: ... Սուլթան լսեցինք, իբր թե այս աշնանը Ա[ր]զրումում ժանտախտ է եղել, որը այժմ ձմռանը չքացել է: Ղարսում, Ախալցխիսում, Պարսկաստանում (Փերսիա), Քարթլիում ողջ և առողջ են:...

4

1755 թ. մարտի 21

1755 [թվի] փետրվարի 18-ին Նրեանից լուր ստացվեց, որ թուրքերը պատրաստվում են հարձակվելու, խոնթքարը հրամայել է հարձակում կատարել, նույնիսկ երկյուղ են կրում՝ որևէ տեղից [թուրքերը] այս կողմը չչարժվեն: Դարձյալ՝ մարտի 7-ին Թոխաթից Տփղիս քաղաք եկավ հայ Հարություն Գասպարյանը (Արութինա Գասպարաշվիլի), որը Թոխաթից դուրս էր եկել դեկտեմբերի 27-ին. սա առաջ, թե Թոխաթում լուր ստացվեց Կոստանդնուպոլսից (Կոստանդնուպոլի), որ ոռոսաց դեսպանին և Ֆրանսիայի դեսպանին արձակել են:...

Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանա-խանին և թուրքերին չեն ծառայում: Կարծում եմ՝ Քարթլիի թագավորը և Կախեթի թագավորը, որքան էլ սրանք ի վիճակի են, [լավ են] տրամադրված դեպի քրիստոնյաները:...

5

1755 թ. նոյեմբերի 20

... Այստեղ լուր հասավ, որ թուրքական (թուրեծկիս) հոգում՝ Բայազետում և Ղարսում ժանտախտ է սկսվել: ... Ասում են, որ լեզգիներն ավերում են թուրքական հողը, ավերել են Գուկիան (Կոկիա) և Բարալեթը. քրիստոնյաներին թալանում են և գերի տանում, նույնպես և Ղարսում ասպատակում: ..., Ճիշտ է, որ Բայազետում և Ղարսում ժանտախտ է սկսվել:...

... Սղնախի հայոց մեկիք Յուսուֆը (Ուսուփը) այստեղ թա-
ղավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց
ուղեկցությամբ։ Սղնախը դատարկվել է։ Իրոք հացի թանկու-
թյուն է եղել [այնտեղ]... Գյուղացի-ռայաթը Փանա- [խան] ին է
մնացել։ Մեկիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը
դեռևս իր բերդումն է գտնվում. սակայն ներկայումս ոչ մի տե-
ղից օգնություն չի երևում։

6

1756 թ. մարտի 23

... Քաղաք Տփղիսում գտնվում էին [լատինական] պատրեր, .
որոնք 8 եկեղեցի ունեին... սրանք զավթել էին մի քանի հայոց.
և մի քիչ էլ վրացական եկեղեցիներ։ Ժողովրդի սիրտը՝ Քարթ-
լիի կաթողիկոս Անտոնը⁶, որը Թեյմուրազ թագավորի քրոջոր-
դին է, պատրերին երես էր տվել։ Վրաստանի ժողովուրդը ասում
էր, թե կաթողիկոսը Հոռմի դավանությանն է հարել, որը ար-
դարացի դուրս եկավ... 1755 թ. դեկտեմբերի 16-ին էրեկլե թա-
ղավորը Կախեթից ժամանեց [Տփղիս], և նույն իսկ գիշերը ժո-
ղովեցան եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանայական դասը,
նաև իշխանները։ ... Անտոնը ... խոստովանեց հունադավանու-
թյունից հեռանալը և Հոռմի դավանությանն հարելը։ Եվ նույն
պահին բերին կաթողիկոսի մեծավորներին՝ հինգ քահանաներին
և մի հայ տերտերին⁷, որոնք նույնպես խոստովանեցին Հոռմի
դավանության հարելը։ Այս Անտոնին նույն ժամին կաթողիկո-
սությունից հեռացրին և արգելեցին պատարադել, հինգ քահա-
նային և մի հայ տերտերին ևս մյուս օրը կարգալույծ արին։...

1756 թ. հունվարի 7-ին Երևանից մարդ եկավ և ասաց, որ
Ազատ-խանը⁸ պարտվել է, իսկ ոմանք ասում էին, որ սպանվել
է⁹։ Երևանի ժողովուրդը տարակուսանքի մեջ է։ Առաջին լուրը
հենց որ իմացա, այն դեռ ևս ոչ ոք չէր ստացել։ Պարսկաստա-
նում (Փերսիա) իրոք խառնակություն է։ Դարձյալ հայերից
իմացա, որ թուրքական (թուրեծկի) երկրում խոնթքարը Չա-
թաչի Արդուլա-փաշային սարասքյար է նշանակել։...

... Բայազետում, Ղարսում, Ախալցխիսեում ժանտախտ է,
Քարթլիում խաղաղություն է տիրում, ոչ ժանտախտ կա և ոչ
էլ որևէ այլ հիվանդություն, բոլորը ողջ և առողջ են։...

1756 թվի հունվարի 12-ին քաղաքից ելա, փետրվարի 8-ին հասա Ղազախս...

Հայոց ծայրագույն (նախամեծար) պատրիարքը, որ էջմիածնունմն է նստում, որին թուրքերը Ուչքիլիսա են կոչում, նոյեմբերի 11-ին մեռավ¹...

Վրաստանի թագավոր Վախտանգի որդին, որը աղախնից էր ծնված և Պա[ա]տա էր կոչվում և որը Ռուսաստանումն էր, այժմ Գյանջա է անցել և Շա[հ]վերդ-խանի մոտ է գտնվում... Նրա Գյանջա հասնելու պահին Քարթլիի հայերին Շա[հ]վերդ-խանը կալանավորել է...

7

1756 թ. մայիսի 22

[Հիշվում են] Ղազախի խանությունը և Բորչալուի խանությունը...

8

1756 թ. հուլիսի 13

Քարթլիի թագավորին և Կախեթի թագավորին [ամենա]խոնարհ զեկուցում կապիտան կնյազ Օթար Թումանովից: Ապա զեկուցում եմ, և դուք ևս տեղյակ եք, իմ կալվածքը իմ փեսա Աշխարհ-բեկին¹⁰ էր հանձնված:

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

¹ Ազատ-խան, 1747—1761 թթ.:

² Մծղ'նեթի նույն Մղ'նեթի գյուղն է Բորչալուում, որի անունը մենք մծղնեթյան աղանդի և աղանդավորների *via armeniaca* Վրաստան անցնելու փաստի հետ ենք կապում: Սրա մասին մանրամասն տե'ս Լ. Մ ե լ ի ք ս ե ր - Բ ե կ, Նոր նյութեր թոնդրակեցիների մասին, II. Մծղնեթ-թոնդրակեցոց շարժման արձագանքները Վրաստանում, — «Արշավ» 1940 թ., № 2, էջ 52—54: Նույնի, Հայոց հին գրականության պատմությունը, վրացերեն, Թբ. 1941, էջ 107:

³ Հմմտ. Բ ա ֆ ֆ ի, Խամսայի մեկիքությունները. Թիֆլիս, 1882, էջ 78—102, մանավանդ 90, 102:

⁴ Խոսքը Մահմուտ Ա Ղազիի (1730—1754) մասին է:

⁵ Խոսքը Օսման Գ-ի (1754—1757) մասին է:

⁶ Անտոն Վրաց կաթողիկոսը 1744—1755, 1762—1768 թթ. Հմմտ. այս աշխատության 6 զուկը:

⁷ Համանական է, Պետրոս Թեֆլիզեցու մասին լինի խոսքը:

⁸ Հմմտ. 1 ծանոթ.:

⁹ Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացին (1753—1755):

¹⁰ Այս Աշխարհբեկին չպիտի շփոթել մեկիք Աշխարհբեկի հետ, որը Վախաղանի մատնվեց 1734 թվին:

ՏԻՄՈԹԵ ԳԱԲԱՇՎԻԼԻ

«ԱՅՑ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՂՄԱՆՑ ՍՐԲԱՏԵՂԵՐԻ»

(1754—1757), «ԱՔՑԱՆ» (?)

Տիմոթե Գաբաշվիլին XVIII դարի Վրաց գրականության ականավոր դեմքերից մեկն է՝ Անտոն I կաթողիկոսի կողքին ունրանից հետո, իբրև վրացական աստվածաբանական մտքի ներկայացուցիչ:

Տիմոթեի ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ նա եղել է Բեսարիոն կաթողիկոսի աշակերտը, մինչ 1738 թ. եղել է Քութայիսի եպիսկոպոս և մետրապոլիտ, հետագայում՝ Քարթլիի արքեպիսկոպոս: 2 անգամ ճանապարհորդել է Ռուսաստան. նախ՝ 1738 թվին Իմերեթի թագավոր Ալեքսանդրի հանձնարարությամբ, իբրև դեսպան՝ կայսրուհի Աննա Իվանովնայի մոտ, և քնացել է այնտեղ մի քանի տարի (սրանցից 2 տարի ուսուց Սինոդում աշխատանք տանելով). իսկ երկրորդ անգամ՝ 1756 թվին՝ Անտոն I-ի գահընկեցությունից հետո: Իսկ մինչ այդ նա շրջել էր արևելյան կողմանց սրբատեղերը, որ և նկարագրել է առանձին գրքով: Վախճանվել է ու թաղվել Աստրախանում 1764 թվին:

Տիմոթեի գրչին պատկանում է առնվազն 2 երկասիրություն: Մեկն է «Այց (բառացի՝ Տեսություն) արևելյան կողմանց սրբատեղերի», որ լույս է ընծայվել Պլատոն Իոսելիանի խմբագրությամբ Թբիլիսիում 1852 թ., իսկ մինչ այդ մի մասը՝ այդ «Այց»-ից հրատարակվել է Դ. Չուբինովի՝ Վրաց գրականության «Ծաղկաքաղ»-ում (ա. հատոր, ՍԲՊ, 1846, էջ 137—160), Այստեղ հիմնականում տրված է Աթոնի լեռան վանքերի և հունական այլ մենաստանների ու անապատների նկարագրությունը, որոնց նվիրված է ընդարձակ ներածականն ու սկզբնական 30 գլուխները, ապա և ճանապարհորդությունը Կ. Պոլսից մինչ Երուսաղեմ, և Երուսաղեմի սրբավայրերի տեսությունը, ուր տեղ-տեղ խոսվում է և հայերի մասին: Ինչ վերաբերում է

երկրորդ երկասիրությանը, դա՛ «Աքցան» կամ «Ունեւիք» (Մար-
ծուխի) վերնագիր կրողն է. դա զուտ դավանաբանական մի գործ է,
որ ուղղված է օտար դավանությունների և, ի միջի այլոց, միա-
բնակների դեմ, և որի մշակման պրոցեսում հեղինակը ձեռքի
տակ է ունեցել XVIII դարի ընթացքում քանիցս հրատարակ-
ված ներսես Կլայեցու-Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն (Վենետիկ
1643, Ամստերդամ 1660, Վենետիկ 1660, 1686, Մարսել 1702,
Կ. Պոլիս 1724, 1746): Այս վերջինը, այսինքն «Աքցան» կամ
«Ունեւիք»-ը, մեղ հասել է նախկին Վրաց մեջ գրագիտություն
տարածող ընկերության (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում)
հավաքածուի №№ 118 և 120 գրչագրերում (մա նրամասնություն-
ները տե՛ս Л. Меликсет-Бекоев, К биографии Тимофея Габа-
швили Кутатели, на груз. и русск. яз., — «Сообщения Груз. Фи-
лнала Академии наук СССР», т. 1, № 8, 1940 г., стр. 637—
640. նույնի՝ К биографии сподвижника Исраэля Ори — Ми-
наса вардапета, — «Известия Академии наук Армянской
ССР», обществ. науки, 1946, № 1, стр. 78, 80).

«ԱՅՑ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՂՄԱՆՑ ՍՐԲԱՏԵՂԵՐՈՒՑ»-ԻՑ

[ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՂՄԱՆՑ ՍՐԲԱՏԵՂԵՐՈՒՄ]

[Նեո-Կեսարիայից] եկանք՝ հասանք Կոմանա՝ Հայքի Կո-
կիսոն (Կուկուսը), ուր տեսանք մեր սուրբ հայր Հովհան Ոսկե-
բերանի գերեզմանը, որ աքսորված էր այստեղ ու հենց այստեղ
էլ վախճանվեց¹. և սրանից շատ հեռու չէ Հայքի Կոկիսոն (Կուկ-
ուս) մեծ քաղաքը, որ այժմ թուրքերը Թոխաթ են կոչում...

[Կ. Պոլսից] նավով անցա կաթոլիկների եկեղեցին... [հա-
յերն] ինձ մոտեցան և ասում էին, որ ֆրանկներն ու հայերը
կնունք չդիտեն²: Պետք ունին կրկին մկրտության, և մենք սրա
դեմ ելանք...

[Երուսաղեմի սրբավայրերը շրջելուց] հետո գնացինք հա-
յոց վանքը և նրա վայելուչ տեսքը մեղ ապշեցրեց, քանի որ
այսպիսի փառավոր տաճար և ոչ էլ այդպիսի զարդարանք եր-
բեք չեմ տեսել³: Սա՛ այն վանքն է, որ կառուցեց Գիորգի [III]
Թագավորը⁴, քանի որ Վրաստանի թագավորների ուժեղ [զար-
կող] թուրը բարձրացնել տվեց նրանց (քրիստոնյաների) ձայնը
և դերի ընկած Քրիստոսի գերեզմանը պարսիկների ու տաճիկ-

ների ձևովից խլեցին, աղատեցին, տիրեցին, և այսքան սրբատեղեր ու վանքեր կառուցին հողվո փրկության համար...

...Ահա մոտեցան Ծաղկազարդի և Ջատկի հանդիսավոր օրերը... [Քրիստոսի գերեզմանի տաճարում] լսվում էր լատինացի օրգանի ուժգին ձայնը, և հայոց երգիչների ներդաշնակ ձայները քաղցր ձայնակցում էին [նրանց], նույնպես և հակորիկների, ասորիների, հարաշների՝ համաձայն նրանց ծիսի, և հունաց երգեցիկ խմբի [մասնակից] երգիչներն ևս ներդաշնակ երգում էին...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հովհան Ոսկերեանի վարքից հայտնի է (Joannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani Opera omnia quae exstant, t. XIII. Venetis 1741, p. 37), որ զահրնկեցությունից հետո Կ. Պոլսից դեպի աքսորավայրը (Պիտուլում, այժմյան Պիցուլնդա-Ֆիճվինթան, Արխադիայում) ուղեվորվելիս և Փոքր Ասիայով անցնելիս՝ Հովհան Ոսկերեանը կանգ է առել Փոքր Հայքի Կոկկուս կամ Կուկկուս (հայերեն՝ Կոկիսոն) քաղաքում, ուր հիվանդացել է ու վախճանվել 401 թվին։ Կոկկուս-Կուկկուս քաղաքում եղած պահին Ոսկերեանին վերադարձում են Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակին նվիրված ներբողյանի հորինումը և արտասանումը՝ իբրև ճառի, որ մեզ հասել է 1141 թվի հայերեն թարգմանությամբ «ի յունանկանէ... ի ձեռն Արրահամու Ղրամատիկոսի, ի հին և յեղծ օրինակաց»։ «Կոկիսոն Հայոց»-ը հիշված է ներբողյանի վերնադրում։ «Երանելոյն [սրբոյն] Յովհաննու Ոսկերեանի Կառանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի՝ Ներբողեան ասացեալ յաղագս վարուց և նահատակութեան սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց հայրապետի ի Կոկիսոն Հայոց մինչև յաքսորանս էր, ի խնդրոյ հայազին ուրումն եպիսկոպոսի և վարդապետի համազգևոյ նորին Դիոսկորոս անուն կոչեցելոյ և այլիս յօդնախումբ բազմութեան, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահռչակ տօնի նորին սուրբ Լուսաւորչին արեւելեան աշխարհի» (Ներբողեանք ասացեալ այլն աստուծոյ Ոհան Ոսկերեան ապաշխարութեան վարդապետն ի վերայ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, Երուսաղէմ 1734, «Սոփերը Հայկականք», IV, 1853, էջ 1։ Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերեանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Ներբողեան ասացեալ յաղագս վարուց և նահատակութեան սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց հայրապետի, հրատարակեալ հանդերձ լատին թարգմանութեամբ, Վենետիկ 1878։ Հմմտ. նաև՝ Ս. Меликсет-Бекон, Древнейшая Пинцунда у Понта Евксинского, — «Записки Одесского О-ва Ист. и Древностей», т. XXXII, Одесса 1914, стр. 7—8 = «Записки Кавк. отд. Рус. Геогр. О-ва», кн. XXIX, вып. 4, Тифлис, 1916, стр. 64—65. Նույնի՝ Грузинская версия апокрифической гомилии о Григории Парфянском, приписываемой Иоанну Златоусту, վրացերեն՝ ուսեբեն ամփոփումով, — «Литературные Разыскания», II, 1944, էջ 39, 40, 42, 60.

² Անհասկանալի է, թե թր կնունքի մասին է խոսքը (կամ գուցե «կոնֆիրմացիայի»)։

³ Խոսքը Հակովբյանց պատրիարքանիստ մայրավանքի տաճարի մասին է, որի լուսանկարը տե՛ս Ն ո Ր ա յ ր Ե Վ Ի Ս Կ Ո Վ Ո Ս Պ ո Ղ ա Ր յ ա ն. Համառոտ անարկ հայ Երոսաղեմի վրա, «Էջմիածին», 1951 թ. ապրիլ—հունիս, էջ 79,

⁴ Այսինքն՝ Գիորգի III Վրաստանի թագավորը (Թամարի հայրը)։ 1156—1184 թթ.։

ՊԱՊՈՒՆԱ ՕՐԲԵԼԻԱՆԻ

«ՔԱՐԹԼԻԻ ԱՆՅՓԵՐԸ» (1759)

Պապունա Օրբելիանին հեղինակ է բավական ընդարձակ պատմական երկասիրության, որին ինքը «Քարթլիի անցքեր» (Ամբասիսի Քարթլիսանի) է կոչում. մինչդեռ այս երկասիրությունը 1773 թվին արտագրող՝ Ավետյաց եկեղեցու ավագերեցի որդի Դավիթն «Համառոտ Քարթլիս Յխովրերա» է անվանում: Այս երկը ներկայացնում է իրենից շարունակություն Սելանիա Ջխեիձեի «Թագավորների պատմության» (տե՛ս այս աշխատության ը. գլուխը)՝ սկսած 1739 թվից և մինչև 1758 թիվը: Իրեն Վրաց արքունիքին մոտիկ կանգնած անձնավորություն և բազմաթիվ ռազմական գործողությունների մասնակից, հեղինակն իրագեկ է եղել պատմական բոլոր անցքերին. ուստի և նրա գրվածքն ականատեսի գրչից ելած ժամանակագրության տպավորություն է թողնում (հաճախ հեղինակը իրեն էլ է հիշում):

Պապունա Օրբելիանիի երկասիրությունը հրատարակված է պրոֆ. Դ. Չուբինովի լույս ընծայած «Քարթլիս-Յխովրերա»-ի II մասում, ՄՊԲ. 1854, էջ 343—474, նաև արտատպված է Ջ. Ճիճինաձեի հրատարակած «Վրաստանի կյանքը» (Ստաբարթվելիս Յխովրերա) գրքում, Թբ. 1913, էջ 53—240: Նույնը կա և ֆրանսերեն թարգմանությամբ ակադ. Մ. Բրոսսեի՝ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II Partie, IIe livraison, SPB, 1857, pp. 55—202.

Հեղինակի ու նրա երկի մասին տե՛ս Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը V—XVIII դդ., վրացերեն, ա. տպ., Թբ. 1916, էջ 327—335, ը. տպ. Թբ. 1945, էջ 368—375:

Բաղվածքների թարգմանությունները տալիս ենք համաձայն Դ. Չուբինովի հրատարակության:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1739—1758 թթ.]

427 [=1739] թ. ...Լեզգիներն ավերեցին Սոմխիթը և մոտեցան Դմանխի բերդին...

429 [=1741] թ. ...Իմամ-ղ'ուլի խանը¹ Քայխուսրո Օրբելիանուն շնորհեց վեքիլություն, իսկ Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի զորքը նրա որդի Ռեվազին հանձնեց...

430 [=1742] թ. ...Աբդուլա-բեկ արքայազնը² ուղևորվեց [Պարսկաստան]... և նրա հետ էր զորապետ (սարդալ) և դիվանապետ (մդիվան-բեկ) Քայխուսրո Օրբելիանին, նաև Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի ավագանիները...

Իմամ-ղ'ուլի-խանի շուրջը համախմբվեց Երևանի և Գյանջայի զորքը...

...[Պարսից շահն] երեք հազար թուֆան պակսեցրեց երկրին, վրացու հարկը ղիջեց, իսկ հային կրկին ծանրաբեռնեց:

431 [=1743] թ. ...Քարթլիի խանը, Երևանի խանը և Դոն-բոլի (sic) խանը մեծ զորքով գնացին [Պարսից շահին օգնության]...

Հրաման հասավ, և Քարթլիի խանությունը Խոջա-խանից խլվեց, և նա [Պարսից] արքունիքը կանչվեց: Քերիմ-խանը³, որ երևելի մարդ էր, վարմունքով արքայի նման, ...և Երևանի ու Դոնբոլի (sic) խաներն ևս կանչվել էին [արքունիք]...

Քարթլին տրվեց Ալիխանին (Ալլա-խանին sic), որը ծագումով Խորասանցի էր և որը մի ձմեռ մնացել էր քաղաք [Տիֆլիս]ում. [նրան] տրվեց Կախեթում գտնվող ավաանական զորքը և Ղազալ-Բորչալուն ու Քարթլիի զորքը...

Ջորապետ (սարդալ) Քայխուսրոյին զորքով ուղարկեցին Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլո, ասելով՝ «Դու քո կողմերն (երկրներն) ամրացրու»: Ջորքն եկավ և՛ բաժանվելով՝ Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի բերդերը մտավ: ... Ջորքն անցավ Դմանխի ձորը՝ հասան Մանասկերտ, այրերն ամրացրած էին...:

...Լեզգիները հարձակվեցին Սանահնի վրա և այն երկիրն ամբողջապես փնասեցին, տարան անթիվ գերիներ: Ջորապետ (սարդալ) Քայխուսրոն Քվեշիի բերդումն էր և Լոռվա խանն էլ այնտեղ էր: Հենց որ այս իմացան, իսկույն և եթ ելան, դեմ առ դեմ գնացին, կոտորեցին լեզգիներին և՛ ինչ որ վերջինները տանում էին՝ ձգել տվին...:

Լեզգիներին մեծ դորք դուրս եկավ... և Լուովա երկրին [կըր-
կին] ֆլասեցին: Նրանց հետամուտ եղավ [Հ]աջի-խանը: Սակայն
լեզգիները փախան Ջավախեթ...:

...Այդ պահին սարասքյարն եկել էր Ղարսի երկիրը: Այն-
տեղից նա քշեց փաշային... [Ուոռմները] հարձակվեցին Ղաղախի
երկրի վրա, շատ գերիներ և տավար[-ոչխար] տարան, պտուղեցին
Սոմխիթի շուրջը, զղլրաշների սակավաթիվ դորքը դուրս գնաց,
Սոմխիթ-Սարարաթասշվիլոյի դորքը հանգիպեց Մարթիշի (sic)
կամրջի վրա, նրանց ետ ու առաջ դեցեցին, հետո մեջը խրվե-
ցին և ասածո պատիժը հասցրին, թողնել տվին տավար[-ոչ-
խարը], կոտորեցին ուոռմներին. սրանք հաղթող վերադարձան
խիկ ուոռմները պարտված հասան Ղարս...:

432 [= 1744] թ. ...Ղ'ահնի որդիներից մեկը դարձյալ երեաց
ուոռմների երկրում, խոնթքարը տվեց գորք և միջոցներ, սա-
րասքյար[ի հետ], և եկան Ղարսի երկիրը...:

...Նորահայտ շահպադեն⁴ չկարողացավ մնալ այն երկրում,
մոտ հարյուր մարդկանցով գողունի կերպով եկավ, սեզեց Ամի-
լախվարի մոտ գնալ և այնտեղից անցնել ուոռմների Ղարսը,
մի գուցե Ղ'ահնի որդուն հայտաբերեն, ասելով՝ «Իմ եղբայրն է
նա»...:

...Ղ'ահնը հրամայել էր. «Այդ շահպադեի աչքերը հանեք, և
Ղարսում որ եղբայր ունի, նրա մոտ ուղարկե՛ք և ես երկուսին
միասին կտեսնեմ»...:

...Լեզգիների դորքն եկավ և հարձակվեց Սոմխիթի վրա,
մելիքից կալվածքը խլեցին...:

...Թեյմուրազ թագավորը⁵... կարգի բերեց Քարթլիի և Ղա-
զախ-Բորչալուի գրությունը...:

Բոլոր իշխանները՝ տանելով Թեյմուրազ թագավորի հա-
ջագիրը (արդա)՝ ժողովեցան [Պարսից] արքայի մոտ Նախիջևա-
նում⁶...:

[Պարսից] գորքը, որին առաջնորդում էր Ֆրիդոն-բեկը,
[Տփղիսից] անցավ Լոռի և միացավ Երևանյան երկրում արքային,
Ալի-խանն ևս գնաց Շամշադիլ (Սամշադիլո) Ֆաթալի-խանի
մոտ...:

...Թեյմուրազ թագավորը... ուղևորվեց Ղազախ: Ֆաթալի-
խանն այնտեղ էր կանգնել, լեզգիներն էլ իջել ու մոտեցել էին
հուրին. խաները հավաքվեցին և հետամուտ եղան լեզգիներին...:

Ճաթալի-խանը կրկին վերադարձավ Ղազախ, իսկ Թեյմուրազ թագավորը ժամանեց Տփղիս քաղաքը...

...Թեյմուրազ տեր-⁷[թագավոր]ը... շնորհեց Դեմետրե Օրբե-
լիանուն... Քարթլիի և Ղազախ-Բորչալուի մանդատուրթուխու-
ցեսու թյունը...

[Վրաց] արշավախումբն ավերեց Չլդըբը (Չլդուրի) և Ախալ-
ցիխեից ներքև... Ղ'ահն շահան-շահը (շանշեն) գտնվում էր Ղար-
սի բերդում, և օր առօր տեղի ունեւր սաստիկ սլատերազմ, և
ղզլբաշները կոտորում էին ուռումներին, ինչպես կատունների:
Ղզլբաշների արշավախումբը Ղարսից գնում է և ավերում Ա[ր]-
ղըրումի հայսկույս կողմը և գալիս է անթիվ տավար[-ոչխար]ով:
Ջուրն աշնպես կտրեցին, որ բերդում գտնվողները մի շալակ
(փալա) ջուրը մի դրամով չէին կարողանում ճարել. ուռում-
ները նեղ տեղն էին բնկել: [Պարսից] արքան ապսպրել էր քա-
ղաք [Տփղիս]ից չորս հարյուր հոգի աշխատավոր, որոնց առաջ-
նորդեց քաղաք [Տփղիս]ի Մելիք աղան, և հասան Ղարս, մի
ամիս աշխատեցին ու ետ վերադարձրին: Հազար լեզգի ոսճիկով
ուռումների մոտ էր գտնվում Ղարսի բերդում, և քանի որ ջուր
այլևս չգտան, թնդանոթն էլ լոցերին. և որքան էլ զոռ էին
անում, լեզգիները չդիմացան ու փախան՝ ետ եկան: Արքան
հենց որ լսեց այս, զորք ուղարկեց ետևից, ըայց ոչ մի տեղ
ներանց (լեզգիներին) չհասան. զզլբաշները վերադարձան, ավե-
րեցին Ախալցիխեի երկիրը և գրոհ տվին Ղարսին...

...Ալի-խանը Ղազախում և Կախեթի տերը Կախեթումն էին
գտնվում...

[Կախեթի] լատոնն⁷ ուղևորվեց Դմանիս. ուղևեցում էին
Աբդուլա-բեկ արքայաղնը, Լուվա սուլթան Մա[հ]մադ խանը և
վրացիները: Ղահնը վերադարձավ Ղարսից, ձմեռը հասավ, զորքը
ցրտին չդիմացավ, թողեց բերդը, եկավ ու կանգ առավ Ախալ-
քալաքում:

...[Կախեթի] տերը Դմանիսից եկավ, [Պարսից] արքային
միացավ Ջավախեթի երկրում... [ապա] հանվեց Ջավախեթից, ան-
ցավ Ղ'աիդ'ուլիով և իջավ Տաշիր. երկու օր մնաց աշտեղ, թո-
ղեց Լոռիում Օգրեկի և Բուլուճի զորքը, ինքը հեռացավ ու ան-
ցավ Սոմխիթով և իջավ Աղջաղ'ալա...

[Կախեթի] տերն ետ ուղարկեց թագուհուն Ղազախից բազ-
մաթիվ բնձաներով...

...[Պարսից] արքան հեռացավ և զորքեր թողեց Ղազախում

և Բորչալուում և հրամայեց. «Ինչ որ Թեյմուրազ-խանը ձեզ հրամայի, հնազանդվեք»։ Օգրեկի և Բուլուճի զորքը, որ կանգնած էր Լոռիում, գնաց և ավերեց Չլզըրի (Չիլլուրի) երկիրն. շատ տավար [-ոչխար] ու գերի բերին...։

433 [=1745] թ... Բուլուճի և Օգրեկի զորքը... ավերեց Ղարսի երկիրը և անթիվ գերիներ ու տավար[-ոչխար] բերեց...։

հասավ [Պարսից] արքայի հրամանը. «Քանի որ Լոռիում Օգրեկի և Բուլուճի զորքերն են կանգնած, թող [ղզլբսչները] իջնեն Դմանիս ու կանգ առնեն այնտեղ»։ Իսկույն և եթ տեղահան եղան ու Դմանիսի մոտերքում կանգ առան...։

...Հասավ [Պարսից] արքայի հրամանը... և ղզլբաշի զորքն արձակեցին և այս զորքից երկու խանին իրենց զորքով Լոռվա արվարձաններում⁸ բնակեցրին։ Հասավ արքայի հրամանը... [և] Գիվի Ամիրխորրին... արքայի մոտ ուղարկեցին Կախեթի ախրոջ մորդալ Սոլոմոնի և Ղաղախի սուլթանի հետ միասին։

...Սուլթանը ներկայացրեց [Պարսից] արքային [Քարթլիի] թագավորի հայցագիրը (արղա)։ Իսկույն և եթ լսեց թագավորի խնդիրը և հանձնեց Ամիրխորրուն մայարբաշին, որն արքայի մոտիկ ծառան էր, ծագումով Արղուխաշվիլի⁹...։

...[Պարսից] արքան գնացել էր մեծ զորքով ու Երևանում ապսպրել Քարթլիից ամալներին¹⁰։ Գնացին վեքիլը, վեգիրը, մուստաֆան և [Տիդիս] քաղաքի մելիքը։ Հրամայեց արվարձաններում զորք կանգնեցնեն, Ճանապարհ դեցեցին Լոռվա սուլթանին և Փամբակի շրջակայքում թողին։ Նույնպես և Ռեվազ Օրբելիանուն ք Սոմխիթ-Սարարաթաշվիլոյի զորքով ու Ջաալ Օրբելիանուն Դմանիսի ավաններում բնակեցրին, Նկավ սարապքյարը մեծաքանակ զորքով Արիաշայի վրա և կանգ առավ Ալագյազի լեռան ստորոտում։ Ղանեն էլ եկավ, կանգ առավ ուղղակի Մուրադ-թափայի վրա ...Պտույտ չավին, փչացրին Բունիսները. ժամանեց [Կախեթի] տերը, և տեղից ընկան ու լեզգիների ճանապարհը կտրեցին Ջավախեթում։

Ուռումների և լեզգիների մեծ զորքը հարձակվեց Լոռի վրա, շատ մարդիկ գերեցին, իսկ քշած տավար[-ոչխար]ի ու անասունների թվին հաշիվ չկար. Լոռվա սուլթանը հետամուտ եղավ ու հետապնդեց նրանց Տաշիրում, շատերին կոտորեց և նույնպես շատերին կենդանի բռնեց, և ինչ որ տանում էին, հրամայեց թողնել։

Ներքևից դուրս ելավ լեզգիների զորքը, որի [պարա]գլուխը

Մաշադ-խանն էր, ծագումով լեզգի. շրջեցին Ղազախը և դնացին Ղարս ստրասքյարի մոտ։...

[...Իմերեթի] օգնության ուղարկվեց Ղազախի սուլթան Սաֆան-Վերդի-բեկը։...

...Լեզգիների զորքը մտավ Սումխիթ-Սաբարաթաշվիլու։...

[Թեյմուրազ թագավորի օժման արարողության ժամանակ, որ տեղի ունեցավ Մցխեթի պատրիարքական տաճարում], նախ [թագավորին] կացուցին սեղանի մոտոքից ցած, և եպիսկոպոսներն աջ ու ձախ կողմից կանգնեցին, նմանապես հայոց [հոգեւորական] դասը և կաթոլիկները (ֆրանկները)՝ բոլորը զգեստավորված, և երկյուղածությամբ ունկնդիր էին [ծիսակատարությանը]։...

Լուր հասավ Իմերեթից, որ Ղազախի սուլթանը և Մաշարելի Իասեն Ալեքսանդրե թագավորին օգնության հասան իրենց զորքով։...

Իմերեթից ուղումները կալանավորած տարան Ղազախի սուլթանին, Մաշաբելի Իասենին և Վերին Քարթլիի մի քանի իշխանների տղաներին և Ախալցխիսեում կալանավորեցին։

Թագավորը մեկնեց Սագուրամո, հանդիպեց լեզգիներին, սրոնք Սումխիթից էին գալիս, բնաջինջ արավ լեզգիներին և՛ ինչ որ տանում էին՝ հրամայեց բոլորը թողնել։

434 [=1746] թ. ...Ուղումների և լեզգիների զորքը գիշերով անցավ Սումխիթով, որ և անփնաս թողեց։... Ուղումների և լեզգիների զորքը դարձյալ եկավ, ավերեց Փամբակը։...

...Սուլխան Օրբելիանու փոքր ջոկատը հարվածեց Արդահանի երկրին և շատ գերիներ ու տավար[~ոչխար] բերեց։...

Գնաց Սուլխան Օրբելիանին Սաբարաթաշվիլոյի զորքով... և հասավ Ղարսի երկիրը։ Քարթլիի զորքից Օսմանյան երկր[ացիք] այնքան վախեցան, որ ամբողջ երկրի մարդիկ բերդերն ու ամրոցներն էին անցել։ Ղարսի բերդի մոտ մի ամուր բերդ կար և հնուց տաշած քարով շինած [այնպես], որ այդ բերդի գեղեցկությունն ամեն մի ականատեսին գրավում էր, և որը Ջարիշատի բերդ էր կոչվում։ Հենց որ [վրացիները] հասան, զորքն ամբողջապես շրջապատեց [բերդը]. սկսվեց սոստիկ պատերազմ։... Գարաշվիլու ճորտ Թամադոշվիլին հասնելուն պես սանդուխթ դրեց և մեն-մենակ ներս մտավ բերդը։ Հենց որ իջավ [այնտեղ], երեքին սպանեց և մի քանիսին էլ վիրավորեց, բերդի միջում գտնվող զորականներից խլում էր զենքը ու շարտում գրսի զոր-

քի կողմը: Երբ որ մարտում հոգնեց, սպանվեց: Ապա Սարա-
րաթաշվիլոյի զորքը մոտեցավ, բոլոր [զորականները] սանդուխք-
ներ դրին ու բերդի ներսը խուժեցին, գրավեցին բերդը, կոսո-
րած սարքեցին և անթիվ տավար[-ոչխար] գցեցին իրենց ձեռքը:
Սուլխան Օրբեկիանու առաջնորդությամբ հաղթական զորքն ան-
հաս Քարթլիի երկիրը վերադարձավ...:

...Բորչալուի զորքը գնաց, ավերեց Ղարսի բերդի հայսկույս
երկիրն և բերեց բազմաթիվ գերիներ ու տավար[-ոչխար]...:

Ուսումների և լեզուների զորքը, որ Ախալքալաքումն էր
կանգնած, արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Քարթլիի եր-
կիրը: Այստեղից և Քարթլիից արշավելով՝ ավերում են Ախալցի-
խի երկիրը: Երկու կողմից էլ լինում է դրոհ և պատերազմ,
ավերվում է ամբողջ երկիրը: Բերդերից և ամրոցներից դուրս
[ժողովուրդը] ոչ մի տեղ չէր մնում՝ ոչ Ղարսի և ոչ էլ Ախալ-
ցիխի երկրների մարդ[իկ]...:

...Ղաենի մոտ գնացող... ուսաց դեսպանին դիմավորելով,
Վրաց բատոնը՝ էրեկլե [Թագավորը] ուղեկցեց նրան մինչև Ղա-
զախ...:

...Ախալցիխեով վերադարձավ Ղազախի սուլթան Սուլիսե-
վերդի-բեկը, որ կալանավորված էր... Տերը շնորհեց նրան խա-
լաթ... և Ղազախի սուլթանությունը...:

435 [= 1747] թ... Ղազախի վեքիլը վեքիլ էր Քարթլիում...:

[Պապունա և Ղափլան Օրբեկիանները] իրենց տուն ու տե-
ղով գնացին իրենց ժառանգական Դմանիսի բերդը, տեղահան
արին իրենց կալվածքի [բնակիչներին] ու հավաքեցին բերդի
մեջը...: Նմանապես տեղահան արին Տաշիրի երկրի [բնակիչնե-
րին] և մտցրին բերդի մեջը...: Քանի որ զ'անը Լոռվա խանից
շատ գանձումներ էր պահանջել արծաթով և խանը Լոռուց հե-
ռացել էր, երկիրը մնացել էր անտեր. [ուստի և] Լոռվա քեթ-
խուհներն եկան Դմանիս ու աղերսեցին սրանց. «Մենք միշտ
Օրբեկու որդու և ընտանիքի աջակցությամբ ենք դիմացել և
այժմ այսպես անտեր ենք մնացել, հոգացե՛ք մեր մասին»: Ապա
Ղափլանը զորքով գնաց ու Լոռվա բերդը մտավ. խաղաղվեց
Լոռվա երկիրը և նա իր մարդկանց մտցրեց բերդի մեջ, իսկ
ինքը գնաց Դմանիս...:

[Ադրբեջանի երկրի, քարթվեկների և կախեթցիների՝ զ'ան-
նից անջատվելուց հետո] Երևանի խանը և այն երկրի երեկելի-
ները հայցագիր (արդ) էին ուղարկել [Թեյմուրազ] տիրոջը. «Քա-

նի որ դուք այդ բանն արել եք, մենք ձեզ կծառայենք ինչպես ճորտեր և մեր զորքն էլ՝ ուր էլ ցանկանաք՝ այնտեղ կուղարկենք»։ [Թեյմուրազ] բատոնն էլ սրան համապատասխան պատասխան գրեց նրանց ու ճանապարհ դրեց [նրանց] մարդուն։ [Իսկ] երեք ամիս սրանից առաջ սպասալար Ամիր Ասլան-խանն եկել էր մեծ զորքով և Երևանումն էր գտնվում, ամեն օր տեղի ունեւր թնդանոթների ու ռումբերի հրաձգություն։ սակայն ոչ մի բանով Երևանի բերդին չփլատեցին։ Իսկ Քարթլիի և Կախեթի անջատումով [Երևանցիք] ավելի ևս ոգի առան։

Լեզգիների մեծ զորք դուրս եկավ, անցավ Սոմխիթով, հարձակվեց։ Ղազախի և Բայդարի քոչվորները միասին էին կանգնած, շատ անասուն և գերիներ քչեցին գեպի սարը և Ջալալսեթ փոխադրեցին։

...[Թեյմուրազ] բատոնը մեկնեց [քաղաքից], իջավ Լոռվա հողում. Լոռվա բերդը Ղափլան Օրբելիանու ձեռին էր. տերը խլից նրանից ու դարձյալ Լոռվա քեթխուդներին հանձնեց և Լոռվա սուլթանությունը Քալբի-[Հ]ուսեյն խանի որդի Մուսային տվեց։

Արդուլ-բեկ արքայազնը Լոռվա բերդից դուրս հանեց թընդանոթներ և զինարանը, մտքեց Սամշվիլդեի բերդը, և վրացիներն ու կախերը հրաժեշտ տվին Փամբակին ու վերադարձան։ [Թեյմուրազ] տերը մեկնեց [Տփղիս], Արդուլ-բեկ արքայազնը եկավ Սամշվիլդեի բերդը և սկսեց բերդի ամրացումը։

Երբ որ Թեյմուրազ թագավորը գեպի Երևանյան հողը մեկնեց, առաջուց Մա[հ]մադ-[Հ]ուսեյն սուփրաջի ամիր Ասլան-խանին ուղարկեց [Պարսից] զորապետի (սարգարի) մոտ, որն Երևանյան բերդն էր պաշտպանում։ Եվ ամեն օր տեղի ունեւր սաստիկ պատերազմ։ Հենց որ իմացավ Թեյմուրազ թագավորի ժամանումը՝ [զորապետը] հույժ ուրախացավ և շնորհեց Մա[հ]մադ-[Հ]ուսեյնին թանկարժեք խալաթ և անհամար արծաթե փող։ Ինքը պորտակաը (սարգարը) ձիու վրա հեծավ և երեք մղոն (աղաջ) ընդատառջ դնաց, խոնարհությամբ ողջունեց նրան և իր հեծկան ձին մատուցեց, քանի որ Երևանի և շրջակա երկրներն անջատվել էին [Պարսից արքայից], որն այս զորապետին (սարգարին) ուղարկել էր և [այժմ] աշխատում էր նրան բռնել՝ բոլորովին հույս չդնելով Քարթլիի վրա...։ [Թեյմուրազ] տերը Երևանով մեկնեց պահնի մոտ։

...Երբ սպասալար Ամիր-Ասլանը կանգ էր առել Երևանյան.

բերդը դրավելու համար, սրա դեմ թշնամություն սկսեց Սաամ-շահը, և այս սպասալարն էլ Երեանից հեռացավ, իսկ Սաամ-շահը ոխը հանելու գնաց: Քանի որ այս երկրներում այսպիսի խռովություններ տեղի ունեցան, Թեյմուրազ թագավորը դ՛առնի մոտ չհասավ...:

Լեզգիների զորքը Սամշվիլիցեով անցավ, հարձակվեց Սոմխիթի մելիքի վրա և ավերեց երկիրը. [լեզգիները] շատ գերիներ ու տավար[-ոչխար] հասցրին Սամշվիլի:

...Հապախ-բորչալու[եցիք] Աբդուլ-բեկի մոտ էին գնում ու ծառայում նրան: Էրեկյե թագավորը մեծ զորքով Բորչալուի և Հապախի քոչվորներին փնտս հասցրեց...[ապա] Բորչալուի և Հազախի քեթխուղներն եկան Էրեկյե թագավորի մոտ, մատուցին նվերներ (փեշքաշ) և խնդրեցին ներումն (փարվան) իրենց հանցագործություններին...:

Քանի որ Սարարաթաշվիլուն նրա (Էրեկյեի) հետ էր, իսկ Սոմխիթը նրան չէր հարել, [Վրաց] զորքին հրամայվեց (արձակեց դաստուր) [հնազանդեցնելու] այն: [Եվ զորքը] գնաց, արշավեց Սոմխիթի ձորը, անցավ Հաղբատ-Սանահնով, ավերեց ու գերեց [այն տեղերը] և անթիվ տավար[-ոչխար] բերին Սամշվիլ-դեի բերդը: Պապունա, Հափլան և Սուլխտան Օրբելիանիներն իրենց՝ Խուլուտու բերդումն էի նստած և այնտեղից կառավարում իրենց երկիրը (հայրենիքը). սրանց զորքը հարձակվեց Հարսի երկրի վրա, և անթիվ գույք բերին: Այսպես վախացրին [վրացիներն] Օսմալու երկրի [բնակիչներին]: Եվ եթե չլինեին ամբողջներն ու բերդերը, այլուր ոչ մի տեղ չէին գիմանա ջավախեթցիներն ու դարսեցիները:

Ալիխանը, որը երբեմն խան էր Քարթլիում, սա ևս նազըր-շահի մահից հետո սկսեց այս ու այն կողմը հարձակվել ու ավերումներ կատարել: Երբ որ Թեյմուրազ թագավորը Քարթլիի ներքին [մասումն] էր գտնվում և կարծում էր, որ նա ոչ մի հակառակորդ այլևս չունի, սա (Ալի-խանն) եկավ Հաղախ, ժողովեց Հաղախի զորքը, իսկ Հաղախի սուլթանի եղբայր Թալի-բեկը խոստացավ. «Քարթլիին ես քեզ տիրել կտամ»:

Աբդուլ-բեկ արքայազնը ընծաներ (փեշքաշ) ուղարկեց սպասալարին Աղաջան-Յուզբաշի ձեռով և խնդրեց զորք ու աջակցություն: [Սպասալարն] ետ էր ուղարկել Աղաջանին և՛ հույս դնելով նրա վրա՝ խոստացել էր աջակցություն ցույց տալ: Ֆանա-Յուզբաշին ուղարկեցին, հանդիպումն ունեցան Լոռիում. նախ

Աղաջան-Յուդաշուն սպանեցին, [իսկ] մյուսներին բոլորին կալանավորեցին:

Լոռվա սուլթան Մա[հ]մադը, որ Սամշվիլդեումն էր գտնվում, ստացավ կարգադրություն՝ հանձնել այն (Լոռին) Գյանջայի իսանին. դնաց Սամշվիլդեից ու հասավ Գյանջա...: Լեզգիները...միշտ ավերում էին Սոմխիթը և նույնիսկ Դմանիսի ձորը և ավարը Սամշվիլդե էին տանում:

[Վրացիները] տեղահան արին Ղազախի սուլթան Մուսա-բեկին և քաղաք [Տփղիս]ում պահեցին. նույնպես և Բայդարի և Ղազախ-Բորչալուի քեթխուդներին հավաքեցին քաղաք:

...[Ալի-շահն] ապսպրել էր Ղազախ-Բորչալուի և քաղաք [Տփղիս]ի քեթխուդներին...

...Արդուլա-բեկ արքայազնը դնաց սպասալարի մոտ, անցավ Ղազախով: Ղազախն ուրացավ էրեկլե թագավորին. Արդուլա-բեկի հետ դնաց Թալի-բեկը Ղազախի քեթխուդներով...:

...Արդուլա-բեկ արքայազնը, Թալի-բեկը և Ղազախի զորքը միասին դնացին:

...Ղազախի կողմերը սկսեցին աղաչել էրեկլե թագավորին իրենց հանցանքը ների (շնորհի փարվան), մատուցին նրան անթիվ բնօրինակներ և նա ներեց, նրանց քեթխուդներին հանեց ու բնակեցրեց քաղաքում նրանց հետ, որոնք Ղազախի սուլթանի հետն էին գտնվում քաղաքում ընտանիքներով հանդերձ. նույնպես և Բորչալուի և Բայդարի քեթխուդներին տեղահան արին և քաղաքում բնակեցրին:

Ղազախի կողմերն եկավ Ջուրեյդալան՝ լեզգիների առաջնորդը՝ յոթհարյուր հոգով, որոնք շատ տեղեր ֆլասեցին, դուրս հանեցին գերիներ ու ավար և եկան հաշտվեցին Արդուլա-բեկ արքայազնի հետ: Նրանց բնակեցրին Սամշվիլդեի բերդում ու այնտեղից սկսեցին Քարթլիի կողմերին զարկել: Էրեկլե թագավորն ուղարկեց ինն հազար մարդ վրացիներ և կախեթցիներ, որոնք հարձակվեցին Շամշադիլի (Սամշադիլի) վրա, ավերեցին այն ու անթիվ ավար բերին: ...Լեզգիների զորքը Սամշվիլդեից ելնուով՝ ավերում է Սոմխիթի ձորը ու [ավար] բերում Սամշվիլդեի բերդը: Նեղվեց Սոմխիթի ձորը, [սոմխիթցիք] չկարացին ապրել իրենց տեղերում. Սոմխիթի մելիքն ևս տեղահան եղավ իր տուն ու տեղով և ձորտերով, նմանապես և Արդուլթասշվիլիները¹¹, բովանդակ Սանահնի ձորը և Հալբատի ձորը, իջան քաղաք [Տփղիսը] և քաղաքից միասին գնացին Մուխրան, ուր Մուխ-

բանի տեր Կոստանտինեն նրանց տեղ տվեց ու իր հողում բնակեցրեց: Ամբողջ Սոմխիթում՝ Բոլնիսից և Սամծեվր[իս]ից զատ՝ ոչ մի տեղ այլևս շինություն չկար: Օրբելիաններին երկիրն (հայրենիքը) ևս այնպես դատարկվեց, որ Դմանիսի և Փիթարեթից զատ ոչ մի տեղ այլևս շինություն չկար:

...Էրեկլե թագավորի բերած Ղազարի ու Բորչալուի քեթխուզներն իրենց ընտանիքներով հանդերձ, Բորչալուի սուլթանը և Բայդարի սուլթանն իրեն պատանդներ մնացին [Տըփ-դիսի] բերդում...:

Ամիլախվարի տերն Ամիրոնդոյին ուղարկեց և ապապրեց Գորուց [բերել] մեծ թնդանոթը, որ դ'անն Շա[հ]նադիրն¹² Երեվանից էր բերել Քարթլի, և ասում էին. «Երկու հազար հազարունոց լիտր [ծանրություն] ունի»...:

...Ադրբեջանի կողմանց մարդիկ սաստիկ վախեցած, իսկույն և եթ ընծաներ (փեշքաշ) ուղարկեցին Գյանջայի խանին և Երեվանի խանին Էրեկլե թագավորի համար...:

...Էրեկլե թագավորը դ'աննի մոտ ուղարկեց Սոմխիթի մեղի քին...:

...Արդուլա-բեկ արքայագինն էր [պատկանում]... Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոն ու Բոլնիսները, Ծինդդ'արոն և այլն:

Էրեկլե թագավորը Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի զորապետությունը (սարկլորա) Ռեվադ Օրբելիանուն շնորհեց...:

...[Հ]ասան-Միրզա արքայագին... երեք հարյուր աշխատավոր (նոքար) էր խնդրել նաև Ղազար-Բորչալուից...:

...Ղազարեցիք շատ երկերեսանություն թույլ տվին իրենց ու զղջացին...:

437 [=1749] թ. ... Թեյմուրազ թագավորը դ'աննի [մոտից] վերադառնալով՝ Թավրիզով անցավ [1749 թ.] մարտի 29-ին... ապա Ղազար-Բորչալու ժամանեց, ուր նրա ղուլբեկն էր գտնվում...: Շահ-Սուլթան-Իբրեհիմը Թեյմուրազ [թագավոր]ին այսպիսի հրահանգ էր տվել. «Խնչպես վրաստանը, նույնպես և Ղազար-Բորչալուն ծառայեցրու քեզ»:

...[Թեյմուրազին] ընդառաջ գնացին Ղազարի և Բորչալուի սուլթանները, իրենց զորքերով, իբրև ճորտեր դիմավորեցին ու մատուցին ընծաներ: Ժամանելով Ղազարի հողը, բատոնը այստեղից մտավ Բայդար...:

Դադաստանում տեղի ունեցավ համաժողով: Լեդգիներին զորքերը մեծ [քանակով] հավաքվեցին, այնքան, որ այսչափ զորք

միասին դեռ ևս չէր ժողոված: Ելան. նախ մտադրվեցին իջնել Կախեթ: Թեյմուրազ թագավորը հավաքեց Քարթլիի և Ղապախ-Բորչալուի զորքը և իսկույն և եթ մեկնեց Կախեթ:...

Երևանի խանը հավատարիմ մարդիկ էր ուղարկել [Թեյմուրազ թագավորի մոտ]՝ խնդրելով օգնություն: Երևացել էր ընդհանրական մի մարդ, որ դավաճանությամբ սպանել էր Շա[հ]-Նադիր ղ'ահենին՝ Մա[հ]մադ-խան [անունով]: Սա զորք էր ճարել և Երևանի խանի կողմը կալանավորել, ընտանիքը կողոպտել և Երևանի բերդի դուռն ամբողջ երկիրը հնազանդեցրել էր իրեն ու պահանջում էր, որպեսզի բերդն ևս նրան գիջեն ընդամիջոց: [Թեյմուրազ և Էրեկել] բառտոնները շատ ցավեցին, որ [Երևանի խաների] սպառնալիցն այդպես բռնությամբ գրավել է երկրներ, և հրամայեցին օգնություն հառցնել Երևանին: Հսեյով, որ Երևանի խանը վրաց տիրոջն է դիմել օգնություն խընդրելով՝ Մա[հ]մադ-խանը նույն բառտոնի մոտ մարդիկ ուղարկեց սպանողիքով: Վերավորվելով սրանից՝ Քարթլիի բառտոնը և Կախեթի բառտոնը մեծ զորքով ուղևորվեցին դեպի Երևան: Երբ նրանք հասան Ղապախ, նրանց մոտ եկավ Գյանջայի խանի մարդը՝ առաջարկելով իր ծառայությունը և նա ևս խնդրում էր օգնություն: Այնտեղ ևս երևացել էր ջավանշիրցի մի մարդ, Ֆանա անունով, որ ժողովել էր զորք և գովում-գլխում էր Գյանջա-Ղարաբաղի կողմերում: [Վրաց թագավորի մոտ] եկան նաև Սղնախի մեղիքի որդիք մոտ հարյուր հոգով և նրանք ևս խնդրեցին օգնություն Ֆանայի դեմ [կռվելու համար]: Բայց, քանի որ [վրացիք] Երևան գնալու էին պատրաստված, այլևս չցրվեցին. սրանց ևս օգնություն խոստացան և ուղևորվեցին դեպի Երևան: Հենց որ խմացվեց զորքի հասնելու մասին, մեծ ուրախություն առաջացավ Երևանի բերդում. մարդիկ ուղարկվեցին դիմավորելու և ղեկուցին Մա[հ]մադ-խանի արարքը: Վրևանի բերդին մի կայանի չափ որ մոտեցան, Մա[հ]մադ-խանն իմացավ այդ և զորք ժողովեց. նա ևս եկել էր ու բերդից կես մղոնի հեռավորությամբ կանգնել: Արքաներն (բառտոնները) ևս մամանեցին և նրանց Երևանի խանը դիմավորեց: Իրար դեմ կանգնեցին: Վրաց և Կախեթի զորքը չորս դրոշի բաժանեցին. տասնյակահ [գնդում]՝ Օրբելիանի Ռեվազ զորապետը (սարգալը) Սարարաթաշվիլոյի զորքով և Քարթլիի թյուրք քոչվորներով, Քիլիզի մոտերավ Թամուզը Քիզիզի զորքով և համապատասխան թվով գրոշակակիրներով. աջակողմյան գնդում՝ Ամիրխանի

Ամիրինդոն Վերին Քարթլիի զորքով... և Կախեթի և Ղաղախի զորքին էլ հրամայվեց սրանց հետ լինել. ձախակողմյան [գընդում]՝ Մուխրանի բաժնունը, սախլթխուլեցա Կոստանտինեն զուլգ իշխանության (սախրիսթաո) զորքով և Բորչալուի զորքով: Չերքեզ[ներ]ի տիրոջն էլ իր զորքով հրամայեցին ձախակողմյան դրոշի տակ լինել: Երկոքյան արքաների դրոշակներն իրենք տեղերն էին կրում՝ յուրաքանչյուրն իր զորքին կից: Եվ այսպես ոսգմական շարքերով դուրս ելան պատերազմի վայրը: Թեյմուրազ թագավորը ոսգմաշարքով շարժվում էր, իսկ էրեկլե թագավորը երբեմն մի դրոշին էր հետևում, երբեմն մյուսին, զորքին հրահանգում էր. ոգևորում էր և ողորմածության հույս ներշնչում: Սկսվեց սաստիկ պատերազմ: Ջորապետ (սարգալ) Ռեվազն ու մոուրավ Թամազն առաջապահ զորքը դուրս տարան ոգևորված: Եվ սրանք այնպես ներս խրվեցին զղլրաշների զորքի մեջ, ինչպես ճուռակն աղամբիների երամի մեջ, և Մա[հ]մադ-խանը փախավ: Գրոհ տվին աջակողմյան և ձախակողմյան գնդերն ևս, խառնվեցին վրացիք և կախերը, թրատեցին սուսերով, նաև անթիվ կենդանի թուրքերին ընկեցին: Առանց հրամանի՝ տիրոջ դրոշակի ներքո գտնվող զորքը ցրվեց ու հետամուտ եղավ փախչող [թշնամու] զորքին: Սաստիկ վրդովվեց Թեյմուրազ թագավորը և խռովեց իր դրոշակի ներքո գտնվող մարդկանց հետ: Վրացիներն ևս հետևեցին չորս մղոն (սղաջ) և այսպես փախուստի ենթարկեցին Մա[հ]մադ-խանին. այնպես որ նա [այլևս] չկարողացավ իր բերդը մտնել ընտանիքի մոտ: Արքաները (բատոնները) կանգ առան մի լեռան վրա, պատերազմը վերջացավ մինչև արևի մայր մտնելը. երբ [ներանց] մատուցին [Մահմադ-խանի] գլուխը և հազար յոթ հարյուր հոգի կենդանի: Սկսվեց ուրախություն և թնդանոթածգություն: Արքաներն (բատոնները) ուղևորվեցին դեպի Երևանի բերդը, [ձիուց] իջան բերդի դրսում: Այսպիսի սուսերամարտ և վրացիների հաղթանակ էրանի երկրում [երբեք] տեղի չէր ունեցել:

Հենց նույն գիշերը էրեկլե թագավորը մեկնեց իր զորքով հարձակվեց Մա[հ]մադ-խանի բերդի վրա, ուր վերջինիս ընտանիքն էր պատսպարվել, գրավեց բերդը, կոտորեց նրա կնոջ և երեխաներին, ավերեց գուլքը, դուրս բերեց Երևանի խանի եղբորը, որին Մա[հ]մադ-խանը կալանավորել էր: Թեյմուրազ թագավորն ևս մեկնեց և գրավեց մյուս բերդը, ուր Մա[հ]մադ-խանի հավատարիմ մարդիկն էին պատսպարել. ներեց նրանց

գերի վերցնելն ու մարդ սպանելը, իսկ գույքը հափշտակեց, էրեկլե թագավորը ժամանեց իր հոր մոտ մեծաքանակ ավարով. ի մի հավաքեցին երկու բերդերի ավարը և բաժանեցին զորապետներին (սարդալներին), իշխաններին, ազնվականներին, գյուղացիներին: Յուրաքանչյուրին, ինչպես հարկն էր, այնպես մատուցին արծաթը, գանձերը և գույքը: [Վրացիք] տեղահան եղան, նորից ժամանեցին Երևանյան բերդը, հինգ հազար թուման տվին երևանցիներին. նույնքան՝ իբրև պարգև՝ բաժանեցին զորքին, ապա ժամանեցին Քարթլիի երկիրը: Ղազախով որ անցնում էին, Երևանի խանն էլ հետներն էր: Փանան, որ Շամախու երկրումն էր, Մա[հ]մադ-խանից աղաչել էր [օգնություն], և նրանց գործն էլ մի էր: Մեծ զորք էր հավաքել ու եկել Գյանջաւ... Արքաները (բատոնները) որ ժամանեցին Ղազախ, Փանան Ալաքուլա [կաշված տեղն] էր եկել, սկսվեց պատերազմի պատրաստություն, ճանապարհին Կախեթի արքայազն [Հ]ասան-միրզան պարտվեց, և այդ պատճառով երկոքյան թագավորներն ընկճված էին, թեև պատերազմը նրանց համար հաճելի էր: Քարթլիի և Կախեթի զորքը նույնպես պատրաստված էր... Հենց որ Փանահխանն այս լսեց, սկսեց բանակեցել, որ ուզում է հաշտվել: Փանահխանը մարդ էր ուղարկել... [իսկ մերոնք՝] իբրև պատանդ վերցնելով Շիրվանի և Գյանջաւ-Ղարաբաղի երկրների մեծամեծներին՝ ուղարկեցին Մուխրանի բատոնին... Փանայի հետ էր [Հ]աջի-Չալաքը ծագումով լեզգին... Սա ըմբոստացավ [ասելով]. «Մա[հ]մադ-խանի ընտանիքի գույքը մեզ տվեք և Ղազախի երկիրն էլ ինձ թողեք և կհաշտվեմ ձեզ հետ»: Այս բանը սաստիկ տրտմեցրեց Թեյմուրազ թագավորին և էրեկլե թագավորին... Եվ ի պատասխան սրա՝ Փանային հաղորդեցին. «Ինչ որ ապսպրել ես, [ներանից] և ոչ մեկը չի լինի... Քանի որ Մա[հ]մադ-խանն երևանցի էր, նրա ընտանիք[ի գույք]ը Երևանի խանին կտանք. իսկ սա ունի որ ուզի, նրան կտա: Փանահխանը տեղահան եղավ, իջավ Գյանջաւ, վրաց բատոնը և Կախեթի բատոնը Տփղիս քաղաքը ժամանեցին. Երևանի խանն էլ հետներն էր...

Եկավ Գյանջայի խանի քեռին (բիճան) Խոջա-խանն և Ջաֆար-խան Երևանցին, որի ընտանիքը գերի էր ընկել Մա[հ]մադ-խանին, և իրենց ընտանիքների մասին խնդրեցին արքաներին: [Վերջիններն] ամեն ինչ տվին Երևանի խանին, որին և վերահաստատեցին բոլոր իրավունքների պայմանով, ճանապարհ

գցեցին. Երևանի խանին շատ բանով պարգևատրեցին, հետոն էլ Ջազա Թարխնիշվիլուն ուղարկեցին, իբրև հյուրընկալի (մեմանդար), որին գեպի [Երևանի] բեգլարբեգությունը ճանապարհ գցեցին:

Նախիջևանի խան՝ Բա[հ]ման-խանը չափար էր ուղարկել և աղաչել երկոքյան արքաներին՝ Քարթլիի և Կախեթի, խնդրելով զորք և օգնություն: Հրամայեցին Ջաալ Օրբելիանուն, որ թվանքչի-աղաոփ էր, փոքր զորքով գնալ, և նա հասավ Նախիջևան: Բա[հ]ման-խանին շատ դուր եկավ Ջաալը, որին հույժ պարգևատրեց, նույնպես և՛ նրա մարդկանց, և պահեց նրանց Նախիջևան քաղաքի մեծամեծների շտրքում...

438 [=1750] թ. Փանահխանը և Գյանջայի խան Շա[հ]վերդ խանը սկսեցին խռովություններ սարքել: Փանան ուզեց Գյանջայի խանությունը ձեռքը գցի, նաև աշխատում էր Ադրբեջանի սարդարությունն ևս յուրացնի: Սրան Շա[հ]վերդ-խանը չհամաձայնվեց և Փանան իր շուրջը զորք ժողովեց. ինքն էլ լավ քոչվորներ ունեւր, Զվանշիբի և Ղառաբաղի մեջը մտավ, զորքն այնպես ժողովեց, որ Գյանջա քաղաքից դատ [տեղ] չմնաց, [որ նրա ձեռքը չանցներ]: Գյանջայի խանն ուղարկեց իր եղբայր Ռազի-Ղուլի-բեկին Քարթլի և աղաչեց Թեյմուրազ թագավորին և նրա որդի Էրեկլե թագավորին. «Այս մարդուց ինձ ազատե՛ք, ես և իմ երկիրը ձեր ծառան կդառնանք, զորքին էլ ոռճիկ կտանք»: Եվ Սղնախի երկու մելիքներն էլ այստեղ էին ու աղաչում էին. «Քրիստոնյա արքաներ եք, տիրե՛ք մեզ, թուրքի ձեռքից ազատեցի՛ք»: Այս պահին մի հայ եպիսկոպոս¹³ ևս եկավ: Փանահխանը մտել էր Սղնախ, սաստիկ նեղացել էր: Եպիսկոպոսն ևս աղաչեց և արքաները (բառոնները) հանձն առան. սկսեցին զորքի պատրաստություն տեսնել: Այս ժամանակ եկավ Գյանջայի խանի չափարը՝ [հաղորդելով], որ Փանահխանը շրջապատել է Գյանջայի բերդը, ավերել է քաղաք Գյանջան ու բերդում գտնվողներին հալածել: Թագավորները հրամայեցին Քարթլիի և Կախեթի զորքերին, և շտապեցին օգնություն հասցնել Գյանջային: Չէ՞ որ Փանահխանը պայամանավորվել էր. «Իմ քոչվորներին վստահանամ և ոչ մի երկրին այլևս թշնամի չլինեմ»: Այս պայամանը նա խախտել էր: Ապա՛ եթե Գյանջան ուժով գրավեր, Ղազախ-Ռոջալուն ևս կուզեր: Այս պահին ոչ մի տեղ դ'անն չկար, և այս պատճառով տեղի ունեին շատ խռովություններ... Թեյմուրազ թագավորը և Էրեկլե թագավորը 438 քրո-

նիկոնի [=1750] 8 փետրվարին [դուրս ելան Տփղիսից]: Երբ որ նրանք կոտորած կամրջով անցան, նրանց Բորչալուի զորքը միացավ, Ղազախի զորքը՝ Ղազախում, և մեկնեցին Շամշադին (Սամշադիլո). Երևանի զորքերն էլ սպասամբել էին և սպասում էին նրանց. եկան շամշադինցիք (սամշադիլոեցիք) և մատուցին ընծաներ երկոքյան արքաներին (տերերին):...

Հենց որ Փանահյանը լսեց, թե՝ «Վրաց բատոնը եկել է քո դեմ», քանի որ չէր կարող ընդդիմադրել վրացիներին, իսկույն և եթ գիշերով տեղահան եղավ Գյանջայից ու գնաց՝ անցավ իր քոչվորների մեջ, սկսեց նրանց ևս տեղահան անել ու ամրանալ:

Գյանջայի խանը դիմավորեց արքաներին (բատոններին) մինարայի ծայրին. արքաները (բատոնները) ժամանեցին, իջան քաղաք Գյանջայի մոտերքում, զորքով եկավ Երևանի խանը, բոլորը ժողովեցան, և Գյանջայի խանը մատուցեց Թեյմուրազ թագավորին և էրեկլե թագավորին ձիաներ, լավ թամբած, ինչպես վայել է արքաներին մատուցանելու համար: Նմանապես բոլոր մեծամեծներին լիացրին ավարով և թանկարժեք իրերով:

... Փանահյանի զորքը Գյանջան այն տատիճանի էր հասցրել, որ բերդից զատ ոչ մի տեղ ոչ մի շինություն չէր թողել, նույնիսկ մզկիթները քանդել էր... Արքաները (բատոնները) վեցերորդ օրը շարժվեցին ու Փանահյանի դեմ ելան: Ջվանշիրը (Ջաֆշիրի) իր քոչվորներին տեղահան էր արել և դեպի Արագի ավազ քշել, վեց հազար մարդով ճանապարհը կտրել: Ղարաբաղի զորքը, Ջվանշիրի (Ջաֆշիրի), Շամշադինի, Սղնախի, Բարգուշատի և Շ[ա]հսևանի, նաև այս երկրների զորքերը բոլորը նրա հետ էին. ինքն եկել էր ու ծառուղիի մեջ թաքնվել, աշխատում էր խորդավանքով կռվի կպչել: Իջնելով ծառուղիի մեջ՝ [վրացիներս տեսանք], որ նա այնտեղ բերել էր [Հ]աջի-Չալարի որդուն հեծելազորքով: Եկավ Թեյմուրազը, Սղնախի մեկիքը և Գանձասարի հոգևոր տերը (օքեվարտերը)¹⁴, մատուցին արքաներին (բատոններին) ընծաներ և հանձն առան ծառայել ու զորքի համար բերին մթերք, որ է պարեն:

Գնալով հայնկույս և անցնելով մոտ մի մղոն (աղաջ)՝ [վրացիներս] տեսանք Փանահյանի զորքը: Դու մի ասե՞ք՝ թաքնված կանգնել էին, իսկ մեր հսկիչը (ղ'արաուլը) չէր նկատել. իրենք էլ երևացին: Բայց պատերազմի տեղը չելան, անտառի ետևն էին կանգնած, և անտառ ու ամբողջ ունեին թիկունքում: Այդ օրը կռիվ տեղի չունեցավ: Արքաները (բատոնները)

մեկնեցին, իջան Սղնախի երկրում, այնտեղ նրանց մատուցին այն երկրի մթերքները, իսկ քեթխուղները սկսեցին սպասափորել...

[Փանահխանը] շամշադինցիներին ապստրել էր (գրել էր), և նրանց զորքն էլ հետն ունեւր... Շամշադինցիները մեր ճանապարհները կտրեցին. մենք թնչ գիտեինք, գնացինք Սղնախից և ուղղվեցինք [այն կողմն], ուր Փանահխանի կայանն էինք ենթադրում... [Սակայն] Փանահխանը... իսկույն և եթ յիսկել էր:...

... Այս հաղթանակներում մասնակից չի եղել զղբաշների, Երեւանի, Գյանջայի կամ [չ]աջի-Չալարի զորքը, շաքեցիք և շիրվանցիք. սրանք բոլորը հեռվից էին դիտում: Իսկ ովքեր Վրաստանի զորքի կազմի մեջ էին՝ Դեմուրչա-Ալի¹⁵ [մարգիկ], զազախեցիք և բորչալուեցիք՝ սրանք մեծ արիություն ցուցաբերեցին և շատ մարդիկ էլ խնայեցին:...

Երկրորդ օրն արքաները (բատոնները) մեկնեցին՝ հաղթող և ուրախալից. ժամանեցին [այնտեղ], ուր Փանահխանի խրամատն էր գտնվում, Սղնախի ծայրին՝ Թուլում¹⁶, ուր Փանահխանը թողել էր իր թոփխանան ու զինարանը (ջաբախանան):... Եկավ Թուլի մելիքը, որը մեծ զորքով գտնվում էր Փանահխանի մոտ, և խնդրեց իր հանցանքի ներումն, և հանձն առավ ծառայել արքաներին: Ներեցին նրա հանցանքը. հրամայեցին սղնախցիներին զորքի վեց օրվա պարենը տալ և պարտավորեցրին նրան գնալ դեպի Բարգուշատ՝ Փանահխանի փախած քոչվորների դեմ: Համբավաբերներ ուղարկեցին Գյանջա, Շիրվան-Շաքի, Ճար, Կախեթ, Քարթլի, Ղազախ-Բորչալու, Երեւան և Նախիջևան և հաղորդեցին հաղթության մասին: Ամենուրեք սկսվեց ուրախություն, և ճարեցող զորքը, որ հավաքվել էր վրացիներին բնդդիմադրություն ցույց տալու, քայքայվեց. և ամոթահար մնացին շամշադինցիք, որոնք փչացրել էին ճանապարհները և մտադիր էին դավաճանել վրացիներին ու կախեթցիներին:

Ընտրելով ռազմատենչ մարգիկ, թագավորներն ընտիր զորքով մեկնեցին դեպի Արագի ափն՝ արմատախիլ անելու իրենց հակառակորդներին: Թուլայում թողին էջերը, ուղտերը, իրերը, բեռները և թոփխանան. Բերին զորքը, որի գլուխ կանգնեցրին միսկարբաշի-աղասուն¹⁷, Երկու օր շարժվելուց հետո, երրորդ օրը բաց թողին արշավախումբը, զորքը գնաց, պատեցին Բարգուշատի տեղերն և Արագի հայնկույս և հայսկույս կողմերը, ձեռքը գցեցին անթիվ ավար: Փանահխանին քիչ մարդկանցով նկա-

տեցին խոզափերինի (խոզափունի) կամրջի վրա, մտադիր էր պատերազմել: Սակայն՝ լսելով վրացիների դալը, իր քոչվորներին թողեց ու փախավ, քիչ մարդկանցով հանդերձ ազատվեց: Արքաներն (բատոններն) իջան Արագի ափին, զորքը գնաց և ավերեց Մուղանի դաշտի (չոլի) վերին [մասը]՝ ավարի շատության մասին սրանից ավելի ի վիճակի չեմ գեկուցելու: Այս մեծ ահեղ զորքը Վրաց բատոնի և Կախեթի բատոնի հետն էր և ավարը տնորինելու ի վիճակի չէր: Երկրորդ օրը էրեկլե թագավորը՝ Կախեթի տիրակալը՝ մեկնեց Բարգուշատի երկիրը: Սրան դիմավորեց Բարգուշատի խանը, որն աղերսեց նրան. «Ինձ մի ֆեասի՞: [էրեկլեն] զիջեց նրան նրա տունն ու քաղաքը, և հրամայեց ավերել երկիրը: [Վրացիներս] այնքան [ավար] բերինք, որ առաջինից շատ էր, և այս երկուսը միասին որ հավաքվեց, ավարն այնքան շատացավ, որ նրա պահելն ոչ ոք ի վիճակի չէր: Երկու շահով ոչխար էին ծախում և հինգ արասով՝ կով, երկու մինալթունով՝ գերի: Զորքին տվին արծաթ, երեք հազար գերի ետ վերցրին՝ փրկանք [տալով]:... [Մերոնք] մի առ ժամանակ Բարգուշատի երկրում մնացին:...

... Մեկնելով Բարգուշատից, [մերոնք] դարձյալ եկան Թուլ:...

... Բոլոր գյուղացիներին, որոնք [իրենց տեղերից] փախել էին ու գտնվում էին Վրաստանի (Սաքարթվելո), Կախեթի, Ղազախ-Բորչալուի կամ Երևանի, Ղարաբաղի և Սղնախի երկրներում, մեր թագավորների հրամանով տեղահան արին:

... Երբ [վրացիներս] եկանք Գյանջա, տերն Երևանցի գյուղացուն շնորհեց Երևանի խանին, ղազախեցուն՝ Ղազախի սուլթանին, բորչալուեցուն՝ Բորչալու, քարթլեցուն՝ Քարթլի և կսխեթցուն՝ Կախեթ, և ճանապարհ դրին:...

... [Հ]աջի-Չալաբի և Շիրվանի զորքը [Վրաց բատոնը] հենց Բարգուշատից արձակեց և այլ զորքերով ժամանեց Գյանջա, [ուր] նրան մատուցին տաս հազար թուման, [մնացած] հազար հինգ հարյուրը պակասեց, որ չէին կարողացել կորզել, և՛ իբրև գրավական այդ հազար հինգ հարյուր թումանի՝ մատուցին Շամշադինի երկիրը: Մեկնեցին Գյանջայից, ժամանեցին Շամշադին: Գյանջայի խանը բերել տվեց Շամշադինի քեթխուդներին, որոնց ներկայացրին [Վրաց] բատոնին. բատոնն արձակեց խանին, որը վերադարձավ Գյանջա. արձակեցին նաև Երևանի խանին, որը գնաց Երևան. արքաները (բատոնները) Քարթլիի և Կախեթի զորքով ուղևորվեցին դեպի

Քարթլի, Երբ նրանք ժափանեցին Ղազախ, այնտեղ նրանց դիմավորեց Բա[ն]ման խանն և Աղվանից երկու խաները՝ ... որոնք ուղեկցեցին նրանց մինչև Քարթլի...

... Արձակեցին Նախիջևանի և Աղվանից խաներին, տալով նրանց հասանելիքը, և նրանք գնացին իրենց երկրները, հնազանդ մնալով մեր թագավորների հրամաններին:

... Թեյմուրազ օծյալ թագավորը հրամայեց Դեմետրե էշիկաղասբաշ Օրբելիանուն գնալ և կառուցել բերդեր ու ամրոցներ Սոմխիթի և Սարարաթասշվիլոյի երկրներում...

... Վրաց տերը հավաքեց Քարթլիի, Ղազախ-Բորչալուի զորքերը և մեկնեց Կախեթ...

... Թեյմուրազ թագավորի... շուրջը համախառնվել էր Քարթլիի և Ղազախ-Բորչալուի զորքը...

... Բա[ն]ման խանի ընտանիքը Նախիջևանով քաղաք [Տրփղիս] եկավ...

... Ա[ր]գրումի քարվանսն Ալգեթ [գետ] ունի էր անցնում...

... Լեզգիների զորքն ավարը բերում էր Օրբելիանների երկիրն (հայրենիքը) և Սոմխիթ...

... Ջաալ Օրբելիանին Նախիջևանով եկել էր քաղաք Տփղիսը։ Ազատ խանը, որ սպասալար էր Ադրբեջանում, խռովել էր Բա[ն]ման Նախիջևանի խանի հետ, և վերջինս իր ընտանիքով հեռացել էր այնտեղից, իր ընտանիքը Քարթլի էր ուղարկել, իսկ ինքն անցել Երևան. [հապա] Ջաալն ունի մոտ պիտի մնար, և իր զորքով, որ Քարթլիից էր տարել, եկավ։ Նախիջևանը մնաց Ազատ խանին. իրեն համար վատահելի մարդուն խան կարգեց Նախիջևանի երկրում...

... Լեզգիների զորքն յոթ հազար հեծյալից բաղկացած՝ գնաց և հարվածեց Ղազախի երկրին, շատ ավար և գերի տարավ... Վրաց բատոնի մոտ, որ Սագարեջոյուսմն էր գտնվում, մարդիկ եկան Ղազախից և զեկուցին Ղազախին ֆուսսելու մասին...

... Մեր թագավորների տեսության էին եկել Երևանի խանի եղբայրն և Այրումների (Այրումլուի) խանը...

... [Էրեկլե թագավորի հարսանիքին Դուրեջան՝ Դադիանու դստեր հետ] հրավիրված էին Գյանջայի և Երևանի խաները, նաև Հաջի*-Ջալաբի եղբորորդին...

[Թեյմուրազ և Էրեկլե թագավորները]՝ հավաքեցին Քարթլիի, Կախեթի և Ղազախ-Բորչալուի զորքը և մեկնեցին դեպի Ճարե

* Բնագրում՝ Ահլի:

Ապսպրեցին և Գյանջալի խանին... [Ասլա] նրանց միացավ Գյանջալի խանը Ղարաբաղի գործով։...

Այս հանգամանքներում երես առան զզլբաշները և ուզեցին ֆլառել Քարթլիին։ Բայց քանի որ Գյանջան ու Երևանը Վրաց բատոնի շուրջն էին, [ուստի և] նախ այն երկրներին ցանկացան տիրել։ Ազատ-խան Աղվանը, որն իր ուժով Ադրբեջանի երկրներին էր իշխում, գործ ուղարկեց Երևանը գրավելու նպատակով, և Մա[հ]մադ-խանը, որ Երևանցի էր, [գործին] գլուխ կանգնեց։ [Ազատ-խանն] եկավ և կանգ առավ Երևանյան երկրներում։ Երևանի խանն և ավագանին եկան ու աղաչեցին մեր պատրոններին՝ գործ և օգնություն խնդրելով։ [Մերոնք] իսկույն և եթ մարդիկ ուղարկեցին չերքեզների մոտ, Օսեթ և լեռնային երկրները, գործ հավաքեցին և այստեղ ևս սկսեցին գործերի պատրաստություն տեսնել։ որովհետև՝ եթե զզլբաշներն Երևանը ուժով գրավեին, Գյանջան և Ղարաբաղն էլ նրանց ձեռին կմնար և ապա Ադրբեջանի բոլոր երկրները թշնամություն կսկսեին Քարթլիի դեմ։ Սահմանապահ գործի ղեկավար նշանակեցին Բա[հ]ման-խանին, որ մի առ ժամանակ խան էր Նախիջևանում և իշխում էր այս երկրներին իբրև սպասալար՝ Վրաստանի (Սաքարթվելոյի) Թեյմուրազ Թագավորի հրամանով։ Այս Բա[հ]ման-խանը Քսանի էրիսթավի փեսան էր, թշնամու շնորհիվ հեռանալով Նախիջևանից, այլևս ի վիճակի չէր [վերադառնալ] այնտեղ կենալու, եկավ քաղաք [Տփղիս] և մեր բատոնի հրամանի ներքո էր գտնվում։ Սրան տվին թուրքերից [կազմված] գործ, նույնպես և Ջալալ Օրբելիանուն տվին Քարթլիի գործը և ուղարկեցին՝ [այսպես] հրամայելով. «Մինչև որ մենք կպատրաստվենք, տեղեկացրեք մեզ բոլոր հանգամանքների մասին, և մենք ևս, օգնություն աստծո, շուտով կգանք և ցասում կրերենք մեր թշնամիների վրա»։

Գնացին, հասան Փամբակի ձորը, ուզեցին Երևանյան երկիրն անցնել։ Մակայն Երևանյան երկրներն արդեն ավերված էին ու մեջն աղվանական գործ էր կանգնած, և մի բերդից զատ ոչինչ չէր մնացել, բոլորը թշնամու ձեռին էր։ [Իսկ] սրանք կանգ առան Փամբակում և ղեկուցին մեր Թագավորներին Երևանի դրուժյան մասին։ Թագավորները պատրաստվեցին և հավաքեցին Քարթլիի և Կախեթի, [նաև] Ղազախ-Բորչալուի գործը և նրանց, ու լեռներից էին [իջել ու] հասել... Հրեկլե Թագավորը մեկնեց Երևան, անցավ Սոմխիթով, ժամանեց Փամբակ, [ուր և]

Նրան դիմավորեցին իրենց զորքերով Բա[ն]ման-խանն և Զաալ Օրբեյխանին: Քաղաք [Տփղիս] եկան հյուսիսային (հայնկույս) Օսեթի մարդիկ: [Թեյմուրազ] թագավորը տվեց նրանց պարեն և ուղեկիցներ ու իր որդու մոտ ուղարկեց: Նրանք հասան ու միացան էրեկլե թագավորի [զորքի]ն Փամբակում: [էրեկլե թագավորը] Փամբակից մեկնեց: Եվ երբ որ նա անցնում էր Երևանյան [երկրի] տեղերով, աղվանները զգացին այդ և տեղահան եղան Քանաքեռից և ներքև իջան՝ կանգնելով Երևանի բերդի մոտերքում: Էրեկլե թագավորը հասավ և կանգ առավ Քանաքեռում: Երևանի բերդից դուրս եկան ուժասպառ եղած զզլառջներն և սկսեցին նրան գողել: Անկասկած, սովը ստիպել էր բերդում եղողներին [այսպես վարվել]: Քանի որ հունձի ժամանակ էր, [թագավորը] հրամայեց իր զորքին հնձել և կախել, և տաս հազար կող հաց վերցրեց իր զորքից և Երևանի բերդին ուղարկեց: Այնպես ավերված էր Երևանյան երկիրը, [որ] հնձող չէր ճարվում: Երևանից ու էջմիածնից (էջմիատի. sic) գատ՝ ոչ մի տեղ ոչ մի շենք չէր մնացել: Այս աղվանական զորքը և Մա[ն]սուր խանը նույնպես Երևանյան երկրում էին կանգնած: Դեմ առ դեմ պատերազմել չէին համարձակվում և հարձակվում էին իրրեկաչաղներ (ղաղախներ), ձի և մարդ փախցնելով: Մեր զորքն անցնելիս գրոհ կտան, աղվանները կփախչեն և չեն սպասի պատերազմի: Էրեկլե թագավորը շարժվեց տեղից, մեկնեց դեպի Շարուր և Սարաղազի յայլանները: Կանգ առավ լեռան գլխին ու այնտեղից զորքեր ուղարկեց արշավելու: Ուր էլ աղվանների կողմնակից մարդ կար, բոլորին կողոպտեցին, կործանեցին: Վրացիք և կախեթցիներն ավերեցին Նախիջևանի հայսկույս գտնվող երկիրը մինչև Արազի ափը, նրանք լցվեցին ավարով, և այսպես ավարով լցված եկան: Բատունն իջավ Ղըրխբուլախում¹⁸, Երևանի բերդից հանեց Զերդալի-խանին ընտանիքով, Երևանի մինրաշ Բադիմ-բեկին և չորս ևս այլ մեծամեծ մարդկանց, զորքն ուղարկեց Բորչալու և մի մասը Սաբարաթաշվիլու ուղարկեց իր օծյալ հորը քաղաք Տփղիսում պահ[պան]ելու համար: Սրանց մեղադրում էին դավաճանության և մատնության մեջ Երևանի բերդի [պաշարման ժամանակ]: Իսկ ինքը՝ Էրեկլե թագավորը նույնտեղ մնաց, և Երևանի գործերն էր կարգավորում:

Հենց որ լուրն այս [դեպքերի] մասին հասավ Աղատ-խանին, [վերջինս] կատաղեց՝ [իրևեկ] մոլեգին գաղան, և ...ելավ էրեկլե թագավորի դեմ. աշխատում էր գաղտնի կերպով հար-

ձակվել նրա վրա, եկավ Ղըրխբուլախ և, ուր էրեկվե թագավորն էր կանգնած, [նրա գիմաց] լեռների վրա կանգնեց: Հսկիչներն եկան և ղեկուցին թագավորին: [Թագավորը] հրամայեց զորքին պատ-
րաստվել, իսկ ինքը սկսեց աղոթել... և կաթոգին աղաչեց աստծուց հաղթություն [շնորհել] ագարյանների վրա: Հենց որ աղոթքը վերջացրեց, հեծավ ձին..., ... ելավ պատերազմի տեղն առաջնոր-
դությամբ ամիր-սպասալար Ռեվազ Օրբելիանու և առաջապահ
զորքի, որոնց հետ էր խառնված և Քիսիդի զորքը, նույնպես և
ձախակողմյան և աջակողմյան միացյալ զորքը Քարթլիի և Կա-
խեթի, որոնք շարվեցին ըստ կարգի: Արքան (բատոնը) իր զոր-
քով մերձակա զորքերի թիկունքումն էր կանգնած: Երևանի
[պարսկական կայա]զորը Բա[հ]ման-խանի [ղեկավարությամբ],
պարսկական զորքի հետ միասին, ոմանք առաջապահների հետ,
ոմանք աջակողմյանների կամ ձախակողմյանների հետ՝ գնացին
պատերազմելու: Ազատ-խանն ևս դուրս եկավ հրանոթների
(զամբուրաղների) հրաձգությամբ և հպարտորեն, այնպես, որ
նրանց մեջ ոչ մի երկչոտություն չէիք նկատի: Եվ նրա զորքը
հինգ-վեց գնդի էր բաժանված. մինչդեռ վրացական զորքը հա-
զիվ նրա հինգերորդ մասը կլիներ: Առաջին ելույթով նրանք
հարձակվեցին ձախակողմյան ջոկատի վրա: Նախ հաղթեցին
վրացիները, ապա աղվանցիները, որոնք վրաց ձախակողմյան
ջոկատը վախուռտի ենթարկեցին: Վրաց հետիոտն զորքը մի
գյուղատեղում ամրացավ, և երկու կողմերի միջև մեծ պատե-
րազմ տեղի ունեցավ և երկուսի կողմից էլ զոհեր եղան:

Այս հանդամանքներում մաս առ մաս (գունդը գնդի ետե-
վից) եկավ Ազատ-խանի զորքը, որը էրեկվե թագավորի երեքյան
դրոշակի տակ գանձող զորքը շրջապատեց: Աղվանցիներն այն-
պիսի բրոն տվին, որ հենց մեր զորքի մեջ [խրվելով]՝ նիզակով
շատերին վայր դեցեցին: Էրեկվե թագավորը հրամայեց ամիր-
սպասալար Ռեվազ Օրբելիանուն իրեն մոտ լինել: Հասան առա-
ջապահներն և բատոնի զորքին միացան... Էրեկվե թագավորն՝
իրրե անգապելի առյուծ՝ թե՛ ինքն էր կռվում և թե՛ իր զորքին
էր կռվացնում: Կոտորեցին [շատ] աղվանցիներ և զզլաշներ...
[Թշնամին] թողել էր թուխանան, զինարանը (ջութախանան),
անթիվ հրանոթներ (զամբուրակներ) ուղտերի վրա բարձած, բազ-
մաթիվ էջեր և ուղտեր, իրեր և վրաններ, ռմեյթարխանե՝ն¹⁹,
և [րոշորն] ինչ որ Ազատ-խանի ու նրա զորքինն էր, վրացիներին
Ֆուաց, այնպես, որ նրանք մի-մի ձիուց ավել հետներն ոչինչ

չէին տարել: Ազատ-խանն այնպիսի մարդ էր, որ պատրաստվում էր դ'անն դառնալ, Ադրբեջանի երկիրներին տիրել էր և այդ փառքով էլ տարված էր: Այս բոլոր ավարը վրացոց ձեռքն անցավ, սակայն այդ այնքան շատ էր, որ չկարողացան տեղափոխել: Ազատ-խանի վրանը դրին, էրեկլե թագավորը մեջը բազմեց: Եկան Երևանի, Նախիջևանի, Այրումուտի և այլ խաները, և շնորհավորեցին ու գովեցին նրան: Նույնպես եկան վրացիները, կախեթցիները, և շնորհավորեցին հաղթանակը և մատուցին կենդանի [գերիներ] և [սպանվածների] գլուխները: Սկսվեց թնդանոթների կրակոց Երևանյան բերդում և մեծ խանդավառություն: Եվ այս լուրն իսկույն և եթ տարածվեց Ադրբեջանի բոլոր երկրներում: Ամեն տեղ թուզթ ուղարկվեց և շրջակա քաղաքների խաներին և ծանուցվեց [այս] հաղթանակի մասին:...

... Էրեկլե թագավորը մտավ Երևան իր հոր՝ Թեյմուրազ թագավորի հրամանով. Երևանի բեգլարբեգությունը նա շնորհեց Արդուլա-խանին, որ բերդում էր նստած իբրև մինրաշ, որ է հազարապետ: Նմանապես Վրաց իշխաններից նշանակեց Երևանի գործերի վարիչներ, Ղազախ-Բորչալուի և Երևանի զորքը տվեց Բա[հ]ման-խանին, նաև վրացական զորքը՝ Ջաալ Օրբելիանուն, որին Նախիջևան ուղարկեց: Վրացիք հենց որ հասան Նախիջևան, իսկույն և եթ գրավեցին այն ու մնացին մեջը:

Էրեկլե թագավորը գուրս ելավ Երևանից, ժամանեց Սոմխիթ: Ճանապարհին հանգիպեց լեզգիների զորքին, որը շատ գերիներ և ավար էր հետը տանում: Հրամայեց զորքին [շրջապատել նրանց], շրջապատեցին և բոլորին — ձեր արևը վկա — կենդանի գցեցին ձեռքը: Այսպես երկիցս հաղթող Էրեկլե թագավորը ժամանեց Տփղիս:...

Քարթլիի բառոնը զորք ժողովեց վրացիներից և Ղազախ-Բորչալուից:... Լեզգիներին լուր հասավ. «... Մի զորք եկավ, Ղազախին խփեց»:

Սղնախեցիք հաշտվեցին [Հ]աջի-Չալարի հետ, իսկ Փանսխանն ուժեղացավ: Սրա մասին տեղեկացնելու մեր թագավորների մոտ չափարներ ուղարկեցին. Ղարադաղի խանին և թուզթ գրեցին: [Հ]աջի-Չալարն եկավ, Գյանջային մոտեցավ, շուրջը ամեն ինչ ավերեց, քոչվորներին տեղահան արավ Ղարաբաղից ու իր երկիրը փոխադրեց: Մեր չափարներն եկան Սղնախից, հետն էլ մի վարդապետ եկավ, [Հ]աջի-Չալարի մոտ էր եղել և աշխատում էր նրան [վրացիների հետ] հաշտեցնել, իբրև միջնորդ էր եկել:...

... Ազատ խանը հարձակվեց Նախիջևանի վրա. մեր զորքը հեռացաւ: Բա[ն]ման խանն եկաւ Գյոքչաւ:...

Գյանջայից եկաւ մոռւրաւ Քայխոսրոն, որի հետն էին Գյանջայի վեքիլը, Փանահխանի հորեղբոր որդին, Ղարաբաղի քեթխուդները և Ջվանշիրի (Ջավանշիրի) ու Բարգուշատի խանի եղբորորդին:... Սոմխիթում գտնվող լեզգիների զորքը մեծ ավարով գնաց:...

Երևանի ավազաններին կանչել էին [Տփղիս]...

440 [= 1752] թ. ...Թեյմուրազ Թագավորն և էրեկլե Թագավորը մեկնեցին Գյանջաւ: Ուզում էին այնտեղից հարվածել [Հ]աջի-Չալարին: Դուրս գնացին քաղաքից հունվարի 9-ին: Կոտրած կամրջի վրա հավաքել էին Բորչալուի զորքը, նաև Բորչալուում կանգնած լեզգիներին:... Ժամանեցին Ղազախ, ուր մի քանի օր մնացին և ժողովեցին Ղազախի զորքը, ապա մեկնեցին Շամշադին, ուր ընդունեցին ընծաներ և զորք, և զորքի համար բավականաչափ պարեն: Նրանց դիմավորեց Գյանջայի խանի եղբայրը և Երևանի զորքն ևս հավաքվեց:...

Վրաց տերը դուրս եկաւ Գյանջայից, հասաւ Աղարամթա. Գյանջայի խանը հետն էր. սրանց միացվեցին Սղնախի մելիքները՝ զորքով, բացի երկու մելիքից, որոնք մատուցին զորքի ծախսը, որքան էլ պետք էր:

Այս պահին Ալազան [գետ]ը մեծացել էր, [և Վրաց Թագավորները] չկարողացան գնալ [Հ]աջի-Չալարի դեմ: Խաները հրավիրում էին [Թագավորներին] ներքևում [կանգնած] աղվանների դեմ [գնալ], դու մի ասի՝ ուզում էին վրացիներին դավաճանել: Մեր Թագավորները՝ նկատելով այս՝ ընտրեցին այսպիսի [միջոցառում]. «Այս խաներին կալանավորենք և սրանց ունեցածը (տավարը) զորքին տանք»: Այսպես վերջացրին խորհրդակցությունն և հրավիրեցին խաներին: Գյանջայի խանն իր եղբոր հետ, Քաղում-խան Ղարաբաղցին, Բարգուշատի խանը, Շահսևվանի խան Փանահխանն ու սրանից հետո նրանց երկրների ավազանները և Սղնախցի Չանախչիի մելիքը՝ բոլորը նստեցին վրաց բատոնի վրանում: Սրանք խրախճանք և քեֆ էին անում և չնկատեցին, թե ինչպես Քարթլիի և Կախեթի ածդահա մարդիկ [յուրաքանչյուր] խանին էին կցել: Երկոքյան Թագավորները դրսուլին էին գտնվում: Պայմանավորված ժամին սկսեցին ծխել դալիան, և սուրճ (դավա) մատուցին. հենց այդ ժամանակ Վրաց և Կախեթի իշխանները հարձակվեցին խաների վրա ու կալա-

նափորեցին նրանց: Երբ որ զինվորները լսեցին «Պաներին բռնեցին», այնպիսի խառնակություն և իրարանցում տեղի ունեցավ, որ վերջին դատաստանի (երկրորդ դալստյան) օրին նմանվեց...

...Քարթլիի թագավորը հրամայեց Երևանյան զորքին... փախչել... Վրացիք պարտվեցին, կոտորվեցին. ոմանք գնացին գեպի Սդնախ, ոմանք գեպի Երևան, իսկ ոմանք էլ եկան Տփղիս քաղաքը...

Երկոքյան թագավորները բարձրացան Գյանջայի լեռը: Երբ մթնեց, իջան Շամշադինի ծայրին, և ով էլ մնացել էր, նրանց հետ միասին ժամանեցին Ղազախ, այնտեղից պարտված մտան քաղաք [Տփղիսը]... Փախած զորքին դիմադրեցին շամշադինցիք, որոնցից ոմանց սպանեցին, ոմանց մերկացրին. այսպիսով Վրաստանի [թափած] արյունը շամշադինցիք իրենց վրա վերցրին...

[Հ]աջի-Չալարը... թուղթ դրեց Ղազախ-Բորչալու, Դեմուր-Հասալիի քոչվորներին, Բայդարին. «Վրաց բառոնին այլևս մի ծառայեք. հակառակ գեպքում կոտորած կանեմ. չեմ թույլ տա, որ թաթարը վրացու ճորտ լինի»: Թաթարներին այս լուրը դուր եկավ, Վրաստանի բոլոր քոչվորներն ու Ղազախ-Բորչալուն ընծաներ պատրաստեցին, գնացին, մատուցին [Հ]աջի-Չալարին և հանձն առան ծառայել նրան և խոստացան լինել նրա ճորտն և համախոհը: Վերագործան տուն, նորից զորք հավաքեցին, սկսեցին ֆլասել Սոմխիթ-Սարարաթաշվիլոյին. Բորչալու-բայդարցիք ևս դալիս էին ու քաղաքի շրջակայքն ավերում. լեզգիները նույնպես և զազախեցոց զորքը դուրս բերել տվին...

Ղազախի, Բորչալուի և Բայդարի զորքը հարձակվում էր քաղաքի շրջակայքի վրա և անթիվ տվար տանում. նույնպես և լեզգիների զորքը բերին և կանգնեցրին Ղազախում և Բորչալուում. սրանց միանում էին տեղական զորքերն ևս, և վերջինների առաջնորդությամբ ավերում էին Սոմխիթն ու Սարարաթաշվիլոն... Որքան էլ Սոմխիթ-Սարարաթաշվիլոյում հաց կար, բոլորը տալան: Այսպիսի ֆլասա զզլբաշն էլ չի հասցրել, ինչ որ սրանք արին: Ղազախ-Բորչալուն և Բայդարն ավարով լցվեց: Ղազախ-բորչալուեցիք և բայդարցիք երկերեսանություն արին Վրաց տիրոջ նկատմամբ և սկսեցին ֆլասել Ջավախեթի և Ղարսի երկրներին...

...[Հ]աջի-Չալարը զորք հավաքեց, իր որդուն ուղարկեց

Գյանջա ու այնտեղ ևս հավաքեց Ղարաբաղի ու Սղնախի զորքը:

[Հ]աջի-Չալարի որդին և Գյանջայի խան Շա[հ]վերդ-խանը մեծ զորքով եկան Քարթլիի վրա. սրանց ընդառաջ գնացին Ղազախ-Բորչալուի և Դեմուրչասալիի զորքերը, որոնք եկան Շամշադին: Ղազախում Ղազախ-Բորչալուի քեթխուդներին ասել էին...

[Հ]աջի-Չալարի որդի՝ Աղա-քիշին և Գյանջայի խանը հեռացան Ղազախից և կանգ առան Բայդարում...

[Վրաց թագավորներին] լուր հասցրին... [որ թշնամին] մտել է Ղազախ...

Քարթլիի և Կախեթի թագավորները գնացին [Հ]աջի-Չալարի որդու և Գյանջայի խանի դեմ, որոնք կանգնած էին Ղազախում... Ղազախի խանն և ղազախեցիներից ոմանք տերերին միացան: Երբ [Հ]աջի-Չալարի որդին Ղազախի և Շամշադինի (Սամշադիլոյի) սահմաններին մոտեցավ, այդ ժամանակ էրեկլե թագավորը հասավ...

Թագավորները հաղթող մեկնեցին և իջան պատերազմական [գործողությունների] տեղը Շամշադինի (Սամշադիլոյի) վայրում, [իսկ] լեզգիները գնացին պարտված: Գյանջայի խանը գնաց Գյանջա, [Հ]աջի-Չալարի որդին հասավ Շաքի, կենդանի մնացած զորքը ցիրուցան եղավ, բոլորն իրենց տեղերը գնացին, կողոպտիչներ ուղարկեցին Շամշադինի երկիրը, կողոպտեցին երկիրը, այրեցին, ավերեցին. իսկ վրացիները տեղահան եղան այնտեղից, փոխադրվեցին Ղազախ [և] նրանց շուրջը համախմբվեց Ղազախի ավագանին: Նրանց, ովքեր հանցանք ունեին, մատնեցին մեր թագավորներին. հանցավորներին և ուխտադրուժներին խեղդեցին ջրում, ոմանց գլխատեցին և ոմանց կալանավորեցին, հավատարիմ [մնացած]ներին ողորմածություն խոստացան:

Մուսա-ղ'ուլի-խան՝ Բորչալուի նախկին խանին, որը քաղաքում մնաց և [Հ]աջի-Չալարին չմիացավ, Բորչալուի խանություն տվին ու ճանապարհ դրին դեպի Աղջաղ'ալա: Բորչալուի խանը [և] Մուսան՝ Բայդարի սուլթանը, իբրև հանցադործներ և ուխտադրուժներ, դեպի Նրևանյան երկրները փախան:

Հաղթող թագավորները դուրս եկան Ղազախից և ամեն ինչով լի հասան Սողանլուխ, այնտեղ մնացին ու կարգավորեցին...

Ղազար-Բորչալուի դործերը, թողություն տվին սխալանքի համար և ներեցին հանցագործներին...

Մեր թագավորները Ջեյդալ-խանին ուղարկեցին Երևան այն պատճառով, որ Վրաց արքայի (բատոնի) կողմից խան նշանակված Արզուլ-խանին Ազատ-խանն իրեն մոտ էր կանչել և պահել ու այլևս ետ չէր թողել, Երևանի խանությունը խել էր և դարձյալ [Հ]ասան-Ալիխանին էր տվել, որը նրանից առաջ էր խան, այս խանին էլ աղվանական զորքով ուղարկել էր ու Երեվանի բերդում տեղավորել: Այս բոլորը մեր բատոնին լնդդեմ էր սարքել: Ջեյդալ-խանն Երևանի բերդը պիտի մտներ և թագավորի անունից Ազատ-խանի հետ բանակցեր. «Եթե հաջողություն ուզեիր, արքաներն (բատոններն) ևս կհաշտվեն, Շահ[ա]-բաս խանն(*) Ազատ-խանի կողմից էր Երևան ուղարկված, անվանի մարդ էր»: Այսպես դիմեց Ջեյդալ-խանը, որին Հասան-Ալիխանը մեծապես պատվեց ու Երևանի բերդում տեղավորեց, և Ազատ-խանի հետ սկսեց բանակցել:

Սուլխան էշիկ-աղաս-բաշին ուղարկեցին Ղազար՝ այնտեղի գործերին տեղեկանալու համար...

...[Հ]աջի-Չալաբի որդի Աղա-քիշին... զորքով ...շարժվեց դեպի Ղազար... [Հ]աջի-Չալաբի որդին մեծ զորքով և Ղարաբաղի զորքն եկան Ղազար, սկսեցին ավերել, զազախեցիք տեղահան էին եղել, ամրոցները մտել: Սակայն ամրոցները խորտակեցին, ...շատ տեղեր ավերեցին, ավարով լի դարձյալ իջան Ղազար: Այս պատճառով թշնամաբար էր վերաբերում Ղազարին և ստում. «Դուք ինձ [այստեղ] բերիք ու պարտվեցի, և վրացիք իմ զորքը բնաջինջ արին, ես ձեր արյունն եմ ուղղում»: Մտադիր էր էլ ավելի թշնամություն անել և դեռևս չէր ուղղում դնալ. նույն տեղում կանգ էր առել ու ավերում էր: Վրաց տերը սրանից ավել զորք չհասցրեց. Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի զորքը հապճեպ կանչեցին... Ղազար հասցրին... հասան Ղազար... Ղազարում կանդնեցին... հարձակվեցին Շամշադինի վրա...

Ազատ-խանի չափարն եկավ, արքաներին (բատոններին) մատուցեց դաշինքի և հաշտության գիրը: Ջեյդալ-խանն այստեղից որ Երևան էր գնացել, լսեր էր...

441 [=1753] Թվի հունվար ամսին Էրեկլե թագավորը Քարթլիի և Կախեթի զորքով մեկնեց Բայդար... մտադիր էր անցնել Ղազար... [որպեսզի] զազախեցիք իրենց հավատարմությունը հայտնեին [նրան], Ղազարից լսեցին այս. եկան սուլ-

Թանի եղբայր Խաղի-բեկն և Ղազախի քեթխուսներն ու մատուցին ընծաներ... Բա[հ]ման-խանին իր մարդկանցով ուղարկեց Ղազախ...

...[Հ]աջի-Ջալաբը... զորք ժողովեց և մտադրվեց դալ Քարթլիի և Կախեթի վրա, երկու թևի բաժանեց զորքը. զորքի մի մասին Բա[հ]ման-խանն էր առաջնորդում Քարթլիի վրա, երկրորդին՝ Ջուրաբ էրիսթավիս-շվիլին Կախեթի վրա, սրանց հետ էին ճարեցիք, Շաքի-Շիրվանի, Գյանջա-Ղարաբաղի, Բարդ[ա]յի, Քարգուշատի և Սղնախի զորքերը... Ազատ-խանը բռնի կերպով ուզում էր գրավել Երևանը...

[Լեզգիները] բաղմաթիվ զորքով իջան Դաղստանից, հասան Բամբակի երկիրը, ավերեցին բերդերը, գերեցին, բնաջինջ արին, անթիվ գերի ու ավար տարան. հարձակվեցին Ղարսի երկրների վրա, շատ տեղեր ֆլասեցին, ոչ մի տեղ ընդդիմադրության չհանդիպեցին, գնացին Գյոքչա, գրավեցին բերդը և այնտեղի բոլոր բնակավայրերն ավերեցին: Հարձակվեցին Երևանի երկրի վրա, սկսեցին ավերել Տփղիս քաղաքի շրջակայքը...

442 [=1754] թվին... լեզգիների զորքը մտավ Սոմխիթ... [լեզգիներն] անցան Սոմխիթով, հասան Հաղբատ, այնտեղից ելան Ղազախի լեռներն ու իջան Գյանջա...

...Երևանի խանի դեսպաններն եկան. շրջակա երկրների մարդիկ աշխատում էին հաշտ մնալ ու դաշնակից լինել վրացիների հետ:

Դիվանբեգ Իվանե Օրբելիանու և Ջաալի մարդիկ, որոնք Սպահանուում էին Ազատ-խանի մոտ, եկել էին Երևան... Լեզգիների զորքի մի մասը գնաց Երևանյան կողմերը, մյուսը՝ Սոմխիթի կողմերը, իսկ երրորդը՝ Վերին Քարթլի:... Իսկույն և եթ թագավորը չափար ուղարկեց Երևան... նա մնացել էր Երևանում, ուր Երևանի խանը նրան լավ պատվիլ էր. նմանապես նրան լավ էր ընդունել Հայոց պատրիարքը էջմիածնում (էջմիատի. sic)²⁰: Երբ լեզգիների զորքը գնաց դեպի Երևան, նա փչացրեց Սադա-րագը²¹, կոտորած սարքեց. [լեզգիներն] այնքան ավար և գերի վերցրին, որ շատ լինելու պատճառով հազիվ էին տանում, անցան Ղազախով և գնացին ամեն ինչով լի: Ղազախի զորքն էլ այդ լեզգիների զորքի հետն էր:...

...Սոմխիթ-Սաբարաթաշվիլոյի տեղերն ավերակ էին դարձած և թշնամի[ներ]ով լի:... [Մդիվան-բեգին և Ջաալ Օրբելիանուն] Երևանում դիմավորեցին:...

... Լեզգիների զորքը ... Ծալկայի Բեդենիի սարից ... անցավ Դմանիսի գլուխը, լեռան ստորոտին Տաշիրով անցավ և մտավ Հաղբասի ձորը: Հետախույզներն [սրա մասին] զեկուցին թագավորներին: Վերադարձան Բեդենիից և իջան Նախիգուրի²², այնտեղից մարդիկ ուղարկեցին Ղազախ և Բորչալու:...

Երբ լեզգիների զորքը Հաղբասու մոտ էր կանգնած՝ լի ավարով, սրա մասին հաղորդեցին Քարթլիի թագավորին:...

443 [=1755] թվին... Երկոքյան թագավորները մեկնեցին դեպի Բորչալուի կողմերն և շրջեցին Սոմխիթի երկիրը. ոչ մի տեղ թշնամու չհանդիպեցին և՛ որսորդությամբ զբաղվելով՝ վերադարձան Տփղիս քաղաք:...

Բա[ն]ման-խանը լեզգիների զորքով եկավ Ղազախի երկիրը, ... և Ղազախից սկսեց թագավորների հետ բանակեցել: ... Բա[ն]ման-խանը և լեզգիների զորքը Սոմխիթի մելիքի հոգում (հայրենիքում) էր կանգնած: ... Շիրոշ Արղութաշվիլուն իբրև պատանդ ուղարկեցին լեզգիներին: ... Բա[ն]ման-խանը և լեզգիների զորքը դարձյալ Սոմխիթի անտառում էին կանգնած: ... Էրեկլե թագավորն իջավ Բայդար: ... Արղութաշվիլի Շիրոշին, որը պատանդ էր լեզգիների մոտ, սպանել էին ճանապարհին:...

Մի փոքր ժամանակից հետո լեզգիների զորքը դարձյալ եկավ Դյանջայից և՛ կանգ առնելով Սոմխիթի երկրում՝ սկսեց ֆուսել այս ու այն կողմը, բռնեց ճանապարհներն ու բազմաթիվ դնացող-եկող քարավաններին ֆուս պատճառեց:...

Այս հանգամանքներում Ղարաբաղի Փանա խանն ուժ էր գործադրել Սղնախի [մելիքների] նկատմամբ. հայերն այլևս չէին կարողացել դիմանալ. մի ձորի մելիք [Յ]ուսուֆ-բեկը հարյուր ծուխից լողկացած խիզաններով տեղահան էր եղել ու, գալով Վրաստան, [տեղ] խնդրել [Վրաց] թագավորներից: Այս հանգամանքները ղեկուցին թագավորներին Թելավում. իսկույն և եթ մարդ կցեցին նրանց և այս սղնախցիներին մնակեցրին [Տփլիս] քաղաքի քարափի թաղի կողմը, իսկ իրեն [մելիքին] կանչեցին Կախեթ: Գնաց մելիք [Յ]ուսուֆ-բեկն իր զորքով Կախեթ, միացավ թագավորներին: Հրամայեցին ողորմածություն ցույց տալ նրան և պատվելով պահեցին:

... Լեզգիների զորքն ավերել էր Դեմուրչասալիի մնակատեղերն ու կողոպտել Դեբեդի հայսկույս գտնվող Բորչալուի գյուղերը: ... Ապա [լեզգիներն] ելան Հաղբասի ձորով: ... Այս զորքը Փամբակով անցավ Ղարաքիլիսա, [ուր] և բաժանեցին ավարը:

Խունձախի տերն և Շամխալն իրենց մարդկանցով գնացին Գյանջա, ավարը հետը տարան [ու] իրենց երկրները գնացին: Դադստանի մյուս գործը քնաց Փամբակի Ղարաքիլիսայում, ավարն այստեղ թողին, իրենք գնացին, Երևանյան երկիրն ավերեցին. հետո գնացին, քնացին Ղարսի երկրներին՝ բերին բազմաթիվ ավար ու գերի, նմանապես անցան Զավախեթ, ավերեցին Բարալեթը, բերին բազմաթիվ ավար, փոխադրեցին Փամբակ և ոչ մի ընդդիմադրողի չհանդիպեցին...

... Լեզգիների գործը Սոմխիթի և Սաբարաթաշվիլոյի անտառներն ու ժայռերը մտան ու այնտեղից սկսեցին ավերել քաղաք [Տփղիս]ի շրջակա գյուղերը... Լեզգիները գիշերով... սանդուխտներով բարձրացան Սոմխիթի Սամծեվրիսի բերդը...

... [Տփղիս] կանչեցին Ղազախի և Բորչալուի խաներին ու քեթխուղներին... ապա [վերջինները՝ վերադառնալով] վարեցին Ղազախի երկրի և Բորչալուի գործերը...

Ազատ-խանը, որ տիրում էր Արագի և Ադրբեջանի երկրներին, իր մի ղուլին ուղարկեց Երևանյան երկիրն առելու. «Որքան էլ Վրաստանի քոչվորներից այն երկրում մարդ է ընակվում, բոլորին տեղահան արա և Վրաց տիրոջը հանձնիր»... Ապա այդ ղուլն եկավ [Քարթլի] և սրա մասին [Վրաց] թագավորներին զեկուցեց: Սրանք ուղարկեցին Կախեթի բատոնի էշիկադասուրաշ Սուլխանին և հետը կցեցին Սոմխիթի մեկիքի ուրդի Ավթանդիլին [և] հրամայեցին երդումի տակ ներեն բորչալուեցոց բոլոր հանցանքները: Սուլխան էշիկադասուրաշը գնաց... Ղազախի, Բորչալուի, Դեմուրչասալիի ավագանիներին բոլորին հետը տարավ, հասավ Երևան. հավաքվեցին Բորչալուի խանն և քեթխուղները, այնտեղ էին և Լոսիի ու Բամբակի քեթխուղները: Երդվել տվեց Սուլխան էշիկադասուրաշը... ու վերադարձավ Տփղիս

Ազատ-խանը... էլիզրարին շնորհեց գանձարանապետի (մուլարեթուխուցեսի) [պաշտոնը]... Քարթլի ուղարկեց [Հ]ասան-միրզային. [իսկ] մայրը՝ Քեթևան խանումը՝ բազմաթիվ ընծաներով մտավ Երևան, ուր և լավ ընդունելութուն գտավ...

444 [=1756] թվին... Ղազախի խանն ևս Ղազախի բոլոր քոչվորներով տեղահան եղավ ու անցավ Փամբակ:... Նրանք անցան Տաշիրով՝ Դմանխի բերդի հանդեպ [ճանապարհով]...

... Յուզբաշ Ռեյազ Խոթամխաշվիլուն Ղազախի խանի... բերդում սպանեցին... [Վրացիք] պատանդներ պահանջեցին... Ղազախի ավագանիներից... [Թաթարական ցեղերը] Ղարսի եր-

կիրն ավերել էին ու մեծ ավար բերել [այնտեղից]։ Երբ նրանք էրեկել թագավորի մեկնումն իմացան, ... Երևանի խանն Երևանի մեծամեծներին ուղարկել էր դիմավորելու [թագավորին] և մատուցանելու նրան [լավ] ցեղի ձի և թանկագին ընծաներ (փեշքաշ)։ Նույնպես և Ղարսի փաշան ուղարկել էր ընծաներ և իր երկրի մարդկանց՝ ասելով. «Ձեր ցեղերն իմ երկրին ֆուսեցին. քանի որ ձեր և մեր մեջ համերաշխություն է, արդար դատաստան արած։ Սա [մեր] թագավորներին [մեծ] վիշտ պատճառեց. [ուստի և] ինչ որ Ղարսի երկրից ավար էին բերել, բոլորը խեցին, և էրեկել թագավորը դարձյալ Ղարսի փաշային ուղարկեց։...

445 [=1757] թվին դատարկվեց Սարարաթաշվիլոն, Սոմ-խեթը, Օրբելիանների հողը (հայրենիքը) և ոմանք գնացին Կախեթ, ոմանք անցան վերին Քարթլի և [այլ] իշխանությունները (սաէրիսթոերի). ոչ մի տեղ այն կողմերում այլևս շինություն չէր մնացել։...

446 [=1758] թվին եկավ Բա[ն]ման-խանը, Վրաց տիրոջ հետ հաշտվեց։ Նրան տվին Բորչալուի խանությունը, Որքան էլ Գյանջայում Քարթլիի քոչվորներ կային, Ղապախ-Բորչալու-Դեմուրչասալիում... իրենց տեղերում բնակեցրեց։...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Պարսկական խան Քարթլ-Կախեթի պարսկական տիրապետության 1735—1747 թթ. ժամանակաշրջանում։

² Արդուլարեկը Վրաց մահմեդական Իսկե թագավորի (1714—1716 թթ.) որդին էր։

³ Քերիմ-խան, Պարսից շահ Ջենգական հաբսուսթյունից, 1750—1770 թթ.։

⁴ Շահադե—շահի որդի, թագաժառանգ։

⁵ Թեյմուրազ II, Քարթլիի թագավոր, 1744—1762։

⁶ Խոսքը հին Նախիջևանին է վերաբերում, որ չպիտի շփոթել Կախեթի Նախիջևանի հետ։

⁷ էրեկել II, Կախեթի թագավորը, 1744—1762 թթ.։

⁸ Բնագրում «սարոթերը» (էջ 480), որ Մ. Բրոսսե (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, 97) թարգմանում է «sur les frontières», կցելով նրան այսպիսի ծանոթագրություն. «սարոթերի—սարոթերի limite, on pourrait aussi traduite: dans les districts»: Մինչդեռ այս բառը՝ «սարոթի» մեկնաբանված է իրրև մոզաիկա (Д. Чубинов, Грузино-русский словарь, 1110, հմմտ. Մ. Օրբելյանու բառարանը, 1928 թ. հրատ., էջ 298)։ Հավանական է արվարձան համ եղանակով նշանակել։

9 Հմմտ. Լ. Մ ե լ ի ք ս ե Թ-Բ ե կ, Երկայնաբազուկներին տրված էրեկլիկ 11 արքայի և Պապիկ 1 կայսեր հրովարտակաները, վրացերեն, — «Պատմության Տեղեկագիր», I, Թբ., 1945, էջ 22—32 (Л. Мелниксет-Бек, Грамоты царя Иракля II и императора Павла I на имя Долгоруких); Հմմտ. նաև այս հատորի 9 գլխի վերջին հատվածի 8-րդ ծանոթ. (էջ 87):

10 Բնագրում «ամալերի» (էջ 380), այսինքն բեռնակիրներ. միաժամանակ «ամալի» և «ամալա» նշանակում է և շախմատ (СВНТ), շախմատի անդամներ:

11 Նույն Արղունթյանները:

12 Նազըր, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

13 Անուներ չի հիշված:

14 Տե՛ս այս աշխատության 9 գլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ. (էջ 88):

15 Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Démourtchasalıs (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 150):

16 Թուլի և Թուլա և Թուղա: Հստ Մ. Բրոսսեի (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, p. 151, n. 1). գուցե Վարանդայի Տուգը լինի. «un lieu nommé Tong, un peu au S.-E. de Choucha»: Հմմտ. Թուլայեցոց հիշատակությունը Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերում (Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը, Ադ., 1910, էջ 161, 164): Մեր կարծիքով, գուցե այստեղ «Թալ[իշ]ի» կամ «Թալիի» մասին լինի խոսքը:

17 Թարգմանում ենք համաձայն վերականգնած բնագրի, որ տվել է Մ. Բրոսսեն (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 151, n. 2).

18 Հստ Մ. Բրոսսեի (նույն տեղ, 162, n. 2)՝ «les 40-sources, lieu situé à l'O d'Erivan, dans le canton actuel de Sourmali; toutefois il y a encore, m'a-t-on dit, un autre lieu de même nom, au N. de Kanakir»:

19 Հստ Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանության (նույն տեղ, II 163)՝ meithar-khaneh, որին կցված է այսպիսի ծանոթագրություն. La tente où sont déposés les instruments de musique militaire»:

20 Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացին (1753—1755):

21 Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանությամբ (նույն տեղ, II, 180)՝ «s'était portée contre Erivan raagea Sadarag»:

22 Այժմյան Առըխո, նախկին Ցուրտավը (Հմմտ. սույն աշխատության 1 հատորը, էջ 12—15):

ԻՈՎԱՆԵ ՊԵՆՏԵԼԱՇՎԻԼԻ

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԴԱՎԹԱՐՈՒՄ (1765)

Իսկանե Պենտելաշվիլին XVIII դարի երկրորդ կեսի և XIX դարի սկզբների գրականագետ-գրիչն է, որի անվան հետ կապված է «Աղվեսաղբի» թարգմանությունը հայերենից վրացերեն: 1798 թվին. նրա գրչագիրներից ամենահնագույնն է 1765 թ., իսկ ամենաուշը՝ 1808 թ.: Հետևապես Իսկանեն ծնված պիտի լինի XVIII դարի առաջին կեսում և վախճանված XIX դարի առաջին քառորդում (Լ. Մեղիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի լրիվ ժողովածուն, վրացերեն, Թբ., 1935, էջ 19, ծանոթ. 2. Ա. Բարամիձե, Հետազոտություններ վրաց գրականության պատմության, II, XV—XVIII դդ., վրացերեն, Թբ., 1950, էջ 436—437):

Իսկանե Պենտելաշվիլու գրչին է պատկանում, ի միջի այլոց՝ վրացերեն սիրուն բոլորագիր տառերով (մխեդրուլի) գրված մի հիշատակարան, որ կցված է Սայաթ-Նովայի երգերի ինքնաձեռագիր դավթարին (որ այժմ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանում է պահվում և որը քանիցս հրատարակվել է (Գեորգ Ախվերդեան. Սայաթ-Նովայ, Մոսկվա, 1852, էջ ԺԴ: Ի. Գրիշաշվիլի, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Թբ., 1918, էջ 41. Լ. Մեղիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովա. Գնահատան-կենսագրական էություն, վրացերեն, Թբ., 1930, էջ 86—87. Գ. Լեւոնյան, Սայաթ-Նովա, Եր., 1932, էջ 46 (լուսանկարը). Լ. Մեղիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի լրիվ ժողովածուն, Թբ., 1935, էջ 19): Հայերեն թարգմանությունը Թբիլիսիի բարբառով տվել է Գ. Ախվերդյանը (հիշյալ գրքում), որ կրկնում է Գ. Լեւոնյանը:

Մենք տալիս ենք նույն հիշատակարանը մեր՝ աշխարհաբար թարգմանություն:

[ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ]

«Այս խաղերը բոլորը Սայաթ-Նովայի ասած[ներն] և[ն]:

«Ք. Ո՛վ, ուղղահավատք և քրիստոսասերք: Սրա գրողն ու

այս խաղերի ասողն շատ օր է մթնացրել ու գիշեր լուսացրել սրանց ասելու՛մ: Այժմ, սրա ընթերցողներ, այս եմ աղաչում, որ սրա[նց] ասողին բարվոք և ողորմի ասելով հիշատակեք: Եվ դուք ևս Քրիստոսի բերանով բարվոք հիշվեք: Ես, Պենտեկոստեց (Պենտեկոսթ) Իովանեն, գրեցի այս հիշատակարանը մայիսի 1-ին քրոնիկոնի 453-ին [=1765 թ.]՝¹:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Բացի այս հիշատակարանից և հայերեն խաղերին կցած վրացերեն post-scriptum-ներից, նույն ձեռագիր մատյանում կա 2 հիշատակարան վրացերեն անվարժ գրչի (հավանական է, Սայաթ-Նովայի երեխաներից կամ բարեկամներից մեկի), որ կարդացվում է այսպես (Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ ՝ Սայաթ-Նովա, էջ 88—89)։

ա. Վր. երանի աստված տեր-Ստեփանին ողջ և առողջ վերադարձնի, այս դավթարը ինձ կարդացնի. այս խնդիրն [անկատար] չմնա և ևս նրան ծառայեմ (էջ 24)։

բ. Վր. երանի տեր-Ստեփանը ողջ և առողջ դա, այս դավթարն ինձ կարդացնի՝ իր երեխաների կենաց համար. իմ խնդիրն [անկատար] չմնա և ևս՝ մեղապարտ՝ նրան ծառայեմ. ամեն» (էջ 84)։

Ինչպես Իովանե Պենտեկոսթիլու 1765 թ., նույնպես և անանուն գրչի այս դուռդ հիշատակարանները գալիս են մի անգամ ևս ապացուցելու, որ Սայաթ-Նովայի խաղերի ինքնաձեռագիր մատյանը (դավթարը) գրված և ավարտված է եղել 1765 թվին, երբ Սայաթ-Նովան դեռևս աշխարհական է եղել, և որ մոտավորապես այս թվականի շուրջն է տեղի ունեցել նրա հեռացումը ոչ միայն Վրաց Հրեկի 11 թաղավորի արքունիքից (իբրև պալատական աշուղ-սազանդարի), այլև Թբիլիսիից քշելը, հավանական է, հասարակական-քաղաքական բնույթ ունեցող հանգամանքների կապակցությամբ, եթե, ի հարկե, ճշովի մեր նոր գիտողությունը, որ Սայաթ-Նովան, իբրև Թբիլիսիի հայ համայնքի աչքի բնկնող ներկայացուցիչներից մեկը, կարող էր այս կամ այն չափով մասնակից լինել Հովսեփ Էմինի՝ Հրեկի թագավորին ոչ հաճելի գործելակերպի հետ (հմմտ. А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин. Ереван, 1945, стр. 252), որի հետևանքով սա ևս քշվել է Վրաստանից։

Իսկ անանուն գրչի դուռդ հիշատակարաններին, որ գրված պիտի լինին 1765 թվից հետո, երբ Սայաթ-Նովան քահանա է ձեռնադրվում տեր-Ստեփանոս անունով, միանգամայն դուրաքիչում են Սայաթ-Նովայի մյուս ինքնաձեռագիր ժողովածուի հիշատակարանները 1766 թ. ներքո, որ գրված են նրա՝ Չաքաթալայի կախ-ավանում եղած միջոցին (Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ ՝ Սայաթ-Նովա, էջ 82—83, 05—015)։

ա. ՎՍտեփանոսի քահանայ[ի]ս է գիրքս այս. ողորմ[ի ասեք]» (էջ 1ա)։

բ. ՎԱռ նոյն յայնմանէ տուչութէ, գի այսպէս ունէր. Սայաթ-Նովա գրէլ է» (էջ 37 բ)։

գ. ՎԳրեցաւ ի Կախոյ քարվասարէն: Ով, ընթերցող, յիշեայ ի սբ աղօթս բոյ դգծող մեղայալարտ զՍտեփանոս քահանայեայս և իւր

ծնողացն մահտեսի կարապետեն, մօրն Սառայեն եւ այլ ^մմայր-
եանց մե[րոց...]» (էջ 100 ք)։

դ. «Ուվ, ընթերցող, յիշեա զՍտեփանոս քահանայա թփսցի. գրեցաւ
կախ. ՌՄԺԾ» (էջ 170 ք)։

ե. «Թուին հայոց ՌՄԺԾ։ Գիր տարւոյն ցօն է. տանուտէրն Այծեղ-
ջիւրն է։ Իսկ խեցդեպիւնն և կարիճն և ձուկն նահանջեն. երբ գիր
տարւոյն ի նոցա կարգն հասանիս ի մարտի ամիսն, թէ քէ է, գու-
փիւրն բանեցոյ. և թէ փիւր է, գու գհիւնն. սոյնպէս մինչև ցայրն.
Ի տարւոջն. ա. գիր յառաջ տուր. և թիւ մի աւելի կալ զթուականն.
և ուղիղ գաս։ Գրեցաւ ի կախոյ քարվասարէն։ Ո՛վ, ընթերցող,
յիշեալ զգծող գրոյս մեղապարտ Ստեփանոս քահանայս, որ Սահադ-
նովայ կոչեն, և հայրն իմ մահտեսի կարապետն և մայր իմ Սար-
բայ. և գուք յիշեալ լինիք յառաջի Այ. ամէն» (էջ 276 ք)։

(Հմմտ. նաև Հր. Աճ ա ո ե ա ն, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի-
Վիեննա 1910։ էջ 97)։

ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ

«ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ ԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1769)

Անանուն աշխարհագիրը, որ Անտոն I կաթողիկոսին մոտ կանգնած մարդկանցից մեկը պիտի լինի և որը XVIII դարի երկրորդ կիսի գործիչ է, 1769 թ. 14 հունիսին ավարտել է վրացերեն և ռուսերեն լեզվով մի զեկուցագիր՝ «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» վերնագրով, որ ուղարկվել է Ղզլարի կոմենդանտ գեներալ-մայոր Ի. Լ. Ֆոն-Ֆրանկենդորֆին Ռուսաց արքունիքին ներկայացնելու համար:

Նկարագրության վրացական տեքստը հրատարակվել է Ձանգամ, նախ՝ ըստ միակ ձեռագրի՝ պրոֆ. Ա. Ցագարելի ու կոդմից, գրքում՝ А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, т. II, вып. 1. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год, СПб. 1898, էջ 8—18, ապա ըստ 3 ձեռագրի (Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության [այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում] հավաքածուի №№ 4989 և 2316, և Քուլթայիսի գավառագիտական թանգարանի № 203) մեր գրքույկում՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը XVIII դարի երկրորդ կիսի, իբրև նյութ Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության քարտեզով, վրացերեն, Վրաստանի Աշխարհագրական ընկ. հրատ., Թբ., 1936, էջ 15—31 (ձախ սյունակ):

Ռուսերեն տեքստը ևս Ձանգամ է հրատարակված. նախ՝ А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, т. I, с 1768 по 1774 год, I, СПб, 1891, стр. 433—438, ապա՝ Л. Меликсет-Беков, „Описание сопредельных с Грузиею стран“ второй половины XVIII века, — „Труды Тбил. гос. университета“, т. XVIII, 1940, стр. 125—137 (ձախ սյունակ):

Նկարագրության բնութագիրը տես նաև մեր գրքույկում.

Обзор источников по истории Азербайджана. Выпуск II. Л., Меликсет-Беков, Источники грузинские. Баку, 1939, стр. 19—20.

Նկարագրությունը բաղկացած է 16 գլխից, հետևյալ հաջորդականությամբ. նկարագրություն՝ 1. Ախալցիխեի, 2. Ղարսի, 3. Բայազետի, 4. Երևանի, 5. Գյանջայի, 6. Խամսայի, 7. Ղուբայի, 8. Կումուխի, 9. Շաքիի, 10. Ալի-սուլթանի, 11. Ճարի ձորի, 12. Զինիխի, 13. Թալիսի և Բելաքանի, 12. Խունձախի, 13. Դիգո-Քիստի, Ղլիզլի-Ջուրղուկի, Թուշ-Փշավ-Խևուրի և Խևիի, 14. Լեոնանցքի ճանապարհի, 15. Քերիմ-խանի [գործերի] և 16. Ասորոց:

Սրանցից մի մասը անմիջապես Հայաստանի անցյալին է վերաբերում, չհաշված այն դուռները, ուր հայերի մասին ևս կան տեղեկություններ, մանավանդ վիճակագրական տվյալներով, թե որտեղ, որքան հայ է ապրում կամ ով և որքան զորք կարող է դուրս բերել պատերազմի ժամանակ:

Հայաստանին և հայերին վերաբերյալ դուռները կամ առանձին մասերը բերում ենք մեր թարգմանականության անմիջապես վրացերեն բնագրից:

[ՀԱՅԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ ԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ]

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ղ Ա Ր Ս Ի

Ղարսն (Ղարսի) Արարատ լեռան մոտ գտնվող երկիր է: Սա՝ Հայաստանի թագավորության մասն է, [թե]և [ներառնակիչներն] այժմ մահմեդականացած են: Սակայն այստեղ շատ քրիստոնյաներ [ևս] կան դավանությամբ հայեր, սակավաթիվ [նա]և վրացիներ: Ունի ամուր լեռ և ընդարձակ հարթավայր: Գաղտը լի[առատ] է արտերով [և] անտառազուրկ է. ուղղված է դեպի հարավ և մի փոքր թեքված արևմտյան կողմից: Այստեղ հստած է փաշա՝ երկնշանակիր և երբեմն եռանշանակիր. ի վիճակի է իր երկրում հավաքել երկու հազար ռազմիկ: Եվ մեր (Քարթլիի) երկրի և Ղարսի սահմաններն իրար կպչում են: սա նույնպես [Սամցխե-] Սաաթուրագոյի սահմանակից է: Այստեղ ևս շատ տեղեր կան լիզգիներից ավերված: Եվ սրանք (ղարսեցիները) պատերազմում բավական խիզախ չեն:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Բ Ա Յ Ա Ջ Ե Տ Ի

Բայազետը երկիր է, ուր հստած է փաշա՝ երկնշանակիր: Սա ևս Հայաստանի թագավորության մասն է և ի վիճակի է իր

Երկրից դուրս հանելու, առանց ռոճիկի, հազար հինգ հարյուր ուազմիկներ: Այստեղ կան շատ քրիստոնյաներ՝ դավանությամբ հայեր: Այս Բայազետի քրդերը խոնթքարին այլ կերպ չեն ծառայում, բայց եթե իրենց [հոժար] կամքով: [Բայազետը] գտնվում է հարավում, Արարատի հետևը, սահմանակից է Երևանին, Սալմաս[տ]ին և Ղարսին: Եվ սրանք (բայազետցիք) նրանցից (ղարսեցիներին) ավելի փորձված են պատերազմում: Եվ սրանց երկիրը շեն է ու թշնամուց չփնասված:

ՆԱԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ

Երևանը Իրանի (Էրանի) մասն է՝ բեգլարբեգություն, ուր առաջներում եղել է հայոց արքայի գահը (թախտը)¹: Այստեղ նըստած է բեգլարբեգ, սակայն ոչ ժառանգաբար: Եվ այստեղ է հայոց կաթողիկոսի գահը (թախտը)²: Սա (Երևանը) ունի և՛ սար, և՛ դաշտ շատ, և պտղավետ-բերքավետ է: Այստեղ բնակվում են շատ քրիստոնյաներ, դավանությամբ հայեր: Սրանց (երևանցիներին) երկիրը մի տասը-տասնհինգ տարի սրանից առաջ³ փնասված էր լեզգիներից և ղզլաշներից, մինչև որ մեր (վրացիներիս) ձեռքը չընկան: Այժմ, երբ մեր ձեռքի տակ ընկան, ամեն ինչից ապահով են և մեղ են ծառայում⁴. սակայն անշեն տեղեր ևս շատ սևնին: [Երևանը] գտնվում է հարավային կողմում, Քարթլիի և Բայազետի միջև: Մեր երկրի (Քարթլիի) և այստեղի ասորիներն իրար հետ շփվում են: Մեր (Քարթլիի) և նրանց (Երևանի) միջև այնպիսի լեռ կա, որով սայլ և քարավան է անցնում: Եվ [Երևանը] ի վիճակի է դուրս հանելու երկու հազար ուազմիկներ, սակայն սրանք ևս պատերազմում ու մարտերում վախկոտ են, անզեն են և մանավանդ անփորձ:

ՆԱԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՅԱՆՋԱՅԻ

Գյանջան Իրանի (Էրանի) մասն է՝ բեգլարբեգություն, հռչակալոր քաղաք՝ գտված բերք[ով]... Այստեղ շատ քրիստոնյաներ կան, դավանությամբ հայեր: ...Այս երկիրը գտնվում է արևելքից, հարավից [և արևմուտքից] Շիրվանի, Ղարաբաղի, Երևանի, Պամսայի և Քարթլիի միջև: [Գյանջեցիները] երևան[ցիներ]ի պես ըստ կարողության հնազանդ են մեղ վրացիներիս... պատերազմում երևանցիներից ավելի արիություն և փորձառություն ունեն:

* Բերում ենք կրճատումով: — Լ. Մ.-Բ.

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԽԱՄՍԱՅԻ

Խամսան՝ երկիր է, որի մեջ մտնում են յոթը (sic) մելի-քություններ⁵։ Այս [տեղի բնակիչները] քրիստոնյաներ են՝ դավանությամբ հայեր և սրանք ևս ունեն [իրենց] կաթողիկոսը⁶։ Սրանք ևս Պարսից թագավորի արքունիքի հարկատու են եղել։ Երբ Պարսից թագավորութունը քայքայվեց, այստեղի քոչվորներին մեկը, որ մահմեդական էր, Ջվանշեր (Ջոանշեր) ցեղից, ուժ հավաքեց։ Եվ այս Խամսայի մեջտեղը հնուց կա մի ամուր բերդ, որն և գրավեց [Ջվանշերը]։ Մեր (վրացոց) և Ջվանշերի (Ջոհանշիրի) միջև տարաձայնություն ծագեց։ Եվ օգնականությամբ աստծո՝ մեր և մեր զորքից պարսիկներն ու ավերվեցին ոչ թե այն քրիստոնյա-հայերը, այլ միմիայն այն Ջվանշերը (Ջոհանշիրը)։ Այժմ այնպիսի պատճառներ առաջացան, որ մեր (վրացոց) և նրանց (Ջվանշերցիների) միջև խաղաղություն է տիրում։ Խամսան ունի մեծ ամրոց, շատ լեռներ, թեև ժայռոտ-անտառոտ, և դաշտ էլ ունի ջրաբաշխ, հույժ բերքատու։ Իր երկրում Ջվանշերը (Ջոհանշիրը) ի վիճակի է դուրս հանելու երկու հազար և հինգ հարյուր ռազմիկներ և հայերն ևս դուրս կդան չորս հազար հինգ հարյուր։ Այս երկիրը՝ տարածվելով արևելքից արևմուտք՝ հասնում է մինչև Ղաբադաղի և Գյանջայի սահմանները, և գտնվում է Շիրվանի ու Նախիջևանի, Գյանջայի և Ղաբադաղի միջև։ Այս՝ Խամսայի մարդիկ, որոնք հայեր են, հույժ քաջարի են, ռազմատենչ և խիզախ։ Եվ այս միլիթների միջև փոխադարձ նախանձի և թշնամության առաջացումը Ջվանշերի (Ջոանշիրի) ձեռքը գցեց այս[տեղի] հայերին⁷։

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՇԱՔԻԻ*

Շաքիի խանի պապը Հաջի-Չալաբ էր կոչվում, և այս Հաջի-Չալաբի հայրը հայ երեց էր, և ինքը Հաջի-Չալաբը մահմեդականացել էր։ ...Այս երկրում բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությամբ] հայեր՝ բացահայտ, և վրացիներ՝ դադա-ն[աբար], մահմեդականներից երկյուղ կրելու պատճառով⁸...

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՃԱՐԻ ՁՈՐԻ, ՋԻՆԻՔԻ,
ԹԱԼԻ ԵՎ ԲԵԼԱՔԱՆԻ*

Թալիի ձորը, Ջինի[խ]ի ձորը և Բեյաքանի ձորը անտեղ են

* Տես նախորդ ծանոթությունը։—Լ. Մ.-Ք.

և սրանց ժողովուրդը տափաստանի ռայաթ-թյարաքամա է, որոնց մեջ գտնվում են սակավաթիվ քրիստոնյաներ, ոմանք ուղղափառներ՝ գաղտն[արար], և ոմանք հայեր՝ բացահայտ...:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հեղինակը ուզում է ասել, որ Հայոց թագավորների աթոռանիստը Երևանյան երկրում է եղել:

² Հեղինակը ուզում է ասել, որ Հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստը Երևանյան երկրում է:

³ Ի նկատի ունի Երևանի խանության առումը էրեկլե 11-ի կողմից 1752 թվականին և Երևանի ավերումները մինչ այդ թվականը: Հմմտ. այս աշխատության ժե գլուխը, 18-րդ ժանթ. (էջ 181):

⁴ Տես նախորդ ժանթությունը:

⁵ Այստեղ, անկասկած, սխալ է. պիտի լինի հինգ մելիքություններ:

⁶ Ի նկատի ունի Աղվանից կամ Գանձասարի կաթողիկոսությունը:

⁷ Հմմտ. Ր ա ֆ ֆ ի, խամսայի մելիքությունները (1600—1827), Թիֆլիս, 1882:

⁸ Հալանական է, որ հայադավան և վրացադավան քրիստոնյաների ներքո հեղինակը ի նկատի ունի ոչ միայն հայերին և վրացիներին, այլև հայադավան և վրացադավան ուտիացիներին (Հմմտ. Л. Меликсет-Бекоев, К истории удин. Utica-Armeniacae, — Труды Тбилис. Гос. Унив., т. XXIII, 1942, էջ 52—53):

Ա Ն Ա Ն ՈՒ Ն Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

«ՔԱՐԹԼԻԻ ԵՎ ԿԱՆԵԹԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1770)

XVIII—XIX դդ. վրաց գրականությունը պահպանել է մի շարք անանուն հեղինակների գրչից ելած «վիճակագրություններ» դեմոգրաֆիային վերաբերող տեղեկություններով հանդերձ:

Ահա այդպիսի «վիճակագրություն»-ներից մեկը, ուր գտնուում ենք տեղեկություններ և հայերի մասին, էրեկլե II թագավորի կարգադրությամբ 1770 թվի 5 ապրիլին կազմված՝ Քարթլիի և Կախեթի բնակչության վիճակագրությունն է, որ հրատարակել է պրոֆ. Ա. Խախաձեի, հոգվածում՝ Վրաստանի անցյալի վիճակագրական և տնտեսական ուսումնասիրության համար», վրացերեն, — «Կվալի», 1898 թ. № 11, էջ 194—195 (հմմտ. Սարգիս Կակարաձե. Պրպոտոմներ Վրաստանի պատմության խնդիրների մասին, վրացերեն, Թբ., 1920, էջ 27—29):

[ՀԱՅՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ]

Տիֆլիս քաղաքը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր, կաթոլիկներ (ֆրանկներ) և ադրբեջանցիներ՝ 4090 ծուխ:

Քաղաք Գորին: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, կաթոլիկներ (ֆրանկներ) և հայեր՝ 500 ծուխ:

Ծիլկանի քաղաքը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր և հրեաներ, խիզանների հետ միասին՝ 700 ծուխ:

Քաղաք Սուրամը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ, հայեր և հրեաներ՝ 200 ծուխ:

Կախեթում՝ քաղաք Թելավը: Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ և հայեր խիզաններով ու Թելավի ծայրին [գլտնվոդ] գյուղացիներով՝ 740 ծուխ:

Քիզիդ'ումն է քաղաք Սղնախը (Սիղնադի)¹: Այստեղ բնակվում են հայեր՝ 100 ծուխ:

Արագվի վրա է փոքր քաղաք Անանուրը, Այստեղ բնակվում են [ուղղափառ] վրացիներ և հայեր՝ 100 ծուխ:

Քոսանի վրա է փոքր քաղաք Ախալգորին², Այստեղ բնակվում են ուղղափառ վրացիներ և հայեր՝ 140 ծուխ:

...Քարթլիում [այլ և այլ տեղերում] կան 500 ծուխ հայեր:

Բորչալուն և Փամբակի ձորը մի ամբողջ խանություն է: Այստեղի բնակիչները՝ ցիրուցան են եղել այլ վայրերում (թեմերում) և այժմ [այստեղ] կա 2560 [ծուխ] հայ:

Հաղախը մի ամբողջ խանություն է, և այստեղի բնակիչներից շաաերը ցիրուցան են եղել ուրիշ երկրներում. և այժմ Հաղախում ադրբեջանցիները 3000 են և հայերը 1200 [ծուխ]:

Շամշադինը մի ամբողջ խանություն է. Այստեղ ապրում են ադրբեջանցիներ 2200, հայեր ևս կան՝ 1200 [ծուխ]...

Կախեթում ուղղափառ քրիստոնյաներ կան խիզաններով 7000 ծուխ, Կախեթի հայերն են 450 ծուխ, Կախեթի ադրբեջանցիները 1000 ծուխ:

Կախեթում... կան քրիստոնյա ուղղափառ [վրացիներ], հայեր և ադրբեջանցիներ 10,000 ծուխ³:

... Ավեր են Տաշիրը, Գուշարեթը և Սոմխիթը, որ մեծ և բազմամարդ էրկիր է[ր], ուր քառասունից մեկն է մնացել...

Սաբարաթաշվիլոն ավերված բազմամարդ էրկիր է, ուր հարյուրից մեկն է մնացել՝ խիզաններ. Այս Սոմխիթն ու Սաբարաթաշվիլոն ներքին Քարթլին է:...

Ադրբեջանցիներից կարելի է դուրս հանել զորքի մեջ 5.000, վրացիներից և հայերից՝ 18.000, միասին՝ 23.000 [հոգի]:

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Այս Սղնախը (Սիղնախի) չալտի շփոթել Սղնախ-Ղաբաբադի հետ, որ հաճախ հիշատակվում է Պապունա Օրբելյանի «Քարթլիի անցքերը» երկում (տե՛ս այս աշխատության Ը գլուխը) և այլուր:

2 Այժմյան Լենինգորի՝ Հաբավ-Օսեթի ինքնավար մարզի սահմաններում:

3 Տարօրինակ է Կախեթի վիճակագրության այս կրկնությունը:

ԴԱՎԻԹ ԱԼԵՔՍԻ-ՄԵՍԽԻՇՎԻԼԻ

«ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ ԿԻՅ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ» (1784),
«ՔԱՌԱՐԱՆ» (1804)

Դավիթ Մեսխիշվիլին՝ XVIII դարի երկրորդ կիսի և XIX դարի առաջին քառյակի գործիչ է, Վրաց գրականության ականավոր դեմքերից մեկը, որը հայտնի է իր բազմակողմանի գործունեությամբ՝ իբրև բանաստեղծ, պատմաբան, փիլիսոփա, բառարանագետ և, որ գլխավորն է, կալլիգրաֆ։ Սա Թբիլիսիի Անչխաթի տաճարի ավագերեց Ալեքսի որդին էր, ուստի և հաճախ «Ալեքսի-շվիլի» (Алексеев) է կոչվում, քան իր ազգանունով «Մեսխիշվիլի» (Месхиев), երբեմն երկուսով միասին՝ «Ալեքսի-Մեսխիշվիլի» (Алексеев-Месхиев), ինչպես տրված է սույն հատվածի վերնագրում։ Դավիթը ծնվել է Թբիլիսիում 1744 թ., ապա կրթությունը ստացել է Անտոն 1 կաթողիկոսի մոտ և Թբիլիսիի սեմինարիայում (բացված 1755 թ.), ուր առաջին ռեկտորը կամ «սքոլապետն» էր հայ քահանա տեր Փիլիպպե Ղայթմաղաշվիլին։ 1782 թվականին էրեկեթի թաղավորի հրամանով նշանակվել է Թեղավի սեմինարիայի ռեկտոր և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1803 թիվը։ Վախճանվել է Թբիլիսիում ծայրահեղ չքավորության մեջ 1830 թ. և, ըստ Պ. Իոսելյանի ու վկայության, թաղվել է Մթածմինդայի կամ Մամա-Դավիթի վանքի դավթում (գերեզմանի տեղն անհայտ է), ուր 1829 թ. թաղվեց Ա. Ս. Դրիրոսեդովը։

Դավիթ Մեսխիշվիլու կամ, ինչպես սովորաբար նրան կոչում են, Դավիթ Ռեկտորի կալլիգրաֆիկ գործերից ամենանշանավորն է նրա «Ծաղկաքաղ»-ը, որ պարունակում է զանազան բանաստեղծների չափածո երկերը և, ի միջի այլոց, Շամշի-Մեկքոյի (Մեկքոն Դուլքանյանի) վրացերեն բանաստեղծությունները թվով 6, որ մենք օգտագործել ենք մեր համապատասխան աշխատության համար՝ «Շամշի-Մեկքո» վերնագրով (որը պատրաստ է տպագրության), մասամբ հրապարակ են հանված Տ. Ռու-

խաձեի գրքում շին վրացական քնարերգության պատմությունից», վրացերեն Թբ., 1954, էջ 196—204:

Նույն Դավիթ Ռեկտորի պատմագրական - բանասիրական գործերից նախ և առաջ պիտի հիշատակել «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը», որն անանուն հեղինակի 1769 թ. կազմած նույնանուն երկի (տե՛ս այս աշխատության Ժ գլուխը) գրեթե բառացի կրկնությունն է, թեթև վերամշակումով, որ կատարվել է 1784 թվականին կամ սրանից հետո: Այս երկը հրատարակված է մեր գրքույկում՝ Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը XVIII դարի երկրորդ կիսի՝ իբրև նյութ Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության, քարտեզով, Վրաստանի Աշխարհագրական ընկերության հրատարակություն, վրացերեն, Թբ., 1936, էջ 15—29 (աջ սյունակ): Նույնը մեր ուսերեն թարգմանությամբ. Л. Меликсет-Бек-ов, «Описание сопредельных с Грузиею стран» второй половины XVIII века. «Труды Тб. Гос. Унив.», т. XVIII, 1940, էջ 125—136 (աջ սյունակ):

Դավիթ Ռեկտորի երկրորդ գործը Սուլխան-Սարա Օրբելիանու Բառարանի (տե՛ս սույն աշխատության II հատորը, էջ 118—124) մեկնությունն է, որ մենք համառոտ «Բառարան» ենք կոչում: Վերջինս հրատարակված չէ, սակայն նրա ընդհանուր բնութագիրը բնորոշ քաղվածքներով տրված է պրոֆ. Վ. Բերիձեի հատուկ հոդվածում «Դավիթ Ռեկտորը՝ բառարանագետ, Սարա Օրբելիանու շարունակողը», վրացերեն, — «Թբ. Գետ. համալսարանի Աշխատություններ», հ. I, 1936, էջ 310—332:

«Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» բաղկացած է 13 գլխից հետևյալ հաջորդականությամբ. նկարագրություն՝ 1. Ախալցխեի, 2. Վարսի, 3. Բայազետի, 4. Նրևանի, 5. Գյանջայի, 6. Խամսայի, 7. Ղուբայի, 8. Կուսուխի, 9. Շաքիի, 10. Ալիսուլթանի, Ճարեցոց և կից ձորերի, 11. Ուսնձախի, 12. Դիգո-Քիստի, Ղլիզլի, Ջուրձուկի, Թուշ-Փշավ-Նեվսուրի և Նևիի, և 13. Քերիմ-խանի գործերի:

Սրանցից մի մասը (ինչպես և այս աշխատության Ժ գլխում) անմիջապես Հայաստանի անցյալին է վերաբերում, չհաշված այն գլուխները, ուր հայերի մասին ևս կան տեղեկություններ, մանավանդ վիճակագրական տվյալներով, թե որտեղ, որքան հայ է ապրում կամ որքան զորք կարող է դուրս բերել պատերազմի սլահին:

Այս բոլորը կրկնությունն է 1769 թ. անանուն աշխարհագրի տվյալների. ուստի և նրանց թարգմանությունը չենք տալիս:

Ինչ վերաբերում է մեջբերումներին (մեր թարգմանությամբ)՝ «Բառարան»-ից, այդպիսիները մենք կատարել ենք անմիջապես Դավթի ձեռագրից, որ մեզ սիրալիք տրամադրեց պրոֆ. Վ. Բե-րի ձեռն (որի սեփականությունն է այն), մասամբ նաև վերջի-նիս հոգվածից, որը վերևում հիշեցինք:

«Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն»-Ի Ց

Աբոցի՝ նույն Ղալիուլին (Ղաիդուլի) է՝

Ալանի՝ Հայկազունների (Հասոսիանի) սահմանակից է: Ալանը Դաղստանի է, և Դաղստանի տափաստանում ապրող լեզգիները:

Ալիս գետը սկիզբ է առնում Փոքր Հայքից, անցնում է Սերաստիայի մոտով և ուղղվում է դեպի արևմուտք՝ Գամիրք, այսինքն Կապադովկիա, [որ] քաղաք [է] Նոր-Կեսարիայի (Նեո-Կեսարիայի) մոտերքում, և ապա անցնելով Հանգրա քաղաքով, Պաֆլագոնիայի միջով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, այսինքն Սև ծովը:

Ամինաշատի² կաթուղիների (Փրանկների) տեղ ողորմյան (կիրիեյեյսոնը):

Ամստերդամ՝ առաջին քաղաքն է Հոլանդիայում, որին հայերը Մսրդամ (Միսրիդամ) են կոչում³...:

Արձանիզի՝ նույն արձանգի Քարթլիս-Ցխովրեբայում⁴:

Աղուանիա՝ երկու թեմ՝ առաջինը Մարքը (Միդիա) և երկ-րորդը՝ Ալբանիա կամ Արնաուտ, և երրորդն էլ Տիգրանի կողմից ժողոված զորքերը, որ են ալանացիք, հայկազունների (հասոսյան-ների) սահմանակիցները, այսինքն դաղստանցիք և տափաստա-նում ապրող Դաղստանի լեզգիները:

Բիթլիս՝ հնում հայկական քաղաք էր, ուր նրանց (հայերի) իշխաններն ու ազնվականներն էին ապրում, այժմ գրաված ու-նին օսմանները: Այստեղ կա ծխախոտ (թամբաքո)՝ ամենալավը:

Միդիա՝ ...ընդարձակ երկիր է մեծն Ասիայի կամ Ազիայի, որին սահմանակից են՝ հյուսիսից Կասպից ծովը, արևելքից Վըր-կանը (Իրկանիա) կամ Աստրաբադը (Ասդրաբաթի) և Պարթիան, Պարթիան նույն Շաքի-Շիրվանն է, հարավից՝ Պարսկաստանն ու Ասորեստանը, արևմուտքից՝ Մեծ Հայքը, և այժմ պարունա-կում է Շիրվանի, Ղարաբաղի և այլ թեմերը: Երբեմն միդիա-ցոց իշխանությունը շատ տարածված էր, մինչև որ ասորեստան-

ցիք տիրեցին Հայկազանց (հասոյանների) ասորեստանցիներին, Պարսից և Միջագետքի մասերին: Միջագետքը Մեսոպոտամիան է, որ այժմ Դիարբեքիր է կոչվում:

Պարթի՝ նույն Ռանն է, որ է Ղարաբաղը, Շաքի-Շիրվանը, Ղարալը, Թալիշը: Որքան որ այս կողմերում երկրներ կան, բոլորը կոչվում են Պարթիա: Գրիգոր՝ Հայոց Հոսաավորիչն էլ այսօր տեղացի էր: «Գործք Առաքելոց»-ում, ուր հիշվում են պարթեք, մարք (միդիացիք), ուժիկներ⁵, սրանք են պարթևները, մարք (միդիացիք), Թավրիզեցիք, ուժիկներ, քյուրդեր:

Պատմեզի՝ ...հայերեն [բառ] է⁶:

Պեարիծի՝ ...Քաղկեդոնի ժողովից [հետո]... հայերն անջատվեցին ճշմարիտ դավանությունից և խոստովանեցին մի բնություն, մի ներդործություն, մի կամք Քրիստոսի մեջ, նույնպես և խաչեցարը, անխմոր և անջուր զոհարելությունը...: Աթենքում Իոանն [Պետրիծ] ու ընկերակիցներն էին հայեր[ից]՝ Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան, որը հորինեց «Սահմանաց գիրքը», պյուրոնացոց դեմ, և մյուսը՝ Մովսես Խորենացին (Մոսես Խորանելի), որը հորինեց բառարան⁸:

Բանի՝ նույն Ղարաբաղն է, որն Ալի-սուլթանի [երկրի] մասն է⁹:

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Արոցը նույն Աշոցն է, հետագայում Ղալաղուլի-Ղազանջի. Հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 148, ծանոթ:

² Հայերեն բառ է՝ ամենաւաս (հմմտ. «խորանաւաս»)՝ Քրիստի բարբառին հատուկ արտասանությամբ՝ ամինաշատ:

³ Հմմտ. Լեո, Հայկական տալապրություն, I, Բ. տպ., Քբ., 1904, էջ 443:

⁴ Հայերեն բառ է, ազավաղված, գուցե «արժանիք», երեցություն, ավագություն, ըստ Դ. Չ ու Ր ի ն ո վ ի վրացերեն-ռուսերեն բառարանի (էջ 47) старшинство.

⁵ «Գործք առաքելոց» (II, 8). «զիւարդ լսմբ մեք յիւրաքանչիւր բարբառս մեր, յորում ծնեալ եմք. պարթեք և մարք և իւմացիք և որ բնակեալ են ի Միջագետս»: Հմմտ. Л. Мелликсет-Бек, Armeno-Hebraica, «Труды Гос. Ист.-Этногр. Музея евреев Грузии», т. III, Тбл., 1945, стр. 227—228, 258.

⁶ Հմմտ. հայերեն «պատնեշ»-ը:

Հմմտ. «Վրաց աղբյուրների» I հատորը, էջ 39, 40, 58, 60:

⁸ Այստեղ գործ ունենք ակնհայտի անաբրոնիզմի հետ, քանի որ Դավիթ Անհաղթն ու Մովսես Խորենացին իրար ժամանակակից լինելու դեպքում (VI դ.) ոչ մի կերպ չէին կարող լինել ընկերակիցներ Իոանն Պետրիծու, որը XI—XII դդ. գործիչ է: Գուցե այստեղ ակնարկ լինի այդ երեք

անձնագրության միենուն իղևողգիական ուղղության (հելլենոֆիլ-հունասիրական) մասնակից լինելու մասին: Հմմտ. Լ. Մ ե լ ի ք ս ե ք-Ք ե կ, Հայ հին գրականության պատմությունը, վրացերեն. Թր., 1941, էջ 11, 66—68, 80—86, Հմմտ. նաև՝ Լ. Մ ե լ ի ք ս ե ք-Ք ե կ, Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում լինելու հարցի շուրջը,— ՀՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի «Գրական հետազոտություններ», 1 հ., Երևան, 1946, էջ 243—267:

» Ռանին (Րանի) նույն Առանն է:

Ի Ե Ս Ե Բ Ա Ր Ա Թ Ա Շ Վ Ի Լ Ի

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ - ԿՏԱԿԸ (1786)

Հին վրացական մեմուարային գրականության մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում Իեսե Օսեի որդի Բարաթաշվիլու անվերնագիր երկասիրությունը, որին «Իմ գլխով անցածը» կոչելի է կոչել:

Իեսե Բարաթաշվիլին ծնվել է 1728 թ., 1742 թվից սկսած Իեսեն ալիալ գրքեր է արտագրում, վերջապես, ինքն էս հոգինում է շ աշխատություն. 1. «Իմ գլխով անցածը» սկսած 1768 թվից և հասցրած մինչև 1786 թվականը, և 2. «Ժամանակագրությունը», որն ընդգրկում է «Ընտանեկան խրոնիկա»-ն. 1786 թվին Իեսեն 58 տարեկան հասակում սպանվել է ավազակներից:

Հայաստանի և հայերի մասին տվյալներ պարունակում է Իեսե Բարաթաշվիլու առաջին աշխատությունը՝ «Իմ գլխով անցածը», որը տալիս է ըստական հարուստ նյութ Վրաստանի և հարևան երկրների քաղաքական կացության մասին, ինչպես վերև նշեցինք, 1768—1786 թթ. շուրջ, օրինակ՝ տեղեկություններ Վրաց թագավորների քաղաքական-պետական մեջոցառումների և պատերազմական գործողությունների, Վրաստանի ներքին կենցաղի, հայ-վրացական փոխհարաբերությունների մասին և այլն:

«Իմ գլխով անցածը» 3 անգամ է հրատարակվել: Այդ հրատարակություններից կատարյալը և ամենալրիճ է Ա. Վ. Թանգիլ Իոսելիանու գրքում՝ «Իեսե Բարաթաշվիլու ինքնակենսագրություն-հիշատակարանը», վրացերեն, Թբիլիսի, 1950, XXIX + 120 էջ:

Իեսե Բարաթաշվիլու մասին տես Ս. Կակաբաձեի և Ա. Իոսելիանու հրատարակությունները, նաև՝ Քր. Շաբաշիձե, Իեսե Օսեսի Բորանիկոնին, վրացերեն, — «Известия Института языка, истории и мат. культуры имени Н. Я. Марра», XIII, т. II, 1943, էջ 121—137:

Մեր թարգմանությունը Իսահ Ծսեսձեի «Ինքնակենսագրություն-կտակից» կատարված է համաձայն Ա. Խոսեփան ու հրատարակության:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1768—1786 ԹԹ.]

Հավ գրել գիտեի եկեղեցական դրերով (խուցուրի)¹ զինվորական դրերով (մխեդրուլի) և բոլորագիր տառերով (մգրգյովանի): Փոքր ինչ սովորեցի Վախտանգի հորից¹, իսկ Պորփյուրոսի «Ներածականը»-ը (կաթաղորիա)² Ջափարիա վարդապետից²...

432 [=1745] Թվին զ'անեն³ շնորհեց Թեյմուրազ թագավորին⁴ Քարթլիի թագավորությունը, իսկ Հրեկլե թագավորին⁵ Կախեթի [թագավորությունը]:... Սույն ձմռան Թեյմուրազ թագավորն ելավ Դիվի Ամիլախորու դեմ մեծ զորքով. նրա հետն էր ինն հազար զղրաշ ու ավդան, նաև Վրաստանի զորքը, չհաշված Ղաղախ-Բորչալուին: Ղաղախ-Բորչալուն Իսաղ'-փաշային ավին իբրև զուլբեկին, քանի որ Ղաղախ-Բորչալուն զզրաչների խաների ձեռին էր, որոնք Քարթլիումն էին նստած և, ի հարկև, Վրաց բատոնի կողքին էին միշտ լինում: Ղաղախում Սֆանվերգի խանն էր նստած, որը Վրաց բատոնի հպատակն (ծառան) էր, և Բորչալում, մեծ[անուն] մարդու որդի Մահմուդ իշխանը:

Քրոնիկոնի 453, Քրիստոսից 1765 թվականի մայիսի 15-ին... կիրակի օրը [Հրեկլե] բատոնը ուղևորվեց Երևան. [վրացիները] քյուլդերին ավերեցինք և անփաս վերադարձանք...

Քրոնիկոնի 457-ին [=1769 թվականին]... [Հրեկլե] բատոնը քրդերի դեմ ելավ: Հոկտեմբերի 5-ին ուղևորվեց Մցխեթա, այնտեղից Դիդոմ վերադարձանք ու բարձրացանք Ծղենթ, այնտեղից Կոջորով իջանք ու անցանք Դմանխա, ուսկից Ղարադաջով... հոկտեմբերի 13-ին [իջանք և] Արփաշայի ափին՝ Անիի բերդից ցած կանգ առանք: Բեռնակիր զորքը հեռու էր մեղանից: Այն գիշերը [Հրեկլե] բատոնին ոչ մի թիկնապահ (փեշիկ) չէր ուղեկցում: Երկու տղաներին վրանում թողինք և երկու տղաներ և ևս թիկնապահություն էինք անում: Կես գիշերին քրդերն իջել էին, իմ ձիաները բռնել էին, տղաները չէին իմացել, տարել էին: Իրոք, լավ ձիաներ կորցրի: Մյուս օրը վրանն ու իրերը եղնների վրա բարձեցինք: Ես մի յարու խնդրեցի ու գուրս եկա: Հասանք Երևան. Շարուրում կանգ առանք... Զիուց զուրկ, անզեն, հետիոտն զուրս եկա [այնտեղից], արևը վկա, և եկա Տփղիս...

Քրոնիկոնի 462-ին [=1774 թ.] հունվարին քաղաքում տուն գնեցի Մելիք Ավետիքից, Սա ևս Ջաքարա չերքեզից էր գնել... Միջնորդներ էին [Հ]ասրաթ (Ասրաթա) Արեսալումի որդին և Տուլոաշվիլի Գուրգենը... Այս տներում մանրավաճառ [Հ]արություն (Արութինա) Փարեշ Ասլանի որդին էր ապրում, 14 թումանի գրավը հանձն էր առել, մուրհակ էր ստացել մելիք Ավետիքից...

Քրոնիկոնի 463-ին [=1775 թ.] մարտի 9-ին մի սենյակ ներքնահարկով (նկուղով) 2 թումանով գնեցի Մկրտչից (Միկիրտիչից)...

Քրոնիկոնի 464-ի [=1776 թվի] հունիսի 12-ին Արդութաշվիլուն Ջուրիայի կեղծ արձանագրությունը կարդացի...

...Բեգթարեգի որդի Սուլխանը⁶ [և] Գորջասպ մզիվանի որդի Սուլխանը այնտեղ էին, միասին նստած էինք... Լուսացավ հունիսի 13-ը։ Ինձ իջեցրին։ Եկել էին Ջաալ էշիկազան, Շիռշ գանձարանապետը, թագավորի և թագուհու մզիվանները ու բազմաթիվ ժողովուրդ, և կարդացին սրտումը։

«Ինձեն իր ստախոս լեզվի և ապերախտ մտքի համար ենթարկվի [հետևյալ պատիժներին]։

1. Մեր տված իշխանության գիրը խլվի։
2. Մեր շնորհած կալվածքները խլվի։
3. Մեր տված՝ հայերի տները խլվի։
4. Արաշիձեններից գնած տունն էլ խլվի և այլն...

Բորչալուից անցա Փամբակ...

[Արքան] Ախտալա մեկնեց...

Հունիսի 14-ին բատոնը Ախտալա մեկնեց...

Երևանի խանի աղջկան, որ գեղեցիկ էր և հարուստ օժիտի տեր, կին էին ուզում վերցնել և՛ Խոյի Ահմադ-խանի որդին, և՛ Գյանջայի Մա[հ]մադ-խանը, և՛ Շուշվա Իբրե[հ]իմ-խանը։ Երևանի բեգլարբեգ Հուսեյն-Ալիխանը ամենքին գրեց, որ ումն էլ էրեկել թագավորը կհրամայի տալ, նրան կտամ։ Ահմադ-խանն երեք հազար թուման և հազար պալատական ծառաներ խոստացավ [Էրեկել] տիրոջ, Գյանջայի խանն ուղարկել էր իր եղբայր Ռա[հ]իմին, իր հոր դայու (բիձի) որդի Մա[հ]մադ-Էմին-բեկին։ Ումանք արծաթ փող էին ուղարկել և ումանք էլ արծաթի փխարեն իբրև պատանդ սրանց և եղբայրներին, և աղաչում էին. «Իրանում չամաչացնես. այն աղջիկն իմ ուղածն է. հիսուն ծուխ հարուստ մարդկանց տեղահան արի, տվի, ձեզ ևս կներս»։

Այս ցանկում նշված են հետևյալ տվյալները։ Մինչև 1774 թ. 169 թվականից հետո [հետևյալ]

լեն] իր զորապետին (սարդալին) Երևանի խանի մոտ ուղարկեց մի այլ գործով և բերանացի հասկացնել տվեց. «Աղջիկդ Ահմադ-խանին տո՛ւր, որոշիր»։ Նրանք (խոյեցիք) Շիրինին ընդունեցին և զորապետին (սարդալին) խիստ պարգևատրեցին։ Եվ նա վերադարձավ։ [Ապա էրեկլեն] ուղևորվեց Փամբակ և այնտեղից Երևանի խանի մոտ ուղարկեց Միսայելին...։ Միսայելը եկավ թթու գինի էր ուղարկել, խաղող և գաթաներ (շաքարահացեր), և ամբողջապես տեղահան էր արել Երևանը ու բերդի մեջը գցել...^բ

[Քրոնիկոնի 467-ի (= 1779 թ.)] մայիսի 20-ին... [էրեկլե] բատոն ինձ ճանապարհ գցեց Ախտալա՝ հուլյներին կարգի հրավերելու [և] գնքսելու համար⁷, Նս գնացի... և վերադարձա Ախտալայից հունիսի 5-ին։

Քրոնիկոնի 467-ի [= 1779 թվի] օգոստոսի 19-ին [էրեկլե] բատոնը ուղևորվեց Երևան... Մարնեուլ հասավ 31-ին...։

[էրեկլեն] Երևանի բերդին մոտեցավ. ոչ ոք նրա հուսով չէր, և զարմանալի էր, որ էրեկլե թաղավորն այն ամրացրեց։ Չորք էլ ուներ բերդում և բերդն էլ խիստ ամրացրել էր։ Երեք հազար մարտիկ էր դուրս գալիս [այնտեղից]։ Դարան մտած լեզվիները սպանեցին Գիլի Չուլաղ՝ աշվիլուն։ Տասներկու լեզվի էին ճարել ու կրակում էին։ Մի օր [էրեկլե թագավորը] հարյուր հեծյալ և մոտ երկու հազար հետիոտն էր ուղարկել պատերազմի։ Բատոնի զորքը ցիրուցան էր։ Սկսել էինք հրացանաձգություն։ [Բատոնը] նախ Գիորգի արքայազնին էր ուղարկել, ապա Լևոնին։ Երբ նեղ տեղն էին ընկել, ինքը հասել էր օդնության, հաղթել էր, թեև էրեկլեի [կողմնակիցներից] Մաչարեուլն սպանել էին։ Նոյեմբերի 10-ին [արքան] Տիփլիս վերադարձավ։

Ինձ թաղելու համար դուք նեղություն մի կրեք։ Մի քիչ բան ունիմ, և այն ինձ համար բավական է. դավթարում գրված է։ Գերեզման ունիմ և պատանք [էլ]։ Մարմարե արձանը [այս] տերտերի մոտն է, այն էլ իմ [փող]ով գնեք. գնեք, ինչպես ասել եմ...։

[Քրոնիկոնի 473-ին (= 1785 թ.)]... Օմար խանը*... Ախտալան պղնձե ականով վերցրեց։ Բազմաթիվ վանականներ և քահանաներ սպանեց, [նույնպես և] բազմաթիվ աշխարհականներ։ [Լոռվա] մելիքի որդիք այնտեղ էին, [և նրանց էլ] գերեց։ [Ապա] մոտեցավ Ուզունլարին, ուր և կանգ առավ։ Այնտեղ էլ շմաց, անցավ Լոռի, այնտեղից Ախալքալաք, հասավ Սամցխե...։

* 1951 թ. հրատարակության մեջ «Անձնանունների ցանկում» Օմար-խանը Օթար-խան է դարձել (տե՛ս էջ 116) sic.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Դժվար է ասել, թե Վախտանգի (Թազավորի թե իշխանի) հորն ունի ի նկատի:

² Խոսքը Ջաքարիա վարդապետ Մազինաշվիլու մասին է. տե՛ս Լ. Մե-
լիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ, — «Գեղարվեստ», VII,
Տփղիս, 1921, էջ 45:

³ Նազիր, Պարսից շահ, 1736 — 1747 թթ.:

⁴ Քարթլիի Թազավոր թեյմուրազ I, 1744—1762 թթ.:

⁵ Էրեկլե II, Կախեթի Թազավոր՝ 1744—1762, Քարթլ-Կախեթի Թազա-
վոր՝ 1762—1798 թթ.:

⁶ Վերջինիս մասին տե՛ս՝ Ս. Меликсет-Беков, Усыпальница кн.
Бегтабеговых, Тифлис, 1914, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրա-
կանության մեջ, — «Գեղարվեստ», VII, 42—43:

⁷ Ախտալայի հույն հանքագործների մասին տե՛ս՝ Материалы к истории
горной промышленности Грузии, т. I, Тб., 1936, стр. 4—11.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐ

«ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» (1791)

XVIII դարի վրաց գրականությունն առանձնապես հարուստ է, այսպես կոչված, «ժամանակագրություն»-ներով, որոնցից աչքի է ընկնում անանուն հեղինակների կազմած «Այլևայլ անցքերի նկարագրությունը՝ Քրիստոսի ծննդից սկսած և ամսաթվերի ցուցումունքով ըստ վրացական քրոնիկոնի»:

Վերջինս պարունակում է նաև ժամանակագրական աղյուսակներ, սկսած 1658 թ. և մինչև 1791 թ. ներառյալ, որի վրացերեն բնագիրն ըստ համապատասխան ձեռագրի, ուսուցիչ թարգմանությունով հանդերձ, հրատարակել է պրոֆ. է. Թադ' ա յ շ Վ ի լ ի ն իր գրքույկում՝ „Материалы для истории Грузии“, Тифлис, 1895, стр. 34—54.

Հրատարակիչը հավանական է գտնում, որ անանուն հեղինակները հայեր լինեին, և այս տեսակետը նա հիմնավորում է հետևյալ կերպ (տես նույն տեղ, էջ 31—32): «Авторами большинства записей, вошедших в нашу рукопись, вероятно, были армяне. Этим и можно объяснить довольно частые известия о смерти тифлисских меликов, которые, как известно, были из армян и имели большое значение для армянского населения г. Тифлиса. Для тифлисских армян смерть мелика была событием немаловажным; поэтому неудивительно, что кончину их они считали нужным передать памяти. Об одном из них, мелике Зурабе и его сыне Автандиле, автор записи не без сострадания замечает, что они без *вины* были умерщвлены палочными ударами. Для грузин, наоборот, мелики не имели такого значения, и поэтому в грузинских хрониках нет упоминания об их смерти, хотя о событиях XVII и XVIII веков грузинские историки дают более или менее подробные сведения... Еще более наглядным до-

казательством того, что некоторые записи, вошедшие в нашу рукопись, принадлежат армянам, служат армянские слова и названия, встречающиеся в тексте записей. Так, духовное лицо католикос названо в записи 1718 г. армянским словом „окевартер“. В другом месте под 1742 г. упоминается о страшном землетрясении и указывается, что это случилось 24-го июля, в день субботний „Вартеура“. „Вартеур“ равняется армянскому слову „Вардавар“—Преображение. Нечего говорить, что, если бы эти записи принадлежали грузину, то мы не встретили бы подобных выражений в тексте“.

Այս նկատողութեան առթիւ միայն կարելի է առարկել, որ «օքեվարտեր» = «հոգևոր տեր» բառը գործածական է Վրաց գրականութեան մեջ XVIII դարում անկախ այս կամ այն հեղինակի հայ լինելուց թե չլինելուց և, մասնավորապէս, վրաց պատմիչների՝ Վախուշտիի, Օման Խերխեուլիճեի և ուրիշների մոտ:

ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՅՔԵՐ [1658—1791 թթ.]

1662—350. Խոջա-Մելիք Բերութը (Բերուդա)¹ վախճանվեց հուլիսի 7-ին...

1718—406. Սուրխաֆն ավերեց Բոլնիսները²...

1718—406. Քանդեցին կաթոլիկների (պատրերի) եկեղեցին, Հոգևոր տերը (օքեվարտերը)³ հոկտեմբերին Տփղիսում էր դռնվում:

1734—422. Իսաղ-փաշան կախաղանի հանեց Տփղիսի Մելիք Աշխար[հ]-բեկին սեպտեմբերի 10-ին⁴:

1742—430. Իմամ-ղուլի-խանը⁵... առանց որևէ հանցանքի փայտի հարվածներով մահացրեց Տփղիսի մելիք Ջուրաբին ու նրա որդի Ավթանդիլին:

1742—430. Մի օրվա ընթացքում յօթն անգամ կրկնվեց երկրաշարժը... լուսնի չորրորդ օրը, հուլիսի 24-ին, Վարդավառի (Վարթեվուրի)⁶ շարաթ օրը:

1751—439. Էրեկլե թագավորն ուղևորվեց Երևան, Երևանին մոտեցավ Թավրիզից ավղան Ազատ-խանը: Ճակատամարտը սոսկալի էր. Ազատ-խանը պարտվեց ու փախավ դեպի Նախիջևան՝ հուլիսի 28-ին:

1752—440. Թեյմուրազ թագավորն և Էրեկլե թագավորը զորքով ելան Տփղիսից դեպի Գյանջա: Գյանջայի խան Շա[հ]-վերդ-խանը, դուրս գալով բերդից, դիմավորեց թագավորին

մեծաքանակ ընծաներով և տեսնվեց թագավորների հետ։ Թագավորներին այցելության եկան նաև ընծաներով Ղարադաղի կույր Քաղում-խանը և Շուշվա Փա[նահ-խան]ը։ Այս խաներն ուղում էին Հաջի-Չալարին հաշտեցնել թագավորների հետ։ Թագավորները կարծում էին, որ այս խաները պայման ունին միանալու Հաջի-Չալարի հետ և բոլոր խաներին կալանավորեցին, ձեռները շղթաներով կապեցին և ընչազուրկ արին...

1752—440. Փանա-խանի որդին Հաջի-Չալարի մոտ գնաց Գյանջա, գորք հասցրեց, սկսվեց պատերազմ։... [Վրաց] թագավորները պարտվեցին։ Թագավորական զորքը թագավորներով հանդերձ եկավ Տփղիս, իսկ ընչազուրկ խաները գնացին Գյանջա՝ Հաջի-Չալարի մոտ։ Չատկի շարաթ օրն էր։ Տփղիսեցի քաղաքացիներն առևտրական [գործերով] Գյանջա էին դնացել, և Հաջի-Չալարի մարզիկ նրանց կողոպտեցին մարտի 28-ին։

1768—556. Աղա-Մելիքը վախճանվեց սեպտեմբերի 18-ին։

1791—479. Փանահ-խանի որդի Իբրե[ն]խմ-խանը և Օմար-խանը լեզգիների զորքով եկան Նախիջևանի վրա, սակայն պարտություն կրեցին նոյեմբերի 21-ին։

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Թբիլիսիի մելիքը։

² Հետևապես, և հայոց «Պատիս-սոփելին», որ Բուխխի ձորումն է գտնվում։

³ Տե՛ս այս աշխատության Գ զլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ. (էջ 88), ԺԵ զլխի 23-րդ ծանոթ. (էջ 181) և ԻԳ զլխի 7-րդ ծանոթ. (էջ 237)։ Ի նկատի ունի Աստվածատուր Լ կաթողիկոսին, 1715—1725 թթ.։

⁴ Հմմտ. Գ զլուխը։

⁵ Քարթլիի խան։

⁶ Հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վարդավառը վրացոց մեջ. «Արարատ», 1918 թ. № 1—3, էջ 129—133։

ՕՄԱՆ ԽԵՐԽԵՈՒԼԻՉԵ

«ԹԵՅՄՈՒՐԱԶԻ ՈՐԴԻ ԻՐԱԿԼԻ ՆՐԿՐՈՐԴԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1795— 1798)

Օման Խերխեուլիձեն վրաց պալատական ավագ գիվանա-
դպիրը կամ գիվանապետն (մգիվանրեգի) է հղել, էրեկլե II թա-
գավորի (1744— 1798 թթ.) ժամանակակիցը։ Նա գրել է էրեկլեի
պատմությունը, սկսելով այն 1722 թվից և հասցնելով մինչև
1785 թիվը, հետևապես նրա երկն ընդգրկում է մոտավորապես
60—65 տարվա պատմություն։ Երկում մի քանի անգամ հիշ-
վում է Ղաջար Ալա-Մահմադ-խանի արշավանքը Վրաստան, որ
տեղի ունեցավ 1795 թվի սեպտեմբերին։ Հետևապես երկը գրը-
վել է կամ, ծայրահեղ դեպքում, խմբագրվել է 1795 թվից հետո,
հավանական է 1795—1798 թթ.։ Հեղինակի նպատակն է պարզել, թե
«ինչպիսի՞ վաստակով է էրեկլեն ստացել Քարթլիի թագավորու-
թյունը», ապա և «ինչպե՞ս է նա (էրեկլեն) միացրել երկթագա-
վորությունը (ասել է՝ Քարթլին և Կախեթը)»։

Օման Խերխեուլիձեի հրկասիրությունը հրատարակված է
սյրոֆ. Դ. Չոլբինովի լույս ընծայած «Քարթլի-Յխովրե-
րա»-ի II մասում, ՄՊԲ, 1854, էջ 475—500, նաև արտատպված
է Չ. Ճիճինաձեի հրատարակած «Վրաստանի կյանքը» (Սա-
քարթվելոս Յխովրերա) գրքում, Թբ., 1913, էջ 241—276։ Նույ-
նը կա և ֆրանսերեն թարգմանությամբ ակագ. Մ. Բրոսսեի՝
M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, II-e Livraison,
SPB, 1857, էջ 203—227։

Հեղինակի ու նրա երկի մասին տես. Իվ. Ջավախի-
շվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, V—XVIII
դարեր, վրացերեն, ա. տպ., Թբ., 1916, էջ 335—338, ր. տպ. Թբ.,
1945, էջ 376—379։

Քաղվածքների թարգմանությունները բերում ենք համա-
ձայն Դ. Չոլբինովի հրատարակության։

[1722—1780 ԹԹ. ԱՆՅՔԵՐԸ]

1722 թ. ...Շահ-Սուլթան-^[Հ]ուսեյնի¹ որդի Շահ-Թամազը²... Քարթլիի թագավորությունը հանձնեց Մահմադ-Ղուլի-խանին³... և տվեց նրան Գյանջան, Ղարաբաղն ու Նրևանը...

1723 թ. Խոնթքարի սարասքյարն եկավ Ղարս և տեղեկացավ Քարթլիի դուռթյան մասին... Իսկ [Վրաց Վախտանգ] թագավորն⁴ ուղարկեց իր եղբայր Իեսեին⁵. սարասքյարն եկավ Ղարսից ու եկավ Շանքիան...

1734 թ. ...Լեզգիներն ավերում էին Քարթլին և Կախեթը, մանավանդ Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն...

1739 թ. ...Նազըր-շահը Ղարսի բերդին մոտեցավ:

1744 թ. Նազըր-շահը⁶ ...Ղարսից վերադարձավ: Թեյմուրազ թագավորը⁷, տեղեկանալով սրա մասին, դիմավորեց նրան Աշոցքում (Արցոքում), որ է Ղ'ալդ'ուլի (Ղ'ալդ'ուլի). այնտեղից եկավ Բորչալու, Դերեդի ավել: ... Նազըր-շահը վերադարձավ Ղազախով և Գյանջալով:...

1747 թ. Իեսե թագավորի որդի Արդուլա-բեկը⁸... վրացիներին և ումանց ուրիշներին հանեց Սոմխիթ-Սաբարաթավիլոյից և դավաճանեց Իրակլի թագավորին⁹, բերեց զզլրաշների Սաարիխտիար խանին՝ զորքով հանդերձ. սրան հետևեցին Գյանջա-Ղարաբաղի խաները, Դաղստանի խան Ազատ-խանը և Վրաստանի քոչվորները, Շամշադինը, Ղազախը, Բորչալու-Դեմուրչասալին, Բայդարը և այլն...

1749 թ. Թեյմուրազ թագավորը ժամանեց Իրանից: Այդ պահին Իրանում Իբրահիմ-շահին¹⁰ սպանեցին, և ամբողջ Իրանը խառնվեց. սկսեցին իրար կոտորել, դերել և ավերել: Այս ժամանակ ոմն Մահմադ-խան Ադրբեջանի կողմերում ուժեղացել էր [և] շատ երկրներ էր ավերում, որի պատճառով երևանցիները դիմեցին Թեյմուրազ թագավորին և Իրակլի թագավորին. «Իրանում այլևս տեր չկա, և Մահմադ-խանը այս երկիրն ավերում է. դուք մեզ օգնության հասե՛ք, դրանից ազատե՛ք և մենք ձեզ կծառայենք»: Լսելով այս՝ երկոքյան թագավորները զորքերով գնացին Նրևանին օգնության: Բայց Իրակլի թագավորն հինգ հարյուր հոգով առաջ գնաց: Հենց որ Մահմադ-խանը տեղեկացավ սրա մասին, իր ամբողջ ուժովը դեմ եկավ և Իրակլի թագավորի հետ սկսեց պատերազմել: Աստված Իրակլի թագավորին շնորհեց կարողություն և հաղթություն: Մահմադ-խանը փախավ և մտավ Ղարաբաղ (sic), քանի որ այնտեղ Խորվիրապի (Խարզվիրաբի) բերդը¹¹ ամրացրել էր և իր ընտանիքն էլ այնտեղ էր ապրել:

Իրակլի Թագավորը հետամուտ եղավ [Մահմադ-խանին] և շրջապատեց ու զրավեց այն բերդը, [որտեղից է] Մահմադ-խանի ընտանիքը դուրս հանեց, և ինչ որ հարստություն-գանձեր ուներ, բոլորը վերցրեց ու եկավ Երևան: Այստեղ Թեյմուրազ Թագավորի և Իրակլի Թագավորի մոտ եկան երևանցիները և նույնիսկ Երևանի խանն ևս: Ապա հարկատու հայտարարեցին իրենց և հանձն առան ծառայել [Թագավորներին]: Եվ այս Թագավորներն իրենց մարդուն նստացրին Երևանում և ուղեորվեցին [դեպի Վրաստան]: Մինչ Թագավորներն այնտեղից կվերադառնային, Ղարաբաղի Փանահ-խանը, Գյանջայի խան Շա[հ]վերդ-խանը և Նուխու խան [Հ]աջի-Չալաբը՝ բոլորը հավաքվեցին Գյանջա-Ղարաբաղի և Շաքի-Շիրվանի զորքերով ու Աղստափայով եկան Ղազախ. և մինչ այդ Թագավորներն ևս Երևանից Ղազախ ժամանեցին. այնպես որ այստեղ հավաքված խոներն ույլևս չհամարձակվեցին սլատերազմ [մղելու], խույս տվին [կռվից] և՛ ամբողջում փակվելով՝ սկսեցին բանակեցել Թագավորների հետ համերաշխություն [հաստատելու] մասին, հաշտություն [կնքեցին] ու վերադարձան: Իսկ Թագավորները հաղթական եկան Տիգրիս: Եվ այդ օրվանից Երևանը հարկատու էր [մեր՝ Վրաց] Թագավորին մինչև Ղաջար-Մահմադ-խանի¹² գալը Վրաստան¹³: Թեև սա էլ բոլորովին չվերացրեց Երևանի հարկատվությունը (ծառայությունը) Վրաստանին:

1750 թ. Ղարաբաղի Փանահ-խանը մոտեցավ Գյանջային... [Գյանջայի օգնության գնացին Վրաց] Թագավորները զորքերով...որոնք մտան Ղազախ... [Թագավորները] անցան Ղարաբաղ, և Փանահ-խանն էլ մեծ զորքով ընդդեմ ելավ սլատերազմելու... Երկրորդ օրը երկոքյան Թագավորները սլատրաստվեցին ավերելու Ղարաբաղը, գնացին և Արաղի հայնկույս գտնվող Ղարաբաղի հողն (հայրենիքը) ավերեցին ու շատ [ալար] վերցրին: Եվ անացին այնտեղ երկու ամիս և բոլոր զարաբաղյիներին նսազանդեցրին, և Գյանջա-Ղարաբաղը հարկատու դարձրին:...

1752 թ. երկոքյան Թագավորներն եկան Ճարն ու Շաքի-Շիրվանն ավերելու, զորքեր հավաքեցին և իջան Իորի վրա, ուր [սրանց] միացան Գյանջա-Ղարաբաղի խաները:... Այս եղավ փետրվար ամսին: Իսկ նույն թվականի հունիս ամսին մեծ զորքով եկավ Աղստ-խանը և սկսեց ավերել ու թալանել Երևանը, քանի որ Աղստ-խանը տիրում էր Միդիային, որ է Ադրբեջան¹⁴, և կոչվում էր տիրակալ Պարսկաստանի: Այս սլատճառով երե-

վանցիները Իրակլի թագավորին գրեցին. «Քանի որ մեզանից հարկ եք ստանում և ձեր հպատակության ներքո ենք գտնվում, ձեր պարտականությունն է ազատել մեզ այսպիսի բռնակալի ձեռից»։ Եվ խնդրեցին օգնություն, որի կապակցությամբ Իրակլի թագավորը հաճեց օգնել Երևանին։ Երբ Մուսա-խանը, որ մոտեցել էր Երևանի բերդին, լսեց Իրակլի թագավորի գալը, նույն իսկ բռնակին հեռացավ բերդից։ Իսկ Իրակլի թագավորը հասավ Երևան և պարենավորումից կատարյալ զուրկ երևանցիներին ապահովեց մթերքով և հասցրեց պարեն, իսկ ինքը վերադարձավ Քանաքեռ (Քանակիրի) և կանգ առավ Ղարարուլախում՝ բացօթյա, Երևանի մոտերքում, որ գտնվում է Երևանից 12 վերստ¹⁵, այսինքն մեկ մղոն (աղաջ), հեռավորությամբ։

Այս Մուսա-խանը՝ Երևանից հեռանալով՝ իսկույն և եթ նամակ գրեց Աղատ-խանին և տեղեկացրեց նրան Միգիայում գտնվողին, Իրակլի թագավորի գալու և նրա բոլոր գործերի մասին։ Լսելով այս՝ [Աղատ-խանը] զայրացած ժողովեց զզրաշավզանական զորքերը քառասուն հազարի չափ, այնպես որ [նրանց մեջ] տատերկու հազար աղեղնավոր մարդ կար, բացի թվանգչիներից, հետո էլ տասերկու թնդանոթ և երկու հարյուր հրանոթ (զամբուլակ)։ Նա (Աղատ-խանը) աննկատելի կերպով եկավ ու Գյառնի-չայի¹⁶ վրա կանգ առավ։ Գյառնի-չայը գտնվում է Քանաքեռից (Քանաքիրից) քսան վերստի¹⁷ հեռավորությամբ։ Եվ երեկոյան լուր հասցրին Իրակլի թագավորին. «Աղատ-խանը մեծ զորքով եկավ ու Գյառնի-չայի վրա կանգ առավ»։... Իրակլի թագավորի մոտ եկավ մի երևանցի աղբրեջանցի (թաթար)՝ Այրումլուի սուլթանը Ալա[հ]վերդի անունով... Երբ թագավորը նկատեց իր զորքի սակավաթիվ լինելը, երկըրպագեց Քրիստոսի խաչին արտասովալից և իր բոլոր մարտիկներին երկրպագել տվեց խաչին, և այդ ժամանակ այն աղբրեջանցի (թաթար) Ալահվերդի սուլթանն ևս եկավ ու դիմեց Քրիստոսի խաչին այսպիսի խոսքերով. «Եթե դու որևէ ուժ ունիս, այսօր կերևա», և ֆնաց Իրակլի մոտ։ Ապա Իրակլին հանգիստ կերպով առաջնորդեց հազար հինգ հարյուր հետիոտն մարտիկներին և, որտեղ էլ ամենից շատ էին կուտակված Աղատ-խանի ջոկատները, հենց դեպի այն կողմն ուղղվեց։ Եկավ կատաղած Աղատ-խանը և իր ջոկատներով շրջապատեց [Իրակլի զորքը] և չորս կողմից ևս այնքան մոտեցավ, որ նիզակ պտտելու տեղ չկար և նրանք (աղբրեջանցիները) աշխատում էին կենդանի ձեռք

գցել վրացիներին: Առաջ խաներից մեկը զեկուցեց Աղատ-խանին. «Թույլ տուր ինձ, որպեսզի գնամ և Իրակլի թագավորին կենդանի կալանավորված քեզ ներկայացնեմ»: Նա թույլ տվեց, և հեծյալ [խան]ը շտապ-շտապ գնաց նիզակը ձեռին, որ պատրաստել էր կովի համար, և կանչեց. «Համաման հանիեր Իրակլի խան», այսինքն՝ «Թուր է Իրակլի թագավորը»: Այդ ժամանակ նրա դեմ դուրս ելավ թագավորն և ասաց. «Ես եմ Իրակլի թագավորը»: Եվ ասելուն պես թագավորը լցրեց հրացանը, և կրակեց այն, որը և դիպավ խանի սրտին. խանը վայր ընկավ ձիուց հենց Իրակլի թագավորի առջև: Տեսնելով Իրակլի թագավորի այսօրինակ սխրագործությունը՝ վրացիք և կախեթցիք ևս արիացան և միանգամից կրակեցին իրենց հրացաններից և, որքան էլ մոտերքում զվարճաներ և աղվաններ կային, բոլորին գլորեցին, և ընկան նրանք գետնի վրա: Ապա Իրակլին հեծավ իր ձին և հրամայեց իր մարտիկներին ևս հեծնել, Հեծան մարտիկները և թուր ու սրով զինված միանգամից գրոհ տվին և՛ հասնելով [պատերազմի դաշտը]՝ ձիերից վայր գցեցին զզլբաշավդաններին: Իսկ այդ օրերին [վրացոց] հետ էր Այրումուլի սուլթան Ալա[ն]վերդին, որը սքանչել[ագործություն] խնդրեց խաչից և քաջարի էր: Իսկ Աղատ խանն ամոթահար փախուստի դիմեց, Մինչդեռ այս հաղթանակի հետևանքով Իրակլի թագավորին մնաց 24 թնդանոթ, 200 հրանոթ (զամբուլակ) 100 ուղտով և բազմաթիվ դրոշակներ և 2.500 վրան, իսկ գերիների և տավար[-ոչխար]ի թիվը անհնարին էր հաշվել: Իսկ այն Ալա[ն]վերդի սուլթանը խիստ զարմացած ասում էր խաչի առաջ. «Այս[պիսի] գործը մարդկային ուժով անհնարին էր. բայց այս խաչի ուժն այդ արավ»: Դարձյալ ասաց. «Խաչ, սանա դ'ուրրան օլիմ», այսինքն՝ «Խաչ, քեզ զոհ գնամ»: Բայց ընկզմվեց, Իրակլի թագավորը ժամանեց Տփղիս հաղթական, Եվ այս հաղթանակը տեղի ունեցավ հուլիս ամսին¹⁸,

1753 թ. ... մայիս ամսին [Հ]աջի-Չալաբի որդի Աղաքի-րիմը զորքեր հավաքեց, Շաքի-Շիրվանի զորքով եկավ Գյանջա, ուր նրան միացավ Ղարաբաղի խանը [իր] զորքերով, [միասին] եկան և Ղազախ-Բորչալուն տեղահան արին և ինքներն անվեր-դով կանգ առան Բայդարում... Երկոքյան թագավորները Քարթլիի և Կախեթի չերքեզական զորքերով հանդերձ Տփղիսից եկան: Հենց որ սրանք իջան Սողանլուղ, [Հ]աջի-Չալաբի որդի Աղա-քիշին և այլ խաները, որոնք սրա հետն էին, Բայդարը

թողին և, վերադառնալով հասան Ղազախ... [Մյուս] խաներն ևս... հապճեպ Թոռուզով Շամշադին հաջան...:

1755 թ... Վրաստանի արքերջանցիները (թաթար) քոչվորներն ըստ սովորույթի սար լարձրացան, այնտեղից փախան ու Երևանյան հողն իջան: Լսելով այս, Իրակլի թագավորը մեկնեց Վերին Քարթլի, այնտեղ գողտնի կերպով զորքեր հավաքեց օգոստոս ամսին, [ապա] Թոխաթով անցնելով՝ սեպտեմբեր ամսին Երևանյան հողը [իջավ] և Արագի ավին Ղաթառու կոչված տեղում կանգ առավ, և Վրաստանից գնացած քոչվորներին բուլորին վերադարձրեց ու հոկտեմբեր ամսին նրանց իրենց տեղերում նստացրեց:

1760 թ. ... Զենդ Քյարիմ-խանն (Քարիմ-խանն)¹⁹ ուժեղացավ... [և] ազվան Ազատ-խանին քչեց: Վերջինս այլևս չկարողացավ իր երկիրը գնալ և [իր] զորքով Ադրբեջանի կողմն եկավ ու ավազակա՝ նման շատ վատ գործեր կատարեց: Եվ Քյարիմ-խանը Իրակլի թագավորին նամակ գրեց՝ եղբայրաբար և սիրով լի. «Ազատ-խանն Ադրբեջանի կողմերն է եկել ու երկրները փչացնում՝ ավերում է, և եթե նա ձեզանում որևէ տեղ երևա, բռնիք և ինձ մոտ ուղարկիր, որի համար Իրանի (Էրանի) հանդեպ մեծ երախտիք կունենաս»: Մինչդեռ Ազատ-խանն այդ տեղերում չգիմացավ և դեպի Դաղստան ուղևորվեց: Իրակլի թագավորը՝ իմանալով այս՝ կանխեց մինչ նրա գալը Ղազախ, և իր ամբողջ զորքով Ազատ-խանին կալանավորեց և Քյարիմ-խանին ուղարկեց, իսկ նրա զորքերն ամբողջապես արձակեց ու իրենց երկրներն ուղարկեց: Այս գործի առիթով Քյարիմ-խանը հույժ երախտավոր եղավ [Իրակլի թագավորին], որին շատ ընծաներ ուղարկեց և Երևանը հաստատեց նրա վրա և Երևանի խանին թուղթ գրեց. «Որքան էլ պետական հարկ լինի քեզ վրա դրված, բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես, ինչպես էլ հնազանդության կարգն է»: Եվ Ադրբեջանի այլ խաներին ևս գրեց Իրակլի թագավորին հնազանդվելու մասին...:

1767 թ. Երևանյան քյուրդերը նորից ուրացան [Իրակլի թագավորին] ու այլևս հարկ չէին վճարում [Վրաստանին]. ուստի և Իրակլի թագավորը հռենիս ամսին մեկնեց այնտեղ: Նրանք՝ իմանալով թագավորի գալը՝ փախան, Արագոմլ (Արեգի) անցան և Արա-րատ լեռան հայնկույս գնացին: Իրակլի թագավորը հետամուտ եղավ նրանց, ավերեց քյուրդերին և տալիք հարկից շատ ավելի՝ տասնապատիկ հավաքելով եկավ Տփղիս...:

1769 թ. Երևանյան քյուլդերը նորից ուրացան [Իրակլի թագավորին] ու այլևս հարկ չէին վճարում [Վրաստանին]։ Ուստի [և Իրակլի թագավորն] երկրորդ անգամ գնաց զորքով, քյուլդերի [տեղը] հասավ, Արազի (Արեզի) այն կողմն ավերեց. զորքերը շատ [ավար] վերցրին ու եկան Տփղիս։ Իսկ քյուլդերը վերադարձան Երևանյան երկիրը, նստեցին իրենց տեղերում և հարկեր էին վճարում [Իրակլի թագավորին] ու այսուհետև այլևս չէին համարձակվում ուրանալ և Իրակլի թագավորի հարկատու էին։

1772 թ. ...[Իրակլի թագավորը] շատ հետախուզություններ կատարեց ու աշխատանք թափեց, որպեսզի իր երկրում գտնի ոսկու և արծաթի հանքեր, և գտավ այն Սոմխիթի (Սոմխեթի. sic) երկրում՝ Ախտալայում²⁰, որ է հայրենական [ժառանգություն] Սոմխիթի մելիք իշխանների, Եվ բերել տվեց Հունաստանից հույներին մի փոքրաթիվ խումբ, որոնք տեղյակ էին հանքային ոսկի և արծաթ հայելու գործին²¹։ Ապա սկսեցին հանքագործությունը, որից [Իրակլի թագավորը] շատ օգուտ քաղեց։...

Քյարիմ-խանը (Քարիմ-խանը) սիրո նամակ գրեց Իրակլի թագավորին, ուղարկելով նրան թուր և ձի՝ ոսկով սպառազինված։ Ապա մտադիր եղավ դեսպան ուղարկել խոնթքարի մոտ և առաքեց իր արքունիքից Միրզա-Գուրգենին (Գուրգինա), ոմն հայի, որը Ղարաբաղից էր եկած։...

...Այս [իսկ] պահին խաղաղություն ընկավ Քարթլ-Կախեթում, և Վրաստանում սկսեցին ավերված ավանների վերակառուցումը, և շատ գյուղեր շինվեցին Քարթլ-Կախեթում և Սոմխիթում։

1780 թ. Երևանի խան [Հ]ասան-Ալի-խանն ուրացավ [Իրակլի թագավորին] ու [երևանցիք] այլևս հարկ չէին վճարում [Վրաստանին]։ Ուստի [և Իրակլի թագավորն] ուղարկեց զորայասատու-բաշ իշխան Ջազա Թարխնիշվիլուն, որ վերանորոգի իր գործադրած աշխատանքի հատուցումը Երևանի համար թափած արյան և հենց այս [Հ]ասան-Ալի-խանին խանություն շնորհելու համար, քանի որ Իրակլի թագավորն էր տվել նրան Երևանի խանությունը։ Թեև [թագավորն] այս բոլոր անցյալ գործերը հիշեցրեց նրան (Հասան-Ալի-խանին), սակայն նա չլսեց, քանի որ շատ դերիններ և մեծ հարստություն գիզելու հետևանքով իրեն ուժեղ էր զգում և անվայել արտահայտվեց

[Թագավորի նկատմամբ], Իրակլի թագավորն իսկույն և եթ հրամայեց Քարթլ-Կախեթի զորքը ժողովել և լեզգիներին ևս կանչեց զորքի մեջ՝ մի քանի հազար [մարդ], և սույն թվի օգոստոս ամսին ելավ, գնաց ու կանգ առավ Շիրարաթ գյուղում, որ գտնվում է երկու մղոն (աղաջ) հեռավորությամբ Երևանից: Եվ [Վրաց] զորքը սկսեց Երևանի պաշարումը. և ոչ մի տեղ շինություն չճնաց, բացի Երևանից ու Էջմիածնից: Այս պահին Իրակլին հնազանդ էին Գյանջա-Ղարաբաղը, և այնտեղից էլ մի քանի հազարանոց զորք միացավ նրան: Իսկ Երևանից դադարած քոչվորները գնացել էին Բայազետի երկիրը, որ խոսիժարի իշխանության ներքո է: Գնացին Քարթլ-Կախեթի իշխանները և զորքը ու ամբողջապես ավերեցին Բայազետի հողը ու բազմաթիվ գերիներ ու ավար բերին: [Բայազետցիներին օգնություն] եկան քյուրդերը: Սրանց ևս հաղթեցին ու խայտառակեցին: Եվ Ադրբեջանի բոլոր խոսները հնազանդվեցին Իրակլի թագավորին: Եկան ղեսպաններ, որոնք և բերին թանկագին ընծաներ Թավրիզի խանից, Քոյի խանից, Ուրմիի (Ուրումի) խանից, Շաղաղի խանից, Մարաշի խանից, Բայազետի փաշայից և Ղարսի փաշայից: Սրանց միացավ նաև Երևանյան հողում գտնվող Շա[հ]մադյան (Շամադիանդա. sic) քյուրդը, որը մեծ ուժի տեր մարդ էր և շատ քրդերի տիրակալ, և իր հպատակությունը հայտնեց [թագավորին]: Բացի դրանից, եկավ Շորադյալի (Շորագլի) սուլթան Ղա[հ]րամանը և Շորադյալի (Շորագլի) ամբողջ ժողովրդով ու հողով [թագավորի] հպատակ դարձավ: Եվ Երևանում եղած պահին Իրակլի թագավորն այնքան ուժեղացավ, որ [նույնիսկ] իրանցիք սպասում էին, որ նա անկասկած կայսր կդառնա (գախեմծիփդերա) և Իրանի (Էրանի) մասերն ևս կգրավի... Մի օր Իրակլի թագավորի որդի Գիորգին գնացել էր Երևանի բերդն ու քաղաքը դիտելու: Երևանցիները²², նկատելով իրենց մոտերքում ձիավորների մի փոքր խումբ, դուրս եկան [քաղաքից]. և քանի որ [թագավորի] ներողամտության հույսը չուներին, որոշեցին անձնագոհություն անել, և զայրացած հարձակվեցին Իրակլի թագավորի որդի Գիորգիի վրա, և տեղի ունեցավ սաստիկ պատերազմ: Եվ քանի որ այս երևանցիները մեծ մասամբ բերդի մոտերքում ապրողներն էին, այդ պատճառով քիչ նեղություն չպատճառեցին արքայազնին: Իսկ այս դեպքի մասին Գիորգին հաղորդեց [իր] հորը և զորք խնդրեց օգնություն...

... Իրակլի թագավորը... հրամայեց իր որդի Լեոնին և զորականներին դնալ օգնության [Գիորգիին], և ինքը Իրակլի թագավորն ու նրա սպարապետներն (սարգալներն) ևս ձի հեծնե- չով՝ շտապեցին պատերազմի։ Երևանցիներն ևս դուրս եկան, որքան կարող էին կռվել, և սկսվեց սաստիկ պայքար, [որը տևեց] երեք ժամի չափ, թեև ի վիճակի չէին այսքան ժամանակ դեմ առ դեմ կռվելու։ Բայց երևանցիք ունեին խիստ ամուր ժայռեր և պարիսպներ, և Երևանի խանը իր մոտն էր պահում պատերազմասեր լեզդիներին, և դրանով էին [երևանցիները] զորավիգ։ Իսկ սրա ականատես Իրակլի թագավորը զայրանում էր, ինչպես առյուծն այծերի դեմ, և այս ժամանակ նրան նկատողներից մեկն Երևանի բերդից թնդանոթ արձակեց Իրակլի թագավորի ուղղությամբ և մերձակա ժայռին դիպավ... Ջայրացած [Իրակլի թագավորը] կոչ արավ նեղ տեղն ընկած զորականներին ու իսկույն և եթ հարձակվեց [թշնամու վրա], կոտորեց շատերին՝ ու ընալինջ արավ Երևանի լուսր ուժերն ու շատերին էլ կենդանի կախանավորեց, ապա հրաման արձակեց իր զորականներին, որպեսզի ամեն մեկն իր համար տուն շինի և ձմեռի այնտեղ։ Այս քանի ականատեսներն ու լսողները ահ ու դողի մեջ ընկան, իսկ Երևանի խանը աղերսելով հանձն առավ վճարել չորս հազար թումանի չափ որոշակի, և առավել ևս այլ հավելյալ ընծաներ մատուցանել [թագավորին]։ Մինչդեռ Իրակլի թագավորը սրա իրավունքը չտվեց [խանին]... [Իրակլի թագավորը] վերադարձավ Երևանից երրորդ ամսին. հայ բնիկներից շատերին... տեղափոխեց Վրաստան, որոնք հիմա էլ գլուխը վում են մի քանի տեղերում, նաև բերեց գերիներ, իսկ զորքը [բերեց] անթիվ ավար։ Շատ արծաթ մատուցեց [Իրակլի թագավորին] հոգևոր տերը (օքրվատերը)²³, և արծաթի վերահիշյալ գումարը հարկ դրեց Երևանին։ Ապա, իբրև իր կառավարիչ (մուրավ), նշանակեց այնտեղ Մուխրանի տեր՝ իր փեսա Խանե Կոստանտինի որդուն, և Երևանը Իրակլի թագավորի հարկատու [մնաց] մինչ Ղաջար Աղա-Մահմադ-խանի²⁴ գալը։

Մի քանի տարուց հետո... Իրակլի թագավորը՝ տիրելով Գյանջային ու ամբողջ նրա հողին՝ բարեկամություն էր հաստատել և Շուշվա խանի հետ, որի մարդկանցից մեկը Իրակլի թագավորի մարդկանցից մեկի հետ միասին կառավարում էին քաղաք Գյանջան։... Օմար-խանը Ախտալայի հանքերը

(մադանը) հասավ, գրավեց Ախտալայի բերդը, ավերեց հանքերը (մադանը) և կալանավորեց այնտեղ գտնվող հույներին ու վրացի-հայերին և գնաց Ախալցխեի(Աղսխիսայի²⁵) փաշայի մոտ:... [Ապա Օմար-խանն] անցավ լեռները և մտավ Ղարաբաղ՝ Իբրահիմ-խանի մոտ... Սուլյն թվականին Վրաստան էին փախել Ղազարի և Շամշադիլի քոչվորները և գտնվում էին Գյանջա-Ղարաբաղում (sic). և Ղարաբաղից փախան Իբրահիմ-խանի մելիքները, հույժ հարուստ, ճորտերով և բերդ ու ամրոցներով ուժեղ, որոնք եկան Իրակլի թագավորի մոտ և խնդրեցին օգնություն, որպեսզի զորք տա իրենց ճորտերին տեղահան անելու նպատակով: Այս նպատակով [Իրակլի թագավորն] ուղարկեց այնտեղ իր որդի Յուլտին՝ կցելով նրան զորապետ (սարգալ) և Վրաստանի զորականներին: Երբ նրանք մտան Ղարաբաղի հողը, նրանց այնտեղ դիմավորեց զորքը և Իբրահիմ-խանի զորապետը (սարգալը), և իրավունք տվին տեղահան անելու մելիքներին:... Այս պահին Իբրահիմ-խանի հետ համաձայնություն համար Օմար-խանը Դաղստանի զորքով եկավ ձար:...

[Իրակլի թագավորին] հարկատու էին Գյանջան, Ղարաբաղն ու Երևանը, որոնք հնազանդ էին համապատասխան պարտականություններ կատարելով մինչև Ղաջար Աղա-Մահմադ խանի գալը:...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հուսեյն կամ Հյուսեյն, Պարսից շահ, 1694—1722 թթ.:

² Հետադաշում Թամազ II, Պարսից շահ, 1729—1736 թթ.:

³ Էրեկլե I (Նազար-Ալի-խանի) որդի՝ Կախեթի թագավոր Կոստանտինեն, մահմեդականացած:

⁴ Վախտանգ VI, Քարթլիի կառավարիչ՝ 1703—1711, թագավոր՝ 1710—1724:

⁵ Վրաց թագավոր՝ մահմեդական իսկ, 1714—1716:

⁶ Նազիր, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

⁷ Թեյմուրազ I, Քարթլիի թագավոր, 1744—1762 թթ.:

⁸ Արդուլաբեկը՝ Վրաց մահմեդական իսկ թագավորի որդին էր: Հիմա. սուլյն հատորի Ը գլխի 2-րդ ծանոթությունը (էջ 146):

⁹ Էրեկլե II, Կախեթի թագավոր՝ 1744—1762 թթ., միացյալ Քարթլ-Կախեթի թագավոր՝ 1762—1798 թթ.:

¹⁰ Իբրահիմ, Պարսից շահ, 1747—1749 թթ.:

¹¹ Ասել է հին Արտաշատի տեղում, որ, ի հարկե, ոչ մի կերպ չի կապվում Ղարաբաղի (կամ գուցե Ղարազաղի) հետ, ինչպես Օման Խերխեու-

դիձեն է նշում: Հավանական է, որ այս նշման մեջ գործ ունենք մի ինչ որ lapsus-ի հետ:

12 Աղա Մահմադ-խան, Ղաջար, Պարսից շահ, 1794—1797 թթ.:

13 1795 թ. սեպտեմբերին:

14 Սա ավանդական տեսակետ է, որով միդիացիք (մարք) ադրբեջանցի-ները նախնիներն են ճանաչվում:

15 Վերստ=ռուս. верста, որ ապացույց է հեղինակի տեղյակ լինելուն ռուսերեն գործածական բառերին, որոնք մուտք են գործում Վրաստան XVIII դարի վերջերից:

16 Նույն Աղատ գետը:

17 Տէս 15-րդ ծանոթ.:

18 Հետևապես, էրեկլե II Վրաց թագավորի կողմից Երևանի առման ճիշտ ժամանակն է 1752 թ. հուլիսը:

19 Քյարիմ կամ Քերիմ խան, Ջենդական հարստությունից, Պարսից շահ, 1761—1779 թթ.:

20 Նույն Պղնձահանքը (Լոռու Պղնձահանքը) ըստ հայկական աղբյուր-ների, կամ Աղաբակը՝ ըստ վրացականի:

21 Ախտալա-Շամրլուղի հույները հենց սրանց սերնդիցն են:

22 Այստեղ և ստորև «Երևանցիներ» ասելով հեղինակը ի նկատի ունի Երևանում կանգնած պարսկական կայազորը:

23 Տէս այս աշխատության Գ գլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ. (էջ 88), նաև ԺԺ գլխի 7-րդ ծանոթ. (էջ 209):

24 Տէս 12 և 13-րդ ծանոթ.:

25 «Աղսիխա» թուրքական ձևն է «Ախալցիխա»-ի, որը հայերի կողմից աղավաղված է «Ախալլխա»-ի:

ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆ ՏՓՂԻՍԵՑԻ

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ (1796—1798)

Տեր-Ստեփանը Վրաստանում գործող հայ գրագետ հոգևորականներից մեկն է, որը 1795 թվից Թրիլիսիի ավերումից հետո հանդես է գալիս Հաղբատի թեմի առաջնորդական փոխանորդ լուսարար [վարդապետ]ի դերում:

Այս տեր-Տտեփանի անունը առկա է մի շարք հիշատակարաններում, որոնք գրված են վրացերեն լեզվով և վրացերեն տառերով, միաժամանակ և Թրիլիսիի հայ բարբառի ազդեցությունը կրելով, և որոնք կցված են Սերոբ գրչի Տփղիսի ավերման պատմությունը պարունակող ձեռագրին (Վրաստանի պետ. Թանգարանի Armenica-ի № 21 գրչագիրն ըստ մեր կազմած ցուցակի):

Այս հիշատակարանները, անկախ նրա հեղինակ տեր-Ստեփանի՝ Սայաթ-Նովա—տեր-Ստեփանի հետ նույնացնելու խնդրից, մեծ նշանակություն ունեն Հաղբատի վանքի և նրա Թրիլիսիի վանատան՝ բերդի մեծ եկեղեցու (այժմ Մեյդանի ս. Գեորգի) պատմության, մասնավորապես նրանց գրագրարանի մասին դադափսր կազմելու համար, ուստի և բերում ենք թարգմանաբար ամբողջապես:

[ՀԱՂԲԱՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԴԱՎԻԹ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՀԱՎԻԼ-ԴԱՐՅԱՆԻ ԳՈՒՅՔԻ ՑՈՒՑԱԿԸ]

1. Քրոնիկոնի 484 [=1796 թ.]. ինչ որ հանդուցյալ առաջնորդ (արաչնուրթի) Դավիթ վարդապետի՝ կահ-կարասիք կամ գրքեր կամ հագուստեղեն կամ պղնձե-ամանեղեն է, յոլոր ստորե մի առ մի կ[ցուցա]կագրվի: Ինձ՝ տեր-Ստեփանիս՝ հանձնվեց:

II. 1 մեծ կաթսա, 1 փոքր կաթսա, 7 մաթլաբա, 4 պղնձե փոքր թաս, 3 մաջուլ, 1 մեծ թեփշի, 4 փոքր թեփշի, 1 փոքր

լագան, 1 նալրաքի, 1 գլուխ լվանալու թաս, 1 մաթլարա, 1 սղըն-
ձե թուռգի, 1 մեծ մաշխալա, 1 քափկիր, 1 կաշե մուշտակ, 1
մահուդի քաթիրա, 1 մահուդի փարաջա, 1 կարա, 1 աբրշումից
գործված արխալուխ, 1 շապիկ զգեստավորվելու, 1 շապկի ընկեր
(պերանդիս ամխանագի), 1 շալի գոտի, 1 զույգ հողաթափներ
զգեստավորվելու, 1 զույգ գուլբա (շուլքի), 1 կապույտ թաշկի-
նակ, 1 մեռելի սավան:

II. Քրոնիկոնի 485 [=1797 թ.] հունվարի 3-ին: Ինչ որ նա
(Դավիթ առաջնորդը) պղնձե ամանեղեն է տվել ինձ, ստորև
գրված է:

7 թեփչի, 7 լամրաքի, 1 մեծ թեփչի, 1 պղնձե թաս, 3
մաթլարա, 3 կաթսա, 1 քափկիր, 1 չոմչա, 1 լագան, 1 թուռգի,
1 ֆսնար:

IV. Ինչ որ հայերեն գ[ր]քեր (գիքերի) կամ գրքույկներ ու-
նիմ, առ [կս] ստորև գրված է և եկեղեցում պահեցինք:

Քրոնիկոնի 486 [=1798 թ.] օգոստոսի 1-ին. ինչ որ ժամի
գրքեր[ից] ինձ մոտ է, մի առ մի գրված է ստորև:

[1.] 1 Նոր ³ Աստվածաշունչ	[Աստուածաշունչ, Ամստերդամ 1666 կամ Կ.
Պոլիս 1705]:
[2.] 1 Հին ³ Աստվածաշունչ	[Ձեռագիր Աստուածաշունչ]:
[3.] 1 Գիրք Սահմանաց	[Գիրք Սահմանաց Դավթի Անյաղթ փիլիսո-
փայի, Ամստերդամ 1704 կամ Կ. Պո-
լիս 1731]:
[4.] 2 Առաքել պատմագիր
(Արաքիլ պատմագիրքի)	[Գիրք պատմութեանց շաբաղբեալ Առաքել
վարդապետի Դավթիժեցւոյ, Ամստեր-
դամ 1669]:
[5.] 1 Աւետարան	[Աւետարան, Վենետիկ 1680, 1685, 1710, 1722,
1759, կամ Ամստերդամ 1698 և այլն]:
[6.] 1 Մաշտոց (Մաշտուց)	[Մաշտոց, Ամստերդամ, 1667, 1676]:
[7.] 1 Նարեկ (Նարեկ)	[Նարեկ, Կ. Պոլիս, 1701, 1721, 1755, 1763,
1774, 1783]:
[8.] 1 Մատթեոս մեկնիչ (Մա-
թեոզ մեկնիչի)	[Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանի տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ ըստ Մատ-
թեոսի, արարեալ և շարադրեցեալ ի
Միխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ,
Վենետիկ 1737]:
[9.] 1 Գիրք առաքինությանց
(Արաքիւնութեանց գիր-
քի)	[Առաքինութեանց գիրք ի լատիներենէ ի հայ
լեզու թարգմանեալ ի Միխիթարայ վար-
դապետէ Սեբաստացւոյ, Վենետիկ 1721]:
[10.] 1 Քերականություն Բագ-
դասարի (Բաղդասարի)	[Քերականութիւն Պաղտատար դպրի, Կ. Պո-
լիս, 1738, նույնը համառոտ՝ 1760]:

քերարանութինի)

- [11.] 1 Պարտավճար Սիմեոնի (Պարտավճարի Սիմեոնիսա) [Գիրք որ կոչի Պարտավճար, ի Սիմեոն կաթողիկոսէ, Էջմիածին, 1783]:
- [12.] 1 Գիրք Խիկարի (Խիկարիս ծիգնի) [Գիրք Խիկարի, Կ. Պոլիս, 1708, 1731]:
- [13.] 1 Գիրք աղոթից (Աղոթից գիրքի) [Գիրք աղոթից, Կ. Պոլիս 1721, 1734, 1747, կամ Վենետիկ 1793]:
- [14.] 1 Գիրք յոթն իմաստասիրաց (Իոթն իմաստասիրաց գիրքի) [Գիրք եաւթն իմաստասիրաց, Կ. Պոլիս, 1807, 1731]:
- [15.] 1 Քարոզգիրք Մատթեոսի (Քարոզգիրքի Մաթեոսի) [Քարոզգիրք Մատթէոսի, Վենետիկ, 1704, 1781]:
- [16.] 1 հատոր Քարոզգիրք (հատուրի քարոզգիրքի) [Գիրք քարոզութեան արարեալ Գրիգոր վարդապետի Տաթևացւոյն, Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս 1731, թիւ 2 մեռան հատոր, Կ. Պոլիս 1740]:
- [17.] 2 Եզնիկի կողբացու՝ առ Մեսրոպ (Իգնա կուլպացու Մեսրոպիս): [Գիրք ընդդիմութեանց արարեալ ի սրբոյ Եզնիկ կողբացւոյ Հայոց վարդապետէ և յաշակերտէ մեծի թարգմանչին որբոյն Մեսրոպայ, Իգմիր, 1762]:
- [18.] 1 Կաթողիկէությանց (կաթողիկուութիանցի) [Կաթողիկէութեան? Կ. Պոլիս]:
- [19.] 1 Աբարչություն եվայի (Աբարչութիանցի Իվայիսա) [Աբարչութիւն Եւայի յ յ]:
- [20.] 1 Աբարողութիւնք եկեղեցու (Սաղգրիս արարողութիւնցի) [Աբարողութիւն հանապազորդեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Ամատերդամ, 1667]:
- [21.] 1 Գիրք տոմարի (Տոմարիս ծիգնի) [Տոմարաց գիրք Հայոց, Հոռմայեցոց և Պարգատամար, ընդ որոց և Տաղ Յովասափու, մարմնախաղաց և երազահան, Ամատերդամ, 1668]:
- [22.] 1 Փոքր Սաղմոս [Սաղմոս, Վենետիկ 1565, 1587, 1642, 1682, 1684, 1712, 1733, 1742, 1748, 1755, 1759, 1770, 1771, 1786, 1789, 1793, կամ Իլվով 1616, Լիվոռնո 1643, Ամբաստերդամ 1661, 1664, 1713, 1714, Մարսել 1677, 1710, Կ. Պոլիս 1738, 1745, 1756, 1765, Թրիեստ 1787, Ն. Նախիջևան 1791]:
- [23.] 1 Ոտանավորի գիրք (Վուտանաւրիս ծիգնի) [յ]
- [24.] 1 [2] քոսարան (Բոսարանի) [Զքոսարան հոգեկիր Սիմեոն կաթողիկոսի, ՍՊՔ, 1777]:

- [25.] 1 Գիրք ընդհանրական (Գիրք ընդհանրական Ներսեսի Շնորհալույ, ՄՊԲ, 1788):
- [26.] 2 Մաղթանք (Պարակլիտի) [Աստուածաղբեր Սիմէօն կաթողիկոսի, ՄՊԲ, 1788]:
- [27.] 1 Քրիստոնեական առ ընթերցողս (Քրիստոնիական առ ինթերցողս) [Ծ]
- [28.] Տաղարան [Տաղարան, Կ. Պոլիս 1698, 1701, 1740, 1788]:
- [29.] 1 Տոնացոյց (Տոնացուցի) [Տոնացոյց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1702, 1725, 1740, Վենետիկ 1782]:
- [30.] 1 Հին⁴ սաղմոս [Ձեռագիր Սաղմոս]
- [31.] 1 Հին⁵ Ժամագիրք [Ձեռագիր Ժամագիրք]
- [32.] 1 Թոթն իմաստասիրաց (Թոթն իմաստասիրացի): [Եւթն իմաստասէրք Ծ]
- Կուսանցումն է՝
- [33.] 1 Սաղմոս [Տէս № 23]
- [34.] 1 Հիսուս Որդի (Իսուս վուրդի) [Թիոուս Որդի Ներսիսի Կլայեցւոյ, Վենետիկ 1643, 1660 (երկիցս), Մարսել 1702, Կ. Պոլիս 1724, 1746 (երկիցս), ՄՊԲ 1785, Մաղրաս 1792]:
- [35.] 1 Աւետարան [Տէս № 5]:
- [36.] 1 Փոքրիկ Տաղարան [Տաղարան փոքրիկ շարահիւսեցեալ ի Սիմեօնէ կաթողիկոսէ, էջմիածին 1777, Մաղրաս 1791]:
- [37.] 1 Շարական [Շարական, Ամստերդամ 1664, 1685, 1702, 1718, Կ. Պոլիս 1727, 1736, 1742, 1768, 1784, 1790]:
- [38.] 1 Հին⁷ շարական [Ձեռագիր Շարական]
- Տեր-Առաքելի մաս է՝
- [39.] 1 Գիրք աստղաբաշխի (Աստղաբաշխի ծիգնի) [Գիրք աստղաբաշխութեան Ծ]
- [40.] 1 Քարոզգիրք [Քարոզգիրք Ծ]
- [41.] 1 Գիրչիս մշտերի (Ծ)⁸ [Ծ]*

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1 Խոսքը վերաբերում է Հաղբատի Թեմի առաջնորդ Դավիթ Եպիսկոպոս Հավիլ-Դարյանին:

2 Հնոր՝ գործածվում է իբրև «տպագիր»-ի հոմանիշ:

3 Հչին՝ գործածվում է իբրև «ձեռագիր»-ի կամ «գրչագիր»-ի հոմանիշ:

* Ընդամենը 41 միավոր, որոնցից առնվազն 4 ձեռագիր է:

4 Տէս ծանոթ. 3:

5 Տէս նույնը:

6 Ուզում է ասել, որ հետեյալ (ՆՆ 33—38) գրքերը Տփղիսի ս. Ստեփանոս կուսանաց վանքն են եղել տարած:

Տէս ծանոթ. 3:

8 Ուզում է ասել, որ հետեյալ (ՆՆ 39—41) գրքերը տեր-Առաքելն է տարել:

9 Այս նյութի շուրջը հմտ. նաև Լ. Մեփիսեօս-Քեօ, Նոր նյութեր Սայաթ-Նովայի առասպելական «նահատակութիւն» շուրջը, — «Պրոլետար» (Թբ.) 1935 թ., № 189, ուր մենք արծարծել ենք այն թեզը, որ այս հիշատակարանների հեղինակ՝ տեր-Սեփան [Տփղիսեցին] նույն տեր-Սեփանի Սայաթ-Նովան պիտի լինի, հետևապես 1796 — 1798 թթ. վարդապետ, որը չէր սպանվել Աղա Մահմադ-խանի կողմից: Սայաթ-Նովայի մեր ձեռքի տակ եղած գրքերը (մինչ 1766 թ.) և այս տեր-Ստեփանի գիրը (1796—1798 թթ.), որոնք բաժանված են իրարից մոտ 35 տարով, այնքան նմանութիւն ունեն, որքան, սկսած և հետադարձ վարդապետ գրի տեղ անձանց: Սայաթ-Նովայի մինչ 1766 թ. գրքերը տես Սայաթ-Նովայ, Թ. 1914, նկար IV. Ի. Գրիշաշվիլի, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Թբ., 1918, էջ 91. Գ. Լեոնյան, Սայաթ-Նովա, Եր., 1932, էջ 49—50, Գրացուցակը տես Լ. Մեփիսեօս-Քեօ. Անտոն Լ.-ի «Հակահառութիւն» լաթիներեն-հայերեն ազդրուները՝ «Թբ. Պետ. համալսարանի Աշխատութիւններ», XXX—B., 1947, էջ 97—112 (104—108):

ԱՆ ԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԻՉ

«ԿԱԽԵԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1801)

Վախուշտի Բադրատիոն արքայազնի (տե՛ս այս աշխատութեան Դ գլուխը) կազմած «Կախեթի և Հերեթի պատմութիւնը», որ ընդգրկում է 687—1744 թթ. պատմութիւնը, ունեցաւ իր շարունակողը, որը հանձն առաւ գրելու հետագա անցքերի մասին սկսած 1744 թվից մինչև 1801 թիվը: Այդ շարունակողը մի անանուն պատմիչ է, անկասկած, Վրաց վերջին թագաւոր Դիորգի XII-ի որդի Դավիթ արքայազն-ուեդենտի (1800—1803 թթ.) մոտիկ անձնավորութիւն, որը հիշյալ Դավթին ընդարձակ պատումներ-ներբողներ է նվիրում:

«Կախեթի պատմութեան շարունակութիւնը», որ հիմնականում, բացի վերջին մասերից, կրկնում է Պապունա Օրբելիանու (տե՛ս այս հատորի Ը գլուխը), Օման Խերխուլիձեի (ԺԵ գլ.) և ուրիշների հաղորդած փաստական տվյալները, հրատարակել է պրոֆ. Դ. Չուբինովը «Քարթլիա-Յիւդրեբա»-ի II մասում (ՍՊԲ, 1854, էջ 501—516), որն և օգտագործել ենք մենք ստորև:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՅՔԵՐ 1744—1801 թթ.]

1745 թ. ... Իբրեհիմ-խան Ամիր-Ասլան-խանը¹ մոտեցաւ Շուշիին: Իսկ [Տիգրիս] քաղաքի բերդն ամրացրեց Դուրա-խան բեկը, որը պահապան էր նշանակված պարսիկների կողմից:...

1748 թ. ... Մա[հ]մադ-խան Ղաջարը, որ Նադըր-շահի² սպաներից մեկն էր, մոտեցաւ Երևանին և ճիգ ու ջանք էր թափում, որպեսզի այն գրավի: Երևանցիք [օդնութիւն] խնդրեցին Թեյ-մուրադ թագաւորից³, որը և գնաց իր զորքով, Մա[հ]մադ-խանին հաղթեց, շատ ավար վերցրեց, Երևանն ավերումից փրկեց: Ապա նա Երևանցիներին իրեն հարկատու դարձրեց ու վերադարձաւ Տիգրիս:

Շուշվա Փանահ-խանն եկավ Գյանջա: Թեյմուրազ թագավորն իր որդու հետ⁴ միասին գնացին օգնության Գյանջային: Հսելով նրանց գալը, Փանահ-խանն ընդհատեց Գյանջայի պաշարումը և վերադարձավ Ղարաբաղ: Տեղեկանալով սրա մասին՝ [Վրաց] թագավորները հետամուտ եղան նրան և մտան Ղարաբաղ: Ղարաթափա կոչված վայրում տեղի ունեցավ ճակատամարտը, և Փանահ-խանն այնտեղ պարտվեց, իսկ վրաց զորքն ավերեց բոլոր այն տեղերը մինչ Խուդափ[ե]րին և այնքան ավար գտան, որ ոչխարը մի արասով էր ծախվում, իսկ ձին, գոմեշը և կովը հինգ արասի: Եվ հաղթող վերադարձան՝ ավարով հանդերձ:

1749 թ. ...Ազատ-խան աղվանն ուժեղացավ Պարսկաստանում և շարժվեց Երևանի դեմ: Երևանցիներն [օգնություն] խնդրեցին Թեյմուրազ թագավորից, որն ուղարկեց իր որդի Հրեկլին երեք հազար հեծյալներով: Երբ Հրեկլեն հասավ Ղրիսթուլիս, նա (Ազատ-խանն) ևս եկավ, հետո ունենալով տասն և ութ հազարից ավելի մարդ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Ազատ-խանը պարտվեց վրացիներից, Երևանը փրկեցին և [վրացիք] հաղթող վերադարձան բազմաթիվ ավարով...

1751 թ. Թեյմուրազ թագավորն իր որդի Հրեկլի հետ միասին գնաց Գյանջա, ուր նրան ներկայացան Գյանջայի, Շուշվա և Ղարաբաղի խաները, որոնց և Հրեկլե թագավորի հրամանով կայանավորեցին...

...[Հաջի-Չալսրի որդի] Աղաքիշին՝ շրջելով Շամշադինն ու Ղաղախը՝ եկավ Բաղդար:... Ապա [Վրաց] թագավորներն եկան Շամշադին՝ Թուլքի-թափա կոչված տեղը, ուր տեղի ունեցավ ճակատամարտ, և Աղաքիշին պարտվեց:...

1753 թ. ...Բորչալուեցիք տեղահան եղան ու բնակություն հաստատեցին Ղարասուում՝ Երևանի մոտ: Ապա Հրեկլե թագավորը զորք ժողովեց, եկավ Երևան, նրանց վրա հարձակվեց ու տեղափոխեց Բորչալու:...

1757 թ. ...Փաթալի-խան ավշարը, հավաքելով Ադրբեջանի հեծյալներին, [եկավ ու] մոտեցավ Շուշուին, և օգնություն խնդրեց [Վրաց] թագավորից, որը հեծելազորք ուղարկեց, իսկ երբ սրանց դեմ շարժվեց Քարիմ-խանը⁵, այն ժամանակ Վրաց հեծելազորքը վերադարձավ:...

1767 թ. ...[Հրեկլե] թագավորը դարձյալ զորք ժողովեց և հարձակվեց Երևանյան [երկրի] քյուրդերի վրա, որոնց

վրացիները գերեցին և մեծ ավարով վերադարձան: Այդ պահին Բամբակը ավեր էր: Նրա (Էրեկլեի) անդրանիկ որդի Գիորգին⁶ խնդրեց այն տալ իրեն և նա [վերա]շինեց այն:...

1769 թ. ...Էրեկլե թագավորը կրկին արշավեց քյուրդերի վրա, ավերեց նրանց, և վրացիները մեծ ավարով վերադարձան:

1772 թ. Ժողովեցին զազախեցիք, բորչալուեցիք և փամբակեցիք և գերեցին Նախիջևանը. տեղացի Շաքուր[ա]յի-խանին հաղթեցին:...

1778 թ. Էրեկլե թագավորն և Շուշվա խան Իբրա[ն]իմը՝ համաձայնությամբ զալով՝ գրավեցին Գյանջան, կալանավորեցին Գյանջայի Մա[ն]ադ-խանին ընտանիքով հանդերձ, որին Շուշվա Իբրահիմ (Իբրեիմ) խանը գերի տարավ:...

1779 թ. ...Երևանի խան [Հ]ուսեյն-զուլին հրաժարվեց հարկ վճարելուց վրացիներին, որի պատճառով [Էրեկլե] թագավորը գնաց նրա դեմ, Այնտեղ տեղի ունեցավ պատերազմ, ուր խիզախությամբ հանդես եկավ արքայազն Գիորգին: Այդտեղ Երեվանյան զորքը հաղթվեց թագավորից, որը հարկատու դարձրեց [երևանցիներին] և շտապ վերադարձավ [Տփղիս]:...

1782 թ. ...Երևանի խան [Հ]ուսեյն-զուլին մեռավ ու խան դարձրին նրա որդի Ղուլամուլին: Քանի որ վերջինս թեթևամիտ էր, երևանցիները նրան սպանեցին: [Էրեկլե] թագավորը հարկադրված եղավ ուղարկելու այնտեղ Միրզա Գուրգինա Էնալի-լուփաշվիլուն⁷, և [Հ]ուսեյն-Ալիխանի կրտսեր որդի Մահմուդ-խանին խան դարձրին: Եվ սրան թագավորի հրամանով Երևանի խան հաստատեցին:...

1785 թ. ...Երևան նուրսալ-բեկի որդի Օմար-խան Ավարցին, որն անցավ Խորին և Ղարայազն (Ղա'րախ), անցավ Կուրը, մոտեցավ Ախտալային, որն և գրավեց, ապա գնաց Ախալցիխ:... Օմար-խանն անցավ Գյոքչան, հասավ Շամքոր, որն և ավերեց ու հեռացավ:

1786 թ. ...Նախիջևանցիք խռովություն գցեցին և Նախիջևանից քշեցին իրենց Քալբալի-խանին, որն եկավ [Երևան] ու [օգնություն] խնդրեց Երևանի խան Մահմադից, իսկ Մահմադ-խանն [օգնություն] խնդրեց [Էրեկլե] թագավորից: Ապա թագավորն իր փեսա՝ Մուխրանի տեր Իոսանեին ուղարկեց զորքով և թնդանոթներով, որոնք երևանցիներին միացան, գնացին Նախիջևան, ուր և տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Պարտվեցին Նախիջևանցիները, և խնդրեցին վրացական զորքից. «Ն՞րն [վրացա-

կան] զորքը նախիջևանը թողնի (նախիջևանից հեռանա), նախիջևանցիք դարձյալ իրենց խան կկարգեն Քալբալիին: Եվ այս պայմանով [վրացական զորքը] հաղթական վերադարձավ Երևան, և Երևանից Քարթլի: Ղազախ[եցիք] ամբողջապես տեղահան եղան ու գնաց[ին] Շուշի, իսկ Շամշադեցի[ք]՝ Գյանջա: Մի տարուց հետո Էրեկլե թագավորը ուսսական և վրացական զորքի հետ գնաց, որպեսզի տեղահան անի քոչվորներին և Խամ-աայի մելիքներին, որոնք պայման ունեին դրած թագավորի հետ: Մոտենալով Գյանջային՝ նա իր որդի Յուլսին զորքով ուղարկեց [Ղարաբաղ]: Երբ սրանք հասան Ջեյրա, հանդիպեցին զարարաղցոց զորքին: Ղարաբաղցիք պարտվեցին: Շատ զարարաղցիներ կոտորվեցին [վրացիներից]: Այս սկզբին Գյանջա եկավ սուրհանդակը (չափարը) Ռուսաստանից, ուր կտ էր կոչվում ուսաց զորքը: Երբ ուսները կտ քաշվեցին, [Էրեկլե] թագավորն այլևս կարևոր չհամարեց գնալ Ղարաբաղի գեմ, և թագավորը վերադարձավ Գյանջա՝ տեղահան չանելով քոչվորներին: Իսկ ոուս[ներ]ը 1787 թվին գնացին:

1789 թ. ...[վրաց զորքը] հասավ Շամքոր, ավերեց Չընգըլին (Չինգիլը), տեղահան արավ Շամքորը: Այնտեղ եկավ Դաբուբանդի Փաթալի-խանը և Շաքիի Մանմագ-խանը, որոնք և որոշեցին երեքով Ղարաբաղի գեմ գնալ, քանի որ Իբրեհիմ-խանը մոռացության էր տվել Էրեկլե թագավորի լավությունը:

...Լեզգիները... ֆեասում էին Քարթլիին և Սոմխիթին...

...Միքել Արղուիթաշվիլին առաջնորդում էր լեզգիներին որոնք կրծանիւր գրավեցին... ապա Միքել Արղուիթաշվիլու առաջնորդութամբ [լեզգիները] գրավեցին Ղալաչին (Ղալաչա), որտեղից և տարան երկու հարյուրից ավել հայ գերիներ:

...Թագավորի հրամանով Դավիթ արքայազնը՝ հազար մարդով հարձակվեց Ղարսի վրա և գերեց Ինջուդարանը, Փաղերեվանը և Ջոմուշուեն, և տարան հազարից ավելի գերի: Ապա հտեից նրանց մոտեցավ թուրքական մեծ զորքը՝ Խաթունի որդիները Ալի-բեկի և Մա[ն]մագ-բեկի ղեկավարութամբ: Այդտեղ ինքը Դավիթ արքայազնը քաջարի էր, որն իրեն իսկ ձեռքով սպանեց թուրքական ականավոր զորական Թիքիսի խան Թոփանչիբաշին... Աշիշ-բեկը հայտնի զորական էր ամբողջ Ղարսում և քյուրդերի մեջ և որն Դավիթ արքայազնին թուրով յոթը հարված հասցրեց: Սակայն նրան պաշտպանեց վերտ զրահը, քանի որ նա շորի տակից հագած ուներ վերտ զրահ: Եվ

Վերջինս արքայազնի ձեռքից [վերափոխվելով], մեռավ... Ապա չեզոքներն Ախալցխայից եկան Միքել Արղունթաշվիլու առաջնորդությամբ և գրավեցին Գ[յ]աուրարխը...

1790 թ. ...[Էրեկլե թագավորը] տեղահան արավ Շամշադին- [ցիներին] ու փոխադրեց Շուլավեր [Վրացիք]... հասնելով Շամշադին՝ Մահմադ-խանի ու նրա զորքի վրա հարձակվեցին: Եվ ոչ միայն հաղթեցին Մահմադ-խանին... Եվ չնայած, որ թագավորը Շամշադինը քանիցս գյանջեցիներին էր տվել, սակայն չէին հնազանդվում: Մի առ ժամանակ ոպասելով՝ Զավադ-խանը Գյանջայի և մելիքների զորքով հարձակվեց ու գերեց Շամշադինը, և ուներ նա երեք հազարից ավելի զորք: [Շամշադինցոց] ղազախեցիք եկան օգնության, իսկ ղազախեցիք և շամշադինցիք երեք հարյուրից ավելի չէին: Սրանք հաղթեցին Զավադ-խանին և գերեցին ութ հարյուրից ավելի գյանջեցիներ...

[Աղա Մահմադ-խան]-Խոջան՝ Պարսկաստանի գործերից իրեն ազատ համարելով՝ եկավ ու մոտեցավ Շուշին, քանի որ Շուշվա խան Իրեկ[ն]իմը նրան չէր հնազանդվում: Սակայն նա չկարողացավ գրավել այս բերդը: Ապա Քարթլիի քսյվորները՝ հներն ու նորերը, և Ղարաբաղի բնիկներից էլ շատերը՝ երկյուղ կրելով Խոջայից՝ [խնդրեցին օգնություն]: Ուստի և արքայազներ Յուլուր և Ալեքսանդրեն՝ հարձակվեցին Գյանջայի վրա և գերեցին այն...

1795 թ. ...Շուշվա Իրեկ[ն]իմ-խանը եկավ Գյանջայի վրա: Քանի որ Գյանջայի խանը Ղարաբաղի և Տիֆլիսի ավերման պատճառն էր, նա օգնություն խնդրեց թագավորից, որն ուղարկեց իր որդի Ալեքսանդրին և թուր Դավթին... սրանց սըխրագործություններից ապշած էին ղարաբաղցիներն ու լեզգիները...

1796 թ. ...Աղա-Մա[ն]մադ խանը՝ Խորասանի գործերից ազատ զգալով իրեն՝ շարժվեց դեպի Շուշի: Տեղեկանալով նրա գալու մասին՝ Իրեկ[ն]իմ խանն իր տուն ու տեղով քաշվեց Բեյլաքան, և Աղա-Մա[ն]մադ խանը գրավեց բերդը: Նույնտեղ նա ոպանվեց իր ծառաներից [մեկի] ձեռքով 1797 թվին...

1798 թ. ...վեճ ծագեց Քարթլիի և Ղարսի միջև: Ուստի և [Գիորգի] թագավորն ուղարկեց իր որդիներ Դավթին և Իսահան, որոնք հարձակվեցին Ղարսի վրա և գրավեցին Ղզլխախախի շրջակայքը: Ապա մեծ զորքով դուրս եկավ Ալի-բեկը, և օսմանցիք վրացիներից պարտվեցին...

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Երևանի խան:

² Նադիր, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

³ Թեյմուրազ II, Քարթլիի թագավոր, 1744—1762 թթ.:

⁴ Խոսքը էրեկլե II-ի մասին է, որ հախեթի թագավոր էր 1744—1762 թվականներին և Քարթլիի և հախեթի՝ 1762—1798 թթ.:

⁵ Քերիմ-խանը, հետադադում Պարսից շահ, 1761—1779 թթ.:

⁶ Գիորգի XII, Վրաց վերջին թագավորը, 1798—1800 թթ.:

⁷ Լեզոններ իմացող քաղաքագետ, որի մասին մանրամասն տեղեկություն Շերմազանեան, Նիւթեր ազգային պատմութեան համար. Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով, 1890, էջ 284—294:

⁸ Վրաց վերջին թագավոր Գիորգի XII-ի որդին, Վրաստանի ռեգենտ. 1800—1803 թթ. (մանրամասն տեղեկություն՝ ԺԹ գլխում):

⁹ Ալեքսանդրե արքայազն՝ Սահակ Մելիք-Աղամալյանի փեսան, որի մասին խոսում են Խ. Աբովյանը (Վերք Հայաստանի, գլ. III) և Րաֆֆին (Ալեքսանդր արքայազնը Պարսկաստանում), հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Խ. Աբովյանը Թբիլիսում և «Թուրքի ազնիվը» պատմվածքի տեղադրությունը, — «Գրական հանդես» (Թբ.) 1941 թ., № 1, էջ 34—35: Հմմտ. ԺԹ գլխի 14-րդ ծանոթ. (էջ 210):

ԻՌՆԱ ԳԵԴԵՎԱՆԻՇՎԻԼԻ

«ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» (1805—1810)

Իոնա Գաբրիելի որդի Գեդեվանիշվիլին XVIII—XIX դդ. Վրաց նշանավոր ուղեգիրներից մեկն է, որի գրչին է պատկանում «Շրջագայություն» (Միմոսվլա) կամ «Ճանապարհորդություն» (Մոգպաուրորա) վերնագրով երկը XVIII դ. 80—90-ական թվականներին կատարած իր ճանապարհորդության տպավորություններով:

Գեդեվանիշվիլին ծնվել է 1737 թ.: Իր կրթությունը ստանում է Անտոն I Վրաց կաթողիկոսի ղեկավարությամբ, և ապա վերջինից ձեռնադրվում է կուսակրոն սարկավագ՝ ընդունելով Իոնա անունը: Ապա Անտոնի գահընկեցությունից հետո (1755) ուղեկցում է նրան Ռուսաստան և նրա հետ էլ վերադառնում է, նշանակվելով Մցխեթի բլրի ս. Խաչ վանքի (Ջվարիս-ժոնաստեբի) վանահայր. 1775 թ. ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, ստանալով Ռուխի և Սուրամի լաթոքը՝ մետրապոլիտի կոչումով, որի կապակցությամբ և հայանի է դառնում «Մրովելի», այսինքն «Ռուխեցի»-ի հորջորջումով: 1780 թ. մի ինչ որ անհայտ պատճառով կարգալույծ է արվում և ապաշխարանքի ուղարկվում Դավիթ-Գարեսջայի անապատը (Ղարայազի մոտ), որտեղից փախչելով դեգերում է՝ Քութայիս, Տփղիս և այլուր, վերջը անցնում է Ախալցխիսե, որ այն ժամանակ թյուրքիայի սահմաններում էր մտնում, և տեղական փաշայի օժանդակությամբ անցնում է Կ. Պոլիս, ուր տիեզերական հույն պատրիարքից վերականգնվում է հոգևոր կոչման մեջ և ապա սկսում իր երկարամյա ճանապարհորդությունը. շրջում է Միջերկրական ծովի ավազանով, անցնում է Կիև, ուր մնում է մոտ 3 տարի, վերջապես 1795 թ. ուղևորվում է Մոսկվա, հաստատվելով Կրեմլի «Չուդովի» վանքում, ուր մնում է ցմահ՝ մինչ 1821 թ.:

Իոնա Գեղեվանիշվիլի Ռուխեցին (Մրովելին) իր ճանապարհորդության տպավորությունները գրի է առել Մոսկվայում եղած ժամանակ՝ 1805 — 1810 թթ. միջոցին:

Իր «Ուղեգրություն» մեջ Իոնան, ի միջի այլոց, տալիս է տեղեկություններ նկարագրած վայրերի հայերի մասին, որոնց հիշատակում է իրրե վաճառականների, նաև հայոց եկեղեցիների մասին, մանավանդ Նրուսաղեմի «Քրիստոսի գերեզմանի» շուրջը, նշում է իր հանդիպումները Ցասսայում ուսահայերի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Լիզուլթյանի հետ 1791 թվին և այլն:

Իոնա Գեղեվանիշվիլու գրվածքը հրատարակվել է վրացերեն, Պլատոն Իոսելիանու առաջաբանով և ծանոթագրություններով, Թբիլիսում 1852 թվին առանձին գրքով՝ «Միմոսվլանու մեղավորության» («Շրջագայություն ևս ճանապարհորդություն») վերնագրով, որտեղից և թարգմանել ենք համապատասխան հատվածները:

«ՇՐՋԱԳԱՅՈՒՆԻՑՈՒՆ ԿԱՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

...[Կ. Պոլսում]... քաղաքում, որ շրջապատված է պարսպով, քսան և չորս եկեղեցի կա վայելչատես՝ ուղղափառների, և մեկն էլ հայոց (sic), իսկ ֆրանկ-կաթոլիկների և ոչ մեկը¹....

...[Նրուսաղեմում]... [Այագ] շարաթ երեկոյան թուրքերը (թաթարները) փակեցին Քրիստոսի գերեզմանի [տաճարը], ուր զգեստավորված դնաց նազարեթի և էպիտրոպի կամ Դիլեի մետրապոլիտ Գերասիմը (Ղերասիմոսը), և տարան կանթեղը. ապա դուռը բացին, և մտան Քրիստոսի գերեզմանի [տաճարը], որտեղից հանեցին վառած կանթեղը. իսկ վառած մոմերը մետրապոլիտը երկու ձեռքով տվեց ուղղափառներին, և [միայն] ձախ ձեռքով հայերին, որոնք էրմաններ (էրման) են... Սուրբ գերեզմանի [տաճարին] կից փոքր եկեղեցի է կառուցված՝ զպտական, դեպի ձախ ֆրանկների վանքն է, իսկ այդ կողմում բարձրաշեն հայոց եկեղեցին է գտնվում, արևմուտքից՝ ասորոց և մարոնիտ զպտներին... Իսկ սուրբ գերեզմանի վրա վառած են կանթեղներ ամենայն օր և ամենայն ժամ՝ տասնեվեցը մեր ուղղափառների, տասնեերկուսը լատինացոց, ութը հայոց, չորսը զպտների, երկուսը մարիոնիտների և մեկն ասորոց²...

[Վեցեաիկ] քաղաքից դուրս ծով[ի կղզի]ում գտնվում է հայ կաթոլիկների փոքր վանքը: Վանքում կա մի փոքր եկեղեցի:

տոները փոքր են և շուրջը ծով է. ունեն իրենց լեզվով գրքեր տպող տպարան³...

[Յասսայուս] տիրում էր ուրախություն, տեղի ուներ պաշտահանդես ու մեծ ճաշկերույթ [պալատի] վերնատանը, տրված [իշխան] Բեզբորոդկոյի կողմից, ուր մուտքը հրավիրատոմսերով էր [1791 թ. դեկտեմբերին ռուս-տաճկական դաշնագիրը կնքելու առթիվ]: Ինձ ևս [Բեզբորոդկոն] ուղարկել էր հրավիրատոմս: [Այնտեղ] էին Ամբրոսի [մետրապոլիտը], ես և Ծրոպուլի [եպիսկոպոս] Գրիգորը, նաև հայոց երեցապետ (արքեպիսկոպոս) Հովսեփը⁴ և օտարերկրացի բազմաթիվ մարդիկ և բոլոր գեներալները և լեհաց հեծելազորքի մեծամեծները: Հենց որ հասանք տեղը, սկսվեց նիստը վերնատանը: Մտավ Ամբրոսին և նստեց Բեզբորոդկոյի աջ կողմը, ես ևս անցա ու նրա կողքին նստեցի, ապա իմ կողքին Ծրոպուլի [եպիսկոպոս] Գրիգորը և նրա կողքին հայոց երեցապետ (արքեպիսկոպոս) Հովսեփը: Իսկ Բեզբորոդկոյի ձախ կողմն անցավ ու նստեց կոմս Պոտոցկին՝ ասպետ կապույտ ժապավենով և ապա այլ լեհացիք, իսկ մյուս կողմում տեղիս զորապետները, համայն Ռուսիայի գեներալները՝ մոտ չորս հարյուր հոգի, և Մոլդավիայի բոյարները, այսինքն ազնվածնունդները:...

Կոմս Ռուսյանցեվը, որը ժիժ գետի ափին էր կանգնած, գնաց Ռուսիա. ապա և կոմս Բեզբորոդկոն պատրաստվեց ուղևորվելու, և բոլոր հոգևորականներն եկանք հրաժեշտ տալու: Ինձ կցել էին հայոց երեցապետ (արքեպիսկոպոս) Հովսեփին, որն ասում էր, թե՛ «Բո այդտեղ՝ [սահմանից դուրս] մնալը լավ չէ, ավելի լավ է մտնես Ռուսիա, որը լավ է, քան Թուրքիան, և նրանց (թուրքերի) երկիրը, այս երկիրը Թուրքերին է մնում, իսկ քեզ համար ավելի լավ է Ռուսիան»: Եվ ես (Իոնան) նրա կամքին հնազանդվեցի: Երբ [Հովսեփին] ինձանից հեռացավ, հրամայեց. քո անունով հրամանագիրը շուտով կստացվի:...

...Գեներալ անշեֆ Վոլկոնսկին ևս մեծ խնճուղք և ճաշկերույթ սարքեց,... [ուր] ներկա էին վերոհիշյալ երեցապետները:...

...Այս՝ [Ռոմանիա] քաղաքում բնակվում են վաճառականներ՝ մոլդավացիներ, հայեր ու հրեաներ⁵...

Յասսա քաղաքում... բնակվում են վաճառականներ՝ եվրոպացիներ, հայեր և հրեաներ...

[Աղա-Մահմադ-խանի կողմից Տիզիսի ավերումից հետո ոռոսները] գրավեցին Գյանջան, որն Շիրսավեստլու կոչեցին, և Շուշվա բերդը և Շամախին (Շամախիա), Դարբանդը, Բաքուն։...

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Կասկածելի է, որ Իոնա Գեդևանիշվիլու Կ. Պոլսում գտնված ժամանակ՝ XVIII դ. 80-ական թվականներին, այնտեղ միայն մի հայոց եկեղեցի լիներ, իսկ կաթոլիկները և ոչ մեկը։

² Նորայր վարդապետ (այժմ՝ եպիսկոպոս) Պողոսյան, Համառոտ ակնարկ հայ Երուսաղեմի վրա, «Էջմիածին», 1951 թ. ապրիլ-հունիս, էջ 89—92, հուլիս-օգոստոս, էջ 77—80։

³ Խոսքը Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության տպարանի և հրատարակչության մասին է։

⁴ Խոսքը Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի մասին է և վերջինիս գործունեությունն այն շրջանին է վերաբերում, երբ նա գտնվում էր Յասսայում. տես Լ է օ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, Թ., 1902, էջ 75—86. Գիւտ ա. ք. Աղանեան, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Թ., Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, մ. առաջին. 1778—1800, Թ. 1911, էջ 120, 121, 309։

⁵ Մուղավիայի հայերի մասին տես Լ. Բարայան, Հայերը Մուղավիայում և Բուքովինայում, Թիֆլիս, 1911։

ԴԱՎԻԹ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐԲԱՅԱԶՆ

«ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1814)

Արքայազն Դավիթ Բագրատիոնը Գիորգի XII Վրաց վերջին թագավորի որդին էր, ծնված 1768 թ., ապա 1795 թ. ռուսաց զնդապետ, գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտ, սենատոր և զանազան շքանշանների ասպետ, 1800—1803 թթ. միջոցին Վրաստանի ղեկավար, վախճանված Պետերբուրգում 1819 թ.:

Դավիթ արքայազնը գրականության մեջ հռչակ է ստացել իրրե պատմաբան, հարել է «վոլտերական» հոսանքին: Նրա գրական գործերից հայտնի են. 1. «Վրաստանի համառոտ պատմություն», որ հեղինակը գրել է ռուսերեն և հրատարակել Պետերբուրգում 1805 թվին՝ Краткая история Грузии со времени первого в оной населения (նույնը՝ ր. հրատ. К. Н. Бегичев-ի առաջարանով, Թբ., 1893). 2. «Վրաց օրենսդիրքը», որ գեոեկ հրատարակված չէ (վաղուց պատրաստել էր տպագրության հանգույցյալ վրացագետ Ս. Գորգաձեն): 3. «Նոր պատմություն», գրի առնված 1814 թվին, որը 2 հրատարակություն ունի. ա. Մ. Զանաշվիլու խմբագրությամբ՝ «Նյութեր Վրաստանի պատմության համար, ժողոված արքայազն Դավիթ Գիորգիի որդու ու նրա եղբայրների կողմից», վրացերեն, Թբ., 1905, էջ 1—126, և ր. Թ. Լոմոսևսկու խմբագրությամբ՝ «Դավիթ արքայազն. Նոր պատմություն», Թբ., 1941, էջ 1—44: Բացի դրանից Դավիթ արքայազնը հեղինակ է հատուկ զեկուցադրի ռուսերեն լեզվով «Վրաստանի լավ կազմակերպման մասին» (И. К. Ениколопов, Две записки царевича Давида „О лучшем устройстве Грузии“, — „Материалы по истории Грузии и Кавказа“, 1942, выпуск I, Т. 1942, стр. 121—167).

Սրանցից երկրորդը տեղ-տեղ անանունի «Կախեթի պատ-

մության շարունակության» (տես այս հատորի ԺԷ գլուխը) կրկնությունն է ներկայացնում:

Կ. ԿԵԼԵԼԻՃԵՆ (Նոր գլխավոր աղբյուրներ Լաշա-Դիորգիի պատմության, վրացերեն,— ՎՊՐ. պետ. համալսարանի Աշխատություններ», XV], 1940, էջ 91, ծանոթ. 1) գտնում է, որ «Նոր պատմություն» կոչված երկի հեղինակը Դավիթ արքայազնը չպիտի լինի, այլ՝ Բագրատ արքայազնը, քանի որ այնտեղ Դավթի մասին երրորդ գեմքով է խոսվում և, բացի դրանից, այն լի է սքանչելագործությունների նկարագրությամբ, որ Դավիթ արքայազնին, իբրև «վոլտերականի», չի սագում: Սակայն այս գիտողությունները մեզ համոզեցուցիչ չեն թվում, քանի որ հեղինակը իրեն, իբրև պատերազմական և քաղաքական գործողություններում մասնակցողի, կարող էր երրորդ գեմքով հիշատակել, իսկ հյառագործությունների նկարագրություները կարող էին նշել երկասիրության լրացնող-շարունակողները կամ հետագա խմբագիրները, որոնցից մեկը՝ Բագրատ արքայազնը՝ այն հասցրել է մինչև 1824 թ., իսկ մյուսները մինչև 1840 թ.:

Ըստ իս, «Նոր պատմություն»-ը, որ մեզ հասել է Բագրատ արքայազնի ինքնածեղագիր «Նոր պատմությամբ» մեջ մուծված, իսկ մի այլ ձեռագրում շարունակվում է մինչև 1840 թ., 2 շերտից է բաղկացած. մեկը հիմնական, որ Դավիթ արքայազնին է և առանց փակագծերի է բերված և մյուսը՝ անանունի կրկնությունը, որ մեր կողմից անկյունավոր փակագծերի մեջ է ամփոփված: Իսկ Բագրատ արքայազնի և հետագա շարունակողների գործերը օգտագործում ենք համապատասխան գլուխներում (ԻԳ և ԻԶ գլուխները):

Ստորև քաղվածքները մեր թարգմանությամբ բերում ենք ըստ Մ. Ջանաշվիլու և Թ. Լոմոսերու հրատարակությունների, որոնք իրար լրացնում են:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1745. 1812 ԹԹ.]

11

1745 թվին... Իբրե[հ]իմ խանը... եկավ մոտեցավ Շուշին: Իսկ Տփղիս քաղաքի բերդն ամրացրեց Դուրա-խան ընկ Ղազախեցին, որը պահապան էր նշանակված պարսիկների կողմից:...

1748 թ. Մա[ն]մադ-խան Ղաջարը, որ Նադիրի սպանողներին մեկն էր, մոտեցավ Երևանին և ճիգ ու ջանք էր թափում, որպեսզի այն գրավի: Երևանցիք [օգնություն] խնդրեցին Թեյմուրազ թագավորից, որն և դնաց իր զորքով, Մա[ն]մադ-խանին հաղթեց, շատ ավար վերցրեց, Երևանն ավերումից փրկեց, բայց [ամբողջ] Երևանն իրեն հարկատու դարձրեց, ապա վերադարձավ Տփլիս:

Նույն՝ [1748] թվին... Շուշվա Փանահ-խանն եկավ Գյանջա և շրջապատեց այն: Լուելով այս, իսկույն և եթ Գյանջային օգնության գնաց Թեյմուրազ թագավորն իր որդի Հրեկլե թագավորի հետ միասին: Լուելով նրանց գալը՝ Փանահ-խանն ընդհատեց Գյանջայի պաշարումը և վերադարձավ Ղարաբաղ: Տեղեկանալով սրա մասին՝ [Վրաց] թագավորները հետապնդեցին նրան, մտան Ղարաբաղ: Ղարաթովա կոչված վայրում տեղի ունեցավ ճակատամարտ, և Փանահ-խանն այնտեղ պարտվեց, <և [նրա] խնդանոթներն ու զինարանը (թոփխանան) ամբողջ գրավեցին>: Վրաց զորքն ավերեց մինչ Խուլափերինի կամուրջը և այնքան ավար գտան, որ ոչխարը մի արասով էր ծախվում, իսկ ձին, դոմեշը և կովը հինգ արասի, Եվ [վրաց թագավորները] հաղթող վերադարձան՝ <նրանցից խլած խնդանոթները բերելով և դնելով Թելավի և Գորու բերդերում>...

1749 թ. ...Ազատ-խան աղվանն ուժեղացավ Պարսկաստանում և շարժվեց Երևանի դեմ: Երևանցիները նորից [օգնություն] խնդրեցին Թեյմուրազ թագավորից, որն ուղարկեց իր որդի Հրեկլեին երեք հազար հեծելազորքով: Երբ Հրեկլեն հասավ Ղըրխրուլախ, նա՝ (Ազատ-խանն) ևս եկավ, հետն աւնենալով տասն և ութ հազարից ավելի մարդ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Ազատ-խանը պարտվեց վրացիներից, Երևանը փրկեցին և [վրացիք] հաղթող վերադարձան բազմաթիվ ավարով:... [Թեյմուրազ] թագավորին ներկայացան [Գյանջայում] Գյանջայի, Շուշվա (վարխանտով՝ Շաքիի և Շիրվանի) և Ղարադաղի խաները, որոնց և Հրեկլե թագավորի հրամանով կալանավորեցին:

1751 թ. ...Աղաքիշին՝ շրջելով Շամշադին և Ղազախ՝ հասավ Բայդար...

1752 թ. ...բորչալուեցիք տեղահան եղան ու բնակություն հաստատեցին Ղարասուում՝ Երևանի մոտ: Ապա Հրեկլե թագավորը զորք ժողովեց, եկավ Երևան, տեղահան արավ սրանց ու տեղափոխեց նորից Բորչալու...

1757 թ. ...Մահմադ-Հասան Ղաջարը... գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը ու մոտեցավ Շուշուն... Իսկ երբ Շիրազում երևաց Քարիմ-խան Ջանդը, այս Մահմադ-[Հ]ասան Ղաջարը [Շուշիից] գնաց նրա դեմ:

<...Թեև իր դպրոցում նա (Անտոն I կաթողիկոսը) դասառու նշանակեց հայ քահանա տեր, Փիլիպե Ղայթմազաշվիլուն, որը մեծ գիտնական էր և փիլիսոփա՝ ինչպես հին փիլիսոփայության տեղյակ, նույնպես և նորում հույժ փորձված...>²:

Այս պահին ելավ Փաթալի-խան Ավշարը, որը զորք ժողովեց Ադրբեջանում ու մոտեցավ Շուշուն, խնդրելով օգնություն [Վրաց] թագավորից, որն և հասցրեց նրան զորք:...

1767 թ. ...[Էրեկլե] թագավորը նորից զորք հավաքեց և հարձակվեց Երևանյան [երկրի] քյուրդերի վրա, որոնց գերեց, և վրացիները մեծ ավարով վերադարձան:...

<1772 թվին... բորչալուեցի և մեր այլ քոչվորները ահ ու սարսափ գցեցին Ախալցխեի և Ղարսի կողմերում>:

Այս ժողովեցան զաղախեցիք, բորչալուեցիք և փա[մ]րակցիք, և գերեցին Նախիջևանը. տեղացի Շուքուր-Ալի-խանին հաղթեցին:...

Էրեկլե թագավորը սուլթանի Դուռն Ստամբուլ ուղարկեց իր դեսպան՝ երկիցս միրզա Գուրգինա Էնակոլոփաշվիլուն:...

Էրեկլե թագավորը և Շուշվա Իրրահիմ-խանը՝ համաձայնության գալով՝ 1778 թվին, քրոնիկոնի 466-ին գրավեցին Գյանջան և կալանավորեցին Գյանջալի Մահմադ-խանին ընտանիքի հետ միասին, որին Շուշվա Իրրահիմ-խանը գերի տարավ:...

1779 թ. Երևանի խան [Հ]ուսեյն-Ալիխանը հրաժարվեց հարկ վճարելուց վրացիներին, որի պատճառով [Էրեկլե] թագավորը գնաց նրանց (երևանցիներ) դեմ: Այնտեղ տեղի ունեցավ պատերազմ, ուր խիզախությամբ հանդես եկավ արքայազն Գիորգին: Այդտեղ երևանյան զորքը հաղթվեց թագավորից, որն շտապ վերադարձավ [Տփլիս]:...

1781 թ. ...մեռավ Երևանի խան [Հ]ուսեյն-ղուլին, և Էրեկլե թագավորը խան նստացրեց նրա որդի Ղուլամանին: Քանի որ վերջինս թեթևամիտ էր, երևանցիները նրան սպանեցին: [Էրեկլե] թագավորը հարկադրված եղավ ուղարկելու այնտեղ միրզա Գուրգինա Էնակոլոփաշվիլուն, և [Հ]ուսեյն-Ալի-խանի

Վրացներ որդի Մահմադ-խանին խան դարձրին: Եվ սրան թագավորի հրամանով Երևանի խան հաստատեցին:...

1785 թ. ...երևաց Օմար-խան Ավարցին, որն անցավ Իրան և Ղարաբաղի կողմերը, անցավ Կուրը, մոտեցավ Ախտալա-յին, որն գրավեց, ապա գնաց Ախալցխե:... Շահ[ն]վերդ-խանի որդի Ռահ[ն]իմ-խանը, որին այն ժամանակ Իբրահիմ-խանը կա-լանավորել էր, Շուշուց ելավ և Գյանջայի խան դարձավ:... Իսկ Օմար-խանն անցավ Գյոքչան, հասավ Շամքոր, որն ավերեց ու հեռացավ:

1786 թ. ...նախիջևանցիք խռովություն գցեցին և Նախի-ջևանից քչեցին իրենց Քալբալի-խանին, որն եկավ [Երևան] ու [օգնություն] խնդրեց Երևանի խան Մահմադից, իսկ Մահ-մադ-խանն [օգնություն] խնդրեց [Էրեկլե] թագավորից: Ապա թագավորն իր փեսա՝ Մուխրանի տեր Իսախանին ուղարկեց զոր-քով և թնդանոթներով, որոնք երևանցիներին միացան, գնա-ցին Նախիջևան, ուր տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Պարտվեցին նախիջևանցիները և խնդրեցին վրացական զորքից, թե որ նա-խիջևանից [վրացիք] հեռանան, նախիջևանցիք դարձյալ իրենց խան կկարգեն Քալբալիին: Եվ այս պայմանով [վրացական զոր-քը] հաղթական վերադարձավ Երևան և Երևանից Քարթլի: Ղա-զախ[եցիք] ամբողջապես տեղահան եղան, գնաց[ին] Շուշի և Շամշադիլ-Գյանջա: Մի տարուց հետո Էրեկլե թագավորը ռու-սական և վրացական զորքով գնաց, որպեսզի տեղահան անի քոչվորներին ու Խամսայի մելիքներին, որոնք պայման ունեին զրաժ թագավորի հետ: Մոտենալով Գյանջային՝ նա իր որդի Յուլուին զորքով ուղարկեց [Ղարաբաղ]: Երբ սրանք հասան Զեյրա, հանդիպեցին զարաբաղցոց զորքին: Ղարաբաղցիք սլարտ-վեցին. շատ զարաբաղցիներ կոտորվեցին [վրացիներից]: Այս պահին Գյանջա եկավ սուրհանդակը (չափարը) Ռուսաստանից, որին ունկնդիր եղավ ռուսաց զորքը: Երբ Ռուս[ներ]ը ետ քաշ-վեցին, [Էրեկլե] թագավորն այլևս [կարևոր] չհամարեց գնալ Ղարաբաղի դեմ ու վերադարձավ Գյանջա:...

1789 թ. ...[վրաց զորքը] տեղահան արավ շամշադին[ցիներին]:... [Էրեկլե] թագավորը հասավ Շամքոր: Այնտեղ եկավ Դա-լուրանդի Փաթալի-խանը և Շաքիի Մահմադ-խանը, որոնք և որոշեցին երեքով Ղարաբաղի դեմ գնալ, քանի որ Իբրահիմ-խանը մոռացության էր տվել Էրեկլե թագավորի լավությունը:...

...Լեզգիները ֆեյսուսմ էին Քարթլիին և Սոմխիթին:...

Միքել Արղութաշվիլին առաջնորդում էր լեզգիներին, որոնք Կրծանիսը գրավեցին... ապա Միքել Արղութաշվիլու առաջնորդությամբ լեզգիները գրավեցին Ղալաչին (Ղալաչա), որտեղից և տարան երկու հարյուրից ավելի հայ գերիներ...:

Սույն 1789 թվին [Էրեկլե] թագավորի հրամանով Դավիթ արքայազնը հազար մարդով գնաց դեպի Ղարս, գերեց Ինջադարանը... [սրա] դեմ գուրս ելավ Աղիդ-բեկը, որն ամբողջ Ղարսի և քյուրդերի նշանավոր զորապետն էր և որն յոթ անգամ թրով հարվածեց արքայազնին: Սակայն սա տնօրեն Գևորգ, քանի որ ներքուստ ողագրան ուներ հագած: Իսկ [Աղիդ-բեկը] արքայազնի ձեռքից մեռավ... Լեզգիները Ախալցխայից եկան Միքել Արղութաշվիլու առաջնորդությամբ և գրավեցին Գ[յ]աուրարիս... Լեզգիները հազար հոգուց ավելի մտնելով Սուգուրամո՝ երկու մասի բաժանվեցին. կեսը <քաղաքին կից՝ [Հ]ավլարարի Խոջամեկիթի ժամի³ մոտերքում [աբաժվող]՝ Դարեջան թագուհու նախիրը քշեց...>...

1790 թ. ...[Էրեկլե թագավորը] ...տեղահան արավ շամշադիլ[ցիներին] ու փոխադրեց Շուլավեր: [Վրացիք]... հասնելով Շամշադին՝ ավին այն գյանջեցիներին, սակայն շամշադիլցիք չէին հպատակվում: Մի առ ժամանակ սպասելով՝ Ջավադ-խանը Գյանջայի [և] մելիքների գործով գրավեց Շամշադինը և ուներ նա երեք հազարից ավելի զորք: [Շամշադիցիներին] զաղախեցիք եկան օգնության, իսկ զաղախեցիք և շամշադիցիք երեք հարյուրից ավելի չէին: Սրանք հաղթեցին Ջավադ-խանին և գերեցին ու թ հարյուրից ավելի գյանջեցիներ...:

[Աղա-Մահմադ-խան]-Խոջան՝ Պարսկաստանի դործերից իրեն ազատ համարելով՝ եկավ մոտեցավ Շուշուն, քանի որ Շուշվա խան Իբրե[ն]իմը նրան չէր հնազանդվում: Սակայն նա չկարողացավ գրավել այս բերդը...:

<1795 թ. ...Աղա-Մահմադ-խանը Ղարաբաղից ուղղվեց դեպի Տփղիս... Խոջան ընտրեց ու թ հազար զինվոր, որոնց գլուխկանգնեց Նախիջևանի Քալբալի-խանը... Տփղիսի ավերման պահին նահատակվեցին... շատ տղամարդիկ և կանայք՝ ինչպե՞ս վրացիք, նույնպես և հայեր...>⁴

<1795 թ. ...Շուշվա Իբրա[ն]իմ-խանն եկավ Գյանջայի դեմ, քանի որ Գյանջայի խանն էր Ղարաբաղի ավերման պատճառը... Ղարաբաղցիք և լեզգիները զարմանում էին վրացիների սխրագործություններից...>

1796 թ. ...Աղա-Մա[հ]մադ-խանը՝ Խորասանի գործերից ազատ զգալով իրեն՝ շարժվեց դեպի Շուշի: Տեղեկանալով նրա գալու մասին՝ Իբրե[հ]իմ-խանն իր տուն ու տեղով քաշվեց Բելաքան, և Աղա-Մա[հ]մադ-խանը գրավեց բերդը: Նույնտեղ նա սպանվեց իր ծառայի ձեռքով 1797 թվին...

<Սուլյն իսկ թվին՝ 1798-ին՝... քանի որ ամենուրեք Վրաստանում տարածվել էր ժանտախտը, [Գիորգի] թագավորը մարդուղարկեց Ղուկաս հոգևոր տիրոջ (օրջիվատերի) մոտ, և [էջմիածնից] բերին մեկ տեր Հիսուս Քրիստոսի զեղարդը. և ժանտախտն արագ չքացավ>⁵...

1798 թ. ... վեճ ծագեց Քարթլիի և Ղարսի միջև: Ուստի և Գիորգի թագավորն ուղարկեց իր որդիք Դավթին և Իսաներին, որոնք պատերազմեցին Ղարսում և գրավեցին Ղզլախչախի շրջակայքը: Ապա մեծ զորքով դուրս եկավ Ալի-բեկը և Օսմանյիք վրացիներից պարտվեցին...

II

1798 թվին ...Բարախան-ղ'անը Գիորգի թագավորին... խոստացավ տալ ինչպես Շաքի-Շիրվանը, նույնպես Գյանջա-Երևանը... Եվ Գիորգի Յիցիշվիլին Երևանից վերադարձավ [Տփղիս]...

1799 թվին ...մեռավ Ղուկաս⁶ հոգևոր տերը (օրջիվատերը)⁷, և հայերը մտադիր էին Ստամբուլի պատրիարք Դանիելին բազմեցնեն [հայրապետական աթոռի վրա]. սակայն Գիորգի թագավորը թույլ չտվեց այդ, այլ Ռուսաստանից բերել տվեց Արղության Հովսեփ վարդապետին: Սրանց երկուսի (Գիորգի թագավորի և Հովսեփի) ցանկությունն էր հունաց և հայոց դավանությունների միացում⁸: Եվ այս՝ [Հովսեփը] հոգևոր տեր (օրջիվատեր) էր նշանակվել: Սակայն մինչև նրա Տփղիս հասնելը Գիորգի թագավորը մեռավ և Հովսեփն էլ մեռավ Տփղիսում երկու ամսից հետո, 1801 [թվին]⁹: Հայերը նորից մտադիր էին Դանիելին [ընտրել] հոգևոր տեր (օրջիվատեր), սակայն Դավիթ արքայազնը, որն այն ժամանակ Վրաստանի կառավարիչն էր, հոգևոր տեր (օրջիվատեր) օձել տվեց Դավիթ վարդապետին, որ Վրաստանի հայերիցն էր՝ Էնագեթցի¹⁰: Այս առթիվ հայերն ամենուրեք հուզմունք առաջ բերին և Դանիելին Ստամ օձեցին հոգևոր տեր (օրջիվատեր) և էջմիածին տարան նրան՝ սուլթա-

նի հրամանով: Իսկ քահնի որ Դավիթ հոգևոր տերը (օրքիվատերը) Պարսից հովանավորության ներքո էր, սա օժանդակություն խնդրեց Երևանի [Հ]ոսեօյն Ալի-խանի որդի Մանմադ-խանից, որն և աջակցեց նրան: Դանիելին՝ դալուն պես՝ կալանավորեց և Դավիթ հոգևոր տիրոջը (օրքիվատերին) հանձնեց: Իսկ Դավթը Դանիելի մորուքը խուզել տվեց և բանտարկեց էջմիածնում: Հսելով այս՝ Ռուսիայում բնակվող [հայերը] խնդրեցին կայսրից¹¹, որպեսզի Դանիելին հոգևոր տեր (օրքիվատեր) դարձնի, իսկ Եփրեմին Ռուսիայի առաջնորդ: Տեղեկանալով սրա մասին՝ կայսրը գրեց Վրաստանի կառավարիչ Գուդոփիչին¹², որպեսզի Դավթին գահընկեց անի և Դանիելին բազմեցնի էջմիածնի [հայրապետական գահի վրա]: Այսպես արին ուսաները: Եվ Դավիթը փախավ Բարախան գետնի մոտ ու մնաց այնտեղ՝ [Պարսկաստանում]¹³:

1800 թվին... Բարախան գետնը՝ լսելով ուսաց զորքի մուտքը Վրաստան՝ ուղարկեց իր սարգարին մեծ ուժով հանդերձ, որն և եկավ ու կանգ առավ Նախիջևանում... Ապա գտե-
նի հրամանով սարգարը Նախիջևանից վերադարձավ, իսկ այն-
տեղ մնաց Ալեքսանդրե [արքայազնը]¹⁴, որն այնտեղից անցավ
Հարաբադ՝ Իրրահիմ-խանի մոտ... [Ապա] Ալեքսանդրե արքա-
յազնը Հարաբադից վերադարձավ [Պարսկաստան]:

Հարաբադում Իրրահիմ-խանի մոտ էր... Ալեքսանդրեն...

1800 թվին... Ալեքսանդրեն, որը Հարաբադում էր, լսեց իր
եղբոր՝ Գիորգի [Թագավորի] մահվան մասին... [և] եկավ Հաղախ...
1801 թվին... [Տփղիս] քաղաքի մեկիքն էր Դարչին (Դար-
չիս)¹⁵... կային և հայ քաղաքացիներ (մոքայաքներ)...

1803 թվին... Ալեքսանդրե և Թեյմուրազ արքայազները
փախստական եղան և գնացին Հարաբադ և Հարաբադից Թավ-
րիզ և Թավրիզից Թեհրան...

1804 թվին... Ցիցիանովը¹⁶ գնաց Երևան՝ քաղաքը գրավելու
նպատակով: Էջմիածին հասնելուն պես, նրա դեմ դուրս եկավ
գառնի որդի Աբասը սակավաթիվ զորքով: Թեև նրանց միջև
տեղի ունեցավ փոքր ինչ պայքար, սակայն անօգնական վիճա-
կի մեջ ընկած պարսիկները հեռուցան ու գնացին Գառնի, իսկ
Ցիցիանովն անցավ Զանգի գետն և մոտեցավ Երևանի բերդին:
Տեղեկանալով սրա մասին՝ գառն Բաբախանը զորք հավաքեց
ու եկավ Գառնի դեմ: Այս պահին Ցիցիանովի զորքն իջավ:
Նա ուղարկեց մայոր Մանտրեզորին երկու հարյուր զինվորով

և մի թնդանոթով դեպի Բամբակ, որպեսզի այնտեղից հարվածի պարսիկներին: Լսելով այս՝ ղաենը նրանց հետամուտ լինելու ուղարկեց Ալեքսանդրե արքայազնին՝ հազար պարսիկ զինվորներով, որոնք հասան նրանց Դարպասի մոտ և ամբողջապես կոտորեցին նրանց՝ մայր Մանտրեզորով հանդերձ, իսկ թնդանոթները ու գնաց՝ ղաենի մշտ, որը մեծարեց և առատ պարգևատրեց [Ալեքսանդրեին]: Մի քանի օրից հետո սկսվեց պատերազմ Յիցիանովի և Բարա-խանի միջև: Յիցիանոֆն այնպես պարտվեց, որ գիշերով փախուստի գլմեց այն սակավաթիվ զորքով, որը պատերազմի ընթացքում Պարսից ձեռից փրկվել էր... [Այա] Փառնաոզը՝ Կախեթից անցնելով Զազախ՝ կալանավորվեց ղազախեցիների կողմից:...

...Զաենը տեղեկացրեց Փամբակում գտնվող իր սարդար Փիրդուլի խանին, քանի որ [Յիցիանովի զորքը] կանգ էր առել Զարաթիլիսայում, ուր ուռսները պարեն ու զինապահեստ ունեին և այնտեղ մտել էին նաև Փամբակի և Լոռվա ձորի հայերը:... Այս պահին Ալեքսանդրե արքայազնը, Փառնաոզը և Թեյմուրազը Փամբակում էին ժողոված Փիրդուլի խանի մոտ Վրաստանի քոչվորների զորքի հետ միասին: Մոտենալով ուռսաց [զորքի] կայանին (դարպասին)՝ Փիրդուլի խանը հարձակվեց նրանց վրա և ամբողջապես ընաջինջ արավ նրանց, իսկ թնդանոթները և բոլոր գերիներին թնդանոթների հետ միասին ուղարկեց ղաենին, որն առատ պարգևատրեց ինչպես սարդարին, նույնպես և արքայազններին:... Լսելով ղաենի դաշն Երևան՝... Յուլոն և Փառնաոզ արքայազնները, որոնք այն պահին Իմերեթ էին գնացած, շտապեցին տեղից, որպեսզի ղաենին ներկայանան:... Մուրամում կանգ առած ուռսները՝ [լսելով] արքայազների ուղևորվելն Երևան՝ [հարձակվեցին նրանց վրա]... [ուռսներն] այլևս չէին սպասում Յիցիանովին Երևանից:... Փառնաոզը... Դավիթ-Գարեջայի վանքով... անցավ Զազախ ու բարձրացավ հայոց Աղդան գյուղը, ... [ուր՝ շրջապատվելով] երկու հազար ղազախեցիներով Դոնդուզի-օղլի հայի առաջնորդությամբ՝... ընկավ... ու կալանավորվեց:...

1805 թվին... Բարա-խանն եկավ Արդբիլ՝ նրանից սարսուփահար եղած Շուշվա Իրրահիմ-խանը ուռսաց հովանավորության ներքո անցավ, խնդրեց Յիցիանովից զորք, որպեսզի իր բերդը պաշտպանի: Յիցիանովը տվեց հինգ հարյուր ուռս զինվոր, Բարա-խանն եկավ Արազի (Արեզի) ափը և այնտեղից ու-

դարկեց իր որդի Աբասին Վրաստան սակավաթիվ զորքով, որը հասավ Թարթար... [Յիցիանոֆն էլ] եկավ Շամշագիր... Աղստեփի լեռան նեղ փեշը մտնելուն պես՝ [Բարա-խանին] գիմավորեցին զազախեցիք, որոնք մեծ ֆլաս հասցրին պարսիկներին...

Ապա Աղաջօղլի Սուլեյմանը գաղտագողի ուղարկեց սարդար Իռանե Ղափլանիշվիլուն այն ճանապարհով, ուր [Յիցիանովի հակառակորդները] երգվել էին Կենարար փայտին (Ձելի ճեշմարիտիսա)¹⁷ հավատարիմ լինելու Ալեքսանդրեին և Բարա-խանին այն պահին, երբ Յիցիանոֆն Նրեանում կովի էր բռնըված...

1806 թվին... Յիցիանովը... Նուխվա խան նշանակեց Ջաֆար Ղուլի-խանին, որ Խոյի խանն էր, և զանի Բարա-խանից փախել էր և [Յիցիանովի] Նրեանում եղած պահին ծառայություն էր նրան մատուցել...

1806 թվին... Յիցիանովին հաջորդող կոմս Իվան Վասիլյեվիչ Գուդովիչը... մի գիշեր հարձակվեց Ղարաբաղի Իբրահիմ-խանի վրա, որը թե [իր] բերդը և թե իր անձը Ռուսաստանին ծառայելու էր տվել... Իբրահիմ-խանը խնդրեց Գուդովիչից, որպեսզի նրան Ղարաբաղի խան [ճանաչի և] նշանակի, որին Գուդովիչը համաձայնվեց և խան նշանակեց և հարկ էլ դրեց՝ տարեկան տասն և չորս հազար հոլանդական ոսկի։ Եվ տվին այս խանին գեներալ-մայորի աստիճան, իսկ Ղարաբաղի երևելի անձանց ռուսական համապատասխան աստիճան[ներ], երգվեցին հավատարմության մասին և բաժանվեցին։ Իսկ Շուշվա բերդը ռուսներին ձեռին էր։

1807 թվին... լուր ստացվեց Ղարսից գեներալ-մայոր Նեսվետաևից, որը Գուդովիչի կողմից ուղարկված էր Ղարսի դեմ չորս հազարից բաղկացած զորքով և որը Յուսուֆ-փաշայից պարտություն էր կրել և նրանից պարտված իր սակավաթիվ մնացած զորքով փախուստի էր դիմել Գ[յ]ումրիի բերդը, և խընդրում էր օգնություն։ Գուդովիչը գնաց։ Արփաշային հասնելուն պես՝ տեղի ունեցավ պատերազմ թուրքերի և ռուսների միջև։ Թուրքերը և Յուսուֆ-փաշան պարտվեցին և գնացին Ղարս... 1808 թվին, քրոնիկոնի 496-ին, հոկտեմբերի 5-ին, կոմս Գուդովիչն իր զորքով, նաև վրացական զորքով գնաց Նրեանը գրավելու։ Նպատակով։ Հասնելով այնտեղ, դրավեց քաղաքը և կանգ առավ Քանաքեռում։ Այդ պահին Նրեանի բերդը հույժամբացրել էր զանի սարգարը... տեղական խան Մահմադին

ընտանիքով հանդերձ ղաենը.. Թեհրան էր տարել և չթողեց [վերա]դառնալ Երևան, քանի որ Մահմադ-խանն երկերեսանի էր և անհաստատ, և այս պատճառով ղաենը՝ համոզված չլինելով նրա [հավատարմության] մեջ՝ իր պահապաններին մտցրեց բերդը և իր սարգարին նշանակեց բերդի պետ... Աբաս-միրզան Նախիջևան եկավ Երևանին օգնություն հասցնելու համար...

1808 թվին Գուդուլիչը ժողովեց ռուսական և վրացական զորքերը, գնաց ու Երևանի բերդին մոտեցավ, սանդուխքներ դրեց ու հրամայեց զինվորներին բարձրանալ։ Իսկ զինվորները հենց սանդուխքով ելան, ղզլաշները սկսեցին սաստիկ կրակել նրանց վրա հրացաններից և թնդանոթներից։ Ռուսները պարտվեցին և կոտորվեցին երկու հազարից ավելի։ Եվ քանի որ Գուդուլիչը չկարողացավ այլևս այնտեղ մնալ, վերադարձավ Ապարանի ճանապարհով. և այդ պահին սոսկալի սառնամանիք էր, հազարից ավելի ղինվոր ձեռ ու ոտից պրկվեց։ Պարսիկները հետամուտ եղան նրանց, բոլոր սայլերը խլեցին և հիվանդներից շատերին էլ գերի տարան...

<Var. կոմս Գուդուլիչի Երևանում եղած պահին նա տեղափոխված էր այլ պաշտոնի և նրա տեղ նշանակվել էր գեներալ-դե Ծորմասով Ալեքսանդր Պետրովիչը¹⁸։ Վերջինս՝ հասնելով Տիֆլիս՝ ուղևորվեց Երևան, և հասավ այնտեղ... Կոմս Գուդուլիչը մտադիր էր նորից գրոհ տալ [Երևանի] բերդին, սակայն՝ վշտացած լինելով իր տեղափոխության առթիվ՝ հանվեց այնտեղից իր զորքով և շարժվեց Ապարանի ճանապարհով։ Այդ պահին սոսկալի սառնամանիք էր, և ցրտից շատ մարդիկ կոտորվեցին Ապարանում, քանի որ ձմեռվա պահին լեռն անանցանելի է ձյունի պատճառով և փայտ էլ չի ճարվում։ Իմանալով այս՝ Աբաս-միրզան ևս, որը Գառնիուհն էր կանգնած, հետամուտ եղավ ռուսներին մինչ Ապարան, ուր շատերին բնաջինջ արավ, նրանց իրերը հափշտակեց և շատ մեծ ֆևաս հասցրեց ռուսներին և վրացիներին, քանի որ այդ ժամանակ դեկտեմբեր՝ ամիսն էր, և հազիվ անցան ռուսների մնացորդները և վրացիներն ևս Բա[մ]րակով։ Իսկ Աբաս-միրզան վերադարձավ Երևան, կրկին ամրացրեց Երևանը, շատացրեց Երևանի զորքը և հենց այնտեղ անց կացրեց ձմեռը...>

1810 թվին... ղաեն Բաբա-խանի որդի Մահմադ-Ալի-խանը եկավ և ամբողջ Փամբակը տեղափոխեց Երևան <var. ամբողջ Փամբակը տեղահան արավ և բնակեցրեց Երևանում>...

...Տորմասովը... Հարաբաղ էր գնացել պարսիկների հետ դաշնագիր կնքելու համար <var. Տորմասովը պատրաստվել էր գնալու Արագի (Արեղի) [ափը] Հարաբաղում, քանի որ զահնի մոտից եկել էր վեզիր միրզա Բուզուրգը, որպեսզի փոխադարձ դաշն և խաղաղություն կնքեն և ճշտեն Քարթլիի և Պարսկաստանի միջասահմանը>...:

1810 թվին (sic)... մեռավ հայոց հոգևոր տեր (օրքիվատեր) Դանիելը¹⁹, և Աղեքսանդր [ռուսաց] կայսրը հոգևոր տեր (օրքիվատեր) նշանակեց Եփրեմին²⁰, Այս Եփրեմը [Աղա-Մահմադ-խան] Խոջայի օրոք, երբ սա Տփղիսը գրավեց, սեփական փողով (սպիտակ || արծաթե [դրամ]ով) տեղացի գերիներին ազատեց մինչև հարյուր հոգի, ինչպես հայերին, նույնպես և վրացիներին: Սա Ռուսաստանի [հայոց] առաջնորդն էր, և հոգևոր տեր (օրքիվատեր) բազմեցրին...:

...1810 թվին... Ալեքսանդրե արքայազնը Երևանից՝ [Յուլիոն արքայազնի որդի] Լևոնի մոտ սարն ուղարկեց Իեսե Դուլաձեին...:

1811 թվին... Երևանի պետ Հուսեյն <-դուլի խանը> Պարսկաստանից գնաց երկու հազար պարսկական զորքով ու հասավ Զավախեթի Ախալքալաքը. այնտեղ նա սպասում էր Ախալցխեի փաշա Շարիֆին զորքով և Ալեքսանդրե [արքայազն]-ին. և մտադիր էր հարձակվել Սոմխիթի վրա, [որ սակայն չհաջողվեց]... Այս սարգարը վերադարձավ Երևան: Իսկ զահնի որդի <Աբաս-միրզան> կանգնած էր Դառնիում, որտեղից Դիորդի թագավորի որդի Թեյմուրազը փախավ <խաչվերացի օրը՝ սեպտեմբերի 14-ին>...:

1812 թվին <var. 1811 թվին>... Ախալքալաքը գրավելուց հետո մարկիզ [Պաուլուչին]²¹ մտադիր էր [քանակեցել] Երեվանի բեղլարբեգ Հուսեյնի հետ, որպեսզի բերդը հանձնի [ռուսներին], քանի որ նրան խոստանում էր տալ Երևանը ի հպատակություն: Հուսեյնը խոստացավ տալ: Սակայն անմիտ իտալացին չիմացավ Հուսեյնի նենգությունը և ուղարկեց գեներալ-մայոր Լիսանովիչին երկու հազար զորքով: Աղա Հուսեյնը շրջակա [տեղերից] զորք ժողովեց ու թաքցրեց էջմիածնում: Հենց որ ռուսներն եկան, պարսիկները ճակատամարտ ունեցան և փախուստի ենթարկեցին ռուսներին, և Մարկիզը խայտառակվեց այսպիսի անմիտ սխալ գործելու պատճառով:

...1812 թվին... Մարկիզը գնաց Ղարաբաղ, ուր նրան դիմավորեց տեղական Մելիթ-խանը ու շատ ընծաներ մատուցեց նրան, քանի որ Ղարաբաղը ոռոսներն ունեին գրաված։... Այդ պահին Շուշվա մոտերքում, Ասկարան կոչված տեղում, կանգնած էր ութ հարյուր ոռոս՝ ի պաշտպանություն Ղարաբաղի։ Աբաս-միրզան, առաջնորդությամբ Զաֆար-ղուլիի, եկավ ու հարձակվեց ոռոսների վրա։ Տեղի ունեցավ այդտեղ պատերազմ, Ռուսները պարտվեցին պարսկական կանոնավոր զորքից, որ պարսկերեն սարքաստ է կոչվում, [և] որի հետն էր Աբաս-միրզան, քանի որ պարսիկները ֆրանսիացիների օրինակով էին սովորեցրել զինվորներին։...

Այս պահից Մարկիզին փոխեցին ու նրա տեղ ուղարկեցին գեներալ-լեյտենանտ Ռուշչևին²³, որին իբրև օգնական կցեցին գեներալ-մայոր Ախվերդովին, Տփղիսի նախկին նահանգապետին, որն ազգանունով Պուպուլաշվիլի է և Ցխինվալցի (Քրցխինվալցի) հայ։

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Այս՝ I մասի ծանոթագրությունները հիմնականում նույնն են, ինչ որ կցված է ԺԷ գլխին, իսկ մի քանիսը նոր են (տես ստորև)։

² Հմմտ. այս աշխատության Ե. գլխի 2-րդ ծանոթ. (էջ 101)։

³ Պոսքը Պոջիվանքի մասին է։ Հմմտ. ստորև 15-րդ ծանոթ.։

⁴ 1795 թ. Տփղիսի ավերման մասին գրականությունը տես Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Անանուն հայ պատմիչի նորագույն երկը Թբիլիսիի 1795թ. ավերման մասին,—ՄՍՄԻՄ Գիտ. ազգ. Հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիրք, 1941 թ., № 3—4, էջ 45—53։

⁵ Ժանտախտի մասին տե՛ս Գիւլտ ա. ք. Աղանեան, Դիւան Հայոց պատմութեան, գ. Դ., Թ., 1898, էջ 701—703. А. Ерицов, О чуме в Тифлисе в 1797 году и о задержании царем Георгием XII в Грузии принадлежащего Эчмиадзинскому престолу священного копья,— „Кавказская Старина“, № 3, 1873 г., стр. 60—64։

⁶ Ղուկաս I կաթողիկոս, 1780—1799 թթ.։

⁷ Տե՛ս այս աշխատության Գ գլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ. (էջ 88) և ԺԵ գլխի 23-րդ ծանոթ. (էջ 181)։

⁸ Սա մի կարևոր հանգամանք է, որ ի վիճակի է լույս սփռելու Հովսեփ Արղուսթյան նորընտիր (և չօծված) կաթողիկոսի մահվան կասկածելի հանգամանքների վրա։ Հմմտ. այս աշխատության ԻԶ գլխի 21-րդ ծանոթ.։

⁹ Հովսեփ Արղուսթյանի մասին տե՛ս Ս. Երիցեանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Ա. (1800—1832), Թբիլիս, 1894, էջ 1—16. Լ է օ, Յովսէփ կաթողիկոս-Արղուսթեան, Թ., 104—14

1902. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեան, Պատմական բազմաթիւ (արտատ. «Հովիւ» շաբաթաթերթից), պրակ 1. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, Բաքու, 1909. Գիւտ ա. ք. Աղանեան, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, մասն առաջին. 1778—1800, Թ., 1911. Մաղաքիա ա. ե. Օրմանեան, Ազգասպատում, II, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 3263—3281 (§§ 2232—2243). Լ. Մ ե լ ի ք ս ե ք - Բ ե կ, Վրաց էրեկլի II Թաւադորի և Պապի I կայսեր հրովարտակները Միաբարձեւներին, վրացերեն, — «Պատմութեան Տեղեկագիր», I, 1943, էջ 22—32:

10 Դավիթ-Դանիելյան վեհի մասին մանրամասն: Մ. Երիցեանց, Նույն-տեղ, էջ 17—41. Ե. ա. ք. Գեղամեանց, Նույնտեղ, պրակ II, Բաքու, 1909: Գիւտ ա. ք. Աղանեան, Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Ե. Դանիել կաթողիկոս, 1800—1808, Թ. 1904, գ. 2. Դավիթ կաթողիկոս, մ. առաջին, 1801—1802, Թ. 1904, գ. 3. Դավիթ կաթողիկոս, մասն երկրորդ, 1803—1804, Թ., 1908: Մաղաքիա ա. ե. Օրմանեան, Ազգասպատում, II, էջ 3281—3376 (§§ 2244—2308):

11 Աղեքսանդր I-ին:

12 Գեւ. Ի. Վ. Գուգուկիչը՝ Վրաստանի կառավարիչ՝ 1806—1809 թթ.:

13 Դավիթ էնաղեթցին՝ կաթողիկոս 1801—1807 թթ., Դանիելը՝ 1807—1808 թթ.:

14 Ալեքսանդրե արքայազնի մասին տեւայա աշխատութեան ժէ գլխի Թ-րդ ծանոթ. (էջ 192):

15 Դարչի Բեհրութովի մասին է խոսքը, մանրամասն տե՛ս է. Թաւայշվիլի, «Վրաստանի հնությունները», III, 1910, генеалогическая таблица рода Бебутовых.

16 Ծիցիանովը կամ, ինչպէս «Նոր պատմութեան» հեղինակն է միշտ անվանում, Ծիցիշվիլին Վրաստանի կառավարիչն էր 1802—1806 թթ.:

17 Հովանական է, Ձորագետի Հնեմանքի մասին լինի խոսքը: Հմմտ. այս աշխատութեան Գ. գլխի վերջին պրակի 15-րդ ծանոթ. (էջ 89):

18 Գեւ. Ա. Պ. Տորմասովը Վրաստանի կառավարիչ՝ 1809—1811 թթ.:

19 Դանիել կաթողիկոսի մահը 1808 թվին էր:

20 Եփրեմ կաթողիկոսը 1809—1830 թթ.:

21 Մարկիզ Պաուլուշին Վրաստանի կառավարիչ՝ 1811—1812 թթ.:

22 Գեւ. Ն. Ֆ. Ռոբշչեվը Վրաստանի կառավարիչ՝ 1812—1816 թթ.:

ՌԱՓԻԵԼ ԴԱՆԻԲԵԳՈՎ

«ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ» (1813—1815)

Ռափիել Դանիբեգովի (Դանիբեգաշվիլու)՝ Վրաստանի ազնւ-
զականի ծննդյան, մահւման և կենսագրության հանգամանքները
հայտնի չեն։ Վրաց էրեկի II Թագավորի հանձնարարությամբ
առ ճանապարհորդել է Հնդկաստան 1795 թվից սկսած մինչև
1813 թվի, որ և նկարագրել է առանձին գրքով։ Գրքի վրացե-
րէն բնագիրը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել, սակայն հեղինակի
վերագարձից 2 տարի հետո այն լույս է տեսել Մոսկվայում
ռուսերէն թարգմանությամբ, որ նվիրւած է Ալեքսանդր I կայ-
սեր, հետեյալ վերնագրով. «Путешествие в Индию грузинско-
го дворянина Рафаила Данибегова. Перевод с грузинского»,
Москва, 1815, 06+56 էջ in 16°։ Սույն աշխատությունը ռու-
սերենից վրացերէնի վերածւած հրատարակիւց նորերս առանձին
գրքով՝ «Ռափիել Դանիբեգաշվիլի, Ճանապարհորդություն
դեպի Հնդկաստան», թարգմանություն, առաջարան և հավելւածներ,
հանդերձ ծանոթագրություններով Ս. Իորդանիշվիլու, Թբի-
լիսի, 1950, XVIII+121 էջ, 4 քարտեզով։

Այս գրքի մանրամասն քննությունը և բովանդակության հա-
մառոտությունը տալիս է հանգուցյալ պրոֆ. Ալ. Խախան-
ավը (Խախանաշվիլին) նախ իր լրագրական հոդւածում
Путешествие в Индию грузинского дворянина Рафаила Да-
нибегова («Новое Обозрение», 1891 г., № 2420), ապա իր՝
Վրաց գրականության պատմության III հատորում (Очерки по
истории грузинской словесности, выпуск 3-й, Москва, 1901,
стр. 308—312)։ Նույնը քննության է առնում և դոց. Տրիֆոն
Ռուսաձեն «Անցումային շրջանի վրացական էպոսը»,
(վրացերէն, Թբ., 1939, էջ 110—115) գրքում, շեշտելով, որ Ռ. Դա-
նիբեգովի իր ուղեգրությունը գրել է վրացերէն և ապա ինքը
վերածել այն ռուսերէնի, ինչպես 1815 թվի հրատարակության

առաջարանումն է նշած. „перевел сие путешествие с грузинского на язык российский“ (էջ 110), Հմմտ. նաև Գ. Զարուհաւիշվիլի, Առաջին վրացի ճանապարհորդը Հնդկաստան, վրացերեն,— «Ախալգաղղա Կոմունիստի», 1945 թ., № 130:

Իր ճանապարհորդության նկարագրության մեջ Լ. Դանիբեգովը տալիս է որոշ տվյալներ և Հայաստանի մի քանի վայրերի մասին հետեյալ մարշրուտով՝ Ախալցխիսե—Արդրում—Մուշ—Դիարբեքիր—Բաղդադ—Բեքա—Կալկաթա:

«ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ»-ԻՑ

1795 թվին, մարտի 15-ին, Վրաց էրեկլե թագավորի հանձնարարությամբ մեկնեցի Հնդկաստան հետեյալ հանգամանքների կապակցությամբ: Մադրասում ապրում էր մի հարուստ հայ, որը տարեց տարի էրեկլեին ընծաներ էր ուղարկում: Ի հատուցումն նրա, թագավորը շնորհեց նրան մեծ գյուղ Լոռին, և կայքագիրն իմ միջոցով ուղարկեց նրան: Հատնելով Մադրաս՝ ես այն հային կենդանի չգտա. նա իմ գալուց մի տարի առաջ մեռել էր: Հիշյալ կայքագիրը ես հանձնեցի նրա որդուն, որն այն պահին Մադրասումն էր գտնվում¹:

Թողնելով Ախալցխիսեմ և անցնելով Տաճկաց պետության հարավ-արևելյան մասով, ես քսան օրից հետո հասա Արզրում: Ախալցխիսեից մինչ հիշյալ քաղաքը ճանապարհը անցնում է բարձրաբերձ ժայռոտ լեռներով և բարձր բլուրներով, որոնց սքանչելի տեսքը հրապուրում է յուրաքանչյուր ճանապարհորդի ուշադրությունը. բայց ես ի վիճակի չեղա բավականաչափ հիանալու այս գեղեցիկ բնության սքանչելի տեսարանով: Արդրում քաղաքի դիրքը բավական հաջող է: Իր ընդարձակությամբ նա Ախալցխիսեից մեծ է: Առաջինում հին շենքեր բոլորովին չկան և չի էլ կարող լինել, քանի որ նրա բնակիչները շատ եռանդոտ են և հարուստ և, բացի դրանից, իրար հետ մրցելով՝ աշխատում են ունենալ լավ տներ, և այս պատճառով այս քաղաքում շատ հոյակապ շենքեր կան: Այս քաղաքի գեղեցկությունն են կազմում շատրվանները, որոնք բոլոր փողոցներում մարմարիոնից են շինված և շատ լավ էլ զարդարված: Չնայած իր հարուստ լինելուն, այս քաղաքը փայտից զուրկ է (շատ աղքատ է), այնպես որ բնակիչները, ստիպված են իբրև վառելիք գործածել տներում կենդանիների աթարը: Մնացած պիտույքների

[Կարենավորման] կողմից բնակիչներն եթե միշտ ապահով չեն իրենց սեփական [շուկայով], գոնե ապահով են նրանով, ինչ որ մերձակա քաղաքներից են այնտեղ հասցնում:

Երկար [ժամանակ] չմնալով այդտեղ (Արզրումում)¹ ես ուղևորվեցի դեպի Մուշ, որն Արզրումից տասներկու օրվա ճանապարհով է հեռու: Մուշը մեծ քաղաք չէ, նրանից երեսուն վերստի հեռավորությամբ գտնվում է Տիրոջ մկրտչի՝ Հովհաննու գերեզմանը: Այս դադաղում հանգչում են Հիսուսի այս մեծ նախակարապետի (նախագուշակի) սուրբ մասունքները: Շիրիմի վրա, ուր դադաղն է դրված, կառուցված է հոյակապ եկեղեցի հանուն [սուրբ] Կարապետի², լավ զանգակատնով, որոնք թե իրենց ուրույն գեղեցիկ ճարտարապետությամբ և թե դիրքով, քանի որ լեռան վրա են կանգնած, գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում: Այս լեռան մի քանի տեղից կենդանացուցիչ ջրի աղբյուրներ են բխում: Վանականները, որոնք ժամասացություն են կատարում հիշյալ եկեղեցում, միմիայն եփած կորեկով են կերակրվում:

Երկրպագելով Տիրոջ մկրտչի շիրիմին՝ ես շարունակեցի ճանապարհորդությունս, և ութ օրից հետո հասա Արգամա կոչված քաղաքը:

Տիգրանակերտը՝ հինավուրց և հոյակապ քաղաք է, որ այժմ կոչվում է Դիարբեքիր: Այն գտնվում է Տիգրիս գետի ափին: Հին ժամանակները քաղաքը շրջապատված էր ամուր քարե պարըսպով, բարձր աշտարակներով, որոնց ավերակներն են այժմ դիտվում միայն³. իր ընդարձակությամբ և շրջակայքի գեղեցիկ տեսարաններով այս քաղաքը հռչակ ունի: Այստեղ գտնվում են մեծ քանակով պտղատու ծառեր, ուստի և սրա բնակիչները շատ լավ են ծավալում մրգավաճառը: Ափսոս միայն, որ այսպիսի հիանալի քաղաքում բնակիչները վատ[աբարո] են: Նրանք ոչ միայն օտարերկրացիներին, այլև յուրայիններին ստում են: Սրանց սրտերը միանգամայն դուրկ են իրենց նամանների նկատմամբ սիրո և քնքշության զգացմունքներից: Այս քաղաքում համեմատաբար ավելի հարուստ են հրեաները, որոնք այստեղ բավական [թվով] են բնակվում:

Բաղդադ... Բուն բաբելոնացիներից զատ այստեղ ապրում են քաղմաթիվ այլ ժողովուրդներ, ինչպիսիք են՝ հնդիկներ, պարսիկներ, տաճիկներ, հայեր և եվրոպացիներ:

Ռեքս քաղաքը... Իմ այստեղ դալը մի կողմից շատ երջան-

կ[ալից] էր, իսկ մյուս կողմից և շատ դժբախտ[ալից]: Բախտավոր էի, քանի որ հենց այս պահին սկսել էին նալ կառուցել արքայի համար. հետաքրքիր էր տեսնել այս: Դրսից նավը ծածկեցին մաքուր ոսկով, իսկ ներքուստ այն պիտի ծածկեին թանկարժեք փայտեղենով: Իսկ դժբախտ էի այն պատճառով, որ ի վիճակի չէի ղմայլել ինձ համար այսպիսի հազվագյուտ տեսարանով, քանի որ մարդկանց ամբոխը շրջապատեց ինձ, կլանավորեց ու տարավ դեպի բանտ, սպառնալով ինձ գլխատել: Բայց ինչո՞ւ: Քանի որ ես՝ ցանկունալով մոտենալ կառուցվող նավին և չկարողանալով այդ անել ցեխի պատճառով՝ անգիտակցաբար անցա սյն տախտակով, որն այն նավի համար էր հատկացրած: Եվ թերևս ես կյանքից էլ զրկվեի, եթե չմիջամտեին այն մի քանի հայերը, որոնք այնտեղ հայտնի են իրենց հարստությամբ, և չհամոզեին մեծին, որ ես անգիտակցաբար եմ արել:...

Կալիսթա քաղաք:... Այստեղ շատ հայեր կան, որոնք շատ շքեղ և փարթամ կյանք են վարում և առևտուր են անում՝ օտարերկրացիներին հետ:՝

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Շահամիր Շահամիրյանի մասին է խոսքը: Մանրամասնությունները՝ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նյութեր Հնդկաստանի հայ դադութի պատմության համար, — Երևանի պետական համալսարանի Գիտական աշխատություններ, հ. XIII, 1940, էջ 5—99 (քարտեզով): Մանրամասն թիվիոգրաֆիան՝ Հովհ. Գետրոսյան, Հայ հին և միջնադարյան գրականության համառոտ բերլիոգրաֆիա, Երևան, 1941, էջ 223—226:

² Մշոս. Կարապետ հռչակավոր վանքի և սրբատեղի մասին է խոսքը («Մշոս սուլթան սուրբ Կարապետ թարգմուն»):

³ Տիգրանակերտի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս՝ Գարեգին Վ. Սրվանձտեանց, Թորոս-Աղբար, մասն Բ, Կ. Գոլիս, 1885, էջ 192—230 (հատկապես 198—205). W. Belck, Majafarkin und Tigranokerta, — «Zeitschrift für Ethnologie», 1899, SS. 263—275. C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, SS. 381—429, 501—523. J. Marguier, Südarmenien und die Tigrisquellen, «Հանդես ամսօրեայ» 1914, էջ 112—113. Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 69—85. Հակոբ Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հոռմը, Երևան, 1940, էջ 56—72. Я. Манандян, Тигран второй и Рим, Ереван, 1943, стр. 56—71:

⁴ Կալկաթայի մասին տե՛ս Լէօ, Հայկական տպագրություն, II, էջ 608—610:

ԳԻՈՐԳԻ ԱՎԱԼԻՇՎԻԼԻ

«ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ» (1820)

Գիորգի Իտանեի որդի Ավալիշվիլին կամ Ավալովը XVIII դարի վերջերի և XIX դարի սկզբների գործիչ է։ Ծնվել է 1769 թվին. 1784 թվից եղել է էրեկլե թագավորի կողմից Ռուսաստան ուղարկած դեսպանության քարտուղար. 1791 թ. ճանապարհորդել է Պարսկաստան, իսկ 1819—1820 թթ. կատարել է ճանապարհորդություն դեպի Երուսաղեմ հետևյալ մարշրուտով. Տփղիս—Գորի—Սուրամ—Քութայիս—Փոթի—Սուխում—Սեփաստոպոլ—Ղրիմ—Կ.Պոլիս—Ադեքսանդրիա—Գահիրե—Երուսաղեմ—Կիպրոս—Թարսուս—Կեսարիա—Արզրում—Ղարս—Շուլավեր—Տփղիս։ Վախճանվել է Մոսկվայում 1850 թվին և թաղված է Всехсвятск կոչված եկեղեցում՝ СОКОЛ մետրոպոլիտանին կից։

Դեպի Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը, որ մեզ հասել է Վրաց մեջ գրականություն տարածող նախկին բնկերության (այժմ Վրաստանի պետական թանգարանում) հավաքածուի № 450 ձեռագրում, գեղեցիկ հրատարակված չէ։ Սրա մասին տեղեկություններ է տալիս՝ նախնական հաղորդագրության ձևով՝ դոց. Տրիֆուն Ռուխաձեն «Անցումնային շրջանի վրացական էպոսը» (վրացերեն, Թբ., 1939, էջ 169—173) գրքում։

Սակայն մենք, չբավականանալով գրականության մեջ գոյություն ունեցող տեսություններով Գ. Ավալիշվիլու մասին, անձամբ ուսումնասիրեցինք հիշյալ unicum ձեռագիրը, որտեղից և քաղեցինք մեզ հետաքրքրող տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, որ սփռած է ամբողջ աշխատության մեջ։

Գ. Ավալիշվիլու (Ավալովի) ուղեգրությունը պարունակող ձեռագիրը in quarto դիրքով, բաղկացած է 199 թերթից։ Ուղեգրությունը կազմված է 2 մասից. առաջինը՝ 5ա—112ա էջերում, երկրորդը՝ 114ա—196ա, սկզբում տրված է առաջաբան և վերջում՝ 197ա—199ա՝ ցանկ։ Ուղեգրության վերնագիրն է.

«Ճանապարհորդութիւն Տփղիսից Երուսաղեմ Հունաստանով և վերադարձը Տփղիս Կիպրոս կղզով, Փոքր Ասիայով և Անատոլիայով, իշխան Գիորգի Ավալովի 1820 թվին»:

Գ. Ավալիշվիլու նկարագրութեան մեջ առանձնապես հետաքրքիր են վիճակագրական տեղեկութիւնները շրջած տեղերում ապրող հայերի և հայոց եկեղեցիների ու վանքերի մասին:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ՏԵՂԵՐԻ ՀԱՅՆՐԸ]

Գործում... կան եկեղեցիներ՝ վրացական, կաթոլիկաց և հայոց¹ երեքը: Իսկ այս երեք ազգերը մոտ 1500 տուն են:...

Քուբայիսում... կա երեք եկեղեցի ուղղափառ քրիստոնյաների, մեկը կաթոլիկների, մեկը հայոց և մեկ էլ սինադոգա: Այստեղ բնակվող այս չորս ազգերի թիւը մոտավորապես 2000 տուն է:...

Երուսաղեմի... [Վրացական] սուրբ Խաչ վանքում... դռան շինք համար հետևյալ տպագիր գրքերը [թվով] 15², մի գիրք [ևս] հայերեն...

Հայոց (հառայան) երեք հոգևորականների [Հարության տաճարը] մտնելու մասին

Երբ մտանք այս (Հարության) տաճարի գալիթը, մեր սպասածից ավելի գոռոնք ուղղահամաստների բազմութիւնը, ես առավել անվեհերութիւն և աղաղակ նրանց մեջ [գտնվող] բեզդեհեմցիների, սրունք արարեբեն գոչում էին. «Մեծ է և բարի մեր՝ ուղղափառ քրիստոնյաների՝ հավատքը, և վատ է ֆրանկների, հայերի և ուրիշներինը. ելեք, թերահամաստներ, այս սուրբ վայրից. երկարակյաց լինի մեր սուլթան Մահմադը՝»: Այս առթիվ հայերը մի փոքր կատաղեցին, մեր խորանը մտան նրանց երեք հոգևորականները, որ նրանց պատրիարքի կողմից էին ուղարկված, համբուրեցին Միսայել սրբ[ազան] մետրապոլիտի ոջը և խնդրեցին, որպեսզի կարգուկանոնին հսկող թուրքերին հրամայե բեզդեհեմցիներին հարկադրի լռել: Բարձր սրբազան սուրբ տերը՝ հարգելով նրանց խնդիրը՝ հրամայեց հոգևորականներին արգելեն բեզդեհեմցիներին այսպիսի բաներ ասելու: Եվ թեև թուրքերը միանգամայն գոհ մնացին այս առաջարկից և սկսեցին մտրակել և սպառնալ [նրանց] բանտարկութեամբ, սակայն բեզդեհեմցիք [սկսեցին] ավելի ևս բարձրաձայն գոչել արարեբեն. «Մեծ է և բարի մեր՝ ուղղափառ քրիստոնյաների՝ հավատ-

քը, և վատ է ֆրանկների, հայերի և ուրիշներինը. ելեք, թերահա-
վատներ, այս սուրբ վայրից. երկարակյաց լինի մեր սուլթան
Մահմադըն»:

Իմ այցելութունը հայոց (հասոյանների) վտնքը

Գնացի տյառնեղբոր Հակովորոս սուրբ առաքյալի վանքը⁴,
որ կառուցվել է Վրաստանի թագավորների կողմից, և այժմ...
հայոց (հասոյանների) ձեռքն է⁵, որպեսզի տեսնվեմ հայոց (հա-
սոյանների) Գարրիել պատրիարքի հետ⁶: Վերջինս ինձ ընդու-
նեց՝ ըստ սովորույթի՝ գրկաբաց և վարդաջրով օծեց ինձ: Ապա
իջա վանքը գիտելու՝ ներքին սքանչելի տեսարաններն ու շի-
նությունները: Այս [վանքի] հյուսիսային մասում գտնվում է
Հակովորոս առաքյալի գանդը, որ ամփոփված է պատի տակին...
Երեկոյան պահին պատրիարքից ստացա մի ոչխար, մեծ կուժ
գինի, մի քանի սպիտակ հաց և քաղցրեղեն (շաքարլամա):

Երուսաղեմի [Հարության տաճարի] հայոց խորանի մասին

Այստեղ [Քրիստոսի գերեզմանից] 17 քայլ հեռավորությամբ
դեպի հարավ հայոց (հասոյանների) խորանն է...

Հարություն (Արտեմ) Արարատեցու մասին...

[Երուսաղեմում] ինձ մոտ եկավ Արտեմ Բսգդանովիչ Արա-
րատեցին և հրաժեշտ տվեց ինձ Շամ գնալու պատճառով⁷...

[1573 թվին տեղի ունեցած սքանչելիքը]

1573 թվին, Երուսաղեմի (sic) Երեմիա պատրիարքի օրոք⁸,
հայերը (հասոյանները)⁹ շատ փող ծախսելով՝ տեղական փաշայի
միջոցով հաջողեցրին, որ սուլթանը հրաման արձակեր, որպեսզի
մեծ շարաթ [երեկոյան || գիշերը] հույներից ոչ ոք չգար սուրբ
գերեզմանի մոտ աստվածային լույսը ստանալու համար, որ
սփռվում է այնտեղից, այլ [գան] միմիայն հայերը (հասոյան-
ները): Եվ այսպես, փաշան, որն իր արքայի հրամանն էր կա-
տարում, թողեց [տաճարում] բավական բազմություն հայերից
(հասոյաններից), փակել տվեց տաճարի դուռը, որի առաջ կանգ-
նած ճնացել էր Երեմիա պատրիարքը բազմաթիվ հոգևորական-
ներով և առ աստված աղերսող՝ ուղղափառներով հանդերձ:
Ժամկետը լրանալուց հետո պատրիարքը կանգնել էր սրբուհի
Հեղինեի (Էլենայի) եկեղեցու մի սյան մոտ՝ արտասվալից... և
աղերսող [առ Քրիստոս]... Ապա այն պատի մեջ՝ արևմտյան
դռան կից՝ ճեղքվեց քարը և այնտեղից սփռվեց աստվածային

լույսը, որը խափանված էր հայերի (հատոսյանների) կողմից, և Շրեմիա պատրիարքը շտապեց դեպի յայն կողմը. վառեցին նրա մոմերը և ձայն տվին ժողովրդին, որը մասնակից էր նրա պաղատանքին: Իսկ հայերը (հատոսյանները), որոնք տաճարի ներսուսն էին, խնդրած երջանկությունը չստացան... Այս բոլոր սքանչելիքների ականատես թուրքերը և անհավատները սկսել են բամբասել հայերին (հատոսյաններին), որոնցից մեկը, որ բռնել էր սեպը, բարձրաձայն աղաղակեց:...

Ակոսում... [հանդիպեցինք] նախիջևանցի հայ հաջիններին՝ Սիմեոն-Շրեմիային և Գասպար Խեչատուրովին... Երբորդ ժամին ինձ մոտ եկան արքեպիսկոպոսի եղբորորդին և հաջի Սիմեոն հայը:...

Թարսու քաղաքը... ավելի մեռած է, քան կենդանի, ուր ապրում են մահմեդականներ մինչ 1500 և հայեր մինչ 300 ծուխ:...

Կեսարիայում... [ծանոթացա] հայ[ազն] Օսեփ Քայա-օղլի Կարապետի հետ... Էֆենդին ասաց՝ «Ես հայ եմ, Օսեփ Քայա-օղլի Կարապետ»...⁹:

Կեսարիա քաղաքում բնակվում են հույներ մինչ 400, հայեր մինչ 2000 և մահմեդականներ մինչ 10000 ծուխ: Առաջիններն ունեն մի եկեղեցի, երկրորդները երկու, իսկ վերջինները 87 աղոթատուն (ջամի):

Սուվազ քաղաքում... 8 ծուխ հույն կա, 1080 ծուխ հայ և 6773 ծուխ մահմեդական: Առաջիններն ունեն մի եկեղեցի, երկրորդները՝ երկու, իսկ վերջինները՝ 19 աղոթատուն (ջամի):

Շապին-Գարանիսար քաղաքում... 30 ծուխ հույն է, 400 հայ և 4000 մահմեդական: Առաջինները գրեթե չգիտեն իրենց մայրենի լեզուն և խոսում են թուրքերենի խառն հայերենով, չեն փոխ առանց քահանայի և եկեղեցու: Հայերը ունեն մի աղոթատուն, իսկ մահմեդականները մի մզկիթ:...

Շահրիանում [հանդիպեցի] բայազետցի հայ քահանա տեր-Մարգարին, երեք թուրքի և երկու հայի:...

Արզրումում [հանդիպեցի] քաղաքացի Քոսա-օղլի-Մելքոյի հետ... հային հարցրի... ուղեկիցներս հայեր [էին]...:

Ղզլիխիսայում [կա] վրաց եկեղեցի վրացական երկաթագիր և հայերեն արձանագրություններով, [որ] Թամար Թագուհու կառուցվածն է:...

[Ահա] թոխաթեցի վաճառական՝ մզկաթի Պողոս-աղա-Սաֆար-օղլի, Շապին-Գարանիսարցի հայ Օհանեզ Յադման-օղլի-Օղան-օղլի-Պետրոսը:...

Կարս քաղաքի մասին

Այս քաղաքը Օսմանյան պետութեան վերջին բունն է՝ Ռուսիային սահմանակից: [Այստեղի՝ ազգաբնակչութիւնը] բաղկացած է 10000 ծուխ հայերից և թուրքերից: Առաջիններն ապրում են գերազանցապէս պարսպից դուրս, արեւմտյան կողմում, մինչ 500 ծուխ: Բերդը կանգուն է բարձր ժայռի վրա և սրան շրջապատող պարիսպների մեջ բնակվում են թուրք երեւելիները՝ հոգեւորականները, վաճառականները և քաղաքացիները...

Երկոտասան առաքելոց [անվան] նախկին
եկեղեցի—ջամիի մասին

Այստեղ ոչինչ չկա նշանավոր, բացի հնագույն դարերի հայոց Աշոտ (Արշոտ) թագավորի (sic)¹⁰ սրբատաշ քարից կառուցված մի եկեղեցուց հանուն երկոտասան առաքելոց, որի [արտաքին] տեսքը պարունակում է սպիտակ քարից կոփված մարդու մեծութեամբ [քանդակներ], որոնք պտտում են այս տաճարի շուրջը¹¹, գմբեթի ստորեւ մեծ վանդակների միջում ամփոփված, [և] որոնք այժմ էլ վերամբարձ ձեռներով բռնած ունին այս գմբեթը: Այժմ սա անհավատների աղոթատուն (ջամի) է դարձած¹²,

Այս՝ [Կարս քաղաքը] շինված է շատ նեղ, աղտոտ և զգլելի ձորում, որով հոսում է մի փոքր գետ և որը բաժանում է բերդը քաղաքից, պտտում է գրեթէ ամբողջ քաղաքի շուրջը և [ապա] միախառնվում է Արփաչայի հետ: Այստեղի բնակիչները չգիտեն այս գետի անունը, և կոչում են այն Կարսըն-սու, այսինքն Կարսի ջուր: Այստեղ չեն նկատվում ոչ այգիներ, ոչ ծաղկանոցներ և ոչ էլ բանջարանոցներ, որ պետք է լինեին քաղաքից դուրս՝ հյուսիսային կողմում, քանի որ արեւելյան և արեւմտյան կողմերը ժայռոտ են: Հարավայինը գրաված ունեն բնակիչները բնակվելու և վարուցանքի համար, իսկ հյուսիսայինում գտնվում է ձորը, ուր միշտ վաճառվում են թարմ մրրգեր, կանաչեղեն և այսպիսիք, և բոլոր պիտույքների էժանութիւն է այստեղ:

Առաւելոյան ինձ մոտ եկան Տփղիսի քաղաքացի հայ Պետրոս Սարքիսովը և կարճ ժամանակից հետո՝ Պետրե Լարաձեի և [նույն] Պետրոս Սարքիսովի հետ միասին մտա Տփղիս, [ուղևորվելով] այն Սարքիսովի տունը, [ուր] ես պիտի բնակվեի...

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Գորու հայերի մասին տե՛ս Գիւլտ ա. ք. Աղանեանց, Վրաստանի հայերը.—«Տարագ», 1919 թ., №№ 1—12, էջ 44—45; Бюллетень КИАИ, № 4, Тифлис, 1928, стр. 15—16.

² Երուսաղեմի ս. Խաչ վանքի վրացերեն ձեռագրերը ցուցադրված են մի շարք վրացագետների կողմից. А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. II, СПб., 1889, стр. 1—50, Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 г.,— «Сообщения И. Палестинского О-ва», т. XIV, ч. 2, 1903, стр. 1—51, ալեկի մանրամասն՝ Robert P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale grecque a Jérusalem,—extrait de la Revue de l'Orient Chrétien, 3e serie, t. III (XXIII) № 3 et 4 (1922—1923), pp. 345—413, t. IV (XXIV) № 1 et 2 (1924), pp. 190—210; № 3 et 4 (1924), pp. 387—429, t. V (XXV) № 1 et 2 (1925—1926), pp. 132—135, և առանձին՝ Paris 1924 — 1926, 157 էջ; Н. Я. Марр, Краткое описание грузинских рукописей библиотеки греческого патриархата в Иерусалиме, Тб. 1955, 95. стр.

³ Մահմուտ Բ Աղիլ, Օսմանյոց սուլթան, 1808—1839 թթ.:

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի՝ ս. Հակովրյանց մայրավանքի մասին է խոսքը:

⁵ Վրացական ավանդույթյան համաձայն, Հակովրյանց վանքը հիմնվել, շինվել ու բարեգործվել է Վրաց Թագավորների, մասնավորապես Գիորգի III-ի (1156—1184) կողմից (հմմտ. А. Цагарели, Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае [«Православный Палестинский Сборник», т. IV, в. I], СПб., 1883. М. Г. Джанашивили, Грузинские обители вне Грузии. Тифлис, 1899), որ, սակայն, չի համապատասխանում իրականությանը, Մադաքիա ա. Կ. Օրմանեան, Ազգապատում, III, Երուսաղեմ, 1927, էջ ՃՀԳ—ՃՀՂ. հմմտ. Л. М. Меликсет-Бек, Armeno-Hebraica, — «Труды Ист.-Этногр. Музея евреев Грузии», т. III, Тб., 1945, стр. 258—259 и прим. 1 стр. 259. Նորայր վ. (այժմ եպիսկոպոս) Գողարյան, Համառոտ ակնարկ հայ Երուսաղեմի վրա. «Հիշմիածին» 1951 թ., ապրիլ-հունիս, էջ 89—92, հուլիս-օգոստոս, էջ 77—80:

⁶ Գարրիել Նիկոմիդացի, պատրիարք Հայոց Երուսաղեմի, 1818—1840 թթ.:

⁷ Խոսքը Հարություն Արարատյանի մասին է, որի անվան հետ կապված է կեղծ համարվող չուշերը. տե՛ս Жизнь Артемия Арапатского, уроженца селения Вагаршапат, писанная и переведенная им самим с армянского на русский, с приложением 6 гравированных эстампов, изображающих виды городов персидских, I—II, СПб., 1813, Նույնը հայերեն՝ Վաղարշապատեցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը. Թարգմանեց ռուսերենից Գ[երգ] Գ[ուշեանց], Թիֆլիս, 1892, հմմտ. Ա[րիստակէս] Ե[պիսկոպոս] Ս[եդրակեան], Յարութիւն Արարատյանի կեղծիքը, Բաքու, 1894. հմմտ. Ն. Մառի գրախոսականը այս վերջինի մասին՝ «Записки Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. IX, 1896, стр. 311—313:

⁸ 1873 թվին Երուսաղեմի հունադավան պատրիարքական աթոռի վրա

հայտնի էր Գերմանոս I (1543—1579 թթ.), իսկ Երեմիա անուանով ոչ հունադավան և ոչ էլ հայադավան պատրիարք Երուսաղեմում առհասարակ հայտնի չէ։ Մյուս կողմից, Երեմիա II անուանով հայտնի է Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքը 1572—1579, 1580—1584, 1586—1593 թթ. շուրջ։ Հետևապես, այստեղ հեղինակը շփոթել է Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքների անուններն իրար հետ, կամ գուցե Երեմիա անուանով մետրապոլիտ լինելը Երուսաղեմում, ինչպես, օրինակ, նա հիշում է Միսայելին։ Համենայն դեպս, նշում ենք, որ այդ պահին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքն էր Անդրեաս Մերտինեցին (1551—1583 թթ.)։

⁹ Այստեղ և ստորև զրույցը Կեսարիայի հայ գրաբարախառն բարբառով է, և կարևոր նյութ է հայ բարբառագիտության պատմության համար, որ մենք տալիս ենք վրացատառ տեքստը հայատառի վերածելով (transliteration), ձեռ. էջ 173 բ—175 բ։

— Ահա այն բժիշկն, զոր տեսաք մեք այսօր։

— Պարոն Կարապետ, խնդրեա զայս բժիշկը, որ քեզ տուար տա։

— Աստված վկա, այս բժիշկն կարէ առողջացուցանել. պարոն Կարապետ, ես տեսնում եմ ի նոցանէ իմացած հաշիւն։

— Պարոն Օսեփ, նախ աջ ձեռդ ցոյց բժշկին և շի լինէր այն, քրպէս ես եղէ։...

¹⁰ Պիտի լինի Աբաս I-ի 945 թ.

¹¹ Տաճարի գմբեթի լուսանկարը տե՛ս Dr. J. Schwieger, Neue Wege zur Erforschung von Ursprungsfragen altarmenischer Kirchenbauten, — „Monumenta armenologica“, Wien 1927 (=«Հանդէս ամսօրեայ», 1927 թ., № 11—12), Tafel VI, Abb. 14։

¹² Կարսի մասին տե՛ս՝ Կրպէ (= Կարապետ Օհանջանեան), Կարս քաղաք, Մոսկուա, 1894։

ՆԻԿՈԼՈՋ ԴԱԴԻԱՆԻ

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» (1823)

Նիկոլոզ Դիորգիի որդի Դադիանին Սամեգրելոյի իշխան Ստիայի (1728—1744) թոռն էր և Կայսրա 11-ի (1744—1788) եղբորորդին, որը հայտնի է իբրև Սամեգրելոյի խոշոր քաղաքական և պինդորական գործիչ։ Ծնված լինելով 1774 թ. մոտերքում, նա 1805 թ. դյաւաւորում էր տոյն որաադաւաւորությունը, որի Սամեգրելոյի գործերի կապակցությամբ Պետերբուրգ էր գնացել Ալեքսանդր 1 կայսեր մոտ ունկնդրության։ Պետերբուրգից նա վերադառնում է զնոյապետի աստիճանով և ապա գործում է իր հայրենիքում իբրև մեծ վեզիր, ղեկավարում է պինդորական արշաւախմբերը, մանավանդ Թուրքիայի հետ կռիւում 1828 թվին, երբ Փոթին ու Բեդիան վերջինիս լծից ազաւաւեցին։ ապա նա ստանում է գեներալ-մայորի աստիճան և պանդան շքանշանների ասպետություն։ Վախճանվել է 1834 թվին (հմմտ. Ս. Յաիշվիլի, Նիկոլոզ Դադիանի, վրացերեն, — «Լիտերատուրա պո խելովներա», 1944 թ., № 38)։

Ն. Դադիանու որդին են պատկանում մի շարք գրական գործեր. 1. «Վրաց պատմությունը», 2. «Ուղեգրությաններ», 3. «Դատարարաւա» — Սամեգրելոյի Դատարարաւագիրքը, 4. «Դարողգիրք» (Անտոն Ճգոնգիւղեւ, հետ միասին), և 5. Բանաստեղծությաններ։

Այս գործերից ամենահայտնաւորն է «Վրաց պատմությունը», որ բաղկացած է 3 մասից. աւաջին մասում տրւած է Վրաստանի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1439 թ., այսինքն մինչ Վրաստանի բաժանումը 3 թագաւորությունների և 5 իշխանությունների. երկրորդում խոսւոմ է Վրաստանի մասին հիշաւ ժամանակաւից մինչև Սաւմոն 1 Իմերեթի թագաւորը (1761—1784 թթ.), և վերջապես երրորդում ներկայացրած է Իմերեթի պատմությունը

Մուրմոն 1-ից մինչ 1823 թ., Հետեապես, այս պատմությունն ավարտված պիտի լինի 1823 թվին: Մինչդեռ ա. և բ. մասերը գրեթե կրկնություններ և համառոտություններ են Քարթլիոցիտոմբերայի, գ. մասը համեմատաբար ավելի ինքնուրույն և արժեքավոր գործ է, որը պարունակում է, ի միջի այլոց, և տեղեկություններ Հայաստանի և հայերի մասին:

Ն. Դադիանու պատմությունը կրճատվեց իր արտաքին զվել է «Իվերիա» թերթում 1877 թ. №№ 5—18-ում: Վերջին (հերոսը) մասը ամբողջովին հրատարակել է ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ պրոֆ. Է. Թափաշվիլի (Е. Такайшвили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. I, Тифлис, 1902—1904, стр. 14—56, пер. 57—104).

[1804—1815 թթ. ԱՆՏՔԵՐԻՑ]

Իշխան Յիցիանովի արշավեց Պարսկաստան և մոտեցավ Երևանի բերդին: [Յիցիանովի Երևանին] մոտենալու պահին Բաբախան դանն երկու հարյուր հազար զորքով օգնության հասավ Երևանի բերդին և շրջապատեց Յիցիանովին: Տեղեկով թշնամու մեծաքանակ լինելը և առավել՝ որ ինքը երեք հազարից ավելի զորք չունի, որպեսզի բերդը պաշարի և դաննի հետ պատերազմի, Յիցիանովը զգաց իր թուլությունը. ուստի և թողեց բերդը, դեմ առ դեմ ելավ դաննին, սաստիկ պայքարեց և խաղաղ վերադարձավ Տփլիս:

...Այդ պահին օսմանցոց սարսափարը՝ Յուսուֆ-փաշան մեծ զորքով եկավ Վրաստան պատերազմելու: Այստեղից նրա դեմ ելավ կոմս Գուդովիչը¹. պատերազմը տեղի ունեցավ Կարսում: Սարսափարը ջախջախվեց, և փառավոր հաղթող հանդիսացավ կոմս Գուդովիչը... Սրանից հետո կոմս Գուդովիչը գնաց և շրջապատեց Երևանի բերդը, սակայն՝ չնայած երկարատև պայքարին՝ չկարողացավ գրավել այն ու կրկին Վրաստան վերադարձավ...

...Իմերեթի Մուրմոն թագավորը, որն օսմանցիների մոտ էր գտնվում, գնաց Արզրում ու այնտեղից խնդրագիր ուղարկեց օսմանցոց կայսրին, Օստոմանյան դռան, ապա անցավ Երևան ու այնտեղից աղերսեց Պարսկաստանի դաննին, սակայն ոչ մի անգից օգնություն չստացավ. և երկարատև աղերսներ ու

խնդրագրեր [ուղարկելուց] հետո եկավ Տրապիզոն, ուր հիվանդացավ և մեռավ 1815 թվին, և մեծ հանդիսավորությամբ թաղեցին այնտեղ²...

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Ի. Վ. Գուգուլիչը վրաստանի կառավարիչ՝ 1806—1809 թթ.

² Թաղման ականատես է եղել Մինաս վ. Բժշկյանը, որը նկարագրել է այն իր գրքում՝ «Պատմութիւն Պանտոսի», Վենետիկ, 1819, էջ 76 (§ 123) և 103 (§ 153), հմմտ. Л. Мелнксет-Беков. Pontica-Transcaucasica Ethnica. «Советская Этнография», 1950 г., № 2, стр. 164, 165.

ԲԱԳՐԱՏ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

«ՆՈՐ ՊԱՏՈՒՄ» (1824)

Բագրատ Բագրատիոն արքայազնը Վրաց Գիորգի XII վերջին թագավորի որդին է, ծնված 1776 թ. և վախճանված 1841 թ. մայիսի 8-ին:

Այս Բագրատի գրչին է պատկանում մի երկասիրություն «Նոր պատում» (Ախալի մոթխրորա) վերնագրով, որը պարունակում է նյութեր Վրաստանի և կից երկրների պատմության վերաբերյալ՝ շուրջ 1753—1824 թթ.: Այս երկը հիմնականում ավարտված է 1814 թ., ապա ընդմիջումներով շարունակվել է մինչև 1819, նույնիսկ 1824 թվականը:

«Նոր պատումը» հրատարակվեց Թ. Լոմոսովի խմբագրությամբ առանձին գրքով, որի վերնագիրն է. «Դավիթ արքայազն. Նոր պատմություն. Բագրատ արքայազն. Նոր պատում», վրացերեն, Թբ., 1941, էջ 49—161:

Այս երկը շատ և շատ կետերում շփվում է Դավիթ արքայազնի «Նոր պատմության» հետ, երբեմն բառացի կրկնություններով. սակայն միաժամանակ և տարբերվում է նրանից: Մինչդեռ Դավթի «Նոր պատմությունը» գլուխների չի բաժանված, Բագրատ արքայազնի «Նոր պատումը» 115 պարագրաֆների է բաժանված, որ և նշում ենք մենք համապատասխան քաղվածքները թարգմանելիս:

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1753—1824 թթ.]

1. 1753 թվին. [Հ]աջի-Չալարը... գրավեց Նուխին և Շամախին (Շամախիան)... և՛ ժողովելով Շաքիի, Շիրվանի, Գյանջայի, Հարաբադի և Դաղստանի ղորքերը՝ շարժվեց դեպի Քարթլի՝ այն նվաճելու նպատակով: Եկավ ու նվաճեց Վրաստանի մասերը՝ Շամշադինից մինչև Ալգեթ, նկատելով այս՝ Թեյմուրազ

II թագավորն¹ ուղարկեց իր որդի Էրեկլին² Կովկաս[յան լեռները] չերքեզներին բերելու նպատակով։... Վրացիները հարձակվեցին Բայդարում կանգ առած [Հ]աջի-Չալարի վրա, որը քաջվեց այնտեղից։... Վրացիները հետամուտ եղան նրան ու վրա հասան Ձեզամ գետի վրա³, որ Շամշադինումն է, ճակատամարտ ունեցան, աստված մեր թագավորներին հաղթութուն շնորհեց։...

2. 1754 թվին Թեյմուրազ թագավորն և Էրեկլե թագավորն իրենց զորքով գնացին Ղարաբաղը գրավելու համար։... [Վրաց զորքը] Ղարաբաղի Փանահ-խանի հետ պատերազմեց։ [Վրացիները] Փանահին հաղթեցին, [Փանահը] սաստիկ պարտվեց, զինարանը նրանից ամբողջովին խլեցին, մեծ տվար վերցրին ու հաղթանակով վերադարձան։ Եվ նրա թնդանոթները պահվում են Թելավի բերդում։ Այս պատերազմը մարտի 12-ին էր, որի մասին գրված է թնդանոթների վրա։

10. Էրեկլե թագավորը 1762 թվին ուղևորվեց՝ քրդերին գեպի Ալադ[յ]ազ քշելու նպատակով։ Քրդերը չուզեցին այլևս հպատակվել Էրեկլե թագավորին. ուստի և գերեց քրդերին, շատերին տեղահան արավ ու բերեց՝ բնակեցրեց Քարթլիում։...

19. 1768 թվին Իմերեթից գաղթած Քայխուստ Լևանի որդի Արաշիձեն բռնեց Ա[ր]դրումի սարսափյալին ու մեծ զորքով տարավ Իմերեթ։...

20. 1769 թվին Տիֆլիսում երկաց կործանիչ ժանտախտը, որը շատ մարդիկ կոտորեց Քարթլիում, Կախեթում և Իմերեթում, և տեղեց ամբողջ տարի, [մինչև որ] այն չվտարվեց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի գեղարդի շնորհիվ, որը բերին Էջմիածնի վանքից, ուր այն սուրբ գեղարդը պահվում է։

22. 1778 թվին Էրեկլե թագավորը հաճեց գնալ՝ Երևանը նվաճելու նպատակով։ Ժողովեց իր զորքը, շարժվեց ու հասավ Երևանի բերդին, որն և [պաշարեց] 4 ամիս [շարունակ]։ Երևանի խան [Հ]ուսեյն-ալին շատ անգամ ընդդիմադրեց և՛ հաղթող դուրս գալով՝ սկսեց բերդն ամրացնել։ [Էրեկլեն] շատ նեղ տեղը գցեց Երևանի բերդը, քիչ մնաց, որ այն գրավեր, սակայն Իմերեթի Սուլտոն թագավորը խանգարեց Էրեկլե թագավորին, բերեց Ալեքսանդրե Բաքարի որդուն Պարսկաստանից ու ապըստամբութուն կազմակերպեց Քարթլիում։ Տեղեկանալով սրա մասին՝ Էրեկլե թագավորը և [Հ]ուսեյն-Ալիխանը դաշն կնքեցին։ Էրեկլե թագավորն Երևանին տարեկան վեց հազար թուժան հարկ նշանակեց, որը վրացիները ստանում էին մինչ

Գիորգի⁴ ժամանակը: Իսկ Էրեկլե թագավորը տեղահան արավ
այնտեղի հայերին ու բնակեցրեց Ղարաբաղում և [Հ]ավլա-
բարում, և վերադարձավ հաղթական:...

28. 1785 թվին Խոննձախի տեր Օմար-[խան]ը... ժողովեց
Դադաստանի զորքը քսան հազարի չափ⁵ և շարժվեց Վրաստանի
վրա...[Էրեկլե] թագավորը գնաց Բորչալու, իսկ Օմար-խանը
քաշվեց այնտեղից և Արծաթահանքին⁶ մոտեցավ, Արծաթահան-
քը վերցրեց, բազմաթիվ տեղացի հույն բնակիչներին կոտորեց
կամ գերի վերցրեց, Ուղու[ն]լարի ձորով անցավ, Լոռիին մոտե-
ցավ: Լոռին չկարողացավ վերցնել, քանի որ այն մոռերավ
Մալաթիա Գլուրջիձեն ամրացրել էր: Լոռուց [Օմար-խանն]
Ախալցխիս անցավ, Ախալցխիսից իջավ, Վահանին (Վախանի)
մոտեցավ և քսան օրից հետո Վահանի (Վախանի) բերդը՝
վերցրեց, ... Եվգեն Աբաշիձեի գլխատրերին գեղեց... Գարնանը
գնաց, անցավ Ղարաբաղ Իբրահիմ-խանի մոտ և նրան ի կնու-
թյուն տվեց Եվգենի զուստրերից մեկին, իսկ մյուսի հետ ինքն
ամուսնացավ [և] Էրեկլե թագավորի հետ դաշինք կնքեց:...

29. 1786 թվին Էրեկլե թագավորը գնաց՝ Դյանջան գրա-
վիլու նպատակով, հետն ունենալով ինչպես իր, նույնպես և
ուստական զորքը... Դյանջայի բերդին մոտեցավ, նեղ տեղը
գցեց այն... Թագավորի մոտ եկան Ղարաբաղի հայ մելիքները,
որոնց [Էրեկլեն] ուզում էր տեղահան անել և իրենց քոչվոր-
ների հետ միասին Վրաստանում բնակեցնել: Նրանց տեղահան
անելու համար Էրեկլե թագավորն ուղարկեց իր որդի Յուլոնին,
որին կցեց Վրաստանի մի քանի զորականներին: Այնտեղ Ղա-
րաբաղի խան Իբրահիմը պատերազմի ելավ Զեյրա կոչեցյալ
վայրում: Ղարաբաղի խան Իբրահիմը պարտվեց, շատ զարա-
բաղիներ կոտորվեցին, իսկ վրացիներից և ոչ մի մարդ չգոհ-
վեց, ...մինչդեռ ուստական զորքը հրաման ստացավ վերադառնալ
Ռուսիա, [և ուստները] քաշվեցին, գնացին: Տեսնելով այս, Էրեկ-
լե թագավորը գրեց իր որդի Յուլոնին, որպեսզի վերադառնա
բնակատեղը: Շուտով կերպով վերադառնալով՝ Յուլոնը հաղթական
եկավ իր հոր մոտ, ապա Էրեկլե թագավորն ևս եկավ Տփղիս:

38. ...1795 թվի մայիսին Խոջա Աղա-Մահմադ-խան Ղա-
ջարն⁸ իր զորքով եկավ և մոտեցավ Ղարաբաղի Շուշվա բեր-
դին: 4 ամիս մնաց այնտեղ, [սակայն] Շուշին չկարողացավ
վերցնել, [քանի որ] այն Շուշվա Իբրահիմ-խանը շատ էր ամ-
րացրել: [Խոջան] ուղեց վերադառնալ [Պարսկաստան], սակայն

Գյանջայի Ջավադ-խանը, քանի որ էրեկլե թագավորի հակառակորդն ու թշնամին էր, առաջնորդեց նրան դեպի Տփղիս⁹... Աղա-Մահմադ-խանը պահանջում էր [էրեկլե] թագավորից հնազանդություն և դաշինք՝ խոստանալով տալ նրան Գյանջան, Երևանը, Ղարաբաղը, Շաքին, Շիրվանը և [նույն] իսկ Ադրբեջանի կառավարչութունն... [Առաջին] ճակատամարտը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 11-ին Շաֆաբադի [ծայր]ին¹⁰, ուր վրացիք պարտություն կրեցին պարսիկներից¹¹...

39. 1796 թվին... էրեկլե թագավորը՝ զորք ժողովելով՝ գնաց Գյանջան նվաճելու, որն այն ժամանակ միացել էր Ղարաբադի Իբրահիմ-խանի հետ...

40. 1796 թվին... մեծ սով էր Քարթլիում, Գյանջա-Ղարաբաղում և Շաքի-Շիրվանում, այնպես որ հացի մի կողը դժվար էր ձարվում և գնահատվում էր մի թուման...

41. 1797 թվին Աղա-Մահմադ-խանը՝ լսելով ռուսների նահանջը [Վրաստանից]՝ մեծ զորքով ուղղվեց դեպի Վրաստան, եկավ Շուշի։ Շուշվա Իբրահիմ-խանը վախից փախավ, գնաց ձար։ Իսկ Աղա-Մահմադ-խանը գրավեց Շուշին և՛ մնալով այնտեղ՝ զորք պատրաստեց, որն երկու մասի բաժանեց, մտադրը՝ վելով մի մասն ուղարկել Քարթլիի դեմ և մյուսը՝ Կախեթի... Սակայն աստված խախտեց նրա մտադրությունը, քանի որ հունիսի 12-ի գիշերը Աղա-Մահմադ-խանին քնած վիճակում Ղարաբադի Շուշվա բերդում սպանեց իրեն իսկ պահապանը... և աստված Քարթլին ու Կախեթը ավերումից փրկեց¹²...

43. 1798 թվին... Գիորգի Յիցիշվիլին... գնաց Փամբակ (Փանրակի)... Սարգար Գիորգի Յիցիշվիլին, որը Պարսկաստանում էր գտնվում,] Երևանյան սահմաններից վերադարձավ...

44. 1800 թվին Ղաեն Բաբախանն¹³ ուղարկեց իր սարգարին Նախիջևան։ Գիորգի թագավորի եղբայր Ալեքսանդրեն դավաճանեց նրան, գնաց Նախիջևան սարգարի մոտ։ Այդ պահին սարգարը վերադարձավ Պարսկաստան, իսկ Ալեքսանդրեն՝ մնալով այնտեղ՝ ոչինչ չկարողացավ գլուխ բերել։ Ալեքսանդրեն Նախիջևանից անցավ Ղարաբադ Իբրահիմ-խանի մոտ։ Իսկ այդ պահին Խուլնախի տեր Օմար[-խան]ը տասերկու հազար զորքով եկել, իջել էր ձար։ Լսելով այս՝ Ալեքսանդրեն Ղարաբադից անցավ ձար ու գնաց Օմարի մոտ, գանգատվելով [Գիորգիից] և խոստանալով տալ նրան բազմաթիվ գերիներ և ավար... 1800 թվին... Օմար-խանը... Գյանջայից անցավ Ղարաբադ իր փեսա

Ժրրահիմ-խանի մոտ, որը [սակայն] նրան հյուընկալություն ցույց չտվեց։...

46. 1801 թվին... զազախեցիները երգվեցին [Յուլոն և Վախտանգ արքայազներին], քանի որ այն պահին Ղարաբաղից Ղազախ էր եկել ու այնտեղ էր մնում Ալեքսանդրեն... Ղարաբաղից նոր եկած Ալեքսանդրեն լսել էր իր եղբոր՝ Գիորգիի մահվան բոթը։... Տփղիսի մելիքն էր Դարչի (Դարչիա) Բերութովը¹⁴։... Կայսրը¹⁵ հաստատեց Տփղիսն իբրև նահանգ և բաժանեց Քարթլին, Կախեթը և Սոմխիթը, որոնք են՝ 1. Տփղիս, 2. Լոռի, 3. Թելավ, 4. Սղնախ, 5. Գորի, 6. Դուշեթ։ Սրանք էին գավառական գլխավոր քաղաքները¹⁶։...

61. 1805 թվին Յիցիանովը¹⁷ դիմեց Երևանի Մահմադ-խանին՝ առաջարկելով համերաշխ լինել Ռուսիայի հետ և խընդրեց թույլ տա Երևանի բերդում իր զորքը պահել, իսկ Երևանին ինքը (Մահմադ-խանը) տիրի և հարկ վճարի, ինչպես [Վրաց] թագավորների օրոք էր։ Չկամենալով լսել այս առաջարկը՝ Մահմադ-խանը սրա մասին տեղեկացրեց զանա Բաբախանին, որի կապակցությամբ դանը դեսպան ուղարկեց Յիցիանովի մոտ, գրելով, որ նա հրաժարվի Երևանը պահանջելուց, հակառակ դեպքում՝ կռվի դանի հետ։ Լսելով այս, Յիցիանովը... գնաց Երևանի դեմ։ [Յիցիանովի] Երևան հասնելուն պես, շահ-զադե Աբաս-միրզան, Բաբախանի որդին, տաս հազար զորքով օգնությամբ հասավ Երևանին։ Սրա հետ ճակատամարտ ունեցավ Յիցիանովը, և պատերազմը սաստիկ էր։ Թեև զղբաշները պայքարում էին, գեներալ Սերգի Ալեքսանդրովիչ Դուչկովը չխուսափեց այն ամբողջություններից, որոնք՝ խիստ քարքարոտ և ժայռոտ լինելով՝ Երևանի շուրջն են գտնվում։ Դուչկովը իր զորքը, որ կռվակասյան գրենադերներից էր բաղկացած, տարավ դեպի լեռները և բարձրացավ այն լեռան վրա, ուր զղբաշներն էին ամրացած, խլեց այդ բերդը, իսկ զղբաշները փախուստի դիմեցին ուսաններից, որոնք հետամուտ եղան նրանց մինչ նրանց բանակատեղը, որը նույնպես հաղթանակով գրավեցին։ Այս պատերազմի միջոցին սպանեցին Քայխոսրո Աբաշիձեն, Լեոնի որդուն, որը նոր էր եկել Ախալցխից և որը ուսանների հետ էր։ Իսկ ուսանները հասան մինչ էջմիածնի վանքը, որը նույնպես խլեցին զղբաշներից, ապա հասան Երևան քաղաքը, որն և գրավեցին, և կանգ առան այնտեղ։ Իսկ խանը և ժողովուրդը բերդի մեջ ամրացան, քանի որ Երևանի բերդը խիստ

ամուր էր և թշնամուց անառիկ: Այս բոլորի մասին զառնի որդին ղեկուցեց իր հորը: Ղաենը՝ լսելով այս՝ շարժվեց հարյուր հազար զորքով դեպի Երևան. եկավ և հասավ Երևան, ուր Ցիցիանովը ոռոսական քիչ զորք ուներ, որից շատերը՝ շոգին ու օդին չդիմանալով՝ հիվանդացել էին և նույնիսկ մեռել: Ուստի և նրա հետ ճնացել էր երկու հազար վեց հարյուր ոռոս ղինվոր: Տեսնելով այս, այնտեղ գտնվող վրաց իշխաններն և քաղաքացիները սկսեցին հեռանալ ոռոսներից և ուղևորվեցին Տփղիս: Այդ պահին զառն Բաբախանն այնպես էր ամրացրել Երևանի շուրջը գտնվող ճանապարհները, ուր ոչ մի զորք այնտեղ անցնել չէր կարող: Հեռացող վրացիների ճանապարհը կտրեց ղզլբաշների զորքը, որը վրացիների մի մասը կոտորեց և մյուսը կալանավորեց բոլոր քաղաքացիների հետ միասին, որոնց թվումն էին Օրբելիանի Իսահ Դավթի որդին, Սարաթիանոյի սարդարը, և սա կալանավորվեց իր երեք հորեղբոր-որդոց հետ միասին, որոնց իբրև գերիներ ուղարկեցին զառնին:...

Իսկ դեպի Փամբակ զառնն ուղարկեց իր սարգար Փիր-ղուլի-խանին ու թ հազար զորքով, որպեսզի վերցնեն Ղարաքիլիսայի բերդը, որը ոռոսներն ամրացրել էին և այնտեղ պահում էին պարեն և ղինանյութ (արճիճ և վառոդ): Հասնելով Փամբակ՝ Փիր-ղուլի-խանը պատերազմում էր Ղարաքիլիսայի բերդի դեմ, սակայն չկարողացավ այն վերցնել, քանի որ ոռոսներն այն խիստ ամրացրել էին:...

Մինչդեռ Ցիցիանովը Երևան քաղաքում նեղ վիճակի մեջ էր գտնվում [և թեև] ամրանում էր, սակայն ղինանյութը (դեղն ու արճիճը) պակասում էր: Ապա [Ցիցիանովը] Փամբակ ուղարկեց Մանսրեզոր աղզանունով մայորին ու թսուն մարդով և նրանց հետ միասին զարաբաղցի մելիք Աբովի որդի Ռոստոմին վաթսուն զարաբաղցի հայերով, և սրանց հետ երկու թնդանոթ: Սրանք՝ գաղտագողի ելնելով Երևանից՝ հասան Փամբակ: Տեղեկանալով սրա մասին՝ այնտեղ գտնվող սարգար Փիր-ղուլի-խանն ուղևորվեց ու ճանապարհը կտրեց Համամլիում: Եկած ոռոսները ճակատամարտ ունեցան [ղզլբաշների հետ], սակայն պարսիկները հաջողությամբ ունեցան՝ բոլորին կոտորեցին, հայերից ոմանց գերեցին, և նրանց թնդանոթներն ու գերիներին ուղարկեցին Երևանում գտնվող զառնին, որի առթիվ զառնը Փիր-ղուլի-խանին մեծ շնորհակալություն հայտնեց ու խալաթ ևս նվիրեց:

62. 1805 թվին, Յիցիանովի Երևանում գտնվելու պահին, Վրաստանի ժողովուրդը... սպասում էր Յիցիանովի կործանումը Երևանում... Յուլոն և Փառնաող արքայազները... Իմերեթից... եկան Սուրամի մոտերքը... և ուղեցին Կուր [գետ]ով անցնել ու գնալ Փամբակ Փիր-դուլի-խանի մոտ... Լեզգիները հասցրին Փառնաող և Լեոն արքայազներին Փամբակ ու բերին սարգարի մոտ, ուր նրանք հանդիպում ունեցան իրենց եղբայր Ալեքսանդրի և եղբորորդի Թեյմուրազի հետ... Փառնաողը Փամբակից անցավ Թոխալեթ... Իսկ Յիցիանովն իր զորքով գրոհ էր ապիս Երևանին... Այս պահին զառն Բարախանն Երևանում լսեց, որ Պարսկաստանում խռովություն է ընկել, որի պատճառով նահանջեց. իսկ Յիցիանովը խաղաղ վիճակում մնաց Երևանում, [ասլա] տեղահան եղավ ու վերադարձավ Տիգրիս... [Ասլա] Պավել Յիցիանովը լուրը տեղերն ուղարկեց գրություն, որպեսզի Փառնաողին կալանավորեն ու իրեն հանձնեն: Իսկ Փառնաողը՝ ելնելով Արագվայից և անցնելով Կուրը՝ հասավ Ղաղախ, բարձրացավ Ալդան կոչված լեռնային գյուղը, ուր հայերն են ապրում... Ավալիշվիլի Սոլոմոնը, որն այն պահին Ղաղախի մոտերքն էր, ժողովեց զազախեցիներին երեք հարյուր հոգու չափ և գիշերով հարձակվեց քնած Փառնաողի և նրա ուղեկիցների վրա, որոնց բոլորին կալանավորեց ու Յիցիանովին հանձնեց...:

63. 1799 թվին, երբ Էջմիածնում վախճանվեց Ղուկաս¹⁹ հոգևոր տերը (օրֆիվատերը)¹⁹, հայերը ցանկացան Ստամբուլից բերել այնտեղի պատրիարք Դան[ի]ելին ու նրան հոգևոր տեր (օրֆիվատեր) բազմեցնել Էջմիածնում: Լսելով այս՝ Գիորգի Թաֆավորը խնդրեց Պավել կայսրից, որպեսզի Ռուսիայից ուղարկի իշխան Արղության Հովսեփին (Արղութով Օսեփ)²⁰, ոռոսահայոց քահանայապետին և հոգևոր տեր (օրֆիվատեր) դարձնի Էջմիածնում: Կասյը լիովին կատարեց Թաֆավորի խնդիրը: Ասլա երկպառակություն առաջացավ հայերի միջև, ոմանք ուզում էին Հովսեփին, ոմանք Դան[ի]ելին, ում վրա հայերը մեծ հույսեր էին դնում: Լսելով այս՝ Հովսեփը խնդրեց կայսրից, որպեսզի գրի Ստամբուլ իր գեսպանին, որ Դանիելին Էջմիածին չուղարկեն: Ասլա կայսրը գրեց իր գեսպանին, որն և կատարեց հրամայածը՝ կալանավորելով Դանիելին և ուղարկելով նրան, իբրև բանտարկյալի, Բոխչա-Աղա, ուր նա մի առ ժամանակ մնաց: Իսկ 1801 թվին այս Հովսեփը իբրև հոգևոր տեր (օրֆիվատեր) Ռուսիայից Տիգրիս եկավ, բայց Գիորգի Թա-

գավորին կենդանի չտեսավ: Այս պատճառով շատ տխրեց, քանի որ ոռոսաց կայսրին հաստատ խոսք էր տվել հայոց եկեղեցին և կրոնը (եկեղեցիները և կրոնները) ոռոսա[դավան] դարձնի: Տեղեկանալով սրա մասին՝ հայ հոգևորականները թունավորեցին Հովսեփ հոգևոր տիրոջ (Օսեփ օրքիվատերի) և նա Տփղիսում մեռավ մարտ ամսի 10-ին և չարժանացավ օծման իրրե հոգեվոր տեր (օրքիվատեր)²¹: Դարձյալ ուզեցին Դանիելին բերել: Այս պահին Դավիթ անունով մի վարդապետ կար Վրաստանի Էնագեթ գյուղից: Սա իր կողմնակից դարձրեց Վրաստանի արքայազն Դավթին և Երևանի խան Մահմադին, և Էջմիածնի հայոց ժողովը նրան կաթողիկոս դարձրեց, և նույնիսկ նրան օծեցին: Լսելով այս՝ ոռոսա[հայոց] առաջնորդ Եփրեմ իր կողմնակից դարձրեց ոռոսահայերին, նույնպես և ստամբուլցիներին, որոնք խնդրեցին Ալեքսանդր կայսրից, որպեսզի Դավթին գահընկեց անի և Դանիելին նստացնի [կաթողիկոս]: Այս պահին հայերը Դանիելին բանտարկությունից ազատել էին: Լսելով այս՝ արքան կատարեց նրանց խնդիրը և գրեց Վրաստանի կառավարչին, որպեսզի Դանիելին դարձնի [կաթողիկոս], իսկ Դավթին գահընկեց անի: Դալով Ստամբուլից՝ Դանիելը գահընկեց արավ Դավթին և ինքը օծվեց [կաթողիկոս] 1804-ին: Դավիթը հեռացավ, գնաց դահն Բաբախանի մոտ, որը նրան պատվով ընդունեց: Դավիթը ընծաներ մատուցեց [ղաենին], ուստի և նրան կրկին տվին հոգևոր տերություն (օրքիվատերորա) 1805 թվին: Դավիթը՝ հասնելով Էջմիածին՝ կալանավորեց Դանիելին, որի մոռուքը խուզել տվեց, էջի վրա նստեցնել տվեց և այսպես՝ անարգանքի ենթարկելով՝ բանտարկեց մի խցի մեջ, ուր Դանիելը վշտից մեռավ: Սակայն Դավիթն իր նպատակին հասավ, քանի որ հայերը նրան չէին հնազանդվում²², իսկ 1809 թվին Ալեքսանդր կայսրը հոգևոր տեր (օրքիվատեր) նստացրեց ոռոսահայոց երեցապետ (արքիեպեյ) Եփրեմին: Էջմիածին գալուսն պես՝ հայերը նրան ընդունեցին [և] հոգևոր տեր (օրքիվատեր) օծեցին: Ղաենն ևս հաստատեց նրան: Սա մտերմացավ Դավիթ հոգևոր տիրոջ (օրքիվատեր) հետ, որին պատվով էր վերաբերում և իրեն մոտ պահում: Եվ այսուհետև խաղաղություն ընկավ հայոց մեջ²³:

65. 1805 թվի հունիսի 3-ին Ցիցխանովը գնաց Գյանջա՝ նպատակ ունենալով նվաճել Ղարաբաղը: Ղարաբաղի Իրահիմ-խանին նամակ գրեց, հրավիրելով նրան հավատարիմ մնալ արքային: Լսելով այս՝ Իրահիմ-խանն ուրախությամբ հնազանդ-

վեց Յիցիանովին, եկավ Գյանջա ու հանձնեց նրան [Շուշվա] բերդի բանալին: Ապա եկած խանին Յիցիանովին ևս մեծարեց ու վերստին շնորհեց նրան Ղարաբաղի խան[ություն]ը և նշանակեց հարկ՝ տարեկան տաս հազար ոսկի: Իսկ բերդի մեջ տեղավորեց եգերյան մի գունդ: Եվ մի առ ժամանակ Իբրահիմ-խանը խաղաղ էր: Սակայն... Նինիա [Ա]միրխանովին, որն երկ-տասարդ հասակից Ալեքսանդրե արքայազնի մոտ էր գտնվում, Պարսկաստանից դավաճանեց Ալեքսանդրե արքայազնին ու Յիցիանովի մոտ փախավ Երևան, հաղորդելով զվրաշներին ու դան-նի բոլոր գործերի մասին, որի պատճառով [Յիցիանովը] շատ սիրեց ու պատվեց նրան: Եվ սրան հանձնեց [Յիցիանովը] Ղա-րաբաղի գործ[եր]ն ևս, որի կապակցությամբ Իբրահիմ-խանին մեղադրեցին նենգամտության մեջ, և մի գիշեր Իբրահիմ-խանի վրա հարձակում գործեցին [մայոր Դիմիտրի Տիստովիչ] Լի-սանևիչն և [Նինիա Գորաշվիլին, որին] Թավրեբա [էին կոչում]: Երբ Իբրահիմը կանգ էր առել Ասկարանի մի այգում, սպա-նեցին նրան, զավթեցին նրա ամբողջ գույքը և նրա ավարով (տավար[ոչխարով]) խիստ հարստացան:

66. 1806 թվին Յիցիանովը գնաց Շաքի-Շիրվանը նվաճե-լու:... Ապա դնաց Բագվի վրա: Այստեղ Բագվի խանը՝ [Հ]ուսեյն զուլին դավաճանություն սարքեց, որպեսզի սպանի Յիցիանո-վին: Հսելով այս՝ այնտեղ ապրող հայերից մեկը հաղորդեց սրտ-մասին Յիցիանովին, որը [սակայն] իր հպարտ լինելու և անհե-ռատեսության շնորհիվ հավատ չընծայեց այն հային, բանտար-կել տվեց և անողոք պատժեց նրան:...

67. 1806 թվին... Ախալքալաքում գտնվող կոմս Գուդովի-չին (Ղուդովիչին)²⁴ լուր հասավ, որ Ա[ր]զրումի սարսափար [Հ]ուսեյնն ութսուն հազար զորքով գալիս է: Հսելով այս՝ կոմս Գուդովիչը թողեց Ախալքալաքի պաշարումը և գնաց դեմ առ դեմ նրա հետ պատերազմելու: Հասնելով Արփաչայ գետի [ափը]՝ հանդիպեց սարսափարին: Տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ հունիսի 18-ին: Օսմանները պարտվեցին և փախան ռուսներից: Ռուսներին քնաց օսմանցոց զինանոցը (թոփխանան) ու նրանց բանակ[ատեղը]:...

73. 1808 թվի հոկտեմբերի 5-ին կոմս Գուդովիչը գնաց՝ Երևանը նվաճելու: Հասնելով այնտեղ, նա վերցրեց Քանաքեռը ու կանգ առավ այնտեղ: Այդ ժամանակ Երևանի բերդը զանի-տարդարի կողմից ամրացրած էր. իր առաջին գալստյան մի-

ջոցին զսենն Երեւանի Մահմադ-խանին ընտանիքով Թե[հ]րան էր կանչել իր մոտ ու չէր թողել Երեւանում, քանի որ Մահմադ-խանն երկերեսանի էր և անհաստատ: Այս պատճառով զսենը՝ հավատ չընծայելով նրան՝ [Երեւանի] ընդդէմ տեղեկ իր պահապաններին ու Երեւանի կառավարիչ նշանակեց տեղական իր սարգարին: Լսելով այս՝ Աբաս-միրզան, զսեն Բաքախանի որդին, Թավրիզից շարժվեց իր զորքով և իր նոր կանոնավոր զորաբաժնով և հրետանիով (արտիլերիայով), որոնց այդ պահին [դեկավարում] էին Նապոլեոն կայսեր կողմից ուղարկված ֆրանսիացիները, որոնք [եկել էին] զվրաշներին կանոնավոր [զորք պահելու արհեստը] սովորեցնելու նպատակով, քանի որ զսենի և ֆրանսիացիների միջև բարեկամություն էր հաստատվել... Աբաս-միրզան՝ հասնելով Նախիջևան՝ կանգ առավ այնտեղ, որպեսզի Երեւանին օգնություն հասցնի: Լսելով այս՝ կոմս Գուդովիչն երկու [չորա]դուռնդ ուղարկեց, ... որոնք՝ հասնելով Նախիջևան՝ պատերազմ սկսեցին Աբաս-միրզայի հետ. տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ, բայց ոչ մի կողմը չհաղթեց, քանի որ զվրաշները, որոնք նոր էին սովորել ֆրանսիացիներից [զինվորական գործը], լավ էին կռվում... Իսկ Գուդովիչի փոխարեն նրա Երեւանում գտնվելու միջոցին, ռուսաց արքունիքի կողմից նշանակվել էր գեներալ անշեֆ Ալեքսանդր Պետրովիչ Տորմասովը²⁵, որն ուղևորվեց Երեւան: Լսելով այս՝ կոմս Գուդովիչը վշտացած հեռացավ Երեւանից, քանի որ այն պահին գրոհ էր տվել բերդին ու չէր տեսնում [հետևանքը], Երեւանից քաշվեց ու վերադարձավ [Տփլիս]: Բերդապահները՝ տեսնելով այս՝ հարձակվեցին ռուս զինվորների վրա և մի բառալիւն կոտորեցին ամբողջապես: Լսելով այս՝ Աբաս-միրզան դուրս եկավ Նախիջևանից, հետամուտ եղավ ռուսներին ու շատ ֆլաս հասցրեց նրանց: Այդ պահին կոմս Գուդովիչն անցավ Ապարանի ձյունապատ լեռը, քանի որ դեկտեմբեր ամիսն էր, և շատ ռուսներ ու վրացիներ կոտորվեցին սառնամանիքից և ձյունից, քանի որ այս լեռը շատ դաժան է ձմեռային սառնամանիքին: Այդ պահին հասնելով Երեւան՝ Աբաս-միրզան վերստին խիստ ամբասցրեց այն, զորքը շատացրեց ու ձմեռեց այնտեղ...

75. 1810 թվին Իմերեթի թագավոր Սուլումոնը կրկին աշխատում էր ընդդիմադրել ռուսներին և հրավիրում էր Ա[ր]զըրումի սարսաքյարին [օգնության]... Այդ ժամանակ Տորմասովը գնացել էր Արագի (Արեղի) ափը, ուր եկել էր զսենի դեսպան

Միւրգա-Բուզուրդը, որպէսզի փոխադարձ դաշինք [կնքեն] և իսպառնութեան հաստատեն, որոշելով Վրաստանի և Պարսկաստանի միջասահմանը... Տփղիսի նահանգապետն էր Արմէրդովը... Տորմասովը Արագի (Արեգի) ափին էր, և սպասում էր հաշտութեան կնքելու ղզլբաշների հետ... Տփղիսում նահանգապետի կարգադրութեամբ կալանավորեցին ոստիկանապետ, այսինքն նացվալ Դավիթ Գոստաշաբաշվիլուն և բոլորովին անմեղ տասնապետներ (գեայատնիկներ) Պենտելաշվիլի Մաքսիմե Իոանէի որդուն²⁶, Գոգիա Իմերցուն և գորեցի հայ Իոանէին։ Այս չորսին հրացանով գնդակահարեցին Տփղիսում, [Հ]ավարարի ջրափին, և թողված են [սրանք] [Հ]ավարարումն իսկ՝ մելիքի ժամի²⁷ հայնկույս գտնվող դաշտում, որոնց գերեզման[ներ]ի վրա ծագեց ի վերուստ իջնող լույս, և նրանք սրբոց շարքը դասվեցին...

77. 1810 թվին... ղաենի որդի Արաս-միրզան շարժվեց Քարթլիի վրա։ Փամբակ գալուն պես՝ նրան հասավ ղաենի հրամանը, որպէսզի թալրիզ վերադառնա։ Եւ գնալիս Արաս-միրզան մտավ Երևան ու կանգ առավ Դավալու (Դեվալու) կոչված վայրում, որն ինն մղոնով (աղաջով) է նրանից հեռու գտնվում... Վրացի իշխան Կիկելա Բարաթովը, ազնվական Պետրե Լարաձեն, Լալան, Լոռեցի ազնվական Լեոնը և այլն ուղեորվեցին դեպի Ալագ[յ]աղի սարը և անցան այդ սարն ու հասան Շորազ[յ]ալ՝ ուսնների մոտ։ Լսելով այս, Արաս-միրզան հետամուտ եղավ նրանց, սակայն չհասավ։

84. 1810 թվին... Մարկիզ Պաուլիչից²⁸ պարտված սարդար [Հ]ուսէյն-խանը հասավ Երևան։ Այս հաղթանակն եղավ սեպտեմբերի 5-ին...

96. 1812 թվին ... Կախեթում ապստամբութեան կազմակերպեցին և գիմեցին Էրեկլէ թագավորի որդի Ալեքսանդրէին, որն այն պահին Երևանումն էր գտնվում [օգնութեան խնդրելով], և սկսեցին ամբանալ²⁹։ Լսելով այս՝ Վրաստանի կառավարչապետ Ռաիշչելի³⁰ գրեց Ղարաբաղում կանգնած գեներալ-մայոր Կոտլյարեվսկուն (Կիտլերեվսկի), որպէսզի նա իր զորագնդով գնա և հարձակվի Արաս-միրզայի վրա Արագի (Արեգի) [ափին] և պատերազմի նրա հետ... Դնալով Ղարաբաղից՝ գեներալ Կոտլյարեվսկին (Կիտլերեվսկի) Արագ (Արեգ) գետով անցավ և մի գիշեր, հոկտեմբերի 20-ին, հարձակվեց ղզլբաշների վրա Ասլանդուզ կոչված վայրում։ Տեսնելով այս՝ ղզլբաշները փախուստի դիմեցին...

101. 1813 թվի դեկտեմբերի 18-ին Պարսկաստանի ղաեն Բարախանը դաշինք կնքեց Ալեքսանդր Պավլովիչ կայսեր հետ³¹, և որոշեցին Վրաստանի սահմանն այսպես. Ռուսաստանին անցած ղզլբաշական խանությունները (խանական երկրները). 1. Ղարաբաղի՝ մինչև Արագ (Արեգ), 2. Գյանջայի, 3. Շաքիի և ամբողջ Շիրվանի, 4. Դաղստանի, 5. Բաքվի, 6. Ղուրայի, Թալիշի, և 7. ամբողջ Դաղստանի... Իսկ ղաենին մնաց Երևանն ու ներքին Պարսկաստանը Խուզափերինից հայնկույս...

115. 1817 թվին... Գիորգի քահանա Շավ-մելիքիշվիլին³², որը վաստակավոր մարդ էր, Մոսկվայում էր գտնվում:

1824 թվին հայերը կորցրին սուրբ Զատիկը և լիալուսնի պատճառով սխալվեցին³³, Այսպես պատմեց ինձ տեր-Գեորգ քահանա Թելեթեցին, որն այժմ Պետերբուրգումն է գտնվում, և հմուտ է ինչպես հայերենում, նույնպես և վրացերենում: 80 տարին մեկ անգամ այսպես հայերը Զատիկի հաշվում սխալվում են:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Թեյմուրազ II, Քարթլիի թագավոր՝ 1744—1762 թթ.:

² Էրեկլե II, Կախեթի թագավոր, 1744—1762 թթ., Քարթլ-Կախեթի թագավոր՝ 1762—1798 թթ.:

³ Նույն Սադիմը կամ Բերդուշը, որը շփոթում են Դերեդի հետ. հմտ. «Վրաց աղբյուրների» II հատորը, էջ 63—64:

⁴ Գիորգի XII, Վրաց վերջին թագավորը, 1798—1800 թթ.:

⁵ Հստ «Վրաստանին կից երկրների նկարագրության» ղույզ խմբագրությունների՝ 1769 և 1784 թթ., Դաղստանն է վիճակի էր ղուրս հանելու 22.000 զորք (հմտ. Л. Мелнксет-Беков, «Описание сопредельных с Грузиею стран» второй половины XVIII века,—Труды Тбил. Гос. Унив., т. XVII, 1940, стр. 122, 134).

Այսինքն Ախտալային:

⁷ Ի նկատի ունի Թմոզվի (Թմկաբերդի)—Վարձիայի դիմացը, Կուր գետի աջ ափին գտնվող «Վանիս-Ջվաբի»-ն, Գոգաշին գյուղից ցած:

⁸ Աղա-Մահմադ-խան, Պարսից շահ, 1794—1797 թթ.:

⁹ Հմտ. Ռաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Թ., 1882, էջ XXXIX (ըստ ցանկի):

¹⁰ Որը հայտնի էր հայոց ուխտատեղիով (հմտ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՔ-ԲԵԿ, Հայկական հնություններ Թբիլիսիի մոտիկ շրջակայքում. Շաֆարազ-Թելեթ-Մավկիսի, վրացերեն, «Վրաստանի պետ. թանգարանի Տեղեկագիր», I, Թբ., 1922, էջ 90—92):

¹¹ Տփղիսի ավերման վերաբերյալ հայ գրականության տեսությունը, տե՛ս Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՔ-ԲԵԿ, Անանուն հայ պատմիչի նորագյուտ երկը

Թբիլիսիի 1795 թ. ավերման մասին, — ՎՍՍՌ-ի Գիտ. Ակադ. Հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիր, 1941 թ., № 3—4, էջ 45—53:

12 Ոմանք 1797-ի փոխարեն 1798-ն են դնում:

13 Ֆատհ-Ալի, Պարսից շահ, 1797—1834 թթ.:

14 Հմմտ. այս աշխատության ժԹ. գլուխը, 15-րդ ծանոթ. (էջ 210):

15 Խոսքը Ալեքսանդր I կայսեր մասին է:

16 Հմմտ. Полное собрание законов Российской империи, I-е т. XXVI, №№ 20.007—20.009.

17 Գեն. Պ. Դ. Ճիցիանովը (Ճիցիշվիլին), Վրաստանի կառավարիչ, 1802—1806 թթ.:

18 Ղուկաս, ամենայն հայոց կաթողիկոս, 1780—1799 թթ.:

19 Հմմտ. այս աշխատության Գ գլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ. (էջ 88) և այլուր:

20 Հոգևեմ արքեպիսկոպոս Արղշտիսյանի մասին տե՛ս այս աշխատության ԺԸ գլխի 4-րդ ծանոթությունը (էջ 196) և Ի գլխի 9-րդ ծանոթ. (էջ 209—210):

21 Հմմտ. այս աշխատության ժԹ գլուխը (էջ 203—204):

22 Դավիթ-Դանիելյան վեճի մասին տե՛ս այս աշխատության Ի գլխի 10-րդ ծանոթ. (էջ 210):

23 Եփրեմ, ամենայն հայոց կաթողիկոս, 1809—1830 թթ.:

24 Գեն. Ի. Վ. Գուդոշիչը Վրաստանի կառավարիչ 1806—1809 թթ.:

25 Գեն. Ա. Պ. Տորմասովը, Վրաստանի կառավարիչ, 1809—1811 թթ.:

26 Խոսնհ Պենտելաշվիլու մասին այս աշխատության Թ գլուխը (էջ 148):

27 Խոջիվանքի մասին է խոսքը:

28 Մարկիդ Ֆ. Օ. Պաուլուշչին Վրաստանի կառավարիչ 1811—1812 թթ.:

29 Կախեթի ապստամբության մասին տե՛ս՝ Ալեքսանդր Փրոնկի (=Ալեքսանդր Ղիֆշիձե), Կախեթի ապստամբությունը (1812-թիվ) պատմական եղելություն, վրացերեն, Թ. 1907. Աբ. Կիկվիձե, Գյուլ-դադիական ապստամբությունները Կախեթում 1812 թ., վրացերեն, Թ. 1941: Օ. Ս. Մարկովա, Восстание в Кахетии 1812 г., Москва, 1951.

30 Գեն. Ն. Ֆ. Ռտիշչևը Վրաստանի կառավարիչ, 1812—1816 թթ.:

31 Խոսքը Գյուլստանի դաշնագրի մասին է:

32 Վրաց պալատական եկեղեցու քահանա (դրան երեց), որը Դավիթ Էնազեթցու օրոք այցելել էր Էջմիածինը (տե՛ս էջ 259):

33 Խոսքը Մուղապի մասին է:

ԻՌԱՆԵ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

«ԿԱԼՄԱՍՈՐԱ» (1800—1828)

Իրանե Բագրատիոն արքայազնը Վրաց վերջին թագավոր Գիորգի XII (XIII)-ի որդին էր: Ծնվել է 1772 թ., կրթությունը ստացել է Թելավի սեմինարիայում, 1795 թ. մասնակցել է Աղա-Մահմադ-խանի դեմ մղած պայքարում: 1801 թ. Քարթլ-Կախեթի Ռուսաստանին միացնելուց հետո անցնում է Ռուսաստան, բնակություն հաստատելով Պետերբուրգում, ուր և զրադվում է գրական-գիտական գործունեությամբ, որտեղ և վախճանվում է 1839 թ.: Նրա թողած հարուստ գրադարանն ու ձեռագրերի հավաքածուն անցնում է Պետերբուրգի հանրային, այժմ Սալտիկով-Շչեգրինի անվան գրադարանին, коллекция Царевича Иоанна նոմենկլատուրայով:

Իրանե արքայազնը հեղինակ է «Կալմասորա» կոչված մեծ երկի, ուսուլըացերեն բառարանի, «Սեյլանիանի» վեպի և այլն: Բայց նրա գլուխ գործոցը «Կալմասորա»-ն է:

«Կալմասորա»-ն 3 հատորից բաղկացած սովոր աշխատություն է, որը հուշերի և ուղեգրություն-գրույցների (գիալոգների) բնույթ է կրում՝ պատմական, աշխարհագրական, գրականագիտական, աստվածաբանական, մանկավարժական, փիլիսոփայական, բնագիտական և այլն բովանդակությամբ, որը և մի տեսակ հանրագիտարան-շտեմարանի նման է: Վերնագիրը՝ «Կալմասորա», որն, անկասկած, հայկական ծագում ունի (հմմտ. Հր. Աճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, III, 858. Սաբա Օրբելիանի, Բառարան, 160), բաղկացած լինելով «Կալ» և «մաս» արմատներից (այստեղից՝ «Կալ + մաս-որա = կալմասունք»), նշանակում է հավատացյալներից ցորեն և գինի հավաքել՝ հոգուտվանքի: Եվ իբրև «հավաքող» դուրս է բերված Քարթլիի Քվարթախի (Քվաթախի) վանքի կուսակրոն կրտսերակալագ (իպոգիակոն) Իոնա Խելաշվիլին, որը Իրանե արքայազնի դասընկերն

է եղել Թելավի սեմինարիայից, և որին հեղինակը ման է ածում այլևայլ տեղեր՝ սկսած Քարթլիից, Կախեթ, Սոմխեթ, նույնիսկ Հայաստան՝ հապկապես էջմիածին։ Տեղ-տեղ գրվածքում հանդես են գալիս և ուրիշ անձինք, օրինակ՝ նույն վանքի վանահայր Դոսիթեսո Փիցխելաուրին, Ջուրաբ Ամարաբաշվիլին, որ գորեցի հայ էր, վրացադավանության անցած, և այլն։ Աշխատությունը սկզբից մինչև վերջը հիմնականում դիալոգի ձևով է գրված 1800—1828 թթ. միջոցին։

Հայաստանին և հայերին վերաբերյալ նյութը «Կալմասոռա»-ում («Կալմասունք»-ում) ցրված է այս ու այն տեղ, ուր իբրև վրուցակիցներ հանդես են գալիս հայ տերտերը, հայ վարդապետը, նույնիսկ Սոյաթ-Նովան՝ Հաղբատի վանքում, ամենայն հայոց կաթողիկոսը (Դավիթ Դորդանյան Էնադեթցին)՝ էջմիածնում, Սողոմոն Արղությանը՝ Սանահնում, Ալեքսանդրե տրքայազնը՝ Բորչալուում և շատ ուրիշները։

«Կալմասոռա»-ն ամբողջությամբ ցարդ հրատարակված չէ, այլ հրատարակի վրա է միմիայն առաջին և երկրորդ հատորները, և երրորդ հատորից լոկ պատասխիններ։

Առաջին հատորը այլևայլ խմբագրությամբ (ըստ տարբեր ձեռագրերի և տարբեր մոտեցումով և մշակմամբ) հրատարակվել է առնվազն 3 կամ 4 անգամ (միշտ կրճատումներով)։ ա. Ժուռնալ «Յիսկարի»-ում (Թբ.) 1862 և 1867 թթ., բ. Դ. Ջ. Բաքրաձեի առաջաբանով ու Ջ. Ճիճինաձեի հրատարակությամբ Թբիլիսիում 1896 թ., գ. պրոֆ. Դ. Ա. Ջավախիշվիլի ու վերապատումով ու Թբիլիսիի Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակությամբ (ապակետիպ), Թբ., 1933, և դ. պրոֆ. Կ. Կեկելիձեի ու Ա. Բարամիձեի խմբագրությամբ Թբիլիսիում 1936 թ.։ Այս՝ վերջին հրատարակության հիման վրա է կատարված ողեսերեն թարգմանությունը (զգալի հապավումներով հենց մեզ հետաքրքրող տեղերում), որ հրատարակվել է հետևյալ վերնագրով. Царевич Иоанн. Калмасоба или хождение по сбору Иоанна Хелашвили, иподiakона, родом из деревни Вакира в Кизике, принявшего монашество в Квабтаховском монастыре при настоятеле Досифее Пидхелаури. Перевод с грузинского, введение и комментарии Варлама Дондуа, Тбилиси, 1945.

Երկրորդ հատորը հրատարակված է պրոֆ. Կ. Կեկելի-

ձեռքի և Ա. Բարամիձեռի խմբագրությամբ, Թբիլիսիում 1948 թվին:

Անկախ այդ հրատարակություններից, առաջին հատորից մի հատված, ուր նկարագրած է Իոնա Խելաշվիլու հանդիպումը Սայաթ-Նովայի հետ—Հաղբատի վանքում, հրատարակել է Գ. Լեոնիձեռն իր գրքում՝ «Բանաստեղծ Սաաթնավան», վրացերեն, Թբ., 1930, էջ 28—31: Նույն հատվածի նշանակալից հասկացումները և մի այլ հատված, ուր նկարագրած է Իոնա Խելաշվիլու այցելությունն Էջմիածին, հրատարակված է մեր հոգիվածում՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Իոնա Խելաշվիլին Հայաստանում և Սայաթ-Նովան, վրացերեն,—«Վրաստանի պետ. թանգարանի Տեղեկագիր», IX—B, Թբ., 1936, էջ 128—129, 132—135:

Ինչպե՞րաբերում է այն նյութին, ուր Հայաստանն և հայերն են հիշվում, դատուկա է մյուս հատորներում, որոնցից ցարդ հրատարակված են. ա. հայ-վրացական դավանաբանական վեճը Գիորգի Հաշայի օրոք և Դանիել ասորոց վարդապետի մասնակցությունն այդ վեճում՝ Կ. Կեկելիձե, Հաշա Գիորգիի պատմության նորագյուտ գրական աղբյուրներ, վրացերեն,—«Թբ. պետ. համալսարանի Աշխատություններ», XVI, 1940, էջ 98—100, բ. Տփղիսի մելիք Դարչի Բեհրութովի զրույցը Իոնայի հետ՝ Ս. Կակաբաձե, Կալմասորան Արևմտյան Վրաստանի մասին, վրացերեն,—«Պատմության ժողովածու», IV, 1929, էջ 37—39: գ. Հայ գիտնականները Վրաստանում՝ Է. Թադայշվիլի, «Վաղեմի Վրաստան», վրացերեն, I, Թբ., 1909, էջ 45—46 (ուր այդ հատվածի հեղինակ սխալմամբ Թեյմուրազ արքայազն է հայտարարված):

Ստորև՝ «Կալմասորա» — «Կալմասունք»-ից քաղված հատվածների թարգմանությունները մենք տալիս ենք համաձայն Կ. Կեկելիձեի և Ա. Բարամիձեռի 1936 և 1948 թթ. հրատարակությունների, պակասները լրացնելով մեր, Գ. Լեոնիձեռն, Կ. Կեկելիձեի, Ս. Կակաբաձեի և Է. Թադայշվիլու այլ հրատարակություններից:

I

[ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ]

ԶՐՈՒՅՑ ԲՈՐՉԱԼՈՒՈՒՄ

Ալեքսանդրե [արքայազն].—Այլևայլ ազգերը, կարծեմ, այլևայլ կերպ են խաղում:

Իոնան. Անկասկած: Ասիայում բոլորովին այլ կերպ է... Իսկ հայերն ավելի մեղ (վրացիներիս) նման են խաղում: Օրինակ՝ երբ արքայազուհիների հարսանիքին կամ մեծ խնճուղքներին հավաքվում էին հայերը, [առանձնապես] համքարների (աս-նաֆների) դասից, մարմնից փայտ էին կապում ու չթով ծածկում, գլուխ ու վիզը ձիու նման փայտից շինում և որևէ բանով փաթաթում ու վրայից փոքր զանգակներ կախում: Եվ այսպես էին պարում շատերը: Եվ շատ գեղեցիկ էին շարժում ունենում. և նրանց տեսքն այնպիսի էր, կարծես թե ձիու վրա էին նստած: Եվ սա հնուց՝ կոապաշտության ժամանակից էր մնացել հայոց մեջ: Նույնպես՝ ուղտեր էին շինում կարպետներից և երկու մարդ կանգնեցնում ցածը. ուղտի էր նմանվում. և սրանք ևս զուգնա-գալիը նվագելով հրաշալի կերպով պարում էին և փախչելիս ուղտերին նմանվում: Այսպես համապատասխան դեպքերում և բարեկենդանի շարժին էին խաղում²...

II

[ԻՈՆԱ ԽԵԼԱՇՎԻԼԻՆ ԲՈՐՉԱԼՈՒ-ՍՈՄԽԵԹ-ՓԱՄԲԱԿՈՒՄ
ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՀԵՏ ՀԱՂՊԱՏՈՒՄ]

... Հեծան ձիաները, և Զուրաբն ու Իոնան ուղևորվեցին [Տփղիսից] դեպի Սոմխիթ: Հենց որ Սեյդաբադի այգիներն անցան, հանդիպեցին մի ձիավորի, որը Իոնայի վաղեմի ծանոթ Յարալ Շանշիաշվիլին էր և որը՝ հարցրեց. «Ո՞ւր եք մտադիր ճանապարհորդելու»: Իոնան. «Դեպի Սոմխիթ և նրա շրջակա վայրերը»:

Յարալը.— Իրոք որ լավ ժամանակ եք գտել զրոսնելու, Դավիթ արքայազնը այս երկու-երեք օրում Բորչալու է գնալու, Ալեքսանդրե արքայազնը՝ Շուլավեր, Փառնաոդ արքայազնը՝ Դեմուրչասալա:

[Մարաբդայում ղեկուցեցին, որ] «այստեղ իջել է Քվարթախեվիի վանականը, որը Սոմխիթ է գնում...»:

[Ապա] Իոնան պատրաստվեց գնալու դեպի Բորչալու: Ձիաները հեծան և ուղևորվեցին դեպի Բորչալու ու մոտեցան Դեբեդ գետին, որը Բորչալուի միջոքն է անցնում. և դիտեցին այնտեղի դիրքն ու բերդը: Իոնան այն շատ հավանեց:... Դիտեցին բերդը... և ապա հարցրին. «Այստեղ կամ արդյոք մեկը՝ հայ կամ վրացի», և պատասխանեցին. «Այդտեղ առջևը փոքր գյուղ կա. դա զարաչիների (ղուրհիների) գյուղն է...»:

Սրանք [կրկին] ձի հեծան և ուղևորվեցին դեպի Ախտալա⁴. Դանդաղ շարժվելով ու հանգստանալով՝ երեկոյան պահին հասան Ախտալա. իջան, և Իոնան մարդ ուղարկեց Ախտալայի եպիսկոպոսի մոտ՝ գիշերելու համար իջևան խնդրելով: Նա (եպիսկոպոսն) իսկույն և եթ հատկացրեց իջևանի տեղ ու ընթրիքի իրեն մոտ հրավիրեց: Իոնան մի քիչ հանգստացավ և նշանակված ժամին գնաց երիցապետի (արքեպեպի) մոտ: Իոնան հենց որ եկավ երիցապետի մոտ, խոնարհաբար համբուրեց [նրա աջը]: Նա ևս ողջունեց, հրամայեց նստել ու հարցուփորձ արավ ճանապարհորդության հանգամանքների մասին: Իոնան ամեն ինչ պատմեց, և նրանք այլևայլ հարցերի շուրջը զրուցեցին, և ապա խոսք ընկավ հանքերի (մոդանի) և մետաղների մասին, Ապա Իոնան ասաց. «Այս սարուձորը մետաղների մայր պիտի կոչել, քանի որ ամեն ինչով զարդարված է»:

Երիցապետը.— Իսկապես որ այդ անվան արժանի է. և ունիս արդյոք որևէ տեղեկություն հանքերի ու մետաղների մասին:

Իոնան.— Մակավ ինչ:

Երիցապետը.— Հապա, մինչև որ ընթրիքը պատրաստվի, որևէ բան ասենք մետաղների մասին:

Իոնան.— Եղիցի կամք Ձեր...

Մյուս օրը երիցապետն իրեն մոտ կանչեց Իոնային, նվերներ տվեց ու մի նամակ էլ Միսխանայի հանքագործների պետի մոտ, որպեսզի սա հույներին շրջանում նվիրատվությունների հավաքելուն օժանդակելու նվաճապետ Իոնային ճանապարհ գցեց դեպի Միսխանա: Իոնան՝ հասնելով այնտեղ՝ լավ ընդունելություն գտավ հանքագործների պետի մոտ, որը բնակարան տվեց հանգստանալու և ապա ցույց տվեց պղնձի և արծաթի ձուլումը: Այս արհեստը Իոնան շատ հավանեց: Ապա [միասին] ճաշեցին և մի քանի բաթման պղինձ նվիրեցին նրան:

Իոնան շնորհակալությամբ հրաժեշտ տվեց և շարունակեց ճանապարհը՝ դեպի Սանահին։

Հասնելով Սանահին՝ Իոնան հարցրեց Արղուծաշվիլիների այնտեղ լինելու մասին։ Պատասխանեցին, որ այնտեղ գտնվում է Սուլոմոնը։ Զուրաբը գնաց, ողջունեց ու իջևանելու տեղ խընդրեց։ Նա (Սուլոմոնը) իսկույն և եթ բնակարան հատկացրեց ու Իոնային իրեն մոտ ընթրիքի հրավիրեց։ Ընթրիքի պահին Իոնան Սուլոմոնի մոտ գնաց։ Հասնելով այնտեղ, Իոնան դիմեց. «Պաղաղություն Ձեզ, Մխարգրձեղ»։ Նա ևս շնորհավորեց, ողջունեց, հարցուփորձ արավ ճանապարհորդության հանգամանքների մասին։ Իոնան ամեն ինչ ասաց և ապա ընթրիքի նստեցին։ Վայելելով անուշ գինին՝ Սուլոմոնը վերցրեց գավաթը և տվեց Իոնային ու ինքն էլ ուրիշ գավաթ վերցրեց, լցրեց դինով և ասաց Իոնային. այս գինով հասարակության կենացը պիտի խմենք։

Իոնան.— Կարգն այսպես է, որ նախ՝ ովքեր մեր տերերն են, նրանց կենացը պիտի խմենք և ապա հասարակության։

Սուլոմոնը.— Այժմ մենք ենք մեր գլխի տերերը։

Իոնան.— Բոլորս տիրում ենք մեր գլխին, սա բնական է։

Սուլոմոնը.— Ոչ, հասարակությանն ևս մենք պետք է տերություն անենք։

Իոնան.— Ո՞վքեր են ձեր ընկերներն ու օգնականները։

Սուլոմոնը.— Սարգարը, մելիքը, ամիրախավարին, էրիսթավը, թարխանը, էշկաաղաշին, սախլթխուցեօը և ես՝ Մխարգրձեղը, իսկ հոգևորականներից՝ [վարդապետը], Թրիլելին և արքիմանդրիտը։

Իոնան.— Զուռնա-նաղարայից զատ՝ ձեզ էլ ոչինչ չի պակասում։

Սուլոմոնը.— Վերավորում եմ այդ խոսքով արդյոք։

Իոնան.— Ո՛չ։

Սուլոմոնը.— Հապա ինչպե՞ս ես դատում։

Իոնան.— Մի օր այլևս տերեր չեն լինի և ոչ էլ դուք իլինեք։

Սուլոմոնը.— Շատ տեղ ուեսպուրլիկա է։

Իոնան.— Ոչ ձեր խելքի տեր մարդիկ։

Սուլոմոնը.— Մենք սնխեղք ենք։

Իոնան.— Աչքի հայացքից ոչ։

Սուլոմոնը.— Հետևապես, աչքումն ենք ունեցել խելքը։

Ի ո ն ա ն.— Դու խոստովանվիր. ուր էլ կարմիր կարա եք տեսնում, այն կողմն եք վաղում:

Ս ո լ ո մ ո ն.— Չգիտեմ, այսպիսի անձինք չի են իմաստությամբ:

Ի ո ն ա ն.— Որո՞նք:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Իսանեն, Կոստանախեն, Գիորգին, Դարչին, Ալեքսանդրեն, Շանչեն, Սուլոմոնը, Աբսենը, Օ[հ]անեսը, Էլիսի-թերը և ես:

Ի ո ն ա ն.— Անուններ լավ թվեցիր և խնդրում եմ հրամայեք. Սալադ՝ բոլորում և Բերուա Նալբանդի խանութում սովորեցիք արդյոք այս իմաստությունը, թե՞ որևէ դպրոցում ուսումնասիրեցիք...

Ի ո ն ա ն.— Դուք այստեղի հանքերի միմյալ եք և վերահսկող. գիտե՞ք արդյոք այս հանքերի արհեստը, կամ արծաթի հալումը, կամ արծաթից ոսկի հանելը, կամ այլ մետաղների երևան բերելը:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Մազանչի հո չեմ, որ գիտենամ:

Ի ո ն ա ն.— Վա՛յ իմ գլխին, դատարկ անուն ես ունեցել: Հապա թնչ կիմանաս, եթե այդ ծառայողները արծաթ կամ ոսկի գողանան:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Ինչ որ կտան, կտանձնեմ ու կգրանցեմ:

Ի ո ն ա ն.— Հապա երկրի կառավարելն էլ այս ձևով կսկսեք ու այդ խելքով երկիրը կշենացնեք:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Ինչ որ իմ բնկերներն են անում, ես էլ նույնն եմ անում, և ավելի խելք ինձ ինչքին է պետք:

Ի ո ն ա ն.— Ձեր քեռին մախարաշը, Նադըր-շահի՞ վեթիւր, եթե ձեզ տեսներ, ձեր խորհրդից չէր շեղվի:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Նա խելոք էր:

Ի ո ն ա ն.— Իսկապէս որ Պարսկաստանը, Թուրքստանը, Հնդկաստանը և ուրիշ տեղերը նա էր կառավարում. խելոք էր, թե ոչ, Բացի սրանից, հաժտատարության մեջ դուք նրա նման չեք. որքան էր սիրում նա Վրաստանի թագավորներին և ինչպիսի՞նք օժանդակութուն ցույց տվեց Թեյմուրազ թագավորին՝ և էրեկլե թագավորին: Եվ սրա համար իբրև պարգև Արզու-թաշլիլին Մխարդըձեւութուն ստացաւ:

Ս ո լ ո մ ո ն ը.— Ես վաղուց էի Մխարդըձեւ և ահա այս Սանահինն էլ սրանց իբրև դամբան ունիմ:

Իոնան.— Չվիրավորվեք, դուք Գյանջեցի եք, Ռանից զամ Ղարաբաղից եկած, Գյանջայի հայ Արղութայի զավակներ, որը Զաքարիա Մխարգրձեղիի արտամուսնական զավակն էր, եկել եք [Վրաստան] Ռոստոմ Թագավորի օրով⁹։ Իսկ երբ մախարբաշը Նադբը-շահի [վրա ազդելով]՝ զիջել տվեց Թեյմուրազ և Էրեկլե Թագավորներին Քարթլին ու Կախեթը, իսկ Արղուլարեկին հանեց տեղից, ապա [Էրեկլե] Թագավորը ձեզ շնորհեց ազնւականութեան աստիճան և այս դամբանն ու գյուղը, թեև հնում այս տեղն ու դամբանը Հայոց Թագավորներինն էր, իսկ հետո Քամար Թագուհու կողմից սա իբրեւ դամբան տրվեց Մխարգրձեղներին՝ Թագավորի սարդարներին¹⁰, Եվ ի վերջո քո հորեղբայր Հովսեփ (Իոսեբ) վարդապետը Էրեկլե Թագավորից [գիր] խնդրեց իր ազգատոհմի հաստատման մասին, և Էրեկլեն շնորհեց ձեզ այն, և նա հաստատել տվեց ձեզ այս Թագավորի տված գրի ուժով՝ իբրեւ Մխարգրձեղութեան իշխանների՝ Ռոստոստանի կայսր Պավել Պետրովիչի կողմից¹¹, և գյուղն էլ այնտեղ ձեռք բերեց։

Սուլոմոնը.— Դեպի իմ հորեղբայրն այդպես ողորմած էլ* Էրեկլե Թագավորը¹²,

Իոնան.— Ո՛հ միայն Հովսեփ (Իոսեբ) վարդապետը, այլև քո հորեղբայր Մովսեսը (Մոսեն) և քո հայր Բեժանը հավատարմութեան և ծառայութեան շնորհիվ միշտ տեղ ունեին [Էրեկլե] Թագավորի մոտ. և թե ինչպես Դիորգի Թագավորը ողորմած է դեպի քեզ, բոլորը գիտեն այս։ Եվ [գիտեն] ահա քո տան մարդիկն [եվս]՝ Միսեն և ուրիշները, որոնք աստիճանով և պատվով ձեզանից տարրեր են. սակայն երևում է, որ աղուհաց չգիտես, ինչպես ասված է՝ վրացին դեղնած կամ տեսքով գունաթափ, թուրքը սպիտակ-կարմիր և հայը թուխ (սև) դեմքով անվատահելի կլինի, և քո դեմքը դրսևորվում է հենց գործիդ հետ։

Սուլոմոնը.— Ի՞նչ անվատահելիութուն կլինի, եթե...

Իոնան.— Դա այն ժամանակ կլինի, եթե ազգատոհմը արու զավակ չի ունենաւ։ Եվ այժմ քո հոգատարութեամբ և խնամիութեամբ ոչոքի (ոչ մի աղջկա) այստեղ չեմ գտնի(?), ոչ Իոաննին Թագավորութուն, ... ոչ Շանշին՝ էրիսթավութուն, ... ոչ Դիորգիին՝ ամիլախավարութուն, ոչ Ալեքսանդրին՝ էշկասագասութուն, ... ոչ Դարչիին՝ քաղաքի մոուրավութուն, ոչ

* Այստեղ և ստորև ընդգծումը մերն է. Լ. Մ.-Բ.։

Սուլումոնին՝ Կլեոկարիի էրիսթալուծյուն, և ոչ էլ դուք կանեք Մխարգրձելի պես սարգարուծյուն, ոչ Թրիլելին կաթողիկոսություն, ոչ Օհանեսը հոգևոր տերություն (օրքիվատերություն)¹³ և ոչ էլեփթերը՝ Ալավերդելություն, ուստի և խորհուրդ եմ տալիս ի զուր տեղը մոլեգին մի եղեք ձեզանով...

Եվ այսպես վերջացրին ընթրիքը:

Իոնան վեր կացավ, հրաժեշտ տվեց Սուլումոնին: Սուլումոնը նվիրեց ճանապարհածախսի փող և մնաս բարով մաղթեց, ասելով, որ վաղ առավոտյան Միսխանա պիտի գնա: Եվ այդպիսով նրանք իրարից բաժանվեցին:

Այդ գիշերը Իոնան հանգստացավ: Հաջորդ օրը դիտեց տեղական կառուցվածքներն ու ամրոցները, խիստ հավանեց և ասաց. «Ջարմանում եմ թաղավորներից, թե ինչո՞ւ այստեղ ամրոցներ չեն կառուցել քաղաքների նման և ժողովուրդ չեն բնակեցրել: Այս հո բնությունից է ինքնին ստեղծված, որպես զորքի համար անանցանելի: Սակայն թվում է, որ նրանք սրա համար նախանձախնդիր օժանդակողներ (օգնականներ) չեն ունեցել, այլ եղել են իրենց ռեփական անձի շահախնդիր»: Եվ անցավ նա դեպի Հաղբատ: Նույնն ևս դիտեց. և այնտեղի եկեղեցին և կառուցվածքներն ևս խիստ հավանեց: Այդ պահին ոմն հայ վանական հրավիրեց Իոնային իր խուցը, և սա հետևեց նրան: Հենց որ վարդապետը Իոնային հասցրեց իր խուցը, ողջունեց ու ճանապարհորդության հանգամանքների մասին հարցուփորձ արավ: Իոնան ամեն ինչ պատմեց. և ապա նստեցին, մի փոքր զրուցեցին և վարդապետը մատուցեց Իոնային նախաճաշիկ. և սկսեցին ուտել, և սրա հետ լավ գինի էլ մատուցեց Իոնային և ինքն էլ լավ կոնծեց: Ապա վարդապետը վեր բերեց սազը (չոնգուրը) և սկսեց նվագել, ապա սկսեց երգել՝ այսպես [ասելով]¹⁴.

Խեղճ իմ գըլուխ, ինչպես խաթի մեջ ընկար,

Ողջ աշխարհում ծիծաղելի բան դարձար.

Ուր էլ փախար, սայթաքեցիր՝ վայր ընկար,

Վերջն էլ, հապա, դու բեղովլաթ մարդ դարձար:

Ո՞ւմ մեղադրեմ, արդյոք ճշմնից այս եղավ,

Այս բաներըն իմ խելքիցն է, որ եղավ:

Կարծես էի աշխարհումըս ես գոված,

Գավաթի պես ոսկե տուփում ամփոփված.

Ի՞նչ պատահեց այս իմ գլխին անխնայ՝

Ինչ որ եղավ, ակամայից հո եղավ:

Ո՞ւմ մեղադրեմ, արդյոք հւնից այս եղավ,

Այս բաներըն իմ խելքիցն է, որ եղավ:

Արքաներից մեջլիսներում հրավիրված,

Իշխաններից պատված, հարգված, մեծարված.

• Ծիրանագույն կարա հագած, զըլպըլտված.

Այժմ տես. քուրճը հագին սևացած:

Այս վիճակըն առաջնորդից ինձ եղավ:

Ո՞ւմ մեղադրեմ, արդյոք հւնից այս եղավ,

Այս բաներըն իմ խելքիցն է, որ եղավ:

Ես բրինձ էի, գարի լինելն ինչի՞ս էր,

Բաղե էի, ուրուր լինելն ինչի՞ս էր.

Աշխարհիկի տերտերությունն ինչի՞ս էր.

Ինձ վարդապետ ձեռնադրվելըն ինչի՞ս էր:

Կարծեմ, որ իմ քամբախտ գըլխից այս եղավ:

Ո՞ւմ մեղադրեմ, արդյոք հւնից այս եղավ,

Այս բաներըն իմ խելքիցն է, որ եղավ:

Իոնա [կիսա]սարկավադը տպւած նայում էր և ասաց. «Վա՛յ ողորմելին, ինչպե՞ս է ողբում աշխարհից հեռանալը». և ի վերջո ասաց. «Հա՛յր [սուրբ], կուսակրոն (մոնոզոն) եք, դեպի ձախ չթեքվեք»:

Վա՛րդապետը.— Երբ ես քո հասակումն էի, թե դեպի ձախ էի գլորվում և թե դեպի աջ:

Իոնան.— Վա՛յ իմ գլխին: Դրա համար ե՞ք ողբում:

Վա՛րդապետը.— Սրա համար էլ եմ ողբում և քեզ համար էլ, որ երիտասարդ մարդ վանական ես դարձել:

Իոնան.— Ավելի լավ է, որ մարդն երիտասարդ հասակից ընտելանա լավին: Դու էլ որ երիտասարդ հասակից վանական դառնայիր, այժմ այսպիսի կսկիծի մեջ չէիր լինի:

Վա՛րդապետը.— Եթե ինձ իմ առաջնորդը (վարդապետը) փրկեր, այն աշխարհականությունն այս կուսակրոնությունից դերադասելի էր:

Իոնան.— Հրամայեք, ով եք դուք:

Վարդապետը.— Ես խղճուկ Սաաթլաման¹⁶ եմ, թե որ լսել եք:

Իոնան.— Այո, լսել եմ ձեր գովքը իբրև սազանդարի՝ քեֆերում. արդ հրամայեք, թնչպես պատահեց այս:

Սաաթլաման.— Ես լավ նվագում էի սազով (չոնգուրով) և, միաժամանակ, պարսկական ձայնի վերածեցի վրացական խաղերը: Այն դեռևս ընդունված չէր: Եվ երբ էրեկվե թագավորը խնճույք սարքեց և մեզ՝ նվագողներին՝ տարան նրա մոտ, այն ժամանակ ես պարսկական նվագը վրացերեն երգեցի: Արքան (բատոնը) շատ հավանեց և խալաթ պարգևեց ինձ: Այս շատ ուրիշներն էլ [նույնպես] ասին և ինձ նմանվեցին: Ես ամեն տեղ ընդունված էի ոչ միայն երգով, կատակով ևս և նույնիսկ աշխարհիկ գործերում¹⁶, այնպես որ շատ բաժնով էի զբաղված: Վկա կուսակրոնություն ընդունեցի. և ահա այստեղ եմ, և այս կուսակրոնության միջոցին հորինած բանաստեղծությունս երգելով լսելի դարձրի ձեզ:

Իոնան.— Քանի որ աշխարհից հեռացաք, նվագելուց ու խաղերից ևս ձեռք պիտի վերցնեիք:

Սաաթլաման.— Իմ առաջնորդն (վարդապետն) էր, որ հրամայեց¹⁷, և ես այսպիսի պայման դրի, որ քանի որ այս սազը (չոնգուրը) այս լարերով է դարդարված և այն չի կտրվի, ձեռք չեմ վերցնի, այն պատճառով, որ երբ ինձ վարդապետ (վանական) ձեռնադրեցին, այս լարերը ծոցումս էին մնացել և սրանք ևս ինձ հետ օծվեցին (օրհնվեցին), և ահա այս օծված (օրհնված) լարերով է, որ նվագում եմ սազով (չոնգուրով):

Իոնան.— Եվ քանի որ ուխտդ պահել ես, ողորմություն կգտնես:

Եվ այսպիսի կատակով վերջացրին նախաճաշիկը:

Սաաթլաման.— Ինչ էլ որ լինի, կփրկվեմ, որովհետև այս մեր եկեղեցին քառասուն խորան (սեղան) ունի և եթե ոք մերոնցից վախճանվում է, քառասուն օր պատարագ են մատուցում ամեն տեղ. տասը պատարագ է մատուցվում քառասուն օրում: Եվ այսպես է ասված, որ ով քառասուն օրում կտա տաս պատարագ մատուցանելու իր ննջեցյալի համար, անպայման կփրկվի¹⁸, եթե վերջին օրը խոստովանվել ու ճաշակվել է:

Այս ժամի այսքան խորանները (սեղանները) Իոնայի շատ ապշեցրին. կրկին դիտեց [ընդհանուր] և ասաց. «Իսկապես որ հին ճարտարապետները գրվատելի են, որ այսքան լավ աշխատ են

մշակել ու կերտել, և սանդուխքներ շինել մի քարից և թաղերը լուսամուտներով դուրս բերել՝ հատակով հանդերձ: Այսպիսի կառուցվածք ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել: Եվ վերջապես հրաժեշտ տվեց Սաաթլամային և նորից դեպի Բորչալու ուղևորվեց:

Կեսօրին Սադախլո (Սադախլե) գյուղը հասանք...

III

ԼԵՋՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹⁹

[Գալով Դուլարը՝ Ասլան Ղափլանիշվիլու մոտ, Խոնան զրուցում է Ասլանի հետ, ի միջի այլոց, լեզուների մասին].

Ասլանը.— Ո՞ր լեզուներն էին հնում ուրիշների համեմատությամբ ավելի ճոխ և տարածված ըստ գործածության:

Խոնան.— Հնարավոր է հաշվառման վերցնել ավելի քան չորս լեզուներ, այսինքն՝ հերրայերենը, արարերենը, հունարենը և հոմեականը կամ լատիներենը և սրանց հետնորդները: Նմանապես հնագույն և ճոխ լեզուներն են ֆրանսերենը, իտալերենը, գերմաներենը (նեմեցուրի), սպանական (իշպանականը), պարսկականը, ջաղթայի լեզուն և ռուսերեն-սլավականը, որոնց հետևում են հայերենն ու վրացերենը...

Ասլան.— Ո՞րքան նշանագիրներ կամ տառեր կան:

Խոնան.— Վրացերենում հաշվում են մինչ քառասուն տառ, արարերենում՝ քսանեինը, հայերենում՝ նույնքան (sic), ռուսերենում՝ երեսունեինգ, լատիներենում և այլ եվրոպական [լեզուներում]՝ քսան և չորս, հունաց, հնդկաց, հերրայեցոց, պարսից և թուրքաց (թաթարաց)՝ երեսունեերեք. իսկ չինացիներին հաշիվ չկա...

Ասլան.— Ասիական կամ եվրոպական լեզուներից ո՞րն և ինչո՞վ է դուլած:

Խոնան.— Ասիական լեզուների նշանակությունը այսպիսի է. արարերենը՝ իմաստության և գիտության մեջ, պարսկերենը՝ զրույցի և փաղաքշակոն խոսքի մեջ, նույնիսկ բանաստեղծության մեջ էլ դուլած է և լսողության համար անուշ (քաղցր), թուրքերենը (թաթարերենը)՝ մարտի կամ պատերազմի մեջ, վրացերենը՝ խնճուղի, զվարճության, կատակի և կերուխուսի մի ժամանակ, իսկ հայերենը՝ առևտրի մեջ (sic): Եվրո-

պական լեզուներից հելլենականը և լատիններենը՝ իմաստության և գիտության մեջ, ֆրանսերենը՝ զրույցի և փաղաքշական խոսքի մեջ, գերմաներենը (նեմեցուրի)՝ մարտի մեջ, իտալերենը՝ երգի և դվարճության մեջ, սպանականը (ղիշպանիուրի)՝ անքաղաքավարի [վարմունքի] մեջ...

IV

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ²⁰

Իոնան վերադարձավ իր տուն։ Ճանապարհին նա հանդիպեց քարտաշ տերտերին, որը մարմարե քար էր բերում՝ [արդեն] տաշած։ Տիրացուն շատ հավանեց այդ տերտերը հրավիրեց նրան իր մոտ և ասաց. «Քեզ ցույց կտամ արվեստս»։ Տիրացուն ուղեկցեց նրան։ Հենց որ տերտերի տունը հասան, հյուրասիրվեց նախաճաշիկով, և ապա դնացին տերտերի արվեստը դիտելու։ Վանականը տեսավ մեծ թվով լավ տապանաքարեր՝ նրա ձեռքով տաշված և քանդակագործված տեսակ-տեսակ օրինակներով և վախելչատես հորինվածներով, և տիրացուն դիմեց նրան. «Տեր հայր, ինձ ասացին, որ հմուտ եք եղել քարտաշության և քանդակագործության արվեստին»։

Տերտերը.— Մեզանում եթե ոչ տափակ տաշած և ծաղկաձև թեթև դուրս կտրած տապանաքարերը, ուրիշ ոչնչին չեն նայում, և այս ուսումն ինձ համար անպետք մնաց։

Իոնան.— Իրավացի եք. բայց ռիտեղ սովորեցիք այս արվեստը։

Տերտերը.— Օսմանյան երկրում։

Իոնան.— Իսկապես, առաջ Հունաստանումն էր [զարգացած] այս արվեստը, իսկ հիմա չգիտեմ. արդյոք ինչպես հարկն էր, այնպես սովորեցրի՞ն, թե՛ ոչ։

Տերտերը.— Ո՛չ, հենց այնպես նայելով սովորեցի և օգնում էի, ում մոտ էլ դտնվում էի։

Իոնան.— Հապա, հիմնովին և լավ չեք յուրացրել քանդակագործության արվեստը։

Տերտերը.— Հրամայեք, թե՛ է քանդակագործության արվեստը։

Իոնան.— Քանդակագործության արվեստը մեզ ուսուցանում է...

Տերտերը.— Այս արվեստը հնուց արդյոք հայտնի էր։

Իոնան.— Այս արվեստի հնությունը երևում է նրանով, որ Ռաքելը, Լաբանի դուստրը, իր հոր տնից բերեց կուռքերը։...

Տերտերը.— Իսկ այժմ բազմատեսակ են շինում այդ թե ոչ։

Իոնան.— Բազմատեսակ...

Տերտերը.— Որպիսի՞ քարեր են գործածվում տաշելու այս արվեստի համար։

Իոնան.— Այլևայլ տեսակի մարմարեղեն, սև քար...

Տերտերը.— Որպիսի՞ գործիքներ են պետք այսպիսի քարերը տաշելու համար...

Իոնան.— Պողպատից շինած այլևայլ տեսակ քլունգներ, բրիչներ...

Եվ այսպես ավարտվեց նրանց զրույցը։

Տիրացուն հրաժեշտ տվեց տերտերին և տուն վերադարձավ։

V

ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԿԱՄ ՍԱՍՈՄԵՆԹՈՅԻ ՄԱՍԻՆՁ

Գողերձն ասաց. «...Այժմ ուզում եմ հարցնել, ինչ՞ուտ խարհագրության մեջ չհիշեցիր Մեծ Արմենիայի նկարագրությունը։ Վստականը ներողություն խնդրեց և ասաց. «Պատրը ինձ չհարցրեց և ես էլ այս պատճառով այլևս չհիշատակեցի»։

Գողերձը.— Ո՞ւր է գտնվում Արմենիան կամ Սասում-խեթոն։

Իոնան.— Արմենիայի սահմանն է հյուսիսից Սաքարթվելոն, հարավից Դիարբեքիրը, արևելքից Քյուրդստանը (Քուրթիստանի) և արևմտքից՝ Ալադուլիան (?), արևելյան պրովինցիան և Ասիայի Թյուրքիան կամ Տուրքիան։ Արմենիայի երկարությունն է հազար հինգհարյուր վաթսուն վերս և լայնությունը գրեթե նույնքան։ Այս երկիրն ունի լավ օդ և լավ ապրելու տեղ է, ողջ և առողջ։ Եփրատ գետը ոռոգում է երկրագործական աշխատանքների վայրերը, և ունի պտղաբեր տեղեր, խաղողի այգիներ, ապրշում, բամբակ և աղահանքեր. իսկ հացով այնքան էլ ապահովված չէ, քանի որ քիչ բերք է տալիս։ Ունի նաև արծաթահանքեր։ Հայերը կրոնով քրիստոնյաներ են, սակայն Դիոսկորոսի հետևորդներ, որին Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը նշանակեց 451 թվին։ Հայերը արտաքուստ գեղեցիկ են, թխահեր, սև աչք ու ունքերով, իսկ որոնք Վրաստանին կից

են ապրում, սպիտակ-կարմրագույն են: Սրանք համեստ նիստ-ուկաց ունին, մեծ հակում ունին դեպի առևտուրը և միաժամանակ խնայող-տնտեսներ (իկոնոմոսի) և տնային կարիքների գիտուններ, ուսման սիրահարներ և հեշտ ուսումնասիրում են այլևայլ լեզուներ և շատ լեզուներ էլ գիտեն: Հյուրասերներ են և օտարներին ընդունող, թշվառներին օգնող, սակայն մի փոքր նախանձոտ, գոռոզ... զինվորական գործերում միջին արիության ունեցող, ոչ շատ քաջարիներ և ոչ էլ երկչոտներ: Առևտրական գործերով հեռավոր երկրներ գնացողներ, անխոնջ և համբերատարներ...

Արմենիան ընկած է [արևելյան] երկայնության 56° -ից մինչև 60° , և [հյուսիսային] լայնության 37° -ից մինչև 40° : Նրա հողերը բաժանված են Թյուրքիայի, Պարսկաստանի և Վրաստանի միջև. բայց կան և ազատ վայրեր, որոնք՝ լեռների և նեղ ճանապարհների շնորհիվ անմատչելի լինելով թշնամիների համար՝ միանգամայն ազատ են և անառիկ: Արդյունք՝ Արմենիայի առաջին քաղաքը, այժմ Թյուրքիային է պատկանում, Երևանը՝ Ասիական Արմենիայի աթոռ[անիստը]՝ Պարսից տիրապետության ներքո է, թեև որպես Վրաստանի թագավորից գրավված, վերջինիս հարկ է վճարում: Բեթելը (sic), լավագույն քաղաքը, իշխանների տիրապետության ներքո է: Հայերի թիվն աճենուրեք, ինչպես այս ու այն տեղ ցրվածների, նույնպես էլ իրենց երկրում ապրողների, մոտ երեք միլիոն հոգի կլինի: Հնում հայոց թագավորները հղոր էին և անվանի, մանավանդ Հունաց մեծն Կոնստանտին կայսեր օրոք: Թագավորության գերբը այսպիսի նշաններ ուներ. Արարատ լեռը և վերևից Նոյան տապանը, միջում արևը, շուրջը առյուծներ և ազափին՝ ձիթենիի ճյուղը կառուցին: Սակայն այս գերբը մնաց հոգևոր տիրոջ (օրքիվատերի), որն և վերապահեց այն էջմիածնի եկեղեցուն: Հին թագավորների եկամուտը մոտ հինգ միլիոն [թումանի] էր հասնում, իսկ այժմ հոգևոր տերը (օրքիվատերը) ստանում է մոտ հիսուն թուման, նույնիսկ և ավելի, երբ տեղի ունի մեծոթօրհները:

Գ ո դ ե ր ձ ք .— Ի՞նչ է նշանակում հոգևոր տերություն (օրքիվատերոբա):

Ի ո ռ ա ն .— Ընդհանրական հայր, այսինքն հոգվոց տեր, որն իսկապես այսպես է: Եվ սրան հնազանդ են բոլոր հայերը, որոնք և տալիս են նրան հասույթներ: Եվ սա է կարգադրություններ անում բոլոր երկրներում եղած հայերին, [սրա ձեռին է] հայ

եկեղեցիների և հոգևորականների կառավարումը և դասավորումը, նաև աշխարհականների և հոգևորականների հոգևոր գործերի քննումը: Սրա տիտղոսն է. «Սրբազնագույն և երանելի, ամենայն հայոց կաթողիկոս, հոգևոր տեր և սուրբ Էջմիածնի աթոռակալ»: Մնացածը տե՛ս ընդարձակ աշխարհագրության մեջ:

VI

ՎԱՐՔ ՍՐՔՈՑ²³

Վարք սրբոց Դավթի և Կոստանտինի, Արզվեթի իշխանների, որոնք նահատակվեցան Մա[հ]մադի քրոջորդի Մուրվան Խուլից

Հունաց Վրա Հերակլ առաջինի միապետության օրոք իշխանություն ստանալով, Մա[հ]մադի քրոջորդին՝ Մուրվան Խուլ կոչեցյալը դրավեց Արարիայի բոլոր տեղերը, նաև Պարսկաստանը... Սա՛ ժողովելով մահմեդականների (թաթարների sic) հեծելադուրքը մինչ Վեց հարյուր-հազար՝ շարժվեց մեր երկրի վրա, որին Գեորգիոս էին կոչում: Նախ նա մտավ Հայք (Սոմ-խիթի), ապա Ռան, որ է Ղարաբաղ, և Աղվանք (Ալվանիա), որ է Շիրվան, և դեպի Կովկաս: Եվ ավերեց բոլոր այս տեղերը, առավել դաշտավայրերը, քան լեռնոտտանները, ապա մտավ Իվերիա, որ է Քարթլի, և այս էլ ավերեց...

VII

[ԻՌՆԱ ԽԵԼԱՇՎԻԼՈՒ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻՑ ՏՓՂԻՍԻ ՄԵԼԻՔ
ԴԱՐՁԻ ԲԵՀՐՈՒԹԻ ՀԵՏ]²⁴

Զրույց-կատակներ

ա

[Գիորգի XII (XIII)] Թագավորի, մահվան առթիվ տխուր-նստած Խոնա վանականը մի օր փոքր ինչ մտածմունքով տարվեց, քանի որ նկատեց անհամաձայնություն-տարաձայնություն Թագավորական տան մեջ, [նույնն և] իշխանների և այլ ազգերի մեջ և, սրա հետ, Թագավորական տիտղոսի յուրացումը ուռաների կողմից, արքայազուհիների դադթը... և սկսեց հրապարակները շրջել: Այդ միջոցին նա նկատեց մեկիք կոչեցյալ Դարչիին²⁴, որը հայտնի էր Բե[հ]բութ ազգանունով [և] որը անվայել կենցաղի հետևանքով աղեղի պես կռացել էր և ի վիճակի.

չէր գլուխը լարձրացնել՝ վերև նայելու համար, այլ միշտ դետնին ցած էր նայում: Սա ճանապարհին հանդիպեց վանականին, իսկույն և եթ ճանաչեց Իոնային, որը դիմեց նրան ասելով.
«Մեղիք. ի՞նչ ես փնտրում գետնին նայելով»:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Բագրատիոններ ի հետքը. գուցե նրանցից մեկը Ձնացած լինի:

Ի ո ն ա ն.— Լավ են քեզ դաստիարակել, որ մարդու հետքն էլ քեզանից չի թաքնվում:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Ռուսները դաստիարակեցին ինձ²⁵:

Ի ո ն ա ն.— Նրանք լավ գիտեն գետնին ցած նայելու դաստիարակությունը. սակայն սա ձր լավության փոխարեն է:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Ի՞նչ լավություն են արդյոք նրանք ինձ արել:

Ի ո ն ա ն.— Անեցի հայիդ իշխան (թավադ) դարձրին:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Կամ կլինես, որ լավության համար ձվ է լավությամբ հասուցել:

Ի ո ն ա ն.— Այսպիսի խոսքերով Ես յուրացրել օձի բնավորությունը:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Ոչ միայն ես, այլ և շատ ուրիշները:

Ի ո ն ա ն.— Քո հետնորդներից հետո շատերը լավ են լսել քո գործողությունը (օրգանը), քանի որ սոցյալով ման գալու ժամանակ օձին ես նման:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Ես այլևս ուրիշների գործողության կարիք չունիմ, այլ ուրիշներն են ինձ ունկնդիր լինում, ինչպես օրգանին:

Ի ո ն ա ն.— Ուրեմն, սատանա ես եղել:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Դուք չէ՞ որ չեք ճանաչում հայերի հոգվոց փրկությունը, և ինչ որ ուղղում եք, այն եք մեզ անվանում:

Ի ո ն ա ն.— Ճշմարիտն ասացիր այդ. սակայն... դու ամենամիջացածն ես երևում իմ աչքում:

Մ Ե Լ Ի Ք Ը.— Դու որ երկրորդ գալստյան պահին տասնևերկու առաքյալների հետ նստած լինես իբրև դատավոր, կարծում եմ, ավելի և ավելի կփչանաս:

Ի ո ն ա ն.— Իմ այնտեղ նստելը պետք չէ. դու հենց այստեղ փչացած ես. ուստի և մարդարեն ասում է...

Բ

Ի ո ն ա ն.— Ո՞ր լավության համար է, որ քեզ՝ անեցի հայի՞ն՝ իշխան (թավադ) դարձրին:

Դարչին. Նրանց հորաքրոջ որդիները, փեսաները և խնամրիները սովորեցրին ինձ:

Իոնան.— Որո՞նք:

Դարչին. — Սարգար Իրանե՝ Մուխրանի տերը, Շանշե էրիսթավի որդին, Բեգուսի քրոջորդի՝ Գոգիա Ամիլախվարու որդին, Կատարինեի ամուսինը, Սուլումոն մեյթար Թարխնիսշվիլին, Ալեքսանդրե Մադ՝աշվիլին, Շիոշ Թումանիշվիլին և, վերջապես, Տփղիս-Ծիլկանի-Ռուխսիի եպիսկոպոսը (Թբիլեւ-Ծիրկենեւ-Մրովելի) և շամշադիցի Սուլումոն Արղուսթաշվիլին:

Իոնան.— Իսկապես որ Բագրատիոնները փչացան, հապաքնչ է:

Դարչին.— Եթե արու զավակին կհասնի թագավորությունը, հապա աղջկան չի՞ հասնի: Իրանե սարգարը էրեկլի թագավորի մեծ աղջկա որդին է և Ղափլանիսշվիլին խանջալխան էր նստած իբրև նաիր: Մուխրանի տերը մյուս աղջկա որդին է և Շա[հ]նաոգյան, և նրանք միթե՞ թագավոր չեն եղել: Ուրիշները՝ սրանցից ոմանք արքունապետ (սալթխուցես) են, ոմանք այլ պաշտոնյա էին լինում, իսկ ես հո մեյլիք եմ և կլինեի [այդպիսին]:

VIII

ԳԱՎԻԹ ՇԻՆՈՂ ԱՐՔԱՅԻ ՄԱՍԻՆ²⁶

...Սրա թագավորության օրոք կայացավ հայոց և վրաց տեղական ժողով, ուր ներկա էր և ինքը՝ թագավորը: Եվ հոգեւ լորականությունը վեճ ուներ իրար հետ զավանական [խնդիրների] շուրջը և ոչ ոք չկարողացավ լուեցնել հայերին: Ապա թագավորը երեցապետներից թուլլտվություն ստացավ և սկսեց վիճել հայերի հետ և բոլորին լուեցրեց: Սրանից հետո... հայերից շատերը ուղղավառության անցան²⁷...

IX

[ՀԱՅԱԳԵՏ-ՎՐԱՅԻՔ ԵՎ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ]²⁸

Ա²⁹

Շոթա Ռուսթավելու և այլ աշխարհական բանաստեղծների մասին

Շոթա Ռուսթավելին, ավագագույնը գրողների միջև Թամար թագուհու օրոք, փիլիսոփա-աստվածաբան էր, հմուտ եկե-

Գաբրիել հայի մասին

[Պատառ Անդրոնիկաշվիլուց հետո թոփչիրաշի պաշտոնում էրեկլե թագավորը] նշանակեց Գաբրիել հային, որը լավ գիտեր արտիլերիան։ Սա եվս իր եղբոր հետ միասին զոհ գնաց էրեկլե թագավորի առաջ Աղա-Մահմադ-խանի հետ պատերազմում։

Ապա արտիլերիայի ծառայող կարգվեց Գեուրգ-աղան, որը Մոսկվայում էր կրթություն ստացել։ Սա եվս լավ գիտեր ինչպես արտիլերիան, նույնպես և բժշկությունը։

X

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ՝

[Հնում Վրաստանում] ապրողները խոսում էին վեց տեսակ լեզվով, այն է՝ հայերեն (սոմխուրի), վրացերեն, իազարերեն կամ ջաղաթայի լեզվով, ասորերեն, հունարեն և հեբրայերեն։ Սրանցից առաջին երկուսն էին ավելի գործածվում, այսինքն հայերենը և վրացերենը։ Եվ այս ժողովուրդներից եվս ընդունեցին կոստայաշտության, կախարչության և վնկության արվեստը։

XI

[ՀԱՅԵՐԸ ԻՐԻԵՎ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐ
ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ]՝

Ի ո ն ա ն.— Անհնարին է, որ պարսկական նվազը միմիայն նրանց լեզվով և գործիքներով լիներ և որ վրացիները հնուց տեղյակ չլինեին գրան։ Սակայն գրականության մեջ որա մասին ոչինչ չկա։ Իսկ երբ Ռոստոմ թագավորը ստացավ Քարթլին, նա ամեն տեղ պարսկական կարգ ու կանոն մտցրեց, նմանապես՝ աներում [կարպետներ] փռելը, գետնին նստելը, ծառայողների կոչումների փոխելը, պարսկերեն լեզվով պաշտոնյաներին կոչելը և, միաժամանակ, սա (Ռոստամը) մտցրեց և տարածեց Վրաստանում [նվազարան] գործիքներն ու խաղերը։ Սրանից հետո Վախտանգ թագավորը, ապա Թեյմուրազ թագավորը և, վերջապես, էրեկլե երկրորդ թագավորը, որը Պարսկաստանում և Հընդկաստանում էր եղել և նազըր-շահի մեծացրած էր, ինքն էլ թուրքերենի (թաթարականի) և պարսկերենի հմուտ և գործիքների ու նվագների կամ ձայների ծանոթ, [չարունակեց] իր նախնիների սկսած գործը։ Սրա (էրեկլեի) օրոք ավելի ևս տարածվեց պարսից նվագարան գործիքների ու խաղերի գործածու-

թյունը: Եվ աշխատեցին սրանց նմանեցնել և հարմարեցնել վրացական բանաստեղծությունները՝ պարսկական նվագների նման սաղ (չոնգուրով) և այլ գործիքներ գործածելով: Իսկ առաջինները, որոնք այս նվագները վրացերենի հարմարեցրին, հայերն էին՝ Սաաթլամա կոչեցյալ և այլ նվագողները, ապա Բեսարիոն Գաբաշվիլին՝ առաջին բանաստեղծը [վրացիներից] և սքանչելի հորինողը...

XII

[Զրույցներ էջմիածնում դավանաբանական խնդիրների շուրջը]³⁷

ա. Իսնա Խելաշվիլու և մի ոմն վարդապետի միջև,

բ. Նույնի և հոգևոր տիրոջ (օրթոդոքսների) միջև,

գ. Նույնի և Վրաստանից եկած Գիորգի քահանա Շավ-Մելիքիսշվիլիի միջև,

դ. Գիորգի Շավմելիքիսշվիլու և հոգևոր տիրոջ միջև, և այլն³⁸,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այս հատվածում ամփոփված գիտյոգի թարգմանությունը կատարված է ըստ «Կալմասորա»-ի 1936 թ. հրատարակության, էջ 212—213:

² Խոսքը այսպես կոչված «Ղեկնորա»-ի մասին է:

³ Այս հատվածի թարգմանությունը կատարված է ըստ «Կալմասորա»-ի 1 հատորի 1939 թ. հրատարակության, էջ 200, 220—228, ինչպես և Գ. Լևոնի ձեռի «Բանաստեղծ Սաաթլաման», գրքույկի (1930), էջ 28—31, և մեր «Իսնա Խելաշվիլին Հայաստանում և Սալաթ-Նովան» հոդվածի (1936): Ռուսերեն թարգմանությունը Վ. Գոնչովայի «Капмакоба» գրքում (1945), էջ 110—114, 212—213, քերի, ինչպես և հայերենը Գ. Լևոնյանի հրատարակության մեջ (1931), էջ 33—34, թերի:

⁴ Խոսքը Պրնձահանքի մասին է, որի շուրջը տե՛ս «Վրաց ազրյաւրների» II հատորը, էջ 64—68, ծանոթ. 8:

⁵ Նադբը, Պարսից շահ, 1736—1747 թթ.:

⁶ Թեյմաւրազ II, Քարթլիի թագավոր, 1744—1762 թթ.:

Էրեկլե II, Կախեթի թագավոր, 1744—1762, Քարթլ-Կախեթի թագավոր 1762—1798 թթ.:

⁸ Հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաստանի թագավոր Էրեկլե II-ի և Ռուսաց կայսր Պավել I-ի հրովարտակները Մխարզձեկներին, — «Պատմության Տեղեկագիր», I, 1945, էջ 22—32:

⁹ Ռոստոմ, Քարթլիի թագավոր՝ 1632—1658 թթ.:

¹⁰ Այսինքն սպասարներին:

¹¹ Տե՛ս 8-րդ ծանոթ.:

12 Այստեղ և ստորև գործածված բայերի ձևերը՝ անցյալում՝ էրեկլե-
թագավորի նկատմամբ, և ներկայում՝ Գիորգի թագավորի նկատմամբ, օրի-
նակ, ուղղորմած էր էրեկլե թագավորը», «սեղ ունեի՞նք էրեկլե թագավորի մաս»,
«Գիորգի թագավորը ուղղորմած է դեպի քեզ», պարզ ապացույց է այն իրողու-
թյան, որ Իոնա Ֆելաշվիլու և Սոլոմոն Արզումանշվիլու զորույցը Սանահնում
տեղի է ունեցել էրեկլե թագավորի մահից (1798) հետո՝ Գիորգի թագավորու-
թյան օրոք (1798—1800):

13 Տե՛ս այս աշխատության Գ զլխի վերջին հատվածի 12-րդ ծանոթ.
էջ 88:

14 Սայաթ-Նովայի այս խաղը տալիս ենք մեր չափածո թարգմանու-
թյամբ՝ տպված «Ալմանախ»-ում, Վրաստանի սովետական գրողների Միու-
թյան հայկական սեկցիայի, Թբիլիսի, 1947, էջ 199, որ տարբերվում է Գ.
Մ ու ը ա դ յ ա ն ի ազատ թարգմանությունից (տե՛ս Գ. Լ և ո ն յ ա ն ի խմ-
բագրությունում հրատարակած «Սայաթ-Նովան»-ն, Երևան, 1931, էջ 33—34):
(էջ 88):

15 Սաաթլամա կամ Սաաթնավա, որը գործածվում է Գ. Լ և ո ն ի ձ ե ն ,
մեծ երգչի անվան վրացական վարիանտներն են:

16 Սա կարեոր ցուցմունք է, որ կարոտ է հատուկ լուսարանության
(հմտ. այս աշխատության Թ զլխի ծանոթագրությունը, էջ 149—150):

17 Մեկ հասած աղբյուրներից, դժբախտաբար, չի ստուգվում Սայաթ-
Նովայի 1765—66 թթ. քահանա ձեռնագրող Հաղբնտի առաջնորդ եպիսկոպոսի
կամ արքեպիսկոպոսի անունը, սուլթան և 1768 թվականից հետո նրան վեղար
տվող եպիսկոպոսի կամ արքեպիսկոպոսի անունը:

18 Այս ցուցմունքի շուրջը հմտ. Սերոբ պատմիչի վկայությունը. «Վա-
նիցս [Սանահնու] սրբոյ տաճարին են սեղանք 40 ըստ խորհրդոյն քառաս-
նիցն. և ևս ի հարկաւորիլն գ'ի տէր ննջեցեալ հոգւոց մատուցանել պատա-
րագս, ի միում աւուր կատարել զ 40-ն ևս՝ յւրաքանչյուր բեմի՝» (Գ ի ւ տ
ա . ք . Ա դ ա ն ե ա ն , Դիւան հայոց պատմութեան, X, 1912, էջ 372). հմտ.
Լ . Մ Ե Լ Ի ք ս Ե Թ -Ք Ե Կ , Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց, վրացերեն,
Թբ., 1928, էջ 46 և ծանոթ. Յ . Մ . М е л и к с е т -Б е к о в , О междоусобице
в Тифлисе в 1197 году по поводу кривой Пасхи.— «Известия Кавк. Ист.
Арх. Института», III, 1924, стр. 53—54:

19 Ըստ «Կալմասութա»-ի I հատորի 1936 թ. հրատարակության, էջ 233—
237: Այս հատվածի թարգմանությունը ուսերենում բացակայում է:

20 Ըստ «Կալմասութա»-ի II հատորի 1948 թ. հրատարակության, էջ
18—20:

21 Ըստ նույնի, էջ 30—31:

22 Ըստ նույնի, էջ 76:

23 Ըստ նույնի, 143—144: Հմտ. Ս . Կ ա կ ա բ ա ձ ե ի հրատարակու-
թյունը. Կալմասութան Արեւմտյան Վրաստանի մասին, վրացերեն, «Պատմու-
թյան ժողովածու», IV, 1929, էջ 37—39: Հատվածը ղափեշտական բնույթ է
կրում: Ռուսերեն թարգմանությունում մասամբ, էջ 169—170:

24 Դարչիի մասին, ի միջի այլոց. տե՛ս Մ . Օ Ր մ ա ն ե ա ն . Ազգապա-
տում, III, 3428—3431: Դարչին, իբրև ռուսական օրինատացիայի գործիչ,
հասկանալի պատճառով, ծաղրի առարկա է դարձել Իոնայի կողմից:

25 Ի նկատի ունի 1801 թ. Քարթլ-Կախեթի միացումը Ռուսաստանին, որի հետ Իոնա Խելաշվիլին սկզբում չէր ուղղում հաշտվել:

26 Ըստ «Կալամսորա»-ի II հատորի 1948 թ. հրատարակության, էջ 163—164:

27 Այս եկեղեցական ժողովի մասին, որ 1123—1125 թթ. միջոցին էր գումարվել Թբիլիսիում, տե՛ս Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, «Վարդապետք հայոց հիւսիսային կողմանց» և այլն, վրացերեն, Թբ., 1928, էջ 137—139: Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ Հաղբատացու «Վասն շարժման և սասանության երկրի»։ Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, 1943 թ., № 1, էջ 76 և ծանոթ. 1, նաև այս ծանոթության մեջ նշված գրականությունը:

28 Ըստ «Կալամսորա»-ի II հատորի 1948 թ. հրատարակության, էջ 184, 190, 195, 199, 201—202, 203, 204—205, 207: Հմմտ. նաև՝ է. Թադայշվիլի Համառոտ հաղորդագրություն վրաց զրոհների մասին, վրացերեն, «Վաղեմի Վրաստան», I, 1909, էջ 15—16, 13, 36, 39, 42, 43, 44, 45—46, 48 (ուր այս հատվածն ընդունված է՝ իբրև անկախ գործ, որը գիտական հրատարակողը սխալմամբ վերագրել է Թեյմուրազ արքայազնին): Այս հատվածի հայերեն թարգմանությունը, համաձայն է. Թադայշվիլի ու հրատարակության, տե՛ս Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ. «Գեղարվեստ», VII, Թբիլիսի, 1921, էջ 44—48 (նույնը, Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, Հայ հին գրականության պատմությունը, վրացերեն, Թբ., 1941, էջ 230—231):

29 Այս հատվածի ա. մասում հիշված զրոհների մասին առհասարակ տե՛ս Կ. Կեկելիձե, Վրաց հին գրականության պատմությունը, I, 1951, էջ 253—265, 360—363, 342—345, II, 1952, էջ 536—562:

30 Ինչպես պրոֆ. Իլիա Աբուլաձեն պարզել է, Արսեն Իզ'ալ-թոյեցու «մերկացումների» կետառկետ անմիջական պատասխանն է ներկայացնում իրենից Մխիթար Գոշի «Գծագրութիւն յաղագս Վրաց» գրվածքը (Մխիթար Գոշի «Յաղագս Վրաց» գրվածքը և նրա գրական աղբյուրները, վրացերեն, Թբիլիսիի պետ. համալսարանի Աշխատություններ», VII, 1938, էջ 102—105):

31 Այս Զաքարիայի մասին տե՛ս Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ, «Գեղարվեստ», VII, էջ 45:

32 Տեր-Փիլիպպեի մասին տե՛ս Ս. Меликсет-Бек ов. К биографии священника Филиппа Кайтмазова. «Христ. Восток», т. VI, 1922. стр. 281—284, և սույն աշխատության Ե. գլխի 2-րդ ծանոթ. (էջ 101):

33 Տեր-Պետրոսի մասին տե՛ս Լ. Մեփիքսեթ-Ֆեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ, «Գեղարվեստ», VII, էջ 48:

34 Տեր Դավիթը և տեր-Սամվելը տեր-Փիլիպոսի զավակներն են, ինչպես վկայում է Գալուստ Շերմազան-Վարդանյանը (Նիւթեր աղ-գային պատմութեան, Ռոստով, 1890, էջ 213—216)՝ Թիֆլիսի սուրբ Գէորգ (բերդի) եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Ֆիլիպէ Ղայթազեանցն ունեցել է երկու որդի՝ Տէր-Սամուէլ և Տէր-Դաւիթ անուններով: Տէր-Սամուէլն եղել է սուրբ Բեթղեհեմ եկեղեցւոյ աւագ երէց: Իսկ Տէր-Դաւիթը Քարափի եկեղեցւում քահանայ: Տեր-Սամվելի մասին հմմտ. նաև «Աղղարար», № 4, 1794 թ., էջ 164—172:

³⁵ Ըստ «Կալմասորա»-ի II հատորի 1948 թ. հրատարակության, էջ 228-
Նլակետ ունի Լեոնտի Մրովելու երկր, տե՛ս «Վրաց աղբյուրները», I, էջ 150:

³⁶ Ըստ Գ. Լեոնիձեի հրատարակության՝ «Բանաստեղծ Սաաթլաման»,
Թբ., 1930, էջ 16, ծանոթ. (վրացերեն):

³⁷ Ըստ «Կալմասորա»-ի II հատորի 1948 թ. հրատարակության, էջ
145—151, 153, և մեր համապատասխան հոդվածի (1936):

³⁸ Այս գրույցները հիշեցնում են նմանօրինակ տխրահուշակ էպիգրոֆներ
էջմիածնի կյանքից, որ իր ժամանակ արձանագրվել է հայ մատենագրության
մեջ, օրինակ՝ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու կապակցությամբ, որ նշել
է Առաքել Դավրիժեցին (Պատմութիւն Հայոց, գ. տպ., էջմիածին, 1896, էջ
398—400), հմմտ. Լ է օ, Հայկական տպագրութիւն. Ա. հատոր, բ. տպ., Թիֆ-
լիս, 1904, էջ 187, նաև Հովհաննես Կարբեցու կաթողիկոսի նկատմամբ, որի
մասին գրել է Ա. Նրիցյանը (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և
Կովկասի Հայք, մասն բ., Թիֆլիս, 1895, էջ 526—543, մանավանդ 539):

Զրույցներն ինքնին ապացույց են այն իրողության, որ այստեղ
կենտրոնում վրասցանցի և վրացախոս հայ կաթողիկոսն է, ասել է՝
Դավիթ Ղորղանյան էնագեթցին, որը կաթողիկոս օծվեց 1801 թ. գար-
նանը: Սրա կողմնակի ապացույցն է, ի միջի այլոց, նաև այն, որ Դավիթ
Ղորղանյանի, դեռևս վարդապետի, 1784 թվին վախճանված մոր՝ Աննայի-
գամբանի հուշարձանը, Հոփսիմեի վանքի գերեզմանատանը երկլիզու ար-
ձանագրությու՛ն ունի — հայերեն և վրացերեն, որ հրատարակել ենք մենք
(Լ. Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Թբիլիսի, 1930, էջ 74—75):

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀՆԱԳԵՏ

«ՏՓՂԻՍԻ ԵՎ ՍՈՄԵԻԹԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1837)

Անանուն հեղինակը, հավանական է՝ պատմաբան կամ հնագետ, 1837 թվին կազմել է վրացերեն լեզվով Տփղիսի և Սոմխիթի եկեղեցիների և վանքերի նկարագրությունը, ամփոփելով այն 2 տետրակի մեջ: Դրանցից առաջինը (A) պարունակում է Տփղիսի 3 թաղամասերում՝ բուն Տփղիսում, Հավլաբարում և Դրսի թաղում (Գարեթուբանի) կամ, որ նույնն է, Տափիթաղում (Կալոուբանի) եղած վրաց եկեղեցիների տեսությունը, շուրջ 17-ի, իսկ երկրորդը (B)՝ բաղկացած լինելով 3 գլխից, պարունակում է տեսություններ՝ ա. Տփղիսում գտնվող հայադավան եկեղեցիների, թվով 22, բ. Տփղիսի կաթողիկոսների գույք եկեղեցիների, և գ. Սոմխիթի հայ-վրացական վանքերի, թվով 7:

Սոմխիթի հնություններին նվիրված գլուխը, որը Վախուշտիի Աշխարհագրության (տես այս աշխատության գ. գլուխը և առանձնապես նրա վերջին հատվածը) ազդեցությունն է կրում, սեղ-սեղ նույնիսկ բառացի կրկնություններով հանդերձ, ունի մի վերնագիր, որ բառացի թարգմանությամբ նշանակում է՝ «Տփղիսի թեմերում և դավառներում (ուեզդներում) գտնվող եկեղեցական տեսարանների նկարագրությունը»:

«Նկարագրության» հեղինակն, տնկասկած, վրացի է, մոտ կանգնած Վրաստանի ուղղափառ հոգևոր իշխանությանը, քանի որ հիշում է «սրբազնագույն և կառավարիչ Սինողի անդամ՝ համայն Վրաստանի էքսարխոս Նվգենի արքեպիսկոպոսին» (1834—1844 թթ.): Միաժամանակ, նա հեռու չէ և հայ ու կաթողիկ հոգևորական շրջաններից, որտեղից էլ առատ նյութ է ստանում և օգտագործում իր «Նկարագրությունը» կազմելու համար:

Այդպիսի անձնավորություն վրացիներից, որը սերտ հարաբերություն ուներ ինչպես վրացական, նույնպես և օտարադավան հոգևորականության հետ, գուցե հայտնի պատմաբան -

հնագետ Պլատոն Իոսելիանին լինելը, որը մի ժամանակ՝ 1838—1842 թթ.¹ նույնիսկ Ներսիսյան թեմական հոգևոր դըպրոցի դասատու էր (Աղ. Երիցեանց, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի, որ ի Թիֆլիզ, Թ. 1898, էջ 422—423, հմմտ. 303, հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Մի էպիգոգ Պ. Իոսելիանու կյանքից. վրացերէն, — «Լիտերատուրուլի Սաքարթվիլո», 1938 թ., № 31), սակայն այսպիսի ենթադրութեան դեմ առարկում է այն հանգամանքը, որ այս նկարագրութեան տեղեկութիւնները չեն համընկնում այն ամենի հետ, ինչ որ Տփղիսի եկեղեցիների մասին տալիս է նույն Պ. Իոսելիանին իր հայտնի աշխատութեան մեջ՝ Описание древностей города Тифлиса. Т., 1866, стр. 232—234: Անանուն հնագետի նկարագրութիւնը կանխում է նաև ակադ. Մ. Բրոսեի (M. Brosset) և Սարգիսեպ. Ջալալյանի տեսութիւններին:

Անանուն վրաց հնագետի 1837 թ. նկարագրութիւնը, համաձայն վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող հախկին ընկերութեան (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանի) հովաքածոյի № 3034 unicum ձեռագրի, հրատարակել ենք մենք 1923 թ.² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Նյութեր Տփղիսի և «Սոմխիթի» հնութիւնների պատմութեան համար, վրացերէն, — «Զվենի մեցնիերերա», № 1, էջ 81—96:

Հայաստանի և հայերի հիշատակութիւնն, ինչպես և Տրփղիսի և Սոմխիթի հայկական հնութիւնների նկարագրութիւնները պարունակող տեղերը անանուն հնագետի գործից մենք ստորև տալիս ենք A տետրակից՝ քաղվածաբար, իսկ B տետրակից ա. և գ. գլուխներն ամբողջապես:

ա

Սիոնի տաճարում... թաղված Իսահակ Մանգլելի՝ ազգանունով Սաակաձեի՝ գերեզմանին¹ երկրպագելու համար, օգոստոսի 15-ի տոնին գալիս են Տփղիսում բնակվող բոլոր վրացիք և հայերն իսկ...

Հավաքարում Ակաթիստոս կոչված մեծաշեն եկեղեցում հանուն աստվածածնի²,... [ինչպես] ասում են, թաղված է Քրիստոսի համար նահատակութեամբ սպանված սուրբ վկա Շուշանիկ թագունին, որը նահատակվեց 432 թվին (sic) կոապաշտ դարձած իր ամուսին Վասքենից³...

... Մթածմինդա կոչված եկեղեցին... 1808 թվին Տփղիսում բնակվող կանայք՝ վրացուհիք և հայուհիք, իրենց միջև հատկապես ժողոված գումարով մաքրեցին հիմքից և 1810-ին նրանք ևս կառուցին [նորը]⁴....

Բ

1837 թվին ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4-ԻՆ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏՓՂԻՍՈՒՄ
ԳՏՆՎՈՂ ՀԱՅՈՑ (ՀԱՈՍՅԱՆՆԵՐԻ) ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՑ ԹԻՎՆ Է 22⁵

Առաջին: Հարանց վանք: Այստեղ է նստում էջմիածնից ուղարկված եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոսը, առաջնորդ կոչվածը, Վրաստանի հայերի (հասոյանների) կառավարիչը: Քարուկրով կառուցված մեծ եկեղեցին հինգ խորան-սեղան ունի: Առաջինը՝ միջինը՝ հանուն ամենասրբունի աստվածածնի, մյուսը՝ հյուսիսայինը՝ հանուն սուրբ առաքելոց, և երրորդը՝ հարավայինը՝ հանուն սուրբ Լուսավորչի՝ Գրիգոր Պարթևացու: Այս մեծ եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված է երկհարկանի եկեղեցի. ներքևի եկեղեցին է հանուն սուրբ Հակոբի, որն այժմ փակված է և վերինը՝ հանուն ամենափրկչի: Եվ այս ամբողջ շենքը կառուցված է Տփղիսի քաղաքացիների (մոքալաքների)՝ Ավսարքիսովի, Բաստամովի, Նազարբեկովի, Օղաանց և վրացի իշխան Սուրադովի ծախքով 1480-ին (sic): Եվ այս շենքը մեծ ջանասիրությամբ վերանորոգեց Տփղիսի քաղաքացիներից (մոքալաքներից) մեկը՝ սույն եկեղեցու ավագերեց տեր Ղազար Լաղարովը 1800 թվին: Այս եկեղեցում ամփոփված է Մծբնա (Նիզիբիսի) եպիսկոպոս սուրբ Հակոբա մասունքը: Այս վանքը ունի հինգ դմբեթ, երկուսը փոքր և երեքը՝ մեծ: Այս եկեղեցին կանգուն է չորս սյան վրա (sic) և ծածկված է կարմիր կղմինդրով: Այստեղ ևս կա երկու հոյակապ զանգակատուն, որոնք շինված են ճարտարապետության [ոճ]ով: Այստեղ են մի ավագ քահանա և վեց քահանա⁶:

Երկրորդ: Տփղիսի բերդի տակը, վաճառաշահ հրապարակին կից կա գմբեթավոր եկեղեցի հանուն ամենասրբունի աստվածածնի: Սա թեև բերդի ժամ է կոչվում, սակայն հնուց Հաղբատի մայրավանքի (մետրապոլիտական) [եկեղեցի] է, որ հնուց շինված է բարեհունդ ունի Ումեկովի ծախքով, քարուկրից, կղմինդրով ծածկված, ունի երկրորդ փոքր գմբեթ ևս, իբրև զան-

գակատուն: Կանգուն է չորս սյան վրա: Այստեղ են մի ավագ քահանա և չորս քահանա:

Երրորդ: Իշխան Բահրութոֆների պալատին կից կա գմբեթավոր եկեղեցի հանուն սուրբ Գեորգի՝ Մողնին կոչեցյալը, որ կանգուն է չորս սյան վրա: Բացի մեծ գմբեթի, այս եկեղեցու հրեք կողմում անկյուններում դրսից շինված են հրեք փոքր գմբեթներ: Այս երեք փոքր գմբեթներից մեկը զանգակների համար է, իսկ [մնացած] երկուսը՝ դատարկ: Այս եկեղեցում ամփոփված է սուրբ Գեորգի մասունքը: Սա կառուցված է քաղաքացիների (մոքալաքներ) Մանդենովի, Բաստամովի և Բաշին-Ջաղելովի ծախքով, Ներքուստ ավելի դուրեկան տեսք ունի, քան թե դրսից: Այստեղ են մի ավագ քահանա և չորս քահանա: Այս եկեղեցու դավթում, հինգ սաժեն հեռավորությամբ, կա մի ալլեկեղեցի՝ նույնպես սուրբ Գեորգի, նույնպես փոքր Մողնին կոչեցյալ, գմբեթավոր, քարուկրով կառուցված հնուց Տեր-Շմավոնոֆների ծախքով, որոնք [այժմ] իշխան Արիմեիլով են կոչվում: Սա էլ մեծ Մողնին է վերագրված⁸:

Չորրորդ: Թագավորական քարվանսարայի արևմտյան կողմում կա նորաշեն (ախալ շենի) կոչված մի եկեղեցի, հանուն վերափոխման աստվածածնի, գմբեթավոր, բարեշեն՝ աղյուսից և կրով, չորս սյան վրա կառուցված: Գմբեթը սև տաշած սալաքարով է ծածկված, իսկ թևերը կարմիր աղյուս-կղմինդրով: Դրսից սրա տեսքը ավելի դուրեկան է, քան ներքուստ: Հիմնադրված է նախ ոմն խոջա Նաղարի ծախքով և ապա շենքը շարունակել են և ավարտել՝ Տփղիսի կանանց և արանց ձեռներեցությամբ [հավաքած] միջոցներով՝ 1737 թվին. և նրանից հետո մինչև այժմ էլ շինվում է: Այստեղ են մի ավագ քահանա և հինգ քահանա:

Հինգերորդ: Սուրբ Նշանաց եկեղեցի կոչվածը հոյակապ է, գմբեթավոր, հանուն սուրբ Նիկողայոսի, չորս սյան վրա կառուցված: Սրա գմբեթը կանաչ աղյուսով է ծածկված, իսկ եկեղեցին ու թևերը կղմինդրով: Սրա մեջ կա երեք խորան. միջինը մեծ, հանուն սուրբ Նիկողայոսի, հյուսիսայինը՝ հանուն Անդրեաս առաքյալի, և հարավայինը՝ սուրբ Գեորգի: Այստեղ կա բազմամասն պատկեր սուրբ Նիկողայոսի, հույժ սքանչելագործ, որի մեջ ամփոփված է Անդրեաս առաքյալի ճակատը: Բացի սրանից, այս եկեղեցու ավագերեց Օհաննես Ջարափոֆիլ տանը պահում է ինչպես կենարար փայտը, նույնպես և ալլսրբոց մասունքները, որ նրա նախնիները ժառանգաբար թողի:

են նրան և որը շատերին բուժում է. սրանք պաշտելի են ինչպես հայերից, նույնպես և վրացիներից, իսկ հին ժամանակները թագավորական տնից ևս պաշտված են եղել: [Այս քահանան] երբեմն փոխադրում է այն իր տնից եկեղեցի, որպեսզի քրիստոնյաները պաշտեն և հաճախեն այն, ու կրկին իր տունը վերադարձնում: Այս եկեղեցին կառուցված է քաղաքացի (մոքալաք) Ամիր Մամասախլիսի ծախքով, որի տոնից այժմ կենդանի է Ջուրաբ Մելիքովը:

Վեցերորդ: Տփղիսից դեպի հարավ, քարափի թաղում, բարձրաբերձ ժայռի վրա կա եկեղեցի գմբեթավոր, վերափոխման աստվածածնի, Բեթղեհեմ կոչեցյալը: Այս եկեղեցին սրբատաշ քարից է կառուցված, գմբեթը նույնպես սրբատաշ սև քարով է ծածկված: Սույնպես և այս եկեղեցին ու նրա թևերն ամրող ապակա սրբատաշ սև սալաքարով են ծածկված: Սրտ մեջ կա երեք խորան. միջինը՝ աստվածածնի, հյուսիսայինը՝ Դրիգոր Լուսավորչի, և հարավայինը՝ [Հովհաննու] Մկրտչի: Այստեղ ամփոփված է ամենասարուհի աստվածածնի սքանչելագործ պատկերը, որ հնուց է նկարած, [և] որին երկրպագում էին հայերը... Եկեղեցին իր բարձր դիրքով և գմբեթով Տփղիս քաղաքի բոլոր տեղերից լավ երևում է և գեղեցկացնում է քաղաքը: Եվ աստվածածնա այս պատկերի մասին ասում են, որ սա նկարած է այն մարի տախտակի վրա, որտեղ, Բեթղեհեմում, ծնվեց տեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը: Սա կառուցված է 1500 թվին Տփղիսի քաղաքացիներ (մոքալաքներ) Խոջափարուխի, տեր-Սարգսի, Նարիմանովների և Ղութլոռյանների ծախքով: Վերջինիս թևերը և սալաքարերը պատրաստված են Վրաց իշխան Դիվի Ամիրխանուրովի Շահ-Ղուլի-խան կոչեցյալի ծախքով: Այստեղ են՝ մի ավագ քահանա և հինգ քահանա:

Յոթերորդ: Եկեղեցի հանուն Ավետյաց աստվածածնի, որը ջգրու կամ նախանձից դրդված է (Ջգրաշէն), շինված գմբեթավոր, չորս սյան վրա կանգուն, կարմիր աղյուսից և քարուկերով կառուցված, կղմինդրով ծածկված: Ունի երկու գմբեթ, մեկը մեծ և մյուսը փոքր: Այս փոքր գմբեթում կախված են զանգեր: Սա հիմնադրված է տեր-Փարսադան Մոխնովի ծախքով, որը հենց այս տաճարի ավագերեցն էր, ապա այս եկեղեցին շինված և ավարտված է իշխան [Հ]ակոբջան Ամատունովի ծախսով 1729 թվին: Այստեղ են՝ մի ավագ քահանա և վեց քահանա:

Ութերորդ: Տփղիս քաղաքի դրսում կառուցված է մի եկե-

ղեցի գմբեթավոր, որ Քամոյանց ժամ է կոչվում, հանուն սուրբ Գեորգի, բավականին մեծ, կարմիր աղյուսով և քարուկրով՝ շինված քաղաքացի (մոքալաք) Խուզինովի և տեր-Գաբրիել Քամուկի ծախքով 1727 թվին: Ծածկված է կղմինդրով¹⁰:

Ինքնորդ: Բաղանիքների կամըջով տանող ճանապարհին կա եկեղեցի թեև ոչ մեծ, սակայն և ոչ փոքր, գմբեթավոր: Սա կառուցված է հին շենքի ձևով՝ հանուն Հրեշտակապետի: Սրա մասին ասում են, որ իբր թե հույների շինած է եղել՝ հանուն քառասնից վկայից. սակայն այս ասումունքը բանավոր է և ոչ մի գրության մեջ չի երևում: Սա նորոգեցին և [վերա]շինեցին Տփղիսեցի հայերը 1792 թվին: Այս եկեղեցին Տփղիսեցիք Բերդի փոքր ժամ են կոչում¹¹:

Տասերորդ: [Հ]ավլաբարում, [Հ]ավլաբարի Վրաց եկեղեցուց մոտ, կա հայոց ժամ՝ հանուն սուրբ Մինասի, ոչ հեռու այն տեսարանից, որ բացվում է Տփղիսի Կուր ավազոտ գետափի վերևից, առանց գմբեթի, որը հին տան նման է, շինված 1790 թվին [Հ]ավլաբարցիների ծախքով, կղմինդրով ծածկված, հանուն սուրբ Մինասի վկայի:

Տասնմեկերորդ: [Հ]ավլաբարի միջում, ժողովրդական շենքերի կենտրոնում, կա եկեղեցի Շամքորեցոց կոչեցյալը, կառուցված 1775 թվին, հանուն աստվածածնի, առանց գմբեթի և փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1775 թվին¹²:

Տասնևերկուերորդ: [Հ]ավլաբարի դարիվերի գլխին, դեպի աջ, որտեղից տեսարան է բացվում դեպի Կուրը և այգիները, Մե-տեխի բերդի մեծ դռան դիմացը, կա փոքր ժամ գմբեթավոր, հանուն սուրբ Գեորգի, որ ծածկված է փայտով և շինված է Սուրբ Նշանի ավազերեց տեր-Օհաննես Զարափովի ընտանիքի [ծախքով] 1775 թվին:

Տասնևերեքերորդ: Չուղուրեթ տանող ճանապարհի կողքին, արևելքից գտնվող ձորում, դեպի [Հ]ավլաբար տանող դարիվերին կից, գտնվում է եկեղեցի գմբեթավոր վայելչատես, քարուկրով [շինված], հանուն սուրբ Կարապետին, որ կառուցված է՝ նախ հիմնադրությամբ քաղաքացի (մոքալաք) Ղազազովի ծախքով 1400 թվին, իսկ վերջին անգամ նորոգված 1790-ին: Այստեղ է ամփոփված սուրբ Կարապետի սքանչելագործ մասունքը, որը և տոնում է ժողովուրդը:

Տասնևչորսերորդ: [Հ]ավլաբարից դուրս, հարթավայր տեղում, [Հ]ավլաբար թաղից մի փոքր հեռավորությամբ, կա եկե-

ղեցի փառաշեն գմբեթավոր, քարուկրով [կառուցված], պարսպով պատած, հանուն ամենասրբունի ծիրանազարդ աստվածածնի, որ Խոջա Բե[հ]բուդովի ժամ է կոչվում և որը կառուցված է հենց նույն իշխան Բե[հ]բուդովների ծախքով 1780 թվին և հետագայում նրանցից բազմիցս նորոգված: Այս եկեղեցին կառուցված է իշխան Բե[հ]բուդովներից իբրև իրենց դամբան¹³:

Կուր [գետ]ի կողմը, Կուկիա կոչված թաղում, կա եկեղեցի փոքր, հանուն ամենասրբունի աստվածածնի, կառուցված քարուկրով, առանց գմբեթի և աղյուսով ծածկված, որ շինել է տեղական ժողովուրդը 1807 թվին:

Երկրորդ [=տասնևեցերորդ]: Վերոգրյալ՝ առաջին տեղում նկարագրած մեծ Վանքին կից կա եկեղեցի հանուն սուրբ Գեորգի, որ Ղալվանենց է կոչվում, առանց գմբեթի, փոքր, կառուցված 1790 թվին այժմ հանգուցյալ տեր-Գրիգոր քահանա Սանուկի ծախքով¹⁴:

Երրորդ [=տասնևյոթերորդ]: Վերա տանող ճանապարհի սկզբին, դեպի ձախ, ճանապարհից վերև, Կոմարովսկու տներին կից տեղում, կա եկեղեցի, առանց գմբեթի, հանուն սուրբ Գեորգի, Զրկինյանց ժամ կոչեցյալը, որը կառուցել են քաղաքացի (մոքալաք) Ղազարովները 1717 թվին¹⁵:

Չորրորդ [=տասնևութերորդ]: Իշխան Բե[հ]բուդովների պալատին կից, անմիջապես ժայռի վրա կառուցված են վանական եկեղեցի, տներ և խցեր կույս վանականների բնակության համար, որը քարուկրով շինել է իշխան Աշխար[հ]բեկ Բե[հ]բուդովը 1717 թվին, հանուն առաքելապատիվ նախավկա և սարկավագապետ սուրբ Ստեփանոսի: Այստեղ ապրում են տասի չափ կույս վանականներ: Այս վանքում ամփոփված է նույն նախավկա սուրբ Ստեփանոսի մասունքը՝ աջը: Այս եկեղեցին փոքր է, փոքր գմբեթով ծածկված. և ինչպես մինչև այժմ ապրել են տասը, նույնպես և այժմ ապրում են նրանք իշխան Բե[հ]բուդովների ժառանգների [ծախքով]¹⁶:

[Տասնևիններորդ]: Տիդիսի հարավային կողմում՝ Դարասի թաղում, բարձր ժայռի վրա կառուցված է փոքր եկեղեցի փոքր գմբեթով, լավ և գեղեցկատեսիլ, հանուն սուրբ Գեորգի, ուր ամփոփված է սուրբ Գեորգի սքանչելագործ մասունքը: Այս եկեղեցին կառուցված է 1600 թվին ոմն զարիբ հայ վանականի սեփական ծախքով: Սա կղմինդրով է ծածկված և Դարասի եկեղեցի է կոչվում¹⁷:

[Քսաներորդ]: Բաղանիքների կամրջից հայնկույս, մեծ դարիվեր դնացող խճուղու վերջում, կան այլևայլ շենքեր և բնակարաններ և սրանց միջում սուրբ Սարգսի եկեղեցին: Այս եկեղեցին կառուցել է յոթերորդ կետում նկարագրած Տփղիսի նորաշեն եկեղեցու ավագերեց տեր Սուքիասը 1737 թվին: Այս եկեղեցում գտնվում է սուրբ Սարգսի սքանչելագործ մասունքը, և այս սրբի հիշատակը տոնում են մաքսավորի և փարիսեցու շարաթ օրը, և այստեղ ժողովրդի մեծ բազմություն է գալիս, մանավանդ կանանցից¹⁸:

[Քսանևեկերորդ]: [Հ]ավարարից դեպի ձախ, դարիվերին կից, Կախեթ տանող ճանապարհի սկզբին կա եկեղեցի հանուն սուրբ Գեորգի, էջմիածնեցոց կոչեցյալը, առանց գմբեթի, փոքր, փոքր զանգակատնով, փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1805 թվին¹⁹:

[Քսանեկուերորդ՝ երրորդին կից. տես վերևը]:

Գ

ՏՓՂԻՍԻ ԹԵՄԵՐՈՒՄ ԵՎ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

[1]. Հաղրատն և Սանա[ն]ինը իրեն հոյակապ եկեղեցիներ, նույնպես և գյուղեր, [ասում են իբր թե] Վրաց թագավորների շինված են, իսկ հայերը գրում են, որ հայ թագավորներն են կառուցել. և ես այն կարծիքի եմ, որ այս վերջինը պիտի լինի ճիշտ: Սրանք խիստ գեղեցիկ և հոյակապ են: Հաղրատի եկեղեցին քառասուն խորան է պարունակում: Այնտեղ այնքան վանականներ կային, որ երբ ննջեցյալ էին բերում, մի օրումն էին կատարում քառասունքը: Այս Հաղրատն այնպես փառավոր է, ինչպես հին ժամանակներում: Այստեղ Վրաստանի թագավորի հավանությամբ նստում էր հայոց եպիսկոպոսը (բնադրում ոխալմամբ՝ կաթողիկոսը), որի մասին [նախօրոք] գրում էր էջմիածնի ընդհանրական [հայոց] հոգևոր տեր (օքեվարտեր) կաթողիկոսին, և նրա հոտն էին կազմում Քարթլիում բնակվող հայերը: Պատմությունից երևում է, որ Հաղրատն ու Սանանինը որպես գյուղեր, նույնպես [և] հոյակապ գմբեթավոր եկեղեցիներ, կառուցված են 961 թվին Բագրատունյաց Աշոտ երրորդի, Շնորհալի (sic) կոչվածի, ամուսին Պարովանույշի հոգսով²⁰:

2. Հաղրատից վերև կա փոքր վանք, կառուցված հանուն կենարար փայտին, որ գրաված ունին հայերը: Այստեղ փորված են բազմաթիվ այրեր և այդ այրերից մի քանիսի մեջ բազմա-

թիվ հին գրքեր կան և նրանց մոտքը փուլ գալու պատճառով խտրանալած է, և՛ անանցանելի լինելով՝ անգործածելի են մնացել²¹։

3. Հաղբատից ցած դեպի հյուսիս կա եկեղեցի Ագարակի, որն այժմ Ախտալա է կոչվում և որի գմբեթը քանդել է Լանգ-թեմուրը։ Սա հոյակապ է, դեղեցկատեսիլ, հնում մետրապոլիտական և հոտով հանդերձ, իսկ այժմ երեցի բաժին. և գրաված ունին այն հունա-վրացական դավանանքին հետևողները²²։

4. Ախտալայի դիմացը, դեպի արևելք, Բերդուշ լեռան մեջ, կա երկու վանք, որոնցից մեկը խՆլագարին խելքի է բերում, իսկ մյուսում բխում է աղբյուր, որի ջուրը եթե քառասուն օր [անընդհատ] խմել տրվի մոլեգին-կատաղածին, հաջորդ քառասուն օրն այլևս երկյուղալի չպիտի լինի նրա համար²³,...

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հմմտ. П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866, стр. 160—162. М. Ткемаладзе, Тифлисский Сионский кафедральный собор, Тифлис, 1904, стр. 93—101։

² Խոսքը Մեսեխի տաճարի մասին է, որ կառուցել է Դեմետրե II Ինք-նազոհ Թագավորը (1270—1289 թթ.)։

³ Խոսքը Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկի մասին է, որի նահատակությունը իր ամուսին Վաղգեն ըզեշից տեղի է ունեցել 474 թ. (Հմմտ. Յակոբ Յուդեալեցի. Վկայարանութիւն Շուշանկայ, հրատ. Իլիա Արուստանյան, Թբ., 1938, էջ 032)։

⁴ Հայ կանանց մասնակցությունը Մթածինդա եկեղեցու վերանորոգման գործում կարևոր մոմենտ է, որը, ըստ մեր հետազոտության, արձագանքում է Դավիթ Գարեհնջեցու (VI դ.) մեծ հեղինակությամբ Վրաստանի հայերի աչքում, որը մենք մեկնում ենք Դավիթ Գարեհնջեցու և հայ Դավիթ «Անհաղթ» անունով հայտնի հայ իմաստասերներից մեկի նույնացման թեորիայով (սրա մասին մանրամասն մեր պեկոցում՝ Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում լինելու հարցի շուրջը, - «ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ. Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Գրական հետազոտությունները, I, Եր., 1940, էջ 256—259)։

⁵ Թբիլիսիի հայոց եկեղեցիներից ցուցակագրությունը և նկարագրությունը կարևոր նյութ է հայ գաղթականության պատմության համար Վրաստանում և, մասնավորապես, նրա մայրաքաղաքում Որբան էլ այդ նկարագրությունը կապված է հայերեն արձանագրությունների ընթերցման և հրատարակության հետ, այդ մենք պատրաստ ունինք մի այլ աշխատության համար՝ «Վերահայոց վիժական տարեգիրը», որը պատրաստ է սուպ-դրություն։ Այստեղ մենք բավականանում ենք միմիայն հիմնական գրականության նշումով. Ղուկաս վ. Ինճիճեան, Աշխարհաբերութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եվրոպիոյ, Աֆրիկոյ և Ամերիկոյ. մասն առա-

ջին. Ասիա, հատոր Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 276—279 (նկարագրությունը կատարված է 1795—1800 թթ.): Մինչև Վ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքէն, Վեն., 1830, էջ 412—415 (նկարագրությունը 1824—1830 թթ.). հմմտ. Լ. Меликсет-Беков, Тифлис в 1824—1830 годах в описании патера Миняя Медичи, — «Тифл. Листок», 1913 г., № 283. его же. Старый Тифлис по описаниям А. Негри (1817 г.) и М. Медичи (1824—30 гг.), — Ars, 1918 г., № 2—3, стр. 108—114: Կարգ եկեղեցեաց Հայոց եղելոց ի Տփղիս քաղաքի՝ ըստ կարդաւորելոյ տեաւն Ներսիսի վիճակավոր Արքեպիսկոպոսի նորին և Առաջնորդի. Յամի Տեառն 1827 ՌՄՀԶ: М. Brosset, Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III livraison, SPB. 1851 (cinquième rapport), pp. 1—26: Մարգիս Վ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տփղիս 1853, էջ 58—73: П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Т., 1866, стр. 230—234: Գիւտ ա. ք. Աղանեան, Հայերը Վրաստանում, — «Տարազ», 1919 թ., № 1—18, էջ 43—45: Լ. Меликсет-Беков, Тифлис, его основание и краткий исторический очерк, — «Тифлис и его окрестности. путеводитель», Т., 1925, стр. 16—22: М. Полиевктов и Г. Натадзе. Старый Тифлис в известиях современников, Т., 1929, Н. Бадриашвили, Тифлис, кн. I, Т., 1934, стр. 92—95, 119—121.

⁶ Վանքի մասին տե՛ս Լ. ՄԵԼԻԽՆԵՐ-ԲԵԿ, Տփղիսի Վանքի հիմնադրության հարցի շուրջը, վրացերեն, — «Թր. պետ. համալսարանի Տեղեկագիր», V, 1924, էջ 82—91: Նույնի՝ Գարեւնյայի բազմաթիւ հայկական էպիգրաֆիկան etc, վրացերեն, — «Известия Института ЯИМК, V—VI, Т., 1940, էջ 166:

⁷ Բերդի մեծ եկեղեցու մասին տե՛ս Ի. Օրбели, Фрагмент крестного камня с арабской надписью в Тифлисе, — «Христ. Восток», т. VI, 1922, стр. 197—202. Լ. Меликсет-Беков, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу кривой Пасхи, — «Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. III, 1925, стр. 49—50: Լ. ՄԵԼԻԽՆԵՐ-ԲԵԿ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, Թր., 1928, էջ 252: Նույնի, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Թր., 1930, էջ 17—22:

⁸ Մոզնու եկեղեցու մասին տե՛ս Սայաթ-Նովայի երգը «Հիմքը վերստին նուրեցին, չաղ արին Մոզնու սուրփ Գեվուրք», գրված 1751 թ. (Ք ՄԸ). Գ. Ասատուր, Սայաթ-Նովայի ձեռագիր մատյանը, — «Բանբեր Հայաստանի Գիտ. Ինստիտուտի», I—II, 1922, էջ 233. Լ. ՄԵԼԻԽՆԵՐ-ԲԵԿ, Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի վրացերեն թարգմանությունը, Թր., 1935, էջ 33—34, 110:

⁹ Խոսքը Զգրաշեն եկեղեցու մասին է, որը իբր թե կողքին գտնվող կաթոլիկների եկեղեցու ջգրով է յինված (հմմտ. М. Tamarati, Rapport sur l'église latine de l'Assomption de Tiflis en Géorgie, Rome, 1903). այստեղ էր թաղված Սայաթ-Նովայի թու տեր Մովսեսը [1810—1883]. հմմտ. Լ. ՄԵԼԻԽՆԵՐ-ԲԵԿ, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Թր., 1930, էջ 159—160:

¹⁰ Սա նույն Տափեթագի եկեղեցին է, որի մոտ գտնվում էր վրացական «կալուսերնիս» (կալի թաղի) եկեղեցի:

¹¹ Խոսքը Հրեշտակապետաց եկեղեցու մասին է, որն առաջ քառասնից:

եկեղեցի է կոչվել և դիտվում է գեռես VIII դարում, տե՛ս Մ. Меликсет-Бекоев, О междоусобице в Тифлисе в 1197 г., по поводу Кривой пасхи.— «Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. III, 1925, стр. 49—60. Լ. Մե-
լիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովա, 75—77: Կ. Կեկելիձե, Վաղ Ֆեոդալիզմի
վրայ գրականությունը, I, վրացերեն, Թբ., 1935, էջ 29:

¹² Խոսքը Կարմիր-Ավետարան կոչված եկեղեցու մասին է, որ վերանոր-
ոգել են Շամխորից գաղթած հայերը XIX դարի առաջին կեսին, և հենց
այդ նոր շենքն է՝ գմբեթավոր, որ հասել է մեզ:

¹³ Խոսքը Խոջիվանքի մասին է: Հմմտ. է. Թաղայշվիլի, Վրաս-
տանի հնությունները, վրացերեն, III, Թ., 1910, էջ XIII և ծանոթարանական
տախտակը:

¹⁴ Օրբելյանների փողոցի մոտ էր:

¹⁵ Գրիբոեդովի փողոցի վրա էր, նկարչական ակադեմիայի կողքին:

¹⁶ Հմմտ. А. Кишмишев, Женский монастырь св. Стефана в Тифлисе,— «Тифл. Листок», 1912 г., № 36: А. Бебутов, По поводу статьи о женской монастыре св. Стефана в Тифлисе, там же № 58: Խո-
րէն քահ. Խուցեան, Քիֆլիսի ս. Ստեփանոս կուսանաց անապատի
պատմությունը, Թբ., 1914. հմմտ. նաև 13-րդ ծանոթ.:

¹⁷ Խոսքը, այսպես կոչված, «Խիխո»-ի եկեղեցու մասին է:

¹⁸ Հմմտ. Գիւտա. ք. Աղանեան, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք
ԺԲ. Մանուէլ Կիւմիւշխանեցի, մասն I, Թբ., 1917, էջ 175—179, 202—221:

¹⁹ Էջմիածնի շրջակայքից գաղթած հայերի կառուցած եկեղեցին է:

²⁰ Հմմտ. այս աշխատության Գ զլիի վերջին հատվածի 10—12 ծանո-
թությունները:

²¹ Տե՛ս նույնտեղ, ծանոթ. 15:

²² Տե՛ս նույնտեղ, ծանոթ. 18:

²³ Տե՛ս նույնտեղ, ծանոթ. 19:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԻՋՆԵՐ

«ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ
(1827—1840)

Դավիթ Բագրատիոնի «Նոր պատմությունը», ինչպես վերև նշեցինք (ԺԹ գլուխը), անաղարտ կերպով չի հասել մեզ, այլ ենթարկվել է մասնակի վերամշակման և հավելումների մի շարք այլ անձանց կողմից: Ուստի և հատկանալի է, թե որքան մեծ աշխատանք էր պետք, որպեսզի Դավթի երկասիրության հիմնական մասը զատեինք հավելում-կցորդներից, որ մեզ հաջողվեց անել հիմնական տեքստում, նշելով այն, ինչ որ Դավթի գրչին չեն պատկանում, անկյունավոր փակագծերի մեջ: Միանգամայն հասկանալի է, որ Դավիթ արքայազնը, որ մահացավ 1819 թվին, չէր կարող շարունակել «Նոր պատմությունը» մինչև 1840 թ.: Շարունակողը չէր կարող լինել և Բագրատ Բագրատիոնը, քանի որ նա իր «Նոր պատմումը» հիմնականում ավարտել է 1814 թ. և ապա ժամանակ առ ժամանակ կցել նրան նոր տեղեկություններ մինչև 1819 թ. և մի տեղեկանք էլ 1824 թվին: Հետևապես, պետք է ընդունել, որ Մ. Ջանաշվիլու հրատարակությամբ 1905 թ. լույս տեսած «Նյութեր Վրաստանի պատմության համար՝ ժողոված արքայազն Դավիթ Գիորգիի որդու ու նրա եղբայրների կողմից» գործը, որը պարունակում է նյութեր շուրջ 1744—1840 թթ., միմիայն սկզբնական մասում է Դավիթ արքայազնի հորինածը, ասել է 1744—1814 թթ. (էջ 1—126): Իսկ մնացած մասը՝ շուրջ 1815—1840 թթ. (էջ 126—187) այլ անձանց գրածը պիտի լինի, որոնց անունները դեռևս մնում են անհայտ. ուստի և դրանց մենք անանուն պատմիչներ ենք կոչում: Եվ իրոք, որ այստեղ մենք այլ հեղինակի կամ, ավելի ճիշտն ասած, առնվազն 2 հեղինակների հետ գործ ունենք, երևում է նրանից, որ 1827 թ. ներքո արձանագրած մի դեպքի նշումից հետո ասված է. «Իսկ պարսիկների

և ուսաների հետագա անցքերը, ինչ որ տեղի ունեցան, մի առ մի նկարագրած, տես այս գրքի երկրորդ հատորում» (ըստ Մ. Զանաշվիլիսե հրատ., էջ 175), որին հրատարակիչը կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Դժբախտաբար, հեղինակի կողմից նշած իր երկի «երկրորդ մասը» ձեռագրում չկա: Սակայն պատմությունը սրանից հետո էլ շարունակվում է մինչև 1840 թիվը, որ, մեր կարծիքով, մի այլ հեղինակ պիտի գրի առներ: Այնպես որ Դավիթ և Բագրատ Բագրատիոնյանների երկերի առաջին շարունակողի գրչին է պատկանում 1812—1827 թթ. պատմությունը, իսկ երկրորդին՝ 1828—1840 թթ.: Երկուսն էլ, անտարակուս, Պետերբուրգում ապրող վրացիներ են:

I

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1812—1827 թթ.]

1812 թվին...դան Բաբախանն իր որդի Արաս-միրզային ուղարկեց օժանդակելու Ալեքսանդրե [արքայազն]ին¹ Կախեթում... [Արաս-միրզան] եկավ ու կանգ առավ Արագի (Արեզի) հայնկույս՝ Ասլանդուղում: Եվ քանի որ լսեց Ալեքսանդրեի պարտությունը ուսաներից և նրա հնալը Դադաստան, Ռոտիշևը² գրեց գեներալ-մայոր Պյոտր Ստեպանիչ Կոտլյարևսկուն (Կիտլերևսկի), որ Ղարաբաղում էր կանգնած գրուզինսկի գրենադերսկի մի գնդով հանդերձ, որպեսզի տեղական Մեթի-խանին հետն առնելով՝ հարձակվի Արաս-միրզայի վրա: Լսելով այս՝ Կոտլյարևսկին (Կիտլերևսկի) գնաց՝ հետը տանելով նաև Ղարաբաղի խանին երկու հազարի չափ զորքով: Իջնելով Արագի (Արեզի) [ափը]. կամրջակով անց կացրեց ու իր զորքը փոխադրեց [մյուս կողմը]: Իսկ երբ զինարանն էին անց կացնում, կամրջանավը խորտակվեց և երկու թնդանոթ-մարտկոցով (բատարեով) ջուրն ընկավ, և մնաց [միայն] երկու թեթև թնդանոթ: Չնկատելով այս՝ Կոտլյարևսկին (Կիտլերցկին) թողեց այնտեղ՝ ջրի մեջ՝ այն թնդանոթները և ինքը վրայով անցավ: Նրա հտևից գնացին զարաբաղցիները և Թավրիզի ճանապարհով գիշերն աննկատելիորեն Պարսից ճամբարը հասան...

1813 թվին... հարկադրված դան Բաբախանն ուղարկեց Շատաղի խան Աբուլ-Հասան-խանին: Վերջինս եկավ Ղարաբաղ: Եվ Ռոտիշևն էլ եկավ Տփղիսից: Հանդիպում ունեցան Գ[յուլիս]ախանում՝ Զեբայում, ուր պարսիկներն ու ուսաները հաշտվեցին, տալով իրար փոխադարձ արակատա հաշտության և որոշելով

սահմաններն այսպես. Արազի (Արեգի) ափը, Մեղրին և Շորա-
գյալը ոռոսներին ֆնաց, նույնպես և խանությունները՝ 1. Ղա-
րաբաղը, 2. Գյանջան, 3. Շաքին ու Շիրվանը, 4. Բաքուն, Թա-
լիշը, Լենքորանը, Դարբանդը և՛ամբողջ Դաղստանը, 5. Դուբան...
Իսկ ղզլաշներին մնաց Երևանն ու Էջմիածինը և Արազի (Արե-
գի)՝ Խուրդափերինի կամրջի հայնկույս [մասը]՝...

1817 թվին... [գերմանացի կոլոնիստները հաստատվեցին]...
Շամխորում (Շանքորում), Սոմխիթում և այլուր...

1819 թվին... Ալեքսանդր կայսրը՝ ղաեն Բաբախանին
ուղարկեց ընծաներ Իզմիրցի սպա Ավետիքի (Ավատիքի)
ձեռքով:...

1819 թվին... [Տեղեկանալով Դաղստանի ժողովրդի հուզման
մասին]՝ Տփղիսում գտնվող գեներալ Երմոլովը՝ այս մասին
գրեց Ղարաբաղի գավառի կառավարիչ հայ[ազգի] գեներալ իշ-
խան Ավերիան Գրիգորիչ Մադաթովին⁶, որը Ղարաբաղի բնիկ
էր և երիտասարդ հասակից գնալով Ռուսաստան՝ այնտեղ ղին-
վորական ծառայության էր մտել:... Քանի որ նա քաջարի գե-
ներալ էր, պետք է ոռոսաց ղորքը ժողովեր և Շաքիի ու Շիր-
վանի ժողովրդով գնար Դարբանդ [օժանդակելու Երմոլովի ար-
շավանքներին Դաղստանի դեմ]:...

1820 թվին... Ստամբուլում տեղի ունեցավ հուզմունք
հայերի և օսմանցիների միջև: Հայոց Գրիգոր (Գրիգուլ) պատ-
րիարքը⁷ լատինացոց հավատքի անցավ: Սա գրդեց տեղացի
հայերին, որպեսզի լատինացոց հավատն ընդունեն, իսկ հայե-
րը՝ հանձն չառնելով այս՝ հարձակվեցին պատրիարքի վրա:
Պատրիարքը փախավ վեզիրի մոտ, գանգատվեց, որ իբր թե
հայերն ապստամբություն են սարքում և նույնիսկ կաշառեց:
Այս պատճառով բազմաթիվ հայ երեւելիներին բանտարկեցին,
իսկ օսմանցիները կոտորեցին նրանց ու հափշտակեցին նրանց
գույքը:

1821 թվի փետրվարի 21-ին վախճանվեց Գայոս արքե-
պիսկոպոսը Վրացին, [աղգանունով]: Թաղ՝ աշխիլին, որը Աստրա-
խանի թեմակալն էր: Սա շատ տեղյակ էր ոռոսներեն, վրացերեն
և հայերենին⁸:

1822 թվին... ոռոսները Պարսկաստան քշեցին՝ Ղարաբաղի,
այսինքն Ռանի. խան Մեխթին, Իբրահիմ-խանի որդուն: Սա
գեներալ-մայոր և առպետ էր, և Ղարաբաղի խանությունը ստա-
ցել էր ոռոսներից և ունեւր այն ցարդ: [Այս եղավ] տեղակա

հայ գեներալ Մադաթովի ներշնչմամբ (մեղադրանքի հետևանքով), և ուսանելը մտցրին այնտեղ իրենց կառավարչությունը, որի գլուխ կանգնեցրին Մադաթովին: Իսկ [Մեիթիի] եղբորորդուն՝ Ջափար-դուլի-աղային, որը Մա[հ]մադ-[Հ]ասան-Աղասիի որդին էր, տղայի հետ միասին, կալանավորեցին և որպես բանտարկյալ ուղարկեցին Ռուսիա, Սիմբիրսկ (Ցիրցկի) քաղաքը...

1823 թվին... հայերը լիալուսնից [Ջատկի հաշվում] սխալվեցին⁹: Այսպես պատմեց ինձ տերտերը՝ տեր-Գեորգ (Գեուրք) Թելեթցին, որ այժմ այստեղ՝ Պետերբուրգում է ապրում և զարգացած և ուսյալ մարդ է, հմուտ ինչպես հայերենին, նույնպես և վրացերենին: 80 տարին մեկ անգամ հայերը լիալուսնից [Ջատկի հաշվում] սխալվում են...

1826 թվին... Երմոլովը Տփղիսից ուղարկեց առաջընթաց երեք հազար հետիոտն և սակավաթիվ էլ վրացական հեծյալ զորքով դեներալ-մայոր իշխան Մադաթովին Ղազախ, որպեսզի ղզլրաշների վրա հարձակվի ու քշի նրանց: Այս պահին Երևանի սարդար [Հ]ուսեյն-դուլին եկավ ու գրավեց Ղազախն ու Շամշադինը... Շամշադինում սարդարի հետ էր Ալեքսանդրե [արքայազնը]: Մադաթովը Ղազախում կանգնած՝ ղզլրաշների զորքին հաղթեց, այստեղից Շամշադին գնաց: Սարդարը Շամշադինից քաշվեց, Ջեզամի (Ջազամի) գլուխն անցավ ու այնտեղ կանգ առավ զորքով: Գեներալ Մադաթովը Շամշադինից երկու հազար մարդով և 4 թնդանոթով ու երեք հարյուր վրացական հեծելազորքով դեպի Գյանջա ուղեվորվեց...

Սեպտեմբերի 4-ին դեներալ Մադաթովը հասավ Գյանջա:... Ղզլրաշները՝ ավերելով և կողոպտելով Գյանջան՝ թողին քաղաքն ու հեռացան: Մադաթովն առանց կռվի մտավ ու գրավեց Գյանջան:...

1826 թվին... Շահադեն նահանջեց ու պաշարած Շուշվա բերդի մարդկանց էլ հանեց ու քաշվեց դեպի Արաղ (Արեղ), ուր և կանգ առավ:

Երևանի բերդի սարդար Մահմադ-[Հ]ուսեյն-խանի եղբայր Հասան-խանն եկավ մեծ զորքով... ու Լոռվա շրջակայքն ավերեց, քոչվորներին կողոպտեց... մինչ Սողանլուղ Մոմխիթի գյուղերն ավերեցին, ապա նահանջեցին: Հասնելով Լոռի՝ Հասան-խանը գիշերով տեղահան եղավ այնտեղից: Սրան վրա հասան երեք հարյուր ուս ղինվորներ Եգերսկի [գնդից]՝ մի թնդանոթով:... Գեներալ-մայոր իշխան Մենշիկովը... կապեց Լոռիից դեպի Ջա-

լավ-օղլի տանող ճանապարհը... և հաղթեց [ղզլբաշներին]... Ղզլբաշները տեղահան արին Փամբակը և Շորագյուղը...

Սեպտեմբերի 30-ին Պասկևիչն³⁰ իր զորքով հասավ կանգ առավ Արագ (Արեղի) գետի մոտ... Իսկ գեներալ Երմոլովն անցավ Ղազախ, որտեղ և կանգ առավ. ուղում էր կովի բռնվել Երևանի սարգարի հետ, որը Շամշադինում էր կանգնած։ Սարգարը քաշվեց ու Շամշադինի լեռն[եր]ում կանգ առավ։

Այստեղից գեներալ-մայոր Դավիդովին ուղարկեց Բամբակի կողմերը։ Ռուսական զորքը, որ կանգնած էր Լոռիում, և Քարթլիի զորքը և Սոմխիթ-Ստաբրաթիանոյի զորքը հետ տարավ..., սրանք հասան Ադարա[կ]՝ Փամբակի գլխին։ Այնտեղ էր կանգնած Հասան-խանը մեծ զորքով։ Մի փոքր կռիվ տեղի ունեցավ. ապա Ղզլբաշների զորքը քաշվեց ու գնաց Երևան։

1826 թվի նոյեմբերի 1-ին պարսիկներն ամբողջովին Արագով (Արեղով) անցան, Ղարաբաղի և Շաքի-Շիրվանի բազմաթիվ քոչվորներին տեղահան արին ու հետները տարան...

Գեներալ-ադյուտանտ Պասկևիչն իր զորքով կանգ առավ Ղարաբաղում՝ Ադամդլանի և Արագի (Արեղի) միջև Չարեք (Չերկ) կոչված գետի վրա։ Այս պատերազմում վիրավորվեց Ալիշահ շահադադյի որդի Սեյիդուլ-մելիք-միրզան։... Ապա ռուսներն անցան Կուրը և ուղևորվեցին Ղարաբաղի կողմերը։...

Ղզլբաշների զորքից, որը կանգնած էր Արագի (Արեղի)՝ վրա, հեծյալների մի քանի մասեր ելան ու գերեցին Ղարաբաղի մի քանի սահմանամերձ գյուղերը և վերադարձան։

Հոկտեմբերի 25-ին ռուսական զորքն անցավ Արագով (Արեղով), պատերազմեցին շահադեհի հետ, շահադեհն քաշվեց ու Արդբիլ գնաց։ Ռուսները գրավեցին աղա[հանք]ի գյուղերը և այլն։

Հոկտեմբերի 27-ին գեներալ Պասկևիչը կանգ առավ Ղարաբաղի կոչված գետ[ի ափ]ին, ... և՛ հետամուտ լինելով Ղարաբաղից տեղահան արած ժողովրդին, որին Ղզլբաշները հետներն էին տանում [հասավ] Քալանթար-բուլաղ կոչված աղբյուրի մոտ, որը Արագից (Արեղից) 20 վերստ հեռու է գտնվում, ստիպեց թողնել 200 ծուխ։...

Գեներալ Պասկևիչը՝ անցնելով Ղարաբաղի կողմերը՝ վերադարձրեց Շաքիից, Շիրվանից և Ղարաբաղից տեղահան արած քոչվորներին... ապա՝ անցնելով Արագը՝ կանգ առավ Չարեք (Չերկ) գետ[ի ափ]ին Ղարաբաղում։ Այս եղանակով հոկտեմբերի 30-ին։

1826 թվի դեկտեմբերի 28-ին գեներալ-լեյտենանտ իշխան Մադաթովը իր զորքի մի մասով անցավ Արագ (Արեգ) գետով և ուղղվեց դեպի Ղարաբաղի կողմերը... և ազատեց... Ղարաբաղից տեղահան հանած քոչվորներին...

1827 թվի հունվարի 1-ին... Մադաթովը ուղարկեց [իր] հեծելազորքը, զարաբաղցի հայերին և շաքի-շիրվանցիներին... քոչվորների վրա հարձակում գործելու համար...

...Ապա... գեներալ Մադաթովը՝ վերադառնալով Ղարաբաղից՝ գրավեց փոքր քաղաք Լարը (Լարի)...

...Ապա [Մադաթովը] հասավ Արագ, անցավ Արագով ու եկավ Ղարաբաղ խիստ հաղթական...

[ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ 1828—1830 թթ.]

1828 թվին... Վրաստանի կառավարչապետ կոմս Պասկևիչը գնաց Ղարսով Ախալցխին գրավելու համար։ Պասկևիչը Ղարսը պաշարեց և կովով վերցրեց այն հունիսի 30-ին... Իսկ հուլիսի 14-ին Պասկևիչը կովով վերցրեց Զավախեթի Ախալքալաքը... Օգոստոսի 15-ին Պասկևիչը վերցրեց Ախալցխին։...

Սույն իսկ թվին Պասկևիչն Նրևանից ուղարկեց գեներալ-մայոր Ճավճավաձեին զորքով Բայազետը գրավելու համար։ Ճավճավաձեն հասավ այնտեղ և վերցրեց Բայազետը օգոստոսի 29-ին։

Սույն իսկ թվին, օգոստոսի 28-ին, Պասկևիչը պատերազմով վերցրեց Արդահանը...

1827 թվին ուսաներն Արասաբադի բերդն և Նախիջևանը վերցրին, շահագրեին հաղթեցին։

Օգոստոսին Արաս-միրզա շահագրեն եկավ Նրևան, պատերազմեց գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկու հետ։ Մեծ պատերազմ ունեցան։ Էջմիածինը ուսաների ձեռին էր. ղզլբաշները չկարողացան խլել։ Կրասովսկին այնտեղ ամրացավ։ Սրան կառավարչապետ Պասկևիչն օգնության հասավ Նախիջևանից։ Սա որ եկավ, շահագրը Էջմիածնի պաշարումը թողեց ու կանգ առավ Դավալուռում (Դեվալուռում). այնտեղ նրա եղբայր Ալի-Նալի-միրզան ևս եկավ զորքով, քաշվեցին ու գնացին ներքև։ Պասկևիչը Սարդարաբադը վերցրեց սեպտեմբերի 15-ին, ապա Նրևանի բերդին մոտեցավ և 6 օրից հետո վերցրեց. և Հասան-խանին երեք հարյուր հոգով կալանավորեց։

1830 թվի հունիսի 27-ին Տիգրիսում տարածվեց Հնդկաստանից եկող մի հիվանդութուն, որ խոլերա (խոլերնի) է կոչվում. սա շատ մարդիկ կոտորեց աստծո անեծքով մեր մեղքերի պատճառով: Եվ այդ երևաց աստվածածնու պատկերի վրա, որն ամփոփված է Նորաշեն կոչված հայոց՝ եկեղեցում. պատկերը կարծես կենդանի աստվածածինը լիներ՝ լացող և արտասովալից [աչքերով]...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ալեքսանդրե արքայազնի մասին տե՛ս այս աշխատության ժե գլխի 3-րդ ծանոթ.:

² Գեն. Ն. Ֆ. Ռտիշչեվը, Վրաստանի կառավարչապետ, 1811—1816 թթ.:

³ Ի նկատի է առնված Գյուլստանի գաշնազիրը:

⁴ Ալեքսանդր I կայսրը, 1801—1825 թթ.:

⁵ Գեն. Ա. Գ. Երմոլովը, Վրաստանի կառավարչապետ, 1816—1827 թթ.:

⁶ Գեն. Վ. Գ. Մադատովի մասին տե՛ս՝ Գենեթսլ-լեյտենանտ Վ. Գ. Մադատովը, Երևան 1942—Генерал-лейтенант В. Г. Мадатов, Ереван 1942.

⁷ Այստեղ ժամանակադրութունը խախտված է: Գրիգոր [Խամոցին]. Կ. Գոլսի պատրիարք էր 1801—1802 թթ., մինչդեռ 1820 թվին Կ. Գոլսի պատրիարքն էր Գոգոս Գրիգորյան Ադրիանապոլսցին (1815—1823):

⁸ Գայուսի մասին տե՛ս՝ Կ. Կեկելիձե, Վրաց հին գրականության պատմութունը, հ. I, Թբ., 1951, էջ 360—363. Проф. Н. Н. Пальмов, К сведениям о личности архидиакона Гаюза, впоследствии архиепископа Астраханского и Ставропольского,—„Христ. Восток“, т. II, 1913, стр. 36—53. Ա. Խազիգեանց, Երգք Սերովբե վարժապետի Գատկանեան, Մոսկվա, 1857, էջ 64 (Առ հայրապետն Գայիոս): Լ. Մ Ե Լ Ի Բ Ս Ե Ր-Բ Ե Կ, Վրաստանի պատմության գրավոր աղբյուրների պոլսլիկացիների կատալոգը, I, վրացերեն, Թբիլիսի, 1949, էջ 298:

⁹ Խոսքը Մադատովի մասին է:

¹⁰ Գեն. Ի. Ֆ. Գատկեվիչ, Վրաստանի կառավարչապետ, 1827—1831 թթ.:

ԹԵՅՄՈՒՐԱԶ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

ՆԱՄԱԿՆ Մ. ԲՐՈՍՍԵՆ (1836), «ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» (1843),
«ՕՐԱԳԻՐ» (?)

Թեյմուրազ Բագրատիոնը Վրաց վերջին թագավոր Գիորգի XII (XIII)-ի որդին էր: Ծնվել է 1782 թ., աշակերտել է Դավիթ Ալեքսի-Մեսխիշվիլուն (տե՛ս այս աշխատության ժԲ գլուխը): Քարթլիի և Կախեթի 1801 թ. Ռուսաստանին միանալուց հետո՝ մի առժամանակ համագործակցելով իր հորեղբայր Ալեքսանդրե արքայազնի հետ՝ փախչում է Պարսկաստան, սակայն 1810 թ. հաջտվում է կատարված իրողության հետ, վերադառնում է Վրաստան, ապա անցնում Ռուսաստան և նվիրվում գիտական գործունեության: Պետերբուրգում կեցած պահին ընտրվում է Ռուսական Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ: Սրան, իբրև վրացերենի ուսուցչի, աշակերտում է ապագա հայտնի վրացագետ և հայաբետ, ակադ. Մ. Բրոսսեն: Նույն Պետերբուրգում Թեյմուրազը մնում է ցմահ, վախճանվում է 1846 թվին և թաղվում Ալեքսանդր-Նեվսկու մայրավանքի (լավրայի) Ավետյաց եկեղեցում:

Թեյմուրազ արքայազնը հեղինակ է մի շարք երկերի, որոնց մեջ առանձին աչքի են ընկնում «Վրաստանի պատմությունը», «Ծանապարհորդություն զեպի Նվրոպա և այլևայլ տեղեր» և լատաստեղծությունները: Բացի դրանից, մեզ հասել են նրա նամակները՝ գրված ակադ. Մ. Բրոսսեին և «Օրագիրը», որ դեռևս հրատարակված չէ: Նրա գրական-գիտական գործունեության մանրամասն տեսությունը կաղմել է դոց. Շոթա Մեսխիան՝ «Թեյմուրազ արքայազնի կյանքն ու գործունեությունը», վրացերեն, — «Материалы по истории Грузии и Кавказа», 1939, вып. I, էջ 17—78:

Մ. Բրոսսեն ուղղված Թեյմուրազի նամակները, որ պահվում են Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին րն-

կերության (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանի) հավաքածոյի № 4794-ի ներքո, գեոեա հրատարակված չեն: Իսկ «Վրաստանի պատմությունը», որն ընդգրկում է Վրաստանի և հարևան երկրների անցյալի տեսությունը հնագույն ժամանակներից մինչև IV դար Ք. հետո և ավարտվել է 1843 թվին, լույս է տեսել վրացերեն՝ Խոսեաց Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակությամբ, Պետերբուրգում 1848 թվին հետևյալ վերնագրով՝ «Պատմութիւն ի սկզբանէ Իվերիայի, այսինքն Գեորգիայի, որ է համայն Վրաստան»: «Օրագրից» մի հուշ հրատարակեց րանստեղծ Ի. Գրիշաշվիլին իր բանասիրական հոդվածներից մեկում («Կոմունիստի» օրաթերթ, 1935 թ., № 229):

Հակառակ Շ. Մեսխիայի կարծիքի (op. cit., էջ 73-74), մենք գտնում ենք, որ Թեյմուրազ արքայազնը ուսումնասիրած չէ հայերենը (գրաբարը) և բնագրում չի օգտագործել Մովսես Խորենացու և Միքայել Չամչյանի պատմությունները, և ոչ էլ օգտագործել է այգպիսիների վրացական թարգմանությունները (Л. Меликсет-Беков, Эксерпты из древней „Истории Армении“ по грузинской рукописи XVII века, „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. II, Лнгр. 1927, стр. 135—142. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՐ-ՔԵԼԻ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, 71—76. Նույնի՝ Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ի վրացերեն թարգմանությունը, վրացերեն, — «Վրաստանի պետ. թանգարանի Տեղեկագիր», VIII, 1935, էջ 55—58. Նույնի՝ Հայոց հին գրականության պատմությունը, վրացերեն, Թբ., 1941., էջ 228—229): Ավելի հավանական է, որ Թեյմուրազը ձեռքի տակ ունենար Մ. Խորենացու պատմությունը ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Հովսեփ սարկավազ Հովհաննիսյանի, Պետերբուրգի 1809 թ. հրատարակությամբ (Армянская история, сочиненная Моисеем Хоренским, перевел с армянского архидиакон Иосиф Иоаннесов, СПб, 1809), կամ լատիներեն թարգմանությամբ և հրատարակությամբ եղբայր Վիստոնների, Լոնդոնում 1736 թ. (Mosis Chorenensis Historiae Armenicae libri III... Latine verterunt... Gulielmus et Georgius Gul. Whistoni Filii, London, 1736), իսկ Մ. Չամչյանի պատմությունը՝ անգլերեն թարգմանությամբ, որ հրատարակվել է 1790 և 1827 թթ. (Father Michael Chamich. History of Armenia. From b. C. 2247 to the year of Christ 1780. Translated

from the original armenian by Johannes Abdal, I and II, Calcutta, 1790, 1827):

Թեյմուրազ արքայազնի պատմութիւնը, գրված 1843 թ., հիմնականում չի պարունակում ոչ մի այնպիսի նյութ Հայաստանի և հայերի նկատմամբ, որ չլինի հիշված Մ. Խորենացու պատմության մեջ, որն և օգտագործում է և նույնիսկ տեղ-տեղ քննադատում Թեյմուրազը (էջ 44—47), կամ օգտագործած չլինի ըստ Մ. Չամչյանի պատմության, կամ վերջապես ըստ հույն և լատին պատմիչների: Ի նկատի ունենալով, որ Թեյմուրազ արքայազնի պատմութիւնը վերաբերում է հնագույն շրջանին, ասել է՝ անհիշատակ ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեութիւն ընդունելը, որ արդեն հայտնի է ուրիշ աղբյուրներից, ինչպիսիք են Լեոնտի Մրովելին և Վախուշտին, մենք ավելորդ ենք համարում տալ այստեղ երկար ու ընդարձակ մեջբերումների թարգմանութիւններն այդ պատմութիւնից, այլ բավականանում ենք մի հատվածի թարգմանութեամբ, որը վերաբերում է Մ. Խորենացու քննադատությանը, և մի ուրիշի էլ՝ ակադ. Մ. Բրոսսեին ուղղված 1836 թ. 28 II թվակիր նամակից, որ վերաբերում է հայոց և վրաց տառերի «գյուտի» խնդրին:

[ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՏԱՌԵՐԸ]

Մեր՝ [Վրացական] և ոչ մի այլուրեն և ոչ մի գիր ո՞մն հայ Մեսրոպի կամ որևէ ուրիշի հորինածը չէ, և սրա ապացույցը հին դրամներն են, որ առկա են խուցուրի աստթավրուլի [նշաններով] գրված և որ փորագրված են Քրիստոսի ծնունդից առաջ՝

[ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ]

Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելի)² իր Պատմության առաջին գրքի վեցերորդ գլխում գրում է այսպես. «Բեկ, այսինքն Բիլ կամ Բաալ, հայոց նահապետ (նախահայր) Հայկի (Հասսի) ժամանակակից էր, որի մասին շատերն են պատմում և շատերն էլ այլևայլ կերպ են տարախոսում: Իսկ ես ասում եմ, որ նա, որին Մատուռնաս և Բեկ են կոչում, ներլսթն է՝ Սրանով երևան եկավ, որ հայ պատմիչ Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելի) ներթոթին Բաալ է կոչում, որին հետագայում ասորեոտանցիք սխալմամբ իրրե աստված էին պաշտում: Սա-

կայն ընդհանուր պատմության սյուները (դոգմատները) Բաալին ներդրոթ չեն կոչում, և ոչ մի պատմարան ընդհանուր Ասիայի, կամ Եվրոպայի, կամ որևէ ուրիշը բացի միմիայն հայ պատմիչներից, չի պատմում, որ Հայկը (Հաոսը) սպաներ Ներթին կամ Բաալին:

Մանոթություն [Թեյմուրազի]: Բուն Ասորեստանի պատմության հեղինակը, այսինքն նրա ժողովողը, գրում է այսպես. «Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելին) մանրակրկիտ հետազոտություն սկսեց Բաալի մահվան շուրջը, քանի որ այն արտագրեցի քաղաքական մի ձեռագրից, որ Մենդոց [գրքի] առաջին թագավորների շարքումն էր հիշված»: Սակայն այս մանրամասնությունները չեն նկատվում ասորեստանյան ոչ նոր և ոչ էլ հին պատմությանց մեջ: Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելին) գրում է այսպես. «Քաջ Հայկը (Հաիկ)³, այսինքն Հաոսը, որ նախանձում էր Բաալին [թագավորական] դահ բարձրանալու առթիվ, նրա դեմ սկսեց պայքարել. սակայն հաջողությունը վիճակվեց աստղապաշտ թագավորին, այսինքն Բաալին, [մեծա]մասնությունը, [մինչդեռ] պարտված [փոքրա]մասնությունը իրենց՝ Հայկազանց (Հաոսյանների) թագավորի դեմ դարձավ չարաչար, և Հայկը (Հաոսը) քաշվեց Արմենիայի երկրի (կողմանց) Արարատ լեռը, [ուր] և հաստատվեց իր որդով և տուն ու տեղով, որոնց թիվն էր երեք հարյուր հոգի...»:

[Այսպե՛ս բերելով Մ. Խորենացու պատմության I գրքի XI գլխի բովանդակությունը աղավաղված ձևով՝ հեղինակը նշում է.]

Այսպես են Խորենացու (Խորանելի) պատմվածքները, որը ոչ մի այլ պատմիչ, ոչ արևելյան և ոչ էլ արևմտյան, չի վավերացնում...:

Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելի) իր գրքում՝ առաջին հատորի տասերորդ գլխում⁴ պատմում է Բելի (Բիլի) և Հայկի (Հաոսի) պայքարի և նրա՝ [Բելի] Հայկից (Հաոսից) սպանվելու մասին, իսկ այլ հայ պատմիչները գրում են Ներթոթի Հայկից (Հաոսից) սպանվելու մասին:

Իսկ նույն գրքի չորրորդ գլխում Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելին) այսպես է գրում Նոյի ծննդաբանություն մասին. «Քամից ծնվեց Խուս⁵, Խուսը ծնեց Մեսրայիմ, իսկ Մեսրայիմը ծնեց Ներթոթին»: Այս [կարգը] մինչ Ներթոթ պահպանված է Սրբազան Պատմության Հին Ուխտի Մենդոց գրքում⁶, Իսկ Մովսես Խորենացին (Մոսե Խորանելին) ավելացնում է. «Ներթոթը ծնեց Բա-

բիային, Բարիան ծնեց Աներին, Աները ծնեց Արբելին, որ նրանց նկարագրության համաձայն նույն Բելուս կամ Բիլն է, որ նույն Բաալն է. Արբելը ծնեց Նինոսին, որ Սեմիրամիդայի ամուսինն էր, քանի որ Նինոսի հայրը հինգերորդ ծնունդն էր Ներրոթից. հետևապես Ներրոթն այլ է և Բիլն այլ, քանի որ Նինոսի հայրը, ինչպես բնդհանուր պատմությունն է մեզ ուսուցանում, Բիլն է. և լուում են Ներրոթի սպանման մասին Հայկից (Հատսից), մինչդեռ Խորենացին (Խորանելին) Հայկի (Հատսի) ձեռքով սպանել է տալիս Բելին, այսինքն Բիլին, որին նրանք Արբել կամ Արբիլ են կոչում, և որը նույն Բիլն է, Իսկ Բիլի արշավանքների մասին տիեզերական բոլոր պատմությունները հակասակն են ասում...

Օ Ր Ա Գ Ր Ի Յ

1810 թ. դեկտեմբերի 14-ին [ես՝ Թեյմուրազս՝ և Սուլոմոն Բաղմաձեն] Ներսիսյան երկրից՝ Արագի (Արեղի) և Սև ջրի (Ղառասուի) միախառնման տեղից ելանք և հասանք Պետերբուրգ 1811 թվի հունվարի 22-ին, կյուրակեին...

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1 Հմմտ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց գրի գիտությունը կամ հնագրությունը, վրացերեն, Թբ., 1949, էջ 154—238, 266—272 մանավանդ 195—203 (տախտակներով): Նույնի՝ Հայոց հին պատմական գրականությունը, վրացերեն, Լ, Թբ., 1935, էջ 171—183. Կ. Կեկելիձե, Վրաց հին գրականության պատմությունը, հ. I, Թբ., 1951, էջ 69—70: Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայոց հին գրականության պատմությունը, վրացերեն, Թբ., 1941, էջ 12—13 և ծան. 1: Պ. Ինգոբոգ՝վա, Անտիկ շրջանի վրացական գրի հուշարձանները, վրացերեն՝ ռուսերեն ամփոփումով, — «Известия Института ЯИИМК, X, 1941, էջ 411—427: Վրաստանի պատմությունը հնագույն ժամանակից մինչև մեր օրերը, ձեռագրի իրավունքով (մակետ), վրացերեն, Թբ., 1940, էջ 62—63: Վրաստանի պատմությունը հնագույն ժամանակից մինչև XIX դարի սկիզբը, վրացերեն, Թբ., 1948, էջ 92—94, և այնտեղ կցված տախտակը. История Грузии. Часть I. С древнейших времен до начала XIX века. Т., 1950, стр. 93—95 и таблица там же.

2 Խորենացու «Խորանելի» հորջորջումը, թվում է, Թեյմուրազը գործածում է Դավիթ Ալեքսի-Մեսիքիշվիլու ազգեցությունը (հմտ. այս աշխատության ժբ գլուխը):

³ «Ղայկ» ձևն ինքնին աղացույց է թեյմուրազի կախման ռուսերեն
թարգմանությունից, ուր ունինք Гайк:

⁴ Պիտի լինի՝ առաջին գրքի (հատորի) V գլխում:

⁵ Հայերեն բնագրում՝ Քուչ:

⁶ Հմմտ. Մենդրոց գրքի X, 6՝ «Եւ որդիք Քամաց՝ Քուչ և Մեսարիմ,
Փուգ և Քանան»:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐ

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

XVIII—XIX դդ. վրաց գրականությունն առանձնապես հարուստ է անանուն հեղինակների կազմած «քրոնոգրաֆիա»—«կինկլոս»-ներով («Ժամանակագրություն»—«Գավազանագիրք»-ներով): Այդ «քրոնոգրաֆիա»—«կինկլոս»-ներից մի քանիսը պարունակում են տեղեկություններ Հայաստանի և հայերի մասին:

Ահա այդ հուշարձանների մասուցած տեղեկություններն էս:

I

Էրիսթափների օրհներգությանը կցված կինկլոսներում 1072—1605 թթ. շուրջը (հրատ. Е. Такайшли, Хроника Эриставского Акафиста, — „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, XXIX, 1901, стр. 103—114).

266—1578 թ. Սվիմոն թագավորը¹ վերագառնալով օտարությունից (գերությունից)՝ գրավեց Գորվա բերդը, նվաճեց Քարթլին, Սոմխիթն ու Լոռին:

273—1585 թ. Սվիմոն թագավորը և [Մահմադ-]փաշան ճակատամարտ ունեցան Լոռիում: Թագավորը հաղթեց, ուռումներից ապանվեց մինչև 472 հոգի:

273—1585 թ. թագավորը գրոհ տալով վերցրեց Լոռիի այրերը թվով մինչ իննը:

273—1585 թ. ապրիլի 1-ին Սվիմոն թագավորը մոտեցավ Լոռվա բերդին և հունիսի 10-ին գրավեց այն:

287—1599 թ. ... Սվիմոն թագավորը գերի ընկավ, իսկ Ջափար-փաշան նվաճեց ամբողջ Սոմխիթն ու Լոռին:

II

Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում) հավաքածուի № 252 ձեռագիր-ժողովածուին կցված կինկլոսներում 1444—1702

ԹԹ. շուրջը (հրատ. Ե. Такайшвили, Материалы для истории Грузии, Т. 1895, стр. 24—29):

244—1556. Այս թվին շահ Թամազը² նստեց Քարթլիում և Սոմխիթում...

III

Իկորթայի վանքի «Տոնական»-ին կցված կինկոսում 1431—1737 թթ. շուրջը (հրատ. Ս. Կակարաձե, Իկորթայի № 6 Տոնականի քրոնիկան, վրացերեն, Թբ., 1912, էջ 4—6):

1431 թ. Ալեքսանդրի թագավորը³ գրավեց Լոռին...

1729 թ. Այս թվին հայերը շեղվեցին⁴,

IV

Ղանչաթի վանքի «Տոնական»-ին կցված կինկոսներում 1444—1754 թթ. շուրջը (հրատ. Ե. Такайшвили. Канчаевский „жам-гулани“ и исторические приписки его кинклоса,— „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXIX, 1901, стр. 123—137).

227—1539. Այս թվին հայերը շեղվեցին ու Թեոդորոսի (Թեոդորի) կիրակին ուտիս ունեցան⁵...

323—1635. Այս թվին խոնթքարն⁶ եկավ և Երևանը գրավեց...

414—1726. Այս պահին Քարթլին թուրքերի (թաթարների) ձեռին էր, և իրանական երկրին՝ Թավրիզից հայսկույս քաղաքներին, երկրներին՝ Երևանին, Շեմախիային և ուրիշ շատ [տեղեր]ին տիրել էին ու ստրկացրել:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Սվիմոն I, Քարթլիի թագավոր, 1558—1600 թթ.:

² Թամազ I, Պարսից շահ, 1526—1576 թթ.:

³ Ալեքսանդրի I, Քարթլիի թագավոր, 1413—1442 թթ.:

⁴ Խոսքը ծուղատկի մասին է:

⁵ Նույնը:

⁶ Մուրադ IV Ղազի, Օսմանյոց սուլթան, 1622—1639 թթ.:

Տե՛ս 5-րդ ծանոթ.:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ XII—XVIII ԴԴ.
ՎՐԱՑ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

Ա

ԱՆԱՆՈՒՆ (XII Դ.)

«ՎԻՍՐԱՄԻԱՆԻ»

(ՃԱՀՐԱԴԴԻՆ ԳՈՒՐԳԱՆԻԻ ՎԻՍ-ՈՒԱՄԻՆ-Ի ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐՍԻԱՆ)

Ճահրադդին Գուրգանիի «Վիս-ո-Ռամին» սիրավեպի (գրված 1048 թվին)* վրացական վերսիան, որ ներկայացնում է իրենից ազատ թարգմանությունն պարսկերենից և վերամշակում անհայտ անձնավորության (մի ենթադրությամբ՝ Սարգիս Թմոզվելու) կողմից, համեմայն դեպս, ոչ ուշ քան XII դարի վերջերը, — «Վիսրամիանի» վերնագրով և արձակագիր ձևով է հասել մեզ։ Այս վերսիան հրատարակվել է 3 անգամ. ա. Ի. Ճավճավաձեի, Ալ. Սարաջիշվիլու և Գ. Ումիկաշվիլու խմբագրությամբ, 1884 թ., ք. Ալ. Բարամիձեի, Գ. Ինգորոզվաշի և Կ. Կեկելիձեի խմբագրությամբ և Յուստին Արուստաձեի աշխատակցությամբ (Իբրև բառարան կազմողի) 1938 թ., գ. Սուլոմոն Ղուբանեյշվիլու խմբագրությամբ, 1949 թ. (Վրաց հին գրականության ծաղկաքաղ, II, Թբ., էջ 140—186)։ Նույնը ունենեն լույս է տեսել 2 տարբեր թարգմանությամբ. մեկը՝ Բ. Խուդեհեկոյի, ակադ. Հ. Օրբելու խմբագրությամբ 1938 թվին — „Висрамиани. Грузинский роман XII века и персидская поэма XI века Вис и Рамин. В изложении и переводах Б. Т. Руденко и М. Л. Дьяконова“. М.-Л., 1938 (Висрамиани — грузинский роман XII века. Изложение и перевод Б. Т. Руденко, стр. 1—153), մյուսը՝ Ս. Իորդանիշվիլու, Վ. Էլսների խմբագրությամբ, 1949 թվին — „Висрамиани, Роман, Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии С. Иорданишвили. Литературная редакция В. Эльснера. Тбилиси, 1949, VIII+381 стр., նաև անգլերեն Օ. Wardrop-ի թարգմանությամբ 1914 թ. (Visramiani... Translated from the georgian versium by Oliver Wardrop, London, 1914).

* Հրատարակված Թեհրանում 1865 և 1935 թթ.։

Այս վեպում ուշադրության արժանի է. ա. Շիրինի հիշատակությունը՝ 3 անգամ (գլ. 2, 24, 82), բ. Արտավազդի՝ 1 անգամ (գլ. 37), և գ. Հայաստանի՝ 3 անգամ (գլ. 1, 35, 89):

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

գլ. 1 ... [Սուլթան Տուղուրբեկը¹ ... լսելով ավագների և մեծամեծների խորհուրդը և զորք ժողովելով]՝ կոչ արավ երեք թագավորություններին. ապա՝ բաժանելով զորքը՝ ուղարկեց, մի [մասը]՝ Քիրման, մեկը Մոսուլ, մեկը Անվազ, մեկը Հայոց գավառները, մեկը Հունաստան: Եվ ամեն տեղից բոլորը վերադարձան մեծ հաղթանակով:

գլ. 35 ... Մոաբադ շահ արքան հաղթող և ուրախ վերադարձավ պատերազմից... Նա եկավ իր երկիր Խորասանը և մտավ Մարավ քաղաքը: Ամբողջապես գրավել էր Ռանի և Հայքի երկրները, և պատանդներ ու հարկ էր վերցրել հունաց թագավոր-կայսրից:...

գլ. 89 ... Վիսը ծնեց երկու որդի... մեկին կոչեցին Խորշեդ, մյուսին Ջիմշեդ:... Մեկին տվին ի սեփականություն Խորասանն ու Խվարազմը, մյուսին Ասորիքը (Շամի երկիրը), Եգիպտոսը և Ղիրոանը:... Իսկ Առանը, Հայքը և ամբողջ Ասրպատականը [Ռամինն] իրեն վերապահեց:...

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Տուղրբեկի մասին տե՛ս Вл. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, М.-Л., 1941, стр. 23, 81, 141, 158:

ՉԱԽՐԱԴԱԶԵ (XII Դ.)

«ԹԱՄԱՐԻԱՆԻ»

Չախրուխաձեն XII դարի բանաստեղծ է, հեղինակ Թամար քաղաքումն նվիրված ներբողյանների, որոնց ընդհանուր թիվը է 115՝ յուրաքանչյուրը 8 տողից։ Մի ժամանակ Ն. Մառը Չախրուխաձեին նույնացնում էր Շոթա Ռուսթավելու հետ։

Ներբողյանները, որ ամբողջացրած են մի ընդհանուր վերնագրի՝ «Թամարիանի»-ի տակ, հրատարակված են 7 անգամ։ ա. Պ. Իոսելիանոս՝ 1838 թ., բ. Դ. Չուբինովի՝ 1863 թ., գ. Չ. Ճիճինաձեի՝ 1882 թ., դ. Ն. Մառի՝ 1902 թ., ե. Ս. Կակարաձեի՝ 1913 թ., զ. Նույնի՝ 1937 թ., և է. Ս. Ղ'ուբանեյշվիլու՝ 1949 թ. (հիշյալ ծաղկաքաղում, II, 188—198)։ Ակադ. Ն. Մառի հրատարակությանը կցված է ռուսումնասիրություն՝ Н. Марр. Древне-грузинские одописцы (XII в.). II. „Певец Тамары“ [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, IV, СПб.], 1902, էջ ոգ—ում, 77—106)։ Ռուսերեն չափածո թարգմանությունը տե՛ս զրքում. „Чахрухадзе. Тамариани. Перевод с грузинского Шалва Нуцубидзе“, Тбилиси, 1942 (վերջինում ամեն մի տուն երկուսի է բաժանված, ամբողջը 228 տուն)։

Այս երկում Հայաստանի և հայերի հիշատակությունն առկա է 18, 32, 33, 58, 74 և 112-րդ տներում (համաձայն Ս. Կակարաձեի հրատարակության)։

տուն 18 «Երզնկայի տերը՝... Սեգոր քանդողը...»։

» 32 [Թամարն]

«Գառնի կանչեց ինձ՝ նրան գովարանողիս...»։

» 33 «[Թշնամուն]... զիճիր Ռանին...»

Երբեմն թո՛ղ որ Ամբերգին մոտենա...»։

- տուն 58 «Մինչև որ Արման[շահ]ը ձեռները ոլորի,
Ուրախությունից հոգին կվառվի»:
- » 74 «Բորքարն՝ ինչո՞ւ է վազում, վազում 'ի վին՝
Երբեմն բերկրանքին մութ սահման դնելու,
Այլոց տիրողներին, հարկ գջլողներին
Սաստիկ ահ ու երկյուղ նորից ավելացնելու:
Մի օր Տառյում, ավելցավ Օսեթը,
Իսպիր և Շիրվանը դժվար է շրջել»...
- » 112 «Ո՞վ է քեզ նման չքնադ-գեղեցիկ
Վարքով և մտքով, ոգով ոնց հատակ:
Ո՞վ է Անիում: Ովքե՞ր և ի՞նչ...»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- ¹ Նույն Աբուբեքրը՝ Ադրբեջանի աթաբակը:

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.)

«ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻԱՆԻ»

Անանուն հեղինակի կամ հեղինակների գրչից ելած առասպելական բնույթ կրող «Ռուսուդանիանի» ընդարձակ վեպը (պոեմը), որ ցարդ հրատարակված չէ. հայտնի է միմիայն այն քաղվածքների հիման վրա, որ առկա է XIX—XX դդ. գիտական գրականության մեջ՝ ակադ. Մ. Բրոսսեի, պրոֆ. Դ. Չուբինովի, պրոֆ. Ալ. Խախանովի, ակադ. Ն. Մառի, պրոֆ. Ակ. Շանիձեի, պրոֆ. Ալ. Բարամիձեի և ուրիշների հրատարակություններում, մասամբ նաև ուսներեն թարգմանությամբ Ն. Մառի (Н. Марр. Грузинский извод сказания о трех остроумных братьях из Русуданиани,—, Восточные заметки, Сборник статей“, СПб, 1895, стр. 221—259):

Այս երկը ոմանք՝ ինչպես, օրինակ, Չուբինովը և Խախանովը, վերագրում են XIII դ., ոմանք՝ օր. Բրոսսեն՝ XV դ., մյուսները՝ օր. է. Թադ'այշվիլին, XVI դ., վերջապես Ն. Մառը, Կ. Կեկելիձեն և Ա. Բարամիձեն՝ XVIII դ. (համա. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմությունը. հին գրականություն, վրացերեն, II, Թբ., 1952, էջ 320—325. Ալ. Բարամիձե, էսքիզներ վրաց գրականության պատմությանից, վրացերեն, II, 1940, էջ 86—113):

«Ռուսուդանիանի»-ի լավագույն և լրիվ ձեռագիրը Վրաստանի Կենտրոնական պատմական արխիվի հավաքածուի № 102-ն է (XVII—XVIII դդ.), որից (էջ 257ա—257բ) մենք և քաղել ենք առորև թարգմանաբար օգտագործվող հատվածը «արեելյան նվագի» մասին:

[ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՆՎԱԳԸ]

Ջարկեցին քնարին (չանգի), վնին (բարբիթի), ծնծղային (ծինծիլա), երգեհոնին (օրդանա), տալիղին (մուղնի), քյամա-

չային (քամանչա) և թամբուրին (թանրուրի)¹, և այս բոլորի նվագումով ու այսպիսի հրաշալի ձայներով երգում էին այնպես, որ մարդու տկանքը սրտնից դուրեկան րան յսած չպիտի լիներ: Գալիս էին օտար թոշուհները և ձայնակցում էին քրոջ ձայնին: Այսպես չերեացին այն տան ավագագույն քնար-երգուհերը (մեհանդե), ինչպես հայերն էին ասել պարսկական հրաշալի եղանակով:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

¹ Արեւիյան գործիքների գործածության մասին վրաստանում տե՛ս Իվ. Ջուլուխիձի, *Վրացական երաժշտության պատմության հիմնական խնդիրները*, Վրացերեն, Խր., 1938:

ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ (XVII Դ.)

«ԽՈՍՐՈՎ ԵՎ ՇԻՐԻՆ»

Փարսադան Գորգիջանիձեն արդեն ծանոթ պիտի լինի ընթերցողին այս աշխատության II հատորի ԺԴ գլխից (էջ 82—117), ուր ներկայացրած է, ըստ կարելիության մանրամասն կերպով, նրա կենսագրության և գրական գործունեության բնութագիրը համապատասխան քաղվածքներով հանդերձ, թարգմանաբար՝ նրա «Վրաստանի պատմություն» և «Օսմանցոց թագավորների պատմությունը» երկերից։

Այստեղ մենք, սակայն, թույլ ենք տալիս մեղ կրկնելու այն, ինչ որ գրել էինք «Խոսրով և Շիրին» վեպի շուրջը (էջ 86—87)։

«Ձնայած այն հանգամանքին, որ Փարսադան Գորգիջանիձեի «Վրաստանի պատմություն» ա. մասը լուրջ պատմական երկասիրության տպավորություն չի թողնում, այլ առասպելի բնույթ է կրում,—գրում էինք մենք,— այնուամենայնիվ այն առանձնապես հետաքրքիր է հայագիտական տեսակետով, քանի որ պարունակում է, ի միջի այլոց, Հայոց դարձի պատմությունն ու Խոսրովի և Շիրինի զրույցն ամենայն մանրամասնությամբ, որը հեղինակը գրի է առել գլխավոր ապեն րանավոր ավանդությունների հիման վրա, մասամբ օգտագործելով (Հայոց դարձի վերաբերմամբ), ինչպես մենք պարզած ունինք, և գրավոր աղբյուրները, բայց այլանդակ ձևով (Ագաթանգեղոս, Խորենացի, Դաշանց Թուղթ, Վարդա խաչի պատմությունն ըստ «Յայամաուրք»-ի և այլն)»։ Ապա գետեգելով նույն II հատորում Հայոց դարձի պատմությունն ըստ Փարսադան Գորգիջանիձեի «Վրաստանի պատմության» անտիպ ա. մասի՝ ամբողջական թարգմանությամբ, մենք խոստանում էինք Խոսրովի և Շիրինի զրույցը, որն «ավելի գեղարվեստական քան պատմական երկի նշանակություն ունի»,

հրապարակ հանել այն հատորում, ուր, ի միջի այլոց, «ամփոփած կուենենա՞նք համապատասխան նյութեր վրացական գեղարվեստական գրականությունից» և այլն:

Ահա այդ խոստումն է, որ մենք այժմ կատարում ենք, տալով մեր թարգմանությամբ «Խոսրով և Շիրին» վեպի այն վերսիան, որ Փարուզյան Գորգիշանիձեն մտցրել է իր «Վրաստանի պատմության» ա. մասում և որը, ի դեպ հիշենք, վերջերս հրատարակվեց պրոֆ. Ալ. Բարամիձեի կողմից. «Խոսրով-Շիրինիանի»-ի վրացական վերսիաների շուրջը, վրացերեն, — «Գրական հետազոտություններ», Լ, Թբ., 1943, էջ 102—106: Մեր ձեռքի տակ է եղել ՍՍՌՄ Գիտ. ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի, նախկին Ասիական թանգարանի, Georigica հավաքածուի № 6 ձեռագիրը (էջ 30—37), նաև Տիդիսի նախկին Եկեղեցական թանգարանի (այժմ Վրաստանի պետ. թանգարանում) հավաքածուի № 1787 գրչագիրը (էջ 3բ—4ա):

«Խ Ո Ս Ր Ո Վ Ե Վ Շ Ի Ր Ի Ն»¹

[1] էրանի արքայի զխով անցածը...

Բաղդադի խալիֆայի գործը և Վրաստանի վրա արշավելը: Բահր-Չուրինյաններ, Սելջուկյան, Խորազմյան, Ջինգիզյան, Օսման-Չուգյան, Բուրաքանյան, Թուրքմանյան և Իսմեիլյան սուլթանների ուժեղացումը... Շահ-Սեֆությամբ են հիշատակվում և թագավորում² (sic): Ինչպիսի սրանցից հնում բան եղավ Վրաստանում, այս է.

Խոսրով Պարտավելյանը, Տրդատ արքայի որդին, հայոց արքան, վախճանվեց, և նրանից երկու արու զավակներ մնացին: Նա ուներ քույր՝ Մահբանու, որը Տրդատ արքայի դուստրն էր. Խոսրովի որդու անունն էր Տիրան (Տերան), որը մանուկ էր և նրա տեղ հորաքույրն (բնագրում՝ մամարիդա. sic) էր թագավորում: Խոսրովն ուներ դուստր Շիրին անունով, որին դաստիարակում էր հորաքույրը: Եվ այսպես է ասված, որ սքանչելիությամբ և չքնադուլթյամբ, քնքությամբ և գեղեցկությամբ, բոյով և գլխամագով, ձայնով և վարքով ծնված այս աղջկան ոչ ոք չկար հավասար: Ռուսաստանի արքան կամեցել էր ուղել, և դեռ չէին տարել³, Ձմռանը Պարտավում (Բարդայում) էր լինում և ամռանը Լոռի էր գնում⁴, Գնացող-եկողները այնպիսի դոժք ասացին Շիրինի մասին Խոսրով արքային, որը Բայանց սեռից էր և էրանի և Արաքստանի արքա, որ այս Խոսրով արքան՝ չտես-

նեկով Շիրինին՝ անհամբեր նրա սիրահարն էր դարձել: Եվ Շիրինին կցեցին վանական հագուստ հագած սքեմավոր տղամարդիկ և կանայք, որոնք բաղում աղոթքով սիրելի դարձան Շիրինին, որը նրանց պատվով էր վերաբերում և նրանց խոսքը չէր կոտրում: Եվ նրանք առավել խոսքով արքայի գովքն էին ասում, և ուր էլ Շիրինը գնում էր, ծառից կախում էին խոսքովի, իրեն կենդանի և ձի հեծածի, նույնությամբ նկարը: Եվ Շիրինը զարմանում էր և հարցնում նրանց. «Երևեկ թնչ պիտի լինի, որ ուր էլ գնում եմ, այս չքնաղությունն եմ տեսնում»: Իսկ նրանք այսպես էին բացատրում. «Աստծո ողորմածությունն է դեպի ձեզ, որ ամեն տեղ խոսքով արքայի [պատկերն] են կախ տալիս, որ քեզ ամուսնացու ենք նշել և քեզից զատ մարմնավորներից և ոչ մեկին այսպիսի ողորմածություն թափն չի քնկել»: [Շիրինին] այս շատ դուր եկավ, նա ուրախացավ, և հարցրեց նրանց. «Հապա թնչ պիտի անեմ»: Նրանք այսպես պատասխանեցին. «Մերոնցից մեկնումեկի ձեռքով այս նկարը խոսքովին ուղարկեք և հաղորդեցեք, որ աստծու հրամանը կատարվել է, որ այս տեսքի և չքնաղության տերը մեզ ևս տիրի, տնտղեցեք, թե ձեր նկարն է, տեղեկացրեք մեզ»:

Գործի գլուխ գալը շատ դուր եկավ նրանց: Վանականը նկարը հանեց և գնաց, և սքեմավորը աղջկա մոտ մնաց: Իսկ Շիրինն անհամբերության մեջ էր և լուր էր սպասում խոսքովի: Երկու ամսից հետո մի բարի վարդապետ պատասխան բերեց և Շիրինի տեսքն ու չքնաղությունն ու հագուստը տախտակի վրա նկարած մատուցեց նրան, հետն էլ խոսքով արքայի նամակը Շիրինին՝ կնքված՝ նրա ձեռն հանձնեց, [Շիրինը] համբուրեց կնիքը և բացեց ծայրը և՛ կարդաց թե ոչ՝ սկսեց լալ և արտասուք թափեց, ապա շունչ առավ և հարցրեց. «Իմ տեսքն ու հագուստը նա ճիշտեղից գիտեր»: Զեկուցին. «Ինչպես աստված ողորմած է դեպի քեզ, նույնպես ողորմած է դեպի նա»: Այստեղ աստված քեզ ցույց տվեց նրա [պատկերը], և այնտեղ նրան ցույց է տվել քո [պատկերը]: Աղջիկն ասաց. «Հապա թնչպես վարվեմ, որ լավ լինի. հորաքրոջ տեղեկացնեմ»: Նրանք այսպես պատասխանեցին. «Երեք օր պառ պահենք և աստծուն աղոթենք և աղաչենք, որ նա հայտնի, թե որն է լավ, որ այնպես վարվենք: Եվ դու չքավորներին մի բան տո՛ւր»:

Զքավորներին և որբևայրիներին ու որբերին շատ բան բաժանեցին. և իրենք էլ պառ պահեցին և Շիրինին էլ պահել:

տվին: Այն վանականը, որը Խոսրովի նկարը տարել էր և Շիրինինը բերել, վերին աստիճանի լավ նկարիչ էր և Լոռուց մինչև Մադիան գնալ-գալը այնպես էր նկարել, որ ուր էլ ջուր, աղ-բյուր, բլուր, լեռ, սար ու դաշտ, գառավեր-գառիվայր, գյուղերն ու քաղաքները տանող ճանապարհներ և կայաններ և օրվա ընթացքում անցնելիք տարածությունն այնպես էր նշել, որ ոչ մի ուղեցույց էլ պետք չէր: Եվ այս նկարը թաքցնելով գովեց և երեք օր պատ պահելուց հետո՝ չորրորդ օրն առավոտյան ժամերգության միջոցին վանականը բարձրաձայն փառաբանություն և գոհություն ասածուն բացականչեց: Շիրինն այնպես զարմացավ վանականի բարձրաձայն բացականչությունից, որ հարցրեց. «Ի՞նչ պիտի լինի քո այդպես բարձր բացականչությունը»: Նա այսպես ավետեց. «Երանի՛ քեզ, որ աստված քեզ այսպիսի սղորմածություն շնորհեց, որ այստեղից մինչև Մադիան ճանապարհը քեզ նկարված տրվեց»: Նոմանավանդ Շիրինն ուրախացավ, և բացին թուղթը, ուր ճանապարհներն էին վրան նկարած, և այն տեղերը, ուր ճանապարհների անուններն էին գրված: Եվ նկարիչը բերանացի ցուցմունք տվեց և աղջիկն էլ հավատաց երկնքից իջնելը, և հարցրեց վանականին. «Ի՞նչ պիտի անել»: Նա պատասխանեց. «Ձեր հոր ձին, որի անունն է Շարդիզ՝, ձեր հորաքրոջ ախոռումն է կապած. խելոք է՝ ինչպես մարդ և սրընթաց՝ ինչպես քամին և չհոգնող, և յոթ օր ու գիշեր քաղց ու ծարավին այնպես կդիմանա, որ չի նկատվի. պատերազմում ինչպես հեծյալը, նույնպես և ինքը կսկսի պատերազմել՝ առաջից կծելով և ասպատակումով և ետևից աքացի տալով. այն խնդրիր քո հորաքրոջից, նրա վրա հեծիր և ճանապարհի պատկերը հետդ տանր, և նա Խոսրով արքայի մոտ Մադիան կտանի: Ե՛րբինը լսեց վանականի խոսքը և հորաքրոջից խնդրեց Շարդիզին և վրան հեծավ:

[2] Լոռուց [գնացած] Շաբդիզ ձիով Շիրինի կորուստը, Տրդատ արքայի թոռնիկի, Հայոց Խոսրով արքայի դստեր և հորաքրոջ և եղբայրների ողբ ու լացը [այս առթիվ]

Ահա Հայոց Խոսրով արքայի քույր Մահրանու թագուհուն գեկուցին. «Շարդիզ ձին քո եղբորորդի Շիրինի գլուխը թոցրեկ է. ձիով մարդկանց հետապնդել տվինք, մինչև Գյոքչայի ծովը հետքը տեսան, իսկ դենը չկարացին ստուգել. և չգիտեն՝ ար-

դյոք ծոփն ընկավ, թե՛ ձին որևէ տեղ կորցրեց: Թագուհին սկսեց գլխին խփել և երեսը գլչել: Եվ արքունիքում էին թագավորները՝ սկսած Դարսւրանդից մինչև Երզնկա, որոնք ամենուրեք որոնելու մարդիկ հղեցին, բայց ոչ մի տեղից ոչ մի բան չխմացան. և Լոռուց տեղահան եղան և Մուղան ձմեռանոցը գնացին, կանգ առնելով Կուր և Արազի միախառնման տեղում: Եվ Շիրինի ողբն ու քելեխն (աղապն) էին կատարում, երբ Էրանի Խոսրով արքան այնտեղ հասավ: Ինչպես Շիրինը նրա ետևից էր գնացել, նույնպես և Խոսրովը Շիրինին փնտրելու էր եկել, և ճանապարհին իրարից շեղվել էին: Սակայն Խոսրոֆն իր մորը պատվիրել էր, թե որ Հայոց արքայադուստրը գա, այս ու այս այգում իջեցրեք և լավ դիմավորեցեք:

[3] Այստեղ՝ Շիրինի հասնելը Մադիան և Խոսրովի գալը Մուղան՝ իրար որոնելու նպատակով

Այստեղ [խոսվում է թե ինչպես] ընթրիքի միջոցին Շիրինը հասավ Մադիան՝ արքունիքը, և խփեց դուռը և արքայամայրն ընդառաջ ելավ և տարավ նրան արքայական պալատը և այգիում իջեցրեց [ձիուց], վերին աստիճանի սիրալիր դիմավորեց, գուրգուրեց և բազում սկինեղեն-մարգարիտներ մատուցեց, սակայն Խոսրովին չտեսավ: Ակնեղեն-մարգարիտները [Շիրինը] սալորի չրի տեղ ընդունեց, և ինչ որ փնտրում էր, այն չգտավ: Երեք օր սպասեց և չգիմացավ, ապա հարցրեց, թե ո՞ր ճանապարհով է Խոսրովը գնացել: Եվ ոչ ոքին չնախազգուշացնելով՝ հեծավ Շարդիզի վրա և արքայի հետքով սլացավ. և հարց ու փորձ անելով՝ հասավ Մուղան, Սակայն թագուհին և Հայոց արքան՝ երիտասարդ Տիրանը (Տերանը) և նրանց թագավորներն ու իշխանները չէին իմացել, որ Խոսրովը Էրանի թագավոր է եղել:

Մինչդեռ ձայն տարածվեց, որ անհետացած Շիրինը Շարդիզ ձիով եկել է. ընկավ մեծ ուրախություն և ժողովուրդը (երկիրը) արքայական ճամբարի առաջ հավաքվեց և՛ երկրպագելով մեծամեծներին՝ փառաբանեցին աստծուն. ոմանք Շիրինին էին համբուրում, իսկ ոմանք Շարդիզի ոտները. և հորաքույրն և եղբայրները վղից էին փաթաթվում: Սկսվեց նրանց մեջ մեծ ուրախություն և խրախճանք, երգեցողություն և նվագում, և հրապարակում գնդակախաղ, ձիարշավ և նետաձգություն: Եվ Շիրինը

աչքերն այս ու այն կողմն ուղղելով՝ փնտրում էր էրանի արքա խոսրովին: Անսպասելիորեն դուրս ընկավ կապույտ նժույգի վրա նստած, գնդակը ձեռին, դեմքով գեղատեսիլ և ասպատակությամբ աննման, նորաբողբոջ բեխ-մորուքով էրանի արքան: Եվ գնդակը ոչ ոք չկարողացավ խլել, և գնդակն երբեմն այս կողմն էր գցում, երբեմն այն կողմը, և ոչ ոք դուրս չեկավ նրան հավասար:

[4.] Այստեղ խոսքով արքայի տեղեկանալը Մահբանու Քագուհուց, նրա և Շիրինի սիրահարությունը և իրար փնտրողների Մուղանում հանդիպումը

Հայտարարվեց: էրանի արքա խոսրովին Հայոց արքայի գահի վրա բազմեցրին և Շիրինին և հորաքույր Մահբանու թագուհուն և նրա եղբայր Տիրան (Տերան) թագավորին կողքին նստացրին. և տվին Շիրինին, որ թագուհի լինի: Եվ միմյալն նորեկ խոսրովին հանձնեցին տերությունը, և նա մեծ շուքով Բաղդադի երկիրը մեկնեց, որպեսզի դարնանը ժամանի՝ հարսանիքը կատարելու:

Լսելով Շիրինի փախցնելը և խոսրովի հետ նրան նշանելը՝ Ռուսաստանի արքան զորք ժողովեց և ավերեց [երկիրը] սկսած Արագ գետից մինչև Դարուբանդ, և Դարուբանդի բերդը խլեց⁸: Այս դեպքի մասին տեղեկացրին Մադիանում նստած խոսրով արքային, որը հավաքեց էրանի, Հայոց և Վրաց զորքը և արշավեց Ռուսաստանի դեմ, և Իդիլի⁹ գետից հայսկույս գտնվող Ռուսաստանի մասերն ավերեց և բազմաթիվ գերիներ և ավար բերին, և՛ Դարուբանդի բերդին պահապաններ նշանակելով՝ վերադարձավ:

Եվ խոսրովի դեմ նրա հպատակ Բահրամ Ջուրինը դուրս եկավ և իշխանությունը խլեց: Եվ Շիրինը քնաց հոր տանը: Եվ խոսրովը գնաց [Բյուզանդական] կայսեր մոտ և զորք խնդրեց օգնություն հասցնելու: Կայսրն իր դուստր Մարիամին տվեց որպեսզի էրանում թագուհի դառնա: Եվ արշավեց Բահրամի դեմ, նա ևս լավ պատրաստված դեմ դուրս եկավ և բազմիցս պատերազմեց: Եվ խոսրով արքան հաղթող եղավ, Բահրամը փախավ և Հնդկաստանում ապավինեց: Իսկ խոսրովը որտեղ և որքան էլ թշնամիներ և անհնազանդներ ուներ, բոլորին բնաջինջ արավ և հավատարիմներին շենացրեց (հարստացրեց):

[5.] Այստեղ՝ Խոսրով էրանի արքայի հարսանիքը
Հայոց Խոսրով արքայի որդի Տրդատի դուստր Շիրինի հետ
և նրա Մադիսն հասցնելը

Սրանց առակը և զրույցը բազում է և առանձին կա առ-
ված չափածոյով: Եւ նրանց վարքունիքն էլ երկար սլաւոմություն-
ներ է գրած¹⁰: Եւ բազում, լավագույն և թանկագին օժիտով, գան-
ձարանով և աղխով տարան Մագիան և այնտեղ՝ նրանց օրենքի
համաձայն՝ քառասուն օր հարսանիք կատարեցին: [Շիրինը]
հղիացաւ, [նրանից] արու զավակներ ծնվեցին: Եւ սկսեցին զար-
մանալի քննություն: Շիրինը խիստ դեղեցիկ և բարեբարո էր,
Խոսրովն ուրիշ կինարմատից որդի ուներ, որի անունն էր Շի-
րուա: Աստված խռովեց, իր խորթ մոր վրա սիրահարվեց և հո-
րը սպանեց և խորթ մոր հետ ուղեց ամուսնանալ: Շիրինը այս-
պես ապսպրեց. «Թե ինձ հետ ես ուղում ամուսնանալ, այն ինչ
որ քո հայրն ամենից շատ էր սիրում, այն նրա հոգու [փրկության]
համար տամ և կուղեմ քեզ: Նա թույլ տվեց, [և] ինչ որ չքա-
վորներին արվելու էր՝ տվեց. ինչ որ թագավորներին և իշխաններին
վայել էր՝ ուղարկեց նրանց. ինչ որ այրելու բան կար, կրակը
գցեց. ինչ որ կոտորվելու էր՝ կոտորտեց. ինչ որ կտրելու էր՝
կտրտել տվեց. ինչ որ սպանելու էր՝ սպանել տվեց. ինչ որ թա-
փելու էր՝ թափել տվեց: Ինքը զլլլտվեց և ուրախ[ուրախ]
ամուսնու մահճին հետեց և Շիրուային ապսպրեց. «Քո հորը՝
Խոսրով արքային, մատուռում կամփոփեմ և այսպես զլլտված
քեզ մոտ կգամ: Շիրուան ուրախ էր. իսկ թեմն ու երկիրը Շի-
րինին հայհոյում էր, թե ինչու համար Խոսրովին թողեց և Շի-
րուային ուղեց:

Հենց որ Խոսրով արքայի [դին] գերեզման հասցրին, բուռ-
ը դուրս գնացին: Շիրինը [իր] ամուսնու մատուռին մոտեցավ,
հետն ծածուկ ունենալով սրած խանչալը: Այն խանչալի կոթը
Շիրինը Խոսրով արքայի վրա դրեց և ծայրը իր սրտին կպցրեց,
և այնպես պինդ սղմեց, որ խանչալի ծայրը Շիրինի թիկունքով
անցավ, և նա իր սիրելի ամուսնու վրա մեռավ: Դրսում Շի-
րուան, թագավորները և իշխանները սպասում էին [նրան], տե-
սան՝ ուշացավ, մտան [մատուռը]: Նկատեցին՝ Շիրինը [իր]
ամուսնու վրայից մեռած: Ավելի մեծ լաց ու կոծ սկսեցին:

Իսկ Շիրուան՝ հայրասպանը՝ Շիրինին ուղեւում համար եր-
կու աշխարհներում ամաչեցրած, արքունի տունը գնաց: Եւ

էրանցիք աստուծոյ, պախարակում և նգովում էին նրան: Զորքը և թագավորներն ու իշխանները նրանից երես դարձրին: Եւ Շիրուան երկյուղից գոհեց հոգին և ուրացավ աստծուն, և ոմանց գաղտնի և ոմանց բացահայտ կերպով սպանել տվեց: Եւ Խոսրով արքայի որդուց՝ Շիրինից էին նրանք ծնված, թե ուրիշներէ, ոմանց կոտորեց և ոմանց էլ սպառնում էր մահով: Կայսեր դուստր Մարիամը՝ փախչելով՝ գլուխը բաց և լացով էրանցիներէ խնդրեց օգնութիւն հասցնել [վրեժը հանելու] հայրասպան և եղբայրներին կոտորող Շիրուայից: Եւ էրանցիք տեսան կայսեր դստեր Մարիամին, որը գլխաւոր լաց էր լինում, և սպանեցին Շիրուային: Այսպէս չափածո են ասել՝ հայրասպանը վեց ամսուց ավել չի թագավորի¹⁰: Շատ առակ կարճ եւ ասել¹¹:

Մ Ա Ն Ո թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Փարսագան Գորգիջանիձէի հաղորդած այս վերսիւնն ընդհանրապէս չի պահպանում ինչպէս հայտնի է հիմնովին տարբերվում է Նիղամի Գանջեւիի և ուրիշների մշակած վերսիւններից: Այս հանդամանքը վրացագետները (Իվ. Զաւաթիշվիլին, Ալ. Բարամիձեն և այլն) բացատրում են նրանով, որ Փարսագանը ձեռքի տակ է ունեցել մի ինչ որ, դեռևս անհայտ հայկական՝ գրավոր, թե բանավոր աղբյուր: Համենայն դեպս, որ այս պատումի մեջ ամեն ինչ իրար հետ շփոթած և խառնված է և ժամանակագրութիւնն էլ ամենակոպիտ կերպով խախտված, ապացույց է նրան, որ այստեղ մենք գործ ունենք վիպական և ոչ թե պատմագրական գրույցի հետ:

² Տարօրինակ է արեւելյան բանականների հարստութիւնների այս ձևով և այսպիսի հաջորդականութեամբ հիշատակելը:

³ Այստեղ թերևս Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդի Յուրիի կամ Գեորգի Ռուսի՝ Վրաց Թամար թագուհու հետ ամուսնանալու հեռավոր արձագանքը լինի:

⁴ Այստեղ, անկասկած, Թամար թագուհու ճամբարի ամառ-ձմեռը տեղից տեղ անցնելու տրագիցիայի հեռավոր արձագանքը լինի (հմտ. «Վրաց աղբյուրներ» II հատորը, էջ 35):

⁵ Հմտ. Սերեոսի վերսիւն գլ. Ժա—Ժբ, խդ՝ Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, չորրորդ տպագրութիւն... ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան 1939, էջ 47—48, 125—126: Նաև՝ Л. Меликсет-Бекоев, Архетип поэмы «Хосров и Ширин» в армянской редакции VII века, — «Сообщения Академии Наук Грузинской ССР», т. III, 1942, № 10, стр. 1091—1098:

⁶ Այստեղ, անկասկած, շփումն է հռիփսիմյանց վկայաբանութեան որոշ կետերի հետ, որ ինքը Փարսագանն է օգտագործել (տես «Վրաց աղբյուրներ» II հատորը, էջ 98, 99):

⁷ Շարդիզը որոշ կեանքում հիշեցնում է «Սասնա ծռեր»-ի Քուռկիկ-Ջալալին:

⁸ Այստեղ, կարծես, հեռավոր արձագանք լինի, բայց ազավազված ձևով օգտագործած, Պետրոս I-ի 1722 թ. արշավանքի պատմությունը դեպի Կասպից ծովը և Դարբանդ:

⁹ Հմմտ. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, М.-Л., 1939.

¹⁰ Այս ակնարկը, ինչպես ճիշտ նկատեց Ա. Բարամիձեն («Խոսքով-Շիրինիանի»-ի վրացական վերսիաների շուրջը, վրացերեն, «Գրական հետազոտություններ», I, 1943, էջ 69), հեռավոր արձագանքն է Ֆիրդուսու Շահնամի:

¹¹ Այս խոսքերը վկայում են, որ Փարսադանի ձեռին եղել են խոսքով և Շիրինի վեպի ինչպես չափածո, նույնպես և արձակ վերսիաները:

ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՕՐԲԵԼԻԱՆԻ (XVII—XVIII ԴԴ.)

«ԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԵՂԾԻՔԻ»

Սուլխան-Սարա Օրբելիանին նույնպես ծանոթ պիտի լինի մեր ընթերցողին այս աշխատության II հատորի ժե. գլխից (էջ 118—125), ուր ընդհանուր գծերով ներկայացրած է նրա կենսագրությունը և գրական գործունեության տեսությունը համապատասխան քաղվածքներով հանդերձ (թարգմանաբար) նրա «Բառարան» և «Ճանապարհորդություն դեպի Նվրոպա» երկերից:

Մեր աշխատության II հատորը լույս ընծայվուց հետո (1936) Սուլխան-Սարա Օրբելիանիի երկերի հրատարակության գործը զգալիորեն առաջագիմել է: Այսպես, օրինակ, հրատարակվել է «Ճանապարհորդություն դեպի Նվրոպա» երկը, որը մենք օգտագործել էինք նորագյուտ ձեռագրից. երկը մեծ խնամքով է լույս ընծայված առանձին գրքով. «Սուլխան-Սարա Օրբելիանի. Ճանապարհորդություն դեպի Նվրոպա, Ս ո լ ո մ ո ն Ի ո Ր զ ա ն ի շ վ ի լ ու խմբագրությունամբ, առաջարանով, ծանոթագրություններով և բառարանով», Թբ., 1940: Անկախ սրանից, կրկին անգամ և մեծ խնամքով հրատարակվել է «Իմաստություն կեղծիքի» գործը, որ պարունակում է 171 առակ, նույնպես առանձին գրքով. «Սուլխան-Սարա Օրբելիանի. Իմաստություն կեղծիքի, Գ ի ո Ր զ ի Լ ե ո ն ի ձ ե ի առաջարանով և Ս ո լ ո մ ո ն Ի ո Ր զ ա ն ի շ վ ի լ ու խմբագրությամբ», Թբ., 1938: Բացի դրանից, նույն գործն առկա է ուսերեն Ձ տարրեր թարգմանությամբ. մեկը՝ Ալ. Ց ա գ ա Ր ե լ ու՝ 150 առակ պարունակող «Сулхан-Саба Орбелиани. Мудрость лжи. Перевод с грузинского Ал. Цагарели, Редакция, предисловие, комментарии С. Иорданишвили, литредакция Ю. Тынянова», Тб., 1939, մյուսը՝ Ն լ ե ն ա Ղ ո ղ ո Ր ե Ր ի ձ ե ի՝ 152 առակ—«Сулхан-Саба Орбелиани. О мудрости вымысла, Москва, 1951»:

Որքան մեզ հայտնի է, «Իմաստություն կեղծիքի» լրիվ հայերեն թարգմանությունը, կատարված ֆիլ. գիտ. դոկտոր Արմենակ Մուրվալյանի աշխատությամբ, հանձնված է տպագրության Հայպետհրատին: Նույն Հայպետհրատի տրամադրության տակ է գտնվում նույն գործի հատընտիրը՝ շուրջ 41 առակ Հարություն Միրիմանյանի թարգմանությամբ, որը հետևյալ վերնագիրն է կրում. «Սուլխան-Սարա Օրբելյան, Գիրք Իմաստության կեղծիքի (Առակներ). վրացերենից թարգմանեց Հար. Միրիմանյան»:

Մեր նպատակի համար հիշատակելի է միայն մի առակ (№ 115), որը «Ճապակազուխ» վերնագիրն է կրում՝ ըստ «Իմաստություն կեղծիքի»-ի վերջին (1938 թ.) հրատարակության (նույնը ունենեմուժ. Сковороды вместо голов, II. Человек со сковородной головой):

Կ Ց Ո Ր Դ

ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱԴՌՈՒՑՈՒՄԸ ԵՎ ՊՈԼՈՍ ՕՀԱՆԻՍՅԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻՆ

Առաջին տպարանը Վրաստանում՝ դա Վախտանգ VI թագավորի հիմնածն է Թբիլիսիում, ուր 1709—1723 թթ. ընթացքում տպագրվում են մի շարք եկեղեցական գրքեր (ավետարան, սաղմոս, մաշտոց, ճաշոց և այլն) և, բացի դրանից, «Վարդենա՝ վոր»-ի անդրանիկ հրատարակությունը (1712)։ 27 տարվա ընդհատումից հետո՝ 1749 թվից այդ տպարանը վերսկսում է իր գործունեությունը, որը, սակայն, շարունակվում է մինչև 1772 թիվը և նորից ընդհատվում։ Խնդիր է դրվում տպարանի վերակառուցման մասին, որը լուծվում է 1781 թվին, երբ ըստ էրեկլե II թագավորի հրամանի, Կոստանդնուպոլսից հրավիրվում է հայազն Պողոս տիրացու Օհանիսյանը։

Ահա այդ Պողոս Օհանիսյանի ջանքերով վերակառուցված տպարանում 1782 թվից սկսած տպագրվում են մի շարք խոսքուրիատառ վրացերեն գրքեր, որոնց վերջաբաններում հիշվում է այդ Պողոսի երախտիքը Թբիլիսիի տպարանի վերակառուցման գործում։

Այդպիսիներն են.

1. «Գովք առաջին՝ նոր տպարանի մասին» (Շեսխմա պիր-վելի ախլիսա ամիս ծիգնթսաբեճգավիսաթվիս) Պողոս Օհանիսյանի, Թբ., 1782, 30 էջ, 11×16 սմ.։ Գրքի վերջաբանում մանրամասն խոսվում է էրեկլե II-ի կողմից Կոստանդնուպոլսից «տպագրիչ» (մեստամբե) Պողոս Օհանիսյանին հրավիրելու և նրա միջոցով Թբիլիսյան տպարանի վերանորոգման պատմությունը։

2. «Մաշտոց» (Կոնդակի), Թբ., 1783, 320 էջ, 17×21 սմ.։ Գրքի վերջաբանում հիշվում է «տիրացու Պողոս, տիրացու Օհանեսյան հայազն (հասոյան) Կոստանդնուպոլսեցին», իբրև վերակառուցող Թբիլիսյան տպարանի։

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր ՈՒ Ք Յ ՈՒ Ն

¹ Грузинская книга, библиография, том первый, 1629—1920. Das Georgische Buch. Vollständige Bibliographie, I. Band.. 1629—1920. Վրացական ՍՍՌ Գրադարանի հրատարակություն, Թբ., 1941 (վրացերեն), էջ 61—62, №№ 57, 58:

ՈՒՎՂՈՒՄ

«Ճանապարհորդութիւն դեպի Եվրոպա» երկից «Վրաց աղբյուրների» II հատորում (էջ 125) բերած 3-րդ հատվածը՝ «Կ. Պոլիս» վերնագրով, որը Ս. Խորդանիշվիլու 1940 թ. հրատարակության 148 էջին է համապատասխանում, ուղղել այսպես.

Կոստանդնուպոլսում, Ղալաթիայում, Բերայում և Ուսքուլ-թարում հարկ են վճարում տասնհինգ տարեկանից մինչև վաթսուներկանը:

Հույնը՝ քառասուն երեք հազար հոգի է:

Հայը՝ տասնևյոթ հազար:

Հրեան՝ տասնեերկու հազար:

Կաթոլիկը (ֆրանկը)՝ երկու հազար հոգի:

Քրիստոնյա եկվորը՝ չորս հազար:

Գերի զինանավ[եր]ից* կամ այլ՝ երկու հազար:

Թուրքը (թաթարը)՝ չորս հարյուր յոթանասուն և հինգ հազար:

Կաթոլիկ[ներ]ը (ֆրանկ[ներ]ը) և Թուրք[եր]ը (թաթար[ներ]ը) հարկ չեն վճարում:

* Բնագրում՝ «կատարդիսա», այսինքն՝ զինանավ, катер:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Հեղինակը անհրաժեշտ է համարում նշել, որ «Վրաց ագ-
բյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» ներկա՝ III հատորում
անկարելի եղավ տեղ տալ Ֆեոդալիզմի շրջանի մի շարք վրաց
հեղինակներին, որոնց անունները հիշված են հատորիս «Առա-
ջաբան»-ում (էջ 5—6, օրինակ՝ Թեյմուրազ II, Միրիան, Փեչանգ-
Փաշվի Բերտղ'աձե, Նոդար Յիցիշվիլի, Բեսարիոն Գարաշվիլի
(Բեսիկի), Գարսևան Ճավճավաձե, Իոսեբ Թբիլեիլի, Մաքսիմե և
Ջաքարիա Գարաշվիլի)։ Սրանց նվիրված գլուխները աննշան
մեջբերումներով հանդերձ, տպագրության միջոցին, մեզանից
միանգամայն անկախ պատճառներով, ստիպված եղանք հանել։
Հավանական է, որ այդ նյութերին անդրադառնանք տվյալ գոր-
ծիս վերջին՝ IV հատորում, որը մոտիկ ապագայում պիտի հանձ-
նենք արտադրության։

Լ.Մ.-Բ.

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Աբամելիք—Տէս Աբիմելիքով
 Աբաշիձե Եվդեմ—227
 Աբաշիձե Իոանէ—40
 Աբաշիձե Լեւոն—226, 229
 Աբաշիձե Քայխոսրո—226, 229
 Աբաշիձեներ—165
 Աբաս-ձիբզա, որդի Բարախանի—204, 206, 207, 208, 209, 229, 234, 235, 275, 279
 Աբաս-շահ—19, 20, 63, 64, 68, 73, 76, 78, Տէս Շահ-Աբաս
 Աբգավար—71
 Աբգար—298
 Աբղուլաբեկ, Աբղուլ-բեկ, արքայազն—26, 27, 117, 119, 123, 124, 125, 126, 172, 245
 Աբղուլ-խան—138, 142
 Աբղուլ-փաշա—109
 Աբեսալոմ—165
 Աբիմելիքով—266
 Աբով մելիք—Տէս Մելիք-Աբով—230
 Աբուբեքիր—53
 Աբուբեքր աթաբեկ—294. հմմ. Բորբար
 Աբուլսվար—43
 Ադամ—Տէս Արդամ
 Ադամ մելիք—Տէս Մելիք Ադամ, Մելիք Աթամ
 Ադարնասե (=Ատրնեբսեհ)—71
 Ադարնասե (=Ատրնեբսեհ) պատրիկ—67
 Ադարնասե (=Ատրնեբսեհ) թագավոր
 || Կուրապալատ—39, 85
 Ադերկ—32, 77
 Ադատ-խան—76, 107, 109, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 145, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 188, 199
 Ադատ-Մովսես—52. հմմ. Մովսէս Ադատ
 Ադարիա Սսեցի, կաթողիկոս—99
 Ադիդ-բեկ—202
 Ադորկ—32, 34
 Աթարակ—16
 Աթաբեկ մելիք—64
 Աթամ մելիք—107, 109
 Ալահվերդի սուլթան Այրումլուկ—174
 Ալեքսանդր I կայսր Ռուսաց—208, 232, 236, 276
 Ալեքսանդրե արքայազն, էրեկլի II-ի որդի—191, 204, 205, 206, 208, 228, 229, 231, 233, 235, 241, 244, 245, 275, 277
 Ալեքսանդրե արքայազն, Բաբար թագավորի որդի—226
 Ալեքսանդրե, Իմերեթի թագավոր—20, 21, 53, 54
 Ալեքսանդրե II, Կախեթի թագավոր—17, 18, 19, 63, 72, 76
 Ալեքսանդրե III, Կախեթի թագավոր—120
 Ալեքսանդրե Մադ'աշվիլի—255
 Ալեքսանդրե I մեծ, Վրաց թագավոր—68, 70, 75, 288
 Ալի-բեկ—190, 191, 203
 Ալի-խան—117, 118, 119, 124
 Ալի-խան-Հասան—Տէս Հասան Ալի-խան—142, 147, 189
 Ալի-խան Շուքուր—200

* Այս ցանկում, ինչպես և հաջորդ՝ տեղանունների ցանկում, մտել են միմիայն այն օրինակները, որոնք հիշվում են վրաց ազբյուրների բուն տեքստում: Լ.Մ.-Բ.:

- Ալի-զուլի բեկ—27
 Ալի-Նալի խան—26
 Ալի-Միբգա—27
 Ալի-Նալի-Միբգա—279
 Ալի-շահ—125, 278
 Ալի-սուլթան—161
 Ախալցխեցի Իռանե—47, 48, 49
 Ախալցխեցի Շալվա—48, 49
 Ախվերդով Վալերիան, գեներալ—209. հմմ.
 Գապուլաշվիլի—235
 Աբրահամ—13
 Ահմադ ամիրա—41
 Ահմադ խան—165, 166
 Աղա-Մահմադ խան խոջա—191, 196,
 202, 203, 208, 227, 228, 258
 Աղա-Մելիք—170
 Աղաջան-Յուզբաշ—124, 125
 Աղաջուղի Սուլեյման—206
 Աղա-քիշի—141, 142, 188, 199
 Աղբաղա—15
 Աղսարթան—68
 Ամատունի—Տեն Ամատունով
 Ամատունով Հակոբջան—267
 Ամբաղուկ—32
 Ամբրոսի մետրապոլիտ—195
 Ամիլախորի, Ամիլախվարի—24, 118,
 126, 127, 243
 Ամիլախորի, Ամիլախվարի Գիվի—26,
 120, 164
 Ամիլախորի, Ամիլախվարի Գոգիա—255
 Ամիլախորի, Ամիլախվարի Նինիա—233
 Ամիլախորի, Ամիլախվարի Քոխա—73
 Ամիր-Ասլան խան—123, 187
 Ամիր-Մամասախլիսով—627. հմմ. Մա-
 մասախլիսով
 Ամիր-Միր—47
 Ամիր-Շահ—53
 Ամիրգուհան խան—20, 64, 68, 73
 Ամիրոնդո—126, 128
 Ամրանի—Տեն Շահարմեն
 Այգար-բեկ—25
 Անգրեան առաքյալ—266
 Անդրոնիկաշվիլի Գառա—258
 Անեբ.—285
 Անհադթ Դավիթ—161, 257. հմմ. Դա-
 վիթ Անհադթ
 Աննա, Վրաց թագուհի, գուսար Սենե-
 քերիմ Արծրունու—64
 Անտոն 1, Վրաց կաթողիկոս—109,
 200, 257
 Աշիշ-բեկ—190
 Աշխարհբեկ—110
 Աշխարհբեկ Բեհբուլթով—269. Տեն Բեհ-
 բուլթով
 Աշխարհբեկ մելիք—65, 169
 Աշոտ—219
 Աշոտ մեծ—39
 Աշոտ Ողորմած (Շնորհալի?) Բագրա-
 տունի—270
 Այդուկա—64
 Առաքել պատմագիր (Դավրիժեցի)—183
 Առաքել տեղ—185
 Ասամ—71
 Ասլան Ղափլանիշվիլի—249
 Ասլան փաշա—70, 73, 76
 Ասուր—71
 Ասրաթա—165. Տեն Հասրաթ
 Ասփազուր—35
 Ավագ—13
 Ավագ աթարակ—49, 50, 51
 Ավալիսշվիլի Սուլմոն—231
 Ավալիսշվիլի Քալիստոս—26
 Ավանան—31
 Ավատիք Իզմիրցի—Տեն Ավետիք Իզ-
 միրցի
 Ավարցի Օմար-խան—189
 Ավետիք Իզմիրցի—276
 Ավետիք մելիք—165
 Ավերիան Մաղաթով—276. Տեն Մա-
 ղաթով Վալերիան
 Ավթանդիլ, Զուլբաբի որդի, մելիք—169
 Ավթանդիլ, մելիք Սոմախի—145
 Ավթանդիլ Փալաթանդիշվիլի—27
 Ավչար Ֆատալի խան—200
 Ավսարբեխով—265
 Ատրնեբսեհ—Տեն Ադարնասեհ
 Արարատեցի (= Արարատյան) Արտեմ
 Բոգդանովիչ—217
 Արբել—284

- Արզամ—34
 Արզուզ—42
 Արխանան—100
 Արզութա—245
 Արզութաշվիլի, Արզութասշվիլի—78, 120, 125, 244
 Արզութաշվիլի, Արզութասշվիլի Բե-
 ժան—245
 Արզութաշվիլի, Արզութասշվիլի Հով-
 սեփ—203, 231, 245
 Արզութաշվիլի, Արզութասշվիլի Մի-
 քել—190, 191, 202
 Արզութաշվիլի, Արզութասշվիլի Սո-
 լոմոն
 Արզության—Տէս Արզութաշվիլի, Ար-
 զութասշվիլի
 Արզութով—231. հմմ. Արզության
 Արզուն—խան—51
 Արմազ—37
 Արմազելի—32, 33, 34
 Արման շահ—294
 Արշակ թագ.—32
 Արշակ որդի Արշակի—32
 Արշակ որդի Միրզանի—32
 Արշակունի, Արշակունիանի, Արշակու-
 նիներ—32, 34, 35, 40, 77, 78
 Արշիլ, Կախթի թագավոր—27, 70, 99
 Արշիլ, Վրաց թագավոր—38
 Արսեն Իզաթոնցի—256
 Արսեն կաթ.—98, 244
 Արտազ, Արտազ թագ.—32
 Արտաշան (ա Արտաշես) թագ.—33
 Արտավազդ—292
 Արտեմ Արարատյան—217. հմմ. Արա-
 րատեցի Արտեմ
 Արուժինա—165
 Արուժինա Գասպարի—103
 Արփասլյաններ—42
 Ափուղ—Մահմադ-փաշա—108
 Բաալ—283, 284, 285
 Բաբախան շահ, զ'անն—203, 204, 205,
 206, 223, 228, 229, 230, 231, 232,
 234, 236, 275, 276
 Բաբխան—284, 285
 Բազրատ աթաբաղ—55
 Բազրատ Ապուշ—40
 Բազրատ Իմեքեթի թագավոր—16, 55,
 62, 72, 75
 Բազրատ կույր—73
 Բազրատ Վրաց Բազրատունիների նա-
 խահայր—71
 Բազրատ IV, Վրաց թագավոր—40, 41,
 68
 Բազրատ V, Վրաց թագավոր—13, 14,
 15, 52, 53, 70
 Բազրատ VI, Վրաց թագավոր—16, 18
 Բազրատ VII, Վրաց թագավոր—64
 Բազրատիոնի, Բազրատիոնիներ, Բազ-
 րատունի, Բազրատունիք — 40, 71,
 77, 85, 254, 255, 270
 Բադիմ-բեկ—136
 Բադուրի—Տէս Բայանգուր
 Բագուկ—32, 23
 Բաթու-զ'անն—50
 Բակուր [Վարդա]—37
 Բակուր—38, 39
 Բակուրիսնե Գրիգոր—41
 Բահման-խան — 130, 134, 135, 136,
 138, 139, 143, 144, 146
 Բահրամ Չուրի—302
 Բահր-Չուրիսյաններ—298
 Բաղդասար քերակ.—183
 Բայազեթ սուլթան—61
 Բայազիթ խոնթաբ—15
 Բայանգուր—27
 Բաշինջաղ'ելով—266
 Բաստամով—265, 266
 Բարաթանք, Բարաթաշվիլիներ—15, 78.
 Բարաթով Կիկոյա—235
 Բարդոս—31
 Բարդուղիմեոս առաք.—102
 Բարտոմ թագ.—32
 Բաքար—77, 226
 Բաքար թագ.—25, 26, 27
 Բերուդա—Տէս Բերուժ, Բերուժ
 Բերուժ Խոջա—268
 Բերուժով, Բերուժովներ—268
 Բերուժով Խոջա—268
 Բեզթաբեգ—165
 Բեզում—255
 Բեզբորոզկո իշխ.—195

- Բեժան Արղունթաշվիլի—245
 Բեղ—283, 284, 285. հմմ. Բաալ, Բել
 Բեղուս—284
 Բեհրութ, Բեհրութովներ—266
 Բեհրութով Աշխարհբեկ—269
 Բեհրութով Դարչիա—229, 253
 Բեսարիոն Գաբաշվիլի—257, 258, 259.
 հմմ. Գաբաշվիլի Բեսարիոն
 Բերուա նալբանդ—244
 Բերբա—51
 Բերբա-դանն—51
 Բեբա—62
 Բեբա Ջաղ'ելի—51, 52, 73, 76
 Բել—Տես Բաալ, Բել
 Բիվրիտիանի—Տես Բյուրատյան
 Բյուրատյան—33
 Բոբալ—71
 Բորաքար—47
 Բորքար—294. հմմ. Աբուբեքր
 Բուզուրգ միրզա—208, 235

 Գաբաշվիլի—121
 Գաբաշվիլի Բեսարիոն—257, 258, 259
 Գաբրիել հայ—258
 Գաբրիել Ճգ'ոնդիդելի—70
 Գաբրիել, պատրիարք Հայոց Նորուսա-
 ղեմի—217
 Գաբրիել Քամոյեկ—Տես Քամոյեկ—268
 Գագելի—78
 Գագիկ Թագ. Կորեկյան—40, 68
 Գախան—Տես Գայանե
 Գամբեկել—46
 Գայանե—36
 Գայիոս Թաղաշվիլի—256, 276, Տես
 Թաղաշվիլի Գայիոս
 Գաշիոս—82
 Գասպար Խեչատուրով—218
 Գառպարաշվիլի Աբուլթինա—108 — Տես
 Գասպարյան
 Գասպարյան Հարություն—108
 Գարմիանացիք—44
 Գեղեվանիշվիլի Իոնա—195
 Գեորգ յ.—256, 266, 268, 269
 Գեորգ ք. Թեկեթեցի—236, 277
 Գեուրգ-աղա—258
 Գերասիմ, Գերասիմոս մետրապոլիտ—
 194
 Գիլաք—54
 Գիլաք [Թավրիթ]—75
 Գիորգի արքայազն, Գիորգի XII (XIII)
 Վրաց Թագավոր—166, 178, 179, 189,
 191, 200, 203, 204, 208, 227, 228,
 229, 231, 245, 253
 Գիորգի I, Վրաց Թագավոր—40
 Գիորգի II, Վրաց Թագավոր—41
 Գիորգի III, Վրաց Թագավոր—43, 44,
 45, 113
 Գիորգի IV, Վրաց Թագավոր Հաշա—
 48, 49, 50
 Գիորգի V, Վրաց Թագ., Պայծառ—52
 Գիորգի VI, Վրաց Թագավոր, Կրոսեթ
 —13
 Գիորգի VII, Վրաց Թագավոր—14, 15,
 53, 54, 70
 Գիորգի VIII, Վրաց Թագավոր—55, 68,
 75
 Գիորգի X, Վրաց Թագավոր—19, 20,
 63, 76
 Գիորգի XI, Վրաց Թագավոր—21
 Գիորգի Գոշիա, Իմեբեթի Թագավոր—25
 Գիորգի Իմեբեթի Թագավոր—70
 Գիորգի, որդի Դեմետրի, արքայազն
 —72
 Գիորգի Ռուս—46
 Գիորգի Շավմեիթեշվիլի—236, 259.
 Տես Շավմեիթեշվիլի
 Գիորգի Տիցեշվիլի—203, 228, Տես Տի-
 ցեշվիլի
 Գիվի Ամիլախվարի—120, 164
 Գիվի Ամիլախվարի Շահ Զուլի Խան—
 267, Տես Ամիլախվարի
 Գիվի Ջուղաշվիլի—166. Տես Ջուղա-
 շվիլի
 Գլուբշիձե Մալաքիա—227
 Գոգաղա—13
 Գոգիա Ամիլախվարի—255. Տես Ամի-
 լախվարի
 Գոգիա Իմեբեթի—235
 Գոգեբձի—251
 Գոշիկ վանական (=Գոշ Մխիթար) 98

- Գոստաշաբազմիլի Դավիթ — 235
 Գորաշմիլի Նինիա Թավթեղ — 233
 Գորգասալ Վախտանգ — 38, 79
 Գորջասալ — 165
 Գուգոմիլի Իվ. Վաս. գեն — 204, 206, 207, 223, 233, 234
 Գուգան Տայեցի — 4⁵, 46
 Գուրամ մամփալ — 71
 Գուրգեն Կուրապալատ — 39
 Գուրգեն Տուրաշմիլի — 165
 Գուրգենա Միրզա Էնաղուփաշմիլի — 177, 189, 200. Տես Էնաղուփաշմիլի — 177, 189, 200.
 Գուրիել, Գուրիելյներ — 16, 52, 70
 Գուշկով Ս. Ա. գեն. — 229
 Դվանցա — 50
 Դվարամ իշխանաց իշխան — 39, 40
 Դվարամ կուրապալատ — 39
 Դվարամ մամփալ — 39
 Դրիգուլ Բակուրիսձե (= Գրիգոր Բակուրյան) 41
 Դրիգոր, Երուսուլի եպիսկոպոս — 195
 Դրիգոր Լուսավորիչ, Պարթև — 38, 98, 99, 161, 265, 267
 Դրիգոր կաթ. Սսի — 99
 Դրիգոր Կեշարեցի — 98
 Դրիգոր, պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսի — 276
 Դրիգոր Սանուկով — 269. Տես Սանուկով
 Դրիգոր, Տաթևացի — 93, 94, 98

 Դադիան-Գուրիելյներ — 52
 Դադիանի, Դադյան, Դադյաններ — 16, 20, 21, 70
 Դադիանի Դարեջան — 134
 Դադիանի Վարդան — 46
 Դան — 71
 Դանիել, պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսի, Կաթողիկոս ամենայն հայոց — 203, 204, 208, 231, 232
 Դավիդով, գեն. — 278
 Դավիթ, Ալեքսանդր 1-ի որդի — 68
 Դավիթ Անհաղթ — 161, 257
 Դավիթ Ապուլ — 40
 Դավիթ, Ասորենբահի որդի — 71
 Դավիթ Արզվեթցի — 253

 Դավիթ արքայազն, Գրիգորի XII (XIII) Թագավորի որդի — 190, 191, 202, 203, 232, 241
 Դավիթ Գարեսիցի — 205
 Դավիթ Գոստաշաբազմիլի — 235
 Դավիթ Էնաղեթցի — 203, 204, 232
 Դավիթ Կոնստանտինի որդի, Թագ. — 16
 Դավիթ Կորեկյան — 67
 Դավիթ Հավել-Դարյան — 182, 183
 Դավիթ Հերթի Թագավոր — 40
 Դավիթ Նարին — 50, 51
 Դավիթ II Շինոզ, Թագ. — 42, 255
 Դավիթ Սոսյան — 47, 48
 Դավիթ փրկիսոփա — 99
 Դավիթ ք. — 250, 257
 Դավիթ Օրբելյան — 230. Տես Օրբելյան
 Դավիթ VI Թագ. — 52
 Դավրիշ-Մահմուդ — 16, 17, 68
 Դարեջան Դադիանի — 134
 Դարեջան Թագուհի — 70, 73, 202
 Դարչի, Դարչիա Բերութ — 204, 229, 244, 245, 253, 254
 Դեդիս-Իմեդի — 72
 Դեմետրի արքայազն, Ալեքսանդր Իմե-
 բեթի Թագավորի որդի — 53, 70
 Դեմետրի գանձարանապետ — 45
 Դեմետրի 1 Վրաց Թագավոր — 43, 45
 Դեմետրի II Վրաց Թագավոր, Խնքա-
 գոհ — 51, 72
 Դեմետրի Օրբելիանի — 119, 134. Տես
 Օրբելիանի
 Դեմուրչա-ալի — 132
 Դերուկ — 34
 Դիապոլոս Պրոկ — 256
 Դիասամիձե Իջու — 75
 Դիասամիձե Շերմազան — 75
 Դիասամիձե Վախուշտ — 75
 Դինար Թագուհի — 40, 67
 Դիոսկուրոս — 251
 Դուլաձե Իսահ — 208
 Դոմենտի կաթողիկոս — 65
 Դոնգուզի-օղլի — 205
 Դոսթեթոս Նեկրեսեցի — 256
 Դուրա-Խան բեկ — 187, 198
 Դվինեցի Նիսիորա — 35, 37

- Ծղնիկ Կոդբացի—184
 • Եղովպոս—257
 • Եղգուղ—42, 45
 • Եվա—184
 • Եվգեն Աբաշիձե—227. Տես Աբաշիձե
 • Երեմիա պատրիարք—217, 218
 • Երեմիա Աբմեհոն—218
 • Երմոլով Ա. Գ., գեո.—276, 277, 278
 • Եփրեմ ա. ե., կաթողիկոս—204, 208, 232
 • Զաալ էշիկադա—165
 • Զաալ Թարխնիշիլի—177
 • Զաալ Ղափլանի որդի—107
 • Զաալ մելիք—13
 • Զաալ Օրբելիանի—120, 130, 134, 135, 136 138, 143
 • Զադեն—37
 • Զադա Թարխնիշիլի—130
 • Զարափով Օհաննես—266, 268
 • Զարդե—33, 34
 • Զաքարիա Լալախանաշիլի—256. Տես Լալախանաշիլի
 • Զաքարիա Մադինաշիլի—99, 164, 257. Տես Մադինաշիլի
 • Զաքարիա Մխարգրձիլի—13, 46, 47, 48, 50, 245
 • Զաքարիա Ջերբեղ—165
 • Զենդ-Քյարիմ-խան—176
 • Զերդալի-խան—136, 142
 • Զուրեյդալան—125
 • Զուրար Էրեսթավիտշիլի—143
 • Զուրար մելիք—169, 241, 243
 • Զուրար Մելիքով—267
 • Զուրիա—165
 • Զրկինյան—269
 • Էդնատե Օնիսիմի որդի Մարտոֆոփեցի—256
 • Էդրոս—31
 • Էլգուղ—45
 • Էլենա—40, 217
 • Էլեֆթեր Ալավերդիլի—244, 246
 • Էլիզբար—145
 • Էնակուլովիլի Միքայ Գուրգինա—177, 189, 200
 • Էսաֆա իշխան—15
 • Էրաստ Ղափլանիշիլի—65
 • Էվգեն Աբաշիձե—227
 • Էրեկլի I. Թադավոր Վրաց—24, 25, 64, 69, 76
 • Էրեկլի II Թադավոր Վրաց—107, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 164, 165, 166, 169, 188, 189, 190, 199, 200, 201, 202, 212, 226, 227, 228, 235, 244, 245, 248, 255, 258. Տես Իբեկլի II
 • Էրեսթավի Շանշե—255
 • Էրեսթավիշիլի Զուրար—143
 • Թադեոս—102
 • Թալի-բեկ—124, 125
 • Թադաշիլի Գայիոս—256, 276
 • Թադի-բեկ—143
 • Թամազ-խան—26, 65, 66, 76
 • Թամազ մոսկով—127, 128
 • Թամազ-շահ—16, 17, 18, 26, 61, 62, 65, 68, 69, 70, 72, 75, 76, 172, 173, 288
 • Թամադաշիլի—121
 • Թամար Թադ. Իմերեթի—70
 • Թամար Թագուհի (Թադավոր)—45, 46, 47, 48, 49, 218, 245, 255, 293
 • Թանդուշ—51
 • Թավրեզ Գորոշիլի—233
 • Թավրիմ—55
 • Թավրիմ-Գիլաք 75
 • Թարգամոս, Թարգամոսյան—Տես Թորգոմ, Թորգոմյան
 • Թարխնիշիլի Զադա—130, 177
 • Թարխնիշիլի Եփոշ—255
 • Թադշ—31
 • Թելիթցի Գեորգ (Գեուրգ) Քահ.—236, 277
 • Թեմուր-Լենդ—13, 14, 15, 53, 55, 75, 271. Կմմ. Լանդ-Թեմուր
 • Թեյմուրազ արքայազն—204, 203, 271, 284, 285
 • Թեյմուրազ Կախեթի տեր—19, 20, 68, 69, 73, 76
 • Թեյմուրազ II Թադավոր Վրաց—99, 100, 109, 118, 119 120, 122, 123,

- 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134,
135, 136, 138, 139, 164, 169, 172,
188, 225, 226, 244, 245, 258
Քեոզորոսի կյուրապետ—26, 288
Քորզոմ, Քորզոմյան—31, 35, 83
Քորեցի—44
Քոփանչի բաշ—190
Քուժանիշվիլի Շեռշ—255
Քուժանով Օթար—110
Քուրքմանյան—298
- ժգալան, Պարսից թաղ*—32
- Խասե Մաչաբեկի*—121
Խբրահիմ փաշա—26
Խբրեհիմ Ամիր-Ասլան խան—187
Խբրեհիմ խան—165, 170, 179, 180,
189, 190, 191, 198, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 227, 228, 229,
232, 233, 276
Խբրեհիմ շահ—172
Խբրեհիմ սուլթան—126
Խզնատիոս—99
Խզնատիոս—Տես *Էզնատե*
Խեսե Դոլաձե—203. Տես *Դոլաձե*
Խեսե թաղ—26, 165, 172
Խեսե իշխան—53
Խզմիբցի Ավատիք (Ավետիք)—276
Խզ'ալթոնցի Արսեն—256
Խմալ-դուլի-խան—117, 169
Խշխանիկ թաղուհի—39, 67
Խոանե Աբաշիձե—40
Խոանե աթաբակ—49
Խոանե Ախալցխեցի—47, 48, 49
Խոանե Գորեցի, հայ—235
*Խոանե կաթողիկոս, ժամանակակից
Դավիթ Շիրոզի*—43
*Խոանե կաթողիկոս, ժամանակակից
Թամար թագուհու*—47
Խոանե, հայր Քավթարի—45
Խոանե Մանգլիլի Սաակաձե—264
Խոանե Մխարզրձե—46, 47
Խոանե, Մուխրանի տեր—179, 189,
201, 205
Խոանե, որդի Գիրգրի—191, 203
Խոանե, որդի Դավիթ Օրբելիանի—230,
244, 245
Խոանե, որդի Լիպարիտ Օրբելի—41,
44
Խոանե սարգար—255
Խոանե Պետրիժի—161
Խոբ—37
Խոնա Գեղեվանիշվիլի—195
Խոնա Խելաշվիլի—241, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 250, 251,
252, 253, 254, 255, 258, 259
Խոսեբ Արդութաշվիլի—Տես *Հովսեփ
Արդության*
*Խոսեկիանի Էզնատե (Խզնատիոս) Օնի-
սիմի որդի*—256
Խովանե Ղափլանի որդի—107, 206
Խովանե Պենտելենց—149
Խովանե Օրբելիանի—143
Խորամ—64
Իջու—62
Իջու Դիասամիձե—75
Իսահակ—99. Տես *Սահակ*
Իսահակ—71
Իսաղ-փաշա—26, 65, 70, 74, 164, 169
Իսկանդար փաշա—17
Իսմայիլացիք—44
Իսմայիլ շահ—16, 72, 76
Իսմայիլյան—298
Իվանե Աղբուզայի որդի—15
Իվանի Մխարզրձե—46, 47, 49, 53
Իրակլի II, Վրաց թագավոր—99, 100,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 180. Տես *Էրեկլե II*
Լարան—251
Լազարով Լազար ք.—265
Լալա—235
Լալա-փաշա—73
Լալախանաշվիլի Զաքարիա—256
Լանդ-Թեմուր—13, 14, 15, 53, 55,
75, 271, հմմ. *Թեմուր-Լենդ*
Լաշա-Գիրգրի—48, 50. Տես *Գիրգրի
Լաշա*
Լարաձե Պետրի—219, 235
Լեկանոս—31

- Լեոն, Լեվան Աբաշիձե—226, 229
 Լեոն, Լեվան արքայազն, Էրեկլե 11-ի
 որդի—179, 231
 Լեոն, Լեվան թագավոր Կախեթի—17,
 68, 75, 99
 Լեոն, Լեվան Լոռեցի—235
 Լեոն, Լեվան Յուչոնի որդի—208
 Լեվոնի տոմար—103
 Լիսանեզիչ Դիմիտրի Տիխոնովիչ, մա-
 յոր—208, 233
 Լիպարիտ Օրբելի—40, 41, 45
 Լուսթաբաթ թագ.—16, 17, 62, 72, 75

 Խաթուն—190
 Խաչատուրով Փասպար—218
 Խելաշվիլի Իոնա—253, 259
 Խելար 184
 Խոթամիսշվիլի Ռեվադ—145
 Խոշակ—13, 50, 51.—Տես Խվաշագ
 Խոջա-Նազար 266
 Խոջա Փարուխ—267
 Խոջա Աղա Մահմադ խան — Տես Աղա-
 Մահմադ խան խոջա
 Խոջա-խան—117, 129
 Խոջա մելիք Բերուկթով—169, 202, 268
 Խոսրո Ղուլաբադա—20
 Խոսրով թագ. 35, 38
 Խոսրով Պարտավելյան—298, 299, 300,
 301, 302, 303, 304
 Խոսրովանուշ թագուհի—270
 Խոսրովյաններ—37
 Խորագմյան 298
 Խորանեյի—Տես Խորենացի
 Խորաշան թագուհի—20
 Խորենացի Մովսես—161, 283, 284,
 285
 Խորշիդ—292
 Խուզիենով—268
 Խուլ Մուրվան—39, 253—Տես Մուր-
 վան խուլ
 Խուս—284
 Խուսուլու-Բուդա—51, 52
 Խվարենշան թագուհի—68

 Կասս—32
 Կասրիմ—39
 Կավկասոս—31, 83
 Կարապետ պարոն—221
 Կարապետ ս.—213, 268
 Կատարիներ—255
 Կատրամիդե, Կատրոնիկա—42, 43
 Կիկոլա Բարաթով—235. Տես Բարա-
 թով
 Կիսլերեվսկի, Տես—Կոսլյարեվսկի—235
 Կիրիլ Երցիշվիլի—27. Տես Երցիշվիլի
 Կիրիոն կաթ.—98
 Կոմարովսկի 269
 Կոնստանտին Արզվիթցի—253
 Կոնստանտին կայսր Հունաց—252
 Կոնստանտին արքա (պարոն) Կախե-
 թի—25
 Կոնստանտին արքայազն (=Մահմուդ-
 զուլի խան)—25, 69
 Կոնստանտինի II, թագավոր Քարթ-
 լիի, 61
 Կոնստանտին, սալթուկեա—128, 244
 Կոնստանտին, տեր Մուխրանի—126
 Կոստանդին, Կոստանտին, թաղավոր-
 Ափխազաց—39, 69
 Կոսոբ—35. հմմ. Խոսրով
 Կոսլյարեվսկի դեն.—235, 275
 Կորիկի, Կվիրիկի թագավոր—41
 Կվիրիկի բորիկոզ Կախեթի—40, 67
 Կվիրիկի թագավոր հայոց—68
 Կրասովսկի գեն.—279

 Հաբեթ—31
 Հակոբ (Իոր)—37
 Հակոբ Ակնեցի (Անգեղ?)—98
 Հակոբ Մծրնա հայրապետ—265
 Հակոբջան Ամասուկով—267
 Հակովբոս առաքյալ—217
 Համազասպ թագ.—34
 Հայկ—31, 37, 283, 284, 285, հմմ.
 Հասս
 Հայկազունք—160, 161, 284
 Հասս—Տես Հայկ
 Հասսյան—Տես Հայկազունք
 Հաջի-խան—118
 Հաջի-Ջալալ—129, 130, 131, 132, 133,
 134, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 154, 170, 173, 188, 225, 226

- Հասան Ալիխան—142, 177
 Հասան-բեկ—16, 17
 Հասան-խան—277, 278, 279
 Հասան-Միրզա արքայազն—126, 129, 145
 Հասրաթ—165. հմմ. Ապաթա
 Հարություն Գասպարյան—108
 Հարություն վաճառական—165. հմմ.
 Արութինա
 Հեղինե—40
 Հեղինե սրբ.—217 հմմ. էլինա
 Հերակլ արքա Վրաց—306. Տես էրեկե,
 Իրակի
 Հերակլ կայսր Հունաց—253
 Հերոս—31, 83
 Հովհան Մանդակունի—99
 Հովհան Ոսկեբերան—93, 113
 Հովհան Որոտնեցի—98
 Հովհան Օձնեցի—98
 Հովհաննես Կարբեցի, Կաթողիկոս—246.
 հմմ. Օհանես
 Հովհաննես Մկրտիչ—213, 267
 Հովսեփ Արղունթյան—195, 203, 231,
 232, 245
 Հուսեյն-Ալիխան—189, 200, 204, 226
 Հուսեյն խան Բազվի—233
 Հուսեյն զահն—21
 Հուսեյն Հուլի, խան Երևանի—189, 200,
 208, 277
 Հուսեյն Խարասբյար—233
 Հռիփսիմե սրբ.—36

 Հազագով, Հազագովներ—268, 269
 Հազան-զահն—52
 Հազար Հազարով—265
 Հազար Զահեկեցի կաթող.—93, 94, 98,
 103
 Հահրաման, սուլթան Շորադյալի—178
 Հայթմադաշվիլի Փելիպպե—99, 100,
 200
 Հայկ—284, հմմ. Հայկ
 Հաջար Մահմադ խան—173, 179, 180,
 187, 199
 Հափլան—107
 Հափլան Օրբելիանի—122, 123, 124
 104—21
 Հափլանենք, Հափլանիշվիլի—255, 269
 Հափլանիշվիլի Ասլան—249
 Հափլանիշվիլի Էրաստ—65
 Հափլանիշվիլի Քայխուստ—26, 27, 66,
 78
 Հրգբլ-Արսլան—47
 Հիասազդին սուլթան—50
 Հիլշեղո—70
 Հուարդարե աթարակ—13, 16, 62
 Հուարդարե աթարակ—73, 76
 Հուբասար—45
 Հուզովիչ—Տես Գուզովիչ—233
 Հուլիսով, Հուլիսովներ—267
 Հուլարադաս Խար—20
 Հուլաման խան—200
 Հուլամանլի խան—189
 Հուկաս կաթող.—102, 203, 231

 Ժավնավաձե Ալ. զեն.—279
 Ժզոնդիզեի Գաբրիել—70
 Մադաթով զեն.—276, 277, 279
 Մադինաշվիլի Զաքարիա—257
 Մալաբիա Գլորիան—227. Տես Գլոր-
 շիան
 Մալուք—13
 Մահբանու—298, 300, 302
 Մահմադ—253
 Մահմադ-Ալի-խան, որդի Բաբախանի—
 207, 232
 Մահմադ-բեկ, որդի Խաթունի—190
 Մահմադ [Գափրիշ]—68
 Մահմադ-Էմին-բեկ—165
 Մահմադ-խան—190
 Մահմադ-խան Գյանջալի—165, 189,
 200
 Մահմադ-խան Երևանի—207, 229
 Մահմադ-խան Երևանցի, սպանող Նա-
 դիր-շահին—127, 128, 129, 135, 136,
 172, 173, 179, 180, 187
 Մահմադ-խան Լուրի—119, 125
 Մահմադ-խան Շամշադիլի—191
 Մահմադ-խան Շաքիլի—201
 Մահմադ-խան, որդի Հուսեյն Ալիխանի
 —189, 201, 204, 207, 234
 Մահմադ-Հասան-Աղասի—277

- Մահմադ-Հասան-Ղաջար—200
 Մահմադ-Հուսեյն-խան—277
 Մահմադ-Հուսեյն սուլթան—123
 Մահմադ-զուլիխ խան (=Կոնստանտինե
 աբքայազն, որդի էրեկլի 1 Վրաց
 թագավորի)—25, 65, 69, 76, 172
 Մահմադ [Սաթլու]—164
 Մահմադ սուլթան Օսմանցոյ—216
 Մահմադ փաշա Սինա—62, 287
 Մաղ'աշվիլի Ալեքսանդր—255
 Մամարիզա (?)—298
 Մամասուխիսով [Ամիր]—267
 Մանգլիլի Իսահան Սաակաձե—264
 Մանդենով 266
 Մանկարեբ Սաղուն—78
 Մանուչար—68, 73, 76
 Մանուչար աթարակ—19
 Մանուչար՝ աթարակի որդի—19
 Մանսրեզոր մայոր—204, 205, 230
 Մաշադ-խան—121
 Մաշտոց կաթող.—98
 Մաշտրելի—166
 Մաշտրելի Իսահ—121
 Մաթթեոս մեկնիչ—183
 Մաթթեոսի քարոզչիք—184
 Մարիամ աբքայազուսոր—302, 304
 Մարկիզ Պաուլուչի—208, 209, Տես
 Պաուլուչի
 Մարտոգոփեցի էգնատե (Իգնատիոս)—256
 Մարտոգոփեցի Օնիսիմ—256
 Մաքսիմի Պենտելաշվիլի—235. Տես
 Պենտելաշվիլի
 Մեխի խան—209, 275, 276, 277
 Մելիք Արով—230
 Մելիք շահ—41
 Մելիքով Զուրաբ—267
 Մելիք [Բոսա-օղլի]—218
 Մենշիկով գեն.—277
 Մեսրափ—284
 Մեսրոպ [Մաշտոց]—184, 283
 Մզնաբուկ Օրբելիանի—257
 Միհր [Ամիր]—47
 Միհր թագ.—39
 Միհրդատ թագ.—35
 Միհրդատ, որդի—34
 Մինաս վկա—268
 Մխսյել—166
 Մխսյել մեդրապոլիտ—216
 Միրզա-Բուզուրգ—208, 235
 Միրզա-Գուրգինա. Տես Էնաղուրփաշվիլի
 Միրզա-Իսմայել—17
 Միրխան—35, 37, 38, 77
 Միրզան 1 թագ.—32
 Միրզան 11 թագ.—32
 Միքել Արղութաշվիլի—190, 191, 202
 Մխարրաձեի Բեժան—245
 Մխարրաձեի Մովսես—245
 Մխարրաձեի Շահնշ—13
 Մխարրաձեի, Մխարրաձեներ—45, 46,
 48, 78, 243, 244, 245, 246
 Մխարրաձեյություն—244, 245
 Մխիթար (Սերաստացի)—256
 Մկրտիչ—165
 Մկրտիչ Հովհաննես—267
 Մոարադ շահ—292
 Մոարալ—71. հմմ. Մուշեղ
 Մոնիով Փարսազան—267
 Մոուրավ (=Ֆ. Սաակաձե)—64
 Մովականոս—31
 Մովսես [Ազատ]—52
 Մովսես Արղութաշվիլի—245
 Մովսես Խորենացի—161, 283, 285
 Մովսես Սոսցի—99
 Մուշեղ—71. հմմ. Մոարալ
 Մուսա, Գալի-Հուսեյն-խանի որդի—123
 Մուսա-բեկ, սուլթան Բայազետի—191
 Մուսա-բեկ, սուլթան Ղազախի—125
 Մուսա-խան—174
 Մուստաֆա խոնթաբար—70
 Մուստաֆա-փաշա—26
 Մուրադ խոնթաբար—64, 76
 Մուրվան խուլ—39, 253
 Յադման-օղլի [Օհանես]—218
 Յակուբ դան—72, 78
 Յառ [Շահրիբ—44
 Յարալ Շահաշվիլի—241
 Յուզբաշ [Ազաջան—124, 125
 Յուզբաշ [Ֆանա—124
 Յուլիան աբքայազն, որդի էրեկլի 11

- Թագ. — 190, 191, 201, 208, 227, 229, 231
 Յուսուֆ-բեկ մելիք—144
 Յուսուֆ մելիք—107, 108
 Յուսուֆ-փաշա—73, 204, 223
 Նադիր-շահ—74, 82, 126, 127, 172, 199, 244, 245, 258
 Նազարալիխան—64
 Նազար խոջա—266
 Նազարբեկով—265
 Նաթիշվիլի Գլախա—256
 Նալբանդ Բերուա—244
 Նապոլեոն Կայսր—234
 Նասարդին—46
 Նավրուզ—51
 Նարեկ—183
 Նարիմանովներ—267
 Նարին Նավիթ—50
 Ներսիս—31
 Ներսիսյան, Ներսիսյաններ—35, 77, 78, 283, 284, 285
 Նեկրեսեյի Դոսիթեոս—256
 Նեսվետաեվ գեն.—206
 Ներսես Լամբրոնացի—33, 99
 Ներսես կաթ.—37
 Ներսես Կլայեցի—99
 Ներսես մեծ—99
 Ներսիսանի—78
 Նիանիա—41
 Նիսիորա Դվինեցի—35, 37
 Նիկողայոսի եկեղեցի—266
 Նինիա Ամիլախվարի—233
 Նինիա Գորաշվիլի—233
 Նինո—35, 36, 37
 Նինոս—285
 Նոին, Նոիններ—50, 52
 Նոյ—31, 252, 284
 Շարդիդ—300, 301
 Շաղաղյան, Շաղաղյաններ—43, 44
 Շալիկաշվիլի Վարադա—72
 Շալիկաշվիլի Օթար—16, 72
 Շալվա Ախալցխեցի—48, 49
 Շահարառ խան—142
 Շահ-Աբաս—19, 20, 63, 64, 68, 73, 76, 78
 Շահ-Քամադ—65, 68, 70, 72, 75, 76, 172, 288
 Շահի-Աբման, Շահի-Աբմեն—43, 45, 46
 Շահ-Ղուլի-խան—267. հմմ. Ամիլա-խուարով Գիվի
 Շահմադյան քյուրդ—178
 Շահ-Նադիր—74, 82, 126, 127, 172, 258
 Շահնազյան—255
 Շահնազադ—64
 Շահնշահ—50, հմմ. Շանշե
 Շահ-Ռուխ—54, 75
 Շահ-Սեֆի—20, 64
 Շահ-սեֆուլթյուն—298
 Շահ-Սուլեյման—64
 Շահ Սուլթան Իբրահիմ—126
 Շահ Սուլթան Հուսեյն—172
 Շահվերդ-խան—110, 130, 141, 169, 173, 201
 Շահվերդ սուլթան—17
 Շահրիբ սուլթան—44
 Շամիրամ—Տեո Սեմիրամիդա
 Շամխալ—17, 145
 Շանշե Դադիանի (?)—43, 44. ուղիղ՝ Շաղաղյան
 Շանշե Մխարդրձեղ—13, 50
 Շանշիաշվիլի Թարալ—241
 Շավմելիբեղվիլի Գեորգի քահ.—236, 259
 Շարիֆ-փաշա—208
 Շաքուրալի-խան—189
 Շերմազան—62
 Շերմազան Դիսսամիձե—75
 Շիխիլիխան—64
 Շինոդ Դավիթ—Տեո Դավիթ II Շինոդ
 Շինոդ Արդութաշվիլի—144
 Շինո Գանձարանապետ—165
 Շինո Թումանիշվիլի—255
 Շիրին—166, 232, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304
 Շիրուա—303, 304
 Շոթա Ռուսթադիլի—255

Շուշանիկ Վարդանի դուստր—38, 39, 264

Շուքուր Ալի-խան—200

Ուզուն Հասան—15, 61

Ուլլաթ-սուլթան—13

Ուլու-զահն—51

Ումեկով—265

Ուսուֆ մելիք—107, 108

Ուրբանոս—83

Ջաթաշի Արզուլա փաշա—109

Ջալալ [Հաջի—122. Տէս Հաջի Ջալալ

Ջեքեզ Շամխալ—17

Ջեքեզդիշիլի Դոսթեոս—256

Ջինգիզ, Ջինգիզ-խան, զահն—13, 19

Ջինգիզյան—2:8

Ջուղա՝աշիլի Գիվի—166

Ջուղա՝աշիլի Օթար—72

Ջոֆան—13

Ջուրին [Բահրամ—302

Ջուրինյաններ—298

Գաստա Անդրոնիկաշիլի—258. Տէս

Անդրոնիկաշիլի

Գաստա, արքայազն—110

Գաուլուշի Մարկիդ—208, 235

Գալուհա Օրբելիանի—123, 124

Գասկեվիչ զհն.—278, 279

Գադել Լ կայսր Ռուսաց—231, 236, 245

Գադել Յիցիանով—231. Տէս Յիցիանով

Գարոն Կարապետ—221. Տէս Կարապետ

Գարոն Օսեփ—221. Տէս Օսեփ

Գարտապետյան Խոսրով—298

Գենտելաշիլի, Գենտելենց Իոանն

(Իովանն)—149, 235

Գենտելաշիլի, Գենտելենց Մաքսիմ—235

Գեորգ Հարաձե—219, 235

Գեորգիժի Իոանն—161

Գեորոս Լ կայսր—Տէս Գյոար Լ

Գեորոս Սարգիսով—219

Գեորոս [տեր—257

Գեորոս Օղուն-օղլի—218.

Գյոար Լ—25

Գոդոս Օհանեսյան—306

Գոդոս Տարոնեցի—98

Գոդոս-աղա Սաֆար-օղլի—218

Գոսոցկի Կոմս—195

Գորգյուրոս Իմաստասեր—164, 257

Գուլուլաշիլի—209. Կմմ. Ռտիշչեֆ
Գ. Ս.

Գրոկզ Դիագոխոս—256

Ջալալադդին—49, 50

Ջադ'ելի Սարգիս—51

Ջալադդ-խան—191, 202, 228

Ջալալիշիլի Քայխոսրո—27

Ջաֆար-խան—129

Ջաֆար-ղուլի-աղա—277

Ջաֆար-ղուլի-խան Խոյի—206, 209

Ջաֆար-փաշա—287

Ջիմշեզ—292

Ջոանշեր, Ջոանշիր—Տէս Ջվանշեր,
Ջվանշիր

Ջուանշերիանի—78

Ջուզա—91

Ջուզայեցի Սիմեոն—256

Ջվանշեր, Ջվանշիր—131, 153

Ռադի ղուլի բեկ—130

Ռազմաձե Սոլոմոն—285

Ռահիմ—165

Ռահիմ-խան—201

Ռաջա-փաշա—26

Ռափայել—71

Ռաքել՝ Հարանի դուստր—251

Ռեզ—34, 37

Ռեզադ Խոթամիշիլի—145

Ռեզադ Օրբելիանի—120, 126, 127
128, 137

Ռիփսիմա սրբ.—36. Տէս Հոփսիմե

Ռոմանոս կայսր—40

Ռոստոմ Թադ.—20, 64, 245, 258

Ռոստոմ, մելիք Լեռովի որդի—230

Ռուսյանցեզ Կոմս—195

Ռուս [Գիորգի—46, 47

Ռուսթափիլի Շոթա—255, 257.

Ռուսուզան Թադուհի—49

ժողովրդի Պոստ Ստեփանովիչ գեն. —
209, 235, 25

Սաաթյամա 248, 249, 259. հմմ. Սա-
յաթնոյա

Սաաթյու - Մահմադ — 164

Սաակաձե իրանե Մանգլիլի — 264

Սաամ-շահ — 124

Սարա Օրբելյանի — 39

Սադուն - Մահկանաբերդցի — 50, 51.

հմմ. Մանկարեր Սադուն

Սադուն Մանկարեր — 78. հմմ. Ման-
կանարերդցի Սադուն

Սալարյաններ — 40

Սալգուխ - Սալգուխ-դան — 43, 46

Սահակ (Իսահակ) մեծ — 99

Սահակ՝ Սողոմոնի որդի — 71

Սահիր-զիվան — 51

Սամվել խեր — 257

Սայաթ-Նովա — 148, 241. հմմ. Սաաթ-
յամա

Սանուրով Գրիգոր — 269

Սասանյան — 35

Սատուոնոս — 283

Սարգիս աթարակ — 13

Սարգիս Մխարդբեկ — 45, 46

Սարգիս Զուլայեցի — 51

Սարգիս սուրբ — 94, 99, 270

Սարգիս (?) — 98

Սարգիս խեր — 267

Սարի Մուստաֆա-փաշա — 26

Սարբիսով Պետրոս — 219

Սաֆար-օղի Պողոս-ազա — 218

Սեզոր (?) — 293

Սելուկյան — 298

Սեզրեսարոս պապ — 93

Սեմիրամիդա — 235. հմմ. Շամիրամ

Սեֆուլ-միլիթ-միրզա — 278

Սեֆի-խան — 27

Սեֆի-շահ — 20, 64

Սիթի-խաթուն Փանասկերտցի — 75

Սիմեոն-Երեմիա — 218

Սիմեոն (Երեմյանցի) — 184

Սիմեոն Զուլայեցի — 256

Սինա (?) — 62

Սիսե — 245

Սմբատ Բյուրատյան (Բեգբեդյան) —
33, 34

Սմբատ՝ Լիպարիտի որդի — 45

Սմբատ (Սոստովանոց) — 39, 69

Սմբատ Կորեկյան — 41

Սմբատ Օրբելյան — 50

Սոլադով — 265

Սոլոմոն Ավարիշվիլի — 231

Սոլոմոն Արզումանշվիլի — 243, 244,
245, 255

Սոլոմոն Թաթևիշվիլի — 255

Սոլոմոն՝ Իմերեթի թագավոր — 223,
226, 234

Սոլոմոն մորզալ — 120

Սոլոմոն Ռազմաձե — 285

Սողոմոն — 71

Սոսլան Դավիթ — 48. Տես Դավիթ Սոս-
լան

Սուլա — 41

Սուլեյման Աղաջ-օղի — 206

Սուլեյման սուլթան — 16, 61, 62, 72,
76

Սուլեյման շահ — 64

Սուլթան Իբրահիմ-շահ — 126

Սուլթան Հուսեյն դան — 21

Սուլթան Հուսեյն շահ — 172

Սուլթան Հյուսեյն — 53

Սուլթան Բեգթարեդ — 165

Սուլթան Դորջասպի — 165

Սուլթան Հշիկազասի — 142, 145

Սուլթան Օրբելյանի — 121, 122, 124

Սուլտու-Խանչի — 47

Սուրխավ — 169

Սուրխաս խեր — 270

Սուֆան, Սուֆահ Վերդի բեկ — 121,
122

Սվիմոն թագ. — 18, 19, 62, 63, 64,
76, 287

Սֆան-Վերդի խան — 164

Վազգեն — 38, 39. հմմ. Վասթեն

Վախուշտի — 65, 99

Վախուշտի Դիանասիձե — 75

Վախտանգ արքա (?) — 164

Վախտանգ արքայազն—229

Վախտանգ I թագավոր Վրաց, Գորգասալ—38, 79

Վախտանգ II, թագավոր Վրաց—51, 62

Վախտանգ IV, թագավոր Վրաց—54, 75

Վախտանգ V, թագավոր Վրաց Շահնավազ—64, 70, 73, 82

Վախտանգ VI, թագավոր Վրաց—25, 26, 65, 99, 110, 172, 258

Վահրամ Գաղեցի—50

Վասթեն—264, հմմ. Վազգեն

Վարդգ-Ֆաքար—37, 77

Վարդան—98

Վարդան Դադիանի—46

Վարդա Շալիկաշվիլի—72

Վարդաշապար—71

Վես—202

Վոլկոնսկի գեն.—195

Տերան—Տես Տիրան

Տեր-Շմավոնովներ—266

Տիգրան թաղ.—160

Տիբան—298, 301, 302

Տիրեղատ—Տես Տրդատ

Տորմասով Ս. Գ.—207, 208, 234, 235

Տուկուշվիլի Գուրգեն—165

Տուղուբբեկ սուլթան—292

Տրդատ թագ.—35, 36, 37, 38, 298, 300, 303

Տիցի—64

Տիցիանով Գ. Դ., գեն.—204, 205, 206, 225, 229, 230, 231, 232, 233

Տիցիշվիլի Գեորգի—203, 228

Տիցիշվիլի Կերիկ (= Կյուրեղ)—27

Տիցիշվիլիներ—78

Փադլոն—40, 41

Փաթալիխան Ավշար—200

Փաթալիխան Դարուբանդի—188, 190

Փալական դիշվիլի Ավթանդիլ—27

Փանա, Փանախան—139, 144, 226, հմմ. Ֆանախան

Փանաուկերացի Սիթի-խաթուն—75

Փառնադ արքայազն—205, 231 241

Փառնավազ թագ.—32, 34

Փարման—13

Փարսադան մելիք—27

Փարսադան Մոխնով—267. Տես Մոխնով

Փարման թագ.—32, 34, 38

Փեշանգ մելիք—27

Փերոզ—37

Փիլիպպե Ղայթմազաշվիլի—98, 99

100, 200, 257. Տես Ղայթմազաշվիլի

Փիլիպպե

Փիր-զուլի-խան—230, 231

Փիր-Մահմադ—53

Փրեդոն-բեկ—118

Քալրալիխան—21, 64, 189, 190, 201 202

Քալրի-Հուսէյն խան—123

Քաղուս-խան—139, 170

Քամ—284

Քամոյանք—268

Քամոյեվ Գաբրիել [տեր—268

Փայանք—298

Քայխուրո Աբաշիձե—226, 229. Տես Աբաշիձե

Քայխուրո աթաբակ—17, 75

Քայխուրո Ղափլանիշվիլի—66

Քայխուրո Ղվարդվարեի—16, 72

Քայխուրո մուռավ—139

Քայխուրո Օրբելիանի—117

Քասրե Սասանյան—35

Քավթար՝ Իոաննի որդի—45

Քարթամ թաղ.—32

Քարթլոս—31

Քարթլոսյաններ—77, 78

Քարիմ-խան—200. Տես Քյարիմ-խան

Քեթեվան—70, 145

Քենա-Յուսուֆ-բեկ—70, 74

Քերիմ-խան—117

Քյամար-բեկ—64

Քյամուզ-բեկ—65

Քյարիմ-խան—176, 177, 188

Քոխա Ամիրխանյան—73

Քոսա-օղլի մելիք—218

Քոֆրյուլ-դադե—76

Քոֆրյուլ սարաքյար—65, 66

- Քարաքանյան**—298
Օզան-օզլի Գետրոս—218
Օթար Թումանով—110
Օթար Շալիկաշվիլի—16, 72
Օհանեզ Յուզման-օզլի—218
Օհաննես Զարահով—266, 268
Օհաննես Կարբեցի—244, 246
Օհաննեսյան Գոգոս ախրացու—306
Օձրախոս—33
Օմար-խան Ավարցի—166, 170, 179, 180, 189, 201, 226, 228
Օնիսիմ Մարտոկ'ովիչի—256
Օսեփ Արզումբով—221, 231. **Տէս Աբղաթյան Հովսեփ**
Օսման-Ջուզյան—298
Օսման-փաշա—26
Օբբելի, Օբբելնեբ, Օբբելյաններ—44, 45, 78, 126, 134, 146
Օբբելի Լիպարիտ—40, 44
Օբբելիանի Դեմետրե—119, 134
Օբբելիանի Զաալ—120, 130, 134, 135, 136, 138
Օբբելիանի Իոսնե—230
Օբբելիանի Իվանե—143
Օբբելիանի Ղափլան—122, 123, 124
Օբբելիանի Մզեհարուկ—257
Օբբելիանի Պապունա—122, 124
Օբբելիանի Ռեվադ—120, 126, 127, 137
Օբբելիանի Սարա—99
Օբբելիանի Սուքիան—121, 122, 124
Օբբելիանի Քայխոսրո—117
Օբբելյան Սմբատ—50
Ֆանա, Ֆանախան—107, 109, 129, 130, 131, 132, 139—144, 170, 173, 188, 199, 226. **հմմ. Փանա, Փանախան**
Ֆանա-Յուզբաշ—124
Ֆատալի Խան—118, 119

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբասարդ—279

Աբարան—տե՛ս Ապարան

Աբոցի—տե՛ս Աշոցք

Ագարա, Ագարանի—տե՛ս Ագարակ

Ագարակ, Ագարակներ—42, 44, 48, 80, 271, 278

Ադանա (=Ատենի)—99

Ագրաբազագանի—15

Ադրբեջան (Ադրպատականի իմաստով)—54, 65, 74, 122, 126, 130, 134, 135, 138, 145, 172, 173, 176, 178, 188, 200, 228

Ադարմաթա—139

Ադիա—տե՛ս Ասիա

Աթենք—161

Ալադյադ—120, 226, 235

Ալադուլիա—251

Ալադան, դետ—44, 139

Ալամուտ—76

Ալան, Ալանի—160

Ալազկերտ—50, հմմ. Վալազկերտ

Ալափ—42. հմմ. Հալիս

Ալաքոյա—129

Ալբանիա—160

Ալդեթ, դետ—134, 225

Ալի—65

Ալինջա բերդ—15, 53. հմմ. Երնջակ, Էրինջազի

Ալիս, դետ—160

Ալի-սուլթանի երկիր—161

Ախալգորի—83, 157

Ախալցխե—26, 73, 76, 84, 107, 108, 109, 119, 121, 122, 180, 189, 191, 200, 201, 202, 208, 212, 227, հմմ.

Ադսիխ (Ախալցխա)

Ախալքալար—72, 122, 208, 233, 279

Ախպատի—տե՛ս Հաղրատ

Ախտալա—80, 165, 166, 177, 179, 180, 189, 201, 242, 271

Ածղ'ուր—84

Ահաթիստուս (Եկեղեցի Տփղիսում)—264

Ահվադ—292

Աղբար—82

Աղզան—205

Աղսոդյան—278

Աղջադալա—65, 78, 82, 119, 141. հմմ.

Սպիտակաբերդ, Թեթբիցիս

Աղուանիս, Աղուանը (Ալվանիա)—160, 253

Ադսիխ (Ախալցխա)—180, 229, 279, հմմ. Ախալցխե

Աղստաֆա—173. հմմ. Աղստե

Աղստե—78, 206. հմմ. Աղստաֆա

Աղվանը (Աֆղանուտան)—134, 135

Աճարա—84, 86

Ամբերդ—54, 293

Ամստերդամ (Մսրդամ, Միսրիդամ)—160

Այդար-բեկի սահման—25

Այրուսլու—134, 135, 174, 175

Անակերտ, դետ—38

Անակոփիա—41

Անանուր—157

Անի (Անիսի)—40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 164, 294

Անտիոք—38

Աշոունի (Աշոունի)—44

* Այս ցանկում, ինչպես և նախորդ՝ անձնանունների ցանկում, մտել են միմիայն այն օրինակները, որոնք հիշվում են վրաց աղբյուրների բուն տեքստում: Լ.Մ.-Բ.:

- Աշոցք (Աբոցի)—14, 18, 32, 37, 42, 53, 64, 65, 71, 72, 78, 81, 82, 160, 172
- Աշտարիան—տե՛ս Աստրախան
- Ազարան—207, 234
- Առան—292. հմմ. Ռան, Ռանի, Բանի
- Ասիա—160, 241, 251, 284. հմմ. Ազիա
- Ասիական Արմենիա—252, 284. հմմ. Արմենիա
- Ասյանդուզ—235, 275
- Ասկարան—209, 233
- Ասորեստան—160, 234
- Ասորիք—44, 292. հմմ. Շամ
- Աստրաբաթ, Աստրաբադ (Աստրաբադի) 68, 76, 160
- Աստրախան (Աշտարիան)—25, 276
- Ավագի երկիր—50
- Ավարարի—տե՛ս Հավարար
- Ատենի—65, 83
- Ատրպատական—15, 18, 19, 38, 40, 47, 49, 52, 292
- Արարիս—253
- Արարստան—298
- Արազվա, Արազլի, գետ—157, 231
- Արազ (Արեղի, Արես)—31, 51, 68, 78, 85, 131, 132, 133, 136, 145, 173, 176, 177, 205, 208, 234, 235, 236, 275, 276, 277, 278, 279, 285, 301, 302
- Արբուստ, լեռ—31, 42, 43, 152, 153, 176, 252, 284
- Արգանա—213
- Արզվեթ—253
- Արդահան—տե՛ս Արտահան
- Արդրի, Արդերի, Արտավեկ—48, 205, 278
- Արդրուկ—16, 17, 26, 46, 64, 65, 70, 72, 73, 74, 76, 84, 103, 119, 134, 212, 213, 218, 223, 226, 233, 234, 252
- Արժաթահանք—227
- Արմազ—33, 34
- Արմենիա—251, 252, Ասիական Արմենիա—252, 284
- Արնաուտ—160
- Արջանի լեռ—81
- Արսիան—75
- Արտահան (Արտանի)—32, 39, 49, 51, 52, 62, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 84, 121, 279. հմմ. Արդահան
- Արտանուջ 41, 52, 75, 84
- Արփաշայ (= Ախուրյան)—120, 164, 206, 219, 233
- Ափխազաց լեռներ—39, 69
- Ափխազեթ (= Ափխազք)—43, 86
- Բաբելոն—47
- Բազավան—49
- Բալան—81
- Բալդուին, Բալդուին—44, 46
- Բաղդադ—18, 19, 61, 213, 298, 302
- Բամբակ—տե՛ս Բամբակ. հմմ. Փամբակ
- Բայազետ—108, 109, 152, 153, 178, 279
- Բայբուրդ—84, 85, 86
- Բայդար—123, 125, 126, 140, 141, 142, 144, 172, 175, 188, 226
- Բանա—տե՛ս Փանաք
- Բանրակ (Բամբակ)—16, 79, 81, 82, 143, 145, 189, 205, 207, 278. հմմ. Փամբակ
- Բասեն—16, 31, 40, 41, 42, 44, 47, 50, 51, 52, 62, 70, 71, 72, 75, 76, 85
- Բասիանի—տե՛ս Բասեն
- Բաթաթանց հողեր—15
- Բաթալեթ—84, 103, 145
- Բաթղուշատ—17, 131, 132, 133, 139, 143
- Բաթղա—տե՛ս Պարտավ
- Բաթու—195, 233, 236, 276
- Բեզենի—143
- Բեթեկ (?)—252
- Բեթղհհհհ, եկ.—267
- Բելաբան—154, 191, 203
- Բերդեկ—78, 80
- Բերդուջ, գետ—38, 53, 63, 78, 79, 80, 81, 82, 271
- Բեթա—213
- Բիթլիս—160
- Բյուզանդիա (Հուհաստան), Բյուզանդական—13, 50, 302. հմմ. Հուհաստան

- Բոժանո—42
 Բոնիս, Բոլնիսներ—26, 81, 82, 120, 126, 169
 Բոլոկերա—47
 Բոխա—Ադրս—231
 Բոճորմա—40
 Բորչալո, Բորչալու—65, 78, 107, 110, 117, 120, 122, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 157, 164, 165, 172, 175, 188, 199, 227, 241, 242, 248
 Բուլուճի—119, 120
 Բուրսա—15
 Գագ—41, 42, 44, 49
 Գամիբբ—160
 Գանձակ—17, 42, 44, 46, 47, 50
 Գանձասար—131
 Գաջենք—32, 78, 82
 Գաչիանի—տես Գաջենք
 Գառնի—49, 204, 207, 203, 293. հմմ.
 Գյառնի—չայ
 Գաղաղան—42
 Գառնիի խիդի (—կոտորած կամուրջ)
 —131, 139
 Գարգարան—40, 78, 80, 82
 Գարեթուրանի (= Դրսի թաղ)—83
 Գեղութ—48
 Գեղաբունի—տես Գեղաբունիք
 Գեղաբունիք—44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 80
 Գեղաբունյաց լիճ—15
 Գեորգիա—38, 42, 50, 78, 253
 Գետաձոր—82. հմմ. Գետիս-խիզի
 Գետիս-խիզի—82
 Գյանջա—18, 25, 26, 52, 62, 64, 65, 66, 72, 103, 110, 117, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 153, 154, 165, 169, 170, 172, 173, 175, 178, 179, 180, 188, 190, 191, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 225, 227, 228, 232, 233, 236, 245, 276, 277
 Գյանջա-Ղաթարաղ—129, 143, 173, 178—191, 228
 Գյաուր-արխ—191, 202
 Գյառնի-չայ—174, հմմ. Գյառնի
 Գյոքչա—139, 143, 189, 201, 300
 Գյուլստան—68, 75, 107, 275
 Գյուլմերի—206
 Գուլարաուլ (?)—47
 Գոկիա—84, 104
 Գորի, Գորվա բերդ, կամուրջ—18, 19, 62, 53, 64, 65, 83, 126, 156, 199, 216, 229, 287
 Գուջաբեթ—157
 Գուրգանի ծով—31, 47
 Գուրիա—16, 84
 Գուրջի-բողաղ—16, 84, 85, 86. հմմ.
 Սաքարթվելոս զ'ելի
 Դադստան—126, 143, 145, 160, 172, 176, 180, 225, 227, 236, 275, 276
 Դամասկոս—42
 Դավալու—235, 279. հմմ. Դեվալու
 Դավիթ-զաբեղա, վանք—205
 Դարբանդ, Դարուբանդ—50, 51, 72, 196, 201, 276, 301, 302
 Դարիալ—33, 35
 Դարպաս—205
 Դբանիս—62, 65, 81, 82, հմմ. Դմա-նիս
 Դերեդ—78, 81 144, 172, 242
 Դեմոթ—33
 Դեմոսթասալի—132, 140, 141, 144, 145, 146, 172, 241
 Դեվաբունի—84, 85
 Դեվալու—235, 239. հմմ. Դավալու
 Դիարբեքիր—16, 44, 70, 72, 213, 251
 Դիզո—83
 Դիկե—194
 Դիզոմ—42, 164
 Դմանիս—18, 64, 117, 119, 120, 122, 125, 144, 145, 164, հմմ. Դբանիս
 Դոնս—19, 63
 Դոնբուլ, Դոնբուլ—117
 Դվին—35, 36, 39, 41, 45, 46, 49, 50, 52, 294
 Դուշեթ—229
 Եգերուկ—277
 Եդիպոսոս—292

Նլիսավետապոլ (=Գյանջա, այժմ Կիրովաբադ)—195

Նկեղյաց գավառ—40, 44, 47. հմմ. էկեկեցի, էկլեցի

Նվրոպա—284

Նրասի—42, 46, 48, 50, 52, 54, 80, 85, 204. հմմ. Ռախ

Նրևան, Նրևանի բերդ—16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 76, 79, 80, 107, 108, 117, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 153, 164, 165, 166, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 190, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 252, 276, 277, 278, 279, 288, հմմ. էրեուներ

Նրևանյան երկիր, — երկրներ, — հոգ, — սահմաններ—135, 136, 141, 145, 176, 178, 188, 200, 228, 285

Նրևանյան Հայաստան—18

Նրզնկա—84, 86, 293, 301. հմմ. էրզինկա

Նրկաթաձոր (Րկինիս խավի)—34

Նրնջակ 14, 53. հմմ. էրենջազի, էրիջան, Ալինջա

Նրոպոլ—195

Նրուսադեմ—36, 113, 194, 216, 217

Նփես—35

Նփրատ—251.

Ջանդի—204

Ջարիշատի բերդ—121

Ջերա, Ջեյրա—190, 201, 227, 275

Ջոմուշլու—190

Էզրիս—34, 86

Էզինզի—տես Նրզնկա

Էժերի—52

Էկեկեցի, էկլեցի—տես Նկեղյաց գավառ

Էնազեթ—203, 232

Էջմիատի—տես Էջմիածին

Էպիտրոպ—194

Էջմիածին—103, 110, 136, 143, 178, 203, 204, 208, 226, 229, 231, 232, 252, 253, 259, 265, 270, 276, 279

Էրադ—47. հմմ. Իրակ

Էրան—20, 153, 172, 176, 298, 301, 302. հմմ. Իրան

Էրեուներ—տես Նրևան

Էրիջանի բերդ—տես Նրնջակ

Էրծո-Թիանեթի—52

Թաթարի երկիր—49

Թալիշ—161, 236, 276

Թավրիզ, Թավրիժ—15, 18, 19, 50, 53, 62, 65, 1.6, 178, 204, 234, 235, 275, 288

Թարթար—206

Թարսու—218

Թրիլիսի—տես Տփղիս

Թեթր-ցիլե (=Սպիտակաբերդ)—82. հմմ. Աղջաղալա

Թեյալ, Թելավի բերդ—144, 156, 199, 200, 226, 229

Թելիթներ (Թելեթերի)—82

Թեհրան—204, 207, 234

Թիանեթ—52

Թիքնիս—190

Թմոզլի (=Թմկաբերդ)—39

Թյուրքիա—195, 251, 252

Թսխաթ—108, 113

Թոթթում—71, 84

Թուլա—132, 154

Թուլբի-թափա—188

Թուշեթ—83

Թուրքստան—18, 24¹

Թռիալեթ (=Թռեղթ)—14, 25, 32, 34, 37, 40, 42, 46, 54, 64, 65, 71, 82, 176, 231

Թոուզ—176

Իդիլ—302. հմմ. Իթիլ (Աստրախան)

Իթիլ—տես Իդիլ

Իմերեթ 13, 16, 18, 20, 21, 24, 50, 54, 55, 61, 68, 70, 72, 73, 74, 76, 86, 121, 205, 223, 226, 231, 234

Իմերեթիլի—83

Ինջադարան—190, 202

Ինչպե՞ս—78

Իշխողությունը, Իշխողությունը—20, 64, 83

Իշխան—72, 84

Իսրայել, Իսրայել—42, 201

Իսպիր—71, 84, 85, 86, 294

Իվերիա—35, 50, 78, 253

Իրակ—47

Իրան—տես Էրան

Իրիջու—84, 85

Իրկանիա (= Գիրկանիա, Վրկան)—160

Իրջան—81

Լավար—80, 81. հմմ. Լեվար

Լանգրա—160

Լար, Լարի—279

Լեվար—տես Լավար

Լենգորան—276

Լեվկոս—218

Լիլի—15, 46, 48

Լոռի, Լոռվա բերդ—16, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 42, 45, 46, 54, 61, 62, 63, 64, 66, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 117, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 145, 166, 205, 212, 227, 229, 277, 278, 287, 293, 300, 301

Լոռվա ալբեր, քաղաքականներ—18, 76, 287

Լորիստան—64

Լորձորանի—40

Լոր—80, 81, 82

Լուկուն, լիս—82

Խալաթ—տես Խլաթ

Խամաս—153, 154, 190, 201

Խաչեն, Խաչեն—46

Խառն-սովակի—18

Խաղվիրաբի—տես Խորվիրապ

Խլաթ—50. հմմ. Խալաթ

Խոզափերին, Խոզափուն—133

Խոժունի—80

Խոյ—165, 178, 205

Խորասան—27, 47, 65, 117, 191, 202, 292

Խորին—189

Խորվիրապ—172. հմմ. Խաղվիրաբի

Խոզափերին, Խոզափուն—188, 199, 236, 276

Խուլուսի բերդ—124

Խունան—32, 40, 53, 80, 81, 82

Խունձախ—145, 227, 228

Խվարդ—292

Մակա—144

Մելիանի—156, 255

Մինձալա—73

Մինձղար—126

Մղանթ—164. հմմ. Մձղանթ

Մոփ—65, 80

Մունդա—32, 33, 52

Կաղրիթ—81

Կաթիրիվան (?)—43

Կալկաթա—214

Կալմախ—41, 52, 84

Կախիթ (= Կախթ)—13, 15, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 37, 40, 49, 50, 54, 55, 63, 64, 67, 72, 73, 75, 76, 78, 83, 103, 103, 117, 119, 120, 123, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 156, 157, 164, 172, 175, 177, 205, 226, 228, 229, 235, 245, 275

Կակ—68

Կամբենովան, Կամբենովանի—33

Կապադոկիա—160

Կապոն—տես Կապույտ

Կապույտ—39

Կապույթ ծով—31, 43, 160

Կարի—տես Կարս

Կարին, Կարնո-քաղաք—38, 41, 46, 51

Կարնիֆորա—38, 42, 45, 49, 51, 72

Կարս—14, 15, 16, 17, 18, 20, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 53, 62, 72, 76, 219

Կարսն-սու, Կարսի ջուր—219

Կենարար փայտի վանք—80, 203, 270

Կեսարիա—218. հմմ. Նեո-Կեսարիա—113

Կլարջիթ (= Կլարջեթ)—33, 34, 40, 41, 46, 52, 55, 68, 70, 71, 74, 127, 129. հմմ. Մամբիե-Կլարջիթ—68

Կլգեկարի—41, 246

- Կոլա—42, 62, 74, 78, 84. հմմ. Կոդա—84
 Կոխտա, լեռ—13, 54
 Կոկիլա—տե՛ս Գոկիլա
 Կոկիլսոն—113
 Կոմանա—113
 Կոնիա—13
 Կոջոր—164
 Կոստանդիդոլի — տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
 Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս—47, 61, 108, 113, 194, 306
 Կովկաս—39, 253
 Կովկասի լեռ, լեռներ—31, 226
 Կոտրած կամուրջ—131, 139. հմմ. Գա-տեխիլի խիդի
 Կրծանիս—150, 202
 Կուլբիթ (?)—70
 Կուլիստանի—տե՛ս Գյուլիստան
 Կուխեթ—83
 Կուկիլա—269
 Կուկուս—տե՛ս Կոկիլսոն
 Կումիսի—82
 Կուր, գետ—19, 33, 38, 42, 44, 51, 78, 118, 189, 201, 231, 268, 278, 301. հմմ. Քուր, Մտկվարի
 Հալեպ—42. հմմ. Ալափ
 Հազրատ—79, 80, 124, 125, 143, 144, 241, 246, 270, 271
 Համամլի, Համամլու—230
 Հայաստան—47, 61, 62, 74, 80, 83, 84, 85, 152, 292
 Հայք—13, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 69, 71, 77, 113, 160, 161, 253, 292, 300, 301, 302, 303
 Հայք մեծ—160
 Հայք փոքր—160
 Հասանդալա—85
 Հավարար—202, 227, 235, 264, 268, 270
 Հերեթ—39, 40, 49, 51, 67, 68, 78, 79
 Հերեթ-Կախեթ—13, 50, 54, 55, 83
 Հնդկաստան—15, 212, 244, 280, 302
 Հոլանդիա—160
 Հունաստան (=Բյուզանդիա)—13, 35, 38, 50, 51, 177, 250, 292, 302.
 հմմ. Բյուզանդիա
 Հուջաբ—80
 Հոռմ—35, 109
 Զագամ—277. հմմ. Ջեղամ
 Զաղիս-խեվի (=Շնաձոր)—45
 Զամ—83
 Զեղամ, գետ—226, 277
 Զելի ճեղմարիտի (=Կենարար փայտ). վանք—80, 206
 Զուրման—73
 Ղարալ—161
 Ղադո—84
 Ղազախ—16, 17, 20, 25, 64, 68, 69, 74, 76, 110, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 157, 172, 173, 175, 176, 180, 188, 199, 204, 205, 229, 231, 277, 278
 Ղազախ-Բորչալու—117, 118, 119, 125, 126, 130, 132, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 146, 164
 Ղազանջի—82
 Ղազվին—25
 Ղալաչա, Ղալաչի—190, 202
 Ղալինջաբար—42. հմմ. Տալինջաբար
 Ղաղվ(?)—44
 Ղայդուլի—27, 65, 82, 119, 160, 172
 Ղանդասար—27
 Ղանլու—84, 85
 Ղանուխ—42
 Ղարաբաղ—14, 16, 17, 18, 20, 26, 53, 54, 61, 63, 64, 68, 69, 70, 75, 129, 130, 131, 133, 135, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 153, 160, 161, 170, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 188, 190, 191, 199, 201, 202, 204, 206, 208, 209, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 235, 236, 245, 253, 275, 276, 278, 279

- Ղարաբուլախ—64, 174. հմմ. Ղըրբի-
բուլախ
 Ղարազազ—138, 154, 188, 199
 Ղարաթափա—188, 199
 Ղարախ, Ղարայազ—14, 65, 82, 189,
227
 Ղարազաջ—81, 82, 164
 Ղարազար—46
 Ղարասու (=Սեզ ջուր)—176, 188,
199, 285
 Ղարափաշալ, գետ—278
 Ղարաքիլիսա—144, 145, 230
 Ղարս, Ղարսի—26, 27, 65, 66, 74,
82, 84, 107, 108, 109, 118, 119,
120, 121, 122, 124, 140, 143, 145,
146, 152, 153, 172, 178, 190, 200,
202, 203, 205, 279
 Ղզլախաշախ—191, 203
 Ղզքիլիսա—218
 Ղըրբիբուլախ—26, 136, 137, 188, 199.
հմմ. Ղարաբուլախ
 Ղերոնան(?)—292
 Ղերսբուլախի—տե՛ս Ղըրբիբուլախ
 Ղուբա—236, 276
 Ղուլաբշ—249
 Ղունդուլ—51
 Ղվեկի—39, 41

 Ռանեթ (=Ճանք)—72, 84, 86
 Ռաբ—132, 134, 154, 173, 228
 Ռոնկան—78, 80
 Ռորոս—84, 85

 Սադիան—300, 301, 302, 303
 Սադրաս—212
 Սահանաբերդ—50. հմմ. Մանկաբերդ
 Մանասզոմ—42
 Մանասկերա—117
 Մանգլիս—14, 15
 Մանկաբերդ—50. հմմ. Մանկանաբերդ
 Մաշափեր—82
 Մաթիս—44, 46
 Մարաբդա—64, 241
 Մարաշ—178
 Մարավ—292
 Մարթիշի կամուրջ—118

 Մարնեուլ—166
 Մարտիանա—15
 Մարք—160
 Մեծ Արմենիա—251
 Մեծ Հայք—տե՛ս Հայք մեծ
 Մեղրի—276
 Մեսոպոտամիա—161
 Մթածմինդա, լեռ—265
 Միդիա—160, 173
 Միջագետք—161
 Միսիանա—81, 242, 246
 Միսրիդամ—տե՛ս Մարգամ
 Մծղնեթ—107. հմմ. Մղնեթ
 Մծրին—265. հմմ. Նեղիբերն
 Մձորեթ—83
 Մոլլազափա—195
 Մոդնին, եկ.—266
 Մոդուլ, Մոնդուլ մեծ—49
 Մոսկվա—236, 258
 Մոսուլ—292
 Մովսկան—35, 51, 52, 54, 62, 78
 Մուխրան, Մուխրանի բերդ—26, 65,
125, 128, 129, 179, 189, 201, 255
 Մուղան—133, 301, 302
 Մուշ—213
 Մուրադ-տափա—120
 Մսրդամ—160
 Մտկվարի—տե՛ս Կուբ, Քուռ
 Մցիեթ, Մցիեթա—33, 34, 35, 37,
38, 51, 53, 121, 164

 Յասսա—195

 Նադարեթ—194
 Նախիգուրի—42, 82, 144
 Նախիջևան, Նախչուան—16, 44, 51,
52, 118, 130, 132, 134, 136, 138,
139, 154, 169, 170, 189, 190, 200,
201, 204, 207, 228, 234, 279
 Նախճեվան—40
 Նահարմագեվի—44
 Նարուժանի(?)—85
 Նեկրեսի—256
 Նեո-Կեսաբիա—113, 160
 Ներքին Քարթլի—40. հմմ. Քարթլի
 ներքին

- Ներքին Գարսկաստան—236
 Նիդիբին—տե՛ս Մծբին
 Նորաշեն, եկ.—266, 270, 280
 Նոր-Քերդ—42
 Նուխի—173, 206, 225

 Շաբերան—44
 Շահանշահի երկիր—75
 Շահսեվան—131, 139
 Շահբիար—218
 Շաղաղ—178
 Շամ (=Ասորեք)—44, 292. հմմ. Ասորեք
 Շամախի, Շամախիա—129, 196, 225, հմմ. Շեմախի
 Շամբիան—65, 172
 Շամշադիլ, Շամշադին—17, 20, 25, 25-26, 64, 68, 69, 74, 118, 125, 131, 133, 139, 140, 141, 142, 157, 172, 176, 180, 188, 191, 199, 201, 202, 205, 225, 226, 277, 278, հմմ. Սամշադիլ
 Շամքոր, Շանքոր—25, 189, 190, 201, 276
 Շապին-Գարահիսար—218
 Շավի ծղ'արո (=Սեվ աղբյուր)—82
 Շավնարազ (=Շահնարազ, Շահնարազ)—228
 Շավշեթ (=Շավշեք)—39, 41, 71
 Շատախ—275
 Շարուր—136, 164
 Շարվան—տե՛ս Շիրվան
 Շաքի—16, 17, 62, 69, 132, 141, 143, 154, 173, 174, 175, 190, 199, 201, 203, 225, 228, 233, 236, 276
 Շաքի-Շիրվան—143, 160, 161, 278
 Շաքորիս (?)—47
 Շեմախիա—288
 Շիրարաթ—178
 Շիրազ—15, 200
 Շիրակ—44
 Շիրակավան—99
 Շիրվան—15, 25, 26, 44, 51, 54, 68, 75, 129, 132, 133, 143, 153, 154, 160, 161, 173, 174, 175, 199, 203, 225, 228, 233, 236, 253, 276, 278, 294
 Շիրվան-Շաքի—132
 Շնաձոր (Ձախիս-խեզի)—45
 Շորագյալ, Շորագլի—178, 235, 276, 278
 Շոփի լեռ—47
 Շուշավեր—80, 191, 202, 241
 Շուշի, Շուշվա բերդ (=Շուշվա գավառ) 165, 170, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 227, 228, 233, 277
 Ուզունլար—166, 227
 Ուշքիլիսսու—110
 Ուռնա—38
 Ուրմիա, Ուրումի—178
 Ուփիս-ցիլեկ—39

 Ջանախչի—139
 Ջարեք, Ջերկ—278
 Ջերբեզ[եթ]—128
 Ջելգեր, Ջելգուրի—119, 120. հմմ. Գալակացիոս
 Ջընգլի, Ջինգիլ—190
 Ջիթորի—21, 86
 Ջինամչին—49
 Ջիարի—21, 86
 Ջուղուրեթ—268

 Գալակացի, Գալակացիոս, լին—45, 82. հմմ. Ջելգեր
 Գարթիա, Գարթեվք—160, 161
 Գարսից-բազար—47
 Գարսից երկիր—46, 154, 161, 204, 252, 275. հմմ. Գարսեք
 Գարսկաստան—15, 32, 34, 35, 50, 53, 54, 72, 107, 108, 109, 117, 160, 173, 188, 191, 199, 200, 202, 204, 208, 223, 226, 227, 235, 236, 244, 252, 253, 258
 Գարսեք—13, 37, 38, 47, 77, 117, 120. հմմ. Գարսից երկիր
 Գարտավ—31, 40, 44, 50, 68, 298. հմմ. Բարդա

Գաֆլադոնիա—160

Գետերբուրգ—236, 277, 285

Գոնտոսի ծով (= Սեզ ծով) 31, 52, 84, 160

Զալալ-օղլի—277, 278

Զավախթ (= Զավախթ)—13, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 51, 62, 71, 74, 78, 86, 118, 119, 120, 123, 140, 145, 203, 279

Զավանշիր,—տես Զվանշեր

Զիգրաշեն, եկ.—267

Զինիխ—154

Զոհանշեր, Զոհանշիր—տես Զվանշեր

Զվանշեր—130, 131, 139, 154

Թախս—տես Երասխ

Թան, Թանի—17, 35, 37, 38, 39, 47, 50, 51, 52, 54, 62, 75, 78, 79, 161, 245, 253, 276, 292, 253. հմմ.

Բանի

Թեխա 34

Թումանիա—195

Թուխսի—255

Թուսաստան 25, 110, 190, 201, 203, 206, 208, 245, 276, 298, 302. հմմ.

Թուսիա

Թուսթավ (Հերթի)—42

Թուսիա—195, 219, 227, 229, 231, 277. հմմ. Թուսաստան

Սաաթաբադ—20, 72, 73, 74, 152

Սաբաթաթավիլ—18, 20, 26, 27, 118, 122, 124, 126, 127, 134, 136, 142, 145, 146, 157, 172

Սաբաթաթիանո—64, 65, 82, 83, 140, 230

Սադաբեղ—134

Սադիմ—49, 78, հմմ. Բեբդուշ

Սադուբադ—121, 202

Սադախի, Սադախլու—248

Սադաբադ—143

Պալադ'բո (հրապարակ Բրեխտստեմ)—244

Սալմաս—153

Սամսեզբեի—126, 145

Սամշադիլու—տես Շամշադիլ, Շամշադին

Սամշվիլի (= Սամշոյա)—26, 32, 37, 40, 41, 42, 49, 67, 82, 123, 124, 125, 126

Սամցիե—15, 16, 17, 19, 33, 39, 40, 49, 51, 52, 54, 55, 62, 68, 72, 73, 74, 75, 78, 84, 85, 152, 166

Սամցիե-Կլարջեթ—68

Սամցիե-Սաաթաբադ—72, 84, 152

Սանախի—տես Սանահին

Սանահին—79, 117, 124, 125, 243, 244, 270

Սաշխերե—86

Սասիրեթի 40

Սասուրեթո—251. հմմ. Սոխեթի. Սոմխեթի

Սարադադ—136

Սաղիցիանո—63, 65

Սափուրցի—37

Սաթաթվիլու—251

Սաթաթվիլուս զ'ելի—տես Գուրջերո-ղադ

Սեբաստիա—160

Սեյդաբադ—83, 241

Սեզ աղբյուր—տես Շավի Սզ'աբո

Սեզ ջուր—տես Ղարասու

Սեզ ծով—160. հմմ. Գոնտոսի ծով

Սիզնադի—տես Սիզնախ (Կախեթի)

Սիմբերսկ—247. հմմ. Ցիմբերսկ

Սիոնի տաճար—264

Սիս—99, 203

Սկվիրեթ, Սկվիրեթի գետ—32, 82

Սիզնախ (Սիզնադի)—156, 229

Սիզնախ, Սիզնախներ (Խամսայի)—107, 108, 109, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 143, 144

Սոխուստա (?)—72, 75

Սոդանլուխ—141, 175, 277

Սոխեթ—13, 15, 16, 18, 20, 26, 27, 39, 41, 42, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 61, 62, 64, 65, 70, 72, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 117, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 134, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 157, 172.

- 177, 178, 190, 208, 229, 241, 276, 277, 287, 288
Սոմխիթի ձոր—125
Սոմխիթ-Սաբարաթասշվիլո—83, 118, 121, 126, 140, 142, 172
Սոմխիթ-Սաբարաթիանո—64, 65, 117, 140, 142, 143, 278
Սպահան—65, 143
Սպեր—42, 43, 48, 52, 71, 85
Սպիտակաբերդ—78, 82. *հմմ. Աղջադ'ալա, Թեթր-ցիխե*
Սոնազ—70, 72, 73
Սոսլթանիա—18
Սուբամ—83, 156, 205, 231
Սուբամն[եցի]—45
Սոսվազ—218
Ստամբուլ—19, 61, 63, 72, 200, 203, 231, 232, 276
Ստամբուլի դուռն—200
Վահանի բերդ—*տես Վախանի*
Վալաշկերտ—50. *հմմ. Ալաշկերտ*
Վալե, Վալի—73
Վախանի բերդ—227. *հմմ. Վահանի Վան*—73, 94, 108
Վանանդ—41
Վաշլովան—46
Վարազ—93, 94
Վարդանաշատ—47
Վարձիա—51
Վենետիկ—194
Վենտ—40
Վերա—269
Վերին Քաբթլի—18, 40, 121, 128, 143, 146, 176
Վրաստան—շատ հաճախ
Վրկան—160. *հմմ. Իրկանիա*
Տալինջաբար—*տես Ղալինջաբար*
Տաճկաց պետություն—212
Տաշաղան—82
Տաշիսկարի—51, 52
Տաշիր—16, 25, 26, 44, 63, 64, 66, 81, 82, 119, 120, 122, 129, 144, 145, 157, 177
Տառ (=Տալթ)—39, 40, 41, 42, 46, 49, 51, 52, 71, 84, 85, 294
Տարսն—99
Տերունական—42
Տիգրանակերտ—213
Տիգրիս, դետ—213
Տուրեցիա, Տուրցիա—251
Տրապիզոն—16, 70, 72, 84, 85, 86, 223
Տփղիս—շատ հաճախ
Րանի—161. *հմմ. Ռան, Ռանի*
Ծիմբերսկ—տես Սիմբերսկ
Ծիվի լեռ—13
Ծիլինվալ—83, 209. *հմմ. Քրցիլինվալ*
Ծիլբեթ—64
Շուրտավ—39, 80
Փալդեվան—190
Փամբակ—16, 26, 79, 120, 121, 123, 135, 136, 144, 145, 157, 165, 166, 205, 207, 228, 230, 231, 235, 241, 278. *հմմ. Բամբակ, Բանբակ*
Փանսակերտ—78, 84, 85
Փանավարի—*տես Փարվան, Փարվանա*
Փանաք (=Բանա)—85
Փասիան—81
Փարական (?)—72
Փարվան, Փարվանա—32, 36, 55, 75, 78
Փարցիս—76
Փերսթ—52, 84
Փերսիա—107, 108, 109. *հմմ. Պարսկաստան*
Փիթարեթ—126
Փինեզաուրի—82
Փոբչիխ—86
Քալանթար-բուլազ—278
Քաղկեդոն—161, 251
Քանաքեռ, Քանաքեռի—136, 174, 206, 233
Քաջաց-տուն, Քաջթա տունի—32
Քաբադի-թազ (Քրիլիսոում)—269
Քաբթլ-Սոմխիթ—51, 54

- Բարթիլի—շատ հաճախ
 Բարթիլի Սոմխիթ—61
 Բարթիլիս դ'ելի—84
 Բեդեդի—127, 137
 Բինծար—37
 Բերման—292
 Բյուրղաստան—15, 18, 64, 251. հմմ.
 Բուրթիստանի
 Բոբայր, Բոբերի—79
 Բութայիս—52, 86, 216
 Բուռ—51. հմմ. Կուր
 Բուրդիվանքիս-խեզի—78
 Բուրթի—31
 Բուրթիստանի—տե՛ս Բյուրղաստան
 Բվաթախեզի—241
 Բվեշի—117
 Բվեշիս խեզի—82
 Բվիշաձոր—82
 Բրցիինվալ—տես Ցիինվալ
- Բրիա—78, 80, 81
 Օգեշի—18, 52
 Օզրեդի—19, 120
 Օլթի, Օլթիսի (=Ուղթիք)—19, 20, 41, 42, 44, 68, 70, 73, 84, 85
 Օձրախե—33, 34
 Օսեթ—135, 136, 294
 Օսմալո—124
 Օսմանյան երկիր, պետութուն—18, 121, 219, 250
 Օստոմանյան Դուռն—223
 Օրբան—36
 Օրբեթ—15
 Օրբեկիանների երկիր—126, 134, 146,
 Օրմոզան—82
 Օփրեթ—31, 41, 80
 Ֆրանսիա—108

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
— ԱՌԱՋԱԲԱՆ Գ. հատորի	Ճ — 9
Ա. ԷԳՆԱՏԱՇՎԻԼԻ	
— Նոր «Քարթլիս-Տխովրեբա» (1716—1724) [ներածական]	11—13
— [Այլևայլ անցքեր XIV—XVIII դդ.]	13—21
— Մանոթագրություններ	21—23
Բ. ՍԵՖԻԻԱ ՉԵՆԻՉԵ	
— «Թագավորների պատմությունը» (1739) [ներածական]	24
— [«Այլևայլ անցքեր 1687 - 1739 թթ.»]	24—27
— Մանոթագրություններ	27
Գ. ՎԱՆՈՒՇՏԻ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱՋՆ	
— «Վրաստանի պատմություն» (1744), «Քարթլիի պատմություն» (1744) «Կախեթի և Հերեթի պատմություն» (1744), «Իմերեթի պատմություն» (745), «Սամցխե-Սաաթաբադո-Կլարջեթի պատմություն» (1746), «Ժամանակագրություն» (1755), Վրաստանի աշխարհագրություն» (1745), «Վրաստանի քարտեզ» (1735) [ներածական]	28—31
— «Վրաստանի պատմություն»-ից (Անհիշատակ ժամանակներից մինչև XV դ.) .	
I	31—37
II	38—39
III	39—41
IV	42—43
V	43—55
— Մանոթագրություններ	55—61
— Քարթլիի պատմություն»-ից (1469—1744)	61—66
— Մանոթագրություններ	66—67
— «Կախեթի և Հերեթի պատմություն»-ից (687—1744) .	67—69
— Մանոթագրություններ	69
— «Իմերեթի պատմություն»-ից (686—1746)	69—70
— Մանոթագրություններ	70—71
— «Սամցխե-Սաաթաբադո-Կլարջեթի պատմություն»-ից (508—1746)	71—74
— Մանոթագրություններ	74—75
— Ժամանակագրություններ (1201— 1755)	75—76

- Ծանոթագրութիւններ 76—77
- «Վրաստանի թագավորութեան նկարագրութիւն»-ից («Վրաստանի աշխարհագրութիւն»-ից) 77—87
- Ծանոթագրութիւններ 87—92
- Դ. ԳԵՈՐԳ ԿԱԿԱՅԵՆՏ՝ ԳՈՐԵՅԻ**
- «Ժողովածու» (1748) 93—94
- Ե. ԱՆՏՈՆ I ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ ԱՐԲԱՅԱԶՆ**
- «Հակաճառութիւն» (1750—1752), «Ձափաբերական» (1753), «Քերականութիւն» (1753), Նամակ հայոց Ղուկաս կաթողիկոսին (1786) [ներածական] 95—98
- «Հակաճառութիւն»-ից 98—99
- Քերականութեան ա. փորձից 99—100
- Ծանոթագրութիւններ 100—102
- Նամակ Ղուկաս ամենայն հայոց կաթողիկոսին 102
- Ծանոթագրութիւն 102—103
- Զ. ՕԹԱՐ ԹՈՒՄԱՆՈՎ**
- Զեկուցագրեր Ռուսաստանի արտաքին գործերի պետական կոլեգիային (1754—1756) [ներածական] 104—106
- Զեկուցագրերից 107—110
- Ծանոթագրութիւններ 110—111
- Է. ՏԻՄՈԹԵ ԳԱԲԱՇՎԻԼԻ**
- «Այց արևելյան կողմանց սրբատեղերի (1754—1757), «Աբցան» (?) [ներածական] 112—113
- «Այց արևելյան կողմանց սրբատեղեր»-ից 113—114
- Ծանոթագրութիւններ 114—115
- Ը. ՊԱՊՈՒՆԱ ՕՐԲԵԼԻԱՆԻ**
- «Քարթլիի անցքերը» (1759) [ներածական] 116
- [Այլևայլ անցքեր 1739—1758 թթ.] 117—146
- Ծանոթագրութիւններ 146—147
- Թ. ԻՈՎԱՆԵ ՊԵՆՏԵԼԱՇՎԻԼԻ**
- Հիշատակարան Սայաթ-Նովայի զավթարում (1765) [ներածական] 148
- [Հիշատակարան] 148—149
- Ծանոթագրութիւն 149—150
- Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ**
- «Վրաստանին կից երկրների նկարագրութիւնը» (1769) [ներածական] 151—152
- [Հայերը Վրաստանին կից երկրներում] 152—155
- Ծանոթագրութիւններ 155
- ԺԱ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ**
- «Քարթլիի և Կախեթի վիճակագրութիւնը» (1770) [ներածական] 156

- [Հայերը Վրաստանում] 156
- Ծանոթագրություններ 156—157

ՃԲ. ԴԱՎԻԹ ԱԼԵՔՍԻ-ՄԵՍԽԻՇՎԻԼԻ

- «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» (1784), «Բա-
նարան» (1804) [ներածական] . 158—160
- «Բանարան»-ից . . . 160—161
- Ծանոթագրություններ 161—162

ՃԳ. ԻԵՍԵ ԲԱՐԱԹԱՇՎԻԼԻ

- Ինքնակենսագրություն-կապը (1786) [ներածական] 163—164
- [Այլևայլ անցքեր 1728—1786 թթ.] 164—166
- Ծանոթագրություններ 167

ՃԴ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐ

- «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն» (1791) [ներածական] 168—169
- Այլևայլ անցքեր (1658—1791 թթ.) . 169—170,
- Ծանոթագրություններ 170

ՃԵ. ՕՄԱՆ ԽԵՐԽԵՆՈՒԼԻՉԵ

- «Թեյմուրազի որդի Իրակլի երկրորդի թագավորությունը»
(1795 - 1798) [ներածական] 171
- [1732 - 1780 թթ. անցքերը] 172—180
- Ծանոթագրություններ 180—181

ՃԶ. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆ ՏՓՂԻՍԵՑԻ

- Հիշատակարաններ (1796—1798) [ներածական] . . . 182
- [Հազարաւոր առաջնորդ Դավիթ Կպիսկոպոս Հովիւ-Դարյանի
գուլթի ցուցակը] . 182—185
- Ծանոթագրություններ 185—186

ՃԷ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԳԱՏՄԻՉ

- «Կախիթի պատմության շարունակությունը» (1804) [ներա-
ծական] 187
- [Այլևայլ անցքեր 1744—1801 թթ.] . 187—191
- Ծանոթագրություններ 192

ՃԸ. ԻՈՆԱ ԳԵԴԵՎԱՆԻՇՎԻԼԻ

- «Ուղեգրություն» (1805—1810) [ներածական] . 193—194
- «Շրջապայություն կամ նանապարհորդություն»-ից 194—196
- Ծանոթագրություններ 196

ՃԹ. ԴԱՎԻԹ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆԻ ԱՐՔԱՅԱՉԸ

- «Նոր պատմություն» (1814) [ներածական] 197—198
- [Այլևայլ անցքեր 1745—1812 թթ.] 198—209
- Ծանոթագրություններ 209—210

Ի. ՌԱՓԻԵԼ ԴԱՆԻԲԵԳՈՎ

- «Ճանապարհորդություն գեպի Հնդկաստան» (1812—1815) [նե-
րածական] 211—212

- «Ճանապարհորդություն»-ից 212—214
 — Ծանոթագրություններ 214

ԻԱ. ԳԻՈՐԳԻ ԱՎԱԼԻՇՎԻԼԻ

- «Ճանապարհորդություն դեպի Երուսաղեմ» (1820) [Ներածական] 215—216
 — [Այլևայլ տեղերի հայերը] 216—219
 — Ծանոթագրություններ 220—221

ԻԲ. ՆԻՅՈԼՈՋ ԳԱԴԻԱՆԻ

- «Վրաստանի պատմություն» (1823) [Ներածական] . 222—223
 — [1804—1815 թթ. անցքերից] 223—224
 — Ծանոթագրություններ 224

ԻԳ. ԲԱԳՐԱՏ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ ԱՐՔԱՅԱՋՆ

- «Նոր պատում» (1824) [Ներածական] 225
 — [Այլևայլ անցքեր 1753—1824 թթ.] . 225—236
 — Ծանոթագրություններ 236—237

ԻԴ. ԻՈԱՆՆ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ ԱՐՔԱՅԱՋՆ

- «Կալմասորա» (1800—1828) [Ներածական] . . . 238—240
 — I [Հայկական խաղերը]. Ջրույց Բորչալուում . . . 241
 — II [Իոնա Խելաշվիլին Բորչալու-Սոմխիթ-Փամբակում և նրա հանդիպումը Սայաթ-Նովայի հետ Հաղբատում] 242—249
 — III Լեզուների մասին . . . 249—250
 — IV Քանդակագործության արվեստի մասին . 250—251
 — V Արմենիայի կամ Սասմաթիայի մասին 251—253
 — VI Վարք սրբոց 253
 — VII [Իոնա Խելաշվիլու գրույցներից Տփղիսի մեկից Դարչի Բեհբուլի հետ] . . . 253—255
 — VIII Դավիթ Շինոդ արքայի մասին 255
 — IX [Հայագետ-վրացիք և հայ գիտնականները Վրաստանում] 255—258
 — X Վրաստանի մասին 258
 — XI [Հայերը իբրև պարսկական երաժշտության մասնագետներ Վրաստանում] 258—259
 — XII [Ջրույցներ Էջմիածնում դավանաբանական խնդիրների շուրջը] 259
 — Ծանոթագրություններ 259—262

ԻԵ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀՆԱԳԵՏ

- «Տփղիսի և Սոմխիթի հնությունների նկարագրությունը» (1837) [Ներածական] 263—264
 — ա 264—265
 — բ 265—270
 — գ 270—271
 — Ծանոթագրություններ 271—273

ԻԶ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

- «Նոր պատմության» հավելվածներ և շարունակությունը (1827—1840) [Ներածական] 274—275

- [Այլևայլ անցքեր 1812—1827 թթ.] 275—279
- [Այլևայլ անցքեր 1828—1830 թթ.] 279—280
- Ծանոթագրություններ 280

ԻԷ. ԹեՅՄՈՒՐԱԶ ԲԱԳՐԱՏԻՈՆ՝ ԱՐՔԱՅԱԶՆ

- Նամակ Մ. Բրոսերին (1836), «Վրաստանի պատմությունը» (1843), «Օրագիր» (?) [Ներածական] 281—283
- [Վրացական տառերը] 283
- [Մովսես Խորենացու քննադատությունը] 283—286
- Օրագրից 286
- Ծանոթագրություններ 286—287

ԻԸ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆԵՐ

- «Ժամանակագրություններ» [Ներածական] 287
- I 287
- II 287—288
- III 288
- IV 288
- Ծանոթագրություններ 288

— Հավելված. Հայաստանը և հայերը XII—XVIII դդ. վրաց գեղարվեստական դրականության մեջ

Ա. ԱՆԱՆՈՒՆ (XII դ.).

- «Վիսրամիանի» (Ֆահրադդին Գուրգանիի «Վիս-ս-Ռամին»-ի վրացական վերսիան) [Ներածական] 291—292
- Հայաստանը . 292
- Ծանոթագրություն 292

Բ. ՉԱԽՐՈՒԽԱՋԵ (XII դ.)

- «Թամարիանի» [Ներածական] 293
- [Հայաստանի և հայերի հիշատակությունը] 293—294
- Ծանոթագրություն 294

Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII դ.)

- «Ռուսուդանիանի» [Ներածական] . 295
- [Արևելյան նվաղը] 295—296
- Ծանոթագրություն 296

Դ. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ (XVII դ.)

- «Խոսրով և Շիրին» [Ներածական] 297—298
- «Խոսրով և Շիրին» . 298—304
- Ծանոթագրություններ 304—305

Ե. ՍՈՒՂԱՆ-ՍԱԲԱ ՕՐԲԵԼԻԱՆԻ (XVIII—XVIII դդ.)

- Կցոդ 308—309
- Վերջաբան 310
- Անձնանունների ցանկ 313—327
- Տեղանունների ցանկ 328—338
- Բովանդակություն 339—345

**ԼԵՎՈՆ ՄԵԼԻՔՍԵԹ - ԲԵԿ
ԿՐԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(V-XIX դդ.)**

**levon meliqseT-begi
qarTuli wyaroebi
somxeTisaA da somxebis Sesaxeb
(V-XIX ss.)**

**ЛЕВОН МЕЛИКСЕТ-БЕК
ГРУЗИНСКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРЕНИИ И АРМЯНАХ
(V-XIX вв.)**

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.10.2013: Չափսը՝ 1x70 1/16: Թուղթը՝
օֆսեթ № 1: Տպագրությունը օֆսեթ՝ 49,25 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 300:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru